# ПЕРИОДИЧЕСКО
# СПИСАНИЕ

НА

## БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО

## ВЪ СОФИЯ

## LXIII

(ГОДИШНИНА XIV)

1—2. СВЕЗКА — 1902.

СОФИЯ

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА

1902.

# ИЗВѢСТИЕ.

## **Аксаковска премия.**

Въ Българското книжовно дружество въ София сѫ прѣдадени отъ редовния му членъ д-ръ Д. Молловъ още прѣзъ 1886. год. двѣ хиляди лева за „Аксаковска премия“ за най-добро съчинение върху *„Историята на възпитанието на българитѣ въ Русия прѣзъ годинитѣ 1835—1880.“*

Отъ тия двѣ хиляди лева се опрѣдѣлятъ 1500 лева за чиста награда на автора на най-доброто съчинение върху дадената тема, а 500 лева остаятъ за разноски по печата на съчинението.

Понеже отъ 1886. год., когато е било обявено за тая премия, до свършъка на тригодишния срокъ за нея не е било прѣдставено въ дружеството ни едно съчинение върху *„Историята на възпитанието на българитѣ въ Русия прѣзъ годинитѣ 1835—1880,“* управителниятъ съвѣтъ на Българското книжовно дружество обявява отново:

I. *Приематъ се съчинения за „Аксаковска премия“* отъ 1500 лева въ разстояние на три годинъ, начинайки отъ 1. януария 1900. година.

II. Съчиненията, въ *обемъ отъ 10 до 15 печатни коли,* се прѣдставятъ за тая премия подъ избранъ знакъ и придружени съ името на автора въ затворенъ пликъ подъ сѫщия знакъ въ Българското книжовно дружество въ София.

III. Премираното съчинение остая *собственость на дружеството.*

# ПЕРИОДИЧЕСКО
# СПИСАНИЕ

НА

## БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО

## ВЪ СОФИЯ

## LXIII

(ГОДИШНИНА XIV)

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1903.

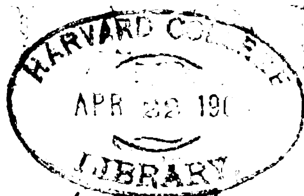
HARVARD COLLEGE
APR 22 190
LIBRARY

# Съдържание

на

LXIII. книга.



## Вѣсти и оцѣнки.

---

2741—1903

# Източникъ за българската история.

Отъ **А. Шоповъ.**

---

Въ турската историческа книжнина сѫществува единъ доста важенъ източникъ за българската история. Той е именно *„Сборникътъ отъ разни писма на султанитѣ“* отъ Феридунъ бей *(Меджмуаи Мюншаатюль Селятинъ)*, напечатанъ прѣзъ 1848 година, съ специално разрѣшение отъ султанъ Меджида, въ два доста крупни тома. Въ тоя „Сборникъ“ сѫ помѣстени разни рапорти, поздравителни писма и отговори до и отъ султанитѣ по случай прѣвземането разни крѣпости, градове и области въ Азия, а най-вече на Балканския полуостровъ, въ сегашна Сърбия, България, Европейска Турция, и пр. Така напримѣръ, на страница 70, въ първия томъ, срѣщаме писмо отъ Сюлейманъ шаха, синъ на султанъ Орхана, съ което извѣстява на баща си прѣвземането на крѣпоститѣ Димотика и Чекмедже. На слѣдната страница е помѣстенъ и отговорътъ на това писмо, подписанъ отъ султанъ Орхана.

На страница 95, томъ I, е помѣстено едно поздравително писмо до султанъ Мурада отъ Караманооглу въ Мала-Азия по случай прѣвземането на Одринъ, Пловдивъ, Загора и Гюмюрджина. На слѣдната страница е помѣстенъ и отговорътъ на това писмо.

Писмото на Караманооглу е безъ дата, но отъ отговора на султанъ Мурада, писанъ въ Бруса, се разбира, кога приблизително Караманооглу е пратилъ поздравлението си. Датата на султанъ Мурадовото писмо е реджепъ 1-и, 764 година (хиджрие, т. е. по мюсюлманското броение годинитѣ), която дата съотвѣтствува на 16 априлия 1363 година. Караманооглу захваща поздравителното си писмо съ молитви къмъ Бога и къмъ пророка и послѣ се обрѫща къмъ султанъ Мурада и му дава титли като: „изтрѣбитель на невѣрнитѣ“, „изкоренитель на лошитѣ“, „завоеватель на много страни“, „Божия сѣнка на земята“, „повелитель на царетѣ“, „славенъ до блестящето слънце“ и пр. и пр. Послѣ дохождатъ поздравленията за

увеличването на мюсюлманскитѣ земи и за прѣвзимането на Одринъ, Пловдивъ, Загора и Гюмюрджина, за изтрѣбянето и изгонването на тамошнитѣ невѣрни, за прѣкарването подъ остра сабя и конско копито всичко, що е срѣщала храбрата му войска, за прѣобръщане всички църкви въ джамии, за замѣняване църковнитѣ звонове съ пѣснопѣния въ честь на пророка, които пѣснопѣния достигали до ушитѣ на блаженитѣ въ рая и пр. Поздравителното писмо било изпратено съ нѣкой си Саидъ Муеззединъ, опълномощенъ и устно да разкаже на султана нѣкои работи.

Въ отговора си на Караманооглувото поздравително писмо, султанъ Мурадъ казва между друго, че нито денѣ, нито нощѣ той затваря очи и ни минута има спокойствие, а постоянно воюва за увеличаване славата и владѣнията на мюсюлманството. Мжчно му станало обаче, като се научилъ, че Халебскиятъ бей, подбужданъ отъ владѣтеля на Шамъ, се бунтувалъ и искалъ да прѣдприеме разни размирици. На султанъ Мурада не се искало да вѣрва въ това извѣстие, но ако излѣзе, че то е истинско, щѣлъ да употрѣби всичкитѣ си сили да унищожи размирницитѣ.

Интересно е по съдържанието си друго едно писмо на султанъ Мурада до Персийския шахъ Евисъ, въ което му описва прѣвзимането на Одринъ. Писмото е писано отъ Бруса и носи дата 1-и зилкаде (единадесети мѣсецъ по арабското лѣточисление) 763 год. (22 авг. 1361 год.). Султанъ Мурадъ казва, че Хаджи Илъ-бей прѣвзелъ Димотика, заробилъ тамошния управитель[1]) и вързанъ го изпратилъ въ Бруса. Отъ друга страна още пó-славниятъ му военачалникъ Евроносъ бей прѣвзелъ крѣпостьта Кешанъ, дѣто събралъ много богатства и ги изпратилъ въ Бруса. Подиръ това съ множество войници отишълъ въ страната на "Андрея", разорилъ крѣпостьта и слѣдъ силна и отчаяна атака прѣвзелъ града. Самъ Андрея успѣлъ да се спаси съ ладия по Марица и отишълъ неизвѣстно кждѣ. Самиятъ градъ, дѣто имало три рѣки — Марица, Тунджа и Арда — приличалъ на рая, който се описва въ Корана. При разграбването на града много богатства потънали въ рѣката. Подиръ прѣвземането на града за управитель билъ назначенъ Лала Шахинъ, а пó-голѣмата часть отъ войската се върнала въ Бруса и раздала голѣми дарове и милостини. Това писмо е изпратено до Персийския шахъ съ една депутация подъ главенството на Турханъ

[1]) Като говори за димотишкия управитель въ писмото си, султанъ Мурадъ го именува „чаръ“ което трѣбва да е „царь“.

бея, съ цѣль да се разгласи всждѣ между правовѣрнитѣ славата и силата на мюсюлманското оржжие.

На страница 96, томъ първи, е помѣстено поздравително писмо отъ Джаникъ хана, който поздравлява султанъ Мурада съ прѣвземането на Одринъ, Пловдивъ, Загора и Гюмюрджина и съ прѣнасянето столицата отъ Бруса въ новопрѣвзетия Одринъ. Това писмо е безъ дата, но отговорътъ му, написанъ отъ султанъ Мурада и изпратенъ на казания Джаникъ ханъ, носи дата: Одринъ, 30 зилхидже (дванадесети мѣсецъ) 770 год. (4 авг. 1369 г.).

На страница 101, т. II, срѣщаме сжщо едно много важно писмо на султанъ Мурада по съвършеното покоряване на градъ Нишъ. Писмото е писано отъ Бруса до Караманооглу Али бей въ Коня и носи дата 30 зилхидже (дванадесети мѣсецъ) 778 година (1377). Като изоставимъ молитвитѣ къмъ Бога и къмъ пророка, сжщественото съдържание на посланието е горѣ-долѣ слѣдното: „Извѣстявамъ ти нови печалби и побѣди. Богъ ми дава всичко, каквото поискамъ съ добра цѣль; кждѣто се обърне лицето ми, всичко е мое. Да ти е извѣстно, че странитѣ на Лазара, който бѣ пристаналъ на дявола, бѣ се отстранилъ отъ правия пжть, не плащаше данъкъ, не почиташе условията и договоритѣ ни, отнасяше се грубо съ моитѣ хора и не слушаше правдивитѣ ми съвѣти, сж завладани вече. Азъ се обърнахъ къмъ Бога, къмъ пророка и къмъ четворицата богоугодници и имъ поискахъ помощь, за да отида съ своитѣ мюсюлмани и да избия тамошнитѣ невѣрници, безъ да имъ дамъ да въздъхнатъ. На зеницата на своето око, Баязитъ бея, дадохъ много бейлеръ-бейове, чиновници и сждии, които съ войска минаха прѣзъ Гелиболъ. Сабитѣ и стрѣлитѣ имъ блестѣха като свѣткавица. Като гръмотевица пристигнали въ Лазаровитѣ владѣния. И веднага тамошниятъ безуменъ народъ се оттегли въ крѣпоститѣ и горитѣ и се скри по дупкитѣ. Моитѣ безбройни побѣдители всичко разграбиха и опустошиха страната. И отъ тамъ се отправихме къмъ Семендрия. Нишката крѣпость се прѣвзе отъ разяренитѣ мюсюлмани, но тя е много мжчна и силна крѣпость, та петь деня и петь нощи сражението не прѣстаяше. Всички сгради се разрушиха, и повечето отъ побѣдоноснитѣ ми войници останаха живи и се върнаха съ голѣми плячки. Въ най-страшната минута синътъ на Лазара дойде да ми се моли. Той бѣ турилъ на шията си звеното на покорството и прие върху себе бащиния си данъкъ. Както Богъ прощава грѣховетѣ, тъй и азъ простихъ неговитѣ грѣшки и съ подписа си му дадохъ прощално писмо. Заповѣдахъ му да бжде

вѣренъ служитель и го увѣрихъ, че не се боя отъ баща му. Слѣдъ като се върнахъ и разпустнахъ войската си, пиша ти това извѣстително писмо и ти го изпращамъ съ служителя си Айдинъ бея. Ако има нѣщо важно, и ти да ми извѣстишъ".

Слѣдъ това послание има два поздравителни отговори по случай покоряването на Нишъ, единиятъ отъ Караманооглу Али бей, а другиятъ отъ спартанския владѣтель Хюсеинъ бей.

На страници 113, 114 и 115, т. I, сѫ помѣстени двѣ интересни писма по битката на Косово поле. Отъ първото писмо стая явно, че това знаменито косовско сражение не е било само между сърби и турци, а и между турци, отъ една страна, и сърби, бошнаци, власи, маджари, българи, албанци, чехи и поляци, отъ друга. Споредъ писмото на султанъ Баязида, който наслѣди султанъ Мурада, до Брусенския управитель, това е било съюзъ противъ турцитѣ; на косовското сражение сѫ присѫтствували владѣтели, банове и войводи отъ всичкитѣ горѣизброени народности. Ще приведа въ съкратена форма съдържанието на това писмо, което носи подписа на султанъ Мурада, но въ сѫщность е писано слѣдъ смъртьта на тоя послѣдния отъ сина му султанъ Баязида, нареченъ Илдъръмъ (молния). Писмото е датирано отъ Косово, 15 шабанъ (осми мѣсецъ) 791 год. (9 августа 1389 год.) „Като приемешъ настоящия ми фирманъ, гласи съдържанието, ще се извѣстишъ, че въ понедѣлникъ на 14 шабанъ 791 година (8 августа 1389 год.)[1]) приготвихме войскитѣ си на Косово поле за унищожение невѣрнитѣ. При захващане сражението съюзенитѣ невѣрници като че не желаеха още да започнатъ, затова и ние почакахме. И отъ двѣтѣ страни се поставиха стражи и нито тѣ, нито ние спахме. Отъ наша страна разтергательтъ на левоветѣ Индже Балабанъ улови нѣколцина видни лица отъ стражата на неприятеля, а на нѣколцина отсѣче главитѣ и привечеръ дойде и ги хвърли прѣдъ мене. Слѣдъ това се извѣстихме, че прѣзъ нощьта искали да нападнатъ на нашитѣ войски, но Георги банъ (на турски е написано това име *Йоргилъ;* турцитѣ всѣкога пишатъ *Йорги* намѣсто *Георги*) имъ казалъ да не бързатъ, за да не изтърватъ прѣзъ нощьта лова, който имъ билъ въ рѫцѣтѣ; и тѣ го послушали. При това извѣстие сърдцата на мюсюлманитѣ се успокоиха, всички прѣзъ нощьта се молихме на

[1]) Споредъ изслѣдванията на европейскитѣ историци, въ това число и К. Иречекъ, Косовската битка е станала на 15 юния 1389 година, а споредъ приведеното султанско писмо, казаната битка е станала на 8 августа сѫщата година. Коя дата е точната, съ това нека се занимаятъ специалиститѣ историци.

Бога за помощь, за да можемъ да надвиемъ неприятеля. Самитѣ ни саби чакаха съ нетърпѣние да дойде рѣшителната минута и цѣла нощь бѣха извадени. Когато се съвна и изгрѣя слънцето, всички, пѣхота и конница, се помолихме на Бога и се наредихме и приготвихме. Надѣсно застанаха: най-напрѣдъ зеницата на окото ми, Илдъръмъ Баязидъ ханъ, на когото Всевишниятъ нека още повече и по-високо въздигне славата и успѣха; слѣдъ него идѣха — Румелийскиятъ бейлербей Демирташъ паша, послѣ Евреносъ бей, послѣ Индже Балабанъ, послѣ Турджа Балабанъ, послѣ Лала Шахинъ, послѣ Иса бей, послѣ Яхши бей, послѣ су-башията Мюстеджабъ. А лѣвото крило завзимаха: синъ ми Якубъ бей, при него анадолскиятъ бейлербей Саруджа паша съ караманската си войска, а послѣ князетѣ отъ Кастамония, Спарта, Ментеше и Текке. Слѣдъ тѣхъ идѣше германската кавалерия, а послѣ су-башията Ине бей и Карамукбелъ. А азъ застанахъ посрѣдата, както сърдцето е въ срѣдата на тѣлото. Прѣдъ себе си назначихъ везирина Али паша, който прие назначението си и съ коня си застана на опрѣдѣленото мѣсто. Прѣдъ себе си поставихъ и пѣхотата на еничерина Мехмедъ ага заедно съ двѣ хиляди стрѣлци, които опнаха стрѣлитѣ си. Насрѣща ни бѣха: виновникътъ на това сражение Лазаръ, синъ му Аргонъ, невѣрникътъ Вълко, босненскиятъ краль Владко, влашкиятъ, унгарскиятъ, българскиятъ, албанскиятъ, чехскиятъ и полскиятъ банъ съ войскитѣ си. И сражението се започна. Отъ наша страна огъньтъ се увеличи и везиринътъ Али паша съ коня си излѣзе на сцената и влѣзе въ сражение съ Георги банъ, който бѣше въ стражата на съюзницитѣ. Съ Божията помощь Али паша отсѣче главата на Георги банъ и въ кърви я донесе прѣдъ мене. Отъ това нашата войска се много насърдчи, защото повѣрва, че побѣдата е нейна, и вскдѣ започнаха да тжпатъ тжпани, да свиратъ свирки, трѫби и зурни, звуковетѣ на които достигаха до небето. И отлѣво, и отдѣсно се захвана атаката. Димътъ отъ топоветѣ и пушкитѣ и прахътъ отъ земята се вдигнаха въ небесата и затулиха слънцето. Сражението до такъва степень се разгаря, че войскитѣ и отъ двѣтѣ страни се смѣсиха. Неприятельтъ се стремѣше къмъ мене въ центра и приближаваше да надвие. Но синъ ми Илдъръмъ Баязидъ ханъ, като видѣ това положение, излѣзе съ войската си прѣдъ неприятеля и съ голѣмъ трудъ го повърна надирѣ. И въ това врѣме отсѣче главата на Лазара, който размиряваше свѣта, и заедно съ сломеното му знаме дойде и я хвърли прѣдъ коня ми. И азъ, за да я видятъ всичкитѣ ми водители, я побихъ на високъ стълбъ и я поставихъ въ срѣдата. Като стана извѣстна

смъртьта на Лазара, неговитѣ съюзници отъ страхъ се разсипаха и разбѣгаха. А ние направихме молитва и благодарихме Всевишния, похвалихме военачалницитѣ си, и душитѣ на падналитѣ мюсюлмани, както е писано въ Корана, отидоха въ рая. Нѣколко деня слѣдъ това останахме на това красиво мѣсто, събрахме останалитѣ плѣнени и безъ брой многото припаси и други богатства, раздѣлихме ги помежду си и се готвимъ вече да тръгнемъ заедно съ армията за столицата си. Щомъ получишъ настоящата ми побѣдоносна грамота, споредъ старият ни обичай, на всѣкого да извѣстишъ за станалото и съ Синанъ чаушъ да пратишъ извѣстие въ околностьта. А вие да се помолите за продължение на царуването ми. Освѣнъ това, въ сжщата кисия, въ която ви пращамъ настоящето си, ще намѣрите и друга моя свещена заповѣдь относително едно важно дѣло съ ковчежника на двореца ми. Тая заповѣдь съ отворени очи да прочетете и да приготвите нуждното. Тъй да знаете и на посланието ми да вѣрвате.“ [1])

Слѣдъ това слѣдва друго писмо съ дата 15 шабанъ 791 (9 авг. 1389 г.), писано сжщо отъ Косово поле и подписано вече отъ султанъ Баязида, нареченъ Илдъръмъ. Това послание е адресувано до брусенския кадия и до дворцовия ковчежникъ Сюлейманъ бея. Съдържанието на посланието е слѣдното въ съкратена форма: „Ще узнаете отъ настоящия ми фирманъ, че по Божия заповѣдь, слѣдъ побѣдата и славата на Косово поле, баща ми султанъ Мурадъ и всички ние се наслаждавахме, като гледахме, какъ главитѣ на мнозина банове отъ неприятеля се намѣрваха подъ краката на бащиния ми конь, а други военачалници стояха вързани прѣдъ насъ. Въ това врѣме едно лице, на име Милошъ Кобиличъ, заявилъ прѣдъ нѣкои наши войници, че е станалъ вече мюсюлманинъ и моли да бжде допустнатъ до султанъ Мурада, за да цѣлуне стжпкитѣ му. Единъ отъ побѣдителитѣ се смилилъ надъ него и го доведе прѣдъ баща ми. Като се наведе ужъ да цѣлуне стжпкитѣ

---

[1]) Други твърдѣ важни и стари турски източници, както за косовската битка, така и за поражението на кралъ Вълкашиновитѣ и Углешовитѣ войски при Чирменъ, край Марица (25 септемврия 1371 год.), сж хроницитѣ: *Нешри*, *Идрисъ* и *Саадединъ*. Писанията и на троицата за казанитѣ двѣ битки сж прѣведени на нѣмски отъ Д. Валтеръ Ф. А. Бернауеръ (Quellen für Serbische Geschichte aus türkischen urkunden; Wien, in commission bei Franz Leo, 1857). Отъ нѣмски сж прѣведени на сръбски и напечатани сжщата година въ Виена отъ Андрија Торквато Брлић подъ заглавие: *„Извори Српске Повјестнице из Турскијех Споменика“*, свез I. Тия турски хроници не сж извѣстни на европейскитѣ историци и горѣспоменатата нѣмско-сръбска брошюра е библиографическа рѣдкость.

Още по-важенъ и по-старъ източникъ за историята на Балканския полуостровъ въ врѣме на турскитѣ завоевания е книгата на турския лѣтописецъ Ашикъ паша зааде, която е още по-голѣма библиографическа рѣдкость.

му, невѣрникътъ извади изъ ржкава си едно скрито отровно ножче и прободе баща ми въ сърдцето. И султанъ Мурадъ стана мжченикъ, и душата му като птичка хвръкна въ рая. Богъ до го прости! Веднага слѣдъ това казаниятъ невѣрникъ побѣгна измежду слугитѣ, които го застигнаха и го съсѣкоха на части. Като се извѣстихъ за това, азъ отидохъ при мрътвеца. Въ това смѣшение умрѣ и братъ ми Якубъ бей. Изпратихме ви останкитѣ и на двойцата, за да бждатъ погребени въ Бруса. Когато пристигнатъ, никому да не извѣстявате, а, напротивъ, да дадете възможность на населението да празднува побѣдитѣ. Да внимавате враговетѣ ни да не се извѣстятъ за това.“

На страница 108 и 109 срѣщаме двѣ писма относително прѣвзимането на София. Първото писмо, безъ дата, подписано отъ Индже Балабанъ, е рапортъ до султанъ Мурада по казаното прѣвзимане. Неговото съдържание ето какво е: „Нижайшиятъ Ви рабъ се осмѣлява да съобщи на Ваше Императорско Величество слѣдното. Въ могжщето Ваше царуване измислихме тоя планъ за прѣвземането на София. — Отъ тукъ се изпрати въ София догананджията (соколарьтъ) Узундже Севиндикъ да влѣзе въ близки сношения съ софийския князъ Янко банъ (въ турския текстъ стои Янука банъ), като се прѣдстави, че напуща islямизма и прегръща християнството. И наистина, Узундже Севиндикъ, като влѣзе подъ тоя прѣдлогъ въ близки сношения съ Янко банъ и като стана неговъ началникъ на соколитѣ (догананджи башия) единъ прѣкрасенъ день въ срѣдата на мѣсецъ сеферъ[1]) (втори мѣсецъ) тая година отиде заедно съ него на ловъ. Заети да дирятъ ловъ къмъ татаръ-пазарджишкитѣ страни, тѣ, безъ да забѣлѣжатъ, прѣминали доста много мѣсто и се отдалечили отъ населенитѣ страни. Почнало да се стъмнява, и тѣ потърсили кжща да прѣнощуватъ. Търсейки, тѣ стигнали близу до едно село при турската граница. Соколарьтъ не изпусналъ случая, а веднага слѣзналъ отъ коня и казалъ: „позволете ми да отида въ селото и да донеса зобъ отъ турскитѣ мѣста.“ Банътъ се съгласява и спира коня си, докато се завърне соколарьтъ. Узундже Севиндикъ отива въ казаното село, тамъ намѣрва Дели Балабана и Ахмедъ Газия и имъ разкрива плана си. Слѣдъ това занася храната на бана и му съоб-

[1]) Ако прѣсмѣтнемъ тая дата съ датата на слѣдното писмо, т. е. съ отговора на султанъ Мурада, който е отъ 15 реджебъ 788 год. по арабското лѣточисление, т. е 18 августъ 1386 по нашето, ще излѣзе, че Индже Балабанъ е писалъ рапорта си до султанъ Мурада около 13 марта 1386 година. (В. на пр.)

щава, че турцитѣ узнали, че той се намѣрва тамъ. Банътъ се уплашилъ и го попиталъ, по какъвъ начинъ може да се избави. Соколарьтъ му прѣдложилъ да го прѣдреши и да го скрие въ гората, а самъ той съ двата коня да отиде въ София и да доведе войска, за да го избави. Банътъ се съгласилъ на това прѣдложение, прѣдрешилъ се и се скрилъ въ гората, а соколарьтъ се върналъ въ нашето село и завелъ при него Балабана и Ахмедъ Газия. Като се доближили, соколарьтъ казалъ, че турцитѣ и него заловили. Подиръ това хващатъ бана и го докарватъ въ Пловдивъ, дѣто се отдадоха голѣми почести на соколаря, а банътъ, вързанъ въ вериги, се изпрати на Ваше Императорско Величество. А азъ, рабътъ ви, взехъ за водачъ сѫщия соколарь и съ храбри войници нападнахъ на София и прѣвзехъ всичкитѣ тукашни страни, въ честь на което се отправиха молитви Всевишнему. Съ тая блага вѣсть изпращамъ до Ваше Величество споменатия соколарь и Гази Ахмедъ и се надѣвамъ, че ще ги обсипете съ царската си милость, за да послужи за насърдчение и на други.“

Въ отговоръ на това изложение, Индже Балабанъ е получилъ слѣдната грамота отъ султанъ Мурада, писана въ Одринъ въ срѣдата на реджебъ (седми мѣсецъ) 788 година (13 августа 1386 год.)“ „Отъ настоящия ми височайши фирманъ ще узнаешъ, Балабане, примѣрни началниче, храбри водителю и бей на софийския окрѫгъ, че ми стана извѣстно, какво, слѣдъ като сокаларьтъ хваналъ и изпратилъ въ славната ми столица софийския князъ, ти си заминалъ за София и си прѣвзелъ тамошнитѣ страни и че тая добра вѣсть ми изпращашъ съ споменатия Севиндикъ и съ Гази Ахмедъ. Бѫди здравъ и все така храбъръ. Въ основание на това давамъ ти софийския окрѫгъ съ петь пѫти по сто хиляди. За да ти съобщи това, изпращамъ примѣрния си служитель Сюлейманъ чаушъ. На основание писаното ти, дадоха се подаръци на казания Севиндикъ, а на Гази Ахмеда да дадешъ по-голѣмъ чинъ. Изпраща ти се единъ много добъръ конь и двѣ рала почетни одежди (халати) да ги носишъ съ здраве и да работишъ по сѫщия побѣдителенъ начинъ. Нѣмамъ съмнѣние, че сполуката е всѣкога откъмъ правовѣрнитѣ. Съ Бога напрѣдъ, каквото и да се случи, веднага да ми извѣстишъ и да не закъснѣвашъ. Така да знаешъ. Да вѣрвашъ въ свещения тоя знакъ.“[1])

---

[1]) Господинъ П. Каравеловъ имá добрината да ми съобщи прѣди двѣ годинъ, че билъ срѣщалъ нѣкждѣ по българскитѣ издания народна пѣсень, въ която се възпѣвало или оплаквало прѣвзимането на София отъ турцитѣ. Върху тая пѣсень Г-нъ П. Караве-

На страница 122 и 123, томъ I, срѣщаме двѣ писма по сраженията въ Никополъ. Едното, безъ дата, е писано отъ Евреносъ бея до султанъ Баязида. Съдържанието му е слѣдното: „Нижайшиятъ ви рабъ станахъ отъ обсадата на Цариградъ и бързо пристигнахъ около Никополъ. Срѣщнахъ се съ намѣстника на краля, бана Жануе Витри (въ турския текстъ това име не може да се разбере добрѣ, но трѣбва да е Жанъ де Nevers. Б. на пр.) — и съ Божията помощь мюсюлманитѣ спечелиха, а неприятельтъ изгуби. Отсѣченитѣ глави Ви изпратихъ съ двама плѣнни. Очаквамъ пристигането Ви заедно съ армията. Ние тука всички съ тѣло и душа сме готови да се жъртвуваме за Васъ. Заповѣдьта е Ваша."

Второто писмо е подписано и изпратено отъ султанъ Баязида до всички мюсюлмански князе, владѣтели и управители. Датата му е: Никополъ, 15 сеферъ (втори мѣсецъ) 798 (29 ноемврия 1305). Съдържанието му въ съкратена форма е слѣдното: „Като получите настоящата ми грамота, да знаете, че азъ не губя нито една минута, а употрѣбямъ всичкитѣ си сили за завоеване нови страни. Миналата година, когато съ всички свои вѣрни и побѣдоносни паши, служители, началници и войски бѣхъ обсадилъ най-главния центъръ на невѣрницитѣ — Цариградъ — и се стараехъ за прѣвзимането му, извѣстихъ се, че безумниятъ маджарски краль се билъ съгласилъ съ цариградския владѣтель и, безъ да се бои, нападналъ никополската крѣпость и искалъ да причини повреди на мюсюлманитѣ. За това и азъ бързо изпратихъ напрѣдъ единого отъ най-храбритѣ си бейове — Евреносъ бея — и послѣ и азъ слѣдъ него развихъ знамето и съ безбройни войници тръгнахъ на пѫть. Съ Божията помощь, като се приближихъ до тая крѣпость, тамошниятъ ми служитель Доганъ ми извѣсти, че провизиитѣ сѫ, както сме ги желаяли. Като се увѣрихме, че цѣльта на безумния неприятель е да се сражава, приготвихме нужднитѣ припаси и орѫжия и въ петъкъ на 11 сеферъ (втори мѣсецъ) 798 година (25 ноемврия 1395) се наредихме и отъ двѣтѣ страни за бой.[1]) Най-напрѣдъ нападнаха мюсюлманитѣ. Прѣдводительтъ Евре-

ловъ билъ обърналъ вниманието на покойния П. Р. Славейковъ, който билъ запазилъ броя на изданието съ казаната пѣсень. Г-нъ П. Кареветовъ не можа да си спомни, въ кой именно журналъ, или вѣстникъ е срѣщалъ пѣсеньта.

[1]) Споредъ европейскитѣ историци, въ това число и Иречекъ, никополското сражение е станало на 25 септемврия 1395 година, а споредъ тукъ приведения султански документъ, това сражение е станало на 25 ноемврия сѫщата година. Коя дата е вѣрната? . . . . . .

На французски езикъ сѫществува едно важно научно съчинение, въ което е помѣстено специално и много подробно изслѣдване на никополската битка. То е

носъ бей, който бѣ на чело, застигна неприятеля и не му позволи да се завземе; войницитѣ съ голи саби удряха неприятеля по главитѣ и рамената, които бѣха покрити съ желѣзо. Главитѣ хвърляха прѣдъ коня ми. Въ това врѣме, моятъ славенъ синъ Сюлейманъ шахъ, великиятъ везиръ Али паша, и румелийскиятъ бейлербей Фирусъ паша заедно съ Малкочъ бея,[1]) Демирташъ бей отъ дѣсна страна, като стихии нападнаха неприятеля. По-голѣмата часть отъ войскитѣ на кралския намѣстникъ Ишноаторъ папасъ (това име въ турския текстъ не може да се прочете вѣрно, но трѣбва да е L'archevêque de Gran), които бѣха около осемдесеть хиляди душъ, въ малко врѣме минаха прѣзъ сабята. Много началници погинаха, и едната страна на кралевската войска се съвършено разби. Лѣвата страна на бойното поле бѣше завзета отъ добронравния и старателния ми синъ Мустафа, отъ анадолския бейлербей Демирташъ паша, отъ караманскитѣ бейове: Мехмедъ бей, Турханъ бей, Беширъ бей и Тахиръ бей и отъ много други славни бейове, които заедно съ храбрата ми войска като развълнувано море нападнаха на неприятеля, който отъ своя страна се хвърли въ огъня, но се изгори и биде принуденъ да се оттегли. Много неприятелски глави паднаха, а отъ наша страна много славни бейове погинаха. И когато мислѣхме, че неприятельтъ е вече побѣденъ и унищоженъ, слѣдъ като се вдигна димътъ и прахътъ, забѣлѣжихме, че насрѣща ни стои една армия по̀-вече отъ тридесеть хиляди душъ отборъ войници подъ главатарството на бана Кратхилъ (въ турския текстъ и това име вѣроятно криво е написано и трѣбва да е военачалника Montcavrel). Тоя корпусъ бѣше съставенъ отъ побѣдената и разпръснатата кралевска армия, и всички бѣха облѣчени въ желѣзо. Тѣ нападнаха нашата анадолска войска отъ лѣва страна, която отъ всички страни тъй разярено ги посрѣщна, че дойдоха лице съ лице съ неприятеля; конетѣ се срѣщнаха и тъпчеха единъ други, а войницитѣ се сѣчаха съ сабитѣ си. Сражението бѣше толкова страшно, че огъньтъ му достигаше до небесата. Който отъ неприятеля и да се приближаваше, отсичаше му се

---

именно книгата *„La France en Orient au XIV siecle. Expéditions du Maréchale Boucicauf, par J. Delaville Le Roulx, Paris, Ernest Thorin, 1885“*. И споредъ автора на това съчинение, никополската битка е станала на 25 септемврия 1395 год.

[1]) Въ историята на завоеванието на Балканския полуостровъ отъ турцитѣ на много мѣста и въ много сражения се споменува името Малкочъ бей. Много важно е да се издири, кой е тоя Малкочъ бей. Хамеръ казва, че тъй се наричалъ по турски Стефанъ Лазаровичъ, синътъ на сръбския краль Лазаръ, който загина въ косовската битка, но името „Малкочъ“ не прилича ли на изкривено и съкратено „Марко-Кралевичъ“? Въ никополската битка е взималъ дѣятелно участие заедно съ турцитѣ и Стефанъ Лазаровичъ.

главата. И явно стана, че побѣдата е на наша страна. Кральтъ съ останалата си войска започна да се оттегля, а нашата войска ги гони и унищожава дори до рѣка Дунавъ. Който се отърва отъ смърть и бѣше здравъ, прѣмина Дунава и се избави, а ранените останаха помежду ни. Множеството се молѣше за милость, но гласътъ не имъ се послуша, и се прѣкараха прѣзъ сабята. За да Ви донесе тия добри вѣсти, пращамъ вѣрния си служитель Махмудъ. Щомъ ги получите, безъ да губите врѣме, ще ги прочетете прѣдъ свидѣтели и, по стария обичай, ще украсите улицитѣ и градоветѣ и ще се молите на Всевишния и ще се веселите. Това тъй да знаете и да вѣрвате въ свещения ми тоя знакъ."

На страница 124, въ сжщия томъ, срѣщаме друго едно писмо, което се отнася до отношенията на султанъ Баязида съ маджарския краль слѣдъ никополската битка. Писмото е написано отъ султанъ Баязида до сина му Шехзаде Сюлейманъ шахъ и датата му е джемазиелъ-евелъ (пети мѣсецъ) 798 (февруария 1396), отъ Бруса. Съдържанието му въ съкратена форма е слѣдното: „Умни и щастливи ми първородни сине, ти си свѣтлината на славната ми държавна градина, Богъ да продължи годинитѣ ти! Щомъ получишъ настоящия ми фирманъ, да знаешъ, че безделникътъ маджарски краль, слѣдъ като се побѣди и разби, е изпратилъ пратенници, та съ хитрость и молби иска да се отърве отъ ржцѣтѣ ми, но азъ не се измамихъ и не обърнахъ внимание, а ги хвърлихъ въ затвора въ Бруса. Отъ друга страна, приготвихъ нужднитѣ кораби и провизии и слѣдния мѣсецъ на първо число ще тръгвамъ. За това и ти съ лалата си (наставникъ, ржководитель) и съ всичката войска да пристигнешъ и да се присъединишъ къмъ армията на михаличкото поле. За да ти донесе тая вѣсть пращамъ Хасанъ чаушъ. Внимавай да не закъснѣешъ и слабость да не покажешъ."

Слѣдъ това е помѣстено и отвѣтното писмо на Сюлейманъ шаха, безъ дата, въ което се съобщава, че ставатъ нужднитѣ приготвяния за тръгване въ означеното врѣме.

На страница 97, томъ I, срѣщаме едно поздравително писмо до султанъ Мурада, въ което се споменува за прѣвзимането на крѣпоститѣ Кюстендилъ, Сѣръ, Кавала, Драма, Зъхна, Скеча и Маруля. Това писмо е написано отъ Исвендиаръ бея, управитель на Кастамония, и носи дата 8 ребиюлъ-евелъ (трети мѣсецъ) 776 год. (17 августъ 1374 година). Съдържанието му горѣ-долѣ е слѣдното: „Вие сте великъ като Александъръ велики, Вие сте султанъ надъ султанитѣ, бей надъ бейоветѣ, вождъ на военачалницитѣ, които

се сражаватъ за вѣра, хранитель на мюсюлманитѣ, съ Божията сила владѣтель на цѣлия свѣтъ! Богъ да Ви запази за доброто на мюсюлманитѣ! Въ тоя честитъ часъ пристигна довѣрениятъ Ви пратеникъ хаджи Куртулмушъ съ свѣтлото Ви писмо, отъ което се научихъ, че сте здрави, че сте пристигнали въ славната си столица и че държавнитѣ работи отиватъ много добрѣ. Съ радость се научихъ още, че продължавате да побѣждавате неприятеля и да завладавате страни. Това ми разказа и пратеникътъ тъй, както сте му го разказали Вие съ сладкия си и откровенъ езикъ. Отъ тия добри вѣсти сърдцето ми се възблагодари, и азъ отдадохъ хвала на Бога, че е завладана Костантиновата область, която се е прославила подъ названието Кюстендилъ, и че при това бейоветѣ и войскитѣ Ви сѫ завладали Сѣръ, Кавала, Драма, Зъхна, крѣпостьта Бурли, Свеча и Маруля. Като получихме тая вѣсть, много се веселихме. Трѣба да благодаримъ Всевишния, задѣто тъй славно напрѣдва мюсюлманското орѫжие и се удвоява мюсюлманското царство. Богъ всѣкога да Ви е на помощь, неприятельтъ всѣкога да е покоренъ, и войскитѣ Ви всѣкога да сѫ побѣдоносни! Дай Боже молитвата и желанието ми да се сбѫднатъ! Днитѣ Ви и славата Ви да бѫдатъ безконечни."

Султанъ Мурадъ въ единъ отговоръ отъ края на мѣсецъ шабанъ (осми мѣсецъ) 776 г. (началото на февруария 1375 г.), писалъ въ Одринъ, благодари за поздравитѣ и извѣстява, че е прѣвзетъ и градъ Верея. Отъ съдържанието на писмото се разбира, че извѣстието за прѣвземането на Верея е пристигнало въ Одринъ въ сѫщия день, когато е билъ писанъ отговорътъ.

За първото прѣминуване и за първитѣ завоевания на турцитѣ въ Европа, въ книгата на Ферудинъ бея срѣщаме доста свѣдѣния. Най-напрѣдъ срѣщаме едно писмо безъ дата, написано отъ султанъ Орхана, вториятъ турски султанъ, до конянския управитель съ приблизително слѣдното съдържание: „Да Ви е извѣстно, че, както сте слушали, моятъ храбъръ и любезенъ синъ Сюлейманъ бей, който е много уменъ и като левъ се хвърля върху неприятеля, излѣзе да гони противницитѣ ни. Отъ Изникъ, който е срѣщу Цариградъ, той тръгна и завзе много села и страни покрай морския брѣгъ. Слѣдъ като събра много богатства, мина на срѣщния брѣгъ около Гелиболъ и прѣвзе крѣпостьта, която се намира на пѫтя за Одринъ. Съ помощьта на нашата молитва къмъ Бога, тоя мой храбъръ синъ, кѫдѣто и да отиде, вратитѣ му се отварятъ. Научихъ се, че и Вие сте искали да спечелите часть отъ славата на тая

война, като сте пожелали да изпратите единъ отредъ войска, която да се сражава заедно съ нашитѣ войници. Ако изпратите, ще докажете, че дѣйствително искренно сте желали да направите това. Като пристигне войската, ще ѝ се отдадатъ подобаещитѣ почести, и пакъ слѣдъ войната благополучно ще се завърне. За другитѣ работи ще Ви разкаже чаушинътъ Салтукъ, съ когото Ви изпращамъ настоящето си.“

Пó-горѣ споменахъ мимоходомъ за прѣвзимането на Димотика отъ турцитѣ. Тука ще приведа автентичнитѣ документи, както относително прѣвзимането на тоя градъ, тъй и относително завладаването на южна Тракия. Именно на страница 71, томъ I, срѣщаме едно изложение на Сюлейманъ шахъ до баща му султанъ Орхана въ Бруса. Писмото е писано въ околностьта на Димотика и носи дата края на зилкаде (единадесети мѣсецъ) 759 год. (началото на ноември 1358 год.). Съдържанието му горѣ-долѣ е слѣдното: „. . . Чрѣзъ Вашето благопожелание, като завзехме крѣпоститѣ Конюръ и Гелиболъ и слѣдъ като приведохме въ редъ войската и я снабдихме съ провизии, заедно съ силивренския управитель Хаджи Илъ бей, тръгнахме къмъ Цариградъ и обсадихме чекмедженската крѣпость. Евреносъ бей, който бѣше отишълъ къмъ кешанската крѣпость, ни извѣсти, че димотишкитѣ невѣрници се съгласили съ безвѣрника Андрея да устроятъ нападение въ врѣме на една свадба. Като се научихъ за това, изпратихъ съ игитъ-башиятъ Айватъ хилядо душъ отборъ конници къмъ Люле-Бургасъ, а на Евреносъ бея заповѣдахъ да отиде и да се срѣщне съ Айватъ. Тая ми заповѣдь се изпълни и Евреносъ бей заедно съ Айватъ, слѣдъ като приготвили нуждниитѣ провизии, очаквали неприятеля. Петнадесетото число на мѣсецъ шеввалъ (десети мѣсецъ) тѣ били нападнати отъ Андреовия князъ Димитъръ Стояновъ (или Стефановъ) Чари (на турски е написано Димитри Иштованъ Чари) заедно съ димотишкия князъ. Тъй като Евреносъ бей и Айватъ имаха прѣдварително извѣстие за това нападение, тѣ сами се скрили, а оставили на полето съ малко войска слугата Ви Кара-Джафера, за да наблюдава. И когато, при разсъвване, неприятельтъ нападналъ на Кара-Джафера, тоя послѣдниятъ се сбилъ и послѣ започналъ да бѣга. Неприятельтъ го подгонилъ и падналъ между скриттитѣ въ добра позиция Евреносъ бей и Айватъ. И тукъ, както лъвътъ улавя сърната и както вълкътъ сграбва овцата, нашата войска започнала да изтрѣбя неприятеля съ сабята. Началницитѣ се разбѣгали и, когато съвнало, забѣлѣжили по земята повече отъ петстотинъ глави отрѣзани и повече

отъ двѣстѣ роба живи хванати. Научихме се послѣ, че единъ отъ началницитѣ, като бѣгалъ раненъ, умрѣлъ по пѫтя. Турската войска здрава, весела, богата и славеща Бога се върна при слугата Ви, и азъ изпратихъ главитѣ и плѣненитѣ до Васъ съ надежда, че ще се удостоя съ похвала. Но Севиндикъ чаушъ ми донесе Вашиятъ фирманъ, съ който ми заповѣдвате да остава обсадата на Чекмедже, защото единъ пратеникъ отъ тамошния владѣтель Ви обѣщалъ редовното изплащане на данъка. Въ сѫщото врѣме донесоха данъкъ и менъ и ме увѣриха, че занапрѣдъ ще Ви бѫдатъ покорни. И за това напустнахме Чекмедже и тръгнахме за Димотика. Богъ да ни дава и други успѣхи, но за да прѣминемъ голѣмитѣ студове прѣзъ зимата, ще отидемъ въ Русчукъ[1]) и тамъ ще живѣемъ. Когато се стопли врѣмето, ще захванемъ работата изново. Извѣстявамъ Ви това и пакъ отъ Васъ чакамъ заповѣдь“.

Въ отговоръ на това писмо, султанъ Орханъ пише на сина си на 1-и мухаремъ (първи мѣсецъ) 760 година (3 декември 1358) приблизително слѣдното: „Многочестити мой сине и началниче на славната ми войска! Богъ да ти даде дълъгъ животъ! Като получишъ настоящето ми писмо, знай, че Кара-Джеферъ донесе посланието ти заедно съ отсѣченитѣ глави и съ плѣненитѣ Андреови войници и ги постави прѣдъ вратата на двореца ми. Плѣненитѣ се затвориха, а Джефера наградихъ съ чинъ игитъ-башия. За Айватъ бея изпратихъ знаме, а ти тамъ да го наградишъ съ земя. На Евроносъ бея изпратихъ сабя и кафтанъ (сърмена дреха, форма) и му подарихъ мѣстата, които искаше. А на тебе изпращамъ една драгоцѣнна сабя, два коня съ принадлежноститѣ имъ, двѣ сърмени одеяния и двѣ горни дрехи (джубета). Изпращамъ ти освѣнъ това още четиридесеть кафтани (сърмени дрехи), за да ги раздадешъ на другаритѣ си бейове и побѣдители. И когато възобновите походитѣ си, прѣвземането на Димотика да не оставите назирѣ. Срѣщу невѣрника Андрея да бѫдешъ всѣкога буденъ и бодъръ. Айватъ бея, на когото подарихъ знаме, да изпратишъ съ достатъчна войска къмъ Лозенградъ, който ако прѣвземе, нека бѫде неговъ. На генуезкитѣ кораби, които минуватъ прѣзъ гелиболския проливъ, да не правишъ прѣпятствия безъ причина, а да работишъ споредъ съглашението, което имаме. Изпращамъ ти едно джубе и единъ конь съ принадлежноститѣ, за да ги прѣдадешъ на Хаджи Илъ бея. Ако димотичанитѣ

[1]) Трѣбва да е „*Родосчукъ*“, защото съ това име турцитѣ въ старо врѣме сѫ наричали сегашния градъ Родосто, или Текирдаа, лежещъ върху европейския брѣгъ на Мраморно море.

невѣрникъ се помоли и обѣщае да плаща редовно данъкъ. Хаджи Илъ бей съ Айватъ бея да отидатъ да прѣвзематъ Ловенъ-градъ. А ако намѣрението на димототишкия невѣрникъ е не да плаща данъкъ, а да се бие, тогава друго да не прѣдприимате, прѣди да го унищожите. Да дѣйствувашъ споредъ съдържанието на настоящия ми фирманъ".

На стр. 108, т. I, срѣщаме едно писмо отъ султанъ Мурада до сина му Илдъръмъ Баязидъ относително прѣвзимането на градове Битоля и Прилѣпъ. Писмото е писано въ Одринъ и носи дата началото на ребиюлъ-евелъ (трети мѣсецъ) 787 год. (срѣдата на априлия 1385 год.). Съдържанието на писмото въ свободенъ прѣводъ е слѣдното: „... Да знаешъ, че назначихъ и изпратихъ румелийския бейлербей Димирташъ паша съ много още войска, за да унищожатъ невѣрницитѣ въ Битоля и Прилѣпъ и да завзематъ градоветѣ. Той отиде и съ Божията сила прѣвзе всичкитѣ тамошни крѣпости, слѣдъ което отиде въ страната на Краля (въ турския текстъ стои Карли, което вѣроятно трѣбва да е Крали-Марко), покори я съ условие да плаща данъкъ и оттамъ дори до Солунъ всичко разграби. Всички здрави и богати се завърнаха и отидоха въ Албания, дѣто, като бѣха заняти съ покоряването на Босна и Херцеговина, получиха отъ тамошнитѣ князе молба, че ще плащатъ данъкъ. И тѣ спрѣха завоеванието. Да знаешъ, че прѣзъ пролѣтьта ще имамъ голѣма война съ маджаритѣ. Съ Божията сила надѣвамъ се, че и началото, и краятъ ще бѫдатъ добри. Като получишъ настоящето ми, заедно съ началницитѣ и войскитѣ да захванешъ да се приготовлявашъ, защото ще ми бѫдешъ другарь въ войната. Да се извѣстишъ, какъ е положението на братъ ти Якубъ въ Караси. Узнай, какво прави и синъ ми Савуджи, когото съмъ оставилъ намѣстникъ въ Бруса, слѣди го отблизу и ми извѣсти".

По-нататъкъ въ първия томъ има разни рапорти, писма, циркуляри и фирмани по прѣвзимане разни крѣпости въ Влашко, Сърбия, Унгария, Гърция и пр. Вториятъ томъ съдържа документи изключително по турскитѣ завоевания въ южна Русия, Кавказъ и Персия. Въ всѣкой случай, документитѣ въ първия томъ сѫ отъ голѣма важность за българския историкъ и не ще сгрѣша, ако кажа, че въпроснитѣ два тома на Феридунъ бея могатъ да минатъ за единъ отъ главнитѣ източници по тая часть. Разбира се, че къмъ всичкитѣ тия документи, при всичко че минуватъ за автентични, би трѣбвало историкътъ да се отнася съ нуждното внимание и прѣдпазливость, защото главната тѣхна цѣль е била да въздигатъ

турската слава и турското оржжие и съ това да събуждатъ и наелектризирватъ духа и фанатизма на мюсюлманството. На Константина Иречека, както и на много други историци, не се вижда да е билъ извѣстенъ Феридунъ бей. Само относително прѣвзимането на София се привожда сжщиятъ фактъ, но не цитиранъ отъ документитѣ на Феридунъ бея.

Феридунъ бей е умрѣлъ прѣзъ 991 година, т. е. прѣзъ 1573 год. Въ врѣмето на султанъ Сюлеймана, той е билъ близъкъ чиновникъ на великия везиръ Соколли Мехмедъ паша, съ когото е взималъ участие и въ нѣкои сражения въ Унгария. Билъ е управитель на Семендрия и Кюстендилъ, а по-послѣ, въ врѣмето на султанъ Мурада III, е приетъ за чиновникъ въ двореца, отъ архивата на който е и черпилъ своитѣ исторически документи. Както свидѣтелствува самъ Феридунъ бей въ прѣдисловието на сборника си, той е започналъ събирането на султанскитѣ документи по заповѣдь отъ великия везиръ Соколли Мехмедъ паша и е свършилъ тоя си важенъ трудъ въ три годинъ и осемъ мѣсеца. Слѣдъ като съставилъ въ два тома и прѣписалъ тоя си трудъ, Феридунъ бей билъ богато награденъ отъ султана, и трудътъ му билъ поставенъ въ дворцовата библиотека, дѣто е стоялъ въ ржкописъ до 1265 год. (1848 година), когато султанъ Меджидъ заповѣдалъ да се напечата само въ триста екземплара. Десеть годинъ по-послѣ, пакъ въ врѣмето на султанъ Меджида, съ царско ираде сж били напечатани още шестотинъ екземплара. Тоя сборникъ въ настояще врѣме е голѣма рѣдкость.

Освѣнъ тоя сборникъ въ двѣ части, Феридунъ бей, както самъ свидѣтелствува въ казаното прѣдисловие, е написалъ една книга върху царуването на султанъ Сюлеймана. Вижда се, че това съчинение стои още въ ржкописъ. Феридунъ бей се е занимавалъ и съ писане поезия.

* * *

Въ писмата, рапортитѣ и фирманитѣ, отъ които направихме горнитѣ извлѣчения, се споменува имѐто на Евреносъ бея, който е игралъ много важна роль въ турскитѣ завоевания и е билъ единъ отъ главнитѣ военачалници, ако не и най-главниятъ, въ врѣмето на султанъ Орхана, султанъ Мурада, султанъ Баязида Илдъръмъ и султанъ Мехмеда Челеби, т. е. въ врѣмето на четворица султани. Евреносъ бей по рождение е билъ гръкъ и християнинъ; името му е било Евгериносъ (споредъ мнѣнието на други „Вренезисъ").

Родомъ е билъ отъ градецъ Караси, въ Мала-Азия, срѣщу Галиполъ. Въ самото зачало, когато се сформирало турското господарство, той билъ служитель при управителя на казания градъ Караси. Когато султанъ Орханъ прѣвзелъ Караси, взелъ за служитель при себе си Евгериноса и не слѣдъ много го изпратилъ заедно съ сина си Сюлейманъ паша да нападнатъ нѣкои европейски страни отъ византийската империя. Така, отъ турцитѣ най-напрѣдъ кракътъ на Евреносъ бея е стжпилъ въ Европа, и първитѣ завоевания сж направени отъ него. Слѣдъ като прѣвзелъ Ипсала (Лампсакъ), Димотика, Малгара и пр., султанъ Мурадъ му повѣрилъ завоеванието на Румелия и на цѣла Македония. Споредъ турскитѣ историци, въ врѣме на косовската битка султанъ Мурадъ видѣлъ голѣма полза отъ неговитѣ съвѣти. Въ врѣме на султанъ Баязида Евреносъ бей завоевалъ много страни и крѣпости въ Македония и Тесалия, придобилъ голѣма честь и получилъ много голѣми подаръци. Слѣдъ смъртьта на султанъ Баязида между наслѣдницитѣ му се породило междуособие, и Евреносъ-бей се оттеглилъ въ Енидже Вардаръ, Македония, близу до Солунъ, дѣто врѣменно прѣкарвалъ спокоенъ животъ. Слѣдъ като се свършило междуособието, прѣзъ царуването на султанъ Мехмеда, той изново услужвалъ съ своитѣ съвѣти, мнѣния и съ оржжието си. Така че въ продължение на четери царувания Евреносъ бей много послужилъ за величието на Турската държава. Той оставилъ въ Енидже Вардаръ и въ нѣкои още мѣста въ Македония много вакуфи, които днесъ се управляватъ отъ правнуцитѣ му въ Солунъ. Живѣлъ повече отъ сто годинъ и умрѣлъ прѣзъ 820 година по арабското лѣточисление, т. е. прѣзъ 1417 година. Гробътъ му е въ Енидже Вардаръ.

Солунъ, 21 февруария 1902 год.

---

# Юго-западна България въ флористично отношение.

Отъ А. Тошевъ.

(Прѣдставено въ природо-медицинския клонъ на 7 марта 1902.).

---

Може да се каже, че растителностьта на западна България почти никакъ не е изслѣдвана, съ изключение на нѣкои и други отдѣлни нейни части, бѣгло и рѣдко посѣтявани отъ извѣстни ботаници като Панчичъ, Веленовски, Вандасъ, Георгиевъ и Форманекъ. А не ще съмнѣние, че флората на този край е твърдѣ интересна, защото прѣзъ проходитѣ на пограничната планинска верига между Македония, Сърбия и България множество растения проникватъ въ нашата земя. Това е важно още повече за туй, че височинитѣ, които отдѣлятъ България отъ централна Сърбия, прѣдставятъ до голѣма степень растителностьта на Банатскитѣ планини, на които тѣ сѫ като продължение. „Интересно би било, казва Ami-Boué, да се види, какъ растителностьта на Сърбия се простира въ Македония и България, дѣто постепенно чезне" (Turquie d'Europe, I, 409). Съ цѣль да прослѣдя колко-годѣ юго-западна България въ флористично отношение, прѣдприехъ изтеклата година редъ малки и голѣми екскурзии, които траяха кажи отъ началото на априлия до 15 септемврия. Най-голѣмата ми обиколка бѣ оная, що извършихъ въ планинската покрайнина, която се простира по границата на България, близу отъ пролома на Струма при Кочериново до Царибродъ, като опира източно до Софийско поле. Тя трая около 35 деня. Прѣзъ туй врѣме посѣтихъ повечето върхове и долини въ този край и събрахъ доста материалъ, пò-голѣмата часть отъ който е помѣстенъ въ тая статия. Покрай флористичния материалъ обаче азъ не прѣнебрѣгнахъ да събера нѣкои и други свѣдения относително орографията и хидрографията на края. Ала нека добавя, че съ туй съвсѣмъ не считамъ всичко изчерпано. Колкото се касае до топиката, тамъ азъ се ограничавамъ главно до моя маршрутъ, като давамъ прѣдварително единъ кратъкъ географски обзоръ на поменатата покрайнина. Относително растителнитѣ материали ще

забѣлѣжа, че и тѣ не сж досущъ прослѣдени и събрани. За написването пълна монография на юго-западната наша флора не е достатъчно да се обиколи края само прѣзъ единъ сезонъ. Моята главна цѣль бѣ само да скелетирамъ, тъй да се каже, тая богата и разнообразна растителность, прѣдоставяйки на други да се занимаятъ съ подробноститѣ. Единственитѣ мѣстности, които можахъ да посѣтя прѣзъ два сезона (пролѣтьта и втората половина на лѣтото), сж часть отъ Царибродско, а именно долината на Ерма, околноститѣ на Погановския манастиръ и Влашка планина, часть отъ Рила, Люлинъ планина, пролома на Искъра, главно околноститѣ на Милкова ливада и Лозенска планина. Обаче, азъ ще се спра по́-дълго на обиколката си по Осоговска планина, Кюстендилско, Босилеградско, Трънско и Царибродско, понеже тия покрайнини досега сж били по̀-малко посѣтявани, и слѣдователно тѣхната растителность, като по́-слабо проучена, прѣдстава по̀-голѣмъ интересъ. За неизлишно считамъ да спомена още, че съмъ обръщалъ най-голѣмо внимание на географското разпрѣдѣление на растенията, като сжщеврѣменно посочвамъ съвсѣмъ нови находища за всички почти видове изложени въ списъка, що слѣдва по̀-долу.

## I.

## Географски обзоръ на юго-западна България.[1]

Този край на княжеството граничи на сѣверъ съ височинитѣ отъ Комъ до Араба-конакъ; на истокъ — съ срѣдногорскитѣ възвишения, които свързватъ Рило-родопския масивъ съ Стара планина и раздѣлятъ басейнитѣ на Искъра и Марица; на югъ — съ Рила, Влахина пл. и Осоговска пл.; на ю.-з. — съ Доганица до в. Патарица; на западъ — съ сръбската граница отъ Патарица до Комъ.[2]

Орография. Планинитѣ, които кръстосватъ този край принадлежатъ на три разни системи: a) Рила, Вирила и Витоша, b) Осоговска пл. и c) Стара планина. Съединението на тѣзи три системи става по западнитѣ върхове отъ Сливница около Мечи камъкъ. Така тѣ раздѣлятъ водитѣ, що изтичатъ изъ тѣхъ въ българска територия, на три рѣчни басейна: Струма, Искъръ и Нишава, като ги каратъ да текатъ въ три противни посоки.

[1]) Вмѣсто юго-западна България В. Кънчевъ много умѣстно нарича този край централна България, имайки прѣдъ видъ всички български земи.

[2]) По практически съображения разпрѣдѣлението на цѣлия лабиринтъ планини и възвишения направихъ главно възъ хидрографска основа.

a) Планинската система на Рила, Вирила и Витоша се продължава прѣзъ Люлинъ и Вискяръ пл. до Мечи камъкъ и има посока отъ югъ къмъ сѣверо-западъ съ постепенно снишаване. Отъ нея на западъ се разклоняватъ три вериги: Коньова пл., Голо бърдо и контръ-фортътъ отъ Люлинъ и Вискяръ пл. къмъ с. Горановци. Така тѣ образуватъ тритѣ резервоара на рѣкитѣ Джерманъ, Блато и Горна Струма. На югъ тая система минава въ Македония и посрѣдствомъ Прѣдѣлъ пл. се съединява съ Пиринъ пл., чиито разклонения изпълнятъ всичкото пространство между Струма, Мѣста и Бѣло море. На изтокъ сѫщата система се съединява съ Рододопитѣ, Ихтиманскитѣ пл. и Стара планина при Етрополска баба, като раздѣля басейнитѣ на Искъръ, Марица и Мѣста.

b) Системата на Осоговска пл. започва отъ долината на Струма, не далечъ отъ Кочериново, и като държи западно и сѣверо-западно направление, върви прѣзъ Влахина пл., Осоговска пл., Доганица пл., Вильо-коло (на турската граница), та стига на Бабина поляна до върха Патарица. Отъ тука тя взима сѣверно направление, като минава прѣзъ върхове: Стръмна, Коруджакъ, Църни върхъ, Модрика, Голѣма бѣсна кобила, Уши, Угриновъ камъкъ, Пàшина ливада, Проклятия, Боровѝнякъ, Мали Стрѣшеръ, Вильо-коло (на сърбската граница) Голѣми станъ, Камена занога, Бѣли камъкъ, Панчинъ гробъ, Дълга поляна и Милинъ ридъ до Букова глава. Тукъ тя се раздѣля на двѣ разклонения: дѣсното отива на изтокъ и сѣверо-изтокъ прѣзъ Колонишкитѣ върхове, Кървави камъкъ, Голѣми върхъ, Любаша пл., Момина пл., Завалскитѣ върхове и достига до Мечи камъкъ; лѣвото отива на сѣверъ прѣзъ Власинскитѣ ханове, Църнотравска пл., Грознатовска пл., Слишевска пл., Щърби камъкъ, Дъсченъ кладенецъ и Влашка пл. и достига до Суковска рѣка. Тая система отъ Кочериново до в. Патарица служи за вододѣлъ между Струма и Вардаръ. На югъ чрѣзъ Влахина пл. тя се съединява съ Малешевска пл., та раздѣля Струма отъ Брѣгалница (притокъ на Вардаръ). Отъ върхъ Руенъ и Китка, Лисецъ и Плавица пл. тя се разклонява чакъ до Вардаръ, та раздѣля водитѣ между Брѣгалница и Крива рѣка (притокъ на Пчиня). Отъ Караманица (Доганица пл.) прѣзъ Модра глава, Козякъ пл. и Страцинъ пл. тя достига до с. Войникъ (въ Македония) и раздѣля водитѣ на Пчиня и Крива рѣка (въ Македония). Отъ Бабина поляна и Патарица сѫщата система се разклонява на юго-западъ и прѣзъ Св. Илия (на сръбско-турската граница) застига Руянъ пл. и прѣзъ Чукарската сѣдловина се съединява съ Църна гора, та раздѣля водитѣ на Пчиня

и Българска Морава. Сѣверо-западнитѣ ѝ пъкъ склонове се спускатъ чакъ до дѣсния брѣгъ на Струма и Драговищица.

Отъ Патарица до Букова глава разклоненията ѝ на изтокъ достигатъ до Струма между с. с. Пещера и Стенско, а на западъ — до Българска Морава между Вранска баня и Калиманци.

Отъ Букова глава до Мечи камъкъ юго-източнитѣ разклонения достигатъ до Струма, отъ с. Горановци до с. Пещера, а сѣверо-западнитѣ — до Ерма и нейнитѣ дѣсни притоци, като засѣгатъ до Трънъ, Врабча и Погановския манастиръ.

Отъ Букова глава до Влашка пл. източнитѣ ѝ разклонения достигатъ до Ерма и Суковска рѣка и тѣхнитѣ лѣви притоци, като отъ Дъсчанъ кладенецъ прѣзъ в. Руй засѣгатъ Трънъ, а прѣзъ Влашка пл. и Гребенъ пл. — Погановския манастиръ. Западнитѣ пъкъ разклонения се спущатъ чакъ до Българска Морава отъ Власотинци до Калиманци, а прѣзъ Влашка пл. и Столъ пл. системата се съединява съ Суха пл. и Селàчевци пл., та засѣга Нишава при Нишъ, Бѣла паланка, Пиротъ и Суково, Българска Морава — около Курвинъ градъ, Чечина и Стайковци (не далечъ отъ Власотинци).

c) Планинската система на Стара планина се простира по главния гребенъ отъ Комъ прѣзъ Мургашъ до Етрополска баба на изтокъ и отъ Комъ до Миджоръ на с.-западъ. Отъ Петроханъ тя се разклонява на югъ и прѣзъ Бучино, Понорь, върхъ Леща, Козякъ, с. Братушково, та достига Мечи камъкъ. Това разклонение служи за вододѣлъ между Искъра и Нишава. Отъ една страна нейнитѣ западни разклонения отъ Гинци прѣзъ Видличъ пл. достигатъ Пиротъ, отъ Понорь и Петровъ кръстъ достигатъ до Калотино, отъ Козякъ, с. Баалимъ и с. Градина достигатъ до Цариградъ, отъ Мечи камъкъ, Завала, Козя гърбина и Врабча достигатъ до Суковъ мостъ, а отъ върхъ Миджоръ върви къмъ западъ едно разклонение прѣзъ Бабинъ зубъ, Гулянска пл. и Люти върхъ по дѣсния брѣгъ на Нишава, та достига Българска Морава при старата южна сръбско-турска граница между Алексинацъ и Нишъ; това разклонение съставя вододѣлъ между двата Тимока и Нишава. Отъ друга страна източнитѣ разклонения на тая система досѣгатъ Искъра между с. Курило и Лакатникъ.

Абсолютната височина на всички тия планини и върхове, съ изключение на Рила, Витоша, Осоговска пл. и Стара планина, които иматъ височина отъ 2000 м. нагорѣ, не достига повече отъ 1500—1700 метра. Само Голѣма бѣсна кобила — Уши има

1927 м. височина. Върхове Църноокъ, Кървави камъкъ (при Равна Шиба), Милевска пл., Полетински камъкъ, Лисецъ, Рудина пл., Голѣми върхъ, Любаша пл., Руй пл. и Козя гърбина служатъ за ориентировачни точки въ Краището и Знеполе. При ясно врѣме отъ тѣхъ се виждатъ пограничнитѣ гребени, Осоговска пл., Рила, Витоша, Старопланинскитѣ върхове въ Сърбия задъ Българска Морава и Нишава и Македонскитѣ планини съ конусовидния Люботрънъ на Шаръ планина.

Хидрография. а) *Басейнътъ на Струма.* — Струма отъ изворитѣ си (въ Витоша — въ сѣдловината между Черни върхъ и Рѣзноветѣ) до Перникъ минава прѣзъ Мошинската котловина, приима водитѣ на Голо бърдо, Витоша и Люлинъ планина, минува отъ Перникъ до с. Батановци прѣзъ тѣснина, образувана отъ Голо бърдо и югозападнитѣ разклонения на Люлинъ и Вискяръ планина и прибира отдѣсно *Конската* (Брѣзнишката) рѣка, съставена отъ всички води на Брѣзнишката котловина. При Радомиръ тя излиза въ Радомирското поле и като приима отлѣво р. *Блато,* съставена отъ водитѣ на Голо бърдо, Вирила и Конявска планина, влиза при с. Поцърненци въ тѣснина, образувана отъ разклоненията на Църна глава и на Коньовска планина. При с. Пчелинци тя се вмъква въ Любошката котловинка, приима отдѣсно р. *Свътля*, образувана отъ водитѣ на Любаша, Голѣми върхъ, Рудина могила, Църна глава и *Пещерската рѣка,* образувана отъ всички води на Рудина могила, Голѣми върхъ, Кървави камъкъ, Милевска планина, Бѣли камъкъ и Злошка планина, които съставятъ сѣверната половина на Краището. Тази рѣка носи разни названия споредъ селата, прѣзъ които минува (Калотинска, Тръклянска и др.) По-главнитѣ ѝ притоци сѫ: Кобилската, Драгойчинската, Лѣчевската, Мелнишката, Дивлянската, Добридолската (Габрешевската) рѣчици. Отъ лѣво Струма приима *Калищенската рѣка.* При с. Бѣлово, въ единъ проломъ между Злогошка планина и Коньовска планина, тя тече между отвѣсни варовити скали, образува великолѣпенъ водопадъ при с. Полска Скакавица и слѣдъ като приима отдѣсно и отлѣво по една малка рѣчица съ дълбоки скалисти долинки, излиза при с. Шипочано въ Кюстендилската котловина. Тукъ отлѣво тя приима само нѣколко незначителни потока отъ Коньовска планина, а отдѣсно — рѣки *Драговищица* и *Соволщица.*

р. *Драговищица* е съставена отъ всички рѣки и потоци идещи отъ Злогошка планина, Бѣли камъкъ, Коритенската и Изворската сѣдловина, Милевска планина, Равна Шиба, Колонишкитѣ височини, Букова глава, пограничнитѣ планини, Панчинъ

гробъ, Голѣми станъ, Вильо-коло, Мали Стрѣшеръ, Просеникъ, Уши, Модрика, Църни врѣхъ, Хайдушки прѣслапъ, Стръмна, Ивановъ прѣслапъ, Стружна, Патарица, Райчина градина, Вильоколо (на турската граница), Дукатска планина, Доганица планина, Караманица планина, Църноокъ, Церовишка планина, Ломнишка планина, Шишковица съ върхъ Св. Спасъ (надъ с. Конилоьци), т. е. отъ всички води отъ южната половина на Краището. Рѣката получава названието Драговищица отъ мѣстото, дѣто се съединяватъ Божичката рѣка и Любатската на западъ отъ Босилеградъ. Божичката рѣка се образува отъ всички води на Божичката котловинка (Колонишката рѣка, Топлидолската и Побиенската) и слѣдъ като мине прѣзъ тѣснината, образувана отъ Милевска планина и източното планинско разклонение на Голѣми станъ, съединява се отдѣсно съ *Лисинската рѣчица* между селата Долня и Горня Лисина, та се насочва къмъ Босилеградъ по тѣснината, образувана отъ Милевска планина и Глошки ридъ. Лисинската рѣка се образува отъ водитѣ на р. *Вильоколщица* (на сръбската граница) и *Ржанска рѣка* и върви все прѣзъ тѣснина отъ разклоненията на Голѣми станъ и Проклятїя прѣзъ в. Видимъ и Глошки ридъ. Любатската рѣка се образува отъ водитѣ на рѣчицитѣ: *Вратнишка, Църна, Козя и Бѣла вода.* При с. Горна Любата тя приима отдѣсно *Патаришката рѣчица* и *Вильоколската*, а при с. Долна Любата, въ мѣстностьта *Обърѣки,* приима пакъ отдѣсно Църноочката рѣка, въ която се влива Дукатската рѣка, тече прѣзъ тѣснината, наречена *Клисура,* и между Видимъ, Глошки ридъ, Дукатска планина и Църноокъ, близу до мѣстностьта *Градището*, се съединява съ Божичката рѣка, за да образува *Драговищица*. Отъ тукъ тя влиза въ живописната Босилеградска котловинка, образувана отъ разклоненията на Милевска планина, Изворската възвишена сѣдловина, Бѣлутскитѣ височини и в. Църноокъ. При с. Райчиловци тя се вмъква въ една тѣснина, която трае чакъ до селата Периволъ и Ямборино; по това си течение тя приима отдѣсно рѣки *Бръсница, Бистъръ* и *Ловница,* отъ които Бистъръ е по-голѣмъ и прибира водитѣ отъ границата изъ планина Караманица, Тломина планина, Ярешникъ планина и Зли долъ. Отлѣво тя приима суходолията на с. с. Коритенъ, Горно Уйно и Полетинци. Отъ Периволъ до Стенско и Шишковци рѣчната долина се разширява и съединява съ Кюстендилската котловина.

р. *Соволщица* е образувана отъ водитѣ на Осоговска планина, Девебаиръ, Церовица планина и Лисецъ. Въ горното си течение

тя носи нѣколко названия (Бистрица, Гърлянска рѣка) и съставя тъй наречената котловина *Каменица*. между Кюстендилската котловина, Гърлянската (Вратчанската) сѣдловина и купена Лисецъ. При с. Дъждевица, Бистрица влиза въ тѣснина, образувана отъ Церовица планина и Лисецъ, и при с. Соволяно протича въ Кюстендилската котловина, отдѣто до вливането си въ Струма се зове Соволщица.

Пò-надолѣ отдѣсно въ Струма се вливатъ още рѣчици *Вратчанска* (минува прѣзъ Кюстендилъ), *Слокошка* и *Елешница*. Отъ с. Четирци до Бобошево Струма тече прѣзъ тѣснина, образувана отъ разклоненията на Осоговска планина и Коньовска, слѣдъ което влиза въ Кочериновската котловина, за да мине прѣзъ границата въ Македония. По това пространство тя приима отдѣсно р. *Боровешка* и отлѣво *Джерманъ* и *Рила*.

b) *Нишавскиятъ басейнъ* се образува отъ рѣкитѣ, що извиратъ отъ Стара планина и Знеполе, та текатъ прѣзъ Царибродъ и Трънъ, за да се съединятъ при Суковския мостъ и образуватъ р. Нишава. Царибродската или Калотинската рѣка се образува отъ водитѣ, идещи откъмъ села Гинци, Шума, Смиловци, минува прѣзъ Калотина и Царибродъ и като приима отлѣво р. *Ежевица* (Драгомански проходъ) и р. *Лукавица*, отива къмъ Суковския мостъ. *Суковската ръка* извира отъ Колонишкитѣ височини, минува прѣзъ Знеполе, дѣто се зове *Голъма ръка*, и като прибира отдѣсно рѣкитѣ на села Вуканъ, Глоговица, а отлѣво водитѣ, що текатъ откъмъ Стрѣшимировци, Зелениградъ и Зѫбелъ, влиза въ Трънската тѣснина до Погановския манастиръ, като на мѣста прѣсича отвѣсни скалисти ждрѣла. Тукъ тя носи название *Трънска* рѣка и *Ерма* и приема отлѣво рѣчицитѣ на селата Ловница, Звонци и Кусовраня, а отдѣсно *Филиповската* (Сѣкиришката) рѣчица и *Погановската*. Отъ Погановския манастиръ надолѣ тя излиза въ Пиротската котловина и подъ название Суковска рѣка при Суковския мостъ се съединява съ *Калотинската* — за да образува Нишава. Отъ тукъ прѣзъ Пиротъ, Бѣла паланка и Нишъ тя се втича въ Българска Морава. Между Пиротъ и Бѣла паланка отдѣсно приима р. *Височка* (Темска), въ която се вливатъ всички води отъ Стара Планина между Комъ, Миджоръ и Видличъ.

c) *Искърскиятъ басейнъ* въ горната си часть образува Самоковската котловина и събира водитѣ си отъ Рила, Вирила, Витоша, Родопитѣ и Карабаиръ (Ихтиманско), минава прѣзъ Пасарелския проломъ, влиза при с. Германъ въ Софийската котловина и като прибира всички води отъ Витоша, Люлинъ, Вискяръ, Козекъ (Слив-

ница), Лѣща, Поноръ, Бучино, Петроханъ, Мургашъ, Ташкесенъ (Саранци), Вакарелскитѣ и Лозенски височини, прѣсича Стара планина, за да влѣзе въ Дунавската равнина.

## II.

## София — Осоговска планина.

Въ началото на августа отпѫтувахъ отъ София за Радомиръ, разположенъ въ плодородна почти трижгълна котловина, чието най-низко мѣсто е около 660 м. н. м. Това е Радомирското поле, що държи отъ истокъ къмъ западъ близу 20 килом. надлъжь и отъ сѣверъ къмъ югъ около 15 килом. наширъ. Нѣкога си на мѣстото на сегашната Радомирска котловина е имало езеро, образувано отъ Струма, прѣди послѣдната да успѣе да си пробие пѫть на западъ отъ Коньовска планина. (Ami Boué, Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe, T. I, 230). Сѣверо-източно туй поле граничи съ височина Голо бърдо (до 1160 м. н. м.), на сѣверъ и с.-западъ съ Струма, на югъ съ Коньовска планина и на истокъ съ Витоша. Низкитѣ ридове, що се простиратъ по лѣвия брѣгъ на рѣката, отъ махала Църна гора, принадлежеща на с. Бàтановци, до с. Поцърнѐнци, дѣто се свързватъ съ сѣверо-западнитѣ прѣдгория на Коньовска планина, се наричатъ Църна гора. Тия ридове изобщо сѫ голи, съ изключение на източнитѣ имъ склонове. Билото имъ, покрито съ трѣва, се казва *Проклятие*. Долината пъкъ край Струма, отъ Радомиръ до с. Жабляно, носи старото име *Мржкà*. По пѫтя за Кюстендилъ на другия день се спрѣхъ при Клисурскитѣ ханчета (близу 670 м.) въ сѣверното подножие на Коньовска или Цървенянска планина. Южниятъ скалистъ гребенъ на тая планина се нарича Тавàличка планина по името на с. Таваличево на сѣверо-истокъ отъ Кюстендилъ. Коньовска планина има направление отъ западъ къмъ истокъ и раздѣля Радомирската котловина отъ Кюстендилската. Общата ѝ дължина е около 38 км., а ширината ѝ достига отъ 15—20 км. Абсолютна височина има отъ 1000—1300 м. Залѣсени сѫ пò-много сѣвернитѣ ѝ склонове, а южнитѣ ѝ сѫ повечето голи. Най-лесно проходима е въ сѣверо-източната си часть. Тукъ херборизирахъ извѣстно врѣме, главно въ тѣсната долина на *Углярската рѣка,* която извира отъ *Атамлийската височина* ю.-западно отъ ханчетата и се влива въ Струма между с. Кàлище и с. Любошъ, слѣдъ като приима по течението си още нѣколко незначителни и безименни поточета. По лѣвия склонъ на казаната

долина, въ мѣстностьта *Темнилжкъ* (около 800 м.) вирѣятъ разни растения, като: *Calamintha grandiflora Mch., Typha stenophylla F. M.* изъ мочуритѣ, *Cirsium lanceolatum Scp., Tragopogon pratense L., Torilis neglecta R. Scht.* Гората е джбова, състоеща главно отъ *благунъ (Quercus conferta Kit.)* и *церъ (Q. austrica Wlld)* съ примѣсъ на осамотени екземплара *Sorbus torminalis L.* и др. По̀-важни гори въ тая часть на Коньовица сж държавната гора *Атамлия,* въ която прѣобладава *букъ,* налѣво отъ пжтя гората *Градище,* дѣто расте най-вече *церъ* и *благунъ* съ примѣсъ отъ *ясенъ* и малко *букъ,* и гора *Слива,* покрита главно съ *церъ.* Въ долинитѣ и влажнитѣ мѣста на планината расте въ изобилие *хмѣлъ (Humulus Lupulus L.),* а по склоноветѣ, между *джба* и *бука* срѣщаме *габъръ, мекишъ (Acer tataricum L.), ясенъ (Fraxinus Ornus L.), трепетлика, смрадлика, лѣщакъ, глогъ, калинка, трънки, диви ябълки и круши (древници)* и др.

Отъ Клисурскитѣ хančета пжтьтъ започва да се качва по хълбоцитѣ на залѣсената планина, минува край Чукльово блато (около 830 м.), което остая надѣсно, та излиза най-сѣтнѣ до една височинка, дѣто е пръснатото село Чукльево съ нѣколко чифлици, извѣстни подъ старото название Старопада̀лишна махала.[1]) Отъ тукъ пжтьтъ начева силно да лжкатуши надолу по стръмнитѣ, почти досущъ голи, каменисти склонове на Коньовица, дори до с. Коньово при Струма. Хубава е гледката, що се открива отъ тукъ къмъ Кюстендилското трижгълно плодородно поле (400—500 м.), заградено въ дъното отъ високата Осоговска верига, въ чиито поли се бѣлѣе Кюстендилъ. Въ тая часть на планината събрахъ между другитѣ билки: *Lavatera thuringiaca L. var. bulgarica Vel., Melampyrum arvense L.,* по сипеитѣ между Цървеняно и Коньово *Centaurea stereophylla Bess., Sonchus oleraceus L.,* а по скалитѣ около с. Коньово растатъ още по̀-рѣдки и характерни видове, като *Scabiosa rotata M. B., Salvia viridis L., Verbascum heterophyllum Vel., Alyssum pulvinare Vel.* и др. (Вж. Vel., Fl. blg., Suppl. I, 350).

Растителностьта, що краси Кюстендилевото поле, изобщо има юженъ характеръ. Флористично и съ цѣлата си сценерия то е свързано съ южния кжтъ на Сърбия (Врански окржгъ) и съ сѣверна Македония (Vel.). Тукъ се срѣщатъ осамотени екземпляри отъ *Paliurus aculeatus Lam.* Въ долината на Струма прѣкрасно вирѣе лозата и тютюньтъ. Осоговска планина има направление отъ с.-западъ

---

[1]) За нѣкои географски свѣдения съмъ се ползувалъ отъ Ami Boué (La Turquie d'Europe) и отъ Иречекъ (Пжтуване по България).

къмъ ю.-изтокъ. Срѣдната часть на веригата достига най-голѣма височина и се завръшва съ колосалния върхъ Руенъ (2253 м.), който господствува надъ Кюстендилското поле. Западната часть на тая планина има близу 1700 м., а източната около 900 м., отъ което излиза, че срѣдната ѝ абсолютна височина не е голѣма. Изобщо тя е мѫчно проходима и съвсѣмъ слабо населена. Сѣвернитѣ ѝ склонове сѫ доста залѣсени, къси, но стръмни. Тѣ сѫ прорѣзани отъ множество долини, по които протичать води къмъ Струма. Южнитѣ ѝ склонове напротивъ сѫ полегати и чезнатъ далечъ въ Македония. Понеже една отъ цѣлитѣ ми бѣ да посѣтя тая планина, още на другия день напустнахъ града и се отправихъ за Деве-баиръ (1180 м.)[1] Пѫтьтъ отъ Кюстендилъ за тоя пунктъ държи ю.-з.-з. посока. Отъ лѣвата му страна се простира Осоговска планина съ своитѣ лѣсисти склонове, а отъ дѣсната — височината Лисецъ (около 1500 м.). На извѣстно разстояние отъ града шосето, което незабѣлѣзано се възкачва, минава край нѣколко ханчета и с. Жиленци, прѣваля една сѣдловина (около 1050 м.), покрита съ дребенъ *букъ*, и слазя отново надолу край село Гърляно. Прѣдъ туй село се простира така нареченото Каменичко поле — красива котловина, висока кажи 1000 м. надъ морското равнище и около 8 км. въ диаметъръ. На югъ и на западъ то е заградено отъ Осоговска планина и нейнитѣ разклонения и е прѣсѣчено отъ рѣка Бистрица, която извира отъ Осоговскитѣ височини, лѫкатуши прѣзъ мѫчно-достѫпна долина и подъ име Гърленска рѣка близу 4—5 км. сѣверно отъ шосето прави силенъ завой, та пои низката часть на Кюстендилско поле. Тукъ тя се нарича Соволщица. Слѣдъ като приима нѣколко притока, влива се въ Струма на с.-изтокъ отъ Кюстендилъ. Пò-нататъкъ пѫтьтъ минува край с. Раненци и Каменичка Скакавица къмъ митницата при с. Гюешево. Отъ тоя пунктъ начева доста силенъ подемъ. Близу слѣдъ 30 минути се стига на сѣдловината Деве-баиръ — граница между България и Македония, дѣто има нашъ и турски пограниченъ постъ. Тукъ минува пѫтьтъ прѣзъ Егри паланка и Кратово за вѫтрѣшностьта на Македония. Височината е около 1180 м. и се състои отъ кристалинни шисти. Разстоянието отъ Кюстендилъ дотукъ е 21 км. Тѫдѣва Осоговска планина служи за вододѣлъ между коритата на Вардаръ и Струма.

---

[1]) Отъ тур. Деве-баграданъ т. е. Камилски върхъ.

Отъ Деве-баиръ се отваря широкъ хоризонтъ на западъ. Далечъ въ Македония, задъ залѣсенъ планински край, се възвишава Църна гора (Карадагъ), задъ която пъкъ се открива синкавиятъ профилъ на Шаръ планина съ колосалния Люботрънъ — най-високия върхъ на Балканския полуостровъ (3050 м.). Слѣдъ единъ день продължихме пѫтуването си по Осоговска планина. Изпърво вървимъ въ ю. ю.-източна посока по постепенно възвишаещия се тѣсенъ планински гребенъ, покритъ съ дребна дѫбова гора, тукъ-тамъ прошарена съ ниви и ливади. Слѣдъ половина часъ сме на мѣстностьта Равна нива, дѣто тъй сѫщо има български и турски погранични постове. Едно врѣме прѣзъ тука минувалъ пѫтьтъ отъ Кюстендилъ за Скопие. Отъ Равна нива възлизаме все по високия планински гребенъ, по който тукъ-тамъ се забѣлѣзватъ доста стръмни трахитни конуси. Намѣстѣ пъкъ пѫтеката извива прѣзъ дребната букова гора, която спира надъ 1200 м., за да отстѫпи широкъ просторъ на богати подалпийски пасбища. Подиръ малко стигаме до голия почти върхъ Божидарица[1]), дѣто има само турска погранична стражарница. Сега напущаме вече пѫтеката и свъртаме на̀посоки къмъ в. Руенъ. Вървимъ ту по скалисти голежи, ту пъкъ по наклонени подалпийски поляни, обрасли съ буйна лъзгава трѣва, която прави хода твърдѣ бавенъ. Прѣдъ насъ се открива чудна гледка. На западъ се забѣлѣзва красивата долина на Крива рѣка, а задъ нея на хоризонта — лабиринтъ залѣсени планини, които се простиратъ далекъ задъ Кратово. На сѣверъ пъкъ, подъ хубавитѣ букови гори, що обличатъ с.-западнитѣ склонове на веригата, се разтила Каменичко поле. Слѣдъ малко минуваме прѣзъ мѣстностьта *Рѫдкитѣ буки,* възлизаме по каменистата мѣстность *Ташъ-тепе* (около 1850 м.) и слѣдъ половина часъ сме на Руенъ — възелътъ на Осоговския масивъ. Панорамата, която се открива прѣдъ насъ въ далнината е очарователна. Освѣнъ низкитѣ планински вериги, що кръстосватъ въ разни посоки Македония и България, ясно виждаме още бѣлоснѣжнитѣ върхове на Шаръ и Пиринъ планина, настръхналитѣ чуки на Рила, Витоша, Патарица, върхъ Църноокъ и др. Тукъ-тамъ по залѣсенитѣ съ *букъ* низки склонове на планината растатъ *Coryllus Colurna L., Acer Pseudo-Platanus L., Prunus divaricata Ldb.* и др. широколисти. Изобщо растителностьта на Осоговъ не е нито много богата, нито пъкъ особено разнообразна. Съ малки изключения, тя е като оная на Витоша и Стара планина. Характерни билки сѫ: *Jasione orbi-*

[1]) Погрѣшно *Божарица* въ руската карта на генералния щабъ.

*culata Grsb., Potentilla Haynaldiana Jka; Senecio procerus Grsb., Silene asterias Grsb., Dianthus microlepis Boiss., Potentilla chrysocraspeda Lehm., Geum montanum L., Senecio Arnautorum Vel.;* по камениститѣ мѣста *Centaurea cana S. S., Genista lutescens Vel. Bruckenthalia spiculifolia Rchb. и Vaccinium vitis idaea L.* и пр. Понеже твърдѣ силниятъ вѣтъръ не позволяваше да се стои пò-дълго на Руенъ, оставихме надѣсно пограничната линия и завихме налѣво къмъ скалистия почти осамотенъ върхъ Шапка (2189 м.) източно кажи отъ Руенъ. Тия два върха се намиратъ на срѣдата на Осоговския гребенъ. Отъ Шапка слизаме въ с.-източна посока на голата камениста мѣстность Бекъ-бунаръ (близу 1700 м.). Отъ скалитѣ на тая височина блика студенъ изворъ, който, като разлива своитѣ води по сѣверния склонъ на планината, образува доста обширно търсище, дѣто въ изобилие расте *Parnassia palustris L., Potentilla Tormentilla Sibth., Geum coccineum S., Myosotis caespitosa F. Sch., Epilobium anagallidifolium Lam.,* и др. Сѣверо-западно отъ Бекъ-бунаръ се открива дълбокъ лѣсистъ мѫчно достѫпенъ долъ, прѣзъ който бързатъ изворнитѣ води, за да се смѣсятъ съ други още ручеи, що лѫкатушатъ прѣзъ гориститѣ склонове на веригата, и тъй да образуватъ горното течение на р. Бистрица (Гърлянска рѣка). Завиваме подиръ туй на ю.-истокъ и се покачваме на стръмния върхъ *Църнъ камъкъ,* отдѣто се открива красивъ видъ на сѣверо-истокъ къмъ долината на Струма. По тая височина въ изобилие растатъ *Nardus stricta L.,* и *Calamintha patavina Jcq.* Отъ тукъ пѫтеката ту слиза, ту се качва, прави многобройни извивки по хълбока на планината и се спуща къмъ мѣстностьта Цървена ябълка — красивъ планински край, покритъ повече съ букови гори, прошарени съ буйни ливади и ниви ръжь и овесъ. Най-послѣ, по върла, тѣсна пѫтека, що кривули прѣзъ доста едра букова гора, привечеръ стигаме въ пръснатото планинско селце Цървена ябълка (около 1400 м.). Въ тая мѣстность букътъ самътамъ е примѣсенъ съ бѣлъ боръ. Въ буковата гора срѣщаме *Prenanthes purpurea L., Cirsium candelabrum Grsb.,* по голитѣ ридове *Achillea setacea W. K., Beta trigyna W. K.,* и др.

При всичко че лѣтото бѣ вече твърдѣ напрѣднало (13 августъ), тѫдѣва посѣвитѣ бѣха още съвсѣмъ зелени. Споредъ разказитѣ на мѣстнитѣ селени, тукъ вършитбата правили къмъ Димитровъ день, и то ако не падне голѣмъ снѣгъ; иначе всичко загивало. Затуй пъкъ въ цѣлата покрайнина ливадитѣ изглеждатъ да сѫ първокачествени.

Отъ Руенъ и околнитѣ му височини взиматъ началото си рѣки Бистрица и Елешница, Крива рѣка и Туранница. Отъ тия рѣки послѣднитѣ двѣ текатъ въ турско, а именно Крива рѣка има западна посока и се влива между Скопие и Велесъ въ Пчиня — притокъ на Вардаръ, а Туранница тече въ южно направление и се влива въ Брѣгалница — притокъ тъй сѫщо на Вардаръ. Бистрица се образува главно отъ два потока: *Главна рѣка* и *Църна*, чиито води текатъ прѣзъ недостѫпни долини, врѣзани въ сѣвернитѣ залѣсени склонове на Руенъ. Не далекъ отъ тукъ е мѣстностьта Сребърно коло, извѣстно по своитѣ *вигни*. И досега тукъ се вижда металическа згория отъ оловни и мѣдни руди. Самата руда се добивала едно врѣме въ долината на Главна рѣка. Въ Бистрица се вливатъ отъ дѣсната ѝ страна още два малки потока: *Орлова рѣка* и *Лъва рѣка*. Рѣка Елешница извира отъ юго-източнитѣ склонове на Руенъ и като прави дългъ завой прѣзъ лѣсиститѣ планински разклонения южно отъ Кюстендилъ, приближава се значително до границата не далечъ отъ Щърби върхъ (1244 м.) и взима изпърво сѣверна, сѣтнѣ сѣверо-източна посока, за да се влѣе въ Струма не далечъ отъ Кадиинъ мостъ на пѫтя между Кюстендилъ и Дупница. Въ тая рѣка се вливатъ и водитѣ на два главни планински потока, отъ които единиятъ, нареченъ *Млачка рѣка*, извира отколъ в. Бекъ-бунаръ, пробива си пѫть прѣзъ живописна залѣсена долина и надъ с. Раково се втича въ Елешница; другиятъ взима началото си отъ в. Шапка и отъ мѣстностьта *Солумъ-чешме* близу до Бекъ-бунаръ, та се мѣша съ Елешница въ мѣстностьта *Илиева-воденица* — колиби отъ с. Цървена-ябълка. Въ околностьта на това твърдѣ пръснато село, покрай дѫба и бука понѣйдѣ растатъ и иглолистни дървета. Намѣстѣ тѣ образуватъ самостоятелни комплекси, а другадѣ съставятъ малки острови срѣдъ чиститѣ букови насаждения. Отъ иглолистнитѣ срѣщаме главно *бѣлъ боръ (Pinus silvestris L.)*, по Църни върхъ на с. с.-изтокъ отъ Цървена ябълка. Споредъ добититѣ на мѣстото свѣдения тукъ той заемалъ едно пространство отъ 5000 хектара. Въ сѫщата гора, по низкитѣ мѣста, особно по южнитѣ и юго-източни изложения, расте *зименъ дѫбъ (Quercus sessiliflora Slsb.)*, малко *церъ (Q. austriaca Wlld.)*, и най-вече *лѣтенъ дѫбъ (Q. pedunculata Ehrh.)*. *Бѣлъ боръ* има и между бука въ държавната гора *Брѣза* между селата Раково, Страдалова и Ново село. Ново-селската гора тъй сѫщо е държавна и се състои отъ *букъ* и *боръ*.[1]) По височина Атклрия

[1]) Въ тая гора има изкуственъ държавенъ рибникъ за пъстърва.

на и.-и. ю. отъ Цървена ябълка има тъй сѫщо *бѣлъ боръ*, а въ мѣстностьта *Сугребе* по Млачка рѣка до Цървена ябълка расте най-вече *букъ*, послѣ *бѣлъ боръ* и най-малко *бѣла ела (Abies pectinata D. C.)*.[1]) Южно кѫжи отъ Атюрия е височина Сива кобила на самата граница. А пъкъ на ю.-изтокъ отъ сѫщия пунктъ е планинскиятъ проходъ Черна скала (Караташъ), чрѣзъ който долината на Струма се съобщава съ оная на Брѣгалница въ Македония. Пѫтьтъ начева отъ Царево село въ Македония, минува по билото при Черна скала и отива къмъ Кадиинъ мостъ, като върви по долината на потока *Гѣчица*. Отъ тува вече захваща Влахина планина, която се простира юго-западно въ Македония. Отъ Рила тя е отдѣлена посрѣдствомъ Струма.

Отъ Цървена ябълка рано на другия день свъртаме назадъ речи по сѫщия пѫть, но слѣдъ малко го напущаме и завиваме на дѣсно по залѣсенитѣ поли на Църни върхъ. Скоро обаче излизаме изъ буковата гора и поимаме гола камениста височина, задъ която се простиратъ доста обширни пасбища, поени отъ обилни потоци. Подиръ нѣколко кривулици отново настѫпваме въ прохладна дива гориста мѣстность, облѣчена изключително почти отъ срѣдна *букова* гора. Пѫтеката, по която вървимъ, намѣстѣ е камениста и стръмна, а намѣстѣ дори съвсѣмъ чезне, благодарение на многобройнитѣ храстове и каменни блокове, свличани въ врѣме на проливни дъждове отъ едва шуртещитѣ сега поточета по ронливитѣ гънки на хълмищата. Най-сѣтнѣ, слѣдъ два и половина часа, пристигаме до горската стражарница (близу 1270 м.), построена срѣдъ добрѣ очувана *букова* гора, осѣяна съ ливади. Между другитѣ растения тука вирѣятъ: *Centaurea stenolepis Kerner., Galium turcicum Vel., Crepis tectorum L., Linaria genistaefolia Mill, y) var. orbelica Vel., Thymus heterotrychus Grsb., Campanula sphaerotrix Grsb.* и пр. Подиръ като ботанизирахъ тукъ извѣстно врѣме, продължихме пѫтя си почти все по сѣверна посока чакъ до село Богословъ. Дотукъ кѫжи се простиратъ и кристалиннитѣ шисти (силикатенъ теренъ), които начеватъ още отъ Деве-баиръ.

---

[1]) Отъ доклада на министерството на търговията и земледѣлието за състоянието на горското дѣло въ Българското княжество, обнародванъ прѣзъ 1901 год., се вижда, че лѣсистостьта въ Кюстендилското лѣсничейство е 0·68 или на всѣки 100 хек. 68 сѫ гори. Всичко тука има 92,661·4 хек. гори, отъ които 25,000 хек. сѫ държавни, 55,009 сѫ общински и 12,652 — частни. Едни отъ тия гори за сега сѫ охранителни, а други се експлоатиратъ. Само отъ държавнитѣ гори ежегодно се добива 7,732·12 куб. мет. материалъ, отъ който 1050 куб. м. е строителенъ. Отъ 1890 г. до края на 1897 г. въ туй, сравнително добро лѣсничейство, сѫ били изкуствено залѣсени съ боръ 6,960 дек.

Надѣсно отъ насъ по цѣлото протежение на пжтя ни тече Ново-селската рѣка. Тя извира отъ Атворийскитѣ височини, прибира по пжтя си водитѣ на множество безименни ручейки и държи сѣверна посока почти до с. Слокошница на ю.-ю.-истокъ отъ Кюстендилъ, па напоконъ взима с.-източна посока прѣзъ Кюстендилското поле, за да се влѣе въ Струма при с. Жабокрькъ. При с. Слокошница тая рѣка се нарича *Слокошка* и отдѣля рида *Плео* отъ рида *Брѣзе*, чиито разклонения сж покрити главно съ *джбъ*, а намѣстѣ и съ дребенъ *букъ*. Послѣдниятъ прѣобладава по Плео. Село Богословъ (около 860 м.) се губи така да се каже между безбройни овощни дървета и грамадни орѣхи, надъ които се издигатъ върховетѣ на стройни тополи. Отъ тука по каменистата пжтека се спущаме по доволно стръмна мѣстность, съставена отъ стари еруптивни скали, и слизаме въ село Колуша, дѣто край безбройнитѣ сливи растатъ прѣкрасни мушмули и питомни дрѣнове. Тукъ забѣлѣзахъ и осамотени грамадни екземпляри отъ *Quercus rhodopea Vel.* Въ околноститѣ на тия двѣ села между другитѣ билки забѣлѣзахъ: *Genista elatior Koch.*, *Jasione Heldreichii Boiss.*, *Cynoglossum pictum Ait.*, *Salvia glutinosa L.* и пр.

Два часа по́-късно бѣхме въ Кюстендилъ.

## Кюстендилъ — Босилеградъ.

Подиръ еднодневна почивка отпжтувахъ за Босилеградъ. Тукъ пристигнахъ слѣдъ два деня, тъй като правихъ доста обиколки и на много мѣста спирахъ да ботанизувамъ. Минахъ най-напрѣдъ прѣзъ близкото голѣмо село Совбляно[1]), отстоеще около единъ часъ отъ града, забѣлѣжително по своитѣ обширни и богати овощни градини. Край селото тече р. Соволищица, за която споменахме по́-горѣ. Въ околноститѣ расте *Quercus pubescens Wlld, var. brachyphylla Ky.* Отъ тукъ се отправихме прѣзъ села Периволъ[2]) и Ямборино[3]) за Стенско[4]) на с. отъ Кюстендилъ. С. Периволъ е разположено на края на плодородното Кюстендилско поле при входа на планинитѣ, прѣзъ които си пробива пжть р. Драговищица, що извира отъ пограничнитѣ босилеградски височини и се влива въ Струма,

[1]) Погрѣшно *Соболино* въ руската карта на генерал. щабъ.

[2]) По Иречека туй название е отъ гръцки произходъ и отговаря на неговото мѣстонахождение: Περίβολος=градина (Пжт. по Бълг. 588.)

[3]) Въ руската карта погрѣшно стои *Ямболино*.

[4]) Казватъ, че Стенско получило названието си отъ Без*стенъ*.

източно и не далечъ отъ с. Стенско. Тукъ има старовр̌мска четириетажна кула, а южно отъ селото се простира добро пасбище, наречено *Шишманица*. Мѣстностьта, дѣто е Стенско, е хълмиста. Височината на с.-с.-з. отъ него се казва *Змиярникъ*, а до нея чуката — *Габрецъ*. На с.-с.-и. сѫ ридоветѣ *Риша*, а на и.-и.-с. — *Острило*. По Риша расте повече *габъръ*, а останалитѣ ридове сѫ кажи досущъ голи, каменисти. При Стенско минахме Струма, поспрѣхме около с. Ръждавица[1]) (490 м.) и отъ тамъ заминахме за с. Полска-Скакавица. Проломътъ на Струма между тия двѣ села е най-тѣсенъ. Тукъ сме вече въ иста планинска покрайнина, дѣто прѣзъ тѣсна скалиста врата се освобождаватъ водитѣ на Струма, за да се устремятъ къмъ Кюстендилско поле. Отъ Ръждавица по пѫтя за с. Полска Скакавица отново прѣбродяваме рѣката и завиваме по нейната долина. Слѣдъ като възлазяме по една малка гола стръмнина, поемаме пѫтя, врѣзанъ високо въ планинския склонъ на дѣсния брѣгъ на Струма, притисната между стръмни залѣсени урви. Изпърво минаваме прѣзъ мѣстностьта *Забѣлъ*, покрита съ *дѫбъ*, прѣимуществено *Quercus conferta Kit.*, *Q. austriaca Wlld.*, пó-малко *Q. pubescens Wlld.*, *vav. brachyphylla Ky.*, доста много *Carpinus Betulus L.* и *C. duinensis Scop.*, въ изобилие *лилякъ*, тукъ-тамъ *осенъ (Fraxinus Ornus L.)*, *птичи дрѣнъ* и др. храсте. Отъ билкитѣ пó-интересни сѫ: *Allium carinatum L.*, *A. flavescens Bess.*, *Bupleurum gramineum Vill.* Отъ тая мѣстность минаваме въ други залѣсенъ край — *Дебело усое*. И тукъ пѫтя ни лази по гористия склонъ все по дѣсния рѣченъ брѣгъ. Отсрѣща, на лѣвия брѣгъ, гледката е пакъ тъй красива. И тамъ сѫщитѣ почти залѣсени склонове, прошарени съ разядени варовито-доломитни скали, които на мѣста стръмно се спущатъ до Струма. Слѣдъ малко долината слабо завива на изтокъ и прѣдъ насъ се открива красивъ пейзажъ: въ дъното значително високъ планински гребенъ, а въ подножието му — грамадни варовити скали, обърнати къмъ рѣчището. Тукъ е селото П. Скакавица (около 650 м.). Отъ скалата шеметно се хвърлятъ въ дълбокия долъ два пѣнливи водопада, чиито води се втичатъ въ Струма. Отъ разложението на варовика тукъ постоянно се твори бигоръ. Цѣлиятъ този красивъ кѫтъ е заграденъ отъ вѣнецъ възвишения, отъ които пó-главни сѫ: на ю.-з. ридътъ Риша, покритъ на върха съ дребни *буки*, *габъръ* и едра *папрать*; на е. върхътъ *Грàвини*, по който расте дребенъ *дѫбъ*, *габъръ* и *смрика*; на ю. каменистиятъ рътъ

[1]) Погрѣшно *Прождавица* въ рус. карта. Споредъ прѣданието, нѣкога с. Ръждавица било градъ.

*Го̀лакъ,* почти голъ, особно по върха; на з. тъй сѫщо каменистиятъ рътъ *Куку̀лецъ,* тукъ-тамъ облѣченъ съ *габъръ* и *смрика.* Отъ тая височина извира буенъ многоводенъ потокъ, който бѣга къмъ Струма, слѣдъ като кара шесть воденици. Откъмъ планинитѣ на с.-з. се простира доста широко, силно наклонено и сухо пѣсъчливо корито, прѣзъ което само въ врѣме на силни дъждове бѣснѣе мѫтенъ потокъ тъй сѫщо къмъ Струма до П. Скакавица. Варовитиятъ голъ хълмъ до южната страна на селото се нарича *Църковище;* по неговия склонъ минава пѫтьтъ на идене отъ Ръждавица. По варовития теренъ тукъ растатъ: *Helianthemum Fumana Mill., Silene flavescens W. K., Paronychia imbricata Rchb., Galium rubioides L., Inula ensifolia L., I. macedonica Hsskn, Odontites glutinosa M. B., O. lutea L., Micromeria cristata Grsb., Satureja Kitaibelii Wrzb., Allium moschatum* и пр.

Отъ П. Скакавица долината на Струма изобщо взима с.-с.-из. посока. Грамадни отвѣсни варовити скали, намѣстѣ високи до 50 м. надъ рѣчището, стѣсняватъ долината и я правятъ по̀-малко достѫпна.[1])

По сухитѣ варовити голежи между Ръждавица и Скакавица растатъ: *Chondrilla juncea L., Goniolimon tataricum Boiss., var. dalmaticum Rch., Achillea compacta Wlld.* и др. На ю.-з. отъ Скакавица е с. Горановци (около 480 м.), първото село на Краище,[2]) съ което име наричатъ планинската покрайнина между Кюстендилско, Радомирско и Знеполе. Пѫтемъ за с. Горановци възлизаме по голъ ридъ *Го̀рна махала,* като оставяме налѣво залѣсената съ *дѫбъ* височина *Главитѣ.* По̀-нататъкъ пѫтьтъ ни кривули прѣзъ досущъ почти голо плоскогорие, отдѣто бързо наваля надолу и се губи въ пѣсъчливото тѣсно дъно на *Радановъ долъ,* източно отъ Горановци, който извожда въ самото село на р. Драговищица. И тукъ, като всѫдѣ кажи въ Кюстендилско, правятъ впечатлѣние множеството угледни овощни градини и лозя. Рано на другия день напущаме Горановци и продължаваме пѫтуването си прѣзъ живописната долина на Драговищица. Пѫтьтъ държи с.-з. посока и ту слиза до лѫкатушното легло на рѣката, ту пакъ възлиза по дѣсния склонъ на

[1]) Въ тая часть на пролома между П. Скакавица и с. Бѣлово, върху една трудно достѫпна скала (близу 100 м. висока), на лѣвия брѣгъ на рѣката, се намиратъ развалинитѣ на *Земенското кале* -- остатъци отъ Земльнъ градъ, споменуванъ въ южнославянскитѣ паметници отъ 12—14 вѣкъ (Ир. Пѫт. по Бъл. 533 и Дриновъ, Период. сп. кн. I, 36.). Види се по тая причина мѣстното население нарича *Зѐменъ* цѣлата мѫчно проходима покрайнина въ пролома на Струма между с. Бѣлово и П. Скакавица.

[2]) По̀-точни свѣдения за този интересенъ, ала занемаренъ край имаме едва отъ 1884 г., когато се издаде картата на руския генераленъ щабъ. На старосръбски краище ще рѣче *граница*, краищникъ=пограничепъ стражарь (Ир. Пѫт. по Бъл. 581.).

долината, покритъ съ *джбъ,* както и отсрѣщната страна. На извѣстно разстояние отъ селото, налѣво отъ рѣката се открива широкото гърло на голѣмо пѣсъчно-каменисто суходолие, което слиза къмъ Драговищица откъмъ височината Полетински камъкъ при с. Полѐтинци. По това суходолие, прѣзъ послѣдното село, Брѣстъ, Коритенъ и Тръкляно минува най-прѣкиятъ пжть отъ Кюстендилъ за Трънъ. Въ врѣме на дъждове въпросното суходолие се пълни съ буйни мжтни води, които свличатъ грамадни материали долу въ рѣката.[1])

Изобщо растителностьта тукъ е бѣдна, съ изключение на малкото дребници, що растатъ татъкъ върху пѣсъчна почва — дилувий съ рѣдки гнѣзди отъ архаични образувания. Отъ Горановци до с. Долно-Уйно теренътъ е сжщиятъ почти и пжтьтъ ни върви все по лѣвия брѣгъ на Драговищица. Отъ с. Долно-Уйно напущаме долината на Драговищица, която тука взима западно направление до с. Рибарци, за да завие сетнѣ пакъ на сѣверъ къмъ Босилеградъ, и влизаме въ долината на Уйнската рѣка, по която минува проектираното шосе прѣзъ с. Рѣсенъ за Босилеградъ. Продължевайки по долината на тая рѣка, пристигаме въ с. Горно-Уйно, заврѣно въ тѣсенъ, безводенъ по това врѣме долъ, нареченъ *Суходолина* или *Су'о полье,* забѣлѣжително по своитѣ черни сипеи, прорѣзани отъ многобройни прѣсъхнали сега порои, които въ дъждовно врѣме се спущатъ отъ голитѣ ридове и пълнятъ пѣсъчливото порѣчие. Едно отъ разклоненията на туй суходолие се простира чакъ до с. Долни-Коритенъ и приима всички води въ врѣме на дъждъ. Отъ с. Горно-Уйно продължаваме все по пѣсъчливата долина, качваме се по източния склонъ на Рѣсенскитѣ ридове и изливаме на сѣдловината *Джео* (около 880 м.). Тукъ има три осамотени сгради — Рѣсенски ханчета. Отъ тая сѣдловина, просѣчена отъ множество малки сухорѣчия и почти винаги провѣвана отъ силни вѣтрове, се вижда много добрѣ Уйнското суходолие, което се простира на ю.-изтокъ. На ю. се издига височината *Поповъ ридъ,* покрита съ дребна *джбова* горица, на с. е ридътъ *Райкеловици,* с.-западно отъ него *Младжевъ ридъ,* а на з. — досущъ голиятъ *Логовички ридъ.* Пò-красива е гледката отъ сѣдловината къмъ с.-западъ, дѣто редъ възвишения образуватъ въ долината полукржгъ, въ чието подножие е Босилеградъ. Щомъ прѣвалихме сѣдловината, оставихме задъ себе си малкото пръснато село Рѣсенъ и влѣзохме въ друго тѣсно суходолие *Сỳшица,* което начева отъ изтокъ, извива послѣ къмъ сѣверъ и най-

[1]) Иречекъ сполучливо сравнява туй суходолие съ сухитѣ корита на Фурланскитѣ Алпи (Пжт. по Бъл. 589.).

сетнѣ се простира направо къмъ западъ, за да излѣзе на р. Драговищица до с. Радичевци. И туй суходолие, което държи часъ и половина, има характера на Уйнското: сѫщитѣ сипеи, разѣдени отъ пороищата и обагрени черно отъ незрѣли каменни вѫглища. По сухитѣ ридове забѣлѣзваме главно *Allium paniculatum L.* и *Calamintha suaveolens Sm.* Пѫтьтъ отъ Рѣсенъ за Радичевци тукъ-тамъ прѣсича доста добра и едра *дѫбова* гора, състоеща главно отъ *Quercus austriaca Wlld* (церъ) и пò-малко *Q. conferta Kit.* (благунъ,) немилостиво изкастрена за листници и бръсте. Изобщо подобно вандалско опустошение на гори се срѣща всѫдѣ кажи въ Босилеградско. Брадвата на българина и зѫбитѣ на козата му, по думитѣ на Вазова, сѫ дали и на този край своя неизличимъ печатъ на грозота и запустѣние. Ала освѣнъ грозотата, опустошението на горитѣ въ този край има и други пò-важни послѣдствия: на много мѣста тука вече се забѣлѣзва, че въ врѣме на проливни дъждове почвата не само се рони, а се свлича изцѣло заедно съ голѣми, грамудаци въ долинитѣ, като засипва по този начинъ градини, ливади пѫтища и пр. Споредъ умѣстната бѣлѣжка, що срѣщаме въ поменатия вече министерски докладъ за състоянието на горското дѣло у насъ, ако работитѣ въ тая покрайнина вървятъ така още 30 годинъ, цѣло Босилеградско ще се обърне въ голи сипеи и урви. Впрочемъ, азъ и сега имахъ случай да видя, че грамадни пространства прѣдставятъ истински степи. Ако не за друго, то поне като чисто охранителни, би трѣбало да се запазятъ тукашнитѣ гори, защото при тѣхната липса нѣма що да спира всички ония води, които въ врѣмена дъждовни се свличатъ отъ тая планинска область и стремително нахлуватъ къмъ най-плодороднитѣ мѣста на Кюстендилска околия, дѣто причиняватъ голѣми загуби особно на селата Гorановци, Ямборено, Периволъ, Стенско и др. По сѫщата причина и дребната растителность тукъ е съвсѣмъ оскѫдна. При с. Радичевци минуваме по дървенъ мостъ на дѣсния брѣгъ на рѣката и по теренъ отъ рецентни образувания продължаваме пѫтя си прѣзъ с. Райчиловци за Босилеградъ (650 м.), разположенъ въ плодородна и запазена отъ сѣверни и западни вѣтрове котловина. Тукъ се не бавихъ много, а заминахъ за с. Долна Любата (около 830 м.), дѣто цѣльта ми бѣ да остана пò-дълго врѣме.

## Босилеградъ — сръбската граница — Трънъ.

Вървимъ по тѣсната долина на р. Драговищица право на западъ, доклѣ дойдемъ до мѣстностьта *Градището* — голъ каменистъ

ридъ, заобиколенъ отъ Божичката рѣка, що иде откъмъ с.-западъ и тукъ се мѣша съ Любатската, та двѣтѣ заедно образуватъ Драговищица. Отъ Градище вече продължаваме на западъ по Любатската рѣка прѣзъ землището на с. Глошка, което държи до мѣстностьта *Обърѣки*. На това мѣсто Църношката рѣка, идеща откъмъ върха Църноокъ, налѣво отъ насъ, се влива въ Любатската. На половината пѫть, между Градище и тая мѣстность, на дѣсния недостѫпенъ почти отвѣсенъ каменистъ брѣгъ на рѣката се издига висока скала, наречена *Вỳненъ камикъ*.[1]) Тукъ сме вече въ землището на с. Долна-Любата, пръснато далечъ по двата брѣга на рѣката, дѣто пристигаме за около три часа отъ Босилеградъ. Долината на Любатската рѣка е може би една отъ най-очервателнитѣ въ Краището. Южнитѣ и сѣвернитѣ нейни урви на много мѣста сѫ почти недостѫпни. Нѣйдѣ тѣ прѣдставятъ ронливи сипеи, ала повече сѫ залѣсени. Въ сѣверо-западна посока по рѣката се простиратъ разклоненията на Глошки ридъ (около 1760 м.), тукъ-тамъ покрити съ джбъ. Високо по тия стръмнини, по лѣвия склонъ на долината, е врѣзана страховита пѫтечка, която води къмъ поменатото село. Обаче азъ прѣдпочетохъ да мина долу низъ долината, дѣто рѣката се гази повече отъ осемдесеть пѫти въ продължение на пò-малко отъ три часа. Тая несгода като да придава още пò-голѣма прѣлесть на живописната дълбока клисура, приятно прохлаждана и оросявана отъ лѫкатушната рѣка, чиито бистри и пѣнливи води шумно се хвърлятъ по праговитото ѝ порѣчие. Отъ двѣтѣ страни по течението ѝ се простиратъ гѫсти редици *върби, глогъ, калинка* и всевъзможни други шубръци, живописно отразявани въ синкавитѣ вирове на рѣката, а задъ тѣхъ се издигатъ стръмни и високи урви, облѣчени отдѣсно съ *буки*, а отлѣво — съ *джбе*, промѣсени тукъ-тамъ съ скали, *габеръ (Carpinus Betulus L.), ясенъ (Fraxinus Ornus L.)* и *лѣска*. Отъ дребната растителность между друго въ долината срѣщаме: *Silene Roemeri Friv., Chamaemelum trichophyllum Boiss.* по трѣвиститѣ мѣста и ливадитѣ; *Circaea Lutetiana L.* по сѣнчеститѣ гористи мѣста; *Campanula rapunculoides L. Iasione Heldreichii Boiss.* и *Melica ciliata L.* по сухитѣ каменисти ридове; *Salvia glutinosa L.* по влажнитѣ сѣнчести мѣста; *Sonchus uliginosus M. B.* и пр. Намѣстѣ долината е тъй стѣснена отъ своитѣ

[1]) Споредъ прѣданието, тая скала добила туй име, защото едно врѣме селени отъ с. Глошка, заблудени отъ гѫстата мъгла, която се подигала отъ рѣката и изпълняла долината, се хвърлили отъ канарата долу въ рѣката, мисляйки, че ще паднатъ върху вълна или ерина.

зелени урви, че си принуденъ да вървишъ изъ самата рѣка, а на други мѣста тя се поразширява достатъчно и тамъ виждаме буйни ливади да се простиратъ по двата брѣга на рѣката. Мѣстноститѣ Градището, Глошки ридъ, Лисински прѣслапъ, в. Видимъ, Бѣловодски ридъ (на с.-из. отъ нашия пограниченъ пунктъ на Ржана) съставятъ вододѣлъ между Божичката рѣка (която събира водитѣ си отъ в. Шипковица, Кървави камъкъ и Колоница) и Любатската рѣка. Южнитѣ изложения на тѣзи ридове всждѣ почти изключително сж покрити съ *джбъ,* а сѣвернитѣ — съ *букъ.* Отъ Глошки ридъ до в. Видимъ южнитѣ склонове сж голи, покрити тукъ-тамъ съ ниви. Обзорътъ отъ Глошки ридъ е прѣкрасенъ: на с.-изтокъ се вижда Милѐвска пл., безлѣсната мѣстность Побиенъ камъкъ, гористата височина Кървави камъкъ източно отъ позицията Колоница, Полетински камъкъ между с. Горановци, Ямборено и Полска Скакавица, ридътъ Уши, съ хълбоци покрити долу съ *джбъ,* горѣ — съ *букъ,* и други безименни височини и чукари. Въ с. Долна Любата останахъ два деня, за да посѣтя околнитѣ върхове. На 18 августъ пакъ по течението на рѣката заминахъ за Горна Любата (около 885 м), дѣто се пристига за около единъ часъ. Тукъ се мѣшатъ двѣ рѣчици: Вра̀тничка рѣка и Патаришка рѣка. Първата е образувана отъ два по̀-малки потока, отъ които единиятъ — *Църна ръка,* извира отъ Хайдушки прѣслапъ (Църни върхъ) и Мусулъ, а другиятъ се нарича Вра̀тничка рѣка, която извира отъ в. Плоча и Бария. Отъ мѣстото, дѣто се мѣшатъ водитѣ на тия два потока, чакъ до Горна Любата, тѣ носятъ название пакъ Вра̀тничка рѣка. Тукъ тя се слива съ Вильоколската рѣка, що извира отъ Вильо-коло (на турската граница) и Патаришката, та по този начинъ се образува Любатската рѣка. Ридътъ, който раздѣля Вильоколската рѣка отъ Патаришката, се нарича *Райчева градина.* На дѣсния пъкъ брѣгъ на Вильоколската р. по Дукатския пжть е ридътъ *Лавра* — разклонение отъ пограничната Дукатска пл., която се простира въ Македония. Тая планина у насъ достига до Обѣрѣки и служи за вододѣлъ на Вильоколската рѣка, Патаришката и Любатската отъ една страна и на Дукатската и Църношката — отъ друга. Църношката рѣка свлича водитѣ си отъ западния склонъ на Църноокъ и отъ юго-източния на Дукатската пл. При Църношката църква въ Църношката рѣка се втича Ду̀катската рѣка. Дуганица пл. служи като вододѣлъ между тия двѣ рѣки. На южния склонъ на в. Църноокъ и на ю.-изтокъ отъ Дуганица лежи селцето Ярешно (Ярешникъ), прѣзъ което бърза малко поточе — притокъ на р. Бистрица, що извира отъ мѣст-

ноститѣ Караманци и Голишъ и като зима с.-из. посока влива се въ Драговищица при с. Рибарци. На дѣсния брѣгъ на рѣчицата при Ярешно, тъкмо на ю. из. отъ селото, по склона на Дуганица, между 1450—1500 м. расте *черъ боръ, (Pinus nigricans Hst.)*, ала въ ограничено количество. Старъ единъ екз. отъ тоя видъ има и до църквата въ с. Долна Любата. По разказитѣ на селянитѣ въ врѣме на голѣмитѣ наводнения прѣзъ 1897 г. поройщата смъкнали тукъ отъ височинитѣ нѣколко чамови пъна, отъ което може да се заключи, че прѣди врѣме въ тоя край иглолистнитѣ не сѫ били рѣдкость.[1]) Отъ Горна Любата завиваме юго-западно по долината на Патаришката рѣка. Тукъ срѣщаме рѣдкото растение *Angelica silvestris L.*, въ изобилие *Gentiana asclepiadea L.*, *Linaria dalmatica L.* и др. Пѫтеката сравнително е добра, ако и твърдѣ камениста. Подиръ единъ часъ тя бързо подема нагорѣ по доста върла залѣсена урва, за да ни изведе на Бабина поляна (1100 м.), покрита съ ниви, ливади и доста едра *букова* гора, между която се мержелѣятъ рѣдки колиби отъ близкото село. Продължаваме да се качваме по политѣ на в. Патарица. Пѫтеката изпърво извива по залѣсенитѣ склонове на планината, послѣ излиза на открито по зеленитѣ обширни ливади, лази постепенно нагорѣ, доклѣ най-сѣтнѣ ни изведе на самия връхъ Патарица (1673 м.), дѣто е нашиятъ пограниченъ постъ. Този върхъ се издига на тройната граница между България, Сърбия и Турция. Както по Патарица, тъй и по всички окрѫжни височини *букътъ* спира обикновено между 1300—1400 м., на която височина начеватъ обширни подалпийски ливади. *Дѫбътъ* спира по-низко съ изключение на южнитѣ склонове въ рѣчнитѣ долини, дѣто може да достигне и по-голѣма височина. *Габерътъ* и *брѣстътъ* сравнително сѫ пò-слабо застѫпени, и то повече въ низинитѣ. Върхътъ Патарица прѣдставя широка крѫгозорна точка. На югъ отъ него виждаме горнитѣ долини на р. Пчиня (въ Македония), на западъ се врѣзва долината на Банска рѣка и оная на българска Морава или бугарска Морава, както я нарича сърбското тукашно население; на изтокъ ясно се очертаватъ конусътъ на Църнокъ и ридоветѣ на Дуганица, Дукатъ

[1]) Тѫжно впечатлѣние прави голѣмата нѣмотия, която се забѣлѣзва не само въ тия села но въобще въ цѣло Босилеградско. Въ този планински край се срѣщатъ селища, дѣто хлѣбътъ е рѣдкость. Тукъ-тамѣ отъ нѣкое врѣме сѣятъ елда, и въ туй се състои главната храна на населението. Добрѣ би било, ако се взематъ мѣрки отдѣто трѣба да се привикне то да сѣе картофи, които сигурно би станали въ тукашната пѣсъчлива почва. Па не е злѣ да се проучи и въпросътъ за отглеждане пчели, за които мисля не липсватъ нужнитѣ условия, особно въ нѣкои и други низки долини.

и Куманица; на с.-изтокъ се възвишава Глошки ридъ, а задъ него Милевска пл., нѣкои височини надъ с. Изворъ по посока на село Уши и др. На сѣверъ е ридътъ *Стръмна* (по руската карта), Мала бѣсна кобила (по сръбската карта), Ивановъ прѣслапъ, Иваново корито (послѣдното е въ Сърбия), върхътъ Куруджакъ, Черни върхъ и в. Видимъ. Отъ Патарица все̂ по границата заминаваме за Хайдушки прѣслапъ (близу 1480 м.) Пѫтеката каже изобщо има с. с.-западно направление съ силни извивки надѣсно и налѣво. Вървимъ прѣзъ обширни ливади, които далекъ се растилатъ, както по склоноветѣ, тъй и по билото на планинската верига, владѣеща на голѣмо разстояние надъ България и Сърбия. Нашиятъ постъ на Хайдушки прѣслапъ е на източното подножие на Църни връхъ. Безъ да се бавимъ много, продължаваме пѫтя си изпърво на сѣверъ, а послѣ на из. из.-сѣверъ по склоноветѣ на Мусулска планина, дѣто е пръснато селото Мусулъ. Отъ Мусулския пограниченъ сръбски постъ (прѣслапътъ между в. Модрика и Голѣма бѣсна кобила, по сърбската карта на генер. щабъ) тъй сѫщо се отваря широкъ хоризонтъ: на западъ се виждатъ долинитѣ на Корбелевската, Кривофейската и Новоселската рѣка въ Сърбия, всички притоци на р. Морава, заедно съ тѣхнитѣ залѣсени вододѣли. Вижда се и Морава съ ридоветѣ на пл. Медвежа. Отъ тукъ въ ю.-западна посока блещятъ сградитѣ на гр. Враня, разположенъ въ политѣ на планината. На с. се издига и високиятъ в. Стрѣшеръ (1882 м.) и ридътъ Ва̀рденикъ. Ливадитѣ на Бабина поляна, Патарица, Хайдушки прѣслапъ и на други още нѣкои височини сѫ осѣяни съ разни билки като: *Edrajanthus Kitaibelii D. C.*, новъ видъ за България, *Centaurea orbelica Vel.*, *C. razgradensis Vel.*, *Citisus Pallidus Schrad.*, *Campanula lanceolata Lap.*, *Alchillea odorata Koch.*, *Carduus alpestris W. K*, въ изобилие *Iasione Heldreichii Boiss.*, *Digitalis ambigua Murr.*, *Gentiana asclepiadea L.*, *Knautia magnifica Boiss.*, *Peucedanum Chabraei Rchb.*, *Sonchus uliginosus M. B.*, рѣдки екземплари *Salix Caprea L.* (по Патарица) и въ изобилие по всички тѫдѣвашни височини *Bruckenthalia spiculifolia Rchb.* заедно съ *Vaccinium Myrtillus L.* Голиятъ връхъ, що се издига сѣверно отъ Мусулъ, е върхътъ Уши. На ю.-източния неговъ склонъ, нѣщо около 800 м. подъ гребена, е цинкооловната Мусулска мина, извѣстна отъ стари врѣмена, а сега слабо експлоатирана отъ частно прѣдприятие. Въ нейнитѣ околности събрахъ нѣкои и други видове, като: *Cardamine graeca L.*, *Sempervivum hirtum L.* (по Църни Камъкъ), *S. Wulfenii Hppe.* *Sedum maximum Sut.*, *Calamintha patavina Jcq.*, *Soli-*

*dago Virgaurea L.* и пр. Отъ мината по стръмна сипейна урва, отчасть покрита съ дребна смѣсена гора, състояща отъ *джбъ, габеръ, Fraxinus excelsior L.*, тукъ-тамъ *Sambucus racemosa L.*, *дрънъ* и др., спуснахме се прѣзъ канаристата мѣстность *Църни камъкъ* за около единъ часъ долу въ порѣчието на Църна рѣка. На длъжъ по нея вървѣхме около 40 минути, доклѣ дойдемъ до Вратничката, по която продължавахме други 20 минути, за да стигнемъ въ с. Горна Любата. Най-сѣтнѣ, по сжщия пжть, по който минахме заранъта, върнахме се пакъ въ Долна Любата. Единъ день по-късно, а именно на 20 августа, отпжтувахъ за Власина. Отново минаваме прѣзъ Горна Любата и слѣдъ малко поимаме по-трудна тѣсна пжтека надлъжъ по Вратничката рѣка. Нѣщо часъ и половина пжтуваме прѣзъ тая хубава лѣсиста долина, подиръ което внезапно почти започваме да се възкачваме, докато излѣземъ на малко плоскогорие. Тукъ сме пакъ на границата, на така наречения Ржански постъ (близу 1425 м.) на з. з.-сѣверъ отъ Горна Любата, отдѣто пристигаме за около 2 часа. Както по билото, тъй и по околнитѣ височини далекъ се простиратъ прѣкрасни пасбища. Не далече отъ поста е мината Барие, открита въ една отъ зеленитѣ гънки на с. с.-източния склонъ на в. Уши. И тая мина се експлоатира за цинкооловна руда. Отъ Ржанския постъ продължаваме направо по билото, което служи за граница между България и Сърбия. Намѣстѣ буйната сочна трѣва прѣчи на свободния вървежъ. Понеже пжтеката въ наша територия на много мѣста се губи или прави голѣми извивки, прѣдпочитаме тукъ-тамъ да минаваме по сръбска земя за по-прѣко. Повече отъ часъ и половина вървимъ кажи все на сѣверъ по откритото трѣвисто било, докато стигнемъ до другъ нашъ постъ — Вильо-коло,[1]) слѣдъ като минаваме мѣстностьта *Войновъ гробъ* — прѣслапъ между Връшникъ пл. и Мали Стрѣшеръ. Отъ Войновъ гробъ се открива чаровна панорама. Благодарение на досущъ безоблачния день, ние можахме да видимъ много добрѣ колосалния бѣлоснѣженъ Люботрънъ, мощнитѣ рилски разклонения, Осоговския гребенъ, масива на Витоша, Коньовица, Руй, долината на Морава и редъ още планини и долини, които чезнѣха въ мъглявата далнина въ Македония, Сърбия и България. Растителностьта по Вильо-коло не се отличава съ нѣщо особено отъ оная, що срѣщаме, откато сме на билото. Височината Вильо-коло е вододѣлъ между Върла рѣка — притокъ на Нишава и Лисинска

---

[1]) Интересната легенда за Вильо-коло вж. у Иречекъ, Пжт. по Бълг. 325.

рѣка — притокъ на Драговищица. Вильоколскиятъ постъ се намира на малка трѣвиста поляна, която господствува околнитѣ долини, отънали въ зеленина и прохлаждани отъ бистри планински потоци. Край самия постъ събрахъ *Achillea crithmifolia W. K.*, *A. odorata Koch.*, *Pastinaca hirsuta Panč.*, *Dianthus deltoides L.*, *Spergula Pentandra L.* и *Campanula Trachelium L.* Източно отъ Вильоколо е високата равнина Голѣми станъ (около 1400 м.) Отъ тукъ нататъкъ *чернитѣ боровинки (Vaccinium Myrtillus L.)* и *Bruckenthalia spiculifolia Rchb.* започватъ да рѣднѣятъ, докато съвсѣмъ изчезнатъ къмъ 1000 м. в. Недалекъ с. източно отъ Голѣми станъ надѣсно се отваря широкъ долъ, покритъ съ дребна букова гора. Този долъ се нарича Топли долъ.[1]) Подиръ туй минуваме прѣзъ трѣвиститѣ мѣстности: *Камена занога*, *Прѣтворъ*, *Бѣли камъкъ*[2]) и *Панчинъ гробъ* (1360 м.). Къмъ Власина гребенътъ вече се снишава. Слѣдъ нѣколко минути сме на Божичкия постъ,[3]) построенъ въ голата почти мѣстность *Дълга поляна* (между 1300—1360 м.), която се простира доста далечъ на с. с.-изтокъ чакъ до височината Букова глава (около 1481 м.), дѣто тъй сѫщо има български пограниченъ постъ. На из. из.-сѣверъ отъ Букова глава се простиратъ високи, повечето залѣсени разклонения на Шипковица (около 1675 метра) и Кървави камъкъ (1733.5 метра), обраснали по склоноветѣ съ едра *букова* гора. На сѣверъ пъкъ погледътъ се губи далечъ въ Сърбия. Долу се съглежда с. Власина и голѣмото власинско блато, покрито съ трѣвулякъ и ракитакъ. Още по-далечъ се виждатъ надѣсно Трънскитѣ планини, а налѣво — планината Чемерникъ въ Сърбия, която затуля долината на Морава. Отъ Букова глава минаваме прѣзъ сръбскитѣ махали Савина и Скеля и прѣзъ срѣдна *букова* горица при здрачъ слизаме въ Дражина махала, дѣто сѫ Власинскитѣ ханчета и нашата митница (близу 1160 метра.) На утрото сме на пѫть за Дъсчанъ кладенецъ или Дъсчанецъ на сѣверо-западъ отъ Трънъ. Вървимъ кажи въ сѣверна посока. Слѣдъ двайсетина минути минаваме край клисурския постъ

---

[1]) По разказитѣ на тукашни селени този долъ билъ се наричалъ собствено *Зли долъ*, ала турцитѣ на присмѣхъ го прѣименували, тъй като тука никога не ставало горещо (Ир. Пѫт. по Бъл. 598).

[2]) Нареченъ тъй вѣроятно поради многобройнитѣ едри бѣли кварцови камънаци, разпиляни по земята.

[3]) Този постъ носи туй име, защото се намира с.-западно отъ пръснатото с. Божица, което държи около четири часа. Въ околноститѣ на селото личатъ остатъци отъ стари, неотдавна още разработвани (до 1855 г.) желѣзни мини. Покрай желѣзото тука плавили и злато отъ рѣчния пѣсъкъ. И досега още се споменува названието „златна Божица". (Ир. Пѫт. по Бъл. 596).

и продължаваме къмъ поста *Кебапова махала,* дѣто пристигаме за около единъ часъ. Мѣстностьта между тия два поста почти досущъ е гола и се нарича *Тарайа.* Отдѣсно въ наша територия се простира дребна *букова* гора. Отъ поста Кебапова махала почваме да завиваме постепенно къмъ западъ и по съвсѣмъ голото било слѣдъ часъ и половина сме на *Грознатовския* постъ, разположенъ въ безлѣсната мѣстность *Въртопъ* (около 1500 метра) — най-високата точка въ този край. Отъ тука бързо се спущаме къмъ с. Прѣслапъ, (около 1104 метра), пръснато въ хубава планинска долина, покрита съ *букъ.* Прѣзъ пролуката на тая долина се вижда Дъсчанъ кладенецъ, задѣто би могло да се отиде и пó-скоро и пó-леко, ако не водѣше пѫтьтъ прѣзъ сръбска територия. Ето защо ние сме принудени отново да възлизаме по стръмнитѣ слишевски височини, които сѫ часть отъ Рудина планина (1585 метра), прострѣна отъ западъ къмъ истокъ из.-сѣверъ по границата чакъ до планината Щерби камъкъ (1434 метра). Отъ слишевскитѣ височини лесно се спушаме по камениститѣ голи поли на планината и слизаме на слишевския постъ срѣдъ въздребна *букова* гора. Оттука прѣзъ каменистата мѣстность *Караджовъ камъкъ* стигаме на ранилушкия постъ въ мѣстностьта *Барносъ,* тъй сѫщо покрита съ *букъ.* Терена, по който херборизирахъ отъ Босилеградъ до тукъ, е съставенъ почти изключително отъ архаични образувания (микашисти, хлоритошисти, амфиболошисти, гнайси). Скали отъ староеруптивенъ материалъ се забѣлѣзватъ само въ начало на долината на Любатска рѣка не далечъ отъ Босилеградъ, тамъ дѣто р. Църноцица се влива въ Любатска рѣка, около Бабина поляна, на границата не далечъ отъ в. Уши и при Топли долъ.[1]) По разклоненията на планина Щерби камъкъ, съставена отчасть отъ сиви флишни пѣсъчници, мергели и отъ младоеруптивенъ материалъ въ сѣверо-източната си страна, продължаваме пѫтя си прѣзъ хубава и добрѣ очувана букова гора за Дъсчанъ кладенецъ (около 1060 метра.) Не далечъ на сѣверо-истокъ отъ този пунктъ има развалини — казватъ остатъци отъ стара черква — наречени *Черковище.* Отъ всевъзможнитѣ видове, що растатъ въ този горски край, пó-характерни сѫ слѣднитѣ: *Anthemis Triumfetti All.*, новъ за българската флора, *Cirsium ligulare Boiss. b) subsp. albanum Wettst., Campanula sphaerotrix Grsb., C. rapunculoides L., Malva moschata L., Galium Schultesii Vest.,*

[1]) По геолошката карта на пограничната мѣстность западно отъ Трънъ—Кюстендилъ, отъ Д-ръ Л. Ванковъ.

*Centaurea stenolepis Kerner., Irenanthes purpurea L., Calamagrostis epigeios Roth., Galeopsis versicolor Curt., Dianthus cruenthus Grsb.,* по ридоветѣ *Achillea setacea W. K.* и др.

Слѣдъ еднодневно прѣстояване въ този красивъ край, цѣлъ облѣченъ въ *букова* гора, рано на 22 августъ се запѫтихме къмъ в. Руй. По живописна горска пѫтека подъ сводъ отъ зеленина завиваме на изтокъ по гребена на Зеленоградската планина. Нѣщо слѣдъ два часа лѫкатушене низъ гората напущаме едрата растителность, що спира кажи на 1450 метра, и зимаме из. из.-южна посока къмъ върха. Отъ тука вече пѫтеката начева да прави зигзаги по планинския звънковиденъ конусъ на Руй, покритъ съ сочни ливади. Най-послѣ ето ни на самия върхъ (1712 метра) съставенъ, споредъ проф. Тоула, отъ амфиболъ-гнайсъ, между варовникъ и пѣсъчникъ отъ източната страна, и кристалинни апсиди и филити на западъ. Въ подножието на върха се простира Знеполе, о което планината опира съ своитѣ вратоломни почти голи южни стръмнини въ противоположность на сѣверния склонъ, който е залѣсенъ и леснодостѫпенъ поради своята полегатость. Пò-низкитѣ залѣсени върхове, които се простиратъ юго-западно, съставятъ границата откъмъ Сърбия. Далечъ на югъ се очертаватъ осоговскитѣ височини, които постепенно се възвишаватъ отъ изтокъ къмъ западъ. Още пò-далечъ на юго-изтокъ се простиратъ грамаднитѣ гребени на Рила. На изтокъ се синѣе Витоша, а задъ нея се подава дългиятъ гребенъ на Стара планина, който се простира отъ юго-изтокъ, за да спре тъкмо на сѣверъ отъ Руй. Водачътъ ни увѣряваше, че сутринь рано и надвечеръ при ясно врѣме отъ тукъ се виждала и София. На сѣверъ задъ Влашка планина се забѣлѣзва Видличъ планина, Миджоръ (2186 метра), Комъ (2010 метра) и цѣлото Пиротско поле. Хубава е гледката и на сѣверо-западъ. Възнизкото погранично било ни позволява да виждаме часть отъ пограничната Моравска долина между Ястребацъ и скалистата Суха планина, съ най-високия нейнъ върхъ Ракошъ (1983 метра.) Не отстѫпва по красота и близкиятъ обзоръ на с. с. изтокъ. Освѣнъ хубава, прѣимуществено *букова* гора, на тая страна доста ясно се съзира и кривулистиятъ проломъ на Трънската рѣка, съ надвѣсенитѣ надъ нея сивобѣли варовито-доломитни скали на Гребенъ планина. Едрата растителность на Руй състои кажи изключително отъ букъ, който образува доста добра гора, примѣсена тукъ-тамъ съ *Acer Pseudo-Platanus L., Salix Caprea L.,* а пò-долу *Coryllus Avellana L., C. Colurna L.* и пр. Пò-слабо и съ пò-дребни буки сѫ покрити юго-

източнитѣ склонове на планината. Изобщо въ по̀-високитѣ мѣста на западна България прѣобладава букътъ. Джбовитѣ гори сж по̀-слаби нежели въ Сърбия. Отъ дребната растителность по тоя върхъ забѣлѣзваме нѣкои рѣдки видове, като: *Daucus stenulosus Guss.*, *Trifolium Velenovskyi Vandas*, по пѣсъчливитѣ и ронливи склонове на планината; *Verbascum glabratum Friv.* на самия върхъ, а по канаритѣ *Allium flavescens Bess.*, *Chamaepeuce afra D. C.*, *Draba Aizoon Wlnb. Silene flavescens W. K.* (прѣцъвтѣло), *Cotoneaster tomentosa Lndl.*, *Sempervivum hirtum L.*, *Sedum dasyphyllum L.*, *S. album L.*, *S. annuum L.;* по камениститѣ и трѣвисти мѣста *Knautia magnifica Boiss*, *Erythraea turcica Vel.*, *Chamaemelum trichophyllum Boiss.*, *Centaurea maculosa Lam.*, *Hieracium Pilosella L.*, *Leontodon asper W. K.*, *L. hastilis L.*, *Teucrium Chamaedrys L.*, *Cynoglossum pictum Ait;* по ливадитѣ *Juncus atratus Krock.*, *Gentiana asclepiadea L.* и *G. Pneumonanthe L.;* по мочуритѣ и крайпоточнитѣ мѣста *Mentha tomentosa Urv.*, *Myosotis caespitosa F. Sch.* и пр. и пр. Побавихме се нѣщо около часъ на върха и се спуснахме по безлѣснитѣ му стръмнини, на много мѣста дълбоко набраздени отъ пороитѣ. Подиръ тричасово трудно слизане минахме прѣзъ с. Зжбелъ, разположено въ южното подножие на Руй, и излѣзохме на клисурското шосе. Привечеръ стигнахме въ Трънъ (около 650 м.), скритъ въ тѣсна клисура състоеща главно отъ варовити скали.

Околноститѣ на този градъ изобщо сж слабо залѣсени. Голѣма часть отъ окржжаещитѣ го варовити върхове сж досущъ голи. До една отъ черквитѣ се издига стара *черноборка*, садена може би отъ човѣшка ржка.[1]) Вѣроятно такива иглолистни дървета прѣди врѣме трѣбва да е имало на много мѣста по околнитѣ трънски планини, ала днесъ тѣ съвсѣмъ сж изчезнали, както това се забѣлѣзва и по други мѣста на западна България.

На другия день слѣдъ пристигането си направихъ една екскурзия по течението на Трънска рѣка, която поради голѣмината си трѣбва да се счита за сжщински зачатъкъ на Нишава и извира изъ сѣвернитѣ разклонения на Колонишки ридъ (извѣстната Колонишка позиция), не далечъ отъ махалата Скеля въ Сръбско. Тая рѣка пои плодородната и живописна долина Знеполе, минува прѣзъ Трънъ и най-послѣ завива прѣзъ чудно красива тѣсна клисура

[1]) За това осамотено дърво споменува и Ami Boué (1837) въ своя Recueil d'itinéraires II, 86: „Le cimetière est orné d'un vieux pin qui fait un effet pittoresque sur des rochers calcaires caverneux etc...“.

между варовититѣ склонове на Гребенъ планина и залѣсенитѣ източни разклонения на Руй и съсѣднитѣ му височини. Близу до Погановския манастиръ нейнитѣ води си пробиватъ пѫть между Влашка и Гребенъ планина, провиратъ се прѣзъ тѣсно ждрѣло и завиватъ на сѣверъ за да се влѣятъ въ Нишава между Пиротъ и Царибродъ, не далечъ отъ сръбско-българската граница. Въ разнитѣ мѣста, прѣзъ които минава, тая рѣка носи разни названия. Тъй напр. въ Трънъ я наричатъ Голѣма или Трънска рѣка, при Погановския манастиръ и с. Власи — Влашка рѣка, Трънска рѣка и Ерма, въ с. Държина пакъ Влашка рѣка, а при с. Суково въ Сърбия, близу до устието ѝ въ Нишава — Суковска рѣка.[1]) Близу часъ вървѣхъ прѣзъ красивата гориста долина на рѣката до мѣстото, дѣто въ нея се влива Ловнишка рѣка, що изтича отъ една котловина на сѣверъ отъ Руй и на югъ отъ върха Ракитски камъкъ. Дотукъ Ерма тече на сѣверъ, слѣдъ което зима с.-източна посока, провира се прѣзъ непрѣстѫпното Ловнишко ждрѣло, състоеще отъ грамадни варовити скали и продължава все по с.-източно направление, доклѣ се втече въ нея р. Врабча или Филиповска рѣка, що изтича отъ Гребенъ планина и върха Трънъ китка. На рида, който отдѣля р. Ловница отъ срѣдното течение на Ерма, близу до с. Петаченци, се намира старо градище въ мѣстностьта *Прѣкръстие*, състоеще отъ разѣдени варовити скали, обърнати на сѣверъ и сѣверо-западъ. Тукъ, както и по канаритѣ на Ловнишкото ждрѣло, растатъ доста интересни растения, като: *Tunica Saxifraga Scp., Galium ochroleucum Kit., Asperula cynanchica L., Sideritis montana L., Nepeta Cataria L., Hyssopus officinalis L., Micromeria cristata Grsb., Satureja Kitaibelii Wrzb., Potentilla pilosa W.* заедно съ *Agrimonia odorata Mill., Parietaria serbica Panč., Avena pubescens L., Alyssum tortuosum W. K., Crepis rhoedifolia M. B., Inula Ocolus Christi L.,* край водата *Bidens orientalis Vel.* и пр. Прѣзъ Прѣкръстие води пѫтьтъ отъ с. Ловница за с. Петаченци. Отъ тая височина ясно се вижда Ракитски камъкъ, Гребенъ планина, долината на Ерма и др. На слизане отъ Прѣкръстие се спущаме отново по течението и по дѣсния брѣгъ на рѣката, вървимъ до нѣйдѣ, слѣдъ което завиваме по политѣ на едно отъ разклоненията на Руй, дѣто е манастирътъ Св. Рангелъ.[2]) Гората, както около манастира, тъй почти и всѫдѣ изъ долината, се състои главно

[1]) Названието Ерма, което фигурира и въ руската карта на ген. щабъ, има интересенъ литературенъ произходъ (Вж. Иреч. Пѫт. по Бъл. 498).
[2]) Въ руската карта на генер. щабъ погрѣшно стои Св. Тройца.

отъ *букъ*, тукъ-тамъ примѣсенъ съ *ясенъ (Fraxinus excelsior L.)*, *джбъ (Quercus austriaca Wlld.)*, *Cornus mas L.* и *C. sanguinea L.*, *Viburnum Lantana L.*, а по скалитѣ въ изобилие *птичи дрьнъ (Ligustrum vulgare L.)* и *лилякъ*.

## Трънъ — Брѣзникъ — София.

Отъ Трънъ заминахме за Брѣзникъ. Изпърво пжтьтъ ни има почти източна посока и до кръстопжтя за Врабча е доста приятенъ. Отъ тукъ той зима юго-източно направление, спуща се въ долината на Филиповска рѣка и тъй продължава дори до Брѣзникъ. Отстрани се издигатъ доста високи варовити ридове, чиито сѣверни склонове сж повечето голи, а южнитѣ покрити съ въздребна гора. При с. Филиповци, въ едноименната рѣка, наречена въ руската карта Ябланица, се вливатъ два потока: единиятъ сѣверо-източно откъмъ с. Бутроница другиятъ откъмъ с. Мисловци на югъ, нареченъ *Клисурица*. Тъкмо на половината пжть е ханчето отъ с. Баба. Отъ тукъ околнитѣ мѣстности добиватъ особенъ видъ. Отдѣсно успоредно съ пжтя се простира почти гола планинска верига, състоеща отъ четири островърхи бѣли варовити пирамиди, отъ които първитѣ двѣ — Парамѹнски ридъ (1387 м.) и юго-източно отъ него Любàша (1408 м.) се очертаватъ особно ясно. Двѣтѣ пò-малки височини — Момина могила и Остри връхъ — откъмъ истокъ сж свързани съ Любаша. Отлѣво мѣстностьта тъй сжщо е хълмиста и досущъ кажи гола съ рѣдки осамотени върхове тукъ-тамъ, които слабо се виждатъ отъ порѣчието, дѣто лази шосето. Между поменатото ханче и Брѣзникъ се намира най-високата точка на шосето (около 825 м.) — вододѣлъ между Черно и Егейско море поради притоцитѣ на Трънска рѣка и Струма. Споредъ Ami Boué, нѣкога тукъ изглежда да е имало езеро, чиито води пълнили низкото, но широко гърло, що отдѣля долината на Филиповска рѣка отъ оная на Гърлянска р. (Recueil d'itinéraires I, 88). Обзорътъ отъ това трѣвисто и каменисто плоскогорие е твърдѣ широкъ: въ далнината пъкъ виждаме Рила, Витоша, Люлинъ планина, а прѣзъ пролукитѣ на послѣдната съзираме части отъ Балкана. Задъ насъ се възвишава Руй планина, а прѣдъ насъ се разтила доста монотонното Брѣзнишко голо поле, високо близу 750 м. Самиятъ градъ Брѣзникъ (около 660 м.) е въ подножието на единъ почти съвсѣмъ голъ върхъ *Високи брѣгъ* (близу 926 м.). По стръмнитѣ ронливи пироксенични ридове, обърнати къмъ града, растатъ множество брѣзи.

Въ Брѣзникъ прѣстояхъ единъ день и заминахъ за с. Бáтановци, разположено на желѣзнопѫтната линия Радомиръ—София. Отъ тукъ възлѣзохъ на каменистото Голо бърдо (съ срѣдна височина 1067 м.), което се простира сѣверо-източно отъ Радомиръ. Отъ сѣверъ и отъ западъ тоя продълговатъ масивъ е заграденъ отъ р. Струма. Отъ тукъ виждаме Радомирското поле посрѣдъ вѣнецъ планини, Пернишката котловина, хълмиститѣ Трънски височини на сѣверо-западъ и пр. Покрайнината между Голо бърдо, Люлинъ планина и Букова глава се нарича Грахово. „Изобщо околноститѣ на Радомиръ, Брѣзникъ и Гърло сѫ съвършено голи, ала все сѫ били нѣкога покрити съ гора, сега досущъ опустошена.“ (Ami Boué, Turquie d'Europe, T. I, 414). По Голо бърдо край другитѣ видове намѣрихъ още: *Anthirrhinum Orontium L.*, *Alcea pallida W. K.*, *Poronychia imbricata Rchb.*, *Bupleurum Sulphureum Boiss.*, *Alyssum tortuosum W. K.*, *Artemisia camphorata Vill.*, *Odontites glutinosa M. B.*, *Helianthemum Fumana Mill.*, *H. canum Dun.*, *Reseda lutea L.*, *Chamaepeuce afra D. C.*, *Satureja Kitaibelii Wrzb.*, *Teucrium pannonicum Kerner.*, *var. Skorpili Vel.*, *Euphorbia falcata L.*, *Pistacia Terebintha Lam.*, *Carduus leiophyllus Petr.*, по склоноветѣ *Quercus pubescens Wlld.*, *Crataegus oxyacantha L.* и пр.

Отъ Бáтановци съ трена се завърнахъ въ София на 25 августъ.

## София — с. Дивля — Трънъ.

Подиръ нѣколко деня отново замѣнахъ за западна България, съ цѣль да посѣтя нѣкои отъ ония мѣста, които прѣзъ първата си екскурзия не ми паднаха на пѫть. За туй съ радомирския тренъ слѣзохъ пакъ въ Бáтановци, отдѣто отпѫтувахъ за планинската покрайнина, която отъ тукъ се простира въ западна посока. Изпърво пѫтьтъ ни минува по гола камениста мѣстность, та прѣзъ землищата на селата Лѣсковецъ и Планиница незабѣлѣзано ни извежда на малко, безлѣсно плато, високо около 900 м. Оттукъ скоро наваляме прѣзъ *Мѫчильова падина* — хубава долина съ склонове покрити съ *дѫбъ (Quercus conferta Kit.)*, намѣстѣ доста едъръ. Нѣщо около три часа подиръ нашето тръгване отъ Бáтановци влѣзохме въ с. Сиришникъ (642 м.) на рѣка Свѣтля, на западъ отъ Радомиръ. Тоя планински потокъ извира отъ височинитѣ южно отъ Трънъ и слѣдъ като прибира водитѣ на множество безименни ручейки, влива се въ Струма между с. Лобошъ и Пчелинци. Отъ Сиришникъ минуваме по южнитѣ склонове на Рудина планина (1115 м.) Пѫтьтъ

ни пакъ се изкачва по значителна гола стръмнина и прѣсича каменистата мѣстность *Камъка*.

Колкото повече се отдалечаваме отъ Сиришникъ, краятъ става по-привѣтливъ. Отъ *Камъка* взимаме кажи сѣверо-западна посока, възвиваме прѣзъ хубава залѣсена долинка и неусѣтно възлязяме на вододѣла, нареченъ *Прѣслапъ* (около 900 м.). Тая мѣстность е обрасла въ доста добра *джбова* горица, прошарена на много мѣста съ ливади. Отъ Прѣслапа пакъ наваляме и по дивата, нъ красива долина *Мáтковица* стигаме въ с. Горна Врабча (около 740 м.). Близу подъ селото долината криви отчасти на юго-западъ. Прѣзъ нейната камениста тѣснина бърза буйно поточе, което се влива въ *Бѣлопжтуда* — единъ отъ по-голѣмитѣ притоци на Тръклянска рѣка. Отъ Горна Врабча все прѣзъ такава *джбова* гора, която покрива почти цѣлия край, прѣхвърляме единъ низъкъ ридъ, та слѣдъ единъ часъ нѣщо се спущаме въ с. Дивля (680 м.), пръснато въ широка долина. Между с. Батановци и с. Дивля срѣщаме: *Silene flavescens W. K., Reseda Luteola L., Stipa Grafiana Stev.* (по Камъка), *Phelipaea coerulea C. A. M., Scrophularia canina L.* Теренътъ между с. Горна Врабча и с. Дивля се състои отъ младоеруптивни скали.[1])

На другия день отъ тукъ се спускаме въ южна посока прѣзъ мѣстностьта *Срѣдóрькъ*, дѣто се сливатъ Пенкьовска рѣка, която извира откъмъ с. Горочевци и Дивлянска рѣка, що тече откъмъ *Латински ридъ* (около 1050 м.) и др. Надѣсно отъ насъ се издига Конски вързхъ (1187 м.), покритъ съ рѣдка *джбова* гора. По-долу пжтьтъ става по-живописенъ. Тукъ се минува *Врабчанския потокъ*, който се влива въ Дивлянска рѣка на границата между Калотинско и Дивлянско. Прѣзъ Смировска рѣка, образувана отъ токо що поменатитѣ рѣчици, завиваме западно по единъ голежъ къмъ с. Калотинци. Отлѣво къмъ това село се простира височина Враня стѣна или Враньостѣнски ридъ (1162 м.), покритъ тъй сжщо съ рѣдка *джбова* гора. Прѣзъ самото село Калотинци прѣминува едноименна рѣка, която тече прѣзъ Тръкляно и, както ще видимъ, въ горнитѣ си течения носи разни имена. Всжщность това е все Пещерската рѣка. Село Калотинци е разположено въ хубава долина (близу 740 м.), пълна съ овощни дървета и тополи. Южно отъ селото надъ рѣката се издигатъ продълговати ридове, дѣто пръвъ пжть въ тая покрайнина забѣлѣзваме *букъ*. Тая мѣстность се нарича *Турско усое*. Гората е държавна. Отъ Калотинци отпжтувахме за с. Раянци.

---

[1]) По Геологич. карта на Д-ръ Л. Ванковъ.

Минуваме прѣзъ живописната долина на Калотинска рѣка. Сѣвернитѣ склонове на тая долина сж обрасли съ *букова* гора — продължение на онази отъ Турско усое, а южнитѣ сж покрити съ *джбъ*, и гората тукъ е пó-рѣдка. Тукъ-тамъ се забѣлѣзватъ отдѣлни дървета *Ulmus montana Sm.* Пжтьтъ върви все по лѣвия брѣгъ на рѣката. При с. Раянци прѣминуваме на дѣсния брѣгъ на Калотинска рѣка, наречена тукъ Раянска и свъртаме въ юго-западна посока все по порѣчието къмъ с. Габрешевци, пръснато по двата брѣга на рѣката. Между Раянци и Габрешевци тече *Сушичка рѣка* — малъкъ потокъ, който се влива въ Калотинска рѣка. Отъ тукъ се отдѣля за Кюстендилъ добъръ пжть, който кжи донѣйдѣ върви все по поменатата Сушичка рѣка, да влѣзе послѣ въ Полетинското суходолие. Отъ с. Калотинци дотукъ теренътъ състои най-вече отъ сиви флишни пѣсъчници, мергели и креда; една часть само отъ пространството между Раянци и Габрешевци е образувано отъ кредни варовици, сетнѣ червени пѣсъчници, конгломерати и найсетнѣ полукристалинни шисти.[1]) Растителностьта е бѣдна. Пжтьтъ ни отъ Габрешевци, както и рѣката, завива на сѣверо-западъ къмъ с. Тръкляно (около 600 м.) въ доста широка котловина отъ рецентни образувания, окржжена отъ низки ридове, покрити съ рѣдка *джбова* гора, примѣсена съ *оснѣнъ, дрѣнъ, калинка* и пр. Разстоянието отъ Дивля дотукъ взехме за около 4 часа. Близу толкова врѣме ни трѣбаше да стигнемъ до с. Долна Мелня на сѣверо-западъ отъ Тръкляно. Продължаваме по доста широкото порѣчие на рѣката, наречена сега Тръклянска рѣка, а по-горѣ Косовска и Мелнишка. Ридоветѣ отлѣво сж пó-високи и покрити съ дребна *букова* гора, а тия отдѣсно — изложенитѣ къмъ юго-западъ — съ разрѣдена *джбова*. Сжщитѣ ридове, особно къмъ Долна Мелня, сж на много мѣста канаристи. Изобщо въ Тръклянско, Долно и Горно Мелнишко надѣсно въ долината расте *джбъ*, а налѣво — *букъ*. Така е горѣ-долу и въ другитѣ мѣста, що обиколихъ пó-рано въ тоя край.

Прѣди да стигнемъ въ Долна Мелня прѣминуваме прѣзъ землищата на планинскитѣ пръснати села Косово и Долна Лука. Надлъжъ по долината се срѣщатъ сочни ливади, поени отъ бистритѣ води на рѣката. Теренътъ се състои отъ полукристалинни шисти и архаични образувания.[2]) При селото Долна Мелня (900 м.) се мѣшатъ двѣ рѣчици: *Мелѣнщица* и *Полдмщица*. Първата тече откъмъ сѣверъ и извира откждѣ Горна Мелня, а втората иде откъмъ з. з.-сѣверъ и извира

[1]) По Геологич. карта на Д-ръ Л. Ванковъ.
[2]) Ibid.

отъ височина Кървави камъкъ, именно отъ мѣстностьта *Равна Шиба* или *Бубрежекъ*. Мѣстото, дѣто се мѣшатъ тия рѣчици, се нарича *Ковáчка воденица*. Отъ своя страна и Поломщица е образувана отъ два потока, които се сливатъ въ мѣстностьта *Срѣдоръкъ*, половинъ часъ западно отъ Долна Мелня. Единиятъ потокъ се нарича *Червеногарска рѣка,* която тече надѣсно и извира отъ мѣстностьта Цървена гàра въ Равна Шиба, а вториятъ тече налѣво и извира пакъ отъ Равна Шиба. Тия потоци именно, идещи отъ Горна Мелня и пр., даватъ начало на Мелнишката рѣка, която при село Тъкляно приима всички води идещи отъ източнитѣ склонове на Милевска планина, на в. Царица, Побиенъ каменъ и Шипковица, та образуватъ Тръклянска рѣка (Пещерска р.). Долна Мелня е окрѫжена съ редъ височини, покрити прѣимуществено съ *букъ*. Пò-главни отъ тѣхъ сѫ: Шипковица (1675 м.) на ю. ю.-западъ и Кървави камъкъ (1733·5 м.) на западъ. Както Кървави камъкъ, тъй и Шипковица и Равна Шиба сѫ покрити съ държавни гори, състоещи главно отъ *букъ,* примѣсенъ съ отдѣлни екземплари *брѣстъ, кленъ, ясенъ, габръ, дива лѣска* и др. Гората на Кървави камъкъ е високостеблена, а другитѣ двѣ сѫ 15—20 годишни млади гори. Поради своята мѫчнодостѫпность зимѣ тия гори много слабо се експлоатиратъ, още повече затуй, че мѣстното население се снабдява съ дървенъ материалъ отъ частнитѣ и общински гори.[1]) За да се избѣгнатъ тия аномалии, желателно е нашитѣ горски власти да насочатъ вниманието си повече на ония гори, които, поради своята леснодостѫпность и близость до пò-голѣми центрове, прѣдставятъ пò-голѣма сгода за едно рационално експлоатиране. Отъ растенията, що събрахъ въ тия мѣстности, ще спомена само: *Evonymus bulgaricus Vel., Fumaria Vaillantii Lois., Bidens cérnua L., Chondrilla juncea L., Scrophularia nodosa L., Echinospermum Lappula Lehm.* и др. Пѫтьтъ отъ с. Долна Мелня за с. Костуринци минува прѣзъ една отъ най-хубавитѣ покрайнини въ Трънско. Той има кажи сѣверна посока и прѣсича широчка живописна долина, окрѫжена отъ вѣнецъ височини, залѣсени главно съ *дѫбъ*. Въ разни мѣста тая долина носи разни имена. Близу до с. Долна Мелня тя се нарича *Църовъ долъ,* пò-нагорѣ *Тръновъ долъ,* а сѣтнѣ *Козловъ долъ.* Отъ долината излазяме на малко плоскогорие, наречено *Вуча поляна* (около 1100 м.),

[1]) Въ гора Колибище (Шипковица) прѣзъ 1897 г. били отсѣчени само 2 куб. метра строителенъ материалъ и 31 к. м. дърва за горене, а прѣзъ 1898 г. 14 к. м. строителенъ материалъ и 25 к. м. горивъ материалъ! (Състоянието на Горското дѣло въ Българското Княжество, 83).

отдѣто свъртаме надѣсно по веселата падина *Боте́* и почваме да наваляме въ тѣсенъ гористъ долъ — *Копански долъ*, прѣзъ който тече *Копанскита рѣчица*. Надѣсно отъ насъ по височината има хубава *букова* държавна гора, която се простира чакъ до върхъ Гарваница къмъ с. Горочевци. Налѣво пъкъ ридоветѣ сѫ покрити съ *джбова* общинска гора главно отъ *Quercus pedunculata Ehrh.* По Вуча поляна, Боте и Копански долъ край другитѣ растения събрахъ нѣкои интересни видове, като *Odontites glutinosa M. B.* (по Вуча-поляна), *Cirsium odontolepis Boiss.*, *Calamintha grandiflora Mch.*, (Боте́), *Allium carinatum L.*, *Malva moschata L.*, *Scabiosa lucida Vill.*, *Lithospermum officinale L.* (въ Копански долъ). По Копанска рѣка слизаме до с. Елòвица съ грамадни *ясенови* дървета *(Fraxinus Ornus L.,)* въ околноститѣ. Най-залѣсениятъ край изобщо татакъ е между Вуча поляна и послѣдното село. Отъ поменатата държавна гора извира потокъ Въ́рнйца, който се влива въ Вуканска рѣка не далечъ отъ с. Костуринци. Въ околноститѣ на това село сѫ застѫпени сиви флишни пѣсъчници и мергели.[1]) Названието Въ́рнйца носи и мѣстностьта или пò-добрѣ широчката долина съ посока отъ Елòвица до Костуринци. Тукъ край водата въ изобилие растатъ *Salix purpurea L.* и *S. Caprea.* Отъ Костуринци взимаме с.-източна посока, минуваме едно по друго мѣстноститѣ: *Мѫжинъ долъ, Попови кошари, Побиенъ кàмъкъ, Могйле, Бабинъ мостъ,* дѣто има чешма на сѫщото име, и влизаме въ с. Вуканъ. Между села Костуринци и Вуканъ теренътъ е твърдѣ разнообразенъ. Тукъ срѣщаме малко глинести и доломитни варовици, послѣ червени пѣсъчници и конгломерати, а къмъ Вуканъ повече архаични образувания.[2]) Надвечерь направо прѣзъ полето, състоеще отъ рецентни образувания, усѣяно вече съ *Colchicum autumnale L.*, пристигаме въ Трънъ, отдѣто бѣхъ излѣзълъ нѣколко деня пò-рано.

## Трънъ — Погановски манастиръ — София.

Отъ Трънъ отпѫтувахъ за Погановския манастиръ прѣзъ с. Одоровци. До Прѣкръстие минахъ по сѫщитѣ кажи мѣста, дѣто прѣди нѣколко деня бѣхъ ботанизувалъ. Ала отъ Прѣкръстие взехъ дѣсна посока, прѣвалихъ рида и по залѣсения му източенъ склонъ отново почнахъ да се спущамъ къмъ порѣчието на Ерма, която бухтѣше въ дълбокото си корито. Отсрѣщна страна се издигатъ

---

[1]) По геолог. карта на Д-ръ Л. Ванковъ.

[2]) Jbid.

величаво сиво-бѣлитѣ варовито-доломитни скали на Гребенъ планина; тѣ правятъ ефектъ на грамадна стѣна, що пристиска рѣката. Прѣзъ пролуката на самата долина въ дъното ѝ на югъ се забѣлѣзва силенъ пѣнливъ водопадъ, който стремително се мѣта по отвѣснитѣ почти каменисти прагове и образува въ подножието на канарата дълбокъ кипещъ виръ. Този мжчнодостжпенъ водопадъ се образува, слѣдъ като рѣката се провира прѣзъ поменатото вече Ловнишко-ждрѣло. Подиръ малко сме въ с. Петаченци (около 620 м.), разположено въ дивъ, нъ красивъ горски кжтъ край рѣката, която тука прави доста силенъ завой. Тукъ именно я прѣбродяваме и свъртаме въ източна посока. Отлѣво се простиратъ голи низки ридове, самъ-тамъ облѣчени съ дребенъ *джбъ,* когато по политѣ на Гребенъ планина расте почти изключително само *букъ.* Като отминешъ Петаченци, надѣсно се открива *Зли долъ* — граница между Петаченци и с. Искрѐвци. Близу до първото село отдѣсно въ Ерма се влива и Филиповска рѣка, която иде откъмъ села Мислощица, Баба, Ребро и др. Южно почти отъ насъ се възвишава върхъ Трънъ Китка между Трънъ и Врабча. Западно пъкъ се подава остриятъ върхъ на Ракитски кѝмъкъ — една отъ най-добритѣ въ този край държавни гори, въ високитѣ си части съставена отъ високостеблени *буки,* а въ низкитѣ — покрита съ *джбе,* обезформени отъ брадвата. Отлѣво срѣщу Зли долъ е върхъ *Пожаръ.* Колкото се вдълбочаваме въ долината, толкозъ нейниятъ изгледъ става по-плѣнителенъ. Рѣката прави безброй извивки въ своето корито, което намѣстѣ се тъй стѣснява, че пжтникътъ се принуждава често да минува отъ единия брѣгъ на другия, за да не изгуби слѣдата отъ тѣсната пжтека, що лази край водата. До с. Искревци надѣсно отъ Ерма долината се поразширява и на туй мѣсто се нарича *Драговитско поле,* а налѣво отъ рѣката е очервателната мѣстность *Студенецъ* (около 585 м.), дѣто блика студенъ изворъ до самитѣ букаци, що кичатъ тоя залѣсенъ склонъ на Ракитски кѝмъкъ. Край другитѣ дървеса тукъ виждаме доста едри *ясени.* Отъ Студенецъ отвждъ Ерма се отдѣля козя пжтека, която по скалиститѣ хълбоци на Гребенъ планина излазя на билото и отъ тамъ прѣзъ с. Драговита се спуща въ Рибни долъ — красива долина, що се простира край източнитѣ поли на Гребенъ планина. Прѣзъ тая залѣсена съ букова гора долина тече Погановскиятъ потокъ, що се втича въ Ерма, близу до манастира. Налѣво отъ Ерма надъ Студенецъ се намиратъ землищата на селата Ясеновъ долъ и Звонци. Още пѝ-къмъ с. с.-западъ се отваря налѣво порѣчието на Звонската рѣка, по която води и пжтьтъ за с. Звонци.

Налѣво отъ този пѫть се издига високъ върхъ *Ясенова крѣпость*. Още по̀-нагорѣ все налѣво отъ долината на Ерма се открива втора, нъ по̀-дълбока тѣсна долинка, прѣзъ която лжкатуши пѫтьтъ за с. Кусовраня по течението на сѫщоименна рѣчица, що се влива въ Ерма при с. Одоровци. Растителностьта въ долината на Ерма изобщо е твърдѣ богата и разнообразна. Край другитѣ видове между Трънъ и Одоровци намѣрихъ: *Ulmus montana Sm., Salix triandra L., Acer Pseudo-Platanus L., Crataegus oxyacantha L., Ligustrum vulgare L., Rhus Cotinus L., Epilobium roseum Schreb., Campanula lingulata W. K., Avena pubescens L., Moehringia pendula W. K., Alcea pallida W. K., Aristella bromoides Bert., Bidens orientalis Vel., Linaria concolor Grsb., Calamintha suaveolens Sm., Mentha aquatica L., Polygonum pulchellum Lois., Orobanche Epithymum D. C., Sonchus uliginosus M. B., Torilis nodosa Gaer.*

Отъ с. Одоровци Ерма взима с.-източно течение. Нейната долина постепенно се стѣснява. Страничнитѣ урви ставатъ все по̀-тѣсни и не далечъ отъ селото рѣката се провира между тѣсно непристѫпно ждрѣло, което сама си е образувала прѣзъ течение на вѣкове между Гребенъ и Влашка пл. Този проломъ, нареченъ Одоровско ждрѣло, прѣдставя чаровно дива камениста клисура. Близу до манастира тя тъй се стѣснява и тъй стремително се спущатъ къмъ порѣчието нейнитѣ отвѣсни каменисти урви, та ти се чини че надвисналитѣ надъ рѣката колосални канари сѫ готови да се сгромолясатъ и да заприщятъ съвсѣмъ водитѣ на Ерма. Рѣката долу шумно се блъска о многобройнитѣ разпилѣни изъ нея бѣлизняви балвани, около които на много мѣста се образуватъ дълбоки синкави вирове. Само опитни мѣстни водачи могатъ ви прѣкара по самата рѣка до манастира, и то прѣзъ лѣтнитѣ мѣсеци, когато водата спадне въ голѣма степень. Въ друго врѣме прѣминуването по Ерма е рискувано и невъзможно. Въ тая часть на тѣснината, пѫтечката високо лази и прави безъ четъ зигзаги по стръмнинитѣ на Влашка пл. Намѣстѣ дори тя едва личи по страховититѣ ронливи сипеи и по скалитѣ налѣво отъ рѣката. На отсрѣщната страна гледката е още по̀-внушителна. По капризно назжбени скали, достѫпни само за орлитѣ, стърчатъ стеблата на иглолистни растения, вѣроятно ела. Въ по̀-малъкъ размѣръ сѫщитѣ дръвеса се забѣлѣзватъ и по лѣвия рѣченъ брѣгъ. Долу пъкъ въ пропастьта, край самата рѣка, вирѣятъ тисови дървета (Taxus baccata L.) Съ голѣми усилия можахъ да се приближа до тия рѣдки за България иглолистни растения.[1]) Подиръ голѣма умора

[1]) Това важно иглолистно дърво, за което по̀-рано се смѣташе, че се срѣща само въ мѣстностьта Яфора, не далечъ отъ Рилския манастиръ (вж. Vel. Fl. blg. 520), не

най-послѣ пжтечката ни извожда до най-високата точка надѣсно отъ ждрѣлото. Тукъ сме вече въ сжщинската гора на Влашка пл. По едва приближимитѣ варовити скали на Одоровско ждрѣло, растатъ доста рѣдки растения, като *Thymus Jankae Čelak., Stachys spinulosa S. S., Silene strictus Sibth., S. italica Pers., Thalictrum minus L., Lunaria rediviva L., Isatis canescens D. C., Bupleurum gramineum Vill., Achyllea clypeolata Sm., A. ageratifolia Sibth., Artemisia camphorata Vill., Centaurea montana L., Lactuca perennis L., Scorzonera hispanica L., Pyrethrum paradoxum P. B., Podanthum anthericoides Jka., Edraianthus serbicus Kerner* и *E. Kitaibelii D. C.* (ново за България), *Onosma stellulatum W. K., Myosotis intermedia Lnk., Teucrium pannonicum Kerner., Moehringia muscosa L., Sedum maximum Sut.* и пр. Още малко и прѣдъ насъ се открива гориста красива котловина, облѣчена отъ *букова* и *джбова* гора. Въ този привлѣкателенъ кжтъ се намира и манастирътъ Св. Иоанъ или Погановския манастиръ (около 500 м. в.). Източно тая котловина е заградена отъ по̀-низки скали, прѣзъ дѣто си пробива пжть Погановскиятъ потокъ, който близу до манастира се влива въ Ерма. Най-високата камениста стѣна, що се издига на сѣверо-западъ отъ манастира, се нарича *Зу̀беръ планина*. По Гребенъ планина расте най-вече *букъ, Fraxinus Ornus L.* и *F. excelsior L.*, намѣстѣ *Coryllus Colurna L.* и осамотени екземпляри *Carpinus Betulus L.* и *C. duinensis Scp.*, въ низкитѣ мѣста *джбъ (Quercus austriaca Wlld.* и *Q. conferta Kit.), питомна лѣска, трепетлика (Populus tremula L.), Tilia parviflora Ehrh.*, пръсната изъ бука, *глогъ* и др. Тукъ-тамъ по политѣ се вижда и *брѣстъ (Ulmus montana Sm.) Буковитѣ* дървета по тая планина сж изобщо млади; нѣкога е имало и едри букаци, които сж били изсѣчени още въ турско врѣме. Срѣщаме още *явори (Acer campestre L.* и *A. Pseudo-Platanus L.), брекиня (Sorbus torminalis L.)* и *мукиня (S. Aria Crtz.)* Влашка пл. е още по̀-лѣсиста. По нейнитѣ височини се простира почти чиста едра *букова* гора, примѣсена кжжи съ сжщитѣ листнати дръвенисти породи като въ Гребенъ пл. Отъ джбоветѣ най-вече е разпространенъ *церътъ (Quercus austriaca Wlld;* благунътъ и горунътъ *(Q. conferta Kit.* и *Q. sessiliflora*

---

изглежда да съставлява такава голѣма рѣдкость. Освѣнъ новото мѣстонахождение, за което е дума по̀-горѣ, Урумовъ спомѣнава слѣднитѣ още локалитети: изъ гориститѣ мѣста на Габровския балканъ, съвсѣмъ нарѣдко; въ Клисурския балканъ (Баевъ) и въ Юмрукъ-Чалъ въ Ново-Селския балканъ. Желателно би било нашитѣ горски власти да се погрижатъ за точното проучаване тия мѣстонахождения, както и за запазването на туй цѣнно дърво.

*Sbsb.)* сж по́-рѣдки. Тукъ-тамъ срѣщаме *Ulmus montana Sm., Corylus Colurna L., Acer reginae Amaliae Orph., Ligustrum vulgare L., Colutea arborescens L. Tilia parviflora Ehrh.* и *T. grandiflora Ehrh., Sorbus Aria Crtz,* и др. Горитѣ на Влашка пл., Гребенъ пл. и Рибнидолъ сж държавни. Тѣ заиматъ едно пространство отъ 7.390 хектара.[1]) Отъ дребната растителность въ Влашка пл. между другитѣ видове вирѣятъ: *Euphorbia esuloides Vel., E. polychroma Kerner., Chaerophyllum temulum L., Knautiá drymeja Heuff., Achillea grandifolia Friv., Carduus globifer Vel., Crepis grandiflora Tsch., Hypochoeris radicata L., Koeleria gracilis Pers., Orchis purpurea Huds., Varonica spicata L., Orobanche charyophyllacea Sm., Melittis melissophyllum L., Smyrnium perfoliatum L.* Около самия манастиръ въ гората край другитѣ билки растатъ: *Rosa sepium Thuill., Vicia narbonensis L. var., serratifolia Jcq., Orobus variegatus Ten., var. grandis Vel., Lathyrus Nissolia L., L. silvestris L.* и др. Край рѣката вирѣятъ едри дървета отъ *Alnus glutinosa G.,* а въ гората се срѣщатъ екземпляри отъ *глогъ (Crataegus oxyacantha L.)* до шесть метра високи. Изобщо растителностьта въ тоя край е твърдѣ разнообразна и заслужава по̀-често спохождане. За вѣрване е да се откриятъ тукъ много още рѣдки, а може би и нови растения, особно по варовититѣ скали на Влашка и Гребенъ планина.

Отъ Погановския манастиръ на 9 септември заминахъ за София прѣзъ Царибродъ. Хубава горска пжтека води прѣзъ манастирската гора, състоеща главно отъ *букъ* въ примѣсь на всевъзможни други листнати дървета. Близу до село Власи пжтеката внезапно извива надѣсно и стръмно се спуща пакъ въ долината на Ерма, дѣто е и селото. Тукъ пжтникътъ отново остава очуденъ при изгледа на Власинското ждрѣло, което е и по̀-голѣмо и по̀-импозантно, ала не тъй красиво като Одоровското. Проломътъ, образуванъ тукъ отъ рѣката, едва има 15 метра ширина. Отлѣво и надѣсно се издигатъ огромни назжбени отвѣсни каменни стѣни. Островърхата висока канара на източния брѣгъ на рѣката се нарича *Мамулъ,* на западния брѣгъ се простира друга по̀-низка, но по̀-

[1]) Отъ свѣденията, що черпимъ отъ поменатия вече докладъ на мин. на търг. и земледѣлието за горското дѣло у насъ, се вижда, че общата лѣсистость на Царибродската околия е 0·63, което ще каже, че на всѣки 100 хект. земна повърхность 63 хект. сж гори. Отъ 44.687 хект. гори въ това лѣсничейство държавни сж 10.655, общински 14.569 хект. и 19.463 сж частни. Общата лѣсистость въ Трънското лѣсничейство е 0.44. Всички гори тукъ заиматъ едно пространство отъ 46.443·7 хект., отъ които държавни 5.456 хект. Въ Босилеградско държавни гори нѣма. Общински и частни има 37.482·6 хект., отъ които общински 20,732 хект. На всѣки 100 хект. земя въ този край 38 хект. сж гори. Обаче най-много гори има въ Кюстендилско (вж. по̀-горѣ стр. 31.)

просната скала — *Тодоринъ камъкъ,* а до нея друга — *Равни камъкъ,* подъ който именно е селото. На с.-източна страна тая хубава котловина е заградена съ низкитѣ голи върхове *Драговацъ* и *Мàли връхъ,* които прѣсичатъ границата, за да се свързжатъ съ други височини въ Сърбия. Слѣдва мѣстность *Прѣслапъ* и върхъ *Китка.* Като продължение пъкъ на Мамулъ на срѣщната страна се простиратъ *Бански върхъ* и в. *Видимъ,* покритъ главно съ *габеръ.* Пжтьтъ извива край рѣката, която се броди срѣщу с. Държина. Поимаме отново височината на с.-истокъ и минуваме прѣзъ красива хълмиста мѣстность, покрита главно съ *благунъ (Quercus conferta Kit.),* докато излѣземъ на безлѣсно голо било на самата сръбско-българска граница. Тукъ сж построени нашиятъ постъ и сръбскиятъ въ мѣстностьта *Планинички ридъ* (близу 730 м.) Прѣкосваме подиръ туй голото плоскогорие *Марковъ ридъ* и прѣзъ Гоиндолската падина слизаме на шосето за Царибродъ, отдѣто съ вечерния тренъ се връщаме въ София.

Рано пролѣть (17 май сжщата година) направихъ друга четиридневна ексвурзия до Погановския манастиръ, ала тогава минахъ по други пжть. Отъ Царибродъ излѣзохъ прѣзъ с. Желюша на голитѣ ридове *Столове* (750 м.) и *Русалиска гробища* юго-западно отъ селото, ридоветѣ около което сж покрити съ *джбъ, габеръ* и *букъ* по височитѣ мѣста. Отъ тукъ пжтьтъ има южна посока; надѣсно отъ него е мѣстность *Врелд,* дѣто блика многоводенъ изворъ, а още пòнататъкъ е мѣстность *Гройнье.* Налѣво остая държавната гора *Кукла,* състоеща прѣимуществено отъ *габеръ,* тукъ тамъ *яворъ, кленъ, трепетлика* и др. Тая гора има 1.400 хект. и съставя самостоенъ комплексъ. Пò-горѣ минуваме прѣзъ голата мѣстность *Плоча* и слизаме въ с. Поганово, разположено въ политѣ на гористия *Поповъ връхъ.* Отъ Поганово до манастира разстоянието е малко. Пжтьтъ взима с.-западна посока и прѣзъ лѣсистата мѣстность *Лисина,* покрита повече съ *букова* гора, слизаме въ манастира Св. Иоанъ. Отъ растенията, що събрахъ прѣзъ пролѣтьта и лѣтото въ горнитѣ мѣстности, а особно между Държина и Желюша, пó-характерни сж: *Hieracium murorum L., Linaria concolar Grsb., Pedicularis leucodon Grsb., Calamintha alpina Lam., Carex echinata Murr., Sedum album L., Specularia Speculum D. C., Verbascum phoeniceum L., Rhinanthus rumelicus Vel., Campanula lingulata W. K., Echium rubrum Jcq., Myosotis lithospermifolia Wlld.,* рѣдкитѣ растения *Astragalus Vandasü Vel.* и *Orlaya Daucorlaya Murbeck., Ophrys bicornis Sadl.* Въ гората срѣщаме *Sorbus aucuparia L., S. Torminalis L., S. Aria Crtz.* и др.

# Прибавка.

## Рила.

Както поменахъ въ начало, двѣ ботанически ексурзии направихъ прѣзъ лѣтния сезонъ 1901 г. и въ Рила. Първата отъ тия ми обиколки трая отъ 19 до 29 юния съ маршрутъ: София—Радомиръ—Дупница—Рилски-манастиръ и обратно. Тукъ се установихъ и едно по друго споходихъ околноститѣ на манастира, Еленинъ върхъ, Рибнитѣ езера и долината на Илийна рѣка. Въ врѣме на тия ексурзии събрахъ доста растения, отъ които тукъ ще посоча само слѣднитѣ, тъй като едни отъ тѣхъ за пръвъ пѫть се намиратъ въ Рила, а за други давамъ нови мѣстонахождения.

Въ околноститѣ на Рилския манастиръ:

*Campanula moesiaca Vel., Lapsana grandiflora M. B., Chaerophyllum balcanicum Vel., Veronica urticaefolia Jacq., V. officinalis L., Pulmonaria officinalis L., Trifolium alpestre L., var. angustum Vel., Saxifraga heucherifolia Grsb. et Schenk., Oenanthe stenoloba Schur., Cynosurus cristatus L.*

На Еленинъ върхъ (2401 метра) се качихъ на 22 юния.[1]) Между другитѣ алпийски видове тука вирѣятъ:

*Veronica alpina L.* β) *var. Musalae* Vel. (надъ 2000 метра), *V. multifida L. и V. Teucrium L., Alsine bulgarica Vel.* (по канаритѣ надъ 2000 метра), *Sesleria comosa Vel., Galium anisophyllum Vill , Ranunculus crenatus W. K., R. nemorosus D. C., Blechnum spicant Rth., Cardamine amara L., Thlaspi Kovacsii Heuff., Dianthus strictus Sibth., subsp. orbelicus Vel., Cerastium alpinum L., Genista depressa M. B., subsp. moesiaca Vel.* (до 2400 метра), *Cytisus elongatus W. K., Alchemilla acutiloba Stev., Sedum acre L., Saxifraga muscoides Wulf.* (до 2400 метра), *Achillea multifida D. C., Centaurea orbelica Vel., Taraxacum serotinum Poir., Armeria majallensis Boiss., Chamaemelum inodorum Vis., Gentiana pyrenaica L., Pedicularis Oederi Vahl.;* около снѣжнитѣ соспи: *Pinguicula vulgaris L. Soldanella pusilla Bmg., Primula exigua Vel., P. minima L., P. deorum Vel. Androsace hedreantha Grsb.*

Рибнитѣ езера посѣтихъ на 25 юния. Пѫтьтъ води изпърво прѣзъ манастирскитѣ ливади *Обѣдище*, прѣминува *Очова рѣка*, що извира отъ Еленинъ върхъ, прѣсича *Кирилова поляна* и продължава сетнѣ

---

[1]) Вж. увлѣкателното описание на този в. отъ Г. Златарски, помѣстено въ Псп. кн. XVIII. 348. и слѣд.

по Тиха Рила. Слѣдъ туй едно по друго минуваме прѣзъ мѣстность *Яфора* — единственото извѣстно досега въ Рила находище на *Taxus baccata L.* — възлизаме по стръмнината, наречена *Къркулицитѣ* и излазяме на мѣстность *Амбарето.* Между манастира и тая мѣстность прѣобладава *бѣла ела (Abies pectinata D. C.)*, тукъ-тамъ *смърчъ (Picea excelsa Link)*, а по канаритѣ и *бѣлъ боръ (Pinus silvestris L.)*. Отъ тукъ вървимъ по Крива рѣка, оставяме задъ себе си *Говедарника*, завиваме надѣсно и слѣдъ два часа нѣщо стигаме до езерата. Между Говедарника и тѣхъ прѣобладава *клекъ (Pinus montana Duroi.)*; надѣсно отъ пѫтя расте и *мура (Pinus Peuce Grsb)*, ала въ по̀-слабо количество; нея повече я има къмъ Смрадливо езеро. Голѣма часть отъ растенията около езерата сѫ идентични съ ония отъ Еленинъ в. По́-характерни сѫ:

*Ranunculus montanus W., Saxifraga Aizoon Jaq., var. moesiaca Vel., Thymus Jankae Čelak., Luzula Sudetica Prsl., Eriophorum angustifolium Roth., Doronicum caucasicum M. B.* и др. Между Яфора и Говедарника намѣрихъ *Campanula trichocalycina Ten.* — новъ видъ за България.

На връщане отъ Рибнитѣ езера взимаме юго-западна посока, прѣваляме в. Мермера и по пл. Кара-Омерица се спущаме въ долината на Илийна рѣка. Отъ тукъ все по течението на тая рѣка стигаме късно вечерь на войнишката кула подъ манастира. Отъ иглолистнитѣ въ долината на Илийна рѣка прѣобладава *смърчъ (Picea excelsa Lnk.)*, послѣ *клекъ* и *бѣлъ боръ*, който образува самостоятелни комплекси въ долината. Отъ дребната растителность главно забѣлѣзваме:

*Trifolium trichopterum Panč., T. Velenovskyi Vandas, Herniaria glabra L., Plantago montana Lam., Nasturtium pyrenaicum R. Br.* и пр.

Втората екскурзия въ Рила направихъ нѣщо мѣсецъ по̀-късно. Тя трая отъ 31 юлия до 5 августа, съ маршрутъ: София—Баня-Костенецъ—Радуилъ — Чамъ-Кория — Мусалла — Демиръ-Капия — долината на Бѣли Искъръ — Самоковъ — София. Между Баня и Радуилъ се простира хубава дѫбова гора, състоеща прѣимуществено отъ *Quercus austriaca Wlld., Q. conferta Kit.* и по̀-малко отъ *Q. pubescens Wlld., var. brachyphylla Ky.* и *Q. sessiliflora Sbsb.* Колкото се приближаваме къмъ Чамъ-Кория, мѣстностьта става по̀-планинска. Дѫбътъ постепенно отстѫпва на бука и иглолистнитѣ. Въ околноститѣ на Чамъ-Кория прѣобладава *Abies pectinata* D. C., която започва отъ 1200 метра и спира близу на 1400 метра. По високитѣ мѣста

надмощие има *Picea excelsa Lnk*, а *Pinus silvestris L.* се срѣща повече отъ *P. Peuce Grsb.* Тукъ-тамъ забѣлѣзваме и *Juniperus communis L.* и *J. nana W.* Почти чисти локални насаждания се срѣщатъ и отъ *Populus tremula L.* Пръснато въ гората растатъ така сжщо *Sorbus aucuparia L.*, а пд-рѣдко *S. Aria Crz*, *Acer Pseudo-Platanus L.*, рѣдко *A. platanoides L.*, а повече отъ двата вида *A. reginae Amaliae Orph.* Тукъ-тамъ забѣлѣзваме *Salix Caprea L.* и *S. viminalis L,*, *Betula alba L.*, *Crataegus monogyna Jcq.*, нѣколко вида *Rubus*, рѣдко *Cotoneaster vulgaris Lndl.* На пд-голѣми височини расте *Lonicera nigra L.*, *L. Xylosteum L.*, *Alnus viridis* D. C., пд-низко *A. incana L.*; *Evonymus verrucosus Scp.* край рѣкитѣ и потоцитѣ; *Prunus Padus L.*, *P. avium L.* въ гората и пр. и пр.

Отъ Чамъ-Кория за Мусалла минуваме прѣзъ слѣднитѣ мѣстности: *Кръстова чешма*, *Черни кладенецъ*, *Малки просторъ* (малка открита поляника, която прѣдставя добра кржгозорна точка), *Суха Марица*, *Каплимандра*, *Амамъ дере*, поено отъ тезоименъ потокъ, що извира отъ *Сарж-Гьолъ*, обикаляме подъ височината *Меча глава* и излазяме на *Христаковъ просторъ*, около 1600 метра висока полянка съ гранито-сиенитни скали по нея. Слѣдва подиръ това мѣстностьта *Маришко присое*. По сухитѣ изложени каменисти мѣста отдѣсно по пжтя, отъ Христаковъ просторъ нагорѣ донѣйдѣ прѣобладава *Pinus silvestris L.* съ *P. Peuce Grzb.*, който сравнително е застжпенъ пд-слабо. Завиваме сега край *Червена скала*, дѣто се срѣща родопскиятъ видъ *Campanula velutina Vel.* и се спущаме въ долината на Горна Марица. Отъ тука продължаваме по лѣвия брѣгъ на рѣката. Грамадни каменни грамудаци и блокове, безброй мочури и потоци прѣчатъ на свободния ходъ и намѣстѣ го правятъ дори опасенъ. Слѣдъ послѣдователно качване и слизане пристигаме най-послѣ на мѣстность *Тоскова бичкия* (около 1670 метра), дѣто има пограниченъ войнишки български постъ, разположенъ въ живописенъ планински кжтъ, прорѣзанъ отъ бистритѣ и студени води на Марица. Разстоянието отъ Чамъ-Кория дотука взехме за около петь часа при бавенъ вървежъ. По горното течение на Марица между друго ми обърнаха внимание нѣкои растения, като *Epilobium rosmarinifolium Hke.*, *Campanula moesiaca Vel.*, *Gentiana lutescens Vel.*, *Digitalis viridiflora Lndl.*, *Veronica officinalis L.*, *Iuncus sphaerocarpus Ness.*, *Senecio Jacobaea L.*

Рано на другия день тръгнахме за Мусалла при твърдѣ неблагоприятно врѣме. Изпърво минуваме прѣзъ гора, състоеща главно отъ смърчъ, а пд-горѣ отъ клекъ. Излазяме подиръ туй на марицината

търсище, дѣто язденето е особно опасно, тъй като на всѣка крачка може да се затъне. Къмъ 1820 м. неусѣтно изчезва всѣка едра растителность. Пó-нататъкъ оставаме марицинитѣ езера налѣво и свъртаме по стръмнитѣ поли на Мусалла[1]) (2924 м.). На самия върхъ възлизаме едва подиръ шесть часа труденъ вървежъ отъ поста. Ала нашето разочарование бѣ дважъ пó-голѣмо поради лошото врѣме и градушката, що ни валя на върха. Отъ растенията, които събрахъ по тая височина, ще отбѣлѣжа само слѣднитѣ, като пò-типични:

*Silene macropoda Vel., Cerastium alpinum L.* β) *var. Saleirolii Ser.* (по склоноветѣ), *Geum reptans L., Phyteuma fistulosum Rchb., Senecio transilvanicus Schur., Senecio erubescens Panč.* (между грамудацитѣ надъ 2500 м.), *S. carpaticus Herb., Taraxacum Steveni D. C., Sempervivum montanum L., Sedum caespitosum D. C., Trisetum flavescens P. B., Thesium ramosum Hayne, Blechnum spicant Rth.* (по склоноветѣ). Тукъ-тамъ низкорастещи осамотени екз. отъ *Betula alba L.,* а повече *Alnus viridis D. C.* Освѣнъ туй, по склоновитѣ на Мусалла къмъ долината на Бѣли Искъръ расте доста много *клекъ,* който съставя тукъ самостоятелни комплекси. Долу по течението на рѣката въ очарователната и дълбока нейна долина прѣобладава *смърчъ,* нарѣдко *бѣлоборка* и въ изобилие *клекъ,* особно въ околноститѣ на демиркапийския пограниченъ постъ. Изобщо това иглолистно е доста застѫпено по цѣлото протежение на долината и слиза близу до 1200 м. не далечъ отъ с. Бѣли Искъръ. Тукъ то граничи съ *лѣската,* която тъй сѫщо много е разпространена въ пó-низкитѣ мѣста и неусѣтно заима мѣстото на иглолистнитѣ. *Дѫбъ* липсва. Повече по лѣвия рѣченъ брѣгъ, пó-малко по дѣсния до срѣдата кажи на долината има доста *Betula alba L.* По течението срѣщаме тъй сѫщо *Alnus incana W.* въ изобилие, а пó-горѣ и *A. viridis D. C.* По сѫщитѣ мѣста виждаме *Juniperus nana W., J. excelsa M. B.* и *J. sabina L.* не далечъ отъ с. Бѣли Искъръ. Отъ дребната растителность отбѣлѣзваме:

*Cirsium armatum Vel., C. albidum Vel., Centaurea Kerneriana Jka., C. maculata Lam., Hieracium Kotschianum Heuff., Allium moscatum L., Lamium bithynicum Bnth., Campanula persicifolia L.* β) *var. sessiliflora C. K., Gentiana lutescens Vel., Digitalis ambigua Murr.* въ изобилие, *Sedum album* L., *Senecio Jacobaea L., Batrachium aquatile L., Rubus glandulosus Bel., Jasione orbelica Grsb.*

На 5 августъ прѣзъ Самоковъ се завърнахъ въ София.

---

[1]) За поетическото описание на Мусалла вж. Ив. Вазовъ — „Видено и чуто“, 95 и слѣд.

## Проломътъ на Искъра, Люлинъ пл. и Лозенска пл.

Нѣколко малки екскурзии направихъ и прѣзъ пролѣтьта лани въ горнитѣ мѣстности. Въ околноститѣ на Милкова ливада (въ пролома на Искъра) ботанизувахъ прѣзъ първата половина на априлия. Тукъ по околнитѣ върхове *Ржища, Градище, Радешъ, Яблената* и по канаристата мѣстность *Петканино крайще* растатъ разни видове, като *Waldsteinia geoides Wlld., Asperula taurina L., Ornithogalum nanum Sibth., Ranunculus millefoliatus Vahl., R. auricomus L., Pulmonaria azurea Bess.;* по склоноветѣ въ пролома, *Alyssum orientale Ard.* въ голѣмо изобилие по канаритѣ, на които прѣдава жълтъ колоритъ, *Carex Michelii Host., Glechoma hirsuta W. K.* и *G. hederacea L.*, въ изобилие *Helleborus odorus W. K., Arum italicum Mill., Viola* и пр. Отъ листнатитѣ дървеса забѣлѣзваме *букъ* (по в. Радешъ), *Quercus sessiliflora Sbsb.*, тукъ-тамъ *Q. austriaca Wlld.* (Пропасъ), а още пó-малко *Q. conferta Kit.*, въ изобилие *дрѣнъ (Cornus mas L.), орѣхови дървета,* много *люляка* и др.

Лозенска пл. посѣтихъ прѣзъ първата половина на м. май. Обиколихъ височинитѣ главно около Германския манастиръ. По сѣвернитѣ нихни склонове букътъ започва отъ 800 м., ала е низкорастещъ. Всждѣ прѣобладава *джбъ (Quercus pedunculata Ehrh.)* Склоноветѣ, обърнати къмъ Искъра, сж почти голи. Тукъ-тамъ по политѣ на планината виждаме *Acer campestre L., Carpinus Betulus L., лѣска, глогъ (Crataegus oxyacantha L.)* и други храсте. Отъ билкитѣ пó-забѣлѣжителни сж: *Adonis vernalis L.* β) *var. bulgarica Vel., Melittis melissophyllum L., Silene subconica Friv., Cytisus supinus L., Viola Vandasii Vel., Orobus variegatus Ten., var. grandis Vel., Stellaria graminea L.* (въ гората); *Verbascum phoeniceum L. var. amplexicaule Vel., Myosotis silvatica Hffm., Veronica spicata L., Comandra elegans Rchb.* (по сухитѣ голежи); *Saxifraga bulbifera L., Pedicularis leucodon Grsb., Orchis Morio L.* b*) subsp. Škorpili Vel., O. palustris Jcq., O. sambucina L., Carex echinata Murr., Epipactis palustris Cr.* и др.

Нѣколко пжти и въ разни сезони обходихъ и Люлинъ пл. Растителностьта на тая планина е твърдѣ богата и разнообразна. Отъ широколистнитѣ тукъ вирѣятъ *Quercus pedunculata Ehrh., Q. conferta Kit., Carpinus Betulus L., Corylus Avellana L., Fraxinus excelsior L., Sorbus meridionalis Guss., S. torminalis L., Cotoneaster vulgaris Lndl., Pyrus amygdaliformis Vill., P. malus L., Populus tremula L., Crataegus monogyna Jcq., Evonymus europaeus L.* По

ливадитѣ въ изобилие растатъ: *Astrantia major L., Orchis ustulata L., O. Morio L.,* b) *subsp. Škorpili Vel., O. tridentata Scp., O. Simia Lam., O. cordigera Fries., O. pseudo-sambucina Ten., Ranunculus millefoliatus Vahl., R. auricomus L., R. polyanthemos L., R. repens L., Hypericum barbatum Jcq., Aaegopodium Podagraria L., Centaurea montana L.* (по билото); *Viola canina Rchb., var. montana L., Ornithogalum nanum Sibth., Digitalis ambigua Murr., Iris Reichenbachii Heuff., Tragopogon porrifolium L., Hypochoeris radicata L., Campanula persicifolia L.* β) *var. sessiliflora C. K., C. Steveni M. B.* По трѣвиститѣ мѣста низъ гората вирѣятъ: *Valerianella olitoria Poll., Specularia Speculum D. C., Myosotis idaea Boiss,. et Heldr., b) subsp. macedonica Vel. Charr., Veronica serpyllifolia L.* заедно съ *V. Buxbaumii Ten., Linum nervosum W. K.* съ *L. austriacum L., Orobus hirsutus Lm., Sedum album L., S. Grisebachii Heldr., Spiraea Ulmifolia Scp.* и пр. и пр.

Въ заключение нека ми бѫде позволено да изкажа своята дълбока признателность на многоуважаемия Д-ръ J. Веленовски, проф. по ботаника въ Прага, който и въ дадения случай не ми отказа своитѣ компетентни съвѣти и насоки по много въпроси, които не ми бѣха достатъчно ясни.

(Слѣдва.)

---

# Прѣгледъ на поетическата творба на Вазова

Отъ А. Теодоровъ.

## В. Трети периодъ.

Третиятъ периодъ отъ творбата на Вазова е периодъ на завършена зрѣлость на дарбата му, както въ извършането на отдѣлнитѣ творения, така и въ тѣхния замисълъ. И тукъ се срѣщатъ съвсѣмъ слаби кжсове — дѣло на лекомислена припцѣвка и небрѣжность отъ самонадежъ; ама надъ тѣхъ високо се издигатъ създания, които разкриха пълната мощь на духа на Вазова и го направиха извѣстенъ далечъ извънъ прѣдѣлитѣ на нашето отечество. Чрѣзъ тия създания на Вазова българската поезия стана по истина европейска, защото до тогава въ книжнината на прѣднитѣ народи въ Европа не бѣ прониквало комай нищо изъ българската поезия. Тая бѣ сама по себе още твърдѣ слаба, за да обърне върху си едно почетно внимание, и по интереса си бѣ изключително мѣстна и безъ трайность.

Както казахме вече въ началото на тоя прѣгледъ, идеитѣ на творенията на Вазова отъ третия периодъ сж нѣкакъ смѣсица отъ идеи, що сж го вълнували прѣзъ двата прѣдни периода. Миналото го интересува и сега токо въ ония явления на живота, които непосрѣдно достигатъ до освобождението; сегашното е главниятъ изворъ за прѣдмети и идеи, които налагатъ върху творбата му характеръ на изразита съврѣменность, и то прави създанията ѝ повече интересни, нежели естетично цѣнни. Колкото за бждещето, подиръ постигнатия поне частимъ идеалъ на българското обединение, Вазовъ тжжи за постигане и на осталата му още часть, като не забравя ни въ единъ случай нашитѣ братя на югъ отъ Рила, на западъ отъ Родопитѣ. Пó-нататъкъ отъ това Вазовъ не

засѣга въ бѫдещето, освѣнъ ако се вематъ ония образи отъ стиховетѣ му, дѣто изобличава недостатъка на българския гражданинъ като го поставя срѣщу човѣшкия идеалъ.

Мотивитѣ си и градивото за творенията Вазовъ неуклонно бере по българската земя и между българи. Той си остая и прѣзъ третия периодъ както и по-прѣди — поетъ *националенъ* и *съврѣменен*, само че работи пó-пълно и въ размѣри пó-просторни, дори величави.

## I. Окъснѣли дозвуци.

Лириката на тоя периодъ се състои отъ една едничка сбирка тѫжни **„Звукове“** (лирически стихотворения, София, 1893. Второ издание 1897. 8°. 95 стр. ц. 1 левъ), прѣнесени изъ списанията „Библиотека св. Климентъ“, „Сборникъ“ на министерството на просвѣщението, „Денница“ и други, а сѫщо и ново изнесени изъ книжата на поета. Между тия подирнитѣ има доста, които се отнасятъ по създанието си къмъ втория периодъ (1882—1885); обаче пѣсни отъ годинитѣ 1886., 1887. нѣма. Подиръ Сливница настаха събития важни, бурни, грозни, та пропѫдиха и поета далечъ отъ родината му. Другъ пѫть е излизалъ той доброволно изъ нея, за да черпи нови идеи, свѣжи мотиви; сега е прокуденъ отъ негодуване и страхъ, и не е отишълъ да бере вдъхновение, но да го затиска...

Стихотворенията отъ 1882—1885, доколкото изобразяватъ чувствата и мислитѣ на поета, въ които се таи основата на личното му настроение, сѫ изпълнени съ една меланхолия, съ една печаль за злото въ свѣта, за падането на доблестьта прѣдъ порока, за вѣчното безпокойство на душата, за самотията на поета. Въ тѣхъ има мотиви и тонове, които сѫ вече познати изъ стихотворения въ сбиркитѣ отъ втория периодъ. Тамъ лишениятъ отъ дружба по сърце поетъ гатка за близкитѣ вѫтрѣшни бури на една напѫпила невинна дѣвойка (*Жаннета* 34—36), или пъкъ стене отъ раната на едно нейно съчувствие, изказано безъ свѣнь и страсть, а измамило пламтещото отъ надежда негово сърце (*Ти каза туй* 52), и той се свива въ своята горчива самота, близко до отчаянието. И доста би била една заря свѣтла, за да го сгрѣе, една топла дума, пакъ да го подьеме; а нѣма такава заря! И страда той и стене, и гълта сълзи си, готови да бликнатъ, и се страхува, да не би подигналъ съ тѣхъ още присмѣха на околнитѣ... (*Когато си самъ* 51—52). Неговата радость е разбита, както радостьта на розата, що сѫ отк҄ѫснали; въ

погледа на нейната сждба намира утѣха и за своето страдание (*Повѣхнала роза,* 65—66). Той би желалъ да се пръсне като лжчъ, като дъхъ, като звукъ въ шира небесенъ, ала тегла и скръбь ще го втѣснятъ въ земенъ гробъ. (*Желалъ бихъ,* 33—34). Кога умре поетътъ, нека го заровятъ при Стара-планина, дѣто едничъкъ ропотътъ на зефира да се носи надъ почивалото на разсипания въ борби животъ (*Разбитий,* 13). Животътъ, що живѣе човѣкъ, е въртолица отъ изпитания и бѣди, отъ сънища и пробуждания (*Животътъ,* 14). Въ него има тайни, които ни поезията не може изрази, има чувства, които напиратъ за изходъ; има лучи въ мракъ, има сънь и въ съня! (*Има тайни,* 15).

Единъ цикълъ отъ деветь „*Пѣсни прѣзъ май*" (21—28) е всмукалъ въ себе общата меланхолия на Вазова, рожба на разочарование, на неоправдани или измамени надежди и на прѣкипѣли безъ откликъ страсти. Майката природа тържествува отъ хубости и пъка съ животъ; въ плѣсень е затънала изнемощѣлата душа на поета. „Ставай душо, разпни крила, фъркай"! Душата полита. Ала слѣдъ нея се влачатъ и мъглитѣ мрачни отъ земни ядове. Поетътъ нѣма мощь да се радва на обновение, както полето и цвѣтето, да пѣснослови за зората и росата, както птичкитѣ рѣйни; ала и не завижда той себично на тая младость и безгрижность. Наопаки отъ все сърце ѝ съчувствува, като подканя безкористно и своитѣ жестоки съпжтници, гореститѣ, за хармония съ разцъвтѣлата се природа — да цъвтятъ и тѣ! Трѣзвитѣ думи, съ които поетътъ наумѣва на пойнитѣ пиленца жалката трайность на щастието имъ, възбуждатъ у тѣхъ веселость; а когато любовьта между тѣхъ досегне и неговото чувство, та въ жаръ извика за любещо сърце, пиленцата справедливо му се присмиватъ, че приказва съ вѣтъра. Това сърце не е тукъ, па и поетътъ не е вече за любовь. „Пѣснитѣ прѣзъ май" сж една китка, въ която всѣкой цвѣтъ е образъ на една невесела мисьль, на едно разбито чувство у Вазова, при всичко че самитѣ цвѣтове дишатъ съ веселие и бодрость, която достига и до палавина. А цѣлата китка съ избора и наредбата на цвѣтята пластично отразява разликата въ настроението на майската природа и на Вазова прѣзъ май.

Вазовъ е билъ винаги лира, окачена срѣдъ българското общество или природа и свободно нагласявана отъ тѣхния дъхъ. Кои обществени прѣвратности отъ 1884 година, когато сж писани пѣснитѣ прѣзъ май, или пъкъ отъ пó-рано сж настроили така меланхолно сърцето му? Тонове отъ горчивини, отъ скърби и неугода

сѫ прозвучавали и въ пѣсни отъ по̀-прѣднитѣ му сбирки; ала нийдѣ тамъ тия тонове не се лѣятъ съ такава истрайность, както тукъ въ сравнение съ инакъ настроената природа, и не сѫ сподирени отъ такава себеморна симпатия и великодушие. Двѣ отъ пѣснитѣ (VI и VII) дори избиватъ и въ хуморъ. Това е бѣлѣгъ, че поетътъ още не е съвсѣмъ покритъ отъ черната носия на меланхолията, но че едно силно прѣдчувствие го тласка подъ нейна власть, бидейки лишенъ отъ задоволство въ личния си животъ и въ живота на обществото. Врѣмето, което иде за напрѣдъ, ще рѣши, дали това меланхолно състояние на поета ще се усили въ форма на истинска меланхолия, или пъкъ може да се сроди съсъ злобата. По нѣжность и искреность на смирението у поета е най-хубава V. пѣсень, дѣто желанието на Вазова е да бѫде зрънчице, заровено въ земята, което подъ слънчевъ топликъ вдига главичка да здрависа природата и на свобода цъвти и мирише. Съ остроумие личатъ IV, II, VII и VIII.

Идеи за човѣшката жестокость и човѣшката борба съ мръснитѣ вихри въ свѣта сѫ обработени въ *„Прѣбитото псе“* и *„Кога те погледна“* (29—31). До брѣга на рѣката квичи опрашено и окаляно псе съ прѣбита нога, изъ която шурти черна кръвь. Буенъ рой дѣца дотърчава съ камъни възъ псето. За спасение отъ тазъ дружина безпощадна то скача във водата. „Въ главата, въ главата!“ викатъ малкитѣ палачи и гледатъ, какъ ще потъне то въ бързия токъ. Тогава се затича поетътъ и кучето извлича изъ мѫтнитѣ вълни. Мокро, тръпно и съ кървава глава псето печално се изтѣга възъ трѣвата и съ укоръ и благодарность въ очи, опрѣни въ избавителя, трагически издъхва.

Кой тазъ невинна младость
Способна я стори
Въ плачътъ да чува радость,
Въ кръвьта да сѣща сладость —
Да пѣй и да мори? (17)

пита се поетътъ и отговаря:

Законъ на естеството,
Фаталенъ, лютъ законъ!
Зародишътъ на злото
Е туренъ подъ челото
Като единъ нагонъ. (18)

Да бѣ останалъ Вазовъ при тоя отговоръ, щѣхме да гледаме въ него догмата на библията, че въ зачатието на човѣка е при-

мѣсено злото, и че съ него той е осжденъ да си означава стжпкитѣ на земята. Ама Вазовъ разсжждава и пó-нататъкъ.

При първа още крачка,
Дѣтето — ангелъ благъ —
За радость, за игрaчка,
Мравунчицата мачка
Съсъ мъничкий си кракъ;
Ил' бѣдната мушица
На пламика я тлѣй,
Ил' божията птица
Съ безгрѣшна (?) си ржчица
Я дави и се смѣй.
Кой даде му тазъ жажда
За злото (въвъ) свѣтътъ
Та йощ' кога се ражда
*Веселие угажда*
Че другитѣ *ще мржтъ?*
Отъ дѣ въвъ себѣ има
Тозъ мрачния залогъ?
Отъ дѣ примѣри има!
Какъ може херувима
Да бжде тъй жестокъ!
Но мждростьта нѣмѣе
Прѣдъ тозъ въпросъ проклетъ
И разумътъ не смѣе
Тъмата да развѣе,
И нѣмамъ азъ отвѣтъ.
. . . . . . . . . . (18)

Да, нѣмѣе мждростьта прѣдъ тоя въпросъ, и нѣма за него отвѣтъ поетътъ, защото въпросътъ не е правилно поставенъ.

За извора на жестокостьта, на злото у дѣтето би могло да се пита само при допуснато прѣдположение, че то *различава* вече, или *би могло да различава зло и добро, жестокость и милосърдие.* Обаче то по психологически причини още не прави тая разлика, или пъкъ не е научено да я прави. То мачка мравунката, души птицата затуй, че не знае дори, що е това „мачкамъ“ и „душа.“ Съ движението на краката и ржцѣтѣ си то просто проявява своята животность. Душата му, която още се образува, познава само емпирическата болка и услада. Ако упражнението на неговитѣ органи му доставя услада, това е то всичко, за което ламти душата му; а че отъ това упражнение билъ нѣкой смачканъ или удушенъ, дѣтето „при първа още крачка“ не може още никога да съзнава.

Тепърва опитътъ въ живота — а той е и възпитание — ще го научи на алтруизъмъ. И не го ли научи до пóрата, когато то може да налита възъ едно прѣбито псе, за да задоволи своя поривъ за надмощие, когато знае, що значи да умѣришъ нѣкого *въ главата,* тогава е наистина печаленъ образътъ на това дѣтско поколѣние. Тогава има пълна основа да пита поетътъ — не, кой *отъ рождението* на дѣтето вложи у него тая жажда за злото, но кой *слѣдъ рождението* на дѣтето не научи го да разпознава добро отъ зло, не приучи го да се отвръща отъ жестокость и да упражнява милосърдие, — съ една рѣчь, не насочи му поривитѣ по пѫтя на любовьта. На тоя му въпросъ мѫдростьта не би остала нѣма. И той, като мѫдрецъ — вѣщунъ, трѣбаше съ гръмовитъ отговоръ да порази оня домъ, онова общество, което въ своето крѣхко още потомство отглежда малки мѫчители на едно прѣбито псе и готви голѣми душегубци на човѣшкия родъ.

Вазовъ е съвсѣмъ криво обосновалъ нравствената идея въ своето стихотворение. Това обосноване завзима тамъ пó-голѣмата часть на единъ дѣлъ (III., стр. 17—20), поставенъ слѣдъ два пó-прѣдни (I. и II., стр. 14—17) и прѣдъ единъ послѣденъ (IV., стр. 20). Стихотворението можеше да си остане и безъ срѣдния голѣмъ дѣлъ, понеже отъ казаното прѣди и послѣ се образува у насъ доста отчетливо настроение отъ скръбь заради дѣтската жестокость. Ама ако се изоставѣше тоя дѣлъ, ние бихме съжалявали за прѣкрасния монологъ на псето[1]), облѣно въ кръвь и затирено въ рѣката, което драматически прѣдставя своята невинность спрѣмо озвѣренитѣ дѣца.

Развлѣченко е и съсъ слаби изрази стихотворението *„Кога те погледна“*. Не рѣдко Вазовъ ни залива съсъ стихове и плавни, и и звучни; ала въ тѣхъ се лѣе само приятна, безврѣдна риторика, отъ която впечатлението е съвсѣмъ леко и нетрайно. Читательтъ досѣща дълбоката идея на стихотворението, чака да я види изобразена жива, пълна, да да почувствува нейното присѫтствие и да я намѣри загнѣздена въ сърцето си. Живостьта на идеята е замѣстена

[1]) То викаше: о, спрете,
О, чакайте сега!
Надъ мене се смилете,
Да мрѫ ме оставете
Съсъ моята мѫка.
. . . . . . . . . .
Какво ви сѫмъ сторило?
За пѫть ви виждамъ пръвъ!
Въ що васъ сѫмъ увредило
Та лѣете въ бѣсвило
Невинната ми кръвь?

И ази съ радость срѣщамъ
Зората, утренъ часъ,
Що е добро угаждамъ,
Кат' вази болки сѣщамъ —
И повече отъ васъ!
Ахъ молѫ ви, ахъ спрете
Безжалостни дѣца!
Така ме не мѫчете
Злодѣи, прѣстанете,
Злодѣи безъ сърдца!

у Вазова съ пружность на стиха, а пълнотата съ дължина на стихотворението. И това прави много отъ пѣснитѣ на Вазова провлѣчени и блѣдни; прави ги на хубави игралки, съ които човѣкъ се побави, доклѣ ги разгледа и признае въ тѣхъ извѣстна духовитость и изкуство, па ги остави, ама скѫтани, за да знае, че ги има, а безъ да иска да се бави съ тѣхъ отново. Въ такива стихотворения — и тѣ сѫ доста голѣмъ брой — поезията на Вазова е безъ сила и значение. Стихотворението *„Кога те погледна“* (посветено на Г-жа **) си е взело за идея жената, която бѣдна и скръбна посрѣща гордо стрѣлитѣ на своята сѫдба, и както е жена слаба, дава съ борбата си противъ мръснитѣ вихри примѣръ на юнака, който чезне днесь въ човѣка. И като гледа поетътъ тая жена, тя буди въ него любовь и уважение; защото съ блѣскави труфила тя би заслужила отъ свѣта и усмивки, и поклони, ама такова участие би било цѣна, турена за нейната честь, слѣдъ което наслаждениятъ свѣтъ би ѝ оставилъ заслужено прѣзрѣние. Отъ това съдържание на стихотворението се вижда дълбочината и важностьта на идеята. За нейното изображение сѫ нужни чърти мощни, бои плътни и поразителни, ходъ смѣлъ; у Вазова чъртитѣ сѫ може би теглени ясно, ама боитѣ сѫ разводнени, ходътъ охоленъ.[1]) Затуй и впечатлението отъ стихотворението съ такава не вседнeвна идея е повръхно.

Вазовъ посѣга и по-горѣ отъ общочовѣшкитѣ идеи, къмъ философията на човѣшкото битие. Що е човѣкъ? Той е цѣлъ свѣтъ, и духъ, и плъть, и богъ, и прахъ. Тоя свѣтъ живѣе, и на дъното на всѣка наслада животътъ му е положилъ скръбьта. *„Въздишки на единъ сонъ“* е онасловилъ Вазовъ стихотворението си (57—61), въ което човѣшкото битие, прѣдставено въ разнитѣ форми на философско-поетическото схващане, прѣсѫжда само за своето значение на земята. Братъ на човѣка пита тая бѣдна *тварь,* защо скърби? Азъ не съмъ тварь, отговаря тя, но *сърце,* което дири да залѣе

[1]) Кога те погледна
Какъ скиташъ се блѣдна
Съ небрѣжни коси,
И твоето чѣло
Сърдито и смѣло
Букетъ не краси;
И глупата мода
Надъ твойта природа
Остаи безъ власть;
Ти будишъ във мене
Любовь, уваженье,
Госпожо, тогазъ.
. . . . . . . . . . . (29)

Минувай, минувай!
Смѣхъ, шопотъ не чувай,
Не чакай поклонъ;
Ти повечь си нѣжна
Съ газъ вънщность небрѣжна,
Съ тозъ гордиятъ тонъ.
Гордѣй се, прѣзирай,
Рѫка не простирай,
Скръбьта си потай.
Свѣтътъ — той не хае —
Не ще да те знае —
И ти го не знай!
. . . . . . . . . . . (30)

съ любовьта си цѣлия свѣтъ, па не съмъ и трепливо сърце, но *умъ,* който иска да раздере небесното було; ама не и гордъ умъ, но *духъ,* който ламти да витае вѣчно въ просторния всемиръ; и пакъ не духъ крилатъ, но *богъ,* безъ небе и безъ адъ, безъ кумиръ и безъ храмъ, който крои добрина; обаче не и богъ тревоженъ, но *прахъ* — прахъ, който свѣтътъ не побира, който ламти за покой и слѣдъ вѣчно движене покой не намира. Ето що е *човѣкъ!* И на тия бурни желания, свѣтове и мечтания има единъ край, има единъ прѣдѣлъ — той е алчниятъ гробъ. Това прави човѣка да скърби — че всичко ще пропадне въ бездната на гроба; всичко е нищо!

Истина е, че въ гроба гасне любовьта, и за сърцето страдно е тамъ миръ и блаженство. Въ гроба покой не намира едничката явна истина и умътъ, който е дълбалъ небето и ровилъ земята; щомъ изгние плътьта, всичко се свършува. Тя е именно прахъ, прахъ била, прахъ е и ще бѫде. Задъ праха, комуто е гробътъ почивало, не остая нищо. Ама не е гробниятъ сводъ край и прѣдѣлъ на човѣшкото битие. Тамъ духътъ не се спира и не мре. Нему е уреченъ пѫть неизходенъ, свѣтъ безпрѣдѣленъ. Той върви и се лута отъ лъжа във съмнѣние и отъ мракъ въ свѣтлина; той невидно минува въ поколѣния безъ брой, за да буди новъ животъ за борби, трудове, за високи летежи, за безумни ламтежи . . . Не се спира прѣдъ гроба богътъ на разума чисти, на великата правда и на напрѣдъка. Отъ много столѣтия, той гони чудна задача: тоя свѣтъ несполученъ да мѣни, да обнови, да изкорени злото, да съкруши властьта на сѫдбата, на човѣшкия животъ призване да даде и новъ свѣтъ да създаде, отъ богове населенъ. Скръбьта, която натурно придружава човѣка въ живота, е скръбь на сърцето и праха, за които е прѣдназначенъ студениятъ гробъ; ама тя не досѣга духа, не досѣга бога въ човѣка, който блуждае и свѣти и твори полека напрѣдъка, за който човѣшкото битие е нужно, и отъ който изтича за човѣка едничката радость.

„Въздишкитѣ на единъ свѣтъ“ по своя замисълъ правятъ честь на музата на Вазова; а замисълътъ изкупува оня недостатъкъ въ изпълнението, споредъ който умътъ е насилено схванатъ материялно, подобно на сърцето и на плътьта, и споредъ който редътъ на формитѣ, подъ които се схваща човѣшкото битие, въ първия дѣлъ на стихотворението не хармонира съ реда имъ във втория дѣлъ.

Най-сетнѣ да се обърнемъ и към стихотворенията съ поетико-критиченъ характеръ отъ сбирката „Звукове“, датувани все съ годинитѣ на втория периодъ. Една купчина отъ тѣхъ характеризува

европейскитѣ свѣтила въ поезията *Гете, Хюго, Байронъ, Шилеръ, Алфредъ де Мюсе, Хайне, Леопарди.* Купчината има общо име *„Поетъ“* (3—10). *Гете* е поетъ, който изъ остарѣлия свѣтъ черпи все млада и нова поезия; на земята — смѣшенъ край на бѣди и врѣсъкъ — *Хюго* е поетъ на любовьта; *Байронъ* прѣзрително гледа низкия човѣшки гъмжелъ отъ планинска висина и му прощава бѣднитѣ страсти. Небето е убѣжище на човѣка у *Шилера;* тамъ дири той помощь и утѣха за животъ и за смърть. Доклѣ е Хюго поетъ на любовьта у клетника на земята, *Хайне* лѣкува съ любовьта всичко разбито. Сърцето е прѣдметътъ на поезията на *Мюсе* и *Леопарди;* у първия е то воленъ поривъ, непокоренъ на никой законъ, и човѣкъ му е жертва, а у втория е сърцето страдалецъ за всички, прѣслѣдванъ за славата отъ своитѣ страдания. Не може да се разбере само, какъ у Мюсе е поетътъ жертва на сърцето си, а то пъкъ му е робъ, когато обратно робътъ бива жертва на своя владѣтель; отъ друга страна пъкъ сърцето у поета не е покорно на ничия воля. Единъ пó-строгъ разборъ трѣба да покаже, доколко е сполучилъ Вазовъ въ тоя купъ стихотворения, да улови духа на поезията на всѣкой поетъ и да я характеризува въ поетическа критика.

Характерно е за погледа на Вазова върху поезията стихотворението *„Ти напразно търсишъ“,* адресувано до единъ критикъ (10). Спроти достоинството на критика е отмѣренъ и отговорътъ на Вазова, та нѣма защо да сме недоволни отъ езика и образитѣ на неговия отговоръ. Въ него ни занимава само кжсата формула на Вазова, дѣ лежи поезията.

Тя е въ образитѣ вѣчни
На прѣкрасното, доброто,
Тя е въ струнитѣ сърдечни
Въ Любовьта и въ Естеството.

„Поезията не се учи, и поетътъ не се прави“, додава къмъ нея формула Вазовъ. Може за него и да е тъй; но може изобщо и да не е тъй, понеже и единъ хирургъ не може да бжде добъръ безъ нѣкоя дарба въ ржцѣтѣ си, въ мускулитѣ; па сжщо и критикътъ само съ факлята на една дарба би билъ въ състояние да прѣмине прѣдъ ходоветѣ на познанието и да освѣтли творенията на поета. А колкото за любовьта и естеството, тѣ сж наистина изворитѣ на градивото за поезията, която самá по себе е само *чувство.* Както

до тая сбирка, така и въ нея Вазовъ се ползува отъ признатото градиво на поезията, като го бере все изъ български поля, и доста рѣдко изъ полята на човѣчеството. *Любовьта* и *естеството* ще видимъ сега въ пѣснитѣ, които въ „Звукове“ сѫ отъ самия трети периодъ на творбата на Вазова.

## II. Печаль и просвѣтление.

Подиръ сливнишката епопея избухнаха въ България честолюбскитѣ и дипломатски недоволства, непрѣдвидливо и непрѣдпазливо разбудени и разпаляни съ пловдивския прѣвратъ. Прѣзъ врѣме на самата война съсъ сърбитѣ тѣ бѣха притихнали сѣкашъ, ама траеха въ зловѣщо очакване. Едно крайно нетърпение само можеше да ги завлѣче къмъ дѣла за удовлетворение, когато не се знаеше още, каква почва ще имъ приготви изходътъ на войната. И нетърпението се яви между насъ, като се заготви новъ държавенъ прѣвратъ прѣдъ лицето на отчаяния гърмежъ по сливнишкитѣ позиции. Нашата побѣда го накара пакъ да се потули. Подиръ мира въ Букурещъ съединеното княжество почна редовния си конституционенъ животъ. Покровителствувани отъ неговитѣ форми и упражнение, нетърпението и недоволството на извѣстни политически крѫгове у насъ можеха вече да избухнатъ и да дирятъ скѫпа отплата за разрушени кроежи и ненаситени жажди. Въ това избухване намѣри сгода да си пусне жилото и обидената дипломация. Вѫтрешната крамола ѝ облекчаваше труда за обезпечение на нейнитѣ искания.

Най-сетнѣ домашнитѣ недоволници сполучиха да нанесатъ своя дълго жъданъ ударъ, па да задоволятъ и едномислената съ тѣхъ дипломация. Ударътъ имъ се казва 9. августъ. Ама това събитие фърли въ огънь цѣлата страна. Разгорѣха се междуособици; тѣ прѣдричаха сѣчь. Външнитѣ държави, които бѣха гарантирали на берлинския конгресъ сѫществуваньето на Българското княжество, се споговаряха — едни за приятелска намѣса, други за отбрана на своитѣ интереси въ щета на княжеството. Тогава регентството въ страната съзрѣ едничко спасение въ по-бързо завзимане на упразнения български прѣстолъ. Слѣдъ неимовѣрни мѫчнотии, то изпълни своята задача както вече можеше, защото главната цѣль бѣше, да се умири страната и да се прѣсѣкатъ пѫтищата на разни дипломатски интриги, които я заплашваха съ опасность за вѣкове.

За нещастие, постѫпкитѣ на регентството и разрѣшението на главната му задача се извършваха въ атмосфера, която съдържаше

пламениви елементи. Ако и дребни и незначителни въ сравнение съ другитѣ, които отговаряха на величието на цѣльта имъ, тия елементи бѣха въ състояние отъ извѣстна страна да дадатъ огънь на прѣдишнитѣ вѫтрешни недоволства, изметнати сега върху нова почва, а на външната дипломация прѣпрѣчиха да инкасира единъ сигурно очакванъ доходъ отъ направени усилия и жертви. Нови вълнения, дори и въоржжени почнаха да разтрисатъ княжеството. За тѣхното умирение се прѣдприеха тоя пѫть мѣрки корави и жестоки — което бѣше оправдано може би за своята минута, но не и за бѫдещето, въ интереса на което цѣльта трѣбаше да се догони и съ други негли срѣдства.

Най-важната и сѫдбоносна грѣшка бѣше въ тоя случай, че за да се осуети и за напрѣдъ всѣка възможность на буни противъ уведения редъ на работитѣ въ княжеството, се изплете отъ насилия, подлости и гонения една мрѣжа, въ която се ловѣха гражданитѣ, омотаваха се до обезличане, стѣгаха се до удушване. И това при дѣйствието на закони, които на буква гарантираха всички права на личностьта!... Много граждани се фърлиха прѣзъ това врѣме въ развалата, други въ гроба, трети въ скръбьта, а четвърти подириха за себе избавление или обновение, или просто миръ във врѣменно отлѫчане. Отлѫчи се отъ страната и Вазовъ. Може би въ потреситѣ на тия всички прѣмеждия, които прѣкара България прѣзъ 1886 и 1887 г., да лежи причината, защо подиръ сбирката „Сливница" ниедно отъ творенията на поета не е датувано съ нѣкоя отъ тия години.

Само откакъ излѣзе Вазовъ изъ отечеството си, музата му създаде пакъ една редица пѣсни, които сѫ означени съ 1888. г. То е годината на доброволното му изгнание въ Русия, и пѣснитѣ й наистина носятъ бѣлѣзи както на чужбинство (гурбетликъ), така и на врѣмето, което ги е вдъхнало. Една цѣла година Вазовъ излива въ тѣхъ овладѣлата го широка скръбь — за онова, което е тъкмо станало въ неговото отечество и чиито дозвуци още не бѣха изчезнали и прѣзъ 1888. г. Тая скръбь го докарва наврѣмени до отчаяние, а другъ пѫть чейното горчило го дразни до злоба. При такава мѫчителна тревога лирата му всѣки часъ се люшка въ тоноветѣ на единъ животъ безъ цѣль, безъ назначение — на единъ животъ, който за никого нѣма цѣна и който чака само своя край, като се търпи самъ по една основна благость на своя владѣлецъ. И твърдѣ изкусно изповѣдва Вазовъ лудата си скръбь отъ събитията въ България, като не се издава ни съ една думица, ни съ едно

загатване, че тѣ сѫ именно, които сѫ го разбили и отровили, и като ужѣе да подложи подъ настроението си по́-широки, общочовѣшки мотиви.

Дошълъ въ братска земя, поетътъ гори отъ жажда да си поплаче на братски гърди, да *котжгува* безъ страхъ отъ присмѣхъ, да пришепне, какъ влачи животъ злочести, изневѣренъ отъ всичко въвъ борбитѣ, та тежъкъ тваръ отъ себе да поснеме и баръ едно сърце тѫга му да приеме, прѣди да я вьвѣри на гроба. Ами възможно ли е да се изкажатъ на хладния свѣтъ тързанията на сърцето, дълбокитѣ язви, болежътъ отъ жестоки съмнения, и всичко, що въ душата скрито гъхне? Напразно; пѣснитѣ сѫ неспособни да предадатъ затиснатата буря . . .

Като скѫпецъ златото си, азъ рижѫ,
Ревнивъ, скръбьта си въ бездна непристѫпна...
А какъ желалъ бихъ сичко да раскрижѫ,
На братски гѫрди сичко да пришъпна!

(*„Жажда“*, 69).

Обаче безгласната *скръбь,* която клокочи въ страсната душа на поета, е турена тамъ отъ Бога, за да дава пища на творчия пламъкъ, защото скръбьта е благородна майка на вѣчнитѣ пѣсни; а тѣзъ пѣсни тѫжни като молитви чудни въ минутитѣ трудни лѣятъ възъ душитѣ врачовенъ елей. Нека чрѣзъ скръбьта пѣе за братска обичь, нека сѣе мисли високи, за да умекнатъ чувства и сърца жестоки; защото скръбьта ражда милость, защото въвъ всѣко сърце живо има едно кѫтче, жедно за блага дума и готово сладко да трепти отъ чувства честни (*„Уломъкъ“*, 36). И ето лудѣй скръбьта му, по́-скоро, въ мигъ да се излѣй, бухти, една вълна залива друга. И ето пѣсни тѫговити, като пчели, когато се роятъ, на облакъ изъ сърцето му летятъ и сладко облекчаватъ ранитѣ, въ душата му що горятъ (*„Като пчели“*, 42).

Вазовъ благодари твореца, че въ тоя часъ тежки му е далъ на *пѣснитѣ* даръть. Ама не се изчерпя тоя изворъ таенъ. Въ лѣтна чародѣйна нощь заспива сѣкашъ всемирната скръбь (*„Нощь“*, 42); не се успива обаче безсънна мисълъ, но рови бездни, вдига злини и бъхти се въ затвора си тѣсенъ! (*„Безсънна мисълъ“*, 31). А бѣдно сърце пакъ се тръшка и жедно пие нови мѫки; то страда, за да живѣе (*„Тревога“*, 50). То се вслушва въ тѫжния вой на халитѣ есенни и чуе нѣкой откликъ на своитѣ болки, който се струва на поета като горчиво опѣло на убити надежди и щастие (*„Есенни хали“*, 68). Слѣдъ есеньта иде и зима, навѣва скръбь и мразъ.

Скоро ли ще пакъ да пекне слънцето, да забрави поетътъ скръбьта за младость — да забрави своята зима, която не очаква вече пролѣть? (*„Зименъ мотивъ“*, 46).

Прѣвалѝ и годината, нова наста — безъ радость на черното си крило: вражди, умрави, звекъ отъ сабли, голота и гладъ пакъ ги има. Пиемъ здравици и пѣемъ, ала думитѣ „миръ вамъ“ все пакъ сж празенъ звукъ! (*„Новата година“*, 12). Защо ранѝ това сърцето на поета? Дали негови грѣхове не навличатъ върху му тая жестока орисия? Той си провѣрява дневника:

Не съмъ борецъ, не съмъ герой прославенъ;
Но никога покорно не пълзѣхъ,
За прошка не молихъ се въ бой неравенъ
И падналий противникъ не тъпкахъ.
Не съмъ поетъ възлюбенъ на тълпата.
Азъ идолъ не ставахъ, и не имахъ,
Азъ не лъстихъ на глупостьта, разврата,
Гнѣвътъ имъ и вѣнцитѣ имъ прѣзряхъ.
Не съмъ, кат' други „мжжь на идеала“,
На търга модно знаме не развихъ,
И въ името на никакви начала
Азъ подлость не сторихъ, не удобрихъ.

(*„Не съмъ борецъ“*, 28—9).

А все пакъ отъ дѣлата си нѣма утѣха и миръ, защото не вижда оня плодъ, за който е мечталъ. Отъ това го напада *униние*. Това е изобразено въ едно характерно стихотворение (*„Въ униние“*, 46—7). Вазовъ тревожно обръща погледъ въ минало шумно, въ изминатъ пжть и гледа: много ли слѣди е оставилъ отъ благородни и честни дѣла? Що добро е прибавилъ въ общата скудость, лѣнь и мъгла? Какъ си послужилъ съ дара господенъ? И тжжно гледа пжтя изходенъ, сърце му свива нъравственъ студъ. Безумно е изхарчилъ сили; чудно чувства е пръсналъ въ страсти бурни, въ борби несвѣстни; пилѣлъ всемѣстно цвѣтя прѣлестни, но дали е свилъ вѣченъ вѣнецъ?

. . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . .
Азъ пѣхъ, но рѣдко гордо съзнанье
За дългъ високи огрѣвà ме менъ.
И моитѣ пѣсни тъй отлѣтяхж . . . .
Много ли откликъ имà отъ тѣхъ?
Случайно скудни зърна лѣгнáхж
Въ ровката нива, надъ коя пѣхъ. . . .
. . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . (47)

Това стихотворение е най-хубавата автокритика на Вазова за характера и значението на поезията му до 1888 г. Въ тая самооцѣнка има и хубава скромность отъ страна на автора, ама независимо отъ това тя вѣрно тълкува, що и какъ е творила музата на Вазова до минутата на новитѣ и тежки изпитни за свободното му отечество. Силно е казалъ Вазовъ, че рѣдко го е сгрѣвало гордо съзнане за дългъ високъ; ала въ тия думи се таи истината, че доклѣ е вървѣлъ въ поезията си по непосрѣднитѣ трептения на сърцето, та е пѣлъ за своята непосрѣщната любовь, за тжгата си и радоститѣ по поводъ на единични случаи; доклѣ е дори забѣгвалъ въ природата отъ шума и маскитѣ на обществото, което е пожегвалъ наврѣмени съ нѣкоя сатира, това общество живѣло, метáло се по своитѣ страсти и вълнения, па достигнало до тамъ, дѣто и поетътъ съзира, че както си е служилъ съ дара господень, съвсѣмъ слабо, и то случайно оказалъ тукъ тамъ съ него нѣкакво добро въздѣйствие. Трѣбало да се вдълбочи въ сърцето на обществото, да прозре отъ тамъ призванието му за бждещето, да открие и пжтя къмъ това подирното, па тогава съсъ съзнание на своя високъ дългъ да го упжти нататъкъ — да свие отъ творения на духа си вѣченъ вѣнецъ! Ама знае се, че единъ въ полето не е войникъ; и Вазовъ единъ едничъкъ не можеше да отвърне послѣдицитѣ на хиляди важни причини, които конституираха и движиха живота ни слѣдъ освобождението. Каквото извърши той съ поетическата си дарба, то и да не му бѣ свило до 1888 г. вѣченъ вѣнецъ, бѣ фърлило *доста* хубави лжчи надъ българската мисъль и чувства. Най-сетнѣ пъкъ не може човѣкъ да извърши повече отъ мѣрата на своитѣ сили и способности. Вазовъ извърши колкото можеше и каквото можеше. Съ напрѣдъка на годинитѣ зрѣе и неговото съзнание и сжждение. Като прѣглежда извършеното, намира въ него своитѣ недостатъци. Тѣ сж откровено, съ рѣдко безпристрастие характеризувани въ стихотворението „Въ униние". То е поетическа изповѣдь на Вазова.

За да почете за напрѣдъ дара господень съ достоенъ трудъ и да изпълни високъ дългъ спрѣмо обществото, на което въ художествени форми да покаже, какво е то изцѣло, въ пълния токъ на живота, а не въ дребни частности на отдѣлни индивиди, да му покаже, накждѣ трѣба да се стреми, Вазовъ понапусна лириката и скрои плана за голѣма картина на българската дѣйствителность въ постжпки и стремежи на типични лица. Нему се изпрѣчи тогава дѣйствителностьта токо прѣдъ освободителната война. Тя бѣ за себе сключена и пò-лесно се поддаваше на кистцата. Вазовъ почна

първия си романъ *„Подъ игото“*. А за да го почне, поетътъ не биваше да падне духомъ въ тежкото си униние. Наистина по едно врѣме скръбьта му, унинието, окайванието сж толкова засилени, толкова обхващатъ духа му, който въ мира на сърцеломни спомени слухти за кжтецъ, дѣто да се отмори отъ безплодни борби за добро, че тоя духъ, плѣненъ отъ оковитѣ на тия мжки, отчаяно се рѣва къмъ свобода и най-сетнѣ озлобенъ пада въ безсилие и отрича своето високо назначение. Поетътъ малаксува; той се отвръща отъ музата си. И това душевно състояние не помалко характерно е изобразилъ Вазовъ въ стихотворението *„Една муза въ траурь“* (63—5).

Отдавна живѣе пѣвецътъ, отъ свѣта забравенъ, и нѣмѣе; той е равенъ съ мрътвеца. Еднажъ съсъ свѣтло вдъхновение иде музата нощемъ у поета и го буди за пѣсень. „Охъ, богиньо, отговаря поетътъ, сега е късенъ часъ.

Моятъ духъ озлобенъ сънъ, отдихъ желае.
Сънь, отдихъ, ти чуйшъ ли? вѣчни като смърть
Сърдцето ми тряпка въ сънища гробовни,
Въ него вмѣсто пѣсни сжскатъ змий отровни
И парливи рани пъшкатъ и горжтъ.
Ил' незнайшъ? неволи страшни ме сломихж!
И рано измами горчиво затрихж
*Вѣрата* ми въ всичко, що въспѣхъ, любихъ.
Видѣхъ, че мечтитѣ мечти се остаятъ,
Че на злото вѣчно далеко е краятъ,
И ази сърдито лирата разбихъ,

. . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . .

Видѣхъ силна младость безъ врѣме строшена
Въ усилья безплодни; видѣхъ прѣломена
Мойта горда воля отъ страшний животъ. (63)
Съ много вече кривди *мълкомъ помирихъ се;*
И сторихъ това азъ, и не възмутихъ се, —
Стисканъ на теглата въ звѣрския хамотъ.
Видѣхъ какъ грухнаха моитѣ кумири —
И какъ злото свѣтско безъ жалость истири
Всякой култъ и вѣра изъ мойта душа;
Видѣхъ въ каль светитѣ мои идеали,
Знамената честни — оплюти парцали,
Съ които търгува мрьсната лъжа. (64)

Лъжата е въ царска багреница, честностьта въ окови, правдата въ тъмница. Изгубихъ азъ вѣра въ Бога и въ доброто. И сега, о музо, *безъ олтарь* живѣя. Изворъ за пѣсень нѣма: въ душата ми само *уломки* и *плѣсень*, тиня и мракъ. Тя на доброто вече се *неотклинва*

и дори забрави, какъ да плаче. Дѣ изворъ за пѣсни? Въ природата ли дивна? И тя ми стои *чужда,* като гробъ противна. Едно само чувство цъвти у мене и вирѣе; то е *злобата* — пъклената сила, що всичко човѣшко въ менъ е угасила. Ражда ли тя пѣсни? Остави ме, музо, бѣгай, лека нощь!"

И музата ужалена отлита въ звѣзднитѣ пространства. Ангелъ я срѣща: „що плачешъ? отъ дѣ тазъ тжга?" „Отъ единъ покойникъ връщамъ се сега", отвръща музата. Тя е въ трауръ. Нейниятъ любимецъ е разбитъ отъ ударитѣ на живота и нейното вдъхновение не е въ състояние да го поднеме. Злоба, каже той, тече прѣзъ ледни жили, а тя не ражда пѣсни! Не ражда, защото не е основенъ бѣлѣгъ на характера на нашия поетъ. У други поети и тя е въздигала създания на художеството. Злобата на Вазова е врѣменна; и тя се е загнѣздила у него затуй, че и душата му е *слаба,* когато дойде редъ да противустои на изпитни. А съ тѣхъ е човѣшкиятъ животъ даренъ обилно. Вазовъ бърже изпада въ *съмнения* за успѣха, дори и за ползата на своята възвишена проповѣдь, защото бърза да види, че обществото е тръгнало по нея. Обществото трѣба да се поучава вѣчно, понеже сж въ него вѣчни злото и доброто. И ако думата на единъ поетъ умлѣе не отъ очевиденъ неуспѣхъ, но отъ недочаканъ успѣхъ, тя е душа *мека.* Нея често налитатъ тревоги, огорчава я скрьбь, кжса я окайване, дори напоява злоба. Ама както е мека, и тия чувства не засѣдатъ въ нея трайно, но се *просвѣтляватъ* и замѣнятъ съ други пó-утѣшни, щомъ животътъ или обществото се покажатъ на поета отъ друга своя страна.

Въ злоба трае Вазовъ, когато отпраща музата си, и я фърля въ жалѣйка; ама думитѣ му къмъ нея не сж злобни, но жални. Твърдата, калѐната душа освѣнъ че не би се скоро озлобявала, но и възлоба би говорила съ езикъ истински зълъ, отровенъ. Така озлобението, врѣменно и прѣходно въ меката и затуй *добра* душа на Вазова, не устоява срѣщу други пó-благи чувства, които неотмѣнно дружатъ съ поета. Подиръ снощната срѣща съ музата той минува край божия храмъ, дѣто се възнася свещена молитва, и неволно се отбива тамъ както пжтникъ, отпадналъ подъ сѣнчица хладна. (*„Неволно отбихъ се"*, 13). Обзима го тайно смущение, и жежка молитва потича изъ душата му къмъ Бога за помощь и утѣха за него самия, за братя, за всѣки клетникъ и за цѣлия страдащи редъ човѣшки. Вазовъ моли разпетия Христа, да му даде своята любовь и търпение.

Въ подобна минута ще е излѣлъ Вазовъ и пълната своя *„Молитва“* (11—12). Въ нея се моли на Бога, комуто дължи живота си, който е запалилъ въ него разума и създалъ душата му за мечти и идеали; — моли го:

Прати, Боже, *крѣпка вера*
На душа ми безотрадна,
Та на кръста си подъ твара
Малодушно да не падна.
Дай ти *мощь* на мойта *слабость*, —
Днесь е часъ на испитанье, —
Дай ми ти велика храбрость
Въ туй великото страданье, —
. . . . . . . . . . . . . .
Да не клюмне менъ челото
Прѣдъ кумира на тълпата,
Прѣдъ видътъ на тържеството
На силата на лъжата. (11)
Не оставяй стидно ази
Да пропаднѫ въ бой съ злото
И сумнѣнье да ме сгази
Въ Тебе, въ Правдата, въ Доброто. (12)

Богъ чува молитвата на Вазова, при всичко че Вазовъ си спомня за него „само във великитѣ примеждий“ и не се свѣни да изповѣда това — защото е и той човѣкъ както всички насъ. На други поети и човѣци е сѫдена славата за редовно общуванье съ Бога, и въ щастие, и въ злочестина. Обаче тая изповѣдь на Вазова въ самата му молитва, дѣто отъ божата милость зависи да му дари честно спасение, колкото и да е откровена, е направена на твърдѣ несгодно мѣсто. И най-простиятъ човѣкъ, когато се обръща съ пълно довѣрие къмъ Бога за подкрѣпа на душата си, не би му казалъ, че го прави това, само когато се види въ опасность. Това не би било вече довѣрливость чиста; то е лицемѣрие. А у Вазова стиховетѣ за признание на своята вѣра въ бога само въ случай на велики прѣмеждия е голѣма безочливость, когато тъкмо прѣди тѣхъ казва, че единъ богъ отъ горѣ сѣе пѫтя му съ надежди, сирѣчь прави го да се бори за тѣхъ и да живѣе. И добрѣ, че е богъ прѣблагъ и милостивъ . . .

Постъпенно злобата у Вазова гасне, скръбьта прѣтръпнува и се връща душевенъ *миръ*. Той е най-напрѣдъ едно състояние по̀уравновѣсено, при което поетътъ прави разлика между себе си и свѣта: че ако е нему тѫжно или весело, то не ще каже, че и на цѣлия свѣтъ е така — не ще каже, че тѫгата му е отъ всемирно

зло, а веселието отъ всемирно добро. Попрѣмисли Вазовъ върху това, и нова *отрада* захваща да се обажда изъ гърдитѣ му. Тя е поне натолкова явна, че се изказва въ една *резигнация,* дѣто Вазовъ има негли причини да скърби, а нѣма защо и да кълне живота и свѣта. Въ стихотворението „*Резигнацiя*“ (32—33) Вазовъ се изказва така:

Не съмъ отъ оние, що кълнѫтъ живота,
И виждатъ му само опакия ликъ,
Които се дърлатъ отъ свойта Голгота
И пълнатъ въздуха съсъ плачевенъ викъ;
Които му пишатъ прѣсѫди ужасни
И даватъ му най-черъ, най-труденъ шаръ;
Не съмъ въ легиона на тия нещастни,
Макаръ че се гънѫ подъ тѣхний товаръ.
Ако съмъ нещастенъ — има пъкъ благатки,
Ако азъ повѣхна, други пъкъ цъвтѫтъ;
За менъ сѫ горчиви — а за тѣхъ сѫ сладки
Сѫщитѣ плодове, що дава свѣтътъ.
. . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . (32)

Защо да проклинамъ? Бивалъ съмъ и ази честитъ, любилъ съмъ живота и весело плувалъ въ свѣтли му талази. Сега въ душа е хладъ. Но нѣма да фърля завистливо око възъ ония, които въ свѣта жънатъ радости;

И не се оплаквамъ люто отъ живота,
И пия *покорно* горкий му пелинъ,
И каль да му хвърлѭ, нѣмамъ азъ охота,
Макаръ, че и ази на вѣка съмъ синъ. (33)

Като не може Вазовъ да завижда на чуждо щастие, да мрази и живота, той не ще може и да бѫде спрѣмо него за дълго врѣме студенъ и затворенъ, защото щастието въ живота се гради и върху *любовьта*, а тя е заразителна. „Тя едната стига, да изкупи всички на свѣта бѣди. Тя изъ ада жертви до рая ги вдига и Господь вложи я въвъ всички гърди“ (33). Любовьта на Вазова бѣ мѣнила вече доста кумири и доста го е мамило, та допринесла и за раздѣла съ музата му; ама безъ нея не се лѣкуватъ никакви душевни болки и рани. Въ сбирката „Звукове“ има нѣколко стихотворения отъ 1888 г., въ които виждаме любовника Вазовъ, отъ една страна упоенъ отъ сладость („*Аллеята*“), отъ друга ударенъ отъ необходима раздѣла („*Кога отплува*“ 56), отъ третя усърналъ прѣдъ поличбитѣ на

зимата. („*Есень*“, 72). Между туй душата на Вазова вече видимо се лѣкува и любовното чувство крѣе и се замогва.

Досегашниятъ му животъ е ималъ смисълъ само като борба за доброто на единъ великъ прѣдметъ, достоенъ за безпрѣдѣлна любовь. То е родната земя, *отечеството*. Тоя прѣдметъ съ вълшебна сила възкръсява и сега любовьта на Вазова, която го лѣчи отново отъ прѣдишното униние и го придобива за служба на ужалената му муза; и тая трѣба да отложи своята жалѣйка. Стихотворението „*Майка*“ (48--49) дава да се разбере, че Вазовъ дължи своето оборавяне отъ „гробовнитѣ сънища“ на *майка България*. Тая мѫченица е пила най-горчива отрова, изтърпѣла е най-проклета сѫдба и свои синове — кѫсове отъ сърцето си — е изгубила въ гробове наоколо; и тя изтърпѣ това мѫжки, и ни една клетва не изпъшка изъ нейната геройска душа, чиста като светиня. А защо да млѣе поетътъ отъ скръбьта за нейнитѣ мѫки? Защо да проклина той свѣта заради теглата на своето сърце? Истина е, че той не можа съ пръснатия свой жаръ да стори майка си честита; ала поне въ теглото ѝ не трѣба да я напуща и да се отчайва. Тя знае, какъ е падалъ той и другъ пѫть и какъ сама разбита му е вдигала съ любовьта си сломенитѣ сили; не еднажъ ѝ дължи той живота си; много пѫти го е възраждала тя въ него. Затуй сега, изъ мрака безизходенъ, пакъ простира рѫцѣ къмъ нея; нейниятъ образъ тѫженъ, благороденъ го крѣпи едничъкъ и на *чужбина* и го мири съ буритѣ на ужасния животъ“.

България като вълшебница влага у поета ново чувство, да гори пакъ и да обича. Когато малодушно е напусналъ честенъ трудъ и зафърлилъ знаме, нейниятъ образъ му се вѣска и внася въ душата му нова сила, здраве, радость, благодать. Тогава поетътъ съзира тежкия животъ пакъ милъ и хубавъ. Майка му заслужва за туй безгранична благодарность! (вж. „*Благодарж*“, 55). Като познава нейнитѣ мѫки, нейното велико търпѣние и твърди надежди, поетътъ още по-силно я обича и ще посвети свещения си даръ на нейното справедливо очаквано щастие. Нѣма нужда тя да открива жалната си тайна: сълзитѣ ѝ безъ грѣшка я показватъ. И нея рано е забулила скръбь, и още млада, влачи тежкия хомотъ на нещастно битие „*Не сили се*“, 50).

Така възкръсенъ и укрѣпенъ за нови тревоги и блѣнове отъ прояснена любовь къмъ своето отечество Вазовъ *напуща чужбината* и подиря музата си въ българската природа между своитѣ братя. Ето го отново седи прѣзъ 1890. г. у домá си „*подъ лозата*“ (40)

до хладния чучуръ. Замислилъ се, плува въ сладки мечти, въ отрадни кръгозори; гради чудни кули, чудни та вълшебни — чеда на свѣтлорозова крилата мисъль. Той мечтае за щастие, за слава фърката; желае ту младость безъ нощь и безъ край, ту блаженство въ любовь, ту подвизи славни на свѣтливъ герой, ту на гения свѣтлия вѣнецъ, ту пъкъ безмълвенъ покой във гроба, подъ лозата зелена до хладния чучуръ. Явно е, че прѣдишнитѣ тързания и мракъ сѫ вече изчезнали изъ душата на Вазова и настроението му сега не задава никакви страхове; то е кротко, и както у мѫжъ, изпиталъ всички прищѣвки на живота, безъ страсть и прѣдпочитане еднакво е готово да прѣдприеме всичко, що би му приготвила и поднесла сѫдбата. И тукъ имаме пакъ образъ на една резигнация, както и въ момента, когато Вазовъ на чужбина прѣтръпнува отъ скръбьта си и злобата и се обръща къмъ свѣта съ чувство на патникъ, който незавижда другиму, ако е пó-честитъ отъ него; ала въ отлика отъ тая подирната сегашната резигнация не състои въ пасивенъ индиферентизъмъ, въ доволство отъ душевенъ покой безъ ламтежи, но тъкмо въ безразлична цѣль на мечти и желания, които влѣкатъ поета слѣдъ себе и безъ друго ще го вкаратъ въ *дѣйность*. Пó-прѣди за дѣйность нѣмаше условие, при всичко че изъ гърдитѣ на Вазова повѣваше единъ дъхъ пó-отраденъ вмѣсто прѣдишното униние; ала мечтитѣ и желанията, па било за буйна слава или медленъ гробъ, държатъ духа буденъ и сѫ готови при всѣкой благоприятенъ случай да го тласнатъ къмъ изпълнение.

„Подъ лозата зелена" е едничко стихотворение на Вазова отъ тая 1890. година. Възвѣстенитѣ въ него сладки мечти, отрадни кръгозóри и вълшебни кули, съ които се занимава духътъ на поета, се въплътиха прѣзъ слѣднитѣ години пóвечето въ творения отъ епоса и разказа — творения, въ които мощьта на дарбата на Вазова още пó-релиефно показа всичкитѣ свои страни. Отъ 1891. г. се съдържатъ въ сбирката „Звукове" само двѣ отдѣлни стихотворения, свързани взаимно по единъ общъ мотивъ, именно „*Търносливката*" и „*По поводъ на единъ щурмъ*", и два кръга пѣсни, които се отнасятъ къмъ свой общъ прѣдметъ, именно „*Прѣдпролѣтни сонети*" и „*Въ Рила*".

На връхъ Курубагларъ седи поетътъ и пасе погледи и мисли по рая на пролѣтьта и на прѣживѣното, а душата си пои съсъ сладъкъ полски дъхъ. Отъ дѣ изфърка роякъ дѣвойченца и навали една търносливка, да ѝ ограби товара отъ зелени плодове и кисели ужасно. Дѣвойченцата ловятъ, брулятъ, шмулятъ и тъпчатъ джебове и лакомо хрупатъ, а бѣдното дръвче пръщи и скърца съ плачъ, и

позивъ праща глухъ къмъ полския пазачъ. И катъ че градъ го би, посла земята съсъ шума, съ чекори и плодъ, и като болно клюма. А малкиятъ отредъ съ великъ трофей богатъ, съ побѣдоносенъ смѣхъ, побѣгна пакъ назадъ прѣзъ щубракитѣ тамъ, подъ сѣнчеститѣ дѫби съсъ бузи румени, съ оскоменѣли зѫби. Картината на разбоя, извършенъ отъ дѣвойкитѣ, на които плачътъ и болкитѣ на дървото не покрътватъ сърцата, защото умътъ имъ е обзетъ отъ жаждата за една наслада, ни припомня картината, нарисувана отъ Вазова подъ наслова „Прѣбитото псе“. И тамъ, и тукъ боитѣ, съ които е рисувалъ поетътъ, и обстановката тълкуватъ една постѫпка, която се чувствува като злодѣяние, и злодѣйцитѣ — не познаващи своето дѣло — цѣнятъ само своето удоволствие и се смѣятъ отъ радость. Ние жалимъ прѣбитото псе, па не можемъ да не жалимъ и разбитата търносливка, защото и тя е въ природата единъ организъмъ, на който е опрѣдѣлена своя задача, и всѣко насилие надъ него, което му прѣчи да я изпълни или го осакаща, е злодѣяние. Съ повече думи и въ по-живо положение бѣ прѣдставилъ Вазовъ псето, като обйектъ на една дѣтска забава, отъ която вадѣше заключение за злото *въ корена* на човѣшкото сѫщество; ама доста сѫ и малкото думи, които ни прѣдставятъ насилието надъ трудната търносливка, за да я разберемъ въ сѫщата участь, както и псето, да разберемъ, че и тукъ поетътъ би ималъ да посочи на човѣчеството жестокостьта му въ лицето на невиннитѣ му рожби. Ние обяснихме, кого по право трѣба да сполети проклетията заради злодѣянието на дѣцата, извършено надъ псето; та и сега бихме поддържали сѫщото по отношение къмъ дѣвойчетата, които сѫ измѫчили недоносилата рожбитѣ си овощка.

Между туй поетътъ, доклѣ ни е подготвилъ сърцето да почувствува скръбьта отъ новото жестоко дѣло на дѣтинска палавина и прѣзъ това чувство да вкара въ насъ убѣждението за по-разумно, по-човѣшко възпитание на младежьта отъ най-ранна пора — той неочаквано долавя съвсѣмъ други струни на лирата си и почва да завижда отъ сърце на кръшния смѣхъ и весело лице на дѣвойчетата и на тѣхната ангелска кражба! Завижда имъ той, понеже тѣхната пораза припомня и нему сѫщитѣ трофеи и побѣди надъ овощкитѣ незрѣли на бащини съседи, когато, честитъ и новъ във живота, не знаелъ що е скръбь, умраза и любовь и не се замислялъ надъ никакъвъ въпросъ за отгатка на живота; понеже бѫдещето му било богато съ надежди, както съ кичори дръвчето, обрато отъ дѣвойчетата. . . Основателно би било да се унесе поетътъ въ такива спомени,

като гледа на безгрижния смѣхъ и воля на обирачитѣ на търносливката, ако не бѣше засегналъ и болкитѣ, суетнитѣ страдания на тая подирната, която заради плода, що готви пакъ за услада на лакомия човѣкъ, изпаща сега жестокости, по своитѣ послѣдици равни съсъ злодѣянието. Художеството на Вазова не ни даде *правилно* да разберемъ въ „Прѣбитото псе“, *дѣ е злото*; а и сега въ „Търносливката“ ни замайва по нѣистински пжть, за да ни покаже, *дѣ е доброто*.

„Търносливката“ е стихотворение умилно по оня дѫхъ на печаль, който подобно на копринено було покрива още душата на поета, едвамъ избѣгналъ отъ ноктитѣ на отчаянието отъ зла скрѫбь; ала раздвоението, което тъкмо посочихме въ него тамъ, че ни подготвя за едно чувство, а ненадѣйно избива въ друго, нарушава вѫтрешната хармония между частитѣ му и вмѣсто една приятна идея възбужда недоумение за правотата на поета. И въ други случаи показахме у Вазова грѣшка въ развитието на едно творение, когато за изпълнение на опрѣдѣлена идея се даде на частитѣ смисълъ несъотвѣтенъ съ нея, та и тукъ имаме ново подтвърдение на сѫщото.

„Търносливката“, сравнена съ „Прѣбитото псе“, е интересна откъмъ идеята си още отъ друга страна. Тя е писана въ 1891. г., подиръ свършека на единъ зловѣщъ мракъ въ душата на Вазова, а „Прѣбитото псе“ е писано въ 1882. г., когато Вазовъ още нѣмаше въ гърдитѣ си яда на съмнението и откровено се срѣщаше съ вълнитѣ на живота. И въ това подирното стихотворение той схваща факта на злото емпирически и всеобщо, обьективно; а въ първото за него фактътъ сѣкашъ нѣма никакво общочовѣшко значение, но има само значение хедонистично и лично, като досѣга личнитѣ му спомени и загинали радости. То е субьективно. Пó-прѣди Вазовъ бѣше пó-вече възприемливъ за реалния смисълъ на околнитѣ явления; сега наддѣлява у него усѣтътъ за личното му разположение, което повсждѣ се обажда съсъ своя поплакъ. Така бива съсъ всѣкого, който понесе дълбоки удари и мине прѣзъ мжкитѣ на унинието.

Вазовъ като поетъ е до най-дребнитѣ черти човѣкъ — човѣкъ на врѣмето си, вѣренъ на всички човѣшки достоинства и простителни, непорочни слабости; само че е човѣкъ, който въ отлика отъ други има дарбата да чувствува пó-тънко и да дава на чувствата изразъ художественъ. Като завижда на дѣвойкитѣ, обрали и похрускали киселитѣ търносливки, Вазовъ би далъ всичко, да можеше да бжде както тѣхъ, да се върнѣше пакъ въ онуй врѣме, когато не е разбиралъ отъ зло и въ нищо нѣщо намиралъ живъ изворъ отъ щастие,

а не както сега съ безчувствие на челото да срѣща еднакво и злото, и доброто, зората и нощьта, декемврия и май. Той далъ би сега, смазанъ и безутѣшенъ, за повратъ къмъ младостьта си, всички мечти и полети, капиталъ отъ знание и зрѣлъ опитъ и скудния си лавъръ, съсъ кървавъ трудъ добитъ, та да може да почне книгата на живота пакъ отъ първия ѝ листъ и да найде както тия дѣвойчета бѣдния животъ и киселитѣ търносливки пó-сладки отъ нектаръ. Елегичниятъ край на стихотворението е изкаранъ съ голѣма сърдечность.

Тукъ-тамъ Вазовъ пропуща и искри отъ хуморъ,[1]) който бѣ секналъ отъ 1886. г. и заглъхналъ съвсѣмъ. Тия искри сѫ надеженъ бѣлѣгъ за пълно връщане на прѣдишното основно разположение на музата на Вазова.

Въ друго врѣме и разбира се въ малко инакво настроение Вазовъ пакъ се връща къмъ мотива съ търносливката и нагласа стихотворението *„По поводъ на единъ щурмъ“* (70—73). Въ него признава, че въ едно минутно унание билъ позавидѣлъ на дѣцата, навалили една овощка, и пожелалъ да се върне въ тѣхнитѣ години, та подобно тѣмъ да вкусява щастие отъ най-малкитѣ прищѣвки на незлобивия умъ и сърце. Ама каква утѣха, да иска връщане къмъ дѣто се не връщатъ, да жали зарадъ дни, които отъ нищо не се размѫщатъ, дѣ волята не знае ни гордость, ни хумотъ — битие безъ бури и безъ животъ? И защо да се върне въ това битие, което състои отъ беззлобни дни, отъ безпечни радости, отъ сладко прозебане — битие на птичето, сѫществуване безъ цѣль? Душата, познала другъ свѣтъ и друга сласть, не би желала сега да се затвори въ такива тѣсни кръгозори; дѣтски часове на могатъ дà истински животъ — животъ съ борби и трудъ и потъ, съсъ страсти и любовь — нито онуй блаженство, което състои въ свободни устреми, въ възвишени мечти за слава, за добро, и въ гордото съзнание на нашата задача във свѣта! А че мѫкитѣ въ тоя именно животъ ни отравятъ всѣкой свѣтълъ часъ и че подиръ дългата верига измами и заблуждения ние сигурно се ближимъ къмъ гроба, отдѣто ще кажемъ „прости“ на жалостната люлка на злото — толкозъ пó-добрѣ, защото е законъ неотмѣнимъ за всички, да платимъ даньта

---

[1]) Дѣца, завиждамъ ви! Завиждамъ отъ сърдце
На ваший кръшенъ смѣхъ и весело лице,
И кражба ангелска . . . (когато порастете
Вий съ повече успѣхъ сърдцата ще крадете). (38—9).

И любяхъ всичко азъ въ вселенната широка:
Въздухъ, свобода, звѣръ, човѣкъ, (освѣнъ урока
По аритметика и селския пѫдарь!) (39).

си на скръбьта; защото гробътъ е за тлѣнната природа изходъ къмъ вѣчната свобода . . .

Пробуденъ отъ нѣкогашното си униние, въ което завидѣлъ на дѣтското щастие, поетътъ гледа сега дѣцата вмѣсто съ завистъ — съсъ съжаление, че по изречения законъ за всички човѣци на земята и тия дѣца, които съсъ смѣхъ брулятъ незрѣлитѣ търносливки, ще стигнатъ въ прѣдѣлитѣ на сърдечни тревоги и ще узнаятъ, какво е нѣщо общественъ идеалъ, свето призвание. Затуй до него врѣме нека пиятъ майския нектаръ. Поетътъ имъ желае това щастие до гроба, докогато завистъ, разкайване или злоба да не внесатъ черенъ мракъ въ душитѣ имъ, и никой пѫть да нѣматъ защо както него да жалятъ годинитѣ си! Да, ама не ли е законъ неотмѣнимъ да платятъ и тѣ даньта си на скръбьта върху земята? Тогава какво е това пожелание на поета за безкрайно щастие и младость на тия дѣвойчета? Или и той пише пожелания поетически, както ги слушаме прозаически по нова година или на всѣкой именъ день? Защо да не подготви по́-скоро тия дѣвойчета за тоя законъ, та да срѣщатъ въ живота всичко съ мѫжество и бодрость, не, разгалени съ неизпълними благопожелания, при най-слабия обратъ на сѫдбата да паднатъ духомъ и да изневѣрятъ цѣло едно призвание — за жаль остало тѣмъ неразкрито?

Както въ „*Търносливката*", така и въ „*По поводъ на единъ щурмъ*" ни умилява елегичниятъ тонъ, ама доста бодатъ и нехармоничнитѣ мѣста като противурѣчия било художествени, или логически.

Въ двѣтѣ тия допълнящи едно друго стихотворения Вазовъ говори наистина за скръбь и за отминала младость, но не млѣе подъ теготата на първата, не се окайва за лишение отъ втората, както е въ стихотворенията, създадени до поврата му въ отечеството слѣдъ доброволното изгнание. Вазовъ приима скръбьта като необходимость, като атрибутъ на живота; а въ отминалата младость гледа единъ периодъ отъ живота, който още нѣма значението на истински животъ, но крѣпи и кали духа, за да го почне. Още една стѫпка насамъ във врѣмето, и Вазовъ е напълно излѣченъ отъ мрачнитѣ сѫмнения и безбѣдната разигнация. Той вѣрва въ едно вѣчно *подмладяване* на творчитѣ сили във всемира, и като го гледа извънъ себе, чувствува го да се повтаря и въ душата си.

„*Прѣдпролѣтни сонети*" (42—45) сѫ такъвъ единъ крѫгъ отъ 6 пѣсни, въ който свѣти необорната вѣра на Вазова въ близкото тържество на повръщаната въ природата *младость*. „*Витоша*" още се ежи подъ зимната си пелена и сърдито вдига фъртуни и реве;

ала кокичето, набрано отъ плещитѣ ѝ, казва, че е напразенъ нейниятъ вой! Разбило е ледни си окови и *„поточето“*; пѣе и играе то свободно въ ливадитѣ и вдъхва надежди и радость на тъмния умъ, задрьстенъ съсъ заблуждение, и на окованото сърце, което стене. Въ младия трепетъ на *„полето“* се чуе пулсътъ на животворната пролѣть. „О, вѣрвамъ и азъ въ пролѣтьта, въ младия животъ, що наближава, и въ слънцето прѣкрасно, и въ доброто, и въ обновението и въ тържеството на истината и на свѣтлостьта!“ Като тежатъ и върху насъ както върху *планината* снѣжни *прѣспи* мразовити, ще дойде и за тѣхъ долнякътъ, духъ на младость, и ще ги свѣе отъ тамъ, дѣто сѫ ги натрупали злобни бури, па ще бликнатъ по хълми и усои кокиче, минзухаръ и кукорѣкъ. *„Ластовицата“* подранила е вече обадила за края на мразоветѣ. Може нѣкое коварство на марта и да я спрѣвари нѣйдѣ пагубно; ала тя е донесла радостьта, както смѣлиятъ прѣдтеча на новото, на свѣтлата зора, който може и да загине въ неравенъ бой съсъ злостихийно. Природата е оживена. Слънцето разлива страстна нѣга по хълми и гори. Сутринята изпраща прѣзъ прозореца на поета новия си дъхъ и усмѣно го кани *да живѣе, да мисли* и *люби*, да *зачева пѣсни*.

И тозъ часъ чувства силни, непознати
Усѣтихъ въ себе — съ творческия пламъ.
Природо! твойто чудодѣйство знамъ:
Допрѫ ли се до тебѣ, — като Антея, —
Азъ пакъ крила добивамъ и младѣѭ! (45)

Прѣдпролѣтнитѣ сонети иматъ всичко, що искаме отъ хубави пѣсни съ бодростьта на младежкото настроение, ала нѣматъ техническия градежъ на сонетитѣ въ разпрѣдѣлението между мотивъ и настроение и въ свръзката на строфитѣ отъ двѣтѣ тия части на сонета. Другъ пѫть Вазовъ е задоволявалъ и това искане на сонета; сега е то прѣнебрѣгнато, поради което „сонетитѣ“ трѣбаше просто да се нарекатъ „пѣсни“, или пъкъ „пролѣтни прѣдтечи“, понеже пѣятъ за прѣдпролѣтнитѣ смѣли, нелъжни прѣдвѣстници на нова младость всъвъ вѣчно подмладяваната природа.

Послѣденъ крѫгъ пѣсни въ сбирката „Звукове“ сѫ ония 22, които носятъ общото име *„Въ Рила“*. То сѫ пѣсни на душа, която забѣгнала въ обайнитѣ планински палати на нашето отечество, да диша тамъ поетичаска свѣжесть и свѣтлина — пѣсни, въ които тая душа изказва своето настроение отъ невъзмутимата и величава

срѣдина отъ чуки и доли, своитѣ впечатления отъ разнитѣ прѣдмети и случки въ нейния миръ и своя въсторгъ отъ чистотата на нейния духъ и погледъ.

Тукъ изъ планинския хаосъ изпъква исполински Мусалла безъ равенъ, безъ другарь, надъ всички планини възвишенъ царь, а околъ него се редятъ чукари, върхове и чалове плешиви и страшни ридища съ изгризани чела, и всички въ единъ *хоръ* признаватъ върховната мощь на гиганта и мълвятъ: „ти нашъ си царь и виждъ, прѣдъ твоята глава ний скланяме глави“. *(„Хорътъ на Мусалла“,* 77—8). Тамъ пъкъ на *„Елени връхъ“* [1]) (86) човѣкъ стои подобно на мраченъ скандинавски богъ възъ скала срѣдъ мъгливъ океанъ, задъ който долниятъ миръ е залѣнъ съсъ зрачни лѫчи. Или пъкъ замисленъ трае *„Царевъ връхъ“* (88), отъ който царственъ старецъ сѣкашъ и днесъ прѣзъ вѣковетѣ колѣнички простира рѫцѣ къмъ пещерата, дѣто постникътъ господень си нрави молитвата. Татъкъ нѣйдѣ *„два бука“* столѣтни (76) се прѣгърнали въ любовна дружба за животъ и за смърть, нескрѣпена ни съ магия, ни съ вѣнчило, ни съ клетви любовни; или пъкъ тлѣе *„боръ“* (87), убитъ отъ мълния, и наоколо *цвѣтнати* шарени килими обѣщаватъ покойно и свободно легло до вѣчность *(„Планински цвѣтя“,* 80). А въ манастира майка придружава *„луда мома“* (83), своя щерка, която носи въ сърцето си болка отъ рани на бездушни хора, които раздѣлили двѣ либета. Майката всѣкакъ я цѣрила, ама не може да се бръкне въ сърцето и да се извади отъ тамъ недѫгътъ; единъ свети Иванъ би негли подарилъ на тая злочестница забрава, да прѣстанатъ страданията отъ разбита любовь. Ала чудна е въ манастира *нощьта* (76). Душата сладко блуждае и се носи въ ефира. Нощната поема плѣнително трае и до будното око не се ближи дрѣмка. Това е *„поемата“* на божеството (81—2).

*„Въ лоното на Рила“* Вазовъ си е у домá, въ своя миръ драгъ и въжделенъ.

. . . . . . . . . . Тукъ волно дишамъ азни,
По-свѣтло чувствувамъ; свещенъ, отраденъ миръ
Испълня ми духътъ, — отъ новъ животъ талази
Нахлуватъ въ менъ, трептѫ отъ нови ощущенья
Отъ прѣсна сила, мощь, и тайни пѣснопѣнья . . . (74)

---

[1]) *„Еленинъ-връхъ“* вмѣсто правото, народното име *„Елени връхъ“* (отъ *еленъ*) е измама на етимоложко мѫдруване.

Сега съмъ у дома, — не съмъ тукъ страненъ гостъ.
Природата всегда, но буйната природа,
Що пълни я животъ, шумъ, пѣсень и свобода,
Бѣ моятъ идеалъ величественъ и простъ.
. . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . (75)

Отъ малъкъ още възприелъ жажда жива за красното, великото, светото — тозъ възторгъ за дива хубость и обожане на естеството;

Отъ дѣтство йощ' хванахъ да любѫ ази
Свободний свѣтъ, картинитѣ му сяйни:
Ширъ, хоризонти, шумове, талази,
Гори дѫлбоки; самотии тайни;
И снѣжний връхъ, и чудний сводъ лазурни,
Орлитѣ горди, дѣто тамъ се виятъ,
Скалата въ мъхъ, и водопада бурни,
И дивата поезия, що криятъ;
И плѣскътъ на поточето сърдито,
И накитътъ на цвѣтенцата лѣпи
И всички чудосии, прѣдъ които
Множина — хиледи минуватъ слѣпи!
И хубостьта на горската свобода,
И божията сила вседържавна . . .
О майко, за любовь е тазъ природа,
На ли? — тазъ българска природа славна!

(*„Като влазяхъ въ обятията на Рила"*, 85).

Въ сърцето на Рила Вазовъ се пакъ осѣща поетъ. По часове, благатъ, край бистрата рѣка, при звучната ѝ пѣсень мечтае иль' чете; или пъкъ безъ гласъ стои надвѣсенъ надъ безднитѣ и съ фъркатия умъ блуждае въ хаоса, до Господа отива, на мирозданьето във тайнитѣ се впива.

„Сега съмъ у дома — участникъ въ рилский хоръ.
Азъ тукъ не се родихъ — тукъ бихъ желалъ да тлѣя
Подъ горский вѣченъ шумъ, — дълбока епопея —
И на Еленинъ връхъ подъ вѣчно будний взоръ;
Да имамъ гробъ подиръ животъ — тъмница гнила —
Величественитѣ обятия на Рила (75).

Ето *„бие клепалото"* (83). Да ида да се помоля, да упѫти Богъ разума, да сгрѣе сърцето, та да мога пакъ да любя и страдая, да търпя безъ гнѣвъ и да прощавамъ, да нося кръста си безъ да роптая, съ умразата да го неунизявамъ". Това е ново свидѣтелство

за основното *добродушие* на Вазова, който разпуща обилното си съ нѣжность и симпатия сърце при всѣка лжча на доброто; ама чувствителенъ къмъ обидата, не се ярѝ за поражение на злото, но се оттегля скромно въ своя вжтрешенъ свѣтъ и дълбоко скърби до нови проблѣсъци на надеждитѣ и радостьта извънъ него. Отъ обида той бѣ закопалъ безъ жалость всички прѣдишни кумири — любовь, свобода, слава; — заровилъ ги бѣ катъ всѣка суета, понеже хората му ги показаха пусти, пошли, лъжливи. Ала върналъ се пакъ въ лоното на природата, въ душата му се издига изъ гроба на ония мъртъвци новъ кумиръ, олтарь, светиня — нова свѣтлина за живота. „Природо, ти една ме плѣнишъ, очароввашъ, във тебъ се не лъгàхъ. Ти въ себе всичко скжпо съвмѣщавашъ, каквото закопахъ“.

И вь кржга на пѣснитѣ „Въ Рила“ прозвучаватъ струи отъ прѣдишния хуморъ на Вазова — хуморъ благъ, дразниленъ. Рилската „*долина*“ (88—9), дѣто е манастирътъ, е райски кжтъ честитъ, който отъ вѣкове събужда само клепалниятъ звънъ и благочестиви постници и поклонници. Ама тя дразни тъй палаво фантазията, че поетътъ не е далечъ да я насели съ богини, нимфи тайни, съ любовни поетически съблазни и да стресне светата ѝ тишина съ игри на русалки. Ахъ, залудо: свети Иванъ отъ канарата се муси, прави му знакове сърдити. Пó-остъръ е хуморътъ въ „*Триумфална арка*“ (89—90), която поетътъ срѣща въ горитѣ и минува подъ нея. Китки, надписи и шарени платна не я красятъ; тя не е поржчвана отъ никой кметъ и нѣма тамъ тълпа глупешка да реве ура! Два бука прави, трети прѣко легналъ, свalенъ възъ тѣхъ отъ нощна буря, посрѣщатъ пѣвеца скромни безъ много шумъ и хоръ. Тазъ джга и стълбове гигантски обвити сж съ бѣлъ мъхъ и украсени съсъ самодивски коси. Наоколо народъ отъ буки прави го здрависва съ любовь, безъ хлѣбъ и соль и безъ поклони (въ туй царство владатъ други закони!) и вмѣсто всѣкакви цвѣтнати рѣчи и хиляди ура и да живѐе пратили му славейченце да пѣе . . . Тая пѣсень е чудесна както по простотата на своя замисълъ, така и по образностьтá и сатиричната веселость. Вазовъ моли, да не хули четецътъ тия *пѣсни* „Въ Рила“. Той напусналъ болния въздухъ и дошълъ да дъхне здраве въ планината. Нека съ тия здрави пѣсни проникне и у насъ въ робския мракъ малко свободенъ духъ, който се пази още само въ горитѣ! (*„Моитѣ пѣсни“*, 90—1).

Дирейки общото настроение на Вазова въ сбирката „Звукове“, опрѣдѣляйки идеитѣ, що го вълнуватъ въ тая сбирка, и оцѣнявайки неговото художество въ творенията на сжщата, д-ръ К. Кръстевъ е

намѣрилъ, че откровениятъ винаги поетъ е тоя пѫть обзетъ отъ единъ свѣтълъ, радъ на живота песимизъмъ; че неговитѣ идеи сѫ тѣсно субьективни радости, тѫги и размишления, апатично отвърнати отъ лика на българското общество и остали несдружени съсъ задачитѣ и устремитѣ на човѣчеството; че художествениятъ градежъ на „Звукове“ има неуведаеми хубости. Особната студия, дѣто разглежда г. Кръстевъ сбирката на Вазова, е онасловена „Поетътъ и Обществото“ (вж. „Етюди и критики“, 92—101 = „Мисълъ“, II. 729—36); и тя наистина се занимава най-вече съ разяснение на ролата, прѣдназначена за всѣкой поетъ, членъ на човѣшко общество, та да отбѣлѣжи недостатъчния дѣлъ, що е изпълнилъ Вазовъ отъ тая роля чрѣзъ творенията отъ новата си сбирка. Струната, която тъй тѣсно е свързувала досега нашия поетъ съ обществото — сѫди г. Кръстевъ — е ослабнала въ послѣднитѣ години на неговото писателство; и това е станало по силата на една естествена необходимость, по която широкото за всеобща симпатия сърце се стѣснява пòвече и пòвече, колкото пòдалечъ остаятъ младинитѣ.

Ние подробно изложихме отъ своя страна, какви чувства и мисли е изобразилъ Вазовъ въвъ „Звукове“, прѣзъ какви настроения е минала душата му особно подиръ сливнишкитѣ драгости и жалби и съ какви тонове се завършатъ ония пѣсни на сърцето му, които сѫ нагодени да ни прѣдвѣщаятъ смисъла и трепета на очакванитѣ пòнататъкъ творения на поета; обаче въ това изложение не се натъкнахме на такъвъ общи признакъ на лирата на Вазова, който да говори, „че сърцето на поета *леденѣе,* не стоплено отъ лучитѣ на едно *пòшироко* сърдечно чувство и симпатия.“ Истина, има междулеци, когато Вазовъ е отчаенъ отъ погледа на своето безсилие противъ общественото зло, и затворенъ въ скръбьта си отъ това, гризе битието си съ отровни съмнения, съ гробовни желания; тогава той е завзетъ едничко съсъ своитѣ страдания и лични блѣнове, та не шири гърди за копнежи и болки обществени или народни. Обаче и тия междулеци въ настроението на Вазова тъкмо отговарятъ на една дѣйствителность, която *за дадено врѣме* обикаля поета, пои го съ въздуха си и боядисва душата му. И не е вина поетова — при знайната реална възприимливость на Вазова — че дѣйствителностьта около него прѣзъ онуй врѣме не е била такава, каквато е била около други лица и множества, що сѫ съставяли българското общество. Работата е, че Вазовъ е прѣкаралъ години далечъ отъ братя и отечество, въ страна и между хора чужди, та лирата му не е стояла подъ лъхота на домашнитѣ стонове и бури.

Сѫждението на г. Кръстева за насталия божемъ хладъ у Вазова поради старѣеща вече у него младость чини ми се трѣба да се припише на методата, съ която си служи г. Кръстевъ за оцѣнка на творбата му въ „Звукове“. Тая метода не е историческа, но чисто догматична. Никакво внимание не обръща г. Кръстевъ върху врѣмето, кога кое творение отъ „Звукове“ е създалъ Вазовъ. А земѣше ли това прѣдъ видъ, г. Кръстевъ завѣрно щѣше да отличи въ настроението и мислитѣ на поета въ новата му сбирка нѣколко отдѣлни епохи и за всѣка отъ тѣхъ щѣше да намѣри по единъ основенъ бѣлѣгъ. Безъ това — като обзира всички творения отъ „Звукове“ съ единъ погледъ — той прави неоправдано обобщение на силно изразения признакъ отъ творенията на една само епоха и открива по него заключението, че Вазовъ във „Звукове“ е вече остарѣлъ, охладнѣлъ за общественитѣ трепети на живота и чувствителенъ само за личното си настроение. Лирическитѣ създания на единъ поетъ сѫ *история на неговата душа,* и за тѣхното изучване и оцѣнка трѣба да се прилага историческата метода. При такова искане сѫ отъ грамадна важность датитѣ, които и Вазовъ добрѣ струвалъ да бѣлѣжи подъ всѣко свое стихотворение. Въ историята на една поетова душа се обявява прѣдъ насъ развоятъ на душата по мисли, чувства и творба, а по това се чъртае и характерътъ на поета като личность, мислитель и художникъ.

Подиръ студията на г. Кръстева „Мисъль“ даде на българскитѣ читатели и друга оцѣнка на сбирката „Звукове“. Тая оцѣнка бѣ вече отъ чужди книжовникъ — отъ поляка Титъ Сопоцько, прѣведена на български („Мисъль“ IV. 389—92). Полскиятъ оцѣнитель съ право изтъква въ творбата на Вазова изобщо свѣжесть, ама за творенията отъ „Звукове“ е прѣсилилъ значението на религиозната чърта въ тѣхъ. Песимизмътъ на Вазова — по мене въ сѫщность врѣменна меланхолия — се струва и на Сопоцько изцѣло кротъкъ; а отъ художествено гледище и той цѣни високо пѣснитѣ отъ кржга „Въ Рила“.

---

# Студии по българската история.

Отъ В. Н. Златарски.

## Единъ отъ Правадийскитѣ Омортагови надписи.

Още въ 1872 г. Каницъ бѣ открилъ въ Правадия два гръцки надписа (griechische Inschriften), отъ които той снелъ прѣписъ, и ги обнародва въ своята Donau—Bulgarien[1]). Слѣдъ Каница за тия два надписа споменува Иречекъ два пѫти: 1. въ статията „Archäologische Fragmente aus Bulgarien[2]), дѣто той забѣлѣзва, че Каницъ не ги е издалъ напълно, и че той ги е копиралъ още веднажъ, като се обѣщава да поговори за тѣхъ при другъ случай, и 2. въ Česty po bulharsku[3]), дѣто той дава пó-подробно описание, но се спира само върху единa отъ надписитѣ. Най-сетнѣ братия Шкорпилъ издадоха единa отъ тия надписи въ своитѣ Antike Inschriften aus Bulgarien[4]), като посочиха нѣкои невѣрни четения у Каница; сѫщия надписъ тѣ послѣ повториха въ ст. „Надписи отъ първитѣ български врѣмена и нѣколко думи за Абоба"[5]) съ бѣлѣжкитѣ на Томашека. За втория надписъ тѣ само споменуватъ въ втората статия, че се намира въ Правадия и че е отъ „врѣмето на Омортага, въздигнатъ на единъ отъ фамилията ΤΖΑΚΑΡΑΡΗΣ", безъ да публикуватъ самия текстъ. Споменува за тия надписи и г. Успенски въ ст. „Старо-болгарская надпись Омортага"[6]), дѣто само се привождатъ имената на споменуванитѣ въ тѣхъ родове. — Тази повидимому странна и необяснима досегашна неизвѣстность на съдържанието на единa отъ правадийскитѣ надписи, който за голѣма наша радость

---

[1]) Вж. 1te Aufl. Bd. III, стр. 354, N. XXXVIII; сѫщо ср. 2te Aufl. Bd. III, стр. 124.

[2]) Arch.-epig. Mitth. X, стр. 193.

[3]) Ср. Княжество България, прѣв. С. Аргировъ, ч. II, стр. 859.

[4]) Arch.-epig. Mitth. XVII, стр. 199.

[5]) Вж. Годишенъ отчетъ на Варненската Дър. мѫж. Гимназия за 1900—1901 г., Варна, 1901, стр. 6.

[6]) Извѣстія Рус. Арх. Института въ Кон/полѣ, VI, вып. 1, стр. 234.

се е запазилъ цѣлъ неповрѣденъ, ни и накара да го обнародваме тукъ изцѣло и да направимъ нѣкои бѣлѣжки върху съдържанието му.

Надписътъ е издълбанъ на мраморенъ стълбъ и се чете доста ясно така:

+ΚΑΝΑϹΥΒΗΓΗΩΜȣΡΤΑΓ
ΩΚΟΡϹΗϹΟΚΟΠΑΝΟϹΘΡΕ
ΠΤΟϹΑΝΘΡΟΠΟϹΜΟΥΕΓΕ
ΝΕΤΟΚΕΑΠΕΛΘΟΝΗϹΤΟΦȣ
ϹΑΤΟΝΕΠΝΗΓΗΝΗϹΤΟΝΠΟ
ΤΑΜΟΝΤΟΝΔΑΝΑΠΡΗΝ
ΗΤΩΔΕΓΕΝΕΑϹΤΖΑΚΑΓΑΡΗϹ

Χρ(ιστος).[1]) Κάνας ὑβηγη Ὠμουρτάγ
Ὠκόρσης ὁ κοπάνος θρε-
πτὸς ἄνθροπός μου ἐγέ-
νετο κε ἀπελθὸν ἦς τὸ φου-
σάτον ἐπνήγην ἦς τὸν πο-
ταμὸν τὸν Δάναπριν
ἦτο δὲ γενεᾶς Τζακαγάρης

р. 1: Κάνας ὑβηγη Ὠμουρτάγ — изразъ, съ който обикновено се почватъ извѣстнитѣ до сега надписи отъ врѣмето на Омортага и който споредъ обясненията на Томашека, може да се прѣведе „велики ханъ Омортагъ".[2])

р. 2: Ὠκόρσης ὁ κοπάνος — първата дума несъмнѣно е собствено име на лицето, въ честь на което е билъ написанъ нашиятъ

[1]) За тая монограма вж. обяснение въ статията ни „Приемницитѣ на Омортага", с.ПС. кн. LVI, стр. 763 и сл.

[2]) Вж. Arch.-epig. Mitth. XVII, 200, XIX, 238. — Нашата ст. „Два извѣстни български надписа", СМ.Н.Пр. XV, стр. 134. — Извѣстія Р. А. Института, VI, 1. стр, 284.

надписъ, а втората е титла или име на длъжность по аналогия съ другитѣ подобни титли, които се турятъ слѣдъ собственото име, както: Ὀσλα(ν)νᾶς ὁ βαγατοὺρ, Τζέπα βογοτοὺρ, Ὀχσοῦνος ὁ ζουπὰν ταρκάνος, Ἡσβοῦλος ὁ καυχάνος и пр. Титлата κοπάνος (κοπάν ср. съ ζουπάν), доколкото ни е извѣстно, се срѣща за пръвъ пжть въ нашия надписъ. За сега значението ѝ остава неизвѣстно и необяснимо, както и на други старо-български подобни титли; но ако се сжди по дѣйностьта на лицето, това е била вѣроятно нѣкоя военна длъжность.

р. 2—4: θρεπτὸς ἄνθροπός μου ἐγένετο, — Изразътъ θρεπτὸς ἄνθρωπος, който се срѣща вече въ нѣколко подобни на нашия надписи, за първъ пжть се опита да обясни неотдавна Θ. И. Успенски. Като излиза отъ гледището, че не е възможно тоя изразъ да се разбира въ буквалень смисълъ — „възпитанъ (соб. отхраненъ) човѣкъ", а е вѣроятно буквалень прѣводъ на нѣкой старо-български терминъ съ друго значение отъ една страна, а отъ друга — като допуща, че дружинното начало, което българитѣ сж могли да заимствуватъ отъ готитѣ още на брѣговетѣ на Черно и Азовско море, е влизало въ организацията на българския народъ при поселението му въ Мизия, и най-сетнѣ като обяснява, че въ класическата епоха съ понятието θρεπτὸς се е съединявала идеята за робско състояние, а въ срѣднитѣ вѣкове дори изразътъ δοῦλος (робъ), придруженъ съ думата ἄνθρωπος, обозначава вече съвсѣмъ не робско състояние, а показва привилегируванитѣ отношения на благородната служба и се употрѣбява, за да се посочатъ отношенията на васала спрѣмо сеньора, — Успенски дохожда до заключение, че изразътъ θρεπτὸς ἄνθρωπος въ старобългарскитѣ надписи трѣба да се обяснява въ тоя смисълъ, че лицата, имената на които се споменуватъ въ занимаещитѣ ни надгробни паметници, сж принадлежали къмъ военната аристократия на българския ханъ и сж били негови комити и въ сжщото врѣме васали. Най-сетнѣ Успенски допуща, че българската политическа уредба въ епохата, когато се е основавала българската държава въ Мизия, е била проникната съ явни черти отъ феодализъма.[1]) Основателностьта на това мнѣние е очевидна, тъй като надали би се намѣрилъ засега нѣкой, който да оспорва сжществуването на военна аристократия въ организацията на българското царство. На това ясно ни посочва историята на VIII в., дѣто явно изпжква борбата на тая аристократия съ князя за влияние въ дър-

---

[1]) Вж. посоч. ст. стр. 217—232.

жавата. Обаче, дали тя се намирала въ васални отношения спрѣмо князя, и изобщо дали феодализмътъ е съществувалъ прѣзъ първото царство, както го намираме въ второто царство, ще остане все още въпросъ, защото дружинното начало у българитѣ прѣди поселението имъ на Балканския полуостровъ се намира още въ областьта на прѣдположението.

Както и да било, но отъ извѣстнитѣ намъ старобългарски надписи на гръцки езикъ засега може да се констатира, че изразътъ θρεπτὸς ἄνθρωπος не ще да е билъ съсловенъ терминъ, защото за една и същата личность редомъ се споменува, че тя била βοιλᾶς и θρεπτὸς ἄνθρωπος, както въ Маламировия надписъ четемъ: Τζέπα βογοτοὺρ βοηλᾶ κουλουβρὸς ἦτον καὶ τοῦ ἄρχοντος θρεπτὸς ἄνθροπος.[1]) Освѣнъ това тоя терминъ се давалъ не само на βοιλάδες, т. е. на висшия класъ, на аристократията, но и на βαγαινοί, т. е. на пó-долния класъ (вж. пó-долу), както се вижда отъ Омортаговия надписъ отъ с. Сюютли: Ὀσλά(ν)νας ὁ βαγατοὺρ βαγαινὸς θρεπτὸς ἄνθρωπός μου ἦτον.[2]) Слѣдователно, при прибавянето на тоя терминъ къмъ името на извѣстна личность не се имало прѣдъ видъ съсловното дѣление, защото двѣ личности отъ два различни класа не биха се намирали въ еднакви отношения спрѣмо князя. Но отъ друга пъкъ страна ние виждаме, че тоя θρεπτὸς ἄνθρωπος, къмъ когото се прибавя въ всичкитѣ надписи мѣстоим. μου или право τοῦ ἄρχοντος, е свързанъ непосрѣдствено съ личностьта на извѣстенъ ханъ или князъ, което ясно посочва на неговитѣ близки отношения къмъ послѣдния. Като имаме прѣдъ видъ буквалното значение на думата θρεπτός = „отхраненъ", „възпитанъ", „издигнатъ", „поставенъ на крака", въ която се ясно изразява, не само че извѣстно лице се намира въ нѣкакви задължения спрѣмо князя и се счита като облагодѣтелствувано отъ послѣдния, но още че то е свързано съ извѣстна признателность и вѣрность къмъ него, отъ което и произлизатъ и близкитѣ отношения, намъ ни се струва, че на тоя терминъ ще трѣба да придадемъ пó-широко значение, именно че той се е присвоявалъ отъ лице, което е заемало по волята и назначението на тоя или оня ханъ или князъ извѣстна, военна, или административна, държавна служба, и при това е показало особна привързаность и вѣрность при изпълнението на службата си спрѣмо своя господарь — князъ. За това ние мислимъ, че въ тия двѣ думи не трѣба да виждаме нѣкакъвъ особенъ терминъ, съ който сж се изразявали нѣкои поли-

[1]) Arch.-epig. Mitth. XIX, 239.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 238.

тически или съсловни отношения спрѣмо държавния глава, а само обична формула, съ която българскиятъ ханъ или князъ е изказвалъ своята похвала и разположение, а сѫщо и съжаление къмъ покойнитѣ си длъжностни лица, що и най-вече подхожда къмъ единъ надгробенъ паметникъ, какъвто е нашиятъ. Оттука и съотвѣтното значение на израза θρεπτὸς ἄνθρωπος ще бѫде „прѣданъ човѣкъ“, „вѣренъ служитель“, а цѣлото изречение θρεπτὸς ἄνθρωπός μου ἐγένετο прѣдлагаме въ прѣводъ: „бѣ мой прѣданъ човѣкъ“ или „вѣренъ служитель“.

р. 4—5: κε ἀπελθὸν ἠς τὸ φουσάτον вм. καὶ ἀπελθὼν εἰς τὸ φουσάτον. — Τὸ φουσάτον (и въ други нáдписи φωσάτον, φοσσάτον и φοσάτον) отъ лат. fossa = στρατόπεδον — „лагеръ“, „станъ“;[1]) сѫщо = στρατός — войска,[2]) а оттука и въ смисълъ на „война“, „походъ“; така че цѣлото изречение прѣведено ще бѫде: „и като излѣзе на война (въ походъ)“.

р. 5—6: ἐπνήγην ἠς τὸν ποταμὸν τὸν Δάναπριν вм. ἐπνίγη εἰς τὸν ποταμὸν τὸν Δάναπριν, т. е. „потъналъ въ рѣката Δάναπρις“ — старото название на р. *Днѣпъръ*.[3])

р. 7: ἦτο δὲ γενεᾶς Τζακαγάρης,[4]) т. е. „а той бѣ отъ рода Чакагаръ.“ Това изречение се схожда съ извѣстнитѣ отъ Именика на българскитѣ князе изрази: **родъ емоу Дѹло, родъ емоу Кокиль** или **Оукиль, родъ емоу Оуганнъ.**[5]) Но какво трѣба дá разбираме подъ думата „родъ“, γενεά (γένος)? Θ. Успенски, съгласно съ допусканата отъ него феодална система въ българското царство, прѣдполага, че това сѫ били „родове“, които сѫ стояли начело на отдѣлнитѣ племена, на които се е разпадала българската орда.[6]) Обаче за нѣкакви-си отдѣлни турко-български племена на Балканския полуостровъ ние нѣмаме никакви основания да говоримъ, особено пъкъ въ IX вѣкъ, когато дори въ VIII в. изстѫпватъ въ борбата съ князя само отдѣлни личности, безъ да се споменува за главатарството имъ надъ нѣкое племе. Тукъ очевидно γενεαί означаватъ „родове“ въ тѣсенъ смисълъ на думата.

---

[1]) *Theophan.*, ed. de Boor, I, p. 50: στρατοπεδεύσας δὲ εἰς Βερσινικίαν ὡς ἀπὸ σημείων λ' τοῦ βασιλικοῦ φωσάτου.

[2]) Ср. *Const. Porph.* De adm. imp. ed. Bon. p. 169: τὸ τῶν Τούρκων φοσσάτον ἡττήθη καὶ δύο διῃρέθη μέρη.

[3]) Ср. *Theoph.*, I, p. 357: Ἀσπαρούχ . . . . τὸν Δάναπριν καὶ Δάναστριν περάσας. — *Niceph. patr.* ed. de Boor, p. 34: Ἀσπαρούχ τὸν Δάναπριν καὶ Δάναστριν ποταμὸν περαιωθείς.

[4]) Това име е невѣрно прочетено у Шкорпиля Τζακαράρης, вж. каз. ст., стр. 6, и у Успенски Τζακάρης, каз. ст., стр. 235.

[5]) *А. Поповъ*, Обзоръ хронографовъ руской редакціи, I, стр. 20. Ср. така сѫщо и на абобския надписъ (*Успенски*, каз. ст. стр. 216): ἦτον δὲ τὸ γένος αὐτοῦ Κυριγήρ, що ни прѣдставя буквcovенъ прѣводъ на горнитѣ изрази.

[6]) Каз. ст. стр. 232.

Това най-ясно се доказва отъ извѣстието за избиването на 52 велможи при усмирението на бунта слѣдъ покръщаването. За това събитие реймскиятъ архиепископъ Хинкмаръ въ Бертинскитѣ анали разправя слѣдньото: „Недоволни отъ това (отъ покръщаването) неговитѣ (т. е. Борисовитѣ) *велможи* (proceres) възбунтували народа противъ него (Бориса), за да го убиятъ. И тъй, всички, които бѣха *въ десетьтѣхъ комитата,* събрали се около двореца.“ Пó-нататъкъ Хинкмаръ разказва, какъ билъ усмиренъ бунтътъ, и завършва съ думитѣ: „Князътъ прѣдалъ на смърть *петдесеть и двама отъ велможитѣ,* които най-вече бунтували народа срѣщу него, а на останалия народъ позволилъ да си разотиде неврѣдимъ“.[1]) Тия подробности, които тукъ ни съобщава реймскиятъ архиепископъ, едвали могатъ да се смѣтатъ съмнителни, защото той ги е черпилъ несъмнѣнно отъ разказитѣ на българскитѣ пратеници, които бѣха идвали при Лудовика Нѣмски въ 865 год. да искатъ християнски проповѣдници. И тъй, Хинкмаръ ни отбѣлѣзва, че всички велможи отъ „десетьтѣхъ комитата“ сѫ били главнитѣ подбудители на бунта. Но какво трѣба да разбираме подъ тия „десеть комитата“? Успенски твърдѣ справедливо забѣлѣзва, че „тоя изразъ не трѣба да се отнася къмъ териториалното дѣление вече за това, че не е могла тогавашна България да се събере около двореца на Бориса“. Той мисли, че „десеть комитата“ трѣба да се разбиратъ въ смисълъ на военна и политическа уредба на българската орда, завоевателитѣ на Мизия, т. е. изразътъ трѣба да бѫде отнесенъ къмъ народа — войската.[2]) Намъ ни се струва обаче, че друго нѣщо трѣба да разбираме подъ тия „десеть комитата“, стига да вземемъ във внимание, какво ни говорятъ и „отговоритѣ“ на папа Николая до Бориса за сѫщитѣ тия възстанали велможи. Българскитѣ пратеници въ Римъ разказали на папата между друго и „какъ отъ тѣхъ (отъ възстаналитѣ) всички *знатни* (primates), особено *висшитѣ* (maiores) сѫ били избити съ мечъ заедно съ цѣлия имъ родъ, а пъкъ *срѣднитѣ* или *пó-малкитѣ* (mediocres seu minores) не потърпѣли нищо лошо“.[3]) Нѣма съмнѣние, че тукъ думата *primates,* които съотвѣтствуватъ на Хинкмаровитѣ *proceres,* е употрѣбена въ родово значение, за да се обозначи цѣлото

[1]) *Pertz,* Monum. Germ., t. I, p. 473 и сл.: quod *proceres* sui moleste ferentes, concitaverunt populum adversus eum, ut illum interficerent. Quotquot igitur fuerunt *intra decem comitatus,* adunaverunt se circa palatium eius . . . . Rex autem *ex proceribus* qui populum maxime adversus eum incitaverunt interfecit numero quinquaginta duos, reliquum autem populum inlaesum abire permisit.

[2]) Каз. ст., стр. 230.

[3]) *Responsa,* cap. 17: qualiterque omnes *primates* eorum, atque *maiores* cum omni prole sua gladio fuerunt interempti; *mediocres* seu *minores* nihil mali pertulerint.

висше съсловие — цѣлата аристократия, а пъкъ думитѣ *maiores* и *mediocres* seu *minores* — въ видово значение, за да се покаже, кои собствено отъ тия primates сѫ били избити и кои простени. И тъй отъ самия текстъ на папския отговоръ се види, че както *maiores,* така и *mediocres* или *minores* еднакво сѫ принадлежали къмъ *primates,* т. е. къмъ висшето съсловие, къмъ аристократията, която, слѣдователно, се е дѣлила на два класа: първиятъ *maiores* — *висшиятъ* и вториятъ *mediocres* или *minores* — *срѣдниятъ* или *пó-долниятъ* класъ. На тия два класа тъкмо и отговарятъ термините отъ надписитѣ βοιλάδες и βαγαινοί,[1]) които доколкото може да се сѫди по съдържанието на надписитѣ, сѫ завзимали разнитѣ придворни, военни и адмистративни длъжности и сѫ се групирали около князя. Сега ако съпоставимъ тия primates съ двата имъ класа maiores — βοιλάδες и minores — βαγαινοί на „отговоритѣ“ отъ една страна, а отъ друга — proceres отъ „десетьтѣхъ комитата“ на Хинкмара, то ясно става, 1. че както първитѣ, така и вторитѣ прѣдставятъ едно и сѫщото нѣщо, т. е. висшето съсловие, аристократията и 2. че тая послѣдната социално-политически се е дѣлила на два класа βοιλάδες и βαγαινοί, и въ сѫщото врѣме — на „десеть комитата“, които, очевидно, сѫ нѣмали съсловно значение, но отъ друга пъкъ страна сѫ били тѣсно свързани съ тия два аристократически класа. За това като имаме прѣдъ видъ, че както βοιλάδες, така и βαγαινοί сѫ се групирали около князя и сѫ завзимали разнитѣ държавни длъжности, то ние мислимъ, че въ тия „десеть комитата“ трѣба да видимъ десеть чина или степени, на които споредъ длъжноститѣ се е раздѣлялъ щатътъ на българския князъ, въ който сѫ могли да постѫпватъ само членоветѣ на висшето привилегирувано съсловие.

Какъ сѫ се разпрѣдѣляли длъжноститѣ на тия десеть чина или степени, трудно е да се опрѣдѣли. За сега такива длъжности сѫ извѣстни слѣднитѣ: кавханъ (καυχάνος), тарканъ (ταρκάνος) съ съотвѣтнитѣ къмъ него приставки καλου, ὀλγου, βορι, ζουπάν, копанъ (κοπάνος), багатуръ (βαγατουρ или βογοτορ)[2]) и може би тукъ ще трѣба да се отнесатъ ἀβητόυρ[3]) и κουλουβρός,[4]) както мисли Томашекъ.

---

[1]) Ср. изказаното отъ Иречека мнѣние за тия два класа въ Arch.-epigr. Mitth. XIX, 238 и сл. Сѫщо нашата статия „Два извѣстни български надписи“ С.М. Н.Пр. XV, стр. 141 и сл.

[2]) Ср. у *Const. Porph.,* De admin. imp. cap. 32: Ἀλογοβοτόυρ вѣроятно вм. Ἀλοβογοτόυρ. — Ср. *I. Marquart,* Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig, 1898, S. 49.

[3]) *Arch.-epig. Mitth.* XVII, 208.

[4]) *Пакъ тамъ* XIX, 240. — *Marquart,* пакъ тамъ, стр. 41. — Не трѣба ли да считаме за титли и нѣкои отъ споменуванитѣ у Конст. Багренородни (пакъ тамъ) като собствени имена Σιγρίτζη, Μαρμαίς, Κύηνος, Ἡμνήκος (ср. Μηνικός, у Георгия Амартола, изд. Муралта, стр. 819) и Ἠτζβόλικα?

Слѣдъ като установихме по тоя начинъ възъ основа на приведенитѣ пó-горѣ мѣста отъ Бертинскитѣ анали и отъ „отговоритѣ“ на папата значението на „десетьтѣхъ комитата“ и раздѣлението висшето съсловие на класове, нека разгледаме сега, какво заключение можемъ да извлѣчемъ отъ това по занимаещия ни въпросъ за родоветѣ. Въ „отговора“ на папата се казва, че сѫ пострадали само maiores — βοιλάδες, т. е. висшиятъ класъ отъ аристократията, които били избити съ цѣлия си родъ, а Хинкмаръ, както видѣхме, наброява избититѣ до 52 отъ тѣхъ. Влизали ли сѫ въ това число отдѣлнитѣ членове на родоветѣ, или ще трѣба да смѣтаме всичко 52 рода или сѣмейства, трудно е да се каже. Възъ всѣки случай ще трѣба да признаемъ, че въ това избиване сѫ загинали не малко родове, които сѫ се числили къмъ βοιλάδες, къмъ висшия класъ на аристократията. Вече въ самата постѫпка на Бориса ясно проглежда, че той главно се е боялъ отъ тия βοιλάδες не толкова поради тѣхната привързаность къмъ старата вѣра, колкото поради тѣхното силно влияние въ държавата, което тѣ сполучиха да придобиятъ въ прѣднитѣ царувания, особно въ VIII в. и въ IX в. слѣдъ Крума, слѣдов. въ тия βοιλάδες ние ще трѣба да видимъ прѣдставителитѣ на старитѣ български родове, родоначалницитѣ на които взеха непосрѣдствено участие въ основанието и организацията на българската държава на Балканския полуостровъ, та за това сѫ и съставяли висшия класъ на българската аристокрация въ IX в. Въ полза на това говори и това обстоятелство, че въ надписитѣ не се отбѣлѣзва рода на лицето, ако то е принадлежало къмъ втория, по-долния класъ на висшето съсловие, къмъ βαγαινοί, напр. въ надписа отъ с. Сюютли,[1]) което ясно показва, че само родоветѣ на βοιλάδες сѫ имали важность и значение и за това сѫ се отбѣлѣзвали на надгробнитѣ надписи. Колко сѫ били тия родове поне до Бориса, трудно е да се каже. За сега ни сѫ извѣстни отъ Именика три: *Дуло, Вокилъ* или *Укиль* и *Угаилъ,*[2]) а отъ надписитѣ петь: Κυριγήρ, Κουβιάρης, Τζακαγάρης, Ἐρ[αγάρης][3])

---

[1]) Arch.-epig. Mitth. XIX, 238. — Въ надписа отъ с. Могила, (пакъ тамъ, стр. 240) Иречекъ, макаръ и да се колебае, прѣдлага да се подпълни сътвѣтното мѣсто съ βαγα(ι)?]νος, но това едвали е приемливо, защото незначителнитѣ остатъци на буквитѣ, споредъ копието на Шкорпиля, не позволяватъ това, па и отъ остатъка на буквата прѣдъ NOC може да се прѣдполага друга, но не и ι.

[2]) Тукъ би трѣбало да приброимъ и рода *Ерми* отъ Именика, но ние го пропущаме, тъй като за него се споменува, когато българитѣ сѫ живѣли отвѫдъ Дунава т. е. прѣди прѣселението имъ на Балканския полуостровъ.

[3]) Ср. Arch.-epigr. Mitth. XIX, стр. 240. Иречекъ подпълва това име Ἐρ[μγάρης], а Успенски (каз. сг. стр. 234) го чете Ἐρμιάρης, като го сближава съ рода Ерми отъ Именика. Обаче отъ остатъцитѣ на буквитѣ, както тѣ сѫ копирани отъ Шкорпиля, едва ли е приемливо както едното, така и другото четене, тъй като между ρ и γ не е трудно да се отличи горнята часть отъ А.

и единъ, непълно запазенъ, се свършва .... δουάρης. Разбира се, не сж били само тия родове, а е имало и други, имената на които може би ще се откриятъ въ бждеще.

И тъй, отъ всичко казано се ясно види, че тия боиладски родове, какъвто е родътъ Чакагаръ въ нашия надписъ, сж били не малко въ IX вѣкъ, и за това не може да се прѣдполага, че тѣ сж стояли начело на отдѣлни племена, иначе би трѣбало да признаемъ, че Аспарухъ е дошълъ на Балканския полуостровъ съ десетаци български племена, що е недопустимо. Ако може да се говори за подобни отдѣлни племена, то такива трѣба да търсимъ само въ държавата на Коврата, който наистина успѣлъ да съедини различнитѣ български племена,[1]) а пъкъ ордата или дружината на Аспаруха е прѣдставяла само едно такова племе, което ясно се доказва отъ разказа на Теофана и патриарха Никифора за разтурянето на Ковратовата държава на петь части. Очевидно е, че въ тия петь части ще трѣба да видимъ не раздѣлението държавата между синоветѣ на Коврата, (въ което се и заключава може би всичката легендарность на разказа), а нейното разпадане на съставнитѣ ѝ отдѣлни племена подъ напора на хазаритѣ.[2]) Че ордата или дружината на Аспаруха е била едно само отдѣлно турко-българско племе, се доказва още и съ нейната малобройность и бързото ѝ изчезване между славѣнското население въ основаната отъ него държава на Балканския полуостровъ. Но да се върнемъ пакъ къмъ нашия надписъ.

И тъй, слѣдъ горнитѣ пояснения ние прѣвождаме нашия надписъ така:

„Велики ханъ Омортагъ. Копанъ Окорсъ (Окорисъ?) бѣ мой прѣданъ човѣкъ (или вѣренъ служитель) и, като излѣзе на война, потъна въ рѣката Днѣпъръ; а той бѣ отъ рода Чакагаръ“.

Отъ това съдържание се ясно види, че това е билъ надгробенъ паметникъ, поставенъ въ паметь на нѣкой-си български воевода, копанъ Окорсъ, потъналъ въ водитѣ на Днѣпъръ прѣзъ врѣмето на нѣкакъвъ походъ въ посока къмъ тая рѣка въ царуването на князя Омортага. За жаль нашиятъ надписъ не отбѣлѣзва, срѣщу кого е билъ прѣдприетъ тоя походъ, а пъкъ отъ друга страна всичко,

[1]) *Niceph. patr.*, ed. de Boor. стр. 33: καθίσταται ἡ πάλαι καλουμένη μεγάλη Βουλγαρία καὶ οἱ λεγόμενοι Κότραγοι, ὁμόφυλοι αὐτῶν καὶ οἱ τυγχάνοντες ..... Κοβρᾶτός τις ὄνομα κύριος γενόμενος τῶν φύλων τούτων.

[2]) Ср. *Theoph.* сжщо изд., стр. 357. *Niceph. patr.*, сжщото изд., стр. 33 и сл. За броя и имената на тия племена ср. *Паткановъ*, Изъ новаго списка географіи, приписываемой Моисею Хоренскому, Ж.М.Н.Пр. ч. 226, (1883), стр. 24 и 29.

каквото знамъ за сега за събитията отъ царуването на Омортага, ни говори изключително за неговитѣ отношения само спрѣмо северо-западнитѣ му съсѣди — франкитѣ. За отношенията му къмъ сѣверо-истокъ ние абсолютно нѣмаме никакви извѣстия. Но намъ ни се струва, че ако се опитаме, доколкото е възможно, да опрѣдѣлимъ, какъ е вървѣла сѣверо-источната граница на българскитѣ владѣния, и какво е ставало въ дадената епоха на тия граници, то не ще бѫде трудно да дадемъ и нѣкои пояснения за споменувания въ нашия надписъ походъ на българитѣ въ посока къмъ Днѣпъръ.

Както е извѣстно, въ настояще врѣме никой не се съмнѣва, че българскитѣ владѣния въ началото на IX в. сѫ се простирали далечъ на сѣверъ отъ Дунава, а именно при Крума въ състава на българското царство сѫ влизали днешното Влашко, юго-източно Маджарско съ Банатъ и Трансилвания, слѣдователно сѣв.-западната граница на отвѫдъ-дунавскитѣ български владѣния е вървѣла по р. Тиса и се свършвала тамъ, дѣто се допирала до владѣнията на франкитѣ и моравцитѣ. Обаче докѫдѣ е достигала сѣв.-източната граница на българскитѣ заддунавски владѣния въ сѫщата епоха, е въпросъ, който все още не е обърналъ вниманието на изслѣдвачитѣ. Колкото и да е трудно положително да се отговори на тоя въпросъ поради липсата на исторически данни, все пакъ ние имаме доста основание да мислимъ, че устието на Дунава и днешна Молдава, па и Бесарабия сѫ влизали въ прѣдѣлитѣ на българската държава. За това най-добрѣ свидѣтелствуватъ извѣстията на византийскитѣ хронисти за знаменитото поселение на многобройното (10—12 хиляди душъ) плѣнници въ „България отвѫдъ Дунава“ (Βουλγαρία ἐκεῖθεν τοῦ Ἴστρου ποταμοῦ или πέραν τοῦ Δανουβίου), които били откарани отъ Крума въ 813 год. отъ областьта на Одринъ. Вече това поселение ясно доказва, че земитѣ отвѫдъ Дунава сѫ принадлежали на българитѣ. Освѣнъ това тѣ сѫ били поселени въ область близу до устието на Дунава, защото по-сетнѣ въ 838 год., когато плѣнницитѣ намислили да се върнатъ въ отечеството си, тѣ се покачили на изпратената отъ Цариградъ флота нѣйдѣ при устието на Дунава, дѣто послѣдната ги чакала, слѣдователно плѣнницитѣ сѫ живѣяли дотогава нѣйдѣ въ южна Бесарабия между рр. Прутъ и Днѣстъръ. Отъ тия данни ясно става, че източната граница на бъргарскитѣ владѣния отвѫдъ Дунава въ IX в. ще трѣба да търсимъ по р. Днѣстъръ, поне за сега не можемъ да отиваме по-надалечъ, макаръ и да е извѣстно, че владѣнията на хазаритѣ въ тая епоха се простирали

до долното течение на Днѣпъръ,[1]) а пъкъ рускитѣ племена по срѣдни Днѣпъръ не бѣха образували отдѣлна държава.

Но пита се, каква е била цѣльта на Крума, когато той е поселявалъ такова множество плѣнници на сѣв.-източнитѣ граници на държавата си и какво е прѣдставяло собствено това поселение? Въ разказа на Симеона Логотета за възвръщането на плѣнницитѣ въ отечеството имъ четемъ слѣдното: „Въ днитѣ на императора Теофила *стратилатъ* въ Македония бѣ горѣспоменатиятъ Кордила; той ималъ съвършено възрастенъ синъ на име Варда, *когото той оставилъ да управлява македонцитѣ, що бѣха отвждъ Дунава* (ἄρχειν τῶν Μακεδόνων τῶν ὄντων πέραν τοῦ ποταμοῦ Δανουβίου), а самъ съ нѣкаква-си хитрость достигналъ при Теофила . . ., който, слѣдъ като го съ радость приелъ и узналъ, какво желае, изпратилъ кораби да ги (македонцитѣ) вземать и докарать въ столицата“.[2]) Отъ тия думи се ясно види, че плѣнницитѣ въ новото си отечество сѫ имали чисто военна уредба: тѣ се управлявать отъ единъ *стратилатъ* или *воински началникъ* съ пълномощна власть, защото въ своето отсѫтствие той оставя сина си да управлява македонцитѣ, т. е. плѣнницитѣ. Освѣнъ това на тия плѣнници било оставено орѫжието, защото по-нататъкъ въ сѫщия разказъ четемъ: „И тъй населението (т. е. плѣнницитѣ) взело рѣшение да потегли съ женитѣ и дѣцата си за Ромъния. Когато Михаилъ българинъ излѣзълъ срѣщу Солунъ,[3]) тѣ почнали да прѣминувать на свои срѣдства. Като узналъ за това, комитътъ (българскиятъ управитель на оная область) прѣминалъ (на лѣвия брѣгъ на рѣката) за да почне военнитѣ дѣйствия. Но македонцитѣ отчаяни избрали за свои главатари Цанца и Кордила и, като завързали сражение, избили мнозина (т. е. отъ българитѣ), а нѣкои взели въ плѣнъ“. Тоя пасажъ ясно свидѣтелствува, че тия плѣнници сѫ разполагали съ всички срѣдства, необходими за самоотбрана, иначе тѣ не би имали възможность да повдигнать цѣлъ бунтъ и да дадать отпоръ на българския воевода. И тъй, като имаме прѣдъ видъ 1) тѣхното поселение въ компактна сила на една отъ крайнинитѣ на държавата, 2) че тѣ сѫ имали чисто военна уредба и 3) че тѣмъ е било прѣдоставено сами да се защищавать, то ясно е, че

---

[1]) *К. Гротъ*, Моравія и Мадьяры, стр. 208.

[2]) Симеонъ Логотетъ = Продълж. на Георгия Амартола, изд. Муралтово, стр. 724. = Лъвъ Граматикъ, изд. Бон., стр. 231. Тукъ „Македония“ и „Македонци“ се наричать областьта и поселенитѣ въ нея плѣнници по тѣхното първо отечество, което е влизало въ темата Μακεδονία.

[3]) Обяснение на тая фраза вж. въ нашата ст. „Приемницитѣ на Омортага“, с.ПС. кн. LIV, стр. 744.

тия, поселени на сѣверо-източнитѣ граници, плѣнници не сѫ прѣдставяли нищо друго освѣнъ едни военни поселенци, на които е било възложено да защищаватъ границата отъ нападението на неприятеля. Отъ това заключение ясно изтича и цѣльта, която е прѣслѣдвалъ Крумъ, когато е откарвалъ отъ прѣдѣлитѣ на империята десетки хиляди плѣнници и ги е поселявалъ по сѣверо-източнитѣ граници на царството си. Не ще съмнѣние, че въ дадения случай, той е подражавалъ на византийскитѣ императори, които сѫ практикували сѫщия способъ за защитата на империята откъмъ българската граница. Така Константинъ Копронимъ въ 755 год. съ сѫщата цѣль посели сирийци и арменци отъ М.-Азия въ Тракия.[1]) И тъй ние видимъ, че поселението на плѣнницитѣ отъ Крума по сѣверо-източнитѣ крайнини на царството не е било случайно: то е имало чисто военно-стратегично значение. Но отъ друга страна пъкъ това желание на Крума, да защити държавата отъ тая страна, редомъ съ новитѣ му приготовяния прѣзъ зимата 813 и 814 гг. за походъ срѣщу Византия ни ясно показва, че за него се явявала като необходимость тая защита на с.-изтокъ, съ други думи тъкмо въ това врѣме сѫ се заплашвали границитѣ на царството му отъ нѣкой неприятель.

Кой е билъ тоя неприятель?

За да отговоримъ на тоя въпросъ, доста ще бѫде да хвърлимъ само единъ погледъ върху това, що се е вършило въ началото на IX в. по степитѣ на южна Русия. Тукъ е ставало въ дадената епоха ново размѣстване на народитѣ, което докара въ Европа новъ варварски народъ, който се врѣза като клинъ въ срѣдата на славѣнството и до днесъ още владичествува надъ него. Ние тукъ разбираме движението на маджаритѣ, които въ началото на IX в. напуснали своята родина отвѫдъ рр. Волга и Кама и се пуснали да търсятъ нови живѣлища на югъ и юго-западъ, кѫдѣто ги е привличалъ слухътъ за богатствата на тия страни.[2]) Първоначално маджаритѣ се настанили между Донъ и Днѣпъръ възъ владѣнията на хазаритѣ, безъ да образуватъ тукъ отдѣлна яка държава, а сѫ живѣяли на отдѣлни и самостоятелни племена, отъ които всѣко си е имало свой главатарь. Това обстоятелство имъ е давало възможность да не се

---

[1]) *Theophan.* сѫщ. изд., стр. 429. *Niceph. patr.* сѫщ. изд. стр. 66. Като имаме прѣдъ видъ, че между тия плѣнници сѫ се намирали родителитѣ на Василия Македонецъ отъ една страна, а отъ друга — имената на тѣхнитѣ главатари Τζάντζης и Κορδύλης, ние сме наклони да видимъ въ тѣхъ сѫщитѣ тия арменци, прѣселени отъ Константина Копронимъ.

[2]) *К. Гротъ*, каз. съч., стр. 204.

ограничавать въ своитѣ скитания и хищнически прѣдприятия съ извѣстна опрѣдѣлена мѣстность; напротивъ, тѣхнитѣ отдѣлни отреди насворо слѣдъ пристигането имъ въ придонскитѣ степи продължавали движението си на югъ и юго-западъ, като сж разполагали своитѣ лагери тамъ, дѣто позволявали обстоятелствата и природнитѣ условия и извършвали въ сжщото врѣме грабителски нахлувания въ различни посоки.[1]) Наистина, ние нѣмаме никакви извѣстия, които да ни говорятъ за нахлуванията на маджаритѣ къмъ сѣверо-източнитѣ граници на българитѣ, обаче старанието на Крума въ 813 г. да защити тъкмо тия граници съ прѣселението на византийски плѣнници и да устрои тукъ военни поселища ни ясно показва, че въ това врѣме маджаритѣ сж прѣдставяли не малка опасность за българскитѣ владѣния съ своитѣ нахлувания въ това врѣме, когато Крумъ се приготвялъ за грандиозния си походъ срѣщу Византия.[2]) Обаче Круму не било писано нито да осжществи своя планъ, нито пъкъ да изпита ударитѣ на новитѣ си опасни сѣверо-източни съсѣди — маджаритѣ: той умрѣ скоропостижно на 14 априлия 814 год.

Доколко слѣдъ това се е уголѣмила за българитѣ опасностьта отъ сѣверо-истокъ, свидѣтелствува бързата промѣна въ политиката при сина и приемника на Крума, Омортага. Веднага слѣдъ смъртьта на баща си той прѣкжсва войната съ Византия, а едвамъ се минали двѣ годинѣ (въ 817 год.) той сключилъ съ Лъва Арменца 30-годишенъ миръ. Наистина Кедринъ ни посочва като причина за тоя миръ това обстоятелство, какво ужъ българскиятъ князъ не билъ вече въ състоянне да противостои на ромейскитѣ сили.[3]) Обаче това извѣстие Кедринъ е заимствувалъ отъ Константина Багренородни, и то се привожда въ свързка съ съвсѣмъ другъ въпросъ, който нѣма никакво отношение къмъ споменатия миръ.[4]) Па дори ако признаемъ за истинско това извѣстие, то все пакъ ни ясно показва, че въ даденото врѣме вниманието на Омортага се е отвличало на друга страна. Обикновено се смѣта, че Омортагъ е побързалъ да сключи миръ съ Византия, защото около това врѣме почнали сблъскванията съ франкитѣ на сѣв.-западъ,[5]) като поводъ на които послужило отцѣпването на славѣнскитѣ племена, Бодричи, Кучани и Тимокци отъ българитѣ и доброволното имъ прѣминаване подъ властьта

---

[1]) Пакъ тамъ, стр. 216 и сл.

[2]) Ср. *Scriptor incertus* въ Бон. изд. на Лъва Граматика, стр. 347.

[3]) *Cedrenus*, ed. Bon. II, p. 185 и 186.

[4]) *Theoph. contin.*, Vita Basilii, ed. Bon. p. 217.

[5]) *Иречекъ*, Исторія Болгаръ, Одесса, стр. 179.

на франкитѣ въ 818 год.[1]) Обаче прѣговоритѣ между Омортага и Лудовика Благочестиви по това отцѣпване се почватъ само отъ 824 год. и се продължавали до 827 г., когато собствено се наченали военнитѣ дѣйствия срѣщу франкитѣ.[2]) Наистина Омортагъ прѣди това ходилъ да помага на импер. Михаила II Балба срѣщу възстаналия пълководецъ Тома, но това се отнася къмъ 823 год.[3]) По тоя начинъ цѣли петь годинъ (818—823) Омортагъ не е могълъ да защити своитѣ интереси на сѣверо-западната си граница, отдѣто явно се види, че прѣзъ това врѣме той билъ заетъ на друго мѣсто. Това е могло да бѫде на сѣв.-изтокъ и то срѣщу маджаритѣ, първитѣ отреди на които къмъ това врѣме съ своитѣ нахлувания вѣроятно сѫ достигнали прѣдѣлитѣ на българското царство, което собствено и накарало Омортага да прѣдприеме похода въ посока къмъ Днѣпъръ, за който се споменува въ нашия надписъ. Въ тоя походъ, както се види, българитѣ сѫ успѣли да отблъснатъ маджаритѣ отново въ тѣхнитѣ тогава живѣлища задъ Днѣпъръ, дѣто е и загиналъ българскиятъ воевода копанъ Окорсъ, но тази повидимому побѣда не могла да избави отвѫдъ-дунавскитѣ владѣния на българитѣ отъ маджаритѣ. Прѣзъ слабото царуване на княза Маламира послѣднитѣ отново почнали своитѣ нахлувания на западъ между Днѣпъръ и Днѣстъръ,[4]) а около 838 г. ние виждаме тѣхнитѣ отреди близу до устието на Дунава, когато българитѣ ги повикали на помощь срѣщу възстаналитѣ плѣнници.[5]) Какви сѫ били отношенията къмъ маджаритѣ до 889 г., когато тѣ, вече като жители на Ателкуза, днеш. Бесарабия, при Симеона влизатъ отново въ сблъскване съ българитѣ по поканата на императора Лъва VI Философъ, за сега остава неизвѣстно.

И тъй възъ основа на горнитѣ съображения ние ще трѣба да отнесемъ нашия надписъ къмъ врѣмето между 818 и 823 гг., като отбѣлѣжимъ и неговото особено голѣмо значение, тъй като той ни открива нова страница отъ нашата стара история.

---

[1]) *Einhardi annales. Pertz*, Monum. Germ. t. I, p. 205.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 212—216; 358—360; 628—631. *Хр. Лопаревъ*, Двѣ замѣтки по древней болгарской исторіи, отд. отпеч. стр. 10.

[3]) *Theoph. Cont.* сѫщ. изд., стр. 65. — *Georgius Monach.*, пакъ тамъ, стр. 758.

[4]) *К. Гротъ*, каз. съч., стр. 226 и сл.

[5]) Вм. Нашата статия „Приемницитѣ на Омортага", с.П.С. кн. LIV, стр. 772 и сл.

---

# Една особеность на Враждебския говоръ.[1]

Отъ **Б. Цоневъ.**

---

Село Враждебна се намира на осемь километра източно отъ София край орханийското шосе до тъй наречения *Враждебски мостъ* на Искъръ. Състои се отъ двѣ части: с т а р а и н о в а Враждебна; но въ по̀-старо врѣме стара Враждебна се казвала Мехмедъ-паша-махлеси, защото била заселена отъ аргати на Мехмедъ паша, който ималъ чифликъ тамъ. Затова староврaждебци наричатъ и до днесь тая махала на присмѣхъ р о б с к а̀ т а м а х а л а̀.

За по̀-старата история на селото не можахъ да узная много нѣщо. Въ стара Враждебна има една срутена черква, за която напразно разпитвахъ, отъ кога е съборена; не знаятъ даже и на кой светецъ е. По зидове и по градежъ прилича на старинско здание, па и трѣбва да е доста отдавна съборена и запусната, защото въ едното ѝ кюше до западнитѣ врата отлѣво се вижда единъ дънеръ отъ черница, стара най-малко половинъ вѣкъ; значи най-рано прѣди петдесеть години тая черква е била не само напусната, но и вече разкрита — както днесъ — за да може това дърво тъй спокойно да поникне и порасте. Черквата ще е била едно врѣме цѣла зографисана, защото и до сега личатъ тукъ-тамъ по зидоветѣ рисунки и бои; даже се забѣлѣзватъ и о б р а з и надъ главнитѣ врата вѫтрѣ отлѣво и отдѣсно по три лика въ елиптични крѫжила. По сѣка вѣроятность черквата е била на св. Георгия, първо, защото и сега служатъ, т. е. правятъ оброкъ, на Георгьовденъ тамъ и второ, защото въ черквата се намира часть отъ каменъ свѣтилникъ, на който още хубаво личи писано: сїи свѣшникь . . . . свети георг . . .

Токо до черквата се вижда и старо гробище съ хубаво издѣлани кръстове, каквито рѣдко се срѣщатъ по нашитѣ села и каквито

---

[1]) Тия ми бѣлѣжки сѫ плодъ на двѣ разходки до Враждебна, първо съ нѣколко мои студенти, а подирѣ самъ.

видѣхъ още въ Видинско Ново-село. Освѣнъ причудната скулптура на тия кръстове обърна ми внимание и това, че на много гробове се срѣщатъ по два и даже по три кръста единъ задъ други — види се споредъ числото на покойницитѣ въ сѫщия гробъ.

Нѣка други пó-вѣщи отъ мене изучаватъ тия старини; азъ ще се спра главно върху говора на село Враждебна, за да изтъкна една любопитна негова особеность.

Враждебскиятъ говоръ спада къмъ сѣверозападнитѣ *щ-жд*-говори, софийски типъ, но вече при самата граница къмъ централнитѣ говори. Оттатъкъ Искъръ, петь километра далечъ отъ Враждебна, въ село Челопечане, владѣе вече напълно централенъ говоръ: к'е — даже и ште намѣсто *че, а* намѣсто коренно ѫ и въ 1 л. ед. ч. сег. у глаголитѣ *а* намѣсто *ем, им*. Не е чудно тогава, че и сама Враждебна е повлияна отъ централнитѣ говори, та и тамъ казватъ к'е намѣсто обикновеното софийско *че* (*к'е* идем, намѣсто *че* идем), па освѣнъ това още и: клàбо, клабѐ, трàба, искрàти, краг — намѣсто: клѫбо, трѫба, крѫтити, крѫгъ. Но инакъ Враждебскиятъ говоръ си е пакъ софийски и то източно-софийски и се различава отъ съсѣднитѣ нему централни говори по това, че ѫ е изяснено само въ окончанията и суфикситѣ, докато въ кореннитѣ срички (съ изключение на горнитѣ думи) си е пакъ ъ: паднàл, паднàа, женà, ала: път, мъш, зъп, гъ̀ба, мъ̀ка. Освѣнъ това 1 л. сег. вр. у глаголитѣ по I и II спр. окончава на *м*: плетем, видим, докато въ централнитѣ говори задъ Враждебна сѫщата форма окончава на *а* (плета, вида).

Другитѣ свойства на тоя говоръ сѫ еднакви съ най-близкитѣ на столицата говори, за това и за тѣхъ нѣма да говоря, а ще се спра главно върху една особеность на тоя говоръ, която го отличава не само отъ най-ближнитѣ нему софийски говори, ами и отъ сичкитѣ до сега познати български говори. Тази особеность състои въ това, че по тоя говоръ не само старото лабиално *л* изчезва — което нѣщо е общо на сичкитѣ български говори — ами изобщо сѣко омекчено или iотувано *л* изчезва, па се изговаря намѣсто, него просто j; тъй по враждебски казватъ не само: оставıам, забавıам и пр. (намѣсто оставлıаѭ, забавлıаѭ), не само: бıудо намѣсто блıудо, Горубıане намѣсто Горублıане, пıунка намѣсто плıунка, Жабıане намѣсто Жаблıане, момıаче намѣсто момлıаче, ами още и: кıуч намѣсто ключъ, недѐıа, къдѐıа (кѫдѣля), ıутѝ (люти), копрàıа (копраля), сѐıане (селяне), кошỳıа

(кошуля), чѐяд (челядь), поя̀на (поляна), търкàям, свàям (търкалямъ, свалямъ), постиям (постилямъ), шкòето, (школето), ея (леля) и пр.

Явлението е само по себе си ясно и твърдѣ послѣдователно. Пита се има ли го другадѣ и какъ да го обяснимъ.

Въ досега извѣстнитѣ материали отъ българскитѣ говори срѣщаме твърдѣ малко и съвсѣмъ уединени примѣри за такава замѣна. Отъ разпитване обаче узнахъ, че подобна замѣна е съвсѣмъ обикновена въ нѣкои села по Врачанско, па дори и въ сама Враца. Единъ мой студентъ, Христо Лазаровъ, живѣлъ доста врѣме у Враца, ми съобщи слѣднитѣ примѣри: пjоча (плоча), jуто (люто), беjа (беля), пjус (плюс!), пjух (плюх), да пjуснеш (плюснеш); първитѣ три примѣра потвърдихъ сетнѣ и по Георги Тренчинъ, родомъ отъ Враца, който ми обади още: иjадо, ваjам, търкаjам — съ чисто *j* намѣсто *л′*, докато въ думи: селjане, волjа, блjудо, плjух, плjус, чухъ едно много тънко едвамъ забѣлѣзано *л′* прѣдъ *j*. Споредъ това твърдѣ е вѣроятно, че враждебското *j* за *л′* е донесено отъ Врачанско може би заедно съ враждебчанитѣ. Докато си достава пó-широки свѣдения за обсега на тия говори съ замѣна *j* за *л′*, нека видимъ, като какъ бихме си обяснили тая замѣна.

Познато е, че новобългарскиятъ езикъ се отличава отъ другитѣ югоизточно-славѣнски езици и по това, че въ него старото „вметнато“ *л* (*l* epentheticum), свойствено днесъ още на сръбско-хърватски словенски и руски, изчезнало; обаче българскиятъ езикъ не отива чакъ до тамъ, да не търпи изобщо сѣко устно *л′*, защото си се говори още вредъ по българскитѣ говори: бл′удо, пл′уеш, л′улка, пл′ачка и пр. Явлението, значи, що го срѣщаме въ говора на село Враждебна (и по Врачанско), е съвсѣмъ уединено срѣдъ българскитѣ говори, та и не можемъ го обясни по начинъ, както обясняваме изчезването на устното или омекчително *л′* въ български езикъ. Послѣдното е морфологично явление, докато първото се дължи на фонетични причини, за това е тъй послѣдователно прокарано — както сѫ послѣдователни фонетичнитѣ закони изобщо. И наистина, за да произлѣзе отъ старобългарски коупленъ новобългарски купен, причината е, нѐ че новобългарски не търпи меко пл′ (защото думи съ пл′ имаме доста: пл′ух, пл′ускам, пл′аскам, пл′асък, пл′ава, пл′ачка и пр.), а защото още въ старобългарски насрѣщу формитѣ съ промѣнена основа коупл′- имало много повече форми съ непромѣнена основа коупи-, които лека-полека зиматъ върхъ надъ формитѣ отъ

основа коупл′- и ги измѣстятъ съвършено изъ езика. Отъ 36 форми у глаголи като коупити 23 сж съ непромѣнена основа, а само 13 сж съ промѣнена. Старото лабиално л′ е изчезнало у глаголнитѣ форми на сжщи начинъ, както сж изчезнали старитѣ глаголни форми виждж, рожденъ, мышлıахъ, срѣщу които имаме днесъ форми съ чиста основа: виде, вид′а или вида, роден, мисл′ах или мисл′ех.

Едва ли бихме обяснили инакъ и спорадичнитѣ случаи съ изчезнало *l* epentheticum у другитѣ югоизточни славѣнски езици, както въ малоруски, сръбско-хърватски и словенски. Обаче въ нѣкои словенски и хърватски говори намираме подпълна аналогия откъмъ тая страна съ говора на Враждебна. Венедишкото словенско нарѣчие, именно Резианския говоръ, не познава меко л′ тъкмо тъй, както и Враждебскиятъ: nedejo (недѣлıж), krajica (кралица), zemji, poju (полю), judi (людие) и пр. срв. Бодуэнъ де Куртенэ, Резьянскіе тексти; V. Oblak, Donesci k historični slovenski dialektologiji, II. 12. Па и чакавско-хърватското нарѣчие тъй сжщо замѣня л′ съ j — което свойство още Вукъ (Ковчежић, стр. 18) и Даничић (Разлике између србскога и хрватског језика, Гласник IX.) споменуватъ като отличителенъ бѣлѣгъ между *што*-кавски и *ча*-кавски. А споредъ Решетара (Die čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen, Arch. XV. 101) това свойство се срѣща освѣнъ по Истрия, Далмация и Рагуза, ами и въ Босна (область Рама). Затова можемъ каза съ Облака (Arch. XVI. 101), че областьта на това свойство се простира отъ Венедишкото словенско нарѣчие прѣзъ Истрия, прѣзъ Кварнерскитѣ острови и прѣзъ Далмация надолу дори до Рагуза. Облакъ го съпоставя съ замѣна dj=j.

Сега имайки прѣдъ видъ, че словено-хърватскитѣ говори, въ които намираме тая замѣна (л′=j) са сѐ близу до романски нарѣчия, въ които реченната замѣна си е обикновено явление, можемъ лесно си обясни произходътъ на това говорно свойство въ славѣнскитѣ нарѣчия. Тъй че, питаме ли за произхода на сжщото свойство въ нашия Враждебски говоръ, едва ли бихме сбъркали, ако посочимъ пакъ романско — или по̀-право — румънско влияние. Въ румънски езикъ даже повече, отколкото въ другитѣ романски езици се срѣща j намѣсто *l*: găină (gallina), pae (palea), stea (stella), та и въ чисто български думи л′ редовно минува въ j: ĭubesc (любити), kraĭu (краль), Craĭova (краљова), ĭubovŭ (любовь), ibovnic (любовьникъ), poĭană (полıана) и пр. Но какъ се е прѣдало това румънско свойство на този инакъ чистъ български говоръ — дали на самото мѣсто, или пъкъ

отвънъ — мжчно е да се каже. Чудно е освѣнъ това, какъ е могло да се локализира само съ едно село Враждебна; поне мене не е извѣстно друго селение около Враждебна съ подобно свойство. Като разпитвахъ, има ли наоколо и други села съ подобенъ изговоръ, казаха ми, че и въ село Челопечане се говори тъй; ала щомъ отидохъ на самото мѣсто, увѣрихъ се, че въ с. Челопечане подобно свойство *нѣма,* или ако го има, то се срѣща само у хора, прѣселени пакъ отъ Враждебна.

Имайки прѣдъ видъ голѣмата звукова близость между *л'* и *j* могли бихме да тълкуваме *j* намѣсто *л'* и по чисто звукофизиолошки начинъ. Ала за такова тълкуване сж потрѣбни повече примѣри за взаимна замѣна между *л'* и *j,* отколкото ги има поне до сега. Тъй, освѣнъ намѣсто нѣкогашното лабиално *л* въ българскитѣ говори срѣщаме j намѣсто л' и въ нѣкои отдѣлни думи, напр. покрай обикновеното лемеш говори се и юмеш (ралник, палешник), покрай таралеж казва се и тараюж. покрай *кл'охнал* (кл'ухнал) има и *к'охнал* (Мсб. 16--17, 400), *к'оам* (кл'охам = удрямъ) — Мсб. V. 222 (отъ Врачанско?), да *л'ухна, л'ух* у Герова и Михаиловски, „Нашъ животъ" I, 129: „Парà на *люхъ* да се пилѣе" — покрай обикновеното *їух,* на юхъ! И наопаки, намѣсто *юда* срѣщаме у Герова *люда* — ала отдѣ, не казва; въ Ломско пъкъ намѣсто *песнопоец, песнопойка* се казва *песнополец, песнопол'ка* (Жива стар. III. 356). Освѣнъ тия примѣри едва ли биха се избродили много повече. За чудене е, че въ Видинско Ново село, дѣто българи и власи живѣятъ едно до друго и говорятъ тъй размѣсено, нѣма примѣри за *j* намѣсто *л'*. Въ студията на Ст. Младеновъ по тоя говоръ (Мсб. 18, Къмъ въпроса за езика и националната принадлежность на Ново село) намирамъ само единъ примѣръ за *j* намѣсто *л' (ватрај* намѣсто *ватрал')* и единъ за обратна замѣна *обл'ала* покрай *објала.*

Въ другитѣ славѣнски езици, освѣнъ реченитѣ словено-хърватски говори, срѣщаме пакъ нѣколко, ала сравнително малко примѣри отъ подобна замѣна: срѣщу словенското *len* има въ чешки *jen,* срѣщу югославянското *jedva* срѣщаме въ полски *ledwo,* срѣщу слов. vrabel и пол. wrobel стои руското *воробей* и наопаки срѣщу общославѣнскитѣ ѩзыкъ, ѥзеро срѣщаме въ рускитѣ говори лязык, лезеро. Ала тия примѣри сж уединени и твърдѣ малко, за да можемъ ги схвана като първоначална подлога на Враждебското j намѣсто л'. Освѣнъ това наведенитѣ примѣри за j намѣсто л' едвали биха се тълкували инакъ, освѣнъ като резултатъ на разни аналогии. Тъй напр. юмеш произлиза отъ първоначално лемеш

подъ влияние на коренъ ю м; по-юма, т а р а л е ж пъкъ — ако приемемъ, че т а р а л е ж е първоначално — произлиза подъ влияние на юж, дума съ сжщо значение. Като осамотенъ примѣръ за ј намѣсто л' е Киречкюйското в й а м намѣсто в л'а м: яс ке в й ю м на полатта (Солунски книжици, кн. I. 44), примѣръ, който много напомня за Враждебската замѣна между л' и ј — ако не е нѣкоя грѣшка! Остава сега да се изпита, дѣ и какви други български говори има съ подобна замѣна, освѣнъ тия, за които говорихме (враждебски и врачански), и дали не стоятъ и тѣ въ нѣкоя връзка съ тѣхъ.

Колкото за старината на това фонетично свойство, що го намираме сега общо прокарано въ говора на с. Враждебна, можемъ каза нѣщо пò-положително, отколкото за произхода му. Имайки прѣдъ видъ именно, че по враждебски се говори намѣсто *лѣ* пакъ *ле*, а не ю: желѐзо, млѐко, лѐто, плѐва, заключаваме, че речената замѣна на *л'* съ *ј не е пò-стара* отъ *прѣгласа* на *ѣ* (='*а*) въ *е;* т. е. когато отъ *чел'ад* станало чеюд, по враждебски се говорѣло вече *железо,* а не *жел'азо.* При това относително опрѣдѣляне старостьта на враждебското ј намѣсто л' излизамъ, разбира се, отъ мисъльта, че едно врѣме и въ западна България (Софийско) звукъ *ѣ* е гласѣлъ тъй, както гласи и досега въ източна България, т. е. като '*а*, за което едва ли трѣбва да се съмняваме.

София, 4. януари, 1902. год.

---

# Нѣколко бѣлѣжки върху температурата на въздуха въ София.

Отъ **А. Иширковъ.**

---

Всѣки, който е живѣлъ пó-дълго врѣме въ нашата столица, се е убѣдилъ, че климатътъ на София е доста промѣнливъ. Проучването на метеорологшкитѣ данни, които ни прѣдставятъ всѣкидневнитѣ атмосферни състояния на София, ни докарватъ до сжщото заключение. За да можемъ да прѣдставимъ приблизително вѣрно съвокупностьта на метеорологшкитѣ явления, които характеризуватъ срѣдното състояние на атмосферата въ София, ни трѣбатъ най-малко четиридесеть-петдесеть годишни метеорологшки наблюдения. А такива наблюдения ни липсватъ за сега, и всѣки опитъ да се характеризува климатътъ на София се приближава толкозъ повече до истината, колкото пó-дългогодишни наблюдения сж взети за основа на характеристиката.

Отъ климатическитѣ фактори на всѣко мѣсто най-голѣмо значение иматъ температурата на въздуха и валежътъ. Сега ще се потрудя да очъртая накъсо главната характеристика на температурата на въздуха въ София, като се ползувамъ отъ десетгодишнитѣ данни на централната метеорологшка станция въ София. И понеже промѣнливостьта въ температурата на въздуха далеко не е толкозъ голѣма, както на валежа, надѣвамъ се да изтъкна доста ясно поне главнитѣ отлични бѣлѣзи въ температурата на въздуха въ София възъ основа и на тия малкогодишни метеорологшки наблюдения.

---

Срѣдната годишна температура на въздуха въ София за послѣднитѣ десеть години (1891—1900) е 9°.7 С. Тя е равна на срѣдната годишна температура на въздуха въ градъ Виена, който лежи 6°.7′ пó на сѣверъ отъ София, а е само 0°.2 пó-висока отъ тая на Лондонъ, който лежи пó-на сѣверъ (8°.42′).

Първиятъ въпросъ, който можемъ да си зададемъ по отношение срѣдната годишна температура на въздуха въ София, е: отговаря ли тази температура на географското положение на София? За да отговоримъ на този въпросъ, трѣба да изчислимъ, каква срѣдна годишна температура се пада на София споредъ нейната географска ширина и височина надъ морето:

По изчисленията на Spitaler (Die Wärme verteilung auf der Erdoberfläche въ Denkschriften d. Wiener Akad. d. Wissenschaften, math-naturw. Cl. 1886. Bd. LI.). на 40 паралелъ се пада срѣдна годишна температура 14° C, а на 50 паралелъ 5°.6. София лежи на 42°42′ с. ш. и 550 м. надъ морското равнище. Споредъ изчисленията на Спиталеръ, София би имала срѣдна годишна температура, редуцирана на морското равнище, 11°.8. Ако редуцираме на морското равнище дѣйствителната срѣдна годишна температура на София, като приемемъ за всѣки сто метра височина отгорѣ надолу увеличение съ 0°.5, ще имаме 12°.4, ще рече, дѣйствителната срѣдна годишна температура на София е съ 0°.6 пó-висока отъ тази, която ѝ се пада наспоредъ географското ѝ положение.

Много пó-положително можемъ да установимъ, дали срѣдната годишна температура на въздуха въ София отговаря на географското ѝ положение, като я сравнимъ съ тая на други градове въ България. Пó-дълги данни имаме за градове Варна, Габрово и село Садово. Варна ще изоставя отъ сравненията, защото влиянието на морето върху нейния климатъ е голѣмо.

Габрово лежи на 42°52′ с. ш. и 417 м. надъ морското равнище. Срѣдната годишна температура на въздуха въ Габрово (10° за годинитѣ 1892—1900), редуцирана на морското равнище и на Софийския паралелъ, е 12°.2; ще рече, въздухътъ въ София получава 0°.2 повече топлина отколкото въздухътъ въ Габрово.

Садово лежи на 42°.9′ с. ш. и 150 м. надъ морското равнище. Срѣдната годишна температура на въздуха въ Садово (12°.0 за 1892—1900), редуцирана на морско равнище и Софийския паралелъ, е 12°.3; ще рече въздухътъ въ София получава 0°.1 повече топлина отколкото въздухътъ въ Садово.

И двата начина на сравнение ни докарватъ до заключението, че *София има пó-висока срѣдна годишна температура, отколкото ѝ се пада споредъ нейната географска ширина и височина надъ морето.*

За да схванемъ добрѣ, какъ въздѣйствува околната природа върху температурата на въздуха въ София, ще разгледамъ накъсо софийската покрайнина.

София се разтила въ югозападната страна на Софийско поле, което прѣдставя коритообразна вдлъбнатина, заградена отъ сѣверъ съ богато разчлененитѣ склонове на Стара планина и нейнитѣ прѣдпланини, на югъ съ стръмнитѣ и еднообразни спускове на Люлинъ, Витоша и Лозенска планина, а на западъ и истокъ съ планински ридове, които свръзватъ южнитѣ склонове на Стара планина съ насрѣщнитѣ височини и отдѣлятъ водитѣ на Искъра отъ тия на Морава и Марица. Планинитѣ, които ограждатъ софийската котловина, сѫ изобщо високи, а тамъ, дѣто тѣ сѫ пó-низки, надничатъ надъ тѣхъ пó-далечни високи планини, както е случаятъ съ Рила въ югозадния край, Руй отъ западъ-югозападъ и Рѫжана планина отъ сѣверъ. Околнитѣ на София планини сѫ въ пó-голѣмата си часть голи, покриватъ се рано съ снѣгъ и късно се очистватъ отъ него.

Главната ось на софийската котловина има посока отъ з.-с.-з. къмъ и.-ю.-и., и при дължина отъ 61 километра, котловината е широка само 23 кил. Голѣмината на котловината, взета въ широкъ смисълъ на думата, надминува 1000 кв. килом., но ако я ограничимъ съ хоризонтала 650 м. надъ морското равнище, отдѣто захващатъ да се издигатъ особено стръмно склоноветѣ на околнитѣ планини, нейната голѣмина не надминува 850 кв. кил. Рѣка Искъръ събира първоначално водитѣ си главно отъ Рила и южнитѣ склонове на Витоша, като навлиза при село Германъ въ Софийско поле. Тамъ тя се раздѣля чрѣзъ въздѣйствието на малкия увѣсъ и чрѣзъ промѣненията, които е направила човѣшката рѫка, на много рѫкави, а прѣдъ тѣсния проломъ въ Стара планина отново се събира въ една рѣка. Искъръ протича десеть километра на истокъ отъ София. Отъ всички крайща на котловината се спущатъ потоци къмъ него, които поятъ обилно полето, та създаватъ удобни мѣста за многобройни селища. Пó-голѣмата часть отъ софийската котловина прѣдставя равно мочурливо поле, въ което на разстояние отъ 16 до 20 кил. разликата въ височината не надминува 30 метра. Поради малкия увѣсъ на равното поле и тѣсния входъ на Искърския проломъ прѣзъ Стара планина, кога придойде Искъръ, водитѣ прѣливатъ лесно неговитѣ низки брѣгове и наводняватъ надлъжъ и наширъ полето. Това равно мочурливо поле достига до София и завзима дори голѣма часть отъ града. И характерната тераса, която поставя граница на мочурливото поле, е особено хубаво развита въ самия градъ София. Рѣкичкитѣ Владайска и Перловска, които протичатъ прѣзъ двата крайща на града, сѫ се вкопали дълбоко въ терасата и обра-

зуватъ между своитѣ долини хубава рътлина, върху която е разположена по́-голѣмата часть отъ града. Разликата между височинитѣ на софийската гара, която лежи въ равното поле (537 м.) и равнището, дѣто се издига св. София (550 м.) е 13 метра. Най-низката часть на Софийското поле е 512 метра.

Софийско поле е изпълнено съ плиоцененъ сладководенъ пѣсъкъ, глина и пѣсъченъ мергелъ, които на много мѣста сѫ покрити съ дилувиаленъ грамадулакъ и алувиална тиня. Дилувиалниятъ наносъ образува главно тераситѣ на Софийско поле и се ограничава близу до склоноветѣ на планинитѣ, що заграждатъ полето; алувиалниятъ наносъ изпълня пъкъ по́-голѣмата часть на равното поле (Г. Златарски: „Геологически изслѣдвания на сѣверъ отъ Балкана между рѣки Искъръ и Янтра.“ Отдѣл. отпечатъкъ 1888 год. стр. 4.).

Какъ е въздѣйствувала околностьта на София върху температурата на въздуха въ този градъ можемъ да узнаемъ, като сравнимъ срѣдния годишенъ вървежъ на температурата на въздуха въ София и Габрово.[1])

## Срѣдни мѣсечни температури на въздуха въ София и Габрово (1892—1900)

| Мѣсеци | София | Габрово | Разлика |
|---|---|---|---|
| Януари | — 2·7° | — 1·7° | + 1·0° |
| Февруари | 0·1° | 0·9° | + 0·8° |
| Мартъ | 4·4° | 4·6° | + 0·2° |
| Априлъ | 9·5° | 9·7° | + 0·2° |
| Май | 14·7° | 14·6° | — 0·1 |
| Юни | 18·2° | 18·1° | — 0·1 |
| Юли | 20·7° | 20·5° | — 0·2 |
| Августъ | 19·5° | 19·5° | — 0·°0 |
| Септември | 16·7° | 16·2° | — 0·5 |
| Октомври | 11·6° | 12·3° | + 0·7 |
| Ноември | 4·4° | 4·9° | + 0·5 |
| Декември | 0·1° | 0·1° | 0·°0 |
| Годишно | 9·7° | 10·°0 | + 3·°0 |

Отъ таблицата личи ясно, че въ зимнитѣ и послѣднитѣ два есенни мѣсеца температурата на въздуха въ София е по-низка, а въ пролѣтнитѣ и лѣтнитѣ по-висока отколкото въ Габрово. Нѣма

[1]) Метсорологичнитѣ данни въ тази статия сѫ прѣсмѣтнати по Григорианския календаръ (новъ стилъ).

съмнѣние, че тази разлика въ температурата на въздуха произтича отъ въздѣйствие на околната природа. Зимно врѣме, когато Софийско поле се покрие съ снѣгъ, въздухътъ се изтудява силно. Студенъ въздухъ, като по-гжстъ и слѣдователно по-тежъкъ, се свлича отъ околнитѣ планини надолу и се настила по-низкитѣ мѣста на полето. Въ Габрово, дѣто имаме низки ридове отъ двѣтѣ страни на тѣсната Янтрина напрѣчна долина и дѣто свободното движение на въздуха се подпомага отъ южния вѣтъръ, който наредъ съ сѣверозападния господствува тука, нѣмаме условия за силно изтудяване. Въ околностьта на София по склоноветѣ на планинитѣ, що ограждатъ полето, зимната температура е сигуръ по-висока отколкото въ низината. Хубавитѣ грамадни орѣхови дървета въ Драгалевци и Бояна ни свидѣтелствуватъ затова. Пролѣть, кога снѣгътъ се стопи, Софийско поле захваща да се нагрѣва бързо и да топли въздуха; подигането на температурата на въздуха въ София се увеличава отъ мѣсецъ на мѣсецъ все повече и изпрѣваря много температурата на въздуха въ Габрово. Голотата на софийската околность много помага за силно нагрѣване на земната повърхнина лѣтно врѣме и бързо изтудяване прѣзъ зимата. Въ октомврия, кога захване да пада вече снѣгъ по планинитѣ на софийската околность, спада веднага силно температурата на въздуха въ София, когато въ Габрово тя спада по-бавно.

Какъвъ е денонощниятъ вървежъ на температурата въ София, въ кои часове настжпватъ максимумътъ и минимумътъ, не мога да кажа, защото нѣмамъ подъ ржка такива данни. Имаме данни само за височината на денонощната температура въ часоветѣ 7 сутриньта, 2 послѣ обѣдъ и 9 вечерьта. Сутрина въ 7 часа имаме срѣдна годишна 6°, най-низка въ януария — 4°, най-висока въ юли 18·°5. Въ 2 часа послѣ обѣдъ имаме срѣдна годишна температура 14°, най-низка въ януария — 1·8°, най-висока въ юлия 26°. Вечерь въ 9 часа имаме срѣдна годишна 8·9°, най-низка въ януария — 3·5°, най-висока въ юлия 19·4°. Като нѣмаме всѣкичасовиятъ денонощенъ вървежъ на температурата на въздуха, не можемъ да изчислимъ и периодичната денонощна амплитуда, която може да ни даде най-добра основа за сравнение на софийския климатъ съ климата на други градове. Засега трѣба да се задоволимъ съ апериодичната денонощна амплитуда, която се изчислява направо отъ минимумъ — максимумъ термометъръ и която е винаги по-голѣма отъ периодичната. Апериодичната денонощна амплитуда въ София е най-малка прѣзъ януария 7·6°, а най-голѣма прѣзъ августа и

септемврия 13·6° и 13·3°. Най-голѣма апериодична денонощна амплитуда се пада въ София прѣзъ августа и септемврия, защото тѣзи два мѣсеца иматъ най-малко облачность и най-малко число дни съ валежъ. При срѣдна облачность 55% тѣзи два мѣсеца иматъ само 34% облачность и 3·4 и 3·2 деня съ облачность по-голѣма отъ 80%, когато януари и декември иматъ 17·3 и 16·1, а срѣдно мѣсечно се падатъ по 9·4 деня. Ясното небо подпомага да се нагрѣва денемъ силно земната повръхнина и повишава много температурата на въздуха, и нощемъ силно да изтива земната повърхнина и понижава много температурата на въздуха. Облачното небо дѣйствува противоположно: при него слабо се нагрѣва и слабо изтива земната повърхнина, и дневната температура на въздуха не се различава твърдѣ много отъ нощната. Въ Виена, дѣто срѣдната годишна температура е равна на софийската, най-малката денонощна апериодична амплитуда се пада на декември (4·7°), а най-голѣмата на майя (10·2°). Апериодичното денонощно колебание на температурата въ Виена е срѣдно годишно 8.0°, а въ София 11·9°.

Годишната амплитуда въ София е много по-голѣма отъ денонощната. Срѣдната мѣсечна температура на въздуха за януария, най-студениятъ мѣсецъ, въ София за послѣднитѣ 10 годинъ е — 3·1°, а за юлия, най-горещиятъ мѣсецъ, 20·8°, съ годишна амплитуда 23·9°. А понеже страни, въ които годишната амплитуда е по-голѣма отъ 20°, сѫ страни съ континенталенъ климатъ, то и София има такъвъ климатъ. За да ни стане по-нагледна голѣмата годишна амплитуда на въздуха въ София, ще сравня температурата на София съ тая на нѣколко европейски градове, които иматъ приблизително сѫщата срѣдна годишна температура на въздуха, каквито сѫ Грацъ, Женева, Прага, Астраханъ, Лондонъ, Виена, София и Кьолнъ.

| Градове | Географска ширина | Надморска височина м. | Температура въ C° | | | Годишна амплитуда |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | Годишна | Най-студенъ | Най-горещъ | |
| | | | | Мѣсецъ | | |
| Грацъ . . . . . . . . . | 47° 4′ | 371 | 9·2 | — 2·6 януари | 19·7 юли | 22·3 |
| Женева . . . . . . . . | 46°12′ | 408 | 9·2 | — 0·8 „ | 18·6 „ | 18·9 |
| Прага . . . . . . . . . | 50° 5′ | 201 | 9·4 | — 1·6 „ | 19·8 „ | 21·4 |
| Астраханъ . . . . . . . | 46°21′ | — | 9·4 | — 7·1 „ | 25·5 „ | 32·6 |
| Лондонъ . . . . . . . | 51°28′ | 50 | 9·5 | 2·8 „ | 16·7 „ | 13·9 |
| Виена . . . . . . . . . | 48°13′ | 194 | 9·7 | — 1·7 „ | 20·5 „ | 22·2 |
| София . . . . . . . . . | 42°42′ | 550 | 9·7 | — 3·1 „ | 20·8 „ | 23·9 |
| Кьолнъ . . . . . . . . | 50°56′ | 44 | 10·1 | 1·6 „ | 18·5 „ | 16·9 |

Отъ тая таблица се вижда, че София сподѣля съ източна Европа континенталнитѣ особености на климата, които сѫ изтъкватъ най-ясно въ голѣмитѣ годишни екстреми на температурата.

Докато мѣсецитѣ януари и юли, които прѣдставятъ срѣдата на зимата и лѣтото, сѫ най-студениятъ и най-горещиятъ мѣсецъ прѣзъ годината, априлъ и октомври, които прѣдставятъ срѣдата на пролѣтьта и есеньта и които въ много умѣрени страни иматъ обикновено срѣдна мѣсечна температура приблизително равна на срѣдната годишна, показватъ въ София малко отклонение. Срѣдната мѣсечна априлска температура на въздуха е съ 0.4° по-низка, октомврийската съ 1.8° по-висока отъ срѣдната годишна температура. За това различие е помогнало отъ една страна закъснѣването на годишнитѣ максимални и минимални температури и отъ друга снѣжната покривка на Витоша и отчасти на другитѣ съсѣдни планини, която остава въ доста голѣмо количество прѣзъ първитѣ мѣсеци на пролѣтьта.

Въ продължение на послѣднитѣ десеть годинъ, живакътъ на термометъра въ София се е издигналъ най-високо 37°.2 (7-и августъ 1896 година), а спадналъ най-низко — 31.2° (16 януари 1893 г.). Който е преживѣлъ въ София тѣзи двѣ години, е изтраялъ разлика въ температурата 68.4°. Въ една и сѫща година най-голѣмо колебание въ температурата на въздуха въ София сме имали прѣзъ 1893 година (65.2°), а най-малко въ 1900 г. (40.5°). Въ отдѣлни мѣсеци най-голѣмо колебание на температурата показва януари (47.5°), най-малко юли (28.6). Тѣзи числа на абсолютни максимуми и минимуми ни характеризуватъ наново континенталния климатъ на София.

Лѣтни дни, въ които термометърътъ се качва до 25° и по-нагорѣ, се срѣщатъ въ мѣсецитѣ отъ априлия до октомврия. Въ априлия се падатъ годишно близу по единъ такъвъ день, но тѣ се случили само въ три години: въ 1899—6 лѣтни дни, въ 1898—2 и въ 1893—2. Случилъ се въ десетьтѣхъ години единъ день съ максимална температура по-голѣма отъ 25° и въ ноемврия (1900 г.). Характерно за климата въ София е това, че тя има сравнително много лѣтни дни прѣзъ есеньта (12).

Мразовити дни, въ които термометърътъ показва минимална температура, равна на 0° или подъ нула, сме имали срѣдно годишно 108, и тѣ се разпрѣдѣлятъ между януария, февруария, марта, априлия, октомврия, ноемврия и декемврия. Най-много мразовити дни има януари (28).

Въ свръзка съ мразовититѣ дни стои и сланата. Въ послѣднитѣ десеть години сме имали въ София срѣдно годишно непрѣкжснато 169 дни безъ слана. Най-малко дни безъ слана сме имали прѣзъ 1891 год. (103), а най-много въ 1896 (219). Послѣдна слана пада обикновено къмъ срѣдата на априлия, но въ 1891 год. паднала за послѣденъ пжть на 15 юния. Първа слана пада обикновено въ втората третина на септемврия и въ октомврия; само единъ пжть закъснѣла до 14 ноемврия. Най-рано паднала първа слана на 16 септемврия 1894 година.

Ледовити дни, въ които максималната температура пада подъ 0°, сж срѣдно годишно 30. Тѣ се разпрѣдѣлятъ между мѣсецитѣ януари, февруари, мартъ, ноември и декември. Въ 1891 година сме имали два деня съ максимална температура по-низка отъ 0°, и то въ октомврия. Най-много ледовити дни има януари (12).

Ето и една таблица, въ която се съдържатъ данни за срѣдната температура въ София отъ 1891—1900 г. по мѣсеци:

| Мѣсеци | Температура на въздуха въ София (1891—1900 г.) | | | | | | | | Числото на | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | въ 7 часа прѣди обѣдъ 0 Ц. | въ 2 часа послѣ пладне 0 Ц. | въ 9 часа послѣ пладне 0 Ц. | Срѣдно 0 Ц. | Срѣдна | | Абсолютна | | лѣтни дни | мразовити дни | ледовити дни |
| | | | | | Максим. 0 Ц. | Миним. 0 Ц. | Максим. 0 Ц. | Миним. 0 Ц. | | | |
| Януари | **— 4.0** | **— 1.8** | **— 3.5** | **— 3.1** | **1.0** | **—6.6** | 16.3 | **— 31.2** | — | 27.7 | 12.2 |
| Февруари | — 3.2 | 3.1 | — 1.0 | — 0.5 | 4.3 | —4.5 | 18.8 | — 26.3 | — | 22.6 | 6.0 |
| Мартъ | 1,1 | 8.9 | 4.1 | 4.5 | 10.2 | 1·5 | 24.2 | — 18.4 | — | 15.8 | 1.5 |
| Априлъ | 6.7 | 13.5 | 8.1 | 9.3 | 15.1 | 4.3 | 29.8 | — 4.7 | 1.0 | 3.8 | — |
| Май | 12.9 | 19.2 | 13.7 | 14.9 | 19.4 | 8.9 | 32.0 | 0.7 | 5.2 | — | — |
| Юни | 16.6 | 22.8 | 16.9 | 18.3 | 24.4 | 12.4 | 34.1 | 2.4 | 13.2 | — | — |
| Юли | **18.5** | **26.0** | **91.4** | **20.8** | **27.4** | **14.5** | 36.5 | 7.9 | 24.0 | — | — |
| Августъ | 16.6 | 25.6 | 18.4 | 19.8 | 26.8 | 13.2 | **37.2** | 7.0 | 21.5 | — | — |
| Септември | 12.3 | 24.5 | 14.7 | 16.6 | 23.4 | 10.1 | 35.0 | — 0.2 | 10.3 | — | — |
| Октомври | 7.5 | 17.1 | 10.2 | 11.5 | 17.9 | 6.4 | 27.9 | — 7.2 | 1.7 | 3.1 | 0.2 |
| Ноември | 1.8 | 8.1 | 3.7 | 4.4 | 8.8 | 0.7 | 24,6 | — 17.3 | 0.1 | 13.0 | 1.7 |
| Декември | — 2.4 | 1.8 | — 1.1 | — 0.7 | 2.6 | —3.4 | 16.3 | — 21.7 | — | 22.3 | 8.0 |
| Годишно | 6.0 | 14.0 | 8.9 | 9.7 | 18.1 | 5.7 | 37.2 | — 31.2 | 77.2 | 108.3 | 29.6 |

# ВѢСТИ и ОЦѢНКИ.

---

**Врѣме и животъ на св. Борисъ-Михаила, господарь и просвѣтитель български.** Написа *Н. А. Начовъ*. Издава свещеническото дружество „Св. Царь Борисъ" въ Варна. Печатница *Кѫнчо Николовъ*. 1901.

**Що е прѣдизвикало разглежданата книга.** — Г-нъ Начовъ заслужва похвала за добрата идея, да напише историята на Борисовото князуване. Промѣната, която това князуване докара въ България, е отъ такава голѣма важность, че заслужва да бѫде прѣдметъ и на специални, и на популярни изучвания. Въ учебно-възпитателно отношение, особено важно е да се изтъкватъ дѣлата на ония наши господари, които сѫ се рѫководили отъ строго обмислени и добрѣ изпълнени планове, насочени къмъ въздигане и закрѣпяване на държавата. А ако има въ нашата история владѣтель, който да е насочвалъ дѣятелностьта си планомѣрно и за въ полза на народа, той е именно Борисъ. Увлѣчени отъ богатото съ събития и прочуто по книжнината си Симеоново царуване, ние все още продължаваме да засѣнчваме Бориса чрѣзъ негова синъ и величаемъ съ епитета „великъ" сина, а не бащата. Между това внимателното изучване дѣлата на единия и другия ще оправдае, струва ми се, мисъльта, че Борисъ е по-великъ отъ Симеона. Съ право забѣлѣзва г-нъ Начовъ, че „съзнанието за извършеното отъ него (Бориса) велико дѣло като че ли е досущъ угаснало у насъ". Може натякването му, че у насъ, съ изключение на дворцовия параклисъ, „нѣма ни единъ храмъ, ни едно училище на Борисово име" и че „рѣдко виждаме и неговата света икона, която да напомня на стари и млади подвига на нашия просвѣтитель" — може, казвамъ, тия думи и да сѫ тежки; но тѣ изказватъ една истина. Горчивото съзнание за забравеностьта на народния ни благодѣтель именно е подбудило г-на Начова да се отзове съ готовность на поканата отъ едно скромно свещеническо дружество въ Варна, което (дружество) носи името на Бориса, и да напише своята книга. Къмъ това го е карало още и съзнанието, че е нуждно да се дадатъ въ рѫцѣтѣ на ученицитѣ книжки съ историческо съдържание, които да разширяватъ познанията имъ по отечествена история и да съживяватъ и сгрѣватъ духа имъ". Много сѫ помогнали въ това отношение и насърдченията на заслужилия ни историкъ М. Дриновъ, който не оставя безъ внимание нищо, което се отнася до нашата история.

**Помагала, по които е съставена книгата.** — Прѣди да пристѫпи къмъ прѣдмета на своята книга, г-нъ Начовъ изброява изворитѣ и помагалата, отъ които се е възползувалъ, и посочва 48 такива отъ

разни автори. Но той не ни казва, какъ и въ какъвъ размѣръ се е възползувалъ отъ посоченитѣ помагала; само по-близкото запознаване съ книгата показва, че за различнитѣ ѝ отдѣли той различно се е възползувалъ отъ тѣхъ. И наистина, докато втората половина е съставена по различни извори, първата е съставена повечето по познатото изслѣдване на М. Соколова: „Изъ древней исторіи болгаръ", отъ което авторътъ въ нѣкои случаи прави просто резюме. — Начинътъ, по който г-нъ Начовъ е посочилъ помагалата си, само донѣйдѣ може да помогне томува, който би пожелалъ да прѣцѣни, какъ си е послужилъ той съ тѣхъ. Наистина, при популярния характеръ на съчинението, отъ автора нѣма защо да се иска точно посочване за всѣко отдѣлно мѣсто отъ книгата; но и употрѣбения отъ него начинъ не е за прѣпоръчване. Щомъ еднажъ е посочилъ съчиненията, отъ които се е възползувалъ тъй или инакъ, добрѣ щѣше да бѫде, ако посочеше още, както обикновено се прави, дѣ си е послужилъ съ едно или друго отъ тѣхъ. Безъ това самото изброяване на изворитѣ и помагалата се явява донѣйдѣ безцѣлно. Азъ съ удоволствие признавамъ, че авторътъ навсѣкѫдѣ се стреми да се тури надъ своитѣ помагала, като се не ползува отъ тѣхъ механически; но по-точното посочване на изворитѣ нѣмаше да бѫде излишно дори за по-правилната оцѣнка на неговата самостоятелность, дѣто я има.

**Раздѣление на книгата.** — Самото съдържание на книгата, което заима 97 страници голѣма четвъртина, авторътъ е раздѣлилъ на 68 параграфа, отъ които всѣкой носи отдѣлно заглавие, напечатано отстрана върху бѣлото поле. Чрѣзъ тия параграфи той е далъ на книгата извѣстна прѣгледность. Но, покрай тѣхъ, въ книгата не сѫ дадени по-голѣми дѣления, които хемъ щѣха да я направятъ по-прѣгледна, хемъ щѣха да улеснятъ помненето ѝ, хемъ, най-послѣ, щѣха да прѣдпазятъ автора отъ нѣкои недостатъци въ нареждането на материала, за които ще споменемъ по-долу. — За да направимъ рецензията си по-ясна и да спомогнемъ за по-доброто запознаване съ съдържанието на книгата, ние ще си позволимъ да я раздѣлимъ сами. Споредъ междуособната си връзка, 68-тѣ параграфа на книгата могатъ да се групиратъ въ 5 отдѣла подъ тия заглавия: 1) Начало на християнството въ България; 2) Обявяване християнството за владѣтелна вѣра отъ Бориса и обстоятелствата, при които е станало то; 3) Фактори, на които се дължи закрѣпването на християнството въ България; 4) Културно-исторически свѣдѣния за Борисово врѣме и 5) Личностьта и значението на Бориса.

**Начало на християнството въ България.** — Авторътъ захваща книгата си съ едно *въведение*, което съдържа кѫса прѣдварителна оцѣнка на покръстването — най-високата заслуга на Бориса. На послѣдньото той гледа като на фактъ, който по значението си може да се мѣри съ самото основаване на българската държава. Неговата важность той вижда главно въ това, дѣто е показало на византийцитѣ, че между южнитѣ славѣни има народъ, способенъ за самостоятеленъ животъ, и дѣто е свързало тоя народъ съ тогавашния християнски свѣтъ.

Слѣдъ краткото въведение, г-нъ Начовъ хвърля единъ погледъ върху *началото на християнството въ България*, като захваща още отъ апостолскитѣ врѣмена. Така, той споменува за проповѣдничеството на ап. Павла

въ Филипи и Солунъ. Възвишеностьта на Павловото дѣло го въодушевява и дава поетическа боя на слога му. Като споменува още за прѣданието, по което ап. Андрей билъ проповѣдвалъ по сѣвернитѣ брѣгове на Черно море и Дунава, а Христовиятъ ученикъ Ерма билъ проповѣдвалъ въ Пловдивъ, — авторътъ говори за постепенното проникване на християнството между гърцитѣ по крайбрѣжнитѣ области на Балканския полуостровъ и между римскитѣ колонисти въ неговата вѫтрѣшность, както и между самитѣ му туземци. Името на послѣднитѣ г-нъ Начовъ не споменува, и то, както ми се струва, не случайно. Какви сѫ неговитѣ съображения за това — не знаемъ; но тѣ едва ли могатъ да бѫдатъ дидактически, понеже въ книгата сѫ намѣрили мѣсто други, много по-специални свѣдѣния. По сѫщия начинъ той постѫпва и по-послѣ, когато говори за дохождането на Аспаруховата чета. Нийдѣ не казва той, отъ каква народность е била тая чета, макаръ да се вижда, че сподѣля възгледа за туранското ѝ произхождение. Струва ми се, че авторътъ постѫпва така отъ желание, да не отслабва у читателитѣ му убѣждението за славѣнщината на нашия народъ. Види се, че той въ дадения случай има прѣдъ видъ главно македонскитѣ си читатели, за които наистина не би било особно приятно да мислятъ, че иматъ, макаръ и най-далечно, родство съ владѣтелното тамъ племе.

Отъ разпространението на християнството между тракоилирийцитѣ авторътъ минува къмъ разпространението му между славѣнитѣ (стр. 3). Относително врѣмето, когато послѣднитѣ почватъ да налитатъ върху полуострова, г-нъ Начовъ се придържа о мнѣнието, което туря за начало на тѣхнитѣ налитания края на V в., а не о мнѣнието на Дринова. Като посочва естественото въздѣйствие на по-културнитѣ туземци, които повече били романизувани и елинизувани, върху новодошлитѣ славѣни, както въ религиозно, така и въ всѣко друго отношение, — авторътъ изтъква особено влиянието на войската. Славѣнитѣ, които служели въ византийската войска, връщали се по домоветѣ си християни и влияли на своитѣ сънародници. Обърнатитѣ въ християнство славѣни били вече на пѫть къмъ погръчване. Слѣдъ дохождането на аспаруховата чета захванатиятъ отъ по-рано процесъ се видоизмѣнилъ: разпространението на християнството продължавало съ по-голѣма интензивность само по крайнинитѣ на новооснованата българска държава; а въ мѣстата, дѣто българитѣ били болшинство, това разпространение, поне за врѣме, се спрѣло. — Но спирането не отишло за дълго. Главниятъ факторъ за разпространението на християнството между неславѣнитѣ българи, споредъ г-на Начова (сравни и „Соколовъ. Изъ древней исторіи болгаръ“, стр. 121), сѫ били робитѣ християни, които българскитѣ господари заселвали въ своитѣ земи. „Крумъ“, казва той, „безъ да го съзнава и желае, самъ отваря вратата на християнството съ множеството роби, що отвлича (812—814) при завоеванията си въ Тракия и Македония. Той задига вкупомъ нѣколкохилядното население въ нѣкои градове и го откарва въ своята езическа България. Между тия плѣнници, естествено, имало и славѣни-християни, които могли по-лесно да влияятъ върху славѣнитѣ въ България — тѣхни съплеменници. Главното, между тѣзи плѣнници имало епископи, свещеници и други лица, достойни за проповѣдници“ (стр. 5). Ние нарочно

цитуваме послѣднитѣ думи на автора, за да обърнемъ внимание на неговитѣ прѣдставления за начина, по който е ставало разпространението на християнството между българитѣ. При това, нѣма да се спираме върху обстоятелствата, че нѣколко-хилядниттѣ плѣнници, които Крумъ е прѣселилъ, сж били прѣселени главно въ Заддунавска България, както е обяснилъ г-нъ В. Златарски въ студията си „Приемницитѣ на Омортага" (стр. 3, 18 и др.); защото, ако не тия плѣнници, то други сж бивали заселвани и вжтрѣ въ България. Искаме само да обърнемъ внимание на това, че, както ни се струва, начинътъ, по който сж могли да влиятъ плѣнницитѣ върху езичницитѣ българи, както и изобщо начинътъ за разпространение на християнството между послѣднитѣ се схваща отъ г-на Начева и отъ други, които сж се занимавали съ тоя въпросъ, невѣрно.

Както видѣхме, авторътъ придава особно значение на обстоятелството, че между плѣнницитѣ имало хора, достойни за проповѣдници. Ще рече, той гледа на послѣднитѣ като на мисионери, които сж се занимавали съ разпространение на своята вѣра. Такива проповѣдници, споредъ него, сж се явявали главно измежду плѣнницитѣ славѣни, и тѣхната проповѣдь е била насочена пакъ къмъ тѣхнитѣ съплеменници — славѣнитѣ, подданници на българската държава. Наистина, възможностьта да бжде разпространявано християнството между славѣнитѣ въ България отъ страна на славѣни-плѣнници не е напълно изключена. Но, когато е дума за разпространение на християнството между неславѣнскитѣ българи, проповѣдьта на плѣнници-славѣни между тѣхнитѣ съплеменници не може да има голѣмо значение. Щомъ се прѣдполага, че плѣнницитѣ сж влияли върху славѣнитѣ въ България, а послѣднитѣ, отъ своя страна — върху владѣтелната класа (българитѣ), — процесътъ за разпространението на християнството би трѣбвало да бжде много бавенъ. Между това има фактове, които показватъ, че българитѣ не сж чакали все тоя околенъ пжть за запознаване съ християнството и че сж влизали въ тѣсни сношения направо съ византийцитѣ. Вече за Кубрата има свидѣтелство, че е билъ християнинъ (в. студията на г-на В. Златарски „Нови извѣстия за най-древния периодъ на бълг. история" въ МСб. кн. XI, стр. 149). А избѣгването на Телерига въ Цариградъ и покръстването му тамъ (въ 777 г.) е общеизвѣстно. Отъ друга страна, познато е, че византийската партия въ България въ врѣмето на Константина Копронима е била твърдѣ силна. Тогава „ромеитѣ имали толкова много приятели въ България, щото изпратенитѣ отъ императора хора безопасно довели сѣмейството и роднинитѣ на Савина изъ България" (Соколовъ „Изъ древней исторіи болгаръ", стр. 81). За голѣмото влияние на византийцитѣ върху българитѣ свидѣтелствува и голѣмото разпространение на гръцкия езикъ въ България, което ни показватъ намѣренитѣ досега паметници отъ Омортагово и Маламирово врѣме. Инакъ не е могло и да бжде при постояннитѣ търговски, военни и др. сношения на новитѣ пришелци съ силната и висококултурна империя. А при тия сношения не е имало нужда и християнството да прониква между българитѣ само чрѣзъ посрѣдството на покоренитѣ отъ тѣхъ славѣни. — Самиятъ начинъ за разпространяването на християнството въ България, както си го прѣдставлява г-нъ Начовъ, намъ се вижда не напълно вѣроятенъ. И наистина, ако плѣненитѣ владици или изобщо

достойнитѣ за проповѣдници лица сѫ бивали откарвани въ робство съ знанието или дори по заповѣдьта на самитѣ български господари, какъвто е случаятъ съ епископа Мануила, — непà сѫ бивали давани въ рѫцѣтѣ на подчиненитѣ славѣни? Не е ли по-вѣроятно, че плѣнницитѣ, особено по-първитѣ измежду тѣхъ, сѫ се държели между самитѣ българи и сѫ се намирали въ близки сношения именно съ високото съсловие? Когато Константинъ Багренородни говори за Мануила, той направо казва за него, че обърналъ въ християнство „мнозина *измежду българитѣ*" (Соколовъ. „Изъ древней исторіи болгаръ", 122). А какви сѫ могли да бѫдатъ отношенията между по-първитѣ плѣнници и българитѣ? Трѣбва ли да си прѣдставяме тия плѣнници като единъ видъ свободни проповѣдници, които се занимаватъ съ мисионерство? Намъ се струва, че такова прѣдставление е несъвмѣстимо съ прѣдставлението за робството въ ония варварски врѣмена. Много по-вѣроятно ни се вижда, че влиянието на плѣнницитѣ е било влияние не на проповѣдници, а на служители и възпитатели. Много по-естествено е да се мисли, че плѣнницитѣ сѫ стояли близу до по-високото съсловие, срѣдствата на което сѫ му позволявали да има роби. Едни отъ тѣхъ сѫ извръшвали различни служби въ домоветѣ на господаритѣ си, а други сѫ чакали изкупуването си. Мнозина отъ тѣхъ трѣбва да сѫ били занаятчии, отъ каквито българитѣ най-много сѫ се нуждаели; а една часть, много по-малка, може да сѫ били и възпитатели на дѣцата на болярскитѣ сѣмейства. Голѣмото разпространение на гръцкия езикъ въ България ни налага мисьльта, че тоя езикъ е бивалъ изучванъ поне отъ боляритѣ. Изобщо влиянието на плѣнницитѣ е вървѣло отгорѣ надолу, т. е. отъ по-високитѣ съсловия къмъ по-низкитѣ, а не обратно. Така е вървѣло и влиянието на военнитѣ и търговскитѣ сношения, защото и послѣднитѣ сѫ могли да иматъ мѣсто главно въ срѣдата на по-високитѣ класове — въ градското съсловие, доколкото го е имало. Споредъ това, намъ се чини, че християнството е проникнало още отначало въ горнитѣ класове, а не се е разпространило по-напрѣдъ въ долнитѣ слойове на новитѣ завоеватели. А понеже тогавашнитѣ българи сѫ можали да схванатъ не толкова вѫтрѣшната страна на християнството, колкото външната, т. е. понеже въ тѣхнитѣ очи разликата между езичеството и християнството се е свеждала главно къмъ разлика въ живота, обичаитѣ и обредитѣ, — то е явно, че за склоняването имъ къмъ новата вѣра много по-голѣмо значение сѫ имали сношенията имъ съ византийцитѣ, отколкото проповѣдничеството на подвластнитѣ тѣмъ (на българитѣ) славѣни.

Разпространението на християнството въ България е само частенъ случай отъ разпространението на византийската култура; а тая култура е можала да проникне по-напрѣдъ между по-високитѣ класове, отколкото между по-низкитѣ, по-напрѣдъ въ градоветѣ, отколкото въ селата. Ние не трѣбва да си прѣдставяме пѫтя, по който е вървѣло проникването на християнството въ България, за идентиченъ съ пѫтя, по който е вървѣло то въ Гърция и Римъ, защото послѣднитѣ бѣха високо-културни страни. Много по-инакъ сѫ могли да гледатъ високитѣ класове въ тия страни на християнството, което идѣше отъ прѣзираната отъ тѣхъ Юдея, отколкото сѫ могли да гледатъ на него проститѣ български боляри и

военни хора, когато то идѣше отъ културната Византия. Ако за единъ Требелъ е било най-висока честь да приеме кесарска титла; ако за единъ Телеригъ е било прѣдпочтително да замѣни своето ханство съ византийско патрицианство, — може ли да се мисли, че високитѣ класове въ България сѫ се държали спрѣмо християнството така, щото да иматъ нужда за приемането му отъ косвеното влияние на заробенитѣ славѣни? Не е ли по-вѣроятно, че високитѣ класове сѫ били подготвени за приемането на християнството чрѣзъ самитѣ си сношения съ Византия, чрѣзъ самия си животъ?

Като излага дошлитѣ до насъ свѣдѣния за гонението на християнството отъ Омортага, авторътъ приима, че това гонение е било насочено главно противъ славѣнитѣ християни, а особено противъ славѣнскитѣ велможи. Той мисли, че заинтересуванитѣ българи — боляри сѫ подбутнали Омортага да подигне гонение срѣщу християнитѣ, та чрѣзъ това да се оттърватъ отъ омразнитѣ тѣмъ славѣнски велможи. Основания за това си мнѣние г-нъ Начовъ не привожда. — Слѣдъ това той излага познатия разказъ на Теофилакта за обръщането на Маламирова братъ Енравота въ християнство отъ плѣнника Кинама. Тоя разказъ е твърдѣ характеренъ за начина, по който гръцкитѣ плѣнници сѫ влизали въ обяснения по религиознитѣ си възгледи съ своитѣ господари. Така, той ни съобщава, че Кинамъ почналъ да говори на Енровота за Христа, само когато послѣдниятъ, слѣдъ като го изискалъ отъ брата си и го извадилъ отъ тъмницата, почналъ самъ да го разпитва. Инакъ, струва ми се, не би и могълъ да постѫпи единъ робъ. А какъ малко прилича подобенъ начинъ за дѣйствие на мисионерствуването, както обикновено си го прѣдставятъ мнозина, като говорятъ за гръцкитѣ плѣнници въ България!

Слѣдъ нѣколко заключителни думи за успѣхитѣ на християнството прѣди Борисовото покръстване, г-нъ Начовъ забѣлѣзва, че, прѣди да стане то, християнитѣ въ България не сѫ можали да съставятъ особна църква, а сѫ се броили за вънкашно духовно стадо на гръцко-византийската църква, като сѫ си служели и съ гръцки книги. Чрѣзъ това гръцкиятъ езикъ, който и така е билъ официаленъ езикъ на българскитѣ господари, добивалъ още по-широко разпространение. Подиръ това той почва да говори за *Бориса* и по такъвъ начинъ прѣминува къмъ втория отдѣлъ на своята книга.

**Обявяване християнството за владѣтелна вѣра отъ Бориса и обстоятелствата, при които е станало то.** — Относително *бащата на Бориса* и *врѣмето*, когато послѣдниятъ (Борисъ) е почналъ да князува, авторътъ приима, ако и не безъ колебания, мнѣнието на г-на В. Златарски. Послѣдниятъ, както е извѣстно, дохожда до заключение (в. студията му „Приемницитѣ на Омортага“), че Борисъ е билъ Пресямовъ синъ и че е почналъ да князува между 843—845 год. — Слѣдъ като привожда запазенитѣ въ Чивидалското евангелие имена на Борисовото сѣмейство, г-нъ Начевъ туря цѣлъ единъ параграфъ за *титула на Бориса.* Въ него той посочва, съ какви гръцки и латински титули е бивалъ замѣстванъ домашниятъ титулъ на българскитѣ владѣтели прѣди Бориса и какъ титулуватъ Бориса гръцкитѣ и латинскитѣ писатели, които говорятъ за неговото покръстване. При

популярния характеръ на книгата, тоя параграфъ се явява съвсѣмъ излишенъ. — Относително *столицата на Бориса*, авторътъ приема новото мнѣние, изказано, ако се не лъжемъ, за пръвъ пѫть рѣшително отъ Иречека, споредъ което тя се е намирала на мѣстото на днешната Абоба. При това той споменува и друго едно прѣдположение на нашия историографъ, а именно, че тая столица е идентична съ споменувания и въ старобългарския прѣводъ на Манасиевата лѣтопись градъ Плисковъ (въ старобългарския прѣводъ — „Плиска". В. Мн. Сб. VI, 342). Споредъ автора, „прѣнасянето на столнината къмъ края на IX в. отъ старата „аула" въ сетнѣшния Прѣславъ трѣбва да е било въ свръзка съ вѫтрѣшната политика — промѣната на религията: Симеонъ навѣрно е искалъ съ това да заличи по-скоро спомена за старата религия и да се отдалечи отъ болярите — защитници на езичеството". Иска ни се да вѣрваме, че, ако прѣнасянето на столицата е било извършено отъ Симеона, то ще трѣбва да се обясни съ по-други причини, понеже борбата съ езичеството въ Симеоново врѣме не ще е била вече така интензивна, щото да става нужда за нея да се прѣнася столицата.

Като минува да говори за *дѣятелностьта на Бориса*, г-нъ Начовъ изтъква деликатното положение, въ което се е намиралъ той (Борисъ), като владѣтель на такава страна, дѣто сѫ се сблъсквали „двѣ културни течения, два свѣта — Изтокъ и Западъ". Още тукъ той посочва, че Борисъ, благодарение на своята прѣдвидливость, е смогналъ да рѣши сполучливо мѫчнотиитѣ, които е изпрѣчвало отпрѣдѣ му това положение.

Изложението на *самото покръстване*, както и на *причинитѣ*, които сѫ го прѣдизвикали, е направено главно по споменатото вече съчинение на М. Соколова; но по нѣкои въпроси авторътъ има и свои възгледи. Така, докато Соколовъ приима, че въ врѣме на покръстването си Борисъ се е намиралъ въ стѣснено положение, особно слѣдъ нанесената отъ Петрона побѣда надъ арабитѣ, — г-нъ Начовъ се държи о мнѣнието на Голубински, споредъ което Борисъ излѣзълъ побѣдитель въ прѣдприетия отъ него походъ противъ византийцитѣ. За потвърждение на послѣдното мнѣние се привожда обстоятелството, че, слѣдъ покръстването, на Бориса била отстѫпена областьта Загоре, както и това, че по него врѣме Борисъ билъ добрѣ съ франкитѣ, та е можалъ да си послужи съ всичкитѣ си сили противъ Византия. По-голѣма доказателна сила има първото отъ тия двѣ обстоятелства; но, ако дори се докаже, че наистина е била отстѫпвана казаната областъ, още е въпросъ, дали думата е за фактическо отстѫпване или само за политическо уравнение на единъ, фактически отдавна рѣшенъ, въпросъ.

Въ *болярския бунтъ* срѣщу Бориса авторътъ вижда не толкова религиозна, колкото политическа реакция. Тоя възгледъ и намъ се вижда най-приемливъ. Самитѣ бунтовници сѫ роптали противъ княза, защото имъ билъ далъ лошъ законъ. Нека забѣлѣжимъ мимоходомъ, че тоя бунтъ не може да обори нашата мисълъ за разпространение на християнството отъ горнитѣ класове на народа къмъ долнитѣ, понеже послѣднитѣ не можаха да иматъ голѣмо военно значение по онова врѣме и понеже, ако едни боляри сѫ били противъ Бориса, други трѣбва да сѫ били съ него. Да не е било тъй, Борисъ не би могълъ и да излѣзе наглава съ възстанието.

**Фактори, на които се дължи закрѣпяването на християнството въ България.** — Относително въпроса за *участието на св. братя въ покръстването на българитѣ*, г-нъ Начовъ приима мнѣнието на А. Будиловича, въ полза на което въ послѣдньо врѣме се изказа и г-нъ В. Златарски (в. Мин. Сб. кн. XV, книжовенъ отдѣлъ, стр. 39—40). Споредъ това мнѣние, св. братя, макаръ да не сж участвували направо при покръстването на българитѣ, косвено сж способствували за него. За доказателство на това се привождатъ разни съображения, черпени отъ мисионерската дѣятелность на св. братя, отъ прѣминуването имъ прѣзъ България, както и отъ избѣгването на тѣхнитѣ ученици при Бориса. Потвърждение намира това мнѣние и въ думитѣ на Св. Климентовото житие, че Методий още по-рано билъ направилъ Бориса свое духовно чедо, като го плѣнилъ „съ добрата си отъ всѣка страна рѣчь" (Житието, глава IV) и че и по-послѣ (когато билъ въ Моравия) той „не прѣставалъ да го обсипва съ благодѣянията на словата и поученията си." За второто прѣминуване на Методия прѣзъ България, въ 881—82 год., г-нъ Начовъ споменува по-послѣ (стр. 62.)

Намъ се струва, че привежданитѣ въ полза на това мнѣние съображения ще могатъ да иматъ доказателна сила, само ако се разяснятъ отношенията на Бориса къмъ владѣтелитѣ на западъ отъ неговата държава. Тия отношения и досега си оставатъ недобрѣ освѣтени; малко се е спрѣлъ на тѣхъ и г-нъ Начовъ. А пъкъ у читателя неволно се явява въпросъ: ако Борисъ е зналъ св. братя и отчасти дори се е намиралъ подъ тѣхното влияние, защо се е държалъ тъй враждебно къмъ моравския князъ, и то главно слѣдъ отиването на св. братя въ Моравия? Авторътъ справедливо съзира въ държавната политика на Бориса широкъ планъ, насоченъ къмъ включване въ интереситѣ на българската държава цѣлото южно славѣнство. Добрѣ прави той, като туря въ свръзка съ тоя планъ Борисова походъ срѣщу хърватитѣ, а послѣ срѣщу сърбитѣ, съ които воювалъ безуспѣшно още Пресямъ. Но, като споменува за насочения противъ франкитѣ съюзъ между Бориса и моравцитѣ (нападенията въ 853 и 855 г.) и за по-подирния съюзъ на послѣдния съ франкитѣ противъ Ростислава, — г-нъ Начовъ не прави никакви прѣдположения относително цѣлитѣ на Бориса въ тая нагледъ непослѣдователна политика спрѣмо моравцитѣ. Въ тия Борисови войни той вижда несполучливи опити, които сж имали това значение, че сж накарали Бориса „да прѣкжсне стремежа си на западъ и да завие на другъ пжть" — къмъ Византия. Като говори за повторното сближение на Бориса съ Византия, слѣдъ прѣговоритѣ му съ папата за самостоятелна църква, авторътъ, подобно на Соколова, приима, че една отъ подбудителнитѣ причини за това сближение трѣбва да се търси въ обстоятелството, че новиятъ византийски императоръ, Василий Македонецътъ, билъ човѣкъ енергиченъ, а пъкъ Людовикъ Нѣмски се билъ вече разправилъ съ моравцитѣ, та нѣмалъ нужда отъ българитѣ и гледалъ своитѣ интереси (стр. 45). Но дали Борисъ, при съюзяването си съ Людовика, е ималъ прѣдъ видъ да търси помощникъ срѣщу Византия? Каква опасность му е прѣдстояла отъ страна на послѣдната? Нѣкой страшенъ походъ ли се е тъкмѣлъ

срѣщу него? — Нищо подобно не е имало. Та и защо Борисъ да възвие на друга страна, тъкмо когато съюзникътъ му се засилилъ?

Намъ се струва, че съюзяването на Бориса ту съ моравцитѣ, ту съ франкитѣ се е диктувало главно отъ отношенията му къмъ славѣнитѣ по сѣверозападната граница на царството му, а не толкова отъ отношенията му къмъ Византия. Това негово колебание, което на прьвъ погледъ излиза твърдѣ странно, може да се обясни най-добрѣ съ прѣдположението, че той е гледалъ да парализува влиянието на моравското княжество върху славѣнитѣ на сѣверозападната граница на царството си. Борисъ помага на моравцитѣ дотогава, докато тѣ сж били слаби, може би, съ надежда да ги вземе подъ свое върховенство; но, щомъ Ростиславъ (862 год.), а особено Светополкъ (отъ 871 год.) засилватъ Моравия, Борисъ помага на нѣмцитѣ, види се, защото не иска да има силно славѣнско господарство, което да привлѣче славѣнитѣ по сѣверо-западнитѣ му граници къмъ себе-си. Особено слѣдъ пратеничеството на Ростислава и Коцеля до византийския императоръ и слѣдъ дохождането на св. братя въ Моравия, опасностьта да се групиратъ славѣнскитѣ племена вънъ отъ българското влияние е нараствала. Може би, това и да е една отъ главнитѣ причини, които сж заставили Бориса да прибърза съ приемането на християнството, и то отпърво чрѣзъ посрѣдството на Людовика Нѣмски. Отъ отговора на папа Николая I до Людовикова посланникъ (864 год.) се вижда, че въ 864 год. Борисъ вече билъ съобщилъ на нѣмския краль намѣрението си да се покръсти. Соколовъ приима, че това намѣрение е било изказано въ врѣме на съвмѣстния походъ на българитѣ и нѣмцитѣ противъ Карломона, Людовикова синъ, въ 863 год. (Соколовъ. „Изъ дрвней исторіи болгаръ,“ 152). Ще каже, че Борисъ е изказалъ намѣрение да се покръсти почти въ сжщото врѣме, когато сношенията на Ростислава съ Византия се увѣнчаха съ успѣхъ, изявенъ въ дохождането на св. братя въ Моравия. Отначало Борисъ е поискалъ да парализува влиянието на Моравия върху западнитѣ славѣни чрѣзъ посрѣдството на нѣмцитѣ, а отпослѣ е намѣрилъ за по-добрѣ да се обърне къмъ самата Византия, като влѣзе въ по-тѣсни сношения съ нея. Само така ако гледаме на работата, ще можемъ си обясни, защо Борисъ не е влѣзълъ още отначало въ приятелски сношения съ моравския князъ, за да разпространи благотворното влияние на св. братя и върху България — обстоятелство, което хвърля въ недоумѣние покойния Миларовъ. (История на бълг. народъ, стр. 26). И наистина, какъ би могълъ той да влѣзе въ приятелски сношения съ владѣтель, отъ чието влияние върху славѣнитѣ по западната си граница се е боялъ? Но отпослѣ, когато моравскиятъ князь Светополкъ се яви като гонитель на славѣнското богослужение, Борисъ побърза да вземе послѣдното подъ свое покровителство. И прѣминуването на св. Методия прѣзъ България въ 881—2 год. вече трѣбва да се тури въ свръзка съ желанието на Бориса да въведе въ държавата си славѣнското богослужение. Дали загатванитѣ отъ св. Климентовото житие сношения на Бориса съ Методия не се отнасятъ именно къмъ това врѣме? Самото житие говори за тѣхъ, слѣдъ като споменува за св. Кириловата смърть.

Като разглежда *сношенията на Бориса съ папата* за основаване самостоятелна архиепископия, г-нъ Начовъ се спира и върху въпроса,

какъвъ ходъ би взела българската история, ако Борисъ да не бѣ се отметналъ отъ папата (стр. 42—4). Съображенията, които той изказва по тоя въпросъ не ни се виждатъ много доказателни; но ние нѣма да се спираме на тѣхъ, защото, както умѣстно забѣлѣзва самъ г-нъ Начовъ, ходътъ на историята не може да се прѣдсказва. — Къмъ разказа за основаването самостоятелна българска архиепископия авторътъ е притурилъ нѣкои свѣдения за *двѣтѣ славянски азбуки* — кирилица и глаголица, за прѣвода на св. писание и за старобългарския *книжовенъ езикъ*. За азбукитѣ той приима владѣещето за днесъ мнѣние на Тайлъра и Лескина, по което и двѣтѣ азбуки сѫ произлѣзли отъ грѫцкото писмо — глаголицата отъ скорописното, а кирилицата отъ уставното (унциалното), и само прѣдава, безъ да приима или отхвърля, мнѣнието, че глаголицата е по-стара. Въ параграфа за *прѣвода на св. писание* той изтъква великото значение на това дѣло за славѣнството, а въ параграфа за старобългарския *книжовенъ езикъ* изтъква голѣмата роля, която този езикъ е игралъ въ културното развитие на славѣнството, както и богатството на звуковетѣ и формитѣ му, изразителностьта и пластичностьта му. Въ свръзка съ свѣденията за прѣвода на св. писание и за старобългарския книжовенъ езикъ, въ книгата сѫ дадени доста подробни свѣдения за дохождането на *Методиевитѣ ученици* въ България, както и за дѣятелностьта на най-виднитѣ отъ тѣхъ.

**Културно-исторически свѣдения за Борисово врѣме.** — За четвъртия отдѣлъ отъ книгата си авторътъ не е ималъ пълно рѫководство, подобно на Соколовото изслѣдване; по тая причина въ него той се явява по-самостоятеленъ, но и по-често пада въ грѣшки. И тоя отдѣлъ е написанъ, изобщо взето, добрѣ; но въ него се забѣлѣзва единъ доста важенъ недостатъкъ, който го туря по-долу отъ първитѣ отдѣли. Въ желанието си да бѫде, колкото се може, по-пъленъ, г-нъ Начовъ пада въ *неточности*, като или обобщава единични фактове, или засѣга явления изъ по-сетнѣшни периоди на българската история. Наистина, той се е старалъ да свърже културно-историческитѣ свѣдения, що дава, все съ врѣмето на Бориса, което (врѣме) е прѣдметъ на книгата му; но врѫзката често бива слаба или дори съвсѣмъ изкуствена. Така, напр., по поводъ на казаното отъ Св. Климентовото житие, че Св. Климентъ съставилъ прости и ясни поучения за всичкитѣ праздници, г-нъ Начовъ е написалъ цѣлъ параграфъ за *проповѣдьта въ Борисово врѣме*. То се знае, че никой не може да каже нищо противъ похвалитѣ, които г-нъ Начовъ справедливо прави Клименту, задѣто вѣрно е схваналъ потрѣбитѣ на врѣмето си и вѣщо е сумѣлъ да ги удовлетвори чрѣзъ вразумителни рѣчи. Не по-малка похвала заслужва и Борисъ, задѣто е могълъ да оцѣни и отличи достойния архипастирь, па и да го постави въ положение да дѣйствува успѣшно за полза на народа си. Но да се говори възъ основа на Климентовото проповѣдничество за проповѣдь въ Борисово врѣме, ще рече да се обобщава едно частно явление. Наистина, г-нъ Начовъ споменува и за поученията на епископа Константина; но по книжовната си дѣятелность послѣдниятъ спада вече къмъ Симеоново врѣме. Своитѣ „Тълкования на недѣлнитѣ евангелия“ той е написалъ въ 898 год. Дори и Св. Климентъ е написалъ проповѣдитѣ си въ врѣмето на Симеона, а не на Бориса, защото, споредъ неговото житие,

той ги е написалъ, когато станалъ велишки епископъ; а такъвъ е сталъ той въ врѣмето на Симеона (в. гл. XX—XXI отъ житието). Затова по-умѣстно би било да се говори за проповѣдничеството на Климента и Константина, когато се разглежда църковно-просвѣтителната дѣятелность на дѣйцитѣ отъ Симеоново врѣме, въ което послѣдната доби опрѣдѣлена посока.

Авторътъ е помѣстилъ въ книгата си отдѣлни параграфи за *църквитѣ и манастиритѣ* въ Борисово врѣме, въ които (параграфи) е събралъ всички оскѫдни свѣдения по прѣдмета, що е можалъ да намѣри. Именно, той говори за църквата въ Брѣгалнишката епископия, за нѣкакви-си „бѣли цръкви на Овчи поли", за споменуванитѣ въ сѫщото житие манастиръ и църква, съградени отъ св. Климента, „които били по-изгледни поради своя валчестъ и обълъ видъ". Най-послѣ той споменува новооткрититѣ основи отъ голѣма църква въ с. Абоба. Всичкитѣ тия подробности, съ които сѫ изпълнени двѣ страници и половина отъ книгата, намъ се виждатъ ненуждни въ едно популярно съчинение.

Отдѣлни параграфи е помѣстилъ авторътъ и за *духовенството* и *правата на църквата*. И въ тѣхъ той е принуденъ да обобщава единични фактове. Така, отъ отношенията на Бориса и Симеона къмъ Климента и другаритѣ му той вади заключение за положението на духовенството въ България по онова врѣме. Г-нъ Начовъ пише: „Черноризци, презвитери и епископи ... служили и за съвѣтници на короната и имали важно значение въ държавнитѣ работи. Това се вижда отъ положението, което Борисъ създаде за дѣятелностьта на Климента въ Кутмичевица. То личи още по-ясно отъ разговора на Симеона за прославяние на българската земя" (стр. 67). Но едвали има нужда да се разяснява, че това, което може да се каже за единъ светитель като Климента, не може да се отнесе къмъ черноризцитѣ и презвитеритѣ, па дори и къмъ епископитѣ изобщо.

На стр. 68—70 авторътъ говори за *изкуството въ Борисово врѣме,* макаръ и самъ да признава, че за изкуства въ онова врѣме можемъ „само да лучкаме." Въ бѣлѣжкитѣ си по тоя прѣдметъ той, разбира се, е принуденъ да си служи съ общи думи, каквито сѫ тѣзи, че изкуството въ Борисово врѣме „трѣбвало въ развитието си да се подложи на мощното влияние на византийското" (стр. 68) и че „въдворяването на християнството въ България откривало поле прѣди всичко за църковния живописъ и архитектура" (стр. 69). Г-нъ Начовъ дори намира, че „въ епохата, която ни занимава, се съзиратъ слѣди отъ високо развито изкуство въ България" (стр. 69). За да докаже това си твърдение, той привожда думитѣ на св. Климентовото житие, че св. Климентъ билъ така привързанъ къмъ манастира си, че му било мѫчно да се отдалечава отъ него, и споменува още, че, по думитѣ на старци, които били виждали остатъци отъ притвора на тоя манастиръ, послѣдниятъ ималъ дълги мраморни колони. За сѫщата цѣль авторътъ спомня думитѣ на житието, че Климентъ гледалъ да привлича българитѣ да се събиратъ наедно чрѣзъ хубави сгради, и най-послѣ говори за новооткрититѣ основи отъ палатъ и църква въ с. Абоба, дѣто личали основитѣ на 16 мраморни колони. Но, за да могатъ посоченитѣ отъ него фактове да докажатъ нѣщо, трѣбвало би да

се знае, не само дали споменуванитѣ сгради не сѫ единични случаи, но още — дали тѣ сѫ правени отъ българи. А това именно е повече отъ съмнително. Самъ авторътъ признава, че засега още не може да се рѣши, дали българското изкуство има нѣкакъвъ дѣлъ въ новооткрититѣ стари сгради. За да убѣди читателитѣ си, че изкуствата въ България сѫ имали добъръ приемъ, г-нъ Начовъ посочва живописа въ миниатюритѣ на ватиканския прѣписъ отъ Манасиевия лѣтописъ, „богатитѣ рисунки и скѫпи украшения на нѣкои български сборници отъ 14 вѣкъ“, а така сѫщо и живописа на „нѣкои наши старински храмове, дѣто въ типоветѣ и костюмировката се забѣлѣжватъ домашни чърти“ (стр. 70). Но едвали е нуждно да се напомня, че, когато се говори за изкуство въ IX вѣкъ, посочване на рисунки отъ XIV вѣкъ е неумѣстно.

И въ бѣлѣжкитѣ си изобщо по *културата* на българитѣ въ Борисово врѣме авторътъ засѣга почти цѣлата ни стара история. Така, той посочва, че славѣнитѣ още при заселването си почнали да се запознаватъ съ византийската култура, че наскоро усвоили византийското военно изкуство и че голѣма часть отъ „техническитѣ названия на сѣчива и производства на занаяти, що изискватъ по-голѣмо умѣене (напр., на мѣдникарския)“ сѫ византийски — което показва, че нашитѣ дѣди сѫ се развивали културно подъ влияние на Византия. Всичкитѣ тия истински, но общеизвѣстни нѣща г-нъ Начовъ намира за възможно да изложи въ свръзка съ Борисовото царуване само затова, защото въ житието на св. Климента се споменува, че послѣдниятъ прѣнасялъ отъ гръцкитѣ земи всѣкакви питомни овощки и чрѣзъ присаждане облагородявалъ дивечкитѣ, които изобилно растѣли по българската земя. — Отъ 85 до 87 стр. се говори за *„културното влияние на България върху съсѣдитѣ ѝ“*. И тука срѣщаме сѫждения, сами по себе-си вѣрни, но такива, които щѣха да бѫдатъ умѣстни, ако да се говорѣше не само за Борисово врѣме, а за стария ни исторически животъ изобщо.

Въ параграфа *„Училища и обучение“* г-нъ Начовъ се старае да охарактеризува училищата въ Борисово врѣме. И въ тоя случай той си служи съ указания за старобългарскитѣ училища отъ по-подирно врѣме, дори отъ 14 в. Тогавашнитѣ училища, спородъ него, не сѫ могли да бѫдатъ други, освѣнъ келийни. Въ тѣхъ се учало „четмо, писмо и пѣние“. „Числото на ученицитѣ, по необходимость, било голѣмо; затуй обучението не е могло да бѫде единично, както може да е станало слѣдъ врѣме“ (стр. 72). Макаръ въ всичкитѣ тия твърдения и да има голѣма правдоподобность, тѣ все си оставатъ неподкрѣпени фактически за врѣмето на Бориса, защото, освѣнъ за ученицитѣ на св. Климента, други свѣдения отъ това врѣме ние нѣмаме. Сѫщото трѣбва да се каже и за параграфа *„Образованость. Влияние на византизма“* (стр. 75—77). Това, което авторътъ говори за просвѣщението въ Борисово врѣме, въ сѫщность се отнася не толкова къмъ това врѣме, колкото къмъ старобългарското и дори староруското просвѣщение изобщо (в. статията на Пипина „Древнее просвѣщеніе“ въ В. Европы отъ 1894 год. № 3). Така, той разправя, че учеността на ония лица, които по онова врѣме сѫ се считали за учени или дори за философи, се състояла само въ по-обширна начетеность по църковнитѣ книги (стр. 75). Но, ако имаме

прѣдъ видъ Борисовото врѣме, нѣма защо да говоримъ за това, понеже тогава, освѣнъ св. Кирила, който е дѣйствувалъ вънъ отъ България и който наистина е ималъ философско образование, никой другъ философъ между нашитѣ дѣди не се споменува.

Но, ако съ казаното за училащата г-нъ Начовъ само отнася къмъ Борисово врѣме нѣща, които сж вѣрни за по-подирнитѣ врѣмена, — той се явява просто несправедливъ, когато, изказвайки съжаления, задѣто въ България не се въвела наука, а само книжно учение, стоваря вината за това върху Византия. Тия си сждения г-нъ Начевъ е заелъ отъ Пипина (в. статията му „Начатки русской литературы“ въ В. Европы отъ 1893 год., кн. XI и XII, стр. 280—1). Ала той забравя, че това, що може да се говори изобщо за староруската книжнина, която е сжществувала въ продължение на 7 вѣка (XI—XVIII), не може по никакъвъ начинъ да се отнесе къмъ началото на българската книжнина. Впрочемъ и Пипинъ напраздно укорява Византия за низкото равнище на староруската книжнина. Ето що казва авторътъ, въ съгласие съ Пипина, на стр. 75—6: „Причината на туй трѣбва да диримъ въ обстоятелството, че Византия, освѣнъ едничкия фактъ — дѣятелностьта на Кирила и Методия, останала безучастна къмъ умственото развитие на православното славѣнство, та цѣлото то не се възползувало отъ онуй ӣ научно прѣдание, що прѣминало на западъ и имало тамъ толкова благотворни сетнини. Така тя *не пожелала да дойде на помощь* и на новопросвѣтения български народъ съ ония срѣдства за просвѣщение, съ които боравила, а гледала само за свои интереси да установи авторитета си въ църковнитѣ и политическитѣ му работи“. Като посочва, че българскиятъ народъ билъ оставенъ самъ да черпи отъ богатата съкровищница на класическата старина, доколкото тя била запазена въ Византия, г-нъ Начовъ отбѣлѣзва, че той (бълг. народъ) не можалъ да стори това, защото билъ излѣзълъ късно на историческата сцена. „Той не билъ нарасналъ дотамъ, дѣто да може да възприеме самъ и изведнажъ класичната литература за своето образование, да се интересува за философията на Платона или дори за поезията на Хомера, когото въ византийскитѣ училища изучавали наравно съ Библията. Древнитѣ гръцки философи и поети неговата първа писменость знаяла само по име“. Както казахме, при тия си съжаления и укорявания, г-нъ Начовъ не само забравя врѣмето, за което пише, ами се явява и несправедливъ. Че въ Борисово врѣме е неумѣстно да се говори за каква да е философия, — това, струва ни се, не иска доказване. Но ние не виждаме причини да се укорява Византия, дори ако се говори за старобългарската книжнина изобщо Право да си кажемъ, намъ не е ясно, какво собствено мисли авторътъ, че би могло да се чака отъ Византия да направи за нашитѣ дѣди, които всѣкога сж били на ножъ съ нея. Какъ би могла да ги застави тя да учатъ философия? Ние можахме да я укоряваме само въ такъвъ случай, ако тя да не бѣ оставяла да се внасятъ въ България научно-философски книги или да се приматъ българчета въ училищата ӣ. Но ние не знаемъ да е имало такова нѣщо. Не е мжчно, струва ни се, да се докаже, че, ако въ България не е могла да се яви каква да е научна дѣятелность, причината на това не е нехайството и недоброжелателството на Византия, а исто-

рическитѣ условия, които не оставиха старата ни държава да се закрѣпи, та да се явятъ и въ нея класове съ по-висока духовна култура.

На стр. 77—80 г-нъ Начовъ говори и за *поезията* въ Борисово врѣме. Поводъ за това му дава извѣстната стихотворна молитва на епископа Константина. Тая молитва той погрѣшно счита за едничъкъ стихотворенъ опитъ въ старата ни книжнина, като изпуща отъ прѣдъ видъ двѣтѣ стихотворни похвали за Симеона, както и нѣколкото стихотворни опити отъ по-подирно врѣме, за които писа професоръ Соболевски (в. Мин. Сб. кн. XVI и XVII, стр. 314—324, дѣто сѫ приведени изцѣло една отъ похвалитѣ за Симеона и единъ акростихъ отъ XIII в.).

За стихотворната молитва на епископа Константина, може би, е по-умѣстно да се говори въ свръзка съ Симеоновото царуване, отколкото съ Борисовото, защото тя е написана въ 898 год. Но то не е много важно. Ние се спираме на параграфа за поезията въ Борисово врѣме, не за да посочимъ тая неточность, а за да разгледаме едно недоразумѣние, което е намѣрило мѣсто въ книгата на г-на Начова и което се длъжи на това, че той е отнесълъ къмъ Борисово врѣме казаното отъ Пипина за староруската книжнина изобщо (в. Вѣст. Европы, 1893, кн. XII, 752). И той. като Пипина, изкарва първитѣ славѣнски цръковни писатели и дѣйци виновни въ това, че, увлѣчени отъ християнството, гонѣли народната поезия и проявленията на народния животъ. Докато опълчаването на първитѣ християнски писатели и отци на църквата противъ езическата поезия му се виждатъ умѣстни и оправдани, прѣнебрѣжението и отрицателното отнасяне къмъ народната поезия на първитѣ наши писатели му се вижда прѣкалено и безосновно. „Първитѣ християнски писатели“, казва той, като прѣдава мислитѣ на Пипина, „по чиито стѫпки вървѣли нашитѣ книжовници, имали прѣдъ себе античното езичество, що прѣдставяло цѣлъ могѫщественъ Олимпъ и боравило въ гръко-римския свѣтъ, пълнейки неговия битъ, изкуство и книжнина. Боговетѣ на тоя Олимпъ имали навредъ великолѣпни храмове, въ тѣхна честь ставали народни празденства, почитателитѣ имъ били силни противници на християнството, изъ тѣхната срѣдина излѣзли вѣковнитѣ гонения срѣщу него и пролѣли толкова християнска кръвь . . . Ала съ туй гръкоримско езичество не могло въ нищо да се сравни бѣдното славѣно-българско езичество, което нѣмало, както изглежда, дори колко-годѣ свързана козмогония (прѣдстава за произхода на свѣта). Нашиятъ Олимпъ билъ досущъ голъ, невиненъ и бѣденъ. Той не знаялъ дори имена, освѣнъ на малобройни мъгляви божества, не виждалъ при обреди и обичаи друго, освѣнъ наивно-дѣтински повѣрици на една младенческо природна религия и не усѣтилъ дори, кога новото учение го катурнало издъно“ (стр. 78).

Въ тия думи, споредъ насъ, се крие недоразумѣние. Че ние бихме могли да извлѣчемъ научна полза, ако да имахме свѣдения за поезията на нашитѣ дѣди отпрѣди десетина вѣка, — това никой нѣма да отрече. Но на какво основание можемъ да искаме отъ първитѣ си проповѣдници да се отнасятъ снизходително къмъ езическата поезия на своето врѣме? Знаели ли сѫ тѣ, че тая поезия ще прѣдставя наученъ интересъ, та да я записватъ? А дѣ по онова врѣме имаше религиозна търпимость, та да я търсимъ у нашитѣ дѣди? Когато се изказватъ съжалѣния, че не била за-

четена отъ страна на първитѣ ни църковни дѣйци езическата поезия отъ старо врѣме, — послѣдната, кой знае защо, се прѣдставя като сборъ отъ произведения, които изобразяватъ *живота* въ художествена форма. Ами ако тя се е състояла повече отъ фантастични разкази, заети отъ други народи? Или защото митологията ни била по-мъглива и по-бѣдна, та затова трѣбвало да я пазятъ? Въ всѣки случай, ние не виждаме основания да се твърди, че нашето езичество било съ такива плитки корени, щото „новото учение го катурнало издъно“. За какво „издъно“ катурване говоримъ, когато остатъци отъ езичеството има у народа ни и доднесъ? Намъ се струва, че нашитѣ първи писатели и проповѣдници могатъ много по-лесно да се оправдаятъ за своето враждебно отнасяне къмъ народната ни поезия, отколкото първитѣ църковни отци за тѣхната опозиция противъ класическата наука и поезия, защото послѣднитѣ сѫ прѣдставяли и прѣдставятъ нѣщо цѣнно, а нашата стара поезия едвали е била нѣщо нохудожествено отъ днешнитѣ простонародни приказки.

Параграфътъ „Воененъ битъ“ е написанъ, само за да се спомене въпросътъ на Бориса до папата относително умѣстностьта да се носи и за напрѣдъ на бой, вмѣсто знаме, конска опашка, и съвѣтътъ на послѣдния, да се замѣстятъ конскитѣ опашки съ кръстове. Въ параграфитѣ за *административното дѣление* и *държавния битъ* на българитѣ авторътъ прави нѣкои прѣдположения за дѣлението на българската държава при Бориса и за властьта на болярското съсловие. Макаръ че не всѣкога прѣдположенията му се явяватъ добрѣ обосновани, тѣ сѫ напълно умѣстни и дори неизбѣжни при нѣмането на достатъчни паметници за врѣмето, за което пише. Не можемъ само да одобримъ възгледитѣ на автора върху *византийското влияние*. Като споменува, че въ България имало свободни и роби, които той като че не отличава отъ крѣпостнитѣ, и че държавниятъ битъ продължавалъ по-нататъкъ да поглъща чърти и свойства отъ византийския, — г-нъ Начовъ прокарва възгледа, че това поглъщане ужъ било гибелно за народа. „Политическитѣ свойства и наредби на разлагащето се царство“, пише той, „дѣйствували разрушително върху младата славѣнска държава, та тя не е можала по-нататъкъ да си изработи трайни основи, които да крѣпятъ цѣлокупното и независимото ѝ сѫществуване“. Но тая разлагаща се държава можа да просѫществува още цѣли 6 вѣка и да се бори едноврѣменно съ толкова и такива врагове, противъ които едвали би могла да устои коя да е друга държава. Врѣме е, струва ни се, да разберемъ, че България е била слаба, не защото е търпѣла византийското влияние, а защото не е могла да усвои по-рано и по-основно добритѣ страни на византийската култура, каквито тя, покрай лошитѣ, е имала твърдѣ много.

**Личностьта и значението на Бориса.** — Като свършва бѣлѣжкитѣ си по културния животъ на българитѣ въ Борисово врѣме, авторътъ наново се връща къмъ Бориса и повторно говори за неговитѣ заслуги къмъ славѣнството. Слѣдъ това на 4 страници излага съдържанието на Фотиевото послание до Бориса и говори въ особни параграфи за набожностьта, монашеството и послѣднитѣ години на достойния князъ. — По такъвъ начинъ той отстѫпва отъ *плана* на книгата си, като вмѣта между свѣденията за дѣлото на Бориса и свѣденията за неговата личность цѣли

35 параграфа съ културно-историческо съдържание. Много по-естествено щѣше да бѫде, ако бѣше оставилъ послѣднитѣ свѣдения за най-подиръ. Тая грѣшка е така явна, че, на пръвъ погледъ, се явява странно, какъ авторътъ, комуто всѣки ще признае умѣнието да пише, не е могълъ да я забѣлѣжи. Както вече споменахме, незабѣлѣзването ѝ се обяснява съ обстоятелството, че г-нъ Начовъ е раздѣлилъ книгата си направо на параграфи, безъ да я дѣли прѣдварително на отдѣли. Благодарение на сѫщото обстоятелство, той е падналъ и въ нѣкои по-малки грѣшки при групирането на материала, като е съставилъ отдѣлни параграфи отъ материалъ, който трѣбваше да се съедини наедно (срав. §§ 50 и 85 на стр. 51—2 и 87—8).

*Слогътъ* на книгата е изобщо чистъ и правиленъ, макаръ на отдѣлни мѣста да се явява тежичъкъ. Само една грѣшка ни се хвърли въ очи на стр 14. Тамъ думитѣ на Соколова: „не знаемъ *никакого* сильно развитаго культа у языческихъ болгаръ. . .“ сѫ прѣведени така: „у тѣхъ не знаемъ *ни единъ* силно развитъ култъ“. Правописътъ е послѣдователенъ и правиленъ; печатарски грѣшки токо-речи нѣма. И печатътъ е доста чистъ, само че хартията би могла да бѫде по-добра.

Изобщо, книгата на г-на Начова, безъ да се гледа на посоченитѣ неточности, на разтегнатостьта на прѣдпослѣдния отдѣлъ и на казаната грѣшка въ систематизацията, прѣдставя доста подробна и добрѣ написана история на Борисовото царуване, отъ която читателитѣ могатъ да извлѣкатъ голѣма полза.

**Ю. Трифоновъ.**

---

**Срѣдъ мрака.** Романъ изъ съврѣменния ни животъ отъ Димитъръ Т. Страшимировъ. Пловдивъ 1901, 444, въ 8°. Цѣна 3 лева.

„Срѣдъ мрака“ е, може да се каже, едно отъ най-забѣлѣжителнитѣ явления въ народната ни художествена литература прѣзъ миналата 1901 година не само по яркостьта на изложението, но и по широкия захватъ на живота и по важностьта и значението на въпроситѣ, които възбужда това произведение. Днесъ полето на романа е дѣйствителностьта, цѣльта му — моралътъ. Така схваща и г. С. своята задача. Той се старае да ни даде картина отъ нелѣпостьта на нашитѣ обществени неуредици, да покаже на читателя това, което лежи въ основата на нашия животъ. Положителнитѣ и особено отрицателнитѣ страни на съврѣменния ни животъ сѫ очертани майсторски.

Романътъ е раздѣленъ на четири части. Главенъ герой на историята е Смилъ Дворяновъ, младъ, интелегентенъ момъкъ, свършилъ правнитѣ науки въ странство. Въ тази история ние го заварваме прокуроръ въ градъ К. Дворяновъ иска да остане и остава вѣренъ на увѣщанията на стария си баща, който не рѣдко и едва ли не съ сълзи отъ нѣжность му казвалъ: „Учи се, синко! Въ науката е истината, и любовьта, и величието. Азъ не искамъ отъ моя синъ друго, освѣнъ да бѫде просвѣтенъ, честенъ и самостоятеленъ“. Тия съвѣти бѣха политическото вѣрую на Дворянова. Поради своята честность, добросъвѣстность и способность

въ кратко врѣме той спечелва довѣрието и обичьта на всички добри граждани въ К.

Тъкмо противоположенъ нему по характеръ е адвокатътъ Хамамджиевъ, който, като депутатъ, е всесиленъ и не подбира срѣдствата, за да постигне своитѣ нечисти цѣли. Прѣдъ Хамамджиева всички чиновници се смиряватъ, всички му се боятъ, всички го слушатъ. Рѣдко изключение прави само Смилъ Дворяновъ, който слуша само гласа на съвѣстьта си и постановленията на законитѣ. Той рѣшително се намѣсва и прѣчи на незаконнитѣ домогвания на Хамамджиева, прѣчи му, щомъ той иска нѣкакъ си да заобиколи закона. Хамамджиевъ е недоволенъ, той се заканва Дворянову, още щомъ вижда, че опитътъ му, да тури и него на ржка, ударя о камъкъ:

„Азъ все се надѣвахъ да ви видя въ писалището си", казва той Дворянову. „При мене идатъ всички; тука тъй върви . . ." На хладнокръвния отговоръ на Дворянова: „Ще ви посѣтя нѣкога", Хамамджиевъ възразява повелително: „Ще посѣтя не, трѣбва да посѣтите! . . . азъ ви го казвамъ, па вие правете, какво знаете. Тука тъй върви . . . Да речемъ, че имате много работа въ канцеларията, възможно е, вѣрвамъ го, но то е нищо, работата може и да позакъснѣе! Азъ се надѣвахъ твърдѣ много на васъ, господинъ Дворяновъ, и не направихъ никакви възражения въ министерството за назначението ви тукъ. Азъ се надѣвахъ, че вие ще ми помагате въ вѣстника . . . Дѣлата вие бива и да не гледате толкова . . . Дѣлата не сж важни, правителството познава вѣрнитѣ си хора и не имъ додирва толкова. Единъ отъ вашитѣ прѣдшественици усърдно ми помагаше и сега е вече прѣдседатель: азъ го прѣпоржчихъ . . . Това, дѣто ви казвамъ, бае Дворяновъ, то е, друго не е . . . Вие дѣто отивате, азъ се връщамъ", завършва Хамамджиевъ своитѣ увѣщания, отдалечава се отъ Дворянова и гнѣвно се заканва въ себе си: „Вжтрѣ въ двадесеть и четири часа парцалитѣ му нѣма да се видятъ, кждѣ сж!"

Въ своята ненависть и прѣслѣдване Хамамджиевъ не подбира срѣдствата, не знае мѣри и граници. И той е толкова пó-ожесточенъ, пó-дивъ и свирѣпъ, защото Дворяновъ при това е и неговъ съперникъ — и то щастливъ съперникъ въ любовь. По негово искане Дворяновъ е прѣмѣстенъ, ала това не задоволява Хамамджиева. Той го петни въ своя вѣстникъ съ всевъзможни клеветѝ, съчинява небивали истории и пуща разни слухове, само и само да подбие авторитета му и да накърни честьта му.

Къмъ всичко туй, Дворяновъ остава почти глухъ и равнодушенъ. Прѣмѣстването въ столицата, макаръ и изгодно за него, той не приима и си подава оставката: Такова мѣстене, което се диктува отъ интригитѣ на едно лице, прѣко заинтересувано да спъва независимостьта на сждилището, е позоръ за правосждието.

Хамамджиевъ отива още пó-далечъ. Той сега почва да кърни честьта и доброто име на почтеното сѣмейство на х. Петра, почва да клевети дъщерята на този — скромната и хрисимна Невѣнка. Всичко това той прави, разбира, се, защото Невѣнка отказала да му подаде ржката си. Него го измжчва мрачна страсть — ревнивость — ревнивость къмъ Дворянова, защото Невѣнкинитѣ симпатии сж на страната на този, нейното

сърце тупка за Смила. Двояновъ сега вече излиза изъ своето равнодушие. Той е възмутенъ отъ дънъ-душа противъ подобна безсъвѣстность и обявява дуелъ на Хамамджиева, за да защити доброго сѣмейство отъ незаслужени нападки и клевети.

Дуелътъ се свършва благополучно, безъ никакви особени послѣдствия за дуелантитѣ. Сега Двояновъ се оттегля въ градъ С., дѣто той води съвсѣмъ уединенъ животъ.

Невѣнкината кѫща между това е въ черно. Баща ѝ х. Петъръ, единъ високочестенъ човѣкъ отъ старото поколѣние, умира отъ тѫга и унижение за изложената честь на сѣмейството. Майка ѝ и Невѣнка сѫ почти безвъзвратно загубени. Невѣнка отъ день на день съхне и линѣе, ала надеждата все не я оставя. Въ сърцето ѝ все още свѣти, макаръ и искра, отъ тая надежда:

„Не, той нѣма да ме забрави“, си дума тя . . . „Нема̀ съмъ прѣгрѣшила? Той знае, че го обичамъ неизмѣнно, и ще помисли за мене! . . .“ И въ такива блажени минути отъ надежда и тържество, сърцето ѝ тупти като лудо! Ала такива минутни блѣнове изчезваха като димъ и здравето на Невѣнка задава сериозни страхове. По съвѣта на старата учителка тѣ отиватъ въ едни отъ най-посѣщаванитѣ наши подбалкански бани. Тамъ случайно е и Двояновъ. Нему привлича вниманието единъ хубавъ женски образъ, една стройна женска фигура, облѣчена въ черно. Безъ да подозира, че това е Невѣнка, нему добрѣ познатата още отъ К., къмъ която отъ по̀-прѣди питае нѣщо повече отъ симпатии и за която се дуелира. Той тръгва подирѣ ѝ. Невѣнка, разбира се, не е сама. Тя върви съ майка си, тя познава Двоянова още отъ далечъ, тя е смутена и прибързва да се скрие въ кѫщата, дѣто живѣятъ. Двояновъ настигва старата жена и колко смаянъ и изненаданъ остая той, като вижда прѣдъ себе си баба Недѣля, Невѣнкина майка!

Невѣнка вече става милиятъ му образъ, който го прѣслѣдва на всѣка стѫпка. Въ К. той бѣше влюбенъ въ Лили Голднеръ — нѣмкинята. Къмъ нѣвенка той питаеше само симпатия. А сега Невѣнка поглъща всичкото му сѫществувание. За него Невѣнка е прѣдметъ, въ който е съсрѣдоточена цѣлата вселена. Невѣнка отъ радость не знае дѣ да се дѣне. Здравето ѝ е напълно възстановено. Невѣнка и Двояновъ сѫ вече годеникъ и годеница. Тѣ сѫ на върха на своето щастие. Не по̀-малко се радва и баба Недѣля и г-жа Попова — старата учителка, която придружава Невѣнка и майка ѝ на банитѣ.

Сега тритѣ женѝ се завръщатъ въ К., дѣто подиръ малко ще дойде и Двояновъ, за да направятъ сватба. На уречения день Двояновъ е вече на пѫть за К. Той е придруженъ отъ приятеля си Дѣдевъ, който ще му бѫде кумъ. По пѫтя, обаче, Двояновъ бива прѣстѫпнически убитъ изъ засада отъ наемни убийци на Хамамджиева. При вида на потресаещата картина въ минутата, когато Невѣнка съ нетърпѣние чакала да посрѣщне милия свой Смилъ, тя пада въ несвѣсть и въ петь деня отгорѣ умира. Самъ Хамамджиевъ по врѣме на грозната случка не е въ града. Той се връща подиръ дълго отсѫтствие, като мисли, че никой не знае, никой се не сѣща за грозното му злодѣяние. Хората избѣгватъ да се срѣщатъ съ него, а той си мисли, че тѣ му се боятъ и го почитатъ.

Въ романа на г. С. дѣйствителностьта и моралътъ сѫ съединени въ едно цѣло, въ една неразривна свезь. Тѣ стоятъ въ хармония съ главната идея, която се прокарва тука. Съотвѣтнитѣ елементи сѫ сглобени хармонично, ала изглежда, че има тукъ-тамъ едно малко прѣтрупване. Има тукъ-тамъ дѣла и постѫпки, които нѣматъ значение за общата идея. Тѣ сѫ безъ тѣсно съотношение къмъ рѫководещата нишка и иматъ епизотиченъ характеръ. Такива сѫ напр. глава XXII отъ първата часть, макаръ че сама за себе тая глава е прѣкрасна, глава IV отъ втората часть и др.

Ала изобщо взето, „Срѣдъ мрака“ е единъ хубавъ романъ. Много отъ картинитѣ на лицата и събитията, както и хубоститѣ на природата прѣзъ разнитѣ врѣмена отъ годината иматъ прѣвъзходна художествена обработка. Такива сѫ напр. отдѣлитѣ подъ надсловъ: „Невѣнка унесена“, „Начало на блаженството“, „Но царицата е на прозореца“, „Подъ небето“, „Блуждающа звѣзда“ и пр. и пр.

Г. Д. С. располага добрѣ и съ срѣдствата на езика. Хубавиятъ стилъ, отбранитѣ думи и богатството на обратитѣ и изразитѣ каратъ читателя да слѣди разказа отъ край до край. Покрай естетичната наслада, която докарва, книгата има и възпитателно значение.

Като изтъкнахме добритѣ страни на романа, нека сега укажемъ и на нѣкои несъобразности и грѣшки. Непѫтно и неестествено е, дѣто управительтъ Райновъ, иначе уменъ човѣкъ, сондира х. Петра за Невѣнка, безъ да е натоваренъ за това „своеволно сватовство“ отъ Дворянова, който въ сѫщность е влюбенъ въ Лили. Годявката на този съ Нѣвѣнка е нѣщо случайно. Любовьта му не е идеална. Той се сгодява за Невѣнка, слѣдъ като Лили Голднеръ го отблъснала, или поне дала да се разбере, че прѣдпочита майора Хинковъ.

Отъ друга страна непѫтно и неестествено е, па даже и осѫдително за Дворянова, идеала на г. С., дѣто той само „лъготи“ Невѣнка въ туй именно врѣме, когато е влюбенъ въ Лили.

Относително политическото вѣрую на Дворянова пъкъ, той съвсѣмъ не заслужава подражение. Дворяновъ е съвършено равнодушенъ, съвършено пасивенъ къмъ политическитѣ борби. Едно наше списание каза, че въ туй отношение Дворяновъ е невѣренъ типъ, защото нѣмало у насъ младежи на негова пора така пасивни и индиферентни къмъ политическитѣ борби въ живота ни. Ние пъкъ мислимъ съвсѣмъ наопаки. Въ туй отношение Дворяновъ, като типъ, напълно прѣдставя грамадното множество отъ нашата интелегенция, особено нашето чиновничество. Че нашето чиновничество е пасивно, и даже прѣстѫпно пасивно къмъ всички почти явления отъ нашия обществено-политически животъ, това е всеизвѣстно, въ това никой не се съмнѣва, защото е очевидно. То даже статистически е доказано . . . Да, Дворяновъ — българската интелегенция, чиновничеството трѣбва да излѣзе отъ тая пасивность, докато е още врѣме . . . Само съ ревностната бумажна дѣятелность въ канцеларитѣ далечъ още не се постига всичко. Па даже тази дѣятелность, докарана у насъ до неимовѣрни размѣри отъ общитѣ неуредици, може да подѣйствува затѫпително и да създаде отъ чиновника единъ Акакій Акакиевичъ . . .

Хамамджиевъ е много добрѣ очертанъ като провинциаленъ дере-бей. Той е развален и въ коститѣ, както се казва. Ала тъкмо зарадъ туй, читательтъ е въ недоумѣние и се пита, какъ е възможно, такъвъ единъ субектъ, у когото липсува всѣко понятие за моралъ и честь, да се дуелира. Въ туй отношение Хамамджиевъ отъ психологическо гледище е невѣренъ типъ.

Едно наше списание намираше неестествено, дѣто г. С. обяснява нравствената развала на Хамамджиева вслѣдствие на неговото небългарско произхождение. Ние пъкъ мислимъ тъкмо противното. Г. С. въ това отношение напълно е правъ. Ако се взре човѣкъ по́-добрѣ, ще види, че именно хора, дошли отвънъ прѣдѣлитѣ на княжеството, чужденци сѫ вършили и вършатъ сравнително най-много мерзки и отвратителни работи. Най-голѣми прѣстѫпления и най-низкопробни дѣла и постѫпки тѣ правятъ. Тѣ сѫ били и сѫ най-удобна каль, отъ която всичко може да стане. Па и Вазовъ не обяснява ли гнуснитѣ дѣла на Кузда въ „Руска“ съ неговото цънцарско произхождение?

Любовнитѣ отношения въ много случаи сѫ нѣкакъ си неестествени. Ние по никой начинъ не очакваме отъ скромната, хрисимна и добрѣ възпитана Невѣнка думи и изрази като: *„Оня черния ли?“* „Ама за черния ли ще ми казва?“ „Като се заблещилъ на срѣща ми, да ме изяде“. Ние сме изненадани, като чуваме, че Невѣнка приказва на г-жа Попова за „сукане мустаци“, за „поклоници“, за „мазни“, „страстни“ и „глупави погледи“ и пр. (120 и 132 стр.) Сѫщо и сцената, която се рисува на стр. 278 за Люба Радионова е странна за българския животъ. Едва ли ще се намѣри у насъ още невинна мома, колкото и кокетка да бѫде тя, да отиде по здрачъ у единъ момъкъ, съ когото *едвамъ* се познава и, безъ много-много, да го хване за рѫцѣтѣ, както това прави Люба Радионова въ романа, и да му каже: „Ти все отбѣгвашъ отъ мене, не идешъ у насъ, колкото и да те канихъ; но ето че азъ сама дойдохъ. Доволенъ ли си? Върви сега съ мене!“

Много губи романътъ отъ обективния си характеръ съ туй, дѣто г. С. почти явно визира режима на една партия. Ние нѣма да се пущаме въ подробности върху туй, но ще кажемъ, че ако това е било необходимо споредъ него, то изборътъ му не е сполучливъ. При това съ смѣната на режимитѣ изчезналъ ли е „дряхлиятъ“ човѣкъ, както би казалъ Гоголъ?“ — Ни най-малко!

Напослѣдъкъ нека отбѣлѣжимъ нѣкои стилистични и граматични погрѣшки, които г. С. твърдѣ лесно можеше и трѣбваше да избѣгне.

Най-много се хвърля въ очи, дѣто г. С. доста често избѣгва да употрѣби членъ въ прилагателнитѣ, които много пѫти погрѣшно употрѣбява съ усѣчено окончание *и*. Ето нѣколко примѣри:

„. . . *послѣдни* не намѣри защо да се откаже“ (18) . . . „на *сѫщи* день вечерьта ме посѣтиха секундантитѣ“ (23) . . . но секунд. се повърнаха *други* день“ (iв.) . . . „и сега *малки* Смилъ . . . бѣ прѣдметъ“ (като че има и „голѣмъ“ Смилъ) . . . *Силни* изблиКъ на радость . . . правѣше (26) . . . „Тѣ се отбиха за малко въ *ближни* ресторанъ„ (34) . . „елекътъ и панталонитѣ бѣха отъ *сѫщи* платъ, и модно *скроени*

костюмъ придаваше“ (35) . . . „откакъ *памятни* нашъ Любенъ“ (38) . . . „Въ *граждански* и военния клубъ“ (52) . . . „*послѣдни* кихна нѣкакъ си стреснато“ (82) . . . „*Непознати* отмина (85) . . . „*Градски* буфетъ . . . се намира на срѣдата“ (86) . . . „Дали сама и тя не бѣше го търсила съ *сѫщи* копнежъ“ (91) . . . „*любящи* туря на везнитѣ и щастието“ (92) . . . *най-гениални* художникъ не би се осмѣлилъ“ (94) . . . питаше се *стари* ергенъ“ (121) . . . „*бѫдѫщи* историкъ ще бѫде придирчивъ“ (153) . . . „*Забогатѣли* Хамамджиевъ бѣше твърдѣ грижливъ“ (154) . . . „*Прѣдприемчиви* адвокатъ написа“ (162) . . . „*Грозни* депутатъ не издържа“ (253) . . . „Гласъ“ разтрѫби това още на *други* день“ (301) . . . *Благородни* момъкъ като да чуваше“ (320) и др. Явно е, че въ всички тия случаи трѣбва членъ — *ятъ* за именителенъ и — *я* за другитѣ падежи: „Непознатиятъ (а не: непознати) отмина“, „тѣ се отбиха въ ближния (а не: ближни) ресторанъ.“

Г. С. пише освѣнъ това: **о**знаешъ, **о**красиха, **о**несенъ, **о**ничтожава, зе да го **о**блажава, прицѣни и пр. или: „Не бѣше стѫпилъ **въ** Дворянови (вм.: *у* Дворянова) . . . „Чувахъ, че си ходилъ **въ** тая нѣмкиня“ (вм.: *у* тая) . . . „Заминаха **въ** лѣво“ (вм.: *на* лѣво) и др. Другитѣ правописни грѣшки противъ употрѣбата на **ѣ**, **ъ** и **ѫ** сѫ пó-маловажни, затова такива не отбѣлѣжваме.

Грѣшки като горнитѣ при все това не прѣчатъ на книгата да бѫде увлѣкателна. Тя заслужава да се прочете отъ всѣкого.

**М. И.**

---

**Критското възстание и гръцко-ту́рската война.** Отъ *Анри Тюро* Прѣводъ отъ френския оригиналъ подъ редакцията на А. Вълковъ. София, 1899. Цѣна 2 лева.

Тая книжка заслужава вниманието на българската четеща публика по много причини. Тя се занимава съ въпроси, които сѫ извънредно важни за насъ. Написана е отъ човѣкъ, който е билъ жител на събитията. Анри Тюро е френски журналистъ, който е посѣтилъ Критъ, Атина, София, Македония и е присѫтствувалъ на театъра на гръцкотурската война въ най-важнитѣ ѝ моменти. Рисува ни събитията сбито, ясно и съ единъ много хубавъ езикъ. Отъ тая книжка внимателния български читатель има да научи нѣща, които му сѫ били неясни и които у насъ криво сѫ знаятъ сега.

Анри Тюро прѣди да пристигне въ Гърция, посѣтилъ въ Корфу Беровичъ паша, арнаутинъ, послѣдниятъ християнинъ критски валия, който поради междуособицитѣ въ Канея бѣ побѣгналъ отъ поста си. Интересенъ е късиятъ разговоръ между френския журналистъ и турския паша за причинитѣ на възстанието. Пашата казва, че мюсюлманитѣ въ Критъ не искаха и да чуватъ за реформи, а пъкъ критянитѣ ги искаха (стр. 7). Ето ти причинитѣ за междуособицитѣ. Това е положението навсѫдѣ въ Турция. Въ Македония, въ Одринско, въ Армения, въ София християнитѣ искатъ реформи, а мюсюлманитѣ не ги щатъ. Всѣки часъ и всѣка минута има поводи за безредици и смутове.

Въ Атина Тюро намѣрилъ голѣмо народно вълнение и общо въодушевение за война. Грамадни митинги ставали и тълпитѣ викали: „да живѣе войната“! Както министритѣ, така и кралскиятъ дворъ били объркали концитѣ. Министърътъ на външнитѣ работи Скузесъ гледалъ посно на работитѣ и билъ противъ войната, но Делиянисъ, водительтъ на партийнитѣ тълпи, държалъ двоелико поведение и изглеждало, че не е противенъ на войната. Въ Атина френскиятъ журналистъ се научилъ изпърво отъ министъра Скузесъ, а послѣ и по други пѫтища, че прѣдизвикателствата въ Критъ се почнали по заповѣдь, дошла отъ Цариградъ (стр. 10). Това е много важно за насъ. Още единъ пѫть се свидѣтелствува, че отъ Илдъзъ-Кьошкъ се командуватъ избиванията ни християнитѣ по разни части на империята. Тъй стана въ Армения и въ Цариградъ, когато се избиха арменцитѣ; тъй стана въ Канеа, когато се избиха гърцитѣ, такова нѣщо се готви и за българитѣ въ Македония! Това трѣбва всѣки българинъ да си го има на умъ.

Авторътъ на книжката ни е нахвърлялъ хубави картини отъ гръцкитѣ обществени и парламентарни нрави. Гърцитѣ не вѣрвали, че могатъ да бѫдатъ побѣдени (стр. 12) и гледали на войната като на игрвчка.

Въ Критъ г. Тюро е видѣлъ изгорѣлата Канея. Той разправя за страшнитѣ кланета тамъ, за обиритѣ и за мѫченията на християнитѣ. Посѣтилъ е лагера на възстаницитѣ и ги похваля като добри юнаци. Въ Канея авторътъ се срѣщналъ съ полковникъ де-Виаларъ, военenъ аташе при френското посолство въ Цариградъ, който разправя, какъ арменскитѣ кланета сѫ били организувани отъ Илдъзъ-Кьошкъ. Авторътъ говорилъ съ разни вѣщи лица върху автономията въ Критъ и всички били убѣдени, че додѣто султанската власть не се съкруши, реформи сѫ невъзможни (стр. 25).

Много интересни сѫ страницитѣ, въ които авторътъ ни рисува работитѣ въ Атина токо прѣди обявяванието на войната. Тамъ господствувало дружеството „Етники етерия“ въ пъленъ смисълъ на думата. То било държава въ държава, то било една сила, която се налагала на краля и управлението, която заплашвала и заповѣдвала (стр. 53). Отначало то било тайно дружество, съставено отъ офицери, македонци и финансисти, послѣ станало явно дружество, въ срѣдата на което влизали видни граждани и депутати, какъвто билъ ковчежникътъ Ротаносъ, който никога не успѣвалъ да оправдае похарченитѣ пари. Въ организацията влизали напослѣдъкъ 1300 офицера! Тя агитирала прѣдъ обществото съ прокламации и брошури. Кральтъ се страхувалъ отъ етерията. Единъ неинъ членъ се осмѣлилъ веднажъ да му каже въ очитѣ, че ако той не слѣдва патриотическитѣ желания на народа, трѣбва да се махне отъ Гърция (стр. 54). На страната на етерията била цѣла Атина. Многохиляднията градъ искалъ заедно съ нея война. Хората на етерията казвали на френеца, че иматъ своя армия, състояща отъ 1200 душъ херои, които ще нахлуятъ въ Македония и ще повдигнатъ голѣмо възстание. На границата Тюро намѣрилъ часть отъ юнацитѣ на етерията, съ голѣми фустанели, но въ врѣме на войната тѣ се показали нищожни хора. Ни веднажъ не стѫпили въ стражение съ турцитѣ, а бѣгали по градоветѣ и селата

и се прѣдавали на грабежъ (стр. 62). На границата редовната войска била добрѣ поставена, но офицеритѣ прѣкалявали съ своето самохвалство.

Токо при откриване на военнитѣ дѣйствия Анри Тюро набързо направилъ една обиколка прѣзъ България и Македония и майсторски е изложилъ положението на работитѣ. Българскиятъ елементъ въ Македония е изтощенъ, той иска реформи, а гърцитѣ искатъ дѣлежъ. Гърцитѣ правятъ голѣма грѣшка, дѣто не сѫ се спогодили съ българитѣ въ Македония. Изложенъ е и проектътъ за реформи, изработенъ отъ Върховния македонски комитетъ. Въ София, Нишъ, Скопие и Солунъ френскиятъ авторъ разбралъ, че българитѣ и сърбитѣ ще бѫдатъ зрители на войната, а населението въ Македония нѣма да се възбунтува. Той видѣлъ сѫщеврѣмено силитѣ на турцитѣ и разбралъ, че гърцитѣ не ще имъ устоятъ.

Третята и послѣдната часть на книгата разправя за войната. Авторътъ е присѫтствувалъ при страженията на Мелуна, Мати, при прѣвзимането на Лариса, на Воло, при послѣднитѣ битки до Фарсала и Домоко. Тукъ има майсторски начъртани картини отъ тая злочеста война. Изобщо гръцкитѣ войници отъ редовната войска се държали добрѣ, но офицерското тѣло се показало извънредно негодно, а главното, началничеството било достойно за позоръ. Дисциплината на войската била лоша още прѣди начеване на войната, а слѣдъ първитѣ поражения тя била съвършено компрометирана. Войници открито хулѣли офицеритѣ. Рисуватъ ни сѫ работи просто невѣроятни. Паниката при Мати, бѣгството на офицеритѣ, формалнитѣ сбивания на едни части войска съ други, за да избѣгатъ прѣзъ мостоветѣ, сѫ потрасаещи картини отъ войната, която гърцитѣ прѣдизвикаха толкова лековѣрно. Но най-ужасно е поведението на главнокомандуещия принцъ наслѣдникъ при Лариса. Той се показалъ голѣмъ страхливецъ, и цѣлиятъ му щабъ състоялъ отъ най-недостойни офицери, подигнати за своето лакейство. Принцътъ и щабътъ му побѣгнали отъ града, и на станцията прѣдъ очитѣ на френеца се разиграла грозна трагедия.

„Невидена сцена се случи тогазъ — пише Тюро — Офицеритѣ грубо свалиха нещастнитѣ ранени войници, които бѣха натрупани въ трена, и на мѣстото имъ се настаниха принцъ Константинъ заедно съ свитата и конетѣ си! Чу се едно изсвирване, и тренътъ потегли за Воло, като откара главнокомандуещия на армията.“

Най-лошаво била поставена санитарната часть на войската. Раненитѣ войници оставали на произвола на сѫдбата.

Когато гърцитѣ прѣтърпѣли пълно поражение, тогава всичкиятъ народенъ гнѣвъ се изсипалъ върху етники етерия, висшето военно началство и кралския дворъ. Членоветѣ на етерията били обвинявани едва ли не въ прѣдателство на отечеството. Самъ Делиянисъ говорилъ, че ималъ доказателство за нечиститѣ дѣйствия на това дружество. Нека забѣлѣжимъ, че сѫщиятъ Делиянисъ, който като министъръ е билъ въ най-близки отношения съ етерията, още и сега хвърля върху нея всичката вина за злото, което постигна Гърция. Въ една агитаторска обиколка, която направилъ прѣзъ юния тая година въ Пелопонесъ, Делиянисъ държалъ дълга рѣчь на народа и между другото казалъ, че той не искалъ войната, че кабинетътъ сторилъ всичко, що му идѣло отъ рѫцѣ, да я прѣдотврати, но

етники етерия, която била поддържана отъ цѣлото общество и имала връзки съ войската и принцоветѣ, наложила войната. Само едно нѣщо не е обяснилъ тоя сѫдбоносенъ за Гърция министъръ, а именно, защо не си билъ подалъ оставката, когато неговата политика не била одобрявана и отъ двореца и отъ общественото мнѣние? За жалость малкитѣ държавици на Балканския полуостровъ страдатъ най-вече отъ такива недостойни държавни мѫже, които задържатъ властьта въ рѫцѣтѣ си по-дълго врѣме отколкото трѣбва и не се ръководятъ отъ строго разбранитѣ държавни интереси, а отъ случайни влѣчения.

Висшитѣ офицери били публично хулени по кафенетата, гонени по желѣзнопѫтнитѣ вагони и не могли да се покажатъ на улицата Сѫщото ставало и съ принцоветѣ, които стояли по цѣли дни затворени въ двореца. Такава е участьта на всички крале и князе, които искатъ да управляватъ народитѣ по свое усмотрение. Гръцката кралска династия се закрѣпи на прѣстола почти насила отъ външнитѣ сили. Ако да не бѣха руситѣ на тъкмиливтория кралевъ синъ въ Критъ, безъ друго щѣхме да видимъ революция въ Атина срѣщу кралското сѣмейство.

Прѣводътъ на книгата е много добъръ. Езикътъ е гладъкъ и нѣщо, което е рѣдкость въ нашата прѣводна литература, книгата е прѣведена грамотно, безъ груби граматични погрѣшки. Само че цѣната ѝ е висока. Ние съвѣтваме издателя да ѝ намали цѣната на 1 левъ.

София, 20 юлия 1900 г. **В. Кѫнчовъ.**

---

**Дѣдо Генко Севдата въ София.** *Отъ Н. Начовъ.* София 1902. 8° стр. 296. Цѣна . . . . .

*Дѣдо Генко Севдата* е съврѣменна повѣсть. Въ нея прѣкрасно се изобразява отъ една страна свѣстниятъ селски българинъ въ всички проявления на живота му къмъ себе, къмъ хората и въобще къмъ свѣта, доколкото му позволява неговото развитие и опитность. Отъ друга страна въ тази повѣсть се изобразява по сѫщия майсторски начинъ животътъ на *модернитѣ* цивилни българи (и българки) отъ съсловието на държавнитѣ и общественитѣ наши служители, особено въ столицата, съ всичкитѣ имъ врѣменни слабости и увлѣчения отъ криворазбраната цивилизация. Тукъ не сѫ прѣдставени специално-духовното, военното, търговско-занаятчийското съсловие и изобщо интелигенцията ни, макаръ че тукътамѣ, дѣто се пада случай, и тѣ се засѣгатъ малко-много. Дѣдо Генко Севдата, който е главната личность въ повѣстьта, е вѣренъ типъ на най-свѣстнитѣ български селяни въ всѣко отношение: честни, почтенни, набожни безъ всѣкакви фанатични увлѣчения, разумно пестеливи, всѣкога и прѣдъ всѣкиго искренни, точни и редовни въ своитѣ работи и задължения, всѣкога искренно и гордо прѣданни къмъ своята народность, милозливи, трудолюбиви и съ други доста любознателни качества, които могатъ да служатъ за подражение, за образецъ на гражданскитѣ българи.

Който прочете съ внимание повѣстьта „Дѣдо Генко Севдата“, ще може да си състави вѣрно понятие за добритѣ наши селяни. Въ повѣстьта

на г. Веселинова (Влайкова) „За Дѣдовата Славчова унука", много прилича по характеръ Дѣдо Славчо на Дѣда Генка Севдата. Ние не можемъ да се начудимъ на обширната, тънка и проницателна наблюдателность и паметь на г. Н. Начова, съ помощьта на които той ни прѣдставя тъй вѣрно живота на горѣспоменатитѣ „модерни" българи въ столицата на България.

Отъ всичко се види, че авторътъ, когато е съставялъ тази си повѣсть, не е ималъ никакъвъ тенденченъ омисълъ, никаква особна прѣднамѣреность, та изъ цѣлата повѣсть никждѣ не срѣщаме какви-годѣ мждрувания, блюдкави сентименталности и цинизми отъ негова страна, и за това повѣстьта му по рода си е прѣвъзходна и въ това отношение; така и никждѣ въ повѣстьта не срѣщаме отдѣлни изречения и думи неумѣстни и непристойни. Всѣка страница е интересна, всѣки редъ е съ значение и съдържание, та намираме за излишно да привождаме тукъ цитати отъ тази прѣкрасна повѣсть. Тя е написана на чистъ български, сладъкъ, гладъкъ и вразумителенъ езикъ, и се чете отъ край до край съ истинско наслаждение, съ една особена увлѣкателность, че не може читательтъ да я напусне, дордѣто не я свърши до край. При прѣвъзходното достоинство на тази съврѣменна повѣсть, намѣрватъ се въ нея тукъ-тамѣ нѣколко грапавинки въ езика и слаби несъобразности въ изложението на нѣкои мисли и чувства на автора й, но тѣ сж тъй малко и тъй незначителни, че никакъ не заслужватъ да ги споменуваме.

„Дѣдо Генко Севдата" е новъ драгоцѣненъ вкладъ въ зараждаещата се наша книжнина.

Днесъ, когато една духоморна атмосфера надъ насъ е надвиснала и обгърнала цѣла България, появяването на новия трудъ на г. Н. Начова е едно твърдѣ отрадно твърдѣ утѣшително и мило явление въ нашия духовенъ животъ за всѣки мислещъ и чувствителенъ българинъ.

Почтениятъ авторъ на повѣстьта „Дѣдо Генко Севдата" е обогатилъ нашата писменность и съ други свои цѣнни трудове, които не е излишно пжтемъ да се споменатъ тукъ; тѣ сж:

1. Калоферската мжжка св. обитель. София, 1895 г 8°, стр. 69.

2. Екскурзия изъ нашата народна поезия. Средецъ, 1895 г. (Обнародвана въ „Пер. Спис." кн. XLIX, L и LL.) Стр. 82.

3. Студия върху стихосложението на нашитѣ народни пѣсни. Срѣдецъ 1896 г. (Обнародвана въ „Пер. Спис." кн. LII и LIII.) Стр. 67.

4. *Бунтовници*. Повѣсть. София, 1898 г. 8° стр. 257.

5. Пимо изъ размирената болгарска земя, обнародвано въ списанието „Лѣтописи", год. II. 1900 г.

Г-нъ Н. Начовъ е още младъ, сега е тъкмо въ пълната си душевна сила, та вѣрваме, че той ще продължава и занапрѣдъ да се подвизава на списателското си поприще, за да обогати още повече българската скромна писменность съ нови свои драгоцѣнни друдове за честь и слава на майка България.

**В. Д. Стояновъ.**

---

**Věstnik slovanské filologie a starožitnosti (Вѣстьникъ ѩзыковѣдѣнима, словєсьности, людознаньства и дрєвностьи словѣньскꙑихъ.)** S podporou Carské akademie věd v Petrohradě, C. K. Akademie České pro vědy a umění, C. K. Ministerstva kultu a vyučovani ne Vidni vydávaji *L. Niederle, F. Pastrnek, I Polivka, I. Zubaty.* Ročnik I. Praha, 1901, II + 262 стр. in 8⁰, цѣна 7 kroni.

Първата годишнина на „Věstnik-a," който стои прѣдъ насъ, излѣзълъ подъ редакцията на виднитѣ пражски професори, г. г. *Л. Нидерле, Фр. Пастърнекъ, И. Поливка и И. Зубати,* съ съдѣйствие на вънкашнитѣ сътрудници: проф. N. Andrić (Загребъ), I. Radonić (Нови-Садъ), П. Н. Шаферъ (Петербургъ), St. Zdriarski (Лъвовъ), проф. d-r I. Máchal (Прага), K. Buchtel (Прага) и d-r K. Kadlec (Прага), е истинско важно явление за науката отъ миналата година. Неговата програма е значително разширена, както показва и заглавието му, сравнително съ г. Л. Нидерлиевия „Věstnik." Първата му годишнина обима критико-библиографски прѣгледъ на трудове, съ критики и оцѣнки за тѣхъ, отъ областьта на славѣнската филология, археология и история, печатани отдѣлно или въ списания прѣзъ течение на 1900 год., като се показвать даже и издателскитѣ фирми на нѣкои трудове, както и цѣнитѣ имъ. Много трудове почтенитѣ редактори снабдявать съ свои оцѣнки, като прѣдавать съдържанието имъ, или пъкъ навеждать характерни мѣста изъ критикитѣ за тѣхъ, за да си състави четецътъ ясна прѣдстава за тѣхъ въ резюме, както и за мнѣнието на критиката. Съ една рѣчь, този грамаденъ трудъ, изпълненъ най-добросъвѣстно, ние посрѣщаме съ голѣма радость и го прѣпоръчваме всѣкиму, който се занимава съ науката. Въ него и езиковѣдецътъ, и фолклористътъ, и антропологътъ, и литераторътъ, и историкътъ еднакво ще намѣрять сводъ на научната книжнина прѣзъ 1900 г., както и критики на всички почти произведения не само у славѣнскитѣ народи, но и у другитѣ европейски народи. Само по себе си е ясно, че „Věstnik-ътъ" ще бѫде настолна книга на всѣкиго, който се занимава съ науката.

Кога ще се явять у насъ такива трудове?

Въ първата годишнина библиографскитѣ прѣгледи сѫ изработени поотдѣлно отъ редакторитѣ на „Věstnik-a," както слѣдва:

I. Проф. *Зубати* — общъ прѣгледъ на сравнителното езикознание, главно на езика и писменостьта на литевцо-лотишитѣ.

II. Проф. *Пастърнекъ* — прѣгледъ на славистиката, паметници по езика, черковно-славѣнска писменость и палеография.

III. Проф. *Поливка* — прѣгледъ на славѣнската литература (до края на XVIII в.) и славѣнския фолклоръ.

IV. Проф. *Нидерле* — прѣгледъ на славѣнскитѣ древности (старини).

Библиографскиятъ прѣгледъ е раздѣленъ на слѣднитѣ отдѣли и подотдѣли.

Слѣдъ увода (I—II с.) изясняватъ се съкращенията на списанията, които се срѣщатъ въ текста и отъ които сѫ наведени статии, оцѣнки и пр. Тѣ сѫ на брой 138. (1—4).

I. Библиография. A. Специални списания и особно публикации на научни дружества (5—9). B. Библиографски прѣгледи (10—15). C. Приноси къмъ историята на славѣнската филология, биографии, некролози, кореспонденции (15—19).

II. Езикознание. 1) Общонародно езикознание (20—23).—2) Индоевропейски езици (23—29).—3) Славѣнски езици: A. Общонародни трудове (29—32). B. Южно-славѣнски нарѣчия: a) черковно-славѣнски езикъ (33—37); b) български езикъ (37—40); c) сърбо-хърватски езикъ (40—46); d) словенски езикъ (46—47). C. Източно-славѣнски нарѣчия (руски) (47—51): a) великоруски езикъ (51—52); b) бѣло-руски езикъ (52); c) украйнско (мало) руски езикъ (53—54). D. Западно-славѣнски нарѣчия: a) полски езикъ съ кашубски (55—59); b) полабски езикъ (59—60); c) сърбо-лужички езикъ (60—61); d) чески и словашки езикъ (61—68). E. Палеография (69—71).

III. История на славѣнската литература до края на XVIII в. A. Общи трудове (72—73). B. История на славѣнската литература отъ най-старата епоха, черковнославѣнска и българска (73—76). C. История на сръбската и хърватската литература (76—81). D. Словенска литература (81). E. Руска литература (81—97), малоруска литература (97—102). F. Полска литература (102—114). G. Чешка литература (114—123).

IV. Етнография. A. Общи разсѫждения (124—127). Сравнителни студии за материитѣ на народнитѣ повѣсти и за народната поезия (127—136). Митология (130—132). B. Общо-славѣнски (132—134). Етнографско-статистични описи на славѣнскитѣ земи (134—143). Антропология (144—146). Отдѣлна етнография: A. Българи (146—155). B. Сърби и хървати (155—170). C. Словенци (170—171). D. Руско племе: 1. Великоруси и бѣлоруси (171—178); 2. Малоруси (178—184). E. Поляци (184—193). F. Чехо-словаци: a) Чеси (193—200), b) Словаци (200—203).

V. Древности (Старини). 1. Списания и общи трудове, заседания (конгреси), биографии (205—208). 2. Етнологиченъ развой и исторически начала. A. Общи трудове (208—215). B. Отдѣлни славѣнски земи (215—221). 3. Археологически находки: A. Нѣмско-полско-руска равнина (222—227). B. Чехия и Моравия (227—230). C. Срѣдно-дунавска равнина, Алпийска и Карпатска земя (230—233). D. Балканска земя (233—234). 4. Културни старини (234—236). 5. Правни старини (236—239).

VI. Балтийска филология. 1. Изобщо върху балтийскитѣ родове. (240). 2. Литевци (240—242). 3. Лотиши (242—244). 4. Пруси (244).

Въ края на книгата има два показалеца: именеnъ (245—255) и по материя (256—262), които още повече улесняватъ четеца.

Солунъ, 1902 г.

А. П. Стоиловъ.

**Статистика за редовния воененъ наборъ прѣзъ 1898 година. Резултати отъ дѣйствията на наборнитѣ и върховнитѣ провѣрочни комисии (съ 2 диаграми).** София, Държавна печатница, 1901, стр. 140, 4-а, цѣна 2·50 л.

До сега дирекцията на статистиката е изработила двѣ публикации по наборитѣ, една за 1897 год. и друга за 1898 год., съ които ние ще запознаемъ накъсо читателитѣ. Тия публикации излизатъ на бѣлъ свѣтъ много късно, защото, види се, трѣбва да се е срѣщнало голѣмо затруднение въ събирането материала и неговото нареждане. Отъ какво значение е изобщо тоя родъ статистика и какъ се е гледало на нея доскоро у насъ, върху това ние имахме случай да говоримъ на друго мѣсто.[1]) Първата публикация, като всѣка новоначената работа, съдържа нѣкои дребни непълноти, които не е било възможно да се избѣгнатъ. Втората публикация, напротивъ, е лишена отъ подобни недостатъци и, може да се каже, прѣдставя образцовъ статистически трудъ.

Сжщата тая публикация е раздѣлена на петь глави. Отъ тѣхъ първата глава обима 10 таблици върху *правилно прѣдставенитѣ прѣдъ наборнитѣ комисии прѣзъ 1898 год. младежи* — подлежещи на XII редовенъ наборъ, отлагани отъ прѣдидещитѣ набори и отклонили се въ разни врѣмена. Втората глава обима 14 таблици върху *признатитѣ способни за военна служба младежи.* Третата глава обима 4 таблици върху *освободенитѣ за винаги отъ военна служба младежи.* Четвъртата глава обима 1 таблица върху *отложенитѣ врѣменно* отъ военна служба младежи. Петата глава обима *2 таблици върху всичкитѣ прѣдставени прѣдъ наборнитѣ комисии младежи,* правилно и неправилно вписани въ наборнитѣ списъци.

Първата и втората глава съдържатъ нѣколко сравнителни таблици, отъ които може да се види, какви сж даннитѣ за двата набора, разбира се XXI и XXII. Сжщитѣ съдържатъ още интересни свѣдения за мѣсторождението, народностьта, вѣроизповѣданието, образованието, грамотностьта, занятието и сѣмейното положение на младежитѣ. Между многото данни заслужватъ най-вече внимание ония за новобранцитѣ отъ разнитѣ родове оржжие, намѣрени способни за военна служба, съгласно съ рѣшенията на наборнитѣ комисии и измѣненията, направени на сжщитѣ отъ върховнитѣ повѣрочни комисии.

За любопитство на читателитѣ, ние цитираме отъ двѣтѣ диаграми само цифритѣ, които обиматъ най-сжщественитѣ и най-интереснитѣ резултати.

Сборътъ на всички *признати за военна служба младежи* е 27.732. Отъ тѣхъ по народность сж българи 21.328, *турци* 4685 и отъ *разни други народности* 1719. Каква часть отъ послѣднитѣ сж гърци, евреи, арменци, татари, цигани и др., може да се види въ таблица XVI.

Отъ *българитѣ,* вземени съ право на облекчение, сж 2985, а безъ право на облекчение, сж: въ пѣхотата 12.830, въ кавалерията 1705, въ артилерията 2656, въ инжинернитѣ войски, флотата и др. 1752.

Отъ *турцитѣ,* вземени съ право на облекчение, сж 730, а безъ право на облекчение, сж: въ пѣхотата 3031, въ кавалерията 299, въ артилерията 567, въ инжинернитѣ войски, флотата и др. 55.

---

[1]) Вижъ „Една немарливость къмъ статистиката“ Бълг. Прѣгледъ год. IV, кн. XII.

Отъ *разни други народности*, вземени съ право на облекчение, сѫ 266, а безъ право на облекчение, сѫ: въ пѣхотата 992, въ кавалерията 106, въ артилерията 180, а въ инжинернитѣ войски, флотата и др. 175.

Означениятъ по-горѣ сборъ на всички признати за военна служба младежи по *вѣроизповѣдание* е разпрѣдѣленъ така: *източно-православни* 22.022, *мохамедани* 5271 и *разни други вѣри* 439. Каква часть отъ послѣднитѣ сѫ католици, протестанти, израилтяни, армено-григорияни и др. може да се види въ таблица XVII.

Отъ *източно-православнитѣ*, вземени съ право на облекчение, сѫ 3075, а безъ право на облекчение, сѫ: въ пѣхотата 13.236, въ кавалерията 1733, въ артилерията 2699, въ инженернитѣ войски, флотата и др. 1279.

Отъ *мохамеданитѣ*, вземени съ право на облекчение, сѫ 827, а безъ право на облекчение, сѫ: въ пѣхотата 3393, въ кавалерията 347, въ артилерията 644, въ инженернитѣ войски, флотата и др. 60.

Отъ *разнитѣ други вѣри*, вземени съ право на облекчение, сѫ 79, а безъ право на облекчение, сѫ: въ пѣхотата 227, въ кавалерията 30, въ артилерията 60, въ инженернитѣ войски, флотата и др. 43.

Отъ даннитѣ въ таблица XXII относително грамотностьта на признатитѣ способни за военна служба младежи, които сѫ сѫщо изложени по народность и вѣроизповѣдание, ще споменемъ само общия резултатъ. Отъ 100 душъ новобранци знаятъ да четатъ и да пишатъ всичко 51·26, а не знаятъ да четатъ и да пишатъ всичко 48·70. Като сравнимъ тия данни съ ония отъ прѣдидещитѣ набори, ще видимъ, че грамотностьта у насъ бързо расте.

Отъ даннитѣ въ таблица XXIV относително сѣмейното положение на признатитѣ способни за военна служба младежи се вижда, че не женени сѫ 63·42%, а женени сѫ 36·54%.

Отъ даннитѣ въ таблица XXIV относително освободенитѣ за винаги отъ служба и обложенитѣ съ данъкъ младежи, се вижда, че числото имъ възлиза на 4118 душъ, а ежегодниятъ данъкъ на 88.255 лева.

Ако искаме да имаме правилна статистика на наборитѣ, ние трѣбва да се установимъ на единъ постояненъ законъ за военната тегоба и на едно постоянно административно и военно-териториално дѣление. Само тогава ще може да се прави точно заключение, дали въ тоя отрасълъ отъ нашия общественъ животъ има нѣкакъвъ напрѣдъкъ или отпадъкъ. Честото мѣняване разнитѣ законоположения въ една държава, съ които е свързано произвождането на наборитѣ, води къмъ резултати не толкова удобни за статистични сравнения.

Доколкото ни е извѣстно, дирекцията на статистиката щѣла да прѣкрати изработката на тия публикации. Причинитѣ на това не могатъ да бѫдатъ никакви други, освѣнъ икономически. Става явно, че военното министерство не дава нито нужднитѣ работници, нито помощь за наемане такива. Но кой ще изгуби отъ зарѣзването на тия публикация? Отговорътъ на това е много лесенъ.

**Д. У.—Г.**

**Безъ пѫть** отъ В. Вересаевъ. Прѣвелъ отъ руски Г. Б. Варна 1091. 124, 8°.

Вересаевъ е младъ руски лѣкарь-белетристъ. Едно негово съчинение подъ насловъ „Записки врача" направи миналата година голѣмъ шумъ въ Русия. Критиката го отбѣлѣжва като най-забѣлѣжително явление въ руската художествена литература прѣзъ 1901. година. Въ него вѣе сѫщиятъ песимистиченъ духъ, както и въ повѣстьта подъ горния насловъ.

Героятъ на тая повѣсть — Димитъръ Василиевичъ — младъ лѣкарь, е човѣкъ, който търси поприще за ползотворна дѣятелность и не го намира. Той се лута като гемия безъ компасъ. Охотата за каквато и да е работа у него се намира въ строга зависимость отъ убѣждението му въ полезностьта на тая работа. Единъ пѫть убѣденъ въ безполезностьта на извѣстна дѣятелность, у Димитъръ Василевичъ настѫпва врѣме на пълно бездѣйствие, настѫпватъ минути на разочарование. Тогава той се прѣдава на мечтания, прѣдава се на философски разсѫждения и търси друго поприще за полезна работа. Ала и сега Д. В. твърдѣ скоро се отчайва и разочарова, защото не вижда очакваната полза и отъ тая си нова дѣятелность.

Димитъръ Василиевичъ, като младъ и интелигентенъ човѣкъ, има неодолима жажда за работа още като студентъ, и желае да работи за „благото на народа", за „идеата". Макаръ и слабъ тѣлесно и въпрѣки съвѣтитѣ на професора, да остане доцентъ при университета, той става окрѫженъ лѣкарь, защото е обзетъ отъ мисъльта да бѫде близко до народа да помага на ближния си. Жажда за работа кипи у него прѣдъ тая переспектива. За жалость той не намира състоянията на нѣщата така розови, както си ги е прѣдставялъ първоначално. Общественитѣ неуредици отъ една страна и несъвършенството на медицината отъ друга скоро измѣнятъ неговия мирогледъ, неговитѣ убѣждения, и го отчайватъ. Ето какъ рисува той своето положение: „Азъ много ясно виждахъ, че истината, животътъ — всичко се крие въ *моя* мирогледъ, че ако изгубя него, всичко ще изгубя . . . Туй, което става наоколо, само ми закрѣпва убѣждението, че страхътъ ми не е напразенъ. Най-свѣтлитѣ имена изведнажъ замъждѣха, най-великитѣ думи станаха калпави и смѣшни . . . . Въ литературата бавно, но непрѣкѫснато се развива просто ренегатство, — ренегатство общо, масово и, което е най-ужасното, ренегатство безсъзнателно. Литературата старателно оплюва въ миналото всичко свѣтло и хубаво, но оплюва го наивно, безъ сама да забѣлѣжи.

Послѣднитѣ нѣколко реда се отнасятъ до дѣятелностьта на руската интелигенция въ епохата, която настѫпи подиръ вдигането на крѣпостното право и освободителната война — дѣятелность безъ принципи. Подъ „миналото" се визира оная дѣйствително свѣтла епоха отъ дѣятелностьта на руската интелигенция, непосрѣдствено слѣдствие отъ която бѣ вдигането на крѣпостното право и освободителната война. Познато е, че подиръ тия двѣ грандиозни и високо хуманни дѣла на Царя-Освободителя между руската интелигенция, която по-прѣди така горещо ги подържаше, сега дѣйствително настѫпи разочарование, защото се излъга въ своето очакване. Сѫщата тая интелигенция, която подготви почва за великитѣ събития, сега не намираше нищо свѣтло, нищо полезно въ тѣхъ. Високоучени хора намираха руския селянинъ още неприготвенъ за дадената му свобода,

а освободителната война считаха за „донкихотство". Всичката дѣятелность на тия хора обаче състои сега само въ отричане. Тѣ не даватъ нищо опредѣлено, не посочватъ никакъвъ пѫть, а и сами тѣ се лутатъ безъ пѫть. Д. В. е обзетъ отъ болестьта на врѣмето, и той се люшка нагорѣ-надолѣ безъ опредѣлени възрѣния.

Прѣзъ юния 1892. год. ние намираме Д. В. вече при свако си, въ с. Касаткино. Подиръ тригодишно служене той е въ оставка, прѣдизвикана отъ общественитѣ неуредици. Въ разговора си съ Наташа, дъщеря на свако му, той се терзае само отъ нейнитѣ възрѣния, които досѫщъ сѫ еднакви съ по́-прѣдишнитѣ му собствени възгледи. Наташа всецѣло е погълната отъ мисъльта „да служи на народа", само че не знае, какъ ще бѫде най-полезна, и тя мисли да се посвети на медицина или акушерство. Тя се интересува прѣмного отъ всевъзможни обществени въпроси, запитва Д. В. за всичко, ала томува самому не сѫ ясни нѣщата, той самъ не знае истинския пѫть, коя дѣятелность е ползотворна.

Въ една губерния се появява холера. Д. В. сега вече мисли, че е дошълъ моментъ, когато той дѣйствително може да развие ползотворна дѣятелность. Пакъ закипява у него жажда за работа. Той отива въ Чемеровка, дѣто жителитѣ сѫ най-груби и най-жестоки. Единъ щастливъ случай, дѣто помогналъ да оздраве единъ заболѣлъ отъ холера, разполага невѣжитѣ селяни добрѣ къмъ него. При все това оздравѣлиятъ и жена му по никой начинъ не даватъ да се дезинфецира стаята. „Всичко е отъ Бога, казвали невѣжитѣ домакини, ако е речено да стане, то ще стане". Такива и отъ подобенъ родъ спънки Д. В. срѣща на всѣка крачка. Холерата се разпространява все повече и повече, и той е безсиленъ да я ограничи, безсиленъ да дава помощь. Той не само не се задоволява, както колегитѣ му, съ фразата: „ще помагаме, колкото можемъ", но вижда въ туй „колкото можемъ" едно самоизлъгване, защото намира, че „нищо не помага". Съ голѣми старания сполучва да се устрои болница. Болнитѣ сѫ добрѣ тука. Д. В. е доволенъ. Пакъ закипява работата. Въ скоро врѣме обаче холерата взима неимовѣрни размѣри. Селянитѣ се възбунтуватъ. Тѣ считатъ лѣкаритѣ виновни за това. Д. В. бива битъ и пада въ безсъзнание. Животътъ му е въ опасность, защото здравето му и безъ това е разклатено. Той дохожда въ съзнание. Мѫчно му е на душата, не че ще умре, ами защо по такъвъ начинъ да умре. Нищо лошо не имъ е направилъ, а тѣ го прибиха. Разумътъ обаче му казва, че тѣ не сѫ виновни. Вината много по́-скоро е у интелигенцията, защото тъй много се отдалечила отъ народа. Тя не разбира народа, и народътъ не разбира нея. Кривъ ли е народътъ, че схваща криво, схваща другояче нѣщата! Сега Д. В. мисли, че е намѣрилъ истинския пѫть. На Наташа той казва да се работи за сближение на интелигенцията съ народа, и упорито да се работи. „И сега мене не ме е срамъ, казва той, да говоря тия „голѣми" думи". Тя жадно слуша и не забѣлѣжва, какъ сълзитѣ се лѣятъ по лицето ѝ; пъкъ той я гледа и тиха радость го завладѣва, и мисли си какво славно момиче е тя, и колко животътъ е хубавъ . . .

**М. И.**

---

836—1902

**Получени сѫ въ даръ слѣднитѣ книги за библиотеката на Българ. книжовно дружество:**

(продължение)

**Kazarow, D-r Gavril.** Einige Bemerkungen über Hesiod's Werke des Landbaues. Von —, Charlottenburg. 1901 г. Sonderabdruck aus „Fühling's landw. Zeitung".

**Kazarow, D-r Gawvril.** Berlin. Miscellen. 3. Die Entstehungszeit des linkspontischen Koινόν.

**Храновъ, Д. В.** Спомени за Генерала Гурко отъ врѣме на освободителната война съ потрета му. Прѣпечатани отъ сп. „Българска Сбирка". Прѣработено и допълнено издание. София, Печатница К. Г. Чинковъ, 1902. 8°. стр. 108. Цѣна 80 ст.

**Законъ за полицията.** Приетъ отъ V. обикновено народно събрание и утвърденъ съ указъ подъ № 571 отъ 27 ноемврия 1889 г. Измѣненъ съ законъ, приетъ отъ X. обикновено народно събрание и утвърденъ съ указъ отъ 20 ноемврия 1900 год. подъ № 342.

**Картофитѣ.** Практично рѫководство за всѣкиго, който иска да вади добри картофи. Отъ H. V. Burian. Прѣведе В. Атанасовъ. Дѣто хората сѣятъ картофи, тамъ гладъ нѣма. София, Придворна печатница Бр. Прошекови, 1902. 8°. стр. 39.

**Занетовъ, Г.** Българското население въ срѣднитѣ вѣкове. Историко-юридически скици. Русе, Скоропечатница на Спиро Гулабчевъ, 1902. 8°. стр. 223. Цѣна 2 л.

**Законъ** за административното дѣление територията на държавата и законъ за разпрѣдѣление населенитѣ мѣста отъ закриититѣ околии и за прѣхвърляне села отъ едни околии въ други. Приети отъ XI обикновено народно събрание и утвърдени съ укази отъ 16 майя и 28 ноемврия 1901 год. подъ № № 236 и 437. София, Държавна печатница, 1902. 8°. стр. 12.

**Kałužniacki, Emil.** Werke des patriarchen von Bulgarien Euthymius. (1375—1393). Nah den besten handschriften herausgegeben von —. Wien in commision bei Carl Gerold's sohn 1901. 8°. стр. 450.

**Kałužniacki, Emil.** Aus der panegyrischen Litteratur der Sudslaven. Von —, professor an der Universität Czernowitz. Wien in commission bei Carl Gerold's sohn. 1901. 8°. стр. 131.

**Княжество България — Дирекция на Статистиката.** Статистика за основнитѣ училища въ княжество България прѣзъ учебната 1899—1900 година. София, Държавна печатница, 1901. 4°. стр. 159. Цѣна 3 лева.

**Княжество България — Дирекция на Статистиката.** Движение на търговията на България съ чуждитѣ държави. Движение на корабитѣ по пристанищата. Пазарни цѣни въ по-главнитѣ градове прѣзъ четвъртото тримѣсечие отъ 1901 год. София, Държавна печатница, 1901. 4°. стр. 97. Цѣна 1·70 л.

**Weyr, Eduard.** Sbornik jednoty českych mathematikû v Praze. Cislo V. — Počet differenciálny. V Praze 1902. Nakladem jednoty česckych mathematikû. 8°. стр. 416 (подвързана).

**Колушки. Г. Н.** Чуждитѣ капитали въ България отъ —. (Отпечатъкъ отъ „Списание на Българското Икономическо Дружество", кн. 6 и 7, год. V. 1901 год.). София, Придворна печатница Бр. Прошекови, 8°. стр. 91.

**Боевъ, Б.** Единъ новъ държавенъ заемъ отъ гледището на финансово и народно стопанства. Отъ —. (Отдѣленъ отпечатъкъ отъ „Списание на Българското Икономическо Дружество", книга 9 и 10 отъ 1901 г.). София, Придворна печатница Бр. Прошекови, 1901. 8°. стр. 46.

---

# Съдържание.



---

Управителниятъ съвѣтъ на дружеството въ заседанието си на 4. януария тая година рѣши *„Периодическо списание“* да се издава занапрѣдъ по двѣ свезки наедно. Цѣната на годишнината е прѣдплатена:

за България . . . . . . . . . . . . . . . 9 лева
„ чужбина . . . . . . . . . . . . . . . 10 „

Абонирането става направо въ „Българското книжовно дружество“, София, улица Раковски, или въ пощенскитѣ писалища.

---

Отъ *старитѣ годишнини* на *„Периодическо Списание“* се продаватъ:

годишнина XII. (книга 61.) и XI. (кн. 55—60) по . . . . 9 лева — ст.
годишнина II. до X. (кн. 1. софийска до 54, по 6 книги въ годишнина) съ извънредно намалена цѣна по 5 лева — ст.
годишнина I. (книги 1—12. браилски) съ извънредно намалена цѣна по . . . . . . . . . . . . . . . 10 лева — ст.

Отдѣлни книжки отъ 1. до 12. браилски и отъ 1. до 54. софийски струватъ по . . . . . . . . . . . . . — 80 ст.
а отъ 55. до 60. книжка по . . . . . . . . . . . . 1 левъ 50 ст.

---

Отговоренъ редакторъ, дѣловодитель на Б. К. Д.: **Ив. Пѣевъ.**

# ПЕРИОДИЧЕСКО
# СПИСАНИЕ
на
## БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО
## ВЪ СОФИЯ

LXIII

(ГОДИШНИНА XIV)

3—4. СВЕЗКА — 1902.

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1902.

# ИЗВѢСТИЕ.

## Аксаковска премия.

Въ Българското книжовно дружество въ София сѫ прѣдадени отъ редовния му членъ д-ръ Д. Молловъ още прѣзъ 1886. год. двѣ хиляди лева за „Аксаковска премия“ за най-добро съчинение върху *„Историята на възпитанието на българитѣ въ Русия прѣзъ годинитѣ 1835—1880.“*

Отъ тия двѣ хиляди лева се опрѣдѣлятъ 1500 лева за чиста награда на автора на най-доброто съчинение върху дадената тема, а 500 лева остаятъ за разноски по печата на съчинението.

Понеже отъ 1886. год., когато е било обявено за тая премия, до свършъка на тригодишния срокъ за нея не е било прѣдставено въ дружеството ни едно съчинение върху *„Историята на възпитанието на българитѣ въ Русия прѣзъ годинитѣ 1835—1880,“* управителниятъ съвѣтъ на Българското книжовно дружество обявява отново:

I. *Прииматъ се съчинения за „Аксаковска премия“* отъ 1500 лева въ разстояние на три годинъ, начинайки отъ 1. януария 1900. година.

II. Съчиненията, въ *обемъ отъ 10 до 15 печатни коли,* се прѣдставятъ за тая премия подъ избранъ знакъ и придружени съ името на автора въ затворенъ пликъ подъ сѫщия знакъ въ Българското книжовно дружество въ София.

III. Премираното съчинение остая *собственость на дружеството.*

# Прѣгледъ на поетическата творба на Вазова.

Отъ А. Теодоровъ.

## III. Епосъ.

Епическата творба на Вазова въ стихове прѣзъ третия периодъ е твърдѣ ограничена. Въ сжщность тя и съвсѣмъ липсува, защото онова, що се яви ново прѣзъ това врѣме, то бѣ плодъ на годинитѣ отъ края на втория периодъ. Подиръ свършъка на тоя, Вазовъ издаде наистина една сбирка *„Поеми“* (София, 1893, 8°. 178 стр.); ама въ нея най-голѣмата часть сж прѣпечатани прѣдишни епически творения („Грамада“, „Маца“, цѣлата „Епопея на забравенитѣ“, като е отлжченъ портретътъ на Крали-Марка изъ тая група и вмѣстенъ въ друга — „Мотиви изъ народното творчество“). Онова пъкъ, що е обнародвано въ „Поеми“ за пръвъ пжть, е работено прѣди началото на третия периодъ. То сж кжсоветѣ: **„Въ царството на самодивитѣ“**, фантастическа поема, **„Кихавицата на Саллюста“** и **„Синайска роза“** — и тритѣ кжса отъ 1884. г.

На **„Синайска роза“** (162—6) прѣдметътъ е взетъ изъ статията на руския пжтувачъ графъ Елисеевъ „На берегу Краснаго моря“, печатанъ въ „Вѣстникъ Европы“ отъ 1883. г. Графътъ върви низъ горещия камънакъ подъ мълчалива Синая и гони Акабинския заливъ. По жега и съ трудъ се влачи керванътъ, ала сж бодри синоветѣ на пустинята, които го водятъ. Само графътъ е въ униние, усърналъ. Умътъ му е пъленъ съ образи и картини, що го държатъ край студенитѣ вълни на Нева — или пъкъ въ честития прѣдѣлъ на лучезарна Тунджа, дѣто между миризливитѣ рози като вълшебна сѣнка му се вѣсти чуденъ ликъ. Много е пжтувалъ графътъ, много спомени се таятъ въ душата му; ала чудниятъ ликъ отъ зеленитѣ балкани постоянно му шепти сладостното име „Невѣнка!“ Дѣ се дѣна тая росна балканска щерка? Дѣ се скри? Той си спомня страшния мечъ на Сулеймана, който стори тамъ всичко пепелъ. Горчива скръбь блуждае по челото му.

„Юсуфе — обръща се къмъ едного отъ своитѣ арабийци; тежко е въ тозъ проклети край. Попѣй, що ти е майка пѣла — попѣй за битки, за любовь, за раздѣла!“

Дълго какъ кервана иде
Подъ пламтящи небеса,
Голъ Хоривъ се вечъ не види,
Скри се острия Муссà.
И когато прѣвалихѫ
Акабинский зѫбестъ връхъ,
Съ викъ морето поздравихѫ,
Глътнахѫ му свѣжий дѫхъ. (163)

На брѣга стои опнатъ бѣлъ шатъръ и тамъ три робини, за които готова лодка въ залива чака, да ги кара въ Акаба, търгъ на роби, търгъ на срамъ и на тегла, който пълни много гроби и хареми съсъ тѣла. Робинитѣ сѫ три цвѣтя, три елмаза: едната отбрана мома отъ зелления нилски брѣгъ, кадифена Айше; очитѣ ѝ пламъкъ, зѫбитѣ ѝ снѣгъ. Другата е Сара, блѣдна еврейка отъ Ливанъ; има взоръ на чародѣйка, страстни гърди, строенъ станъ. Третята мома е отъ мѣста незнайни; тя е красна звѣзда, съ дивенъ гласъ славейски и снага на хури. Мръсниятъ продавецъ я зове *„Синайска роза“*. Той прѣдлага на графа съ блазни́ви рѣчи тия три цвѣтя, които е купилъ съ кръвь и злато — прѣдлага му да си избере единъ даръ отъ пустинята. Съ погнуса отфърля графътъ това внушение и заповѣдва да се продължи пѫтьтъ. Отплава и продавецътъ съ живата си стока.

Надъ вълнитѣ се разнася жална пѣсень и замира. Графътъ се вслушва. Гърдитѣ трепнатъ. А пустинята зашумява, и се вдига жестокъ ураганъ. Тъмни гръмовити облаци замрачатъ слънчевия зракъ, а морскитѣ вълни бѣсно се фърлятъ възъ дивия брѣгъ и оставятъ скойки и мерджани. Ураганътъ стихва. Камилитѣ още се гушатъ на купъ; морето още плиска, шуми и въздиша, сѣкашъ иска назадъ и зафърлената си *жертва* — „Синайската роза...“

Тихо „Розата Синайска“
Дрѣме върху морский брягъ,
Кат' пері̀ заспала райска,
Безъ движенье и безъ знакъ. (166)

Графътъ колѣничи надъ мокрия трупъ и цѣлува студенитѣ уста. Скоро се въздига надъ хладната останка бѣлъ мраморъ, който

оживява пущиняка съ кѫсия надписъ *„Тукъ спи Невѣнка“*. Но страшниятъ потопъ самумъ съ писъкъ и фъртуна завѣва младия гробъ.

Вазовъ е отбѣлѣзалъ извора на прѣдмета си, като е мислилъ негли, че би билъ завѣрно укоренъ, ако не го изповѣдаше. Тая добросъвѣстность е нѣкога твърдѣ полезна, понеже улеснява на историка задачата, да разкрие пѫтищата, по които е вървѣлъ художникътъ-писатель, бралъ градивото си и творилъ създанията. Обаче всички ние заимаме единъ отъ другиго мисли, и само поради тая взаимна обмѣна можемъ да произвождаме и нови свои собствени. Като челъ пѫтописа на Елисеева, Вазовъ намѣрилъ нѣщо за себе мило — именно, че една българка, вѣроятно прѣзъ руско-турската война страстно залюбена отъ руския графъ, по зли прѣмеждия, подиръ сѣчъ и пожаръ въ родното ѝ мѣсто, изпада робиня у източенъ продавецъ, и въ Синайската пустиня пакъ е близу до нѣкогашния свой любовникъ; ала тоя я познава твърдѣ късно, за да ѝ се признае въ нещастната срѣща само съ надгробенъ мраморъ. Вазовъ пристѫпилъ да усвои тоя милъ, роденъ прѣдметъ, да го приобщи на българската книжнина.

Между туй не за пръвъ пѫть нашиятъ животъ подъ турцитѣ е прокуждалъ балкански рози въ синайски пустини, да се продаватъ по акабински тържове; и не за пръвъ пѫть любовникъ или братъ, по неуловливи насоки на тайни чувства или просто на случая сѫ намирали своя скѫпа дружка или сестра въ позоренъ плѣнъ, изъ който сѫ я добивали жива или мъртва. Запознатиятъ съ тоя животъ поетъ можеше да го изобрази въ свободно измислени прѣдмети отъ сѫщия видъ, и съ това нито идеята не ще бѫде нереална, нито пъкъ поетътъ би изпадналъ подъ обвинение въ фантастичность. Наопаки, това би било отлично свидѣтелство за творчитѣ му способности, за реална концепция и находлива фантазия. Вазовъ, както знаемъ, не ходи май далечъ и дълбоко съ фантазията си, не дири находища на поетически прѣдмети; съ реална концепция той чака на пусия само факта. И щомъ е той по неговитѣ чувства и възгледи, веднага го поднима съ фантазията си да го опрѣдѣли поетически и изобрази. Така е билъ той на пусия и когато челъ пѫтописа на Елисеева, отъ дѣто уловилъ „Синайската роза.“ Собствената му фантазия не се е показвала тъй дѣйна, жива и находлива, та да му набави стотини подобни прѣдмети, въ които да е схванатъ реалниятъ смисълъ на българския прѣкаранъ и прѣкарванъ животъ.

И въ извършането на поемата „Синайската роза“ фантазията на Вазова се показала крайно хрома. Може би е искалъ поетътъ да ни държи въ възбудено напрежение, като е изпускалъ нѣкои свезващи подробности: за тѫгата на графа отъ споменитѣ за Нева и за долината на Тунджа, за чувствата на сѫщия прѣдъ вида на тритѣ заробени цвѣтя, за крушението на ладията съ тритѣ робини и за случайното откритие на Невѣнка; ама той се е измамилъ. Прѣдметътъ прѣдстава чудни моменти, дѣто трѣбаше да се свѣтне възъ психиката на графа, за да се мотивира послѣ достатъчно и краятъ на „Синайската роза“, па да се разбере и графовата участь въ пустинята. Вазовъ не е направилъ това, за туия щета на своето творение. „Синайска роза“ е поема безъ развитие, безъ игра на чувствата, безъ боя на животъ. Когато я четемъ, тя ни мори съ сухостьта на една фактична обстановка, съсъ своето лишение отъ животворенъ поетически сокъ, при всичко че инакъ е изкарана чевръсто (въ 5 страници). Ако съ такова извършане „Синайска роза“ е поема, тогава биха имали неслабо притезание за сѫщото име и шестьтѣ изречения: „Керванъ пѫтува край морето. Лодка откарва три робини. Ураганъ. Морето изфърля три жертви. Изъ кервана руски графъ познава трупа на своя Невѣнка отъ Тунджа и я поменува съ мраморенъ паметникъ“.

Подъ „Кихавицата на Саллюста“ (149—61) е отбѣлѣзано, че е взета изъ Светона, „de illustribus grammaticis XI.“ Светонъ е римски писатель отъ Адрияново врѣме, приятель на младия Плиния. Извѣстенъ е съсъ свои биографски съчинения, въ които проявява особна наклонность къмъ анекдотитѣ, къмъ клюкитѣ. Било че е записалъ тъкмо такива анекдоти за *„Кихавицата на Салустия“*, върху каквито е изградено това творение на Вазова, или не — доста е, че ония анекдоти сѫ досущъ въ духа на Светоновитѣ животописни очърти за знаменити антични хора. Само за илузия на читателитѣ — както се прави обикновено при хумористични творения — е казано, че „Кихавицата на Салуста“ е *„прѣводъ* отъ римски“, и то изъ Светоновитѣ de illustribus grammaticis. Имената „Маймунусъ Плаций, въ критиката гений лютъ,“ стари „Салвусъ Протусъ“, смъртенъ врагъ Салустовъ, „Склавъ, поетъ зеленъ отказнатъ“, „банкеръ славни Калций Скунусъ,“ „Бинийй Куфиятусъ“ и „златний Вониятусъ“, по своя нововѣчень смисълъ доста обличаватъ и по-новврѣмското потекло на тая сатира върху порока на обществото, да се занимава страстно съ нищожна една дребулия за личностьта на нѣкого и да я излага на безкрайна покруса съсъ

клюки и разклюки, а да не вижда отъ това истината и собствената своя, неизмѣрно по-значителна порочность. Къмъ сѫщото нововрѣмско потекло и умишлено прикритие подъ антични бѣлѣзи сочи покрай друго и обстоятелството за печатане на памфлети във вѣстникъ „Вѣчна Бавардия.“ Сѣкашъ името „Бавардия“ (= bavarder, бърборя) и съ означение „журналъ“ за вѣстникъ, загатва за френски спомени при съставянето на тая сатира; а изразитѣ „любезни щурмове, питейни домъ, кисела капуста“, както и кроежътъ на римата „любезни ми ученици — вий мои милички щенци“ (руски „щенки = щенета), прѣдполагатъ негли руски наслонки.[1])

Прѣдметътъ на сатирата е тоя. По една случайность, въ която нѣма нищо зло, ни чудно, прочутиятъ римски прагматиченъ историкъ Салустъ кихнува. Ала Плутонъ, строгиятъ подземенъ Зевсъ, сѫдия на всички постѫпки на смрътнитѣ, повдига възъ кихача римската тълпа, глупцитѣ, умнитѣ, печата. И редомъ вдига се шумъ зарадъ нечуванъ и невижданъ скандалъ, „кихавицата на Салуста“. Диви се на това историкътъ и моли Зевса, да укроти злобата на брата си, защото има вече година, откакъ носътъ му неволно я възбудилъ, а тя още не прѣстая да го тревожи домà и вънъ, наявѣ и насънѣ. Ако се продължи тая мълва, на която е прѣдметъ носътъ му, тя скоро ще затъмни и самата слава на Зевса. За пó-вѣрно орѫжие противъ мълвата Салустъ намѣрилъ това, да се заключи въ стаята си, па ни да излиза навънъ, нито да пуска да се влиза вѫтрѣ. Чакъ слѣдъ петь години еднажъ му се прилучва да си отвори пѫтния прозорецъ. Единъ царедворецъ го съзира, здрависва и пита, дали не е челъ памфлета на Глоциуса за Салустова носъ? Клетиятъ затворникъ остая като грьмнатъ и се оттегля тежко замисленъ. Сѣда на трапеза да обѣдва. На масата вижда пакетъ. Какво има въ него? Единъ тлъстъ памфлетъ съ надписъ: „Касий Склава на киръ Салуста посвещава“. И безъ да чете нататъкъ, съдира го; и въ смущение, блѣденъ, не хапналъ нищо, простира се на одъра си. О Юпитере! Не съмъ сгрѣшилъ като Тантала, като Каина, или Прометея, та да падна въ такава немилость! Вината ми е, че безумниятъ ми носъ е кихналъ. Ами толкова ли важи туй? То случва се и съ тебе дори на свѣтлия ти тронъ. Па не киха ли най-сетнѣ и самъ Плутонъ? Между туй Римъ само менѣ мъсти за кихавицата!...

[1]) При единъ случай г. Вазовъ ми откри, че името на Светона и на едно негово съчинение сѫ само маска надъ „Кихавицата на Саллюста“, въ която авторътъ, далечъ отъ прѣсади, подражания или наслонки, е изкаралъ подъ латинизувани имена и обстоятелства знайни личности изъ столицата на покойната Източна Румелия.

Доклѣ се моли така Салустъ, нѣкой почуква на вратата. „Кажете му че съмъ умрѣлъ... — не, хайде нека влѣзе, чортъ го взелъ!“ Слугинята увожда Каханиусъ Ксенопа, който тръсва на масата три тома отъ най-новото творение на Маймунусъ Плация. Въ него авторътъ-критикъ съсъ желѣзни доказателства разпердушва съчиненията на Салуста. „Нептуне мой, благодаря“, казва Салустъ по-успокоенъ. „Да, да“, продължава Каханусъ; „и критикътъ достоенъ подкрѣпя се по всѣкъ въпросъ съ погрѣшката на твоя носъ — съ кихавицата на Салуста!“ — „Махни се ти, змия злоуста съ тозъ твой Маймунусъ босъ! Отъ десеть годинъ не съмъ кихалъ, и цѣлъ вѣкъ съмъ готовъ да се осѫдя на туй тегло, само да не сърдя глупцитѣ“. И изпраща госта пòврага, а слугинята блъсва въ гърба съ единъ томъ, да помни и да не отваря вече никому.

Като се убѣди накрай, че крѣпостьта̀ не е му вече непристѫпна, Салустъ рѣши — за да се отърве отъ нàвали приятелски и неприятелски — да излѣзе самъ въ града непознатъ никому и да разбере, какъ стои мълвата за носа му. Щомъ излиза изъ пѫтнитѣ врата, на тѣхъ вижда залѣпенъ пасквилъ: изписанъ носъ и надъ него надписъ „кихавицата на Салуста“! Стига въ Квиринала. Тамъ се събрала тълпа и разправя — не за война или миръ, но за неблагоразумния скандалъ Салустовъ! Минали сѫ се истина десеть години, ама скандальтъ си е скандалъ; и отъ трибуната се чуе рѣчь на противника му Салвусъ, който убѣждава народа, че авторътъ на славнитѣ исторически съчинения билъ оня Салустъ, който еднажъ безъ срамъ кихналъ във Римъ. На друго мѣсто Салустъ вижда баби, спрѣли се и приказватъ на пѫтя дневни клюки и за отколѣ минали дѣла: „Ти помнишъ ли Салуста? Той кихна, Зевсъ да го прости!“ Изнуренъ отъ неволя Салустъ се втуря въ едно кафене. Взима единъ смачканъ вѣстникъ, да прочете новинитѣ. Тамъ вижда ужасна критика отъ доктора-богословъ и сатирикъ Гроция подъ насловъ „Плутоне, порази Кихача!“ Бѣга и отива въ гостилницата. Моли за ястие. Момчето обажда какво има, и за най-харно прѣпорѫчва „Кихавицата на Салуста отъ бикъ и кисела капуста“. То простодушно обяснява, какъ се явило името на това ястие. Нѣкой си Салустъ, римски диктаторъ ли билъ, или чутенъ гладияторъ — не зная рекло добрѣ — измамилъ се и кихналъ нѣвга (човѣцитѣ, знаешъ, кихатъ сѣвга), но кихането му повдигнало мълви въ цѣлия Римъ, най-паче у писачитѣ и ученитѣ. Защо, момчето не разбира, защото е слушало и тѣхъ да кихатъ. Обаче, като ги занимавалъ толкозъ много случаятъ и съ него почвали и свършвали

обѣда си, гостилничарьтъ кръстилъ най-вкусното си ястье съ името „Кихавицата на Салуста". И „о щастье, печалбата се удвои. Юпитере, благослови кахавицата на Салуста, на гоститѣ главата пуста". Усмихнатъ Салустъ му казва на това: „приятелю, въ тоя вѣкъ ти най си умний человѣкъ"; плаща си обѣда ненаяденъ и пакъ излиза навънъ. За да запомни тоя скроменъ кѫтъ, вдига очи къмъ сградата. И надъ вратата ѝ смутенъ прочита надписъ позлатенъ „Гостилница на Кихача"!

Като клъцнатъ отъ змия подскача Салустъ и се устреми къмъ аквийскитѣ хълми. Случайно излиза прѣдъ университета, дѣто като пчели на медъ се трупатъ отъ цѣлия свѣтъ млади момци, жедни за наука. Влиза и той, да чуе нѣкоя дивна лекция, далечъ отъ уличния шумъ и сгань, въ тазъ ограда, въ която не ще да прониква клеветата и злобата на подлия свѣтъ. Тоя день имало да се четатъ петь лекции върху книжнината отъ философа Салвусъ Протусъ и и отъ чудния чародѣй Примусъ Идиотусъ. Ето става стариятъ Салвусъ, изкашли се, плюна и захвана. Три нощи не е спалъ, за да приготви образецъ на една ода, която ще разсѣе славата му по цѣлия свѣтъ. На тая несравнена ода, отъ която останалъ възхитенъ Маймунусъ Плаций, а Голций просто билъ вдървенъ, и Склавъ, поетъ зеленъ откѫснатъ, отъ радость ходи като блъснатъ — на тая ода прѣдметътъ е великъ, а цѣльта свещена.

Касае се да поразимъ,
Да прокълнемъ, да съкрушимъ
Най-страшний врагъ и мой и вашний,
(Той всинца ни еднакво плаши),
Най-черний чортъ, най-лоший зверъ.
Най-грубий скотъ, най-злата тварь,
Най-първиятъ грѣхосѣятель
Глупецъ, бездарникъ и драскатель,
Звѣроподобенъ человѣкъ,
Исчадие на нашний вѣкъ
И най-ужасний черенъ дяволъ,
Що Римъ е нѣкога създавалъ! (159)

А прѣдметътъ на одата личи отъ самото ѝ название „Кихавицата на Салуста". Тогава Салустъ простенá и рече: „Плутоне, нѣма ли пардонъ? Или моето кихане си рѣшилъ да се увѣковѣчи? Редъ консули и царства вече се мѣниха, и свѣтътъ забрави грамадни работи, само кихавицата ми още помни!"

Салустъ пакъ излиза на улицата между тълпата; а злиятъ Плутонъ, за да увѣнчае гнѣва си и да се посмѣе на клетия кихачъ, граба му плаща отъ главата. Позна го цѣлото множество и завика около него. Той се отбива отъ глъчката въ единъ дюкянъ; ала насрѣща гледа чутния сарафинъ Калций Скупусъ, навелъ се неподвижно възъ нѣщо и пише. Отъ любопитство Салустъ отива при него и наднича: сарафинътъ изписалъ вече три листа пасквилъ — о, злочестия, пакъ за грѣшния Салустовъ носъ! — и довършва вече послѣния редъ. Свърши; приятно се усмихна, сбърчи се, замижа и кихна. — „Наздраве драги Скупусе!" извика Салустъ. Изеднажъ Биний Куфиятусъ и съ него златний Вониятусъ дохаждатъ, взиматъ мокрия листъ отъ пустоглавия финансистъ, за да го типосатъ бърже във вѣстника „Вѣчна Бавардия". Тукъ вече Салустъ се убѣждава и самъ, че носътъ му е осмо чудо, понеже смутилъ домоветѣ, стъгдитѣ, печата и създалъ цѣла книжнина; и въ туй убѣждение се завръща бърже домá, затваря се и сѣда сѫщо да напише по общата мода памфлетъ — за „кихавицата на Салуста"!

Какъ е духовито подиграна въ тая сатира извѣстната намъ обществена болесть на сериозно и непрѣстайно занятие съ нѣкоя богата клюка, при което се забравятъ и запущатъ най-важни и полезни работи за подобрение на човѣка и напрѣдъкъ на живота; и какъ сѫ пълно приведени подробности, които характеризуватъ всичката пустота на клюкарството, какъ е подлѣтъ сарказъмътъ, който състои въ това, че доклѣ се наслажда клюкарьтъ отъ своята добродѣтель, той самичъкъ въ туй врѣме върши сѫщото, за което злорадно сочи възъ другиго! Не може да бѫде пó-жестоко самоосмиване отъ това, да съставяшъ памфлетъ за нѣчия кихавица и тъкмо при завършъка му, при най-пиператото мѣсто да кихнешъ. А въ панагонъ и тоя, противъ когото пишешъ, че кихналъ, да стои до тебе и да ти каже наздраве за твоята собствена кихавица! Доста жестока е и тая подигравка надъ самаго себе, да се вдигнешъ отъ катедра, да гърмишъ съсъ насмѣшлива ода за единъ кихачъ, а прѣди да я почнешъ, да се изхрачишъ и да плюнешъ! Българскиятъ четецъ не може да се не радва, че въ домашно творение вкусява насладата отъ пъленъ и дълбокомисленъ хуморъ, съ който по благъ начинъ горчиво се наказва единъ общественъ порокъ. Идеята на тая сатира е била прѣзъ 1884 г. пригодна и лично за интереситѣ на Вазова, възъ когото стрѣляха тогава наши Плациевци и Салвуси, за чиято покруса работѣха Скупуси и Вониятуси. Съ „Кихавицата на Салуста"

той достойно отвърна мъзда на свои лихоусти критикари и злопаметни противници.

По лирическитѣ късове въ „Звукове“ ние познахме Вазова прѣзъ 1884. г. обладанъ отъ една меланхолия, въ която безъ да бѫде мраченъ, той е невеселъ приятель на всичко, що играе около него, и безъ да бѫде зълъ, той е огорченъ отъ измамитѣ на ума си и сърцето. При все това и въ тѣхъ късове видѣхме да избива намѣстѣ хуморътъ, който още по-силно твърди, че меланхолията и пасивната симпатия и великодушие на поета сѫ тово врѣменно настроение у него, за което стига малка промѣна, та да се прѣвърне пакъ въ основното на Вазова — веселие и умилность. Хумористичната жилка е завела тогазъ Вазова и къмъ „Кихавицата на Салуста“; тя сѫщата го докарала и до образитѣ, отъ които е съставена фантастичната поема „Въ царството на самодивитѣ“ (37—90). Незавършена, тя бѣ изпърво обявена въ христоматията на С. Костовъ и Д. Мишевъ (1887 г. ч. II. 148—163); съ поправки и цѣла излѣзе сетнѣ въ „Поеми“. Сбирката „Гусла“ съдържа една подобна фантазия — сатира, наречена *„Сантиментална разходка“;* тя има политически лъскъ, който не е натърканъ възъ поемата „Въ царството на самодивитѣ“. Обаче и въ тая има загатки политически, ако и пó-слаби прѣдъ други, обществено-нравски. Разликата помежду имъ състои въ това, че „Въ царството на самодивитѣ“ показва една обща връзка между редъ фантастични образи, въ които романтиката може да познае свои излюбени похвати.

Общата връзка между отдѣлнитѣ образи отъ „Въ царството на самодивитѣ“ е, че поетътъ, като оставя дома си лѫка на безотрадната любовь, кинжала на безплодната мъсть, злобниятъ бичъ на сарказъма бездушенъ, иде въ тихото и волно царство на мъглявата народна фантазия, на простодушнитѣ пѣсни, на дрѣмливитѣ приказки, на въздушнитѣ повѣрия, на мълчаливитѣ прѣдания; — той иде въ това незлобно царство, отърсилъ се още на границата отъ злоба и невѣра, да намѣри почивка и ново вдъхновение. Разбитъ отъ кални и свирѣпи борби, той моли за гостолюбие; иска да се окѫпе въ кристалнитѣ извори на народнитѣ творби, та да сдобие нова сила, младо сърце, мощни крила. Съ тая сила ще обиходи жилищата и палатитѣ на вѣщици, змѣйове, русалки и юнаци, за които прѣхласнатъ е слушалъ нѣкога чудния разказъ на баба си. Както въ единъ пѫтописъ общата връзка между частитѣ е самото пѫтуване, цѣльта на автора при пѫтуването, така и обиколката на Вазова по ония мѣста, дѣто фантазията му го спира, за да се

наслади на сѫщества и прѣдмети, обайно прѣдставени въ народната словесность, ги свързува въ едно цѣло. Обаче тая цѣлость далечъ още не е поема! И тъкмо за туй е тя „разходка“, както споменатата по-горѣ „сантиментална разходка по Европа“. Че Вазовъ е тукъ лицето, което една вила взима подъ свое покровителство и го развожда кѫдѣто има за него интересъ, и го пази отъ прѣмеждия, и го подлага на операции, за да го очисти отъ земна поквара, която би му била прѣчкава въ това царство за ясно разбиране нѣщата, той съ това още не е и герой на една поема, както не е билъ героятъ на своята знаменита „Божествена комедия“ и Данте. Затуй „Въ царството на самодивитѣ“ ще си остане една фантазия, която пó-скоро ще прилѣга да се впише между сатиритѣ, а не между поемитѣ. Съдържанието ще докаже това най-добрѣ.

Вазовъ е доста хабилъ вопли и гнѣвъ, за да стресне онова общество, което характеризува въ „Гусла“ и „Поля и гори“. Лишенъ въ срѣдата му отъ потикъ къмъ идеали, той бѣ намислилъ да се отнесе за вдъхновение въ чужди краища, въ Италия. Сѫщата потрѣба го кара и къмъ съкровищата на народната словесность. Тамъ блѣнувалъ да забрави низкото, оплулото въ личния интересъ, невнятното къмъ народния дългъ, и да се спълти съ възлетното, съ облѣченото въ завѣтна простота и безгрижность. Ала накусениятъ въ обществото гнѣвъ и укоръ не го оставятъ и тукъ, та му шарятъ езика и мислитѣ съ боитѣ на тръпчивия хуморъ и сатира.

Като минува границата на дѣйствителния свѣтъ, изъ който бѣга, оставилъ тамъ всичко, а понесълъ само вулия съ лирата си, Вазовъ прави поклонъ на народнитѣ творения, обявява имъ цѣльта си и желанието и чака за приемъ. Тогава се надвѣся тъменъ облакъ съ гърмъ и вихри и отнася поета въ глухи, безгласни лѣсове. Тоя пристѫпъ е отъ добъръ художественъ замахъ. Прѣдъ поета се открива чудесно зрѣлище. При стара разграда, около змѣйова грамада заиграли бѣсно хоро въ пустинята и запѣли чудни пѣсни самодиви бѣлоноги. Всичко слуша и не шава. Мълчи и кукувицата въ гората и гледа. Потуленъ въ шумата, и поетътъ слуша вълшебна пѣсень и гледа вихъра на играта.

Отъ полени и могили
Нови стичатъ се рояци:
Изъ усои — млади вили,
Диви юди — изъ гѫстаци.
. . . . . . . . . . .

Ето ги, голѣми, малки: —
Елфитѣ се озоватъ.
Нà и влажнитѣ русалки
Изъ потока се задаватъ. (40)

Тия водни богини, русалки, не сѫ съвсѣмъ чужди на българската демонология; ала елфитѣ сѫ внесени отъ поета въ нея не ўврѣме, нито на мѣсто. Неговата цѣль е да споходи ново вълшебно царство самодивско, изъ което сѫ му били носени и подавани българскитѣ народни творения въ дѣтински години; а въ тия творения, съ които сега поетътъ иска да се освѣжи, да се омие въ чистия имъ и животворенъ изворъ, нѣма ни диря отъ германскитѣ черни елфи, защото обикновено подъ името „елфи“ се разбиратъ днесъ само грознитѣ и низки духове, каквито ние означаваме съ чуждата дума „джуджета“, а можемъ и съсъ своя — *педици* (вж. у Миклошича; срв. *педя* човѣкъ лакъть брада). Щѣше да бѫде правилно употрѣбено означението „елфи“ у Вазова, ако подъ него се разбираше изобщо всѣко демонично сѫщество, познато и на българската поезия; така се е схващало това означение и у нѣмцитѣ, съ които отъ тая страна се изравняватъ и славѣнитѣ. Споредъ това е неумѣстно присѫтствието на „елфи“ въ смисълъ на чуждински джуджета или педичета въ сбора на познатитѣ отъ нашата народна поезия духове; па не е и наврѣме вкарано това присѫтствие, защото поетътъ иде на тоя сборъ съ едничката желя, да познае по живъ начинъ дѣйствителната хубость и дѣвственость на възпѣванитѣ отъ народа пакостливи омайници за човѣшкото сърце, а тамъ джуджетата само би прѣчили на това познание.

Откакъ е изгонилъ сегашниятъ вѣкъ изъ своитѣ творения и животъ тия вили и русалки, тѣхнитѣ пѣсни и танци, нашитѣ дѫбрави сѫ оглушали, а рѣкитѣ ни сѫ се отжжили, и не се случватъ човѣшкитѣ трагедии подъ напѣва на воднитѣ и горски богини. Поетътъ е сега между тѣхъ, и много желае, да му покажатъ тѣ своята младость и чувства, та щомъ се върне изъ тѣхното царство, да ги прослави прѣдъ нашитѣ дѣйствителни моми, които носятъ лъжовна боя на лицето и прѣструвки въ сърцето, които въ зарази и пороци губятъ своитѣ живи дарби.

И тогава ще испитатъ
Срамъ въ душата си, но жалко:
Бѣдна проза не прочитатъ,
Стиховетѣ йощ' пò-малко! (41—2)

Двѣтѣ тия рѣзки въ очъртанието на цѣльта на поета сѫ тъкмо сатира надъ наши вкусове и нърави, и съ такива рѣзки като е прошарено цѣлото творение „Въ царството на самодивитѣ“, то е единъ фантастично-сатириченъ пѫтописъ. За да се сближи пòвече съ богинитѣ-дѣвойки, поетътъ тъкми да имъ прѣдстави и своята богиня-муза. Тя е останала въ Пловдивъ, но духътъ ѝ върви съ него. Другъ пѫть ще покани и самата нея. И тя е както вилитѣ въздушна, пѣснопойка среброста, и както русалкитѣ довѣрлива и чиста. Доклѣ гледа така и мисли поетътъ, хорото се скѫсва и вилитѣ морни и зачървени се фърлятъ възъ трѣвата, па захващатъ да се съблачатъ за кѫпало въ рѣката край хорището. Кукувицата обръща коварно вниманието на поета върху онова, което ще послѣдува. Нему става неловко; отъ смущение той извиква: „за бога, дѣви, не забравяйте, че тукъ има страникъ, когото много задължавате съ таково гостолюбие“. Отъ тоя гласъ по брѣговетѣ настая шумъ и тревога. Полуголитѣ рояци се свиратъ въ клони и храсти, и брѣгътъ се обезлюдя.

Непознатиятъ поетъ мѫчно ще може доближи тоя вълшебенъ свѣтъ и изпита неговата прѣлесть и нърави. Фантазията му трѣба да намѣри срѣдство да го въведе вѫтрѣ и прѣпорѫчи на благоволението на неговитѣ жители. Тя може и другядѣ да го отнесе — понеже не познава спънки и прѣдѣли; ама нему се ще да остане при тия наши нимфи, които никой не е изнѣжавалъ съ тимянъ, хвалби и пѣсни. Тѣ горкитѣ не сѫ имали статуи, жреци, алтари, нито поети, които да ги възпѣятъ на развратна лира; а това да не имъ струва скръбь, защото старогръцки пороци не сѫ смърсявали леглото имъ и чувствата. Въ своята грубость, ала непорочность тѣ сѫ пòвече достойни за уважението на българския поетъ. Той срѣща у тѣхъ нови и възлетни мотиви и се чувствува свободенъ отъ омрази и окови. Нѣкои патриоти му казáли, че тия вили и блѣнове сѫ чужди на нашето врѣме, когато страда „милиятъ народъ“ и го мѫчатъ „голѣми язви“. Селата прѣтоварени съ данъци, въ градоветѣ се промича бѣдность; митинги събарятъ реда, а поетътъ седналъ да пѣе за духове! Нека пѣе — ама не да дрънка безплодно и да разваля здравия вкусъ на патриотитѣ, но въ името народно да кълне, ругае, плюе и каля. Инакъ тѣ ще му откажатъ авторска диплома и ще го обявятъ прѣдатель! Разбира се, че поетътъ е частица отъ своето общество, която еднакво трѣба да трепти отъ всѣко движение въ него; ама това не ще каже, че като трепти, трѣба да издава и еднакъвъ звукъ, както нѣкоя нагласена въ по-

мислитѣ си и вкусоветѣ часть на сѫщото общество. Тамъ е разликата между Вазова и неговитѣ обвинители патриоти. На тия той отговаря:

Както щете ме пишете,
Мои мили в' ваш'та книга;
Но да слѣдвамъ тѣзъ съвѣти,
Моятъ умъ до тамъ не стига.
За даньта и за бюджета
Имаме си депутати,
Съ каль на всякоя газета
Стълповетѣ сж богати.
Клевети днесь кой не мжти?
Псувни майстора си знаятъ,
А анатемитѣ дръти,
Право другиму остаятъ.
Нека пѣе ваш'та лира
Тезъ чувствителни мотиви:
Мойтѣ — другадѣ ги дирж —
На далечъ — въ горитѣ диви,
Въ самотийтѣ, въ лѣсоветѣ,
Въ творческий блѣнъ на народа,
Въ тайний мракъ на вѣковетѣ,
Въ неначетата природа. (46)

При всичко, че въ това творение Вазовъ упражнява сатирата си надъ българската съврѣменность, ама то не е сатира, която направо да избира нея за своя лу́ча и да я бори въ кривитѣ ѝ пжтеки и погледи, въ слабостьта ѝ да лови и поддържа само подлото и развратното. Той бичува чърти отъ съврѣменностьта токо тъй пжтемъ. Като избира за лирата си съвсѣмъ други мотиви, той бѣга изъ живата човѣшка срѣда. и тогава се залутва или въ природата, или въ миналото, във вѣковетѣ. А можеше и да не постжпя така, та да лишава заблуденаta дѣйствителность отъ свѣтлика на своята пророческа дарба; поетъ, който не се съгласува съ вкусоветѣ и мислитѣ на срѣдата си, може пакъ да остая въ нея и да готви почва, да сѣе нови, по-добри вкусове и по-съвършени мисли. Ама характерътъ на Вазова не е такъвъ; то би било отъ него неочаквана храбрость, да застане геройски борецъ въ гъмжела на една отровена дѣйствителность. Нему е свойствена скромната прѣдпазливость и отклонение отъ попрището на шумни прѣпирни и състезания . . .

Подиръ едно болно опомняне отъ спомени минали, тревожни и гръмовити, Вазовъ се осѣща разбитъ. Желае всичко да забрави.

Изъ шумата излазя *вила*. Това е то срѣдството, което намира неговата фантазия, за да проникне въ вилския свѣтъ и царство безъ да възбужда подозрѣния и таинствена въздръжность. Вилата чула неговитѣ стонове отъ болката и тжгата му потайна. Нека ѝ се довѣри сърдечно; тя е приятелка на пѣвцитѣ и героитѣ. (Нека забѣлѣжимъ, че тукъ „героитѣ“ е вмѣстено, за да се оправдае означението на творението като поема, въ която герой е Вазовъ; а явно е, че геройство отъ негова страна нѣма никакво, но просто възпроизведена въ стихове обиколка на фантазията му). Вилата познава билкитѣ на това чародѣйно поле, които лѣкуватъ тѣлата и душитѣ. Рани тя мие съ роса, прѣвръзва съ балзамъ, а ядове и мисли разнася съ пѣсень. Знае, дѣ растне либичето, що приближава сърцата, и тентявата, що ги мжчи и смразява. Нека ѝ каже, отъ що страда. За горесть глуха има животворни глътки, думи за разтуха и обятия за прѣгрътки. Въ пещерата си има легло за отдихъ, дѣто горски макъ докарва леки сънища. Тамъ ще може поетътъ да посни, да окрене, а въ туй врѣме тя ще иде при дружки на седѣнка, защото е сега хубава мѣсечина. Къмъ зори, щомъ чуе поетътъ първа пѣсень, да се окжпе въ самодивския виръ. Той прѣвръща скръбьта въ радость, стария прави младъ, а на жената дава моминството, сирѣчъ душевната чистота. Поетътъ отива подиръ вилата и лѣга въ пещерата. Насънѣ вижда всички райски блѣнове на щастливитѣ си години. Бухалъ буха и прѣдъ пещерата се спрѣли три орисници. По вида ги познава, че сж неговитѣ. Той изрича противъ тѣхъ проклетия:

Мрачни, пъкленни създанья,
Черни духове опасни!
На човѣшкитѣ страданья
Прѣдвѣщателки ужасни!
Не изъ вашитѣ уста ли
Грънна страшната прѣсжда —
Тварь за мжки, за печали
На земята азъ да бждж?
И не вие ли напрасно
Дадохте ги, безъ да знаж,
Лирата — да пѣя страстно —
И сърдцето — да страдаж?
И не вий ли, о Горгони,
Мръсни, злобно ме убихте?
И вѣнецъ отъ скорпиони
Тамъ надъ люлката ми свихте!

„Проклетъ да е оня день, въ който сте зарили въ гърди ми змията за мѫчения!“ Орисницитѣ злобно се изкискватъ и се вдигатъ къмъ мѣсеца. Вилата забѣлѣзва страхотията на поетова сънь.

Не проклинай си сѫдбата,
Суетно недѣй натяква, —
Всъвъ неволитѣ, въ борбата,
Знай, душата по-наяква.
Ти борецъ си всъвъ живота.
Чудно твойто е призванье;
Лирата ти е имота,
Участьта едно страданье.
Не тѫжи се; тие бури
Твойтѣ чувства освѣжаватъ,
Най-прѣкраснитѣ лазури
Подиръ молний се явяватъ.
Въ бой душата повечъ свѣти
Въ скръбь се геният разбужда
И раскъсаното цвѣте
Ароматъ по-силенъ пуща . . .
Мѫкитѣ сѫ даръ небесни, —
Тѣ сѫ откупъ на вѣнцитѣ
На най-хубавитѣ пѣсни
Изворътъ стои въ сълзитѣ . . .
Но не бой се, съ лѣкъ чаровенъ
Щѫ ти върна сили крѣпки,
Миръ на твоятъ духъ отровенъ,
Сънь на твойтѣ морни клепки.
Ще укрѣпнешъ пакъ изнóво,
Ще мечтайшъ и ще се надашъ . . .
Ще да можешъ — давамъ слово —
Пó-мѫжественно да страдашъ. (52)

„Рече: зе отъ дѫбъ листенце, на чело ми го залепна и заспахъ като дѣтенце, въ сънь божественъ безъ да трепна.“ (53) Образътъ съ тоя сънь, съ това проклетие отъ поета възъ неговото призвание и съ тая утѣха отъ вѣщунската вила е ново, пóвече живо и пластично тълкуване на поетовата рола срѣди обществото, която е тълкувалъ Вазовъ и въ стихотворения отъ по-прѣднитѣ си сбирки. Тая рола е орисана и не се води по личната воля; залакътъ отъ нея е горчивъ, ама той е, който кърми битието.

Кога се пробужда поетътъ, надъ глава му стои мирно вилата. Води го къмъ врачебнитѣ талази, слѣдъ което ще обиходятъ вълшебни краища, дѣто не е стѫпялъ човѣшки кракъ, не е проникналъ

умъ и погледъ. Между двѣ дѫбрави свѣтлѣе чудната вода. Вилата я посочва и срамежливо изчезва въ шумацитѣ. Поетътъ е оклипанъ вече. Тогава му се счува хоръ отъ небесни гласове, чаровна пѣсень на воднитѣ хубавици. Вазовъ е съставилъ тукъ една прѣлестна по наивность и таинствена по простота пѣсень на русалкитѣ.[1]) Излиза изъ шумака вилата и ще запознае съ „малкитѣ пѣснопойки“ своя закриляникъ. Ама тоя все още не довѣрява на своето тлѣнно сѫщество: знае му слабоститѣ прѣдъ женската омая и припомня си жертвитѣ, които сѫ взели русалкитѣ изъ човѣшкия родъ съгласно съ народнитѣ разкази. Моли вилата дружка да го не води тамъ, влюбливо е у него сърцето. „Мили мой, немà забрави? Вирътъ, дѣто се кѫпá ти, новъ и силенъ те направи“ му отвръща тя. И прѣпорѫчва го на русалкитѣ, които сѫ го плѣнили отколѣ съ хубостьта си и славата, нека сега му окажатъ своята любезна привѣтливость. Съ погледъ, съ усмивъ и съ главици поздравятъ умилно русокоситѣ моми, и скоро се въцарява дружба между тѣхъ и госта. Тѣ разпитватъ, а той отговаря за своята родина, за съврѣменнитѣ борби, за званието си; и като узнаватъ, що носи торбата му, ставатъ още по-свободни и стѣсняватъ около него своя любознателенъ крѫгъ. На свой редъ и поетътъ ги разпитва за живота имъ и занятията. Тогава му обясняватъ откровено тайнитѣ на подводното си царство. Разправятъ за Орфея, когото убили при Родопитѣ разярени тракийки, какъ ги училъ той на дивнитѣ си пѣсни, съ които безгранично плѣнѣлъ звѣрове и усойни гори. Край това обаче се плачатъ отъ сегашния суровъ и отчаянъ вѣкъ, що ги е прокудилъ въ изгнание, та не може никой да ги чуе и гледа. Изключително реалистичниятъ духъ на българската поезия, по който се води и Вазовъ, изпитва тукъ сатиричната шибалка.

Па запѣватъ русалкитѣ отеднажъ, и съ чародѣйския си гласъ правятъ всичко да стихне и да занѣмѣе, за да ги слуша. Дори славеятъ прилита насамъ да се наслажда и учи на изкуство. Въ това врѣме минува по въздуха сѣнка съсъ шлемъ и броня. Очитѣ

---

[1]) Тя ни по-аресва съ непоправената си първа строфа въ христоматията на Костова и Мишева, стр. 154; а по тая строфа би трѣбало да смѣтаме, че тя и всички остали не трѣбя да сѫ четиеростишии, но съ два стиха, всѣкой съ отчетлива цезура. У Вазова е дѣлено:

Ний сме малки-
тѣ дѣвойки
И русалки
Пѣснопойки...

а би трѣбало да се дѣли:

Ний сме малкитѣ дѣвойки
И русалки пѣснопойки...

съ вѫтрѣшна рима прѣди цезурата.

на русалкитѣ се обръщатъ тревожно къмъ странната гостенка. Поетътъ разбира появата.

. . . . Ахъ разсѣйте,
Всяка бмисълъ напрасна!
Що прѣстанахте да пѣйте?
Туй е Музата ми красна.
Отъ прѣдѣлитѣ антични
Вамъ дошла е тя на гости;
По видътъ сте вий различни,
По природата — едно сте.
*Тя е въ накитъ инородни,*
*Но духъ български тя има*,
И отъ тезъ долини родни
Вдъхновение приима
. . . . . . . . . . .
Не плашете се отъ тоя
Войнственъ видъ и шлемъ фригийски.
Тя прихожда тукъ отъ боя
Съ врагове коварни, ниски.
Тя бѣ дѣва безобидна, —
Пеперуда изъ цвѣтята —
Пѣснопойка миловидна —
*Днесь* е Муза *на борбата.*
Ахъ, за тазъ борба нелѣпа,
Бѣдната не бѣ родена —
Съ бухалитѣ — сгань свирѣпа —
Тя ратува възмутена, —
Съ всичко подло и бездарно,
Що пълзи, слѣпѣй и клима
Прѣдъ кумири, и *навярно,*
Тя *побѣдата* ще има,
Мечътъ й е цѣлъ отъ пѣсень
Копьето — отъ присмѣхъ злобенъ
Съ нихъ нанася ударъ бѣсенъ
На всѣкъ нощенъ звѣръ злокобенъ. (59—60)

Така съ увлѣчение характеризува самъ Вазовъ своята поезия, нейния прѣдметъ и призвание прѣдъ русалкитѣ; ама тая характеристика важи само за врѣмето непосрѣдно прѣди входа му въ царството на самодивитѣ. Отъ тогава сѫ най-вече сатиричнитѣ кѫсове въ неговитѣ сбирки, и ония, въ които подиръ борбитѣ и разочарованията изпада въ настроение меланхолно.

Доклѣ води разговора си съ русалкитѣ, за да имъ прѣпорѫчи своята муза, иде пакъ вилата-закрилница. Тя се прѣгръща съ поe-

товата муза и желае да ѝ окаже най-радушно гостолюбие. Взима я, да се срикаже съ нея въ кржга на другитѣ си сестри и да я поразведе въ просторитѣ си, а поетътъ може да погледа въ близката джбрава. Тамъ е змѣйскиятъ виръ, и тя го прѣдпазва отъ него. Змѣйове и змѣици се кжпятъ тукъ, а вѣщици фърлятъ въ него на дѣцата пжповетѣ. Вазовъ ни изкарва още една картина възъ основа на народнитѣ прѣдания, като я съчинява съсъ сатириченъ помисълъ за осмиване на човѣшката невѣра откъмъ любовьта и особно за женското лекомислие и страсть. Край вира спи на припекъ вонещи змѣй, окжпанъ, голъ. Съ голи плещи до него си плете косата невѣстата му.

Ти, навѣрно, ще желаешъ,
О читателко случайна,
Странний накитъ да узнаешъ
На змѣицата омайна;
Нейний ликъ, нъравъ, природа,
Блѣдна ли бѣ, ил'червена;
По послѣдната ли мода
Роклята ѝ бѣ кроена?
И играйше ли приятно
Шотишъ, валсъ, кадрилъ искусни?
Пишеше ли деликатно
Свойтѣ бузи, клепки, устни?
Свиреше ли тя съсъ чувство
Вагнеровитѣ мотиви,
Дор' ѝ кухнята съ искуство
Грабяхж слуги крадливи?
И желайше ли въ града си
Първа да е тя госпожа,
Кат' дереше на мжжа си
Отъ гърба самата кожа? (61)

За игри, за моди, за любичкане у змѣицитѣ биха разпитвали поета читателкитѣ съ хиляди въпроси, ама нему ще е мжчно да имъ даде отвѣтъ вѣренъ и пъленъ. Обаче за това мълчатъ и народнитѣ пѣсни. Щомъ змѣицата съглежда поета съ окачената лира, затича се къмъ него: „охъ любезни, тебе диря!" Той се извинява, че за пръвъ пжть се виждатъ, варди се отъ такава коварна приязънь, ама нищо не помага. Змѣицата сладострастно е впила очи си, сочи му лирата и продължава: „твойто име се разнесе вчера и низъ тазъ джбрава. И азъ рекохъ на сърце си: край на мжки ми настава!" Тя показва заспалия еднооки змѣй и се плаче отъ сждбата си, че

тъй млада и напета се зачернила съ него! „Азъ любовна съмъ змѣица. Ти кажи, и ще побѣгнемъ! Ще се прѣобразимъ на всичко, за да улеснимъ тоя планъ — само ти кажи!...“

У поета сѣкашъ чезне силата на вилския изворъ подъ тия омайни думи на змѣицата. Той е пакъ беззащитенъ противъ подлитѣ пощѣвки на своето земно естество. И внезапно извиква „моя бѫди! моя бѫди о прѣкрасна вълшебница, о поробена царице...“ И до късно подъ листата тѣ си бъбрятъ безпечно за благата бѫднина. Сключватъ съюзъ съсъ клетва пламенна, любовна и се раздѣлятъ. Ама не се свършува тъй лесно вѣроломниятъ планъ на една полудѣла страсть! Поетътъ е при музата си. Трѣба да намѣри извѣтъ да я отстрани отъ тукъ. Съ прѣструвка я жали, че не е тукъ весела (а тя жали вече зарадъ истината, която не ѝ е остала скрита!) и съвѣтва я, да си иде пакъ край Марица, въвъ разкошната долина, дѣто е всичко цитомо и живо. „Тукъ си ти като въ тъмница, а пъкъ азъ искамъ да почина отъ борбитѣ“, за които ти милѣешъ. Музата жестоко го изглежда и съ гнѣвъ отвръща: „бѣдний, жертва вѣчна на теглото! Въ твоитѣ коварни рѣчи виждамъ твоето паденье. Мойта дружба ти обрѣче пакъ на ново униженье; ти приготвящъ си горчиви нови разочарованья; срѣщу радости лъжливи — цѣло море отъ страданья!“ Поетътъ е уловенъ; изповѣда, че музата угадила негова стидъ и му обадила онова, що крие самъ отъ себе. Отъ вразитѣ му никой не би го защитилъ. Тя е едничъкъ неговъ ангелъ хранитель, неговъ благодатенъ гений. Колчимъ пѫтува, съ бури тайни въ гърди, все тозъ гласъ небесенъ чува като екъ на своята скръбь. Музиното чисто вдъхновенье му лѣе лѣкъ и съ него куражъ и забвенье. „Помогни ми! Ти душа си чиста, ангелска небесна... Ти една въ свѣта била си къмъ менъ любеща и честна! Ставай, да оставимъ тая область непозната...“ Неизвѣстното, фантастичното увлича Вазова съ разкоша на боитѣ си и ситуациитѣ; въ него обаче той се замайва, губи почвата за разумъ и чувства, и затуй е длъженъ да се озърта по-скоро къмъ реалното, емпиричното, да се лови за неговитѣ прѣдмети. Toвo слѣдъ погодбата между поета и музата иде пакъ вилата-покровителка въ добъръ часъ. „Стойте златни гости, нѣма болесть неизлѣчна... Азъ съмъ приятелка на пѣвцитѣ.

Азъ щѫ наберѫ тентява —
Синь-бѣлъ буренъ за отдяла,
Куманика — жълта трява, —

За умраза що никнала.
На огнище запустено
Огънь буенъ разгори-щѫ
И въ гърне необжежено
Либно билье възвари-щѫ.
По полунощь, дору спава,
Съ чудний лѣкъ щѫ го полѣѭ...
Утрѣ — питай го тогава —
Да ли помни зарадъ *нея?* (66)

Както казва вилата-покровителка, така и направя. Поетътъ е облѣнъ съ отваръ отъ чудодѣйни билки и подиръ лекъ сънь е излѣченъ. Сутрината се поздравя съ музата си, която сияе отъ доволство. Тогава го поима вилата, която заповѣда на вихри и стихии, вдига бездушни вѣкове и гледа въ бѫдещето, и ще го води въ простори, дѣто никой живъ не е ходилъ, за да види невидѣното и да чуе нечутото. Съ тѣхъ лети донѣйдѣ и музата, па се отдѣля отъ своя леконравенъ любимецъ и кокетливо му се заканя съ пръстъ.

Вазовъ разправя нататъкъ дългия си походъ въ мрака на нашата историческа слава и съврѣменно нищожество подъ покровителството на вилата. Единъ приятель го запиталъ нѣкога, защо пѣе такива работи. Въпросътъ е лесенъ, но отговорътъ не. Да отговоришъ на това питане ще рече сѫщо, каквото да отговоришъ на питането, защо е богъ далъ теглото. Всѣка друга тварь на свѣта има своя цѣль.

Питай у насъ всичко, дѣто
Пъпли, псува, моли, плаче, —
Сѐ крий нѣщо на сърдцето,
Сѐ къмъ цѣль разумна крачи. (68)

Само поетътъ, отъ Омира до день днешенъ, на въпроса, защо пѣе, уменъ отговоръ не намира. Така и Вазовъ ще си разправи, ще изпѣе видѣното и чутото съ вилата, па било имало то нѣкакъвъ смисълъ, или не.

Той и вилата пѫтуватъ къмъ югъ, прѣскачатъ Рила, вардарската долина, Шаръ и стигатъ до омайнитѣ езера на Охридъ и Прѣспа, а тукъ виждатъ царскитѣ палати на велики Самуила. Вилата го увожда въ прѣстолната палата. До прѣстола мълчаливъ стои Самуилъ. По челото му още блуждае страшна мисъль. Обаче той е блѣденъ; Бѣласица е метнала възъ лице му леденъ облакъ. Поетътъ колѣничи, цѣлува му скутове и го моли, да разкаже нѣщо

велико на дребното наше врѣме — за гениялната си мисъль, да съедини вкупъ племената отъ Хемусъ до Морея. Въ туй врѣме се втурватъ славнитѣ му воеводи и го окржжаватъ сѣкашъ готови да чуятъ повелята му. Ала Самуилъ стои до прѣстола неподвиженъ, мълчи и мисли. Новъ походъ ли крои, или държава широка?

О царю, открий прѣдъ мене
Своя планъ великъ и таенъ:
Ний и днесъ сме раздѣлени
И подъ ига много траемъ.
. . . . . . . . . . . . . .
Ободри ни, сгорещи ни,
Дай ни твоятъ духъ и сила
Научи ни какъ се гине
Съ честь за родината мила.
. . . . . . . . . . . . . .
Ний, кои сме толкосъ мали,
Се нуждаймъ отъ исполини.
Македонйя старославна,
Твойта люлка, гробъ, светиня —
Ти не знайшъ? Уви, отдавна
Тя е въ иго и робиня . . .
Тя робиня е, ожида . . .
. . . . . . . . . . . . . .
Самуилъ не се намира! —
Византийцитѣ безъ брой сж:
Днесъ срамътъ вѣнци събира,
Подлитѣ у насъ герой сж.
Зарадъ власть и за жълтица
Светотатски би продали
Охридъ, Емусъ, Дринъ, Марица —
Вситѣ твои идеали.
Ти дошълъ би — но на халосъ!
Твоятъ гений що ще стори?
Нявга ти умрѣ отъ жалость,
Днесъ умрѣлъ би отъ позори! (73—4)

На това Самуилъ мълчи: всуе чака поетътъ поне за единъ знакъ, за единъ погледъ! И когато полита във въздуха — „странни звукове се чуха изъ прѣстолната палата“. Що е искалъ въ тѣхъ да утаи Вазовъ? Безъ друго негодуването на прѣдцитѣ възъ недостойнитѣ потомци. А като не го обажда, поетътъ не прѣкалява съсъ сатирата си, за да не бжде лихо обвиненъ въ хула; отъ друга страна пъкъ печели за тоя завършъкъ на споходбата си напрежението на досѣтливостьта за вѣрна отгатка.

Пакъ летятъ вилата и поетътъ, минуватъ по въздуха край една змѣйска сватба, стигатъ безграничното равнище на Бѣло море и татъкъ назиратъ въ хоризонта Олимпъ съ трона Юпитеровъ. Това е крайната граница на разходката. Завръщатъ къмъ сѣверъ. Ето ги подъ Бабуна, а тамъ величава скала. Тоя камъкъ е зафърлилъ тукъ нѣкога ядни Крали-Марко чакъ отъ Пиринъ. Па и всждѣ наоколо се мѣркатъ чудни знакове отъ юнащина Маркова. Напоконъ стигатъ до кулитѣ му надъ Прилѣпъ. Тамъ е гощавалъ той седемъ краля, отъ тамъ е прѣпускалъ коня Шарколия, дирилъ Муса Кеседжия. Откакъ е пушка пукнала, вече никой не го е виждалъ. А той е още живъ; тули се въ пещера, и ще дойде врѣме пакъ да си влѣзе въ кулитѣ. Вилата води поета при великана въ пещерата. Въ полумрака на това плѣсенясало и пълно съ прилѣпи жилище седи възъ травясали плочи Крали-Марко, съсъ староврѣмската си дрѣха и съ чизмитѣ баснословни; до колѣно му стариятъ маждракъ ръждясалъ. Поетътъ му се покланя. „Кой си? гърмовито пита юнакътъ; отъ кое си царство? Марко ли искашъ да видишъ? Или носишъ нѣкоя измама? Вечъ отколѣ връзки нѣма между менъ и васъ юнаци — юнаци на пушка, безъ сърце въ болнави гърди. Днесъ дѣца сополиви застрашаватъ Крали-Марко!“ Отъ думитѣ Маркови трепере сводътъ на пещерата. Съ ледена усмивка той поглежда кривата шапка на поета. Ама „все едно, продължава юнакътъ, вашитѣ клюки и хитрости не ме смущаватъ. Я кажи ми, що става съ родокървнитѣ ми внуци? Мѣтатъ ли копья, въртятъ ли сабли? Кой живѣе въ кулитѣ ми, чие име днесъ се пѣе? Та и ти кажи ми, кой си и що търсишъ; какво носи на гърба ти тазъ вулия?“ Отъ грубитѣ воинствени въпроси потъ избива поета. Най-сетнѣ утихва гърмовниятъ гнѣвъ на юнака и поетътъ се осмѣлява да му очъртае промѣната, що е настала на земята, откакъ се е прибралъ беззавѣтниятъ юнакъ. Неговътъ честонъ вѣкъ и събратя по сила и име сж вечъ умрѣли. Копията и тежкитѣ боздугани сж днесъ украшение на музеи. Крѣпости и градища се събарятъ отъ круповски топове, прѣвзиматъ се съ бисмарковска политика. Вмѣсто вихри коне въ полята кърстосва сива пара. А въ кулитѣ Маркови живѣе бухалъ! Чудесата на новото врѣме — заключва поетътъ — не може ги изброи нито пѣсень, нито слово. Крали-Марко клюма глава, замисля се дълбоко. Въ гърчове издрънка сабля о плочи. Ала съвзима се и вика: „продължавай! Говори за твоето врѣме, богато на хитрини. Злѣ ми наскърби сърцето! Виждамъ, че съ моята слава и яки сили тамъ не съмъ потрѣбенъ, а тукъ навѣки

погребенъ“ ... За да го утѣши, поетътъ му припомня, че свѣтътъ не го е забравилъ; че у насъ още се славятъ въ пѣсни и прѣдания дѣлата му витежки, че и дѣца въ люлка ги знаятъ. Тия вѣсти сѫ приятни Марку; и затуй продължава поетътъ да му разправя за юнаци, битки и слава отъ своето врѣме. Изрежда всички достойни имена, и кога настая рѣчь за покойния руски царь Александъръ освободитель, достига до ентузиязъмъ.

О юнако! викнахъ лудо,
Тозъ юнакъ, чуй, най-голѣмъ е:
Туй що свърши бѣше чудо
Не бивало до туй врѣме.
Съ едно слово той извади
Изъ земята легиони,
Съ едно махане създаде
Хора волни милиони.
Любовьта му го издигна
Надъ геройтѣ стари, нови,
Добрината му достигна
Идеалитѣ Христови.
Роби бѣхме — отърва ни,
Ниски бѣхме — възвиси ни,
И съ кръвьта си начърта ни
Человѣчески сѫдбини. (83)

Това величание се оправдава: нѣкогашнитѣ подвизи Маркови сѫ сега само пѣсни и приказки; а подвизитѣ на Александра сѫ животъ и доброчестина. Като чува Марко похвалнитѣ рѣчи за царя, бърже поима маждрака си. Гласъ разтриса самотиитѣ: „ахъ кажи ми — той извика — дѣ е тоя царь чудесенъ? Подиръ великата вѣсть за него тѣзъ мѣста ми ставатъ тѣсни. Искамъ да му бѫда пръвъ войвода“. Ала ужаленъ му обажда поетътъ за страшния свършъкъ на царя. И тогазъ отъ скръбь голѣма застенва юнакъ Марко и пакъ занѣмяватъ ековетѣ въ пещерата. Той навожда глава, впива очи — въ миналото ли дълбоко? Въ бѫдещето ли скрито?.... Вилата изтихо потегля поета за рѫка и излизатъ. Интермецото съ Крали-Марко е характерно по възпроизведената за юнака българска традиция и схващането за юнащини отъ разно врѣме подъ разни идеали. Сатира надъ новото наше юначество изъ ситуацията не е изведена.

Послѣдната спирка въ разходката си правятъ вилата и поетътъ надъ Рилскитѣ езера. Бѫдещето, къмъ което прониква негли мъл-

челивиятъ погледъ Крали-Марковъ във пещерата, ще го види поетътъ — ако иска — въ дъното на езерото, прѣдъ което тъкмо стоятъ сега на Рила. Въ това езеро се криятъ юди, отъ него пиятъ орисницитѣ. Кога е вихъръ, то дрѣме, а когато е мракъ, то свѣтлѣе. Въ него не пада сѣнка отъ орлитѣ, които го прѣфъркатъ. Нека надникне поетътъ надъ водата и ще прѣдвиди всичко, що го чака, ще си разбере сѫдбата. Това е примамливо, ала и страшно. Поетътъ се раздумва. По една прищѣвка пожелалъ да знае бѫдещето; сега вече не иска. Нека му е мраченъ пѫтьтъ, нека страда въ незнанье; така може би ще е пó-юначенъ. Това е досущъ човѣшко, хубаво: извѣстното бѫдеще не се спогажда съ постоянния бѣлѣгъ на живота — борба, да се заслужи тоя животъ и двига напрѣдъ. Вилата уважава отказа на поета; ала припомня, че въ такъвъ случай споходбата имъ тукъ става съвсѣмъ безполезна. Ако не иска поетътъ да види своята сѫдба, а той нека погледне поне заради други; ще узнае, какво има тазъ минута въ душитѣ имъ; на приятели и душмани ще види съвѣститѣ и сърцата. Тая прикана подѣйствува. Поетътъ изпада въ слабостьта човѣшка, да побърника въ людскитѣ грѣхове, сирѣчъ съсъ зло желание да се порадва на чужди грозоти, да се отдаде на клюкарски влѣчения. Разкайва се за това Вазовъ въ творението си; между туй можеше и да не го струва, да бѣше само пó-твърдъ като човѣкъ и пó-изнамѣрливъ като поетъ. Той наднича надъ езерото и дълго стои тамъ наведенъ. Съ очи гледа ликоветѣ на безчетъ наши хора; съсъ умъ сѣща мислитѣ имъ, пипа най-дълбокитѣ секрети. Много би ни улисалъ, ако опишеше пъстрата галерия отъ нравствени портрети, недостѫпни за очитѣ; ще каже затуй накѫсо, че въ нея минута рѣшилъ безпощадно да събори въ душата си много идоли и на много „честни хора“ да обърне гръбъ! Да не вѣрва на уста сладкодумни, да вижда измѣната женска подъ галбитѣ и подъ лъскави покривки — тъмни нравствени уроди! Дали не ще да се е мѣрналъ тамъ случайно — по погрѣшка негли или по дяволия на вилата-покровителка и образътъ на самия поетъ между другитѣ български образи, защото „познай себе си“ е начало на всѣко съвършенство, за каквото особно ламтятъ поетитѣ.

Панорамата се свръшва, и поетътъ наситенъ отъ гледкитѣ си казва:

. . . . Щѫ се върнѫ
Пакъ във тазъ срѣда лукава,
Лицемѣрството щѫ зърнѫ,
Че рѫка си ми подава;

И живота си щѫ вмѣщамъ
Възъ условнитѣ калѫпи,
И муцунитѣ щѫ срѣщамъ
На зоилитѣ си тѫпи.
На мерзавцитѣ поклона
Щѫ получвамъ — и отдавамъ. . . .
На лъжата подъ закона
Както вси, щѫ опошлявамъ. . . .
О да бихъ осталъ тукъ вѣчно,
Въ благородната природа,
Въ туй убѣжище далечно
На миръ, истина свобода! (89—90)

Разходката е свършена. Вилата се прощава, защото е насталъ часътъ за раздѣла. Тя полита пакъ на югъ, а по нейна порѫка стихиитѣ отнасятъ поета къмъ Марица. Прѣживѣното отъ фантазията си Вазовъ е изложилъ въ това творение. Какво е въ него настроението му? То се двои: колчимъ неговитѣ спомени засегнатъ природата, въ която е забѣгналъ за отмора, той е веселъ, благъ, говорливъ и довѣрливъ; щомъ обаче засегнатъ прѣдмети на оставения дѣйствителенъ свѣтъ човѣшки, той веднага е въ мѫчения, става навѫсенъ, люти се и подиграва съ улики отъ измама и лицемѣрство. Това напълно хармонира съ настроението, което обладава лирика Вазовъ възъ стихотворенията на сбирката „Звукове“, датувани отъ прѣди 1887. година. Отъ двоякото настроение на Вазова излиза необходимость и за оцѣнка на творението му въ двѣ посоки: настроението, що го обладава отъ блѣнове за свобода и истина въ природата, ни води къмъ фантастичнитѣ картини и характеристики на творението; а настроението отъ подлостьта и оковитѣ на дѣйствителния животъ у насъ ни води къмъ сатиричнитѣ моменти на сѫщото творение. Фантастичнитѣ картини и характеристики сѫ му подложка; а сатирата се вие около формитѣ на тая подложка, за да ни повиси отъ тѣхъ впечатлението подъ влиянието на контраста. Обаче отъ цѣлото творение у насъ остая впечатление тъкмо за тая протива между чистотата и величието на изобразеното отъ фантазията и нищожеството и позора на посоченото изъ дѣйствителностьта! Тъй че идеята на Вазова въ това творение е сатира.

Колкото за фантастичнитѣ картини и характеристики, чрѣзъ които ни занимава Вазовъ въ едно пѫтуване, оживено отъ неговата дружба съ вилата, тѣ иматъ свои отдѣлни прѣдимства и слаби страни. Освѣнъ общия недостатъкъ въ една скудость на тѣхното развитие, тия картини тукъ-тамъ сѫ неизгодно разположени по

пжтя на разходката, па още повече и комбинувани безъ достатъчна сила и напрежение. Прѣдимствата имъ състоятъ главно въ елементитѣ, които сж набрани изъ народната творба въ пѣснитѣ и прѣданията. Въ това бихме отдали похвала на Вазова, че прави опити, да свърже художествената поезия съ народната, което би било единъ важенъ залогъ за оригиналностьта на нашата поетическа творба. Разбира се, че опитътъ още не е и завършено дѣло, та ще има да се работи и отъ други поети въ сжщата посока, за да се освободи нашата поезия отъ подчиненостьта си на чужди шаблони и материялъ, който да отрязява животъ не оригинално български. За добра честь Вазовъ, като реалистъ, е поетъ по прѣдимство националенъ български.

Народната поезия съ художествената е сдружилъ Вазовъ и въ групата стихотворения „Мотиви изъ народното творчество,“ съ които се завършува сбирката „Поеми“ (167—168). То сж пѣсни, подобни на народнитѣ, една смѣша отъ лирика съ епосъ — либави *романци*. Едната отъ тѣхъ е *„Крали-Марко и пушката“* — сжщата оная, която неумѣстно личи въ групата „Епопея на забравенитѣ“ въ сбирката „Поля и гори.“ Другитѣ сж: *„Самодивска дружка“* (1885), *„Змия въ пазуха“* (1884), *„Орачъ-разбойникъ“* (1884), *„Либенъ и планина“*. Вазову се пада въ тѣхъ обработката, проста, мотивирана въ духа на народния животъ, и лека и ясна.

---

# Зазиждане живи човѣци въ основитѣ на нови градежи.

От**ъ** **А. П. Стоиловъ.**

---

Покрай вѣрването — всѣки по-голѣмъ градежъ иска жертва — сѫществуватъ специални балади на тая тема въ народната словесность на балканскитѣ народи. Тѣ ще сѫ прѣдметъ на това ни изслѣдване.

Въ 1872. г. излѣзе отъ *Ц. Гинчевъ—Шкипърневъ* балада „Двѣ тополи или неожидана срѣща“,[1]) написана по лѣсковско народно прѣдание. Въ основитѣ на моста надъ р. Пѣсчанъ, притокъ на р. Янтра, сѫ зазидани Ненчо и любовницата му Дешка. — Слѣдъ двѣ години *П. Р. Славейковъ* се възползува отъ прѣданието за Акъ-балдъръ-чешмеси, на пѫтя между Хебибчево и Харманли, и написа хубавата идилия „Изворътъ на Бѣлоногата“, обнародвана за пръвъ пѫть въ „Читалище“, III. г. Отъ какъ масторитѣ зазидали *сѣнката* на мома Гергана, отъ тогава почнала да линѣе и крѣе, докато най-сетнѣ умрѣла. — А прѣзъ 1875. г. *И. Ивановъ* издаде въ Цариградъ „Стихотворения“, между които на стр. 101.—108. е вмѣстена „Балада или Павле Кьопрюсю на Марица, споредъ народното вѣрованиіе“. Съдържанието на тази балада е това:

Рѣшено било да се направи на р. Марица мостъ, и по тоя случай се събрали мнозина мастори. Почнали да го градятъ, и гледали по-скоро да го свършатъ. Пръвъ масторъ имъ билъ Павле. Дълго врѣме работили, но работата имъ не спорила, — моста недограждали. Едно утро видѣли, че всичката имъ работа била напусто: мостътъ билъ срутенъ до основитѣ. Нажалили се масторитѣ, а най-вече Павле. Много врѣме мислили за това, но не дохождали до единъ край. Най-сетнѣ единъ отъ масторитѣ, Ради, посъвѣтвалъ Павле да се обърне за помощь къмъ таласъмитѣ. По това врѣме сговаряли се масторитѣ да прѣдупрѣдятъ женитѣ си да не дохождатъ на моста, иначе, която дойде, ще загине. Вечерьта си отишли

---

[1]) Издава Н. П. Недѣлковичъ, Цариградъ, 1872. г.

всички по домоветѣ нажалени, но най-много отъ всички билъ Павле, като че ли прѣдчувствувалъ, че ще го сполети бѣда. Той легналъ да си отпочине, съ надежда, че ще се успокои. На другия день станалъ рано и бързо-бързо отишелъ при градежа, като забравилъ да прѣдупрѣди жена си за дохаждането ѝ. Жена му тоже станала рано, приготвила обѣдъ, надоила дѣтето си, турила го да спи и занесла най-рано обѣдъ на мѫжа си при моста. Тя весело вървѣла по пѫтя, но, щомъ я видѣлъ Павле, наскърбилъ се и не можалъ да скрие скръбьта си отъ нея. Тя го запитала, защо е толкова наскърбенъ, а той ѝ отговорилъ, че пръстеньтъ му мѣновникъ падналъ въ основитѣ на моста и не можалъ да го намѣри. Тя сама се впуснала да го търси, и въ това врѣме масторитѣ захванали да хвърлятъ връзъ нея камене, за да я зазидатъ. Изпърво тя мислила, че е шега, но, като виждала, че наистина ще я зазидатъ, почнала да вика на Павле да я избави, защото пеленачето имъ дѣте ще остане сираче. Прѣданието допълня нататъкъ, че масторитѣ направили моста безъ всѣкаква прѣчка, но Павле неутѣшимо оплаквалъ жена си. Посрѣдъ нощь и до сега се слушало, че зазиданата Павлевица вика мѫжа си да я избави; а подъ сводоветѣ на моста околното население и до днесь показва затвърдѣлитѣ капки млѣко, що текли отъ гърдитѣ на нещастната майка, когато я зазиждали.

Пристѫпяме къмъ излагане вариантитѣ отъ народната поезия на балканскитѣ народи.

## 1. Български варианти.

Най-близъкъ първообразъ на г. П. Ивановата балада, на която токо-що изложихме пò-нашироко съдържанието, е народната пѣсень „Съграждането на Павля Кюприя“ изъ Копривщица. Съдържанието ѝ е това: отъ царя (кой?) пристигналъ ферманъ до селянитѣ (споредъ забѣлѣжка на записвача въ с. Павлово, близу до г. Димотика) да се съберать до 300 мастори и 500 калфи да съградятъ „Павля Кюприя“ на р. Ергене, и, ако не го направятъ, всички ще погуби. Събрали се 300 мастори и 500 калфи; на чело имъ застаналъ първиятъ масторъ Маноилъ, и захванали да градятъ; ала що денѣ градили, нощѣ се събаряло,

„Сѫбарья, темел не фаща.“

Чудили се и дивили масторитѣ, какво да правятъ, мостътъ да се задържи, за да не ги погуби царьтъ. Първиятъ масторъ Маноилъ

имъ прѣдлага да отидатъ на другия день, „света недѣля“, въ селото на черква, да запалятъ свѣщици и да се помолятъ на Бога, дано се темелитѣ (основитѣ) на моста задържатъ. Така и направили. Слѣдъ черковенъ отпускъ, прѣдлага имъ:

„Аiде надире да се повърнем,
Вов тиiа златни черкови,
Пред Бога клетва да дадем,
Кога при кьуприiа да идем,
Коiа маiсторка най-рани
В понедѣлник заран да доде,
Обьад да ни донесе,
В темели да iа вградиме,
Давно се темел зафане,
Кьуприiа да си заградиме.“

Послушали го и му дали клетва, ала не я додържали: като си отишли по домоветѣ, обадили условието на женитѣ си. Маноилъ дома не си отишълъ, а останалъ да мѣри „мермерен камѫк“. На утрото въ понедѣлникъ жената на Маноила приготвила обѣдъ, окѫпала и успала мѫжкото си дѣте, и тръгнала да занесе обѣдъ на мѫжа си при моста. Тя минала прѣзъ срѣдъ махалата на селото и подканяла женитѣ на масторитѣ да я придружатъ, но тѣ ѝ отговаряли:

„Ние штем по теб да додем,
Децата не сме кѫпале,
Обiад не сме зготвиле.“

Тя сама се отправила за моста. Маноилъ, като я видѣлъ, че иде, седналъ на бѣлъ каменъ, нахлупилъ калпакъ до очи, разсукалъ мустаки, поронилъ сълзи до земята и се на Бога помолилъ:

„Боже ле, самоглedниче!
Iа даi ми, Боже, iа даi ми,
Силен ми вiатр да духне,
Буен ми дѫждец да валне,
Манците да ѝ расипе,
Назѫт да са повѫрне,
Че штe iа темел туриме,
Сѫс това мѫжко детенце,
Мѫжко детенце Павелчо!“

И наистина, буря се явила, но нищо не ѝ поврѣдило: обѣда довардила и до моста пристигнала. Запитала Маноила, защо е толкозъ загриженъ, а той, слѣдъ двоумѣние, отговорилъ ѝ:

„Еі та тебе, маісторке,
Нали ма питаш, да кажа,
Да кажа, да та не лажа,
Зашто сам толкос грижовен,
Грижовен и кахжровен:
— Аз си пржстенат испуснах,
Нашето пржво венчило
Вов таіа вода Ергене,
За тос сам толкос грижовен,
Грижовен и кахжровен.“

Тя му казва да не се кахжри за това: сама ще се впусне въ водата да намѣри пръстена, само да я прѣвържать прѣзъ кръста и самичъкъ да държи вжжето. Така и станало. Щомъ се впуснала, въ водата, Маноилъ изпусналъ вжжето, и основитѣ на моста веднага се задържали. Въ това врѣме той извикалъ на масторитѣ да донасятъ камене да я зазидатъ. Отъ основитѣ Маноилица извикала на мжжа си:

„Ако ти не іе за мене жал,
То барем за мжжко детенце,
За мжжко детенце Павелчо.
Като кьуприіа заградиш,
Ти ми пенцурче іостави,
Детенце да ти подоіам.

Желанието ѝ изпълнилъ. Баладата завършва съ

„Жена темел да фане
Сжс това мжжко детенце,
Мжжко детенце Павелчо.[1])

Г-нъ *Ат. Т. Илиевъ* въ една забѣлѣжка къмъ единъ вариантъ отъ нашата балада изъ Чепино излага съдържанието на подобна отъ с. Сюля-кюй (Харманлийско) подъ насловъ, „Кюприя на Ергенъ-дере“. Манолъ масторъ съ 9 калфи градилъ мостъ, който нощѣ се сипѣлъ. Условили се да турятъ въ основитѣ булката, която най-рано донесе обѣдъ. Калфитѣ казали на булкитѣ си, само Манолъ масторъ не казалъ на либето си Ганка, която дошла най-рано и била зазидана.[2])

[1]) *Ст. К. Стрѣзовъ*, Сбм. XVI—XVII. кн. — Материали — № 6., 142.—143. стр.
[2]) Сбм. II. 76. стр.

По заповѣдь на Суруджанъ-паша, Мануилъ масторъ съ 300 мастора прави на р. Тунджа мостъ, ала що денѣ градятъ, нощѣ се сринва — не можатъ основи да поставятъ. Скърбятъ мастори, най-много Мануилъ, като пръвъ масторъ, че Суруджанъ-паша всички ще избѣси, ако го не построятъ. Мануилъ имъ прѣдлага да обречатъ курбанъ (жертва) на моста,

„Коiато жена наi-рано рани,
И за обiед да доди, хлiаб да донесе,
Неiа ще направим курбан на мосто.“

Всички мастори казали условието на женитѣ си, само Мануилъ не казалъ на жена си Тодорка. Тя станала рано на другия день и занесла обѣдъ на мжжа си. Като я видѣлъ, че иде, почналъ да плаче; попитала го, защо е толкозъ нажаленъ, а той ѝ отговорилъ, че изгубилъ подъ моста вѣнчалния пръстенъ съ алмазенъ камъкъ, и я поканилъ да слѣзе да го търси. Щомъ слѣзла, масторитѣ хвърлили връзъ нея камъне и я зазидали.[1])

По пжтя отъ Кюстендилъ за Дупница, на 2 часа разстояние, надъ р. Струма е голѣмиятъ „Кадиинъ мостъ“. За съграждането му се разказва слѣдното:

„Трима братя майстори правили моста, и го правили дълго врѣме, но не могли да го направятъ, тъй като срѣдния сводъ никакъ не могли да го съставятъ. Най-послѣ разбрали работата, че моста иска курбанъ, жертва. Тогава тримата майстори рѣшили: коя отъ женитѣ на тримата братя доде на другия день най-рано, за да донесе ястие на майсторитѣ, тя да бжде зазидана въ срѣдния сводъ, като жертва на моста. Тримата братя си отишли вечерьта у дома си; най-малкия нищо не казалъ на жена си, както се били условили, когато пъкъ другитѣ прѣдупрѣдили женитѣ си да не дохождатъ сутриньта на моста. На другия день най-малката снаха отишла на моста най-рано, за да отнесе ястие на майсторитѣ. Тогава майсторитѣ, дѣверитѣ и мжжъ ѝ, я грабватъ и зазидватъ въ срѣдния сводъ. Когато я застройвали, тя плакала и се молила да я освободятъ, или поне да ѝ оставятъ гърдитѣ и очитѣ навънъ, за да може да дои дѣтето си и да го гледа, което било пеленаче. Майсторитѣ ѝ оставили гърдитѣ и очитѣ навънъ, като я зазидали. Тя дълго врѣме доила дѣтето си и плакала; и до сега тя ужъ вие прѣзъ нѣкои-си нощи, и суевѣркитѣ жени отъ съсѣднитѣ села и

[1]) *Шапк.* I. № 10. — Карнобатъ.

града Кюстендилъ оттрошватъ парчета отъ срѣдния камъкъ на моста, варятъ тѣзи парчета въ вода и пиятъ тази вода, за да иматъ млѣко за дѣцата си".[1])

Това прѣдание е зело широкъ размѣръ и е прототипъ (първообразъ) на всички ония баладни мотиви, които отнасятъ съграждане мостъ надъ р. Струма съ човѣшка жертва, както ще се види отъ долуизложенитѣ варианти.

Мануилъ масторъ съ 200 мастора и 300 калфи правилъ два моста на р. Струма, но що денѣ съграждалъ, нощѣ се срутвало. Прѣдложилъ имъ да сторятъ „віàрѫ и клѐтвѫ";

„Чиѐту лiубе нàі-напреш доіди,
Нàй-напреш доіди, ручòк дунисѐ.
Кье гу зѫгрѫдѝм в средно кѫмàрѫ,
Дѫнò сѫ мòсти, мòсти зѫдя́ржѫт".

Всички мастори по домоветѣ си отишли и казали на либетата си, само Мануилъ масторъ не казалъ на жена си; той ѝ порѫчалъ на другия день да извърши сума работи, па тогава да му донесе обѣдъ. Всичко тя свършила нàврѣме, както ѝ порѫчалъ Мануилъ, и му занесла най-рано обѣдъ. Като я видѣлъ Мануилъ, че иде, почналъ да плаче и рѫцѣтѣ си да кърши, но нѣмало какво да прави — заградили я въ срѣдния сводъ. Тя се помолила въ това врѣме, сир. когато я зазиждали, да ѝ оставятъ дѣсната пазуха:

„Дѫ ми бузаіа мѫшкуту дете".

Така и постѫпили.[2])

Масторъ Митре съ 300 мастора и 200 калфи градилъ мостъ на р. Струма, но нощѣ се срутвалъ. Чудилъ се и маелъ се Митре, що да прави, мостътъ да се задържи. Рѣката искала курбанъ. Направилъ условие съ масторитѣ, чиято жена най-рано дойде на другия день да донесе обѣдъ, да я хвърлятъ въ рѣката. Всичкитѣ казали условието на женитѣ си, само Митре не казалъ на жена си, но ѝ порѫчалъ да извърши много кѫщни работи, та тогава да му донесе обѣдъ. Тя дошла съ дѣтето си на моста; Митре скърбилъ,

[1]) *Ефремъ Карановъ*, Нѣколко думи за „Кадиинъ мостъ" и за вѣрвания при съграждането нови здания. въ СПсп. VII. 130 стр.

[2]) *Н. А. Н(ачовъ)*, въ „Солунски книжици", I. год. (1891), VIII—X. кн. 208—210. стр. — с. Гайтаниново (Неврокопско).

че е дошла и че ще стане тя жъртва. Едни отъ масторитѣ хвърлили дѣтето ѝ въ рѣката, други — нея, а трети обѣда зимали.[1])

Отъ троица братя мастори най-стариятъ Мануилъ е на чело на дружина, която правила мостъ на р. Струма. Като виждали масторитѣ, че работата имъ не спори, почнали да негодуватъ противъ Мануила че не имъ плащалъ отсърце. Въ отговоръ на това той хвърлилъ въ рѣката товаръ жълтици, толкова жалилъ паритѣ, що имъ плащалъ. Но и съ това мостътъ не се задържалъ. Заклалъ 9 юнеца курбанъ, но и туй не помогнало; сѫщо не помогнали и 200 овци, що хвърлилъ живи въ рѣката. Нататъкъ слѣдва условието на Мануила съ братята му за женитѣ имъ. Когато Струмна невѣста, жена на Мануила, се приготвила на другия день да занесе обѣдъ на мѫжа си, поканила и етървитѣ си да я придружатъ, но тѣ ѝ казали, че не сѫ готови. Тя сама отишла. Като я видѣлъ Мануилъ, казалъ на братята си, че сѫ обадили условието на женитѣ си. Изведнажъ масторитѣ ѝ измѣрили сѣнката и я зазидали въ моста. Мостътъ се задържалъ, но

„Што си беа тамо маісторьето,
Сите феднага камен паднаа“.[2])

Въ единъ вариантъ отъ с. Локорско (Софийско) се разправя сѫщото, както въ послѣднитѣ два варианта за градене мостове отъ Мануилъ масторъ заедно съ дружина. Масторитѣ измѣрили сѣнката на Мануилица и я заградили въ основитѣ. Докато да си отиде, треска я разтресло, гърло я заболѣло и умрѣла. Тя оставила дѣтенце Павелъ:

„Детèнце вѝка млѐко да цѝца,
Млекòто кàпе низ вѝти мости,
Низ витѝ мости студѐн кàмик“.[3])

По порѫка на единъ царь, троица братя правили мостъ, съ условие, ако въ разстояние на три години не го направятъ, ще ги погуби. Работата имъ не спорила: направеното прѣзъ деня, нощѣ се събаряло. Когато най-стариятъ се молилъ на Бога за помощь, чулъ черно пиле да пѣе: „Деіди пò-стари брат маісторе, арно Бога се молиш, туку дури не іа закопаш жива во темѐлите пò-

[1]) Ib. 210—211. стр. — с. Куманичево (Костурско).

[2]) *Рѫкописъ* отъ с. Лешко (Горно-Джумайско), записалъ братъ ми Христо.

[3]) *Цв. Вълчиновъ*, въ Сбм. II. 69. стр.

мàлата нèвеста от брата-ти, не іе чаре да зàстанит тèмелот“. Това обадилъ на двамата си братя. Съгласили се да кажатъ на жената на срѣдния братъ да имъ донесе на другия день обѣдъ. Тя донесла обѣдъ и я накарали да отиде при темела и да види, защо се не задържва. Отговорила имъ, че дѣтето ѝ Милошъ ще плаче. Тогава мжжъ ѝ хвърлилъ скришомъ златния си пръстенъ въ темелитѣ и казалъ ѝ да слѣзе да го търси. Щомъ слѣзла, нахвърляли камъни връзъ нея и я заградили. Като разбрала, че я зазиждатъ да се задържи мостътъ, помолила ги да ѝ оставятъ навънъ гърдитѣ, за да дои пеленачето си Милоша. Най-накрай тя проклела моста да се тресе винаги, кога минува човѣкъ прѣзъ него, както тя се тресла за дѣтето си Милоша.[1])

До тукъ изложихме варианти, въ които се разправя за човѣшки жъртви при правене мостове, обаче баладата така сжщо е локалозувана у насъ и при съграждане нови „градове“, крѣпости, черкви, тъмници и пр. Тукъ излагаме съдържанието и на тия познати намъ варианти.

Троица братя градили градъ „Пергьовъ“, но що денѣ построявали, нощѣ се е сринвало. Мануилъ масторъ направилъ сговоръ съ масторитѣ: чието либе най-рано дойде на другия день да донесе обѣдъ, да го зазидатъ въ основитѣ. Всички мастори казали условието на женитѣ си, само Мануилъ не казалъ на жена си. На другия день Мануилица донесла най-рано обѣдъ и била заградена въ гр. „Пергьовъ“.[2]) — Въ единъ вариантъ изъ Перущица за направата на градъ „Пиргувъ“ се разправя, както въ токо-що наведения, съ нѣкои прибавки, еднакви на пò-прѣднитѣ варианти за мостоветѣ. Името на най-стария братъ е Михаилъ, който не казалъ на жена си условието. Когато Петкана, Михаилова жена, донесла обѣдъ, попитала мжжа си, защо е кахъренъ, а той ѝ отговорилъ, защото изпусналъ златния пръстенъ въ основитѣ на града и я помолилъ да се наведе да го търси. Когато тя почнала да го търси,

„Мàстур ѝ сьàнкж примери,
Та Петканж зжгради
Ф Пиргувж грàдж гульамж,

та така си града заградилъ, и додѣто го направилъ, Петкана съ душа се раздѣлила.[3]) — Въ другъ вариантъ изъ Пирдопъ се раз-

---

[1]) *М. К. Цъпенковъ,* Прозаически разказъ въ Сбм. II. 208. стр. — Прилѣпъ.

[2]) *Илиевъ Сб.* № 304. — Стара-Загора.

[3]) *Сп. Гълъбаровъ,* въ СбМ. IX. 76.—77. стр.

правя сѫщото, както въ перущичкия, само не се споменува, кой градъ градили 70 мастора съ 80 чирака, на чело на които е Манолъ пръвъ масторъ. Когато Манолъ видѣлъ жена си Петкана да му носи най-рано обѣдъ,

„От далече сос глава свиваше,
От близо сос рака мааше,
Давно го види Петкана,
Та назадъ да се поварне“,

но тя го пакъ не видѣла. Нататъкъ слѣдва епизодътъ съ пръстена. Слѣдъ като я заградилъ, обръща се къмъ Манола така:

„Либе Маноле, Маноле!
Не свиди ли ти се, либе ле,
Барем за жаден Павелко,
Че го сам воф льулки приспала!“ [1])

Споредъ трети вариантъ Мануилъ съ 200 мастора и 300 калфи гради „градж Пируджь“, и нататъкъ, както въ пирдопския вариантъ, само че такъвъ завършекъ нѣма. Името на Мануилица е Тодорка.[2]) Такъвъ е вариантътъ и изъ с. Арда (А.-Челебийско) за съграждането на „Бѣлата града“. Въ него не се споменува името на мѫжа (мастора) на зазиданата невѣста Стояна. Тя се отправила съ молба къмъ масторитѣ съ тия трогателни думи:

„Извадите ми десната биска,
Га ми заплаче мàлуну деатеа,
Дунисаіте гу да си гу хранеам.“[3])

Еднакъвъ на горния е вариантътъ и изъ с. Устово (Ахъръ-Челебийско). Името на зазиданата невѣста е Струна.[4])

Обложили се троица братя да направятъ „Смилена града“ до р. Струмджа (= Струма?), но изработеното прѣзъ денѣ, нощѣ се събаряло. Чудили се троицата братя, какво да правятъ, градътъ имъ да се задържи. Насънѣ имъ се явило: чиято жена дойде сутриньта

[1]) *В. П. Дюлгеровъ,* въ СбМ. II. 72 стр.

[2]) *Н. Стойковъ,* въ СбМ. XIV. 4.—5. стр. — Габрово.

[3]) *Хр. П. Константиновъ,* въ СбМ. II. 78. стр. Въ А.-Челебийско — Родопитѣ — тази пѣсень е много разпространена. Въ с. Лѣски (Конушка оксдия — крайще въ Рупчосъ) градътъ се казва *Сминделя.* Ср. *Ил.* сб. 393. стр.

[4]) *Ст. Н. Шишковъ,* въ СбМ. III. 81. стр.

най-рано да донесе обѣдъ, нея да поставятъ въ основитѣ, тази градътъ ще се задържи. По-старитѣ братя обадили вечерьта условието на женитѣ си, а най-малкия Манолъ не обадилъ на жена си. Нататъкъ слѣдва епизодътъ съ пръстена. Като зазидали Манолица, тя попитала мѫжа си, кой ще ѝ храни мѫжкото дѣте. Отговорилъ ѝ, че за него ще се грижи сестра му, а за другитѣ — горското пиле. По желание, извадилъ ѝ лѣвата гърда да сучи мѫжкото ѝ дѣте. Дѣто ѝ била лѣвата гърда, тамъ извиралъ студенъ кладенецъ и текло прѣсно млѣко.[1])

Манолъ масторъ градилъ кале (крѣпость) въ Пазарджикъ.

„Динѐ гу Манолъ градеши,
Нуще са кале ронеши,
Ронеши, тѫ са сриваши.“

Седналъ да плаче, че ще му отиде главата, ако го не направи. Пѫтници по пѫтя вървѣли и го питали, защо плаче, а той имъ отговорилъ:

„Пѫтници кале друмници!
Га ма питати, да кажа:
Заградихъ града гуляма,
Града гуляма — широка,
Дѫлбока града Тируза;
Диня си града градихми,
Нуще са града ронеши,
Ронеши, та са сриваши,
Чи ша ми зематъ главата“.

Пѫтницитѣ му казали, че калето иска жъртва. Събрали се попове и кметове, ходжи и чорбаджии, та рѣшили: чиято булка най-рано дойде да донесе обѣдъ, нея курбанъ да принесатъ. Нататъкъ слѣдва познатото мѣсто. Жрѣбието се паднало на Тодорка, жена на Манола. Въпрѣки това, че мѫжъ ѝ порѫчалъ да опере, да измаже и измие сараитѣ и да окѫпе дѣтето си, та па тогава да готви обѣдъ и на калето да го донесе, тя всичко ўврѣме свършила и се упѫтила за крѣпостьта, като подканвала съсѣдкитѣ си да я придружатъ. Послѣднитѣ ѝ отговаряли, че тя да отивала, а тѣ пòсетнѣ щѣли да тръгнатъ, но щѣли да я стигнатъ. Тодорка сама отишла на калето. Слѣдва епизодътъ съ пръстена. Като я заграждали, ни дума не продумала. Крѣпостьта се задържала.[2])

[1]) *М. Тумбевъ*, въ СбМ. 75.—77. стр. — Чепинско.
[2]) *Бонч.* № 18. стр. 31.—33. — Разградско.

Краль Вълкашинъ градилъ крѣпость на Дунавъ, ала не могълъ да постави основи. Сговорилъ се съ братята си да зазидатъ отъ женитѣ си оная, която най-рано донесе обѣдъ. Двамата по̀-стари братя казали условието на женитѣ си, а най-малкиятъ не казалъ на жена си Матруна. Нататъкъ слѣдватъ познатитѣ мѣста както въ горния вариантъ. Като я зазиждали, Матруна помолила масторитѣ да ѝ оставятъ гърдитѣ да дои пеленачето си Петрунъ. Доила го три години.[1])

Деветина братя градили крѣпость, ала работата имъ отивала за̀лудо: що денѣ градили, вечерь се сривало. Най-малкиятъ братъ, масторъ Манолъ, най-много се чудилъ, какво да прави. Присънило му се, че крѣпостьта иска курбанъ; съобщава на братята си и свързали познатото условие за женитѣ си. Жрѣбието и тукъ се паднало на Манолица. Поканила етървитѣ си да занесатъ дружно обѣдъ на мѫжетѣ си, но тѣ почнали да ѝ се извиняватъ, че не могатъ да дойдатъ заедно съ нея, подъ прѣдлогъ, че едната глава болѣло, другата разтресло, и т. н. Слѣдва нататъкъ епизодътъ съ пръстена. Като почнали да я зидатъ, мислила, че е шега, но когато я зазидали до мишки, тогава дори повѣрвала. Помолила Манола да ѝ остави дѣсната гърда отвънка, за да кърми мѫжкото си дѣте, кога заплаче.[2])

Еднакъвъ на горния е и вариантътъ отъ Струга (?), само че въ него нѣма поканата на зазиданата Струмница невѣста, жена на масторъ Манолъ, къмъ етървитѣ ѝ.[3]) Такива сѫ и вариантитѣ изъ Дебърско,[4]) Копривщица[5]) и Баракли-Джумая.[6])

Троица братя правили черква св. Мария, но трудътъ имъ отивалъ за̀лудо: що денѣ градили, нощѣ се срутвало. Манолъ масторъ имъ прѣдлага вече повтореното нѣколко пѫти условие. Жената на Манола, Струмна невѣста, дошла най-рано на градежа. Масторитѣ ѝ измѣрили сѣнката и я зазидали въ основитѣ. По пѫтя на връщане я разтресло „люта треска". Като дошла дома си, на свекърва си казала часъ по̀-скоро да постеле рогозка, че не можала на крака да стои. Докато да легне, душата ѝ излѣзла; помолила свекърва си да повикатъ Манола да се видятъ.[7])

---

[1]) *В. Качан.* № 120. — с. Василевци (Софийско).

[2]) *Н. А. Н*(ачовъ), въ „Солунски книжици", VIII.—X. 212.—213. стр. — Сѣрско.

[3]) *Мил.* № 162., стр. 253.—254.

[4]) *Ястр.* Сб. 55 стр., 1 изд.; сѫщата у *Икон.* № 175. — Зазиданата е жена на Марко.

[5]) *Ст. К. Стрѣзовъ,* op. cit. 141.—142. стр.

[6]) *Н. А. Н*(ачовъ), op. cit. 211.—212. стр.

[7]) *Верк.* Ж. п. № 7., 11.—12. стр. — Сѣръ.

Мита вдовица правила тъмница съ откупенитѣ си затворници. Деветь години работили, но всичко напраздно:

„Деня правятъ, нощя пада“.

Докато не зазидали въ основитѣ ѝ нейния синъ Иванчо, не можали да поставятъ основитѣ.[1])

Баладата за зазиждане живи люди или сѣнкитѣ имъ въ основитѣ на нѣкои градежи, като мостове, градове, крѣпости, черква тъмница, и пр. е позната досега изъ Българско въ слѣднитѣ мѣста: Копривщица (2 варианта), с. Сюля-кьой (Харманлийско), г. Карнобатъ, Кюстендилско, с. Гайтаниново, (Неврокопско), с. Куманичево (Костурско), с. Лешко (Горно-Джумайско). с. Локорско и Василевци (Софийско), г. Прилѣпъ, г. Стара-Загора, г. Перущица, г. Пирдопъ, г. Габрово, с. Арда и Лѣски (Ахъръ-Челебийско), г. Устово, Чепино, Разградско, Сѣрско, г. Сѣръ, г. Струга, Дебърско и Баракли-Джумайско, — всичко 26 варианта. Като прибавимъ при тѣхъ още 2, съобщенията на г. *В. Кжнчовъ* отъ Враца и *Хр. Мангжровъ* отъ Сопотъ, че въ първия отъ тия градове се пѣлъ такъвъ вариантъ за мостъ, и въ втория — за крѣпость (отстоеща 2 ч. отъ Сопотъ, която въ пѣсцята се именува „града Пергюна“), възлизатъ на 28 варианта. Отъ тѣхъ въ 10 варианта, а именно въ коприщенския, сюло-кьойския, карнобатския, кюстендилския, гайтаниновския, куманичовския, лешковския, локорския, прилѣпския и врачанския се разправя за градене мостове; въ 8: — въ старозагорския, перущичкия, пирдопския, габровския, ардайския, лѣския устовския и чепенския — за „градове“; въ 8 специално за крѣпости: въ разградския, василевския, сѣрския, стружкия, дебърския, коприщенския, бараклиджумайския, и сопотския; въ 1 (изъ Сѣръ) — за черква и въ 1 (панагюрския) за тъмница. Подъ „градъ“ тукъ трѣба да разбираме крѣпость, а не както днесъ се разбира градъ (Burg, château). Старитѣ славѣни често градили крѣпости между лѣсове и води, които имъ служили за отбрана отъ неприятели. Такива крѣпости наричали *градове.*[2])

Българскитѣ варианти навредъ прокарватъ основната мисъль: градежътъ не се задържа (обикновено нощѣ се срутва), защото иска човѣшка жъртва. Загриженъ е най-много за несполуката първиятъ масторъ, именуванъ въ 19 вар. (Маноилъ, Мануилъ), въ 1 Митре, въ 1 Михаилъ и въ 1 Вълкашинъ, а въ останалитѣ —

[1]) *Мил.* № 98., стр. 144. — Панагюрище.

[2]) *J. Šafařík,* Slov. Starožitnosti I. 584. стр.

неопрѣдѣлено, защото или му е заповѣдано отъ „царя", съ условие, ако не направи градежа, ще убие него и дружината му, или же облогъ е сторилъ. Черно пиле (прилѣпския вар.), насънѣ (чепинския и изъ сѣрско вар.), пътници (разградския вар.) обаждатъ на първия масторъ да се зазида въ основитѣ на градежа жива булката на едного отъ масторитѣ. Прѣдварително масторитѣ правятъ условие помежду си да не обаждатъ на женитѣ си и да зазидатъ оная, която първа донесе обѣдъ на другия день при градежа. Всички прѣдупрѣждаватъ женитѣ си, само първиятъ масторъ или Мануилъ масторъ не прѣдупрѣждава жена си. Той ѝ наброява сума работа да извърши на опрѣдѣления день, споредъ нѣколко варианта, та па тогава да му донесе обѣдъ. Тя става рано и ўврѣме всичко привършва и се упътва да му занесе обѣдъ на градежа, като подканва и етървитѣ или комшикитѣ си да я придружатъ. Послѣднитѣ ѝ се извиняватъ, че не били готови, та ще закъснѣятъ. Като я вижда Мануилъ (първия масторъ), че иде, нахлупва калпакъ до вѣжди и захваща да жали, че ще загине. Даже въ копривщ. вар. той се моли на Бога, дано духне силенъ вѣтъръ и завали, та ястията да се разсипатъ, и тя да се върне назадъ, или както е въ пирд. вар. отдалечъ ѝ маха съ глава да се върне, но реченото се изпълнува: дохожда първа на градежа. Тя забѣлѣзва мъжа си, че е кахъренъ и го пита. Той ѝ казва, че ужъ вѣнчалния пръстенъ изгубилъ въ основитѣ и не може да го намѣри. Тя сама се впуска да го дири, и въ това врѣме масторитѣ я зазиждатъ. Въ локорския, лешковския и изъ Сѣръ вар. измѣрената сѣнка на Мануилица е зазидана. Прѣди да прѣдаде душа нещастната зазидана невѣста (Манолица, Ганка, Струмна, Петкана, Тодорка, Стойна, Струна, Матруна, Струмница), моли масторитѣ да ѝ оставятъ отвънъ гърдитѣ, за да дои пеленачето си дѣте (Павелъ, Милошъ, Иванчо).

Важни сѫ особноститѣ на лешк. вар.: като не сполучилъ съ товаръ жълтици, 9 юнеца и 200 овци, тогава само се рѣшава да зазида сѣнката на жена си. Характерна е и клетвата на зазиданата невѣста въ прил. вар.: да се тресе винаги мостътъ, когато минува човѣкъ по него, както се тя тресла за дѣтето си Милоша.

Относително имената на мостоветѣ, градоветѣ, крѣпоститѣ и пр. въ изложенитѣ варианти, ще направимъ слѣднитѣ бѣлѣжки: Въ копр. вар. (1) се говори за „Павля кюприя", както и въ баладата на г. П. Ивановъ — Павле кюпрюсю. Споредъ една умѣстна забѣлѣжка на записвача, прѣдполага се мостътъ да е правенъ до с. Павлово на и. отъ г. Димотика. Тукъ ни се изпрѣчва въпросъ,

който трѣбва да обяснимъ сега: селото ли е получило името отъ моста, или мостьтъ отъ селото? — „Ако вникнемъ въ едно вѣрвание, което е общо въ народната поезия на различнитѣ народи, ще отговоримъ положително, чѐ названието на моста е прѣнесено и на селото. Не ще съмнѣние, че старитѣ названия на рѣкитѣ, градищата, селата и пр. си иматъ нѣкакво си митологическо, баснословно основание и ако прѣданието се относи къмъ основанието на градъ, село, мостъ, то указва обикновено борбата на новата епоха съ старата, на новия заселенъ животъ съ първобитний, скиталческий; новото, за да влезе въ сила, иска жертва, както и старото, за да отстжпи толко повише иска жертва."[1]) Ние не сме съгласни, че имената на мостове, рѣки, планини и пр. се прѣнасятъ на села и градове, а приимаме обратното: имената на мостове, рѣки, планини и пр. се прѣнасятъ отъ села и градове; защото, знайно е, че всички народи обичатъ да именуватъ рѣкитѣ, горитѣ, планинитѣ и пр. споредъ имената на селата и градоветѣ, около които се намиратъ.[2]) Та и името на Павля кюприя е прѣнесено отъ името на селото.

„Кадиинъ мостъ" (кюст. вар.), споредъ г. *Е. Кġрановъ,*[3]) произхожда отъ турското име „каджна" (невѣста.) Съображенията му сж тия: „На дѣсния край на „Кадинъ мостъ" (така го пише) стои с. Невѣстино, което прѣди 100 години се намирало на лѣвия брѣгъ, тамъ, дѣто е сега старата развалена черква св. Спасъ, при която се събира съборъ на Спасовъ-день (Възнесение). Прѣди сто години, казватъ, въ врѣме на „зулумитѣ" и „бузгунлуцитѣ", старото село Невѣстино изгорѣло и останжлитѣ жители го подновили на дѣсния брѣгъ; прибавятъ, че то било на лѣвия брѣгъ едно голѣмо село, а сега е съвсѣмъ малко". А малко по́-горѣ говори за „Кадинъ мостъ", че ужъ билъ направенъ отъ нѣкой си *кадия* (турска рѣчь — сждия). „Дѣйствително е имало „Кадинъ мостъ", но той се намиралъ на една малка рѣчка, която се влива въ Струма отъ дѣсния й брѣгъ, по́-долу отъ сегашния мостъ, на пжтя за Бобошево прѣзъ селото Друмохоръ . . . . Тоя послѣдния мостъ дѣйствително билъ направенъ отъ нѣкой си кадия (тъй се приказва.)"[4])

Производството на „Кадиинъ мостъ", а не „Кадинъ", както го прѣдава г. Карановъ, защото споредъ нашитѣ лични свѣдѣния този

---

[1]) *Е. Карановъ,* op. cit 129.—130. стр.

[2]) *Ил. Гудевъ,* Класификация на рѣкитѣ. и пр. къ „Отчегъ на Сливенската гимназия прѣзъ уч. 1898/99. г.", 9.—10. стр.

[3]) Op. cit. 129. стр.

[4]) *K. Jireček,* Cesty po Bulharsku. V. Praze, 1888. г., 444. стр.

мостъ не се зове съ това име отъ околното население, нито пъкъ сме чули другадѣ такъво, отъ турската дума „кадъна“ — невѣста, жена, е невъзможно, понеже българскиятъ езикъ не познава рѣчь *кадинъ,* както справедливо забѣлѣзва проф. *П. Сырку.*[1]) Етимологията на г. *Карановъ* е несъстоятелна още и по това: ако „кадиинъ мостъ“ произлиза отъ кадъна, тогава трѣбаше да се казва *„кадънинъ“.* Остава да приемемъ, че „кадиинъ мостъ“ произхожда отъ т. дума кадия.[2])

Градежа на „Кадиинъ мостъ“ народнитѣ вѣрвания отнасятъ къмъ незапомнени врѣмена. Въ него сж зазидани много камъне съ латински надписи, които ни свѣдочатъ, че материали за градежа му сж вземени отъ римски развалини, които въ околностьта се намиратъ много, и то отъ стария градъ Певтолия. Като се сжди сега отъ турския надписъ на него, нѣма ни най-малко съмнѣние, че той е построенъ въ турско врѣме, и то отъ *Ишакъ-паша* въ 874. хиждра (14. февруария 1469. г. — 29. юния 1470. г.) За него споменуватъ и нѣкои пжтешественици отъ XVI. в.[3])

„Градж Пергьовж“ (староз. вар.), „Пиргувж“ (перущ. вар.) и „Пергюна“ (въ Сопотъ) проф. *д-ръ Л. Милетичъ*[4]) и *Ат. Т. Илиевъ*[5]) произвождатъ отъ *пиргос* и мислятъ, че означаватъ градъ Люле-Бургасъ. Не може да допуснемъ, че въ образуването на „Пергьовж“ ще да е играла рола и думата *„гергевъ“,*[6]) — Името на „градж Пирудж“ (габр. вар.) пó-скоро ни навежда на „Пергьов“, отколкото на българския градъ Пиротъ, сега въ Сръбската държава.

Въ Ахъръ-Челебийскитѣ варианти покрай „града Смилена“, „Сминдельа“, сега помашко село Смилянъ съ 600 кжщи въ Ахъръ-Челебийско,[7]) споменува се „Бѣлата града“. Г-нъ *Н. Ст. Шишковъ*[8]) въ една забѣлѣжка казва, че тоя „градъ“ въ Родопитѣ още стои, но дѣ именно, не посочва. Най-вѣрно е, че подъ „Бѣлата града“ се разбира Мусина-калеси (Месинаполъ) при Гюмурджина.[9]) — Не ни

---

[1]) ЖМНПр. CCLXIII ч. 322. стр.

[2]) Дали мостътъ при с. Друмохоръ е билъ пó-старъ отъ този при Невѣстино, не можемъ нищо положително да кажемъ, защото ни липсуватъ свѣдѣния.

[3]) *K. Jireček,* Ccsty. 444. стр.; ср. *П. Сырку* op. cit. 312.—313. стр.

[4]) Сбм. II., крит. отд., 213. стр.

[5]) *Ил. сб.,* 393 стр.

[6]) *Д. Матовъ,* СПСп. XLI—XLII, 981 стр., 2 *зб.*

[7]) *Jireček,* op. cit. 285. стр., ср. СбМ. II, 76. стр.

[8]) СбМ. III, 81. стр.

[9]) *Jireček,* op. cit. 444. стр.; ср. *Хр. П. Константиновъ,* въ СбМ. II, 78. стр.

е ясно, кой „градъ“ се разбира подъ името „града Тируза“ въ разградския вариантъ.

Прѣминаваме къмъ вариантитѣ на другитѣ балкански народи.

## 2. Сръбски варианти.

Мехмедъ паша Соколовичъ[1]) отъ спечеленитѣ си пари при трима султана рѣшилъ да отдѣли часть за богоугодни заведения, за да се помни отъ потомството. Прѣдприелъ да направи мостъ на р. Дрина въ Вишеградъ.[2]) Затова писалъ на първия масторъ Митре да събере 300 души мастори и 1000 калфи и да дойде слѣдъ Георгъовденъ въ Вишеградъ да прави моста. Митре, като получилъ писмото му, отговорилъ му тоже писмено, че колкото е Вишеградското поле, толкова да има товари пари наредени единъ до другъ, врѣзъ тѣхъ по три кесии и още неговиятъ хазнатаръ, който брои неброенитѣ му пари, надали би се съградилъ мостъ на р. Дрина. Мехмедъ паша съ второ писмо му пише:

„Koliko je polje višegradsko,
Biće tovar do tovara blaga,
Još na tovar po tri kese blaga,
I evo ti Muja hoznatara,
Sto će brojit nebrojeno blago;
Veće hajde Višegradu,
Da se gradi na Drini ćuprija“.

Митре виждалъ, че искането на пашата е неотмѣнно. Като дошълъ Георгъовденъ, събралъ 300 мастора и 1000 калфи, качилъ се на врания си конь и отишълъ право въ Вишеградъ. Тукъ бодналъ коня си въ р. Дрина да опита, дѣ може да се направи мостъ. Щомъ коньтъ дошълъ до срѣдата на водата, не се помръдналъ вече. Мехмедъ паша, като гледалъ отъ страна, че Митре не може да прѣмине Дрина, далъ му своята хаманлия. Той я обѣсилъ на коня на шията, та така излѣзълъ на другия брѣгъ. Тукъ Митре видѣлъ вила бѣлогорка, която съ коситѣ си омотала нозѣтѣ на коня и искала да ги удави. Извадилъ сабята си да ѝ отсѣче главата, но тя почнала да му се моли да я пусне, та когато му стане нужда при градението на моста, ще му помогне. Смилилъ се надъ нея и я пусналъ, но прѣдварително се побратимили.

---

[1]) Билъ великъ везиръ и умрѣлъ въ 1579. г.

[2]) Споредъ надписа, вишеградскиятъ мостъ билъ направенъ въ 1571. или 1577. г. (Glasnik zemaljskoga muzeja u Bosni i Hercegovini, 1889. г. knj. I., 78.—83. стр.).

Митре почналъ да гради моста и цѣли 7 години работили, но всичко напразно: що денѣ правили, нощѣ се срутвало. Пашата ю посъвѣтвалъ да се обърне за помощь къмъ посестримата си самовила.

„Sad ti meni na jardumu biti.
Bogom brate, Mitre neimare!
Ne mogu ti na jardumu biti,
Ne dadi mi moje sestrinice.
Već pošetaj niz polje zeleno,
Te uhvati Stoju i Ostoju,
Te uzidai u ćupriju kulu,
Staće tebi na Drinu ćuprija".

Така и направилъ Митре масторъ, обаче слѣдъ 9 години дошла много вода въ Дрина и донесла голѣмъ боръ, който се спрѣлъ на моста, и почналъ да го люлѣе. Тогава масторъ Митре казалъ на Мехмедъ паша, че това произлѣзло за туй, че не е далъ жъртва на водата за моста. Слѣдъ като хвърлилъ много пари въ водата и борътъ не се помръднувалъ, Митре спрѣлъ пашата и му казалъ:

„Nasadi mi bradvu naopako,
Pa me spusti na tanke tenefe,
Da siječem vitku omoriku".

Пашата извършилъ това, и Митре разсѣкълъ бора. Отъ него потекла кръвь и се чулъ гласъ:

„Osta danas na Drinu ćuprija,
Osta danas, osta do vjeku".[1])

Споредъ другъ вариантъ, вишеградскиятъ мостъ билъ направенъ отъ първия масторъ Раде, който два пѫти го правилъ, но водата го разрушвала. Когато нещастниятъ Раде се увѣрилъ, че всичкиятъ му трудъ е напразно, застаналъ на развалинитѣ на моста и мислилъ да се хвърли въ мѫтнитѣ вълни на Дрина. Обадила се отъ Буткова-Рила вила и му казала, че той не може да закрѣпи моста, докато не намѣри Стоя и Остои, братъ и сестра, и ги зазида въ моста. Раде извършилъ това, и мостътъ се задържалъ. Стоя била

[1]) *K. Hörmann*, Narodne pjesne muhamedovaca u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1889. г., knj. I., 68.—72. стр.; ср. „Босанска Вила", 1888. г., бр. 8., стр. 126; *Б. Петрановић*, Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине, У Биоград, 1870. г., 52. стр.

трудна, та, когато я зазидали въ моста, постоянно й текло млѣко отъ гърдитѣ. Народътъ вѣрва, че бѣлѣзитѣ, които се виждатъ по аркитѣ до днесъ на моста, образувани отъ пѣната на водата, сж затвърдѣли отъ млѣкото на Стоя. На това млѣко приписватъ цѣлебна сила: безмлѣчнитѣ жени оронватъ отъ каменитѣ на аркитѣ прахъ и го піятъ, като вѣрватъ, че ще имъ дойде млѣко.[1])

За моста въ Мостаръ (Босна) на р. Неретва се разказва, че билъ направенъ отъ нѣкой си масторъ Раде, който слѣдъ свършването му се отдалечилъ въ гора Пора, 3 часа на югъ отъ Мостаръ, като поржчалъ на едного отъ калфитѣ си да свали скелето и да гледа дали, ще се задържи мостътъ, та да дойде да му съобщи. Мостътъ се задържалъ, но Раде се много отчаялъ, като чакалъ дълго врѣме калфата си да дойде да му обади за станалото. Най-сетнѣ калфата му дошълъ, но безъ да чуе отъ него радостната вѣсть, разгнѣвилъ се, извадилъ ножа си и го разсѣкълъ.[2])

Трима братя Мърлявчевичи, краль Вълкащинъ, воеводитѣ Углешъ и Гойко, градили три години г. Скадъръ да Бояна съ 300 мастора, ала що денѣ правили, ноцѣ вилитѣ събаряли — не можали основи да поставятъ. На четвъртата година горска вила обадила Вълкашину, че всичкиятъ трудъ е напусто, докато не зазидатъ въ основитѣ Стоянъ и Стоя, първороденъ братъ и сестра. Вълкашинъ изпратилъ единъ отъ слугитѣ си да търси въ свѣта Стоя и Стоянъ и да ги доведе при него; слугата му такива не намѣрилъ нийдѣ. Когато Вълкашинъ разправялъ това на братятa си, обадила му се горска вила съ тия думи:

„Но ето сте три брата рођена,
У свакога има вјерна љуба,
Чија сутра на Бојану дође,
И донесе мајсторима ручак,
Зиђите је кули у темеља,
Тако ће се темељ обдржати,
Така ће те саградити града“.

Направилъ условие съ братята си, щото да не казватъ на женитѣ си да не дохождатъ утрѣ на моста. Обаче пръвъ той нарушилъ условието, като казалъ на жена си да не дохожда на другия день на моста рано съ обѣдъ; сжщо така постжпилъ и Углешъ; само

[1]) „Босанска Вила“, 1888. г., № 11, стр. 174.-175.

[2]) *П. Сырку,* ЖМНПр., CCLXIII. ч., 310.—311. стр., ср. „Босанска Вила“. № 2. (1888 г.), 126. стр.; Glasnik zem. Mus. 1889. г., knj. III., 13. стр.

Гойко не казалъ на жена си. На другия день, въ понедѣлникъ, Вълкашиновата и Углешовата жена говорили, че главитѣ ги болятъ, и натоварвали Гойковица да занесе обѣдъ на масторитѣ; но тя ги молила да я отмѣнятъ тоя день, че не била окжпала дѣтето си Йово, нито пъкъ пелени му опрала. Етървитѣ ѝ се наели да ѝ извършатъ работитѣ, само тя да занесе обѣдъ. Най-сетнѣ тя се съгласила и занесла обѣдъ. Като я видѣлъ Гойко, много му станало жално, че ще изгуби вѣрната си люба и че ще му остави дѣте бозайниче на единъ мѣсецъ сираче, та почналъ да плаче. Като го видѣла така любата му, кротко се приближила до него и го запитала:

„Што је тебе, добри господару,
Те ти роnиш сузе од образа?"

А Гойко ѝ отговорилъ:

„Зло је, моја вијерниџе љубо!
Имао сам од злата јабуку,
Па ми данас паде у Бојану,
Те ја жалим прегорет не могу".

Тя не се сѣща, какво значатъ тия думи, та се впуска да търси златната ябълка, и въ това врѣме масторитѣ я зазидали. На първия масторъ Раде помолила се:

„Богом брате, најмаре!
Остави ми прозор на дојкама,
Истури ми моје бјеле дојке,
Каде дође мој нејаки Јово
Каде дође, да подоји дојке".[1])

Еднакъвъ на горния е и вариантътъ изъ околностьта на Жупча въ Босна за съграждането на „градъ Тешань". Правили го трима братя: Раде, Петъръ и Гойко. И тукъ жената на Гойко е зазидана.[2]) Заслужва да споменемъ варианта и за граденето на „Нови градъ".

---

[1]) *Вук. Ст. Караџић*, Пјесме, II., № 26; ср. *Кач.* № 122. — с. Василевци (Софийско).

[2]) *Fr. Krauss*, Das Bauopfer bei den Südslaven въ „Mittheil. der Anthrop. Gesellschaft" in Wien, 1887., XVII. т., 19.—20. стр. — *J. Máchal*, O Bohatýrském epose slovanském, Praha, 1894. г. 48. стр.

Градилъ го Новлянинъ паша; каквото се денѣ градило, нощѣ вилитѣ събаряли. Послѣднитѣ извѣстили на Новлянинъ паша:

„Не град града, паша Новљанине!
Не гради га ти, не арчи блага!
Никад града начинити не ћеш,
Док не одеш у поље Латинско
И уфатиш бијело латинче,
Гледај, пашо, једине у мајке,
Узидаі га граду у бедеме,
Тако ћеш ти града сазидати,
А другчије никад ни до вјека".

На другия день пашата отишълъ въ латинско поле, открадналъ едничко дѣте у майка и го зазидалъ въ основитѣ на града. Така се задържалъ „Нови-градъ".[1])

---

Сръбскитѣ варианти се дѣлятъ на двѣ версии, които една отъ друга се отдалечаватъ много. Къмъ първата спадатъ вариантитѣ за градене мостове, а къмъ втората — градове, подъ които и тукъ трѣба да разбираме крѣпости. Споредъ първата версия на първия масторъ Митре (Димитрия) или Раде обажда бѣлогорска вила за зазиждане въ основитѣ на моста братъ и сестра, Остой и Стоя (Стоянъ и Стоя). А втората напълно се схожда съ българскитѣ, само че името на мастора, комуто се зазижда невѣстата, е Гойко, докато въ българскитѣ — Манолъ.

## 3. Гръцки варианти.

Петима братя се наели съ 60 калфи да направятъ мостъ на р. Арта въ разстояние на 5 години; но каквото денѣ правили, нощѣ се срутвало. Кахърни сѫ за несполуката калфитѣ, а наймного масторитѣ. Тогава се явилъ духъ (τό στοιχεῖο) отъ срѣдния сводъ на моста и имъ обадилъ, че мостътъ нѣма да се задържи, докато не се принесе жъртва жената на първия масторъ. Много се нажалилъ отъ тая вѣсть първиятъ масторъ. Писалъ писмо на жена си и далъ на ластовица да ѝ го занесе, като ѝ каже: „късно да стане, късно да се облѣче, късно обѣдъ да приготви и тогава да дойде на моста". Но ластовицата прѣдала обратно това на жена

---

[1]) *Б. Петрановић*, Српске нар. пјесме из Босне. Сарајево, 1867. г. № 13.

у: „Рано да стане, скоро да се облѣче, скоро да приготви обѣдъ бързо да дойде на моста“. Тя бързо се приготвила и отишла на юста; мѫжъ ѝ, като я видѣлъ отъ далечъ, че иде, сърдцето му се азиграло отъ жалъ. Тя весело поздравила масторитѣ и калфитѣ, ато сѫщеврѣменно ги запитала, защо е толкова нажаленъ мѫжъ ѝ. 'ой ѝ отговорилъ:

„Прѫстенътъ ми падна подъ първата арка, та кой ще се спусне да го търси?“

Тя, като не подозирала никакви задни цѣли, казва му за това а не се грижи — сама ще слѣзе да го търси. Когато масторитѣ і прѣвързали съ синджиръ и захванали да я спускатъ, досѣтила се, че ще я зазидатъ, молила ги да я повърнатъ. Въ това врѣме масторитѣ, заедно съ тѣхъ и мѫжъ ѝ, нахвърлили връзъ нея камъни и я зазидали. Зазиданата нещастница произнесла тия трогателни думи:

„Ахъ, каква е била нашата сѫдба! Три сестри бѣхме и всичкитѣ три злочести: едната е зазидана въ Дунавъ, другата — въ Авлона, и азъ, най-младата, — въ моста на Арта“.

Прѣди издъхването си проклела моста:

„Както се тресе моето сърце, така да се тресе мостътъ; както ми падатъ коситѣ, така да падатъ проходещитѣ отъ моста“.

Духътъ на водата съвѣтва жената да не произнася такъво проклетие, понеже ще се подвръгне прѣвъ на него братъ ѝ. Тя измѣнява проклетието така: „Мостътъ да бѫде твърдъ като желѣзо, и когато помине братъ ми по него, да не му се случи никакво зло“.[1])

Еднакъвъ на горния вариантъ е трапезундскиятъ. Съдържанието му е това: 1000 душъ мастора градили влакненъ мостъ, но сѫдбата ги прѣслѣдвала, та направеното прѣзъ денѣ, нощѣ рухвало. Най-накрай тайнственъ гласъ се обадилъ на първия мастoръ, та го запиталъ, съ какво ще го награди, да съдѣйствува за направата на моста. Първиятъ мастoръ почналъ да му изброява: ако му даде дъщеря си, друга дъщеря нѣма; така и за майка си, и брата си; съгласява се да му даде жъртва жена си, защото ще си намѣри по-хубава. Духътъ приима тая жъртва. По птичка славей праща на жена си извѣстие да дойде на третия день, въ понедѣлникъ, сутриньта на моста. Нататъкъ не се казва въ пѣсеньта, какво е станало, но вѣроятно тя е зазидана, та произнася проклетие на моста, както въ горния вариантъ.[2])

---

[1]) *П. Сырку*, op. cit. 316.—318. стр.

[2]) ib. 318.–319. стр.

Споредъ трети вариантъ, нѣколко мастори на Черна рѣка правили мостъ за улеснение на пѫтницитѣ. Птичка съ пѣнието си имъ извѣстява, че не можатъ да го направятъ, докато не зазидатъ живъ човѣкъ въ основитѣ му — жената на първия масторъ. Така и направили. Нататъкъ се повтаря епизодътъ съ пръстена. Когато я зазидали, нещастната жена на първия масторъ проговорила това: „Позволете на мене, нещастна, да кажа двѣ думи: ние бѣхме три сестри, и всичкитѣ три нещастни: едната загина отъ мечъ, другата се удави, а азъ, злочестница, въ основитѣ на този мостъ“.[1])

Въ четвърти вариантъ се разправя тоже за градене мостъ на р. Спархей отъ 1400 мастора и 60 калфи. Мостътъ не се задържалъ; птичка съобщава на масторитѣ да вградятъ жената на първия масторъ. Така и постѫпили. Послѣднитѣ думи на зазиданата били тия:

„Охъ, знамъ, нещастна, охъ, азъ знамъ! Ние бѣхме три сестри и всичкитѣ три принесени въ жъртва: една въ Търново, друга въ Манола и мене, нещастната, въ аркитѣ на тоя мостъ; както се ронятъ сълзитѣ ми, така да падатъ проходещитѣ въ водата отъ моста“.[2])

Най-сетнѣ въ четвърти вариантъ се разправя за градене на кула възъ моста на р. Арта така, както се говори въ първия вариантъ, само че тукъ първиятъ масторъ видѣлъ сънъ въ празниченъ день за зазиждане живъ човѣкъ въ основитѣ на кулата. Масторитѣ рѣшили да зазидатъ жената на първия масторъ. Слѣдва нататъкъ епизодътъ съ пръстена. Отъ послѣднитѣ думи на зазиданата се вижда, че едната сестра била принесена жъртва въ градежъ на черква, а другата — на манастиръ.[3])

---

Отъ грѫцкитѣ варианти на нашата балада изтъкваме тия важни точки:

а) Опрѣдѣление мѣстото на градежа — Арта, Спархей, Черна-рѣка, Дунавъ, Авлона и Маноли, съ изключение на втория вариантъ;

б) Духъ (тайнственъ гласъ), птичка или насънѣ се обажда за зазиждане жената на първия масторъ въ основитѣ на градежа;

в) Птичка (ластовица) служи за извѣстителка на първия масторъ до жена му; и

г) Послѣднитѣ думи на зазиданата жена, както и проклетието ѝ.

---

[1]) ib. 322.—324.
[2]) ib. 321.—322.
[3]) ib. 320.—321.

## 4. Румънски варианти.

### а) Арумънска версия.

Живѣли трима изкусни мастори — братя; и тримата били женени; прочули се навредъ; чулъ за тѣхъ и царьтъ. Намислилъ да направи мостъ на р. Арта (Нарта), затова повикалъ тримата братя-мастори при себе. Като се прѣдставили прѣдъ него, казалъ имъ, че слушалъ за тѣхното изкуство и ги попиталъ, какво искатъ отъ него, за да направятъ мостъ на р. Арта. Слѣдъ тридневно обмислюване, съгласили се да го направятъ, съ условие да доведатъ и женитѣ си, и, каквото имъ е потрѣбно за живѣне, да имъ се доставя. Въ замѣна на това, царьтъ имъ казалъ, че, ако не го направятъ хубаво, ще ги убие. Работили шесть години на моста, но всичко напразно: каквото денѣ правили, нощѣ се срутвало. Чудятъ се и се маятъ масторитѣ, какво да правятъ, понеже срокътъ имъ наближавалъ да изтече. Едно утро най-старията братъ, като си милъ лицето, една птичка отъ дърветата милно гледала у него и пѣла: да не се кахъри, ако иска да свърши прѣдприетата работа, трѣба да зазида въ основитѣ невѣстата на малкия братъ. Като чулъ това отъ птичката, още повече му станало жалъ, понеже много обичалъ снаха си и бозайничето ѝ дѣте — Константинъ, но нѣмало какво да прави — разпоредилъ се на другия день да донесе обѣдъ най-рано на моста. Като дошла на моста, мѫжъ ѝ почналъ да плаче; казалъ ѝ да слѣзе въ основитѣ на моста да търси прѫстена, що изгубилъ. Щомъ слѣзла да го търси, масторитѣ я зазидали; по молба оставили ѝ открити гърдитѣ да дои пеленачето си. Баладата завършва съ проклетие на моста: да се тресе винаги, както се тресла тя, и всѣка година да падатъ толкова люде отъ него въ водата, колкото косми имала на главата.[1])

### б) Румънска версия.

*П. Сырку*[2]) посочи нѣколко варианти на нашата балада отъ сборницитѣ на *Teodorescu,*[3]) отъ които се ясно вижда, че и между румънитѣ сѫществува тая балада, и тѣхнитѣ варианти сѫ най-близки до българскитѣ и гръцкитѣ. Така, зазиданата нещастница въ моста

---

[1]) *П. Сырку*, op. cit. 332.—236. — *Petrescu*, Mostre de dialectul macedono-romănie. II. Bucur. 1882., 84.—94.

[2]) Op. cit. 337.—341.

[3]) Poesiĭ populare romăne. Buc. 1885., 464, 7; Poesiĭ populare ale Romanilor. Buc. 1866., 190 p. За жалъ, нѣмахме възможность да направимъ по-пълни извадки.

на Куртя д'Аржешъ, Капля, станала рано, извършила си кѫщнитѣ работи, приготвила обѣдъ и най-рано отишла да занесе обѣдъ на мѫжа си Манола, дѣто градилъ мостъ. — Въ единъ румъно-трансилвански вариантъ зазиданата жена се моли на мѫжа си Манола, да не я убива, понеже дѣтето ѝ Йонелъ (Иванъ) ще плаче дома, защото било нито доено, нито окѫпано.

---

Въ арумъно-румънскитѣ варианти не срѣщаме нѣкои особености, които да не се срѣщатъ вь българскитѣ и сръбскитѣ.

## 5. Албански варианти.

За съграждане моста въ Дебъръ, споредъ една албанска легенда, се разказва слѣдното:

Трима женени братя се наели да направятъ съ срокъ мостъ на рѣката въ Дебъръ; правили го три години, ала всичко напразно. Дошълъ при тѣхъ старецъ и имъ казалъ, че мостътъ нѣма да се задържи, докато не зазидатъ една отъ женитѣ си. Съгласили се да не обаждатъ вечерьта на женитѣ си това съобщение, като опрѣдѣлили за жъртва на водата оная отъ женитѣ, която най-рано донесе на другия день обѣдъ. Двамата по̀-стари братя обадили на женитѣ си, а най-малкиятъ не обадилъ. На другия день двѣтѣ по̀-стари етърви изпратили жената на най-младия дѣверъ да занесе обѣдъ на масторитѣ, понеже не свършили ѹврѣме кѫщнитѣ си работи. Като отишла младата жена на моста съ обѣдъ, и като я видѣлъ мѫжъ ѝ, почналъ да плаче, а масторитѣ ѝ казали да влѣзе въ основитѣ, дѣто да я зазидатъ. Нещастната зазидана жена помолила масторитѣ да ѝ оставятъ дупка на стѣната, отдѣто да дои дѣтето си. Молбата ѝ изпълнили. Отъ оставената дупка текло млѣко за дѣтето, както при смъртьта на майката, така и слѣдъ смъртьта ѝ. Обаче слѣдъ врѣме вмѣсто млѣко почнало да тече вода и се образувалъ изворъ.[1])

---

Албанската версия напълно се схожда съ българскитѣ, гръцкитѣ, арумъно-румънскитѣ, както и съ ония отъ втората версия на сръбскитѣ варианти.

---

[1]) *A. Dozon*, Contes albanais, recueillis et traduis. Paris 1881. 555.—557. p. = *I. Máchal*, O Boh. ep. Sl., 51.—52. p.; ср. *Сырку*, op. cit. 342.—343. стр.

Слѣдъ като изложихме вариантитѣ на баладата за зазиждане живи човѣци или сѣнкитѣ имъ въ основитѣ на нови градежи отъ балканскитѣ народи, доколкото имахме възможность да разполагаме съ такива материали, прѣдстои ни да се поспремъ на въпроса: у кой народъ изпърво се е появила? Отговорътъ на този въпросъ ни се налага не само отъ гледна точка на фолклорната наука, но още и по това, че се изказа мнѣние отъ г. *П. Сырку*[1]) за нейното разпространение, мнѣние, съ което не можемъ да се съгласимъ. Той казва, че баладата у българитѣ, гърцитѣ и албанцитѣ е внесена отъ сърбитѣ и румънитѣ, но у кои отъ послѣднитѣ се е явила първично, не се произнася. Намъ се вижда много странно, какъ г. *Сырку* дохожда до това заключение слѣдъ ония паралели на вариантитѣ отъ балканскитѣ народи, обнародвани до тогава (1890 г.), когато би се очаквало съвсѣмъ друго заключение.

Наистина, изслѣдванията по фолклора прѣдставятъ най-голѣма мжчнотия, когато се спира изслѣдвачътъ на въпроса за разпространението на едно народно умотворение, що вариира между нѣколко народи, макаръ неотдалечени по мѣсто и врѣме. Обаче нашата балада не е отъ такъвъ характеръ, че изслѣдвачътъ да не е улесненъ отъ тая страна, понеже, както видѣхме, нейниятъ сюжетъ е облѣченъ въ стиховна форма (рѣдко въ прозаически разкази) само между балканскитѣ народи. Знайно е, че балканскитѣ народи въ културно отношение сж се влияли едни отъ други, и надмощие е взималъ онзи народъ, който съ своята напрѣднала култура е можалъ да влияе на другитѣ. Нека си признаемъ, че ние, българитѣ, най-много сме се влияли въ живота отъ съсѣдитѣ си — гърцитѣ. Сжщото може да се каже и за другитѣ балкански народи. Това не се нуждае отъ никакви докази. За това именно трѣба да се взираме въ живота на гърцитѣ, когато става дума за нѣкое народно умотворение, пжтуваще у всички балкански народи.[2]) Разбира се, не всѣко нѣщо трѣба безъ критически анализъ да оставяме, защото има много нѣща, които пъкъ гърцитѣ сж заели отъ славѣнитѣ, прѣдимно отъ българитѣ.[3]) Аксиомата си е аксиома: народитѣ — мали и голѣми — сж велики плагиатори на културата помежду си.[4])

---

[1]) Op. cit. 344., 346. стр.

[2]) *Д. Матовъ*, op. cit. 963. стр.; ср. високооцѣнения трудъ на г. *д-ръ Ив. Д. Шишмановъ*, „Пѣсеньта за мъртвия братъ въ поезията на балканскитѣ народи", въ Сбм. XIII. и XV. на много мѣста.

[3]) Ср. нашата студия „Молба за дъждъ" въ Сбм. XVIII. кн.

[4]) *И. Д. Шишмановъ,* Наченки отъ руско влияние, въ „Български прегледъ", V. г., кн. 9.—10., 117. стр.

Въпросътъ за родината на нашата балада е свързанъ съ международното вѣрване, че всѣки по-голѣмъ градежъ иска жъртва, което и вѣрване е въ основата на баладата. За това тукъ навеждаме, както самото вѣрване, така и съпровождащитѣ го обичаи отъ ония народи, отъ които имаме свѣдѣния.

У българитѣ се вѣрва, че никой по-голѣмъ градежъ не може да се задържи безъ жъртва: трѣба да се снабди съ таласъмъ. Когато масторитѣ поставятъ основи, людетѣ гледатъ да избѣгватъ отъ тамъ, за да не имъ зазидатъ сѣнката, защото вѣрватъ ще умратъ слѣдъ толкова врѣме, колкото имъ опрѣдѣлятъ тѣ.[1]) Въ Тетевенъ и Ловечъ вѣрватъ, че оня, комуто масторитѣ сѫ зазидали сѣнката, ще умре слѣдъ толкова врѣме, колкото му опрѣдѣлятъ масторитѣ при мѣреното и зидането.[2]) На много мѣста въ нашенско, особно въ селата, закаля се и се зизижда въ основитѣ ягне или пѣтелъ.[3]) Покрай това вѣрва се още за нѣкои мостове, бани, кладенци, рѣки и пр., че искатъ жъртва всѣка година, та който се напие отъ нѣкое кладенче за пръвъ пѫть, трѣбва да хвърли нѣкоя пара въ него или да остави бѣлѣгъ отъ дрѣхитѣ си на „водния дяволъ".[4]) Сѫщото значение иматъ човѣшкитѣ глави отъ камъкъ, турнати въ една отъ стѣнитѣ на Рилския манастиръ до дупнишкитѣ врати, и на змиитѣ, изработени по камъцитѣ на единъ отъ мостоветѣ на р. Тунджа, Хамамъ-Кюпрюсю, а тоже и зазидани стари черковни книги въ градежи, както се практикува по нѣкои мѣста изъ Българско.[5])

*Вукъ Ст. Караджичъ* въ забѣлѣжка къмъ прѣведената пѣсень на стр. 29.—31. казва: „У народу се нашему и сад приповиједа, да се никаква велика грађевана не може начинати, док се у њу какво чељаде не узида, за то се таковијех мјеста клоне сви којима је могуће, јер кажу, да се и сјен чељадету може узидати, па оно послије умре". Въ Черна-Гора има обичай, когато се гради кѫща, да се закаля кокошка и съ кръвьта ѝ да се попръска мѣстото, кѫдѣто се поставятъ основи, въ противенъ случай за жъртва би умрѣлъ нѣкой отъ кѫщата.[6]) Сѫщиятъ обичай има и въ Отокъ (Хърватско).[7])

---

[1]) *А. Н. Аѳанасьевъ*, Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу, Москва 1868 г., II. т. 48. стр. нт.; *Е. Карановъ*, op. cit. 133. стр.; *Е. Спространовъ*, въ Сбм. XV., 66. стр. — Охридъ.

[2]) *Д. Матовъ*, op. cit. 982. стр.

[3]) *Е. Карановъ*, op. cit. 133. стр.

[4]) *Е. Карановъ*, op. cit. 133. стр.

[5]) *K. Jireček*, Cesty, 445., 472. и 494.; *Е. Карановъ*, op. cit. 134.

[6]) *Miloš. M. Jovanić*, Crnogorski prilozi, въ „Zbornik za narodni život i običaje južnih slavena". Na svijet izdaje Jugosl. Akad. Znatosti i umjetnosti. U Zagrebu, 1896. I. sv., 100. стр.

[7]) *J. Lovretić*, Otok въ Zbornik . . . II. sv. 380. стр.

Когато пъкъ въ послѣдното мѣсто искатъ да всѣватъ омраза между съсѣди, при градене нови кѫщи закопватъ куче и котка или само котка, та да се мразятъ така, както се мразятъ кучето и котката, или пъкъ стопанитѣ да сж мършави като котка.

Споредъ руски вѣрвания, всѣка нова кѫща влѣче по себе си смърть на единъ членъ отъ сѣмейството, обикновено на най-стария, който влѣзе пръвъ въ нея. Въ Архангелска губерния населението дълбоко вѣрва, че всѣки градежъ иска жъртва, и да не се докосне до самитѣ люде, при поставяне основитѣ заривагъ нѣкое животно (пѣтелъ, кокошка и др.). Въ Курската губерния при влизане въ ново жилище връзъ прага на пѫтната врата откѫсватъ главата на кокошка, която заравятъ въ единъ жгълъ на една стая. По други мѣста масторитѣ, щомъ почнатъ да правятъ нѣкой градежъ, при първия ударъ наричатъ за жъртва главата на нѣкой добитъкъ или птица, като вѣрватъ, че обреченото животно ще почне да вѣхне и съхне, и въ скоро врѣме ще умре За съграждането Новгородската крѣпость, споредъ легендитѣ, възъ основа на това вѣрване, въ основитѣ ѝ било заградено живо дѣте, отъ тукъ и името ѝ „Дѣтинецъ“ (кула). Изобщо при правене нѣкоя сграда стопанитѣ гледатъ да се отнасятъ добрѣ съ масторитѣ, да не би да обречатъ на градежа главата на стопанина или на нѣкого отъ челедьта му.[1]) Такива вѣрвания има и между малорруситѣ.[2])

За каменния мостъ въ Прага между чеситѣ се разказва тая легенда: сводоветѣ на моста никой не можелъ да постави; защото, съграденото прѣзъ деня отъ масторитѣ, нощѣ се срутвало. Най-сетнѣ единъ отъ масторитѣ, най-младиятъ, като честолюбивъ, влѣзълъ въ съгласие съ дявола да му помогне при градежа. Дяволътъ се съгласилъ да му помогне, но въ замѣна на това му поискалъ душата на тогози, който най-напрѣдъ прѣмине прѣзъ моста. Съгласилъ се. Масторътъ направилъ моста съ помощьта на дявола. Назначенъ билъ тържественъ день, когато щѣлъ да се открива мостътъ, но никой не се рѣшавалъ да помине пръвъ прѣзъ него. Масторътъ пусналъ отъ едната страна на моста, дѣто билъ събранъ народа, единъ пѣтелъ, съ цѣль дано да задоволи дявола; обаче послѣдниятъ прѣдвидѣлъ намѣрението му, та отишълъ въ кѫщата на единъ свой приятель, съсѣдъ на мастора, отъ другата страна на моста, и

[1]) *А. Н. Аѳанасьевъ,* op. cit. 85, 86 стр. Въ Воронежка губерния простолюдието не казва: отивамъ у дома, а — отивамъ въ двора; отивамъ у дома, по тѣхното мнѣние, е равносилно на отивамъ въ гробъ. (*Аѳанасьевъ,* op. cit. — 2 заб.)

[2]) *М. П. Драгомановъ,* Малорусскія нар. преданія и разказы, Кіевъ, 1876. г., 246. стр.

извикалъ жена му, която и пусналъ да прѣмине първа прѣзъ моста. Масторътъ, като видѣлъ жена си, отъ жалъ се разболѣлъ за нея, че той ще е причината за загубата ѝ. Тя била трудна; на слѣдната нощь при раждането умрѣла; гласътъ на дѣтето и сега се слушалъ, когато плачело подъ моста.[1]) — За направата на Кинския палатъ въ Прага се приказва това: „Когато Кинския палатъ градили на площада, зълъ духъ срутявалъ прѣзъ нощьта всичко, що се градило прѣзъ деня. Масторитѣ били отчаяни и не знаяли, какво да правятъ, за да се задържи градежътъ. Посъвѣтвалъ ги единъ старецъ да зазидатъ въ основитѣ живо дѣте за жъртва на дявола. Тѣ послушали стареца, като зазидали живо дѣте, и основитѣ се задържали".[2]) Споредъ друга версия въ основитѣ на този палатъ била зазидана млада женска особа. — Такива легенди има и у моравцитѣ, поляцитѣ, лужичкитѣ сърби и словенцитѣ.[3])

У новогърцитѣ има вѣрване, че когато се прави новъ градежъ, който първъ замине прѣзъ него, слѣдъ като е поставенъ основниятъ камъкъ, ще умре прѣзъ годината За да се избѣгне човѣшката жъртва, масторитѣ убиватъ на основния камъкъ ягне или черн пѣтелъ. Сѫщо такъво вѣрване има и между албанцитѣ и арумъно-румънцитѣ.[4])

Въ старата Скандинавска поезия, споредъ разказъ въ „Едата", за съграждане стѣнитѣ на Мидгарда масторътъ поискалъ отъ аситѣ, слънцето, луната и прѣкрасната Фрея, богиня на домашния тихъ животъ, за възнаграждение на труда си. Злокобното сѫщество, Локи, посъвѣтвало аситѣ да отстѫпятъ божествата си на мастора. Направили условие съ него: да свърши градежа въ една зима, въ противенъ случай губи обѣщаното възнаграждение. Той съ помощьта на коня си Сфадилфаръ доста напрѣдвалъ съ градежа. Тогава аситѣ разбрали, че Локи ги е излъгалъ, като ги накаралъ да обѣщаятъ

---

[1]) *Jos. Svátek*, Pražské provešti a legendy. V Praze, 1853., 104.—105. стр. — *Dr H. Máchal*, O Zázdivání lidí do staveb, въ „Rozpravy Společnosti přatel starožitností českých, V Praze, 1892., III., 68.—69. стр.; ср. допълнителната литература на *Dr H. Máchal*-овата студия въ критиката на *Dr Čen. Zibrt*, въ „Český Lid", II. 200 стр.

[2]) *Dr H Máchal*, op. cit. 67.—68. стр.

[3]) *Dr H. Máchal* по *Hormayer*, Tachenbuch für vaterländische geschichte, 1820., l. c. 68.—72 стр.; ср. *Frant. Hubad*, въ „Letopis Matice Slovenske za leto 1881.", V Ljubljani, 1882. г. Тая работа на *Hubad* нѣмаме на рѫцѣ, въпрѣки желанието ни. За нея намираме една рецензийка отъ г. *Dr J. Polívka* въ „Slovenský Sborník", II. 215. стр.

[4]) *А. Н. Аѳанасьевъ*, op. cit. 83. стр.; *Е. Б. Тэйлеръ*, Первобытная культура, 2° изд., сПетербургъ, 1896 г., I., 95. стр.; *Dr J. Máchal*, O Boh. ep. slovanském, V Praze, 1894 г. 50.—52. стр. Тукъ пратката на *J. Máchal* у *Н. Ѳ. Сумцовъ*, Культурное Переживаніе, Кіевъ 1890 г., §§ 26. и 27. не спада.

божествата си на мастора. Опълчили се противъ него и го заплашавали съ смърть, ако не ги избави отъ тая бѣда, въ която ги вкаралъ. Прѣправилъ се той на кобила и помамилъ подирѣ си Сфадилфара, главния помощникъ на мастора. Той лъгалъ коня до тогава, додѣто срокътъ изтекълъ, и масторътъ не успѣлъ да довърши стѣната, та изгубилъ възнаграждението. Само такааситѣ не изгубили божествата си.[1])

Въ библията се говори, какъ въ днитѣ на грубия езически царь, Ахавъ, Хиилъ Витилеца, съградилъ Херихонъ, като турилъ въ основитѣ му първородния синъ Авиронъ, а на вратата му — Сегувъ, по-малкия си синъ.[2])

Споредъ нѣмски легенди, обстойно изложени у *Я. Грима,*[3]) всѣки пó-голѣмъ градежъ иска човѣшки жъртви, поставени въ основитѣ му. Ако не се давала такъва, градежътъ не можелъ да се задържи. Прѣзъ 1843. год. въ Хала (Германия), като градили мостъ, между народа се говорило, че ѐ било потрѣбно да се зазида въ основитѣ му живо дѣте. Въ една тюрингска легенда се разправя, какъ при съграждането на Либенщайския замъкъ масторитѣ зазидали живо дѣте въ стѣнитѣ, за да е здравъ и непристѫпенъ. Дѣтето било купено за много пари отъ майка му, и когато го зазиждали, дали му баница да яде. „Мамо, азъ още те виждамъ“, говорило то на майка си. Подиръ малко пакъ се обърнало къмъ майка си: „мамо, виждамъ те още немножко“; а когато масторитѣ го зазидали съвсѣмъ, то проговорило: „мамо, сега вече не те виждамъ“. — Стѣнитѣ на Копенхагенъ се срутявали, когато ги градили, затова взели малко момиченце, поставили на столъ да седи, като му дали играчки и ядене да се забавява, и 12 мастори направили надъ него сводъ и при звука на музиката го зазидали. Отъ тогава стѣнитѣ се задържали и станали яки. Въ Германия по много мѣста се срѣща, щото въ стѣнитѣ на стари черкви да сѫ зазидани камени отъ гробове, или такива съ изображения на ягне, като се вѣрвало, че ще се задържи градежътъ.[4])

Споредъ една италианска легенда, мостътъ на р. Арта постоянно се срутявалъ, докато масторитѣ не заровили въ основитѣ му жива жена. Когато я зазиждали, тя произнесла проклетие на моста,

---

[1]) *Ѳ. Буслаевъ,* Историческіе Очерки Русской Нар. Словесности и Искуства, Спб. I., 1861., 301.—2. стр., ср. *Е. Карановъ,* op. cit. 131. стр.
[2]) Трета книга на царетѣ, гл. 16; 34. ст.; ср. *F. Librecht,* Zur Volkskunde, Heilbronn, 1877., 287 стр.
[3]) D. Myth. 1095.—1097. стр. = *Аѳанасьевъ,* op. cit. 86. стр.
[4]) *Тэйлоръ,* op. cit. 94.—95. стр.

вѣчно да се тресе, както се тя тресла, когато я зазиждали. За това и днесъ се говори въ легендата, мостътъ се тресе.[1]) Въ Шотландия сѫществува легенда, вѣроятно останала отъ пиктитѣ, че св. Колумба зарила жива св. Ороша въ основитѣ на направения отъ нея манастиръ, за да умилостиви духоветѣ на земята, които срутявали прѣзъ нощьта градежа, що прѣзъ деня се правилъ.[2])

Въ Галамъ (Сенегамбия) прѣдъ главнитѣ врати сѫ заровени живи момче и дѣвойка, за да е градътъ непристѫпенъ — обичай, който се срѣща въ много мѣста; въ Яриба такива жъртви употрѣбяватъ при съграждане кѫщи. На о-въ Борнео, у миланаускитѣ даяци, при градене голѣма кѫща, изкопва се дълбока яма за първия стълбъ, който се спуска съ вѫже, като се привързва о него живо момиче, което става жъртва на духоветѣ.[3])

Друматитѣ въ Арабия ежегодно принасятъ жъртва по едно дѣте и го погребватъ въ храма си.[4]) — Споредъ едно извлѣчение отъ китайската книга „Juh heaké“, прѣди да се почне градежето на нѣкоя сграда, масторитѣ сѫ длъжни да принесатъ жъртва на съсѣднитѣ гори и води; ако се страхуватъ да не се срути градежътъ, да вематъ нѣкое животно и връзъ него да построятъ основитѣ.[5]) — Когато Сала-Бинъ правилъ крѣпостьта Сиалкотъ въ Пенджабъ, източната страна на нѣколко пѫти се срутвала. Обръща се за съвѣтъ къмъ гадателя; той му казалъ, че крѣпостьта нѣма да се задържи, докато не се намажатъ основитѣ ѝ съ кръвъ на единичъкъ синъ у майка. Жъртвата била принесена, и крѣпостьта се задържала.[6])

Важни сѫ послѣднитѣ случаи, защото ясно ни показватъ, че жестокиятъ обредъ, за който у европейскитѣ народи има само свѣдѣния въ традиционалната поезия, още се пази и изпълнява въ първоначалния му видъ въ Азия и въ Африка.

Възъ основа на приведенитѣ вѣрвания и обичаи можемъ да сѫдимъ, че обичаятъ за зазиждане живи човѣци въ основитѣ на градежи е познатъ въ цѣлия свѣтъ, и неговото появяване се отнася въ много далечни врѣмена. Не ще и дума, че той е взелъ широко

---

[1]) ib.

[2]) ib.

[3]) *Liebrecht*, op. cit. 287. стр.

[4]) *Liebrecht*, op. cit. 290.—1. стр.

[5]) *Тэйлоръ*, op. cit. 96. стр., 8. Заб.

[6]) *Тэйлоръ*, op. cit. 97. Съврѣмененъ случай отъ такъвъ родъ съобщава Тэйлоръ, l. c. за арнаутитѣ по *F. Liebrecht*-а, „Philologus“, XXIII. т. (1865. г.) 682. стр.; ср. Zur Volkskunde, 286. стр.

употрѣбение, когато почнали людетѣ да погребватъ живи човѣци при нѣкои голѣми градежи, съ цѣль да се прѣдпази срутването имъ, като мислили, че по такъвъ начинъ умилостивятъ духоветѣ на мѣстата, дѣто ги градили.[1])

Въ всички почти вѣрвания, прѣдимно въ балканскитѣ балади, е прокарано навредъ гледището, че градежитѣ се срутватъ нощѣ. Какъ си е обяснявалъ първобитниятъ човѣкъ срутването на градежи? Разбира се, не съ естественитѣ закони, а съ това, че *земнитѣ духове искали жъртва да се заплати мѣстото на градежа.* Тая прѣдстава доста нагледно е засвѣдочена за Азия и Африка.[2]) Споредъ *Fr. S. Krauss*[3]) има три мотива при зидарскитѣ жъртви у славѣнитѣ: 1) да се откупи духътъ на мѣстото отъ земята, право за издигане градежъ, като се умилостиви съ жъртва, понеже се посѣга на правдинитѣ му; 2) да се снабди градежътъ съ закрилникъ; и 3) за щастие на кѫщата. *J. A. Voraček*[4]) мисли заедно съ *J. Šafařík*,[5]) че споменитѣ за зазиждане живи люде въ основи на градежи у българитѣ сѫ чужди, донесени между тѣхъ отъ камскитѣ българи. Ако приемемъ това мнѣние на *Voračeka,* тогава какъ ще си обяснимъ слѣдитѣ му у другитѣ славѣни? Нѣма ни най-малко съмнѣние, че той е билъ познатъ у славѣнитѣ прѣди раздѣлането имъ, а не отсетнѣ прѣнесенъ у тѣхъ.

Въ развитието на нашия обичай можемъ да различимъ три главни периода.

Прѣзъ първия периодъ се принасяли изключително човѣшки жъртви, съ цѣль да умилостивятъ духа на земята, или да откупятъ мѣстото, понеже се посѣгало на правдинитѣ му. Той е ясно засвѣдоченъ и день днешенъ у нѣкои азиатски и африкански народи, както видѣхме. Явява се питане: дали тая прѣдстава не намираме и у европейскитѣ народи, прѣдимно балканскитѣ? Отъ вѣрванията и обичаитѣ, които въ днешно врѣме се практикуватъ, впрочемъ не потвърдени съ исторически факти, не можемъ съвсѣмъ да отречемъ нѣкоя историческа подкладка. Тукъ ни дохожда на помощь съврѣменниятъ случай у арнаутитѣ, що наведохме по̀-горѣ. Наистина, въ всички балкански пѣсенни мотиви ясно изпъква тая черта, но ние трѣба да я схващаме за остатъкъ отъ онова врѣме, когато наро-

---

[1]) *Liebrecht*, Zur Volkskunde. 286. стр.
[2]) Ср. *Д. Матовъ,* въ сПСп. XLI.—XLII кн. 982. стр.
[3]) Volksglaube und religiöser Brauch der Südslaven, Münster, 1890. 158. стр.
[4]) „Slovanský Sborník“ II. 584. стр.
[5]) Slovanské Starožitnostý, II. 178.—179. стр.

дитѣ живѣли задруженъ животъ и извършвали тоя жестокъ обичай. Дали слѣдъ раздѣлането на арийскитѣ народи обичаятъ се практикувалъ въ отдѣлни племена, за сега само възъ основа на тия данни не можемъ да кажемъ положително. Много сме наклонни да вѣрваме, че у нѣкои, напр. у славѣнитѣ, на първо врѣме се е употрѣбялъ така, както въ задружния животъ.

Прѣзъ втория периодъ вмѣсто човѣшки жъртви почнали да употрѣбятъ мъртви хора или само часть отъ тѣхъ, сетнѣ човѣшки статуи, както казва *Liebrecht,*[1]) и по-сетнѣ, като измѣрвали сѣнката на оногози, който пръвъ помине прѣзъ градежа, зазиждали я. Изпърво човѣкъ не можалъ да схваща, че боговетѣ му могатъ да се задоволяватъ и съ нечовѣшка жъртва, но съ течение на врѣме, като напрѣдвалъ умствено, почналъ да ги подмамва, та вмѣсто първичнитѣ отредени жъртви, принасялъ само часть отъ тѣхъ, или само подобията имъ, мѣрката имъ, за да има пó-малко материални загуби.[2]) Досжщъ такъво възрѣние днесъ срѣщаме у европейскитѣ народи, и то тъй поддържано, щото смѣло можемъ да кажемъ, че у който народъ го срѣщаме най-добрѣ застжпено, той има най-ясни прѣдстави за първичния смисълъ на обичая.

Третиятъ периодъ, най-новиятъ, настава, когато почнали да принасятъ жъртва животни или часть отъ тѣхъ, както и подобията имъ. Тукъ спадатъ стари черковни книги, каменни изображения на животни, заравяни или зазиждани въ основитѣ или стѣнитѣ на градежи.

Дохождаме на въпроса за родината на баладата.

*Баладата за зазиждане живи люде въ основитѣ на нови градежи въ поезията на балканскитѣ народи е отъ гръцки произходъ.*[3]) Слѣд. гръцкитѣ варианти сж прототипъ на българскитѣ, сръбскитѣ, румънскитѣ и албанскитѣ. Съображенията за това ни сж типичнитѣ елементи на баладата, които сж отъ гръцки произходъ. Тѣ сж:

1. Каквото денѣ се градило, нощѣ се срутвало. Locos communis на всички варианти.

---

[1]) Op. cit. 293. стр.

[2]) Ср. *Д. Матовъ*, op. cit. 982.—3. стр.

[3]) За жалъ, нѣмахме на ржцѣ изслѣдванията на *L. Săinenu*, Studii folclorice — „Legenda mestreliu Manole la grecii moderni“ — Buc. 1896., 47.—66. стр. и *Kurt Schladedoch*, Die aromunische Balade von der Artarbrüche въ „I. Jahcresber. des instr. für rum. Sprache zu Leipzig, 79.—122, които посочва г. проф. *д-ръ Ив. Д. Шишмановъ*. (Пѣсеньта за мъртвия братъ въ поез. на балк. народи, въ Сбм. XV 486. стр)

2. За изкарване на градежа най-много е замисленъ първиятъ масторъ. Тоже locus communis.

3. Стихия (το στοιχειό), тайнственъ гласъ, насънѣ, птичка извѣстява мастoритѣ да принесатъ жъртва за градежа живъ човѣкъ.

Тая черта въ българскитѣ варианти не е застѫпена, съ изключение въ прилѣп. вар. — черно пиле, чепин. и серския вар. — насънѣ, разгр. вар. — пѫтници, а въ сръбскитѣ — самовила. Въ арумънскитѣ стои птичка, а въ албанскитѣ — старецъ. Както видѣхме, духътъ играе важна рола въ вѣрването за зазиждане живи човѣци. По-късно е замѣненъ съ птичка (ластавица), сетнѣ въ видъ на сънъ, и най-сетнѣ съ самовила, старецъ и пѫтници. Та и самата „птичка въ поезията на никой другъ народъ не играе такава важна рола, като въ гръцката.“[1])

4. Почти въ всички варианти жената на първия масторъ е зазидана въ градежа.

Отклоняватъ се отъ това мѣсто босненскитѣ варианти: въ тѣхъ се говори за зазидани братъ и сестра, Стоя и Остой. (Стоя и Стоянъ). Не ще и дума, че тия двѣ имена сѫ нагодени отъ етимологични съображения за градежа.

5. Условието съ мастoритѣ додържва докрай само първиятъ масторъ, та за това и неговата жена дохожда най-рано на градежа и бива зазидана.

6. Епизодътъ съ пръстена или златната ябълка.

7. Послѣднитѣ думи на зазиданата нещастна жена.

По тая послѣдна прѣдстава гръцкитѣ варианти се отличаватъ отъ другитѣ балкански по това, че въ тѣхъ има проклетие на моста (впрочемъ въ прил. вар. и въ арумънската версия е сѫщото), а въ гръцкитѣ — майчина любовь, да ѝ оставятъ отвънъ гърдитѣ, за да дои бозайничето си.

Чудно е, защо името на първия масторъ въ никой гръцки вариантъ не е споменато, докато въ вариантитѣ на другитѣ балкански народи, прѣдимно български, е опрѣдѣлено освѣнъ името на първия масторъ, още имената на братята му, на жена му, па даже и на дѣтето му. Видѣхме, че въ българскитѣ варианти прѣобладава името Манолъ, Мануилъ, а то е прѣнесено изъ Гърция заедно съ баладата. „Името Манолъ, Манолчо, казва г. проф. *Шишмановъ*,[2]) се срѣща въ нашата поезия само въ пѣсни, въ които се

[1]) *Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ*, op. cit. 554. стр.
[2]) Op. cit. 486 стр.

отразява чужда пò-висока култура: Манолъ търговецъ, праматаръ, пръвъ масторъ, и пр.“ Ако това име не срѣщаме въ другитѣ балкански варианти, освѣнъ въ единъ арумънски, поне трѣбаше да го има въ гръцкитѣ, защото за тѣхъ има и историческа подкладка въ самата Гърция. Наистина, въ единъ вариантъ срѣщаме Манола, дѣто била зазидана втората сестра на зазиданата, ала само това не е достатъчно. Името Маноли и сега носи моста на Аграида (въ Акарнания) съ надписъ отъ 1659. г., на който се чете, че ктитори били *Димитри* и *Манолъ.*[1]) Достатъчно е било за народния пѣвецъ да заеме едното или другото име и да го постави въ баладата, за да движи случката. И двѣтѣ тия имена се срѣщатъ въ наши и румънски варианти, както и въ сръбски, но само у послѣднитѣ Димитрия (Митре). Смѣло можемъ да допуснемъ, че тия имена и въ гръцкитѣ варианти сж били изпърво, а може би и въ нѣкои сегашни варианти, непознати намъ,[2]) но, съ течение на врѣме забравили се. А такива появи не сж рѣдки въ народната словесность, защото често се случва, пò-старото да се намира у другъ народъ, заето отъ друга култура, въ която то вече е забравено.

Локализирането на градежитѣ у балканскитѣ народи е по свойството на поезията и е обща чърта на всички народи, въ които намираме легенди на нашата тема.

Какъ е вървѣлъ пжтьтъ за разпространението на нашата балада отъ гърцитѣ у другитѣ балкански народи, не можемъ да кажемъ съ достовѣрность; обаче по никакъвъ начинъ нѣма да се съгласимъ съ г. *Сырку,* че отъ румънски и сръбски сж образувани нашитѣ балади. Освѣнъ наведенитѣ паралели, многото варианти у насъ сж явенъ доказъ за прѣдимството имъ прѣдъ румънскитѣ и сръбскитѣ варианти. Първата версия на сръбскитѣ варианти, а именно босненскитѣ, трѣба съвсѣмъ да раздѣляме отъ вариацитѣ на другитѣ балкански народи: нейниятъ строежъ ни навежда на мисъльта, че тя се образувала самостойно, независимо даже отъ гръцката версия. Макаръ самъ *Гете,* като се запознава съ сръбскитѣ епически пѣсни, да призна баладата „Зидане на Скадра“[3]) за най-съвършена епическа пѣсень на сръбския народъ, както и

---

[1]) *Сырку,* op. cit. 325 стр.

[2]) Вѣроятно въ изслѣдванията на *Säinenu* и *Schladedach* трѣбва да има нѣкои нови варианти, въ които да стои името Манолъ. Отъ първото издание на *Säinenu*-вата студия се ползуваме по извлѣченията на *Сырку,* п. м. Новото издание отъ 1896. г. трѣба да донася нови материали.

[3]) *Вук,* Пjесме II., № 26., 115.—120. стр.

д-ръ *J. Máchal*[1]) я титулира „перлъ“ на югославѣнскитѣ народни пѣсни отъ тоя мотивъ, поради художествената ѝ концепция, не можемъ да приемемъ, че сръбскитѣ варианти сж послужили за прототипъ на нашитѣ. Наистина, нѣйдѣ сръбскитѣ пѣсни на тоя мотивъ стоятъ пó-горѣ отъ нашитѣ, ала по това да сждимъ, че нашитѣ сж заимствувани отъ тѣхъ, дохождаме въ противорѣчие съ ония черти, които сочатъ прѣмо източника — Гърция. Ако да е тъй, както приима г. *Сырку,* тогава очакваше се да има много варианти у насъ отъ пограничнитѣ мѣста съ сърбитѣ, когато пъкъ напротивъ тѣ сж много малко, па даже въ сборника на вѣщия етнографъ г. *Д. Мариновъ,* „Жива Старина“, не срѣщаме ни единъ вариантъ. Едничкиятъ нашъ вариантъ, който се доближава много до Вуковия „Зидане на Скадра“, е изъ с. Василевци (Софийско) въ сборника на *Вл. Качановски.*[2]) Вѣроятно, тоя вариантъ е прѣнесенъ отъ нѣкой нашъ или сръбски пѣвецъ изъ Сърбия въ най-ново врѣме. Така трѣбаше да го схваща и г. *Сырку,* а не да му служи за опорна точка.

[1]) O boh. ep. sl., 46. стр.
[2]) № 122.

Солунъ, 6. декември 1901. г.

# Юго-западна България въ флористично отношение.

Отъ А. Тошевъ.

(Продължение).

III.

## Dicotyledoneae.

## I. Thalamiflorae.

### Ranunculaceae Juss.

#### Clematis L.

C. recta L. По сѣверозападнитѣ склонове на Люлинъ планина.

C. Vitalba L. На много мѣста изъ буковата гора въ мѣстностьта Боте́, по течението на р. Ерма не далечъ отъ Трънъ, по сипеитѣ въ дола Сушица, между Радомиръ и Кюстендилъ въ горислитѣ мѣста и по сипеитѣ. Варнира.

#### Pulsatilla Mill.

P. vulgaris Mill. По ридоветѣ около Германския манастиръ въ Лозенска пл.

#### Anemone (L).

A. silvestris L. По залѣсенитѣ мѣста на Голо бърдо.

A. nemorosa L. Подъ шубрацитѣ по склоноветѣ на Влашка пл. Вж. за този видъ интересната бѣлѣжка отъ Георгиевъ въ статията му: Люликови растения изъ България. Псп. LXI. 153.

A. ranunculoides L. По сѣнчеститѣ и влажни мѣста подъ шубрацитѣ и въ гората на Люлинъ пл.

## Hepatica Mill.

H. triloba Chx. (Anemone hepatica L.). Обикновенно изъ буковата гора по склоноветѣ на в. Радешъ надъ Милкова ливада въ дефилето на Искъра. Срѣща се и въ околноститѣ на Погановския манастиръ. За българ. му название вж. Георгиовъ, Мсб. IV, 560.

## Adonis L.

A. vernalis L. β) var. bulgarica Vel. 1893. Този новъ за науката вариететъ, намѣренъ прьвъ пѫть въ България прѣзъ 1893, се срѣща въ изобилие по сѣверо-източнитѣ склонове на Лозенска пл. между шубрацитѣ. Прѣзъ първата половина на май не бѣ още съвсѣмъ развито.

A. aestivalis Jcq. (A. caudata Stev.). По нивитѣ западно отъ Панчеревскитѣ бани. Об. растение.

## Thalictrum L.

T. aquilegifolium L. Тукъ-тамъ по влажнитѣ ливади на пѫтя отъ Княжево за манастира Св. Кралъ въ Люлинъ пл. Достига повече отъ метъръ и половина. По влажнитѣ мѣста между Яфора и Амбарето (Рила).

T. foetidum L. Въ пукнатинитѣ на варовититѣ скали въ Одоровското ждрѣло на Ерма, не далечъ отъ Погановския манастиръ.

## Ficaria Huds.

F. verna Huds. (Ranunculus Fic. L., F. ranunculoides Reh.) Съвсѣмъ обикн. растение всждѣ по влажнитѣ мѣста въ дефилето на Искъра, особно въ околноститѣ на Милкова ливада.

## Ranunculus (L).

●R. crenatus W. K. Около снѣжнитѣ сосии, и подъ таещия се снѣгъ по Еленинъ в. и около Рибнитѣ езера (Рила). Всждѣ кажи надъ 2000 м. Изобщо туй алпийско растение е обикновено по всички почти рилски височини. Тамъ, дѣто се срѣща въ по-голѣмо изобилие, прѣдава бѣлѣзнявъ цвѣтъ на най-високитѣ голежи.

●R. aconitifolius L. (R. platanifolius L.). По пжтя отъ Рилския манастиръ за Рибнитѣ езера, особно изъ мочуритѣ и край потоцитѣ между Яфора и Говедарника.

R. millefoliatus Vahl. (R. garganicus Ten.). Твърдѣ обикнов. растение вcждѣ въ околноститѣ на Милкова ливада, по каменистата височина Петканино краище до колибитѣ Пропасъ и др. Обикновено и по ливадитѣ между Владая и манастира Св. Кралъ въ Люлинъ пл.

R. polyanthemos L. По влажнитѣ ливади въ Люлинъ пл., по Лозенска пл. и въ околноститѣ на София.

R. nemorosus D.C. Въ изобилие край поточнитѣ мѣста въ Осоговска пл. и по Еленинъ върхъ.

R. acris L. Не далечъ отъ Поцърненскитѣ ханчета между Радомиръ и Кюстендилъ.

●R. montanus Wlld. (R. nivalis Crtz.). Покрива цѣли пространства около Рибнитѣ езера. По Георг. рѣдко по високитѣ поляни на в. Сутكя (Чепинско) Мсб. I, 204.

R. auricomus L. По влажнитѣ сѣнчести мѣста въ гората около Милкова ливада, по трѣвиститѣ залѣсени мѣста между Владая и м. Св. Кралъ въ Люлинъ пл.

R. reptans L. Обикновено по влажнитѣ и мочурливи мѣста въ Люлинъ пл., особно по югозападнитѣ ѝ склонове.

Bulbosus L. Доста обикнов. растение по трѣвиститѣ мѣста на пжтя отъ с. Поганово за с. Одоровци прѣзъ ждрѣлото на р. Ерма.

R. sardous Crtz. (R. Philonitis Ehr., R. hirsutus Ait.). Обикновено по мочурливитѣ ливади въ Лозенска пл.

Ranunculus sp Изъ ливадитѣ по височинитѣ: Вильо-Коло, Мали Стрешеръ, Голѣми Станъ и пр. Екземляритѣ, които притежавамъ отъ послѣдната мѣстность, сж непълни, но при все туй чини ми се да сж отъ вида R. fontanus Prsl., рѣдко растение за Бълг., чиято диагноза е помѣстена отъ Георг. въ Псп. LXI, 163—164.

## Batrachium Gray.

B. trichophyllum F. Sr (R paucistamineus Tsh.). Въ Драгоманското блато.

B. aquatile L. (B. heterophyllum A. Gr.). Изъ застоялитѣ води въ долината на Бѣли Искъръ, между Демиръ-Капийския постъ и Колибата.

### Nigella L.

N. arvensis L. По трѣвиститѣ мѣста въ долината на р. Ерма.

### Helleborus L.

H. odorus W. K. (H. atrorubens W. K., H. cupreus Host.). Всѫдѣ около Милкова ливада, край Искъра, по политѣ на Радешъ, Яблената, около колибитѣ Пропасъ въ Лозенска пл. по Голо бърдо, Три Уши и много други мѣста въ юго-западна България.

### Trollius L.

●T. europaeus L. Тукъ-тамъ между грамудацитѣ по влажнитѣ и трѣвиститѣ мочурливи мѣста между Яфора и Амбарето на пѫтя отъ Рилския манастиръ за Рибнитѣ езера.

### Caltha L.

C. palustris L. По влажнитѣ усойни мѣста между Рилския манастиръ и Рибнитѣ езера.

C. palustris L. subsq. *cornuta* Schott. Изъ мочуритѣ въ Лозенска пл. Вж. Vel., Neue Nachträge zur Flora von Bulgarien, 1002.

### Aquilegia L.

●A. aurea Jka. Тукъ-тамъ край поточнитѣ мѣста между Яфора и Говедарника. Прьвъ пѫть туй рѣдко растение е намѣрено отъ Janka въ Пиринъ планина до Неврокопъ. Стебло 25—50 см. в., листни дѣлове $2^1/_2$—4 см, чашелистчета $2^1/_2$ см. дълги, вѣнчелистчета 2 см. д., плодолистчета 2 см. $\times$ 4 мм. За повече подробности вж. Vel. Fl. blg. 14.

### Aconitum L.

●A. variegatum L. Това рѣдко за българската флора растение намѣрихъ изъ мочуритѣ по горното течение на Марица, не далечъ отъ Тоскова бичкия, дѣто е нашиятъ пограниченъ постъ. По сѫщитѣ мѣста се срѣща и A. Lycoctonum L.

### Delphnium L.

D. Consolida L. Всѫдѣ изъ нивитѣ между с. Градоманъ и Банки (Люлинъ пл.). Въ околноститѣ на с. Германъ въ Лозенска пл.

D. orientale Gay. (D. bithynicum Grsb., A. Ajacis Ledb.). По сухитѣ изложени на припекъ мѣста между Коньово и Кюстендилъ.

## Fumariaceae DC.

### Fumaria (L).

F. Vaillantii Loisl. Доста рѣдко растение край рѣката въ с. Долня Мелня и не далечъ отъ Босилеградъ, между с. Радичевци и с. Райчиловци. Екземпляритѣ отъ тия двѣ мѣста приличатъ на ония, що съмъ събиралъ въ околноститѣ на Солунъ. (Вж. Мсб. XI, 433). За други мѣстонахождения вж. Vel. Fl. blg. Suppl. I., 15.

F. densiflora DC. (F. micrantha Lag., F. calycina Bab.). По трѣвиститѣ мѣста въ Софийскитѣ околности.

## Cruciferae Juss.

### Arabis L.

●A. albida Stev. По каменоститѣ мочурливи мѣста между Рилския манастиръ, Говедарника и Рибнитѣ езера. За подроб. вж. Vel. Fl. blg.. 25.

A. procurrens W. K. По сѣнчеститѣ каменисти мѣста въ околноститѣ на Милкова ливада въ дефилето на Искъра.

A. Turrita L. Тамъ, дѣто и горното.

### Nasturtium Br.

N. silvestre R. Br. (Roripa silvestris Bess.). Въ долината на Любатска рѣка, между селата Долна и Горна Любата.

N. lippicense D. C. Обикновено растение въ околноститѣ на Германския манастиръ въ Лозенска пл. Въ околноститѣ на София.

●N. pyrenaicum R. Br. По пѣсъкливитѣ брѣгове на Илиина рѣка, а на мѣстѣ въ самата вода (Рила). По-нѣжни форми се срѣщатъ по канаритѣ на Еленинъ в. надъ Постницата до Рилския манастиръ (Геор. Мсб. IV, 563).

### Cardamine L.

C. amara L. Всждѣ край потоцитѣ по склоноветѣ на Еленинъ в. Достига близу до 2300 м.

●C. rivularis Schur. (C. amethystea Pč.). По мочурливитѣ крайпоточни мѣста между Амбарето и Рибнитѣ езера. За подроб. вж. Vel. Fl. blg., 29.

C. graeca L. По влажнитѣ каменисти мѣста по политѣ на в. Уши и по таещитѣ канаристи сводове на Мусулската галенитна мина. По-рано този доста рѣдъкъ за България видъ е намѣренъ отъ Панчичъ на Връшка чука. Намѣренъ е още въ Родопитѣ (Стрибрни), между Кула и Бѣлоградчикъ, Сопотския балканъ (Ур.).

## Dentaria L.

D. bulbifera L. Между шубрацитѣ въ гората на Люлинъ пл. и въ околноститѣ на Погановския манастиръ.

## Alliaria Scop.

A. officinalis (L.) Andrz. По каменииститѣ мѣста въ околноститѣ на Милкова ливада въ пролома на Искъра. Срѣща се и по политѣ на Влашка пл.

## Erysimum L.

E. canescens Roth. (E. diffusum Ehr. и др.). По открититѣ каменисти, сухи и на припекъ изложени мѣста въ Люлинъ пл.

E. cuspidatum (M. B.) (Sirenia cuspidata Rchb.). Обикновено растение по каменииститѣ шубрасти мѣста по склоноветѣ на Влашка планина.

## Sisymbrium L.

S. officinale (L.) Всждѣ изъ долината на Ерма, между Трънъ и с. Одоровци.

## Lunaria L.

L. rediviva L. Доста рѣдко растение по варовититѣ скали на Одоровското ждрѣло. Най-напрѣдъ въ България намѣрено отъ Георг. по сѣнчеститѣ гористи, крайпоточни мѣста надъ Жежката вода до с. Костенецъ (Мсб. IV, 563). По-сѣтнѣ намѣрено на Витоша (Шк.), въ Троянския, Еленския, Габровския и Тетевенския балканъ (Ур.) и на Комъ (Баевъ).

## Berterea D. C.

B. incana D. C. (Alyssum inc. L., Farsetia inc. Br.). D. Обикновено всжде по тревиститѣ мѣста около Милкова ливада въ долината на Любатската р. и пр. и пр.

## Draba L.

D. Aizoon Wlnb. (D. lasiocarpa Roch.). Обикн. по канаритѣ на Руй, отдѣто го събрахъ безъ цвѣтъ. Вѣроятно ще да го има и на други мѣста въ юго-западна България. По-рано намѣрено въ Шипченския балканъ (Jka), при Синитѣ камъни надъ Сливенъ (Шк.), по високитѣ варовити върхове на Киречъ-Аланж до Сливенъ (Геор. Мсб. I, 207).

## Alyssum L.

A. orientale Ard. (A. saxatile et orientale Grsb.). Въ изънредно изобилие въ дефилето на Искъра по варовититѣ скали, на които въ врѣме на цъвтѣнето си придава жълтъ колоритъ. Тукъ-тамѣ и на пѣсъкливото порѣчие на Искъра.

A. tortuosum W. K. (A. serpyllifolium Grsb.). По канаритѣ Прѣкрьстие до Ловнишкото ждрѣло на Ерма и по канаритѣ на Голо бърдо надъ с. Батановци.

A. murale W. K. Твърдѣ об. растение по сухитѣ канаристи мѣста въ долинитѣ на рилска Рѣка и Илиина рѣка.

A. transsilvanicums chur. var. *Wierzbickii* Heuff. За този новъ за България вариететъ вж. цитираната по-горѣ брошура отъ Vel.

A. Střibrnyi Vel. По канаритѣ на Люлинъ пл. За описанието на тоя новъ за българската флора видъ (вж. Vel., Fl. blg. Suppl. I, 25). Рѣдкость за Ромъния (вж. Grecescu, Conspectul Florei Romaniei, 67).

A. calycinum L. По пѣсъкливитѣ брѣгове на Ерма между с. Власи и Погановския манастиръ.

## Thlaspi L.

T. perfoliatum L. Всждѣ по трѣвиститѣ мѣста и край храсталацатѣ около Милкова ливада.

●T. Kovácsii Heuff. (T. alpinum Panč.). Достига до снѣжнитѣ сосши на Еленинъ в. Вж. за подробности Vel., Fl. blg. 44—45.

### Aethionema Br.

A. saxatile R. Br. По сухитѣ каменисти мѣста около с. Желюша.

### Lepidium L.

L. Draba L. (Cardaria Dr. Dsf.). Твърдѣ об. въ Софийскитѣ околности.

### Isatis L.

I. canescens D. C. Доста об. растение по стръмнитѣ варовити скали въ ждрѣлото на Ерма до Погановския манастиръ. По-рано намѣрено при Драгоманъ (Vel.), при с. Устино въ Родопитѣ (Стр.).

## Resedaceae D. C.

### Reseda (L.).

R. Luteola L. (R. pseudovirens Friv.). По мѣстностьта Камъка надъ с. Сиришникъ заедно съ Stipa Grafiana Stev.

R. Lutea L. По трѣвиститѣ мѣста въ долината на р. Ерма, не далечъ отъ Трънъ, по канаритѣ на Голо бърдо.

## Cistineae D. C.

### Helianthemum G.

H. vulgare Gaertn. forma., (H. Chamaecistus Mill). Всждѣ по сухитѣ трѣвисти височини около Погановския манастиръ, около Трънъ, въ долината на р. Ерма, изъ ливадитѣ на Люлинъ пл., около Рилския манастиръ и пр. Вж. забѣлѣж. у Георг. Мсб. IV 563.

H. Fumana Mill (L.). Доста обикн. растение по изложенитѣ на припекъ голи варовити скали на Църковище до с. Полска Скакавица.

H. canum Dun. По сухитѣ скали на Голо бърдо надъ с. Батановци.

## Violariae D. C.

### Viola L.

A. canina Rchb. β) *var. montana* L. Обикновено растение подъ шубрацитѣ по в. Радешъ, Яблената и други височини около Мил-

кова ливада. Сѫщото въ гората на Люлинъ пл. Вж. Vel. Fl. blg. Suppl. I, 33.

V. Vandasii Vel. Въ дѫбовата гора между Германския манастиръ и с. Германъ. Рѣдко растение. За описанието на този видъ вж. Vel. Fl. blg. 641 и Suppl. I 33. Екземпляритѣ, които съмъ събиралъ въ Македония (Солунско), сѫ по-дребнолисти.

●V. biflora L. Край поточнитѣ сѣнчести мѣста въ долината на р. Бѣли Искъръ и по течението на Горна Марица не далечъ отъ нейнитѣ извори. Об. въ Рила.

●V. lutea Huds. По влажнитѣ канаристи мѣста подъ височината Цървъ камъкъ въ Осоговска пл. Доколкото ми е извѣстно, досега този видъ е намѣренъ само тукъ (Vel. Vs.).

●V. macedonica Boiss et Hldr. Въ алпийския поясъ на Рила. Екз. отговарятъ на ония, които по-рано съмъ събиралъ по в. Козница въ Стара планина (вж. Исп. LXII, 1901). По в. Перистери надъ Битоля (вж. Grecescu, Plantes de la Macedoine, 91).

V. tricolor L. Типични форми отъ този твърдѣ разпространенъ видъ се срѣщатъ всѫдѣ изъ гората на Лозенска пл.; по влажнитѣ мѣста въ дефилето на Искъра и по околнитѣ височини и въ Люлинъ пл., а въ твърдѣ вариирующи форми расте около Погановския манастиръ, по влажнитѣ мѣста на Еленинъ в., дѣто достига чакъ до 2350 м., по политѣ на Мусалла и по други родопски и рилски височини.

## Droseraceae D. C.

### Parnassia L.

●P. palustris L. Всѫдѣ по влажнитѣ мочурливи и крайпоточни мѣста на Бекъ-бунаръ и по другитѣ осоговски височини; изъ подалпийскитѣ ливади около Цървена ябълка. Изъ мочуритѣ на в. Уши, Мали Стрешеръ и др. погранични върхове. Между Власина и Дъсчанъ кладенецъ по мочуритѣ въ буковата гора. Още пó-разпространено по тръсището до Марицинитѣ езера; по всичкитѣ почти притоци на р. Бѣли Искъръ, между поста на Демиръ капия и с. Бѣли Искъръ.

## Polygaleae Juss.

### Polygala L.

P. major Juss. Доста много разпространено растение по ливадитѣ между с. Горна Любата и Дъсчанъ кладенецъ по цѣлото

протежение на планинската погранична верига. Изъ джбовата гора между с. Сиришникъ и Горна Врабча. Всждѣ по политѣ на Еленинъ в., дѣто спира на около 1500 м. По горното течение на Марица между Чамъ-кория и Тоскова бичкия. Между шубрацитѣ и по ливадитѣ на Лозенска пл. и Люлинъ планина. Бъл. наз. подле́съ (с. Пастра).

P. vulgaris Schk. (L). Обикновено по ливадитѣ на в. Руй, по трѣвиститѣ мѣста между с. Поганово и Желюша и др.

Polygala sp. Въ гората Забелъ не далечъ отъ с. Полска Скакавица

## Silenaceae Lndl.

### Agrostemma L.

A. Gittago L. (Githago segetum Dsf.) Разпространено всждѣ въ Западна България.

A. coronaria L. Обикновено въ долината на Илиина рѣка, по Люлинъ пл., Осоговска пл. и др.

### Lychnis L.

L. flos cuculi L. По влажнитѣ ливади около Рилския манастиръ, по политѣ на Бричеборъ, Еленинъ в., по билото и изъ гората на Люлинъ пл., въ гората и по ливадитѣ на Лозенска пл.

### Cucubalus G.

C. baccifer L. По трѣвиститѣ сѣнчести неразработени мѣста въ долината на Любатска рѣка.

### Silene L.

S. subconica Friv. (S. cylindriflora Grsb.). По сухитѣ пѣсъкливи мѣста около Германския манастиръ въ Лозенска пл. Доста рѣдко растение. Вж. подр. опис. Vel., Fl. blg. 58.

S. noctiflora L. Твърдѣ об. растение по ливадитѣ на в. Патарица, по Хайдушки прѣслапъ, Вильо-коло, Панчинъ гробъ и др.

S. Armeria L. Всждѣ по трѣвиститѣ открити мѣста между стражарницата въ Осоговската пл. и с. Богословъ. По изложенитѣ на припекъ мѣста около Брѣзникъ. По канаритѣ между с. Пастра и Рилския манастиръ.

S. Otites L. Обикн. по ливадитѣ на Люлинъ пл., особно между ман. св. Кралъ и с. Градоманъ.

S. Sendtneri Boiss (S. Schlosseri Vukot.). По трѣвиститѣ поляни на Еленинъ в.

S. Roemeri Friv. 1836. По трѣвиститѣ мѣста въ долината на Любатска рѣка. Обикнов. и по ливадитѣ около Рилския манастиръ.

S. inflata Sm. (S. Cucubalus W. B., S. venosa Gilib., Cumbalus Behen L.) Въ буковата гора около Дъсченъ кладенецъ. Всждѣ по трѣвиститѣ и каменисти мѣста по политѣ на Мусалла къмъ долината на Бѣли Искъръ. Много обикн. въ гората на Влашка пл. Всждѣ по ливадитѣ около Рилския манастиръ, по политѣ на Бричеборъ и по Еленинъ върхъ. Вариира твърдѣ много.

S. italica Pers. (S. nemoralis W. K.). Тукъ-тамъ по камениститѣ мѣста въ гората на Влашка пл.

S. flavescens W. K. По канаритѣ на в. Руй. По варовititѣ скали въ мѣстностьта Камъка, по Църковище до с. Полска Скакавица. Прѣзъ Августъ бѣ съ плодове.

●S. macropoda Vel. 1886 (S. clavata Hmp.). По канариститѣ и трѣвисти склонове на Мусалла. За опис. на този видъ вж. Vel. Fl. blg. 64—65.

●S. Asterias Grsb. Въ мѣстностьта Сулумъ-чешме на югоизточнитѣ склонове на в. Руенъ въ Осоговската пл. Рѣдко растение.

●S. pudibunda Hffm. Край поточнитѣ мѣста на Еленинъ в.

## Saponaria L.

S. officinalis L. По трѣвиститѣ влажни мѣста край р. Ломница, въ Копански долъ, около с. Долна Любата и др. Об. почти въ цѣла Западна България.

## Tunica Sep.

T. Saxifraga Sep. (T. rigida Rchb.). Въ пукнатинитѣ на варовититѣ скали на Прѣкръстие, както и по ония на Ловничкото ждрѣло.

## Dianthus L.

●D. strictus Sibth. (D. bebius Rchb.). Рѣдко растение по високитѣ мжчнодостжпни варовити скали въ Влашка пл. въ ждрѣлото на Ерма до Погановския манастиръ. По-рано този видъ е намѣренъ само въ Родопитѣ и Рила. За подроб. вж. Vel. Fl. blg. 68, Suppl. I 40.

●D. strictus Sibth., subsp. *orbelicus Vel.* По канаритѣ на Еленинъ в. (Рила).

D. Skorpili Vel. 1890. По високитѣ ливади на в. Уши, Хайдушки Прѣслапъ, Вильо-коло и др. съсѣдни височини. Най-напрѣдъ намѣрено по склоноветѣ на балкана надъ Сливенъ (Шк.)

●D. microlepis Boiss. По каменистото и трѣвисто било на в. Руенъ и Шапка въ Осоговската пл. Несравненно по-обикновено всждѣ около таещитѣ снѣжни соспи по Еленинъ в. и около Рибнитѣ езера.

D. gracilis Sibth. Въ пукнатинитѣ на скалитѣ по политѣ на Еленинъ в. надъ Рилския манастиръ.

●D. deltoides L. По подалпийскитѣ ливади на в. Бабина поляна, по Патарица, Хайдушки прѣслапъ, Вильо-коло, по склоноветѣ на Уши не далечъ отъ Мусулската мина. Близу до тия височини по-рано е било намѣрено отъ Панчича на в. Голѣми Стрешеръ въ Сърбия. За България туй растение е доста рѣдко. По в. Перистери надъ Битоля (Вж. Grecescu, Plantes de la Macedoine, 20). Намѣрихъ го по-рано на в. Козница (вж. Псп. LXX).

D. Armeria L. Обикновено по трѣвиститѣ мѣста въ долината на р. Ерма между Трънъ и Одоровско ждрѣло. Екземпляритѣ отъ послѣдното мѣстонахождение се отличаватъ по буйното си развитие.

D. barbatus L. Изъ ливадитѣ на Бричеборъ и около Рилския манастиръ.

D. pinifolius Sibt. (D. brevifolius Driv.). По канаритѣ на Одоровското ждрѣло.

●D. tristis Vel. 1890. Въ алпийския поясъ на Еленинъ в., по Руенъ и в. Шапка въ Осоговска пл. По каменититѣ склонове на Мусалла; екземпляритѣ отъ туй мѣстонахождение сж пò-дребни. За подр. опис. вж. Vel. Fl. blg. 80—81.

D. cruentus Grsb. (D. ambiguus Panč). По трѣвиститѣ мѣста въ Рудина пл. къмъ Дъсчанъ кладенецъ.

Dianthus sp. Изъ горага по мѣстностьта Боте.

## Alsineae D. C.

### Cerastium L.

●C. balcanicum Vandas 1888. По каменититѣ мѣста на високия Осоговски гребенъ (Руенъ, Шапка).

C. banaticum Roch. По скалиститѣ склонове на Еленинъ в. Спира до 2000 м. Стебло 30 см. дълго, срѣдни листа 3 см. × $1^1/_2$—2 м.м., чашка 6 мм. дълга, кутийка (capsula) 13—15 мм. дълга и въ основата 4 мм. широка. За подр. опис. на тия два рѣдки за България видове вж. Vel. Fl. blg. 87—88.

●C. orbelicum Vel. По високитѣ алпийски ливади на в. Мермера между Рибнитѣ езера и долината на Илиина рѣка, по Еленинъ върхъ.

●C. alpinum L. По високитѣ каменисти склонове на Еленинъ в. и около таещитѣ снѣжни соспи надъ 2000 м. Изглежда разпространенъ всждѣ по високитѣ Родопи и Рила.

## Moenchia Ehrh.

M. mantica Brtl. (Malachium mant. Rchb.). Всждѣ по трѣвиститѣ мѣста между Погановския манастиръ и с. Желюша.

## Stellaria L.

S. nemorum L. По сѣнчеститѣ мѣста въ буковата гора по политѣ на Бричеборъ въ Рила.

S. holostea L. Всждѣ между шубрацитѣ и въ гората между Владая и ман. Св. Кралъ въ Люлинъ пл. Тукъ-тамъ по канаритѣ около Погановския манастиръ. Доста обикн. въ буковата гора около Милкова ливада, въ Лозенска пл. и др.

S. graminea L. По трѣвиститѣ мѣста въ Рудина пл. къмъ Дъсчанъ кладенецъ, въ Лозенска пл. и по политѣ на Бричеборъ.

S. uliginosa Murr. Край поточнитѣ мѣста по Амбарето, по склоноветѣ на Еленинъ в. и в. Мермера.

## Holosteum L.

H. umbellatum L. Всждѣ по хълмиститѣ трѣвнати мѣста въ ю.-западна България.

## Moehringia (L).

●M. pendula W. K. По влажнитѣ залѣсени мѣста въ долината на Ерма между Трънъ и Одоровското ждрѣло.

M. muscosa L. Тукъ-тамъ въ пукнатинитѣ на залѣсенитѣ влажни варовити скали на Одровското ждрѣло. Въ мѣстностьта Говедарника въ Рила. По-рано намѣрено въ долината на Рилската

рѣка между с. Рила и Рил. манастиръ (Vel), и въ Тетевенския и Троянския балканъ (Ур.).

### Arenaria L.

●A. biflora L. По влажнитѣ каменисти мѣста, особно по Еленинъ в. и по височинитѣ около Рибнитѣ езера. Достига до 2000 м. и повече. Не е много обикнов.

### Alsine Whlnb. (L).

A. bulgarica Vel. Тукъ-тамъ на групи по карпитѣ на Еленинъ в. За опис. вж. Vel. Fl. blg. 93.

A. verna Bartl. По голитѣ скали въ Лозенска планина въ съсѣдство съ Scleranthus perennis L. По скалитѣ на в. Руй.

A. verna Bartel. β) var. rhodopea Vel. По карпитѣ на Еленинъ в. Надъ 2000 м.

●A recurva All. β) var. orbelica Vel. На групи на самия върхъ на Мусалла. Пръвъ пѫть намѣрено отъ Стрибрни прѣзъ 1897 г. Вж. Fl. blg. Suppl. I. 54. Споредъ Velenovsky (Siebenter Nachtrag zur Flora von Bulgarien, 2) Стрибрни е намѣрилъ на Мусалла типичната форма, идентична съ алпийската. Пò-рано, все тукъ, видътъ е билъ намѣренъ и отъ Геор. (Мсб. IV 567).

### Spergula L.

S. Pentandra L. Въ долината на Вратничка рѣка и по Вильоколо. Вѣроятно срѣща се и по други височини въ западна България. По-рано у насъ туй растение бѣ намѣрено само при Папазлии отъ Стрибрни прѣзъ 1895 г. Екземпляритѣ, които имамъ отъ западна България, приличатъ на ония, що съмъ събиралъ по-рано въ Солунскитѣ околности (Вж. Мсб. XI, 439.

## Lineae D. C.

### Linum L.

L. nervosum W. K. По ливадитѣ на Люлинъ пл., особно между манаст. Св. Кралъ и с. Градоманъ.

L. austriacum L. Обикнов. растение всждѣ по ливадитѣ на Люлинъ пл.

L. hologynum Rchb. По трѣвиститѣ мѣста тукъ-тамъ по Еленинъ върхъ. Достига до 2000 м.

## Malvaceae Br.

### Alcea L.

A. pallida W. K. По трѣвиститѣ мѣста около Трънъ, въ долината на Ерма, по канаритѣ на Голо бърдо и по нивитѣ около с. Батановци.

### Althaea L.

A. officinalis L. По ливадитѣ и припецитѣ между Цървена Ябълка и с. Богословъ (Осоговска пл.)

### Lavatera L.

L. thuringiaca L. (L. Thirkeana C. K.). Твърдѣ разпространено растение въ дѫбовата гора Забелъ между с. Рѫждавица и с. Полска Скакавица.

L. thuringiaca L. β) var. bulgarica Vel. Обикновено растение между с. Изворъ и Кюстендилъ.

### Malva L.

M. moschata L. По трѣвиститѣ мѣста въ Рудина пл. и Щерби планина, около Дъсчанъ кладенецъ и въ Копански долъ на пѫтя отъ с. Долна Мелня за Трънъ. По-рано туй рѣдко за българската флора растение бѣ намѣрено само на Комъ отъ Панчича.

M. silvestris L. Обикновено вскдѣ между шубрацитѣ въ околноститѣ на Погановския манастиръ и въ много други мѣста на Западна България.

## Tiliaceae Juss.

### Tilia L.

T. grandiflora Ehrh. (T. platyphylla Scp., T. mollis Spach.). Въ гората на Влашка пл.

T. parviflora Ehrh. (T. microphylla Vent., T. silvestris Dsf.). Въ долината на р. Ерма, около Погановския манастиръ и около Цариbродъ.

## Hypericineae D. C.

### Hypericum L.

H. perforatum L. Всждѣ изъ буковата гора между Власина и Дъсчанъ кладенецъ. Срѣща се прѣимуществено по ридоветѣ и трѣвиститѣ неразработени мѣста. По юго-източнитѣ склонове на Руй и др.

H. quadrangulum L. (H. dubium Leers.). По канаритѣ на пжтя отъ войнишката кула къмъ Рилския манастиръ.

H. hirsutum L. По камениститѣ и залѣсени склонове на в. Божидарица въ Осиговската пл.

●H. transsilvanicum Čelak. (H. Richteri Pč. et Vel.). По трѣвиститѣ каменисти склонове на Мусалла, като се слиза отъ върха къмъ долината на Бѣли Искъръ. Сжщо така по пжтя отъ Кирилова поляна къмъ Рибнитѣ езера. Въ долината на Илиина рѣка. За подроб. вж. Vel. Fl. blg. 106.

●H. Richteri Vill. По трѣвиститѣ каменисти склонове на Еленинъ върхъ.

H. barbatum Jes. Изъ ливадитѣ на Люлинъ пл., особено по сѣверо-западнитѣ ѝ склонове.

## Acerineae D. C.

### Acer L.

A. tataricum L. Разпространено по всички гористи мѣста въ ю.-западна България. Въ Коньовска пл., въ мѣстностьта Забалъ и др. (Шестилъ — Коньово).

A. Pseudo-Platanus L. Въ долината на Ерма. Въ гората на в. Руй и въ буковата гора между Цървена ябълка и Богословъ въ Осоговска пл. Въ Влашка пл. и тукъ-тамъ въ околноститѣ на Чамъ-кория.

A. campestre L. Въ Люлинъ пл., Лозенска пл., въ долината на Ерма и около Трънъ, въ Коньовска пл., край р. Сушица, около Брѣзникъ, между селата Планиница и Лѣсковецъ, въ околноститѣ на Погановския манастиръ, прѣимуществено по политѣ на Влашка планина, и всждѣ почти по сѣнчеститѣ мѣста въ ю.-западна България. Служи за направа *оплене* — коларска принадлежность. (Кълнъ — с. Поганово).

A. reginae Amaliae Orph. (A. intermedium Panč. — A. ibericum Borb.). Срѣща се по всички залѣсени склонове на Влашка пл. До-

стига срѣдни размѣри. Доста много въ околноститѣ на Чамъ-кория. Служи за направа на дървени лъжици. (Макле́нъ — с. Поганово).

A. platanoides L. Тукъ-тамъ изъ гората въ Люлинъ пл. Рѣдко въ околноститѣ на Чамъ-кория.

## Geraniaceae D. C.

### Geranium L.

●G. macrorhizum L. Твърдѣ разпространено растение всждѣ по камениститѣ склонове на Гребенъ и Влашка пл., по Еленинъ в., по пжтя отъ Рилския манастиръ за Рибнитѣ езера, по в. Мермера и въ долината на Илиина рѣка, по горното течение на Рилската рѣка, по Осоговската пл. и др. Намѣстѣ покрива цѣли скали, особно въ усойнитѣ и влажни мѣста. Изглежда разпространено всждѣ въ Рила и Родопитѣ.

G. sanguineum L. Въ лѣсоветѣ всждѣ въ Рила, по ридоветѣ и въ гората на Лозенска и Люлинъ пл. и въобще на много мѣста въ горитѣ на ю.-западна България.

●G. silvaticum L. По канаритѣ въ долината на Бѣли Искъръ. По усойнитѣ каменисти мѣста по склоноветѣ на Мусалла, по ония на Еленинъ в. и по всички почти рилски и родопски височини.

G. phaeum L. Въ гората на Люлинъ пл. и около Германския манастиръ въ Лозенска пл.

G. pyrenaicum L. (G. umbrosum W. K.). По влажнитѣ каменисти мѣста въ долината на Бѣли Искъръ, между Демиръ-капийския постъ и колибата на пжтя за с. Бѣли Искъръ.

G. Rebertianum L. Доста обикновено растение въ гората на Влашка пл. и около Рилския манастиръ.

## Balsamineae A. Richt.

### Impatiens L.

●J. noli tangere L. По сѣнчеститѣ усойни мѣста въ буковата гора въ горното течение на Любатска рѣка.

## Oxalideae D. C.

### Oxalis L.

O. acetosella L. По сѣнчеститѣ усойни мѣста въ буковата гора по политѣ на Бричеборъ.

# II. Calyciflorae.

## Celastrineae R. Br.

### Evonymus L.

E. europaeus L. (E. vulgaris Scop.). Въ гората между Княжево и манастира Св. Кралъ въ Люлинъ пл.

E. bulgaricus Vel. Край пѫтя въ долината между с. Дивля и с. Колоница. *Чешкодренъ* (Брѣзнишко). За подробното му описание вж. Vel. Fl. blg. 116—117 и Suppl. I, 62.

E. verrucosus Scop. Край рѣкитѣ и потоцитѣ въ мѣстноститѣ Голѣма и Малка Сливница, по р. Бистрица и др., не далечъ отъ Чамъ-кория.

## Rhamneae Br.

### Paliurus G.

P. aculeatus Lam. (P. australis G., Rham. Pal. L.). Този храстъ, тъй много разпространенъ въ Тракийско поле, намѣрихъ само въ единични екземплари между с. Коньово и Кюстендилъ.

## Terebinthaceae Juss.

### Pistacia L.

P. Terebinthus L. Доста обикновено растение по канаритѣ на Голо бърдо. Образува самостоятелни групи.

### Rhus L.

R. Cotinus L. Доста разпространенъ храстъ въ гората около Погановския манастиръ, особно по политѣ на Влашка пл. По залѣсенитѣ брѣгове на Ерма между Трънъ и с. Одоровци, по Голо бърдо, въ Коньовска пл., по каменистия ридъ Кукулецъ западно отъ с. Полска-Скакавица и др. Бълг. назв. *Руй* (с. Поганово). У Ami Boué срѣщаме слѣдната бѣлѣжка за този храстъ: „Le Rhus Cotinus existe partout dans les petits bois, depuis le Balkan oriental jusqu'à la mer Adriatique, et au Danube, et il se prolonge de là le long des Alpes jusque dans la France méridionale“ (La Turquie d'Europe, T. I. 424.).

## Popilionaceae L.

### Genista L.

G. carinalis Grsb. (G. gracilis Spach.). Въ Лозенска пл. недалечъ отъ с. Германъ.

G. elatior Koch. (G. virgata Wlld., G. elata Vend., G. auxanthica Grsb.). По голитѣ сипеи и по хълмищата между с. Богословъ и с. Колуша.

●G. depressa M. B., *subsp. moesiaca* Vel. 1893. По сухитѣ каменисти склонове на Еленинъ в. и Мусалла до 2500 м. Намѣстѣ тъй е разпространено, че придава жълтъ колоритъ на почвата.

●G. sagittalis L. Всждѣ по голитѣ ридове въ околноститѣ на Германския манастиръ въ Лозенска пл. и по пжтя отъ тука за Германъ. Въ ливадитѣ на Люлинъ пл. образува отдѣлни гнѣзда. Въ околноститѣ на Желюша и Поганово. Въ изобилие по политѣ на Еленинъ в. и по много други рилски височини.

### Cytisus (L.).

C. hirsutus L. По сипеитѣ и трѣвиститѣ хълмисти мѣста между Владая и манаст. Св. Кралъ въ Люлинъ пл.

G. elongatus W. K. На отдѣлни буница по планинскитѣ склонове въ долината на р. Бистрица, не далекъ отъ в. Бекъ-бунаръ въ Осоговска пл. Обширни пространства покрива и по стръмнитѣ склонове на Еленинъ в., дѣто започва въобще отъ 1200 м., та спира на около 2000 м. и повече. Кжмъ края на м. юния долу бѣ прѣцъвтѣло, а по височинитѣ бѣ въ пъленъ разцвѣтъ.

C. supinus L. (C. capitatus Auct. Jcq. Scp.). По ридоветѣ и скалиститѣ склонове на Лозенска пл. около Германския манастиръ.

C. pallidus Schrad. (C. leucanthus W. K. var. pallidus Schrad., C. Banaticus Grsb., C. pallidus Briq.). Изъ подалпийскитѣ ливади на в. Уши, Хайдушки прѣслапъ, Патарица, Вильо-коло и др. погранични височини. За описанието на този рѣдъкъ видъ вж. Vel. Fl. blg. Suppl. I. 70.

### Ononis L.

O. spinosa L. По неразработенитѣ мѣста между Кюстендилъ и Босилеградъ.

O. hircina Jcq. var. *spinescens* Ledb. (O. pseudohircina Schur.). Всжде по полето около Трънъ. Обикн. въ цѣла почти ю.-западна България.

## Trifolium L.

T. alpestre L. var. *angustum* Vel. 1893. (T. alp. var. villosissimum Hausskn. 1895.). Изъ ливадитѣ около Рилския манастиръ, по политѣ на Бричеборъ. По-рано намѣрено само надъ Дермендере въ Родопитѣ (Стрибрни). По Мусалла се срѣща T. alpestre L. tipicum.

T. medium L. β). subsp. *balcanicum* Vel. Въ парка на Военното училище въ София. Вѣроятно попаднало тукъ отъ Витоша, дѣто тава сжщо го има. За подр. му описание вж. Vel. Fl. blg. 135.

T. pratense L. Всждѣ разпространено по трѣвиститѣ мѣста и ливадитѣ въ юго-западна България.

T. pannonicum Jcq. Изъ ливадитѣ по политѣ на в. Бричеборъ въ Рила.

T. hirtum All. (A. pictum M. B., T. hispidum Dsf.). По трѣвиститѣ склонове на Люлинъ пл., въ долината на р. Рила, между Пастра и Рилския манастиръ.

T. arvense L. По неразработенитѣ и трѣвисти мѣста въ цѣла ю.-западна България, обикн. растение.

T. purpureum Lois. Въ околноститѣ на Погановския манастиръ и по политѣ на Влашка пл.

T. striatum L. По трѣвиститѣ мѣста около с. Горня Баня въ Люлинъ пл.

T. trichopterum Panč. По сухитѣ пѣсъкливи брѣгове на Илиина рѣка, обикновено растение. Стебло 5—15 см., листета 5—10 мм. × 2—4 мм., главичка, при пълно развитие, 1$^{1}/_{2}$ см. × 1 см. За подр. описание вж. Vel. Fl. blg. 138.

T. vesiculosum Savi. (T. recurvum W. K., T. turgidum M. B.) По низкитѣ трѣвисти мѣста между Коньово и Кюстендилъ.

T. repens L. По ливадитѣ и трѣвиститѣ мѣста всждѣ почти въ ю.-западна България.

T. Velenovskyi Vandas 1888. Тукъ-тамъ на групи въ Рудина планина, по влажнитѣ залѣсени мѣста въ долината на Илиина рѣка; по залѣсенитѣ склонове на Руй. Стебло 12—25 см., листета 5—12 мм. дълги, листни опашчици 3—5 см., главичка 1$^{1}/_{2}$ см. въ диаметръ, знаме 7 мм. × 3 мм. За повече подробности вж. Vel. Fl. blg. 143. Този видъ, намѣренъ пръвъ пжть въ България, се

срѣща и въ Македония по политѣ на пл. Перистери. (Вж. Grecescu, Plantes de la Macedoine, 25).

T. campestre Schred. (T. procumbens Schreb. Sm.). Доста обикновено растение по пѣсъкливитѣ брѣгове на Илиина рѣка (Рила).

## Lotus (L).

L. corniculatus L. Всждѣ изъ подалпийскитѣ ливади на Уши, Хайдушки прѣслапъ, Вильо-коло и др. Обикновено изобщо въ цѣла ю.-западна България.

## Coronilla L.

C. emeroides Boiss. Всждѣ почти по неразработенитѣ каменисти и трѣвисти мѣста въ ю.-западна България.

C. Varia L. Изъ буковата гора въ Рудина пл., Щерби пл. и Руй. Обикн. въ цѣла почти ю.-западна България.

## Colutea L.

C. arborescens L. Разпространено въ гората около Погановския манастиръ.

## Galega L.

G. officinalis L. По мочурливитѣ, влажни и усойни мѣста всждѣ почти въ ю.-западна България.

## Astragalus L.

A. Onobrychys L. По камениститѣ мѣста по билото на Люлинъ пл. на пѫтя отъ ман. Св. Кралъ за с. Градоманъ. Сѫщиятъ видъ се срѣща по сухитѣ изложени на припекъ мѣста по *Камъка,* надъ с. Сиришникъ.

A. chlorocarpus Grsb. (A. aduncus M. B., A tenuifolius S. S.). По голитѣ канари на Лозенска пл.

A. Vandasii Vel. 1893. Въ пукнатинитѣ на скалитѣ по пѫтя отъ мѣстностьта Кукла до с. Поганово (Царибродско). Този новъ за науката видъ пръвъ пѫть е билъ намѣренъ при Бачково въ Родопитѣ. За подробности вж. Vel. Fl. blg., Suppl. I. 87—88.

A. augustifolius Lam. (A. aristatus Sieb.. A. echinoides l'Her.). По голитѣ ридове въ околноститѣ на Перникъ. Доста рѣдко растение за България.

## Onobrychis All.

O. sativa Lam. (O. procumbens Stev. etc.). По трѣвиститѣ мѣста въ Лозенска пл. и др. обикнов.

## Lathyrus L.

L. Aphaca L. По трѣвиститѣ залѣсени мѣста въ Люлинъ пл.

L. Nissolia L. Тукъ-тамъ по ливадитѣ между с. Желюша и Погановския манастиръ.

L. silvestris L. Подъ шубрацитѣ и трѣвиститѣ мѣста около Погановския манастиръ, по политѣ на Бричеборъ (Рила) и др.

## Orobus L.

O. hirsutus L. (O. laxiflorus Dsf., Lathyr. inermis L., L. villosus Friv.). Между шубрацитѣ по пътя отъ Владая за ман. Св. Кралъ въ Люлинъ пл., въ Лозенска пл.

O. sessilifolius Sibth. (O. digitatus M. B.). Тукъ-тамъ по склоноветѣ на Витоша въ Владайското дефиле.

O. niger L. По горииститѣ склонове на Люлинъ пл., особно по пътя отъ ман. Св. Кралъ за с. Градоманъ.

O. variegatus Ten. β) var. grandis Vel. 1894. Доста обикновено растение между шубрацитѣ въ гората на Влашка пл., въ Лозенска пл. около Германския ман. Вж. Vel. Fl. blg., Suppl. I. 94.

O. vernus L. Обикнов. между шубрацитѣ въ Люлинъ пл. и Осоговска пл.

## Vicia L.

V. sepium L. Въ гората на Лозенска пл. между Германския манастиръ и долината на Искъра до с. Панчарево.

V. pannonica Jcq. Въ непосрѣдственитѣ околности на София.

V. grandiflora Scp. (V. sordida W. K., V. Biebersteinii Bess.): По неразработенитѣ трѣвисти мѣста въ цѣла ю.-западна България. Люлинъ пл., Лозенска пл., Влашка пл. и др.

V. narbonensis L. β) subsp. *serratifolia* Jcq. Рѣдко растение между шубрацитѣ около Погановския манастиръ.

V. onobrychioides L. По каменисититѣ мѣста въ гората надъ с. Градоманъ, по склоноветѣ на Люлинъ пл. Достига голѣми размѣри. По̀-рано намѣрено надъ Беледиеханъ (Шк.), Радомиръ и Дермендере (Стр.).

V. tenuifolia Rth. По трѣвиститѣ и шубрасти мѣста въ долината на Илийна рѣка, а така сжщо и по пжтя отъ войнишката кула за Рилския манастиръ.

## Rosaceae Juss.

### Prunus L.

P. avium L. Между с. Радуилъ и Чамъ-кория, по течението на рѣкитѣ Малка и Голѣма Сливница.

P. Padus L. По течението на р. Бистрица въ мѣстностьта Катерица, между Чамъ-кория и Самоковъ.

### Pyrus L.

P. amygdaliformis Vill. По камениститѣ мѣста изъ гората на Люлинъ пл., твърдѣ обикновено дърво. Въ Коньовска пл. и др. въ ю.-западна България.

P. Malus L. Въ мѣстностьта Темнилжкъ, въ Коньовска пл.

### Sorbus L.

S. aucuparia L. Въ джбовата гора между с. Държина и Желюша. Тукъ-тамъ и въ гората на Чамъ-кория. Бълг. назв. *дива скоруша.*

S. torminalis L. Въ гората между Владая и манастиръ Св. Кралъ въ Люлинъ пл. Пò-рѣдко въ джбовата гора въ землището на с. Държина и въ гората на мѣстностьта Темнилжкъ въ Коньовска пл. По Гребенъ пл. е пръснато между букитѣ. Достига до 8 метра височина. Бълг. назв. *брѣкиня* (с. Поганово).

S. Aria Crtz. Въ джбовата гора между пограничния войнишки постъ и с. Държина. По склоноветѣ на Гребенъ и Влашка пл., не далечъ отъ Погановския манастиръ. Достига височина 4—5 метра. Бълг. назв. *мукиня* (с. Поганово). Доста рѣдко въ Чамъ-кория.

S. meridionalis Guss. (S. Aria Auct.). По склоноветѣ на Люлинъ пл., на височина близу 1100 метра. Прѣзъ първитѣ дни на м. юния дърветата, що видѣхъ тукъ, бѣха въ пъленъ разцвѣтъ. По-рано намѣрено въ Рилскитѣ канаристи склонове надъ Самоковъ (Vel.) и въ Родопитѣ при с. Чаушово (Стриб.).

### Crataegus L.

C. monogyna Jcq. Вждѣ изъ гората на Люлинъ пл. Обикн. въ ю.-западна България.

C. oxyacantha L. Обикн. въ Ловенска пл., въ гората около Германския манастиръ, въ долината на р. Ерма между Трънъ и Одоровци. По Голо бърдо надъ с. Батановци, по полить на Гребенъ и Влашка пл., тукъ-тамъ съ C. melanocarpa M. B.; въ околностить на с. Грно Уйно.

## Cotoneaster (Med.).

C. vulgaris Lndl. (Mespilius Coton. L.). По каменистить склонове на Люлинъ пл., като се наваляшъ отъ билото къмъ с. Градоманъ. По склоноветѣ на в. Руй. Тукъ-тамъ около Чамъ-кория въ мѣстностьта Черна скала, отивайки отъ Училището къмъ р. Оджовица.

C. tomentosa Lndl. По канаритѣ на в. Руй. Досега въ България този видъ е намѣренъ на нѣколко мѣста: по Синитѣ камъни до Сливенъ и до с. Цървеняно (Кюстендилско, Геор., Сбм. I, 218), по скалиститѣ мѣста на Каялъка около Плѣвенъ, около Карлуковския манастиръ и по върха Персенкъ (Псп. Ур.). Вж. бѣлѣж. у Vel. Fl. blg. 168.

## Rubus L.

•R. idaeus L. Обикновено между Кирилова поляна и Говедарника въ долината на Рилската рѣка. Въ гората между Чамъ-кория и Тоскова бичкия. Обикновено всждѣ по родопскитѣ височини.

R. glandulosus Bell. Изъ гориститѣ мѣста въ долината на Бѣли Искъръ.

## Fragaria L.

F. collina Ehr. (F. campestris Stev.). Всждѣ по голитѣ каменисти мѣста въ Лозенска пл. и др.

F. vesca L. Изъ гориститѣ сѣнчести мѣста всждѣ почти въ планинскитѣ мѣстности въ ю.-западна България.

## Potentilla L.

P. pilosa Wlld. По неразработенитѣ трѣвисти мѣста въ долината на р. Ерма и по Прѣкръстие.

P. taurica Wlld. По канариститѣ мѣста и тукъ-тамъ изъ ливадитѣ въ Люлинъ пл., особено по склоноветѣ обърнати къмъ с. Градоманъ. Изглежда по-разпространено въ централна България. (Вж. опис. у Vel. Fl. blg. 172).

P. Tormentilla Sibth. (Torment. erecta L). Всждѣ по изложенитѣ и открити трѣвисти мѣста по ливадитѣ между с. Горна Любата и Трънъ. По в. Бекъ-бунаръ (Осоговската пл).

●P. chrysocraspeda Lehm. (P. aurea Grsb.). По алпийскитѣ поляни на Руенъ, Шапка и на Бекъ-бунаръ (Осогов. пл.). Много по̀-едри екземплари отъ сѫщия видъ събрахъ край снѣжнитѣ сосии на Еленинъ в.

## Geum L.

●G. coccineum Sibth. (G. adleri Friv., G. grandiflorum C. K., G. macedonicum Friv.). Нарѣдко край поточнитѣ трѣвисти мѣста на планинския гребенъ между Патарица и Голѣми Станъ. Изъ мочуритѣ по Бекъ-бунаръ (Осогов. пл.). Много по̀-разпространено въ Рила и Родопитѣ.

●G. montanum L. По алпийскитѣ ливади на Руенъ и Шапка. Въ голѣмо изобилие по склоноветѣ на Еленинъ в. и другитѣ рилски височини.

●G. reptans L. На самия върхъ на Мусалла въ пукнатинитѣ на гранитнитѣ канари. Прѣзъ втората половина на августъ бѣ на прѣцъвтяване. По̀-рано намѣрено отъ Панчича въ Рила, безъ да се споменува, дѣ именно: In pratis excelsis m. Rilo. (Вж. Vel. Fl. blg. 176. За сѫщото вж. и Геор. Мсб. IV, 574.

## Waldsteinia W. K.

W. geoides Wlld. Въ гората около Милкова ливада въ дефилето на Искъра. По̀-рано намѣрено отъ Шкорпила по склоноветѣ на Витоша къмъ София. (Вж. Vel. Fl. blg., 176).

## Rosa L.

R. spinosissima L. (R. pimpinellifolia L.). По изложенитѣ на припекъ ливади въ Люлинъ пл., къмъ Владайското дефиле и по склоноветѣ, обърнати къмъ с. Градоманъ. По сѫщо такива мѣста и по сѣверо-източнитѣ склонове на Лозенска пл.

R. canina L. По открититѣ каменисти мѣста между Марковъ ридъ и с. Желюша.

R. gallica L. (R. pumila Jcq.). По ливадитѣ на Люлинъ пл., къмъ Владайското дефиле.

R. sepium Thuill. Тукъ-тамъ въ околноститѣ на Погановския манастиръ. Достига височина около 2 $^{1}/_{2}$ метра. Туй е второто мѣстонахождение на този видъ у насъ. Пò-рано го събрахъ въ околноститѣ на Черепишкия манастиръ въ пролома на Искъра. (Вж. Псп. LXII).

### Agrimonia L.

A. odorata Mill. (A. procera Wllr.). Въ долината на Ерма и по трѣвиститѣ и каменисти мѣста на Прѣкръстие.

### Aremonia Neck.

A. agrimonoides L. (Potent. stenanha Lehm.). По трѣвиститѣ мѣста въ гората надъ Милкова ливада, по скалитѣ на в. Радешъ и по Яблената.

### Alchemilla Scp. (L.).

●A. acutiloba Stev. По мочурливитѣ мѣста и край потоцитѣ по Еленинъ в., по Амбарето, Говедарника, около Рибнитѣ езера и др. Достига до 2300 м.

●A vulgaris L. Обикновено вскдѣ по в. Руй. Срѣща се и по други височини въ ю.-западна България.

## Spiraeaceae D. C.

### Spiraea L.

S. Filipendula L. Вскдѣ почти по ливадитѣ въ пò-низкитѣ планински мѣста въ ю.-западна България. Намѣстѣ покрива цѣли пространства и придава бѣлъ колоритъ на терена.

S. Ulmifolia Scp. (S. chamaedrifolia Jcq.). Туй доста рѣдко за българската флора растение намѣрихъ само на едно мѣсто между разрушенитѣ грамудаци въ гората на Люлинъ пл., по склоноветѣ, обърнати къмъ с. Градоманъ.

## Ouagrarieae Juss.

### Epilobium L.

E. rosmarinifolium Hke. (Chamaenerium palustre Scp., E. angustifolium L., E. Dodonaei Vill.). Изъ гората между Червена скала и Тоскова бичкия въ Родопитѣ.

E. montanum L. По залѣсенитѣ склонове на Руй, по влажнитѣ гористи мѣста въ Люлинъ пл. и по сѣнчеститѣ мѣста въ буковата гора около Рилския манастиръ.

E. roseum Schreb. (E. gemmascens C. A. M.). Туй доста рѣдко растение се срѣща по влажнитѣ и мочурливи залѣсени мѣста въ долината на Ерма между Трънъ и с. Одоровци.

●E. anagallidifolium Lam. (E. alpinum L., E. nutans Schm.). Въ тръсището при изворитѣ на р. Бистрица на в. Бекъ-бунаръ въ Осоговска пл.

### Circaea L.

C. Lutetiana L. По сѣнчеститѣ залѣсени склонове въ долината на Любатска рѣка.

## Paronycieae St. Hil.

### Paronychia Juss.

P. imbricata Rchb. (P. serpyllifolia Auct., P. capitata Koch.). Твърдѣ обикновено растение по варовититѣ скали на Църковище до с. Полска Скакавица. Така сѫщо по скалитѣ на Голо бърдо. По-рано намѣрено по варовититѣ скали надъ с. Коньово (Vel. Vs.), до Гебедже (Vel.), по голитѣ каменисти върхове на Синитѣ камъни при г. Сливенъ (Геор. Мсб. IV, 576). Споредъ Урумова, разпространено по варовититѣ скали на Каялъка около Плѣвенъ, между Провадия и Гебедже и пр. Уриший (Прилог. флори кнеж. Бугарске, 1797) го отбѣлѣзва и около Арбанасе.

### Herniaria L.

H. glabra L. Обикновено растение по пѣсъкливитѣ брѣгове на Илиина рѣка (Рила).

H. incana Lam. По канаритѣ на Осоговска пл. и въ много други мѣста въ ю.-западна България; об. растение.

## Scleranthеae Lk.

### Scleranthus L.

S. perennis L. По скалитѣ на в. Уши близу до мината, по голитѣ варовити скали не далечъ отъ Германския манастиръ по камениститѣ стръмни склонове на Люлинъ пл.

●S. marginatus Guss. (S. neglectus Roch., S. confertiflorus Boiss.) По канариститѣ склонове на Мусалла, по карпитѣ и изложенитѣ на припекъ мѣста по Еленинъ в., по склоноветѣ на Руенъ, Шайка, Божидарица и др. върхове на Осоговска пл., по варовититѣ скали на Прѣкръстие до Ловничкото ждрѣло и др.

## Crassulaceae D. C.

### Sempervivum L.

●S. mantanum L. По каменpotититѣ склонове на Мусалла, като се слиза къмъ долината на Бѣли Искъръ.

S. Wulfenii Hppe. По каменититѣ склонове на в. Уши, не далечъ отъ Мусулската мина.

S. patens Grsb. (Heuffelii Schtt.). По склоноветѣ на Мусалла заедно съ S. montanum, отъ който видъ сравнително е по-разпространено и се срѣща на повече мѣста въ Рила и Родопитѣ.

S. hirtum L. По каменититѣ поли на в. Уши въ мѣстностьта Църни камъкъ, близу до Мусулската мина. Сѫщото се срѣща и по канаритѣ на в. Руй. Пò-рано намѣрено на Витоша (вж. Vel. Fl. blg., Suppl. I, 111) и по Юмрукъ-чалъ, Марагидикъ, Вѣженъ и Козята стѣна (Ур. Мсб. XVII, 18).

### Sedum L.

S. maximum Sut. (S. Telephium L., var.. S. latifolium Bertol.). По варовититѣ скали на Одоровското ждрѣло, между с. Одоровци и Погановския манастиръ. По склоноветѣ на в. Уши, въ горицата надъ Мусулската мина. По скалитѣ на Прѣкръстие до Ловнишкото ждрѣло, въ гората край Ерма.

S. dasyphyllum L. По каменититѣ склонове на в. Руй.

S. album L. Всѫдѣ разпространено по канаритѣ и каменнитѣ огради около Рилския манастиръ; по в. Руй; по голитѣ сухи скали по Планинички ридъ; въ изобилие по канариститѣ склонове на Люлинъ пл.; въ долината на Бѣли Искъръ.

●S. repens Schlech. По влажнитѣ канари на в. Божидарица въ Осоговска пл.

S. acre. L. По сухитѣ каменисти изложения на Еленинъ в.

S. Cepaea L. (S. tetraphyllum S. S., S. gallioides All., S. strictum C. K., S. spathulatum W. K.). По влажнитѣ ронливи сипеи въ буковата гора между Цървена ябълка и с. Богословъ (Осоговска пл.).

●S. annuum L. (S. parnassicum Boiss.). По канаритѣ на в. Руй; по Мусалла, около Рибнитѣ езера по Мермера и др. височини.

S. Grisebachii Hldr. (S. annuum L., var. racemiferum Grsb.). По каменциститѣ склонове на Люлинъ пл.; по склоноветѣ на Еленинъ в., дѣто достига близу до 2000 м.; около Рибнитѣ езера.

S. pallidum M. B. По канаритѣ не далечъ отъ с. Тополово въ Родопитѣ.

S. caespitosum D.C. (Crassula Magnolii D. C.). По канариститѣ склонове на Мусалла, къмъ долината на Бѣли Искъръ. По-рано този видъ е намѣренъ около Пороса, Т.-Пазарджикъ (Vel, 1893), вредъ (?) въ долината на Искъра (Яневъ, Псп. LXII, 40). и въ Родопитѣ (вж. Псп. LXII. 1901).

## Saxifragaceae D. C.

### Saxifraga L.

●S. Aizoon Jcq. β) var. *moesiaca* Vel. (1892). По канаритѣ на пѫтя отъ Рибнитѣ езера прѣзъ сѣдловината Мермера за долината на Илиина рѣка. Пò-рано намѣрено само при Дупница (Forel). Вж. Vel. Fl. blg., Suppl. I. 113—114.

●S. bryoides L. По голитѣ канари по самия върхъ на Мусалла, образува самостоятелни огнища. Срѣща се почти по всички рилски височини.

●S. muscoides Wulf. (S. moschata Wef.). По мѫчно достѫпнитѣ влажни карпи на Еленинъ върхъ, дѣто достига до 2400 м.

●S. cymosa W. K. Около снѣжнитѣ сосни на Еленинъ в., Рибнитѣ езера, Мусалла. Образува малки бунища и достига до 2700 м.

S. bulbifera L. Изъ ливадитѣ около Германския манастиръ въ Лозенска пл.

●S. stellaris L. Край поточнитѣ мѣста на Еленинъ върхъ.

●S. heucherifolia Grsb. et Schenk. По канаритѣ изъ буковата гора и по влажнитѣ мѣста между войнишката кула на Илиина рѣка и Рилския манастиръ. Пò-рано този рѣдъкъ видъ е намѣренъ при Бачково въ Родопитѣ (Стр., вж. Vel. Fl. blg., Suppl. I. 116—117).

### Chrysosplenifolium L.

C. alternifolium L. По мочурливитѣ мѣста между Яфора и Говедарника по пѫтя отъ Рилския манастиръ за Рибнитѣ езера.

## Umbelliferae Juss.

### Orlaya Hffm.

O. grandiflora Hffm. Изъ ливадитѣ въ околноститѣ на Рилския манастиръ.

O. Daucorlaya Murbeck. Туй рѣдко растение е твърдѣ разпространено изъ ливадитѣ между с. Държина и с. Гоинъ-долъ въ Царибродско. Пò-рано е намѣрено прѣзъ 1897 г. отъ Стрибрни по хълмоветѣ около Хасково. Вж. за подроб. Vel. Fl. blg., Suppl. I. 118.

### Daucus L.

D. Carota L. (D. mauritanicus Pall.). По сухитѣ трѣвисти поли на Руй; по политѣ на Мусалла; въ долината на Бѣли Искъръ и въ оная на Любатска рѣка.

D. stenulosus Guss. По пѣсъкливитѣ и ронливи склонове на Руй. Намира се още около Варна (Vel. 1885), около Расова (Panč.), при Хисарскитѣ бани (Шк.) въ долината на Камчия, Стамапулъ и Янхиало (Д-ръ Петковъ, Псп. LXII, 42.). Въ Македония се намира въ околноститѣ на Охридъ (вж. Grecescu, Plantes de la Macédoine, 31). За описанието му вж. Vel. Fl. blg., Suppl. I. 119.

### Torilis G.

T. neglecta R. Scht. (T. chlorocarpa Spr., T. syriaca Boiss.). По изложенитѣ на припекъ мѣста въ Темнилѫкъ въ Коньовска пл.

T. nodosa Gaer. (Caucalis nodiflora Jcq.). Доста рѣдко растение по камениститѣ мѣста въ долината на Ерма, по Прѣкръстие.

### Angelica (L.).

●A. silvestris L. По течението на Цатаришката рѣка и край поточнитѣ мѣста по в. Хайдушки прѣслапъ не далечъ отъ пограничния постъ. Пò-рано туй рѣдко растение е намѣрено на Равно буче и Копренъ (Panč.) и край Аладинското блато въ Варненско (Шк. 1897).

### Ferulago K.

F. silvatica Bess. По в. Равна нива и по Синанова чука въ Осоговска пл. Изъ влажнитѣ ливади по склоноветѣ на Люлинъ пл.,

особно като се навалящъ отъ билото къмъ с. Градоманъ. Отъ послѣдната мѣстность екземпл. сѫ особно едри. Бъл. наз. *дeвeдecилъ* (Кюстендилско).

## Peucedanum L.

P. Chabraei Rchb. (P. cervifolium Vill., Palimbia Chabr. D. C.). Изъ ливадитѣ по Хайдушки прѣслапъ, Уши, Патарица, около Ржанския постъ, по Баба поляна и другитѣ погранични височини.

## Pastinaca L.

●P. hirsuta Panč. По трѣвиститѣ мѣста на в. Вильо-коло и изъ подалпийскитѣ ливади около Рилския манастиръ. Стебло 50—70 см., петурата на долнитѣ листа 10 см. × 3—4 см., лучитѣ на крайнитѣ сѣнничета 5 с.м. дълги, плодъ 5 мм. × 3 м.м. За пълното му описание вж. Vel. Fl. blg. 208—209.

## Meum Jcq.

●M. Mutellina Gärt. (L.). Всждѣ между грамудацитѣ въ мочурливитѣ мѣста между Яфора и Рибнитѣ езера (Рила).

## Oenanthe (L).

●O. stenoloba Schur. Изъ ливадитѣ по политѣ на Бричеборъ въ долината на р. Рила. По-рано намѣрено на Мусалла (Стриб., 1897). Вж. за подр. Vel. Fl. blg., Suppl. I. 127.

## Chaerophyllum L.

Ch. bulbosum L. По сѣнчеститѣ влажни мѣста въ долината на Бѣли Искъръ.

Ch. temulum L. Туй доста рѣдко растение се срѣща по сѣнчеститѣ залѣсени мѣста въ гората на Влашка пл. близу до Погановския манастиръ.

●Ch. hirsutum L. (Ch. Cicutaria Vill.). По политѣ на Еленинъ в., прѣимуществено по влажнитѣ трѣвисти и крайпоточни мѣста.

●Ch. balcanicum Vel. 1893. (Ch. elegans Vel.). Изъ ливадитѣ около Рилския манастиръ, по политѣ на Бричеборъ. За опис. вж. Vel. Fl. blg., Suppl. I. 128—129.

### Anthriscus Hffm.

●A. alpestris W. G. (Chaerophyllum nitidum Whlnb.). Въ буковата гора около Цървена Ябълка (Осоговска пл.).

### Aegopodium L.

A. Podagraria L. По влажнитѣ сѣнчести мѣста по политѣ на Люлинъ пл., изъ влажнитѣ ливади около Рилския манастиръ.

### Carum L.

C. Carvi L. Въ непосрѣдственитѣ околности на София.

### Bupleurum L.

●B. orbelicum Vel. 1890. По сухитѣ алпийски ливади на Еленинъ в.

C. gramineum Vill. По варовититѣ канари въ Одоровско ждрѣло на Ерма. Сѫщо така и въ гората Забелъ до с. Полска Скакавица.

B. sulphureum Boiss. Това рѣдко за българската флора растение, намѣрено по-рано надъ Мирково и Пещера въ Родопитѣ (Стриб.), събрахъ по канаритѣ на Голо бърдо надъ с. Батановци. Вж. Vel. Fl. blg., Suppl. I 37.

### Smyrnium L.

S. perfoliatum L. Твърдѣ обикновено растение между шубрацитѣ и залѣсенитѣ мѣста по Влашка пл.

### Bifora Hffm.

B. radians M. B. Изъ нивитѣ не далечъ отъ с. Желюша (Царибродско). Бълг. нар. *колендро*.

### Astrantia L.

A. major L. forma. Изъ ливадитѣ по сѣверо-западнитѣ склонове на Люлинъ пл., достига до 1 метръ височина. По-дребни сѫ екземпл., що събрахъ по залѣсенитѣ трѣвисти мѣста на Бричеборъ, въ долината на р. Рила.

### Sanicula L.

S. europaea L. По сѣнчеститѣ мѣста изъ дѫбовитѣ гори между Погановския ман. и с. Държина. Сѫщо така и въ Лозенска пл. Обикн. растение.

## Araliaceae Juss.

### Hedera L.

H. Helix. L. Въ гората между с. Германъ и Германския манастиръ въ Лозенска пл. На много мѣста се срѣща изъ горитѣ въ ю.-западна България.

## Corneae D. C.

### Cornus L.

C. mas. L. По върха Радешъ и другитѣ височини около Милкова ливада твърдѣ разпространено. Тукъ отъ плодоветѣ му добиватъ хиляди литри дрѣновка (ракия). Обикн. изобщо изъ горитѣ въ ю.-западна България. Добръ питоменъ дрѣнъ се забѣлѣзва въ много Кюстендилски села, като с. Колуша, с. Уйно и др.

C. sanguinea L. Твърдѣ обикновено растение въ Влашка и Гребенъ пл. въ околноститѣ на Погановския ман., въ дѫбовата гора на Люлина пл., тукъ-тамъ въ долината на Ерма между Трънъ и Одоровци и пр. Бълг. нар. *Пъси-дрѣнъ*.

## Caprifoliaceae Rich.

### Viburnum L.

V. Lantana L. Въ гората Забелъ, въ долината на р. Ерма, по склоноветѣ на Коньовска пл. и Люлинъ пл. и др.

### Sambucus L.

●S. racemosa L. По камениститѣ и трѣвисти мѣста на в. Уши и въ гората около Мусалската мина.

### Lonicera L.

L. Xylosteum L. Тукъ-тамъ по влажнитѣ сѣнчести мѣста въ долината на Тиха Рила между Яфора и Говедарника. Въ гората между Чамъ-кория и Тоскова бичкия.

●S. nigra L. Тукъ-тамъ по залѣсенитѣ височини около Чамъкория.

## Rubiaceae Juss.

### Galium L.

G. rubioides L. (G. articulatum Lam., G. geniculatum R. S.). По варовититѣ скали на Църковище до с. Полска Скакавица, по Ловничко ждрѣло, по Голо бърдо. Прѣимуществено на варовитъ теренъ.

G. turcicum Vel. Въ буковата гора между Цървена ябълка и с. Богословъ. Между Пастра и Рилския манастиръ въ буковата гора. За описанието му вж. Vel. Fl. blg. 231.

G. Mollugo L. (G. elatum Thuil, G. album Frsk.). По трѣвиститѣ мѣста на Плана планина, по ливадитѣ на в. Руй.

G. verum L. Край храсталацитѣ и неразработени трѣвисти мѣста около Милкова ливада въ пролома на Искъра.

G. ochroleucum Kit. Въ околноститѣ на Трънъ, въ гората около манаст. Св. Арахангелъ, по Прѣкрьстие.

●G. anisophyllum Vill. (G. alpestre R. Sch., G. umbellatum Vel., 1889.). По алпийскитѣ поляни на Елининъ в. и Мусалла. Достига до 2000 м. Екз. отъ послѣдния в. сѫ по-дребни. Стебло 4—10 с.м. вис., вѣнче 3 м.м. въ диаметъръ. За подр. вж. Vel. Fl. blg. 234.

G. Cruciata Scop. Въ гората на Влашка и Гребенъ пл., около София и пр. Изобщо обикновено въ цѣла ю.-западна България.

G. vernum Scop. (G. Bauhini R. Sch.). По сѣнчеститѣ мѣста въ гората всждѣ по течението на Бѣли Искъръ.

G. Schultesii Vest. Доста обикновено растение въ буковата гора на Рудина пл., около Дъсчанъ кладенецъ, по в. Прѣслапъ надъ с. Ранилукъ. Прьвъ пѫть въ България намѣрено отъ Форманекъ въ Карабаиръ и Саркаджа. (Vel. Fl. blg., Suppl. I 140.).

### Asperula L.

A. taurina L. Въ околноститѣ на Милкова ливада и по върха Яблената надъ Лѫкатнишкитѣ колиби и по в. Радешъ. Обикновено въ гората на Влашка пл. между Погановския ман. и с. Одоровци.

A. odorata L. var. *stenophylla*. За този новъ вариететъ вж. Vel. Neue Nachträge zur Flora von Bulgarien, 6., 1902. По сѣнчеститѣ мѣста въ буковата гора около Германския манастиръ въ Лозенска пл. и по Люлинъ пл.

A cynanchica L. По варовититѣ скали на Прѣкръстие и по Ловничкото ждрѣло.

A. longiflora W. K. var. *flaccida* Ten. Югово, Павелско. Вж. за под. горната брошура отъ Velenovsky.

### Sherardia L.

S. arvensis L. По влажнитѣ мѣста въ долината на Ерма между с. Одоровци и ждрѣлото.

## Valerianeae D. C.

### Valeriana L.

V. officinalis L. По влажнитѣ каменисти мѣста въ долинитѣ на Любатската рѣка Патаришката и Мусулската; по течението на Ерма и въ долината на Бѣли Искъръ.

●V. tripteris L. По високитѣ карпи на Еленинъ върхъ въ Рила.

### Valerianella Hall.

V. olitoria Poll. Обикновено растение по трѣвиститѣ и шубрасти мѣста по юго-източнитѣ склонове на Люлинъ пл.

V. membranacea Lois. (V. tridentata Stev.). По сухитѣ ридове около Германския ман. въ Лозенска пл.

## Dipsaceae D. C.

### Scabiosa L.

S. Columbaria L. Изъ подалпийскитѣ поляни на Руенъ. Между грамудацитѣ по склоноветѣ на Мусалла. Въ буковата гора на Рудина пл., по Прѣслапъ и около Дъсчанъ кладенецъ.

●S. lucida Vill. По трѣвиститѣ мѣста въ Капански долъ.

S. ochroleuca L. По сухитѣ трѣвисти мѣста въ долината на Ерма между Трънъ и с. Одоровци. Въ долината на Долно-Мелнишката рѣка.

S. silaifolia Vel. 1886. По трѣвиститѣ залѣсени мѣста между Червена скала и Тоскова бичкия. Стебло вис. 30—70 см., листа 7—10 см. × 4—5 см., листни дѣлове $1/2$—$1\,1/2$ мм. широки, цвѣтоносна главичка 2—$2\,1/2$ см. широка, плодоносна $1\,1/2$ см. дълга, плодъ 3 мм. дългъ. За подроб. вж. Vel. Fl. blg. 244.

### Succisa Mch.

●S. pratensis Mch. (Scabiosa Succisa L.). Изъ мочурливитѣ ливади на Голѣми станъ.

### Dipsacus L.

D. pilosus L. По влажнитѣ залѣсени и крайпоточни мѣста въ Темнилѫкъ, не далечъ отъ Поцърненскитѣ ханчета въ Коньовска пл.

### Knautia Coult.

●K. drymeja Heuff. (K. silvatica Pč., K. silv. b) rosca Vel.). По каменииститѣ трѣвисти мѣста изъ дѫбовата гора между Погановския ман. и с. Власи. Сѫщото по трѣвиститѣ склонове на Руй и по ливадитѣ по политѣ на Бричеборъ (Рила).

●K. magnifica Boiss. По каменииститѣ и трѣвисти склонове на Руй, въ гората по Люлинъ пл., между Тоскова бичкия и Марицинитѣ езера, изъ ливадитѣ на Бабина поляна, Патарица, Хайдушки прѣслапъ, в. Уши до мината и др. по планинския пограниченъ гребенъ.

## Compositae L.

### Bidens L.

B. cernua L. По мочурливитѣ и крайпоточни мѣста въ долината на р. Ерма, между Трънъ и с. Одоровци. Въ долината на Долно-Мелнишката рѣка.

B. orientalis Vel. 1888. Въ околноститѣ на Трънъ, по мочурливитѣ, а често пѫти и въ водата въ долината на Ерма, край р. Ловница до Прѣкръстие. За подр. вж. Vel. Fl. blg. 250—251.

### Doronicum L.

D. cordifolium Sternb. (D. caucasicum Vis., D. Columnae Ten.). Въ пукнатинитѣ на скалитѣ въ гората на Влашка пл.; между Яфора и Говедарника въ Рила.

D. caucasicum M. B. Въ усойнитѣ влажни и сѣнчести мѣста въ Рила между Кьркулицитѣ и Говедарника заедно съ горния видъ. По-рано намѣрено въ Родопитѣ около Садово и Станимака (Стр.), при Бачково (Vel) и въ долината на Лѣпеница (Чепинско, Геор. Мсб. V. 316). Вж. Vel. Fl. blg. Suppl. I. 150.

## Senecio (L).

S. vulgaris L. По трѣвиститѣ мѣста въ непосрѣдственитѣ околности на София.

S. vernalis W. K. (S. peduncularis Grsb., S. crassifol. Fl. Gr., S. vernus Urv.). По политѣ на Руенъ образува отдѣлни бунища. По пѣсъкливитѣ мѣста край пѫтя между Горна Баня и ман. Св. Кралъ въ Люлинъ пл. По голитѣ ронливи ридове въ Лозенска пл.; край поста на Хайдушки прѣслапъ и др. височини въ ю.-западна България.

●S. nebrodensis L. (S. rupestris W. K., S. montanus Hpe.). Тукъ-тамъ по каменииститѣ мѣста между Рилския ман. и Говедарника.

S. Jacobæa L. По трѣвиститѣ влажни мѣста около Демиръ-Капийския постъ, по течението на Бѣли Искъръ и по онова на Горна Марица.

●S. Arnautorum Vel. 1888. По мочурливитѣ и крайпоточни мѣста на Руенъ не далечъ отъ войнишкия постъ, образува отдѣлни гнѣзда. За опис. на този видъ вж. Vel. Fl. blg. 254—255.

●S. erubescens Pč. 1883. По влажнитѣ мѣста между грамудацитѣ на Мусалла, до 2500 м. Стебло 30—40 с. м., долни листа 4—5 с. м. (безъ дрѫжка) × 2—2½ с. м., обвивка (involucrum) 12 м. м. широка. За повече подроб. вж. Vel. Fl. blg. 255.

●S. carpaticus Herb. По високитѣ каменисти склонове на Мусалла.

●S. transsilvanicus Schur. Между грамудацитѣ по Мусалла. За подроб. описание на този рѣдъкъ видъ вж. Vel. Fl. blg. 257—258 и Геор. Мсб. V. 312.—313.

## Anthemis L.

A. tinctoria L. Твърдѣ обикновено растение въ дѫбовата гора Забелъ до с. Полска Скакавица и по всички почти други околни височини по сухитѣ припечни мѣста. Въ долината на Любатска рѣка и въ Рила по течението на Илиина р., Рилска рѣка и др.

A. austriaca Jcq. По трѣвиститѣ мѣста въ непосрѣдственитѣ околности на София.

A. Triumfetti All. Този новъ за България видъ намѣрихъ по трѣвиститѣ мѣста въ буковата гора на Рудина пл., не далечъ отъ Дъсчанъ кладенецъ. Вж. цит. по-горѣ брошура отъ пр. Velenovsky.

## Achillea L.

A. setacea W. K. По ридоветѣ около Цървена ябълка въ Осоговска пл. Всждѣ между Власина и Дъсчанъ кладенецъ. Между Чамъ кория и Червена скала.

●A. tanacetifolia All. b) subsp. *lanata* Spr. По склоноветѣ на Еленинъ в.

A. odorata Koch. Всждѣ по ливадитѣ на Патарица, Хайдушки прѣслапъ, Панчинъ гробъ и други погранични височини. По политѣ на Люлинъ пл. и Мусалла.

A. crithmifolia W. K (A. nobilis Roch., A. diversifolia Schurr., A. leptophyllum C. K.) По камениститѣ и трѣвнати мѣста на Вильо-коло.

A. grandifolia Friv. (A. peucedanifolia Grsb., A. cuneata Sch. B.). Твърдѣ обикновено растение по камениститѣ залѣсени мѣста по Влашка пл.

A. clypeolata Sm. Туй растение, извѣстно до сега само за Балканския полуостровъ, е доста обикнов. по варовититѣ скали на Одоровското ждрѣло и въ долината на Ерма между Трънъ и с. Одоровци. Изобщо разпространено въ България. За подроб. вж. Vel. Fl. blg. 265.

A. compacta Wlld. (A. sericea Jka, A. glomerata M. B., A. coarctata Poir). Всждѣ по скалиститѣ ридове между с. Полска Скакавица и Ръждавица.

A. ageratifolia Sibth. (A. serbica Petrović, Ptarmica Aizoon Grsb.). Туй рѣдко растение слабо е разпространено по варовититѣ мжчнодостжпни скали на Одоровското ждрѣло въ Влашка пл. на около 750 м. п. м. Повече по билото на Голо бърдо, отдѣто екз. сж по-дребни. Май. Стебло 10—16 с. м., долни листа 3—4 с. м. × 2—3 м. м., обвивка 1 с. м. широка и 5 м. м. дълга, езичести цвѣтове 4 м. м. широки. За опис. вж. Vel. Fl. blg. 268. Обикн. по сухитѣ варовити скали на Вѣженъ (Н. Сжевъ, Псп. LXII), рѣдко по Карловския балканъ (ур. Мсб. XVIII, 57).

●A. multifida D. C. (A. atrata Sm., A. aromatica Vel. 1886). По канаритѣ между изворитѣ на Марица и Мусалла. Тукъ-тамъ по карпитѣ на Еленинъ в. Екземп. отъ послѣдната мѣстность сж по-едри.

Achillea sp. По височинитѣ на Милкова ливада, въ пролома на Искъра.

## Leucanthemum Lam.

L. vulgare Lam. forma (Chrysanthemum Leuc. L.). По трѣвиститѣ мѣста въ долината на Ерма между Трънъ и Одоровци. Екземпляритѣ отъ ливадитѣ на Люлинъ пл., Лозенска пл. и около Рилския манастиръ сѫ тѣснолинейни. Прѣходни форми се срѣщатъ въ Влашка пл.

## Pyrethrum G.

P. Parthenium Sm. По залѣсенитѣ склонове на Уши, до Мусунската мина.

## Chamaemelum Vis.

Ch. inodorum Vis. (Matricaria inod. L.) По трѣвиститѣ склонове на Еленинъ в.

Ch. trichophyllum Boiss. (Chrysanthemum tenuifolium Kit.). По камениститѣ склонове на Руй; въ долината на Любатска рѣка; изъ ливадитѣ около войнишката кула на Илиина рѣка не далечъ отъ Рилския ман.; по Вильо-коло, Мали-Стрѣшеръ и др.

## Artemisia L.

A. vulgaris L. Обикновено всждѣ по неразработенитѣ мѣста въ долината на Ерма.

A. camphorata Vill. По варовититѣ скали на Одоровското ждрѣло и по Голо бърдо надъ Батановци.

## Gnaphalium (L).

●G. supinum Pč., var balcanicum Vel. Въ алпийския поясъ на Еленинъ в. около таещитѣ снѣжни соспи надъ 2300 м. Изглежда разпространено по всички Рилски и Родопски височини. Стебло 2—5 с. м., долни листа 1—$1\frac{1}{2}$ с. м. $\times$ $1\frac{1}{2}$—$2\frac{1}{2}$ м. м., главичка 6 м. м. дълга и 5 м. м. широка. Сѣмка 1 м. м. За подроб. опис. вж. Vel. Fl. blg. 275—276.

●G. dioicum L. (Antennaria dioica Gaertn., G. alpinum C. A. M.). По алпийскитѣ поляни на Еленинъ върхъ и около Рибнитѣ езера. По скалиститѣ склонове на Мусалла.

## Solidago L.

S. Virgaurea L. Между клекашитѣ по политѣ на Мусалла. По влажнитѣ мѣста изъ ливадитѣ на в. Уши, въ гората около

Мусулската мина. Всждѣ по сѣнчеститѣ мѣста изъ гората на Рудина пл., между с. Прѣслапъ и Дъсченецъ.

### Erigeron L.

E. acre L. Всждѣ по сухитѣ варовити ридове около пл. Скакавица; въ долината на р. Сушица; по горното течение на р. Марица и др.

E. canadense. L. По сухитѣ каменисти открити мѣста въ долината на Ерма.

### Bellis L.

B. perennis L. Всждѣ по мучурливитѣ и крайпоточни мѣста и ливади около Трънъ, въ долината на Ерма, въ Лозенска пл., въ дефилето на Искъра, около Поагановския ман. и др.

### Telekia Bmg.

●T. speciosa Bmg. (Bupthalmum cordifolium Kit., T. ovata C. K.). По влажнитѣ гористи мѣста въ долината на Любатска рѣка.

### Inula (L).

I. hirta L. Обикновено по Люлинъ пл. и въ цѣла почти ю.-западна България.

I. salicina L. Между Трънъ и Ловничкото ждрѣло въ долината на Ерма.

I. ensifolia L. По варовититѣ скали на Църковище и по съсѣднитѣ варовити ридове около Полска скакавица. Об. раст.

I. Oculus, Christi L. (I. campestris Bess., J. montana M. B.). По Прѣкръстие до Ловничкото ждрѣло.

I. Britanica L. Разпространено всждѣ по влажнитѣ трѣвисти мѣста около селата Ръждавица, Гирановци, въ долината на Драговищица, Любатска р. и др.

I. macedonica Hsskn. Туй рѣдко за България растение се срѣща по голия варовитъ масивъ до водопада при с. Полска скакавица. Доколкото ми е извѣстно, до сега този видъ у насъ е намѣренъ само въ Родопитѣ отъ Janka и Velenovsky. За подроб. вж. Vel. Fl., blg., Suppl. I, 160—161.

### Eupatorium L.

E. cannabinum L. По сѣнчеститѣ, влажни и крайпоточни мѣста въ долината на Ерма.

### Petasites G.

●P. officinalis Mch. (Tussilago Petas. L., P. ochroleucus Boiss.) По влажнитѣ ронливи склонове въ Лозенска пл.

### Homogyne Cass.

●H. alpina Cass. (Tussilago alp. L.). Изъ мочурливитѣ трѣвисти мѣста между Амбарето и Рибнитѣ езера. Обикнов. по всички почти български планини.

## II Cynocerphalae Juss.

### Elhinops L.

E. banaticus Roch. Изъ нивитѣ по политѣ на Голо бърдо надъ Батановци. Въ околноститѣ на Трънъ. Об. всѫдѣ почти въ ю.-западна България.

E. microcephalus S. S. Об. растение по ридоветѣ и сипеитѣ въ цѣла почти ю.-западна България.

### Carlina L.

Carlina acaulis L. Туй рѣдко за българската флора растение се срѣща по каменититѣ ридове между с. Горна Любата и пограничния Ржански постъ. По-рано намѣрено отъ Панчича на височината Букова глава.

C. vulgaris L. Твърдѣ обикновено растение особено по сипеитѣ и каменнститѣ планински мѣста всѫдѣ въ юго-западна България, особно въ Крайщето. По-рано намѣрено отъ Георгиева въ Чепинско, около Карнобадъ и островитѣ до Бургазъ (Мсб. V. 229). Стрибрни го е намѣрилъ при с. Чаушово въ Родопитѣ.

### Chamaepeuce D. C.

Ch. afra D. C. (Cirsium cynaroides Grsb., C. afr. D. C.).

По скалиститѣ склонове на в. Руй и Голо бърдо. Недавна този видъ за първи пѫть е билъ намѣренъ и въ Румъния (Вж. Grecescu, Plantele indigene din Romaniea, 28).

## Crisium Scp.

C. armatum Vel. 1888. По трѣвиститѣ мѣста въ долината на Бѣли Искъръ. За подроб. вж. Vel., Fl. blg. 292.

C. ligulare Boiss. b) *subsp. albanum* Wettst. Тукъ-тамъ въ Рудина пл. между с. Ранилукъ и Дъсчанъ Кладенецъ. Въ околноститѣ на Цървена ябълка.

C. lanceolatum Scp. Изъ нивитѣ въ мѣстностьта Темнилѫкъ въ Коньовска пл. и на други мѣста въ юго-западна България.

●C. appendiculatum Grsb. По влажнитѣ и крайпоточни мѣста въ долината на р. Ерма и по Бричеборъ. По горното течение на Марица, въ мѣстностьта Тоскова бичкия. Стебло 1 м. високо, срѣдни листа 30 см. × 13 см., листни дѣлове 6 см. × 2 см., главичка 3 см. дълга и $1^1/_2$ см. широка. За подроб. описание вж. Vel. Fl. blg. 296. или Жив. J. Јуришић, Принове за флору Кральвинье Србје, 121.

C. Candelabrum Grsb. По камениститѣ голи мочурливи брѣгове на Патаришката и Мусулска рѣки. Въ околноститѣ на Цървена ябълка (Осоговска пл.).

C. arvense Scp. (L). C. incanum. M. B., Serrat. ciliata M. B.). По голитѣ ридове и по сипеитѣ въ Плана планина и по политѣ на Голо бърдо. Обикн. въ цѣла почти юго-западна България.

C. arvense Scp. var. *incanum?* Въ долината на Ерма, между Трънъ и Одоровци.

## Carduus.

C. leiophyllus Petr. (Др. C. Петровић: Додатак флори околине Ниша стр. 105.). По камениститѣ склонове на Голо бърдо откъмъ с. Батановци. За описанието на този сръбски видъ вж. Vel. Fl. blg. 299 или Јуришић, Принове за флору Крал. Сребије, 22.

●C. alpestris W. K. По ливадитѣ на Хайдушки прѣслапъ, не далеко отъ нашия пограниченъ постъ. Много по-обикновено по камениститѣ поли на Мусалла.

C. globifer Vel. Тукъ-тамъ въ гората на Влашка пл. Стебло 40—70 см. вис., долни листа 13 см. ×4—5 см., главичка 2—$2^1/_2$ см. широка. Вж. за подробности Vel. Fl. blg. 300—301. и Suppl. I. 166.

C. acanthoides L. Обикновено растение въ долината на Бѣли Искъръ. Об. въ цѣла юго-западна България. Намѣстѣ покрива цѣли пространства.

## Jurinea Cass.

J. arachnoidea Bge. (J. Ledebourii Bge., C. mollis M. B.). По варовититѣ канари на Влашка пл. и по Одоровското ждрѣло на Ерма.

## Centaurea (L).

C. razgradensis Vel. 1886. Изъ ливадитѣ по в. Патарица, Уши и Хайдушки прѣслапъ. За подробно опис. вж. Vel. Fl. blg. 306.

C. Jacea. L. По трѣвиститѣ мѣста въ Темнилѫкъ. (Коньовска планина). Въ долината на Бѣли Искъръ.

C. stenolepis Kerner. Обикновено край букашитѣ между Цървена ябълка и Богословъ. Всѫдѣ въ гората на Рудина пл. като се отива къмъ Дъсчанъ кладенецъ. Въ суходолието Сушица.

●C. nervosa Wlld. Тукъ-тамъ по алпийскитѣ ливади на Мусалла.

●C. Kerneriana Jka. По канаритѣ въ долината на Бѣли-Искъръ между Демиркапийския пограниченъ постъ и водопада. Доста рѣдко растение. Георгиевъ го цитира тъй сѫщо като рѣдъкъ видъ по пукнатинитѣ на варовититѣ скали надъ р. Тъжа. Мсб. V. (228). Сѫщия видъ се срѣща въ Македония, около Охридъ. (Grecescu, Plantes de la Macédoine, 34.).

C. cana S. S. (C. variegata Lam.). По каменииститѣ и трѣвисти мѣста на в. Руенъ (Осогов. пл.).

●C. orbelica Vel. 1900. (C. variegata All. β). albida Grsb.). Въ алпийския поясъ на Еленинъ в. и около Рибнитѣ езера, надъ 2000 м. Тукъ-тамъ изъ ливадитѣ на Патарица, Хайдушки прѣслапъ, в. Уши. За подр. му описание вж. Vel. Fl. blg. 310—311 и Георгиевъ, Мсб. V, 321—322.

C. maculosa Lam. (C. paniculata M. B., C. Biebersteinii D. C.). По сухитѣ каменисти склонове на Руй. Въ долината на Бѣли Искъръ и по политѣ на Мусалла. По ридоветѣ въ мѣстностьта Зѫбелъ между с. Ръждавица и с. Полска скакавица.

●C. tartarea Vel. 1886. Въ пукнатинитѣ на канаритѣ между Рилския манастиръ и войнишката кула при Илиина рѣка. За опис. вж. Fl. blg. 318—319.

C. solstitialis L. Твърдѣ разпространено растение всѫдѣ по ридоветѣ и край пѫтищата на много мѣста въ юго-западна България.

C. salonitana Vis. (C. latisquama D. C. etc.). Тукъ-тамъ по ливадитѣ и сипеитѣ между с. Сиришникъ и Горна Врабча. По р. Матковица.

C. iberica Trev. Между с. Поганово и Желюша всждѣ по неразработенитѣ мѣста, край пжтищата и пр. Об. въ цѣла юго-западна България.

●C. montana L. Тукъ-тамъ по камениститѣ мѣста по билото на Люлинъ пл., между ман. Св. Кралъ и с. Градоманъ. По варовититѣ скали на Одоровското ждрѣло откъмъ Влашка пл. По-рано бѣ намѣрено по скалитѣ надъ с. Бачково отъ Стрб. (Вж. Vel. Fl. blg. Suppl. I, 171) и подъ Чадъра откъмъ р. Бистрица (Чепинско), отъ Георгиевъ (Вж. Мсб. V, 229.). Тукъ се срѣща типичната форма.

### Sonchus L.

S. oleraceus L. (S. ciliatus Lam., S. laevis Vit.). По сипеитѣ между с. Изворъ и Коньово.

S. uliginosus M. B. (S. Nymani Tin.). По влажната глинеста почва въ долината на Ерма между Трънъ и Одоровци. Въ долината на Любатска и Църна рѣка. По ливадитѣ на Бабина поляна, Хайдушки прѣслапъ и Патарица.

### Lactuce L.

L. perennis L. (L. cichoriifolia D. C.). Доста обикнов. растение по сухитѣ изложени на припекъ мѣста около Погановския манастиръ, особено по политѣ на Влашка пл.

L. muralis Fr. (Mycelis mur. Rchb., Chondrilla mur. Lam., L. erysimifolia D. C. По влажнитѣ сѣнчести мѣста въ долината на Ерма, по Прѣкръстие и др.

### Prenanthes L.

●P. purpurea L. Въ буковата гора между с. Прѣслапъ и Дъсчанъ кладенецъ, въ Щерби пл. Въ буковата гора около Цървена ябълка въ Осоговска пл.

### Chondrilla L.

Ch. juncea L. По сухитѣ изложения между Тъкляно и село Долня Мелня. По ридоветѣ между с. Ръждавица и с. Полска Скакавица.

### Taraxacum Juss.

●T. Steveni D. C. (Leont. alpinus Stev.). По трѣвиститѣ склонове на Мусалла, доста обикн. растение.

T. serotinum Poir. (W. K.). (T. lanuginosum Noë, T. syriacum Boiss.). Край потоцитѣ по политѣ на Еленинъ в.

## Crepis L.

C. rhoedifolia M. B. По камениститѣ мѣста въ долината на Ерма, не далечъ отъ Ловничкото ждрѣло и по Прѣкрътстие.

C. setosa Hall. (C. hispida W. K.). По скалитѣ на Прѣкрътстие. Срѣща се и по други мѣста въ юго-западна България.

●C. grandiflora Tsch. По сѣнчеститѣ мѣста и подъ шубрацитѣ въ Влашка пл.

C. tectorum L. По сипеитѣ между с. Богословъ и Колуша. Доколкото ми е познато, по-рано намѣрено по сухитѣ ридове до Бѣльовската станция. (Георгиевъ, Мсб. V. 323) и надъ Станимака отъ Стриб. (Vel. Fl. blg. Suppl. I. 176).

## Hieracium L.

H. Pilosella L. По сухитѣ каменисти склонове на Мусалла, близу надъ 2200 м. Въ изобилие по склоноветѣ на Еленинъ в. По голитѣ ридове около Германския манастиръ и по пѫтя отъ тука за Панчарево. По камениститѣ и трѣвисти мѣста по височинитѣ на Зелениградската пл. (в. Руй).

H. murorum L. Изъ гората между Погановския манастиръ и с. Държина. Въ гората на в. Руй. За подробности вж. Vel. Fl. blg., 344.

●H. Kotschyanum Heuff. Изъ алпийскитѣ и подалпийски ливади въ горното течение на Бѣли Искъръ. По̀-рано намѣрено само на Витоша отъ Веленовски.

## Tragopogon L.

T. porrifolium L. Доста рѣдко растение изъ ливадитѣ по сѣверо-западнитѣ склонове на Люлинъ пл., къмъ с. Градоманъ.

T. balcanicum Vel. 1888. По камениститѣ склонове на Витоша къмъ Владайското дефиле.

T. pratense L. (T. minus Fr.). Изъ нивитѣ и по открититѣ трѣвисти мѣста въ Темнилѫкъ (Коньовска пл.).

## Scorzonera L.

S. hispanica L. (S. glastifolia Wld., S. taurica M. B.). Доста обикновено растение по високитѣ варовити скали по Одоровското ждрѣло, откъмъ Влашка пл.

### Leontodon (L.). Juss.

L. asper W. K. (L. saxatilis Vel.). По камениститѣ и трѣвисти мѣста по политѣ на в. Руй.

L. hastilis L. Доста обикн. растение по трѣвиститѣ мѣста на Горни върхъ.

L. fasciculatus Nym. (Apargia cichoracea Ten., Millina leontodontoides Cass.). По сѣнчеститѣ лѣсисти мѣста по върха Руй. Порано този рѣдъкъ видъ бѣ намѣренъ само по рида Кара-тепе при Бургазъ (Vel. 1893) и при Хасково (Стриб. 1896). Вж. забѣл. у Vel. Fl. blg. Suppl. I. 180—181.

### Hipochoeris L.

H. radicata L. По трѣвиститѣ мѣста въ долината на Бѣли Искъръ. Изъ ливадитѣ около Рилския манастиръ. Обикновено въ гората на Влашка пл.; въ гората и по ливадитѣ на Люлинъ пл. по пѫтя отъ Св. Кралъ за с. Градоманъ.

H. maculata L. Около Рилския манастиръ изъ ливадитѣ.

●H. Pelivanoviči Petrovič. Туй растение, което прѣвъ пѫть е било намѣрено отъ Ср. Пеливановић на в. Св. Никола въ Стара-Планина (Сърбия), се срѣща по трѣвиститѣ височини на Мусалла надъ 2600 м. и по политѣ на Бричеборъ. За подр. опис. вж. Vel. Fl. blg. 361—362 или Јуришић, Принове за флору Крал. Србије, 23.

### Lapsana L.

L. grandiflora M. B. Въ буковата гора около Рилския манастиръ.

## Campanulaceae Juss.

### Campanula L.

C. velutina 1890. Въ пукнатинитѣ на Червена скала между Чамъ-кория и Тоскова бичкия.

C. lingulata W. K. (C. capitata Rchp., C. cichoracea S. S.). По трѣвиститѣ мѣста въ долината на Ерма и между Погановския манастиръ и Одоровци. Вслдѣ почти изъ дѫбравата между с. Поганово и Желюша. Тукъ-тамъ по политѣ на Брачеборъ и Еленинъ в. по камениститѣ трѣвисти мѣста.

●C. orbelica Panč. (C. alpina Vel. olim.). По алпийскитѣ пасбища около Рибнитѣ езера. Вслдѣ по ливадитѣ около изворитѣ на

Марица, а така сѫщо и по склоноветѣ на Мусалла. Об. надъ 2000 м. Вж. за подр. Георгиевъ, Мсб. V, 326.

C. moesiaca Vel. 1892. По горното течение на Марица, между Радуилъ и нейнитѣ извори. Въ околноститѣ на Рилския манастиръ изъ ливадитѣ на Бричеборъ. За подр. описание вж. Vel. Fl. blg. Suppl. I. 184.

C. Trachelium L. Всѫдѣ разпространено растение по ливадитѣ на Патарица, Хайдушки прѣслапъ, Вильо-коло, Уши, Бабина поляна и Копански долъ.

C. rapunculoides L. (C. cordifolia C. K.). Въ буковата гора на Рудина пл., Щърби камъкъ, Барносъ, Дъсчанецъ, въ долината на Ерма между Трънъ и Одоровци, изъ ливадитѣ около Рилския манастиръ, въ долината на Любатска рѣка, въ оная на Илиина рѣка и пр.

C. persicifolia L. β) var. sessiliflora C. K. (C. latiloba D. C.). По трѣвиститѣ склонове на Люлинъ пл. между Княжево и Св. Кралъ. По трѣвиститѣ мѣста между Люти долъ и с. Бѣли Искъръ, въ долината на едноименната рѣка. По канаритѣ между Рилския манастиръ и Пастра.

●C. Steveni M. B. (C. abietina Panč., C. simplex Stev.). По алпийскитѣ ливади на Еленинъ в.

C. patula L. По ливадитѣ на Бричеборъ. Между Поганово и Желюша.

●C. epigaea Degen 1891. (C. Velenovskyi Adamović, 1892). По трѣвиститѣ влажни мѣста между Яфора и Амбарето по пѫтя отъ Рилския манастиръ за Рибнитѣ езера.

C. rotundifolia L. По ливадитѣ на Патарица, Уши, Хайдушки прѣслапъ и др.

C. shaerothrix Grsb. (C. Valandii Heuff.). Въ буковата гора на Рудина пл., Щерби пл., около Дъсченъ кладенецъ и между Червена ябълка и с. Богословъ (Осоговска пл.).

C. lanceolata Simk. По ливадитѣ на Руенъ, Патарица, Хайдушки прѣслапъ, Панчинъ гробъ и др.

C. trichocalycina Ten. Fl. Nap. I, p. 67, tab. 16 sub. Campanula. (Alburnica Brign., Adenophora Pichleri Hut., C. Pichleri Vis., Phiteuma graeca Fl. Graec.). Новъ видъ за България. Срѣща се между Яфора и Говедарника въ Рила. За подробното му описание вж. Boissier, Flora orientalis. T. III, 955.

Ар. геогр.: Гърция, Сицилия, Италия, Далмация и сѣверна Африка.

### Specularia Heist.

S. Speculum D. C. (Prismatocarpus Spec. L'Herb., Pr. hirtus Ten., Camp. cordata Vis). По трѣвиститѣ мѣста на Каменички ридъ между Поганово и Желюша. По склоноветѣ на Люлинъ пл.

### Phiteuma L.

•Phiteuma fistulosum Rchb. (Ph. hemisphaericum Friv., Ph. confusum Kerner.). По пѣсъкливитѣ мѣста на самия върхъ на Мусалла. Рѣдко растение.

### Edraianthus D. C.

E. serbicus Kerner. (Petrović, Fl. Nyss.). Рѣдко растение въ пукнатинитѣ на варовититѣ недостѫпни скали въ Одоровското ждрѣло, между Влашка и Гребенъ пл. Пò-рано намѣрено само по варовититѣ скали надъ Коньово (Vel. Vs.) и надъ Драгоманското блато. (Георг. Мсб. V, 325).

E. Kitaibelii D. C., Prodr, VII, p. 449. Новъ видъ за България. Срѣща се по ливадитѣ на в. Уши, Хайдушки прѣслапъ, Панчинъ гробъ, Вильо-коло. За диагн. вж. Boissier, Flora orientalis T III, 887. Въ Македония тоя видъ е намѣренъ най-напрѣдъ отъ Grisebach по високитѣ алпийски ливади на Люботрънъ; и въ Сърбия — по Кобелица и Капаонекъ между 4300—7000 ст. Срѣща се и въ Ромъния. (Вж. Dr Grecescu, Conspectul Florei Romaniei, 379).

Ар. геогр.: Карния, Кроация, Банатъ, Трансилвания.

### Jasione L.

J. Heldreichii Boiss. (J. montana L.). По сухитѣ трѣвисти склонове на Руй, Патарица, Хайдушки прѣслапъ, Рудина пл.; по сипеитѣ между Богословъ и Колуша. Обикновено по скалитѣ въ долината на Любатска р. Въ мѣстностьта Боте между Долна Мелня и Костуринци. За подр. вж. Vel. Fl. blg. 374.

•J. orbiculata Grsb. (J. supina Nym.). Всѫдѣ по влажнитѣ мѣста край грамудацитѣ между Говедарника и Рибнитѣ езера. Въ долината на Бѣли Искъръ и по политѣ на Мусалла.

## Bicornes L.

### Bruckenthalia Rch.

●B. spiculifolia Rchb. Доста обикновено растение всждѣ почти по канаритѣ на Еленинъ в., по склоноветѣ на Мусалла, въ гората между Чамъ-кория и Тоскова бичкия. Не по̀-малко разпространено всждѣ по Хайдушки прѣслапъ, по в. Уши, по Патарица. По Осоговскитѣ височини расте заедно съ Vaccinium vitis idaea. L.

### Vaccinium (L.).

●V. uliginosum L. По мочурливитѣ мѣста между Тоскова бичкия и Мусалла, особно въ тръсището на Марица, не далечъ отъ изворитѣ й. Обикн. надъ 1800 м.

●V. Myrtillus L. По подалпийскитѣ влажни ливади на Патарица, Хайдушки Прѣслапъ, Уши, Панчинъ гробъ, Мали Стрешеръ. Образува отдѣлни гнѣзда. Изобилно по политѣ на Еленинъ в. Въ алпийския поясъ на Рила намѣстѣ образува обширни формации. (Черни боровинки).

●V. vitis ideae L. Всждѣ по алпийскитѣ ливади на Руенъ, Шапка, Бекъ-бунаръ и др. въ Осоговска пл.

### Pyrola L.

P. secunda L. (Ramischia secunda Op.). Тукъ-тамъ изъ буковия лѣсъ въ долината на Тиха Рила.

# III. Corolliflorae.

---

## Oleaceae Lndl.

### Ligustrum L.

L. vulgare L. Твърдѣ обикновенъ храстъ въ горниститѣ мѣста около Трънъ, по Ерма, около манаст. Св. Арахангелъ, изъ джбовата гора всждѣ около Поганово и по пжтя отъ тукъ за с. Държина. Въ гората Зжбелъ между Ръждавица и Полска Скакавица и др. Обикн. въ цѣла почти юго-западна България.

### Syringa L.

S. vulgaris L. Въ долината на Ерма между Трънъ и с. Власи. По скалитѣ въ пролома на Искъра. Въ изобилие по височинитѣ на Голо бърдо, дѣто покрива голѣми пространства. По в. Три уши, не далекъ отъ Драгоманското блато. Априлъ. Тукъ-тамъ въ гората Зжбелъ.

### Fraxinus L.

F. Ornus L. (Ornus europaea Pers., F. rotundifolia Lam., F. diversifolia Koch.). По течението на Долно-Любатската рѣка. По рѣката Ежевица се срѣщатъ по-често и по-едри екземплари. Въ гората Зжбелъ и по Гребенъ и Влашка пл. Въ Коньовска пл. Рѣдко въ Чамъ-кория.

F. excelsior L. Тукъ-тамъ по стръмнитѣ склонове на Уши, въ горицата не далечъ отъ Мусулската мина. Въ Гребенъ пл. и по долината на Ерма; въ гората на Люлинъ пл.

## Asclepiadeae Br.

### Vincetoxicum Mch.

V. laxum. Bartl. (V. officinale Auct.). По течението на Патаришката и Мусулската рѣка. Обикн. всждѣ въ гората на Влашка и Люлинъ пл. Въ долината на Бѣли Искъръ, въ Лозенска пл. и др.

## Apocineae Br.

### Vinca L.

V. herbacea W. K. Изъ гората на Гребенъ пл. и въ мѣстностьта Румка въ землището на с. Поганово западно отъ селото. По трѣвиститѣ склонове на в. Три уши. Бълг. любика с. (Поганово).

## Gentinaceae (Juss.).

### Gentiana L.

•G. lutea L. По влажнитѣ трѣвисти склонове на Мусалла, като се наваля отъ върха къмъ Демиръ-Капийския войнишки постъ.

●G. punctata L. По мочурливитѣ алпийски поляни между Амбарето и Рибнитѣ езера. Коренитѣ му употрѣбяватъ противъ трѣска.

●G. asclepiadea L. Всждѣ изъ ливадитѣ и камениститѣ мѣста на в. Руй. Въ буковата гора по пжтя отъ Девебаиръ за в. Божидарица въ Осоговска пл. Въ гориститѣ сѣнчести мѣста въ долината на Патаришката рѣка, по Бабина поляна, по ливадитѣ на Хайдушки прѣслапъ, Уши, въ буковата гора на Рудина планина, Щерби пл. и др.

G. Pneumonanthe L. Тукъ-тамъ по трѣвиститѣ мѣста изъ буковата гора въ мѣстностьта Боте, не далечъ отъ Вуча поляна. Изъ ливадитѣ на в. Руй.

●G. æstiva R. S. (G. angulosa M. B., G. verna L. var. angulosa Grsb.). По склоноветѣ на Еленинъ в. Достига до 2400 м. около таещитѣ снѣжни соспи.

●G. pyrenaica L. (G. Djimilensis C. K.). Покрай таещитѣ снѣгове около Рибнитѣ езера и по Еленинъ в.

●G. bulgarica Vel. 1887. По високитѣ алпийски и подалпийски поляни на Руенъ въ Осоговска пл. Този български видъ е намѣренъ въ Сърбия (Brn.) и въ Ромъния (Вж. D-r Grecescu, Conspectul Florei Romaniei, 401). Стебло 10—15 см. високо, долни листа $2^1/_2$ см. $\times$ 1 см., чашечната тржбица 3—4 мм. дълга, вѣнче $1^1/_2$—2 см. дълго, кутийка 1—$1^1/_2$ см. $\times$ 4—5 мм. За повече подробности вж. Vel. Fl. blg. 382—383.

●G. lutescens Vel. 1888. Всждѣ по трѣвиститѣ мѣста и по ливадитѣ на в. Руенъ, Шапка, Църни камъкъ и др. Всждѣ надъ 1400 м. по Патарица, Хайдушки Прѣслапъ, Уши и др. Доста разпространено по влажнитѣ мочурливи мѣста по горното течение на Марица близу до нейнитѣ извори; въ долината на Бѣли Искъръ. По трѣвиститѣ мѣста между Червена скала и Тоскова бичкия. За подр. опис. вж. Vel. Fl. blg. 383—384.

## Erythraea Rich.

E. Centaurium Pers. По канаритѣ на Прѣкръстие въ долината на Ерма. Обикн. почти въ цѣла юго-западна България, особно по изложенитѣ на припекъ мѣста.

E. taurica Vel. 1887. По трѣвиститѣ склонове на в. Руй. Подробности за туй доста рѣдко растение вж. у Vel. Fl. blg. 384—385.

(Слѣдва.)

# ВѢСТИ и ОЦѢНКИ.

## Едно писмо отъ Раковски до Гранитски.

Съобщава **А. Т. Илиевъ.**

На младото си врѣме имахме силно желание да си съставимъ една библиотека отъ всички излѣзли до 1868 год. български книги, книжки, брошури, списания и вѣстници. Измежду многото други, рѣдки сега, старопечатни книги, които бѣхме сполучили да си купимъ или размѣнимъ други по-нови и които станаха жертва на пожара въ Ст.-Загора, имаше една малка брошура подъ заглавие: „Истинный гласъ на България или оправдание на Българитѣ и пр.“ отъ А. П. Г. (Гранитски). Доколкото помнимъ, тя бѣ напечатана въ Цариградъ въ печатницата на Тадея Давичияна съ букви по-дребни. Бѣха ми разказвали за нея, че тя е отъ запрѣтенитѣ, считала се за бунтовна книга и на врѣмето си била подложена на *autodafe*. Едвамъ твърдѣ малъкъ брой екземпляри отъ нея сѫ могли да се задържатъ у словослагателитѣ на печатницата и тъй да се разпространятъ между публиката, когато цѣлото издание било конфискувано и унищожено.

Останало ни бѣ въ паметьта, че въ тази брошура имаше едно интересно писмо, написано отъ Г. С. Раковски, за което не срѣщнахме да се говори до сега нийдѣ въ нашата литература. Това ни караше да разпитваме мнозина отъ по-старитѣ наши книжовници за тази брошура и да я търсимъ. Въ нашитѣ народни библиотеки въ София и Пловдивъ не я намѣрихме. Отъ размѣненитѣ разговори съ г-да П. Кисимовъ и П. П. Карапетровъ разбрахме, че тѣ сѫ я виждали на врѣмето, ала не помнятъ цѣлото ѝ съдържание.

Слѣдъ като се установихме да живѣемъ въ Цариградъ отъ октомврия 1900 г., надѣвахме се непрѣмѣнно да намѣримъ тази брошура съ интересното писмо отъ Г. С. Раковски. Ала отъ разпитване на разни търговци и други по-стари българи, заселени тука, не сполучихме нищо да научимъ. Казваше ни се, че „едноврѣменни“ книги вече не останали: едни били изгорени въ врѣме на войната, други, като историята на покойния Кръстевичъ, се пръснали безъ слѣда и пр. Най-послѣ тая година отъ единъ разговоръ съ г. Иванъ Хамамджиевъ, секретарь въ тукашното българско дипломатическо агентство, можахме да избродимъ единъ, ако и не съвсѣмъ пъленъ екземпларъ отъ споменатата брошура.

Тя се намѣри подвързана съ нѣколко други книги и брошури отъ 1858, 1859 и 1860 години, печатани въ Цариградъ, които сж били собственость на покойния Х. Хамамджиевъ, баща на младия И. Хамамджиевъ.

Не ще се впущаме тука да даваме на читателитѣ подробното съдържание на брошурата. Ще се досегнемъ само до нѣкои нѣща, които иматъ извѣстна връзка съ причинитѣ, по които се е появило писмото отъ Раковски.

Книжката която сега съставя твърдѣ голѣма библиографична рѣдкость, има 72 страници. Въ екземплара, който имаме на ржка, липсватъ стр. 51 до 54, вижда се, не случайно. Отъ заглавната страница е откжсната половината, тъй че отъ нея е останало слѣдното:

„Истинный гласъ

на

Българія

или

Оправданіе на българы-тѣ прѣдъ сам . . . свои-ты иноземны доброжелатели . . . срѣщу лъжны-ты и безбожны-ты . . . ствія, что е чинилъ съ народно- . . . Александръ Стоиловъ Бой-оглу . . . нарванъ лъжно Бейоглу, Екз . . .

Съставилъ . . .

Името на автора, както и годината, града и името на печатаря сж скжсани. Ала отъ самия текстъ на брошурата се разбира, че тя е писана, а може-би и печатана на 1853 г. Шрифтътъ е извѣстниятъ отъ календарчетата, издавани въ 60-тѣ години отъ печатницата на Тадея Давичиана, дѣто нѣколко врѣме се печаташе и Славейковата „Гайда“. Авторътъ ѝ А. П. Гранитски се подписва на края въ отговора на писмото отъ Раковски.

Отъ самото непълно заглавие на брошурата се вижда, че тя е насочена срѣщу извѣстния на врѣмето си и не безъ заслуга български дѣецъ, сега покойникъ, Александръ Екзархъ, родомъ отъ Стара-Загора. Тя е единъ пасквилъ, въ който съ сарказъмъ и цинизъмъ, не чуждъ впрочемъ на нѣкои български писатели до скоро още врѣме, се критикуватъ дѣлата на покойника, биографията на когото е обнародвана отъ д-ра И. Планински въ една брошура подъ заглавие: „Черти отъ живота на Александра Екзарха. Издава д-ръ И. Планински.“ Сливенъ. 1881 год.

Отъ едно мѣсто на брошурата явно се разбира, защо А. П. Гранитски се е разсърдилъ на Александра Екзарха. Понеже то има извѣстно значение въ историята на нашето възраждание, ще споменемъ нѣщо за него.

На 1850 г. И. Богоевъ (послѣ Богоровъ) донесълъ отъ Виена една българска печатница въ Цариградъ. Ала като си разбъркалъ смѣткитѣ, както е било винаги прѣзъ живота му, принудилъ се тайно да избѣга въ Букурещъ. Той оставилъ въ стаята си „върху Г-на Христу П. Тжпчилещова разписка на свои-ты земанія и даванія-та, които да ся разправжтъ съ продажбж-тж на типографіж-тж му, и нѣколко книги, що

имаше, и така се отказа отъ изданіе-то на едничкый нашъ Вѣстникъ (за жалость на вси-ты наши единородны), на кого-то онъ дозволеніе-то доклѣ изпроси отъ Правителството Султаново, доволно врѣмя ся щураше (заблуждаваше) и лѣжеше по ханища-та (гостилницы) Цариградскы, лишенъ отъ свои-ты нужны за живѣяніе; само отъ патріотизмъ и любовь къмъ народното добро разпаленъ, подвизавашся като мѫченикъ за да устрои това срѣдство на просвѣщеніе-то, което не сѫ имали наши-ты Българы до тогава: Той Г-нъ И. Богоевъ, бѣ се постаралъ съ разны моленія на наши-ты народолюбцы, като земаше отъ нихъ на заемъ или помощь пари и донесе своѭ типографіѭ изъ Віеннѫ ..."

Слѣдъ заминуването на Ив. Богоевъ неговата печатница е била продадена отъ Хр. П. Тѫпчилещовъ на Алекс. Екзархъ за 6000 гр. Въ нея послѣдниятъ взелъ да печата „Енциклопедія, прѣведена отъ грьцки отъ А. Никопита," а „послѣ начна изданіе-то на Вѣстника отъ ново число броенъ и не считаше прѣжднЫ-ты Богоевы числа." Отъ 1 до 26 брой „Цариградскый Вѣстникъ" се редактувалъ отъ А. Г. (Гранитски) „съ по 200 гр. само на мѣсяцъ мзда," а отъ 26 до 90 брой — отъ самия Александръ Екзархъ; отъ 90 до 105 брой — пакъ отъ А. Г., а отъ 105 до 124 отъ Хр. Даскаловъ, „кому плаща мзда 600 гр. на мѣсяцъ."

Отъ брошурата се разбира още, че А. Г. (Гранитски) е билъ писарь при Ал. Екзарха въ разстояние на двѣ години и повече. Въ продължение на това врѣме, „му писвалъ съ негово диктуваніе разны примкы и прѣпискы къмъ Българи-ты, переводы и съчиненія". Прѣводътъ *Павелъ и Виргинія* билъ направенъ отъ А. Г.; понеже печатането се свършило, когато го оставилъ А. Г., една кола била допълнена отъ Ал. Екзарха, и името на прѣводача било изтрито. Както и да е, писарьтъ и господарьтъ скѫсали сношенията си и първиятъ, за да си отмъсти, издалъ брошурата: „Истинный гласъ на Българіѭ."

А какво е дало поводъ на Гранитски да тури таково заглавие на своята брошура? Ето какво. Прѣзъ 1846 г. януари 20 е излѣзла въ Парижъ една малка брошура, наречена „Гласъ на България," написана на английски отъ една филантропка англичанка *М. Лаудонъ,* за която се говори, както ще видимъ по-нататъкъ, въ писмото на Раковски.

Каквито прѣкалености да съдържа малкото съчинение на английската писателка, относително знатния произходъ на Александра Екзарха, има въ него нѣкои много добри прѣпорѫки за нашия народъ, които не сѫ могли токо-тъй да заминатъ на врѣмето си и все ще сѫ пораждали извѣстна симпатия у чужденцитѣ. Срѣщатъ се тамъ дори нѣкои дипломатични похвати. А това не е било безъ значение слѣдъ политическитѣ потреси въ Западна България прѣзъ 1841 год. Не знаемъ, дали една само извадка е вмѣстена отъ това съчинение, понеже страницитѣ 55—59 отъ брошурата сѫ продължение отъ откѫснатитѣ 51—54 стр., дѣто се намира началото. Въ продължението се срѣщатъ нѣкои твърдѣ интересни пасажи, отъ които ще извадимъ по нѣщо, за да запознаемъ читателитѣ съ тенденциитѣ, прокарани въ съчинението.

Споредъ прѣвода, вмѣстенъ въ брошурата на Гранитски, ето що се казва за българитѣ: „Отъ всы-ты злины на той нравственный, трудо-

любивый народъ самото горко е това, мысль-та на неговый нравственный упадъкъ, а това происхожда отъ недостатока въ въспитаніе-то и образованіе, който видимо веде го къмъ мятежъ, ако ли зло-то не ся прѣсече. Онъ (народъ) твърдо увѣренъ, что първый его долгъ прѣдъ Бога да даде на свои-ты дѣца образованіе, хотя то ся съпровожда съ жертвѫ на имущество и съ опастность на живота.“ По-нататъкъ се изтъкватъ слѣднитѣ добри качества на българския народъ: „Въ своѭ-тѫ простотѫ той народъ може высоко да цѣни недостающѫ-тѫ нему ученность, зачто-то онъ има уже то, кое-то е по̀ драгоцѣнно отъ ученность-тѫ, и което не достае на много учены народы, а именно: дѫлбоко чувство къмъ святость-тѫ и къмъ всы-ты человѣчески обязанносты. Послѣдны-ты они испълняватъ въ точность съ рѣдкы исключенія, всегда услужливи, ласкови, учтиви, гостопріимни, въ това убѣжденіе, что Всемогущій отецъ желае добрини на всы-ты свои чада. Съ тия чувства, они съединяватъ то благородно правило, кое-то може да достигне нравственна-та философія, а именно: что истинно-то величіе заключавася въ това, за да чиниме добро.“

Върху стремежитѣ на Александра Екзарха се казва между другото и това: „Патриотътъ, на кого-то мы миролюбивы-ты усилія исчисляемъ, всячески стараеся за помѣщеніе на Българскы юношы въ иностранны-ты училища и гимназіи. Въ Българіѭ млади-ти въспитани-ти патріалхално като слушѫтъ за голѣмы-ты училища на отдалечены-ты страны съ всяко наслажденіе и удивленіе на дѣца-та, съ кое-то описвѫтъ вълшебны-ты замки, и також страстно желаѭтъ да ся прѣнесѫтъ тамо и да завладѣѭтъ хранящы-ты ся въ нихъ съкровища на мѫдрость-тѫ. Онъ пѫтешествова по всы-ты просвѣщенны страны за изисканія на най-добры способы за улучшеніе на собственнѫ-тѫ си родинѫ, какъ-то по часть на земледѣліе и всы-ты искуства, така и по часть на словесность и науки. Наконецъ величайши-ти негови старанія, устремлени на самы-ты дѣйствителны и най-обширны способы на улучшеніе-то на то, что да бы ся склонили иностранни-ти кабинети къмъ указаніе на миролюбиво ходатайство у Великѫ-тѫ Портѫ съ просбѫ да застави да дѣйствувѫтъ закони-ти на Хати-Шерифа. Само подъ защитѫ-тѫ на тыя законы Българія може да приготви себе си да занимава степень между Европейскы-ты народы, за коѭ-то они по справедливость може да се домогава по свое-то централно положеніе, по плодоноснѫ-тѫ си почвѫ, прекрасный климатъ и благоприятствующѫ-тѫ организаціѭ на народонаселеніе-то. . .“

Съчинението на англичанката е било употрѣбено за сгодно орѫжие срѣщу Александра Екзарха.[1]) Въ яда си противъ послѣдния авторътъ на брошурата силно го компрометува прѣдъ турското правителство, понеже се изтъква въ нея, какво Ал. Екзархъ се е прѣдставялъ, че води произхода си отъ нѣкой владѣтеленъ наслѣдственъ князь, който е управлявалъ въ XIII столѣтие Софийското окрѫжие. На помощь на Гранитски се явява и Г. С. Раковски, за когото първиятъ пише въ своята брошура, че

[1]) Въ споменатия по-горѣ животопись на Ал. Екзарха има обнародвани нѣколко тъй сѫщо немаловажни документи, които той е отправялъ въ разни врѣмена до нѣкои правителства, ала за това съчинение на англичанката нищо не се говори. Види се, поради този пасквилъ, не е прилѣгало на Ал. Екзарха да споменува за него.

имал „тѣсно сношение и прѣпискѫ“ съ Александра Екзарха и щѣлъ подробно да изложи за неговитѣ дѣла въ Англия и Франция въ книгата си: „Българія страждуща.“ Види се, че Гранитски ще да е билъ близъкъ приятель на Раковски, защото на друго мѣсто въ брошурата, като говори за заслугитѣ на Неофита Хилендарски, по съграждание на българска църква въ Цариградъ, туря въ бѣлѣжка слѣдното: „за коѭ-то (църква) първо-то понятіе прѣжде 14 годинъ е далъ славный и увѣнчанный покойный отецъ Неофитъ Котлянецъ, който е умрѣлъ на второто си заточеніе отъ Гърцы-ты въ Хилендарь и кому-то житіе-то и дѣйствія-та, и какъ онъ самъ е първа-та причина на развитіе-то на Българскый-тъ духъ между Българы-ты, что владѣе днесь, има описано подробно истый горѣрѣченный нашъ съотечественникъ г-нъ Г. С. Р. въ неговото едно друго съчиненіе: *неповинный Българинъ распаленъ отъ любовь-тѫ на отечество-то.* Въ това списаніе и много други неизвѣстни любопитни работи на българы-ты ще се съдържаватъ, което се надѣваме слѣдъ мало да се яви на свѣтъ.“

Както е извѣстно, подобни съчинения, за които се говори тука, не сѫ напечатани отъ Раковски и трѣба да прѣдположимъ, че материалътъ, приготвенъ да влѣзе въ тѣхъ, се е вмѣстилъ отъ часть въ другитѣ негови съчинения, както и въ вѣстника му „Дунавскы Лебедь,“ а отъ часть въ писмото до Гранитски, вмѣстено въ брошурата. Поради важностьта на съдържанието му и поради твърдѣ голѣмата днесь библиографична рѣдкость на брошурата, ние му даваме тука мѣсто изцѣло, както си е, съ запазване и правописанието на Раковски.

Господине А. П. Г. списателю на

*Истинный Гласъ на Българіѭ!*

Голѣмо наслажденіе чувствувахъ, наслажденіе отъ сьрдце отъ давно врѣмя распалено отъ любовь на отечество то, любовь горѣщѫ и несравнимѫ съ никои отъ най-доброцѣнны-ты свѣтовны добрины, като прочетохъ Ваше-то списаніе *Истинный Гласъ на Българіѭ,* което ще даде поприще голѣмо на нашы-ты учены Българы, за да ся занимаѭтъ още по-подробно и по-пространно за тоя прѣдметъ, прѣдметъ колкото важенъ толкова выше полѣзенъ (интересатъ), понеже ся оправдава Българскый и Славянскый характеръ прѣдъ всичкѫ-тѫ Европѫ, който всегда ся е упазилъ и съхранилъ въобще въ всичкы-ты си горкы постраданіѭ, искренъ и истененъ което е достигнало въ пословицѫ между Турскый-тъ и Грьцкый-тъ народъ, что казватъ напримѣръ Турци-ти и Гърци-ти кога искѫтъ да одлѫжѫтъ нѣкого да казва истинѫ-тѫ и искренность-тѫ: сіоле бана добра добра, πές μοι ἀδελφέ δομπρα, δομπρα; сирѣчь по характеръ Българскый и Славянскый право, истинно, чистосьрдечно, набожно и чистосъвѣстно. Европа може да е имала крыво понятіе за нашы-ты Българы, понеже никой Европейскый знаменитъ списатель не бѣше списалъ нѣчто особенно за Българіѭ съ съжалѣніе и състраданіе на того бѣднаго народа, какъ-то списа Нейно Высокоуміе знаменита-та списателница Англійска г-жа Марграсія Лаудонъ, на коѭ-то благодариме прѣмного за нейны-ты

добры чувствованія къмъ нашый-тъ бѣдный Българскый народъ, но токмо за онова что е списала истинѫ, а колкото за безумны-ты нейны приказкы, на кои-то безъ да испыта отъ исторїѭ-тѫ истинѫ-тѫ, занимала си е дѣятелно-то перо за да покаже на Англійскы ты учены и дипломаты еднѫ лъжовнѫ Ески-Заарскѫ Княжескѫ генеалогїѭ, и единъ лъжовно съмоназванъ Екзархъ на Българскаго народа; на това г-жа Марграсія Лаудонъ сбърка много, и видися зачто въ което врѣмя тая госпожя е списувала това списаніе да е была въ нѣкое иступленіе на благочувствителнѫ тѫ си душѫ, което е естественно на учены-ты жены въобще, които обичѭтъ да уголѣмявѫтъ прѣдметы-ты, коихъто списувѫтъ за да гы показвѫтъ важны и хубавы, какъ-то имъ е природно и обичливо всякога да ся труфѭтъ (Se parer), и всякога красни да сѫ показвѫтъ. Оставямъ на Европейскы-ты учены списателы да ѭ критикувѫтъ какъ-то ӣ е прилично, когда-то това Ваше списаніе ся прѣведе на Европейскы языцы. А за самоназваннаго Ески-Заарскаго лъжовнаго Екзарха Вые сте доволно изложили неговото истинно жизнеописаніе, какъ-то и на нѣкои другы, и на това имате свидѣтели всичкы ты истинолюбивы Българы, понеже това едно дѣло явно и просто, сирѣчъ кой гдѣ е роденъ, какъ е живѣялъ, даже до днесь, и какъ-то дума Турска та пословица: кѫркъ кишиизъ бири биримизи билиризъ (ные сме четыредесять мина и единъ другъ ся знаеме). Моя та на това посланіе мысль не е за да критикувамъ нѣкого, нъ понеже назвахте това Ваше списаніе *Истинный Гласъ на Българїѭ*, постарахся да изложѫ нѣколко рѣчы върху това Ваше названіе. Въистинѫ тойзи спасителный и истинный гласъ отъ гдѣ първо ся е чулъ, и какъ съ голѣмы и разны прѣпѧтствїя ся е развылъ слѣдъ толко врѣмя и пострадания между Българы-ты днесь? което мыслѭ че ще побуди всичкы-ты нашы учены Българы да ся занимаѭтъ за списанїя на новѫ Българскѫ исторїѭ, т. е. отъ паденіе на того бѣднаго народа подъ Отоманско то иго даже до днесь. И понеже прѣдметъ-тъ е за нашый-тъ бѣдный Българскый народъ, мыслѭ какъ чрѣзъ две токмо дѣйствителны срѣдства можеме да го ползуваме: първо да обнародваме всякога съ укоризнѫ оныя които ся покварили народный-тъ характеръ за особенно и собственно нихно корыстолюбіе. Второ да похваляваме тыя които сѫ принесли ползѫ отъ искренно сърдце къмъ отечеството, всякый спорѣдъ силѫтѫ си и спорѣдъ обстоятелства та врѣмянны. Отъ таково чувствованіе побуденъ рѣшихся да изложѫ нѣкои си рѣчы вкратцѣ, какъ-то прѣрекохъ. По-вечето отъ нашы ты учены и образованы Българы, по злосчастіе, освѣнъ като не сѫ дали никакво вниманіе даже до днесь къмъ нашето Българско духовенство, и като сѫ вдигнали всяко едно благоговѣніе къмъ него, още хранѭтъ къмъ нихъ еднѫ умразѫ, а не сѫ вникнали съ по-прозорливо око да познаѭтъ и да ся увѣрѭтъ, зачто нашето Българско духовенство има голѣмѫ разликѫ отъ другыты, и е неповинно и храни всегда естественнѫ и горѣщѫ любовь къмъ своеродны-ты си, и съ всичкы ты си лишенїя всегда ся е старало да ся съхрани нашый тъ матерный языкъ, кой то е съхранилъ намъ въ наше то паденіе и народство то; свидѣтелства достовѣрни сѫ слѣдующи ти: Близо отъ единъ вѣкъ нѣкой си Грьческый Патріархъ отъ ярость къмъ Българы ты рѣшилъ е былъ съ священный съборъ Цариградскый да употрѣби

срѣдства да искорени съвсѣмъ Българскый-тъ языкъ отъ Българїѭ и да введе Грьческыйтъ, и за това противохристїанско намѣренїе първо е употрѣбилъ владицы ты Грьцы та сѫ изгорили на много мѣста по Българїѭ Българскы-ты цьрковны книгы и нѣкои си старо-Българскы рѫкописы, что сѫ бѣхѫ съхранили по цьрквы-ты, и сѫ вмѣстили Грьческы, и строго сѫ възбранили нигдѣ да ся не служи въ цьрквы-ты Божественнѫ-тѫ службѫ на Българскы, но токмо на Грьческы, имѣющи всегда спорядъ лукавы-ты нихны клѣветанїя за Българскый-тъ народъ прѣдъ правителството Оттоманско пълнѫ власть върху религїозно то управленїе въ Българїѭ. Нъ това само срѣдство не е было доволно да изгуби Българскый нашъ матерный языкъ, нъ сѫ намыслили и друго горшее, зачто трѣба да гы научѭтъ да писвѫтъ и да прочитѫтъ по Грьцкы въобще, и понеже въ него врѣме и Грьцкы искусни учители не сѫществуваха, какъ-то е явно, лукавый оный Патрїархъ ведно съ тогдашный си св. Синодъ намыслихѫ да употрѣбѭтъ нѣкои сы монасы Грьцы съвсѣмъ малоучены въ него врѣмя, които живѣяхѫ въ Свята Гора Аѳонскѫ, и така гы опрѣдѣлихѫ по разны мѣста на Българїѭ подъ имя таксидїоты, отъ еднѫ странѫ да събличѭтъ неповинный и набожный Българскый народъ, а отъ другѫ странѫ да изгонѭтъ Българскы-ты учителы и да прѣдавѫтъ тѣ просты таксидїоти Грьцы, и учѫтъ Българы-ты по Грьцкы; и то какво пусто прѣданїе е было? токмо едно прочитанїе, понеже и они, които прѣдавахѫ толко знаяхѫ, по счастїе на Българскый нашъ народъ. Нъ хотя и отъ такива просты срѣдства да не можихѫ да получѫтъ одължителното си желаніе тїи просты таксидїоты, обаче спомагаеми отъ пълновластны-ты религїозно Грьци владицы успѣхѫ да искоренѭтъ на много мѣста въ Българїѭ нѣ говоримый-тъ матерный Българскый нашъ языкъ, нъ само чтенїе, писанїе и божественнѫ-тѫ службѫ по цьрквы-ты противу на Православнатѫ нашѫ Христовѫ вѣрѫ спроти Священно-то Писанїе, което говори: „Хвалите Господа вси языцы, похвалите его вси людїе“ (Псал. 116. ст. 1.) и спроти Апостола Павла, който като съ еднѫ трубѫ ся възгласява и казва: „Всякъ языкъ исповѣдуеть, яко Господь нашъ Iисусъ Христосъ есть во славу Бога отца“ (къ Филип. гл. 2 ст. 2.). И така нaши сиромаси и окаянни Българы начнахѫ да пишятъ взаимнописанїето сы съ Грьцкы буквы Българскы рѣчы, което ся е съхранило даже до днесь въ Сливень въ Т.-Пазарджикъ въ Филибе въ Ямболъ и въ нѣколко другы мѣста, и да ходѭтъ въ цьрквѫтѫ съ крьстосаны рѫцѣ да слушѫтъ Божественнѫ-тѫ службѫ на Грьцкы безъ да разберѫтъ бѣдны-ти поне еднѫ рѣчь. Въ него врѣмя освѣнь въ нѣкои села Балкански, въ другы ты градове ся е родило това отровно Грькоманство и е затьмнило Българїѭ съвсѣмъ съ невѣжество въ доволно врѣмя и което Грькоманство даже и до днесь владѣе въ нѣкои мѣста. Нашето Българско духовенство съ голѣмѫ скърбь и жалость видѣ това Грьцко безбожно дѣло, и приснопамятнїи и увѣнчанїи Хилендарци монаси Българы въ тогавашното врѣмя отъ любовь към отечество-то природнѫ распалени и отъ священный евангелскый дългъ побудени, рѣшихѫся ради спасенїе на нашего народа да съдържѫтъ и съхранѭтъ нашый матерный Българскый языкъ по цѣлѫ Православнѫ Българїѭ и съставихѫ училище Славяно-Българско въ мънастырь Хилендарь, гдѣто въспитавахѫ млады-ты

монасы природно по Българскы, прѣуготовляющи гы за таксидіоты, не по подобіе на Грьцкыты мънастыры за грабителсто и за искорененіе на Българскый-тъ нашъ языкъ, нъ напротивъ за утѣшеніе на того бѣднаго народа и за подкрѣпленіе и развытіе на Българскый матерный нашъ языкъ. Свидѣтелство на това е зачто въ него врѣмя нѣкой си отъ по достопочитаемы-ты старцы дошьлъ е въ Котѣль, проводенъ отъ мънастырь Хилендаръ какъ-то Българскый таксидіотъ да утѣши неговы-ты единородны, и да имъ вдѫхне тоя спасителенъ духъ, какъ-то е успѣлъ, и въ негово-то си за Хилендаръ отъ Котѣлъ отлученіе завелъ е съ него си тры юношы Българы за тѫѩ спасителнѫ цѣль, и едного юношѫ отъ Катуницѫ, село близо до Жеравна и Котелъ, нъ съ голѣма тайность отъ Грьцкѫ-тѫ владикѫ, зачто можеше да ся възбрани отъ това свято дѣло, и слѣдъ врѣмя като сѫ гы образовали и изучили на Славяно-Българскый нашъ языкъ и духъ испратили сѫ гы по разни мѣста въ Българіѭ за тѫѩ спасителна цѣль что казахме горѣ. Отъ тыя юношы пьрвый е былъ покойный славный и увѣнчанный отецъ Неофитъ, който билъ най-распаленъ и най-дѣйствителенъ въ това свято дѣло, какъ-то е явно на всы-ты Българы, кои-то го знаѭтъ и го помнѭтъ, и най-паче сѫ истинни живи свидѣтели Свищовци-ти Калоферци-ти, гдѣто е обитавалъ покойный много врѣмя, и днесь ако ся отличаваѭтъ тіѫ два градове повѣче отъ другы Българы заради родолюбіето си, първата причина е реченный покойный и приснопамятный отецъ Неофитъ Хилендарецъ Уроженецъ Котлѣнскый. Вторый бѣше отецъ Евѳимый, който обитава такожде доволно врѣмя въ Ески-Заарѫ и въ другы мѣста, и какво дѣйствіе е показалъ тамо, всички-ти жители Ески-Заарски да свидѣтелствуваѭтъ по съвѣсть. Третый бѣше покойный отецъ Серапіонъ отъ село Катуницѫ, който обитава такожде доволно врѣмя въ Карлово и другадѣ, и бѣше всегда противенъ на Грькоманы-ты, най на прочутый тогава въ Карлово Грькоманинъ учитель Елино-Греческый Г-нъ Райно Поповичь. Четвьртый бѣше отецъ Кирилъ родомъ Котлѣнецъ, който обитава доволно врѣмя въ Жеравнѫ, и който ся отличаваше за смиреніе-то си и сладкый характеръ. Така и по други разны мѣста испратихѫ Хилендарци-ти и другы много похвалны монасы, за коихъ-то оставямъ на любопитны-ты нашы учены Българы да придырьѭтъ и да опишѫтъ нихны-ты дѣла, както и за Зографскый мънастырь и за другы-ты обителы въ Св. Горѫ Аѳонскѫ, тоже и въ Българіѭ, какво сѫ дѣйствовали и радили, понеже кратко-то врѣме не мя прощава да ся простирамъ сега повѣче. А колкото за древносты-ты старо-Българскы что ся съхранили отъ нашы-ты монасы въ Българскы-ты мънастыры, какво и колко ся оцѣняваѭтъ днесь, и какъ сѫ самый и истинный источникъ на Българскѫ-тѫ древноврѣменнѫ исторіѭ, това е извѣстно на всы-ты учены и благоразумны, и безъ нихъ книжнина-та на нашый-тъ Българскый народъ, и даже исто-то народство, щѣше да е съвсѣмъ погинало и заборавлено. Колко жално е на днешното свободно врѣмя, че по-вѣчето отъ нашы-ты учены не поддьржаваѭтъ и не почитѫтъ наше-то единородно Българско духовенство за да има по-вѣче дьрзость да сѫ старае за просвѣщеніе-то и ползѫ-тѫ на нашего бѣднаго и окаяннаго народа!!! Можеме при това пристойно да въспомянеме и пьрваго отъ едно почти столѣтіе на самъ Българина

Епископа Враджанскаго покойнаго отца Софронїѫ, който слѣдъ пьрвый е издалъ на ново-Българскый языкъ книгѫ, прѣводъ на Св. Евангелїе въ лѣто . . . . Покойный е пострадалъ много за отечество то и-на когото похвалното жизнеописанїе другажды ще се обнародва подробно и пространно, а по настоящему вкратцѣ толкова само говориме, зачто негово Прѣосвященство бѣше родомъ отъ Котѣлъ священникъ именуемый Стойку и за негово-то высокоученїе и достоинство поставенъ былъ Економъ въ Котлянскѫ-тѫ цьрквѫ, и не токмо испълнявалъ неговы-ты священны дългы съ неисказаннѫ и достопохвалнѫ точность, нъ ся е занимавалъ всегда да писува Българскы разны Священны списанїя, които сѫ ся съхранили ржкописны даже и до днесь въ Котѣлъ у неговы сродницы. Послѣ доволно врѣме отъ смьрть-тѫ на съпругѫтѫ си, прѣсели ся въ Цариградъ съ сичкото си семейство, и бѣше принятъ въ Грьцкѫ-тѫ Цариградскѫ Патрїаршїѭ съ голѣмѫ честь, и го опрѣдѣлихѫ послѣ Епископъ въ Врацѫ, и това е доказателство достовѣрно на негово то высокоученїе и достоинство въ него врѣмя, понеже Грьцы ты въобще храняхѫ и хранѭтъ злобѫ и ярость противо Българы-ты, какъ-то е извѣстно на всы-ты единородны и иностранны. Неговото семейство съставлявашеся отъ сына му Цонка, въ него врѣмя знаменитъ търговецъ и на царскѫ службѫ, и отъ съпругѫ-тѫ му Ганѫ и отъ внукы-ты неговы, синове Цонковы: Стойку, Аѳанасъ и Герги, за коихъ-то ся е старалъ толко много за да гы възпитае и изучи пристойно, какъ-то въ негово прѣбыванїе въ Цареградскѫ-тѫ Патрїаршїѭ, така исто и въ Епископство то си въ Врацѫ съ изобилны иждивленїя, което и сполучи, понеже неговъ внукъ Стойку, синъ Цонковъ, днешный и Височайшїй Князь Стефанъ Богориди, познатъ е за негово-то остроумїе и достоинство не токмо отъ всичкѫ Българїѭ, нъ и отъ всичкѫ още Европѫ, вторый синъ Цонковъ покойный Аѳанасый Богориди, който почина въ Парижъ. А каква честь имаше отъ между тогавашны-ты учены въ Парижъ, колко-то Грьцы, какъ-то Кораи и другы, и какво высоко основателно ученїе имаше всѣкый любопытенъ Българинъ може да ся извѣсти отъ едно Грьцко перїодическо списанїе нзиваемое Λόγιος Ἑρμῆς, което тогава пьрво най учени-ти Грьцы списувахѫ и издавахѫ въ Парижъ. Въ това пьрво перїодическо любопитно Грьцко списанїе покойный Аѳанасый Богориди бѣше съучастникъ и има въ него много свои достопохвалны изложенїя; и на Французскы нѣкои списанїя. Третый внукъ на прѣосвященнаго отца Софронїя бѣше Георгый Богориди, който умрѣ на царскѫ службѫ. Покойный отецъ Софроный погинѫ въ Влахїѭ слѣдъ по-напрѣднѫ-тѫ войнѫ на Россїѭ съ Турцїѭ въ лѣто 1773. Вѣчна му память! И това така вкратцѣ за похвалното наше единородно Българско духовенство, а любопытни-ти наши Българи нека ислѣдуватъ по-обстоятелственно така за колко-то достопочтенны лица мы въ това кратко посланїе упомянуваме, какъ-то и за другы нѣкои, коихъ-то мы не знаеме или врѣмя-то краткое не ны прощава да гы въспомянемъ. Нека кажеме и за пьрвы-ты лица мїрскы, кои-то сѫ списали или прѣвели и ползували нашый-тъ народъ. Пьрво мѣсто между тыя занимава Высокоученый и Высокоумный докторъ на медицинѫ-тѫ и философїѭ-тѫ Г-нъ Петръ Х. Беровичь нарицаемый Беронъ, родомъ отъ Котѣлъ, кой-то третя книгѫ

на ново-Българскы съчини и издаде слѣдъ покойнаго отца Софронія въ л. 1824. Каквѫ ползѫ е принесла тая книга въ тѣхь врѣмяна, както даже и до днесь, нека исповѣдвѫтъ вси-ти истиннолюбиви наши единородни. Неговата ревность и родолюбіе не ся е запрѣла токмо на това съчиненіе, нъ жертвува отъ нѣколко годинъ на самъ на доволны училища за женскый полъ въ Българіѭ ежегоднѫ и порядочнѫ заплатѫ, и още многина наши Българскы юноши сѫ ся образовали и ся образувѫтъ съ негово иждивленіе, и кой-то бѣденъ Българинъ и инороденъ не е отишълъ и прибѣгналъ нему, токмо онъ не е получилъ отъ него великодушнѫ милость и помощь. Тойзи достопохвалный родолюбецъ Българинъ занимава и мѣсто на първы-ты учены въ Европейскы-ты Академіи и институты, зачтото е членъ на много учебни общества, и издаде на Французскы прѣжде нѣколко годинъ едно негово списаніе подъ заглавіе Система на Атмосферологія, система изобрѣтена ново отъ него, коя-то ся прія и одобри отъ всы-ты Академіи, и ся прослави между всичкы-ты Европейскы учены, както и за другы неговы новы учебны изобрѣтенія и проч. Послѣ что е издалъ книгѫ на ново-Българскы е Г-нъ Анастасый Стояновичь Кипиловскый родомъ отъ Котѣлъ: Цвѣтосъбраніе, всеобщѫ исторіѭ и проч. И той е похваленъ за свое то си родолюбіе. Послѣ ся появихѫ съ свои-ты изданія покойный отецъ Неофитъ Котлѣнскый и отецъ Неофитъ Рылскый, покойный В. Априловъ, който остава приснопамятенъ ради неговото рѣдко родолюбіе, както и скоропочившій Н. Палаузовъ е достопохваленъ за ревность-тѫ си къмъ образованіе-то на свои-ты съотечественицы. Вѣчна имъ память! и прочіи ти что сѫ списали и писвѫтъ даже до днесь, които сѫ явни на народа, и сѫ похвални за родолюбіе то си и попеченіе за просвѣщеніе-то на нашы-ты съотечественицы Българы, на кои-то почтенны-ты имена мы неупомянуваме, понеже нашый-тъ прѣдметъ е за първы-ты, отъ кои-то ся е чулъ Истинный и Спасителный гласъ на Българіѭ.

Молимъ Вы Господине списателю на Истинный Гласъ на Българіѭ да вмѣстите това мое посланіе въ Вашето списаніе, кое-то произходи отъ сърдце искренно-Българско, распалено отъ давно отъ любовь-тѫ на наше-то отечество Българіѭ.

Вашъ извѣстный

*Г. С. Раковскый*

Родомъ отъ Котѣлъ или Казанъ въ Българіѭ

Господине Г. С. Раковскый!

Пріяхъ Ваше-то достозамѣчително посланіе, и като прочетохъ негово-то любопитно съдържаніе, радость неизразима облада сърдце-то ми, сърдце тоже распалено отъ любовь горѣщѫ къмъ нашето отечество, която и мя побуди непрѣодолимо да издамъ списаніе-то Истинный Гласъ на Българіѭ, което между другы-ты послѣдствія, надѣѭся, да внуши на нашы-ты простодушны съотечественницы Българы, чтото кога-то виждѫтъ да ся появлявѫтъ люди единородни или инородни подъ видъ на нихны

доброжелателы, да не имъ ся посвящавѫтъ и гы прѣвъзносѭтъ, безъ първо съ вниманїе и нехладнокровно да вникнѫтъ и да ся увѣрятъ да ли сѫ искренни Български трудженници, или за особны пагубны и адскы намѣренїя, и главно нѣкои пакъ за нихно гнусно користолюбїе, обманувать гы разнымъ образомъ като имъ ся показвѫтъ святци,[1]) дѣвственници, другояче и пр.

Глѣдамъ Господине съ благодаренїе въ писмото Ви, и похвалявамъ Вашы-ты благородны чувствованїя, что питаете съ съжалѣнїе къмъ наше-то бѣдно отечество Българїѭ. Това Ваше съжалѣнїе оправдавѫтъ въистиннѫ Вашити многоврѣмянни пострадания за нашый-тъ бѣдный народъ Българскый, които почитамъ за добро да ся обнародвѫтъ нѣкогда особенно и обстоятелственно, и да бѫдѫтъ извѣстни ради много причины.

Азъ спорѣдъ желанїето Ви вмѣстихъ съ благодаренїе Вашето достозамѣчително посланїе, при това надѣѭ ся, какъ безпрѣстрастни-ти наши съотечественници и читатели ще ся благодарѭтъ отъ негово-то любопитно съдържанїе, какъ-то и азъ го найдохъ прѣвъсходно достозамѣчателно.

Господине смѣѭ съ благодаренїе да похвалѭ Вамъ и на народа и други люборoccодны нашы Българскы доброжелателы: Негово Прѣосвященство Господина Стефана Ковачевича Лаодикїйскаго, Негово благородїе Господина Димитрика чорбаджый отъ село Мѣцово въ Янинскѫ-тѫ окрѫжность, г-на Димитрїя Тошковъ Калофереца, Братїя г-да Христо и Николая П. Тапчилещовы, г-на Ѳома Стефановъ Абаджый-Башый, който е былъ първый настоятель на Българскѫ-тѫ въ Цариградъ църквѫ. Господина х. Величка Пенчовъ въ Русчукъ, Г-на Стоянча Груевъ въ Казанлѫкъ, Покойнаго чорбаджый Стоина Чалѫковъ отъ Копривщицѫ, Покойнаго х. Михалакя х. Константинова отъ Т.-Пазарджыкъ, на кого-то любовьта къмъ единородны-ты си свидѣтелствува новосъзиденно-то Славяно-Българско училище подъ негово . . . . Г-на Спаса Екмек. Башый, Г. Яни Бахчев. Башїя отъ сегашны-ти епитропы на Българскѫ-тѫ църквѫ въ Цареградъ, Г-да Братїя х. Стояновы въ Шюменъ, Чорбаджый Салча и доктора Чомаковъ въ Пловдивъ, Г-на х. Минча х. Цачевъ въ Велико-Търново, г-на Николая х. Трайкова въ Скопїя (Юскюпъ), г-на Ѳеодора Мискиновичь въ Велесъ (Кюпрюлю), г-на Иванча Стоянова въ Ески-Заарѫ, г-да Братїя Мустаковы и г-на Бакалооглу и Прокопїя Баланооглу въ Букурещъ, Г-на Ѳеохаря Папазооглу въ Браила, г-на Чорбаджый х. Захарїя въ Самоковъ, г-на Георїя Георгїева въ Ломъ, г-на Николай Ценовичь Александра Шишканнооглу и Димитрїя Начовичь въ Свищовъ, г-на х. Харалампїя х. Януша въ Галацъ, г-на Антонїя Кирїякъ Цанковъ въ Вїеннѫ, г-на Цвѣтка чорбаджїй въ Едрине, г-на х. Iордана чорбаджїй въ Еленѫ, г-да Братїя х. Аѳанасовы въ Русчюкъ, г-на х. Томакя въ Видинъ, г-да Братїя Гешоoглу, г-на М. Райковича, г-на Г. Золотовича, г-на М. Поповича въ Браила; г-на Пенча х. Дїяновичь въ Панагюрище, и други нѣкои, които ради краткото врѣмя не упомянаваме тука, и на които вси-ти жертви и дѣла сѫ извѣстни на повѣчето отъ нашы ты Едино-

---

[1]) Отъ такъвъ св. и лъжливъ Екзархъ пострада неисказанно още единъ нашъ младежъ г-нъ Георгый Лазаровичь изъ Тетевенъ. Свидѣтели сѫ самъ и мнозина други.

родны. Богъ Господь достойный и пристойный вѣнецъ да имъ исплете! разыскванія-та на настоящето списаніе ще слѣдуватъ, и като Вы съжалѣвамъ и утѣшавамъ за смъртьтѫ на отца Вашего съмь:

Вашъ извѣстный

*А. П. Гранитскый.*

Като нѣмаме на ржка тука нуждната литература по прѣдмета, не можемъ да се впущаме въ по-подробни оцѣнения на тѣзи безъ всѣко съмнѣние твърдѣ важни източници за нашата история на възражданието и на литературата. Побързахме обаче да имъ дадемъ гласность, за да си послужи всѣки, който се нуждае отъ тѣхъ и има възможность да ги изучи отъ която и да е страна.

Цариградъ — Ортакюю. Тодоровдень 1902.

---

## Едно писмо отъ В. Чолаковъ до Неофита Рилски.[1])

Ваше Высокопреподобіе,

Высокопреподобнѣйшій О. Неофитъ!

Повече отъ двѣ годины става, отъ какъ сѫмъ ся заканилъ да Ви пишѫ и все отлагахъ до благопріятенъ случай, кой-то ся и прѣдстави днесь, като трѫгнѫ Хилендарскый-тъ Духовникъ съ нѣколко поклонницы за святогорскы-тѣ Мънастыре и ми обади, че ще минѫтъ прѣзъ Дупницѫ.

И така днесь, като ся ползувамъ отъ този случай, най-първо Ви свидѣтелствувамъ почтеніе и желаѭ Вамъ и на мънастырско-то Братство добро вразумленіе отъ Бога! Но, за да Вы недокаратъ въ недоуменіе мои-тѣ послѣдны думы, дозволете ми да Ви обѫрнѫ вниманіе-то върху онова, кое-то въ сегашно врѣме интересува Мънастыр-тъ и за кое-то Мънастырско-то Общество отдавна трѣбѣше да помысли.

Вы, Отецъ Игуменъ, казвате въ іединъ Вашъ дописъ отъ 2-й Декемврія на 1861 годинѫ, че „десетинѫ години сѣдите въ Манастырь-тъ уединенъ". Този Вашъ заключенъ животъ види ся, че не Ви іе далъ

---

[1]) Това интересно писмо, което рисува отношенията между В. Чолаковъ и Неофита Рилски, прѣписахъ миналото лѣто отъ архивата на Рилския манастиръ. То е важно и поради това, че ни посочва, какво е било нашето черно духовенство прѣди половина вѣкъ и какъ гледала на него и какво искала отъ него нашата интелегенция. — Дописката на Неофита, помѣстена въ „Цариградски Вѣстникъ" брой „отъ 20-й Декемврія на 1861 годинѫ", която прѣдизвикала горното писмо, не можахъ да намѣря, при все че търсихъ навсѣкждѣ. Дѣйствително „Ц. Вѣстникъ" отъ сѫщата година има въ Соф. Н. Библиотека, но послѣднитѣ му бройове липсватъ; тъй че обнародвамъ писмото като важенъ историченъ и биографенъ документъ, безъ да го придружавамъ съ коментарии.

**Е. Спространовъ.**

приликѫ да разберете, че въ сегашны-тѣ годины Българскый-тъ народъ не ѥ вече такъвъ, какъвъ-то ѥ былъ въ онѣзи врѣмена, когато сте живѣли между него; а Мънастирскы-тѣ калугере изъ Българіѭ, като простацы, не сѫ могли и тѣ да разберѫтъ духъ-тъ на сегашно-то врѣме и сега пытате ѥдинъ другыго, какво ѥ това движенѥ противъ калугерство-то? Ето какво ѥ: тьмны облацы, кои-то до скоро покрываха наше-то отечество, быстро ся распилѣватъ и народъ-тъ вече встѫпи въ пѫть-тъ, кой-то му ѥ посочилъ Богъ и народна-та самосвѣсть и съ исполинскы раскраче пристѫпя напрѣдъ, а Ваше-то братство, какъ-то и всичко-то монашество въ Българіѭ стои на ѥдно мѣсто, вмѣсто да надмине народъ-тъ. Азъ сѫмь обиколилъ въ послѣдны-тѣ годины почти всичкы-тѣ страны на Българіѭ, срѣщалъ сѫмъ ся съсъ най-вліятелны-тѣ человѣцы, влизалъ сѫмь въ разсѫжденія за нашето Монашество и изъ всичко що сѫмь извлекаль, обаждамъ Ви, като Мънастирскый пріятель, че, ако непобьрзате да промѣните таѭ старѫ, таѭ лудѫ и дивѫ калугерскѫ политикѫ занапрешь, ще Вы изгонѭтъ и нѣма да остане слѣдъ десятъ годины ни ѥденъ калугеръ въ Българіѭ. — Само тогава можете да удьржите свое-то вліяние между народъ-тъ, ако бѫдете толкова умны да пристигнете да ся дыгнете пó высоко отъ народъ-тъ, т. е., ако дадете на Ваши-тѣ братія, кои-то ще изпращатъ изъ Българіѭ, въспытанѥ съобразно съсъ духъ-тъ на сегашно-то врѣме. И наистинѫ — каква полза може да има народъ-тъ отъ Духовници-тѣ, като сѫ тѣ пó-просты отъ него! — Познато ѥ всѣкыму, че тѣ ся бавѭтъ само съсъ житія-та на Святцы-тѣ и съсъ чудесіи. Но въ сегашно-то врѣме народъ-тъ замѣни житія-та съсъ вѣстницы, кои-то му даватъ понятіе за съврѣменный-тъ животъ. — Колко-то за чудесіи-тѣ, народъ-тъ сьглѣдва, че наука-та прави въ сегашный-тъ вѣкъ такыва чудесіи, що-то да може да ся прѣдава человѣческа-та мыслъ за нѣколко минуты отъ ѥдинъ-тъ край на свѣтъ-тъ до другій-тъ. А за исповѣть-та общины-тѣ казватъ, че си иматъ Священницы, кои-то сѫ членове на общины-тѣ и могатъ да исповѣдатъ много пó добрѣ отъ калугеры-тѣ, като познаватъ семейный-тъ животъ и нужды-тѣ на народъ-тъ. Азъ отъ своѭ странѫ искренно Ви казвамъ, че отъ душѫ желаѭ да ся съхрани досегашно-то вліянѥ на наше-то Духовенство въ Българіѭ, защо тó може да бѫде най много полезно за народъ-тъ, ако, разумѣва ся, бѫде такова, какво-то казахъ пó горѣ. Ако ли Мънастирскы-тѣ Общества непромѣнѭтъ досегашнѫ-тѫ своѭ политикѫ; то и азъ ще бѫдѫ ѥдинъ отъ най голѣмы-тѣ гонители на калугерство-то, защо прѣдпочитамъ всичкый-тъ народъ отъ всѣко отдѣлно общество. А че желаѭ да се съхрани досегашно-то вліянѥ на калугеры-тѣ, щѫ Ви докажѫ най ясно, като встѫпѭ и азъ въ това званѥ, въ кое-то мѣсто бѫде опредѣлено отъ Бога. Во врѣме-то на послѣдно-то ми заминуванѥ прѣзъ Мънастырь, Дѣдо Хаджи Никифоръ ся изрази, (подъ шуточенъ ушь видъ), „да не възставатъ млады-тѣ учены противъ калугеры-тѣ, че като нашіѭтъ крьстове по дрехы-тѣ си шесть хиляды калугере въ Святѫ горѫ и толкова си другы отъ другы-тѣ Мънастыре и подигнѫтъ простый-тъ народъ, — съ камане избіватъ млады-тѣ учены и проч. и пр. Още изявляваше и силно желанѥ да си остане у насъ прежднып-тъ редъ на черковны-тѣ работы, т. е. да си останатъ изъ Българіѭ Фенерскы-тѣ Владицы, защо Бълга-

ры-тѣ были пó лошавы отъ Фенерліи-тѣ и проч. То ся знае, че това износи на калугеры-тѣ. Защо като ся даде на Българскый-тъ народъ власть, тогава ще може да ся мѣси и нарежда и Мънастыры-тѣ, кои-то сѫ изъ Българіѭ. Горѣпоменѫты-тѣ забѣлѣжванія на Дѣдѫ Хаджіѭ чинимися, че доста обясняватъ Мънастырскѫ-тѫ политикѫ. Познаваме добрѣ, че Мънастырско-то Общество не можеше и не може да ся вдыгне противъ Фенерскѫ-тѫ Патріаршіѭ, какъ-то ся вдыгнѫ народъ-тъ. Защо Патр. лесно може да разори едно частно общество, особенно Мънастырско, доклѣ още не сѫ наредены работы-тѣ, а на сичкый-тъ народъ нищо не може да стори. Това твърдѣ добрѣ познаваме; но познаваме и това, че Мънастырско-то Общество можеше да бѫде баремъ неутрално въ борбѫ-тѫ, а не да покровителствува Фенерскы-тѣ Владицы, кои-то народъ-тъ отъ всѣкѫдѣ гонеше, и да наказва Мънастырскы-тѣ калугере. Писмо-то ми станѫ много дълго, за това не щѫ да Ви расправямъ какъ мыслѭтъ сега за Мънастырь-тъ: въ Търново, Ескы-Загрѫ, Пловдивъ и другы мѣста, а щѫ Ви докарамъ на умъ само за най новый-тъ Панагюрскый случай. Мънастырско-то Братство, какъ-то ся нучихъ, прѣдложило на Панагюрскѫ-тѫ Общинѫ три лица и, като ся отговорила прилично Община-та, че неодобрява ни едного, Вы сте ся рѣшили да постѫпитѣ противъ волѭ-тѫ на Общинѫ-тѫ и така унизихте още повече Мънастырь-тъ прѣдъ всичкѫ-тѫ Пловдивскѫ Каазѫ и Самоковъ. — Видися, че Вы или сте были въ нѣкакво изступленѥ, когато сте ся рѣшили на такъвъ постѫпъкъ, или намѣрвате да установите нѣкъквѫ терократіѭ въ Българіѭ, като товаритѣ на силѫ калугеры-тѣ на народъ-тъ.

Нѣка се обърнеме и къмъ Вашѫ-тѫ статіѭ. — Нѣйно-то съдържанѥ и едностранный-тъ, простый-тъ и ограниченъ поглѣдъ на работы-тѣ, много унизи Вашѫ-тѫ личность и даде поводъ на единъ пріятель да напише отличный-тъ членъ за съврѣменны-тѣ калугеры наши, кой-то членъ разбута още повече умове-тѣ и ускори запустяванѥто на Ваши-тѣ метосы. Но азъ всичко това оставямъ на странѫ и Вы само благодарѭ, дѣто сте удостоили и мене съ Ваше-то вниманѥ въ статіѭ-тѫ си. Само ся чудѭ отъ гдѣ сте почерпнѫли извѣстія-та за мене, че като сѫмь дохождалъ въ Мънастырь, азъ сѫмь былъ ималъ още и езуитскѫ посѫ. — Можете ли доказа това, Отецъ Неофитъ, като плещете подобни нѣща? И ходилъ ли сѫмь азъ, (послѣ доходенѥ-то въ Мънастырь), въ Кукушъ, или сѫмь ходилъ тамъ *много пó отдавна,* т. е., щомъ ся върнѫхъ изъ Россіѭ за да поздравѭ тамошно-то възрожденѥ и ся опознаѭ съ онаѭ странѫ, кога-то още и на умъ недохождаше на Българы-тѣ за Униѭ? Зарь Вые мыслите, че Кукушане, Панагюрцы и другы, не мя познаватъ. а чѣкатъ Васъ да мя препоручите?! Види ся, че Вые сте черпали свои-тѣ извѣстія изъ Цареградскый-тъ вѣстникъ. — Но незнаете ли и до сега, че всѣкый человѣкъ си има и пріятели и противницы. — Единъ отъ мои-тѣ противници е и лудый-тъ Раковскый, кой-то сполучи чрѣзъ разны интриги да мя очерни прѣдъ Сърбско-то Правителство, кое-то послѣ узна истинѫ-тѫ. — Тѣзи работы сѫ най добрѣ познати и на Г-на Анастаса Карастоянова Самоковчанина, че ся извършиха прѣдъ негови-тѣ очи. — Цариградскый-тъ вѣстникъ побърза да се въсползува отъ този случай, т. е., да мя очерни прѣдъ народъ-тъ, за да угоди на Русскѫ-тѫ Канцеларіѭ

въ Цариградъ, противъ кои-то бѣхъ ся тамамъ опретелъ да пишж, по поводъ-тъ на преселенето въ Россіж. Това ѥ моя-та награда за дѣто сѫмъ защищавалъ до сега Мънастырь-тъ прѣдъ вліятелны-тѣ человѣцы и не сѫмъ прѣставалъ да имъ тълкувамъ да не мешатъ Рылскый-тъ и и Хилендарскый-тъ Мънастырь съсъ Зографскый-тъ, кой-то има толкова мюлкове въ Молдавж, кои-то ако и да успѣе Правителство-то на Съюдинены-тѣ Княжества да отнеме въ ползж на учебны-тѣ заведенія на Държавж-тж, пакъ имъ оставатъ доста мюлкове въ Русскж-тж Бессарабіж и толкова голѣмы суммы въ Русскый-тъ Банкъ. — Искамъ да кажж, че Зограф. Мънастырь може да стори въ сегашно врѣме много нѣщо въ ползж на народъ-тъ, а на Рылско-то и Хилендарско-то Братство доста ще бѫде да даватъ *баремъ* добро въспытаню на свои-тѣ братія, кои-то испращатъ по Българіж.

Имамъ още за много нѣщо да Вы забѣлѣжж, — но като неприготвихъ писмо-то си съсъ врѣме; то пропущамъ всичко друго, като мыслж, че Вы сѫмъ забѣлѣжилъ пб главното. Азъ испълнихъ свой-тъ дългъ! А Вы пріймете моитѣ забѣлѣжванія, както ѥ Вамъ драго, само пазете мое-то писмо и ще видите, че всичко, що сѫмъ Ви забѣлѣжилъ, има да ся сбѫде и то въ наше врѣме, ако бѫдемъ живы.

Прощавайте.

1863 год. Марта 17-й
Панагюрище.

Вашъ покоренъ слуга и искрененъ почитатель

**В. Чолаковъ.**

---

## Къмъ биографията на о. Кирила Пейчиновичъ.

Животътъ на първитѣ дѣятели по нашето възраждание прилича на много стара и разсѣяна развалина. За това тѣхнитѣ биографи трѣба да слѣдватъ примѣра на археолозитѣ и като тѣхъ да събиратъ вѣсть по вѣсть, чърта по чърта изъ подъ праха на годинитѣ, ако искатъ да иматъ пълния имъ обликъ.

О. Кирилъ Пейчиновичъ припада къмъ групата на тия свѣтли личности; неговиятъ животъ е една разсѣяна развалина. За това скѫпоцѣнна бива всѣка нова вѣсть, която допълва или поправя старата. Първитѣ вѣсти за о. Пейчиновича излѣзоха въ III—IV кн. на министерския „Сборникъ", а миналата година единъ отъ тетовскитѣ учители, Л. Серафимовъ, издаде двѣ книжки (Тетовско и дѣйцитѣ по възраждането му; Кирилъ иеромонахъ Пейчиновичъ и мънастиря му Св. Атанаси. Пловдивъ. 1900.), въ които помѣсти кратки чърти изъ живота на о. Кирила. Грѣшкитѣ и неясностьта въ доводитѣ на тия чърти ме заставиха да напиша тоя членъ при помощьта на нови и положителни вѣсти, за да се поправятъ старитѣ, особно въ хронологическо отношение.

Споредъ писача на споменатитѣ книжки, о. Кирилъ Пейчиновичъ, прѣди да основе лѣшочкия манастиръ, билъ „за кратко врѣме“ (стр. 40.9.) игуменъ на Марковъ манастиръ, край Скопие. Първата грѣшка.

Втора. Господинъ Серафимовъ казва, че Кирилъ Пейчиновичъ започналъ въздигането на лѣшочкия манастиръ въ 1817 г. (стр. 40.10).

А когато твърди, че авторътъ на *„Огледало“* и тоя на *„Утѣшеніе грѣшнимъ“* е сѫщиятъ о. Пейчиновичъ, родомъ отъ с. Теарце (тетовско), той е много правъ, нъ слабъ въ доводитѣ, по нѣмане свѣдения вѣроятно. Трета грѣшка.

Моитѣ вѣсти обаче, които събрахъ миналата ваканция по скопско, поправятъ и тритѣ грѣшки.

Най-първо. О. Кирилъ стоялъ игуменъ въ Марковия манастиръ не „за кратко врѣме“, а цѣлъ периодъ отъ осемнадесеть години. Да се обяснимъ.

Въ Марковия манастиръ на една колона отъ червенъ гранитъ има написано съ върха на ножъ: **Кѵрілъ іеромонахъ игѹменъ недостоиный ѹ Марковъ монастиръ. лето. ѧѡа** = 1801. Но още по голѣма свѣтлина пролива на въпроса единъ рѫкописенъ паметникъ отъ о. Кирила, писанъ въ Марковия манастиръ, който има добрината да ми прѣдаде скопскиятъ митрополитъ Синесий. Той се започва отъ 1801 и се продължава до 1812: **„да се знае зере во лето отъ Спаса Хрта ѧѡа: — во тоа време беше во скопие митрополитъ кѵръ Анѳимъ и беше заѵитъ али бегъ“** . . . .

Като нѣма за сега по рани свѣдения, ние ще приемемъ годината 1801. за начало на неговото игуменствуване въ Марковия манастиръ.

По нататъкъ. Върху послѣдния листъ на единъ рѫкописенъ молитвеникъ (XVI. в.) отъ Керпински манастиръ (Кумановско), който се пази у мене, между другото има бѣлѣжка·

. . . . **И тогаи** (**҂аѡѕ** = 1806.) **доиде во карпино игѹменоть ѿ марковъ манастирь кирилъ іеромонахъ.**

Въ Марковския рѫкописъ (= Мр.) иде и 1807: **и во лето ҂аѡз** = 1807.) **во есень ѹмре али бегъ** . . .

Слѣдователно, досега ние имаме годинитѣ 1-ва, 6-а, 7-ма, прѣзъ които о. Кирилъ е билъ непрѣстанно игуменъ на Марковъ манастиръ.

Но да слѣдваме. Отъ вънъ на църквата Св. Атанаси (с. Барово, скопско) съзрѣхъ написано съ ножъ (автографъ на Кирила):

**Во лето ҂аѡі** (1810) **попъ кирилъ ѿ марковъ манастиръ доди ѹ барово свети масло.**

Въ „Мр.“ дохожда датата 1811:

. . · **и пакъ во лето ҂аѡаі** = 1811. **се ѣави друга звезда** . . . А като свършва своето битописание, о. Кирилъ поставя 1812. Подъ приведената бѣлѣжка на Баровската църква стои друга:

**И пакъ доиде** (въ Барово, о. Кирилъ.) **во лето ҂аѡиі** = 1818.

И така: 10, 11, 12, 18 — ето суммата на всичкитѣ години какъ се възкачва на 18 заедно съ прѣжнитѣ. А това не е вече „кратко врѣме“. Колкото за туй, че о. Кирилъ дошълъ въ 1817 г. въ Тетово и захваналъ въздигането на лѣшочкия манастиръ, ще ми позволи г. Серафимовъ да му направя единъ малъкъ споръ, за дѣто внимателно не разгледалъ рѫкописа на лѣшочкия манастиръ. Тамъ много хубаво е означена 1818 г.,

а не 1817. Ето що казва изпръвният пасажъ на тоя паметникъ, писанъ отъ самия Кирилъ:

. . . . **потомъ изволениемъ божиимъ по моемъ желанию во лѣто ꙋ҃ѡ҃і҃и҃** = 1818. **отъ святую горꙋ отъ монастиръ хилендарскии и отъ моего родиаго отца имени монаха и отъ моего истаго срика далманта монаха постриженіа во хилендарѣ ижже благословениемъ и помощию божию во выше писаное лето приидохъ и обновихъ отъ участи монастиръ той** (лѣшочки).

Сега — споредъ втората бѣлѣжка на баровската църква, ние го виждаме въ 1818. още игуменъ на Марковъ манастиръ, а по токо-що приведения пасажъ на паметника на лѣшочки мънастиръ още сжщата година се заима за въздигането на послѣдния. Какъ да се обясни туй противорѣчие на гледъ? — Съвършено просто. Слѣдъ осемнадесетгодишна дѣйность въ скопската околия той на 1818 г. се счукалъ съ нѣкои аги и избѣгалъ на Св. Гора, отъ дѣто се завърналъ още сжщата година въ Тетово и се заелъ за работата си. Г. Серафимова е ввела въ заблуждение, вѣроятно, една бѣлѣжка за основанието на манастира, написана отъ неизвѣстна ржка. Тамъ стои 1817. Това е върху единъ старъ миней.

На стр. 20. въ брошурата си г. Серафимовъ забѣлѣзва:

„Напечатанитѣ на дѣдо Кирила книги не носатъ едно и сжщо име на автора; това дало поводъ да се мисли, че тукъ има двама различни автори. Тъй напр.: автора на книгата „*Огледало*“, печатана на 1816. г. въ Будинъ, Кирилъ Пейчиновичъ нѣкогашенъ игуменъ на краль-Марковския мънастиръ Св. Димитрий край Скопие; сжщия този *Кирилъ Пейчиновичъ* по-послѣ въ книгата „утѣш, грѣшнимъ“, печатана въ солунската печатница на 1840 год. се подписва: *Иеромонахъ Кирилъ*, бившаго игумена въ монастиръ лешечкаго святаго Атанасия. Че тукъ нѣмаме двама Кириловци, а че *Кирилъ Пейчиновичъ* и *Иеромонахъ Кирилъ* сж едно и сжщо лице, удостовѣряватъ много писмени факти, намѣрени въ лѣш. монастиръ“.

Това е хубаво, а фактитѣ дѣ сж? — Такива нѣма въ лѣш. манастиръ, въ брошурата хичъ. Че нѣма двама Кириловци, но че имаме работа съ едно лице, *Иеромон. Кирилъ Пейчиновичъ*, е вѣрно, но това става явно само при сравнението на паметника изъ Марковъ манастиръ и тоя на лѣшочки. Въ първия о. Кирилъ пише:

. . . „**Кѵрілл иеромонахъ село отъ Техрце родомъ отъ легенъ градъ сиречъ тетово**“ . . . въ лѣшочкия почти сжщото:

. . . „**азъ недостоиный во иеромонасѣхъ кѵріллъ родомъ отъ тетовско отъ долнаго полога отъ село техрце недостоиный игꙋменъ лешецкаго монастира светаго афанасиа**“ . . .

На стр. 44. г. Серафимовъ се съмнѣва:

„Не се знае, кждѣ е писана първата кн. „*Огледало*“.

Това съмнѣние за г. Серафимова е понятно при неговото твърдение, че о. Кирилъ билъ игуменъ на Марковъ манастиръ „за кратко врѣме“. Но за насъ то е непонятно слѣдъ изчислението, което направихме съ годинитѣ изъ живота на Пейчиновича. Той умрѣлъ въ 1845 год. 12 мартъ, но не като игуменъ, а като простъ калугеръ, защото на „*Утѣш. грѣшнимъ*“, печатано въ Солунската печатница въ 1840., той се подписва като не игуменъ. Като извадимъ 4 отъ 40 получава се въ остатъкъ 36 години,

които като раздѣлимъ на двѣ, получаваме два периода равни отъ неговата дѣятелность: скопски, лѣшочки.

Както и дае, той стоялъ въ Марковъ манастиръ осемнадесеть години, а „Огледало“ е напечатано въ шеснадесета — ще рече тамъ е мѣстото, дѣто е написано „*Огледало*“,

*Забѣлѣжка:* Когато лѣшочкиятъ манастиръ ще издаде кореспонденцията на о. Кирила съ Абдулъ — Рахманъ паша (Ami Boué пише: Abdourraham, Rec. d'itiner. dans la Turquie d'Europe, стр. 307, 1844.) още повече ще се разширатъ рамкитѣ на тоя бѣлѣжитъ портретъ.

За сега толкозъ.

Скопие. **Йерод. Иосифъ Христовъ.**

---

## Нова книга по първобитната история на славянитѣ и една нейна критика.[1])

*А. Л. Погодинъ,* Изъ исторіи славянскихъ передвиженій. Спб. 1901 8° IV + 167.

*П. А. Лавровъ,* А. Л. Погодинъ, Изъ исторіи славянскихъ передвиженій Спб. 1901. (Критика въ Журналъ Мин. Народнаго Просвѣщенія, 1901. августъ 2. отд. стр. 478—495.).

Авторътъ на новата книга по първобитната история на славянитѣ, младиятъ доцентъ на Петербургския археоложки институтъ А. Л. Погодинъ, искалъ да ни даде, както самъ казва, не популаризация, на съврѣменното изучване на най-старата епоха отъ славянския животъ, ами възможно популярно изложение на собствени размишления по въпроситѣ свързани съ нея. И за тая цѣль авторътъ изпърво прѣдполагалъ да тури въ основата на своята книга курса отъ лекции, които челъ въ Спб. арх. институтъ прѣзъ зимнитѣ мѣсеци 1898—99 и 1900—901. Сетнѣ видѣлъ, че цѣлъ редъ глави трѣбало да се напишатъ отново, а отъ друга страна много прѣдмети, за които се говорило въ лекциитѣ, сѫ неумѣстни въ такава една книга, та затуй, колкото могълъ, прѣработилъ — и найсетнѣ „вслѣдствіе этого книга сдѣлалась болѣе или менѣе подробнымъ, почти вездѣ самостоятельнымъ изслѣдованіемъ древнѣйшаго періода славянской исторіи“.

Въ сѫщность книгата на Погодина не е нито твърдѣ самостойна, нито пъкъ съдържа много нови резултати, добити възъ основа на извѣст-

---

[1]) Откакъ бѣлѣжкитѣ ни бѣха написани, станаха ни извѣстни и други критики (въ „Извѣстія отдѣл. русск. языка и словесности Импер. акад. наукъ“ 1902 год. кн. 4. отъ Ю. Кулаковскій, въ „Archiv für slav. Philologie“ и др.) За тѣхъ ние нѣма да говоримъ, понеже работа на специалиститѣ е да разглеждатъ засегнатитѣ въ тѣхъ въпроси.

нитѣ досега източници. Обаче и като несамостойна компилация книгата има единъ доста важенъ недостатъкъ: тя страда отъ несистематичность, както въ цѣлия планъ, така и въ отдѣлнитѣ глави. Цѣлиятъ трудъ се дѣли на слѣднитѣ 12 глави: I. О задачахъ науки славянскихъ древностей (1—5). II. Венеды у Плинія, Тацита и Птолемея (5—20). III. Готы въ Россіи (20—24). IV. Славяне на Дунаѣ ранѣе VI вѣка (25—29). V. Гунны (30—43). VI. Тюрки (44—48). VII. Славяне на Балканскомъ полуостровѣ въ VI вѣкѣ (49—73). VIII. Славянскій вопросъ въ Греціи (74—84). IX. Родина славянскаго племени (85—111). X. Распространеніе славянъ на Западъ (112—141). XI. Заселеніе польскими славянами Польши и способъ ея колонизаціи (142—251). XII) Само (152—158).

Слѣдъ единъ кратъкъ уводъ, въ който авторътъ би ни разправилъ за задачата на науката за слав. старини, той би трѣбало да разгледа първенъ живота на славянитѣ прѣди раздѣлата, като опрѣдѣли и праотечеството имъ, и слѣдъ това да се занимае съ разселяването на славянскитѣ племена отъ областьта между Висла, Карпатитѣ, Днѣпъръ и Припетъ: 1) на югославянитѣ въ посока къмъ Дунава и Балканския полуостровъ, 2) на западнитѣ славяни къмъ Одеръ и Елба. Вмѣсто туй слѣдъ първитѣ двѣ глави у автора намираме не толкова нужни бѣлѣжки за готитѣ въ Русия — бѣлѣжки, отдѣлени като особена глава, когато хубаво би могли да се помѣстятъ подъ чърта, като не се прѣкжсва главниятъ разказъ за прѣселението на славянитѣ съ разправии за разнитѣ царе и походи готски. Като говори на стр. 25—29 (гл. IV) за славянитѣ на Дунава прѣди VI вѣкъ, авторътъ не продължава съ заселението на славянитѣ на Балканския полуостровъ, ами намира за нужно да вмъкне още двѣ излишни глави (гл. V. Гунны и гл. VI. Тюрки). Въ едно съчинение, озаглавено „Изъ исторій славянскихъ передвиженій“, нѣмаше защо да се говори за хунската история отъ 2000 г. пр. Хр., за разни хунски царе и царства, за влияние на готи върху хуни и под., па нѣмаше защо да се слѣдятъ турскитѣ племена още отъ китайскитѣ лѣтописци и да се излага тѣхната история въ Азия и под.: пакъ въ кжси бѣлѣжки, а не въ излишни дълги глави, би трѣбало накжсо да се каже нѣщо за допиркитѣ между славяни и хуни отъ една страна (не трѣба разбира се да остане незасегнатъ въпросътъ за хунството на славянитѣ, въпросъ, който авторътъ разглежда накжсо безъ да съобщи нѣщо ново) и славяни и тюрки отъ друга. Слѣдъ VII. и VIII. глава, дѣто говори за славянитѣ на Балк. полуостровъ и въ Гърция, четемъ заглавие „IX. Родина славянскаго племени“, която трѣбаше да стои въ началото на книгата, защото прѣди да говоримъ за прѣселения на извѣстни племена, трѣба да кажемъ отъ коя область, тѣхна родина, се прѣселяватъ. И страницитѣ за Само (гл. XII.) не сж нужни въ книга за славянскитѣ прѣселения. И така, цѣлата книга на Погодина би трѣбало собствено да има не 12, а 8 глави (като се изхвърлятъ излишнитѣ III., V., VI. и XII.), поставени въ сжщия речи редъ, който имъ е далъ и авторътъ, само IX. глава (за праотечеството на славянитѣ) трѣбаше да бжде II. или поне III., сир. откакъ се кажатъ

уводнитѣ думи (гл. I.), да се опрѣдѣли прародината на славянитѣ и слѣдъ туй да се слѣди прѣселението на разнитѣ племена.[1])

Но и нѣкои отъ тия осемь глави, въпрѣки категоричното заявление на автора за нѣкаква прѣработка, сѫ излѣзли твърдѣ несъвършени, и дори нескопосни. Подъ насловъ „О задачахъ науки славянскихъ древностей“ (гл. I.) четемъ и за първата поява на славянскитѣ племена, и за тѣхнитѣ имена, и за разпространението имъ на западъ до задъ Елба и нат. на югъ прѣзъ Дунава по цѣлия Балкански полуостровъ, по цѣла сегашна Унгария и даже Италия, и за тѣхнитѣ съсѣди-скити и сармати, и за характера на скитската смѣсена култура, и за взаимнитѣ влияния между фини и скити, и за други тѣхни съсѣди на югъ — тракитѣ; четемъ за гръко-римски и келтски културни центрове, съ които славянитѣ не били непосрѣдно съединени; съ нѣколко думи се споменува и за общославянската култура, която не е напълно самобитна и която можемъ да възстановимъ, като изучваме обичаитѣ, обредитѣ, езика и митоветѣ на отдѣлнитѣ славянски племена. И слѣдъ сичко това авторътъ буквално прѣписалъ изъ своята лекторска тетрадка нѣколко цѣли реда: „Все вышесказанное опредѣляетъ рамки нашихъ занятій. Намъ слѣдовало въ прошломъ году вскрыть тѣ жилы, по которыхъ питались корни могучаго славянскаго дерева“ и т. н. Всичко изложено въ тая първа глава си е имало мѣсто само въ лекциитѣ на г. автора. На пó-широката публика, за която той ужъ пише, съвсѣмъ не е потрѣбно да знае всичко това: нѣй би трѣбало да се каже (ако е необходимо), каква е тая наука за славянскитѣ старини и въ каква връзка стои въпросътъ за прѣселението на славянитѣ съ тая наука, а не тъй повръхностно да се говори за разни културни центрове, за лѣса на славянската култура, за жилитѣ по които сѫ се хранили коренитѣ на мощното славянско дърво и т. н.

Много пó-хубава е втората глава, при все че и въ нея не е всичко наредено, както трѣба. Авторътъ захваща съ най-старитѣ римски извѣстия за венедитѣ, извѣстия, добивани отъ нѣмски търговци, прѣминува къмъ Херодота, който споменува за племе Ἐνέτοι, Софокла, у когото намираме нѣщо за племе инди при Сѣверния океанъ, оригинала на т. н. Певтингерови таблици,[2]) съставени ужъ въ началото на нашата ера отъ Августовия приятель Випсани Агрипа и прѣработени отъ нѣкой си Кастори въ IV. в. и свършва съ извѣстията на Плиния, Тацита и Птоломея, като слѣдъ това посветява нѣколко думи на етимологичното потекло на името Висла и „венеди“, съ което въ изброенитѣ източници се означаватъ славянитѣ. Правилната форма на туй име е vendo или vindo, що се срѣща и въ много келтски географски названия: Vindobona (Виена), Vindomagos, Vindobriga и под.

---

[1]) Така планътъ на съчинението би съвпадалъ приблизително съ плана на най-новото съчинение на проф. Нидерле (Dr L. Niederle, Slovanské starožitnosti Dílu I. Část I. V Praze (Bursik u Kohout) 1901.). Първиятъ дѣлъ отъ това съчинение се занимава съ славянитѣ прѣди раздѣлата. Другитѣ 3 дѣла ще се посветятъ на славянскитѣ племена слѣдъ раздѣлата: II. южно-славяни III. западни славяни IV. източни. (Вж. рефератъ въ Naše doba 1902. č. 5 (únor) 189—191.).

[2]) Издадени и въ хубавия „Atlas Antiquus“ на Justus Perthes.

Думата vindo произлиза отъ келтски, дѣто *vindos* значи „бѣлъ“ (срв. ирл. *find* кимвр. *gwynn* и под.), та въ сѫщность славянитѣ се наричали „бѣли“ (vindi, venedi = бѣли), защото, каже авторътъ, „червеноришитѣ келти и германци“ нарекли руситѣ славяни бѣли (срв. още Бѣла Русия, Бѣлохървати и под.). Като оставимъ на страна въпроса, дали келтитѣ сѫ били „червенорижи“ и дали сѫ се различавали отъ славянитѣ, които и нарекли бѣли, въпросъ, който и сега не е рѣшенъ, все пакъ не можемъ да приемемъ токо-тъй това нагледъ приемливо тълкуване, защото имаме изрични свидѣтелства, че и славянитѣ сѫ били рижи, а не бѣли (Херодотъ, Прокопи и др.), па и самъ авторътъ на стр. 54 привожда единъ дългъ пасажъ изъ Прокопия (De bello gothico III, 14), въ който ясно четемъ: „тѣломъ они (славянитѣ) *не слишкомъ бѣлы*, волосы у нихъ *не совсѣмъ русые и на черный цвѣтъ не совершенно смахиваютъ*, а все они *красноватые*“. На края авторътъ се изказва въ смисълъ, че прибрѣжието между Висла и Одеръ принадлежи къмъ най-древнитѣ мѣста на славянската прародина, което бихме могли да приемемъ, при все че би трѣбало да се подкрѣпи съ повече доводи изказаното мнѣние.

Въ IV. глава се разглежда въпросътъ за приближаването на славянитѣ къмъ Дунава и се посочватъ свидѣтелства, отъ които излиза, че славянитѣ въ V. в. живѣли на сѣверъ отъ срѣдния и долния Дунавъ. Колкото се отнася до името анти (Antes, Ἄνται), което се употрѣбя покрай славяни или венди, авторътъ приима, че подъ анти се разбиратъ прѣдцитѣ на днешнитѣ руси, и отхвърля мнѣнието на акад. А. Куникъ, че антитѣ не били отъ славянско, а азиятско (черкезско) потекло. Чрѣзъ сравнение на славянското име на Виена (старочески Wyednye, полски Wiedeń, словашки Vieden) съ германскитѣ и келтийски форми (Vindobona, Wienne) и чешкото название на Австрия Rakousy съ нѣмския мѣстенъ падежъ Râtgôz отъ собственото име на гр. Raabs, споредъ което излиза, че ракушани (австрийци) не значи нищо друго освѣнъ хора изъ Раабсъ — чрѣзъ всичко туй авторътъ дава да се разбере, че, кога дошли въ днешна Австрия, славянитѣ сѫ заварили нѣмски племена.

Като приима, че и въ V. в. сл. Р. Хр. славяни сѫ живѣли само па сѣверъ отъ лѣвия брѣгъ на Дунава, авторътъ се старае да докаже (въ VII. гл.), че нападенията на славянитѣ на Балканския полуостровъ се захващатъ тепърва отъ 527. год. и че отъ тая година до края на VI. в. славянитѣ завзиматъ цѣлия полуостровъ и проникватъ дори въ Пелопонесъ. Съ това мнѣние на автора не можемъ се съгласи, защото малко е вѣроятно, че за 50—60 години славянитѣ сѫ могли да наводнятъ Балканския полуостровъ и да проникнатъ въ Пелопонесъ (Пелопонесъ билъ завзетъ отъ славяни споредъ автора вече на 589 год.). По́-приемливъ е възгледътъ на *Дринова* (Заселеніе Балканскаго полуострова славянами стр. 154), усвоенъ и отъ *Иречека* (История на българетѣ гл. III.), че това заселение на славянитѣ е ставало бавно и ще да е почнало още въ III. или дори въ II. в. сл. Хр.

Подъ не съвсѣмъ сполучливъ насловъ „Славянскій вопросъ въ Греціи“, гл. VIII. се разглежда въпросътъ за заселението на славянитѣ

въ Пелопонесъ. Авторътъ не се съгласява съ положението на отхвърлената вече Фалмерайерова теория, че въ жилитѣ на днешнитѣ гърци тече само славянска кръвь и че елинскиятъ елементъ отдавна съвсѣмъ е изчезналъ въ Пелопонесъ и е билъ замѣстенъ съ славянски. Но все пакъ въ жилитѣ на съврѣменнитѣ гърци има славянска кръвь, което се доказва най-вече отъ многобройнитѣ славянски мѣстни имена и славянски културни думи въ гръцкитѣ мѣстни нарѣчия. Нѣщо ново авторътъ не съобщава, па и въ заключението си се съгласява съ А. Васильева (А. Васильевъ, Славяне въ Греціи Визант. Врѣм. т. V, 404—438, 626—670), че доста голѣми славянски поселения се започнали въ гърция отъ края на VI. в., а къмъ 746. год. тѣ се простирали вече до самия югъ. И славянскитѣ селища на гръцкитѣ острови ще да сѫ пакъ приблизително отъ това врѣме.

Чрѣзъ анализъ главно на рѣчни названия авторътъ се опитва въ IX. глава да опрѣдѣли прастаритѣ жилища на славянитѣ. Границата на славянската прародина споредъ Погодина не отивала пò на сѣверъ отъ р. Припетъ, а на югъ тя съвпадала приблизително съ южната граница на Киевската губерния, послѣ минавала въ Подолската и приблизително по 49° сѣв. шир. достигала Карпатитѣ, югозападната граница на славянския миръ; сетнѣ по р. Сана се подигала къмъ сѣверъ и отъ Висла на западъ къмъ Варта и по нея къмъ Одеръ, по който стигала до морето.

Като констатира, че въ II. в. слѣдъ Р. Хр. славяни живѣятъ до р. Одеръ, авторътъ се пита, кога сѫ се явили още пò на западъ къмъ Елба и Сала, и въ X. гл. „Распространеніе славянъ на Западъ“ слѣдъ прѣгледъ на движенията на германскитѣ племена, слѣди и движението на полабскитѣ славяни къмъ Люнебургъ и Хановеръ отъ една страна и на югъ движението на маса отъ лужички славяни къмъ сегашна Саксония, Hassengau, Тюрингия и Горня Франкония отъ друга. Авторътъ посветява нѣколко думи на славянитѣ, що проникнали до брѣговетѣ на р. Райна (въ т. н. Rheinland), а на край разглежда накѫсо и въпроса за прѣселението на чехитѣ.

Най-сетнѣ въ единайсетата глава „Заселеніе Польшіи польскими славянами и способъ ея колонизаціи“ четемъ покрай описание на страната, нейната флора и фауна и нѣщо за прѣселяването на полскитѣ славяни, което ще е било родово: съ туй се обяснява първобитната форма на земевладѣнието — родовата община и т. н. opole, което се сравнява съ ю.-слав. братство.

За тая Погодинова книга, съдържанието на която ние изложихме, петербургскиятъ професоръ *П. А. Лавровъ* е написалъ доста обстойна критика (Ж. М. Н. Пр. 1901, № 8, отд. 2. стр. 478—495), дѣто сѫ посочени речи всички по-голѣми и малки недостатъци на книгата. Ние нѣма да разглеждаме цѣлата критика, която изобщо е справедлива, а ще се спремъ само на оная ѝ часть, която разглежда VIII-та глава отъ книгата („Славянскій вопросъ въ Греціи“), защото тукъ критикътъ между друго пѫтемъ засѣга и въпроса за националностьта на македонскитѣ славяни. Най-напрѣдъ се кори авторътъ, че не е обърналъ достатъчно

внимание върху стариннитѣ фонетични чърти на запазенитѣ въ Гърция славянски мѣстни имена. Срѣщу Тригардие трѣбало да се посочатъ форми като балтина вм. блатина, малдичие вм. младичие у Йоана Екзарха,[1]) золъто въ Синайския псалтирь и под. и да се констатира, че дори въ IX. в. се е отражавала тая архаична чърта (непрѣметнато ал, ар. вм. ла, ра) въ живия езикъ. Покрай формитѣ, въ които има запазени слѣди отъ носовки: Лангадия (планина въ Аркадия), Лангади, (рѣка въ Лакония), λάγγος, λαγγάδι (долина), което е особеность на българскитѣ славяни, трѣбало да се отбѣлѣжатъ и примѣритѣ съ а вмѣсто ж: Καπινόβα-Кжпиново, Γαρδικάκι-Гардикжѣи (споредъ Хилфердинга). Съвсѣмъ друго значение имали примѣритѣ като Κρυοκούκκι-Кривокуѣи, Μηλικούκκια-Миликуѣи, Λουκοβέρδι-Лукобрѣдо и под., дѣто ж=у, както и до сега се срѣща подобно произношение по цѣлата територия на Македония. Въ повечето отъ запазенитѣ мѣстни имена въ Гърция ѣ=е, което пакъ прѣобладава въ македонскитѣ говори, отъ които само присолунскитѣ и „примыкающіе къ болгарскимъ съ восточной границы“ запазватъ изговоръ на ѣ като *я*, *еа*. Като вземемъ въ внимание, каже Лавровъ, че въ македонскиѣ говори освѣнъ ж=у, ѣ=е, чърти свойствени на сръбско-хърватския езикъ, има и меки к', г' (вмѣсто тѣхъ се констатиратъ и чисто сръбскитѣ звукове ћ, ђ), които сж въ всѣки случай по-близки до ср. х. ћ ђ отколкото до бълг. шт жд, не ще бжде грѣшка, ако кажемъ, че езикътъ на македонскитѣ славяни е срѣденъ, „промежуточный“ типъ между източно-българското нарѣчие и сръбски. За това не е чудно, че и въ формитѣ на македонскитѣ говори има сърбизми (напр. дѣепричастията на *-ки*), па и въ лексикона имъ има много думи, които ги сближаватъ съ сръбския езикъ.

Фонетичнитѣ особености на запазенитѣ въ Гърция славянски имена показватъ, че славянското население, що завзело тая страна, е било близко до сръбското племе, но отъ друга страна то съставяло нераздѣлно цѣло съ населението на Македония, а пъкъ това послѣдното, макаръ че е било първоначално по-близко до сръбското племе, като влизало въ състава на българското царство, губѣло своитѣ племенни чърти, приимайки и българско име.

Както е явно отъ изложеното до тукъ, проф. Лавровъ излиза съ една „нова“ теория за националната принадлежность на македонскитѣ славяни, теория, която не се съгласява съ приетия днесъ отъ всички поизвѣстни учени възгледъ, че македонското население е българско. Въ сжщность тя е нова варияция на извѣстно вече учение, че македонцитѣ не сж ни българи, ни сърби; така, *П. Драгановъ* въ Извѣстията на Славянското Благотв. Дружество отъ 1888. год. („Этнографическій очеркъ славянской части Македоніи“) провъзгласи македонцитѣ за славянско племе, различно отъ българитѣ и сърбитѣ, ала по-сродно на послѣднитѣ — сжщото, което твърди и Лавровъ; прѣди него *А. Кочубинскій* въ „Записки о путешествіи въ славянскія земли“, Одесса 1874. се изказа за

[1]) Трѣбаше да се приведатъ и форми като *алдиы* и *ладиы*, *алкати* и *лакати* *алчьнъ* и *лакомъ*.

македонскитѣ говори въ смисълъ, че тѣ сѫ прѣходна степень отъ единъ езиковъ типъ къмъ други и съдържатъ толкова български особености, колкото и сръбски, а слѣдъ тѣхъ L. Masing въ „Zur Laut- und Akzentlehre der macedoslavischen Dialekte“ St. Petersburg 1891., възъ основа на прилика между чакавскитѣ ć đ и македонскитѣ ќ ѓ, говори за племенно роднинство на македонцитѣ съ чакавцитѣ, па миналата година и L. Nïederle въ Slovanský Přehled III., 3. стр. 119—126., рецензирайки книгитѣ на Кънчова и Cleanthes Nicolaides за Македония, обяви, че гледа на македонскитѣ славяни като на прѣходна область между сърбитѣ и българитѣ, ала много по-близка на послѣднитѣ. Съ мнѣнията на тия автори не можемъ се съгласи. Ние знаемъ днесь, че македонскитѣ говори иматъ всички характерни особности на българския езикъ и тия особености не позволяватъ да отдѣляме македонскитѣ говори въ особена прѣходна езикова група. Излишно е да се повтаря, че въ македонскитѣ говори застѫпницитѣ на ъ и ь се различаватъ (*сонъ, день* отъ стб. **сънъ, дьнь** срѣщу ср. х. *сан, дан*), свойщина присѫща само на българскитѣ и рускитѣ славяни; че носовката ѫ се застѫпя или отъ *ъм*, или отъ *ъ*, *а*, *о*, а само по изключение отъ у, когато въ ср. х. ѫ дава винаги само *у*; че покрай ќ, ѓ, или даже ћ, ђ (Oblak и Новаковић) вм. стб. щ, жд въ тия говори се срѣщатъ шч, жд, отъ които именно сѫ произлѣзли общобългарскитѣ щ, жд; че тия говори сѫ изгубили синтетичнитѣ падежни форми и сѫ ги замѣнили съ аналитични, както е въ всички нарѣчия на българския езикъ; че нѣматъ инфинитивъ, който въ срх. все още се държи; че пазятъ ок. *-тъ* въ 3. л. ед. и мн. ч. сег. вр. у глаголитѣ; че сѫ развили една такава типична особеность, каквато е задпоставениятъ членъ и често не отъ едно мѣстоимение, както е въ повечето източни и западни говори, ами отъ три (женана, женава и жената срѣщу *жената*) и т. н. И ако въ тия говори има нѣкои несъмнѣнни сръбски чърти, не бива отъ това да се заключава, че самитѣ говори сѫ сръбски, а трѣба чъртитѣ да се тълкуватъ като чужди влияния, които сѫ напълно естествени между два сродни езика, които се допиратъ.

При все туй ние сме длъжни да видимъ, върху какво основава проф. Лавровъ своето мнѣние, да провѣримъ стойностьта на доказитѣ му, и да го отхвърлимъ, ако аргументитѣ, приведени за негова подкрѣпа, не издържатъ критика.

И тъй, първиятъ доводъ на автора въ полза на сродството между славянскитѣ племена въ Гърция и на македонскитѣ славяни съ сръбското племе е тоя, че въ много мѣстни имена въ Гърция вм. ѫ стои у (Κρυοκούκκι, Χουντοκούκκι и под., дѣто κούκκι трѣба да отговаря на ср. х. кућа), па и въ цѣла Македония сега сѫществува форма кукя вм. кѫща. Прѣди всичко, не е вѣрно че по цѣла Македония се казва само кукя: има и форми кащя, къща (Мил. 409, 410), па най-сетнѣ и да бѣше само кукя, смѣшно би било да се гради цѣла теория върху една или нѣколко думи, въ които е очевидно чуждото влияние, защото въ сѫщия говоръ, който употрѣбя кук'я, и под. инакъ редовно вм. ѫ стои правилниятъ застѫпникъ на ѫ—ъ, а или о. (Срв. *Е. Спространовъ*, По говора на гр. Охридъ Сбм. XVIII. стр. 524—544. кукя, сут, гуска, неќу, нѐдугаф, ȍружье и срѣщу тѣхъ гъбъ, гъсѐинцъ, гъст, гнъсен, дъб, желът,

зъби, кѫпинъ, кръг, кът, кътник, кѫде, кѫпъм и т. н. и т. н.). Сѫщото важи и за славянскитѣ имена въ Гърция: въ несмѣсенъ езикъ не сѫ възможни една покрай друга форми като Καπινόβα, Γαρδικάκι, Λαγγος, Λαγγάδι, Λαγγαδια отъ една страна и Κρυοκούκκι, Λουκοβέρδι и под. отъ друга. И по-правъ би билъ проф. Лавровъ, ако вмѣсто хипотезата за прѣходния характеръ на езика на македонскитѣ и пелопонезскитѣ славяни просто изкажеше мнѣние, че покрай българскитѣ славяни, отъ езика на които сѫ формитѣ, запазени съ слѣди отъ носовки или а вм. ѫ, въ Гърция сѫ проникнали и сръбско-хърватски племена отъ чийто езикъ сѫ формитѣ съ у=ѫ.

Съвсѣмъ погрѣшно е да се смѣта ѣ=е за характеренъ бѣлѣгъ само на сръбския езикъ: всички български говори задъ линията, която съединява устието на Видъ съ Солунъ (приблизително) иматъ *е* вм. ѣ и все пакъ сѫ си чисто български и само недисциплинирани умове като Милоевиħа, Веселиновиħа и под. могатъ да твърдятъ противното. Звуковетѣ к' г' (ср. х. ħ ђ) въ македонскитѣ говори нищо не доказватъ, защото се дължатъ на чуждо влияние и защото покрай тѣхъ се говорятъ и шч, шц, шт, жд. Повечето отъ думитѣ, които сѫ свойствени на македон. говори и не се срѣщатъ въ другитѣ бълг. нарѣчия, сѫ старобългарски, та затова не може да се говори за нѣкакъвъ особенъ словаренъ запасъ, който сближава макед. говори съ сръбския езикъ. За да покаже къмъ кое славянско племе е принадлежало населението, що колонизувало Гърция, проф. Лавровъ привожда и нѣколко мѣстни имена: така Сербяни (Σερέβιανι) въ Бератския окрѫгъ, Сербяна (Ζερβιανά) въ Янинската область, Хървати (Χαρβάτι) въ Атика, Σερβιάνικα въ Коринтския окрѫгъ, Сърбяни (Συρμπανι) въ Калаврийския окр. и пр. Ала подобни имена не доказватъ това, което се ще на автора. Ако сѫдѣхме по имената за етничната принадѫжность на населението, у което се срѣщатъ подобни имена, бихме постоянно откривали народови елементи тамъ, дѣто въ сѫщность нѣма. Въ България се срѣща мѣстно име Сърби твърдѣ често; напр. Сърбе въ Севлиевско, Сърбеница въ Раховско, Сърбляница въ Берковско, Сърбье въ Трѣвненско, Сърбиново въ Панагюрско, Сърболашка въ Севлиевско: ако слѣдвахме методата на г. Лаврова, би трѣбало да заключимъ, че и населението, което живѣе въ тия мѣста е принадлежало на сръбското племе. А подобно твърдение очевидно е абсурдно. Не издържа критика и другиятъ доказъ на почитаемия професоръ, че славянитѣ въ Гърция (а съ тѣхъ и македонскитѣ) сѫ принадлежали къмъ сръбското племе, доказъ, който се свожда въ приликата на такива географски имена като Косово, Тополя, Поличани, Бѣлград—Берат и под., срѣщу всѣко отъ които може да се постави сръбско (Косово, Тополя, дѣто билъ роденъ Карагеорги, Полица и по нея Поличкия статутъ, Бѣлградъ, сръбската столица и др.). Не издържа критика тоя доказъ за туй, защото имена като Тополя, Тополница, Косово се срѣщатъ и у насъ, Бѣлградъ има и у Полабскитѣ славяни и въ великорускитѣ народни пѣсни (срв. *А. И. Соболевскій,* Великорусскія народныя пѣсни I, 249.); изобщо имената, които авторътъ смѣта за специялно сръбски, сѫ повече общославянски. Всѣки би останалъ много очуденъ, ако нѣкой му заявѣше, че

населението отъ централна България, отъ областьта на р. Тополница, що се влива въ Марица, е сръбско. А г. Лавровъ би трѣбало, ако иска да бѫде послѣдовенъ, да направи подобно откритие, та да замине и Милоевиħа и Среħковиħа. Па г. Лавровъ би трѣбало да прогласи, че и Русенскиятъ, Търновскиятъ, Шуменскиятъ и Пловдивскиятъ окрѫгъ сѫ били нѣкога заселени съ сърби, защото въ тѣхъ се намиратъ названия като Косово-горско, Косово-полско, Косовци, Косовча, Косовитѣ, Косевица и пр. (ср. списъка на общинитѣ въ България, издад. отъ Мин. на Вѫтр. Работи. София 1900. стр. 62, 56, 102, 120, 61, 38 и др.) Нищо не струва и бѣлѣжката, че за обяснение на нѣкои мѣстни названия въ Македония Шафарикъ могълъ да приведе само сръбски имена, напр. за името Мъгленъ. Да се експлоатира съ грѣшкитѣ на отдавна умрѣлия вече генияленъ ученъ, не е яко полезна работа. Въ нашия случай покрай тая експлоатация има нѣщо друго, което ние нѣма да квалифицираме. Авторътъ като се наима да пише по такъвъ въпросъ и да излиза съ крайно смѣли твърдения, трѣбаше да се увѣри, дали наистина нѣма въ България подобни названия. Той би узналъ тогава, че въ Казанлъшко сѫществува с. *Мъглишъ*. При туй авторътъ на „Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка“ Москва 1893.) поне сега трѣбаше да знае, че формитѣ ***Мъгленъ, Мегленъ*** или ***Могленъ*** се обясняватъ само отъ българската, а не сръбската, фонетика. Въ Родопитѣ стб. **мьгла** гласи *могла*, като ь съвпадналъ съ ъ (и ѫ) въ единъ звукъ, който нашитѣ записвачи прѣдаватъ по най-различни начини (оª, о͡а и под.); нѣкогашната мекость, която ще е сѫществувала, (срв. *л҆он, л҆оснŏ, к҆овнŏ,* е изчезнала. И формата *Мегленъ* съ е вм. ь не може да бѫде сръбска: въ сръбски тя би гласѣла само *Магланъ*. Недостойни за единъ университетски професоръ сѫ умуванията на стр. 485—6 за името Драговичи, което авторътъ изкарва сръбско, като за аргументъ казва само: „сравни сербскую фамилію Драговиħ.“ Ако на г. Лаврова бѣше извѣстна студията на проф. *Л. Милетичъ* „Членътъ въ българския и руския езикъ“ (Сбм. XVIII) дѣто се посочватъ извѣстни особености, свойствени само на бълг. и руски славяни, щѣше да сравнява макед. Драговичи съ името на рускитѣ дреговичи, споменувани и у Нестора, а не щѣше да си служи съ едно фамилно име, за което никой не може доказа, че стои въ свръзка съ племенното име на макед. Драговичи. *Иречекъ,* като говори за племето Драговичи, (История на българитѣ стр. 150—151) споменува за сравнение Драговичи въ Русия и между полабскитѣ славяни. Лавровъ напира най-вече на това, че името на това македонско племе окончава на *ичи*, а пакъ въ български езикъ нѣма такова окончание. Вече само това обстоятелство показва, че въ Македония сѫ сѫществували племена различни отъ славянитѣ, що сѫ влѣзли въ състава на българската държава. А тия племена трѣба да сѫ били сръбски и тепърва сетнѣ сѫ изгубили своитѣ племенни чърти, като приели и българско име. Дали единъ едничъкъ суфиксъ въ едно какво-годѣ название е достатъченъ да покаже племенния съставъ на Македония, е въпросъ, който не токо тъй лесно може да се рѣши. Авторътъ не забравилъ и Марка Кралевича, който, каже, носи небългарска форма — Кралевиħь. Главното по въпроса

за националната принадлежность на Марка и на пѣснитѣ за него е вече казано отъ Матова (Сбм. XI, отд. 2. стр. 20—21. въ критиката на Драгановия „Македонско-славянскій сборникъ") и Шишманова (Сбм. I, 35—40 „Значението и задачата на нашата етнография," „Пѣсеньта за мъртвия брать въ поезията на балканскитѣ народи" Сбм. XV. 579—584 и др.). Въ името Кралевикъ безъ съмнѣние има нѣщо сръбско, но то се дължи на взаимнитѣ влияния въ епиката. Че такива влияния е имало, показватъ думи като „бугарщица", „бугарити" и отдѣлни мѣста отъ пѣсни сръбски и хърватски, дѣто Марко се нарича „българинъ" (срв. Црни бугарине въ сборника на Filipović № LXI.).

Други доказъ въ полза на първоначалния сръбски елементъ въ Македония намира Лавровъ въ името Σέρβλια у Порфирогената, днешно Србица (въ Кичевско), а въ славянския прѣводъ на Зонара отъ XIV. в. Сръбчище, па така сѫщо и въ разказа на сѫщия Порфирогенатъ за първоначалното поселение на сърби около Солунъ. Както се каза по-горѣ, на отдѣлни имена не може да се дава рѣшаеще значение, кога е въпросъ за прѣсѫждане извѣстно население къмъ извѣстно племе, а колкото се отнася до разказа на Порфирогената, днесъ достатъчно ясно е показана голѣмата бъркотия, що владѣе у него по въпроса за сърбохърватитѣ (Ягичъ, Archiv XVII. и XVIII.), та не трѣба да се обръща яко внимание върху неговитѣ разкази. За първоначалния (сръбски, а не български) характеръ на македонското население говори и фактътъ, че въ Гърция и Македония се упогрѣбятъ названия Σκλάβι, Славиния и под., което показва, че името на българитѣ късно е проникнало. Излишно е да се възразява на подобенъ доводъ. Въ VII., VIII., IX., па и X. в. на Балканския полуостровъ се е правило разлика между славяни (които сетнѣ влѣзоха въ състава на българската държава) и българи, като народъ съвсѣмъ различенъ. Затова и Кирило-Методиевския езикъ се нарича „ѩзыкъ словѣньскъ," а не „ѩзыкъ блъгарьскъ," подъ който се е разбиралъ турко-татарскиятъ езикъ на волжскитѣ българи. Г. Лавровъ би трѣбало да заключи, че и кир.-метод. езикъ е сръбски, понеже се нарича славянски, а подъ славяни въ Гърция и Македония се разбиратъ сърби. Може ли тогава да се заключава нѣщо за сърбизъмъ на македонското население по името Σκλάβι? Твърдѣ безкритиченъ е и послѣдниятъ доводъ на автора, че споменуването на хървати и сърби въ народната поезия на македонскитѣ славяни е вѣроятно споменъ за състава на населението. Ако разсѫждаваме така, бихме изпаднали въ твърдѣ комичното положение да посочваме въ народнитѣ български пѣсни спомени за врѣмето, когато българскиятъ народъ е живѣлъ като арабско или маджарско племе. Та въ нашитѣ пѣсни на стотини мѣста се говори за черни арапи и за маджари!

София, 25. марта 1902.

**Ст. Младеновъ.**

---

# Театралниятъ сезонъ прѣзъ 1901—1902 година.

Театралниятъ сезонъ прѣзъ изтеклата зима бѣ отворенъ при доволно неблагоприятни условия. Отъ по-дълго врѣме трупата и цѣлия театраленъ институтъ се намиратъ въ разстройство и дезорганизация — все явления, които указваха на нуждата да се взематъ мѣрки за повдигането на този важенъ институтъ, спрѣмо който държавата има сжщо такива морални длъжности, както и спрѣмо народното училище.

Прѣди всичко драматическиятъ ни театръ се нуждаеше отъ единъ вѣщъ, знаещъ и авторитетенъ директоръ. Такъвъ директоръ-режисьоръ ние вече имахме въ лицето на А. Мандровича, бившия артистически директоръ на кралевския народенъ театъръ въ Загребъ, който сега отъ 1 априлъ е назначенъ за интендантъ на сжщия театъръ. Този човѣкъ имаше 40-годишна артистическа дѣятелность, като актьоръ и режисьоръ; той е билъ първъ сценически художникъ на славянския югъ, и понеже у насъ бѣ само режисьоръ, той нѣмаше да излиза самъ на сцената и да прави конкуренция на актьоритѣ, та съ това се отстраняваха всички лични шикани и интриги и се запазваше по-голѣма обективность въ работитѣ на управлението. — Всичко това трѣбаше да ни убѣди, че г. Мандровичъ е именно *идеалниятъ* директоръ, който можеше да се желае да създаде отъ нашия театъръ единъ истински националенъ институтъ, да даде на драматическото изкуство у насъ оня потикъ, който то има въ другитѣ цивилизувани страни, като мощенъ лостъ на духовното и естетично развитие на обществото. Г. Мандровичъ дойде въ София и отпочна дѣлото си съ такова неуморно трудолюбие, любовь и енергия, че прогресътъ въ артистическата подготовка на трупата бѣ очевиденъ за всички още отъ самото начало. Обаче, г. Мандровичъ, не намѣри въ нашитѣ висши правителствени кржгове нужната подкрѣпа за по-нататъшно реформиране и организиране на драматическото изкуство, а напротивъ, почувствува, че чумнитѣ миязми на политическата ни нестабилность и партизанство пагубно заразяватъ и института на театра, и той тогава прѣдпочете да се оттегли и да си замине назадъ, отколкото да се лишава отъ възможностьта да принесе ползата, която е желаялъ и за която бѣ дошълъ. Слѣдъ заминаването на г. Мандровича (въ края на 1900 г.) нашата трупа остана злощастно сираче, безъ ржководитель и управитель, който да я държи въ редъ и да я учи.

При тѣзи неприятни прѣдзнаменувания бѣ откритъ на 1 октомврия 1901 сезонътъ съ Друмевата драма **„Иванку“**, съ която сж свързани толкова исторически традиции за събуждането на нашето народно съзнание.

За *„Иванку“* ние вече писахме една по-обстоятелствена критика въ сп. „Мисъль“ (*„Василъ Друмевъ като драматически списатель“*, „Мисъль“ 1896. IV). За сега ще споменемъ, че по своя националенъ сюжетъ и по картинностьта на нѣкои сцени пиесата заслужва още интересъ за широката публика; само че тази картинность трѣбва да бѫде възпроизведена на сцената, което не е възможно безъ опитната рѫка на единъ вѣщъ режисьоръ. Нашитѣ актьори, които сега единъ слѣдъ други се редуватъ въ режисьорската служба, сѫ, нѣкои поне, талантливи актьори, които могатъ да носятъ артистическата отговорность всѣкой отдѣлно за себе си, но не сѫ въ състояние да отговарятъ за *всички;* за това се изисква дългогодишната практика на единъ авторитетенъ специалистъ по театра. Прѣдставлението на „Иванку“, посѣтено и отъ малко публика, бѣ, по горнитѣ причини, доволно посрѣдствено.

За второ прѣдставление на сезона имахме **„Коварство и любовь“.** Художествено събитие за всѣки театъръ е, когато се даде думата на идеалния, безсмъртния *Шилеръ.* Че и нашата малко склонна къмъ идеали публика знае да го цѣни, доказва горещиятъ приемъ, съ който тя посрѣща неговитѣ трагедии. Kabale und Liebe (1782) е първата широко замислена социална драма на XVIII вѣкъ, отъ която води началото си и модерната тенденциозна драма. Въ тази пиеса, наречена отъ него ein bürgerliches Trauerspiel (гражданска трагедия), Шиллеръ встѫпва въ ролята на негодуещъ общественъ критикъ, но при все това остава чистейшъ *поетъ.* Всичко е у него златна поезия и художественость, божествено изкуство, което бѣга отъ голия натурализъмъ като отъ лъжата; голата натура ние не виждаме, но само нейния духъ — и този духъ прѣработенъ чрѣзъ душата, сърдцето, характера и колосалната фантазия на Шилера въ едно поетическо творение — това е истинското изкуство, или да кажемъ съ думитѣ на Шилеровата естетика: „това изкуство е по-реално отъ опита и по-истинско отъ дѣйствителностьта“. Въ една отъ посмъртнитѣ статии на философа Шопенхауера срѣщаме слѣднитѣ мисли, съ които допълняме казаното тукъ: — „Поетическото творение може да възбуди нашето участие, ако то произведе въ нашето въображение илузия на дѣйствителностьта; а това може да постигне то само чрѣзъ *истината.* Слѣдователно истината е необходима за художественото творчество. Картината, поетическото творение трѣба да бѫде *вѣрно като самата природа* (к. н.); а сѫщеврѣмено като очертава важнитѣ и характеристични явления, като художествено скомбинирва сѫщественитѣ моменти на дѣйствието, а отстранява неважнитѣ и случайнитѣ, то трѣба да изтъква *идеята му* въ всичката ѝ чистота, и чрѣзъ това да ни изобрази *идеалната истина,* която стои надъ природата“.

Но да се върнемъ къмъ Шилеровата пиеса „Коварство и любовь“. Драмата има за сюжетъ романа на двама любовници, единътъ отъ които принадлежи на аристократическото, а другиятъ на простото население; съ живи и неувѣдаеми краски той ни рисува една потресаеща обществена картина, какъ човѣшката злоба, егоизмътъ и кастенитѣ прѣдразсѫдъци разбиватъ живота на двѣ идеални сѫщества — Фердинандъ Валтеръ и Луиза Милеръ. Освѣнъ техническото съвършенство на пиесата въ нейното драматично построение и острата характеристика на фигуритѣ,

не по-малко важно е и това, че тя ни възпроизвожда типичната тогавашна полу-феодална срѣда, която той изобличава съ силата на гения си, макаръ че външниятъ поводъ за написване на драмата си Шилеръ е получилъ отъ едно прочетено антрефиле, което не съдържало повече отъ 20 реда. Прочетената въ вѣстника случка той обработилъ съ поетическото си творчество, като се въодушевявалъ отъ вѣчноразвиващата се въ човѣшкия родъ идея на нравственостьта. Но можемъ ли ние да твърдимъ, че прѣзъ послѣднитѣ хилядолѣтия идеята на нравственостьта е постигнала рѣшителенъ културенъ напрѣдъкъ? Можемъ ли да кажемъ, че глупавитѣ прѣдразсѫдъци, расовата и класова ненависть и пр. сѫ си вече отживѣли врѣмето и сѫ достояние само на миналото? Да ли завистьта, коварството, користолюбието, прѣдателството и убийството сега сѫ по-малко посѣти, отколкото по-рано? Възпитателната метода и на послѣднитѣ хилядолѣтия се е оказала несъстоятелна, и човѣчеството едвали на нѣкой косъмъ се е доближило до нравствения идеалъ на правдата: само тѣлата сѫ се промѣнили, а въ душитѣ продължаватъ да бѣснуватъ сѫщитѣ голѣми и дребни страсти, както и въ прѣдишнитѣ епохи. Ето защо Шилеровитѣ пиеси: „Коварство и любовь“, „Донъ Карлосъ“, „Фиеско“, Мария Стуартъ“ сѫ и днеска *съврѣменни*.

На прѣдставлението присѫтствува многобройна публика, тъй като тозъ пѫть въ *„Коварство и любовь“* дебютираха двѣ нови сили: г-жа *Султана Николова* въ ролата на страстната британка леди Милфордъ, и г. *Кирчевъ* въ ролата на идеалния младежъ Фердинандъ Валтеръ. Сѫщо и г-жа Роза Попова, която по-рано игра леди Милфордъ, пое сега ролата на поетическата героиня Луиза Милеръ. Двамата дебютанти показаха, че старателно и обмислено сѫ изучвали тѣзи двѣ класически роли, и нѣкои сцени проведоха твърдѣ удовлетворително. Макаръ че сѫ възпитаници на руската реалистична школа, дебютантитѣ все пакъ сумѣха да внесатъ въ играта си онази романтична пламенна страстность и възвишенъ патосъ, безъ който художественото изпълнение на Шилеровитѣ героини и герои е невъзможно. Обаче за да можемъ да се произнесемъ опрѣдѣлено върху артистическата индивидуалность на дебютантитѣ, трѣба да ги видимъ въ роли направо отъ тѣхъ създадени, а не заучени подъ училищната дресура. И двамата дебютанти не разполагатъ съ обширни гласови срѣдства, но г-жа Николова все пакъ съумѣ да вземе нѣколко мощни и страстни драматически акценти, които свидѣтелствуватъ за сценическата ѝ дарба и я успособяватъ за трагични роли.

У г. Кирчева органътъ е сѫщо значително ограниченъ, което показва, че неговиятъ сѫщински амплуа лежи вънъ отъ ролитѣ на трагични герои. Безъ съмнѣние г-жа *Роза Попова* е една отъ най-знаещитѣ и най-интелигентнитѣ актриси, обаче тя има повече интелектъ, отколкото сценическо-художествена дарба. Нейното прилежание е грамадно, удивително, ала външнитѣ ѝ срѣдства — и на първо мѣсто — гласътъ ѝ, съвсѣмъ недостатъченъ за една героиня, ѝ даватъ като нейно поле конверзационни роли à la Клара въ „Желѣзарьтъ“, която тя игра наистина хубаво. Високо-трагични роли като леди Милфордъ или Луиза не сѫ по силитѣ ѝ. *Г. Ганчевъ* старателно и характеристично изпълни ролата на

хофмаршала Калба, безъ да може обаче напълно да очертае женственото и смѣшно-изящното, което отличава този придворенъ рококо типъ. Трѣбва да похвалимъ г-на Антоновъ, който извънредно трудната рола на Вурма интерпретираше съ голѣмо старание. Аристократическиятъ президентъ фонъ Валтеръ не бѣше никаква благодарна рола за г. *Николова* и въ него нѣмаше нищо аристократично. *Г. Стояновъ* притежава голѣмъ талантъ и неговиятъ музикантъ Милеръ би билъ едно майсторско изпълнение, ако той знаеше да модерира неумѣрено громкия си гласъ. Г-жа Златарова бѣше много добра въ своя амплуа на комична старуха, като старата Милеръ.

---

На 14 октомвр. бѣха прѣдставени два новитета: *„Клещитѣ“* драма въ 3 дѣйствия отъ Paul Hervieu и *„Дивакъ“* комедия (собствено *шега*) въ 1 дѣйствие отъ А. Чеховъ. Първата пиеса мина безъ всѣкакъвъ успѣхъ. Това е една quasi-психологична пиеса върху вѣчната френцузска тема за адюлтера, лишена отъ дѣйствие и отъ драматиченъ интересъ. Участницитѣ актьори играха старателно, а особено г-жа Роза Попова и г. Сарафовъ. Авторътъ Полъ Ервие ни е извѣстенъ като единъ отъ най-моднитѣ Парижски драматици, у когото забѣлѣзваме повече мода, а по-малко талантъ и истински драматически мотиви въ композициитѣ му. Хубавъ успѣхъ получи едноактната шега отъ Чехова *„Дивакъ“*, която е пропитана съ оригиналенъ хуморъ, макарь че вѣроятностьта на ситуациитѣ ѝ е твърдѣ проблематична. Изпълнението ѝ бѣ прѣкрасно, макаръ че ролата на сантименталната вдовица Попова не съотвѣтствува на амплуато на нашата дяволита и жизнерадостно наивна *г-жица Игнатиева.* Толкова по-голѣмо признание заслужи тя за характеристичното и хубаво изпълнение на тази не лека рола. Сѫщо така отличенъ бѣше и г. Кирчевъ, който въплоти чертитѣ на този рѣдъкъ чудакъ Смирновъ, като ни прѣдстави невѣроятното за вѣроятно. Майсторски се даржа и г. Кировъ като слугата Лука.

---

**„Родина“** (Die Heimat) драма въ 4 дѣйствия отъ Х. Зудерманъ, прѣвели отъ оригинала Д-ръ В. Николчовъ и П. Миневъ. (Първо прѣдставление на 23 Октомвр. 1901.).

Единъ отъ най-даровититѣ послѣдователи на скандинавския великанъ Ибсена и на руската реалистична школа е безсъмнѣно Херманъ Зудерманъ. Той днеска господствува по всичкитѣ театри на цивилизувания свѣтъ, па е постигналъ голѣмъ успѣхъ и у насъ съ драмата си *„Честь“* (Die Ehre), прѣведена отъ мене прѣди нѣколко години. Съ нетърпѣние очаквахме да видимъ на нашата сцена и втората му драма *„Родина,“* която като драматическа композиция е по-съвършена отъ *„Честь.“* За жалость драмата Родина не можа всестранно да увлѣче нашата публика и да я накара напълно да се проникне отъ идеята на автора. И причината на това не лежи въ пиесата на Зудермана; тя лежи въ мировъззрѣнието на нашата публика, въ нейнитѣ вкусове, нейното

интелектуално и битово развитие, а най-много въ нейнитѣ традиционни чувства и осѣщания. Аксиома е, че тамъ дѣто липсва тождеството на осѣщанията, тамъ автора не може да наелектризира и покори слушателитѣ си: послѣднитѣ слушатъ съ внимание и разбиране, но не се *сгорещаватъ*, защото имъ сѫ *чужди* ония осѣщания, които пулзиратъ въ пиесата. За масата на нашата публика още е чуждо женското движение, което се стреми да завоюва на жената социална самостоятелность. А това е основната тема, която прониква драмата на Зудермана.

Ибсенъ и неговитѣ послѣдователи обявиха война на онова направление въ литературата, което чрѣзъ школитѣ на романтиката и тѣсногърдата естетика се упражняваше въ подсладяване и варакосване на изгнилия общественъ моралъ и нетърпимитѣ социални отношения. Лицемѣрието, развратътъ и лъжата въ цѣлия държавенъ, политически и общественъ строй приведоха къмъ крушението на цезаризма въ Франция въ 1870 г. И тогава отъ тамъ се раздаде отчаяниятъ викъ къмъ *истината*, който се прѣнесе и въ другитѣ цивилизувани страни. Мислители, писатели, поети страстно прѣгърнаха тази идея като лозунгъ въ своитѣ области и въ изкуството, и съ безпощадностьта на хирурга, съ кнута на истината въ рѫка тѣ смѣло разкриваха дълбокитѣ рани на социалното тѣло, смрадната зараза отъ гниене и противорѣчия въ учрѣжденията, сѣмейнитѣ и социални отношения, нравитѣ и морала на днешното общество. Както ще видимъ по-натататъкъ, въ руската литература великиятъ реализъмъ на Гоголя разви самостоятелно това обличително направление, и въ драматургията неговъ най-талантливъ носитель бѣ Островски.

Въ *„Родина“* Зудерманъ се опълчава срѣщу двусмисленоститѣ на стария, буржуазенъ моралъ. Въ подполковника Шварце виждаме въплотенъ *стария*, а въ Магда *новия* моралъ. Авторътъ ни показва, какъ и днеска въ всичкитѣ положения на живота се сразяватъ обществени класи срѣщу обществени класи, мѫжътъ срѣщу жената, баща срѣщу дъщерята — какъ още се упражнява правото на силния, правото на юмрука. . . . . Дъщерята Магда е отритната отъ баща си, изгонена отъ майчинитѣ си прѣгръдки, защото единъ човѣкъ е билъ достатъчно безчестенъ, слѣдъ като я е съблазнилъ, да я прѣдостави беззащитна на сѫдбата ѝ. Бащата я изпѫжда отъ кѫщата си, и свѣтътъ санкционира постѫпката на бащата; сѫщо и подлиятъ съблазнитель остава съ спокойна съвѣсть, защото той завзима високо служебно положение, което не смѣе да бѫде компрометирано — такава е обществената традиция. Само Магда е безправна и беззащитна, тя нѣма ни правото да си създаде самостоятелно сѫществуване, нито правото да се посвети на изкуството, защото това е неприлично. Ала Магда е натура дѣятелна, съ воля и събудено човѣшко съзнание. Благодарение на своя художественъ талантъ и трудолюбието си тя става прославена въ свѣта артистка, а съ независимия си великъ характеръ тя си създава идеали и убѣждения, съ силата на които тя отъ дъното на душата си прѣзира лъжата и лицемѣрието подъ каквато маска на общественъ декорумъ и да се скриватъ тѣ. Така прѣродена Магда слѣдъ десетгодишно отсѫтствие се възвръща въ родното си гнѣздо, *родината*, въ замръзналата въ своитѣ традиции пруско-буржуазна и юнкерска срѣда. Така много драматично е подготвенъ тука

конфликтътъ между двѣтѣ противни мировъзрѣния; и конфликтътъ ще бѫде сѫдбоносенъ, неизбѣженъ, защото Магда е непримирима въ съзнанието на своята нравствена висота и пълна искренность. И стълкновението настѫпва съ бащата, съ съблазнителя (който е сега вече държавенъ съвѣтникъ фонъ Келеръ), съ цѣлото тамкашно общество. Този моментъ е кулминационниятъ възелъ на драмата, когато Магда като носителка на едно ново етично мировъзрѣние безстрашно хвърля рѫкавицата на всички прѣдставители на владѣещия моралъ. Тази сцена е извънредно силна и потресаеща, тя като ураганъ електризира и очиства атмосферата, възвишава съзнанието, пълни съ мисли душитѣ. Пиесата свършва съ дисонансъ, и такава развезка е логично необходима при поставения отъ автора принципиаленъ въпросъ. Въ „Честь“ развезката е нѣщо конвенционално, шаблонно, и прилича на французскитѣ драми, които обикновено свършватъ съ примирение, женитби и сполучни компромиси; това може да не е съобразно съ психологията и истината, но толкова повече пъкъ удовлетворява и задоволява вкуса на публиката.

Инсценирането и изпълнението на Зудермановата пиеса на нашия театъръ не бѣше особено добро, но причината е въ отсѫствието на вѣщъ директоръ на трупата, който би ималъ да се грижи всестранно за това. Въ Зудермановата драма ролитѣ изискватъ повече психологическо изучване и обмисляне, отколкото у нѣкои класици — тѣ изискватъ *нюансиране,* отсѫтствието на което е обща слабость у нашитѣ актьори, съ изключение въ сегашния случай на г-жа *Роза Попова,* която благодарение на своя по-силенъ интелектъ бѣше хубаво схванала, а донѣйдѣ и хубаво проведе ролата на Магда. Но въ голѣмата сцена въ III актъ, която е най-блѣскавиятъ моментъ за актьора — виртуозъ, тя бѣше несполучлива, защото съ една флейта не може да се произвожда гръмотевица; характерътъ на гласа ѝ и изобщо гласовитѣ ѝ срѣдства сѫ недостатъчни, та за това не може и дума да става за необходимата художествена градация на тона. Главната черта въ характера на Магда е голѣма естественость, а пъкъ най-слабата страна на г-жа Роза Попова е именно отсѫтствието на естественость. Като контрастъ на патетическия и сериозния характеръ на Магда, е нейната сестра Мария, рола на въплотена наивность и младенческа неопитность. Тази рола съвършено пропадна въ рѫцѣтѣ на г-жа Канели, която е всичко друго само не *наивна.* Просто е удивително, защо г-жа Канели постоянно се изтезава съ взимането на роли, които не сѫ отъ нейния амплуа; съ това тя насилва себе си, проваля ролитѣ, изтезава зрителитѣ и подкопава сценическия си талантъ, който съвсѣмъ може да заглъхне, ако злоупотрѣбяватъ съ него и го тласкатъ по невѣрна посока. Ако не се свѣсти уврѣме, то тя наскоро ще се обърне въ положителна посрѣдственость.

---

**„Добритѣ приятели“,** комедия въ 4 дѣйствия отъ Викториенъ Сарду. Прѣвелъ И. Миларовъ.

Въ единъ отъ своитѣ философски фрагменти „Zur Metaphysik des Schönen und Aesthetik“, *Шопенхауеръ* изказва слѣднитѣ общи сѫждения

за драматическото творчество. Драмата е най-пълното отражение на човѣшкото сѫществуване и има три стъпени. Първата стъпень, най-разпространената, ни рисува *интересното* и остава въ границитѣ на обикновенитѣ жизнени случки и явления; въ втората стъпень драмата е *сантиментална*, развива се повишено съчувствие къмъ героя, и дѣйствието е патетично. А третата стъпень е *трагическото*, което е и най-високото и най-трудното. Болшинството отъ писателитѣ и поетитѣ оставатъ само при първата стъпень.

Единъ отъ най-блѣскавитѣ прѣдставители на тази стъпень въ сърѣменната литература е Викториенъ Сарду. Галскиятъ сангвинически темпераментъ пронизва всичкитѣ негови творения; особено внимание е посветилъ той на прѣкрасната половина на човѣчеството. Женитѣ изучва въ най-различни положения, въ позитивно и повечето въ негативно освѣщение, безъ да си задава каква и да е тенденция; той извлича отъ „зрѣлището на живота“ и донася на театралнитѣ дъски само „най-интересното“; и при това е толкова равнодушенъ къмъ всѣко етическо начало, че *моральтъ* въ неговитѣ пиеси е обикновено доволно двусмисленъ и често се спуща до явни похоти и твърдѣ малко прикритъ развратъ. Отъ подозрителенъ калибъръ е и неговото обществено политическо мировъзрѣние, и републиката би се излъгала, ако би го считала за свой вѣренъ синъ, като се домогва за това съ пиеситѣ съ извѣстна политическа подкладка като „Рабагасъ“ (1872) и Термидоръ (1891).

Въ сѫщинската сфера на своята писателска физиономия Сарду е вѣренъ битописатель на французската буржуазна срѣда прѣзъ втората половина на XIX в., тънъкъ психологъ на парижския адюлтеръ, и при това бѣлѣжитъ майсторъ на драматическата композиция. Всѣки даденъ сюжетъ той развива съ удивителна ясность и пластичность; сценитѣ, актоветѣ ни прѣдълги, ни прѣкѫси; появяването и отиването на фигуритѣ най-субтилно надзиравано и мотивирано. — Той е дълбокъ познавачъ на театра и неговитѣ външни ефекти, познавачъ на своята публика, която обича ефектитѣ, и ней за угода той ги натрупва, та съ това си осигурява голѣмъ външенъ успѣхъ, който за жалость и остава като главна ядка на пиеситѣ му. Всичко е у него извънредно „сценично“ обставено, и на тази формална драматическа точность той често жъртвува вѫтрѣшната истина, идейната правда и психология. За това по-право ще бѫде да наречемъ Сарду виртуозъ-драматистъ, отколкото драматургъ.

„Добритѣ приятели (Nos intimes) е една отъ най-старитѣ (1861), но и отъ най-добритѣ комедии на Сарду. Богатиятъ и наивниятъ добрякъ *Луи Косадъ* (г. Гено Кировъ), който живѣе въ околностьта на Парижъ, при дохождането си въ столицата, поканва разни свои приятели да го посѣтятъ прѣзъ лѣтото въ вилата му. Приятелитѣ, между които се оказватъ и такива, които той никога не е виждалъ, налитатъ като хищни птици въ кѫщата му и съ своята зависть къмъ богатството му и хубавата му жена, съ безпримѣрната си нахалность, злоба и гнусни интриги, завладѣватъ като пълни господари въ дома, който обръщатъ на пъкълъ, и малко остава да заграбятъ жената на добрия Косадъ и него да изпъдятъ отъ огнището му. У „приятелитѣ“ на Луи Косадъ срѣщаме много общи черти съ нашия националенъ типъ Бай Ганьо Балкански. Дѣй-

ствието на комедията, заедно съ вплетената любовна интрига, е пропитано съ най-духовити диалози; ситуациитѣ, сценитѣ сѫ проведени съ образцова техническа правилность и живость. Младата жена на Косада, Цецилия (г-жа Будевска—Ганчова) слѣдъ извѣстна борба между сладоститѣ на грѣха и съпружескитѣ си длъжности побѣждава грѣховнитѣ изкушения. Д-ръ Толозанъ (г. К. Сарафовъ), истинскиятъ приятель на Косада и резоньоръ на пиесата, щастливо разплита злобнитѣ примки и праждосва отъ кѫщата „добритѣ приятели," безъ дори Косадъ да се сѣти за нравствената опасность, която е заплашвала жена му. Съ майсторска рѫка е провелъ Сарду развезката въ тази своя отлична комедия. Изпълнението на комедията на нашата сцена бѣ доволно сносно, макаръ че нашитѣ актьори сѫ слаби въ прѣдаването на изящнитѣ французски алюри и игрива духовитость: г-жа Ганчева бѣ добра Цецилия, г. Кирковъ отличенъ Морисъ Дювалъ, а г. г. Кировъ и Сарафовъ хубаво и съ много хуморъ изпълниха своитѣ роли.

---

**„Вълци и овци,"** комедия въ 5 дѣйствия отъ А. Н. Островски. Прѣвелъ Ив. Д. Ивановъ.

Измежду всичкитѣ изкуства драматическото изкуство е *най-социално*; защото то е, което посрѣдствомъ живия си апаратъ — артиститѣ, които му служатъ съ таланта си, духа си, чувствата си и дѣлата си — въздѣйствува върху зрителитѣ, като раздвижва тѣхнитѣ очи, уши, чувства и духъ; то е, което напрѣга интелектуалнитѣ имъ способности и буди къмъ животъ алтруистическитѣ осѣщания, ония осѣщания, които правятъ човѣка човѣкъ!

Всѣко драматическо творение постига своя животъ, своя raison d'être чрѣзъ драматическото изкуство, чрѣзъ прѣдставянето си. Едва ли може да се оспорва, че *драмата* като литературенъ родъ е по-интересна и по-важна отъ другитѣ си сестри: лириката, романа, епоса. По е важна, защото чрѣзъ живия апаратъ, съ който си служи, тя е най-мощенъ лостъ за културното събуждане на хората, а по-интересна, защото чрѣзъ сценическото възпроизвождане на живота упражнява по-голѣма притѣгателна сила върху зрителитѣ.

Казахме горѣ, че драмата е *отражение* на човѣшкия животъ, и това е лозинката, която е създала модерната социална драма. Отъ 30 години насамъ тя властвува въ литературната продукция на просвѣтенитѣ народи. Но сѫщинското отечество на *социалната драма* прѣзъ дълго врѣме бѣ Русия, защото никѫдѣ на друго мѣсто тя не е достигала до такова всепокоряеще и неограничено господство, колкото въ родината на Бѣлински и Толстоя. Тука драматургитѣ често запоставятъ естетико-литературнитѣ и техническитѣ закони на драмата, за да служатъ изключително на своитѣ утилитарни и обществено-критически тенденции. Руската драма отражава живота, борбитѣ му, язвитѣ му, социалнитѣ отношения и човѣшкитѣ физиономии като въ огледало, съ такава натурална вѣрность, непосрѣдственость и голота, която се изродява въ суровъ натурализмъ.

Между ония автори, които считатъ за своя нравствена мисия, да държатъ огледалото прѣдъ човѣшкото общество, е и *Островски*, основательтъ на новия руски театъръ. Тази своя мисия той съ безпощадна послѣдователность прокарва и въ пиесата си (па която не съ пълно право е далъ названието „комедия“) „*Вълци и овци*,“ прѣдставена и на нашата сцена на 29 ноемвр. 1901 г. Всички изнесени фигури, Мирона Давидовна Мурзавецка, Аполонъ Мурзавецки, Глафира Алексѣевна, Евлампия Купавина, Вуколъ Наумовичъ Чугуновъ, Михаилъ Борисовичъ, Клавдий Горецки и др., сѫ рисувани съ несравнима жизненость и пластичность; въ силата на характеристиката Островски е достигналъ класическо съвършенство, съ нѣколко само щрихове неговото майсторско перо ни дава една жива фигура, която се отпечатва въ нашата паметь съ всичкитѣ си типични особености. Ние слѣдимъ, както хищнитѣ, злодѣйскитѣ инстинкти на еднитѣ — *вълцитѣ*, така и глупостьта и лѣнивата пасивность и безпомощность на другитѣ — *овцитѣ*, които биватъ експлоатирани, ограбвани, изсмукани съ чисто животински стървъ отъ вълцитѣ. Характеристиката, психологическото изграждане на характеритѣ е художествено постигнато, диалогътъ е съдържателенъ, въ висша стъпень духовитъ, много отдѣлни сцени сѫ прѣвъзходно изработени.

Обаче обществената картина, която Островски изнася прѣдъ насъ, е отвратителна по своята мрачность и гнусность; пропастьта, въ която той ни кара да гледаме, ни вледенява кръвьта по своя ужасъ и отчаяние. Авторътъ е отишълъ толкова далеко въ песимизма си, че ни рисува не човѣшко общество, а *менажерия*, населена съ всички видове звѣрове. Такава крайность въ критиката и негацията не срѣщаме въ другитѣ литератури освѣнъ въ руската. И най-радикалнитѣ пиеси на Дюма fils, на Ожие, на Зудермана (напр. „Честь“) и на Ешегаре все съдържатъ и извѣстни проблески отъ свѣтли лучи и позитивни фигури, ако не и прѣми компромиси и сантиментални примирения въ развезкитѣ. Нищо подобно нѣма у русина Островски. Въ тази си пиеса той държи не перото на поета, а *ножа на анатома*. Увлѣченъ въ своя песимизъмъ и обличителна критика срѣщу рускитѣ нрави, той ни дава само негативни и нито една позитивна фигура.

Съ това авторътъ е прѣкрачилъ границитѣ на тенденциозното творчество, провинилъ се е прѣдъ реализма, провинилъ се е прѣдъ естествената правда, защото природата, а заедно съ нея и човѣшкото битие пораждатъ не само злото и гнусното, но и доброто, и хубавото, и великото. Въ играната миналия мѣсецъ въ Петербургъ най-нова тенденциозна пиеса на *Вл. Ив. Немировичъ-Данченко* „*Въ мечтахъ*,“ въ III-я актъ загадочниятъ герой на пиесата Костромской изказва слѣднитѣ думи: — „Всички хора се дѣлятъ на три категории. Първитѣ не мислятъ за живота и го взиматъ такъвъ, какъвто го виждатъ прѣдъ себе си, ето така *(държи дланьта си близу прѣдъ очитѣ)*. Тѣзи хора сѫ слѣпи и тѣ живѣятъ като звѣроветѣ или мравкитѣ. Вторитѣ наблюдаватъ живота широко съ всичкитѣ му низини и възвишености и живѣятъ пакъ като звѣроветѣ. Това сѫ или подлеци, или страхливци, или слаби хора. И тѣ всички, — честнитѣ ала слаби или мамещи себе си страхливци — правятъ сѫщото каквото и силнитѣ, но подлитѣ. Третитѣ гледатъ на

живота като вторитѣ, широко, но не могатъ да живѣятъ като първитѣ, т. е. по скотски, защото прѣдявяватъ трѣбвания къмъ себе си: „очисти се самъ и съ това ще спомогнешъ за очистването на грубия и калния животъ.“

Като не ни дава въ пиесата си нито единъ прѣдставитель отъ тази трета категория хора, които сѫ свѣтлитѣ точки на живота, Островски е нарушилъ, поврѣдилъ *истината;* и това е слабата страна на пиесата му. Той немилостно разголва гангренясалитѣ язви на общественото тѣло, разкѫсва лицемѣрната завѣса на тѣзи или онѣзи гнили отношения или конвенционалности. Добрѣ! това е негово право. Но той е неправъ въ това, дѣто като не ни дава никоя позитивна фугура, закрива ни хоризонта къмъ бѫдещето, отнима ни надеждата и срѣдствата за лѣкуване на социалното зло. А въ руския животъ и интелигенция Островски имаше неизчерпаемъ източникъ отъ позитивни фигури, отъ които той можеше да се възползува, за да запази вѫтрѣшната правда на драмата си.

Като е прѣмного натъпкалъ пиесата си съ черни краски, той я прави монотонна, и отъ това наставатъ художественитѣ ѝ недостатъци. А чернитѣ краски сѫ толкова гѫсто нахвъргани, че въ сцената между Глафира Алѣксеевна и Михаилъ Липляевъ цинизмътъ достига до такава . . . . откровенность, отъ която би се засрамила и проституткага. Че подобни сцени не произвождатъ никаква естетическа емоция върху зрителя, не подлежи на съмнѣние. — А каква е задачата на драматическитѣ творения? — Да просвѣтяватъ и възвишаватъ. И въ природата виждаме, че и всрѣдъ вонещия сметь често цъвти нѣкое най-красиво и благоуханно цвѣте. Една позитивна фигура всрѣдъ блатото на злодѣйскитѣ вълци и жалкитѣ идиоти овци щѣше да даде на пиесата извѣстенъ художественъ отпечатъкъ, щѣше естествено да развие нуждния конфликтъ съ драматична кулминация, а така всичко това отсѫтствува, и пиесата не е нито драма, а още по-малко комедия. Въ този си видъ тя е едно нанизване на разни събития, безъ вѫтрѣшно сцепление, безъ crescendo и decrescendo — просто така, както ни ги дава обикновениятъ животъ, дѣто събитията като вълни се изливатъ едни въ други поради случайнитѣ си дѣйствия и противодѣйствия. Животътъ прѣдставя едно неустроено нарастване и отпадане, едно неправилно тласкане и отблъсване като вълнитѣ на океана, зависещи отъ случайнитѣ капризи на вѣтъра. А драмата е една нормирана геометрическа фигура, която има своето правилно начало, своята кулминация и своя конецъ. Животътъ е нѣщо сложно, разтегнато, непослѣдователно, неограничено; изкуството пъкъ, а особено драматическото, изисква простота, краткость, концентрация, строга послѣдователность, които се постигатъ само съ помощьта на техническитѣ закони на драмата.

Пиесата на Островски „Вълци и овци“ отъ втората си половина започва да отпада и да губи своето сценическо единство и зрительтъ остава неудовлетворенъ. Защо? — Защото авторътъ още отъ началото натъпква дѣйствието съ много широка редица отъ множество събития и най-разнородни факти и отношения, които той при края на пиесата не е вече въ състояние да разплете и съвлада. Като гледахме послѣднитѣ актове на „Вълци и овци,“ ние неволно си спомнихме думитѣ на великия германски мислитель Шопенхауеръ, който въ своя фрагментъ: **Zur**

**Metaphysik des Schönen und Aesthetik** казва: — „Стара една поговорка казва, че всѣко начало е тежко. Обаче въ драматургията важи обратното: *тукъ всѣки конецъ е тежъкъ*. Въ това ни убѣждаватъ безчисленото множество драми, първата половина на които се развива доволно правилно и сполучно, но оттамъ нататъкъ дѣйствието ослабва, потъва въ мъгла, забърква се, особено въ фаталния четвърти актъ, додѣто най на края не се свърши съ единъ прѣсиленъ, неудовлетворителенъ и отъ всички отдавна прѣдвижданъ конецъ, или, както е въ Емилия Галоти, съ единъ възмутителенъ свършъкъ, отъ който зрительтъ отива дома си съвсѣмъ разстроенъ. Трудностьта на развезката почива отчасти върху това, че е винаги по-лесно да заплетешъ работитѣ, отколкото да ги разплетешъ; отчасти върху това, че ние въ началото даваме на автора carte blanche, а при конеца поставяме му извѣстни трѣбвания относително логическото и естественото развитие на дѣйствието; но въ самия животъ всичко това не се движи съ такава рѣшителность и закономѣрность.“ [1])

А Островски възпроизвожда само голия животъ, служи на натурализма, като игнорира естетическитѣ норми. За това въ пиесата му всичко се развлича на дълго и широко, ходътъ на дѣйствието е вълнообразенъ, което ослабва драматическата енергия, цѣлата акция започва да страда отъ халтавость и неопрѣдѣленость, и настроението у зрителя се разтройва. При общия изключително мраченъ тонъ на пиесата и при даденитѣ фигури, отъ които нито една не носи чертитѣ на истински комиченъ герой, тази пиеса нѣма вътрѣшнитѣ качества на една *комедия*.

Споменахме вече, че игнорирането на естетико-техническитѣ норми на изкуството е общъ недостатъкъ на руската драма, поради който и театърътъ на Островски още не си е пробилъ пѫть въ западна Европа, дѣто рускиятъ романъ си е извоювалъ вече първенствуеще значение.[2])

Ала и слѣдъ указанитѣ недостатъци, пакъ и въ тази пиеса Островски ни показва своята сила на първокласенъ списатель. Той е насочилъ лучитѣ на своя великъ талантъ въ единъ кѫтъ на руската дѣйствителность и водимъ отъ една дълбока нравствена мисъль и неподкупната си искренность, той ни разкрива една поразителна по своята яркость картина на човѣшкитѣ морални язви и духовна немощь.

Прѣдставянето на „Вълци и овци“ на българската сцена излѣзе сполучливо. Нашитѣ актьори охотно играятъ руски пиеси, което е и понятно, защото голѣма часть отъ тѣхъ сѫ руски възпитанници и сѫ гледали тѣзи пиеси въ Русия. Всички участници допринесоха каквото можаха за добрия вървежъ на прѣдставлението. Добрѣ се държа г-жа Златарева въ тежката рола на Мирона Давидовна Мурзавецка, която особено добрѣ характеризираше въ първитѣ актове; ролата е наистина трудна, защото

---

[1]) Arthur Schopenhauer's sämmtliche Werke, томъ V Parerga und Paralipomena, изд. на Ed. Grisebach стр. 466.

[2]) Всичкитѣ съчинения на Тургенева сѫ доживѣли на английски езикъ нѣколко издания. А сега въ Германия е прѣдприето на нѣмски езикъ изданието на всички съчинения на графъ Л. Толстой, което ще бѫде *по-пълно и отъ руското издание*, тъй като въ него ще влѣзатъ и онѣзи творения на Толстоя, които по цензурни причини не сѫ били печатани въ Русия. Подобно издание съчиненията на Толстоя е прѣдприето и въ Франция.

Мирона Давидовна е цѣлъ Тартюфъ въ рокля, и въ нея сѫ потенцирани всичкитѣ сложни злодѣйски инстинкти на класическия Молиеровъ герой. Отлична въ маската и държането бѣ г-жа Ш. Попова въ ролата на юродивата Антуса Тихоновна, сѫщо и г-жа Николова въ извънредно сложната рола на своеобразната руска авантюристка Глафира Алексѣевна. Майсторски, живи и характеристични изпълнения дадоха и г. г. Кировъ (Аполонъ Мурзавецки), Г. Стояновъ (Вуколъ Чугуновъ), Сарафовъ (Клавдий Горецки) и Ганчевъ (Мих. Борис. Линяевъ.)

Прѣзъ настоещия сезонъ бѣха дадени у насъ още двѣ пиеси на Островски: **Буря** (драма въ 5 дѣйствия), играна на 29 мартъ т. г. и **Безъ вина виновни** (драма въ 4 дѣйствия) въ началото на априлия. Изобщо можемъ да кажемъ, че театрътъ на Островски си е извоювалъ траенъ успѣхъ въ България. Дори ако направимъ сравнение за разпространението на Островски вънъ отъ отечеството му, между театритѣ на другитѣ славянски народи, ще се убѣдимъ, че палмата на първенството ще спечели България, тъй като никѫдѣ другадѣ Островски не се играе толкова колкото у насъ. Прѣзъ 30-годишното сѫществуване на *сърбския народенъ театъръ* давани сѫ били въ Бѣлградъ само 4 пиеси отъ Островски („Зла свекрва“ 1881 г., „Писарско место“ 1881 г., „Кола мудрости двоjа лудости“ 1882 и „Шаливци“ 1892), и тѣ сѫ всичкитѣ пропаднали, защото сѫ играни само *по веднажъ*;[1]) това значи, че сръбската публика е останала съвършено равнодушна къмъ първия руски националенъ драматургъ, а французски раздирателни мелодрами е гледала по 20 и 30 пѫти. Въ Хърватско Островски е сѫщо така съвсѣмъ неизвѣстенъ, и сега, както узнаваме, г. директоръ Мандровичъ ще се опита да го изнесе на Загребската сцена.

Най-блѣскавиятъ и най-съвършениятъ плодъ на Островското сценическо творчество е неговата 5-актна драма **„Буря“** съ която е свързанъ единъ обратъ въ руското обществено развитие, и която има цѣла своя история и своя литература. Заедно съ Грибоѣдовата комедия „Горе отъ ума“ и Гоголевия „Ревизоръ,“ Островсковата „Буря“ дохожда като трета по редъ най-популярна и най-знаменита пиеса на руската национална сцена. Тука Островски ни се явява въ своя сѫщински елементъ като несравненъ битописатель на руската „купеческа“ срѣда. „Буря“ е единъ пламененъ обвинителенъ актъ противъ дореформния моралъ на Русия, противъ скотското поробване на човѣшката личность и безправието на жената въ брака и сѣмейството. Жъртва на тази азиятска тирания въ сѣмейнитѣ нрави е младата жена на Тихонъ Кабановъ, Катарина. *Катарина* е една гениална концепция на музата на Островски, рисувана съ класическа жизненость и вдъхновение, която ни разкрива всичкитѣ сложни психични импулси, всичкитѣ вѫтрѣшни борби и терзания на една измѫчена женска душа. Съ Катарина въ суровия и мраченъ инъкъ фонъ на драмата се вливатъ и свѣтлитѣ лучи на поезията и на едно по-възвишено настроение. Тя е позитивната фигура, която съединява въ себе си, както би казалъ Шопенхауеръ, трѣбванията на идеалната истина. За насъ — осмѣляваме се да кажемъ това — *Катарина* на Островски

---

[1]) Поменик о тридесетогодишници Кралевског Српског народног позоришта 1869=1899. Службено издание. Београд 1899.

стои по-високо отколкото Шекспировата *Офелия*, която полудѣва и се хвърля въ водата, безъ да се знае защо и за какво. Катарина е въплощението на онзи хиляди-годишенъ гнетъ на жената, който при условията на прѣдпотопнитѣ нрави у „купеческата“ срѣда, се е обръщалъ въ безизходенъ пъкълъ за нея. Катарина не е абстрактна сѣнка като Офелия, а жива човѣшка личность; при всичката си душевна чистота, тя пакъ е човѣкъ, и всрѣдъ неуписуемитѣ мжки, унижения и гонения отъ всички окржжаещи, тя се отдава на чувствата си, на любовьта си, и най-сетнѣ потърсва смъртьта въ вълнитѣ на рѣката. Тази развезка не е „драматическото изкупление“ въ духа на Аристотеля-Лесинга, това е горчивиятъ, непоносимиятъ животъ, който неотвратимо я тласка въ смъртьта. Свирѣпо-патриархалното самодурство се репрезентира въ пиесата отъ *Савелия Дикой* (г. Хр. Ганчевъ) и *Марта Кабанихата*, която и въ името си носи своитѣ свирѣпи инстинкти (*Кабанъ* значи по руски глиганъ, дива свиня). Покрай тѣзи джелати на Катарина, Островски ни изнася цѣлъ редъ други отлично схванати типове и оригинални фигури, между които особено ефектна е траги-комичната стара дворянка, която ходи по улицитѣ и кълне всички млади хора, като вселява у простолюдието ту смѣхъ, ту суевѣренъ ужасъ. Като драматическа композиция и „Буря“ не е безъ слаби страни, и чини се, че Островски като нарочно да е игнориралъ законитѣ на драмата, само да може по-пълно да прокарва своята етико-критическа и обличителна тенденция.

Прѣдставянето на „Буря“ имаше тозъ пжть и особенъ интересъ поради участието на една чужда артистка. Ролата на Катарина се игра отъ гостенката, руската актриса *г-ца Масалова*. Тя прѣдаде ролата на руски езикъ, нюансираше хубаво психологическата страна на ролата, говори горещо, страстно, и тукъ естествено, безъ бомбастичния нѣмски патосъ, съ който ни неприятно изненада при изиграването на Мария Стуартъ (вижъ по-долу). Обаче тонътъ на нейния гласъ, начинътъ на говоренето не е хубавъ и разстройва впечатлението отъ добрата инакъ игра. За едно удивително прилежание и трудолюбие у г-жица Масалова говори обстоятелството, че тя и двѣтѣ грамадни роли, Мария Стуартъ и Катарина, ги игра на изустъ, безъ да ѝ помага нѣкой суфльоръ — единъ фактъ, който трѣба да си взематъ за образецъ и г-да нашитѣ актьори. Изпълнението на нашитѣ актьори бѣ старателно и заслужва похвала.

---

**Мария Стуартъ,** трагедия въ 5 дѣйствия отъ Фр. Шилеръ, прѣвелъ въ стихове Л. Поповъ.

За да може единъ народъ да стане културно силенъ, да може той съзнателно да се движи и изпълнява по-сложнитѣ и разновиднитѣ длъжности и задачи, които изпжкватъ прѣдъ него, той трѣба прѣди всичко да постигне една политическа зрѣлость, едно високо-духовно и политическо възпитание. На сцената, въ театра, като най-добъръ политически възпитатель на народа се явява Шилеръ — този царь на поетитѣ, който високо надминува всички други, който най-вдъхновено знае да възпламенява въ човѣчеството идеитѣ на правото и истината, на свободата и отечестволюбието. За това, ако на нашия театъръ искаме да възложимъ

възпитателни задачи, то въ репертуара Шилеръ трѣба да завзима важно мѣсто съ своитѣ пиеси. Нѣма съмнѣние, че това прѣдставя и значителни трудности, особено когато се касае да се прѣдава Шилеръ на български въ стихотворна форма. Шилеровата дикция е велика, широка, разкошна, разполага съ такова необетно богатство на езика, което ражда само многовѣковна култура — и при това Шилеръ е всемиренъ гений. Понятно е, че трудноститѣ на неговото прѣдаване въ поетическа форма на единъ такъвъ още стилистически неизгладенъ и литературно неустановенъ езикъ като българския сѫ неизчислими. Това трѣба да иматъ прѣдъ видъ ония критици, които се отнасятъ много строго къмъ прѣвода на г. Л. Попова, който е положилъ много трудъ, додѣто съвлада голѣмата 5-актна трагедия на Шилера. По-обстоятелно върху този прѣводъ ще кажемъ думата си, когато ни бѫде възможно да го прочетемъ, тъй като отъ това, което се чуе на сцената, а особено при неумѣнието на нашитѣ актьори да говорятъ въ стихове, тежко е да си съставимъ правиленъ сѫдъ за техническата и поетическата стойность на побългарената Мария Стуартъ.

Самото Шилерово творение ни доставя висока естетична услада, дори повече, много повече, — страстниятъ, пламененъ патосъ на дикцията, великитѣ мисли, гениалнитѣ и духовити сентенции, пълни и съ поезия, и съ висша държавническа мѫдрость, както и драматическата напреженость на цѣлото дѣйствие — всичко това просвѣтява зрителя, облагородява чувствата му, стимулира съзнанието му. Като драматично-естетиченъ продуктъ, „Мария Стуартъ“ заедно съ „Валенщайна“ съставятъ перлитѣ на Шилеровата муза, най-съвършенитѣ негови драми. „Мария Стуартъ“, наречена отъ Шилера *Ein Trauerspiel* (трагедия) ни запознава съ историческата Мария Стуартъ, шотландска кралица, и съ Елисавета английска, или *„великата“* Елисавета, както съ право я наричатъ англичанитѣ, защото въ нейно врѣме и подъ нейния скиптъръ живѣяха Шекспиръ и Бэконъ Веруламски, двѣ истинско безсмъртни и божествени имена въ човѣшката история и култура.

Пиесата има исторически сюжетъ, но Шилеръ не се е твърдѣ много церемонилъ съ строгитѣ исторически факти, и най-широко се е ползувалъ отъ своята licencia poetica. Той е нѣкакъ-си прѣобърналъ характеритѣ и на двѣтѣ тѣзи главни фигури. Прѣкрасната, но до порочность лекомислената и разпусната Мария, която не се спира и прѣдъ убийството на мѫжетѣ си, Шилеръ е *идеализиралъ*, а пъкъ въ доволно несимпатични краски ни рисува умната протестантка Елисавета, която съ извънреднитѣ си държавнически дарби е възвисила Англия до небивало политическо, економическо и културно величие, и отъ тогава я е поставила на чело на човѣшката цивилизация. Той е прѣдпочелъ да ни прѣдстави въ Елисавета една банална, дребнава женска душа, непривлѣкателнитѣ черти на която кулминиратъ въ думитѣ, съ които тя подписва смъртната присѫда: — „съмнѣнието за моето царско произхождение ще бѫде унищожено, щомъ азъ тебе унищожа“ — и за главно побуждение на Елисаветината акция ни дава низмѣнна женска отмъстителность, а не държавна необходимость. Но Шилеръ е постѫпилъ като поетъ и въ контраста между двѣтѣ си героини той е надарилъ съ повече позитивни прѣимущества

именно оная отъ тѣхъ, която възбужда неговото състрадание и съчувствие, защото тя е злощастна затворница, жъртва на една злокобна орисница.

Сѫщо Шилеръ самъ е измислилъ и фигурата на *Мортимера*, макаръ че историята му даваше достатъчно лица, които сѫ положили живота си въ комплотитѣ за освобождението на Мария. Защо и тукъ Шилеръ напуща историческата почва? — Защото едно историческо лице би ограничило свободата му на художникъ, а нему му трѣба една фигура, съ която да може да прави каквото иска, споредъ нуждитѣ на дѣйствието и на развитието на трагическия конфликтъ. Патентованитѣ историци викаха за фалшификация на събитията, но разбира се не Шилера могаха да изплашатъ тѣ съ своитѣ протести.

Управлението на театра бѣ положило голѣми старания за достойното изпълнение на Мария Стуартъ. Освѣнъ това то ни даде възможность да видимъ нѣщо интересно и съвсѣмъ небивало досега на нашата сцена, което заслужава всѣка похвала. Думата ни е за гостуването на една чужда артистка, *рускинята г-жица В Масалова,* която встѫпи прѣдъ насъ въ ролата на Мария Стуартъ. За жалость дебютътъ на гостенката бѣ крайно несполучливъ: тя игра механически, като ученичка; не притежава нужднитѣ гласови срѣдства, та трагическитѣ тонове замѣняваше съ шаблонния и изтъркания нѣмски театраленъ патосъ. Г-жица Масалова е още млада и красива дама, но нѣма сценическа фигура, и то дотолкова, че изглеждаше като майка на Елисавета, прѣдставяна отъ г-жа Будевска-Ганчева. При всички тѣзи обстоятелства не може и да се говори за поне отчасти сносно интерпретиране на ролата. Дори и правилно нагласяванитѣ отъ нея психологически акцентъ, който свидѣтелствува за голѣмата интелигентность на г-жицата, не можа да я спаси отъ пропадване и на нашата малка сцена. При все това гостуването на руската актриса бѣше интересно и много полезно за нашитѣ млади артистки, които пораснаха отъ сравнението съ гостенката. Да, особено *г-жа Николова,* която пое Мария Стуартъ слѣдъ рускинята, постигна положително блѣскавъ успѣхъ и тържество. Истина, и тя не разполага съ достатъченъ за трагически задачи органъ, — обаче съ своя сценически талантъ, по-изразителния и модулативенъ гласъ, съ хубавата си фигура и грацията въ движенията, — тя ни даде една далеко по-сполучена и вѣродостойна Мария Стуартъ. Г-жа Будевска-Ганчева е още много млада за възрастната Елисавета (при погубването на Мария въ 1587. г. Елисавета е била вече на 54 години), ала тази роля прилѣга на нейната сценична индивидуалность, и тя ще стане много добра Елисавета. Тя ни изненада съ ясна и нюансирана рѣчь, както и въпрѣки младостьта си и тънката си снага, — съ закрѫглени и естествени алюри; така че тя съ извѣстно обаяние и достойнство проведе „кралското величие“ въ ролата на Елисавета, особено въ първитѣ два акта.

Като Мортимеръ дебютира новоангажираниятъ младъ актьоръ С. Огняновъ, който е прѣкаралъ нѣколко години въ Германия. Той говори ролата съ огънь и страсть и прояви прецизно школуване, но не притежава външнитѣ условия на младъ любовникъ. Въ какви роли ще намѣри той своя *Fach* — ще рѣши бѫдещето; въ всѣки случай той е добра аквизиция въ актьорския персоналъ. Много доволни останахме отъ изпъл-

неннето на г. Киркова като лордъ Лестеръ, както и на г. Антонова (първия министъръ лордъ Сесилъ) и двамата Стояновци (графъ Шревсбери и Уилямъ Девисонъ). Г. Кожухаровъ е безъ друго полезна сила, но за характеристичната роля на серъ Паулета той не е дорасналъ; неговото постоянно блещене съ очитѣ е нѣщо провинциялно-комедиянтско. Ахилесовата пета на всички наши актьори е и остава неправилниятъ психологиченъ акцентъ, който при една стихотворна пиеса се забѣлѣжва още повече и произвожда забърканость и неясность въ рѣчьта, колкото инъкъ играта да е безупречна. Ансамблъ-сценитѣ бѣха слаби, отъ художествено аранжиране нѣмаше нито сѣнка. Все пакъ първитѣ сили на нашия театъръ показаха съ това прѣдставление, че тѣ сѫ вече въ състояние да играятъ и тъй нареченитѣ Königsstücke (царски драми), щомъ само режисерството би се повѣрило въ рѫцѣтѣ на единъ опитенъ и авторитетенъ директоръ-учитель. Декоративната часть на прѣдставлението бѣ добра, дори послѣдниятъ актъ бѣ поставенъ ефектно, а разкошнитѣ костюми можаха да съперничатъ съ всѣки първостепененъ театъръ.

---

**Свадбата на Кречински,** комедия отъ Сухово—Кобилинъ, въ 3 дѣйствия, прѣводъ отъ Ив. Ивановъ.

Една отъ пиеситѣ, които много привличаха нашитѣ любители на театра, е и комедията „Свадбата на Кречински.“ Собствено тя е интересна само по своитѣ двама великоградски типа — двамата шарлатани Кречински и Разплюевъ; тѣ сѫ и сѫщинскитѣ *роли* на комедията, всичко друго е само гарнитура, декорация около тѣхъ. Тѣ и двамата прѣвъзходно се интерпретираха отъ г. г. Кирковъ и Кировъ. Особено послѣдниятъ ни даде едно изпълнение майсторски съвършено въ всички нюанси, а такива прѣдставя не-малко изтърканиятъ мошеникъ Разплювъ, когото животътъ е огъвалъ и тъпкалъ отъ всички страни и който е миналъ „сквозь огонь и воду и мѣдныя трубы.“ Кировъ не играе тука роля, а въплотява прѣдъ насъ живата личность на злополучния Разплюевъ, и индивидуализирането е толкова пълно, че прави илузията на непосрѣдствена дѣйствителность. Тази интерпретация на г. Кирова заедно съ една-двѣ на г. Ив. Попова, (който е най-крупниятъ талантъ между нашитѣ актьори) сѫ най-съвършенитѣ отъ външна и вѫтрѣшна страна изпълнения, които сме виждали на Софийската сцена. Съжаляваме само, че артистическото поле на г. Кирова е твърдѣ ограничено. Неговото поле е флегматичната комика; за дяволитата, буйна комика, той е прѣмного тѫжеловѣсенъ. Психологическиятъ акцентъ у него е най-правиленъ, което свидѣтелствува за по-висока стъпень на умствено развитие. Колоритно и артистически изработи г. Кирковъ нелеката роля на Кречински. Единствената бѣлѣжка, която ще му направимъ, е, че ефектитѣ, т. е. страстнитѣ и гнѣвни избухвания на Кречински не трѣба да прѣдава много сериозно-трагично, защото трагичното въ комедията не е сѫщото както въ драмата. Чувственитѣ кризи и гнѣвътъ у такива лекоумни и безсъвѣстни бездѣлници като Кречински не се коренятъ дълбоко въ сърдцето, а сѫ само повръхностни, леко прѣходещи, и за това тѣ не трѣба да се взиматъ съ тонове отъ гърдитѣ, а отъ гърлото.

Всѣка похвала заслужва г-жица Игнатиева, която отъ младата Филочка направи една прѣлестна наивка и я игра съ обаятелна естественость и веселость, и съ това възвиси стойностьта на тази инъкъ блѣдна и безсъдържателна фигура. Сжщо добъръ бѣше и г-нъ Ганчевъ като неинъ баща. Г-жа Златарева все повече се успособява въ този амплуа, въ който е упжтена отъ нѣколко години. И тука въ ролата на „тетушката“ тя отлично очерта комичнитѣ моменти на ролата, но „дамата“ въ салона не ѝ се удава. И другитѣ участвували съдѣйствуваха за успѣха на прѣдставлението, който подтвърждаше и публиката съ чести аплодисменти.

---

**„Лудетина,“** комедия въ 3 дѣйствия отъ В. Криловъ, прѣвелъ Ив. Ивановъ.

Едва ли е имало пиеса, която толкова повално да е плѣнявала нашата публика, колкото „Лудетината“ на Крилова. Тя се е давала вече около 15 пжти, и публиката все не се насища, та при всѣко ново прѣдставление тича да пълни салона на „Слав. Бесѣда“ и отново да я гледа. Кой би могълъ да прѣдвиди такъвъ небивалъ успѣхъ у тази твърдѣ незначителна комедийка? Истина, характеристиката на фигуритѣ е чудесна, несложното дѣйствие се играе съ драматична живость, пиесата съдържа много щастливо комбинирани ситуации, и което е най-главно, авторътъ е вложилъ въ нея несъмнѣнна драматическа жица, която не се постига чрѣзъ учене, а пъкъ собствено отъ нея зависи успѣхътъ на едно сценическо произведение. Успѣхътъ не създава нито безупречното художествено построение на пиесата, нито отличниятъ ѝ сюжетъ, а само *искрата на Прометея*, която бликнала отъ душата на автора, слиза въ творението му, а отъ тукъ се прѣхвърля въ публиката и я запалва и наелектризирва. Тази електрическа искра, тази драматическа инспирация липсваше у най-съвършения техникъ на драматургията, у Лесинга, (който и самъ признаваше това), а Криловъ я притежава въ достатъчна стъпень. Това е донѣйдѣ рѣшението на загадката, дѣто едно по сюжета си и построението си толкова незначително творение може да постигне такъвъ грамаденъ успѣхъ прѣдъ Софийската публика.

Този успѣхъ много се дължи и на изпълнителката на заглавната рола г-жица Игнатиева, безъ която пиесата на Крилова у насъ е немислима, толкова у публиката прѣдставлението на комедията „Лудетина“ е нераздѣлимо отъ г-ца Игнатиева. А тя и притежава всички външни срѣдства на *наивката:* нѣжна и подвижна фигурка, приятно лице, ясенъ чисто дѣтски сопранъ гласъ и голѣма естественость, което е именно проявяването на драматическия ѝ талантъ; като прибавимъ при това и сравнителната интелигентность на г-жицата, то ще ни стане понятно това нейно отлично изпълнение, което постоянно очароваваше зрителитѣ. Лудетина е една отъ най-добрѣ разученитѣ пиеси, и инсценирана още отъ г. Мандровича, тя се играе съ забѣлѣжителна прецизность и живость отъ всички актьори. При първитѣ ѝ прѣдставления ние писахме за нея отдѣленъ театраленъ очеркъ.

---

Пиесата **„Двѣтѣ сирачета“** бѣ дадена и прѣзъ тази година нѣколко пжти все съ сжщия голѣмъ успѣхъ прѣдъ нашата публика. Това е една булевардна мелодрама отъ рода на *„Парижкитѣ бѣдни,“* и характеристиката направена отъ насъ за послѣдната пиеса (вижъ Период. Спис. LII стр. 753) важи напълно и за „Двѣтѣ сирачета“. Подвъргната на строго литературенъ мащабъ, тя не издържа никаква критика, но не е лишена отъ извѣстна въ основата ѝ морална мисъль и за това има свой raison d'être като пиеса за масата на публиката, която най-много цѣни и разбира такава лека храна.

Прѣзъ мѣсецъ януария бѣха дадени и още нѣкои пиеси, на които ние не присжтствувахме [напр. „Фалиментъ“, „Хжшове“ (въ новата прѣработка отъ автора), „Хернани,“ „Смъртьта на Ив. Грозни], та ще се спремъ върху тѣхъ другъ пжть, кога ги видимъ.

За **„Севилския берберинъ“** отъ Бомарше, даденъ на 31 мартъ 1902, нашитѣ актьори безъ режисьоръ-ржководитель съвсѣмъ не сж дорасли. Нито една рола не бѣше що-годѣ правилно интерпретирана, и ние отъ снисхождение ще минемъ за сега това прѣдставление безъ критика. При края на сезона въ повторно прѣдставената Шилерова трагедия *„Коварство и любовь,“* новоангажираниятъ г. *Огняновъ* пое ролата на Вурма. За амплуато на интригантъ той притежава съотвѣтнитѣ остри черти на лицето, но въ играта си той нѣмаше спокойствието на г. Антонова, което е образцово и основно условие въ интригантскитѣ роли. Като леди Милфордъ г-жа Николова въ рамкитѣ на нашия театъръ ни възрадва съ блѣскаво изпълнение на трудната рола. Г. Кирчевъ пакъ игра Фердинанда съ вжтрѣшно вникване, но вижда се, че той се е отказалъ вече отъ роли на трагически любовникъ, които не сж по неговитѣ срѣдства и неговата индивидуалность.

Сезонътъ бѣ закритъ съ 4-актната драма на Островски **„Безъ вина виновни“**, която намъ повече ни се понрави отколкото *„Вълци и овци.“* И въ нея обличителната тенденция е прокарана съ неумолима послѣдователность, но все пакъ общиятъ фонъ на тази драма не е толкова безнадежно песимистиченъ; въ нея намираме една позитивна централна фигура, която привлича всичкото ни съчувствие съ своитѣ незаслужени страдания и запазения посрѣдъ тѣхъ великъ характеръ; въ борбата, която настава между нея и противнитѣ сили на злото и рутината, се развива художествено драматическиятъ конфликтъ, и кулминира въ твърдѣ ефектни сцени. Спомняме си, че и французскиятъ първокласенъ драматургъ Дюма fils е написалъ една драма „Le fils naturel,“ която донѣйдѣ има подобенъ сюжетъ като Островсковата „Безъ вина виновни,“ и би било интересно да направимъ едно сравнение между литературнитѣ приеми, художествената обработка на сюжета и общественитѣ идеи, които двамата драматици, френскиятъ и рускиятъ, сж прокарвали въ респективнитѣ си творения. Но това разглеждане ние ще направимъ другъ пжть, тъй като въ тая книга на „Период. Спис.“ нѣмаме мѣсто за това.

**И. Миларовъ.**

---

## Едно обяснение.

Въ кн. LXII на Пер. сп. на Бълг. книж. дружество въ София г-нъ Н. Ионковъ-Владикинъ е обнародвалъ „Нѣщо за Богоридовци", стр. 803—808. Както казва г. Владикинъ, тия свѣдения сѫ черпени отъ исторически бѣлѣжки, диктувани отъ княза Александъръ Богориди, сега живѣещъ въ Парижъ. Разбира се, че съ тая титла и съ това име г-нъ Владикинъ нарича Алеко паша Богориди, нѣкогашния главенъ управитель на бившата Източна Румелия. Нѣкои отъ свѣденията не сѫ вѣрни. Прѣди всичко, името на тоя синъ на Стефанаки бей Богориди не е *Александъръ*, ами е *Алексий*, та умалително, на галено или разглезено го нарекли *Алеко*. Имената *Алексий* и *Александъръ* не сѫ едно и сѫщо име. Подиръ това, Алеко нѣма титлата *князъ*, ами се нарича по турски *бейзаде;* то название по български значи *бейско, княжеско чедо,* или *княжескъ синъ, княжевичъ*. Титлата *князъ* е дадена само на баща му Стефанаки лично, а не и на челядьта му. За тия обстоятелства азъ съмъ разправилъ на друго мѣсто. Читательтъ може да прочете вѣстникъ *Свободна Дума* (бр. 133 отъ 1901 г.) и списанието *Българска Сбирка* (кн. I, год. IX, 1902 г.). А пъкъ какви сѫ били *фанариотитѣ* и каква е била махалата Фенеръ, доста подробно съмъ ги описалъ въ *Б. Сбирка* (кн. IV и V, год. V, 1898 г.) и *Св. Дума* (бр. 74, 1901 г.). Г-нъ Владикинъ казва, че Алеко паша обяснявалъ „тогавашното значение на титлата *каймакамъ* така: каймакамъ значи *привръмененъ управитель*, който очаква свършеното назначение на единъ туземенъ князь." Но това обясняване не е вѣрно. *Каймакамъ* на български буквално значи *намѣстникъ*, или *замѣстникъ*. Съ тая рѣчь турцитѣ титулуватъ *подкмѣтницитѣ* и *подуправителитѣ* на *каазитѣ* (единъ видъ околии, по-голѣми отъ нашитѣ); съ тая рѣчь и сега още титулуватъ извѣстни лица, които приврѣменно занимаватъ високи длъжности или имъ е възложено да изпълняватъ тия дължности вмѣсто титулярнитѣ лица. И това става не само въ гражданската служба, ами и въ духовната. Когато остане патриаршески прѣстолъ безъ патриархъ, или длъжностьта на шеихюлислямъ остане праздна, то, додѣто се избере патриархъ, или додѣто се назначи шеихюлислямъ, назначава се или се избира приврѣменно нѣкое лице, което да управлява работитѣ, и това лице се нарича *каймакамъ*, т. е. *замѣстникъ привръменно*, или *намѣстникъ*. Така и въ Молдава и въ Влашко, когато сѫ били праздни мѣстата на *господаритѣ*, или *воеводитѣ*, назначавани сѫ врѣменно *каймаками*, додѣто се избере и назначи титуляренъ *господарь*, или *воевода*, както се случи и когато молдавцитѣ си избраха за *господарь* Александра Иоанъ Куза. Молдова бѣше останала безъ князъ, та за *каймакамъ* бѣше назначенъ бейзаде Николаки-Конаки Богориди, по-старъ братъ на Алеко паша, но щомъ на 5 януария 1859 г. молдавцитѣ си избраха за *господарь* споменатия Александъръ Иоанъ Куза, свърши се каймакамството на Николаки-Конаки Богориди. Обясняването на Алеко паша за дума *каймакамъ* е по-подходно за рѣчьта *мюлязъмъ*. Тая титла е за военнитѣ чинове и се дава на тия послѣднитѣ (поручици и подпоручици), но тя се употрѣбява и въ случаитѣ, когато понѣкога се чака за *служба*, за *длъжность*, за *чинъ*, за *стъпень;* тая

рѣчь *мюлязъмъ* най-правилно отговаря, може да се каже, на рѣчьта, *кандидатъ*. Прѣзъ 1874 год. и Драганъ Цанковъ бѣше назначенъ, или опрѣдѣленъ *мюлязъмъ* за Държавния съвѣтъ, т. е. щомъ се откриеше праздно мѣсто, щѣше да бжде назначенъ за членъ на тоя съвѣтъ. Прочее обяснянането на Алеко паша за титлата *каймакамъ* е съвършено неосновательно.

Тука трѣбва да се каже още, че молдавцитѣ и власитѣ не наричаха държавнитѣ си главатари *князове*, ами ги наричаха *господари* и *воєводи*, въ смисълъ на самодържци, неограничени владѣтели. Князове ги наричаха фанариотитѣ и понѣкога чужденцитѣ.

А пъкъ, че челядьта на Стефанаки бей Богориди не е имала титлата *князъ*, както е вече разправено въ *Б. Сбирка* и *Св. Дума*, това се вижда и доказва още и отъ плочата, която се тури въ основитѣ на българския храмъ въ Цариградъ прѣзъ мѣсецъ октомврия 1859 год. Основниятъ камъкъ положи горѣспоменатиятъ Алековъ братъ Николаки, който тогава бѣше *каймакамъ на Молдава*, но, между друго, на плочата е написано: „..... положи се тържественно основний камъкъ храма отъ *Княжевича Николая Стефановичъ Конаки Богориди* ...“. За тия работи е писано доста и въ I книжка за мѣс. августа и II книжка за мѣс. октомврия 1859 г. на списанието *Български Книжици*, на което бѣше „съчинитель“ Гаврийлъ Кръстьовичъ, възпитаникъ на Стефанаки бей Богориди и единъ отъ най-ближнитѣ негови хора. Кръстьовичъ, който въ онова врѣме бѣше високъ турски службашъ и добрѣ е познавалъ турскитѣ наредби, яко харно е знаялъ, каква е титлата на бащата Стефанаки и каква е оная на синоветѣ Янко, Николаки и Алеко. Прочее, отъ всичко до тука казано и рѣчено, читателитѣ виждатъ, че както обясняването на Алеко паша за титлата *каймакамъ* е съвършено неосновательно, така неосновательно и съвършено неумѣстно нѣкои го наричатъ *князъ Александъръ*, когато въ сжщность, правилно, той се нарича *Княжевичъ Алеко Богориди*, па, ако щете, и титлата *паша* притурете; за нея той има право.

Сега да видимъ другитѣ невѣрни свѣдения въ статийката на г. Владикина. Да оставимъ първата ѝ часть, която никакъ ни не интересува. Отъ онова, което съмъ азъ писалъ по прѣдмета, не се откланямъ; азъ съмъ писалъ възъ основа на свѣдения, дадени отъ съврѣменници, като Ил. Ст. Михаиловски (послѣ търновски митрополитъ), Гаврийлъ Кръстьовичъ (възпитаникъ на Ст. Богориди и неговъ *каймакамъ* (замѣстникъ) въ островъ Самосъ, Гаврийлъ Мораненовъ, братята Христо и Никола П. Тъпчилещови, Никола Ев. Сапуновъ, Д-ръ Ив. Богоровъ, па още мнозина други тогавашни дѣйци, па и азъ самъ лично заварихъ Стефанаки бей Богороди. Въ втората часть, „Стефанъ Богориди и черковний въпросъ,“ въ която се прѣдаватъ думитѣ на Алеко, всичко е невѣрно. Стефанъ Богориди не само че не е прѣдлагалъ на българитѣ да се отдѣлятъ отъ гръцкия патриархъ, ами съ такива работи, които не сж отъ високата политика, той не приимаше да се занимава. Сжщо е невѣрно и казването, че той доброволно, безъ да е вършено нѣщо по-прѣди, билъ отстжпилъ кжщата си за български храмъ. Алеко всичко добро и хубаво може да казва за баща си, обаче, дали е вѣрно неговото

казване, това не е доказано. Работитѣ показватъ съвършено противното. За да не повтарямъ онова, което съмъ казалъ, читателитѣ могатъ да прочетатъ статиитѣ ми по тая работа въ *Българска Сбирка* (кн. I, II и III, год. IX).

Въ третата часть, „Князь Александъръ Богориди," твърдѣ на кратко се споменува за служебната дѣйность на Алеко паша, ала се не казва, дали е сторилъ нѣщо добро за народа си и дали се е показвалъ за българинъ, додѣто биде назначенъ за главенъ управитель на Източна Румелия. Алеко, както и братъ му Николаки, бѣха съвършено неизвѣстни не само между българския народъ, ами и между цариградскитѣ българи; малцина знаеха за тѣхъ. Тѣ бѣха повече извѣстни между гърцитѣ, а особено между званичния свѣтъ, защото не живѣяха постоянно въ Цариградъ. Казано е въ *Свободна Дума* (бр. 133) щото се знае за тѣхъ. Та и за баща имъ само цариградскитѣ българи чуваха и знаеха; при всичко че Стефанаки бей бѣше извѣстна личность, българитѣ въ областитѣ не бѣха го чували.

Въ четвъртата часть, „Княгиня Аспазия Богориди", се разправя за покойната съпруга на Алеко паша. Между друго, казва се, че тя „слѣдъ женитбата си се черкувала само въ българската черкова, и признавала българската екзархия." И това бѣхме живи да чуемъ. Алеко паша никога не е стжпалъ въ българския храмъ, никога не е стжпалъ въ българската екзархия, никога се не е събиралъ въ Цариградъ съ българи, освѣнъ когато е ходилъ при него Гаврийлъ Кръстьовичъ, като свой човѣкъ, колко повече покойната му съпруга, отъ прочуто гръцко аристократско сѣмейство да е признавала българската екзархия и само въ българската черкова да се черкувала! Че имаше и българки, *чорбаджийки,* или *кокони*, които не дохаждаха въ българската черкова, защото не била хубава! Никой българинъ никога не е видѣлъ въ българския храмъ, въ българската екзархия, нито бейзаде Алеко паша Богориди, нито госпожа Аспазия Ал. Богориди. Въ екзархията постоянно сж били Георги Тишевъ (сега въ Срѣдецъ) и Иванъ Найденовъ (сега въ Пловдивъ); нека тѣ кажатъ, дали нѣкога сж стжпили въ българската екзархия Алеко Богориди и съпругата му; нека да кажатъ, дали нѣкога е споменувано поне въ екзархията за сѣмейството Богориди. И въ българския храмъ, въ който всѣкога сж дохаждали живитѣ още извѣстни хора — д-ръ Христо Стамболски, Лука Моравеновъ, Стефанъ Бобчевъ, Иванъ Говедаровъ (живѣещи сега въ Срѣдецъ), споменатиятъ Иванъ Найденовъ, както и още други нѣкои, ще да кажатъ, че нито Алеко, нито съпругата му сж стжпали въ българския храмъ. Каза се, че Алеко не бѣше извѣстенъ дори между българитѣ. Трѣбва да се каже още, че и самъ Стефанаки бей еднажъ е дохаждалъ въ българския храмъ, и синъ му Николаки еднажъ дойде по морето съ каикъ (ладия), и то не слази въ храма, ами бѣше на мѣстото, дѣто се тури основниятъ камъкъ на храма, който щѣше да се гради, както се каза по-горѣ. — Прочее всичко, що е разправялъ Алеко, е невѣрно.

2 май 1902 год. **П. П. Карапетровъ.**

1128—1902

**Получени сѫ въ даръ слѣднитѣ книги за библиотеката на Българ. книжовно дружество:**

**(продължение)**

**Уставъ** на Обществено-образователното дружество „Съгласие“ въ г. Плѣвенъ. (Основано прѣзъ 1887 година.) Приетъ въ общитѣ извънредни събрания на дружеството на 21 майя, 4, 25 юния, 2 и 9 юлия 1900 год. Плѣвенъ. Печатница на Т. Хр. Бърдаровъ. 1900 г.

**Линовски, Войчо.** Потайни жалби. Стихотворения. Кюстендилъ. Печатница „Изгрѣвъ“ на Ив. Димитровъ и С-ie 1902 год. 16°. стр. 39. Цѣна 40 ст.

**Hrubý Hynek.** České postilly. Studie literárně a kulturně historická. Napsal —, Professor c. k. vyšší reálky v Kutné Hoře. Číslo XII. Spisův poctěných jubilejní cenou Král. České společnosti nauk v Praze. Cena kor. 4·20. 8°. стр. 318.

**Výroční zpráva** Královské České společnosti nauk v Praze. Za rok 1901. Nákladem Královské České společnosti nauk. 1902. 8°. стр. 65.

**Теодоровъ, П. Ю.** Зидари. Драма въ три дѣйствия отъ —.

**Отчетъ** Одеской городской публичной библіотеки за 1901 г.

**Попруженко, М. Г.** К. Д. Ушинскій и его учебныя книги. Одесса. Типография „Одесскаго Листа“, Театральная площадь, собственный домъ. 1901 г. 8°. стр. 8.

**Бояджиевъ, Ангелъ Д.** Иваница Данчевъ, живота и поборническата му дѣятелность въ свръзка съ движението на Ботевата чета, прѣзъ 1869—1878 год. Отъ — Варна. Издание на автора 1901 г. 8°. стр. 153. Цѣна 1·80 лева.

**Поповъ Г. В.** Рѣчникъ на Българския езикъ съ правописни бѣлѣжки нареди —. Намира се за продань въ книжарница „Зора“ на О. Ив. Седмаковъ въ Стара-Загора. 1902 год. 16°. стр. 296+XVIII. Цѣна 2·50 лева.

**Rydel, d-r. Lucyan.** Goffred abo ieruzalem wyzwolona Torquata Tassa. Przekładania Piotra Kochanowskiego Sekretarza łego K. M. Wydal —. Tom I. Wydawnictwa Akademii Umiejętności w Krakowie. Biblioteka pisarzów polskich. № 41. Kraków. Nakładem Akademii Umiejętności. Sklad główny w księgarni spółki wydawniczej polskiej. 1902. 8°. стр. 345.

**Věstník slovanské filologie a starožitnosti.** S podporou Carské akademie věd v Petrohradě, Akademie České pro vědy a umění, C. K. ministerstva kultu a vyučování ve Vídni vydávají L. Niederle, F. Pastrnek, J. Polivka, J. Zubatý. Ročník 1. Praha 1901. Tiskem Aloisa Wiesnera. — Nákladem vlastním. V komisi Fr. Řivnáče, knihkupce v Praze. 8°. стр. 261.

**Zabavna knjižnica.** Založila in na svetlo dala „Slovenska Matica“ XI. zvezek. Cerkniško jezero. V Ljubljani, 1898, 8°. стр. 107.

**Letopis Slovenske Matice** za leto 1901. Uredil Evgen Lah. Založila in izdala „Slovenska Matica“ v Ljubljani. Natisnila J. Blasnikova tiskarna. 1901. 8°. 77.

**Лотић, Љубомир.** Занати, занатлије и наш народ. Написао —. II. свеска. Књиге за народ издаје „Матица српска“ из задужбине Петра Коњевића. Свеска 98. У Новом Саду. Издање „Матице српске“. 1902. 8°. стр. 106.

**Мандића, д-ра Теодора.** Успомене изъ нашег црквено-народног живота од — III. од 1867—1876. I. део. Књиге „Матице српске“. Број 4. У Новом Саду издање „Матице српске“. 1092. 8°. 171.

**Orožen, Fr.** Vojvodina Kranjska. Prirodoznanski politični in kulturni opis. (33. podob). Spisal —, profesor na C. Kr. učiteljišču v Ljubljani. Slovenska zemlja IV. del. Ljubljana 1901. Izdala „Matica Slovenska“. Natisnila J. Blasnikova tiskarna. 8°. стр. 265.

**Slovenske narodne pesmi.** Uredil Dr K. Štrekelj. Izdala in založila „Slovenska Matica“ v Ljubljani, 1901. 6. Snopič (II. zvezka pola 20—37.) Natisnila zadruzna tiskarnica. 8°. стр. 592.

**За Свобода и Отечество.** Сборникъ отъ разни четива за поука на младежьта. Този, който падне въ бой за свобода, той не умира, него жалѣятъ земя и небо, звѣръ и природа и пѣвци пѣсни за него пѣятъ. Хр. Ботевъ. 16°. стр. 111.

**Начовъ, Н. А.** Врѣме и животъ на Св. Борисъ — Михаила, господарь и просвѣтитель български. Издава свещеническото дружество „Св. Царь Борисъ“ въ Варна. Печатница Кънчо Николовъ. 1901 г. 8°. стр. 97.

---

# Съдържание.



---

Управителниятъ съвѣтъ на дружеството въ заседанието си на 4. януария тая година рѣши *„Периодическо списание“* да се издава за напрѣдъ по двѣ свезки наедно. Цѣната на годишнината е прѣдплатена:

за България . . . . . . . . . . . . . . 9 лева
„ чужбина . . . . . . . . . . . . . . . 10 „

Абонирането става направо въ „Българското книжовно дружество“, София, улица Раковски, или въ пощенскитѣ писалища.

---



---

Отговоренъ редакторъ, дѣловодитель на Б. К. Д.: **Ив. Пѣевъ.**

# ПЕРИОДИЧЕСКО
# СПИСАНИЕ

НА

## БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО

## ВЪ СОФИЯ

LXIII

(ГОДИШНИНА XIV)

5—6. СВЕЗКА — 1902.

СОФИЯ

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА

1902.

# ИЗВѢСТИЕ.

## Аксаковска премия.

Въ Българското книжовно дружество въ София сж прѣдадени отъ редовния му членъ д-ръ Д. Молловъ още прѣзъ 1886. год. двѣ хиляди лева за „Аксаковска премия“ за най-добро съчинение върху *„Историята на възпитанието на българитѣ въ Русия прѣзъ годинитѣ 1835—1880.“*

Отъ тия двѣ хиляди лева се опрѣдѣлятъ 1500 лева за чиста награда на автора на най-доброто съчинение върху дадената тема, а 500 лева остаятъ за разноски по печата на съчинението.

Понеже отъ 1886. год., когато е било обявено за тая премия, до свършъка на тригодишния срокъ за нея не е било прѣдставено въ дружеството ни едно съчинение върху *„Историята на възпитанието на българитѣ въ Русия прѣзъ годинитѣ 1835—1880.“* управителниятъ съвѣтъ на Българското книжовно дружество обявява отново:

I. *Прииматъ се съчинения за „Аксаковска премия“* отъ 1500 лева въ разстояние на три годинѣ, начинайки отъ 1. януария 1900. година.

II. Съчиненията, въ *обемъ отъ 10 до 15 печатни коли,* се прѣдставятъ за тая премия подъ избранъ знакъ и придружени съ името на автора въ затворенъ пликъ подъ сжщия знакъ въ Българското книжовно дружество въ София.

III. Премираното съчинение остая *собственость на дружеството.*

# Основанието на българското царство.

## (Студии по българската история.)

Отъ В. Н. Златарски.

Прѣдговоръ. — Извѣстията на Теофана и патриарха Никифора за основанието на българското царство. — Отношенията между тия двама автори и тѣхниятъ общъ изворъ. — Съдържанието на разказа имъ за основанието на царството. — Въпросътъ за неговата легендарность. — Движението на Аспаруха отъ приазовска България и поселението му въ делтата на Дунава. — Огълъ, неговото мѣстонахождение и значение. — Численостьта на Аспаруховата орда. — Врѣмето на Аспаруховото изселване отъ приазовска България и на появяването му на Дунава. — Походътъ на Константина IV Погоната и сетнинитѣ отъ него. — Отношенията между българитѣ и славѣнитѣ на Балканския полуостровъ и отбранителниятъ имъ съюзъ. — Мѣстопоселението на Аспаруха и неговата орда въ Мизия. — Отношенията на българитѣ къмъ Византия и мирътъ съ нея въ 679 год.

Славѣнското движение на югъ отъ Дунава, което се бѣ почнало отъ края на V. вѣкъ и се продължи до половината на VII. вѣкъ, се завърши съ туй, че къмъ това врѣме цѣлиятъ почти Балкански полуостровъ, съ изключение на приморскитѣ укрѣпени градове, бѣ гѫсто населенъ отъ славѣни, и че едни отъ славѣнскитѣ племена, именно тия, които се бѣха поселили въ южната часть на полуострова, признаха отчасть доброволно, отчасть подъ натиска на орѫжието върховната власть на византийския императоръ, а другитѣ, които се бѣха настанили въ сѣверната часть, останаха въ неопрѣдѣлени политически отношения спрѣмо източната империя.

Поселението на славѣнитѣ въ опустошенитѣ отъ прѣднитѣ нахлувания на варваритѣ провинции донесе новъ живителенъ сокъ за империята, който съ своята сила поддържа отслабналата Византия, а именно сега отново се заселиха ония области, които бѣха най-важни за държавата въ финансово-економическо отношение, и при това съ население, едно отъ главнитѣ занятия на което бѣ земледѣлието. Естествено сега главната задача на византийското правителство е била да вовлѣче тия нови поселенци, тая нова прѣсна сила въ своята сфера, за да може да я експлоатира за подобрение економическото състояние на империята. Нѣма съмнѣние, че то е могло

да разчита на това вече въ силата на съществуещия тогава въ Византия политически принципъ, който се състоялъ въ това, че ромеитѣ продължавали винаги да смѣтатъ за свои завзетитѣ отъ варваритѣ провинции, ако тия подирнитѣ влизали по-напрѣдъ въ територията на империята, а само тогава признавали, че тѣ принадлежатъ на варваритѣ, когато послѣднитѣ се обѣщавали да бждатъ съюзници, което отъ ромейско гледище означавало така сжщо зависимость. За да се приложи тоя принципъ на византийската политика и чрѣзъ това да се отстрани всѣка опасность, тъй като не е могло да не се прѣдполага, че новитѣ поселенци, при всичката си разцѣпеность, могли сж да образуватъ една компактна сила и да застрашаватъ империята, — на императорското правителство надлежало да създаде тъкмо тоя съюзъ, т. е. да опрѣдѣли политическитѣ отношения на славѣнитѣ спрѣмо Византия. Но по миренъ начинъ това било възможно само въ ония области, дѣто гръцкиятъ елементъ билъ по-силенъ и гърцитѣ могли непосрѣдствено да влияятъ върху славѣнитѣ, а именно въ южната часть на полуострова, макаръ че и тукъ славѣнскитѣ поселенци не веднажъ вдигали възстания и слѣдъ половината на VII. вѣкъ. Въ другитѣ обаче части, особено въ сѣверната, дѣто гръцкиятъ елементъ билъ намаленъ до minimum, и византийското влияние било съвсѣмъ слабо, ако не и съвсѣмъ унищожено отъ прѣдишнитѣ нахлувания на варваритѣ, подчинението на славѣнитѣ не могло да стане по миренъ начинъ, тъй като тѣ гледали на завзетитѣ отъ тѣхъ земи не като на доброволно тѣмъ отстжпени, а като на завоювани отъ тѣхъ, слѣдов. като на свои собствени — това отъ една страна; отъ друга пъкъ — тѣхъ не ги привличала Византия вече за това, защото тѣхната обществена наредба съвсѣмъ не се схождала съ обществената наредба на византийската империя: тѣ лесно не би промѣнили своя свободенъ демократиченъ строй съ самостойната си община за византийския монархизъмъ, задъ който се криели крѣпостничеството и колонатътъ. Естествено при такава голѣма разлика въ цѣлитѣ и стремежитѣ на двѣтѣ страни не е могло да стане никакво мирно споразумѣние. Едната отъ тѣхъ рано или късно трѣбало да отстжпи, и не е трудно да се прѣдвиди, коя отъ тѣхъ би излѣзла побѣдителка.

Нѣма никакво съмнѣние, че колкото и да били благоприятни културно-историческитѣ условия въ страната, дѣто се поселили славѣнитѣ, обаче подирнитѣ надали биха били въ състояние да окажатъ голѣмъ отпоръ срѣщу силата на оная унаслѣдвана отъ

вѣкове римско-византийска цивилизация, най-силното орждие на която бѣ християнството и на дѣйствията на която се поддавали най-мощни етнически елементи. И балканскитѣ славѣни, разбира се, не сж могли да избѣгнатъ това дѣйствие, което бѣ почнало да се проявява твърдѣ отрано въ ония пунктове, дѣто грѣцкиятъ елементъ бѣ най-силенъ. Това най-добрѣ ни показва сждбата на пелопонескитѣ славѣни: тѣ, колкото и многобройни да бѣха, съ течение на врѣмето се обърнаха на гърци. Наистина запазването народностьта на славѣнитѣ отъ Македония, Тракия и Мизия се обяснява съ това, че тукъ романското и елинското влияние се кръстосваха и взаимно се ослабваха, обаче съ врѣме тѣхъ би ги постигнала сжщата участь, каквато и пелопонескитѣ славѣни, ако да бѣха тѣ останали разцѣпени поданици на Византия. Послѣднята малко по малко съ силата на оржжието и на културното си влияние би ги погълнала и прѣтопила, ако да не бѣше дошло на помощь на славѣнитѣ онова събитие, съ което у врѣме се почна тѣхното обединение и се тури основа на политическата имъ независимость и по-нататъшното развитие на тѣхната национална самобитность и поради което по-сетнѣ въ VIII. вѣкъ, Византия се принуди да се откаже отъ своитѣ традиции и да отстжпи на славѣнитѣ, като приe тѣхната социялна наредба. Това толкова важно въ историята на балканскитѣ народи събитие бѣ основанието на българската държава, която възникна на Балканския полуостровъ тъкмо въ оня моментъ, когато византийското правителство кроеше да почне окончателното покорение и подчинение на балканскитѣ славѣни подъ властьта на империята.

---

Възникването на българската държава на Балканския полуостровъ обикновено се прѣдставя като съвършено случайно събитие за балканскитѣ славѣни, като такова, което е станало въпрѣки тѣхното желание, и което тѣ трѣбало да признаятъ като фактъ свършенъ и да се примирятъ съ него. Обаче ако се вгледаме по-внимателно въ подробноститѣ и смисъла на дошлитѣ до насъ извѣстия за него, то надали може да се придаде такъвъ случаенъ характеръ на това събитие и да се допусне такава пасивность на славѣнитѣ въ него.

Като главни извори за основанието на българското царство, както е извѣстно, служатъ извѣстията на двама византийски хро-

нисти отъ началото на IX в. — Теофанъ и патриархъ Никифоръ.[1] Прѣди да изложимъ сѫщностьта на тия извѣстия, ще се постараемъ по-напрѣдъ да опрѣдѣлимъ отношенията между тия двама автори, и къмъ кое врѣме се отнася изворътъ, отъ който тѣ сѫ заимствували извѣстието за основанието на българското царство.

Разказитѣ на Теофана и на патриарха Никифора за това събитие се отличаватъ съ твърдѣ голѣмо сходство не само въ съдържанието, но дори и въ самитѣ изрази. Това обаче още не ни дава право да прѣдполагаме, че тия двама автора сѫ се ползували взаимно единъ отъ други и особено че Никифоръ, който е писалъ нѣколко години по-сетнѣ, е ималъ подъ рѫка хронографията на Теофана, защото въ тѣхнитѣ разкази има сѫществена разлика. Разликата прѣди всичко се забѣлѣзва въ способа на изложението. Главната отличителна черта у Никифора е краткость въ изложението, която обаче не измѣнява смисъла, защото сѫщностьта на разказа е спазенъ. Напротивъ, Теофановиятъ разказъ съдържа много подробности, особено въ географическитѣ данни, които го правятъ много по-пъленъ и по-картиненъ. Разбира се, такава разлика между двамата автора би могла да се обясни твърдѣ лесно съ това, че Никифоръ е просто съкратявалъ Теофана. Но това би било допустимо, ако наистина между Никифора и Теофана имаше пълно сходство. Обаче той въ много мѣста не само отстѫпва отъ Теофана, но се явява дори по-точенъ и съвсѣмъ иначе ни прѣдставя работата. За да се убѣдимъ въ независимостьта на Никифора отъ Теофана, доста е да приведемъ долната съпоставка.

| Теофанъ. | Никифоръ. |
|---|---|
| „Третиятъ отъ тѣхъ (отъ синоветѣ на Кубрата), на име Аспарухъ, като прѣминалъ Днѣпъръ и Днѣстъръ и завзелъ Огълъ, посѣвернитѣ рѣки (устия) на Дунава, поселилъ се между него и ония, като прѣдполагалъ, че това мѣсто е безопасно и непрѣодолимо отъ всѣка страна: отпрѣдъ то е | „Останалиятъ отъ тѣхъ (отъ синоветѣ на Кубрата) трети братъ, на име Аспарухъ, като прѣминалъ рѣкитѣ Днѣпъръ и Днѣстъръ, поселилъ се около Истъръ; завзелъ едно мѣсто, удобно за живѣяне, което на тѣхния (на българитѣ) езикъ се нарича *Огълъ* и което е трудно и непрѣодолимо |

[1]) *Theophanis* Chronographia, ed. C. De Boor, Lipsiae, 1883, I, p. 356—359. — *Nicephori* Opuscula historica, ed. C. De Boor, Lipsiae, 1880, p. 33—35.

блатисто, а отъ другитѣ страни е заобиколено съ рѣки, и за отслабналия отъ дѣлежа народъ прѣдставя пълна отбрана откъмъ неприятелитѣ".

за неприятелитѣ: отпрѣдъ то е обезопасено съ неудобна мѣстность и е при това блатисто, а пъкъ отзадъ укрѣпено като съ стѣни отъ недостжпни стръмнини".

Отъ тая съпоставка се ясно види, че ако Никифоръ се е ползувалъ изключително отъ Теофана, то той надали би си позволилъ да отстжпи отъ него при опрѣдѣлението на Огълъ. Ясно е, че тукъ Никифоръ е ималъ подъ ржка другъ оригиналъ. Но особено голѣма разлика между нашитѣ автори се забѣлѣзва въ собственитѣ имена. Така, прѣди всичко бащата на Аспаруха у Теофана се нарича Κροβᾶτος, а у Никифора Κοβρᾶτος и Κούβρατος (стр. 24); най-голѣмиятъ синъ на Кубрата у Теофана носи името Βατβαϊᾶν (въ повечето кодекси: Vaticanus 978, Palatinus 395, Coislinianus 133 и Monacensis Graec. 391) редомъ съ Βατβαϊγάν (cod. Parisiensis Reg. 1710) и Βατβαϊαγάν (Vaticanus 155), а въ Анастасиевия прѣводъ — Bathahias,[1]) — у Никифора той се нарича Βαϊανός. Мѣстото дѣто се поселилъ Аспарухъ, на мѣста у Теофана се пише Ὄγκλον или Ὄγγλον (въ повечето кодекси: Paris. Reg. 1710, Vaticanus 978, Palatinus 395, Coislinianus 133 и Monacensis Graec. 391), а на мѣста Ὄλγον и Ὄχλον, а у Анастасия Onglon и Hoglon; у Никифора пъкъ само Ὄγλος. У Теофана стои Βερζίλια (наравно съ Βερζήλιος и Βερζίλιος), у Никифора — Βερυλία — страната, отдѣто дошли хазаритѣ (вж. по-долу). Нѣма съмнѣние, че нѣкои отъ тѣзи разночетения би могли да се обяснятъ като погрѣшки на прѣписвачитѣ; но това обяснение може да се отнесе само къмъ прѣписитѣ на Теофана, а не и къмъ разночетенията у двамата наши автора, тъй като въ имената се забѣлѣзва значителна разлика, която не е могла да произлѣзе само отъ погрѣшкитѣ на прѣписвача. Ясно е, че и тоя случай ни показва независимостьта на Никифора отъ Теофана, защото първиятъ надали би се рѣшилъ да отстжпи въ собственитѣ имена поне, ако вториятъ му е служилъ като оригиналъ. Тия двѣ особености у нашитѣ автори — сходството особено въ съдържанието и разликата въ подробноститѣ и собственитѣ имена — сж и породили въ литературата мнѣние, че тѣ сж независими единъ отъ другъ и че всѣки отъ тѣхъ се е ползувалъ отъ другъ трети по-старъ изворъ, който

[1]) *Theoph.* сжщ. изд. II, стр. 226.

тѣ сж имали подъ ржка, само може би въ различни прѣписи.[1]) Кой е билъ тоя тѣхенъ общъ изворъ, за сега не е още опрѣдѣлено; обаче въ разказитѣ и на двамата автора сж се спазили данни, които явно посочватъ врѣмето, къмъ което се отнася тоя общъ изворъ.

Като говорятъ за сждбата на Кубратовата държава слѣдъ разпадането ѝ, и Теофанъ, и Никифоръ, безъ да забѣлѣжатъ, внесли сж въ своитѣ хроники изрази, които за тѣхъ и тѣхното врѣме нѣматъ смисълъ. Така, у едина и у другия четемъ, че първиятъ синъ на Кубрата, Батбай или Баянъ, „като запазилъ завѣщанието на баща си, останалъ въ праотеческата си земя *и до днесъ*“ (μέχρι τοῦ δεῦρο); сжщо така Теофанъ, като говори за сждбата на Батбая слѣдъ хазарското нашествие, забѣлѣзва, че „хазарскиятъ народъ..., като направилъ първия братъ Батбая, князя на първата България, (свой) поданикъ, получва *и до сега отъ него* данъкъ“ (φόρους παρ' αὐτοῦ κομίζεται μέχρι τοῦ νῦν). Нѣма съмнѣние, че изразитѣ „и до днесъ“ и „и до сега отъ него“ ние не можемъ да смѣтаме като казани тукъ отъ гледна точка на нашитѣ автори, защото Батбай или Баянъ не е могълъ да живѣе нѣщо около два вѣка. Ясно е, че така е било написано въ тѣхния общъ изворъ и трѣба да се сматря отъ гледището на неговия авторъ, който се явява несъмнѣнно съврѣменникъ на Батбая и на самото събитие. И тъй както Теофанъ, така и Никифоръ ни прѣдаватъ въ своитѣ хроники едно съврѣменно извѣстие, отъ което тѣ сж се възползували всѣки споредъ своето схващане и своя способъ на изложението; но понеже Никифоръ, както посочихме, се отличава съ краткостьта си — очевидно е съкратявалъ и във всѣки случай по-изкусно е експлуатиралъ своя оригиналъ, то ще трѣба да признаемъ, че Теофанъ е останалъ по-близъкъ до оригинала, за това като излагаме съдържанието на разказа, ние ще земемъ за основа неговия разказъ, като посочимъ на случаитѣ, дѣто Никифоръ се отличава отъ него. Сжщностьта на разказа се заключава въ слѣдното.

Като счита необходимо да каже за старината на унногундуритѣ-българи и котрагитѣ (у Ник.: уннитѣ и българитѣ), Теофанъ почва съ единъ географически прѣгледъ на страната по сѣвероизточнитѣ брѣгове на Черното и Азовското море, цѣльта на който е да опрѣдѣли положението на р. Куфисъ (сег. Кубань), а по нея

[1]) *В. Васильевскій*, ЖМНПр. ч. 222, стр. 175. — *K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Litteratur, 2-te Aufl. München, 1897, стр. 350.

да покаже, дѣ се е намирала „старата велика България.“ „По сѣвернитѣ отсрѣщни страни на Евксинския понтъ (Черното море), при езерото наречено Меотида (Азовското море), къмъ което тече идещата отъ океана прѣзъ сарматската земя голѣма рѣка, наречена Атель (Волга), къмъ която се приближава рѣката наречена Танаисъ (Донъ), като извира сама отъ Иверскитѣ порти (Дарьялското устие) на Кавказкитѣ планини, та отъ съединението на Танаисъ съ Атель, (тъй като Атель по-горѣ отъ споменатото езеро Меотида се отдѣля) тече рѣката, наречена Куфисъ (у Никиф. Кофисъ) и се влива въ края на Понтийското (Черното) море близу до Никропилитѣ, при носа, нареченъ Овенски лъбъ (сег. Тамански или Тмутаракански полуостровъ). Отъ означеното езеро морето е подобно на рѣка и се влива въ водитѣ на Евксинския понтъ при земята на Босфора и Кимерия (Bosporus Cimmerius — сег. Керчанския проливъ), отъ която рѣка се лови тъй наречената мурзула (риба) и (друга) подобна на нея, а пъкъ на източната страна на прилежащето езеро къмъ Фанагория (сег. г. Тамань) и до живущитѣ тамъ евреи се намиратъ много племена.“ Цѣлиятъ тоя пасажъ липсва у Никифора, та ние бихме могли да прѣдполагаме, че той принадлежи изключително на Теофана. Обаче имаме доста основание да мислимъ, че той се е намиралъ въ общия изворъ на нашитѣ автори. Това най-ясно се види отъ слѣдната съпоставка.

**Теофанъ.**

„Отъ сѫщото езеро къмъ рѣката наречена Куфисъ, дѣто се лови гладката българска риба, се намира старата велика България *и казанитѣ котраги*, тѣхнитѣ (на българитѣ) съплеменици *и тия находещитѣ се* (племена)“.

**Никифоръ.**

„Около езерото Меотида по рѣката Кофисъ се намира отдавна *казаната* велика България и *казанитѣ котраги* тѣхнитѣ (на българитѣ) съплеменици *и тия находещитѣ се* (племена)“.

Тукъ изразитѣ „казанитѣ котраги“ и „тия находещитѣ се (племена)“ сѫ употрѣбени у Теофана съсъ смисълъ, тъй като наистина за тѣхъ той говори въ прѣдния географически прѣгледъ, когато у Никифора тѣ нѣматъ никакъвъ смисълъ, тъй като по-рано нийдѣ не се споменува за котрагитѣ, нито пъкъ за нѣкои други племена. Явно е, че Никифоръ, безъ да забѣлѣжи, повторилъ е изразитѣ на своя оригиналъ, а оттука ще трѣба да допуснемъ, че и горѣприведения географически прѣгледъ е влизълъ така сѫщо въ неговия

оригиналъ, слѣдов. той не е билъ съставенъ отъ Теофана. Както и да било, но приведениятъ по-горѣ географически прѣгледъ, колкото и да е забърканъ и невѣренъ въ опрѣдѣлението системитѣ на рѣкитѣ, все пакъ по него може да се разбере, че „старата велика България" се намирала въ областьта на Черното море и Азовското и въ басейнитѣ на рр. Донъ и Кубань. Що се отнася до епитетитѣ „стара" и „велика," то първиятъ е вѣроятно даденъ отъ самия Теофанъ (у Ник. липсва) въ сравнение съ сѫществуещата въ негово врѣме България на Балканския полуостровъ, а вториятъ „велика," който намираме и у двамата наши автори, несъмнѣно се отнася къмъ врѣмето на Кубрата, когато той, слѣдъ като свали аварското иго, обедини българскитѣ племена, и е даденъ отъ съврѣменния авторъ, слѣдов. тоя епитетъ още веднажъ доказва, че изворътъ, отъ който сѫ черпали нашитѣ автори, е съврѣмененъ на Кубрата и на разпадането на неговата държава.

Слѣдъ географическия прѣгледъ на старата велика България. Теофанъ, както и Никифоръ, почва собствено разказа за разтурянето на Кубратовата държава. Прѣзъ царуването на императора Константина (у Ник.: който умрѣ на западъ), Кубратъ, повелительтъ на казаната България и на котрагитѣ (у Ник.: на тия племена), слѣдъ смъртьта си оставилъ петима синове и имъ завѣщалъ никога да не се раздѣлятъ отъ съвмѣстното си живуване, чрѣзъ което тѣ навсѣкждѣ ще господаруватъ и нѣма да бѫдатъ поробени отъ другъ народъ. (Ник.: защото земитѣ на тѣхната власть би могли да се упазятъ само чрѣзъ взаимно съгласие). Обаче тѣ (Ник.: като се грижили малко за бащиното увѣщание) наскоро слѣдъ смъртьта му дошли до несъгласие, раздѣлили сѫ единъ отъ други. като се отцѣпилъ всѣки отъ тѣхъ съ подчинения му народъ (Ник.: съсъ собствената си часть отъ народа). И тъй, първиятъ синъ, на име Батбайанъ (Ник.: Баянъ), като запазилъ завѣщанието на баща си, останалъ въ праотеческата си земя; вториятъ му братъ, на име Котрагъ, като прѣминалъ Донъ, поселилъ се срѣщу първия; четвъртиятъ, като прѣминалъ Дунава, останалъ наедно съ дружината си (μετὰ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ) въ аварска Панония, като признаалъ властьта на аварския хаганъ (Ник: настанилъ се въ Панония, която се намирала подъ властьта на аваритѣ и станалъ въ съюзъ съ мѣстния народъ); петиятъ пъкъ, като завзелъ Пентаполисъ при Равена, подчинилъ се на християнскитѣ царе (Ник.: станалъ поданикъ на роменитѣ). Най сетнѣ третиятъ братъ, Аспарухъ, като прѣминалъ Днѣпъръ и Днѣстъръ и завзелъ Огълъ, пó-сѣвернитѣ

рѣки (устия) на Дунава, поселилъ се между него (Дунава) и тия (устията му) (Ник.: поселилъ се около Дунава, като завзелъ едно мѣсто, удобно за поселение, което на тѣхния езикъ се нарича Огълъ), понеже това мѣсто било безопасно и недостжпно отъ всѣка страна: отпрѣдъ то е блатисто, а отъ другитѣ страни е заобиколено съ рѣки (Ник.: отпрѣдъ то е обезопасено съ неудобна мѣстность и е при това блатисто, а пъкъ отзадъ укрѣпено като съ стѣни отъ недостжпни стръмнини) и за ослабналия отъ дѣлежа народъ прѣдставяло пълна отбрана отъ неприятелитѣ. Когато по тоя начинъ държавата на Кубрата се раздѣлила на петь части, и синоветѣ му се разпръснали, голѣмиятъ хазарски народъ потеглилъ отъ Верзилия, най-вжтрѣшната страна на първа Сарматия, и завладѣлъ цѣлата отвждѣшна страна до Понтийското море, и като направилъ първия братъ Батбайана свой поданикъ, принудилъ го да му плаща данъкъ.

Когато императоръ Константинъ Погонатъ се научилъ, че неочаквано нѣкакво си мръсно и нечисто племе се разположило на лагеръ (ἐσκήνωσεν) отвждъ Дунава въ Огълъ (Ник. само: около Истъръ) и напада и ограбва близкитѣ до Дунава земи, т. е. владѣната сега отъ тѣхъ (българитѣ) страна, а тогава владѣна отъ християнитѣ, силно се обезпокоилъ и заповѣдалъ на всички теми да прѣминатъ въ Тракия (отъ М. Азия). Като въоржжилъ сухопжтна и морска войска, той потеглилъ срѣщу тѣхъ съ намѣрение да ги изгони съ война (Ник.: намислилъ да се защити отъ тоя народъ), слѣдъ като разположилъ сухопжтната войска на материка при казания Огълъ и Дунава, а корабитѣ пристанали при близкия морски брѣгъ. Когато българитѣ видѣли тая многобройна войска, събрана на едно мѣсто (Ник.: това множество конници и кораби), и се отчаяли въ спасението си (Ник.: поразени отъ неочакваностьта и отъ отчаяние), избѣгватъ въ горѣ-казаното укрѣпление и се защищаватъ. Въ течение на три (Ник.: четири) дена тѣ не се осмѣляли да излѣзатъ отъ това укрѣпление па и ромеитѣ поради прѣдлежещитѣ блата не откривали бой. Тогава мръсното племе, като прѣдполагало това за страхливость отъ страна на ромеитѣ, ободрило се и станало посмѣло. Тъй като императорътъ страдалъ отъ подагра и билъ принуденъ да се върне въ Месемврия, за да прави бани, заедно съ петь бързи кораби и съ своята свита той оставилъ стратезитѣ и войската, като имъ заповѣдалъ да се оттеглятъ и да принудятъ българитѣ да излѣзатъ отъ укрѣплението и да отворятъ бой срѣщу тѣхъ, ако би тѣ да излѣзатъ; ако ли пъкъ не излѣзатъ,

да заседнатъ срѣщу тѣхъ и да ги причакватъ отъ укрѣплението (Ник.: да пазятъ добрѣ укрѣплението и да направятъ всичко за защитата отъ тоя народъ). Конницата, като помислила, че императорътъ бѣга (Ник.: обаче разпръсналъ се слухъ, който донесълъ, че императорътъ бѣга), обзета отъ страхъ, обърнала се така сѫщо на бѣгъ, безъ да бѫде отъ нѣкого прѣслѣдвана. Българитѣ, като забѣлѣзали това, впуснали се подирѣ имъ, повечето изтрепали съ мечъ и мнозина поранили. Като ги прѣслѣдвали до Дунава и го прѣминали и дошли до тъй наречената Варна, близу до Одисосъ и тамшната вѫтрѣшна страна, дѣто тѣ намѣрили мѣсто, находеще се въ пълна безопасность, (защото то било оградено) отзадъ съ рѣка Дунавъ (Ник.: и голѣма недостѫпность), а отпрѣдъ и отъ странитѣ съ клисури и Понтийското море, тѣ се разположили тукъ на лагеръ (Ник.). Като завладѣли и тъй наречените седемъ рода (племена) отъ разположенитѣ тукъ славѣнски племена, тѣ поселили северитѣ отъ прѣдната клисура Верегава на изтокъ (Ник.: за да пазятъ близкитѣ до ромеитѣ мѣста), а останалитѣ седемъ рода подъ договоръ (поселили) на югъ и западъ до Авария (Ник.: за да отбранятъ близкитѣ къмъ аваритѣ страни). Когато пъкъ тѣ се разширили (Ник.: се укрѣпили и размножили), възгордѣли се и почнали да нападатъ на крѣпости и мѣстности, които се намирали подъ ромейската власть, и да оплѣняватъ. Поради това императорътъ билъ принуденъ да сключи миръ (Ник.: договоръ) съ тѣхъ, като се съгласилъ да имъ плаща ежегоденъ данъкъ за срамъ на ромеитѣ поради многото несполуки, понеже чудно бѣ за далечни и близки да чуватъ, че тоя, който бѣ покорилъ всички (народи) на изтокъ и западъ, сѣверъ и югъ, бѣ побѣденъ отъ тоя мръсенъ и новоявилъ се народъ.

Въ цѣлия тоя разказъ ние различаваме собствено два момента: 1. разпадането на Кубратовата държава и прѣселението на Аспаруха и 2. основанието на българското царство. Ние ще разгледаме тия двѣ събития отдѣлно по редъ.

Като оставяме на страна въпроса за разселението и сѫдбата на четирмата братя на Аспаруха, понеже той не влиза въ нашата задача, ние тукъ ще се спремъ прѣдварително върху другъ въпросъ: трѣбва ли да смѣтаме разтурянето на Кубратовата държава така, както то ни се прѣдава отъ нашитѣ автори, като фактъ исторически, или же ще трѣба да видимъ въ него една само легенда? Макаръ въ литературата да се изказаха авторитетни мнѣния въ полза

на първото,[1]) обаче ние считаме за нужно да дадемъ още нѣкои пояснения и допълнения по тоя въпросъ.

Ние вече по-горѣ показахме, че извѣстията на Теофана и Никифора по занимаещия ни въпросъ не принадлежатъ тѣмъ самитѣ, а сж почерпани отъ изворъ съврѣмененъ на самитѣ събития, слѣдов. да се говори за каквато и да било легендарность на разказа, нѣмаме никакво основание, тъй като легендитѣ се образуватъ съ течение на врѣмето. Освѣнъ това самото разтуряне на държавата говори само за себе си като за фактъ исторически. Нѣма съмнѣние, че въ самия дѣлежъ не трѣба да виждаме нѣкое изкуствено дѣление на Кубратовата държава, а просто разпадане на съставнитѣ ѝ части, т. е. на ония племена, на които се е дѣлилъ турко-българскиятъ народъ, и които Кубратъ, слѣдѣ като свали аварското иго, успѣ да обедини подъ своята власть и да образува велика България въ областьта на Азовското и Черното море между рѣкитѣ Донъ и Кубань.[2]) За сжществуването на тия български племена нис имаме и право свидѣтелство на тъй наречената Арменска география, която се отнася къмъ VII вѣкъ.[3]) Въ статията подъ надсловъ „Азиятска Сарматия“ ето какво четемъ: „Въ Сарматия се намиратъ планинитѣ Кераунска и Хипийска, която изпуща петь рѣки въ Меотисъ. И Кавказъ изпуща двѣ рѣки, Валданисъ (Vardanes, т. е. Кубань), до планината Краксъ (Corax, т. е. западния Кавказъ), която се почва при Кавказъ и върви надлъжъ къмъ сѣверо-западъ между Меотисъ и Понтъ. Тая (план. Кораксъ) изпуща една рѣка на име Псевхросъ (Psychrus), която отдѣля Босфора отъ областьта Цигунъ, дѣто се намира градецъ Никопсъ. На сѣверъ отъ нея живѣятъ народитѣ турци и българи, които се наричатъ по имената на ония рѣки: *Купи-булгаръ, Дучи-булкаръ, Огхонторъ-блкаръ* — пришелци, *Чдаръ-болкаръ*. Тия имена сж чужди на Птоломея. Отъ Хиппийската планина побѣгна синътъ на Хубраата. И между българитѣ и Понта живѣятъ народитѣ: гарши, кути и свани до града Писинунъ (Pityus)“.[4]) Прѣброенитѣ тукъ четири турко-български племена се помѣстятъ отъ автора на географията въ сжщото мѣсто, дѣто споредъ Теофана и Никифора

---

[1]) Вж. *Васильевскiй*, О мнимомъ славянствѣ Гунновъ, Болгаръ и Роксаланъ, ЖМНПр. ч. 222, стр. 175 и сл. Сжщо ч. 226, стр. 368 и сл. — *М. И. Соколовъ*, Изъ древней исторiи Болгаръ, стр. 76.

[2]) *Niceph. patr.* ed. De Boor, стр. 33.

[3]) Вж. *К. Патканов*ъ, Изъ новаго списка географiи, приписываемой Моисею Хоренскому, ЖМНПр. ч. 226, стр. 21 и сл.

[4]) Вж. *J. Marquart*, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig, 1898, стр. 87 и сл. — *Паткановъ*, каз. ст. стр. 29.

се е помѣстяла велика България, слѣдов. тѣ сж съставяли държавата на Кубрата. А пъкъ отъ послѣдната фраза за побѣгването на Кубратовия синъ, подъ когото трѣба да разбираме Аспаруха, тъй като авторътъ на географията, както ще видимъ по-долу, говори за това на друго мѣсто, се ясно види, че горнитѣ турко-български племена останали слѣдъ изселването на Аспаруха и прѣди да се разпръснатъ другитѣ му братия: иначе географътъ съврѣменикъ несъмнѣнно би споменалъ и за тѣхъ; оттукъ трѣба да се прѣдполага, че Аспарухъ първъ е напусналъ отечеството си. Че географията говори за врѣмето непосрѣдствено слѣдъ изселването на Аспаруха, се види отъ това, че тя ни го отбѣлѣзва да живѣе при устието на Дунава.[1]) Както и да било, но въ горнитѣ четири турко-български племена на Арменската география, къмъ които несъмнѣнно ще да прибронмъ и Аспаруховото — петото, което вѣроятно е носило името на петата рѣка отъ пѣтьтѣхъ вливащи се въ Меотида, ще трѣба да видимъ ония петь съставни части на турко-българския народъ, на които се разпаднала „велика България“ слѣдъ смъртьта на Кубрата, слѣдов. ние тукъ имаме не изкуственото дѣление на нѣкоя легенда, а органическитѣ части на единъ народъ, които сж се свързвали въ едно цѣло само отъ силната ржка на единъ повелитель, какъвто е билъ Кубратъ. Сжщо така не може да се смѣта за легендарно и появяването на Кубратовитѣ синове на чело на всѣко отъ тия племена, тъй като несъмнѣнно раздоритѣ между тѣхъ сж възникнали за властьта, която сж и раздѣлили, като взелъ всѣки управлението на отдѣлно племе. Найсетнѣ самото разпръсване на Кубратовитѣ синове слѣдъ дѣлбата на властьта, поне изселването на Аспаруха съ подвластното нему племе не може да носи никакъвъ легендаренъ характеръ, защото то е било прѣдизвикано отъ самитѣ обстоятелства. Ние по-горѣ видѣхме, че и двамата византийски хронисти веднага слѣдъ това събитие ни разказватъ за нашествието на „голѣмия хазарски народъ“, което ни прѣдаватъ при това безъ всѣка свързка съ първото. Обаче надали тия двѣ събития ще трѣба, па и може да се разгледватъ като двѣ отдѣлни, независещи едно отъ друго. Тѣхната свързка се установява вече отъ това, че тѣ сж разказани едно слѣдъ друго. Но освѣнъ това тя се подтвърдява и отъ правото свидѣтелство на Арменската география, която ни прѣдставя изселването на Аспаруха като бѣгство прѣдъ хазаритѣ,[2]) т. е. че той се е спасавалъ отъ

---

[1]) *Патканов*ъ, каз. ст. стр. 26.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 26.

хазаритѣ. Това извѣстие, а сѫщо и самата грижа на Аспаруха да се посели въ мѣсто безопасно и непрѣодолимо за неприятелитѣ, както ни прѣдаватъ нашитѣ автори, ни каратъ да мислимъ. че ако дѣлбата на Кубратовата държава между синоветѣ му е плодъ отъ тѣхното несъгласие и вѫтрѣшни раздори за власть, то разпиляването имъ наедно съ тѣхнитѣ племена ще трѣба несъмнѣнно да се постави въ непосрѣдствена свързка съ нашествието на хазаритѣ, защото винаги такива народни движения сѫ се прѣдизвиквали отъ натиска на другъ нѣкой по-силенъ и по-добрѣ организуванъ народъ. Както въ прѣдишнитѣ епохи подобно движение е ставало на отдѣлни племена, така и сега Кубратовитѣ българи сѫ мръднали на западъ на племена или орди, на които се разпадналъ турко-българскиятъ народъ. Като установихме по тоя начинъ свързката на тия двѣ събития, намъ не може да ни се покаже странно и легендарно и самото прѣдсмъртно завѣщание на Кубрата къмъ синоветѣ му. Кубратъ е съвѣтвалъ синоветѣ си да не се дѣлятъ помежду си въ името на държавнитѣ интереси, а може би и защото е забѣлѣзвалъ неприязнь между тѣхъ самитѣ. Но въ сѫщото врѣме той е могълъ да увѣщава синоветѣ си и да имъ рисува картината, че ако тѣ живѣятъ въ миръ и съгласие и не се раздѣлятъ, то „нѣма да бѫдатъ поробени отъ другъ народъ“, отъ страхъ прѣдъ хазарското нашествие, слухътъ за което несъмнѣнно е достигналъ при живота на Кубрата, когато хазаритѣ сѫ нахлували отъ Азия.

И тъй отъ всичко горѣизложено се установява, че разказитѣ на Теофана и Никифора трѣбва да се изключатъ отъ областьта на легендитѣ не само като такива, които сѫ заимствувани отъ другъ по-старъ, съврѣмененъ на самитѣ събития изворъ, но и защото се потвърдяватъ и отъ други извѣстия. Отъ тука ясно става, че Аспарухъ е напусналъ отечеството си подъ натиска на хазарското нашествие съ едно отъ петьтѣ турко-български племена, начело на което той е сталалъ слѣдъ дѣлбата съ братията си като повелитель и воевода. Що се отнася до численостьта на подвластното нему племе или орда, то като вземемъ въ внимание факта, че петьтѣ турко-български племена сѫ завзимали единъ сравнително незначителенъ кѫтъ между р. Кубань, Азовското море и р. Донъ, ще трѣба да признаемъ, че тя не ще да е била твърдѣ многобройна. Впрочемъ това ще ни стане по-ясно, като разгледаме, дѣ се е поселилъ Аспарухъ съ племето си, слѣдъ като се изселилъ отъ приазовска България.

И Теофанъ, и Никифоръ, както видѣхме, ни разказватъ, че Аспарухъ, като прѣминалъ Днѣпъръ и Днѣстъръ, поселилъ се въ една мѣстность, която се наричала *Огълъ* (Ὄγλος).[1]) Но дѣ се намиралъ тоя Ὄγλος и какво трѣба да разбираме подъ тая дума? Подъ влиянието на четенето Ὄγκλος (Onclos) Шафарикъ, като взима во внимание думитѣ на Никифора „наричано на тѣхния езикъ" и като счита, че Онклосъ, споредъ Теофана, билъ рѣка, дава слѣдното опрѣдѣление: „Онклосъ или Онглосъ е собствено старо-славянския **жголъ** (ąg'l), полск. węgieł, латин. angulus, руск. уголъ, т. е. часть отъ земя, която се намира между Прутъ, Дунава и Понтъ и се наричала по-сетнѣ Буджакъ, т. е, жгълъ, кжтъ".[2]) Отъ леката ржка на Шафарика това опрѣдѣление било прието отъ всички по-сетнѣ учени, които го приравниха съ днешна Бесарабия.[3]) Обаче слѣдъ като се установи четенето Ὄγλος, ясно става, че тая дума не може да се приравни на старо-българската **жгълъ**, а отъ тука и самото опрѣдѣление и сравнение съ татар. Буджакъ и днеш. Бесарабия се оказва неприемливо. И наистина отъ самия текстъ на нашитѣ автори вече се види, че Ὄγλος е билъ мѣстность, тъй като Аспарухъ го „завзима", слѣдов. той не може да бжде рѣка. Освѣнъ това, споредъ Никифора, Аспарухъ се поселилъ около Дунава, а Теофанъ опрѣдѣля по-точно дѣ именно: между Дунава и пó-сѣвернитѣ му рѣки.[4]) Надали тукъ подъ βορειότεροι τοῦ Δανουβίου ποταμοί ще трѣба да разбираме нѣкои отъ сѣвернитѣ притоци на Дунава; очевидно е, че тукъ се разбиратъ *устията* на Дунава, именно сѣвернитѣ, като се смѣта най-южното устие (сег. Георгиевското) за самия Дунавъ. Че така трѣба да разбираме тия думи се види отъ по-нататъшното описание на мѣстото: то било защитено и непрѣодолимо отъ всички страни, а именно „отпрѣдъ, споредъ Теофана, било блатисто, а отъ другитѣ страни заобиколено съ рѣки", а споредъ Никифора, „отпрѣдъ то е защитено съ недостжпна мѣстность и е при това блатисто, отзадъ пъкъ укрѣпено като съ стѣни отъ

---

[1]) Ние приимаме тоя нáписъ споредъ приетия отъ издателя на двамата наши автори, Carl De Boor, който выпрѣки нáписа Ὄγκλος или Ὄγγλος, който се срѣща въ повечето прѣписи на Теофана, прѣдпочелъ нáписа у Никифора Ὄγλος за по-вѣренъ, па и въ прѣвода на Анастасия библиотекара въ повечето мѣста се пише Hoglon, а само на едно мѣсто стои Unglon.

[2]) Вж. Славянскія древности, т. II, кн. 1., стр. 263, забѣлѣжка.

[3]) Ср. *А. Гильфердингъ*, Исторія сербовъ и болгаръ, Собр. соч. т. I, стр. 24 — *Иречекъ*, Исторія болгаръ, Одес. изд. стр. 15?. — *Соколовъ*, каз. съч., стр. 76.

[4]) *Theoph.* p. 357—358: καὶ τὸν Ὄγλον καταλαβὼν βορειοτέρους τοῦ Δανουβίου ποταμοὺς μεταξὺ τούτου κἀκείνων ᾤκησεν. — *Niceph.* p. 34. περὶ τὸν Ἴστρον οἰκίζεται, τόπον πρὸς οἴκησιν ἐπιτήδειον. Ὄγλον τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ, καταλαβόμενος, δυσχερῆ τε καὶ ἀνάλωτον πολεμίοις ὑπάρχοντα.

непроходими стръмнини".[1]) Като разбираме подъ „отпрѣдъ", поради присѫтствието на блатата, страната къмъ морето, то изразътъ „отъ другитѣ страни оградено съ рѣки," споредъ Теофана, означава ръкавитѣ на Дунава, а пъкъ споредъ Никифора, подъ „непроходими стръмнини" разбираме Исакчанскитѣ и Тулчанскитѣ издигнатини, които наистина се спущатъ стръмно къмъ Дунава. И тъй, споредъ опрѣдѣлението на нашитѣ автори излиза, че Аспарухъ се поселилъ въ делтата на Дунава. Че тукъ трѣба да търсимъ поселилия се съ племето или ордата си Аспарухъ, още по-ясно се види отъ описанието похода на Константина Погоната. Войската, която императорътъ повелъ на кораби срѣщу българитѣ, излѣзла на материка при Огла и Дунава, а корабитѣ пристанали при близкия морски брѣгъ,[2]) слѣдоват. византийската войска намѣрила българитѣ при устието на Дунава, дѣто тъкмо се намиралъ завзетиятъ отъ тѣхъ Огълъ. Слѣдъ това българитѣ се затворили въ нѣкакво си укрѣпление (за него вж. по-долу), което несъмнѣнно така сѫщо се намирало близу до морето и при това въ тоя сѫщия Огълъ, защото тѣ отъ тамъ могли да наблюдаватъ за всичко, каквото се вършило въ лагера на византийцитѣ; а пъкъ присѫтствието на блатата, за които се спомена по-горѣ и които собствено сѫ прѣчили на византийската войска да влѣзе въ бой съ българитѣ и да нападне на тѣхното укрѣпление, така сѫщо посочва, че дѣйствието е ставало при устието, въ делтата на Дунава. Най-сетнѣ всички тия данни се подкрѣпятъ и отъ свидѣтелството на Арменската география, дѣто четемъ: „въ Тракия има двѣ планини и рѣки, отъ които едната Данубъ, като се дѣли на шесть рѫкава, образува езеро и островъ, нареченъ *Пюки*. На тоя островъ живѣе *Аспаръ-Хрукъ,* синътъ на Хубраата, който побѣгна прѣдъ хазаритѣ отъ българскитѣ планини и прогони аваритѣ на западъ. Той се посели на това мѣсто".[3]) Тукъ вече ясно се посочва не само това, че Аспарухъ се поселилъ на единъ отъ островитѣ, образувани отъ шестьтѣ рѫкави въ делтата на Дунава, но дори и името на тоя островъ — *Пюки,* въ което трѣба да видимъ старо-гръцкото название ἡ Πεύκη и латинското Peuce.

---

[1]) *Theoph.* пакъ тамъ: ἀσφαλῆ καὶ δυσμάχητον εἶναι τὸν τόπον στοχασάμενος ἐξ ἑκάστου μέρους. τελματώδης γὰρ ἔμπροσθεν, καὶ ἄλλοθεν τοῖς ποταμοῖς στεφανούμενος. — *Niceph.* пакъ тамъ: ἀσφαλής τέ ἐστι τὰ μὲν ἔμπροσθεν τῇ τε δυσχωρίᾳ καὶ τῷ τελματώδης εἶναι τυγχάνων· τὰ δ᾽οὖν ὄπισθεν κρημνοῖς ἀβάτοις τετειχισμένα.

[2]) *Theoph.* стр. 358: καὶ διὰ μὲν τῆς πρὸς τῷ Ὄγλῳ καλουμένῳ καὶ Δανουβίῳ ἠπείρου τὰ πεζικὰ παρατάξας, διὰ δὲ τῆς πλησιαζούσης ἀκτῆς τὰς ναῦς προσορμίσας.

[3]) *Патканов*, пакъ тамъ, стр. 26.

Тоя островъ билъ добрѣ извѣстенъ на класическитѣ географи, и тѣ имали за него доста ясна прѣдстава. Споредъ тѣхъ, той прѣдставялъ острожгъленъ трижгълникъ,[1]) билъ най-прочутиятъ,[2]) най-голѣмиятъ[3]) и най-южниятъ отъ островитѣ въ делтата на Дунава.[4]) Отъ това вече описание ясно личи, че въ старо врѣме Певки сж наричали днешния Георгиевски островъ между Сулинското устие и Георгиевското, който още носи името Пичина.[5]) По-късно, прѣзъ врѣмето на народнитѣ движения и дори въ VI вѣкъ както названието, така и опрѣдѣлението му останали сжщитѣ;[6]) и ако арменскиятъ географъ говори само за острова Пюки или Певки, безъ да споменува за другитѣ или да даде подробно описание за положението му, това се обяснява съ туй, че той се е ползувалъ отъ географията на Птолемея,[7]) въ която се споменува само за тоя островъ при сжщото приброение на шестьтѣ ржкави, а оттука става ясно, че арменскиятъ географъ, като е опрѣдѣлялъ мѣстото на Аспаруховото поселение и е посочвалъ на островъ

---

[1]) *Eratostenes* у схолиаста на Аполония Родоски: νῆσον εἶναι ἐν τῷ Ἴστρῳ τρίγωνον ἴσην Ῥόδῳ, ἣν Πεύκην λέγει διὰ τὸ πολλὰς ἔχειν πεύκας.

[2]) *Pomp. Mela,* lib. II, cap. 7: sex sunt (insulae) inter Istri ostia: ex his Peuce notissima et maxima.

[3]) *Strabo*, lib. VII, 3, 15: πρὸς ταῖς ἐκβολαῖς μεγάλη νῆσος ἐστιν ἡ Πεύκη. . . . Εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλαι νῆσοι πολὺ ἐλάττους, αἱ μὲν ἀνωτέρω ταύτης, αἱ δε πρὸς τῇ θαλάσσῃ. 18: Πεύκη ἐστὶν νῆσος ὑπό τῶν Ἴστρου στομάτων ἀπολαμβανομένη.

[4]) *Ptolemeus*, III, 10, 2: ὁ μὲν πρῶτος μερισμὸς τῶν στομάτων ὁ κατα Νουϊοδουνον πόλιν ἐπέχει μοίρας 54° 50′ — 46° 30′, ἐντεῦθεν δὲ τὸ μὲν νοτιώτατον μέρος περιλαβὸν νῆσον καλουμένην Πεύκην, ἧς θέσις 55° 20′ — 46° 30′, ἐκβάλλει εἰς τὸν Πόντον στόματι τῷ λεγομένῳ Ἱερῷ ἢ Πεύκῃ, ἐπέχοντι 56° — 46° 15′. — *Plinius*, IV, 79: primum ostium Peuces. Mox ipsa Peuce insula in qua proximus alveus appellatus (името пропуснато) XIX m. p. magna palude sorbetur.

[5]) Вж. *Реальный словарь* класическихъ древностей по Любкеру, изд. Общ. Клас. Филол. и Педагогики, Петербургъ, 1885, s. v. Peuce, стр. 1019.—*Кипертъ*, споредъ даннитѣ на Птолемея, опрѣдѣля по-широко тоя островъ, а именно: линията отъ р. Шонди-Потишъ, която се отдѣля отъ Килийското устие по-долу отъ Измаилъ и се влива въ Сулинското, по Сулинското устие съставя сѣверната граница на острова, а южната — Георгиевското устие. (Вж. картата му Formae orbis antiqui. Illyrium et Thracia, Berolini, 1894.) За географическото положение на тоя островъ има още едно мнѣние, а именно че островъ Певки сега не сжществува, а е заималъ едно много по-вжтрѣшно положение като не е достигалъ до морето, а е билъ близу до него, че той е „съотвѣтствувалъ на сѣверо-източната часть на днешния Бабадагски полуостровъ, т. е. на планинската леха отъ земя, заключена между Бабадагъ, Исакча, Тулча и до Бештепе" (Вж. *Брунъ*, Черноморье. Одесса, 1879, т. I, стр. 50). Обаче това мнѣние не е приемливо, защото то не отговаря на описанията на древнитѣ автори, които всички единично помѣстятъ острова въ делтата на Дунавъ.

[6]) *Ammian. Marcel.*, XXII, 8: Peuce prominet insula, quam circumcolunt Trogoditae et Peucini minoresque aliae gentes . . . . Amnis vero Danubius . . . . septem ostiis per hoc Scythicum latus erumpit in mare. Quorum primum est Peuce insula supra dicta, ut interpretata sunt vocabula graeco sermone, secundum Naracustoma etc. — *Jordanis*, Getica, XVI, 91: Peucinos ab insula Peucis, quae in ostia Danubii Ponto mergentia est.

[7]) *Паткановъ,* пакъ тамъ, стр. 23.

Пюки или Певки, ималъ е несъмнѣнно прѣдъ видъ опрѣдѣлението на Птолемея, т. е. най-южния или сегашния Георгиевски островъ.

Като установихме по тоя начинъ, дѣ се е поселилъ Аспарухъ, нѣма съмнѣние, че и въпросниятъ Огълъ ние ще трѣба да търсимъ въ делтата на Дунава. Но какво означава името *Огълъ*: дали то е име на мѣстопоселението, т. е. на острова, или подъ него трѣба да разбираме друго нѣщо? Отъ текста на нашитѣ автори, както видѣхме, излиза, че Огълъ се наричало мѣстото, което е завзелъ Аспарухъ съ ордата си. Обаче отъ по-нататъшното изложение може да се разбира съвсѣмъ друго. И Теофанъ, и Никифоръ ни разказватъ, че българитѣ, като видѣли голѣмата, излѣзла на брѣга, византийска войска, не се рѣшили да влѣзатъ въ бой съ нея, а „избѣгали въ своето укрѣпление“;[1]) Теофанъ при това къмъ думата ὀχύρωμα — „укрѣпление“ прибавя προλεχθὲν — „горѣказаното,“ а пъкъ той за никакво друго укрѣпление и изобщо за никакъвъ другъ пунктъ по-рано не говори, освѣнъ за *Огълъ*, слѣдов. съ това име се е наричало не мѣстото на поселението, а самото укрѣпление. Нѣма съмнѣние, че въ това укрѣпление ние не трѣба да видимъ нѣкой стратегиченъ пунктъ специално укрѣпенъ за отбрана срѣщу неприятеля, едно, защото такива пунктове не сѫ могли да сѫществуватъ на острова прѣдъ видъ на неговата низина, и друго, защото самото появяване на византийската войска е било за българитѣ неочаквано. Очевидно е, че тукъ подъ „укрѣпление“ се разбира самиятъ лагеръ, станъ на аспаруховата орда, който е билъ заобиколенъ съ широкъ и високъ окопъ, каквито сѫ били аварскитѣ „хрингове“ въ маджарскитѣ полета и какъвто го намираме днесъ при с. Абоба, насипанъ нѣколко години по-сетнѣ отъ сѫщитѣ тия българи.[2]) Поради тоя окопъ българскиятъ лагеръ е могълъ и да се покаже на византийцитѣ като укрѣпление. Че Огълъ и укрѣплението, а оттука и лагерътъ на българитѣ е едно и сѫщо нѣщо, ни показва и самото значение ни думата *огълъ*. Никифоръ, както видѣхме, казва, че българитѣ наричали така на своя езикъ мѣстото, дѣто се поселили, слѣдов. тая дума е турко-българска и несъмнѣно ще трѣба да я сблизимъ съ думитѣ отъ турско-кавказкото нарѣчие اغل или اغيل — *агълъ*, което означава „дворъ,

[1]) *Theoph.* стр. 358: τοῦτο δὲ τὸ ἀθρόον καὶ παμπληθὲς τῆς παρατάξεως οἱ Βούλγαροι θεασάμενοι, τῆς ἑαυτῶν ἀπεγνωκότες σωτηρίας εἰς τὸ προλεχθὲν ᾿οχύρωμα καταφεύγουσι καὶ ἑαυτοὺς ἀσφαλίζονται. — *Niceph.* 35: οἱ δὲ Βούλγαροι τῶν τε ἱππικῶν καὶ πλοΐμων τὰ πλήθη θεασάμενοι καὶ τῷ αἰφνιδίῳ καὶ ἀνελπίστῳ καταπλαγέντες πρὸς τὰ ἑαυτῶν ᾿οχυρώματα ἔφυγον.

[2]) *Иречекъ*, Княжество България, II, стр. 872. забѣл. 42.

„плетъ,“ „оградено мѣсто“[1]) и което въ гръцката транскрипция се обърнало въ ὄγλος.

И тъй възъ основа на горнитѣ обяснения Аспарухъ се поселилъ заедно съ племето или ордата си въ делтата на Дунава, на днешния Георгиевски островъ, дѣто той и разположилъ своя огълъ или укрѣпенъ лагеръ. За обитаемостьта на тоя островъ ни говори това обстоятелство, че още въ старо врѣме тукъ живѣли цѣли племена.[2]) Самитѣ географически условия сѫ го правяли и правятъ обитаемъ: поради това, че тукъ морето нѣма никакви приливи и отливи, безопасностьта откъмъ него е гарантирана; отъ друга страна високитѣ и голѣми дѫбови гори, които и днесъ го покриватъ и водятъ началото си отъ дълбока старина (напр. Караорманскитѣ) както и изобилниятъ дивечъ и рибенъ ловъ сѫ доставяли най-необходимитѣ срѣдства за прѣхрана и живѣне особено за кочевницитѣ-народи.[3]) Поради разливането на Дунава въ пълноводие и недостѫпностьта на крайнинитѣ, въ които има много блата и малки езера удобна за поселение остава само срѣдната, по-издигнатата часть на острова, тамъ, дѣто сѫ днешнитѣ села Литково и Кара-Орманъ на сѣверъ между гърлото Литково и ез. Пуйвой и Лунина къмъ Сулинското устие. Тамъ несъмнѣнно ще трѣба да мислимъ, че се е намирало и поселището, станътъ или огълътъ на Аспаруха и неговата орда. Ако сега се обърнемъ къмъ въпроса за численостьта на аспаруховата орда, то при такова едно ограничено мѣсто на поселението не е трудно да се убѣдимъ, че тя е била сравнително малобройна. Разбира се, всѣко опитване да се опрѣдѣли количеството на сѣмействата поне приблизително, па дори и на мѫжкото население способно да носи орѫжие, било би невъзможно, па и излишно. Но въ всѣки случай, като имаме прѣдъ видъ обширностьта на удобната за поселение земя на острова, ние не можемъ да не признаемъ, че на тоя островъ не сѫ могли да живѣятъ съ стотина хиляди души, а само съ десетки хиляди и то не твърдѣ високи.[4])

[1]) Вж. *Л. Будаговъ*, Сравнительный словарь турецко-татарскихъ нарѣчій С.-Петербургъ, 1869, s. v.

[2]) *Ptolem.* III, 10, 4; *Am. Marcel.* XXII, 8; *Jordanis*, XVI, 91.

[3]) Ср. *Peters*, Die Donau und ihr gebiet, Leipzig, 1876, стр. 371 и сл.

[4]) Като имаме прѣдъ видъ, че при подобни народни прѣдвижения хората не сѫ се разпръсвали, а сѫ се селили купомъ въ едно мѣсто, особено пъкъ въ врѣменнитѣ поселища отъ една страна, а отъ друга — че удобното за поселение пространство на острова достига до 50 кв. килм. и че на единъ квадр. километъръ не сѫ могли да се поселятъ повече отъ 400—500 души, като смѣтаме при това и мѣсто за пасища и покѫщнина (кола, коне и пр.), ние сме наклонни да мислимъ, че количеството на ордата maximum е възлизало до 20—25 хиляди души.

Що се отнася до врѣмето, когато Аспарухъ е напусналъ приазовското си отечество и се поселилъ на островъ Певки, то ще може да се опрѣдѣли отъ слѣднитѣ съображения. И Теофанъ и Никифоръ отнасятъ смъртьта на Кубрата къмъ царуването на императора Константина, „който умрѣлъ на западъ,"[1]) т. е. на Констанса II, сина на Константина III и внука на Ираклия I, убитъ въ Сиракуза въ 668 год. Спородъ нашитѣ изброения възъ основа на даннитѣ отъ „Именика" на българскитѣ князе, Кубратъ е умрѣлъ въ 667 год., което напълно се схожда съ извѣстието на нашитѣ хронисти.[2]) Освѣнъ това отъ разказа на тия

[1]) *Theoph.*, стр. 357: ἐπὶ δὲ τῶν χρόνων Κωνσταντίνου, τοῦ εἰς τὴν δύσιν (вѣроятно τελευτήσαντος). — *Niceph.*, стр. 33: ἐν δὲ τοῖς Κωνσταντίνου χρόνοις, ὃς κατὰ τὴν δύσιν ἐτελεύτα.

[2]) Хронологията на първитѣ български князе ние опрѣдѣляме споредъ даннитѣ на „Именика" (вж. *А. Поповъ*, Обзоръ хронографовъ русской редакціи, Москва, 1866, вып. 1. стр. 25 и 26) по слѣдния начинъ: за основа взимаме 762 година, въ която, както е извѣстно отъ Теофана (6254 о. м.), е билъ свaленъ и убитъ князъ Телецъ, и сетнѣ изброяваме годинитѣ въ обратенъ редъ, при това смѣтаме първитѣ цифри при всѣки князъ въ текста на Именика за годинитѣ на управлението, както това се ясно доказва отъ текста Коу́р'тъ ѕ҃ л҃ѣ дръжа. По тоя начинъ хронологическата таблица на първитѣ български князе ще се прѣдстави въ такъвъ видъ.

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 1. *Телецъ* | князувалъ | 3 | години, | слѣдов. | управлявалъ е | 759—762. |
| 2. *Винехъ* | " | 7 | " | " | " | " 752—759. |
| 3. *Кормисошъ* | " | 17 | " | " | " | " 735—752. |
| 4. *Севаръ* | " | 5 | " | " | " | " 730—735. |
| 5. ? | " | 8 | " | " | " | " 722—730. |

Въ текста за Севара сѫ означени 15 години, а за неизвѣстния князъ 28 години, обаче и двѣтѣ тия цифри сѫ несъмнѣнно побъркани, защото 735—43 (15+28) = 692, къмъ която година би трѣбало да отнесемъ смъртьта на Тервеля, което не само не се схожда съ хронологията на византийскитѣ хронисти, но е недопустимо, тъй като въ такъвъ случай би трѣбало да изключимъ цѣлото князуване на Тервеля и часть отъ Аспаруховото. За това ние поправяме горнитѣ цифри на 5 и 8, т. е. за Севара смѣтаме 5, а за неизвѣстния князъ 8 години князуване. Това напълно се схожда съ хронологията на византийцитѣ.

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 6. *Тервелъ* | князувалъ | 21 | години, | слѣдов. | управлявалъ е | 701—722. |
| 7. *Еспернхъ* | " | 31 | " | " | " | " 670—701. |

Въ текста за Еспериха или Аспаруха сѫ означени 61 години. Тия цифри ние смѣтаме така сѫщо побъркани, защото 701—64 (61+3 князуването на Безмѣра) = 637, къмъ която година би трѣбало да отнесемъ смъртьта на Кубрата, а пъкъ отъ Ив. Никиу знаемъ, че въ 641 и 642 год. Кубратъ е билъ живъ и е игралъ извѣстна роля въ династическата борба въ Византия. (Вж. нашата статия въ Мсб. X, стр. 149). Сѫщо така не е приемливо, ако допуснемъ, че Аспарухъ е князувалъ 51 и 41 години, защото въ такъвъ случай той би почналъ да напада на империята прѣзъ царуването на Констанса II наскоро слѣдъ 650 (=701—51) или 660 (=701—41), което би противорѣчило на изричното извѣстие на Теофана и Никифора, понеже тѣ отнасятъ появяването на Аспаруха на Дунава къмъ царуването на Константина IV Погоната. Ние не можемъ да приемемъ и прѣдлаганото отъ Marquart'а (вж. каз. съч., стр. 74) число 21, защото тогава бихме получили 680 (=701—21) години, което се явява абсурдъ, тъй като излиза, че Аспарухъ се е изселилъ отъ приазовско-кубанското си отечество една година по-късно

послѣднитѣ се ясно види, че нападението на хазаритѣ, както и изселването на Аспаруха отъ приазовско-кубанската область не сѫ могли да станатъ веднага слѣдъ смъртьта на Кубрата. За да се породи несъгласие между синоветѣ му трѣбало да се измине извѣстно непродължително врѣме, и прѣзъ това врѣме управлявалъ царството най-голѣмиятъ синъ на Кубрата *Батбайанъ*[1]), въ когото ние виждаме Безмѣра отъ Именика, а пъкъ обозначенитѣ тамъ три години за неговото царуване ние смѣтаме като години, слѣдъ които се отцѣпилъ Аспарухъ, потеглилъ къмъ Дунава и станалъ господарь на племето си. Отъ тогава ще трѣба да броимъ началото на неговото царуване, т. е. отъ 670 год. Въ такъвъ случай и поселението на Аспаруха на островъ Певки ще трѣба да отнесемъ къмъ първитѣ отъ 670-тѣ години, къмъ което врѣме той почналъ да прави своитѣ нападения отсамъ Дунава въ Добружа, които, както ни съобщаватъ нашитѣ автори, сж и прѣдизвикали похода на Константина Погоната.

И тъй отъ всичко до тукъ разгледано може да се установи слѣдното за движението на Аспаруха и неговото племе, като фактъ несъмнѣненъ. Слѣдъ смъртьта на Кубрата около 667 год. и послѣдвалото наскоро (ок. 670 г.) разпадане на държавата му на отдѣлнитѣ съставни български племена, на чело на всѣко отъ които застанали неговитѣ синове, Аспарухъ подъ натиска на хазаритѣ напусналъ приазовско-кубанското си отечество и съ падналото му се племе потеглилъ на западъ, за да избѣгне игото на новитѣ завоеватели, които заплашвали народа му. Той прѣминалъ рр. Донъ, Днѣпъръ и Днѣстъръ и прѣзъ днешна Бесарабия слѣзълъ къмъ устието на Дунава, въ делтата на който той се поселилъ съ племето, съ ордата си, като смѣталъ това мѣсто съвсѣмъ безопасно и недостѫпно за неприятелитѣ. Тоя маршрутъ, разбира се, не е билъ за първъ пѫть прѣдприетъ:

---

отъ основанието на българското царство. Остава, слѣдов., да се приеме само цифрата 31 вм. 61, като едничка най-подходна.

8. *Lезмъръ* князувалъ 3 години, слѣдов. управлявалъ е 667—670.
9. *Куртъ* или Кубратъ „ 60 „ „ „ „ 607—667.
10. *Гостунъ* билъ намѣстникъ всичко 2 години, слѣдов. управлявалъ е . . . . . . . . . . . . . . . . . 605—607.

Що се отнася до годинитѣ на първитѣ двама князе, *Авитохолъ* и *Ирникъ*, отъ които първиятъ живѣлъ 300 години, а вториятъ — 108 (вѣр. вм. 150), ние виждаме обозначение на два отдѣлни периода врѣме, които се криятъ въ тъмнината на първоначалната история на приазовскитѣ българи. (Ср. *Marquart*, каз. съч. стр. 76).

[1]) У Теофана Βατβαϊάν, а споредъ Marquart'a (каз. съч. стр. 85, заб. 2.) стои вм. Βαγ—Βαϊαν = Bäg—Bajan, т. е. бегъ Баянъ, както у Никифора Βαϊάνος.

по него сж вървѣли и други варвари, които сж нахлували на Балканския полуостровъ въ прѣднитѣ епохи, като напр. бастранитѣ и готитѣ. Пжтьтъ е билъ такъвъ, че гарантиралъ както леснотията, така и безопасностьта при прѣминаването на Дунава: отъ една страна въ делтата на тая рѣка поради тѣснотата на ржкавитѣ варваритѣ, понеже не сж имали голѣми кораби, сж минавали много по-лесно на своитѣ малки лодки отъ островъ на островъ; отъ друга страна тукъ тѣ сж могли да срѣщнатъ най-малъкъ, ако не и никакъвъ отпоръ отъ страна на византийцитѣ, когато по линията на Дунава въ извѣстни пунктове нагорѣ по течението сж стояли византийски гарнизони, които врѣменно сж могли да имъ противостоятъ. Ако вземѣше друга посока, Аспарухъ би трѣбвало да си пробива пжть прѣзъ други племена, които населявали тогава областитѣ по лѣвия брѣгъ на Дунава; при това тукъ се е изпрѣчвалъ другъ не по-малко опасенъ врагъ — аваритѣ, игото на които неговиятъ народъ бѣ вече изпиталъ; така че въ силата на самитѣ обстоятелства, за да може да запази своята самостойность, той е билъ принуденъ да насочи пжтя си на югъ къмъ делтата на Дунава.

Но когато Аспарухъ завзималъ островъ Певки съ цѣль да се посели като на мѣсто безопасно и недостжпно, той надали е мислилъ да остане тукъ на постоянно живѣлище. Самитѣ неудобства и малкото обитаемо пространство сж го карали да търси по-голѣми и по-сгодни за живѣне мѣста, а пъкъ нападенията му на Балканския полуостровъ показватъ, че той ималъ намѣрение да продължи пжтя си по-нататъкъ на югъ отъ Дунава: съ други думи крайната точка на неговото движение били земитѣ на ромейската империя, къмъ които винаги така силно сж ламтѣли варварскитѣ народи съ цѣль да се обогатятъ на смѣтка на Византия. Аспарухъ заедно съ своята орда, разбира се, вървѣлъ по стжпкитѣ на своитѣ прѣдшественици-варвари. Обаче ако се сжди по първоначалната му цѣль — да търси безопасно и недостжпно мѣсто, — той е нѣмалъ никакво намѣрение за грабежъ или за завоевания. Вече запирането му на о-въ Певки показва една нерѣшителность за право нахлътване въ земитѣ на империята. Това може да се обясни съ малобройностьта на неговата орда, която не му позволявала да си задава нѣкои обширни планове. Явно е, че той търсилъ земя за поселение, която обаче да завоюва и да удържи той не билъ въ състояние. Той се ограничва съ нападения отъ о-въ Певки, като е смѣталъ чрѣзъ това да принуди византийското правителство да му отстжпи земя за поселение, както и на други варвари, на феде-

ративни начала. Него е привличала Византия не толкова съ своитѣ богатства, колкото съ своята организация и съ оная безопасность, която тя гарантирала на своитѣ народи и която той собствено и търсилъ. Най-сетнѣ не малка рола е игралъ въ това стремението на Аспаруха къмъ Византия и респектътъ прѣдъ императора, който се билъ породилъ въ него още прѣзъ врѣмето на приятелскитѣ отношения на баща му съ императора Ираклия, когато Кубратъ се ползувалъ отъ дружбата и благодѣянията на тоя императоръ.

Обаче обстоятелствата донесли други резултати при осѫществяването на първоначалната цѣль на Аспаруха. Въ Цариградъ другояче погледнали на появяването на Аспаруховата орда при устието на Дунава. Слухътъ за нападенията на българитѣ и извѣстията за тѣхната малобройность вселили въ императора Константина IV Погоната желание да се разправи съ тѣхъ веднажъ за винаги, като ги окончателно изгони отъ прѣдѣлитѣ на империята. Не по-малко, вѣроятно, тукъ сѫ дѣйствували и спомени за враждебнитѣ дѣйствия на Кубрата спрѣмо баща му и дѣда му въ династическата борба, въ която Кубратъ е поддържалъ синоветѣ на императрица Мартина. Но походътъ, прѣдприетъ отъ императора съ горната цѣль, донесълъ съвсѣмъ противоположни сетнини. Неудобствата и недостѫпностьта на мѣстностьта, въ която трѣбало византийската войска да води войната съ българитѣ — въ блатата на дунавската делта — правили похода труденъ и бавенъ, а пъкъ скрилитѣ се въ укрѣпения си лагеръ българи не давали възможность да се прѣдприематъ никакви рѣшителни мѣрки и държали византийцитѣ въ напрегнато състояние, което ги довело до отчаяние. Поради това само единъ слухъ, че императорътъ, който билъ боленъ, та трѣбало да отплува съ свитата си за Месемврия, бѣга отъ театра на военнитѣ дѣйствия, билъ достатъченъ да накара и войницитѣ, при всичкитѣ инструкции на императора, да се обърнатъ на бѣгъ, като оставили неприятеля, безъ да могатъ да му причинятъ нѣкоя врѣда. Ободрени отъ тая случайность, българитѣ не се забавили да се възползуватъ отъ това бѣгство: тѣ се впуснали веднага да прѣслѣдватъ бѣгаещитѣ безредно войници къмъ корабитѣ и сполучили да имъ нанесатъ голѣми загуби. Съ това се и свършилъ цѣлиятъ походъ на Константина Погоната, походъ, който ималъ твърдѣ важни сетнини за българитѣ.

Тая безбойна побѣда сега насърдчила българитѣ и отворила пѫть на Аспаруха въ владѣнията на императора. И Теофанъ, и Никифоръ ни разказватъ, че наскоро слѣдъ това Аспарухъ заедно

съ ордата си прѣминалъ Дунава и достигналъ до областьта на гр. Варна, дѣто и рѣшилъ да се посели. Обаче надали може да се допусне, че движението на Аспаруха навжтрѣ въ полуострова е вървѣло така бързо, както ни го прѣдставятъ нашитѣ автори. Наистина, българитѣ по пжтя си прѣзъ Добруджа, както се види, не срѣщнали повече никакъвъ отпоръ отъ страна на византийцитѣ, което се обяснява съ това, че въ даденото врѣме въ тая крайнина, ако и теоритически да влизала въ състава на империята, фактически византийската власть била твърдѣ слаба, ако не и съвсѣмъ унищожена, тъй като страната на сѣв. отъ източния Балканъ била вече завзета отъ славѣни, които, макаръ и да живѣяли на византийска територия, все още не сж се смѣтали като поданици на ромейския императоръ, който тепърва би трѣбало да ги покори подъ властьта си. Оттука ясно става, че ако Аспарухъ би се рѣшилъ да продължава навлизането си навжтрѣ въ страната, трѣбало би да си пробива пжть прѣзъ завзетитѣ отъ славѣнитѣ земи, съ други думи сега му прѣдстояла борба вече не съ византийци, а съ славѣни. Но ние имаме доста основание да мислимъ, че при по-нататъшното движение на Аспаруха работата не дошла до въоржжено сблъскване между българи и славѣни. Това най-ясно се доказва отъ отношенията, въ които се застанали българитѣ спрѣмо славѣнитѣ при основанието на царството.

И двамата наши автора ни разправятъ, че българитѣ, слѣдъ като се настанили въ страната между Дунава, Балкана и Черно море, почнали да господаруватъ надъ завареннитѣ тукъ славѣнски племена, отъ които едно *северитѣ* (Σέβερεις) прѣселили отъ прѣдната клисура Верегавска на изтокъ, за да защищаватъ близкитѣ до ромеитѣ мѣста, а останалитѣ седемь на югъ и западъ, за да бранятъ близкитѣ къмъ аваритѣ страни.[1]) При това Теофанъ изрично забѣлѣзва, че тѣ били ὑπὸ πάκτον, т. е. „подъ договоръ". Въ какво се състоялъ тоя договоръ? Отъ думитѣ на Теофана се види, че българитѣ сж измѣстили само северитѣ, които тѣ поселили на изтокъ, т. е. къмъ източнитѣ проходи на Балкана, Лопушненския и Гулишкия, а сами завзели тѣхното мѣсто, т. е. устието на

[1]) *Theoph.* 359: ... κυριευσάντων δὲ αὐτῶν (τῶν Βουλγάρων) καὶ τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν ἐθνῶν τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς, τοὺς μὲν Σέβερεις κατῴκισαν ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισούρας Βερεγάβων ἐπὶ τὰ πρὸς ἀνατολὴν μέρη, εἰς δὲ τὰ πρὸς μεσημβρίαν καὶ δύσιν μέχρις Ἀβαρίας τὰς ὑπολοίπους ἑπτα γενεὰς ὑπὸ πάκτον ὄντας. — *Niceph.*, 35: κρατοῦσι δὲ (οἱ Βούλγαροι) καὶ τῶν ἐγγιζόντων παρῳκημένων Σκλαβηνῶν ἐθνῶν, καὶ ὃυς μὲν τὰ πρὸς Ἀβάρους πλησιάζοντα φρουρεῖν, οὓς δὲ τὰ πρὸς Ῥωμαίους ἐγγίζοντα τηρεῖν ἐπιτάττουσιν.

Верегавския проходъ, т. е. днешния Чалжкавакски, като взели върху си отбраната му. Другитѣ пъкъ седемъ рода (γενεαὶ) или общини славѣнски се поселили на западъ, за да защищаватъ страната отъ аваритѣ. Вече това разпрѣдѣление защитата на завзетата отъ двата народа територия ни показва, че между българитѣ и славѣнитѣ е билъ сключенъ нѣкакъвъ договоръ за взаимна защита отъ съсѣдитѣ; и нѣма съмнѣние, че при сключването на тоя договоръ били сж прѣдоставени извѣстни права както на еднитѣ, така и на другитѣ, но какви именно, за сега остава за насъ неизвѣстно. Във всѣки случай, надали ще трѣба да се съмнѣваме, че отношенията, въ които се поставили двата народа, не сж били отношения на побѣдители къмъ побѣдени; напротивъ, като имаме прѣдъ видъ централното положение, което завзели сега българитѣ между славѣнскитѣ племена, а сжщо и първенствуещата роля, която първитѣ играли въ по-нататъшнитѣ събития, пада се да признаемъ, че славѣнитѣ сж влѣзли съ българитѣ въ отношения федеративни, съюзни, първоначалната цѣль на които била да запазватъ взаимно независимостьта си, и може да се прѣдполага, че във вжтрѣшната си уредба и двата народа останали отначало съвършено самостойни и живѣли отдѣлно единъ отъ други. Че въ такива отношения се поставили двата тия етнически елемента първоначално, се види още и отъ това, че дълго слѣдъ официалното признаване на новооснованата държава византийскитѣ писатели строго различаватъ въ нея българи и славѣни и въ първитѣ съвмѣстни походи срѣщу Византия славѣнитѣ ни се прѣдставятъ въ еднакви съ българитѣ отношения спрѣмо българския князъ. Така Тервель, отивайки на помощь на Юстиниана II Ринотмета, потеглилъ съ цѣлия нему подвластенъ народъ, българи и славѣни.[1]) Освѣнъ това, ако да бѣха славѣнитѣ покорени, поробени, и да не бѣха си запазили своето вжтрѣшно самостойно положение, тѣ не биха могли така лесно да се отцѣпватъ отъ българитѣ, както направиха при покачването на Телеца; дори и въ тая сжщата епоха тѣ се явяватъ повече като съюзници, отколкото като единъ покоренъ народъ. Така, когато Телецъ почналъ война въ 762 год. съ византийския императоръ, той излѣзълъ срѣщу него въ съюзъ съ славѣнитѣ.[2])

[1]) *Theoph.*, 374: συγκινεῖ πάντα τὸν ὑποκείμενον αὐτῷ λάον τῶν Βουλγάρων καὶ Σκλάβων.

[2]) *Theoph.*, 433: ὁ δὲ Τελέζης ἀκούσας τὴν διὰ γῆς καὶ θαλάσσης κατ' αὐτοῦ κίνησιν, ... λαβῶν εἰς συμμαχίαν ἐκ τῶν προσπαρακειμένων ἐθνῶν χιλιάδας κ'. — **Niceph.**, 69: καθ' ὃ Τελέσσιος ἐξέρχεται ἔχων εἰς συμμαχίαν καὶ Σκλαβηνῶν οὐκ ὀλίγα πλήθη.

Още по-ясенъ ще ни стане горниятъ изводъ, ако разгледаме условията, въ които се намирали въ даденото врѣме двата народа на Балканския полуостровъ. Самото положение на новопридошлитѣ българи изисквало да влѣзатъ тѣ въ съюзни отношения спрѣмо завареното тукъ славѣнско население. Ние видѣхме, че войната съ Константина IV Погоната се свърши, безъ да се опрѣдѣлятъ отношенията между него и Аспаруха; напротивъ, тѣ останаха враждебни, тъй като императорътъ не можа да достигне цѣльта си отъ една страна, а отъ друга — самото нахлуване и настаняване на българитѣ въ прѣдѣлитѣ на империята още повече усилвало тая враждебность. Аспарухъ, като чувствувалъ своята слабость поради малобройностьта на племето си, разбиралъ твърдѣ добрѣ, че само ако успѣе да привлѣче славѣнското население на своя страна, той ще може да устои срѣщу византийското оржжие и да запази своята независимость: слѣдов. за него било отъ първостепенна важность да има добри и мирни отношения съ славѣнитѣ, а не да ги въоржжава срѣщу себе си. Отъ друга пъкъ страна и славѣнитѣ се намирали почти въ сжщото положение. Ние видѣхме, че славѣнитѣ въ Мизия, макаръ и да се бѣха настанали на византийска територия и да считаха завзетата отъ тѣхъ земя за своя, все още не бѣха опрѣдѣлили политическитѣ си отношения къмъ Цариградъ, и, разбира се, тѣ не можаха да очакватъ отъ тукъ нищо добро за себе си, тъй като тѣ ще бждатъ рано или късно принудени да се покорятъ и да станатъ поданици на императора. Сега, когато при тѣхъ се явява едно варварско племе, враждебно настроено къмъ Византия, тѣ сж прѣдпочели да признаятъ неговото първенство и да влѣзатъ въ съюзни отношения съ него, за да дѣйствуватъ наедно противъ общия врагъ. Освѣнъ това, като били разцѣпени на малки отдѣлни племена и общини, безъ да могатъ да образуватъ една компактна сила, славѣнитѣ надали биха устояли срѣщу ордата на Аспаруха, ако биха се обявили срѣщу нея, защото тя като численно по-голѣма спроти всѣко племе отдѣлно и при това съ много по-строга организация, лесно би ги покорила едно слѣдъ друго и обърнала въ свои поданици: слѣдов. и за тѣхъ било много по-добрѣ да влѣзатъ сега въ приятелски отношения съ българитѣ, та не само да се запазятъ отъ тѣхъ, но и да могатъ да разчитатъ на помощь въ прѣдстоящата имъ борба съ Византия. За да влѣзатъ въ такива отношения е способствувало още и това обстоятелство, че българитѣ не били нѣкой непознатъ за славѣнитѣ народъ:

известно е, че между азовскитѣ българи и славѣнитѣ винаги сж сжществували сношения и не рѣдко тѣ сж нахлували по-рано наедно на Балканския полуостровъ.[1]) Ето защо ние намираме, че славѣнскитѣ племена, които сж вече населявали страната на сѣверъ отъ Балкана, не оказали никакъвъ отпоръ, когато Аспарухъ заедно съ своята орда нахлулъ тукъ, за да търси земя за поселение. Дори нѣщо повече. Ние сме наклонни да вѣрваме, че самото движение на Аспаруха навжтрѣ въ страната е станало съ знанието на самитѣ славѣни и че сж се водили прѣговори за поселението на българитѣ между тѣхъ по-рано, когато тѣ се бѣха настанили въ Добружа. Възъ основа на тия прѣговори е и възникналъ съюзниятъ договоръ, свързанъ между двата народа за взаимодѣйствие и взаимна помощь срѣщу Византия. Както и да било, но свободното навлизане и закрѣпяване на Аспаруха и неговитѣ българи въ Мизия не е прѣдставяло нѣщо подобно на хунското или аварското нашествие, а е станало по взаимно съглашение съ завареното тукъ славѣнско население, както ще ни покаже по-нататъшното развитие на тѣхнитѣ политически и социални отношения.

Що се отнася до мѣстностьта, дѣто се поселилъ Аспарухъ съ ордата си, слѣдъ като потеглилъ отъ устието на Дунава, то и двамата наши автори я опрѣдѣлятъ между Варна и „прилежащата вжтрѣшна земя,“ понеже тая мѣстность се намирала въ пълна безопасность: българитѣ видѣли, че тя била оградена „отзадъ съ рѣка Дунавъ, а отпрѣдъ и отстранитѣ съ клисури и Понтийското море“.[2]) Отъ тия данни ясно се види, че Аспарухъ отъ устието на Дунава потеглилъ право на югъ, и то по низкитѣ мѣста близу къмъ морето, и се запрѣлъ на сѣверъ отъ Варна въ Добричскитѣ полета, които не само по своята безопасность и ограденость на с. съ Дунава, на ю. съ прѣдгорията на източния Балканъ и на и. съ Черното море, но и съ своя степенъ характеръ и обширни пасища, подобни на ония въ азовско-кубанското имъ отечество, сж прѣдставяли за българитѣ най-сгодно за поселение мѣсто. Посоката на Аспаруховото движение на югъ по източната страна на Добружа и поселението на ордата му близу къмъ морския

---

[1]) Вж. *М. И. Соколовъ*, каз. съчин., стр. 40 и слѣд.

[2]) *Theoph.* 359: . . . καὶ ἐλθόντες ἐπὶ τὴν λεγομένην Βάρναν πλησίον Ὀδύσσου καὶ τοῦ ἐκεῖσε μεσογαίου, τὸν τόπον ἑωρακότες ἐν πολλῇ ἀσφαλείᾳ διακείμενον, ἐκ μὲν τῶν ὄπισθεν διὰ τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ, ἔμπροσθεν δὲ καὶ ἐκ πλαγίων διὰ κλεισουρῶν καὶ τῆς Ποντικῆς θαλάσσης. — *Niceph.* 35: περαιωθέντες δὲ τὸν Ἴστρον ἐπὶ τὴν λεγομένην Βάρναν πλησίον Ὀδύσσου καὶ τοῦ ὑπερκειμένου μεσογαίου, τὸ ὀχυρὸν καὶ ἀσφαλὲς τοῦ τόπου πάντοθεν ἔκ τε τοῦ ποταμοῦ καὶ τῆς ἄγαν δυσχωρίας θεασάμενοι ἐνταῦθα σκηνοῦσι.

брѣгъ се явяватъ твърдѣ естествени прѣдъ видъ на това, че слѣдъ несполучливия походъ на византийския императоръ при устието на Дунава, Аспарухъ е могълъ да очаква нови нападения отъ страна на византийцитѣ само откъмъ морето. Обаче по-сетнѣ, когато сключилъ отбранителенъ съюзъ съ съсѣднитѣ славѣни и се опрѣдѣлили отношенията му спрѣмо послѣднитѣ, като организаторъ на съюза и на бѫдещата държава, той трѣбало да вземе по-централно мѣстоживѣлище между съюзнитѣ славѣни и своитѣ българи, та измѣстилъ северитѣ отъ устието на Чалѫкавакския проходъ къмъ източнитѣ — Лопушненския и Гулишкия, а самъ съ своитѣ боили и други длъжностни лица и съ постоянната охранителна дружина се разположилъ на днешното Каспичанско издигнато плато, дѣто съ основания отъ него около днешното с. Абоба „огълъ“ или станъ, който заима едно пространство около 20 кв. клм. и е заобиколенъ съ високъ окопъ,[1]) турилъ основата на бѫдещата резиденция на българскитѣ князе.

Като си осигурилъ отбранителния съюзъ съ мизийскитѣ славѣни и се запозналъ съ положението на работитѣ въ страната, Аспарухъ твърдѣ добрѣ съзнавалъ, че за да се закрѣпи окончателно въ новото отечество, ще трѣба да се опрѣдѣлятъ веднажъ за винаги отношенията му спрѣмо Византия: съ други думи той трѣбало да накара византийския императоръ да признае неговото поселение на Балканския полуостровъ и съюза му съ славѣнитѣ като фактъ свършенъ. Съ тая цѣль той почналъ да напада, разбира се, съ участието вече на съюзнитѣ нему славѣни, на близкитѣ византийски области и крѣпости на югъ отъ Балкана и да откарва много плѣнници. Тия чести нападания, които се придружавали съ разорения и опустошения, принудили най-сетнѣ слабия Константинъ IV Погонатъ да сключи миръ съ българитѣ въ 679 год. подъ условие да имъ плаща ежегоденъ данъкъ. Тоя позоренъ миръ, за който Теофанъ укорява Погоната, защото „чудно било за далечни и близки да чуватъ, че тоя, който бѣ подчинилъ като поданници всички (народи) на изтокъ и западъ, на сѣверъ и югъ, бѣ побѣденъ отъ тоя мръсенъ и новоявилъ се народъ,“ билъ равносиленъ съ официялното признаване на новата държава върху територията на империята. Затова и новооснованата българска държава се нарекла споредъ името на оня народъ,

---

[1]) Подробно описание въ ст. на *бр. Шкорпилъ*, „Надписи отъ първитѣ български врѣмена и нѣколко думи за Абоба,“ вж. Годишенъ отчетъ на Варненската Държавна мѫжка Гимназия за 1900–1901 год., Варна, 1901 г. стр. 18 и слѣд.

който застаналъ на чело въ организацията на тоя отначало политически съюзъ, а сетнѣ и политическа единица на Балканския полуостровъ. Въ образуването на тая нова държава, както видѣхме, взели еднакво дѣятелно участие и мизийскитѣ славѣни, върху които собствено се опирала силата на организаторитѣ-българи: слѣдов. славѣнскиятъ елементъ билъ главенъ факторъ при основаването на държавата. Само по себе си се разбира, че въ по-нататъшното развитие на държавния животъ тоя етнически дуализъмъ на основнитѣ елементи не би могълъ да се задържи: единътъ елементъ рано или късно би трѣбало да отстѫпи мѣсто на другия, а пъкъ въ силата на еднаквото имъ значение въ държавата сблъскването имъ е било неизбѣжно, щомъ единътъ е поисквалъ да прѣодолѣе надъ другия. Обаче на първо врѣме, докато не били се още опрѣдѣлили точно политическитѣ и обществени отношения на тия два елемента, и всичко вървѣло въ рамкитѣ на съюзния договоръ, не могла да изникне никаква явна борба между тѣхъ: слѣдов. за сливането имъ на първо още врѣме не могло и да се мисли. Но тукъ се изпрѣчили много други исторически събития, които прѣдизвикали и направили необходимо това сливане: породили се цѣлъ редъ причини, които издигнали славѣнския елементъ, за да погълне и прѣтопи въ себе си българския.

---

# Материали за физическото развитие на българския ученикъ.

Отъ д-ръ **М. Михаиловъ**.

---

Могжществото, славата, щастието, богатството и благоденствието на народитѣ се градятъ върху тѣхното здраве. Въ 1896 г. проф. Ив. А. Сикорский въ прѣдисловието на своето списание „Вопросы нервно-психической медицины“ пише: „о Росiи съ полнымъ правомъ можно сказать, что ея главное богатство не въ ея почвѣ и промышлености, не въ такъ называемыхъ естественныхъ богатствахъ страны, но въ самомъ населенiи ея. Численость этого населенiя и его здоровье — вотъ истинное нацiональное богатство“. Казаното отъ проф. Сикорский е вѣрно не само за руския народъ, но то е една обща за всички народи аксиома. Страницитѣ на народнитѣ истории сж пълни съ събития, които ясно доказватъ, че само здравитѣ народи сж способни за щастливъ и дългъ животъ. Не сж нуждни никакви доказателства, за да се види, че здравето е най-важниятъ факторъ въ живота и благоденствието на народитѣ. Сжщото положене заима здравето и въ живота на сѣмействата и отдѣлнитѣ индивиди.

За да може да си съставимъ извѣстно прѣдставление за състоянието на здравето на единъ народъ, потрѣбни сж изучвания и наблюдения на отдѣлни членове въ различнитѣ възрасти; необходимо е да се прослѣдятъ стадиитѣ, които минаватъ отдѣлнитѣ единици отъ този народъ въ младата възрасть, когато тѣ растатъ; потрѣбно е да се опрѣдѣлятъ границитѣ, до които достигатъ разнитѣ части на тѣлото въ своето развитие. Съ една дума, трѣбва да се изучатъ разнитѣ части на тѣлото въ младенческата, юношеската и срѣдната възрасть, та на основание на полученитѣ отъ това изучване данни да може се сжди за якостьта на организъма, за силата, която обладава извѣстенъ народъ въ извѣстно врѣме. Наблюдения и измѣрвания

на по-главнитѣ части на тѣлото у нашия ученикъ до скоро врѣме не сѫ правени, до колкото ми е извѣстно. Въ нашата литература по изучването физическото развитие на българскитѣ дѣца не сѫществува никакъвъ трудъ. Важностьта на въпроса и отсѫтствието на точни и подробни научни наблюдения върху развитието на дѣцата въ разнитѣ възрасти у насъ правятъ цѣненъ всѣки трудъ, който е посветенъ на тази тема. Ето защо азъ въ битностьта си на училищенъ лѣкарь при софийскитѣ училища бѣхъ си задалъ за цѣль да направя нѣкои измѣрвания върху ученицитѣ. Резултатитѣ отъ тѣзи наблюдения и изучвания по сѫщитѣ съображения рѣшихъ да приподнеса на българската читаеща публика, макаръ и да съмъ увѣренъ, че това, което правя, въ сравнение съ онова, което е нужно да се направи по този въпросъ, за да се смѣта той разрѣшенъ, е много малко и скромно. Обаче вѣрвамъ, че много точки по развитието на българския ученикъ отъ моитѣ измѣрвания ще се освѣтлятъ и разяснятъ.

Бѣдностьта на специална литература по този въпросъ въ нашата столица София не ми дава възможность да направя нужднитѣ всестрани сравнения между разитието на българина и онова на другитѣ народи. На западъ още отъ врѣмето на Бюффона сѫ обърнали внимание на развитието на дѣцата и отъ тогазъ сѫ почнали да го изучаватъ. Въ обширното съчинение на споменатия авторъ — „Histoire naturelle de l'homme," се срѣщатъ измѣрвания на ръста на едно дѣте отъ рождението до 18 годишната му възрасть. Отъ послѣ и други автори сѫ започнали да изучватъ развитието на дѣтето, като сѫ наблюдавали развитието на разнитѣ части на тѣлото. Въ 1831 г. се появяватъ на свѣтъ наблюденията на извѣстния брюкселски ученъ Кетеле по този въпросъ. Той въ двѣтѣ си съчинения: 1) Physique sociale ou essai sur le développement des falcultés de l'homme, tome II. 1869 и 2) Anthropométrie ou Mesure des différentes facultés de l'homme, 1870 г., е помѣстилъ всичко, което е написалъ по въпроса за развитието на дѣцата. Quetelet е правилъ своитѣ наблюдения върху ученици отъ училищата и сиротскитѣ приюти въ Брюкселъ. Въ Англия въ това врѣме сѫ станали подобни изслѣдвания отъ Коуелла върху дѣцата на фабрични работници отъ Манчестеръ. Въ 1858 год. въ Виена Liharzik изслѣдвалъ 1996 дѣца. Той измѣрялъ главитѣ и гърдитѣ на тѣзи дѣца и се старалъ да намѣри нѣкои закони, които да свързватъ събранитѣ отъ него факти. Въ стремението си въ тая посока той ималъ успѣхъ. За намѣренитѣ отъ него закони ще кажемъ, когато

му дойде редъ. Едноврѣменно съ Лихарчика занимавалъ се съ изслѣдвания върху развитието на разнитѣ части на тѣлото и тѣхното взаимно отношение още нѣмския ученъ Цейзингъ. Въ Русия извѣстния анатомо-педагогъ Лесгафтъ правилъ измѣрвания върху 355 възпитаника на 2 военни гимназии въ Петербургъ въ 1877 г. Заключенията на своитѣ наблюдения той помѣстилъ въ брошурата си: „Антропометрическіе матеріалы.“ Неговитѣ изслѣдвания сѫ продължили докторитѣ Дикъ и Грязновъ. Както единиятъ тъй и другиятъ защитили своитѣ дисертации, които писали върху материали отъ тази категория въ 1880 и 1883 г. Не сѫ само изброенитѣ тукъ автори всички, които сѫ се занимавали съ въпроса за развитието на дѣцата. Тъй напр. въ Англия сѫ работили още докторитѣ Робертсъ, Карринъ Смитъ и Бултонъ, въ Америка — Боудичъ, въ Русия Зубковски и др. Още веднажъ повтарямъ, че списъкътъ на авторитѣ на западъ и на истокъ е много по-голѣмъ отъ онзи, който азъ споменямъ.

Всички наблюдатели сѫ измѣрвали само извѣстни части на тѣлото и отъ тия измѣрвания сѫ вадили заключения за силата и здравето на наблюдаванитѣ. Извѣстно е, че ако гърдитѣ, височината на тѣлото, главата и теглото на тѣлото сѫ добрѣ развити, то измѣрениятъ субектъ е здравъ и якъ. По окрѫжностьта на главата и гърдитѣ въ свързка съ височината и теглото на тѣлото се сѫди и за здравето на човѣка. Тѣзи измѣрвания, ако сѫ направени на лица въ разни възрасти, ще ни дадатъ възможность да си съставимъ прѣдставление и за хода на развитието на човѣшкия организъмъ. По тѣзи съображения и моитѣ наблюдения се заключаватъ въ измѣрване на окрѫжностьта на главата и гърдитѣ, въ опрѣдѣляне височината и теглото на тѣлото и изучване състоянието на кожата и зѫбитѣ.[1]) Наблюдавани сѫ 3620 ученика отъ българскитѣ основни училища и отъ мѫжката гимназия; отъ тѣхъ 2222 сѫ момчета и 1398 сѫ момичета. При измѣрването се е обрѣщало внимание, щото дѣцата да не страдатъ отъ нѣкоя болесть. София по състава на жителитѣ си е много пъстра; тукъ се срѣщатъ прѣселени сѣмейства отъ всички краища на България; има българи отъ сѣверна, отъ южна България и отъ Македония. Дѣцата ученици, които сѫ наблюдавани, произлизатъ изъ срѣдата на софийскитѣ сѣмейства, но по горната причина тѣ не сѫ изключително коренни софиянци, а

---

[1]) Материалитѣ за състоянието на зѫбитѣ и кожата у софийскитѣ ученици сѫ напечатани: I. въ сп. „Медицински напрѣдъкъ“ год. I. кн. IV, и II. — въ сп. „Училищенъ Прѣгледъ“ год. V. стр. 354.

между тѣхъ има много такива, които сж родомъ отъ сѣверна, южна България и Македония. Всички дѣца сж изслѣдвани наедно. Много мжчно бѣше да се прослѣди за всѣки ученикъ, кждѣ се е родилъ и по колко години е живѣлъ въ разни градове, кога сж се прѣселили родителитѣ му въ София, отъ кждѣ сж родителитѣ му и пр. Има много смѣсени бракове, въ които майката е отъ единъ край на България, а бащата отъ другъ. Ето защо свѣденията ми въ това отношение не ще бждатъ точни. Обаче за цѣлитѣ, които гоня съ своитѣ наблюдения, не е много важно да се знае, отъ кждѣ е родомъ ученикътъ, защото азъ съмъ ималъ да изуча развитието изобщо на българския ученикъ. Измѣрванитѣ дѣца, сж на възрасть отъ 6 до 21 години. Наблюденията сж правени лично отъ мене въ 1899 год. За по-сгодно цѣлиятъ материалъ ще бжде раздѣленъ на четири отдѣла и въ всѣки отъ тѣзи отдѣли ще се говори за едно измѣрване: тъй въ I. отдѣлъ ще влѣзатъ измѣрванията на окржжностьта на главата, въ II. — измѣрванията на гърдитѣ въ свързка съ размѣритѣ на главата и височината на тѣлото, въ III. — височината на ученицитѣ и въ IV — теглото на тѣлото.

## ОТДѢЛЪ I.

## Окржжность на главата.

У възрастенъ човѣкъ окржжностьта на главата срѣдно трѣбва да има 56 см. По Liharzik-а главата расте до 23 година (276 мѣсеца). Повечето автори сж съгласни съ Лихарчика относително врѣмето, прѣзъ което расте главата въ окржжность, само нѣкои отъ тѣхъ мислятъ, че ръстътъ на главата се спира по-рано. Тъй напр. проф. Лесгафтъ въ своята брошура „Антропометрическіе матеріялы“ говори, че най-рано отъ всички части на тѣлото прѣстава да расте главата. Той намира, че този прѣдѣлъ е 12—13 годишната възрасть. Почти всички изслѣдвания на други автори както въ Русия, тъй и на западъ опровергаватъ това погрѣшно заключение на Лесгафта. Въ първитѣ години на живота главата расте много бързо; така се продължава до края на втората година. Слѣдъ навършването на втората година окржжностьта на главата се увеличава много полека, и то тъй, че колкото по-възрастенъ е човѣкъ, толкозъ по-малко му расте главата. На 22—23 годишна възрасть се спира растенето на главата въ окржжность. Liharzik е намѣрилъ слѣдния законъ, който показва, какъ расте главата въ окржжность въ разнитѣ възрасти. Той намѣрилъ възъ

основа на своитѣ многобройни измѣрвания, че до 21 мѣсецъ главата расте много бързо, а отъ тогазъ се започва нейното бавно развитие. Първитѣ 23 години отъ човѣшкия животъ Liharzik дѣли на 23 периода, които сѫ неравни помежду си: всѣки прѣдидещъ периодъ е по-малъкъ отъ своя слѣденъ. Периодитѣ се образуватъ по аритметическа пропорция: тъй I. периодъ е = 1 мѣсецъ, II. ще бѫде = 1+2 мѣсеца, III. 1+2+3 = 6 мѣсеца, IV = 1+2+3+4= 10 мѣсеца и т. н. Въ течение на всѣки периодъ отъ първитѣ шесть (т. е. до 21 мѣсецъ) окрѫжностьта на главата у дѣтето нараства съ $2^1/_2$ сантиметра, а слѣдъ 21-ия мѣсецъ нарастването на окрѫжнсстьта на главата става въ всѣки периодъ съ $^{13}/_{34}$ см. или съ 0·382 см. (по Liharzik-а). Съ сѫщитѣ тѣзи данни сѫ съгласни и проф. Филатовъ и др. автори. Доколко заключенията на Liharzik-а отговарятъ на развитието на окрѫжностьта на главата у българскитѣ ученици отъ софийскитѣ училища, ще покажатъ долуизложенитѣ резултати.

Измѣрванията сѫ правени съ мушаменъ лентоообразенъ метъръ, въ който сѫ отбѣлѣзани сантиметритѣ и милиметритѣ; при обикновеното употрѣбение на подобенъ метъръ, когато не се разтѣга силно, той не измѣнява дължината си. За опрѣдѣление на окрѫжностьта на главата метърътъ е слаганъ на най-далечнитѣ (изпѫкналитѣ) части на челната и затилъчната (os frontale et os occipitale) кости, както това е прието отъ антрополозитѣ.

За да бѫдатъ по-точни измѣрванията на главата у момичетата, метърътъ не е обхващалъ отзадъ косата, а е прѣкарванъ подъ нея; по този начинъ даннитѣ, които сѫ се получили у момичетата, сѫ тождествени съ онѣзи у момчетата.

Дѣцата отъ 6 до $6^1/_2$ години сѫ смѣтани за шесть години, отъ $6^1/_2$ до $7^1/_2$ год. за седемь години, отъ $7^1/_2$ до $8^1/_2$ год. за осемгодишни и т. н. Съставътъ на ученицитѣ, както казахъ и по-горѣ, е много разнообразенъ: има дѣца, на които родителитѣ сѫ родени въ разни части на България и Македония, и по материалното си положение сѫ твърдѣ различни. За да може приблизително да се знае както материалното състояние на сѣмействата, изъ които излизатъ ученицитѣ, а тъй сѫщо и условията, въ които живѣятъ тѣ, азъ привождамъ тукъ занятието на родителитѣ на учещитѣ се и мѣсторождението имъ. Безъ съмнѣние тѣзи данни, ако да бѣха по-точни и вѣрни, щѣха да ни позволятъ да рѣшимъ, какъ се развиватъ дѣцата въ разнитѣ краища на нашето отечество, дали разнитѣ части на тѣлото сѫ по величина еднакви за всички бъл-

гари или въ нѣкои мѣста българинътъ е по-силенъ, по-едъръ и по-добрѣ развитъ, а въ други по-слабъ и по-дребенъ. Отъ рѣшението на тѣзи въпроси за сега трѣбва да се откажемъ.

I. Шестгодишни дѣца-ученици сж измѣрвани всичко 174 дѣца; отъ тѣхъ: 105 момчета и 69 момичета; бащитѣ на 28 отъ тѣхъ сж занаятчии, на 45 — работници, на 64 — чиновници, на 25 — търговци и 12 сж сираци. Въ градове сж се родили 152 дѣца и 26 — въ села.

**Окржжностьта на главата у 6 годишнитѣ момчета:**

Таб. № 1.

| Окржжность на главата въ сантиметра | Число на дѣцата (изслѣдванията) | Количество на дѣцата въ % | Окржжность на главата въ сантиметри | Число на дѣцата (изслѣдванията) | Количество на дѣцата въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 48 | 3 | 2·86% | 52½ | 1 | 0·95% |
| 48½ | 2 | 1·89% | 53 | 6 | 5·71% |
| 49 | 17 | 16·18% | 54 | 3 | 2·86% |
| 49½ | 5 | 4·76% | 55 | 0 | 0· % |
| 50 | 16 | 15·23% | 56 | 1 | 0·95% |
| 50½ | 6 | 5·71% | 57 | 0 | 0· % |
| 51 | 28 | 26·65% | 59 | 1 | 0·95% |
| 51½ | 4 | 3·81% | | | |
| 52 | 12 | 11·42% | Всичко | 105 | 100% |

Отъ тѣзи данни (табл. № 1) се вижда, че най-много отъ дѣцата сж имали окржжность на главата отъ 49 см. до 52 см. Такива сж 88 дѣца отъ 105 изслѣдвани. Дѣца съ по-малка и по-голѣма отъ тѣзи цифри окржжность сж единични случаи. Срѣдната окржжность на главата за шестгодишнитѣ момчета е 50·74 см.

**Окржжностьта на главата у момичетата отъ сжщата възрасть (6 год.) е:**

Таб. № 2.

| Окржжность на главата въ сантиметри | Число на дѣцата (изслѣдванията) | Количество на дѣцата въ % | Окржжность на главата въ сантиметри | Число на дѣцата (изслѣдванията) | Количество на дѣцата въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 46½ | 1 | 1·45% | 51 | 9 | 13·05% |
| 47 | 3 | 4·35% | 51½ | 1 | 1·45% |
| 47½ | 1 | 1·45% | 52 | 5 | 7·25% |
| 48 | 8 | 11·60% | 52½ | 1 | 1·45% |
| 48½ | 4 | 5·80% | 53 | 0 | — |
| 49 | 14 | 20·30% | 54·56 | 0 | — |
| 49½ | 3 | 4·35% | 57 | 1 | 1·45% |
| 50 | 15 | 21·75% | | | |
| 50½ | 3 | 4·35% | Всичко | 69 | 100% |

Най-много момичета (таб. № 2) сж имали окржжность на главата отъ 48 см. до 51 см. Отъ 69 изслѣдвани момичета 59 сж имали окржжность съ размѣръ 48—51 см., а останалитѣ 10 сж имали по-малка или по-голѣма окржжность.

Срѣдната (обща) окржжность на главата за момичетата отъ тази възрасть е 49·69 см. Ако се сравни тя съ срѣдната окржжность на главата у момчетата отъ сжщата възрасть, ще излѣзе, че момчетата иматъ по-голѣма глава. Разликата, съ която е по-голѣма окржжностьта на главата на момчетата отъ тази на момичетата, се равнява на 1·05 сантиметра.

Общата за двата пола срѣдна окржжность на главата у шестгодишнитѣ дѣца е 50·32 см. При измѣрването на шестгодишнитѣ дѣца обръща вниманието това обстоятелство, че тѣ изобщо сж доста добрѣ развити въ сравнение съ своитѣ седемгодишни другари; тази особеность се дължи на избора, който правятъ родителитѣ и учителитѣ при приимане шестгодишни дѣца въ училище. Сжществува правило, че отъ 6-годишнитѣ дѣца се приимать само добрѣ развититѣ; по тази причина полученитѣ данни за тазгодишната възрасть ще бждатъ малко по-голѣми отъ сжщинскитѣ срѣдни числа. Като се сравняватъ срѣднитѣ измѣрвания за 6-годишнитѣ ученици съ онѣзи за 7-годишнитѣ, ясно ще се отбѣлѣжи това явление.

II. Седемгодишни ученици сж измѣрвани всичко 491; отъ тѣхъ момичета сж 202 и момчета 289; 43 ученика сж родени въ села, а другитѣ 448 — сж граждани. Бащитѣ на 199 ученика сж прости работници или разсилни и стражари, на 141 — сж чиновници, на 73 — търговци, бакали и кръчмари, на 60 — занаятчии и на 17 ученика сж сираци.

**Окржжность на главата у 7-годишнитѣ момчета.**

Таб. № 3.

| Окржжность на главата въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ ученици въ числа | Количество на ученицитѣ въ % | Окржжность на главата въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ ученици въ числа | Количество на ученицитѣ въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 47 | 1 | 0·35% | 51½ | 26 | [illegible]·98% |
| 47½ | 4 | 1·38% | 52 | 35 | 12·11% |
| 48 | 5 | 1·73% | 52½ | 7 | 2·43% |
| 48½ | 5 | 1·73% | 53 | 16 | 5·54% |
| 49 | 32 | 11·20% | 53½ | 3 | 1·03% |
| 49½ | 14 | 4·94% | 54 | 3 | 1·03% |
| 50 | 52 | 18·0 % | 57 | 1 | 0·35% |
| 50½ | 18 | 6·25% | | | |
| 51 | 65 | 22·49% | Всичко | 289 | 100% |

По-голѣмата часть отъ момчетата на 7-годишна възрасть иматъ окръжность на главата отъ 49 см. до 53½ см. Такива момчета сѫ 204 души изпомежду 289 изслѣдвани. (Таб. № 3).

Общата срѣдна окръжность на главата е 50·753 см. Тази послѣдната сравнена съ съотвѣтната величина у 6-годишнитѣ момчета показва, че е по-голѣма съ 0·013 см.; за една година окръжностьта на главата е нараснала едвамъ съ 0·013 см. Обаче трѣбва да се допусне, че нарастването на главата въ тази възрасть за едногодишенъ периодъ е по-голѣмо отъ получената величина (0·013 см.); получената малка цифра тукъ за нарастването на главата се дължи изключително на състава на 6-годишнитѣ дѣца; както се каза по-горѣ дѣцата на 6 години сѫ избрани изпомежду своитѣ връстници, когато у седемгодишнитѣ дѣца подобенъ изборъ не сѫществува. По тѣзи съображения срѣдната окръжность на главата у 6-годишнитѣ дѣца е по-голѣма отъ сѫщинската величина за това измѣрване, а като такава, тя умалява и разницата между голѣмината на главата между 6 и 7-годишнитѣ момчета.

**Окръжностьта на главата у 7-годишнитѣ момичета.**

Таб. № 4.

| Окръжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ ученички | Количество на изслѣдванитѣ ученички въ % | Окръжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ ученички | Количество на изслѣдванитѣ ученички въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 46½ | 1 | 0·49% | 51 | 21 | 10·40% |
| 47 | 3 | 1·48% | 51½ | 2 | 0·98% |
| 47½ | 3 | 1·48% | 52 | 13 | 6·48% |
| 48 | 23 | 11·27% | 52½ | 2 | 0·98% |
| 48½ | 6 | 2·95% | 53 | 2 | 0·98% |
| 49 | 58 | 28·42% | 59 | 1 | 0·49% |
| 49½ | 13 | 6·43% | | | |
| 50 | 38 | 18·81% | Всичко | 202 | 100·% |
| 50½ | 15 | 7·40% | | | |

Обикновено окръжностьта на главата у момичетата отъ тази възрасть се колебае между 48 и 62 см. Момичета съ по-малка и по-голѣма отъ тѣзи норми окръжность сѫ единични случаи въ нашитѣ изслѣдвания (Таб. № 4). Общата срѣдна окръжность на главата е 49·66 см. Тя е по-малка отъ съотвѣтната окръжность у седемгодишнитѣ момчета съ 1·093 см. При сравняването на

срѣдната окржжность на главата между 6 и 7-годишнитѣ момичета се вижда, че главата на първитѣ е по-голѣма съ 0·03 см. Тази ненормалность се обяснява по сжщия начинъ, както по-горѣ се обяснява малкото нарастване на окржжностьта на главата у 7-годишнитѣ момчета въ сравнение съ получената срѣдна окржжность на главата за 6-годишнитѣ момчета.

Общата срѣдна окржжность на главата за двата пола е 50·30 см.; тя е по-малка отъ съотвѣтната величина на 6-годишнитѣ ученици съ 0·02 см.

III. Измѣренитѣ дѣца-ученици отъ 8-годишна възрасть сж 691 на брой; отъ тѣхъ 354 сж момчета, а 337 момичета; родени и живѣятъ въ градове 628 ученика, а 63 учен. сж отъ селата; бащитѣ на 117 учен. сж търговци, бакали и кръчмари, на 228 учен. — чиновници, на 221 учен. — работници, на 75 — занаятчии и 50 дѣца сж сирачета. Отъ всички измѣрвани дѣца най-голѣмо е числото на 8-годишнитѣ.

Повечето отъ момчетата на тази възрасть иматъ глави, окржжностьта на които се колебае между 48 и 54 см. (Таб. № 5).

**Окржжность на главата у 8-годишнитѣ момчета.**

Таб. № 5.

| Окржжность на главата въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Изслѣдванитѣ ученици въ % | Окржжность на главата въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Изслѣдванитѣ ученици въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 47 | 2 | 0·56% | 52 | 73 | 20·59% |
| 47½ | 3 | 0·84% | 52½ | 12 | 3·38% |
| 48 | 10 | 2·82% | 53 | 29 | 8·18% |
| 48½ | 6 | 1·69% | 53½ | 4 | 1·12% |
| 49 | 22 | 6·20% | 54 | 8 | 2.25% |
| 49½ | 11 | 3·10% | 55 | 2 | 0·56% |
| 50 | 55 | 15·50% | 55½ | 2 | 0·56% |
| 50½ | 19 | 5·36% | Всичко | 354 | 100% |
| 51 | 79 | 22·28% | | | |
| 51½ | 17 | 4·79% | | | |

Общата срѣдна окржжность на главата е 51·05 см. Тя надминава окржжностьта на главата у седемгодишнитѣ момчета съ 0·247 см. Донѣйдѣ тази величина се приближава къмъ онази, която е намѣрилъ Liharzik за дѣцата отъ тази възрасть за сжщото врѣме.

Болшинството отъ момичетата на 8-годишна възрасть иматъ окрѫжность на главата, която се колебае въ по-низки размѣри; тъй тя се намира между 48 и 52 см. Такива момичета сѫ 318 изъ 337 изслѣдвани. Момичета съ по-голѣми и по-малки окрѫжности на главата вънъ отъ тѣзи граници (48 см.—52 см.) сѫ единични случаи; всичко такива сѫ 19 ученички (Вж. таб. № 6).

**Окрѫжность на главата у 8-годишнитѣ момичета.**

Таб. № 6.

| Окрѫжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ ученички | Число на изслѣдванитѣ въ % | Окрѫжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ ученички | Число на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 45½ | 1 | 0·29% | 51 | 47 | 13·96% |
| 46 | 1 | 0·29% | 51½ | 9 | 2·67% |
| 46½ | 1 | 0·29% | 52 | 22 | 6·53% |
| 47 | 5 | 1·48% | 52½ | 0 | 0% |
| 47½ | 5 | 1·48% | 53 | 3 | 0·89% |
| 48 | 26 | 7·72% | 53½ | 1 | 0·30% |
| 48½ | 23 | 6·83% | 54 | 1 | 0·30% |
| 49 | 65 | 19·10% | 59 | 1 | 0·29% |
| 49½ | 19 | 5·64% | | | |
| 50 | 86 | 25·54% | Всичко | 337 | 100% |
| 50½ | 21 | 6·23% | | | |

Срѣдната обща окрѫжность на главата у момичетата отъ тази възрасть е 49·82 см. Тя е по-голѣма отъ съотвѣтната окрѫжность у 7-годишнитѣ момичета съ 0·16 см.

Разликата между окрѫжноститѣ на 8-годишнитѣ момичета и момчета е 1·23 см.; момчетата иматъ глави по-голѣми отъ главитѣ на момичетата съ 1·23 см. Общата за двата пола срѣдна окрѫжность на главата у 8-годишнитѣ ученици е 50·45 см. Тя е по-голѣма отъ съотвѣтната окрѫжность у 7-годишнитѣ ученици съ 0·15 см.

IV. Отъ 9-годишнитѣ ученици измѣрвани сѫ 322 момчета и 271 момичета, всичко 593 ученика. Отъ тѣхъ селянчета сѫ 55 дѣца, а останалитѣ 538 сѫ гражданчета. Бащитѣ на 83 ученика сѫ търговци и кръчмари, на 155 уч. — чиновници, на 242 уч. — работници, на 61 уч. — занаятчии и 52 уч. сѫ сираци.

**Окржжность на главата у 9-годишнитѣ момчета.**

Таб. № 7.

| Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ ученици | Количество на изслѣдванитѣ ученици въ % | Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ ученици | Количество на изслѣдванитѣ ученици въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 46 | 1 | 0·31% | 52 | 53 | 16·43% |
| 47½ | 1 | 0·31% | 52½ | 10 | 3·10% |
| 48 | 3 | 0·93% | 53 | 30 | 9·30% |
| 48½ | 5 | 1·55% | 53½ | 5 | 1·55% |
| 49 | 9 | 2·79% | 54 | 12 | 3·72% |
| 49½ | 2 | 0·62% | 54½ | 2 | 0·62% |
| 50 | 59 | 18·29% | 55 | 3 | 0·93% |
| 50½ | 16 | 7·96% | 58 | 1 | 0·31% |
| 51 | 98 | 30·39% | | | |
| 51½ | 12 | 3·72% | Всичко | 322 | 100% |

Най-много отъ изслѣдванитѣ отъ тази възрасть момчета иматъ окржжность на главата си, която се колебае между размѣритѣ 50 и 54 см. Срѣдната обща окржжность е 51·27 см.; тази послѣдната сравнена съ окржжностьта на главата у момчетата отъ 8-годишната възрасть излиза по-голѣма съ 0·22 см. (Таб. № 7).

**Окржжность на главата у 9-годишнитѣ момичета.**

Таб. № 8.

| Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ ученички | Число на изслѣдванитѣ въ % | Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ ученички | Число на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 40 | 1 | 0·36% | 51 | 52 | 18·77% |
| 41 | 1 | 0·36% | 51½ | 10 | 3·61% |
| 45½ | 1 | 0·36% | 52 | 21 | 7·58% |
| 46 | 1 | 0·36% | 52½ | 6 | 2·17% |
| 47 | 4 | 1·44% | 53 | 2 | 0·72% |
| 47½ | 4 | 1·44% | 53½ | 3 | 1·08% |
| 48 | 13 | 4·69% | 54 | 1 | 0·36% |
| 48½ | 10 | 3·61% | 54½ | 1 | 0·36% |
| 49 | 38 | 13·72% | 57 | 1 | 0·36% |
| 49½ | 15 | 5·41% | 59 | 1 | 0·36% |
| 50 | 70 | 25·27% | | | |
| 50½ | 15 | 5·41% | Всичко | 271 | 100% |

Между тѣзи момичета има три съ много малка окржжность на главата: 40, 41 и 45½ см. Окржжностьта у пò-вечето момичета отъ 9-годишната възрасть се колебае между 48 и 52½ см. (Таб. № 8).

Срѣдната обща окржжность на главата е 50·13 см. Тя е по-малка отъ съотвѣтната окржжность на момчетата отъ сжщата

възрасть съ 1·14 см., а по-голѣма отъ онази на момичетата отъ 8-годишната възрасть съ 0·31 см.

Общата срѣдна за двата пола окржжность е 50·77 см. Тя е по-голѣма отъ съотвѣтната окржжность на 8-годишнитѣ ученици съ 0·32 см.

V. Измѣрвани сж отъ 10-годишнитѣ ученици 268 момчета и 248 момичета, всичко 516 уч. Отъ тѣхъ селянчета сж 57, а останалитѣ 459 ученика сж граждани. Бащитѣ на 60 дѣца сж търговци, кръчмари и бакали, на 151 уч. — чиновници, на 194 уч. — работници, на 64 уч. — занаятчии и 47 ученици сж сирачета.

**Окржжность на главата у 10-годишнитѣ момчета.**

Таб. № 9.

| Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Количество на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|
| 46½ | 1 | 0·37% |
| 48 | 2 | 0·75% |
| 48½ | 2 | 0·75% |
| 49 | 10 | 3·73% |
| 49½ | 4 | 1·49% |
| 50 | 28 | 10·44% |
| 50½ | 13 | 4·85% |
| 51 | 47 | 17·53% |
| 51½ | 25 | 9·25% |
| 52 | 47 | 17·53% |
| 52½ | 14 | 5·22% |
| 53 | 41 | 15·29% |
| 53½ | 9 | 3·26% |
| 54 | 13 | 4·85% |
| 54½ | 5 | 1·86% |
| 55 | 4 | 1·49% |
| 55½ | 1 | 0·37% |
| 56 | 1 | 0·37% |
| 57 | 1 | 0·37% |
| Всичко | 268 | 100% |

**Окржжность на главата у 10-годишнитѣ момичета.**

Таб. № 10.

| Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момичета | Количество на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|
| 42½ | 1 | 0·40% |
| 44½ | 1 | 0·40% |
| 47 | 6 | 2·41% |
| 48 | 10 | 4·03% |
| 48½ | 5 | 2·01% |
| 49 | 22 | 8·87% |
| 49½ | 10 | 4·03% |
| 50 | 52 | 20·96% |
| 50½ | 17 | 6·84% |
| 51 | 48 | 19·34% |
| 51½ | 14 | 4·64% |
| 52 | 40 | 16·12% |
| 52½ | 3 | 1·21% |
| 53 | 14 | 4·64% |
| 53½ | 1 | 0·40% |
| 54 | 4 | 1·63% |
| Всичко | 248 | 100% |

Въ числото на изслѣдванитѣ 10-годишни момчета прѣобладаватъ такива, у които окржжностьта на главата се колебае между размѣритѣ 50 и 54 см., когато у момичетата отъ сжщата възрасть тази сжщата величина се колебае между 49 и 52 см. (Таб. № 9 и № 10).

Срѣдната обща окржжность на главата за момчетата отъ тази възрасть е 51·73 см., а за момичетата — е 50·56 см. Разликата

между тѣзи двѣ величини е 1·17 см. и тя показва, съ колко окржжностьта на главата у момчетата е по-голѣма отъ онази у момичетата.

Окржжностьта на главата у момчетата отъ 10-годишна възрасть е по-голѣма отъ онази на 9-годишнитѣ момчета съ 0·46 см. За момичетата отъ сжщитѣ възрасти тази величина (разлика) се равнява на 0·43 см.

Общата за двата пола срѣдна окржжность на главата за 10-годишнитѣ ученици е = 51·17 см., тя надминава съотвѣтната окржжность на главата у 9-годишнитѣ дѣца съ 0·40 см.

У 10-годишнитѣ момичета пакъ се срѣщатъ двѣ съ много малки глави: $42^1/_2$ и $44^1/_2$ см.

VI. Изслѣдванитѣ ученици на 11-годишна възрасть сж 341; отъ тѣхъ момчета сж 196 учен. и момичета 145 ученич. Селянчета сж 56 души, а гражданчета 285 души. Бащитѣ на 51 уч. сж търговци, бакали и кръчмари, на 59 уч. — чиновници, на 38 уч. — занаятчии, на 145 уч. — работници и 34 уч. сж сираци.

**Окржжность на главата у 11-годишнитѣ момчета.**

Таб. № 11.

| Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ ученици | Количество на изслѣдванитѣ во % | Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ ученици | Количество на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 48 | 1 | 0·51% | $52^1/_2$ | 7 | 3·57% |
| 49 | 7 | 3·57% | 53 | 27 | 13·77% |
| $49^1/_2$ | 5 | 2·55% | $53^1/_2$ | 9 | 4·59% |
| 50 | 21 | 10·71% | 54 | 16 | 8·16% |
| $50^1/_2$ | 8 | 4·08% | 55 | 3 | 1·53% |
| 51 | 38 | 19·38% | $55^1/_2$ | 1 | 0·51% |
| $51^1/_2$ | 9 | 4·59% | | | |
| 52 | 44 | 22·44% | Всичко | 196 | 100% |

Най-много сж тѣзи ученици отъ тази възрасть, на които окржжностьта на главата се възкачва отъ 50 до 54 см. Срѣдната обща окржжность за момчетата е 51·76 см. (Таб. № 11). Тя надминава онази на 10-годишнитѣ момчета едвамъ съ 0·03 см. На какво се дължи това малко нарастване на главата на момчетата отъ 11-годишната възрасть въ сравнение съ 10-годишнитѣ, трудно е да се опрѣдѣли точно. Навѣрно сжществувала е нѣкоя обща причина, която е дѣйствувала неблагоприятно и е задържала ра̀стенето на главата у тѣзи дѣца прѣзъ първитѣ години; може би тази причина да е нѣкоя епидемия между дѣцата.

**Окржжность на главата у 11-годишнитѣ момичета.**

Таб. № 12.

| Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момичета | Количество на изслѣдванитѣ въ % | Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момичета | Количество на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 48 | 3 | 2·08% | 52½ | 6 | 4·13% |
| 48½ | 1 | 0·69% | 53 | 8 | 5·52% |
| 49 | 12 | 8·27% | 53½ | 2 | 1·38% |
| 49½ | 6 | 4·13% | 54 | 4 | 2·76% |
| 50 | 32 | 22·05% | 54½ | 2 | 1·37% |
| 50½ | 9 | 8·21% | 55 | 2 | 1·37% |
| 51 | 33 | 22·74% | | | |
| 51½ | 10 | 6·89% | Всичко | 145 | 100% |
| 52 | 15 | 10·33% | | | |

Срѣдната обща окржжность на главата у момичетата отъ 11-годишната възрасть е 50·97 см. Тази послѣдната въ сравнение съ съотвѣтната величина у момчетата отъ сжщата възрасть е по-малка съ 0·79 см., а по-голѣма отъ срѣдната окржжность на главата у момичетата отъ 10-годишната възрасть съ 0·41 см. (Таб. № 12). Общата за двата пола срѣдна окржжность на главата у 11-годишнитѣ ученици е 51·42 см. Тя надминава съотвѣтната окржжность на главата у 10-годишнитѣ ученици съ 0·25 см.

VII. Отъ 12-годишнитѣ ученици измѣрвания сж направени на 222 души; отъ тѣхъ 142 сж момчета, а 80 момичета. 204 ученика сж отъ основнитѣ училища, а 80 — отъ гимназиятà; за послѣднитѣ дѣца нѣма точни свѣдения относително тѣхното мѣсторождение и занаята на родителитѣ имъ. Бащитѣ на 90 ученика сж работници, на 37 — занаятчии, на 26 — търговци, бакали и кръчмари, на 29 — чиновници и 22 ученика сж сираци; родени въ села сж 33 души, а останалитѣ 189 уч. сж граждани.

**Окржжность на главата у 12-годишнитѣ момчета.**

Таб. № 13.

| Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Число на изслѣдванитѣ въ % | Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Число на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 45 | 1 | 0·71% | 53 | 18 | 12·80% |
| 48 | 1 | 0·71% | 53½ | 5 | 3·55% |
| 49 | 5 | 3·55% | 54 | 7 | 4·98% |
| 49½ | 2 | 1·42% | 54½ | 1 | 0·71% |
| 50 | 11 | 7·82% | 55 | 5 | 3·55% |
| 50½ | 3 | 2·13% | 56 | 1 | 0·71% |
| 51 | 31 | 22·04% | 56½ | 1 | 0·71% |
| 51½ | 9 | 6·39% | 58 | 1 | 0·71% |
| 52 | 36 | 25·60% | | | |
| 52½ | 2 | 1·42% | Всичко | 142 | 100% |

Първиятъ случай е съ окржжность на главата 45 см. Такава окржжность за 12-годишно момче е много малка.

Общата срѣдна окржжность за момчетата отъ 12-годишната възрасть е = 52·04 см., тя е по-голѣма отъ онази на 11-годишнитѣ момчета съ 0·28 см. (Таб. № 13).

**Окржжность на главата у момичетата отъ 12-годишна възрасть.**

Таб. № 14.

| Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момичета | Число на изслѣдванитѣ въ % | Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момичета | Число на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 46 | 1 | 1·25% | 52½ | 1 | 1·25% |
| 49 | 7 | 8·75% | 53 | 4 | 5·00% |
| 49½ | 2 | 2·50% | 53½ | 3 | 3·75% |
| 50 | 12 | 15·00% | 54 | 1 | 1·25% |
| 50½ | 9 | 11·25% | 60 | 1 | 1·25% |
| 51 | 11 | 13·75% | 39½ | 1 | 1·25% |
| 51½ | 11 | 13·75% | Всичко | 80 | 100% |
| 52 | 15 | 18·75% | | | |

Послѣднитѣ двѣ измѣрвания показватъ, че главата у тѣзи двѣ момичета се е развила ненормално: у едното момиче тя е много голѣма (60 см. окржжность), а у другото много малка (39½ см.) (Таб. № 14). Срѣдната обща окржжность на главата у 12-годишнитѣ момичета, като се изключатъ двѣтѣ момичета съ болезнено неправилнитѣ черти, ще бжде: 51·0 см. Тази окржжность е по-голѣма отъ онази у 11-годишнитѣ момичета съ 0·03 см. Разликата между срѣднитѣ окржжности на главата у момчетата и момичетата е 1·04 см.

Общата за двата пола срѣдна окржжность на главата у 12-год. възрасть е 51·67 см., тя е по-голѣма отъ съотвѣтната окржжность на 11-годишнитѣ дѣца съ 0·25 см.

VIII. Отъ 13-годишна възрасть измѣрвани сж 110 момчета и 30 момичета; всичко 140. Отъ тѣхъ селянчета сж 17, а гражданчета 76. Бащитѣ на 48 дѣца сж работници, на 16 — занаятчии, на 10 — търговци, на 8 — чиновници и 11 дѣца сж сираци. За 47 ученика отъ гимназията липсуватъ тия свѣдения.

**Окржжность на главата у 13-годишнитѣ момчета.**

Таб. № 15.

| Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Число на изслѣдванитѣ въ % | Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Число на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 49 | 2 | 1·82% | 54 | 9 | 8·18% |
| 50 | 4 | 3·64% | 54½ | 2 | 1·82% |
| 50½ | 3 | 2·73% | 55 | 1 | 0·91% |
| 51 | 15 | 13·63% | 56 | 2 | 1·82% |
| 51½ | 7 | 6·36% | 57 | 1 | 0·91% |
| 52 | 23 | 20·90% | 58 | 1 | 1·91% |
| 52½ | 2 | 1·82% | | | |
| 53 | 34 | 30·91% | Всичко | 110 | 100% |
| 53½ | 4 | 3·64% | | | |

Срѣдната окржжность на главата за момчетата на 13-годишна възрасть е 52·53 см. Тази послѣдната окржжность е по-голѣма отъ съотвѣтната окржжность на главата у 12-годишнитѣ момчета съ 0·49 см. (Таб. № 15).

**Окржжность на главата у 13-годишнитѣ момичета.**

Таб. № 16.

| Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момичета | Число на изслѣдванитѣ въ % | Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момичета | Число на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 48 | 2 | 6·67% | 52½ | 1 | 3·33% |
| 48½ | 1 | 3·33% | 53 | 2 | 6·66% |
| 49 | 2 | 6·67% | 54 | 4 | 13·33% |
| 49½ | 1 | 3·33% | 55 | 1 | 3·33% |
| 50 | 5 | 16·66% | 56 | 1 | 3·33% |
| 51 | 4 | 13·33% | | | |
| 51½ | 2 | 6·67% | Всичко | 30 | 100% |
| 52 | 4 | 13·33% | | | |

Срѣдната обща окржжность на главата за момичетата отъ тази възрасть е 51·54 см. Тя е по-малка отъ съотвѣтната окржжность на главата у момчетата отъ сжщата възрасть съ 0·99 см, а по-голѣма отъ окржжностьта на главата у 12-годишнитѣ момичета съ 0.54 см. (Таб. № 16).

Общата за двата пола отъ 13-годишната възрасть срѣдна окржжность на главата е 52·29 см. Тази послѣдната е по-голѣма отъ срѣдната обща за двата пола окржжность на главата у 12-годишнитѣ ученици съ 0·62 см.

IX. Отъ 14-годишна възрасть сѫ измѣрени 104 ученика: 91 момчета и 13 момичета. Отъ гимназията сѫ 62 момчета, и за тѣхъ нѣма свѣдения за мѣсторождението и занятието на родителитѣ имъ. Дѣцата отъ народнитѣ училища сѫ на брой 42, и за тѣхъ е извѣстно слѣдното: 4 сѫ селянчета, а 38 — гражданчета; бащитѣ на 18 дѣца сѫ работници, на 8 — търговци, на 8 — занаятчии, на 5 — чиновници и 4 уч. сѫ сираци

**Окрѫжность на главата у 14-годишнитѣ момчета.**

Таб. № 17.

| Окрѫжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Число на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|
| 49 | 2 | 2·18% |
| 50 | 7 | 7·69% |
| 50½ | 3 | 3·29% |
| 51 | 6 | 6·59% |
| 52 | 18 | 19·86% |
| 52½ | 3 | 3·29% |
| 53 | 20 | 21·96% |
| 53½ | 1 | 1·09% |
| 54 | 11 | 12·08% |
| 55 | 12 | 13·16% |
| 56 | 7 | 7·60% |
| 57 | 1 | 1·08% |
| Всичко | 91 | 100% |

**Окрѫжность на главата у 14-годишнитѣ момичета.**

Таб. № 18.

| Окрѫжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момичета | Число на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|
| 50½ | 2 | 15·38% |
| 51 | 6 | 47·14% |
| 51½ | 1 | 7·69% |
| 52 | 1 | 7·69% |
| 52½ | 1 | 7·69% |
| 54 | 1 | 7.69% |
| 56 | 1 | 7·69% |
| Всичко | 13 | 100% |

Общата срѣдна окрѫжность на главата за момчетата е 52·91 см. (Таб. № 17), а за момичетата 51·76 см. (Таб. № 18). Разликата между тѣзи двѣ величини е 1·15 см. Общата срѣдна окрѫжность на главата у момчетата отъ 14-годишна възрасть е по-голѣма отъ онази на 13-годишнитѣ момчета съ 0·38 см. У момичетата отъ 14 и 13-годишна възрасть сѫщата тази величина е равна на 0·22 см. Общата за двата пола срѣдна окрѫжность на главата е 52·77 см., и тя е по-голѣма отъ съотвѣтната окрѫжность на главата у 13-годишнитѣ ученици съ 0·48.

X. Дѣцата по-горѣ отъ 15 години сѫ изключително мѫжки и отъ гимназията. За всички отъ тѣхъ нѣма свѣдения относително тѣхното мѣсторождение и занаята на родителитѣ имъ. Отъ 15 години сѫ измѣрвани 91 момче.

**Окржжность на главата у 15-годишнитѣ момчета.**

Таб. № 19.

| Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Число на изслѣдванитѣ въ % | Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Число на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 50 | 2 | 2·18% | 55 | 15 | 16·33% |
| 51 | 4 | 4·36% | 56 | 5 | 5·45% |
| 52 | 11 | 11·98% | 56½ | 1 | 1·09% |
| 52½ | 3 | 3·27% | 57 | 1 | 1·09% |
| 53 | 19 | 20·69% | Всичко | 91 | 100% |
| 53½ | 2 | 2·18% | | | |
| 54 | 28 | 30·49% | | | |

Срѣдната обща окржжность на главата у момчетата отъ тази възрасть е 53·60 см. Тя е по-голѣма отъ съотвѣтната окржжность на главата у 14-годишнитѣ момчета съ 0·69 см. (Таб. № 19).

XI. На 16 години сж измѣрени 114 момчета.

**Окржжность на главата у 16-годишнитѣ момчета.**

Таб. № 20.

| Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Число на изслѣдванитѣ въ % | Окржжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Число на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 50 | 4 | 3·51% | 56 | 8 | 7·02% |
| 51 | 2 | 1·75% | 56½ | 2 | 1·75% |
| 52 | 9 | 7·89% | 57 | 10 | 8·77% |
| 53 | 17 | 14·91% | 57½ | 1 | 0·88% |
| 53½ | 1 | 0·88% | 58 | 2 | 1·75% |
| 54 | 20 | 17·54% | 59 | 1 | 0·88% |
| 54½ | 1 | 0·88% | 60 | 1 | 0·88% |
| 55 | 32 | 28·06% | Всичко | 114 | 100% |
| 55½ | 3 | 2·63% | | | |

Срѣдната обща окржжность за момчетата на 16-годишна възрасть е 53·94 см. Тя е по-голѣма отъ съотвѣтната окржжность на главата у 15-годишнитѣ момчета съ 0·34 см. (Таб. № 20).

XII. Отъ 17-годишнитѣ измѣрени сж 48 момчета.

**Окръжность на главата у 17-годишнитѣ момчета.**

Таб. № 21.

| Окръжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Число на изслѣдванитѣ въ % | Окръжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Число на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|---|---|---|
| 51 | 1 | 2·08% | 56 | 11 | 22·91% |
| 52 | 4 | 8·33% | 57 | 3 | 6·25% |
| 53 | 7 | 14·58% | 58 | 1 | 2·08% |
| 54 | 12 | 25·00% | Всичко | 48 | 100% |
| 54½ | 2 | 4·17% | | | |
| 55 | 7 | 14·58% | | | |

Седемнадесетгодишнитѣ дѣца иматъ срѣдна окръжность на главата 54·31 см. Тя се различава (е по-голѣма) отъ онази на 16-годишнитѣ момчета съ 0·37 см. (Таб. № 21).

XIII. 18-годишни момчета сѫ измѣрвани 50 души (Таб. № 22).
XIV. 19 „ „ „ „ 26 „ (Таб. № 23).
XV. 20 „ „ „ „ 16 „ (Таб. № 24).

Тѣзи измѣрвания сѫ дали слѣднитѣ резултати:

**Окръжность на главата у**

**18-годишнитѣ.** Таб. № 22.

| Окръжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Число на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|
| 51 | 1 | 2·0% |
| 53 | 9 | 18·0% |
| 53½ | 1 | 2·0% |
| 54 | 13 | 26·0% |
| 54½ | 2 | 4·0% |
| 55 | 11 | 22·0% |
| 56 | 5 | 10·0% |
| 57 | 4 | 8·0% |
| 57½ | 1 | 2·0% |
| 59 | 1 | 2·0% |
| 61 | 1 | 2·0% |
| 64 | 1 | 2·0% |
| Всичко | 50 | 100% |

**19-годишнитѣ.** Таб. № 23.

| Окръжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Число на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|
| 53 | 2 | 7·69% |
| 54 | 7 | 26·92% |
| 55 | 7 | 26·92% |
| 56 | 4 | 15·38% |
| 56½ | 2 | 7·69% |
| 57 | 3 | 11·54% |
| 58 | 1 | 3·85% |
| Всичко | 26 | 100% |

**20-годишнитѣ.** Таб. № 24.

| Окръжность въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ момчета | Число на изслѣдванитѣ въ % |
|---|---|---|
| 53 | 2 | 12·50% |
| 54 | 2 | 12·50% |
| 55 | 4 | 25·00% |
| 56 | 4 | 25·00% |
| 57 | 2 | 12·50% |
| 58 | 2 | 12·50% |
| Всичко | 16 | 100% |

Общата срѣдна окръжность на главата у ученицитѣ отъ 18-годишната възрасть е 54·54 см. (гл. таб. № 22). Сѫщата тази

окржжность за 19-годишнитѣ момчета е 55·19 см. (гл. таб. № 23), а за 20-годишнитѣ — 55·50 см. (гл. таб. № 24).

Разликата между срѣднитѣ окржжности на главата у 17 и 18-годишни момчета е 0·23 см., у 18 и 19-годишнитѣ — 0·65 см. и у 19 и 20-годишнитѣ — 0·31 см.

Въ началото на този отдѣлъ казахъ, че за европееца срѣдно сж намѣрили, че трѣбва да има окржжность на главата = 56 см. (възрастенъ човѣкъ).

За възрастенъ българинъ ние още нѣмаме точно изучена и установена срѣдната окржжность на главата.

Въ 1880—89 д-ръ Бассановичъ, като е събиралъ материали по санитарната етнография на България, правилъ е измѣрвания на главитѣ у българи отъ Ломския окржгъ;[1]) той е намѣрилъ за мжжетѣ срѣдна окржжность на главата — 53·3 см., а за женитѣ — 51·4 см. Измѣрени сж 2116 м. и 167 ж., обаче колко годишни сж били тѣ, селяни или граждани сж, грамотни или неграмотни сж били тѣзи, които сж измѣрвани, какво е тѣхното материално положение и пр., за всичко това авторътъ на измѣрванията нищо не споменава. Срѣднитѣ цифри на окржжностьта на главата, които е получилъ г-нъ Бассановичъ, сж много малки, както за мжжетѣ, тъй и за женитѣ; тѣ навождатъ на мисъль, че сж получени отъ материалъ случаенъ, макаръ и многоброенъ, както авторътъ самъ казва, че даннитѣ му сж получени отъ „относително богатъ антропологически материалъ.“ Не може да се допусне такава малка срѣдна окржжность на главата на възрастенъ човѣкъ; и дѣйствително, както ще видимъ по-долу, г-нъ Ватевъ за солдати отъ сжщия (Ломския) окржгъ е получилъ по-голѣми цифри отъ онѣзи на г-нъ Бассановича.

Г-нъ д-ръ Ватевъ намира въ своитѣ изучвания и наблюдения върху солдати отъ разнитѣ краища на България срѣдни окржжности на главата много по-голѣми отъ горнитѣ. Солдати родени въ юго-западния край на България (Софийски, Кюстендилски и Трънски окржгъ) иматъ срѣдна окржжность на главата = 54·78 см. (за селяни) и 54·95 см. (за граждани). Общата срѣдна окржжность за солдати селяни и граждани отъ този край е 54·79 см. Измѣрвани сж 78 граждани и 960 селяни.

За Южна България срѣдната окржжность на главата у солдати-граждани е 54·50 см., а у солдати-селяни = 54·20 см. Отъ първитѣ изслѣдвания 450 солдати, отъ вторитѣ — 1404 души. Общата срѣдна окржжность на главата за двѣтѣ категории солдати е = 54·20 см.

---

[1]) Гл. Материали за санитарната етнография на България. Сборникъ на Мин. на Просвѣщението, кн. V, ст. 31, 1891 год.

За Сѣверна България се получили слѣднитѣ цифри: у селяни-солдати срѣдната окрѫжность е = 54·70 см., а за граждани-солдати — 54·50 см. Общата срѣдна за двѣтѣ категории солдати окрѫжность на главата е 54·60 см. За Ломския окрѫгъ се получа срѣдна окрѫжность на главата у солдати селяни = 54·61 см. Слѣдователно, г-нъ Ватевъ е получилъ за мѫжетѣ (солдати) отъ Ломския окрѫгъ 54·61 см. срѣдна окрѫжность на главата; тази послѣдната е по-голѣма отъ онази намѣрена отъ г-на Бассановича съ 1·31 см. Свѣденията, които цитирамъ изъ изслѣдванията на г-на Ватева, още не сѫ напечатани. Азъ ги имахъ на разположение благодарение на голѣмата любезность на колегата Ватевъ, за което му благодаря.

Срѣднитѣ числа за Сѣверна България сѫ получени отъ 738 измѣрвания, направени върху солдати-селяни и 394 — върху солдати граждани. Въ нѣкои околии отъ Сѣверна България сѫ се получили за окрѫжностьта на главата още по-голѣми числа; тъй въ Дрѣновска околия за солдати селяни този размѣръ на главата е 55·60 см.

Полученитѣ отъ г-на Ватева данни сѫ много по-точни отъ даннитѣ на г-на Бассановича, защото първиятъ отъ тѣзи двама автори е ималъ на рѫка много по-голѣмъ материалъ, върху който е градилъ своитѣ изводи. Резултатитѣ на д-ра Ватева се приближаватъ къмъ онѣзи, които се получиха за възрастнитѣ ученици отъ моитѣ изслѣдвания. За 19-годишнитѣ ученици азъ получихъ срѣдна окрѫжность на главата 55·19 см.; а за 20-годишнитѣ — 55·50 см. Тѣзи числа сѫ почти такива, каквито виждаме да се получаватъ и отъ измѣрванията на главитѣ у солдатитѣ отъ българската армия.

Ако се прѣобърнатъ периодитѣ, за които стана дума въ началото на статията, въ години и се прѣсмѣтне, съ колко трѣбва да се увеличва главата у човѣка по Liharzik-а за всѣка година отъ живота, то тогазъ ще се получатъ величини, които ще отговарятъ на полученитѣ отъ моитѣ изслѣдвания числа за растенето на главата у българскитѣ ученици. Въ таблица № 25 въ III-та графа сѫ помѣстени срѣднитѣ окрѫжности на главитѣ у бълг. ученици, въ IV-та графа — какви трѣбва да сѫ тѣ по Liharzik-а, а въ V-та графа сѫ посочени, какви сѫ тѣ у рускитѣ ученици по А. Дика.

Изобщо главата въ окрѫжность у българскитѣ ученици е по-малка отъ онази на виенскитѣ ученици, върху които е правилъ своитѣ наблюдения Liharzik; разликата, съ която послѣднитѣ надминуватъ първитѣ въ голѣмината на окрѫжностьта на главата е такава, че колкото по-възрастни сѫ ученицитѣ, толкозъ и тя (раз-

ница) е по-малка; тъй за 6-годишнитѣ тази разница е 1·36 см., за 7-годишнитѣ — 1·61 см., за 15-годишнитѣ — 1·16 см., за 17-годишнитѣ тя е по-малка отъ 1 сантиметъръ, за 18-годишнитѣ — е 0·92 см., за 19-годишнитѣ — 0·53 см., а за 20-годишнитѣ става едвамъ 0·39 см.

Таб. № 25.

| На колко сѫ години | Число на измѣрванитѣ отъ менъ ученици | Срѣдната окрѫжность на главата по моитѣ изслѣдвания | По Liharzik-а за виенскитѣ | По А. Дика за русск. ученици | Съ колко се различава отъ | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | Liharzik | Дикъ |
| 6 | 105 | 50·74 | 52·10 | 51·2 | 1·36 | 0·46 |
| 7 | 289 | 50·75 | 52·36 | 51·6 | 1·61 | 0·85 |
| 8 | 354 | 51·05 | 52·81 | 51·8 | 1·76 | 0·75 |
| 9 | 322 | 51·27 | 53·13 | 51·8 | 1·86 | 0·53 |
| 10 | 268 | 51·37 | 53·44 | 52·6 (53·3) | 1·71 | 0·87 |
| 11 | 196 | 51·76 | 53·72 | 52·3 (53·3) | 1·96 | 0·54 |
| 12 | 142 | 52·04 | 53·99 | 53 (53·3) | 1·95 | 0·96 |
| 13 | 110 | 52·53 | 54·21 | 53·2 (53·7) | 1·68 | 0·67 |
| 14 | 91 | 52·91 | 54·58 | — (54·2) | 1·67 | 1·29 |
| 15 | 91 | 53·60 | 54·76 | — (55·1) | 1·16 | 1·50 |
| 16 | 114 | 53·94 | 54·97 | — (55·7) | 1·03 | 1·76 |
| 17 | 48 | 54·31 | 55·23 | — (55·7) | 0·92 | 1·39 |
| 18 | 50 | 54·54 | 55·46 | — (55·8) | 0·92 | 1·26 |
| 19 | 26 | 59·19 | 55·72 | — — | 0·53 | — |
| 20 | 16 | 50.50 | 55·82 | — — | 0·39 | — |

Въ таб. № 25 сѫ сравнявани полученитѣ срѣдни цифри за окрѫжностьта на главата у момчетата. Въ графата V. въ скоби сѫ турнати цифритѣ, получени отъ измѣрвания, които сѫ правени надъ момчета отъ военни гимназии, а тѣзи цифри, които не сѫ въ скоби, показватъ, какви сѫ срѣднитѣ окрѫжности на главитѣ у дѣца-момчета отъ разни приюти. Главитѣ на дѣцата отъ рускитѣ приюти се приближаватъ по голѣмината си къмъ главитѣ на нашитѣ ученици, когато напротивъ главитѣ на рускитѣ възпитаници отъ военнитѣ гимназии сѫ много по-голѣми отъ нашитѣ. Дѣцата, които постѫпватъ въ военнитѣ гимназии сѫ синове на военни хора (офицери) съ добро материално положение; въ приютитѣ се приматъ най-нещастнитѣ дѣца; независимо отъ това първитѣ се хранятъ и отглеждатъ по-богато, а вторитѣ — доста бѣдно. Навѣрно на това обстоятелство се дължи разницата въ развитието на главитѣ у тѣзи двѣ категории ученици. Освѣнъ това на голѣмината на главата не безъ влияние остава и качеството и количеството на занятията, както и нѣкои наслѣдствености. Въ Руссия до скоро врѣме военното съсловие се е комплектувало изъ срѣдата на дворянството, та по

тази причина е било най-образованото и развитото въ умствено отношение. Тѣзи особености на това съсловие сѫщо сѫ влияли на развитието на главата.

Тъй или иначе, на нашитѣ ученици по окрѫжностьта на главата най-много приличатъ рускитѣ дѣца отъ приютитѣ. Нѣмскитѣ дѣца иматъ по-голѣма глава отъ нашитѣ и по-малка отъ възпитаницитѣ на военнитѣ руски гимназии. Дали малкиятъ размѣръ на окрѫжностьта на главата у нашитѣ ученици въ сравнение съ нѣмскитѣ и нѣкои руски ученици се намира въ зависимость отъ бѣдностьта на българина и отъ неговата назаднина въ интелектуално отношение за сега трудно е да се опрѣдѣли точно.

По закона на Liharzik-а главата у дѣцата въ първитѣ шесть периода отъ живота (до 21 мѣсецъ) расте тъй, че въ всѣки единъ отъ тѣхъ се увеличава въ окрѫжность на $2^1/_2$ см., а отъ VI-и до 23 периодъ растенето се умалява значително; въ всѣки отъ послѣднитѣ периоди главата нараства съ $^{13}/_{34}$ см. или 0·382 см.

Въ моитѣ изслѣдвания не се забѣлѣзва тази правилность въ увеличаването на главата у българ. ученикъ. Има периоди, както отъ първитѣ ученически години, тъй и отъ послѣднитѣ, когато главата расте доста бързо, и наопаки; сѫщата неправилность въ растенето на главата се забѣлѣзва и въ изслѣдванията на д-ра А. Дикъ за рускитѣ ученици.

Таб. № 26.

| Въ кои години | Величини на нарастването на окрѫжностьта на главата | | |
|---|---|---|---|
| | У момчета | У момичета | Наедно за двата пола |
| Отъ 6 год. до 7 год. | 0·013 | 0·03 | 0·03 |
| „ 7 „ „ 8 „ | 0· 28 | 0·16 | 0·15 |
| „ 8 „ „ 9 „ | 0· 22 | 0·31 | 0·32 |
| „ 9 „ „ 10 „ | 0· 46 | 0·43 | 0 40 |
| „ 10 „ „ 11 „ | 0· 03 | 0·41 | 0·25 |
| „ 11 „ „ 12 „ | 0· 28 | 0·03 | 0·25 |
| „ 12 „ „ 13 „ | 0· 49 | 0·54 | 0·62 |
| „ 13 „ „ 14 „ | 0· 38 | 0·22 | 0·48 |
| „ 14 „ „ 15 „ | 0· 69 | — | — |
| „ 15 „ „ 16 „ | 0· 34 | — | — |
| „ 16 „ „ 17 „ | 0· 37 | — | — |
| „ 17 „ „ 18 „ | 0· 23 | — | — |
| „ 18 „ „ 19 „ | 0· 65 | — | — |
| „ 19 „ „ 20 „ | 0 31 | — | — |

Въ таб. № 26 сѫ показани величинитѣ на нарастването на главата у момчетата и момичетата, а тъй сѫщо и заедно взети.

Нарастването на главата въ годината 6—7 е много малко. Обаче тѣзи числа (0·013—0·03 и 0·03 см.) сж неточни по причини, които изложихъ въ началото на статията, когато говорѣхъ за състава на 6-годишнитѣ дѣца.

Най-малко е нараснала главата на момчетата отъ 10—11 г., а за момичетата отъ 11 до 12 год.; въ тази година виждаме, че окржжностьта се е увеличила едвамъ съ 0·03 см., когато прѣзъ другитѣ години нарастването е много по голѣмо; то се е колебало между 0·22 см. и 0.69 см. за момчетата и 0·16 см. и 0·54 см. за момичетата. Срѣдно за момчетата главата е нараствала въ окржжность за възрасть отъ 6 до 20 год. съ 0·33 см. въ година, а за момичетата за възрасть отъ 6 до 14 год. — съ 0·26 см. Слѣдователно, въ възрастьта отъ 6 до 14 год. главата на момичетата расте по-бавно отколкото на момчетата съ 0·07 см. за всѣка година или за периода отъ 6 до 14-годишната възрасть включително — съ 0·63 см. На какво се дължатъ тѣзи колебания въ нарастването на главата въ разнитѣ години у българскитѣ ученици отъ моитѣ изслѣдвания трудно е да се каже; прѣдполагамъ, че най-важната рола въ това сж играли сѣмействата, изъ които сж произлѣзли ученицитѣ, т. е. че дѣцата сж родени отъ родители, които сж дошли отъ разни краища на България.

Като се сравняватъ срѣднитѣ окржжности на главитѣ у момчетата и момичетата, забѣлѣжва се въ всички възрасти едно и сжщо явление, а именно: че главитѣ на момчетата сж по-голѣми отъ главитѣ на момичетата; първитѣ надминаватъ послѣднитѣ срѣдно съ 1·07 см. (Таб. № 27).

Таб. № 27.

| Година на ученицитѣ | Съ колко е по-голѣма главата за българ. учен. | Съ колко момчетата иматъ глави по-голѣми отъ момичетата въ Русия по А. Дикъ |
|---|---|---|
| 6 год. | 1·05 см. | 1·40 см. |
| 7 „ | 1·09 „ | 1·20 „ |
| 8 „ | 1·23 „ | 1·40 „ |
| 9 „ | 1·14 „ | 0·80 „ |
| 10 „ | 1·17 „ | 1·60 „ |
| 11 „ | 0·79 „ | 1·00 „ |
| 12 „ | 1·04 „ | 1·10 „ |
| 13 „ | 0·99 „ | 0·70 „ |
| 14 „ | 1.15 „ | 0·20 „ |

Сжщитѣ почти резултати виждаме да е получилъ и д-ръ А. Дикъ за момичетата и момчетата отъ една военна гимназия, Павловския женски институтъ — и нѣкои петербургски приюти.

**Обща таблица за учениците отъ двата пола.**

Таб. № 28.

| Възрасть | Окръжность на главата, измерена въ сантиметри. | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | 45 | 45½ | 46 | 46½ | 47 | 47½ | 48 | 48½ | 49 | 49½ | 50 | 50½ | 51 | 51½ | 52 | 52½ | 53 | 53½ | 54 | 54½ | 55 | 55½ | 56 | 56½ | 57 | 58 | 59 | 60 |
| | Числото на изслѣдванитѣ ученици. | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| 6 год. момчета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 3 | 2 | 17 | 5 | 16 | 6 | 28 | 4 | 12 | 1 | 6 | — | 3 | — | — | — | 1 | — | — | — | 1 | — |
| 6 год. момичета | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | 3 | 1 | 8 | 4 | 14 | 3 | 15 | 3 | 9 | 1 | 5 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | — | — | — |
| 7 год. момчета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | 4 | 5 | 5 | 32 | 14 | 52 | 18 | 65 | 26 | 35 | 7 | 16 | 3 | 3 | — | — | — | — | — | 1 | — | — | — |
| 7 год. момичета | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | 3 | 3 | 23 | 11 | 53 | 13 | 38 | 15 | 21 | 3 | 12 | 2 | 2 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | — |
| 8 год. момчета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 2 | 3 | 10 | 6 | 22 | 11 | 55 | 19 | 79 | 17 | 73 | 12 | 29 | 4 | 8 | — | 2 | 2 | — | — | — | — | — | — |
| 8 год. момичета | — | — | — | — | — | — | 1 | 1 | 1 | 5 | 5 | 26 | 23 | 65 | 19 | 86 | 21 | 47 | 9 | 22 | — | 3 | 1 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | 1 | — |
| 9 год. момчета | — | — | — | — | — | — | — | 1 | — | — | 1 | 3 | 5 | 9 | 2 | 59 | 16 | 98 | 12 | 53 | 10 | 30 | 5 | 12 | 2 | 3 | — | — | — | — | 1 | — | — |
| 9 год. момичета | — | 1 | 1 | — | — | — | 1 | 1 | — | 4 | 4 | 13 | 10 | 38 | 15 | 70 | 15 | 52 | 10 | 21 | 6 | 2 | 3 | 1 | 1 | — | — | — | — | 1 | — | 1 | — |
| 10 год. момчета | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | — | — | 2 | 2 | 10 | 4 | 28 | 13 | 47 | 25 | 47 | 14 | 41 | 9 | 13 | 5 | 4 | 1 | 1 | — | 1 | — | — | — |
| 10 год. момичета | — | — | — | 1 | 1 | — | — | — | — | 6 | — | 10 | 5 | 22 | 10 | 52 | 17 | 48 | 14 | 40 | 3 | 14 | 1 | 4 | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 11 год. момчета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | — | 7 | 5 | 21 | 8 | 38 | 9 | 44 | 7 | 27 | 9 | 16 | — | 3 | 1 | — | — | — | — | — | — |
| 11 год. момичета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 3 | 1 | 12 | 6 | 32 | 9 | 33 | 10 | 15 | 6 | 8 | 2 | 4 | 2 | 2 | — | — | — | — | — | — | — |
| 12 год. момчета | — | — | — | — | — | 1 | — | — | — | — | — | 1 | — | 5 | 2 | 11 | 3 | 31 | 9 | 36 | 2 | 18 | 5 | 7 | 1 | 5 | — | 1 | 1 | — | 1 | — | — |
| 12 год. момичета | 1 | — | — | — | — | — | — | 1 | — | — | — | — | — | 7 | 2 | 12 | 9 | 11 | 11 | 15 | 1 | 4 | 3 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 |
| 13 год. момчета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 2 | — | 4 | 3 | 15 | 7 | 23 | 2 | 34 | 4 | 9 | 2 | 1 | — | 2 | — | 1 | 1 | — | — |
| 13 год. момичета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 2 | 1 | 2 | 1 | 5 | 4 | — | 2 | 4 | 1 | 2 | — | 4 | — | 1 | — | 1 | — | — | — | — | — |
| 14 год. момчета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 2 | — | 7 | 3 | 6 | — | 18 | 3 | 20 | 1 | 11 | — | 12 | — | 7 | — | 1 | — | — | — |
| 14 год. момичета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 2 | 6 | 1 | 1 | 1 | — | — | 1 | — | — | — | 1 | — | — | — | — | — |
| 15 год. момчета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 2 | — | 4 | — | 11 | 3 | 19 | 2 | 28 | — | 15 | — | 5 | 1 | 1 | — | — | — |
| 15 год. момичета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 16 год. момчета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 4 | — | 2 | — | 9 | — | 17 | 1 | 20 | 1 | 32 | 3 | 8 | 2 | 11 | 2 | 1 | 1 |
| 16 год. момичета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 17 год. момчета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | — | 4 | — | 7 | — | 12 | 2 | 7 | — | 11 | — | 3 | 1 | — | — |
| 17 год. момичета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 18 год. момчета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | — | — | — | 9 | 1 | 13 | 2 | 11 | — | 5 | — | 4 | 1 | 1 | — |
| 18 год. момичета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 19 год. момчета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 2 | — | 7 | — | 7 | — | 4 | 2 | 3 | 1 | — | — |
| 19 год. момичета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 20 год. момчета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 2 | — | 2 | — | 4 | — | 4 | — | 2 | 2 | — | — |
| 20 год. момичета | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| Всичко момчета | — | — | — | — | — | 1 | — | 1 | 1 | 3 | 8 | 25 | 20 | 106 | 43 | 259 | 89 | 415 | 109 | 365 | 61 | 277 | 44 | 164 | 15 | 106 | 7 | 49 | 6 | 28 | 10 | 3 | 1 |
| Всичко момичета | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | — | 2 | 3 | 3 | 21 | 13 | 85 | 55 | 213 | 69 | 310 | 95 | 227 | 61 | 185 | 21 | 35 | 10 | 16 | 3 | 3 | — | 2 | — | 2 | — | 3 | 1 |
| Всичко отъ двата пола | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 2 | 4 | 4 | 24 | 21 | 110 | 75 | 319 | 112 | 569 | 184 | 642 | 170 | 500 | 82 | 312 | 54 | 180 | 18 | 109 | 7 | 51 | 6 | 30 | 10 | 6 | 2 |

*Заб.* Единъ 18 годишенъ ученикъ съ окръжность 61 см. и одинъ — съ 64 см.

Въ края на статията си, ако се обърнемъ къмъ всичко погорѣ казано и го резумираме, ще получимъ слѣднитѣ изводи:

1) Главата въ окрѫжность у българскитѣ ученици е по-малка отколкото у нѣмскитѣ ученици и у рускитѣ; въ това отношение нашиятъ ученикъ се приближава повече къмъ рускитѣ дѣца отъ приюритѣ.

2) Нарастването на главата у българския ученикъ върви за разнитѣ години неправилно и се постоянно колебае. Статистиката дава такива резултати, които каратъ да се мисли, че черепътъ у българския ученикъ окостенява по-късно, отколкото у нѣмеца.

3) Нарастването на окрѫжностьта на черепа на бълг. ученици се продължава всичкото врѣме отъ 6 до 20-годишната възрасть.

4) Голѣмината на главата въ окрѫжность се колебае между границитѣ 47 и 58 см. Между 3620 ученика, които сѫ изучвани и мѣрени, имало е 24 дѣца, на които главитѣ сѫ били по-голѣми или по-малки отъ горнитѣ норми; тѣзи ученици сѫ имали ненормални черепи: единъ е ималъ глава съ окрѫжность $39^{1}/_{2}$ см, (когато дѣцата обикновено се раждатъ съ 34—35 см. глава и на третия мѣсецъ иматъ такава глава), другъ е ималъ — 40 см. трети — 41 см. и т. н. до 47 см. Съ голѣми глави е имало всичко 4 души; отъ тѣхъ единиятъ е ималъ 61 см., вториятъ — 64 см. и двама — по 60 см. глава.

5) Окрѫжностьта на главата у момчетата е по-голѣма отъ колкото у момичетата срѣдно съ 1·07 см.

6) Окрѫжностьта на главата у ученицитѣ на възрасть отъ 6 до 20 год. нараства ежегодно срѣдно съ 0·30 см., а за цѣлия периодъ отъ 6 — 20 год. съ 5·15 — 5·20 см. За рускитѣ ученици увеличаването на главата въ окрѫжность за всѣка година отъ сѫщитѣ възрасти е у момчетата — 0·37 см., а у момичетата — 0·47 см.

(Слѣдва).

# Юго-западна България въ флористично отношение.

Отъ А. Тошевъ.

(Продължение).

---

## Boragineae Juss.

### Heliotropium L.

H. suaveolens M. B. (H. turcicum Friv., H. odorum Stev.). По чанаритѣ въ долината на р. Рила не далечъ отъ Пастра.

H. europaeum L. (H. subcanescens Stev.). Обикновено всждѣ по неразработенитѣ мѣста и по нивитѣ между с. Лѣсковецъ и мѣстностьта Прѣслапъ.

### Symphytum L.

S. tuberosum L. По влажнитѣ залѣсени мѣста на Люлинъ пл. между Владая и ман. Св. Кралъ.

### Anchusa L.

A. officinalis L. Всждѣ изъ ливадитѣ по политѣ на Бричеборъ и Еленинъ върхъ.

A. officinalis L., var. angustifolia? По трѣвиститѣ мѣста и ридоветѣ около Германския манастиръ въ Лозенска пл.

A. Barrelieri D. C. (Myosotis obtusa W. K.) По сухитѣ неразработени и припечни мѣста между Погановския ман. и с. Власи.

### Pulmonaria L.

P. mollis Wolf. (P. montana Lej.). По залѣсенитѣ склонове на Влашка пл.

P. azurea Bess. (P. angustifolia L.). Въ околноститѣ на Милкова ливада въ пролома на Искъра (Вж. Vel. Fl. blg. 395—396).

P. officinalis L. Туй рѣдко за България растение събрахъ между храсталацитѣ и въ гората между Кирилова поляна и Рибнитѣ езера. По-рано намѣрено на Витоша. (Vel. 1893).

### Echium L.

E. rubrum Jcq. (E. acutifolium Lhm., E. clavatum Wld.). По трѣвиститѣ мѣста изъ джбовата гора около с. Държина.

E. altissimum Jacq. (E. italicum K., E. asperrimum Lam.). По трѣвиститѣ мѣста въ околноститѣ на Кюстендилъ. По Георгиева обикн. въ източна България. (Мсб. V, 233).

E. vulgare L. Въ долината на Любатска рѣка и нейнитѣ притоци. Всждѣ почти въ юго-западна България. Срѣща се до 1400 м.

### Onosma L.

O. stellulatum W. K. По сухитѣ каменисти мѣста до с. Власи. Вж. Vel. Fl. blg. 397.

O. tubiflorum Vel. 1890. По скалитѣ между с. Пастра и войнишката кула на Илиина рѣка.

### Lithospermum L.

L. purpureo-coeruleum L. Твърдѣ об. растение всждѣ по политѣ на Влашка пл., въ гората на Лозенска пл. между шубрацитѣ и по залѣсенитѣ мѣста на Люлинъ пл.

L. officinale L. По трѣвиститѣ мѣста край потока въ Копански долъ. Достига височина близу метръ.

L. arvense L. Всждѣ въ околноститѣ на Милкова ливада въ пролома на Искъра. Об. въ цѣла почти юго-западна България.

### Myosotis L.

M. caespitosa F. Sch. Изъ мочуритѣ и по тръсището при изворитѣ на р. Бистрица на в. Бекъ-бунаръ въ Осоговска пл. Край ручеитѣ по сѣвернитѣ склонове на Руй.

M. idaea Boiss et Hldr. β). subsp. macedonica Velen. Charrel. 1893. На групи между шубрацитѣ по юго-източнитѣ трѣвисти склонове на Люлинъ пл. По-рано намѣрено надъ Станимака. (Стр.)

M. stricta Lnk. Въ парка на Военното училище въ София. Об. въ цѣла почти юго-западна България.

M. silvatica Hffm. Об. въ буковата гора около Германския манастиръ въ Лозенска пл.

M. aplestris Schm. (M. montana M. B., M. suaveolens W. K.). Въ изобилие край потоцитѣ на Еленинъ в. между 1500—2000 м. Екз. сж сжщи, като ония отъ Витоша.

M. intermedia Lnk. По камениститѣ мѣста въ гората около Погановския манастиръ.

M. lithospermifolia Wlld. (M. suaveolens W. K.). Въ изобилие изъ гората по трѣвиститѣ мѣста въ Люлинъ планина. Вж. Vel. Fl. blg. 648.

### Cynoglossum (L).

C. pictum Ait. (C. cherifolium Scp., C. creticum Vill.). По сипеитѣ между Цървена ябълка и с. Колуша (Осоговска пл.). Между шубрацитѣ по политѣ на Влашка пл. и в. Руй. По сухитѣ мѣста въ гората на Люлинъ пл.

C. nebrodense Guss. По залѣсенитѣ склонове на Божидарица въ Осогов. пл. За пълната диаг. вж. Vel Fl. blg. 404.

### Echinospermum Sw.

E. Lappula Lehm. Въ долината на Долно-Мелняшката рѣка. По мѣстностьта Прѣслапъ и по пжтя за с. Горна Врабча. Обик. въобще въ югозападна България по каменаститѣ неразработени мѣста.

## Solanaceæ Bartl.

### Hyoscyamus (L).

H. niger L. Въ долината на Лозенска рѣка въ Лозенска пл.

### Physalis L.

Ph. Alkekengi L. По ридоветѣ около ман. Св. Арахангелъ въ долината на Ерма, не далечъ отъ Трънъ.

### Solanum L.

L. Dulcamara L. По влажнитѣ трѣвисти мѣста край р. Ерма, по политѣ на Влашка пл. и по течението на Лозенска рѣка.

## Personatæ L.

### Verbascum L.

V. phlomoides L. (V. australe Schrad.). Въ долината на р. Сушица.

V. Lychnitis L. Всждѣ по сипеитѣ между с. Богословъ и с. Колуша (Кюстендилско); въ долината на Ерма. Обик. въ цѣла почти юго-западна България.

V. glabratum Friv. 1836. (V. leiostachyon Grsb.). По камениститѣ мѣста на в. Руй. Пò-рано намѣрено при Калоферъ (Стриб. 1890.) и при Сливенъ (Wagner). За опис. вж. Vel. Fl. blg. 416.

V. phoeniceum L. По сухитѣ пѣсъкливи мѣста въ Гоиндолското землище и изобщо между Държина и Желюша.

V. phoeniceum L. β) amplexicaule Vel. Въ гората около Германския манастиръ въ Лозенска пл.

## Scrophularia L.

S. canina L. (S. chrysanthemifolia W.). По камениститѣ и пѣсъкливи мѣста между с. Сиришникъ и Горна Врабча.

●S. aestivalis Grsb. По скалитѣ на в. Шапка и Църни камъкъ въ Осоговска пл. Стебло 40—70 см., срѣдни листа 8—10 см. × 3—6 см. (безъ листната опашка), кутийка 5—6 мм., вѣнче 10—12 мм. × 5—6 мм.

S. nodosa L. По ридоветѣ край р. Поломщица при Долна Мелня.

S. Scopolii Hpe. (S. glandulosa W. K., S. auriculata Scop.) По залѣсенитѣ и трѣвисти мѣста въ околноститѣ на Рилския манастиръ.

## Digitalis L.

D. lanata Ehrh. (D. Winteri Roth., D. orientalis Lam.). Доста обикновенъ видъ между букаша въ Рудина пл., Барносъ, Щърби камъкъ и Дъсчанецъ. Въ околноститѣ на Трънъ.

D. ambigua Murr. (D. grandiflora Lam., D. Ochroleuca Jcq.). Изъ ливадитѣ по горististѣ мѣста между Княжево и ман. Св. Краль въ Люлинъ пл. Между Тоскова бичкия и Марицинитѣ езера. По залѣсенитѣ мѣста въ долината на Бѣли Искъръ, об. раст. Всѫдѣ по ливадитѣ на в. Патарица, Уши, около Мусулската мина и др. погранични височини.

D. viridiflora Lndl. Доста обикн. растение по склоноветѣ на Еленинъ в. и около Рибнитѣ езера. Намѣстѣ прѣдава бѣлѣзнявъ колоритъ на почвата. Достига до 2000 м. между Тоскова бичкия и Марицинитѣ езера.

## Antirrhinum (L).

A. Orontium L. По канаритѣ на Голо Бърдо надъ с. Батановци.

## Linaria Juss.

L. spuria Mill. По голежитѣ и сухитѣ трѣвисти мѣста между с. Батановци и Лѣсковецъ.

L. vulgaris L. forma. Всждѣ разпространенъ видъ между с. Сирищникъ и Трънъ, особно край потоцитѣ. По склоноветѣ на в. Руй, по в. Вильо-коло, по сипеитѣ между с. Богословъ и Колуша, въ долината на Ерма и на много други мѣста въ юго-западна България, особно по камениститѣ почви.

L. genistaefolia Mill. Об. растение въ ю.-западна България, главно по камениститѣ мѣста.

L. genistaefolia Mill. $\gamma$) var. *orbelica* Vel. Този вариететъ, откритъ прьвъ пжть на Мусалла отъ Стриб., се срѣща по сипеитѣ между Богословъ и Колуша (Кюстендилско). Вж. Vel. Fl. blg. Suppl. I. 212.

L. dalmatica L. По лѣсиститѣ мѣста въ долината на Патаришка рѣка.

L. dalmatica L. var. *grandiflora* Dsf. (L. calycina Boiss.). Доста обикнов. растение по политѣ на Еленинъ в. Този вариететъ изглежда доста разпространенъ всждѣ въ Рила и високитѣ Родопи. За подр. опис. вж. Vel. Fl. blg. 426.

L. concolor Grsb. По камениститѣ мѣсга между Желюша и с. Поганово. Между Трънъ и с. Одоровци.

## Veronica L.

V. Anagallis L. Край потоцитѣ по политѣ на в. Руй. Въ водата при Поцърненскитѣ ханчета. По мочурливитѣ мѣста въ долината на Бѣли Искъръ и по политѣ на Мусалла.

V. urticaefolia Jacq. (V. latifolia L.). По залѣсенитѣ трѣвисти мѣста въ околноститѣ на Рилския манастиръ по политѣ на Бричеборъ. Този видъ най-напрѣдъ у насъ е намѣренъ въ долинитѣ на рѣкитѣ Чавча и Крайна рѣка въ Родопитѣ (Вж. Георгиевъ, Мсб. V, 333).

V. chamaedrys L. Всждѣ по трѣвиститѣ мѣста въ пролома на Искъра, въ околноститѣ на София, по склоноветѣ на Люлинъ пл. заедно съ V. Buxbaumii Ten. Об. растение.

V. officinalis L. По трѣвиститѣ мѣста по политѣ на Бричеборъ, въ долината на Горна Марица, между Радуилъ и Тоскова бичкия.

V. multifida L. (V. austriaca Jcq.). Всждѣ разпространено растение въ околноститѣ на Милкова ливада въ пролома на Искъра. Край потоцитѣ по склоноветѣ на Еленинъ в. Достига докждѣ 2000 м. По пѣсъкливитѣ мѣста и по сипеитѣ между гората Кукла и с. Поганово. Вариира.

V. dentata Schm. По камениститѣ мѣста въ околноститѣ на Милкова ливада.

V. Teucrium L. По мочурливитѣ склонове на Еленинъ в. До 2000 м.

V. spicata L. По сухитѣ ридове на Лозенска пл. Между шубрацитѣ въ Влашка пл.

●V. bellioides L. Между грамудацитѣ на самия върхъ на Мусалла. Изглежда доста разпространено по алпийскитѣ родопски поляни.

●V. alpina L. β) var. *Musalae* Vel. По влажнитѣ мѣста въ алпийския поясъ на Еленинъ върхъ. Надминава 2000 м. Намѣрено по-рано прѣзъ августъ 1897. отъ Стрибрни. Вж. Vel. Fl. blg. Suppl. I. 215.

V. serpyllifolia L. (V. Bungabecca Jka). По влажнитѣ трѣвисти мѣста въ гората на Люлинъ пл.

V. Buxbaumii Ten. (V. persica Poir.). По склоноветѣ на Люлинъ пл.

V. thessalica Benth. *var. Toševi*. По Еленинъ в. въ Рила. За тоя новъ вариететъ за науката вж. Vel., Plantae novae bulgaricae въ Oester. botan. Zeits. 1902.

## Odontites Hall.

●O. glutinosa M. B. (O. ixodes Boiss. Held.). Туй рѣдко за българската флора растение се срѣща по варовититѣ скали на Църковище до с. Полска-Скакавица, по канаритѣ на Голо-Бърдо. Сравнително по-едри екземплари и въ по-голѣмо количество събрахъ по каменистия теренъ на Вуча поляна. Пò-рано намѣрено въ Рила (Pč), и въ Родопитѣ при Сотиръ и Бойково (Šk).

O. rubra Pers. (O. serotina Rchb.). По канаритѣ и припечнитѣ мѣста по Прѣкръсте до Ловничкото ждрѣло. Об. въ цѣла почти юго-западна България.

O. lutea L. По сухитѣ варовити ридове около с. Полска-Скакавица.

## Euphrasia (L).

E. officinalis (L). Schek. Въ изобилие по политѣ на Еленинъ в., по пѣсъкливитѣ брѣгове на Илиина рѣка, по камениститѣ мѣста на Бекъ бунаръ, по Руй, по ливадитѣ между Горна-Любата и Дъсчанъ Кладенецъ, по Мусалла и др. Вариира.

## Rhinanthus L.

R. major Ehrh. (Alectorolophus grandiflorus Wllr., R. Crista galli L.). Обикновено изъ ливадитѣ по склоноветѣ на Бричеборъ.

Вж. Vel. Fl. blg. Suppl. I. 218. За бълг. названия вж. Георгиевъ, Мсб. V, 334.

R. rumelicus Vel. 1887. Твърдѣ разпространено растение изъ ливадитѣ между с. Държина и Планинички ридъ. Изглежда доста разпространено въ западна и централна България. Стебло 15—20 см., срѣдни листа 2 см. × 3 мм., съцвѣтие 4—5 см. дълго, цвѣтъ $1^1/_2$ см. дълъгъ, чашка, прѣди разцъвтяването 7. мм. дълга, слѣдъ цъвтенето 11—12 мм. За пълната диагноза вж. Vel. Fl. blg. 433—434.

●R. angustifolius Gm. По склоноветѣ на Мусалла и по горното течение на Бѣли Искъръ.

## Pedicularis L.

●P. verticillata L. Изъ алпийскитѣ и подалпийски ливади около Рилския манастиръ и по влажнитѣ склонове на Мусалла надъ 2000 м.

●P. Oederi Vahl. (P. versicolor Whlnb., P. asplenifolia Bmg.). По камениститѣ склонове на Еленинъ в. Растението, за което говори Георгиевъ (Мсб. V, 333), безъ да му посочи вида по липса на плодове, вѣроятно е това, що събрахъ по сжщитѣ почти мѣста.

●P. leucodon Grsb. (P. occulata Jka.). По мочурливитѣ поляни въ гората надъ Германския манастиръ въ Лозенска пл.; по билото на Люлинъ пл. По Марковъ ридъ между с. с. Поганово и Желюша.

## Melampyrum L.

M. arvense L. Тукъ-тамъ по сухитѣ склонове на Люлинъ пл. Изъ нивитѣ около с. Изворъ (Кюстендилско).

●M. silvaticum L. Въ околноститѣ на Демиръ-капийския войнишки постъ по влажнитѣ мѣста между клекашитѣ. Въ гората между Чамъ-Кория и Тоскова бичкия.

# Orobancheae Rich.

## Phelipaea Dsf.

Ph. coerulea C. A. M. (Orob. coer. Vill.). Изъ кукурузитѣ между с. Лѣсковецъ и мѣстностьта Прѣслапъ.

## Orobanche (L).

O. gracilis Sm. (O. cruenta Bertol.) По залѣсенитѣ склонове на Люлинъ пл.

O. alba Steph. По сжщитѣ мѣста, дѣто се срѣща и горното.

O. caryophyllacea Sm. Изъ гората на Влашка пл.

O. Epithymum D. C. (O. sparsiflora Wllr.). Въ долината на р. Ерма между с. Петаченци и Одоровци.

O. rubens Wallr. По политѣ на в. Уши, въ гората не далече отъ Мусулската мина. По сѣверо-източнитѣ залѣсени склонове на Лозенска пл. Въ джбравата между Владая и ман. св. Кралъ въ Люлинъ пл.

## Labiatae Juss.

### Teucrium L.

T. Chamaedrys L. По сухитѣ припечни мѣста на Руй, въ долината на Бѣли Искъръ. Срѣща се на много мѣста по планинитѣ въ юго-западна България.

T. Polium L. По сухитѣ варовити ридове около с. Периволъ, Стенско, Полска Скакавица и по Голо Бърдо.

T. pannonicun A. Kern. Рѣдко растение по непристжпнитѣ варовити скали на Одоровско ждрѣло на Ерма.

T. pannonicum A. Kern. β) var. *Skorpili* Vel. (T. Skorpili Vel. Fl. blg. 443). По скалитѣ на Голо бърдо.

### Ajuga L.

A. reptans L. По трѣвиститѣ мѣста изъ буковата гора въ Влашка пл., по Люлинъ пл., около Милкова ливада.

A. genevensis L По неразработенитѣ трѣвисти мѣста и по ливадитѣ вснждѣ по Люлинъ пл., Лозенска пл., около София и пр. Разпространено повече отъ горното.

●A. pyramidalis L. По мочурливитѣ ливади и между клекашитѣ на пжтя отъ Говедарника за Рибнитѣ езера въ Рила.

A. Chamaephytis Schreb. Всждѣ по скалитѣ и припечнитѣ мѣста около Германския манастиръ, по нивитѣ на Голо-бърдо и много други мѣста въ цѣла почти юго-западна България, разпространено растение.

A. Chia Schreb. По изложенитѣ на припекъ мѣста и по Планинички и Марковъ ридъ, между с. Поганово и Желюша. Порано намѣрено до Пловдивъ и Сливенъ (Šk.).

A. Laxmanii Bth. Между гората Кукла и Погановския манастиръ. По голитѣ ридове около Германския манастиръ. Въ гората

Зѫбелъ до с. Полска Скакавица. За бълг. название вж. Георгиевъ Мсб. V, 345.

## Salvia L.

S. glutinosa L. Твърдѣ обикновено растение по сѣнчеститѣ гористи мѣста и по ридоветѣ между с. Богословъ и с. Колуша (Кюстендилско). Пò-изобилно въ долината на Любатска рѣка и въ мѣстностьта Боте.

S. pratensis L. Тукъ-тамъ изъ дѫбовата гора между Власи — Държина — Желюша.

S. nemorosa L. (S. silvestris Auct.). Всѫдѣ по ридоветѣ около Германския манастиръ въ Лозенска пл.

S. verticillata L. Въ долината на Любатска рѣка, по Руй и др.

## Scutellaria L.

S. orientalis L. По ронливитѣ сипеи въ Радановъ долъ, до с. Горановци (Кюстендилско).

S. Columnae All. (S. pallida Guss., S. Gussonei Ten.). По залѣсенитѣ мѣста около Девебагъръ.

S. altissima L. По сѣнчеститѣ каменисти мѣста въ Влашка пл.

## Prunella L.

P. vulgaris L. Твърдѣ об. растение всѫдѣ по ливадитѣ и неразработенитѣ трѣвисти мѣста въ юго-западна България.

P. grandiflora Jacq. Всѫдѣ по ливадитѣ около Рилския ман.

P. alba Pall. По полянитѣ надъ с. Горна Врабча. По нивитѣ въ мѣстностьта Тевнилѫкъ въ Коньова пл., по Прѣкръстие, въ Лозенска пл. и пр.

## Melittis L.

M. melissophyllum L. (M. grandiflora Sm.). Въ гората и между шубрацитѣ по Люлинъ пл., Лозенска пл., по политѣ на Влашка пл.

## Lamium L.

L. Galeobdolon L. (Galeobdolon luteum Huds.). По залѣсенитѣ склонове на Люлинъ пл. и въ околноститѣ на Милкова ливада въ пролома на Искъра.

L. bithynicum Bnth. (L. inflatum Heuff., L. garganicum var. glabratum Grsb.). По сѣнчеститѣ каменисти мѣста между шубрацитѣ въ Влашка пл. Въ долината на Бѣли Искъръ, между Демиръ-капия и с. Бѣли Искъръ. Долни и срѣдни листа 3 с.м. $\times$ 2½—3 с.м., чашка 12—14 м.м. За подробности вж. Vel. Fl. blg. 451.

L. maculatum L. (L. rugosum L.). По каменеститѣ мѣста около Милкова ливада, по склоноветѣ на Еленинъ в., въ буковата гора около Рилския манастиръ.

## Galeopsis L.

G. versicolor Curt. (G. speciosa Mill.). По каменеститѣ трѣвисти мѣста въ Урдина пл., Щерби пл., Дъсчанъ кладенецъ и Руй.

G. Tetrahit L. По голитѣ ридове около Брѣзникъ.

## Betonica L.

B. officinalis L. По трѣвиститѣ склонове на в. Руй.

## Stachys L.

●S. alpina L. По трѣвиститѣ мѣста въ буковата гора между Рилския манастиръ и войнишката кула на Илиина рѣка.

S. silvatica L. Тамъ, дѣто и горното.

S. palustris L. Въ долината на Ерма, край самата вода.

S. recta L. По трѣвиститѣ поли на Люлинъ пл.

S. annua L. (S. adenocalyx C. K, S. micrantha C. K.). По неразработенитѣ мѣста, орницитѣ, стърнищата и кукурузитѣ между Батановци и Лѣсковецъ. Тур. Кованъ-оту.

S. spinulosa Sibth. et Sm. fl. graec. prodr. vol. 1 p. 410. (S. Milani Petrov.!) Доста рѣдко растение по труднодостѫпнитѣ варовити скали на Одоровско ждрѣло. По-рано намѣрено при Сливница отъ Панчичъ и при Костинбродъ до Искъра (Vel.). Вж. Fl. blg. 457—458. Сѫщиятъ видъ се намира и по бърдата около Битоля (Plantes de la Macédoine, par Grecescu, 43.)

## Sideritis L.

S. montana L. По варовититѣ скали на Прѣкръстне.

## Nepeta L.

N. Cataria L. По каменеститѣ мѣста въ долината на Ерма, по Прѣкръсте заедно съ горния видъ и др.

## Glechoma L.

G. hederacea L. По ридоветѣ около Милкова ливада.

G. hirsuta W. K. По неразработенитѣ мѣста въ околноститѣ на Милкова ливада, особно по върховетѣ Радешъ и Яблената. Въ гората между Владая и ман. Св. Кралъ въ Люлинъ пл.

## Hyssopus L.

H. officinalis L. (H. angustifolius M. B., H. orientalis Wlld.). По голитѣ варовити скали на Прѣкръстие, по скалитѣ на Ловничко ждрѣло и въ околноститѣ на Трънъ.

## Calamintha (Mch.).

C. grandiflora Mch. Изъ буковата гора въ мѣстностьта Боте́, като се слиза къмъ Копански долъ. По сѣнчеститѣ гористи мѣста въ Тевнилжкъ въ Коньовска пл.

●C. alpina Lam. (Acinos alp. Mch.). Обикновено по голия каменистъ теренъ и по сипеитѣ между държавната гора Кукла и с. Поганово. Изобилно по канаритѣ на Еленинъ в.

C. patavina Jacq. (C. rotundifolia Rchb. Friv.). По сухитѣ голежи на в. Уши, не далечъ отъ Мусулската мина и по сипеитѣ на Църни камъкъ въ Осоговска пл.

C. suaveolens Sm. (C. Patavina β) acuminata Grsb.). По сухитѣ ридове въ долината на Ерма между Трънъ и Одоровци. Въ суходолието Сушица.

## Micromeria Bth.

M. cristata Grsb. (Thymus inodorus Friv., M. xylorhiza Boiss.). По варовититѣ припечни скали на Ловничко ждрѣло, по Прѣкръстие и Църковище до с. Полска-Скакавица. За подр. вж. Vel. Fl. blg. 465.

## Satureja (L).

S. Kitaibelii Wrzb. (S. variegata Host.). По сипеитѣ и варовититѣ скали между Цървеняно и Коньово, по Голо-бърдо, по течението на Трънска рѣка, между Трънъ и Одоровци, по Църковище и Прѣкръстие, обикн. растение.

## Origanum L.

O. vulgare L. По неразработенитѣ каменисти мѣста между Чамъ-кория и Тоскова бичкия. Изъ буковата гора на Рудина пл., Щерби камъкъ, Барносъ, Руй; въ долината на Любатска рѣка и др. Бълг. *черновръшка* (Горна и Долна Любата). Сушатъ го за чай.

## Thymus (L).

●T. Chamaedrys Fries. По открититѣ и пѣсъкливи склонове на Руй и по политѣ на Бричеборъ (Рила), доста об. растение.

●T. dalmaticus Freyn. Обикновено по изложенитѣ на припекъ каменисти мѣста въ Люлинъ пл. Срѣща се и по високитѣ подалпийски ливади на Осоговска пл. (Vel.).

T. humifusus Brnh. Туй рѣдко за българската флора растение се срѣща въ алпийския поясъ на Еленинъ в. По-рано намѣрено надъ Станимака и Текира (Vel.). Вж. бѣлѣж. у Vel. Fl. blg. Suppl. I, 237.

T. heterotrychus Grsb. По камънацитѣ и сипеитѣ между Богословъ и Колуша (Кюстендилско). Стебла 8—12 с.м. дълги, срѣдни листа 12 мм. × 3—4 мм., чашка 3 мм. дълга.

●T. Vandasii Vel. 1889. По канаритѣ на в. Руенъ. Пó-рано туй растение е било намѣрено въ алпийския поясъ на Осоговска пл. отъ Веленовски и Вандасъ.

T. Jankae Čelak. Доста обикновено растение по скалитѣ на Влашка пл. и по Одровско ждрѣло. На припечнитѣ канари между 1800 и 2000 м. около Рибнитѣ езера, по канаритѣ на Осоговскитѣ височини (Руенъ, Шапка) и по камениститѣ склонове на Мусалла откъмъ Мариципитѣ езера. Намѣрено е още въ Юмрукчалъ (Vel.) и надъ Сливенъ (Friv., Jka, Šk.). За подробното описание на горнитѣ три вида вж. Vel. Fl. blg. 469—470.

T. serpyllum L. Вездѣ по камениститѣ мѣста на Хайдушки Прѣслапъ, Патарица, Уши, въ Рудина пл., Влашка пл., по политѣ на Мусалла, между Чамъ-Кория и Тоскова бичкия и др. За бълг. назв. вж. Георг. Мсб. V, 335.

## Mentha L.

M. tomentosa Urv. (M. canescens Sieb., M. Sieberi C. K., M. silv., var. stenostachya Boiss.). По влажнитѣ мѣста и мочуритѣ въ подножието на Руй.

M. silvestris L. Изъ мочуритѣ и крайпоточнитѣ мѣста между Босилеградъ и Горна-Любата.

M. aquatica L. Доста об. растение въ долината на Ерма, въ мочуритѣ около Студенецъ и пр.

### Lycopus L.

L. europaeus L. (L. decrescens C. K.). Всждѣ край водитѣ около Трънъ, Ловница и др. Об. растение.

## Lentibularieae Rich.

### Pinguicula L.

●P. vulgaris L. Всждѣ по торфнитѣ поляни и около снѣжнитѣ соспи на Еленинъ в., около Рибнитѣ езера и по тръсището на Марица.

## Primulaceae Vent.

### Lysimachia L.

L. dubia Ait. По мочурливитѣ мѣста край горна Марица, между Чамъ-кория и Марициннитѣ езера. По-рано намѣрено изъ чалтицитѣ около Пловдивъ, при Каваклий и край шосето Ловечъ—Плѣвенъ (вж. Мсб. XVIII, 94).

### Anagallis L.

A. arvensis L. Изъ нивитѣ около Батановци, Брѣзникъ и др.

### Saldanella L.

●S. pusilla Bmg. Около снѣжнитѣ соспи, па дори и подъ снѣга около Рибнитѣ езера и по Еленинъ в. За подробното описание на туй растение вж. Георг., Мсб. V. 336.

### Primula L.

P. officinalis Jacq., var. suaveolens Bert. Изъ буковата гора по склоноветѣ на в. Радешъ надъ Милкова ливада. Обикнов. въ цѣла юго-западна България по низкитѣ гористи мѣста.

●P. exigua Vel. 1886. (P. farinosa L., var denudata Panč.), Около снѣжнитѣ соспи и мочурливитѣ поляни надъ 2000 м. около Рибнитѣ езера и по Еленинъ върхъ. Стрѣлица 5—8 с. м. висока, листа 2—3 с. м. × $^1/_2$—1 с. м. За подр. описание вж. Vel. Fl. blg. 478. Георгиевъ разглежда този видъ като P. farinosa L. var. exigua Pax.

●P. minima L. По сжщитѣ мѣста като горното въ съсѣдство съ Ranuculus crenatus W. K., Androsace hedreantha Grsb. и други алпийски видове. По-низко отъ 2000 м. го не намѣрихъ. Разпространено всждѣ почти по високитѣ родопски и рилски върхове.

●P. deorum Vel. 1890. Обикновено растение около снѣжнитѣ соспи край Рибнитѣ езера. Придава приятно виолетовъ колоритъ на терена. За описанието на тоя красивъ видъ вж. Vel.. Fl. blg. 479. Интересна е бѣлѣжката за сжщия отъ Георгиевъ, Мсб. V, 341—343.

### Androsace L.

●A. hedreantha Grsb. Заедно съ горнитѣ по сжщитѣ мѣста. По-низко отъ 2000 м. се не забѣлѣзва. Листа 5—10 мм. × 2—3 мм.; при цъвтенето стрѣлица 5—8 мм., а при завързването — отъ 3—5 см. дълга, чашка $3^1/_2$ мм. дълга и 3 мм. широка.

## Plumbagineae Vent.

### Goniolimon Boiss.

G. tataricum Boiss γ) var. dalmaticum Rchb. (Statice incana Vis.). По варовититѣ скали между с. Ръждавица и Полска Скакавица.

### Armeria W.

A. majellensis Boiss. По влажнитѣ и мочурливи подалпийски ливади по склоноветѣ на Еленинъ върхъ. Осамотени екземплари се срѣщатъ и надъ 2000 м. По влажнитѣ каменисти мѣста на Бричеборъ. Стрѣлица 25—35 см., външни листца 2—$2^1/_2$ мм. широки, вжтрѣшни 1 м. м. широки, главички 18 м. м. въ диаметръ.

●A alpina Wlld. По влажнитѣ мѣста между грамудацитѣ на Мусалла, на вис. 2600 м.

Armeria sp. По подалпийскитѣ ливади на Патарица, Бабина поляна, Хайдушки прѣслапъ, Уши и др.

## Plantagineae Vent.

### Plantago L.

P. media L. По трѣвиститѣ мѣста подъ шубрацитѣ въ Влашка планина, по ливадитѣ около Рилския манастиръ, въ Люлинъ и Лозенска пл. и др. Обикновено.

●P. gentianoides Smith. (P. scardica Grsb., G. uliginosa Bmg.). Изъ потоцитѣ и мочуритѣ около Рибнитѣ езера и покрай таещитѣ снѣжни соспи. Между Амбарето и Рибнитѣ езера. Винаги на групи.

P. lanceolata L. Всждѣ по трѣвиститѣ мѣста около Милкова ливада. Об. въ цѣла юго-западна България.

●P. montana Lam. (P. alpina Vill.). Обикновено растение по влажнитѣ пѣсъкливи брѣгове на Илиина рѣка. По-рано намѣрено по влажнитѣ алпийски ливади на Витоша.

P. carinata Schrd. (P. recurvata L., P. serpantina Lam. etc.). Обикновено по сипеитѣ и пѣсъкливитѣ почви подъ височината Църни камъкъ въ Осоговска пл. и между с. Богословъ и Колуша. Около Брѣзникъ по голитѣ бърда. По Плана пл. По канаритѣ на в. Патарица. Изглежда особно разпространено въ ю-западна България.

## IV. Monochlamydeae.

## Chenopodiaceae (Br.).

### Beta L.

B. trigyna W. K. Изъ гориститѣ мѣста въ Люлинъ пл. между Владая и ман. Св. Кралъ. Сжщото на групи и пръснато по голитѣ височини между Бекъ-бунаръ и Цървена ябълка въ Осоговска пл. Около Радомирското блато, не далечъ отъ Поцърненскитѣ ханчета.

### Chenopodium. L.

Ch. Botrys L. Всждѣ въ долината на Сушица по пѣсъкливитѣ неразработени мѣста.

## Polygonaceae Lndl.

### Rumex L.

●R. alpinus L. Покрива обширни пространства и образува самостоятелни формации въ алпийския поясъ на Еленинъ в., около

Рибнитѣ езера, по Мермера, Кара Омерица и пр. Коренитѣ му употрѣбяватъ за боядисване.

R. Acetosa L. Изъ ливадитѣ около Рилския манастиръ, по политѣ на Бричеборъ, въ долината на Илиина рѣка и пр. Обикновено.

R. Acetosella L. Изъ ливадитѣ на Люлинъ и Лозенска пл., въ Рудина пл., около Дъсчанъ кладенецъ, въ долината на Бѣли Искъръ, по Руй, въ долината на Любатска рѣка и пр. и пр. Обикновено.

### Polygonum L.

●P. Bistorta L. (P. carneum C. K.). По трѣвиститѣ влажни мѣста на в. Руенъ и Шапка, въ Осоговска пл.

P. Hidropiper L. По трѣвиститѣ мочурливи мѣста въ долината на Ерма, по Голо-бърдо, по течението на Бѣли Искъръ и др. Обикновено растение.

P. lapathifolium L. (P. nodosum Pers.). Изъ мочуритѣ на Вильоколо, по Войновъ гробъ и Голѣми станъ.

●P. alpinum All. (P. polymorphum Ldb., P. undulatum Murr.). По мочурливитѣ трѣвисти мѣста между Яфора, Амбарето и Говедарника по пѫтя отъ Рилския манастиръ за Рибнитѣ езера. Край потоцитѣ по склоноветѣ на Еленинъ в. За българ. названия на разнитѣ видове отъ рода Polygonum вж. Георг., Мсб. V, 345.

P. Convolvulus L. По зидоветѣ на сливовитѣ градини въ село Колуша (Кюстендилско).

P. pulchellum Lois. (P. arenarium Auct. Gall.). По трѣвиститѣ мѣста въ долината на Ерма между Трънъ и Одоровци.

## Thymeleae Juss.

### Daphne L.

D. Mezereum L. Въ мѣстностьта Христаковъ просторъ между Чамъ-кория и езерата на Марица. Пò-разпространено въ долината на Бѣли Искъръ.

## Santalaceae Br.

### Comandra Nutt.

C. elegans Rchb. (Thes. eleg. Roch., Hamiltonia eleg. Rchb.). По сухитѣ припечени голежи около Германския манастиръ въ Лозенска планина.

### Thesium L.

●T. alpinum L. По алпийскитѣ ливади на в. Руенъ и Шапка въ Осоговска пл.

T. montanum Ehrh. По политѣ на Бричеборъ.

T. ramosum Hayne (T. partense Ldb.). По камениститѣ поли на Мусалла.

## Aristolochieae E.

### Asarum L.

A. europaeum L. По влажнитѣ сѣнчести мѣста изъ буковата гора въ Лозенска пл. Въ сѣнчеститѣ гористи мѣста около Рилския манастиръ, по политѣ на Бричеборъ. Въ буковата гора на върха Радешъ надъ Милкова ливада и др.

## Euphorbiaceæ Juss.

### Euphorbia L.

E. falcata L. По камениститѣ склонове на Голо-бърдо.

E. stricta L. (E. micrantha M. B., E. oblongata C. K., E. serrulata Schur.). По течението на Бѣли Искъръ и др. Обикнов. растение.

E. polychroma Kerner (E. epithymoides L.). Доста разпространено растение по влажнитѣ мѣста изъ гората на Влашка пл.

Ė. esuloides Vel. 1886. Въ долината на Илиина рѣка и по пѫтя отъ Рилския манастиръ за войнишката кула. Тукъ-тамъ изъ гората на Влашка пл. Стебло 20—60 см. високо, листа $2^1/_2$—4 см. × 2—3 мм. широки, кутийка $2^1/_4$ мм. дълга, сѣмена $1^3/_4$ мм. дълги, цвѣтни лучи 3—4 см. дълги, прицвѣтни листца 6—7 мм. въ диам. За повече подробности вж. Vel. Fl. blg. 505.

E. Cyparissias L. Всждѣ по неразработенитѣ мѣста по политѣ на Влашка пл., Люлинъ пл., Лозенска пл., около Милкова ливада и др. Об.

E. Esula L. По камънацитѣ въ долината на Рилска рѣка между с. Рила и Пастра.

E. amygdaloides. L. (E. silvatica Jacq., E. oblongifolia C. K.). Обикновено по сѣнчеститѣ гористи мѣста въ Люлинъ пл. и около Милкова ливада.

## Urticaceæ E.

### Urtica L.

U. urens L. По влажнитѣ трѣвисти мѣста надъ Милкова ливада въ пролома на Искъра.

U. dioica L. Въ изобилие по склоноветѣ на Еленинъ в. Около Крапецъ. Намѣстѣ покрива обширни пространства.

### Parietaria L.

P. erecta M. K. (P. officinalis L.). По трѣвиститѣ неразработени мѣста въ долината на Ерма, между Трънъ и Одоровско ждрѣло.

P. serbica Panč. Въ пукнатинитѣ на скалитѣ въ Ловничко ждрело. По̀-рано намѣрено надъ Костинбродъ (Vel., Vs.), надъ Станимака (Vel.) и Пещера (Стриб.). За подроб. вж. Vel. Fl. blg. 510.

## Cannabineæ L.

### Humulus L.

H. Lupulus L. По влажнитѣ гористи мѣста изъ долинитѣ на Коньовска пл. между Кюстендилъ и Девебаиръ.

### Cannabis L.

C. sativa L. Обработватъ го на много мѣста въ Радомирско и Кюстендилско. Между с. Горановци и Босилеградъ.

## Ulmsceæ Mirb.

### Ulmus L.

U. campestris (L.). Sm. (U. suberosa Ehr., B. elliptica C. K.). На много мѣста въ юго-западна България.

U. montana Sm. Слабо разпрострнаено дърво около Погановския манастиръ въ Влашка и Гребенъ пл. Въ долината на Ерма, въ мѣстностьта Студенецъ между с. Петаченци и Одоровского ждрѣло. Между с. Дивля—Калотино—Тръкляно. Употрѣбява се за направа на главини (с. Поганово).

## Juglandeae D. C.

### Juglans L.

J. regia L. Особно много разпространено между с. Цѣрово и Милкова ливада въ пролома на Искъра. Завързва дребни костеливи плодове. Около манастира Св. Кралъ въ Люлинъ пл. Въ изобилие въ с. Панчарево, въ Кладница, Попово. Ражда едри добри плодове. Доста едри екз. се срѣщатъ въ с. Колуша (Кюстендилско), както и по пѫтя отъ с. Коньово прѣзъ Кюстендилъ за Девебаиръ.

## Cupuliferae Rich.

### Fagus L.

F. silvatica L. Доста добрѣ запазена млада букова гора има по върха Радешъ надъ Милкова ливада. Тукъ-тамъ по височинитѣ около Желюша (Царибродско). Въ мѣстностьта Лисина между с. Поганово и ман. Св. Иоанъ. Въ Лозенска пл. започва близу надъ 800 м. по сѣвернитѣ склонове. Тукъ е дребенъ. По височината (около 900 м.) между Германския манастиръ и с. Германъ. По сѣвернитѣ склонове на Люлинъ пл. буковата гора е доста добра; сѣчена била прѣзъ Руско-Турската война. Дребни буки срѣщаме по политѣ на Гребенъ пл. въ доста голѣмо разпространение. Нѣкога тукъ е имало грамадни букаци, но тѣ били изсѣчени сѫщо прѣзъ Руско-Турската война. Прѣобладава по височинитѣ на Влашка пл. Въ Атамлийската държавна гора въ Коньовска пл. По сѣдловината между Кюстендилъ и Девебаиръ. Въ Осоговска пл. слиза близу на 1200 м., но намѣстѣ достига и до 1600 м. Особно разпространенъ около Цървена Ябълка и по пѫтя отъ тукъ за с. Богословъ. Всждѣ почти въ Трънско, особно по Руй, Кървави камъкъ, Дъсчанъ кл. По върховетѣ около П. Скакавица (въздребенъ). Всички почти погранични височини въ юго-западна България сѫ покрити съ букъ, който обикновено спира на 1400 м., както е напр. по в. Патарица, Топли долъ, Дражина, Власина, Прѣслапъ, Слишевска пл., Барносъ, Щерби пл., Дъсчанецъ, Руй, между Горна Меля и Еловица и пр. и пр.

### Quercus L.

Q. pedunculata Ehrh. (Q. Robur L., Q. brutia Vel. olim.). Въ Лозенска планина (около 900 м.); между Владая и ман. Св. Кралъ въ Люлинъ пл. Около с. Долна Меля и Костуринци (Трънско).

Q. sessiliflora Sbsb. Въ околноститѣ на Милкова ливада, около колибитѣ Пропасъ и др. съсѣдни височини. Рѣдко по низкитѣ мѣста между Радуилъ за Чамъ-Кория подъ мѣстностьта Джагитѣ. Тукъ-тамъ между Баня и Радуилъ. Въ околноститѣ на Погановския ман. Бъл. *гурýнь* (кол. Пропасъ).

Q. pubescens Wlld. (Q. lanuginosa Th., Q. Tommasinii Borb., Q. erythrolepis Borb., Q. crispata Stev., Q. pinnatifida Gm.). По склоноветѣ на Голо бърдо.

Q. pubescens Wlld. var. brachyphylla Ky. Около с. Соволяно (Кюстендилско). Достига грамадни размѣри. Между с. Ръждавица и II. Скакавица. Умѣрено разпространено между Баня и Радуилъ.

Q. conferta Kit. (Q. Farnetto Ten., Q. hungarica Hub., Q. Esculus Auct. von L.). Въ околноститѣ на Милкова ливада по в. Радешъ, около колибитѣ Пропасъ. Въ Гребенъ и Влашка пл. Всждѣ между Погановския манастиръ и с. Власи—Държина и Желюша. По южнитѣ поли на Люлинъ пл. Въ Коньовица пл., въ мѣстностьта Тевнилакъ. Въ гората Зжбелъ и всждѣ почти около П. Скакавица. Обикновено между Лѣсковецъ и Сиришникъ. Около Долна Мелня. Между Баня и Радуилъ заима второ мѣсто подиръ Q. austriaca Wlld. Бълг. *благýнъ* (с. Поганово), *граница* (?) (кол. Пропасъ).

Q. austriaca Wlld. (Q. Cerris Auct. non L.). Твърдѣ разпространено около Погановския манастиръ. Въ долината на Ерма недалечъ отъ Трънъ. Тукъ-тамъ въ околноститѣ на Милкова ливада. По височинитѣ около Желюша. Слабо разпространено по низкитѣ поли на Гребенъ пл. Въ землището на с. Власи, както и въ бранището на Погановския манастиръ. Въ Коньовска пл., особно въ мѣстностьта Слива, въ гората Зжбелъ и всждѣ почти около П. Скакавица. Държи първо мѣсто между Баня и Радуилъ. Между с. Рѣсенъ и Радичевци. Бълг. *церъ* (кол. Пропасъ, Радуилъ и др.).

Q. australis Heuff. (Q. pendulina Kit.). По склоноветѣ на Люлинъ пл.

Q. rhodopea Vel. 1893. Този видъ, намѣренъ най-напрѣдъ надъ с. Рила (1889) и сетнѣ надъ Станимака (Vel.), забѣлѣзахъ само на едно мѣсто въ Кюстендилско, а именно до с. Колуша. Достига грамадни размѣри. Листата му сж сравнително дребни и кожести (8 с. м. × 5 с. м.). За пълното му описание вж. Vel. Fl. blg. Suppl. I, 254.

### Carpinus L.

C. Betulus L. Всждѣ изъ гората Зжбелъ между с. Ръждавица и Пол. Скакавица. Обикновено въ гората на Люлинъ пл., особно по горнитѣ склонове. Въ долината на Любатска рѣка. Всждѣ около Погановския манастиръ, особно въ манастирското бранище, дѣто прѣобладава. Въ Гребенъ и Влашка пл. Въ държавната гора Кукла (Царибродско). Въ Лозенска пл. Расте на пò-високо ниво отъ C. duinensis Scop.; понѣкога достига значителни размѣри. Употрѣбяватъ го за направа и на греди. Бълг. *бѣлъ-габъръ* (с. Поганово).

C. duinensis Scop. Твърдѣ разпространено дърво въ гората Зжбелъ между с. Ръждавица и П. Скакавица. Тукъ-тамъ по политѣ на Влашка и Гребенъ пл., въ бранището на ман. Св. Иванъ. Слабо застжпено въ гората Кукла. Около с. Пол. Скакавица. Бълг. *черъ-габъръ* (с. Поганово).

### Corylus L.

C. Colurna L. (C. byzantina Clus., C. pontica C. K.). По канаритѣ на Одоровско ждрѣло. Въ гората на Гребенъ пл. и Влашка пл.; расте об. подъ бука. Срѣщатъ се екз. съ твърдѣ голѣми размѣри. Тукъ-тамъ по залѣсенитѣ склонове на Осоговска пл. Бълг. *дива лѣска* (с. Поганово).

C. Avellana L. По политѣ на Лозенска пл., Гребенъ пл., Влашка пл., между джба въ Люлинъ пл., въ Коньовица пл., въ долината на Любатска рѣка, по Ерма и пр. Об. храстъ въ цѣла почти юго-западна България.

## Salicineæ Rich.

### Populus L.

P. tremula L. Въ гората на Люлинъ пл. Въ Коньовска пл. и по Гребенъ пл.

P. pyramidalis Rozier. Твърдѣ разпространено всждѣ въ Кюстендилско и по пжтя отъ Дубница за с. Рила.

### Salix L.

S. alba L. Въ долината на Ерма и врѣдъ почти изъ долинитѣ въ юго-западна България. Култивирана и саморасла.

S. triandra L. (S. amygdalina L.). Между Трънъ и Одоровци въ долината на Ерма.

S. purpurea L. По горнитѣ мѣста и край рѣката между с. Еловица и Костуринци.

S. Silesiaca Willd. Покрай водитѣ въ Рила.

S. Caprea L. Единични екз. се срѣщатъ по върха Патарица. Въ гората на Руй. Въ Копански долъ и по рѣката между Еловица и Костуринпи. Въ Чамъ-кория.

S. viminalis L. Край потоцитѣ около Чамъ-кория.

## Betulaceæ Brtl.

### Alnus G.

A. glutinosa G. Въ долината на Искъра надъ Панчерево По течението на Ерма. Между Кюстендилъ и Девебаиръ край водата.

A. incana Wlld. По течението на Марица, между Радуилъ и Тоскова бичкия.

●A. viridis D. C. По склоноветѣ на Мусалла, обърнати къмъ Демиръ-Капия, въ района на клека. Достига височина близу метръ. По-долу достига по-голѣма височина, като напр. въ горното течение на Марица и по нейнитѣ притоци, около поста въ мѣстностьта Тоскова бичкия и др.

### Betula G.

B. alba L. Обикновено въ долината на Бѣли Искъръ. Низки осамотени екз. се срѣщатъ въ алпийския поясъ по склоноветѣ на Мусалла. Въ пръснато състояние въ Чамъ-кория.

## Coniferae L.

### Abies D. C.

●A. pectinata D. C. (A. alba Mill., P. Abies Dur., P. Picea L.) Слабо разпространено въ околноститѣ на Цървена ябълка, а именно въ мѣстностьта Сугребе и по Млачка рѣка въ Осоговска пл. Въ Чамъ кория. Прѣобладава между Яфора и Говедарника на пътя за Рибнитѣ езера въ Рила.

## Picea Lndl.

●P. excelsa Lnk. Въ Чамъ кория расте по̀-високо отъ A. pectinata D. C. По̀-вече разпространена около Тоскова бичкия. Въ долината на Бѣли Искъръ. Прѣобладава въ долината на Илиина рѣка.

P. excelsa Lnk. β) var. balcanica Vel. 1886. Осамотени екз. отъ туй дръво, по свѣденията, които ми даде. Милде, се срѣщатъ въ мѣстностьта Сарж-Гьолъ, по течението на р. Амамъ-дере.

## Pinus (L).

●P. Peuce Grsb. Тукъ-тамъ въ Чамъ Кория. По̀-вече се срѣща къмъ мѣстностьта Христаковъ просторъ по пѫтя за Тоскова бичкия. Въ долината на Илиина рѣка. Между Говедарника и Илиина рѣка. Мура.

P. nigricans Host. (P. austriaca Höss.). Не далечъ юго-източно отъ селото Ярешно, по склоноветѣ на в. Дуганица между 1450—1500 м. Въ с. Горна Любата само единъ екземпларъ до черквата. Сѫщо само едно дръво въ Трънъ до една отъ черковитѣ.

●P. silvestris L. Всждѣ около Цървена ябълка, особно по политѣ на Църни върхъ (Осоговска пл.). Особно разпространенъ въ долината на Илиина рѣка въ Рила. Тукъ-тамъ по скалитѣ между Рилския манастиръ и Говедарника. Въ Чамъ-кория се срѣща повече по изложенитѣ каменисти мѣста. Повече застѫпенъ все по такива мѣста на дѣсно по пѫтя отъ мѣстностьта Христаковъ просторъ за Тоскова бичкия. Въ долината на Бѣли Искъръ. Изобщо този боръ расте намѣста по̀-високи отколкото първиятъ и прѣдпочита присойни скалисти мѣста, докато черния боръ обича повече усоитѣ, дѣто расте често заедно съ бука, па дори и съ дѫба.

●P. montana Duroi. Въ околноститѣ на Тоскова бичкия по посока къмъ Марицинитѣ езера. По склоноветѣ на Мусалла намѣстѣ образува самостоятелни мѫчнопроходими острови. Въ долината на Бѣли Искъръ, особно къмъ Демиръ-капия тъй сѫщо значително разпространенъ. Прѣобладава между Говедарника и Рибнитѣ езера.

## Juniperus L.

J. Oxycedrus L. По голитѣ ридове между с. Ръждавица и с. Полска Скакавица. Между с. Рила и Пастра.

●J. communis L. По политѣ на Мусалла откъмъ Марицинитѣ езера. Тукъ-тамъ по височинитѣ около Германския манастиръ въ Лозенска пл. Всждѣ по голитѣ ридове около Цървена ябълка въ Осоговска пл. По низкитѣ мѣста въ Чамъ-кория.

●J. nana Wlld. (J. sibirica Burg.). Въ долината на Бѣли Искъръ По склоноветѣ на Еленинъ върхъ, въ мѣстностьта Говедарника заедно съ P. montana Duroi. По склоноветѣ на Мусалла между Радуилъ и Чамъ кория. Обикн.

J. Sabina L. По пѣсъкливия теренъ въ долината на Бѣли Искъръ, не далечъ отъ едноименното село. Има го доста, но локализиранъ. Не безъ извѣстна резерва прѣдполагамъ, че растението, което Георг. е намѣрилъ въ долината на Бѣли Искъръ, погрѣшно е опрѣдѣлено, както отъ него тъй и отъ Halacsy — комуто е пращалъ екземплари отъ сѫщото, като J. foetidissima Wlld. Вѣроятно туй ще да е пакъ J. Sabina. Колкото се отнася до нахождението на J. foetidissima Wlld. надъ с. Мала църква край пѫтя, водещъ отъ това село за Рилския манастиръ, нищо не мога каза, защото тамъ не съмъ билъ. Възможно е, тамъ дѣйствително да се намира J. foetidissima Wlld. Впрочемъ отъ самата бѣлѣжка на Георгиева излиза, че той самъ се съмнѣва въ опрѣдѣлението си. (вж. Георг. Мсб. V, 347.). За по-голѣма сигурность екз. отъ J. Sabina L. за пращахъ на проф. Веленовски въ Прага, който намира, че наистина намѣрениятъ видъ е J. Sabina L. Сѫщиятъ се намира по камениститѣ склонове на Калоферския балканъ, Бѣльово, Кръчимъ, въ Родопитѣ. (Ур., Мсб. XVIII, 103 и Beitr. zur Flora von Bulgarien, Oest. bot. zeit. 1900, ст. 5). Култивиранъ се срѣща всѫдѣ почти по градинитѣ изъ Европа. Неговата географ. ареа е твърдѣ голѣма. Намира се между други мѣста въ Далмация, Черна-Гора, Босна, Сърбия, Банатъ, Трансилвания (?), Ромъния, южна Русия и др.

### Taxus L.

T. baccata L. Това рѣдко за българската флора иглолистно дърво се срѣща на едно мѫчно-достѫпно мѣсто въ Одоровското ждрѣло на Ерма. Образува самостоятелно насаждане, но заима малко пространство. Споредъ Урумовъ разпространено тукъ-тамъ въ Стара пл.

## Monocotyledoneae.

### Orchideae L.

#### Limodorum Sw.

L. abortivum Sw. (Orichii ab. L.). Тукъ-тамъ въ засѣненитѣ мѣста изъ дѫбовата гора около с. Държина.

### Epipactis Rich.

E palustris Cr. (Serap. pal. Scop., Serap. longifolia L.). Обикновено по влажнитѣ мѣста изъ джбовитѣ гори между Погановския манастиръ и с. Държина. Изъ ливадитѣ въ Лозенска пл.

### Orchis Br. (L.).

O. Morio L. β) subsp. Škorpili Vel. 1887. Обикновено изъ гората въ Люлинъ пл. За подр. описание на този видъ вж. Vel. Fl. blg. 523—524.

•O. ustulata L. По високитѣ ливади на горната планина.

O. tridentata Scp. (O. variegata All., O. taurica Lndl., O. commutata Tod., O. brevilabris Fisch). Тамъ, дѣто и горнитѣ.

O. Simia Lam. (O. tephrosanthos Vill.). Обикн. по трѣвиститѣ залѣсени мѣста между Владая и манастира Св. Кралъ въ Люлинъ пл.

O. purpurea Huds. (O. fusca Jcq., O. Maxima C. K.). Тукъ-тамъ между шубрацитѣ и залѣсенитѣ мѣста по политѣ на Влашка пл.

O. palustris Jcq. (O laxiflora C. A. M). По мочурливитѣ ливади въ Лозенска пл. надъ с. Германъ.

•O. cordigera Fries. (O. cruenta Roch., O. rivularis Heuff., O. latifolia Schur., O. majalis Hsl., O. foliosa Schur., O. bosniaca Beck.). По влажнитѣ мочурливи мѣста изъ гората на Люлинъ планина. По влажнитѣ торфни мѣста по склоноветѣ на Еленинъ върхъ и около Рибнитѣ езера. Стебло 20—30 см. високо, долни листа 3 см. широки, съцвѣтие (класъ) 6—8 с.м. дълго и 3—4 см. широко; устна 12—15 мм. широка, шпорецъ 4—5 мм. дългъ. За подробното му описание вж. Vel., Fl. blg. 526—227.

O. sambucina L. Обикновено изъ ливадитѣ между Германския манастиръ и Панчерево.

O. pseudo-sambucina Ten. По трѣвиститѣ мѣста между Владая и ман. Св. Кралъ въ Люлинъ пл.

•O. saccifera Brgnt. (O. macedonica Grsb., O. lancibracteata C. K., O. macrostachys Tin, O. tetragona Heuff.). Изъ влажнитѣ ливади около войнишката кула на Илиина рѣка по пжтя за Рилския манастиръ. За подр. вж. Vel. Fl. blg. 528.

### Nigritella Rich.

•N. angustifolia Rich. (Satyrium nigrum L., O. nigra Scp., Nigrit. nigra Rchb.). По мочурливитѣ мѣста и влажнитѣ ливади между Говедарника и Рибнитѣ езера. Обикн.

### Gymnadenia Br. (Rich.).

G. conopea Br. (Orchis conop. L.). По влажнитѣ ливади въ Люлинъ пл. Изъ ливадитѣ около Рилския манастиръ. Обикн.

●G. albida Rich. Всѫдѣ по мочуритѣ между Амбарето и Рибнитѣ езера. По-рано този рѣдъкъ видъ е намѣренъ по височинитѣ на Витоша (Vel.) и по Мусалла (Стрибрни). За подробн. описание вж. Vel. Fl. blg. 529—530.

### Ophrys L. (Sw.)

O. bicornis Sadl. (H cornuta Stev., O. bicornis Friv.). Съвсѣмъ рѣдко въ дѫбовата гора между Погановския потокъ и манастира.

## Irideae Br.

### Iris (L.).

I. graminea L. По ливадитѣ и между шубрацитѣ на Люлинъ п.

I. Reichenbachii Heuff. (I. serbica Panč., I. balcana Vel. 1886). По трѣвиститѣ и каменисти мѣста по билото на Люлинъ пл. Листа 3—5 м. м. широки, стебло 2—10 с. м. дълго, трѫбица 4—5 с. м. дълга, цвѣтни листца $4^1/_2$—5 с. м. дълги. За повече подроб. вж. Vel. Fl. blg. 534 и Suppl. I. 263.

### Gladiolus L.

G. communis L. Изъ ливадитѣ край Рилската рѣка, не далечъ отъ Кулата.

### Crocus L.

C. biflorus Mill. (C. annulatus Herb., C. lineatus Jan., C. Weldeni Hpe. и др.). По каменриститѣ мѣста около Германския манастиръ въ пролома на Искъра. Януари.

●C. veluchensis Herb. (C. Sieberi var. veluch. Baker., C. balkanensis Jka.). Надъ 2000 метра край таещитѣ снѣжни сосии по Еленинъ върхъ и около Рибнитѣ езера, по Мермера и др.

## Asparageae D. C.

### Asparagus L.

A. tenuifolius Lam. По неразработенитѣ и каменисти мѣста изъ гората въ долината на Ерма между Трънъ и Одоровци, по

политѣ на Влашка пл., въ гората Забелъ не далечъ отъ Полска-Скакавица, около Драгоманското блато, по политѣ на в. Три Уши, около Крапецъ и др.

### Polygonatum Mch.

P. officinale All. (Conv. Polygon.). Въ гората на Люлинъ пл.

### Paris L.

P. quadrifolia L. Тамъ, дѣто и горното.

## Dioscoreae Br.

### Tamus L.

T. communis L. Обикновено по трѣвиститѣ и скалисти мѣста по политѣ на Влашка пл.

## Liliacea D. C.

### Asphodeline Rchb.

A. taurica Pall. Рѣдко растение по мжчнодостжпнитѣ варовити скали въ Одоровското ждрѣло на Ерма.

### Lilium L.

L. Martagon L. По влажнитѣ трѣвисти мѣста въ Люлинъ пл. Въ смърчовата гора между Чамъ-кория и Тоскова бичкия.

### Erythronium L.

E. deus canis L. По сѣнчеститѣ влажни мѣста по малкитѣ островчета на Владайската рѣка. Мартъ.

### Ornithogalum (L.).

O. nanum Sibth. Доста обикновено по канаритѣ на Петканино краище надъ Милкова ливада. Въ изобилие и по влажнитѣ ливади между Владая и Св. Кралъ въ Люлинъ пл. За опис. вж. Vel. Fl. blg. 551—552.

O. collinum Guss. (O. (tenuifolium Rchb.). Всждѣ изъ ливадитѣ въ Лозенска пл. около Германския манастиръ. Тукъ-тамъ и по трѣвиститѣ мѣста на Еленинъ върхъ.

### Muscari Tourn.

M. comosum Mill. (Leopoldia com. Parl.). Тукъ-тамъ по нолитѣ на Люлинъ пл.

### Allium L.

A. flavescens Bess. (A. ammophilum Heuff., A. angulosum M. B и пр.). По сухия варовитъ теренъ въ дѫбовата гора Забелъ близу до Полска Скакавица. По скалитѣ на Руй. По̀-рано намѣрено само надъ Костинбродъ (Vel., Vs.).

●A. sibiricum W. Туй красиво растение събрахъ по алпийскитѣ ливади между Амбарето и Рибнитѣ езера.

A. carinatum L. (A. pulchellum Don.). По трѣвиститѣ и каменисти мѣста въ долината на Бѣли Искъръ. Въ дѫбовата гора Забелъ и въ Копански долъ. Вж. бѣлѣж. у Vel. Fl. blg. 560.

A. paniculatum L. (A. longispathum Red., A. rupestre Stev. A. fuscum W. K., A. pallens Parl.). Прѣкрасни екз. отъ този видъ събрахъ въ мѣстностьта Сушица изъ дѫбовата гора.

A. moschatum L. (A. capillare Cav., A. setaceum W. K., A. flexuosum W. K.). Между мъха по скалитѣ въ долината на Бѣли Искъръ между Демиръ-Капийския войнишки постъ и Люти долъ. По варовититѣ скали на Църковище до Полска Скакавица.

A. sphaerocephalum L. По камениститѣ скали на Бричеборъ, не далечъ отъ Рилския манастиръ.

## Colchicaceae D. C.

### Colchicum L.

C. autumnale L. (C. vernale Hfm., C. arenarium Vel. 1887.) Всѫдѣ около с. Батановци, по полянкитѣ и падинитѣ между туй село и Дивля, около Трънъ и др. Прѣзъ първитѣ числа на септемврия бѣ въ пъленъ разцвѣтъ.

### Veratrum L.

●V. album L. var. Lobelianum Koch. Изъ ливадитѣ всѫдѣ около Рилския манастиръ, по склоноветѣ на Мусалла надъ 1800 м. и др. Обикновено.

## Juncaceae Fr.

### Juncus (L.) D. C.

J. glaucus Ehrh. По влажнитѣ мочурливи мѣста въ долината на Бѣли Искъръ. Об. въ цѣла почти юго-западна България.

●J. trifidus L. Въ голѣмо изобилие по тръсището на Марица въ подножието на Мусалла.

J. atratus Krock. (J. melananthos Rchb., J. acutiflorus Crsb., J. septangulus Petrm.). По влажнитѣ ливади на върха Руй.

●J. alpigenus C. Koch. (J. melanocephalus Boiss. et Kotschy.). Изъ мочуритѣ около Рибнитѣ езера. Обикн.

J. sphaerocarpus Ness. По тръсището на Марица. Пò-рано намѣрено около Разградъ. (Vel.).

### Luzula D. C.

●L. maxima D. C. (L. silvatica Gaud.). Обикновено край потоцитѣ и изъ мочуритѣ между Амбарето и Рибнитѣ езера въ Рила.

L. albida D. C. (L. nemorosa C. A. M., L. alpigena Schur., L. cuprina Roch.). Въ изобилие по склоноветѣ на Еленинъ върхъ, по политѣ на Мусалла; всждѣ изъ буковата гора между Власина и Дъсчанъ кладенецъ; изъ ливадитѣ на Люлинъ пл. Обикновено изъ мочуритѣ между Рилския манастиръ и Рибнитѣ езера.

●L. sudetica Prsl. (L. nigricans Dsv., L. Althii Hrb.). Твърдѣ обикновено растение всждѣ изъ мочуритѣ и потоцитѣ въ мѣстностьта Амбарето, около Говедарника и Рибнитѣ езера. Пò-рано намѣрено само по алпийскитѣ ливади на Витоша.

## Aroideae Juss.

### Arum (L.).

A. italicum Mill. (A. albispathum Stev., A. byzantinum Schott., A. ponticum Schott.). Всждѣ въ околноститѣ на Милкова ливада, особно по влажнитѣ мѣста край Искъра.

## Typhaceae D. C.

### Typha L.

T. stenophylla F. M. (T. angustifolia C. K.). Изъ мочуритѣ въ мѣстностьта Темнилжкъ въ Коньова пл. Пò-рано намѣрено само при Бѣльово (Стриб.) и край Станимашкия пжть (Vel.).

## Cyperaceae D. C.

### Carex L.

●C. echinata Murr. (C. stellulata Good.). На много мѣста из мочурливитѣ ливади между Погановския манастиръ и Желюша. О по ливадитѣ и въ Лозенска пл. не далечъ отъ Искъра.

C. Michelii Host. (C. rostrata Hpe.). По сѣнчеститѣ влажн мѣста край Искъра, въ околностьта на Милкова ливада.

### Eriophorum L.

●E. vaginatum L. Твърдѣ обикновено растение надъ 1800 по тръсището на Марица въ подножието на Мусалла.

●E. angustifolium Roth. (E. polystachyum L. var. a). Обикн изъ мочуритѣ и потоцитѣ между Амбарето и Рибнитѣ езера.

### Scirpus L.

●S. caespitosus L. (Trichophorum caesp. Htn., Limnochloa Rch Baeothryon Ehr.). Разпространено изъ мочуритѣ вcждѣ между Тоск бичкия и Мусалла.

## Gramineae Juss.

### Phleum L.

●Ph. alpinum L. По влажнитѣ и мочурливи места между Яфо и Рибнитѣ езера. Обикн.

### Alopecurus L.

A. agrestis L. Обикновено по трѣвиститѣ и неразработе мѣста въ цѣла почти юго-западна България.

### Cynosurus L.

C. cristatus L. Изъ ливадитѣ около Рилския манастиръ, меж Кулата и манастиря.

### Càlamagrostis Roth.

C. epigeios Roth. (Arundo ep. L., C. glomerata Boiss.). Из буковата гора между Слишевския пограниченъ постъ и Дъсчан Кладенецъ.

●C. silvatica D. C. Твърдѣ обикновено растение по ливадитѣ на Патарица, Хайдушки-Прѣслапъ, Уши, Вильо-коло и др.

### Agrostis (L).

●A. rupestris All. (A. alpina Host., A. setacea Vil.). По камениститѣ склонове и по върха на Мусалла. По горното течение на Марица и всждѣ въ алпийския поясъ около Рибнитѣ езера.

### Stipa (L).

S. Grafiana Stev. Обикновено въ мѣстностьта Камъка надъ с. Сиришникъ заедно съ Reseda Luteola L. и др. По политѣ на Еленинъ върхъ.

### Aristella Bert.

A. bromoides Bert. (Stipa Aristella L.). По канаритѣ между Трънъ и Погановския манастиръ. По склоноветѣ на Еленинъ върхъ.

### Piptatherum P. B.

P. paradoxum P. B. (Milium parad. L.). Доста рѣдко растение по канаритѣ на Одоровското ждрѣло.

### Arrhenatherum P. B.

A. avenaceum P. B. (Avena elatior L., A. bulbosa W., A. precatoria Thuill.). По трѣвиститѣ мѣста край желѣзо-пѫтната линия до Царибродъ.

### Avena (L).

A. pubesceus L. (A. glabra C. K.). По трѣвиститѣ мѣста около Трънъ, въ долината на Ерма., по Прѣкръстие; изъ ливадитѣ на Люлинъ пл. и др.

### Trisetum Pers.

T. flavescens P. B. (Avena flav. L., T. splendens Prsl.). По камениститѣ и трѣвисти склонове на Мусалла, както и между клекашитѣ на слизане отъ върха къмъ Демиръ-капийския постъ. Пò-рано намѣрено по ливадитѣ на Букова глава, (Pč.),

### Koeleria Pers.

K. gracilis Pers. По трѣвиститѣ мѣста подъ шубрацитѣ въ Влашка пл.

### Melica L.

M. ciliata L. По сухитѣ припечни каменисти ридове въ долината на Любатска рѣка.

### Festuca L.

F. glauca Lam. На самия върхъ на Мусалла. Образува самостоятелни групи.

●F. spadicea L. (F. aurea Lam., F. fibrosa Grsb., F. ferruginea Rchb.). Изъ ливадитѣ около Рилския манастиръ.

### Briza L.

B. media L. Тукъ-тамъ изъ ливадитѣ по политѣ на Бричеборъ

### Poa (L).

P. nemoralis L. Обикновено по камениститѣ мѣста и по сипеитѣ край буковата гора не далекъ отъ Рилския манастиръ.

### Nardus L.

●N. stricta L. По високитѣ скалисти мѣста подъ Църни камъкъ въ Осоговска пл.

# Cryptogamae Vasculares.

## Equisetaceae D. C.

### Equisetum L.

E. arvense L. По влажнитѣ трѣвисти мѣста въ долината на Ерма между Трънъ и Погановския манастиръ и др.

E. Telmateja Ehrh. (E. maximum Lam., E. eburneum Rth.). По влажнитѣ и мочурливи мѣста край Искъра. Край Ерма между с. Власи и Държина. За бълг. назв. вж. Георг. Мсб. V. 354.

E. ramosum D. C. (E. elongatum W., E. ramosissimum Dsf.). По пѣсъкливитѣ брѣгове на Ерма.

# Polypodiaceae Br.

## Pteris L.

P. aquilina L. Обикновено изъ буковата гора мѐжду Цървена Ябълка и Богословъ. Намѣстѣ покрива обширни пространства.

## Asplenium (L).

A. Trichomanes L. По скалитѣ въ дефилето на Искъра, край Любатската рѣка и пр. Об. въ цѣла юго-западна България.

A. Ruta muraria L. По канаритѣ на Руй, по Прѣкръстие и по всички други височини въ юго-западна България.

A. septentrionale Hull. Всждѣ по влажнитѣ сѣнчести мѣста въ долината на Любатска рѣка. Обикновено по скалитѣ въ тоя край.

## Cystopteris Brn.

C. fragilis Brnh. Всждѣ по скалитѣ въ долината на Любатската рѣка, въ Осоговска пл., по Гребенъ и Влашка пл., около Милкова ливада и пр. Обикновено.

## Blechnum Sw. (L).

●B. spicant Rth. Въ пукнатинитѣ на скалитѣ по склоноветѣ на Еленинъ в. и по Мусалла на слизане отъ върха къмъ Демиръ-капийския постъ. Туй рѣдко за България растение е намѣрено пò-рано на Юмрукъ-Чалъ (Ур.). Вж. Vel. Fl. blg. Suppl. I. 306—307.

## Polypodium (L.).

P. Robertianum Hffm. Въ пролома на Искъра, въ околноститѣ на Милкова ливада.

## Ceterach W.

C. officinarum W. Въ пукнатинитѣ на скалитѣ около Германския манастиръ въ Лозенска пл., въ долината на Ерма и пр. Обикновено.

---

# Свѣденията на Тукидида за старитѣ траки.

(Прѣводъ и коментаръ).

Отъ Г. Кацаровъ.

## I. Текстъ.

*Книга II, гл. 29.* Въ сѫщото лѣто[1]) атинянитѣ назначили за свой проксенъ[2]) Абдеритянина Нимфодора, сина на Питея, сестрата на когото била женена за Ситалка и който ималъ голѣмо влияние при послѣдния. Атинянитѣ по-рано го считали за неприятель, а сега го повикали въ Атина, понеже искали да сключатъ съюзъ съ тракийския царь Ситалка, сина на Тереса.[3]) Тоя Тересъ, баща на Ситалка, прѣвъ основалъ обширното царство на одриситѣ, което заимало по-голѣмата часть отъ Тракия; трѣбва да се забѣлѣжи, че мнозина отъ тракитѣ били независими. Тоя Тересъ нѣма нищо общо съ Терея, който билъ женενъ за атинянката Прокна, дъщерята на Пандиона; тѣ не произхождатъ отъ сѫщата Тракия. Единътъ отъ тѣхъ, Терей, живѣлъ въ Давлия, въ земята, която сега се нарича Фокида, и която тогава се обитавала отъ траки.[4]) Въ тая страна женитѣ извършили онова дѣло съ Итиса; мнозина поети, като споменуватъ славея, наричатъ го давлийската птица.[5]) И вѣроподобно е, че Пандионъ, заради взаимна помощь, омѫжилъ дъщеря си наблизу (у Фокидянитѣ), а не у одриситѣ, които сѫ далечъ нѣколко дни пѫть. А пъкъ Тересъ, който нѣма даже сѫщото име, билъ мощенъ царь на одриситѣ. Сина му Ситалка атинянитѣ привлѣкли за съюзникъ съ цѣль да имъ помогне да прѣвзематъ градоветѣ по тракийския брѣгъ и да надвиятъ на Пердикасъ. Нимфодоръ дошълъ въ Атина, сключилъ съюза съ Ситалка и подбудилъ атинянитѣ да дадатъ гражданско право на сина му Садока.[6]) Той се наелъ да тури край и на войната въ Тракия, като убѣди Ситалка да прати на атинянитѣ тракийска войска отъ конници и пелтасти.[7]) Той примирилъ и Пердикасъ съ атинянитѣ, като убѣ-

дилъ послѣднитѣ да му повърнатъ Терма. Веднага слѣдъ това Пердикасъ прѣдприелъ съ тѣхъ и съ Формиона походъ противъ халкидянитѣ.[8]) Така синътъ на Тереса, Ситалкъ, тракийскиятъ царь, и синътъ на Александра Пердикасъ, македонскиятъ царь, станали атински съюзници.

*Кн. II, гл. 95.* Около сѫщото врѣме, въ началото на тая зима,[1]) одрисътъ Ситалкъ, синътъ на Тереса, тракийски царь, отишълъ противъ Александровия синъ Пердикасъ, македонския царь, и противъ халкидянитѣ на тракийската граница, и то съ цѣль да получи това, що му било обѣщано, и самъ да изпълни своето обѣщание. Именно Пердикасъ въ началото на войната, когато се намиралъ на тѣсно, му далъ нѣкакви обѣщания, ако го примири съ атинянитѣ и ако не помогне на брата му Филипа,[2]) който му билъ неприятель, да се качи на македонския прѣстолъ; тия обѣщания Пердикасъ още не искалъ да изпълни. А пъкъ самъ Ситалкъ условилъ съ атинянитѣ при сключването на съюза съ тѣхъ да тури край на халкидянската война на тракийската граница. Поради тия двѣ нѣща прѣдприелъ похода, въ който го придружавали филиповиятъ синъ Аминтасъ, за да бѫде каченъ на македонския прѣстолъ, и атински посланници, които били при него по тия работи заедно съ пълководеца Хагнона:[3]) и атинянитѣ трѣбвало да дойдатъ противъ халкидянитѣ съ кораби и съ голѣма войска.

*96.* При тръгването си отъ одриската земя повикалъ на орѫжие най-напрѣдъ тракитѣ, живѣещи между Хемъ и Родопа, надъ които властувалъ чакъ до морето, (именно до Евксинския понтъ и до Хелеспонта); послѣ гетитѣ[1]) отвѫдъ Хемъ и другитѣ племена, които живѣли отсамъ р. Истръ[2]) по-близу до Евксинския понтъ. Гетитѣ и другитѣ племена по тоя край сѫ съсѣди на скититѣ и сѫ въорѫжени като тѣхъ: всички сѫ конници-стрѣлци. Повикалъ и множина отъ планинскитѣ, автономнитѣ траки, които сѫ меченосци (μαχαιροφόροι)[3]) и се наричатъ *дии:*[4]) по̀-вечето отъ тѣхъ живѣятъ въ Родопа. Едни отъ тѣхъ убѣдилъ, като имъ обѣщалъ заплата, други го послѣдвали доброволно. Освѣнъ това Ситалкъ повдигналъ и агрианитѣ, лееитѣ и другитѣ нему подвластни пеонски племена.[5]) Тѣ били крайнитѣ народи на държавата му, тъй като тя се простирала до лееитѣ и пеонитѣ и рѣката Стримонъ,[6]) която извира отъ планината Скомия[7]) и тече прѣзъ страната на агрианитѣ и лееитѣ, дѣто се захваща вече областьта на независимитѣ пеони. Къмъ страната на трибалитѣ,[8]) които сѫщо сѫ автономни, владѣнията му се ограничавали отъ треритѣ и тилатеитѣ.[9]) Тия послѣднитѣ

живѣятъ на сѣверъ отъ планина Скомия и на западъ достигатъ до рѣка Оский, която извира отъ сжщата планина, дѣто извиратъ Нестъ и Хебръ.[10]) Тая планина е необитаема, голѣма и е свързана съ Родопа.

*97.* Одрискoто царство[1]) по голѣмина се простирало покрай морето отъ гр. Абдера къмъ Евксинския понтъ до устието на рѣка Истръ. Тая брѣгова линия може да се обиколи съ товаренъ корабъ по най-кжсия пжть въ четири дни и четири нощи, ако вѣе постоянно попжтенъ вѣтъръ; по сухо обаче най-правия пжть отъ Абдера до Истъръ добъръ пѣшеходецъ извървява за 11 дни. Такова е пространството на царството откъмъ морето. Навжтрѣ въ страната разстоянието отъ Византионъ до лееитѣ и до Стримонъ, (дѣто е най-отдалечениятъ пунктъ отъ морето) добъръ пѣшеходецъ взима за 13 дни. Данъцитѣ отъ всички варварски народи и отъ гръцкитѣ градове, надъ които властували въ врѣмето на Севта (който царувалъ слѣдъ Ситалка и покачилъ данъцитѣ най-много), достигали до 400 таланта въ пари и се принасяли въ злато и сребро.[2]) Не по-малко злато и сребро се принасяло въ форма на подаръци, безъ да смѣтаме шаренитѣ и проститѣ платове и друга покжщнина. Подаръци се донасяли не само на царя, ами и на управителитѣ и на благороднитѣ одриси. Въ това отношение тѣ слѣдвали обичай противоположенъ на тоя въ персийската държава:[3]) именно повече да взиматъ отколкото да даватъ. (У тѣхъ се считало за по-срамно да отхвърлишъ нѣкому просбата, отколкото да получишъ отказъ отъ другиго). Тоя обичай билъ въ сила изобщо у тракитѣ, но одриситѣ се ползували по̀-вече отъ него поради мощностьта си; тъй че не могло да се извърши нищо безъ подаръци. Вслѣдствие на това царството достигнало до голѣма мощь. Отъ държавитѣ въ Европа, находещи се между Йонийския заливъ и Евиксинския понтъ, това царство било най-голѣмо по количество на приходи и на други богатства; ала по военната си сила и по численостьта на войската стои много по-назадъ отъ царството на скититѣ.[4]) Съ послѣдното не може да се сравни никой народъ не само въ Европа, но и въ Азия; ни единъ отдѣленъ народъ не може да се противи на скититѣ, ако всички сж съгласни помежду си. Но тѣ не могатъ да се сравнятъ съ други народи ни по разумность, ни по разбиране на житейскитѣ отношения.

*98.* И тъй Ситалкъ, владѣтель на толкова голѣма страна, приготвялъ войската си. Когато всичко било готово, тръгналъ противъ Македония, миналъ най-напрѣдъ прѣзъ собствената си земя,

послѣ прѣзъ Керкине,[1]) необитаема планина между синтитѣ и пеонитѣ. Тамъ миналъ по сѫщия пѫть, който по-рано самичъкъ пробилъ, като изсѣкълъ гората, въ похода си противъ пеонитѣ. Като минавали планината изъ одриската земя на дѣсно имали пеонитѣ, а на лѣво синтитѣ и медитѣ;[2]) когато я прѣминали, стигнали въ пеонския градъ Доберъ.[3]) Въ врѣме на похода си той не изгубилъ отъ войската си (освѣнъ колкото измрѣли отъ болести), ами напротивъ тя се увеличила, тъй като мнозина отъ автономнитѣ траки невикани го послѣдвали заради грабежъ: както се разказва, цѣлата му войска не била по-малко отъ 150,000. По-голѣмата часть отъ нея била пѣхота, приблизително третинята — конница.[4]) Отъ послѣдната повечето доставили сами одриситѣ и слѣдъ тѣхъ гетитѣ. Отъ пѣхотата най-войнствени били независимитѣ меченосци, които слѣзли отъ Родопа; другото било смѣсена тълпа, страшна само съ множеството си.

*99.* Събрали се въ Доберъ и се готвили отъ височината да нахлуятъ въ долня Македония, дѣто царувалъ Пердикасъ. Къмъ македонцитѣ[1]) принадлежатъ наистина и линкеститѣ, и елимиотитѣ[2]), и други племена по-нагорѣ, които сѫ съюзници или поданици на македонцитѣ, но си иматъ свои собствени царе. Сегашната приморска Македония придобилъ най-напрѣдъ Александръ, бащата на Пердикасъ, и прѣдцитѣ му, Теменидитѣ, родъ отъ Аргосъ;[3]) тѣ зацарували, слѣдъ като изгонили съ орѫжие въ рѫка отъ Пиерия[4]) пиеритѣ, които послѣ обитавали Фагретъ и други мѣста подъ Пангей отвѫдъ Стримонъ; (и досега мѣстото подъ Пангея къмъ морето се казва Пиерийска вдлъбнатина). Отъ тъй наречената Ботия[5]) изгонили ботиеитѣ, които сега живѣятъ въ съсѣдство съ халкидянитѣ. Отъ Пеонея спечелили покрай р. Аксия тѣсна ивица, която се простира до Пела[6]) и до морето; отвѫдъ Аксия до Стримонъ владѣятъ тъй наречената Мигдония, отъ дѣто прогонили едонитѣ.[7]) Отъ сегашната Еордия[8]) изтикали еордитѣ, отъ които по̀-вечето погинали, а малка часть отъ тѣхъ се поселила около Фиска; отъ Алмопия[9]) изгонили алмопитѣ. Тия македонци покорили и други племена, надъ които владѣятъ и до днесъ, сѫщо и Антемунтъ, Грестония, Бизалтия[10]) и голѣма часть отъ земята на собственитѣ македонци.[11]) Това всичко се нарича Македония и, когато я нападналъ Ситалкъ, тамъ царувалъ Пердикасъ, синътъ на Александра.

*100.* Понеже македонцитѣ не могли да се противятъ на толкова голѣма войска, идеща срѣщу тѣхъ, оттеглили се въ укрѣпенитѣ

мѣста и въ градоветѣ, находещи се въ страната. Въ това врѣме тѣ не били много; чакъ послѣ синътъ на Пердикасъ Архелай,[1]) когато станалъ царь, съградилъ укрѣпленията, които сѫществуватъ сега въ страната, прокаралъ прави пѫтища и уредилъ всичко друго, особно военнитѣ работи: подобрилъ конницата, орѫжията и другитѣ потрѣбности за войната. Той направилъ по̀-вѐче, отколкото всички осемь царе прѣди него.[2])

Войската на тракитѣ отъ Доберъ нахлула най-първо въ мѣстата, които по-рано образували царството на Филипа,[3]) и прѣвзела Ейдомене на сила, а Гортиния, Аталанта[4]) и други нѣкои мѣста му се прѣдали съ договоръ отъ приятелство къмъ присѫтствуещия Аминтасъ, сина на Филипа. Обсадили тоже Европъ,[4]) но не могли да го прѣвзематъ. Послѣ навлѣзли и въ другата часть на Македония на лѣво*) отъ Пела и Киръ. По-навѫтрѣ**) отъ тия мѣста, до Ботиея и Пиерия не достигнали, ами опустошавали Мигдония, Грестония и Антемунтъ. Македонцитѣ дори и не мислили да имъ се противятъ съ пѣхотата, ами повикали конница отъ съюзницитѣ си въ горнитѣ страни[5]) и съ нея нападали тракийската войска, дѣто било удобно; само че винаги били малко въ сравнение съ неприятелската сила. Кѫдѣто нападали, никой не моглъ да имъ стои насрѣща, понеже били добри конници и при това съ ризници; но понеже били обкрѫжавани отъ огромна маса, излагали се на опасность срѣщу много по-голѣма сила. Поради това най-послѣ стояли спокойно, като не мислили, че могатъ да се сражаватъ противъ множинството.

*101.* Ситалкъ почналъ да води прѣговори съ Пердикасъ по поводъ на похода си и, когато атинянитѣ не пристигнали съ корабитѣ си, понеже не вѣрвали, че той (Ситалкъ) ще дойде [изпратили му само посланници съ подаръци],[1]) изпраща часть отъ войската си противъ халкидянитѣ и ботиеитѣ, принудилъ ги да се оттеглятъ задъ стѣнитѣ и опустошавалъ страната имъ. Додѣто се намиралъ въ тия мѣста, живѣещитѣ на югъ тесалийци, магнетитѣ и другитѣ поданници на тесалийцитѣ и гърцитѣ чакъ до Термопилитѣ се уплашили да не дойде войската и противъ тѣхъ и се приготовявали. Уплашили се и сѣвернитѣ траки отвѫдъ Стримонъ, които обитавали равнинитѣ: панеитѣ, одомантитѣ,[2]) дроитѣ,[3]) дерсеитѣ;[4]) тѣ всички сѫ самостойни. И у гърцитѣ, които били въ война съ атинянитѣ, Ситалкъ възбудилъ страхъ: тѣ се бояли, да не би той,

---

*) на И. отъ Пела.

**) къмъ Югъ.

повиканъ отъ атинянитѣ възъ основа на съюза, да нападне и тѣхъ. Но Ситалкъ държалъ Халкидика, Ботика и Македония и ги опустошавалъ. Като не можалъ да свърши нищо отъ тия работи, за които билъ дошълъ, и войската му нѣмала достатъчно храна и страдала отъ зимата, убѣждава се отъ Севта, сина на Спарадока, който му билъ братовъ синъ и най-мощенъ слѣдъ самия него, да се върне по-скоро. Севтъ билъ спечеленъ тайно отъ Пердикасъ, който му обѣщалъ сестра си и отгорѣ пари. Ситалкъ послѣдвалъ съвѣта му и бързо се върналъ съ войската си дома слѣдъ походъ отъ 30 дни, отъ които осемь билъ въ Халкадика. Пердикасъ послѣ далъ сестра си Стратоника на Севта, както му обѣщалъ. Такъвъ билъ походътъ на Ситалка.

*Книга IV, гл. 101, § 5.* Въ сжщитѣ дни, когато ставало това при Делионъ,[1] умрѣлъ и Ситалкъ, царьтъ на одриситѣ, въ единъ походъ противъ трибалитѣ, отъ които билъ побѣденъ въ битка. Братовиятъ му синъ Севтъ, синътъ на Спарадока, се възцарилъ надъ одриситѣ и осталата Тракия, която била подъ властьта на Ситалка.

*Книга VII, гл. 27, § 1 и 2.* Въ това сжщото лѣто[1]) пристигнали въ Атина 1300 пелтасти отъ тракитѣ-меченосци, принадлежещи къмъ племето на диитѣ. Тѣ трѣбвало да отидатъ съ Демостена въ Сицилия. Понеже тракитѣ закъснѣли, атинянитѣ мислили да ги отпратятъ назадъ, отъ кждѣто дошли, въ Тракия. Да ги задържатъ само за войната при Декелея, виждало се много скжпо, тъй като всѣки човѣкъ получавалъ по драхма на день.[2])

*Гл. 29.* Като не искали да правятъ разходи при тогавашната липса на срѣдства, атинянитѣ веднага повърнали тракитѣ, които дошли късно при Демостена, поржчали на Диитрефа да ги отведе и му казали, по пжтя (тѣ минали прѣзъ Еврипа) да причини врѣда на неприятелитѣ, ако му се удаде. Диитрефъ излѣзълъ съ тракитѣ на брѣга при Танагра и извършилъ набързо единъ грабежъ; послѣ привечеръ изъ евбейската Халкида прѣминалъ Еврипа, излѣзълъ на суша въ Беотия и повелъ тракитѣ противъ Микалесъ. Нощьта прѣкаралъ при храма на Хермеса, който е далече отъ Микалесъ около 16 стадии,[1]) безъ да бжде забѣлѣженъ; на съвване нападналъ града, който не билъ голѣмъ, и го прѣвзелъ, тъй като жителитѣ нѣмали стража и не очаквали, че може нѣкой да навлѣзе навжтрѣ въ материка толкова далечъ отъ морето и да ги нападне. Освѣнъ това стѣнитѣ били слаби и намѣсти съборени или пъкъ ниски, и вратитѣ били отворени, понеже жителитѣ се мислили въ безопасность. Тракитѣ се втурнали въ Микалесъ, разрушавали жилищата и хра-

моветѣ, избивали хората, като не щадили ни старо ни младо; убивали всѣкиго, когото достигали, и жени и дѣца, дори добитъкъ и всичко живо. Тракийскиятъ народъ, когато се намира въ безопасность, е много наклоненъ да пролива кръвь, подобно на най-кръвожаднитѣ варварски племена. И тогава тѣ произвели огромно смущение и убивали по всѣкакъвъ начинъ; между друго нахлули въ едно дѣтско училище, което било най-голѣмо въ града и дѣцата токо-що били се събрали, та ги изклали всички. Такова голѣмо нещастие сполѣтѣло града, по-неочаквано и по-ужасно отъ нѣкое друго.

*30.* Тиванцитѣ, като се научили, отишли на помощь на Микалесъ, настигнали тракитѣ, които не били още отминали много далечъ, отнели имъ плячката, уплашили ги и ги гонили чакъ до Еврипа и морето, дѣто стоели на котва корабитѣ, съ които дошли. Когато тракитѣ влизали въ корабитѣ, тиванцитѣ избили по̀-вечето,[1] защото не могли да плуватъ, па и тракитѣ въ корабитѣ, като видѣли, що става на сушата, отстжпили извънъ вистрелъ. Впрочемъ при отстжплението си тракитѣ се защищавали изкусно противъ тиванската конница, която ги нападнала най-напрѣдъ; тѣ се спущали напрѣдъ и пакъ се събирали, по домашния си начинъ на сражение, та при това тѣ загубили малцина. Една часть отъ тракитѣ била издебната въ самия градъ при грабежъ и избита. Всичко траки паднали 250 отъ 1300. А тѣ убили отъ тиванцитѣ и отъ другитѣ, които помагали, всичко 20 конници и хоплити и тиванеца Скирфонда, единъ отъ Беотархитѣ.[2]) Била изтрѣбена и значителна часть отъ микалесянитѣ. Такава бѣда постигнала Микалесъ, която въ сравнение съ голѣмината на града била повече за оплакване, отколкото други, случили се прѣзъ тая война нещастия.*)

## II. Коментаръ.

*Кн. II, гл. 29.*

1. 431 г. пр. Хр.

2. Проксенията се състои въ слѣдното. Видни граждани, които се намирали въ политически и търговски сношения съ нѣкоя чужда държава, се натоварвали да защитяватъ всички чужденци, които идѣли отъ тая държава и се назначавали отъ нея за Πρόξενοι

*) При прѣвода се ползувахъ отъ коментиранитѣ издания на Тукидида отъ *Classen-Steup* и *Boehme-Widmann*. Имахъ на ржка и руския прѣводъ на Тукидида отъ *Мищенко* и нѣмския отъ *D. Heilmann*.

(т. е. за държавни гостоприемци). Понѣкога самата държава назначавала подобни проксени измежду собственитѣ си граждани, за да се грижатъ за чужденцитѣ, както напр. въ Спарта и пр. Сравни *Ed. Meyer, Geschichte des* Alterthums, т. II § 236. *Schoemann-Lipsius,* Griechische Alterthümer, т. II. стр. 25 сл.

3. Върху тракийскитѣ царе изобщо вж. *Добруски,* Исторически погледъ върху нумизматиката на трак. царе, въ Министер. сбор. кн. XIV (споредъ *Hoeck,* въ Hermes, т. XXVI, стр. 76 сл.). — *Ed. Meyer,* Geschichte des Alterthums т. IV, § 428.

4. *Kretschmer,* Einleitung in die Geschichte der griech. Sprache, стр. 242 казва: „die praehistorischen Berührungen der Thraker mit den Griechen beschränkten sich aber nicht auf sprachliche und religiöse Beeinflussungen. Dass das Drängen nördlicher Völker, welches die phrygisce Wanderung nach Kleinasien veranlasst hat, auch einzelne thrakische Schwärme südwärts nach Thessalien, ja bis nach Phokis und Boiotien geschoben hat, dürfen wir selbst der rein sagenhaften Tradition, in welcher sich diese Ereignisse niedergeschlagen haben, glauben. Ср. и стр. 171.

5. Атинскиятъ царь Пандионъ, когато воювалъ съ тиванцитѣ, повикалъ на помощь тракийския царь Терей и съ негова помощь удържалъ побѣда. За награда Пандионъ му далъ за жена дъщеря си Прокна, която родила Итиса. Терей обезчестилъ сестра ѝ Филомела и ѝ отрѣзалъ езика, за да укрие прѣстжплението. Но Филомела сполучила да извѣсти на сестра си за всичко. За да си отмъстятъ, сестритѣ убили Итиса и съ месото му нагостили Терея. Царьтъ прѣслѣдвалъ избѣгналитѣ сестри, но Филомела се прѣобърнала въ славей, Прокна въ лѣстовица, Терей въ папунекъ, Итисъ въ фазанъ. Ср. Orid. Metam. III. 455.

6. У Aristophanes, Acharn. 141 сл. пратеникътъ, който се връща отъ при Саталка казва:

τοῦτον μετὰ Σιτάλκους ἔπινον τὸν χρόνον.
καὶ δῆτα φιλαθήναιος ἦν ὑπερφυῶς,
ὑμῶν τ' ἐραστὴς ἦν ἀληθής, ὥστε καὶ
ἐν τοῖσι τοίχοις ἔγραφ', Ἀθηναῖοι καλοί.
ὁ δ' υἱός, ὃν Ἀθηναῖον ἐπεποιήμεθα,
ἤρα φαγεῖν ἀλλᾶντας ἐξ Ἀπατουρίων,
καὶ τὸν πατέρ' ἠντιβόλει βοηθεῖν τῇ πάτρᾳ.

ὁ δ᾽ ὤμοσε σπένδων βοηθήσειν, ἔχων
στρατιὰν τοσαύτην ὥστ᾽ Ἀθηναίους ἐρεῖν,
ὅσον τὸ σχῆμα παρνόπων προσέρχεται.[1])

Комикътъ Херминъ, съврѣменникъ на Перикла, казва въ единъ фрагментъ (fr. 63, 7), дѣто изброява специалнитѣ на всѣка страна продукти:

καὶ παρὰ Σιτάλκου ψωρὰν Λακεδαιμονίοισι.
(отъ Ситалка краста за Лакедемонцитѣ)

Ср. и *Rudolf von Scala*, die Staatsverträge des Alterthums, ч. I, стр. 53.

7. *Пелтасти:* тия войници носили копие (ἀκόντιον) мечъ и малъкъ дървенъ, облѣченъ съ кожа щитъ (πέλτη). По въоржжението си заимали срѣдно мѣсто между хоплититѣ (тежковъоржженитѣ) и лековъоржженитѣ.

8. Върху тия събития в. *Ed. Meyer,* Gesch. des Alterthums т. IV. § 536. 551. — *Терма:* дн. Солунъ.

*Кн. II, гл. 95.*

1. 429 г. пр. Хр.

2. Пердикасъ лишилъ брата си Филипа отъ дѣла му въ царството (ср. гл. 100), поради което Филипъ се явилъ като претендентъ за прѣстола и билъ подържанъ отъ атинянитѣ. Той, както се вижда, умрѣлъ още прѣди Ситалковия походъ, защото по-долу въ сжщата глава вмѣсто него се явява синъ му Аминтасъ (дѣдо на Александра велики).

3. Хагнонъ (ср. кн. II, гл. 58), като основатель на Амфиполиси (IV. 102), познавалъ добрѣ тия мѣста.

*Гл. 96.* 1. Върху гетитѣ в. *Tomaschek,* die alten Thraker, I. стр. 92 сл.

2. Ἴστρος, дн. Дунавъ.

3. Въоржжени съ кжси сабли, характерно за тия племена оржжие: ср. кн. VII, гл. 27 и Ксенофонтъ, Кироп. 6, 2, 10. Есхилъ въ „Перситѣ“ ст. 56: τὸ μαχαιροφόρον ἔθνος ἐκ πάσης Ἀσίας ἕπεται.

4. Върху диитѣ ср. Томашекъ, стр. 71.

5. Пеонитѣ сж отъ илирийско потекло (Томашекъ стр. 13 сл.). Изглежда, че тѣ проникнали отъ къмъ С.-З. въ долината на Аксия

[1]) „Прѣзъ това врѣме пирувахъ съ Ситалка. И наистина той бѣ извънмѣрно приятель на атинянитѣ и истински бѣ се влюбилъ въ васъ, та пишеше по стѣнитѣ: „атинянитѣ хубавци.“ А пъкъ синъ му, когото направихме атининъ, искаше да яде съ васъ суджукъ на Апатуриитѣ и молѣше баща си да помогне на отечеството му. Той (Ситалкъ) тържествено се закле, че ще помогне съ толкова войска, щото атинянитѣ да кажатъ: „какъ се приближава, като облакъ скакалци!“

и покороли тамошнитѣ тракийски племена. Вижъ и *Kretschmer*, цит. съч. 246 сл. Лееитѣ Томашекъ (стр. 22) поставя на И. отъ Рила; агрианитѣ се простирали отъ горния Стримонъ къмъ З. до Овче-поле на р. Аксий, дѣто допирали до дарданитѣ. Къмъ Ю. ги заключвало тракийското племе меди, къмъ С. — дентелетитѣ.

Добруски, цит. съч. стр. 16 (на отпечатъка), туря между пеонскитѣ племена и Γρῆνιοι; но подобно племе не сѫществува въ дѣйствителность; думата Γραιαίων се е вмъкнала въ рѫкописитѣ на тукидидовата история по погрѣшка на прѣписвачитѣ. Текстътъ отдавна е поправенъ: ср. Thukydides, отъ Classen-Steup, т. II, 4° изд., стр. 236.

6. дн. Струма (Кара-су).

7. Σκόμιος: повечето издатели прѣдпочитатъ тая форма, която се намира въ по-добритѣ рѫкописи, прѣдъ Σκόμβρος; послѣдната четемъ у Аристотелъ, Meteor. 1, 13. — Плиний 4, 10, 17 нарича тая планина Scopius. Споредъ *Kiepert,* formae orbis antiqui, Illyricum et Thracia, Скомий е дн. Витоша; споредъ Томашекъ (стр. 22) – Рила. За етимологията на думата вж. Томашекъ, die alten Thraker II, 2. стр. 89.

8. Върху трибалитѣ в. Томашекъ 87 сл.

9. Трери и тилатеи, ibid. с. 54.

10. Ὄσκιος: Херодотъ 4, 49 я нарича Σκίος, Страбонъ 13, p. 590 C — Σκαιός, Плиний 3, 26, 149 — Oescus; дн. Искъръ. Νέστος е дн. Места. — Тукидидъ не именува планината, отъ която извиратъ Оский, Нестъ и Хебръ (Марица). Споредъ Aristot. Meteor. 1, 13 Стримонъ, Нестъ и Хебръ извиратъ въ Скомбръ: ὁ δὲ Στρυμὼν καὶ Νέστος καὶ ὁ Ἕβρος ἅπαντες τρεῖς ὄντες ἐκ τοῦ Σκόμβρου. — Споредъ Херодота и Плиния Искъръ извира отъ Родопа.

*Гл. 97.* 1. Върху одриситѣ в. Томашекъ, стр. 60, 80 сл.. *Ed. Meyer,* Geschichte des Alterthums IV § 428.

2. Диодоръ 12, 50 казва: Τηλικαύτης δὲ χώρας βασιλεύων ἐλάμβανε προσόδους καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν πλείω χιλίων ταλάντων. Тия 1000 таланта навѣрно почиватъ върху приблизителна оцѣнка на подаръцитѣ и на другитѣ приходи.

3. ср. Xenoph. Cyrop. 8, 2, 7: διαμένει ἔτι καὶ νῦν τοῖς βασιλεῦσιν ἡ πολυδωρία.

4. Както се вижда, тукъ Тукидидъ полемизира противъ Херодота, който поради кривитѣ си географически прѣдстави прѣувеличилъ много обема на Тракия (Herod. 5, 3: Θρηίκων ἔθνος μέγιστόν ἐστι μετά γε Ἰνδοὺς πάντων ἀνθρώπων). Но Тукидидъ, като признава на скититѣ първенство относително голѣмината на страната и

численостьта на народа, е далечъ отъ това да имъ припише морални и духовни прѣдимства.

*Гл. 98.* 1. Керкине: дн. Малешова планина.

2. Синтитѣ живѣли по р. Струмица (въ старо врѣме Πόντος), медитѣ на С. отъ тѣхъ: Томашекъ стр. 60 сл.

3. Δόβηρος: неизвѣстно дали сегашния Дойранъ, или Радовище; ср. Томашекъ стр. 19. Сѫщия, цит. съч. II, 2, стр. 72.

4. И у Диодора 12, 50 намираме 50000 конници; пѣхотата споредъ Диодора била повече отъ 120000 души.

*Гл. 99.* 1. Върху етнографическото положение на македонцитѣ в. най-добрѣ у *Kretschmer,* цит. съч. стр. 283 сл. — Изобщо върху македонската история: *B. Niese,* Geschichte der griechischen und Makedonischen Staaten, I, дѣто е цитирана и по̀-старата литература.

2. Линкеститѣ живѣли по горното течение на р. Еригонъ, (дн. Църна рѣка), притокъ на Аксиосъ (Вардаръ). Елимиотитѣ — по срѣдното течение на р. Халиакмонъ (дн. Бистрица, Индже-кара-су).

3. в. Херодотъ VIII 137 сл.

4. Пиерия, въ старитѣ си граници между Олимпъ и Термейския заливъ, съ главни градове Пидна и Дионъ. Изгоненитѣ пиери се поселили послѣ отвѫдъ Стримонъ въ мѣстностьта до морето, дѣто се издига Пангей. Това крайбрѣжие се нарекло Пиерия.

5. Ботия, область на З. отъ Аксия съ гр. Берея (дн. Верия).

6. Пела, въ срѣдата на Ематия, дѣто Филипъ II прѣнесълъ столицата на Македония.

7. Върху едонскитѣ племена в. Томашекъ, стр. 33—39. — Мигдония, область на И. отъ Аксия съ градъ Терма.

8. Еордия, въ ю.-з-тѣ подножия на планината Бермий (дн. Докса̀).

9. Алмопия, область на С. отъ Еордия.

10. Антемунтъ, Грестония, Бизалтия, области на С. отъ Халкидика, между Аксий и Стримонъ. — Върху бизалтитѣ в. Томашекъ, стр. 58., върху крестонитѣ ibid. стр. 35.

11. Μακεδόνων αὐτῶν: αυτῶν е прибавено къмъ Μακεδόνων защото по-прѣди именуванитѣ племена не били отъ македонско потекло. Тия македонци въ вѫтрѣшностьта на страната били покорени отъ побрѣжнитѣ македонци, които най-напрѣдъ попаднали подъ властьта на Теменидитѣ и които въ началото на това прѣдложение се наричатъ οἱ Μακεδόνες οὗτοι.

*Гл. 100.* — 1. Архелай (413—399).

2. Имената на 8-тѣ прѣдходници на Архелая изброява Херодотъ VIII. 139.

3. в. забѣлѣжка втора къмъ кн. II гл. 95.

4. Ейдомене, Гортиния, Аталанта, Европъ: градове по дѣсния брѣгъ на срѣдния Аксий.

5. в. гл. 99.

*Гл. 101.* — 1*) Прѣзъ зимата 430/29 атинянитѣ сполучили да прѣвзематъ Потидея слѣдъ двѣ годишна обсада. Областьта на града била раздѣлена по̀-сетнѣ между атински клерухи.[1]) Сега атинянитѣ се опитали да свършатъ войната въ Халкидика, но изпратената противъ халкидянитѣ войска прѣтърпѣла поражение при Спартолъ (429).[2]) Поради това тѣ се обърнали за помощь къмъ царя на одриситѣ Ситалкъ, който отъ 431 г. билъ тѣхънъ съюзникъ, като му обѣщали, че ще го подкрѣпятъ съ войска и флота, та тъй заедно да турятъ край на възстанието въ Халкидика.[3]) Ситалкъ събралъ войската си и прѣзъ есеньта 429 г. нахлулъ въ Македония, като ималъ намѣрение сжщеврѣмено да дѣйствува противъ Пердикасъ и да качи на македонския прѣстолъ Аминтасъ, сина на Филипа. Атинянитѣ обаче не изпълнили обѣщанието си: флотата не била пратена; тѣ се задоволили съ това, да пратятъ на съюзника си посланници и подаръци. Ситалкъ, като видѣлъ, че не ще може да постигне цѣльта си и че войската му страдала отъ зимата и се лишавала отъ нужнитѣ припаси, рѣшилъ да се върне въ Тракия.[4])

Защо атинянитѣ не устояли на обѣщанието си и тъй станали причина да се осуети цѣлото прѣдприятие? Тукидидъ[5]) извинява атинянитѣ съ думитѣ: ἀπιστοῦντες αὐτὸν μὴ ἥξειν,[6]) което е, както се вижда, празднo извинение. Споредъ мнѣнието на *W. Herbst*[7]) атинянитѣ се уплашили отъ голѣмата сила на одриския царь и разбрали, че той може да стане опасенъ и за самитѣ тѣхъ; никой не е могълъ да знае тайнитѣ планове на Ситалка; атинянитѣ само искали съ негова помощь да държатъ халкидянитѣ въ покорность и да иматъ опора противъ македонския царь; но тѣ не искали, Ситалкъ да добие съ тѣхна помощь надмощие въ самата Елада.

*) Слѣднитѣ ми бѣлѣжки сж печатани вече въ *„Филологическое обозрѣнiе“* т. XX, кн. 2.

[1]) Thuk. II. 70.

[2]) Thuk. II, 79.

[3]) Thuk. II, 95.

[4]) Thuk. II, 101.

[5]) II. 101

[6]) Сжщото мнѣние изказва: *Grote:* Griechische Geschichte т. III, 479; противъ него в. Müller-Strübing, Aristophanes und die historische Kritik, 724 сл.

[7]) Zur Geschichte der auswärtigen Politik Spartas im Zeitalter des peloponnes. Krieges I, стр. 55.

Това мнѣние, както се вижда, е общоприето: съ Herbst се съгласява Müller-Strübing,[1]) Beloch,[2]) Ed Meyer.[3]) Но споредъ насъ то не е право.

Ако допуснемъ дори, че у атинянитѣ се породилъ подобенъ страхъ, то толкозъ пò-необходимо е било за тѣхъ, да изпратятъ флотата си, за да наблюдава Ситалка и да вземе нуждннтѣ мѣрки, въ случай че послѣдния почне да дѣйствува противъ атинскитѣ интереси; въ такъвъ случай тѣ не би могли да извършатъ пò-голѣма глупость, отколкото да оставятъ Ситалка да върши въ Халкидика и Македония каквото иска, или дори да нахлуе въ самата Гърция. Гърцитѣ чакъ до Термопилитѣ дѣйствително се уплашили, че Ситалкъ може да нападне и тѣхъ. Ако послѣдниятъ се рѣшеше да направи това, тогава явно е, че омразата на цѣла Елада би се обърнала противъ атинянитѣ, които повикали варваритѣ. Слѣдователно неизпращането на флотата показва, че тѣ сж знаяли, че безъ тѣхна помощь Ситалкъ не може да извърши нищо. Това прѣдположение става по-вѣроятно, ако веемемъ прѣдъ видъ, че атинянитѣ трѣбва да сж познавали поне приблизително силитѣ на съюзника си. Ние знаемъ, че атински посланници сж били пращани при него: въ 430 г. намираме при двора на Ситалка атински пратеници, които убѣдили неговия синъ Садокъ да прѣдаде на атинянитѣ спартанскитѣ посланици, които се намирали при баща му.[4]) Послѣ трѣбва да споменемъ посолството, за което говори Аристофанъ:[5]) то се отнася въ врѣмето прѣди похода на Ситалка и е по всѣка вѣроятность историческо, при всичко, че името на пратеника може да е измислено. Най-послѣ и съ войската на Ситалка въ похода му противъ Македония и халкидянитѣ се намирало едно атинско посолство заедно съ пълководеца Хагнона.[6]) При тия обстоятелства можемъ ли да вѣрваме, че държавнитѣ мжже въ Атина не сж знаели съ каква сила разполага Ситалкъ? Ако тѣ сж бояли отъ него, защо сж подбудили похода му противъ Халкидика и му обѣщали да му помагатъ?

Може би нѣкой да възрази, че именно въ самия походъ войската на Ситалка се увеличила, тъй като множина отъ свободнитѣ

[1]) цит. съч.
[2]) Griechische Geschichte I, 531.
[3]) Geschichte des Alterthums IV, стр. 339.
[4]) Thuk. II 67.
[5]) Acharn. 138 сл. Вижъ нашата бѣлѣжка къмъ 29 глава.
[6]) Thuk II. 95: отъ това мѣсто е явно, че Хагнонъ не е билъ шефъ на посланицитѣ, ами билъ пратенъ да поеме управлението на атинската войска, която трѣбвало да дойде на помощь на Ситалка.

траки невикани се присъединили къмъ него;[1]) но тая неорганизирана тълпа, привлѣчена отъ надежда за грабежъ, едва ли е могла да увеличи значително силата на одриситѣ;[2]) при това трѣба да забѣлѣжимъ, че отъ друга страна войската на Ситалка се намалила чрѣзъ болести.

Похода си Ситалкъ прѣдприелъ главно въ интересъ на атинянитѣ; изпращането на флотата въ всѣки случай е било въ интересъ на послѣднитѣ; това, вѣрвамъ, всѣки ще признае. Причината слѣдователно, дѣто тѣ не изпълнили обѣщанието си, не трѣбва да се търси нито въ вѣроломството имъ къмъ съюзника, нито въ небрѣжность или въ липса на ясно прѣдварително съглашение.[3]) Понеже истинската причина не ни е извѣстна, не трѣба да осѫждаме атинянитѣ. Можемъ само да прѣдполагаме, че тая причина била сериозна, защото инакъ не може да се обясни, защо атинянитѣ сѫ дѣйствували въ тоя случай противъ собствения си интересъ.

2. Върху одомантитѣ в. Томашекъ, die alten Thraker, I стр. 39.

3. Дроитѣ (Томашекъ стр. 69) се споменуватъ само у Тукидида; една отъ стратегиитѣ на римската провинция Тракия се нарича Drosica, навѣрно отъ името на дроитѣ; ср. Kiepert, Formae orbis antiqui, Thracia. Текстъ стр. I, заб. 9.; Томашекъ, стр. 69.

4. Върху дерсеитѣ в. Томашекъ, стр. 68.

*Кн. IV. гл. 101 § 5.* — 1. Поражение на атинянитѣ при Делионъ 424 пр. Хр. Ср. Ed. Meyer, Gesch. d. Alt. IV. § 596.

*Кн. VII. гл. 27. § 1 и 2.* — 1. 413 г. пр. Хр.

2. Обикновената плата на наемницитѣ била половина драхма (една драхма = ок. 1 левъ).

*Гл. 29.* — 1. Една стадия = ок. 192 м.

*Гл. 30.* — 1. Повечето отъ тѣхъ (αὐτῶν... τοὺς πλείστους): по̀-долу авторътъ казва, че тракитѣ били 1300 души, а били избити 250, слѣдователно думата αὐτῶν не се отнася къмъ цѣлото число на тракитѣ. Мѣстото може да се разбира така: по̀-вечето отъ тия, които изобщо загинали, тиванцитѣ избили при влизането имъ въ корабитѣ; значи αὐτῶν трѣбва да се отнася къмъ числото на убититѣ траки.

2. Беотархитѣ (на брой 7) били чиновници на беотийския съюзъ; тѣ командували съюзнитѣ войски и имали екзекутивната власть. Ср. *Schömann-Lipsius,* Griech. Alterthümer, т. II. стр. 85. 87.

[1]) Thuk. II 98.
[2]) Thuk. II 98. ὁ δὲ ἄλλος ὅμιλος ξύμμεικτος πλήθει φοβερώτατος ἠκολούθει.
[3]) Както прѣдполага *Курціусъ*, Греч. ист. II 346 (прѣв. Веселовскій).

# Двойниятъ съюзъ.[1]

**Отъ Д. Д. Агура.**

---

Международнитѣ съюзи иматъ много широко значение за хода на историческото развитие на народитѣ. Тѣ сж толкова стари, колкото и политическитѣ общества, ако и да не сж били отначало развити въ стройна международна политическа система. Нуждата отъ международни съюзи се чувствува особно напослѣдъкъ като срѣдство за запазване самостоятелностьта на държавитѣ по тъй наречената система на политическото равновѣсие. Тая система се е налагала и отъ идеята за запазване на реда, на международния поредъкъ (Всеволодъ Даневскій. „Системы политическаго равновѣсія . . . . .", стр. VI). Тя се е налагала и поради културни цѣли, защото чрѣзъ нея сж се спирали често егоистичнитѣ домогвания на по-силнитѣ държави и се е обезпечвалъ мирътъ, толкова необходимъ за всѣкой напрѣдъкъ на човѣчеството. Външната безопасность и вжтрѣшниятъ поредъкъ и културенъ прогресъ сж вървѣли винаги ржка за ржка.

Политическото равновѣсие въ Европа,[2]) прилагано отъ XVI вѣкъ насамъ, имало благотворно влияние най-паче прѣзъ миналото XIX-то столѣтие. Подпаднала три четвърти подъ владичеството на Наполеона Бонапарта, немилостиво тъпкана отъ въоржжената французка нация, Европа, за да не стане плячка на щастливия завоеватель, си образува единъ съюзъ, въ който влѣзоха четири велики сили. Тоя съюзъ имаше за цѣль да възстанови нарушеното равновѣсие международно и да поддържа европейския миръ. Франция, отначало изолирана, по-късно влѣзе въ европейския съюзъ. Къмъ половината на XIX вѣкъ се прибави къмъ тѣхъ още една шеста държава, Италия (1856 год.). Тия шесть държави сжществуватъ и до днесъ въ европейския концертъ. Тѣ не сж били винаги въ съгласие помежду си, намирали сж се често въ конфликтъ, нѣкои отъ тѣхъ се подигнаха въ значението си, други спаднаха, но нито една отъ тѣхъ не изчезна, и всички заедно гарантиратъ обезпеченитѣ отъ трактатитѣ права на народитѣ и общия миръ, кога съ своето съгласие, кога съ своето съперничество и противодѣйствие. Регулиратъ се тия тѣхни отношения отъ началата на международното право, и колкото пжти

---

[1]) Четено въ засѣданието на Историч. друж. въ София на 28 януария 1902 г.

[2]) Политическото равновѣсие като система на международно право за прѣвъ пжть е формулирано изрично въ Утрехтския договоръ отъ 1713 година (Даневскій. „Сист. полит. равн.", стр. 7).

нѣкоя отъ тѣхъ наруши това право, всички държави чрѣзъ конгреси се стараятъ да възстановятъ нарушения редъ.

Такава цѣль има и двойниятъ съюзъ. Двойниятъ съюзъ е таенъ, неговото съдържание не е още обнародвано, и върху него и до днесъ има тълкувания въ международната литература. Обаче отъ това, що е обявено не единъ пѫть вече отъ компетентни лица, и отъ това, що може да се заключава отъ хода на европейскитѣ международни отношения, неговиятъ характеръ е отбранителенъ, както и тоя на тройния съюзъ. Тоя характеръ на двойния съюзъ го прави да бѫде съвсѣмъ необиденъ за другитѣ държави, съ които двѣтѣ нови съюзници продължаватъ да се намиратъ въ отлични отношения.

За да можемъ най-добрѣ да си обяснимъ значението на тоя съюзъ за самитѣ участни страни въ него, трѣбва да обърнемъ внимание върху неговия генезизъ, върху врѣмето и обстоятелствата, при които той е основанъ. Естествено е за всѣкоя държава да дири съюзници противъ своитѣ съсѣди; рѣдко е приятелството между съсѣди; и това е толкова вѣрно за хората, колкото и за народитѣ; мотиви за вражда се явяватъ много често и лесно между съсѣди и поради най-дребни въпроси. Враждебностьта между съсѣди е толкова естествена, че най-добритѣ съюзници противъ една държава биватъ съсѣдитѣ на тая държава. Така Франция е имала традиционни приятелски свръзки съ съсѣдитѣ на Германия откъмъ сѣвероизтокъ, съ шведитѣ, поляцитѣ и най-послѣ съ турцитѣ, защото всички тия народи можеха да ѝ бѫдатъ полезни въ стълкновенията ѝ съ съсѣдна Германия. Отъ когато обаче тия държави нѣкои изгубиха всѣко значение на Изтокъ, а нѣкои съвсѣмъ изчезнаха и бѣха замѣстени отъ Русия, а особено отъ когато Германия подъ рѫководството на Прусия и на хохенцолеритѣ показа своята грамадна военна мощь въ войната отъ 1870—71 година, съюзътъ между Франция и Русия се налагаше отъ самия ходъ на събитията (Lavisse „La seconde visite impériale“, Revue de Paris, 15 septembre 1901).

Необикновенитѣ военни успѣхи на Германия въ тая война и крайно тежкитѣ условия, наложени на побѣдения, като че застрашиха всички съсѣди на Германия. Въ самата Франция слѣдъ войната идеята за сближение съ Русия стана постоянната и неизмѣнна цѣль на всички французки правителства, особено слѣдъ 1875 година, когато Франция бѣше спасена отъ второ нападане откъмъ Германия чрѣзъ посрѣдничеството на Русия. Какво значение доби Русия за Франция слѣдъ войната съ Германия, се вижда най-ясно отъ факта, че извѣстниятъ държавникъ Флоке дълго врѣме не можеше да стане министъръ на Франция поради произнесенитѣ (1867 г.) въ младитѣ му години извѣстни думи прѣдъ руския царъ: „Vive la Pologne.“ Той може да постигне министерско крѣсло, само слѣдъ като се примири съ Русия чрѣзъ руския посланикъ въ Парижъ.

Извѣстно врѣме Гамбета се е надѣвалъ на едно сближение съ Англия, но то било изоставено, като непрактично. Жулъ Фери пъкъ се опитва да влѣзе въ непосрѣдствено споразумѣние съ Германия, но изгуби съ тоя свой грѣхъ противъ шовинистичното обществено настроение на французкото общество своята популярность и власть (1884—1885 год.).

Най-износни условия за единъ съюзъ прѣдставяше руската империя, съ която френцузката република имаше най-малко противоположни интереси. Цѣлиятъ французки народъ се прѣдаде всецѣло на идеята за единъ френско-руски съюзъ, като единственъ за нея спасителенъ якоръ.

Миналото обаче прѣдставяше голѣми прѣгради за изпълнението на това всеобщо желание на французкия народъ. Въ Русия още живо се помнѣха походитѣ отъ 1812 и 1854 год. За щастие на Франция, приятелскитѣ отношения на германския дворъ и петербургския се разклатиха още отъ берлинския конгресъ, когато князъ Бисмаркъ вмѣсто да бѫде споредъ обѣщанието си честенъ посрѣдникъ между Русия и нейнитѣ врагове, подкрѣпи враждебното на Русия искане на англичанитѣ, споредъ което България Санъ-Стефанска се раздѣли на три дѣла. Горчаковъ не можеше да прости на Бисмарка подържката, която той даде на враговетѣ на Русия въ Берлинския конгресъ. Александръ II все още запазваше официално най-голѣма вѣжливость къмъ германския дворъ; имаше и за напрѣдъ срѣщи и постове „за най-добрия му приятель, Вилхелма" (1880). Но отношенията въ сѫщность се бѣха значително измѣнили. Русия натрупа грамадни войски въ Полша и допустна въ вѣстницитѣ шумни манифестации въ полза на едно сближение съ Франция. Свиждания на дипломати и журналисти — на Горчакова съ редактора на вѣстника „Soleil" —, декларацицитѣ на Гамбета и рѣчитѣ на Скобелева (1882 год.) изразяваха явно негодуването на Русия и Франция противъ германцитѣ. Смъртьта на Александра II тури край на съгласието между тримата императора. Александръ III бѣше извѣстенъ като врагъ на германското влияние. Неговитѣ отношения спрѣмо централнитѣ държави продължаваха да бѫдатъ приятелски и миролюбиви, но оная сърдечность и горещина, която сѫществуваше между Александра II и Вилхелмъ I изчезна безвъзвратно.

Италия, недоволна отъ експанзивната политика на Франция, особено слѣдъ прѣвзимането на Тунисъ, побърза да се присъедини къмъ тройния съюзъ (1883). Франция не можеше да се не плаши отъ тоя съюзъ и да не вѣрва, че той е насоченъ противъ нея. Тройниятъ съюзъ стана срѣдище, къмъ което се стремѣха европейскитѣ държави. Къмъ него тегнѣха и по-малкитѣ държави: и Сърбия, и Ромъния, и Испания отидоха на поклонение въ Берлинъ. Къмъ тройния съюзъ се приближи косвено и Англия; тя влѣзе въ близки свръзки съ Италия. Русия дори, като се страхуваше отъ нѣкое нарушение на мира въ Афганистанъ, побърза да сключи тайна конвенция съ Германия, която се откри по-късно отъ самия органъ на Бисмарка (1896 г.), чрѣзъ която двѣтѣ държави си гарантираха благоприятна неутралность, въ случай че бѫде нападната нѣкоя отъ тѣхъ (1884 г. въ Скиерневицъ). А Франция, изолирана, се рѣшава да се споразумѣе съ Германия за уреждане споpнитѣ въпроси въ Африка (Конференция въ Берлинъ 1884—1885 г.) (Ch. Seignobos, „Histoire politique de l'Europe contemporaine", p. 785—787).

Французкото правителство много изкусно се ползуваше отъ несъгласията, които се бѣха появили между Русия и централнитѣ европейски държави, и то не пропущаше случай да доказва на Русия своитѣ симпатии и да подготвя почвата за желания съюзъ. Русия дълго врѣме се колеба,

да приеме ли, или не, аванса, който ѝ се правѣше на всѣка стжпка. Тя безъ друго се е съмнѣвала, че ще може да се мири съ измѣнчивата републиканска форма на управление, плашила се е, да не би съ тая промѣна да си навлѣче нѣкое зло отъ страна на тройния съюзъ, опитвала се е дори съ тайни договори (скйерневицкия) да си обезпечи врѣменно извѣстна безопасность, и все не се рѣшаваше да направи рѣшителна стжпка къмъ съюза. А въ това врѣме Франция, бѣше изложена на постоянни оскърбления и заплашвания отъ страна на Германия и Италия.

За да илюструвамъ по-добрѣ положението прѣди сключването на съюза между Русия и Франция, ще приведа нѣколко факта, които черпя отъ една хубава статия на извѣстния французки дипломатъ Billot, подъ насловъ „La Triple alliance“ въ „Revue de Paris“ отъ миналата 1901 г. отъ 1 и 15 априлия. Както е извѣстно, князъ Бисмаркъ бѣше успѣлъ да привлѣче Австрия къмъ съюзъ съ Германия, още щомъ отношенията на Русия къмъ послѣдната се бѣха измѣнили вслѣдствие на берлинския договоръ. Къмъ тия двѣ държави слѣдъ четири години, подъ влияние на различни обстоятелства, особено подъ впечатлението направено отъ заимането на Тунисъ, се присъедини и Италия (1883 год.) Извѣстно е съдържанието на договора сключенъ между Австрия и Германия. Той е прѣмо насоченъ противъ Русия. Споредъ първата статия на договора, *двѣтѣ договорни страни се задължаватъ да си помагатъ съ всичкитѣ свои сили, вслучай че едната отъ тѣхъ бжде нападната отъ Русия.* Споредъ втората статия, се установява, *че ако нѣкоя друга държава* (сир. Франция) *нападне едната отъ договорещитѣ се страни, то другата е длъжна да пази благосклоненъ неутралитетъ къмъ съюзницата си до тогази обаче само, до когато се намѣси Русия. Намѣси ли се послѣдната, то тѣ сж длъжни да дѣйствуватъ задружно съ всичкитѣ си сили, и войната се продължава до край отъ двѣтѣ договорни страни.* Въ третата статия се постановява пазенето въ тайна на договора.

Когато къмъ двѣтѣ държави се присъедини и Италия, тя встжпи въ съюза при сжщитѣ горни условия, съ тая само разлика, че ролата на Русия се играеше тукъ отъ Франция. Цѣльта на Италия като встжпваше въ тройния съюзъ бѣше да обезсили съперницата си на Срѣдиземното море, да гарантира територията си отъ външно нападение и да запази Римъ за столица, понеже въ Франция клерикалната партия постоянно агитираше за отнимането на Римъ и възвръщането му на папата, и най-паче да отнеме Тунисъ отъ Франция. На това послѣдно искане обаче Германия и Австрия се възпротивиха, та италиянцитѣ се задоволиха само съ едни платонични обѣщания.

По едно врѣме отношенията между Италия отъ една страна и Германия и Австрия отъ друга бѣха поистинали доста. Това се случи, когато тримата императори бѣха влѣзли въ нѣкое ново споразумѣние (свиждането отъ 1884 въ Скйерневицъ). Италия, недоволна отъ тая постжпка на тримата императори, се приближи къмъ Англия и съ нейно съгласие зае Масуахъ на Червеното море. Тройниятъ съюзъ обаче съ тоя актъ не се ослаби, защото когато дойде моментътъ да се поднови тоя съюзъ (1887 год. 20 май), Италия се намираше вече подъ впечатлението на

първия ударъ, който бѣше прѣтърпѣла нейната войска въ Масуахъ, въ Догалския проходъ, дѣто Расъ Алула унищожи съвсѣмъ една италиянска колона отъ 500 души войници. Тройниятъ съюзъ слѣдователно бѣше подновенъ.

Послѣдва режимътъ на Криспи, който трая близу четири години и който прѣдставя момента на най-обтегнатитѣ отношения между Франция и тройния съюзъ. Въ негово врѣме развалениатѣ вече економически отношения между Италия и Франция чрѣзъ донопсирането на търговския договоръ (отъ 1886 г.) бѣха съвсѣмъ прѣкжснати за голѣма врѣда на взаимнитѣ интереси на двата народа. Двѣтѣ правителства дѣйствуваха по диферинциални тарифи, които правѣха токо-речи невъзможно всѣко търговско сношение. По всички прѣговори обаче, станали за подновяване на правилни търговски сношения, се вижда явно недобрата воля на италиянското правителство да встжпи въ приятелски сношения съ Франция, което не може да се обясни инакъ освѣнъ съ влиянието на тройния съюзъ. Тая враждебность се изрази още въ два случая, въ които поведението на италиянското правителство бѣше извънредно прѣдизвикателно и въ които Франция е била принудена да отстжпи прѣдъ Италия въпрѣки очевидното нейно право. Първиятъ случай се прѣдстави при смъртьта на единъ тунизски поданикъ, генералъ Хюсеинъ, въ Флоренция. Като прѣдставитель на тунизскитѣ интереси, въ силата на трактата отъ Бардо, французкиятъ консулъ ликвидиралъ наслѣдството на покойния генералъ, като обадилъ за това и на мѣстнитѣ власти. Обаче слѣдъ нѣколко мѣсеца се явява съ претенции единъ негозъ кредиторъ, който се отнася до сжда, и послѣдниятъ постановява, да се секвестира осталия имотъ за удовлетворение на кредитора. Преторътъ отъ Флоренция пристжпва да изпълни рѣшението на сжда, и въ отсжтствие на французския консулъ, влиза съ сила въ консулството, та секвестира цѣла серия отъ документи, отъ които много съвсѣмъ чужди за въпроса. Съ тая си постжпка преторътъ нарушава франко-италиянската конвенция (отъ 1862 г.), споредъ която „архивитѣ на консулствата се считатъ за неприкосновени, и мѣстнитѣ власти не могатъ подъ никой претекстъ и въ никой случай да влизатъ въ тѣхъ и да турятъ ржка върху книжа, находещи се въ тѣхъ.“ Криспи не поиска да даде никакво удовлетворение, като оповѣсти прѣдъ свѣта за тая сполука на неговата дипломация, при все че това бѣше явно нарушение на международнитѣ правила. Ако Франция може да понесе такова оскърбление, това може да се обясни само съ изключителното нейно положение безъ съюзници. — Наскоро Криспи дойде да покаже сжщото незачитане на международното право въ своитѣ отношения съ французкото правителство и по вторъ единъ въпросъ, който се появи въ Масуахъ, между французки поданици и между италиянскитѣ власти. Масуахъ бѣше страна на капитулацинтѣ, и французкитѣ поданици трѣбаше да зависятъ напълно отъ консулската юрисдикция. Италиянскитѣ власти нарушаватъ това право (1888 г.) и налагатъ на французкитѣ поданици нелегални такси. Рекламацинтѣ на французкото правителство бѣха отфърлени въпрѣки сжществуещитѣ трактати. При все това французкото правителство пакъ отстжпи, като направи апелъ къмъ безпристрастното сжждение на Европа (нотата на

Goblet. отъ 24 августъ 1888 г.). Послѣдната дума по конфликта пакъ остана на Криспи.

Прѣдъ развълнуваното обществено мнѣние и разпалената полемика въ печата отъ двѣтѣ страни по тоя поводъ, князъ Бисмаркъ се счете дълженъ да се намѣси. Той прѣдписа на своя прѣдставитель въ Парижъ, че ако Гобле, тогавашниятъ министъръ на външнитѣ дѣла въ Франция го занимае съ въпроса за французкия конфликтъ съ Италия, той да му обяви, че въ случай на нѣкои сериозни компликации съ Италия, послѣдната нѣма да бжде изоставена. Не се знае, дали е ималъ случай германскиятъ прѣдставитель въ Парижъ да изпълни порѫката на желѣзния канцлеръ; но самиятъ фактъ, че той е билъ опълномощенъ да изпълни такава порѫка, доказва, доколко сѫ били обтегнати отношенията на Франция спрѣмо Италия, или по-добрѣ спрѣмо Германия и тройния съюзъ. Нѣма съмнѣние, че Гобле и тоя пѫть е билъ отстѫпчивъ по въпроса, защото е зналъ, и безъ заповѣдьта на Бисмарка къмъ германския посланикъ, че Италия не е изолирана, както бѣше неговото отечество.

Такава отстѫпчивость обаче не бѣше въ традициитѣ на французката горда нация, която не единъ пѫть е диктувала волята си на Европа. Колко болно е било за всѣкой французинъ това принижено положение, до което бѣше достигнала Франция благодарение на нѣкои погрѣшки на нейната дипломация и на погрома отъ 1870—71 година! Но Франция не бѣше въ състояние да фърли рѫкавицата прѣдъ оскърбленията, които прѣтърпѣваше, защото бѣше изолирана. *Тая е непосрѣдствената причина, която фърли французитѣ въ обятията на Русия и ускори сключването на двойния съюзъ.* Само по такъвъ начинъ може да се обясни ентузиязмътъ и радостьта, съ които Франция посрѣщна слѣдъ нѣколко години вѣстьта за сближението на Русия съ Франция; само по такъвъ начинъ могатъ да се разбератъ френетическитѣ манифестации, които направи французкиятъ народъ прѣдъ рускитѣ моряци на адмиралъ Авелана, който върна (1893 г.) въ Тулонъ съ своята ескадра визитата на французката флота на адмиралъ Жерве въ Кронщадтъ отъ 1891 година.

Посѣщението на руската флота въ Франция бѣше първиятъ очевиденъ за французитѣ фактъ, който имъ доказваше, че съюзъ или споразумѣние има вече между двѣтѣ велики нации. Посрѣщането на рускитѣ моряци въ Тулонъ, тѣхното тържествено шествие къмъ Парижъ, дѣто сѫ били привѣтствувани и чествувани отъ милионно население, прѣдставятъ нѣщо небивало въ историята на народнитѣ манифестации въ Франция. Това единодушно участие на французкия народъ въ тържествения приемъ на рускитѣ моряци доказва достатъчно, какви чувства вълнуваха французитѣ въ момента, когато тѣ видѣха, че най-послѣ мечтитѣ на французкитѣ патриоти отпрѣди двадесеть години сега се осѫществяватъ, че Франция не е вече изолирана, „че тя е вече свободна отъ тежкото съзнание, какво нейната сѫдба зависи отъ добрата воля на Германия и какво надъ нея виси постоянно дамоклеевиятъ мечъ на германската хегемония“ (Вѣстникъ Европы, „Инностранное обозрѣніе,“ 164 томъ, 1893 г.).

Но въ международнитѣ отношения не чувствата, а интереситѣ сж главниятъ факторъ, който движи историческитѣ събития. Двадесетгодишната симпатия, изказвана на Русия постоянно и систематично отъ страна на французитѣ, не можеше да създаде двойния съюзъ, ако за това нѣмаше благоприятни условия, диктувани отъ интереситѣ и на двата народа. Ако Русия постепенно склони на сближение съ Франция, това се дължи на важни измѣнения въ отношенията ѝ съ централнитѣ държави на Европа поради настаналитѣ събития въ истокъ.

Както по врѣмето на Александра I и Наполеона Бонапарта, така и сега все източниятъ въпросъ бѣше залогътъ за постигнатия съюзъ съ Франция. Въ 1885 г. стана съединението на Румелия съ княжеството. Всички държави признаха, че това е нарушение на берлинския договоръ; но настжпилата побѣдоносна война на българитѣ противъ сърбитѣ, станала безъ подържката на коя и да е държава, накара нѣкои отъ силитѣ да вематъ подъ своя защита дѣлото на българитѣ. Англия на първо мѣсто, а послѣ Австрия се застжпиха за България, вижда се, за да поправятъ погрѣшката, която бѣха сторили въ берлинския конгресъ чрѣзъ разпокжсването на Санъ-Стефанска България. Бисмаркъ тацитно одобряваше поведението на Австрия спрѣмо България и Н. Ц. В. князъ Фердинанда, а явно не се съгласи да вземе каквото и да е участие активно противъ него, като обяви, че Германия се дезинтересира съвсѣмъ по въпроса и че България не струва коститѣ на единъ померанецъ. Александъръ III негодуваше противъ нелоялната политика на своитѣ съюзници. Това е врѣмето (1886—1887 г.) на пламеннитѣ статии на Каткова противъ Бисмарка, на различни тостове и рѣчи отъ различни руски офицери и държавни мжже (Игнатиевъ), както и на разни брошури като тая на Ив. Ратова и пр.... Това движение противо-германско съвпада съ инцидента на германската граница, — арестуването отъ германскитѣ власти на французкия полицейски агентъ Шнебеле на границата, и движението на „лигата на патриотитѣ."

И въ двѣтѣ бждещи съюзни държави ставаха шумни агитации противъ Германия. Германското правителство отговори на това враждебно движение въ двѣтѣ съсѣдни държави съ обнародването на трактата отъ 1879 г. за съюза съ Австрия, който до тогава оставаше таенъ, и съ усилване на военния бюджетъ. Германскитѣ кредитори наченаха да се освобождаватъ отъ рускитѣ фондове. Всичко това показваше явно, че тройниятъ съюзъ е насоченъ противъ Франция и Русия, които бѣха изолирани. Единствената свръзка, която сжществуваше между Русия и Германия въ силата на договора за благоприятенъ взаименъ неутралитетъ отъ Скйерневицъ (1884 г.), изчезна слѣдъ изтичането на срока на тоя договоръ (1890 г.) вече слѣдъ отстранението на княза Бисмарка, понеже, както се вѣрва, подъ влиянието на Англия, той не бѣше подновенъ. Този е моментътъ, когато рускиятъ царь Александъръ III, недоволенъ отъ изолираното си положение, произнесе въ честь на Черногорския князъ извѣстния тостъ: „на единствения искренъ и вѣренъ приятель на Русия." (Ch. Seignobos. „Histoire politique de l'Europe contemporaine," 787—788).

При такива обстоятелства настжпи моментътъ за сключване на двойния съюзъ. Не може да се каже положително въ случая, кой е взелъ

инициативата. Възможно е първото обяснение да е докарано по взаимно, спонтанно влѣчение и по политическа необходимость, която се налагаше отъ интереситѣ и на двѣтѣ страни.

Съдържанието на съюзния договоръ и до днесъ не е извѣстно. Не се знаеше до скоро дори и врѣмето на сключването му. Едва отъ рѣчьта на прѣдседателя на републиката Лубе въ Arras миналата есень се опрѣдѣли датата на окончателното сключване на съюза. „Виждамъ, казалъ прѣдседательтъ, между работницитѣ отъ първо врѣме тукъ да присѫтствуватъ г. Рибо, който въ 1892 год. бѣше членъ на кабинета, на който бѣхъ азъ прѣдседатель, и който тури окончателнитѣ основи на съюза, днесъ обявенъ вече прѣдъ народитѣ". Сѫщата мисъль повтори прѣдседательтъ слѣдъ нѣколко деня прѣдъ самия руски царь въ Betheny въ тоста си въ честь на рускитѣ суверени (Erbay. „L'Alliance franco-russe.") Обаче подготовката на съюза и първото негово рѣшение трѣбва да се отнесатъ къмъ една по-ранна дата.

Редъ обстоятелсва, които служатъ като доказателство за сѫществуването на споразумѣние по-ранно виждаме вече въ 1891 година. Прѣзъ априлия бѣше подписанъ между Германия и Австрия търговски договоръ, който прѣдшествува само съ три мѣсеца тоя на Германия съ Италия; прѣзъ май 1891 г. се поднови за трети пѫть при доста сериозна опозиция, която срѣщаше наслѣдникътъ на Криспи, г. де Рудини, въ камарата и народа, тройниятъ съюзъ, и то съ антиципирана дата, тъй като срокътъ за подновяване падаше слѣдъ година приблизително.[1]) Императоръ Вилхелмъ II владѣеше самъ едва отъ една година. Неговитѣ планове положително не бѣха извѣстни. Всички можеха да прѣдполагатъ, че той ще да желае да прослави началото на своето царуване съ нѣкоя побѣдоносна война; и дѣйствително слѣдъ визитата на императрица Фридриха въ Парижъ (февр. 1891 год.) мирътъ изглеждаше да е твърдѣ компрометиранъ. Русия не можеше да допустне едно ново поражение на Франция. Александръ III намираше слѣдъ утихването на буланжизма (1889 г.) на чело на Френцузката република едно разумно правителство подъ мѫдрото рѫководство на прѣдседателя на републиката Карно. Тоя бѣше моментътъ, който рѣши най-послѣ Александра III дя се съгласи на съюзъ съ Франция. Като доказателство за изпълнения фактъ може да се посочи визитата на французката ескадра на адмиралъ Жерве въ Кронщадтъ (юлия 1891 г.).

Въ слѣдната година великиятъ дюкъ Константинъ направи визита на прѣдсѣдателя Карно въ Нанси. Слѣдъ друга една година стана тържественото приимане на руската ескадра на адмиралъ Авелана въ Тулонъ и посѣщението на рускитѣ моряци въ Парижъ, при който случай се прѣдполага да е билъ окончателно ратифициранъ договорътъ, така че когато настана смъртьта на Карно (1894 г.) и на Александръ III, договорътъ бѣше сключенъ, ако и да не бѣше още оповѣстено за това на свѣта, като се смѣташе, че той е само едно сближение, едно врѣменно

---

[1]) Поради сериозната опозиция, която ставаше въ Италия противъ тройния съюзъ, въ европейския дипломатически свѣтъ се вѣрваше, че Италия нѣма да поднови договора си съ тройния съюзъ.

споразумѣние. Едва прѣзъ 1895 год. Ханото, французкиятъ министъръ на външнитѣ дѣла, като отговоряше на една интерпелация въ камарата, произнесе за прьвъ пѫть думата съюзъ, а Рибо, прѣдседательтъ на съвѣта, въ сѫщото засѣдание споредъ една бѣлѣжка на Гобле, каза слѣднитѣ думи: „Дѣйствително ние съединихме къмъ интереситѣ на една велика нация интереситѣ на Франция, и направихме това, за да запазимъ мира и да поддържимъ равновѣсието въ Европа. И ако нѣма нищо промѣнено въ крайната цѣль на нашата политика, има обаче нѣщо измѣнено *въ Европа отъ 1891 год.* насамъ. („L'Alliance franco-russe". p. 18, Rev. politique et parlementaire"). Въ 1896 год. стана посѣщението на руската царствена двойка въ Парижъ, при който случай били размѣнени, споредъ заявлението на Ханото въ камарата, по-точни възгледи върху договора. Въ 1897 год. прѣдседательтъ Феликсъ Форъ върна визитата на царя въ С.-Петербургъ (1897 г.). Заявления за съюза и за неговитѣ миролюбиви цѣли не липсаха и тоя пѫть. Въ рѫководството на външната политика французката република е извънредно внимателна. Министерството на външнитѣ дѣла не търпи много отъ промѣнитѣ на републиканскитѣ правителства, министритѣ на външнитѣ дѣла се задържатъ по-дълго врѣме на постоветѣ си, като напримѣръ Ханото. — Общественото мнѣние дори съ твърдѣ малки изключения, навиква да гледа на вѣдомството на това министерство като на неутрално поле, така че руското правителство е гарантирано противъ честитѣ промѣни въ отношенията си съ французкото съюзно правителство. То все повече и повече се убѣждава, че е възможенъ единъ траенъ съюзъ между една автократична държава и между една република. Прѣжнитѣ прѣдразсѫдъци въ отношенията на държавитѣ една спрѣмо друга полека-лека изчезватъ; така че съюзътъ на Русия и Франция продължава постепенно да се развива, независимо отъ разликитѣ на тѣхнитѣ правителства и народи и въпрѣки нѣкои малки разногласия въ общественото мнѣние на двѣтѣ страни. Това положение на съюзнитѣ отношения много добрѣ е изтъкнато въ рѣчьта на прѣдседателя Лубе къмъ общинскитѣ съвѣтници отъ Монтелимаръ: „Присѫтствието на Н. И. В. руския царь въ Дункеркъ и въ Раймсъ доказва, че както въ Русия, тъй и въ Франция съединението на двата народа, които ги сближаватъ чувства и интереси, се сматря като залогъ за сила, сигурность и миръ. То доказва, че републиканското правителство, *безъ да се безпокои отъ непостоянството, свойствено на единъ либераленъ режимъ*, прѣслѣдва и развива съ мѫдрость и настойчивость традиционната политика на Франция (Lavisse. „La seconde visite impériale", Revue de Paris, 15 septembre 1901).

Характерътъ на тоя съюзъ, строго дефензивенъ, се запазва и до днесъ. Царьтъ въ пѫтуванията си въ Франция не забрави да посѣти и германския императоръ, колкото и да е това неприятно за нѣкои чувствители шовинисти въ Франция. Между това двойниятъ съюзъ все повече разширява своята область отъ тѣснитѣ и близкитѣ негови първоначални задачи. Той стана общъ и обгърна всички политически въпроси въ свѣта, които се коснуватъ до интереситѣ на двѣтѣ държави. Съюзътъ е обявенъ неограничително. Такъвъ характеръ му дадоха водителитѣ на

двата народа при миналогодишната имъ срѣща въ произнесенитѣ рѣчи и тостове: двѣтѣ дипломации сѫ длъжни да вървятъ рѫка за рѫка всѫду. Но именно сега се явяватъ мѫчнотиитѣ: двѣтѣ държави съюзни не могатъ да иматъ напълно тъждествени възгледи и интереси всѫду. Дѣйствително между тѣхъ има по-малко противоположни интереси, отколкото между всѣки други държави; обаче нито въ Балканския полуостровъ, нито въ Левантъ, нито въ Великия океанъ интереситѣ на двѣтѣ държави се схождатъ напълно. Тѣ сѫ длъжни вслѣдствие на това да си отстѫпватъ. Коя обаче какъ ще защищава своитѣ интереси, остава до сега твърдѣ малко извѣстно. Изобщо ролата на съюза като че не е равна. Отстѫпването на Франция отъ своята традиционна политика въ Левантъ и като християнска, и като републиканска държава, споредъ мнѣнието на Лависа, е една голѣма погрѣшка (Lavisse. „La seconde visite impériale", Revue de Paris, 15 septembre 1901, p. 444). „Ние оставихме, казва той, да се разширочи кървавата рана на Армения въ ущърбъ на нашата честь и интереси. При първата обява на двойния съюзъ на него мнозина погледнаха като на лость, който трѣбваше да подигне свѣта. Въ Франция отдавна прѣстанаха обаче да вѣрватъ въ тоя характеръ на съюза".

Неотдавна по случай на една интерпелация въ французката камара, Делкасе, извѣстниятъ министъръ на външнитѣ дѣла въ кабинета на Валдекъ Русо, обяви, че политиката на Франция е била винаги за въвеждане на реформи въ Турция, *и то не само въ Армения, или Македония*, но въ всичкитѣ вилаети. Обаче, добави той, за това се изисква съгласието на всички сили; а такова съгласие Франция не намѣрила въ своето залѣгане за реформи въ Турция. Кои държави не сѫ съгласни за въвождане на реформи въ Турция, г. Делкасе не каза. Намъ ни се иска да вѣрваме, че Франция нѣма прѣстане да иска въвождането на реформи въ Турция и че тя най-напоконъ ще сполучи, облегната върху силната своя съюзница, която и другъ пѫть е проливала кръвь за християнитѣ отъ Турция, та и сега нѣма да откаже да участвува въ подобрението на тѣхната участь. Като изказваме тая своя мисъль, ние не се опираме само върху *началата на правото и справедливостьта*, провъзгласени отъ руския царь като основа на политиката на двойния съюзъ, а държимъ смѣтка и за интереситѣ на съюзнитѣ държави, които нѣматъ никаква полза да оставятъ да загинатъ християнски и славянски народи, защото съ тѣхната защита тѣ биха защитили и своитѣ собствени интереси.

Явниятъ резултатъ отъ двойния съюзъ е, че както Русия, тъй и Франция, които до сключването му бѣха изолирани, сега се чувствуватъ вече въ безопасность. Както Русия може сега спокойно да се прѣдаде на разрѣшението на въпроситѣ отъ далечния и близкия Изтокъ и на своето економическо прѣобразование, така и Франция сега вече въ безопасность откъмъ Германия и Италия може свободно да се прѣдаде на развитието на своята колониялна политика и на консолидирането на приятелскитѣ си отношения съ другитѣ държави, безъ изключение и на държавитѣ отъ тройния съюзъ. Облегнати една върху друга, тия двѣ

държави могатъ да бѫдатъ силни въ международнитѣ комбинации. Двойниятъ съюзъ разполага съ сили токо-рѣчи равни съ тройния. Тия сили сѫ грамадни, и едно сблъкновение между тѣхъ става вече невѣроятно, ако и не невъзможно (Lavisse. „La seconde visite impériale). Уравновѣсването на силитѣ на двата съюза може прочее да служи като залогъ за единъ по-дълготраенъ миръ и като срѣдство за човѣшкия напрѣдъкъ. Двойниятъ съюзъ по другъ пѫть, и може би по-реаленъ, съдѣйствува за постигане на общия международенъ миръ, който се тури на дневенъ редъ въ Хагската конференция по инициативата на благородния руски царь Николай II. Докато да се постигне тоя идеалъ на международната политика и право, политическото равновѣсие, постигнато съ двойния съюзъ, на дѣло го осѫществява.

Въ края на статията си ще приведемъ за да освѣтимъ напълно значението, което се мисли да има двойниятъ съюзъ, нѣкои отъ сѫжденията, изказани въ една прѣкрасна статия по въпроса отъ *Alcide Erbay* въ *Revue politique et parlementaire* отъ 1901 год. Тая статия е писана по поводъ второто посѣщение на царя и царицата въ Франция.

Това, което казахме до тука, ни прѣдставя развитието на въпроса въ дипломатическитѣ крѫгове, между правителствата на двѣтѣ държави. Но и въ Франция, и въ Русия, особно въ началото, при първото появяване на идеята за единъ съюзъ, общественото мнѣние схващаше, че двѣтѣ държави иматъ нужда не отъ единъ отбранителенъ съюзъ, а отъ единъ нападателенъ, и че единъ само отбранителенъ съюзъ ще бѫде врѣденъ за интереситѣ на двѣтѣ държави. Въ Франция *общественото мнѣние искаше чрѣзъ тоя съюзъ* да се отмъсти за 1870—1871, а въ Русия за поражението на Берлинския конгресъ. Erbay въ статията си се старае да докаже, че и безъ да бѫде нападателенъ, тоя съюзъ и за двѣтѣ страни е и може да бѫде много полезенъ.

Съюзътъ, казва Erbay, не трѣбва да се брои за врѣдителенъ, дори ако се погледне на него като на актъ чисто миролюбивъ, и съ назначение единствено да запази statu-quo-то. Не би билъ полезенъ съюзътъ, ако да бѣ доказано, че Германия е съвсѣмъ миролюбива, и ако въпросътъ за война и миръ би зависѣлъ само отъ французитѣ, нѣщо което не е вѣрно. Една войнствена държава като Германия, подъ рѫководството на единъ младъ честолюбивъ императоръ, подигната чрѣзъ война и разполагаща съ силна армия, не може отведнажъ да стане съвсѣмъ миролюбива, особно спрѣмо своя вѣковенъ врагъ — Франция. Два пѫти се е опитвало пруското правителство отъ 1870 г. насамъ да причини новъ конфликтъ между Франция и Германия, при все че въпросътъ за обидението на Германия е билъ вече окончателно рѣшенъ: първи пѫть, нѣколко само години слѣдъ войната, за да спре военното усилване на Франция; втори пѫть, по случай на въпроса Шнебеле, за да ослаби отново държавата, която бѣше се издигнала вече отъ нанесения ударъ. Днесъ Германия дѣйствително е по-миролюбиво настроена спрѣмо Франция; но вѣтърътъ може да се измѣни при даденото враждебно настроение на нѣмцитѣ спрѣмо французитѣ; малко трѣбва, за да може да се възбуди отново враждебно разположение въ духоветѣ. Не бѣ отдавна, когато народниятъ

нѣмски историкъ Тричке искаше да се начене „третята пуническа война,“ (като прѣдставяше войната отъ 1814 и 1815 г. като първа, войната отъ 1870—1871 г. като втора пуническа война), за да може новиятъ Римъ да тури край на новия Картагенъ. Ето защо френско-рускиятъ съюзъ било и като отбранителенъ е много полезенъ за Франция.

Отъ друга страна не може да се твърди изобщо, че тоя съюзъ има като основа Statu-quo ante въ териториално отношение и че той отнима всѣка надежда за възвръщане на изгубенитѣ провинции. Такова сѫждение би било невѣрно. Едва ли може дори да се допустне, че Русия е искала отъ Франция признаването на Statu-quo ante. Само едно би могло да се заключи отъ дефензивния характеръ на съюза, че Франция не би могла да разчитва въ случай на война съ Германия на помощьта на своята съюзница. Но и въ такъвъ случай, Франция има грамадна полза отъ съюза, защото тя е свободна да избере момента за война, нѣщо което тя не можеше да направи прѣди, когато Германия имаше възможность да стори това, както тя се и опита да направи на два пѫти. Отъ дефензивния характеръ на съюза съ Русия имаше полза за Франция въ всѣко отношение: и за тия, които биха се отказали отъ реваншъ и възвръщане на загубенитѣ провинции, и за ония, които сѫ за възвръщането на тия провинции. За първитѣ съюзътъ служи като гаранция противъ едно нападение, което не е невъзможно; за вторитѣ той имъ дава възможность, безъ да бѫде нападателенъ, да избиратъ момента за нападене.

Независимо отъ това, нѣма нищо по-измѣнчиво отъ политиката на международнитѣ отношения, и съюзътъ може да се измѣни съ врѣме: нѣкои обстоятелства би могли да заставятъ Русия да измѣни политиката си и да поиска да прѣдприеме защитата на своитѣ собствени интереси, и за тая цѣль да стегне още повече съюзнитѣ връзки съ Франция, или дори да измѣни тѣхния характеръ. Освѣнъ това, цѣльта на съюза не е абсолютната защита на мира. Спородъ думитѣ на царя въ тоста, издигнатъ на кораба Pothuau (1897 г.), излиза, че запазването на мира се туря въ зависимость отъ извѣстни условия на *правото и справедливостьта*. Царьтъ обяви като цѣль на съюза *„запазването мира на свѣта въ духа на правото и справедливостьта.“*

Тия сѫ възгледитѣ на Ербе върху франко-руския договоръ специално откъмъ гледището на франко-германскитѣ отношения.

Не по-малко залѣга Ербе да докаже полезностьта на френско-руския съюзъ и за рускитѣ интереси. Той се ограничава да посочи нѣкои основни аргументи въ полза на своя възгледъ. Така той казва съвсѣмъ справедливо, че „тоя съюзъ дава на С.-Петербургското правителство една голѣма свобода на дѣйствие въ Азия противъ Англия и въ Европа спрѣмо австро-германския съюзъ, който е насоченъ противъ славизма.“ При това съюзътъ отваря френцузкото тържище за Русия, която благодарение на него намѣри изобилни капитали, необходими за нейното економическо развитие. Разумѣва се, че той гледа на съюза като на отбранителенъ съюзъ, който нѣма прѣдъ видъ нападение противъ тройния съюзъ.

Колкото за отношенията на французитѣ къмъ Англия въ Франция има една малка англофилска партия, която откато е съставенъ двойниятъ съюзъ, постоянно тржби, че тоя съюзъ не може да бжде освѣнъ врѣдителенъ за тия отношения. Понеже интереситѣ на Русия сж противоположни съ тия на Англия, въ Азия особно, то двойниятъ съюзъ естествено трѣбвало да има за плодъ охладяването на британската империя къмъ Франция. По тоя начинъ двойниятъ съюзъ не само не далъ очакванния резултатъ — възвръщането на Елзасъ и Лотарингия, но създалъ още новъ единъ врагъ на Франция, съ който послѣдната би могла да поддържа приятелски отношения. Обтегнатитѣ отношения между Англия и Франция се наченвали приблизително къмъ началото на френско-руския съюзъ... Противъ такива сждения A. Erbay възразява, че обтегнатитѣ отношения между Франция и Англия зависятъ не отъ образуването на двойния съюзъ, а отъ колониалното развитие на Франция прѣзъ послѣднитѣ 30 години. Англия, господарка на моретата, естествено трѣбвало да гледа колониалната експанзивность съ враждебно око. Но отъ съперничество до стълкновение е много далече, и послѣдното може да настжпи само слѣдъ нѣкоя нетактичность въ поведението на двѣтѣ съперници. Такова стълкновение не може да бжде полезно на никоя отъ съперницитѣ. Тѣ сж успѣли съ голѣми усилия да делимитиратъ сферитѣ на своитѣ интереси въ Африка и нѣматъ помежду си въпроси, неразрѣшението на които да може да докара до въоржженъ конфликтъ. Всѣко стълкновение между тѣхъ би било полезно само за тѣхната съперница въ Африка, за Германия, която би се възползувала отъ войната, за да осигури своето търговско прѣобладаване. Така като е въпросътъ, авторътъ признава, че би било едно нещастие, да се развалятъ мирнитѣ отношения на Англия и Франция поради двойния съюзъ; той не вѣрва на такова нѣщо. Между Русия и Англия има безъ съмнѣние съперничество въ колониалнитѣ имъ източни владѣния. Но това съперничество може да се изглади чрѣзъ едно делимитиране на сферитѣ на влияние между двѣтѣ страни въ Азия, както това бѣ достигнато между интереситѣ на Англия и Франция въ Африка. Така че двойниятъ съюзъ не може да бжде прѣма причина за стълкновение между двѣтѣ страни. Напротивъ, тоя съюзъ ги гарантира взаимно противъ всѣко домогване на Англия да имъ прѣчи на тѣхното колониално развитие. Двойниятъ съюзъ съставя слѣдователно за всѣка отъ договорнитѣ страни една защитна сила въ тѣхнитѣ общи колониални интереси, както прѣдставя една сигурность за тѣхъ откъмъ тройния съюзъ. Авторътъ е правъ въ всѣко едно отношение въ тая си послѣдна мисъль. Франция не можеше да вземе това бързо колониално развитие, ако нѣмаше подържката на своята съюзница по всички въпроси, дѣто се срѣщаха нейнитѣ интереси съ тия на Англия. Тя не можеше по никой начинъ да се мѣри въ силитѣ си съ своята съперница и трѣбваше да отстжпва на всѣка крачка, докато оставаше безъ съюзница. Жюлъ Фери, основательтъ на французкото господство въ Индо-Китай, се опита да подири дори благоволението на Германия, само и само да парализира съпротивата на Англия. Двойниятъ съюзъ осигури на Франция могжщественото сдѣйствие на Русия. И ако французката дипломация е имала нѣкоя сполука по нѣкои други международни

въпроси и по заплетенитѣ работи въ Китай, дѣто Франция е могла да издигне гласа си и да получи удовлетворение, това се дължи на факта, че Франция не е вече изолирана и че тя има всъду подържката на великата си съюзница. Колкото за близкия Изтокъ двойниятъ съюзъ постоянно отбива Англия отъ нейнитѣ позиции: събитията отъ Армения и отъ Критъ, изгубването отъ Англия на всѣко влияние въ Цариградъ се дължатъ на двойния съюзъ.

Вънъ обаче отъ съображенията на французкия публицистъ Erbay, който има прѣдъ видъ най-паче да убѣди своитѣ сънародници въ полезностьта на двойния съюзъ, не е ли явно за всѣкого, който е що-годѣ запознатъ съ международната политика, грамадното значение на двойния съюзъ за свѣтовнитѣ отношения на народитѣ? Нали се констатира то найдобрѣ въ послѣдния китайски конфликтъ, дѣто по́-вечето отъ рѣшенията на прѣдставителитѣ на силитѣ се взимаха по инициативата на французкия прѣдставитель, винаги прѣдварително споразумѣнъ съ руския прѣдставитель (Lavisse „La seconde visite impériale," Revue de Paris, 15 septembre)? Не е ли явно прѣобладаещето значение на двойния съюзъ въ разрѣшението на въпроса за Критъ, който слѣдъ една побѣдоносна на турцитѣ война се освободи отъ турското владичество токорѣчи по изричното лично желание на царя Николая II, безъ да се възпротивятъ европейскитѣ сили, колкото и да бѣше тоя актъ неблагоприятенъ за нѣкои отъ тѣхъ? Можеше ли Русия да постигне такъвъ резултатъ, ако нѣмаше безусловното съгласие на Франция по тоя въпросъ и всѣкога нейната подържка?

28. I. 1902 г.

---

## ВѢСТИ и ОЦѢНКИ.

### Мемоаритѣ на Ив. Ристичъ.

Слѣдъ смъртьта на извѣстния сърбски политически и държавенъ мжжъ Иванъ Ристичъ († 23 Августъ 1899 год.) е напечатанъ третиятъ томъ отъ неговитѣ политически мемоари, въ който се намѣрва доста интересенъ материалъ за новата българска история. Въ завѣщанието си отъ 18 ноемврия 1898 год. Ристичъ казва: „.... Въ ржкописитѣ ми се намѣрватъ моитѣ *Спољашњи односи Србије новијега времена. Књига трећа, 1868—1872*". Ако азъ самъ не издамъ това си дѣло, оставямъ го като аманетъ на своитѣ синове, тѣ да го напечататъ, като повѣрятъ работата на моя приятель Живанъ Живановичъ, когото моля за това да се ползува отъ съвѣтитѣ на полковника Александра Протичъ, който е сжщо мой добъръ приятель." Слѣдъ смъртьта на Ристича, Живанъ Живановичъ и полковиикъ Александъръ Протичъ изпълнили завѣщанието и напечатали третия томъ отъ казанитѣ мемоари върху външната политика на Сърбия отъ 1868 до 1872 година. Първата часть и втората отъ тия мемоари сж напечатани подъ сжщото заглавие прѣзъ 1887 год. А първата часть отъ неговата *„Дипломатическа история"* е напечатана прѣзъ 1896, втората прѣзъ 1898 год., т. е. додѣто е билъ живъ авторътъ.

Въ третята часть отъ мемоаритѣ на Ив. Ристичъ насъ интересува най-вече главата, която носи заглавие: *„Работа въ полето на просвѣщението и черквата въ прѣдѣлитѣ на съплеменнитѣ намъ народи въ Турция, най-вече въ Стара Сърбия. Българскиятъ черковенъ въпросъ."* Въ началото на тая глава Ристичъ пише: „При нашитѣ отношения съ сръбския народъ, който се намѣрва още подъ турско управление, нашиятъ погледъ се спрѣ прѣди всичко на оня край, който ипекския патриархъ Арсений Чарноевичъ запусти, като изсели изъ прѣдѣлитѣ на Стара Сърбия по-голѣмата часть отъ сръбския народъ. Набожниятъ и родолюбивъ патриахъ е мислилъ да послужи на народа си съ напущане сръбската земя, въ която е мислилъ, че съ врѣме пакъ ще може да се върне; но надеждата му се не изпълни, а празднинитѣ, които сърбитѣ оставиха въ Стара Сърбия, се завзеха най-вече съ елементъ турски, албански, па и цинцарски. Но и при тая велика историческа погрѣшка, която е направилъ патриархъ Черноевичъ, пакъ сж останали сърби разсѣяни по всичкитѣ краища на Стара Сърбия: южно до Охридското езеро, до Крушево и до Прилѣпъ, а източно до Враня, Скопие, Куманово, Кратово и по-

нататъкъ. Тѣ сѫ запазили своя сръбски езикъ, който се различава отъ българския; между тѣхъ живѣятъ и днесъ различителни знакове отъ сръбския животъ; пѣсни и народни обичаи, а най-вече славата, тая най-отличителна сръбска чърта. Но народната свѣсть тъй е изчезнала у тѣхъ, че тѣ едва знаятъ, къмъ коя народность припадатъ, а се задоволяватъ въ много мѣста да се наричатъ, както и българитѣ, просто християни за различие отъ мухамеданитѣ."

По-нататъкъ Ив. Ристичъ казва, че изучавалъ и се запозналъ отблизу съ тоя въпросъ, когато билъ въ Цариградъ като дипломатически агентъ, дѣто и дошълъ до убѣждение, че трѣбва да се започене буденето народната свѣсть въ Ст. Сърбии, чрѣзъ което би се приготвило освобождението на заробенитѣ братя и би се спрѣло съвършеното имъ изчезване чрѣзъ поединично прѣминуване въ мухамеданство. Слѣдователно още въ първитѣ дни на намѣстничеството въ врѣме малолѣтството на Милана измежду другитѣ много важни работи намѣстницитѣ за пръвъ пѫть основали и захванали своята пропаганда въ Стара Сърбия. По причина че не било възможно да се занимаватъ тѣ сами непосрѣдствено съ тая работа, основали една комисия, въ която назначили хора запознати вече съ дѣлото. За прѣдсѣдатель на тая комисия назначили архимандритъ Дучичъ, а за членове учителитѣ Панто Срѣтковичъ и Милошъ Милоевичъ. „Тоя послѣдниятъ, казва Ив. Ристичъ, наистина е малко екзалтиранъ, но е такъвъ ревностенъ апостолъ на сръбската народность въ нашата дѣдовина, Ст. Сърбия, че неговитѣ грѣшки не би трѣбвало да се взиматъ иначе освѣнъ като прѣкалена ревность, която лесно намѣрва своето оправдание." (*Спољашњи односи Србије, т. 3, стр. 280.*) А когато взелъ управлението на външното министерство (10 авг. 1872 г.), Ив. Ристичъ назначилъ въ казаната комисия още единъ членъ, именно библиотекаря Стоянъ Новаковичъ, който работилъ въ тая комисия, додѣто станалъ министъръ на народното просвѣщение (2 апр. 1873 г.).

Длъжностьта на комисията била да изучава положението въ Стара Сърбия и дѣто намѣри за нуждно да прѣдлага чрѣзъ министерството на вънкашнитѣ работи на намѣстничеството: да се отварятъ училища, да се пращатъ учители и учебници и да се опрѣдѣляватъ и изпращатъ заплати на учителитѣ. Сумитѣ сѫ взимани отъ непрѣдвиденитѣ на министерството на вънкашнитѣ работи, а една часть и отъ министерството на просвѣщението.

По такъвъ начинъ въ течение на петь години, додѣто Ристичъ билъ министъръ на вънкашнитѣ работи, се отворили шестдесеть и едно училища, отъ които тридесеть и едно въ Македония и града Нишъ и тридесеть въ Стара Сърбия. Въ Македония били отворени училища въ Кочани, мѫжко и дѣвическо, Гостиваръ, Дебърския манастиръ Св. Иванъ, Башино-село (Велешко), с. Бѣловица (?), с. Боровецъ (Охридско), с. Вехчани (Охридско), Велесъ, мѫжко и дѣвическо училище, Враня, Дебъръ, мѫжко и дѣвическо, Егри-Паланка, Кратово, Крушево, Куманово, мѫжко и дѣвическо, с. Кучевища (Скопско), Лѣсковецъ, мѫжко и дѣвическо, с. Лешакъ (Тетовско), с. Лешани (Охридско), с. Лазарополе

(Дебърско), Скопие, Тетово, мѫжко и дѣвическо, манастира Прѣчиста въ Кичевско и с. Чучеръ (Скопско). Отворили училище освѣнъ това и въ Нишъ.

Всички учебници се пращали сѫщо даръ.

Пращани сѫ учебници даръ още на 15 мѣста, отъ които петь въ Македония и Нишско, а другитѣ въ Ст. Сърбия. Ив. Ристичъ не ни казва въ мемоаритѣ си, имало ли е училища въ тия петнадесеть села и отъ кого именно сѫ поддържани тия училища, или книгитѣ сѫ били изпращани просто на селскитѣ общини или черкви.

Освѣнъ тия жъртви на сърбското правителство приимани сѫ били отъ Ст. Сърбия въ бѣлградската семинария млади момчета и тамъ сѫ били учени, хранени и обличани на държавна смѣтка. Тѣ били приготвяни за учители и свещеници. По-послѣ било наредено при семинарията особно отдѣление за младежи отъ Стара Сърбия, Босна, Херцеговина, Черна Гора, па и България. Това било направено, защото въ семинарията били приимани ученици свършивши четвъртия гимназиаленъ класъ, а младежитѣ отъ казанитѣ задгранични мѣстности едва знаяли до четатъ и да пишатъ.

Освѣнъ това въ Призрѣнъ сръбското правителство отворило духовно училище, за което давало 660 дуката годишна помощь. Въ това училище се приготвяли учители и свещеници за апостоли на сръбската народность.

„Така че, пише Ив. Ристичъ, отъ 1868 до 1873 год. отворени сѫ въ Стара Сърбия 70 мѫжки училища и 7 дѣвически и едно духовно училище. Прѣди 1868 година, и да е имало нѣкѫдѣ въ Стара Сърбия училища, учители сѫ били най-вече българи, които сѫ учили сръбскитѣ дѣца по български, очевидно за да се губи сръбскиятъ елементъ. Отъ 1868 год. досега (сирѣчъ до 1874 год.) вскѫдѣ българскитѣ учители сѫ замѣнени съ сръбски учители и учителки, избрани и изпратени отъ княжеското намѣстничество. Днесъ цѣла Стара Сърбия, поне по-главнитѣ нейни точки, е покрита съ сръбски училища. За малко години това сѣме ще даде изобилни плодове; но и за това кратко врѣме отъ петь години се показаха добри резултати. Сръбското име зопочна да възкръсва изъ гроба. Не сѫ рѣдки родолюбцитѣ, които живѣятъ въ Призрѣнъ, Прищина и други славни съ спомени сръбски мѣста, работятъ и събиратъ сръбски старини".

Слѣдь това Ив. Ристичъ разказва, че двоица членове отъ комисията на държавни срѣдства пѫтували по Ст. Сърбия. Най-напрѣдъ въ 1871 г. пѫтувалъ Милошъ Милоевичъ, а въ 1883 год. Панта Сретковичъ.

„Ако се продължи и развие тая прѣкрасна работа, за двадесеть години тъй ще напрѣдне сръбската народность, че Ст. Сърбия съвършено ще промѣни своя обликъ".

Княжеското намѣстничество имало намѣрение да уважи прѣдложението на комисията и да отвори училища и въ слѣднитѣ мѣста: Бѣлоградчикъ, Пиротъ, Дупница, Ресенъ, Охридъ, Мориово, Кюстендилъ манастира св. Иванъ въ Битолско, Разлогъ, Щипъ, Прилѣпъ и Битоля.

Намѣстничеството дало най-послѣ съдѣйствието си да се отвори въ Призрѣнъ печатница, въ която започналъ да се печата на турски и на сръбски вилаетскиятъ званиченъ органъ *„Призрѣнъ"*.

Ив. Ристичъ съ възхищение говори за съдѣйствието, което е всѣкога давалъ, въ битностьта си руски консулъ въ Призрѣнъ, г. Ястребовъ на сръбското народно и просвѣтително дѣло въ Стара Сърбия.

Въ много по-малъкъ размѣръ княжеското намѣстничество давало помощь и на училищата въ Босна и Херцеговина. Но главното му внимание било съсрѣдоточено въ Ст. Сърбия, защото тамъ сръбската народность била заглъхнала. Въ Босна и Херцеговина сърбитѣ били по-събудени. При всичко това още въ врѣмето на князъ Михаила сръбското правителство отворило духовно училище въ Банялука.

Намѣстничеството спомогнало освѣнъ това да възобновятъ и построятъ доста черкви въ Босна и Ст. Сърбия.

* * *

Да се поспремъ и да разгледаме до тукъ направенитѣ извлѣчения отъ мемоаритѣ на Ив. Ристичъ. — Прѣди всичко за забѣлѣзване е скромностьта на покойния сръбски държавенъ мѫжъ въ намѣрване сърби въ Македония. Като слазя отъ Стара Сърбия надолѣ, той намира свои сънародници само до Охридското езеро, до Крушево и до Прилѣпъ, а източно до Враня, Скопие, Куманово и Кратово. По-нататъкъ сѫ вече българи, подразбира Ристичъ. Сравнете това мнѣние съ мнѣнието на по-послѣднитѣ сръбски писатели и държавници, обърнете внимание най-вече на сръбската литература по тоя въпросъ слѣдъ Берлинския конгресъ, когато Австрия запрѣти на сърбитѣ да се занимаватъ съ сънародницитѣ си въ Босна, Херцеговина и Австрия и ги тикна на югъ — къмъ Солунъ, — и ще видите, за съжаление, до каква безсмисленна крайность сѫ дошли сръбскитѣ шовенисти въ своитѣ претенции, като твърдятъ, че не вече до Охридско езеро, до Крушево, Враня и Куманово се намѣрвалъ сръбски елементъ, а цѣла Македония била населена отъ сърби. Милоевичъ, който е започналъ най-напрѣдъ да проповѣдва въ Сърбия това фалшиво мнѣние, се нарича отъ Ив. Ристичъ „екзалтиранъ". А какъ би нарекълъ покойниятъ сръбски държавенъ мѫжъ множеството по-послѣшни сръбски писатели и държавници, които далечъ заминаха Милоевича въ теориитѣ си относително славянското население въ Македония?!..

Вижда се, че и самъ Ив. Ристичъ е изучавалъ въпроса отъ пропагандистична точка, а не отъ точка научна — етнографична, исторична и филологична. Нему е трѣбвало пропаганда, политика, разпространение на сръбската народность, подготвяне за бѫдеще разширяване на сръбската държава, а не наука, не истина, не етнография и история. Той не е гледалъ народностьта и чувствата на населението, а е обръщалъ внимание на пропагандистичната нужда на сръбското правителство. Иначе той щѣше да даде вѣрната и точната граница на сръбския елементъ между Македония, Сгара Сърбия и Албания, а не щѣше да твърди, че славянското население до Охридското езеро, въ Дебъръ, Кичево, Прилѣпъ, Крушево, Тетово, Скопие и Куманово е сръбско. Впрочемъ много лесно може да се докаже, че Ив. Ристичъ не е билъ

добрѣ увѣдоменъ, не е познавалъ етнографията на горѣспоменатитѣ градове. Това може да се докаже съ документи изъ неопровержими сръбски източници.

Прѣди всичко трѣбва да забѣлѣжимъ, че Ив. Ристичъ противоречи самъ на себе си. Той казва: „При нашитѣ отношения съ сръбския народъ, който се намѣрва още подъ турско управление, нашиятъ погледъ се спрѣ прѣди всичко на оня край, който ипекския патриархъ Арсений Чарноевичъ запусти, като изсели изъ прѣдѣлитѣ на Стара Сърбия по-голѣмата часть отъ сръбския народъ . . . . . . . . Но и при тая велика историческа погрѣшка, която е направилъ патриархъ Чарноевичъ пакъ сѫ останали сърби разсѣяни по всичкитѣ краища на Стара Сърбия: южно до Охридското езеро, до Крушево и до Прилѣпъ, а източно до Враня, Скопие, Куманово, Кратово и по-нататъкъ". Отъ тия редове може да се разбере, че патриархъ Арсений Чарноевичъ е изселвалъ сърби не само отъ Стара Сърбия, но изъ градоветѣ Охридъ, Крушево, Прилѣпъ, Скопие, Куманово и Кратово. Това никакъ не е вѣрно. Сърбитѣ, които сѫ се изселили, прѣдводителствувани отъ патриарха Чарноевичъ, въ Сърбия, сѫ били отъ Призрѣнско, Дяковско, Новопазарско, Прищинско и изобщо изъ Албания, а никакъ не изъ Македония. За това ни свидѣтелствува самата сръбска история. Не можеше патриархъ Чарноевичъ да изселва въ Сърбия хора, които нито сѫ били подъ неговото духовно вѣдомство, нито сѫ били отъ сръбска народность. Охридъ, Крушево и Прилѣпъ никога не сѫ били подъ ипекската патриаршия.

Сръбскиятъ историкъ Иванъ Раичъ казва въ своята история, че земята населена отъ сърби се простира на югъ до Шаръ планина и до Македония. А като говори за похода на Иванъ Хуниади въ 1447 г., казва: „Иванъ Хуниади, слѣдъ като събра войската си, замина за Мизия, а оттамъ за българската страна, къмъ Видинъ. Като постоялъ тамъ малко врѣме, той побързалъ да отиде въ Косово поле, което граничи съ България".[1])

Косово поле граничи съ Скопския санджакъ.

Нѣколцина отъ сръбскитѣ ипекски патриарси ни сѫ оставили писмени документи за народностьта на славянитѣ въ Скопския санджакъ. Единъ отъ тѣхъ е патриархъ Арсений Чарноевичъ, който нарича своитѣ епархии въ сѣверна Македония *страни населени отъ българи.*[2])

Другъ единъ сръбски ипекски патриархъ, именно Василий (Ивановичъ, Бракичъ), като говори за християнитѣ въ Скопската епархия, казва: „българитѣ, за да възпитаватъ дѣцата си, сѫ заставени да ги пращатъ въ гръцки училища, дѣто тѣ учатъ гръцкия езикъ."[3])

Въ врѣмето на ипекския патриархъ Хаджи Арсений Чарноевичъ, въ 1704 год., нѣкой си дяконъ Велко Поповичъ наредилъ и напечаталъ въ Будимъ книга, въ заглавието на която се казва, *„че е наредена отъ дякона Велко Поповичъ, отечеството на когото сѫ странитѣ населени отъ българи, именно отъ мѣстностьта Кратово."* Тая книга е описана отъ сръбския ученъ Даничичъ, учитель на Новаковича.[4])

---

[1]) История на разнитѣ славянски народи отъ Раича, ч. 3, стр. 194.
[2]) С. С. Ястребовъ, История на Сръбската Цьрква, Бѣлградъ 1879. стр. 83.
[3]) Гл. брошурата на Константина, Paris, imprimerie Ernest Flammarion.
[4]) Въ изданията на Югославянската академия, I, 4.

Единъ сърбинъ отъ петнадесетия вѣкъ, именно еничерина Михаилъ Константиновичъ отъ Островица, който билъ войникъ въ войската на сръбския деспотъ Юрий Бранковичъ, но който въ 1455 година падналъ плѣнникъ у турцитѣ и станалъ еничеринъ, сѫщо пише, че населението въ сѣверна Македония е българско.

Сръбскиятъ археологъ Стефанъ Верковичъ, който е прѣкаралъ въ Македония почти двадесеть години, е напечаталъ прѣзъ 1860 година въ Бѣлградъ и съ субсидия на сръбското правителство книга подъ заглавие: *„Народни пѣсни на Македонскитѣ българи.“* Въ прѣдисловието на тая книга авторътъ доста подробно опрѣдѣля границитѣ на българския елементъ въ Македония. Въ Скопско, Тетовско, Кумановско, Кратовско, Крушевско, Прилѣпско, Охридско, Кичевско, Дебърско и пр. той не намира сърби, а прѣдставя славянското население за българско. Това е било прѣди сѫществуването на екзархията, въ онова врѣме, когато у българитѣ едва се събуждаше народното чувство.

По тоя въпросъ съ полза може да се консултира и самия сръбски ученъ Вукъ Караджичъ, който ясно се произнася за езика и народностьта на македонцитѣ.

А колко сѫ краснорѣчиви въ това отношение прѣговоритѣ, които букурещскитѣ български първенци въ 1867 год. сѫ правили съ сръбското правителство за дружно дѣйствуване по образуването на южно-славянско царство! По тоя въпросъ сѫ останали документи, въ които е разрѣшенъ и въпросътъ, къмъ коя народность припада славянското население въ Македония. Въ тия документи говори самото тогавашно сръбско правителство, говори сръбскиятъ князъ, говори сръбскиятъ министъръ И. Гарашанинъ.[4])

Тукъ азъ привождамъ доказателства само изъ сръбската книжнина и изъ сръбската история за народностьта на славянското население въ сѣверна Македония, доказателства, които опровергаватъ мнѣнието на Ив. Ристичъ по тоя въпросъ. Бихъ отишълъ много надалечъ, ако поискахъ да привождамъ факти и доказателства и изъ други книжнини и истории по сѫщия въпросъ. А трѣбва да признаемъ, че е доста богата книжнината съ факти и изслѣдвания народностьта на македонскитѣ славяни. Вземете всички стари историци, вземете византийската и турската история, вземете пѫтешественицитѣ отъ по-новитѣ и най-послѣшнитѣ вѣкове, всички, всички, когато говорятъ за Македония и македонското население, въ единъ гласъ твърдятъ, че то се нарича българско. Това ни казватъ старитѣ византийски и западни писатели: Михаилъ Пселa, Кекавменъ, Николица, Никифоръ Бриенски, Анна Комнена, архиепископъ Теофилактъ, Иоанъ Скилица, Георгий Кедринъ Зонана, Годофрой Малатера, Реймондъ Агилский, монаха Робертъ, Петъръ Тюдебадъ, Вилхелмъ Тирски и пр. и пр., които сѫ живѣли въ единадесетото и дванадесетото столѣтие и нѣкои отъ които сѫ пѫтували по Македония. Нѣкои отъ тия писатели говорятъ и за сърбитѣ, но много ясно имъ даватъ границитѣ, дѣто тѣ се намѣрватъ и днесъ. Така напримѣръ, Анна Комненъ казва, че къмъ край на единадесетия вѣкъ границата между българи и сърби

---

[4]) Гл. *„Периодическо Списание,“* 1 януария 1900. — М. С. Пироћанца „Кнез Михаило и Заједничка радња Балканских народа“ стр. 39.

е билъ градъ Липенъ (Липенионъ), който се намѣрвалъ тамъ, дѣто сега е селцето Липлянъ, въ сѣверната часть на Косово поле. Съ това свидѣтелство на Анна Комненъ се съглашаватъ и думитѣ на Иоана Скилица, който казва, че етнографичната граница на сърби и българи въ 1073 г. е билъ градъ Прищина.

Отъ по-новитѣ писатели и пѫтешественици особно краснорѣчиви сѫ по тоя въпросъ: Евлия-челеби, Хаджи калфа или Кятибъ-челеби, графъ Пиколимини, Паиси, Кирилъ Пейчиновичъ, албанецътъ Иванъ Музаки, Константинъ Музаки, англичанитѣ Мекензи и Ерби, Викторъ Григоровичъ, Ханъ, Гризебахъ, Бартъ, Лиръ, Мистрисъ Уокеръ, Лешанъ, Ами Буе, Тепловъ, Убицини, Синве, (Traité de géographie générale de l'Empire Ottoman, 1872), Риттеръ, Лавеле, Ритихъ. Юрий Венелинъ, Шафарикъ, Иречекъ, Гилфердингъ, Обручевъ, Хьошлингъ, Реклю, Кипертъ, Крусъ, Вайгандъ, генералъ Овсяной, Сирку, Качановский, Милюковъ и пр. и пр. Всички тия писатели и пѫтешественици принадлежатъ на разни народности, между тѣхъ българи сѫ само Паиси и Кирилъ Пейчиновичъ, а главното, по-вечето отъ тѣхъ сѫ писали, когато национално чувство у българитѣ не е сѫществувало, прѣди сѫществуването на екзархията, прѣди сѫществуването на каквато и да било българска интелигенция.

Азъ вѣрвамъ, че покойниятъ сръбски държавенъ мѫжъ Ив. Ристичъ не щѣше да причисли къмъ Стара Сърбия и къмъ сръбската народность славянското население на градоветѣ Прилѣпъ, Крушево, Битоля, Охридъ, Скопие, Тетово, Велесъ, Куманово и пр., ако бѣше запознатъ по-отблизу съ въпроса, съ чувствата на населението, съ историята, езика, традициитѣ и аспирациитѣ му. Какво по-краснорѣчиво доказателство искаме, че това население е било въ течение на вѣковетѣ и е българско, когато самата история ни твърди това; когато то само, населението, се е наричало българско; когато всичкитѣ негови съсѣди, включително и сърбитѣ, сѫ го наричали българско и езика му български; когато прѣзъ всичкитѣ вѣкове духовнитѣ му и политически началства сѫ го наричали българско и езика му български; когато днесъ още това население проглушава свѣта, бори се, страдае, умира, за да покаже българската си народность? Впрочемъ самитѣ мемоари на Ристича ясно показватъ, че той не е ималъ точно и опрѣдѣлено понятие, вѣрни свѣдения върху въпроса, защото туря въ Стара Сърбия мѣста и градове, които споредъ самата сръбска история, не влазятъ въ тая область, а всѣкога сѫ се считали, че сѫ въ Македония. Всѣкога границата между Стара Сърбия и Македония е била Шаръ планина; това ни казва историята, това ни казватъ старитѣ карти, това ни казватъ и разнороднитѣ мѣстни населения.

За забѣлѣжване е обстоятелството, че Иванъ Ристичъ никѫдѣ въ мемоаритѣ си, като говори за сърби, не употрѣбява думата Македония, а всѣкога Стара Сърбия. И да е употрѣбилъ нѣкѫдѣ названието Македония, той вече ясно разбира, че тамъ не живѣятъ сърби, а славянското население е българско. Тая справедливость и това безпристрастие не може да се не признае на Ристича. „Нашата дѣдовина, Стара Сърбия," казва Ристичъ въ главата, която разгледваме, и разбира, че Македония не е тѣхна дѣдовина. Самото заглавие „Рад на пољу просвете и цркве

у пределима суплемених народа у Турской“ (стр. 278) подразбира, че тоя „рад“ не е билъ само между сърби, а и между съплеменнитѣ българи.

Да видимъ сега, какви сж били ония сръбски учители, които споредъ Ристича били изпращани отъ сръбското правителство да учителствуватъ въ „Стара Сърбия“ слѣдъ годината 1868. Прѣди тая дата споредъ Ристича нито въ Стара Сърбия, нито въ Македония е имало сръбски учители.

Въ началото на българското възраждане, когато всждѣ, дѣто живѣеха българи, започнаха да се отварятъ български училища и да се учатъ българска книга, учителитѣ бѣха много рѣдки. И това бѣше много естествено, защото българинъ грамотенъ бѣше рѣдкость, защото само свещеницитѣ и нѣкои отъ монаситѣ знаеха едва да прочитать, и то по-вечето гръцка и черковна книга. Хора, които да умѣятъ да учатъ дѣцата на славянски и български прочитъ и на смѣтане, се търсѣха много и имъ се плащаше за онова врѣме сравнително добрѣ. Въ това именно врѣме доста грамотни сърби и цинцари се притекоха на помощь на българитѣ и прѣдложиха услугитѣ си за учители въ новоотворенитѣ български училища. Историята на българското възраждане ни показва имената на мнозина такива сърби и цинцари, учителствували по гражданска, а не по черковна, книга въ българскитѣ училища. Така, напримѣръ, даскалъ Спиридонъ отъ Янинско е учителствувалъ въ велешкото българско училище отъ 1847 до 1852 година и за първи пжть е прѣподавалъ история, географиѭ и граматика.[1]) Въ 1850 година въ Велесъ е имало вече двѣ български училища, въ едното отъ които, западното, главниятъ учитель е билъ сърбинътъ Будимировичъ. Той билъ политически затворникъ въ Бѣлградъ, отдѣто побѣгналъ, отишълъ въ Велесъ, дѣто общината търсила учитель, условилъ се и учителствувалъ 6 години. Той се оженилъ въ Велесъ и мислилъ да се установи окончателно въ тоя градъ, но билъ наклеветенъ отъ мѣстното турско население, и Омеръ паша го изпратилъ въ Призрѣнъ, отдѣто по-послѣ билъ освободенъ, но му било възбранено да живѣе въ Велесъ. Той отишълъ въ с. Магарево, Битолско, дѣто и умрѣлъ: Будимировичъ учителствувалъ по български.[2])

Слѣдъ Будимировича въ Велесъ дошълъ други учитель отъ сръбска народность, именно Нешковичъ, който избѣгалъ отъ Сърбия по причина на политически смутове и учителствувалъ заедно съ други още българи учители, между които е билъ и Икономовъ отъ Дупница, отъ 1856 до 1858 год.[3]) Нешковичъ за пръвъ пжть започналъ да прѣподава въ училището нѣкои прѣдмети по сръбски учебници, защото въ онова врѣме български още не е имало. Съпругата на Нешковича сжщо учителствувала. На двоицата общината плащала десеть хиляди гроша въ годината. Това стои въ старитѣ тефтери на велешката община. Нешковичъ напусналъ Велесъ, защото общината не му плащала редовно. Той се оплакалъ за това на мѣстната власть, което много докачило велешкитѣ първенци.

---

[1]) Сегашното и недавното минало на градъ Велесъ. К.
[2]) Тамъ-же.
[3]) Тамъ-же.

А въ 1859 година слѣдъ Нешковича въ Велесъ дошълъ трети учитель отъ сръбска народность, именно Георги Милетичъ, който, по молбата на велескитѣ първенци, които търсѣли ученъ човѣкъ за учитель, билъ изпратенъ отъ Цариградъ отъ владиката Авксентий, тогава още подъ Патриаршията. Милетичъ едноврѣменно съ нѣколцина още българи учители е учителствувалъ въ Велесъ по български. По-послѣ той учителствувалъ все по български въ Щипъ, Видинъ, Кукушъ, Ватоша и Струмица и се счита единъ отъ най-добритѣ дѣятели по българското народно дѣло въ Македония.[1]) Слѣдъ Милетича въ Велесъ други учитель отъ сръбска народность вече не е имало.

Така ние виждаме, че и прѣди 1868 год., т. е. прѣди сръбското правителство да състави комисията за пропагандиране въ Турско, въ Велесъ е имало учители отъ сръбска народность, но тѣ сѫ учителствували по български, плащани сѫ били отъ българската община и изобщо сѫ съдѣйствували за развиването на българското дѣло въ страната.

Покойниятъ Ив. Ристичъ казва, че сръбското правителство назначило сръбски учитель за градъ Велесъ слѣдъ 1868 год. Тукъ трѣбва да има нѣкаква неточность. Слѣдъ 1868 год. учитель отъ сръбска народность въ Велесъ не е дохаждалъ. Твърдѣ е възможно отъ Бѣлградъ въ проектъ и на книга да е назначаванъ такъвъ, но въ Велесъ не се е явявалъ.

Въ Скопие прѣзъ 1837 год. въ българското училище е учителствувалъ нѣкой си монахъ Павелъ Хърватъ съ 800 гроша годишна заплата.[2]) До 1858 година въ сѫщия градъ билъ български учитель Стоянъ Якимовичъ, родомъ отъ Скопие, а възпитанъ въ Бѣлградъ. Той е билъ разпаленъ български родолюбецъ и гонитель на гръцкитѣ владици. Слѣдъ като напусналъ учителствуването, скопчани търсили другъ учитель за Прѣкомостната махала. Въ това врѣме (1858 год.) се явилъ единъ сърбинъ, който търсѣлъ учителско мѣсто. Името на тоя сърбинъ не се помни. Скопската община го условила, и той захваналъ да учителствува. Още първитѣ дни обаче гражданитѣ видѣли, че той не знае български, и затова му дали оставката и го замѣнили съ даскалъ Блажо, родомъ отъ Скопие.[3])

Въ мемоаритѣ на Ив. Ристичъ стои, че и въ Скопие билъ пратенъ сръбски учитель слѣдъ годината 1868, но и тукъ трѣбва да има нѣкаква неточность, защото, както виждаме, и прѣди тая дата се е явявалъ въ тоя градъ сръбски учитель, но не съ цѣль да отваря сръбско училище, а да учителствува въ българското и по български, защото български учители тогава не сѫ се намирали, па и да е имало нѣкои единици, тѣ сѫ умѣяли да учителствуватъ по старата „псалтирджийска" метода, а не по „гражданска," както се наричало тогава новото учение.

Нѣма съмнѣние, че въ онова врѣме, когато не сѫществуваше никаква вражда и неспоразумѣние между българи и сърби, когато всички български общини гледаха на Сърбия като на страна братска и доброжелателка, вездѣ по българско съ готовность щѣха да приематъ, както

[1]) Тамъ-же.
[2]) Гл. *„Градъ Скопие"* отъ Васила Кѫнчовъ.
[3]) Тамъ-же.

сѫ и приимали, добритѣ и подготвенитѣ учители отъ сръбска народность, но не да отварятъ сръбски училища съ пропагандистична цѣль, а да учителствуватъ въ сѫществуещитѣ вече български училища, поддържани отъ черквитѣ и общинитѣ.

До послѣдната руско-турска война въ Скопие сръбско училище не е сѫществувало, нито пъкъ е учителствувалъ въ българскитѣ училища нѣкой други учитель сърбинъ. Твърдѣ е възможно отъ Бѣлградъ въ нѣкое протоколирано или непротоколирано засѣдание на основаната отъ Княжеското намѣстничество за пропагандиране сръбската народность въ Турско комисия да е назначаванъ учитель сръбинъ за Скопие, твърдѣ е възможно на тоя учитель и редовно да е плащано отъ сръбското правителство, но той въ Скопие сръбско училище не е отварялъ до послѣднята руско-турска война, нито пъкъ е учителствувалъ въ нѣкое друго несръбско училище. Въ това човѣкъ лесно може да се убѣди отъ архивитѣ на митрополитѣ, отъ архивитѣ на българската или гъркоманската община, па и отъ архивата на самата турска власть.

Въ 1871 год., гръцкиятъ скопски владика Паиси, като гледаше, че цѣлата му почти епархия се отказа отъ патриаршията, се опита да създаде по градоветѣ въ Скопско сърбомански фракции, върху които да се възслони и да продължи и занапрѣдъ прѣбиваването си въ скопската епархия, се опита да отвори и сръбски училища, но въ самия градъ Скопие не успѣ. По тоя въпросъ срѣщаме много интересни свѣдения въ книгата на Васила Кѫнчевъ *„Градъ Скопие, бѣлѣжки за неговото настояще и минало“*. Ето какво казва Кѫнчовъ: „Прѣзъ м. априлия (1871 год.) цѣлата вранска епископия се отказала отъ патриаршията и признала новата българска черква.[1]) Паиси бързо отишълъ на Враня, но намѣрилъ митрополитския домъ затворенъ. Съ помощьта на конака той строшилъ вратитѣ на митрополията и се намѣрилъ вѫтрѣ. Населението протестирало. Тукъ на хитрия фанариотъ дошла въ главата една идея, която той експлоатиралъ и съ най-голѣмо старание я оставилъ на наслѣдницитѣ си. Въ Враня имало по него врѣме сръбска агитация. Паиси повикалъ агитаторитѣ и направилъ съюзъ съ тѣхъ да дѣйствуватъ заедно срѣщу българското движение. Имало ли е сръбското правителство пръсть въ тая агитация, положително не знаемъ. Обаче отъ нѣкои тогавашни дописки, изпращани до Цариградски *в.* *„Македония“* отъ Бѣлградъ, както и отъ едно изложение на нѣкой си архимандритъ Диониси, който живѣлъ въ Бѣлградъ, изпратено до българската екзархия съ дата 7 апр. 1871 год., се вижда, че проповѣдитѣ на Милоевича сѫ намѣрили отзивъ въ нѣкои влиятелни правителствени крѫгове въ Бѣлградъ. Паиси внушилъ на своитѣ привърженици въ Тетово, Куманово и Враня да поддържатъ сръбската пропаганда, а отъ друга страна внушавалъ на властитѣ, че тия, които се дѣлятъ отъ патриаршията искатъ и политически да се отдѣлятъ отъ царството и да се присъединятъ къмъ Сърбия. Въ това врѣме съ съдѣйствието на Паисия се отворило въ Тетово сръбско училище. Въ тоя градъ владиката намѣрилъ привърженници въ една

[1]) В. „Право“, въ Цариградъ, 1870, № 16.

богата фамилия, прѣселена отъ Призрѣнъ, която била прѣдставителка на сръбската пропаганда. Въ Куманово той проводилъ сръбски учитель да отвори сѫщо тъй училище и писалъ на своитѣ хора да му помагатъ. Обаче населението изгонило учителя. Въ Скопие владиката намѣрилъ нѣколко бошняци, които врѣменно прѣбивавали въ града и ги накаралъ да доведатъ сръбски учитель. Съ тия дѣйствия Паиси искалъ да раздѣли населението, но не сполучилъ. Отъ Враня владиката заминалъ за Криворѣчна Паланка, но и тамъ намѣрилъ всичкото население противъ него. Градскитѣ първенци му заявили, че ще го иматъ за свой владика, само ако той признае българската черква. Владиката искалъ да служи въ черква, но гражданитѣ не го допустнали. Той потърсилъ съдѣйствие отъ конака, но и това не му помогнало,[1]) и билъ принуденъ да замине за Скопие безъ да извърши нѣщо успѣшно. Въ Скопие Паиси пристигналъ на 17 юлия и намѣрилъ митрополията заключена. На пѫтнитѣ врата висѣли грамадни конски букаи съ голѣмъ катанецъ. Владиката се установилъ на ханъ, викалъ първенцитѣ и ги увѣщавалъ да отворятъ митрополията. Тѣ му отговорили, че тя е народно здание, а той не е народенъ владика, за това нѣма право да живѣе въ нея. Паиси се обърналъ за помощь къмъ пашата, но и послѣдниятъ не можалъ да му услужи, понеже се боялъ отъ смущения. Владиката прѣминалъ въ частна кѫща“.[2])

И така, неоспоримо е, че свѣденията на Ив. Ристичъ, както за Скопие, тъй и за Куманово и Криворѣчна Паланка, относително сѫществуването на сръбски учители и назначаването на сръбски учители отъ съставената отъ намѣстничеството комисия не сѫ вѣрни

Сѫщото е и за градъ Прилѣпъ, дѣто имало сръбски учитель, нѣкой си даскалъ Георги, но той учителствувалъ въ българското училище заедно съ другитѣ български учители, учителствувалъ като български учитель, заплащанъ отъ българската община, а главното, учителствувалъ много по-рано отъ годината 1868, когато споредъ Ив. Ристича се основала правителствената комисия въ Бѣлградъ и сѫ започнали да се назначаватъ и изпращатъ сръбски учители, плащани отъ сръбското правителство. За това имаме свидѣтелството и на нѣкои иностранни пѫтешественици. Именно англичанкитѣ Мекензи и Ерби, които сѫ пѫтували по Европейска Турция прѣзъ 1863 год., пишатъ слѣдното за училищата въ градъ Прилѣпъ: „Въ Прилѣпъ има три християнски училища: едно за цинцарскитѣ търговци, които желаятъ да учатъ дѣцата си по грѫцки, и двѣ за българитѣ. Въ тия училища има до четиристотинъ ученика. Надъ училищата не сѫществува правителственъ контролъ. Български книги дохождатъ отъ разни мѣста: изъ Пловдивъ, Пеща, Виена и Бѣлградъ. За нѣкои учебни книги сѫ земени за образци сръбскитѣ учебници, а за други — американскитѣ. Главенъ учитель въ едно отъ училищата, когато посѣтихме Прилѣпъ, бѣше сърбинъ. Той ни казва, че у него въ училището дѣцата могатъ да четатъ на родния неговъ

[1]) В. „Право“, 1870, № 23.
[2]) Градъ Скопие отъ Васила Кѫнчовъ, стр. 143 и 144.

езикъ (сръбския) тъй добрѣ, както и на своя собственъ (българския). Ученицитѣ ни показваха своитѣ тетрадки по чистописание: пишатъ доста красиво. Видѣхме, че разбиратъ и отъ карти ....“[1])

Доста сж, вѣрвамъ, приведенитѣ ми до тукъ факти и данни, за да се докаже: 1) че свѣденията на Ив. Ристичъ относително сръбскитѣ училища и сръбскитѣ учители въ Македония не сж вѣрни и 2) че прѣди сръбското правителство да създаде и захване своята пропаганда въ Турско, македонскитѣ българи, както и ония отъ България и Тракия, сж гледали на сърбитѣ и на сръбското правителство съ голѣмо довѣрие, съ надежди, съ братски пориви и наклонности, а при това и съ голѣма готовность сж приимали въ училищата си за учители лица отъ сръбска народность и съ педагогическа подготовка, защото такива въ онова врѣме не е имало достатъчно между българитѣ.

Иванъ Ристичъ казва: „Прѣди 1868 год. и да е имало нѣкждѣ въ Стара Сърбия училища, учители сж били най-вече българи, които сж учили сръбскитѣ дѣца по български, очевидно за да се губи сръбския елементъ .... “ Това е ново нѣщо въ литературата на сръбско-българскитѣ отношения отъ новата епоха. Азъ поне никждѣ не съмъ срѣщалъ да е имало нѣкога български учители въ Стара Сърбия. Желателно е да ни се покаже единъ поне фактъ, но съ име, година и мѣстото. Това е много интересно. Заспалиятъ, безчувствениятъ, несжществуещиятъ за новата история български народъ да е изваждалъ учители за сръбския народъ, който ималъ политическа и черковна свобода съ горѣ-долѣ добрѣ наредени училища! ... Нека ни се каже съ име, съ дата, кога е имало български учитель въ Нови-пазаръ, напримѣръ, въ Дяково, въ Прищина и пр. Другъ е въпросътъ, ако се разбира, че Велесъ, Битоля и пр. се намиратъ не въ Македония, а въ Стара Сърбия. Но въ такъвъ случай, както казахме и по-горѣ, ще отидемъ противъ историята, противъ истината, противъ най-елементарнитѣ географически познания, които много ясно ни показватъ, дѣ е била и дѣ е границата между Македония и Стара Сърбия.

* * *

Да продължимъ извлѣченията си отъ мемоаритѣ на Ив. Ристичъ. Той ни разказва (стр. 290), че мѣрката за назначаване отъ страна на сръбското правителство учители въ нѣкои мѣста въ турско прѣдизвикала протестиране отъ страна на българитѣ, които видѣли въ тая мѣрка намѣрение за посръбване на българитѣ. Прѣдставительтъ на тия протестуещи българи билъ Найденовъ, редакторъ на нѣкогашния Цариградски вѣстникъ „Право,“ който прѣзъ октомврия 1873 година отправилъ отъ името на нѣкакви български дружини отворено писмо до новия тогава сръбски министъръ-прѣдсѣдатель Мариновичъ, въ което се оплаквалъ отъ Ив. Ристичъ. Тоя послѣдниятъ обаче се защищава въ мемоаритѣ си и твърди, че българитѣ нѣмали право, а, напротивъ, сърбитѣ имали право да се

---

[1]) Мекензи и Ерби, въ руски прѣводъ, „Путешествіе по Славянскимъ Областямъ Европейской Турцій“, т. I, стр. 144.

оплакватъ отъ българитѣ. Ив. Ристичъ съжалява въ сѫщото врѣме, че българитѣ се лишавали отъ центъръ, какъвто е Бѣлградъ за сърбитѣ и Атина за гърцитѣ, съ който би могло да се влѣзе въ споразумѣние и да се дойде до едно съгласие за спорнитѣ мѣста. Залудо се трудило сръбското правителство по-вече отъ година да създаде такъвъ центъръ. „Българскиятъ комитетъ“ въ Букурещъ се показалъ безсиленъ, защото се раздѣлилъ на стари и на млади българи, които се парализирали помежду си. „Ние подпомагахме, казва Ристичъ (стр. 291), българския вѣстникъ, който излазяше въ Букурещъ най-напрѣдъ подъ името „Свобода,“ а послѣ подъ името „Независимость.“ На редактора Каравеловъ, който прѣпорѫчаше и поддържаше съгласие между нашитѣ два народа, сме давали не само помощь за издаването на тоя листъ, но сме му пращали и срѣдства да отвори българска печатница въ Букурещъ. Каравеловъ е, наистина, доста екзалтиранъ въ своитѣ идеи, но е много способенъ, интелегентенъ и прѣданъ на сръбско-българското единство, интереситѣ на което той добрѣ схваща. И самъ той е билъ прѣдметъ на жестоко нападане отъ своитѣ съотечественици по причина здравото му разбиране нашето единство. Вѣроятно е, че и занапрѣдъ ще се показва отъ страна на нѣкои млади българи такава чувствителность, която ще произлазя или отъ погрѣшкитѣ на поединични лица, или просто отъ недостатъкъ на нуждното обяснение. И това обяснение не ще да закъснѣе много. Науката, най-вече историята и филологията, ще обяснятъ, дѣ се свършва единътъ елементъ и дѣ захваща другиятъ, *защото около това се върти всичкиятъ въпросъ*. Между това ще се намѣрятъ и отъ едната, и отъ другата страна разпалени и крайни младежи, които ще се прѣдаватъ на гнѣвъ и страстни осѫждания въ това книжовно поле, а зрѣлитѣ синове и на двата народа лесно ще схванатъ, че неясноститѣ излазятъ *най-вече отъ голѣмото сродство на двѣтѣ племена*. Прѣпирнята ще се продължи като буря въ чаша вода. А додѣто се води прѣпирнята между младежи и отъ двѣтѣ страни, двата народа ще останатъ помежду си обичливи като два родни братя, които не само не трѣбва да мислятъ кой отъ кого какво трѣбва да отнеме, но трѣбва да гледатъ на всичко, щото иматъ, като на обща собственость.“

Слѣдъ това Ив. Ристичъ минува въ мемоаритѣ си на черковния български въпросъ и казва, че когато въ 1860 г. тоя въпросъ се повдигналъ въ Цариградъ, сръбското правителство взело помирително посрѣдничество между гърци и българи. Руското правителство взело сѫщото поведение, но въ началото благоприятствувало на българитѣ, дори ги насърдчавало въ тѣхнитѣ съпернически оплаквания. Тъй работилъ князъ Лабановъ, тогавашниятъ руски посланикъ въ Цариградъ. Но когато забѣлѣжилъ, че самото турско правителство ободрявало българитѣ въ отцѣпването имъ отъ патриаршията, руското правителство бързо се върнало надирѣ и заедно съ сръбското правителство съвѣтвало българитѣ да се не отцѣпватъ отъ патриаршията, а гърцитѣ — да имъ признаятъ народна иерархия, която да бѫде въ единство съ великата черкова. Като забѣлѣжила примирителния духъ на руското и сръбско правителство, Портата отвърнала българитѣ отъ Русия и Сърбия и съвсѣмъ ги взела въ рѫцѣтѣ

си. Али паша не разрѣшавалъ окончателно въпроса, а разпалвалъ все по-вече и по-вече духоветѣ. Между това Али паша умрѣлъ (1870 г.), и наслѣдникътъ му Махмудъ паша по съвѣта на западнитѣ сили разрѣшилъ окончателно въпроса споредъ желанието на българитѣ. И английската дипломация мислѣла, че отдѣлянето на българитѣ отъ патриаршията ще заякчи Портата въ началото ѝ: divide et impera.

Патриаршията искала да обори фирмана на Портата чрѣзъ свикването на вселенски съборъ, но Портата се възпротивила на това. Сръбскиятъ митрополитъ, като билъ поканенъ (22 октомврия 1870 г.) отъ патриарха да се произнесе върху постжпката на Портата, осждилъ самоволното издаване на фирмана като противоканонично и опасно за черковата. Въ своя отговоръ (отъ 14 декемврия 1070 год.) сръбскиятъ митрополитъ явилъ на патриарха, че Портата могла да бжде поканена да одобри и потвърди рѣшението на черквата, а не могла самà да издаде рѣшение *безъ участието на черковата*. И за това *нейното рѣшение нѣма обезателна канонична врѣдность за черковата.*

Като лошо послѣдствие отъ отцѣпването на българитѣ отъ патриаршията Ив. Ристичъ показва приимането на унията отъ страна на българитѣ въ Кукушко. А отъ политическа гледна точка отдѣлянето на българитѣ отъ патриаршията, споредъ Ристича, щѣло да има неизмѣримо пагубни послѣдствия, защото страститѣ до такава степень помрачили умоветѣ на хората, че българитѣ били готови на всѣка минута да се хвърлятъ върху гърцитѣ, а гърцитѣ върху българитѣ, отъ което печелила само неприкосновеностьта и цѣлостьта на Турция. Дори Гърция, която често се показвала партизанка на единодушието между народитѣ на Балканския полуостровъ, се уплашила отъ успѣха на българитѣ и започнала да ся опасява отъ панславизма. Подъ натиска на тоя страхъ тя въ 1873 год. демонстративно се сближи съ Портата.

Тъй или инакъ, но Ив. Ристичъ прави равно отговорни и гърцитѣ, и българитѣ за тоя раздоръ, който не малко размжтилъ изгледа на общото бждеще съгласие: гърцитѣ, за дѣто съ врѣме не послушали русскитѣ и сръбскитѣ съвѣти, та да дадатъ народно духовенство на българитѣ, а тия послѣднитѣ, за дѣто се поддали на чуждитѣ съвѣти и не могли да се въздържатъ при тѣхнитѣ подстрекателства. Слѣдъ това Ристичъ осжжда българитѣ, че тѣ толкова се забравили въ своя черковенъ въпросъ, че се отнасяли и къмъ чисто сръбскитѣ епархии *„като къмъ български"*. Така напримѣръ, българскитѣ първенци отъ Цариградъ на 29 октомврия 1868 год. разпратили и по епархиитѣ въ Босна, Херцеговина и Стара Сърбия окржжно, въ което не се споменувало сръбското име, а, напротивъ, се обръщали къмъ сърбитѣ като къмъ българи.

„Чули сте вече приятната новость, писалъ отъ страна на българскитѣ прѣдставители докторъ Стоянъ Чомаковъ, която сладко зарадва всѣко българско сърдце прѣди три седмици, че нашиятъ народъ ще се освободи отъ користолюбивото царуване на чуждото духовенство, нашия врагъ. Това извѣстие съ електрична бързина въ една минута се разпространи всждѣ. Днесъ ние идемъ да се радваме съ васъ заедно, братия, и единъ на други да си честитимъ тоя свѣтълъ день, въ който виждаме

слънцето, въ който влазяме въ реда на народитѣ, въ който се слуша нашето *мило народно име* между имената на другитѣ съподданици, между които нашиятъ народъ завзима прилично мѣсто, въ който започеваме да се считаме зрѣли и въ състояние да управляваме сами нашитѣ работи, които се отнасятъ до бѫдещия животъ на народа".[1])

Г-нъ Ив. Ристичъ се сърди най-вече, че докторъ Чомаковъ се обрѫщалъ „къмъ нѣкои сръбски общини съ думитѣ: братски да се поздравимъ единъ други и да си честитимъ: народъ воскресе!" А освѣнъ това и че сѫщиятъ докторъ канилъ „сръбскитѣ общини" да изпратятъ въ Цариградъ свой владика за съставяне Устава на „Черковното наше (българско) началство". „Радостьта на българитѣ родолюбци, прибавя Ристичъ, лесно може да се разбере, но онова, което мѫчно може да се разбере, то е голѣмата непрѣдвидливость, съ която тѣ тъй многобройния сръбски народъ въ Босна, Херцеговина и Ст. Сърбия взиматъ за свое българско стадо и никѫдѣ не споменуватъ нито сръбско име, нито сръбска черква . . . . . ."

Това поведение на българитѣ, споредъ Ристича, заставило сръбското намѣстничество да направи постѫпка прѣдъ патриаршията, щото сръбскитѣ епархии да не минуватъ подъ екзархията, а да останатъ подъ вѣдомството на патриаршията съ условие, че тая послѣднята ще ги праща епископи отъ сръбско потекло. Сръбскиятъ застѫпникъ въ Цариградъ билъ натоваренъ съ циркуляръ отъ 11 мартъ 1869 да отиде въ патриаршията и да изложи възгледитѣ на сръбското правителство по тоя въпросъ. Въ мемоаритѣ на Ристича е помѣстенъ изцѣло тоя циркуляръ, въ който срѣщаме единъ особенъ възгледъ за охридската архиепископия. „Познато ви е, се казва въ тоя циркуляръ, че нѣкога е имало четири патриаршии на Балканския полуостровъ: цариградската за гръцкия народъ, ипекската за сръбския, търновската за българския, а охридската чрѣзъ завоеване е дохождала нѣкога подъ българитѣ, а нѣкога подъ сърбитѣ, но най-послѣ — и това заслужва особно внимание — тя е влѣзла подъ турско владичество като сръбска собственость. Сѫщо трѣбва да ви е извѣстно, че ипекската и охридската патриаршия прѣзъ втората половина на миналото столѣтие не сѫ унищожени, а сѫ само присъединени къмъ цариградската патриаршия, която въ тѣхно име и до день днешенъ плаща годишенъ данъкъ на царщината. Това най-ясно ще видите отъ берата, издаденъ на Негово Светейшество патриархъ Кирилъ прѣзъ 1855 год.; тамъ сѫщо ще видите изрично, кои епархии сѫ зависѣли отъ цариградската, кои отъ охридската и кои отъ ипекската патриаршия".

Слѣдъ това циркулярътъ разбира, че ако българитѣ получиха извѣстна черковна независимость, съ това се възстановява единъ видъ търновската патриаршия, а епархиитѣ отъ другитѣ двѣ патриаршии остаятъ и не трѣбва да влазятъ въ окрѫга на екзархията.

Цариградскиятъ руски посланикъ генералъ Игнатиевъ не одобрилъ това поведение на сръбското правителство и прѣпорѫчалъ на бѣлград-

[1]) Прѣводътъ е направенъ отъ сръбския текстъ, та може да се различава въ думитѣ отъ българския оригиналъ; смисълътъ обаче е сѫщиятъ.

ския руски прѣдставитель Шишкинъ да разубѣди княжеското намѣстничество отъ намѣрението му и да го склони или да отложи това си намѣрение, или врѣменно да задържи турянето му въ дѣйствие. Генералъ Игнатиевъ искалъ това, защото вѣрвалъ, че още било възможно да се достигне едно споразумѣние и примирение между гърци и българи. Ив. Ристичъ казва обаче, че генералъ Игнатиевъ билъ измамен въ надеждитѣ си, и за това сърбското правителство не послушало съвѣтитѣ и влѣзло въ споразумѣние съ патриаршията относително сръбскитѣ епархии въ Турско съ цѣль да ги прѣдпази да не влѣзатъ въ окрѫга на екзархията.

* * *

Да се спремъ върху нѣкои точки отъ до тукъ извлѣченото. Прѣди всичко не можемъ да не приемемъ, че Ив. Ристичъ прави добро впечатление се сравнителната си умѣреность, съ надеждитѣ си, че единъ день несподразумѣнията между двата братски народа ще изчезнатъ, слѣдъ като историята и филологията опрѣдѣлятъ границата на двата елемента, а освѣнъ това и съ благото си пожелание, че двата братя не само не трѣбва да мислятъ кой отъ кого какво трѣбва да отнеме, но трѣбва да гледатъ на всичко, щото иматъ, като на обща собственость.

Въ врѣмето, когато Ив. Ристичъ е писалъ мемоаритѣ си, да приемемъ, че науката, историята и филологията не тъй подробно, не тъй обстоятелствено и всестранно се е била произнесла за езика и народностьта на населението въ старитѣ мѣста. Но не е сѫщото днесъ. Науката притежава вече по-обилни материали, отъ които може да се сѫди за народностьта и езика на спорнитѣ страни. Па и самитѣ славянски население на тия страни доста ясно сѫ се произнесли, какви сѫ тѣхнитѣ чувства и аспирации и къмъ коя народность принадлежатъ. Особно внимание привлича обстоятелството, че още въ началото на българското възраждане, при първото опитване на сърбитѣ да обсебяватъ български страни, българската интелигенция отъ Цариградъ, споредъ свидѣтелството на Ристича, се оплакала прѣдъ сръбското правителство въ Бѣлградъ, че това не е въ интереса на добритѣ отношения на двата братски народа. Това оплакване напълно е хармонирало съ форменото съглашение на сръбското правителство съ първенцитѣ на българския народъ, събрани въ Букурещъ, съглашение, помѣстено въ протоколъ отъ 5 априлия 1864 година, споредъ който Македония се считала за страна населена отъ българи. (Гледай *„Кнез Михаило и заједничка радња Балканских народа“* од М. С. Пироћанца. Београда 1895. Стр. 37).

Най-тежкото обвинение, което Ристичъ фърля върху българитѣ въ тѣхния черковенъ въпросъ е, че тѣ ужъ чрѣзъ борбата си противъ гръцкитѣ владици искали да наложатъ българската народность на сърбитѣ въ Босна, Херцеговина и Стара Сърбия. И като фактъ привожда обстоятелството, че българскитѣ първенци отъ Цариградъ изпращали нѣкои свои окрѫжни писма по черковния въпросъ и до нѣкои сръбски общини въ Босна, Херцеговина и Стара Сърбия, безъ да споменуватъ, че

се обрѫщатъ къмъ тия общини като къмъ сърбски. При всичко че Ристичъ не ни казва, коя именно сръбска община е получила подобно писмо, по какви причини и при какви обстоятелства, азъ ще се спра върху тая точка и ще дамъ нѣкои разяснения, отъ които ще се види, че българитѣ, далечь отъ мисъльта да побългаряватъ сърбитѣ въ Босна и Херцеговина, твърдѣ естествено е било да се обрѫщатъ по черковния въпросъ понѣкога до сръбскитѣ общини въ казанитѣ страни, защото и тамошното славянско население по-вечето пѫти е страдало отъ сѫщитѣ злоупотрѣбения на грѫцкото духовенство, па и защото въ самото начало на черковния въпросъ сърбитѣ отъ Босна и Херцеговина сѫ настоявали прѣдъ патриаршията за сѫщитѣ права, за които сѫ се борили и българитѣ. И може ли да се говори за побългаряване сръбитѣ въ Босна и Херцеговина при сѫществуването на едно независимо сръбско княжество, при сѫществуването на сравнително богата сръбска книжнина, сръбска интелигенция, духовенство и пр., когато у българитѣ не е сѫществувало нищо: нито книжнина, нито духовенство, нито интелигенция, а всичко е било едва начевато, едва въ зародиша си и българитѣ най-много сили и жизненость сѫ черпали отъ сръбската книжнина, сръбското княжество и отъ бѣлградскитѣ училища!

Въ началото на черковния въпросъ сръбскитѣ общини отъ Босна, Херцеговина и Стара Сърбия не само съчувствуваха на българитѣ въ борбата имъ съ патриаршията, но бѣха и тѣхни съюзници и сподвижници, защото, както казахме и по-горѣ, тѣ се борѣха за сѫщитѣ права, за които се борѣха и българитѣ, т. е. да иматъ пастири отъ рода си и да се молятъ и учатъ на езика си. Тъй напримѣръ, въ 1859 год., когато патриаршията по покана отъ Портата свика отъ всичкитѣ си епархии прѣдставители за прѣработване на патриаршеския уставъ, ние гледаме сръбскитѣ прѣдставители отъ Босна, Херцеговина и Стара Сърбия и българскитѣ отъ България, Тракия и Македония да се борятъ съ съединени сили и да искатъ еднакви права за своитѣ епархии.

По-послѣ, при по-нататъшното развитие на въпроса, когато започна да се иска вече открито и ясно извѣстна черковна самостоятелность, български писатели изнамѣриха историята на унищожението на охридската и ипекската архиепископия, като не скриваха, че ипекската архиепископия е била учрѣждение на сръбския народъ. (Гледай книгата „Τὰ κατὰ τὰς ἀρχιεπισκόπας Ἀχρίδων καὶ Πεκίου, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1869). Това бѣше много важенъ моментъ и за сърбитѣ, и за българитѣ. Ако борбата до край бѣше се продължила дружно, нѣмаше съмнѣние, че черковниятъ въпросъ можеше да се разрѣши много по-скоро и по-удовлетворително и възможно бѣше да се добие черковна самостоятелность на мѣстото на охридската и ипекската патреаршия, както за българитѣ въ България, Тракия и Македония, тъй и за сърбитѣ въ Босна, Херцеговина и Стара Сърбия. Важниятъ моментъ се пропустна обаче отъ сърбитѣ, като оставиха българитѣ сами да се борятъ за черковна самостоятелность. Най-голѣмиятъ виновникъ на това бѣ тогавашното сръбско правителство, политическиятъ кръгозоръ на което, вижда се, е билъ много тѣсенъ въ онова врѣме. Сърбитѣ отъ Босна, Херцеговина и Стара Сърбия разбираха по-иначе

своитѣ народни интереси и за това въ началото заедно съ българитѣ се борѣха за черковни права, но отпослѣ сръбското правителство ги принуди, както свидѣтелствува и самъ Ристичъ въ мемоаритѣ си, да спратъ борбата и да се споразумѣятъ съ патриаршията. Нѣма съмнѣние, че историята много скоро доказа на сърбитѣ, че това отъ тѣхна страна е била една голѣма политическа грѣшка. По-послѣ излѣзе царски фирманъ и даде извѣстни черковни права на българскитѣ епархии въ България, Тракия и Македония, а сръбскитѣ епархии въ Босна, Херцеговина и Стара Сърбия, по инициативата на сръбското правителство, останаха подъ патриаршията съ надежда, че ще имъ се изпращатъ занапрѣдъ поне владици отъ сръбска народность. Но и това не се изпълни.

Босна и Херцеговина отидоха подъ Австрия, а отъ нѣколко години насамъ сръбското правителство започна да дѣйствува за черковни права въ Стара Сърбия, за ония черковни права, за които сърбитѣ и отъ тритѣ сръбски въ Турция провинции (Босна, Херцеговина и Ст. Сърбия) много по-рано и съ успѣхъ се борѣха, а бѣлградското правителство ги застави да спратъ борбата си и да останатъ подъ грыцката патриаршия. Днесъ се въздигатъ гласове изъ свободното сръбско кралство, че трѣба да се иска отъ цариградската патриаршия възстановяването на ипекската архиепископия. Добрѣ, но слѣдъ като отидоха Босна и Херцеговина подъ Австрия, отъ кои епархии ще се състави ипекската архиепископия? Извѣстно е, че ипекската архиепископия се е съставила въ врѣме оно отъ епархиитѣ въ сегашна Сърбия, отъ епархиитѣ въ Босна, Херцеговина и Стара Сърбия, въ извѣстно врѣме отъ епархиитѣ въ Черна-Гора, плюсъ отъ епархиитѣ скопска, кюстендилска и самоковска въ врѣме, когато сръбското царство се разшироча по ония страни. (Вж. Е. Голубинскій *„Исторія Православныхъ Церквей,“* Москва 1871. стр. 489 и по-нататъкъ). Отъ всички тия епархии що е останало въ Турция, за което може да се иска черковна самостоятелность възъ основа на старата ипекска архиепископия? Само епархиитѣ: рашко-призрѣнска и Скопска. Но и скопската епархия, както и всичкитѣ други епархии въ Сърбия, България, Черна-Гора и Австрия, иматъ вече онова, което можеше да се чака чрѣзъ възстановяване ипекската архиепископия; скопската епархия го има съ силата на единъ императорски фирманъ, съ силата на единъ царски бератъ, издаденъ вслѣдствие едногласното желание на тамошното православно населене. Скопската епархия, която въ течението на вѣкове е била подъ охридската архиепископия, въ сегашно врѣме се намира въ кржга на българската екзархия въ Турско. Слѣдователно възстановяването на ипекската архиепископия може да се иска само за рашко-призрѣнската епархия, което въ сегашно врѣме би било една безмислица, защотото не може да сжществува една патриаршия, една архиепископия само съ една епархия.

Други щѣше да бжде въпроса, ако гласоветѣ отъ сръбското кралевство, които искатъ днесъ възкръсяването на ипекската патриаршия, поискаха това тогава, когато можеше да влѣзе въ тоя черковенъ самостоятеленъ окржгъ и Босна и Херцеговина заедно съ сегашната Стара-Сърбия, тогава, когато осжществяването бѣше много лесно, защото имаше и цѣлиятъ български народъ, който искаше сжщитѣ права за епархиитѣ,

населени съ българи. Въ такъвъ случай и политическата участь на Босна и Херцеговина можеше да бѫде съвсѣмъ друга.

Тъй или инакъ, но политиката на сръбското правителство отъ епохата на Ив. Ристичъ спрѣмо черковния български въпросъ осѫжда сама себе си, защото не можа съ леснина да получи много по-вече отъ онова, което днесъ съ толкова малко успѣхъ и тъй безсмислено се иска отъ нѣкои сръбски крѫгове. Грѣшката е направена и трѣбва доблестно да се признае, че бѣше капитална грѣшка, насочена прѣмо противъ интереситѣ на сръбския народъ. Поправянето на тая грѣшка е вече невъзможно въ сѫщата форма. Трѣбва да се гледа да не станатъ други подобни капитални грѣшки. И днесъ може да се работи дружно въ интереса и на сърби, и на българи въ Турско, и да се работи не съ мисълъ кой отъ кого какво трѣбва да отнеме, а съ твърдото начало, че трѣбва да остане всѣкой тамъ, дѣто сѫ го оставили вѣковетѣ и историята, че трѣбва да притежава всѣкой онова, което му сѫ дали врѣмената и собствената му участь, а въ сѫщото врѣме да гледаме, споредъ израженито на Ив. Ристичъ, на всичко, щото имаме, като на обща собственость.

И по-горѣ споменахъ, че като говори въ мемоаритѣ си за сръбски народъ въ Турция, Ив. Ристичъ всѫдѣ почти разбира провинциитѣ Босна, Херцеговина и Стара-Сърбия. Македония той почти не споменува и съ мълчанието си я туря въ реда на Тракия и България. И ако минуватъ понѣкога подъ перото му нѣкои сѣверни страни отъ Македония, то е защото той не е ясно зналъ, дѣ е границата между Стара Сърбия и Македония и е причислявалъ казанитѣ сѣверни страни къмъ Стара Сърбия, когато тѣ и въ старо, и въ сегашно врѣме сѫ съставяли и съставятъ часть отъ Македония. Такива сѫ, напримѣръ, Скопие, Тетово, Кичево, Дебъръ и пр. Най-послѣ, когато е писалъ мемоаритѣ си, не може да се прѣдположи, че Ив. Ристичъ не е взималъ въ съображение съглашението на българитѣ съ сръбското правителство отъ 1864 г. относително Македония, защото и самъ е съставялъ часть отъ това правителство.

Веднага слѣдъ излазяне на фирмана, който разрѣши българския черковенъ въпросъ, сръбскиятъ въ Цариградъ посланникъ, опълномощенъ отъ своето правителство, отишелъ въ фенерската патриаршия и настоявалъ прѣдъ патриарха, епархиитѣ отъ ипекската и охридската архиепископия да не влазятъ въ крѫга на екзархията, а да останатъ и занапрѣдъ подъ вѣдомството на патриаршията. При всичко това въ Македонскитѣ епархии скопска, велеска и охридска, (първата съставна нѣкога часть отъ ипекската архиепископия, и другитѣ двѣ отъ охридската), се изпратиха веднага български владици и едноврѣмено започнаха да стаятъ истилями и въ другитѣ македонски епархии. Ристичъ не споменува въ мемоаритѣ си, направена ли е нѣкаква постѫпка противъ изпращането български владици въ казанитѣ македонски епархии. Ако тогавашното сръбско правителство и Ристичъ считаха скопската, охридската, велешката и пр. епархии за населени отъ сърби, твърдѣ естествено бѣше сръбското правителство да подаде единъ протестъ, да направи едно споразумѣние съ патриаршията за тия епархии, както е

направило за епархиитѣ въ Босна, Херцеговина и Стара Сърбия . . . Самоковската и кюстендилската епархии сѫщо сѫ съставяли часть отъ ипекската патриаршия, но Ристичъ и тогавашното сръбско правителство не сѫ имали нищо обаче противъ поставянето имъ въ фирмана и влазянето имъ въ крѫга на екзархията. И това се разбира, защото тогавашното сръбско правителство и Ристичъ не сѫ били да не знаятъ, че както въ кюстендилската и самоковската, тъй въ скопската охридската, велешката и пр. македонски епархии е живѣлъ най-силенъ български елементъ, а при това и че скопската, охридската и велешката епархии сѫ водили най-отчаяна борба противъ патриаршията и сѫ играли важна рола въ възраждането на българския народъ.

Фирманътъ за разрѣшение черковния български въпросъ е съставенъ на основание единъ проектъ отъ самата гръцка патриаршия. Както въ фирмана тъй и въ патриаршеския проектъ за разрѣшение черковния български въпросъ сѫ внесени поименно велеската, кюстендилската, самоковската, пиротската и нишската епархия. Ако Ристичъ, който въ това врѣме е билъ сръбски посланникъ въ Цариградъ, е считалъ тия епархии за сръбски, допустимо ли е, че не щѣше да изиска отъ патриаршията да не се турятъ тѣ въ нейния проектъ, както не сѫ турени и епархиитѣ отъ Босна, Херцеговина и Стара Сърбия? . . . .

Слѣдъ излазяне на фирмана, който разрѣши черковния български въпросъ, съ правителствено разрѣшение се поканиха въ Цариградъ отъ всички български епархии прѣдставители, които се заеха съ организирането на екзархията, т. е съ изработване екзархийски уставъ. На тая покана се отзоваха всички македонски епархии и въ събранието ние виждаме прѣдставители отъ Охридъ, Битоля, Рѣсенъ, Скопие, Прилѣпъ, Струмица, Велесъ, и пр. Всички тия прѣдставители взеха най-живо участие въ изработване устава, по който и днесъ се управлява българската екзархия. Ние не виждаме нѣкаква постѫпка отъ страна на сръбското правителство, или нѣкакво оспоряване въ мемоаритѣ на Ристича, че тия прѣдставители отъ македонскитѣ епархии не е трѣбвало да взиматъ участие въ първото българско народно събрание, което изработи екзархийския уставъ.

Твърдѣ е възможно въ това именно врѣме, слѣдъ излазянето на фирмана, кагато сѫ изпращани покани за избиране отъ епархиитѣ прѣдставители, които да дойдатъ въ Цариградъ и да се заематъ съ изработването на екзархийския уставъ, твърдѣ е възможно, казвамъ, въ това врѣме да е изпратено нѣкакво извѣстително или окрѫжно и въ нѣкоя епархия въ Босна, Херцеговина и Стара-Сърбия, най-вече защото до скоро тогава по ония мѣста е билъ митрополитъ на гръцката патриаршия българинътъ Авксентий, който игра такъва важна роль въ черковния български въпросъ; да, това може да се допустне, но значи ли то, че българитѣ сѫ искали да побългарятъ сърбитѣ отъ тия епархии? . . . Онова, което виждами и което има много важно значение въ случая, то е, че въ „първия български съборъ“ въ Цариградъ, който изработи екзархийския уставъ и избра първия български екзархъ, не е взела участие нито една епархия отъ Босна, Херцеговина и Стара-Сърбия, а напротивъ, взели сѫ участие всички български епархии отъ Македония. И това

безъ нѣкакъвъ протестъ, безъ нѣкаква бѣлѣжка било отъ страна на сръбското правителство и сръбския посланикъ въ Цариградъ, било отъ каквато и да било община въ Македония до патриаршията или до Високата Порта.

Тъй или инакъ, но отъ много важно значение въ въпроса е обстоятелството, че фенерската патриаршия не могла да вземе подъ внимание заявленията на сръбския въ Цариградъ застѫпникъ, че епархиитѣ отъ охридската архиепископия не трѣбва да влѣзатъ въ крѫга на екзархията, а, напротивъ, турила въ своя проектъ за разрѣшаване черковния български въпросъ и нѣкои епархии отъ нѣкогашната Ипекска архиепископия, каквито сѫ: кюстендилската, самоковската, нишската и пиротската епархии. Сѫщитѣ тия епархии влѣзоха поименно и въ фирмана. А отъ нѣкогашната охридска архиепископия поименно влѣзе въ фирмана само велешката епархия. Патриаршията не е могла да уважи заявленията на сръбското правителство, защото е знаяла, че всички тия епархии сѫ населени отъ българи, които силно сѫ се борили, за да влѣзатъ въ крѫга на екзархията. Уважила е обаче това заявление относително епархиитѣ въ Босна, Херцеговина и Стара Сърбия, които не е помѣстила въ своя проектъ, защото е знаяла, че тѣ не сѫ населени отъ български, а отъ сръбски елементъ, който, по желанието на сръбското правителство, изразено въ циркуляра му отъ 11 мартъ 1869 год., не е трѣбвало да влязя въ крѫга на екзархията, а е трѣбвало да остане подъ духовното вѣдомство на фенерската патриаршия.

Въ циркуляра си отъ 11 мартъ 1869 г. до своя прѣдставитель въ Цариградъ, сръбското правителство не твърди, че охридската патриаршия е била сръбска, а забѣлѣжва, че тя е бивала нѣкога подъ българитѣ, а нѣкога подъ сърбитѣ, но че най-послѣ е влѣзла подъ турското владичество като сръбска собственость, обстоятелство, което не трѣбвало да изпуща отъ прѣдъ видъ, както вселенската патриаршия, тъй и Портата. Тоя аргументъ е привело сръбското правителство съ цѣль да подкрѣпи своето заявление, че епархиитѣ отъ охридската архиепископия не трѣбва да влазятъ въ крѫга на българската екзархия. Историята ни дава много краснорѣчивъ отговоръ по тая точка. Охридската архиепископия е била учрѣждение българско, създадено отъ българскитѣ господари: тя е била продължение на търновската патриаршия, прѣнесена въ западна България, когато крайдунавскитѣ страни изпаднаха въ неприятелски рѫцѣ, а центърътъ на българското господарство се прѣнесе въ Македония. Всички охридски патриарси сѫ се подписвали „Патриарси охридски и на цѣла България.“ Охридската патриаршия е носила името „българска“ въ всичкото врѣме на своето сѫществуване: и тогава, когато Македония е била подъ византийскитѣ императори, и тогава, когато Македония е била завладѣна отъ сръбскитѣ господари, и прѣзъ цѣлото турско владичество до самото нейно закриване и присъединяване на цариградската патриаршия. Когато силниятъ сръбски господарь Стефанъ Душанъ покори извѣстни части отъ Македония, той намисли да създаде и сръбски патриархатъ. Ако охридската патриаршия бѣше сръбско учрѣждение, той нѣмаше защо да създава ипекската, на която подчини всички еперхии отъ сегашна Сърбия, отъ Босна, Хер-

цеговина, Стара Сърбия и пр., като прибави на тѣхъ и епархиитѣ: скопска, кюстендилска и пр., които бѣха паднали въ владѣнието му. За да създаде самостоятелна сърбска ипекска патриаршия, Душанъ свика въ Скопие на съборъ търновския и охридския български патриархъ, които дадоха благословението си.

Историята притежава много неопровержими документи и доказателства по тоя въпросъ, и който се интересува може да ги намѣри най-подробно въ *„Черковната история на южнитѣ славяни“* отъ Гулубински; въ *„Българската история“* отъ К. Иречека; въ гръцкото издание на Рали и Потли Σύνταγμα τῶν κανόνων т. 5, Атина 1855; у Дюкенжа *„Familiae Byzantinae“* Paris p. 174; у Офейкова *„La Macedoine,“* стр. 188 и пр.

Ако охридската патриаршия заедно съ македонскитѣ и албанскитѣ страни е завладана отъ турцитѣ въ врѣме, когато тия страни сѫ владѣяни отъ сръбски господари, това не значи, че тя прѣстая да бѫде българско учрѣждение, защото историята ни показва, че както прѣзъ сръбското владичество въ Македония, тъй и слѣдъ него, прѣзъ владичеството на турцитѣ, охридската патриаршия е продължавала да се нарича българска, и охридскитѣ патриарси сѫ продължавали да се подписватъ πάσης Βουλγαρίας Най-послѣ актътъ за унищожението на охридската патриаршия, въ врѣмето на цариградския патриархъ Самуилъ, разбира, че се закрива или присъединява на цариградската патриаршия, „българско учрѣждение,“ както разбира за ипекската патриаршия, че се закрива „сърбско учрѣждение.“ (Гл. гръцката книга Κατὰ τὰς ἀρχιεπισκόπας 'Αχρίδων καὶ Πεκίου, напечатана въ Цариградъ).

* * *

Третиятъ томъ отъ мемоаритѣ на Ив. Ристичъ прѣдставя изобщо голѣмъ интересъ и съдържа важни свѣдения върху политическитѣ събития на Балканския полуостровъ прѣзъ миналото столѣтие, но азъ въ своитѣ бѣлѣжки се спрѣхъ само на оная глава, която се докосва прѣмо до българитѣ и до тѣхни нѣкои народни въпроси. Петата глава, напримѣръ, въ която се излагатъ отношенията и сношенията на Сърбия съ Черна-Гора, съдържа много интересенъ материалъ по сръбския дипломатически въпросъ още прѣди убиването на князъ Михаила. Тъй сѫщо съдържатъ важни свѣдения главитѣ, въ които се излагатъ политическитѣ сношения на Сърбия съ Австро-Унгария, съ Турция, съ Русия и съ Гърция по разни политически въпроси. Много дълги ще станатъ моитѣ бѣлѣжки. ако се спра да запозная читателя съ всички тия свѣдения и материали, Онова, което е за забѣлѣжване и което въ двѣ думи ще спомена тука, то е, че дългата политическа дѣятелность на сръбския държавенъ мѫжъ го е докарала до твърдото убѣждение, което той излага въ мемоаритѣ си, именно, че е невъзможно въ едно и сѫщо врѣме да се бѫде въ интимни приятелски отношения и съ Русия, и съ Австро-Унгария.

**А. Шоповъ.**

## Три новоиздадени познати български хрисовули.

1. Г. А. Ильинскій. Грамота царя Іоанна Асѣня II. Въ „Извѣстія Русскаго Археологическаго института“ въ Константинополѣ. Томъ VII, вып. I, Софія, 1901 (25—39 стр.).

2. Грамота на царь Иванъ Александръ (1348 год.), снета отъ текста, найденъ въ Хилендарския монастирь отъ В. Кѫнчовъ. Снелъ отъ текста К. Звънчаровъ. Литография Лука х. Павловъ и С-іе София.

3. Хрисовулътъ на царя Іоанъ Шишманъ (1378 г. 21 септемвр.). Издаденъ отъ д-ръ Л. Милетичъ. Въ *„Библиотека.“* Прил. на „Църковенъ Вѣстникъ,“ кн. кн. IV, V и VI наедно, година втора. София, 1902 год. Стр. 117—123.

### I.

Не спорй никакъ на нашитѣ стари писмени паметници. Нито историческитѣ, нито юридическитѣ, нито другитѣ какви и да било древности намѣриха до сега мѣсто въ нѣкоя сбирка. Тѣ чакатъ и ще чакатъ, може би, дълго врѣме своя издатель. Ние сме лишени отъ най-необходимото, макаръ и какво годѣ, издание и на българскитѣ стари хрисовули, толкозъ цѣнни за старата българска история и право. Защото, нека го кажемъ, хрисовулитѣ сѫ най-изреднитѣ първоизточници както за възстановяване многото неясни, но любопитни страни на старин нашъ културенъ битъ, на историята ни, така сѫщо и за издирване правния редъ и институтитѣ на старата българска държава.

Поляцитѣ иматъ вече нѣколко хубави издания на староврѣмскитѣ си държавно-правни актове, това което се нарича Codices diplomatici; чехитѣ готвятъ да издадатъ сѫщо така свой пъленъ „дипломатерий“; хърватитѣ, освѣнъ отдѣлни сбирки, иматъ цѣнното издание на Югославянската академия на наукитѣ Monumenta historico-juridica Slavorum merid.[1]) въ което издание особно важни сѫ книги I и VI, а именно:

---

[1]) До сега сѫ излѣзли осемь книги (1877—1901 г.), въ които сѫ печатани кн. I. Statuta et leges civitatis Curzulae. 1877; — кн. II. Statuta et leges civitatis Spalati. 1878; — кн. III. Statuta et leges civitatis Budnae, civitatis Scardonae et civitatis et insulae Lesinae 1882–3; — кн. IV. Statuta lingua croatica conscripta. Hrvatski pisani zakoni: Vinodolski, poljički, vrbanski i donecle svega krčkoga otoka, kastavski, veprinački i trsatski, 1890; — кн. V. Urbaria lingua croatica conscripta. Hrvatski urbari. Svezak I. 1894; — кн. VI. Acta Croatica tom I. (ab anno 1100—1499) 1898; — кн. VII. Statuta confraternitatum et corpurationum Ragusinarum. Bratovštine i obrtne korporacije u republici Dubrovaćkoi od XIII. do XVIII. vijeka. Sveska 1. 1899. — Sveska 2. 1900; — кн. VIII. Libro delli ordinamenti e delle usange della universitade et dello commun della Isola de Lagusta. Knjiga o uredbama i običajima Skupštine i obćine otoka Lastova. 1901.

Statuta Lingua croatica conscripta и Acta croatica, t. I. (Ab anno 1100—1499[1]); сърбитѣ не само иматъ сравнително много повече издирени и издадени хрисовули и други юридически актове и старини, но тѣ сѫ ги разработили и използували за своята история, правна и културна, доста изчерпвателно.[2])

Въ нашата книжнина не само липсва една сбирка отъ стари писмени правни паметници, единъ „дипломатически кодексъ“, но ние нѣмаме до сега и сѫществуещитѣ, открити и познати хрисовули, да сѫ се появили въ нѣкое българско издание. Едва въ послѣдно врѣме г. д-ръ Л. Милетичъ ни радва съ надеждата да издаде „едно специално издание на българскитѣ грамоти,“ което тъкми.[3]) Наистина ние нѣмаме много познати и издирени хрисовули, но и колкото ги имаме, тѣ сѫ все още разпръснати въ малко познати или съвсѣмъ непознати у насъ издания. Дори специалистътъ едва може да си достави изданията, въ които тѣ сѫ разпръснати, каквито сѫ Pamatky-тѣ на Шафарика[4]) Monumenta Serbica на Миклошича,[5]) „Замѣткитѣ“ на Срѣзневски,[6]) Болгарскія грамоти на Априлова.[7])

Иречекъ изкарва познатитѣ български хрисовули на седемь, като включва обаче въ тѣхъ погрѣшно 1) писмото на Якова Владиславъ до архиепископа Кирилъ Киевски, писмо съ което му проважда Кормчията

---

[1]) Тия книги IV—VI сѫ излѣзли въ 1894—1898 г. въ Загребъ. Ср. Poviestni spomenici južnih slavena. Издава I. Кукулевичъ, кн. I. Acta croatica, 1803. Сѫщо: Hrvatski spomenice u Kninskoj okolici uzostali suvremene dalmatinske iz dobe narodne Hrvatske dinastije. Написалъ Фр. Буличъ.

[2]) Само Миклошичъ е издалъ въ Monumenta Serbica около 500 броя разни хрисовули и паметници. Кнезъ Медо Пуцичъ е издалъ сѫщо „Споменици сръбски преписао с дубровачке архиве“ (два тома). Не смѣтаме Любичевото издание „Monumenta“ и Тайнеровото Vetera Monumenta slavorum merid. Колкото за обработката имъ наймного е направилъ ученията сърбинъ дипломатъ Стоянъ Новаковичъ, авторъ на прѣкрасния трудъ *Законик Стефана Душана царя српског* (ново издание № 9 отъ Задужбина (фонда) на Илия М. Коларац. Београд, 1898 г. Новаковичъ е авторъ и на нѣколко прѣкрасни монографии.

[3]) Глед. *Библиотека*. Приложение на „Църковенъ Вѣстникъ“ IV. V и VI кн. 1902 г. стр. 118. — Ср. Мсб. XVI—XVII стр. 498.

[4]) *Památky Drevniho pisemnictvi jihoslavenuv.* Sebral a vydal *Pavel Josif Šafarik.* Изборъ Югославянскыхъ достопамятностей. V. Praze. 1851. Има и vidani druhé doplky z pozustalosti Safarikovy Rozmožené upravil Josef Iirecek. 1873. Тукъ сѫ вмѣстени отъ познатитѣ само петь хрисовули, а именно: 1) Дубровнишкиятъ Асѣновъ; 2) Виршинскиятъ отъ Константинъ Тиха; 3) Орѣховскиятъ отъ Иоанна Асѣня(?), погрѣшка вмѣсто Иоана Александра; 4) Шишмановиятъ на Витошкия манастиръ и 5) сѫщо неговиятъ на Рилския манастиръ. Тукъ е и договорътъ на Асѣня съ Дубровникъ.

[5]) *Monumenta Serbica* отъ Миклошича. Въ нея е вмѣстенъ само Асѣновиятъ хрисовулъ на Дубровникъ и договорътъ му съ сѫщия.

[6]) *И. Срѣзневскій.* Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ. Приложеніе къ XXXIV тому Записокъ Истор. Академіи наукъ, № 4. Спб. 1879. Тукъ сѫ напечатани въ първия отдѣлъ подъ заглавие: „Болгарскія грамоты и другія записи“ (стр. 1—40) сѫщитѣ хрисовули, които има въ Pamatky, освѣнъ Витошкия или Драгалевския, а има повече: „Грамота Александра царя Болгарскаго Зографскому Монастырю (1342).“

[7]) *В. Априловъ.* Болгарскія грамоты, собранныя, переведенныя на русскій языкъ и объясненныя. — Изданы въ пользу Габровскаго училища. Одесса, 1849 год. Тукъ сѫ напечатани два хрисовули: 1) на царь Іоанна Калиманъ Асѣнь (?), даденъ на Зографския манастиръ и 2) на царь Иоана Шишманъ, даденъ на Рилския манастиръ.

Зонара[1]) и 2) Дубровнишкия договоръ на Иоана Асѣня. Обаче нито поменатото писмо, нито договорътъ сж хрисовули въ истинския смисълъ на думата: писмото нѣма нито формата, нито сжществото, съдържанието на хрисовулъ; колкото за втория документъ, той е явно двустраненъ актъ когато хрисовулъ е издаванъ по усмотрѣние на държавния глава. Така че споредъ Иречка българ. стари хрисовули оставатъ само петь. Това е една погрѣшка въ изброяването. Познати, истински старобългарски хрисовули има седемь и тѣ сж: 1) Дубровнишкиятъ отъ Асѣня II; 2) Виргинскиятъ (на манастиря Св. Георги при Скопе) отъ Константина Тиха; 3) Орѣховскиятъ отъ Иоана Александъръ; 4) Зографскиятъ (компилация) отъ Иоана Калиманъ; 5) сжщо Зографскиятъ отъ Иоанна Александъръ, 6) Витошкиятъ даденъ отъ Шишмана и 7) Рилскиятъ — сжщо отъ него.[2])

Българскитѣ хрисовули не сж още дори напълно възстановени въ текстоветѣ си. Все остава още много да се дири и иска отъ тази страна, както и отъ къмъ вѣрното имъ прѣписване и възпроизвеждане. Ето защо всѣко ново издание на български хрисовулъ е една цѣнна придобивка за насъ, особно, ако авторътъ му грижливо се заима да внесе нови елементи, които би помогнали за една или друга научна цѣль. Благодарение на обстоятелството, че археологията съ своитѣ клонове: дипломатиката, палеографията, лексикографията и пр. ни дава мощни срѣдства за разработване на старитѣ писмени паметници, ние можемъ да очакваме въ това отношение все по-вече и по-вече значителни подобрения. Съ издаването и изучването на старитѣ писмени български паметници, освѣнъ на хрисовулитѣ, има да се заловятъ и занимаятъ нѣколко категории науки, които, додѣ не кажатъ своята послѣдна рѣчь, не може да се сдобие окончателното, напълно вѣрното тѣхно разбиране. Филолозитѣ ще трѣбва да изучатъ текста на тѣзи паметници отъ граматическа и лексическа страна; историцитѣ трѣба да освѣтятъ състоянието на епохата и характеристиката на личноститѣ, кога и дѣ най-напрѣдъ е могълъ да се появи даденъ текстъ; най-сетнѣ юриститѣ има да изучатъ битовно-правното съдържание изобщо, а подробно — разнитѣ институти, за които се говори въ тия паметници.

---

[1]) *Иречекъ*. Исторія болгаръ. Одеското издание, вж. стр. 485. Свѣтославовото писмо се намѣрва както у Миклошича Monumenta Serbica (стр. III), така и у Срѣзневски (посоч. соч., стр. 11--12).

[2]) Въ една критическа статия отъ познатия руски славистъ Н. Ястребовъ, която срѣщаме въ „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ 1902 год. м. юния, ние четемъ, че имало „9 славянскихъ болгарскихъ грамотъ волею судьбы разбросанныхъ на пространствѣ между С. Петербургомъ и Аѳономъ, Софіей и Вѣной.“ Жалко, че г. Ястребовъ не изброява тѣзи деветь хрисовула, за да се види, дали той посочва нѣкои непознати намъ грамоти или и той прави смѣшението на д-ръ Иречка и на други изслѣдователи-историци, които считат *грамоти* въ широкия смисълъ на думата всички царски и княжески писма, напр. писмото на Якова Светославъ или писмото на послѣдния Видински царъ Срацимира до Брашовскитѣ „пургари.“ Вж. Агура и д-ръ Милетича, Мсб., XIII, „Нови влахобългарски грамоти отъ Брашовъ,“ на чело на която е поставено писмото на царъ Страцимира до брашовяни. Това интересно отъ историческо гледище писмо бѣ съобщено най-напрѣдъ въ Б. Пр. II год. 9—10 кн.. стр. 304—310. То е напечатано и отъ ромънския професоръ Богданъ въ Archiv für Slavische Phil. Bd. XVII. 4 Heft. (p. 544—547). Споредъ д-ръ Милетича датата на Срацимировото писмо трѣбва да е 1369 година. Въ самия текстъ тя не е обозначена.

Независимо отъ това, обаче, на първо мѣсто при съобщението на единъ старъ паметникъ отъ категорията на хрисовулитѣ необходимо е неговото обстоятелствено описване и разгледване като хрисовулъ, а именно описване на размѣра му, материала, върху който е сложенъ, какъ е писанъ. подписанъ, подпечатанъ и сравнителното сличително изучване на акта съ други по-ранни или по късни образци, за да може поне да се схване положението, което названиятъ актъ занимава въ реда на своитѣ подобни.[1])

## II.

Трѣбва да се признае, че трудътъ на г. Ильинскій върху хрисовула на Иоана Асѣнь II, даденъ на Дубровникъ, трудъ надписанъ по-горѣ, отговаря на научнитѣ изисквания за едно издание отъ тоя родъ. Авторътъ, познатъ славистъ и ученъ изслѣдователь, раздѣля своя трудъ на: 1) въведение; 2) текстъ и бѣлѣжки; 3) палеографически особености на хрисовула; 4) лингвистически особености; 5) историческо значение на хрисовула и, най-послѣ, 6) словопоказалецъ.

Въ введението си той разправя, какъ е намѣренъ хрисовулътъ и какъ е попадналъ въ библиотеката на Импер. академия на наукитѣ. Сѫщо се спира и на литературата му. Попадналъ е въ Петербургъ тоя хрисовулъ при участието на руския консулъ въ Дубровникъ, Галича. Първи пѫть (1851 г.) този паметникъ се появи съ много погрѣшки въ Pamatky-тѣ[2]) на Шафарика, който и погрѣшно го приписа на Асѣня I. По-късно (1852 год.) съ тоя хрисовулъ се занимава рускиятъ ученъ И. Срезневски, който пише по него дълга рецензия.[3]) Срезневски първи печата текста съ доста обстоятелствено историко-филологическо изучване и дохожда до най-вѣроятното прѣдположение, че тоя хрисовулъ не може да бѫде отъ Иоана Асѣнь I, а е отъ Асѣня II. Това прѣдположение се утвърди по единъ положителенъ начинъ отъ Спиридонъ Н. Палаузовъ, който на другата година (1853) провaжда до редакцията на сѫщитѣ „Извѣстия“ писмо, въ което доказва, че поменатитѣ въ хрисовула земи, области и градове сѫ влазяли въ прѣдѣлитѣ на българската държава само при Иоана Асѣнь II, а не и при Асѣня I.[4]) Слѣдъ това хрисовулътъ се появи у Раковски[5]) въ 1873 год., у Миклошича[6]) и въ второто издание на Срезневски отъ 1879 год.[7])

---

[1]) Това е прѣимуществено задачата на „дипломатиката“ — спомагателна историко-археологическа наука, на която се пада да опрѣдѣли степеньта на достовѣрность въ историческитѣ документи и която е наречена така отъ главния видъ документи, съ които борави — дипломитѣ. Доколкото ми е познато, у насъ още не е ставало дума за този клонъ на историч. знания, както не става дума и за уреждане на архивното ни дѣло въ широкия смисълъ на думата. За това и всички старини у насъ гниатъ . . . За дипломатиката вж. Gloria, Compendio di paleografia e diplomatica. Падуя. 1870; Sickel, Beiträge zur Diplomatika (томъ I—VI), Вѣна 1861- 1871); — Brinckmeier, „Glossarium diplomaticum,“ 1850—1868. На руски има отъ Лаптева старото издание: „Опытъ въ древней русской дипломатикѣ.“ Спб. 1824 г.

[2]) Pamatky, вж. отдѣлъ Listiny, psani a napisy, p. 2.

[3]) Извѣстія втор. отдѣл. Импер. академіи наукъ, л. 22, стр. 347--349.

[4]) Извѣстія огд. рус. языка и словесности. 1853. л. 33. стр. 109—112.

[5]) Нѣколко рѣчи о царю Асѣнѣ. Београд 1873. стр. 56.

[6]) Monumenta Serbica, III.

[7]) Свѣдѣнія и замѣтки. Приложеніе въ XXXIV-му тому Записокъ Императ. Академіи наукъ. Спб. 1879. стр. 9.

Тукъ сме длъжни да допълнимъ автора (г-на Ильинскій) съ бѣлѣжкитѣ, които му прави въ критиката си г. Н. Ястребовъ въ „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія"[1]) отъ т. г. за м. юния съ двѣ работи, които засѣгатъ тоже хрисовула на Асѣня II: 1) съ труда на професора отъ черновицкия университетъ Калужнячки въ XI т. Archiv für. Sl. Phil. (стр. 623—624) и 2) съ тоя на познатия български историографъ професоръ д-ръ К. Иречекъ въ XIX т. (стр. 603—604) на сѫщия д-ръ Ягичева архивъ. Въ първия трудъ на г. Калужнячки се установява текста; а вториятъ се поставя на сѫществената дипломатическа точка при изслѣдването на всѣки хрисовулъ.

Въ текста на нашия авторъ ние срѣщаме едно вѣрно възпроизвождане на Асѣновото „оризмо." Въ бѣлѣжкитѣ си г. Ил. ни обеснява подробно, кои думи и букви не сѫ запазени въ самия текстъ на хрисовула, защото той е доста пострадалъ и урѣханъ. Въ това отношенне намъ се вижда несправедлива бѣлѣжката на г. Ястребова[2]) за това, че авторътъ ужъ нарушилъ общеприетия у най-добритѣ издатели на грамоти маперъ, да разрѣшава всички съкращения на рѫкописа; ако добрѣ сме разбрали искането на г. Я., то можеше да се удовлетвори отдѣлно отъ текста въ едно допълнително негово възпроизвождане по западния маперъ. Но г. Ильинскій, споредъ насъ, е сторилъ много добрѣ, като ни дава прѣди всичко, текста въ неговата, тъй да кажемъ, фотографическа вѣрность.

Ние цѣнимъ високо труда на г. Ильински още и за дѣто разглежда палеографическитѣ особености на хрисовула — което съставя най-цѣнната страна въ почтения трудъ на г. Ильинскій, — но не впада въ нашата задача да се спираме върху него, нито върху лингвистическитѣ особености, гледище, което би трѣбвало да заинтересува нашитѣ филолози. Колкото за „историческото значение на хрисовула," на което сѫ посветени стр. 33—36, трѣбва да се признае, че г. Ил. не се е спрѣлъ достатъчно върху прѣдмета. А че хрисовулътъ на единъ царь като Асѣня II. единъ отъ най-великитѣ български царе, „най-великиятъ отъ Асѣневцитѣ, и може-би отъ югославянскитѣ господари въобще," има голѣмо историческо значение, това е ясно до безспорность. И г. Ил. трѣбаше да посвети повечко страници на тогова царя, „българомъ и гръкомъ," на епохата му, на прѣдѣлитѣ на царството му, все като разгледва историко-сравнително съдържанието на хрисовула.

Като издирва датата, кога е издаденъ тоя актъ, г. Ил. заключава, че нашиятъ хрисовулъ трѣбва да е даденъ на Дубровникъ много скоро слѣдъ 1230 год., когато политическото влияние на Асѣня въ Солунъ е било особно рѣшаеще. Тоя изводъ той прави отъ слѣдното съпоставяне. Въ реда „на българскитѣ области, въ които на дубровнишкитѣ купци се допуща да търгуватъ безмитно, въ хрисовула е прибавенъ и Солунъ, който, както се знае достовѣрно, никога не е принадлежалъ на България. Тогазъ какъ да се обясни включването на този градъ въ броя на бъл-

[1]) Журн. Мин. Нар. Просвѣщенія. Часть CCCXXXXI. 1902, кн. за м. іюнь. стр. 401—405.

[2]) Ж. М. Н. П., ц. кн. сѫща критика, стр. 402.

гарскитѣ провинции? Подиръ клокотницкия бой, слѣдъ който Иоану Асѣню се паднаха много отъ областитѣ, прѣброени въ негова хрисовулъ, епирскиятъ царь Тодоръ трѣбваше да прѣдаде прѣстола на брата си, Асѣнова зетъ Мануила, който живѣялъ постоянно въ Солунъ. Обиколенъ токо-речи отъ вси страни съ владѣнията на българския царь и заплашенъ отъ примѣра на братовата си сѫдба, Мануилъ очевидно могълъ да играе спрѣмо Асѣня само пасивна роль, и неговиятъ тестъ е могълъ да се разпорежда въ Солунъ като у дома си".[1])

Както се помена, трудътъ на г. Ил. свършва съ единъ „словопоказалецъ", въ който обаче не се тълкуватъ думитѣ, а само се посочва етимологията имъ. Между това има цѣлъ редъ рѣчи, които искаха своето лексическо разискване и тълкуване, каквито сѫ: оризмо, спакости, кумеркъ, патити, оргия, хора, форосъ и пр.

III.

Нашиятъ ученъ филологъ, професоръ д-ръ Милетичъ си е задалъ по-скромна задача, отъ колкото тая на г. Ильинскій, при новото свое издание „хрисовула на царь Иоанъ Шишманъ". Г-нъ Милетичъ се е задоволилъ съ една историко-библиографична бѣлѣжка (стр. 117—118) и съ възпроизвождане самия текстъ (стр. 119—123) на всепознатия хрисовулъ, даденъ на Св. Рилска Обитель отъ послѣдния български царь Иоана Шишмана.

Авторътъ подчертава най-напрѣдъ, че *тоя хрисовулъ е едничкиятъ запазенъ до сега въ България.* Всички други хрисовули отъ категорията на тия, за които поменахме по-горѣ, сѫ извънъ прѣдѣлитѣ на отечеството ни. Рилскиятъ хрисовулъ се намѣрва въ Рилския манастирь, въ библиотеката му, окаченъ на зида, въ рамка и подъ стъкло. Това обстоятелство и кѫсото повидимому врѣме, съ което е разполагалъ г. д-ръ М. го ввели въ заблуждение да пише, че „хрисовулътъ е писанъ на хубавъ, дългъ *пергаментовъ листъ,* който и до сега още изглежда бѣлъ и свѣжъ, що показва, че хрисовулътъ дълго врѣме ще да е билъ нѣйдѣ на сухо мѣсто скритъ, та не пострадалъ твърдѣ нито пергаментътъ, нито писмото".[2]) Хрисовулътъ не е на пергаментъ, а на бѣла книга. Тази грѣшка впрочемъ е направена и отъ Василия Априловъ.[3])

Рилскиятъ хрисовулъ на Иоанъ Шишмана е издаванъ до сега нѣколко пѫти. Спорѣдъ г. М. той се е появилъ: 1) у Априлова, Болг. грамоты, Одесса, 1845, стр. 82—87; 2) у I. Шафарика, въ Pamatky dřevniho pisemnistvi jihoslavanuv. 2 изд. 1873 год. стр. 105—108 и 3) у И. Срезневскій, „Свѣдѣнія и замѣтки" (стр. 35—39). Тѣзи свѣдения на г. М. струва да се допълнятъ и съ други издания на хрисовула. Най-напрѣдъ Рилскиятъ хрисовулъ е изданъ отъ отца Неофита Архимандритъ Хилендарски въ книгата: „Служба и житіе прѣподобнаго и богоноснаго Іоана Рылскаго чудотворца. Белградъ, 1856". Като още

---

[1]) Извѣстія Русскаго Археолог. Института, VII. 1. стр. 36,

[2]) Библиотека, II. 4—6. стр. 117.

[3]) Въ Болгарскія грамоты (стр. 102) Априловъ пише: „Подлинная грамота писана на пергаментѣ".

едно издание на сѫщия хрисовулъ можемъ да поменемъ това на Стефана Верковичъ въ *Гласник Друштва Србске словесности* св. VII (стр. 184—188), за което въ Pamatky (2 издание) се казва: „ale bez šetřeni zvlaštnosti bulharského nářeči a bez diplomaticke vernosti“.

Изобщо бѣлѣжката, съ която г. М. прѣдваря новото издание, споредъ оригинала на рилския хрисовулъ, е бѣглива, кратка и за това непълна. Тая краткость може да се обяснява само съ онова намѣрение, което авторътъ има да „обнародва едно специално издание на българскитѣ грамоти, въ което отъ всѣка грамота, между които ще бѫде и този хрисовулъ, ще има и факсимиле на оригинала“.

Съдържанието на рилския хрисовулъ е прѣдадено безъ да се запазятъ и посочатъ редоветѣ на оригинала, както е у Срезневскій[1]) и безъ да се дадатъ разрѣшенията на съкращенията (титлитѣ) отъ оригинала, разбираме въ единъ отдѣленъ текстъ, което щѣше да придаде нова цѣна на труда на българския филологъ.

Д-ръ Милетичъ прѣдава подписа на Царь Шишмана въ тоя видъ:

**† Іѡ Шишманъ въ Христа Бога благовѣрныи цѣрь и самодрьжьць въсѣмъ блъгаромь и грькомь.**

Тукъ не ни се даватъ коньектуритѣ на автора, за да се различатъ тѣ отъ вѣрнитѣ и положителни данни на рѫкописа. Ние нѣмаме за сега на рѫка и нѣкой други фотографически вѣренъ прѣписъ отъ оригинала на хрисовула; та да ги провѣримъ, но като го сравняваме съ факсимилето у Априлова, намѣрваме, че подписътъ не е прѣдаденъ напълно вѣрно. Въ текста е буквално така: **Іѡ҃ шиշмань въ х̃а б̃а бл҃говѣрныи ц̃рь и самодрьжьць всѣмъ блъгаромь и грькомь.**

Г-нъ д-ръ М. е разрѣшилъ титлитѣ (съкращенията) въ „Христа Бога“, безъ да ги постави въ скобки, а не ги разрѣшилъ въ началото и другадѣ, така че не е запазилъ еднообразие въ вѣрностьта на акта. Въ всѣки случай изданието на г. М. е единственото, което имаме вече на български, достѫпно за всѣкиго, още то е и стѫпка напрѣдъ въ сравнение съ другитѣ, досегашнитѣ. Ние ще чакаме и ще посрѣщнемъ съ особна радость дѣлото на пълното издание всички хрисовули отъ г. М., при който случай вѣрваме, ще ни се дадатъ освѣнъ фотографически вѣрни факсимилета още и необходимитѣ обяснения отъ лексическо, палеографическо, дипломатическо и историческо становище.[2])

## IV.

Малко думи има да кажемъ за изданието на г. Звънчарова. То има цѣнностьта на нагледно прѣдставяне единъ български хрисовулъ въ

[1]) У Срезневскій (Свѣдѣнія и Замѣтки) тѣзи редове сѫ спазени напълно.

[2]) Не можемъ по тоя случай да не обърнемъ внимание върху ученото издание на професора Калужнячки: Dokumenta moldavskie i multanskie opracowal Emil Kaluzniacki. (Odbitka z tomu VII. aktow grodskich i ziemskich.) We Lwowie. 1878. Стр. 60. — Въ това издание проф. К. не само дава вѣрнитѣ, факсимилни текстове на нѣкои отъ грамотитѣ, но придружава всички и съ прѣводитѣ имъ и съ цѣлния лексически бѣлѣжки.

приблизителната му външна форма и голѣмина — хрисовулътъ на Царь Ивана Александъръ (1348 г.), даденъ на Орѣховския манастиръ при Сергѣевецъ, Търновско. Той обаче не е найденъ въ Хилендарския манастиръ отъ В. Кънчовъ, както се казва въ началото на литографното издание. Напротивъ, той е единъ отъ най-рано познатитѣ писмени наши паметници. Още В. И. Григоровичъ въ 1848 год. намѣрилъ, прѣгледалъ и прѣписалъ този старъ актъ.[1]) Слѣдъ него печата го Срезневскій въ своитѣ „Свѣдѣнія и замѣтки“[2]) и съ една бѣлѣжка, въ която посочва, че хрисовулътъ се нахожда запазенъ въ Хилендарския мънастирь, написанъ е на пергаментъ отдолу съ стѣсненъ листъ, писанъ е съ полууставенъ скорописъ. Отъ долу на акта е привързанъ позлатенъ печатъ съ образа отъ една страна на Спасителя, а отъ друга на царя Александъръ, а отъ странитѣ на това изображение подписъ: „Іоанъ Александръ царь Блъгаромъ“. Тодоръ Шишковъ въ своята „История на български народъ“[3]) разправя, за единъ хрисовулъ на царь Александра, намѣренъ въ Хилендарския манастирь отъ Св. Дякона Евстатия и обнародванъ въ „Български книжици“ отъ 1862 год., априлъ 7-и. Азъ не можахъ да намѣря тази книжка и да провѣря казваното. Иречекъ по погрѣшка нарича тоя документъ Зографски; и той не е видѣлъ „Български книжици“, а се позовава само на Григоровича.

Въ всѣки случай напраздно се подчертава за новонамѣрено нѣщо онова, което е било познато още въ първата половина на миналото XIX-то столѣтие. Г-нъ Звънчаровото издание има обаче своята добра страна: тя е, както загатнахме, че популяризира хрисовулното дѣло и ни запознава съ външната страна на старитѣ български хрисовули. Ние имаме въ него единъ приблизителенъ снимъкъ, вѣренъ съ първообразния актъ. Грамотата е прѣснета съ златни букви на хубавъ литографически картонъ, дългъ 66 см., широкъ 40, и снимката изгледва доста изящна. Наистина, самъ-тамъ има малки погрѣшки, но ние не вѣрваме аслѫ издательтъ на тоя хрисовулъ да е разчиталъ на едно строго научно издание. Заграденото съ черта прѣдставя хрисовула както си е: по-горѣ широкъ, а по-долу стѣсненъ. Но издательтъ не ни казва нито каква е голѣмината на неговото издание къмъ дѣйствителния оригиналъ, нито ни дава какви-годѣ обяснителни бѣлѣжки, което е единъ значителенъ недостатъкъ.

---

[1]) Очеркъ путешествія, I изд. Казанъ. 1848. г. 39. 2. — Въ старото издание (Москва. 1877) сравни стр. 35. — Още отъ автора на „Очеркъ пут. по Европ. Турціи“ ние знаемъ, че орѣховскиятъ хрисовулъ е на пергаментъ, че той има позлатенъ печатъ съ образа на царь Іоана Александра и съ надписъ: I. Александръ ц҃рь блгаромъ. Григоровичъ намѣрилъ въ Св. Гора до сто хрисовула и „старался если не всѣ, то покрайней мѣрѣ примѣчательнѣйшіе имѣть въ рукахъ“. Отъ категорията на тѣзи и на първо мѣсто той посочва „хрисовулы болгарскіе“ — 1) тоя на Костадина Тиха даденъ на Вирпинския манастирь и 2) тоя на „Іоанъ Александръ вь Хрс. благов. црь Блгаромь“ монастырю св. Николая въ мѣстѣ нарицаемымъ Орѣхова, десетъ селища: бѣлица, бабовци, дръщрѣни.

[2]) Свѣдѣнія и замѣтки № 4 стр. 31—34,

[3]) Вж. стр. 255.

Той прѣдставя, както и повечето други хрисовули, голѣмъ юридически интересъ. Той е даденъ на Орѣховския манастирь, какъвто ще е билъ при с. Сергѣевецъ, единъ часъ далечъ отъ Търново. Това се и потвърдява отъ самия актъ, въ който на края е писано: Царь повелѣ, Добромиръ писа, въ *Сергевици* (изданието на Звънчарова). Това ще е вѣрното мѣстонаписване на хрисовула, защото както е у Срезневски в' „Орѣевици"[1]) или пакъ у Шафарика 2 изд., „Сербеници"[2]) — не ще е право.[3])

## V.

Ние желаехме да се спремъ по-надлъжко върху тѣзи три издания на български хрисовули, за да отдадемъ справедливо заслужваното внимание на трудоветѣ на издателитѣ имъ. Българската наука длъжи голѣма благодарность на всѣкиго, който посветява врѣме, грижи и трудъ на издирване и изкарване на бѣлъ свѣтъ толкозъ занемарената наша старина. Ние сме петимни въ това отношение да видимъ направено що-годѣ: и посрѣщаме съ истинска радость и малкото направено, дори и съ недостатъци кога е то.

Всички наши стари писмени паметници изобщо, хрисовулитѣ частно, иматъ нужда отъ издирване, издаване и обстоятелствено изучване. Слѣдъ като нашитѣ вѣщи филолози и историци се заловятъ прѣди всичко съ издаването имъ, лексическото, палеографическо и историческо изслѣдване, ще се открие широката възможность и на юриста да встъпи въ своята область. Той ще може тогазъ да почне онѣзи правнодържавни изучвания, за които богати и изредни първоизточници сѫ не само хрисовулитѣ,[4]) но и цѣлъ редъ други писмени паметници: кърмчията, записи, писма, хронографи (лѣтописи), жития на светнитѣ и пр. и пр.

Кой трѣбва да се залови съ издаването прѣди всичко на тия паметници? Нашето мнѣние е, че тази длъжность, и тази честь въ сѫщо врѣме, се пада на нашето Книжовно дружество.

София, 15 юлия 1902 год.

**С. С. Бобчевъ.**

---

[1]) Свѣдѣнія и замѣтки, с. 34.

[2]) Pamatky, Listiny p. 99.

[3]) Въ една рецензийка по този хрисовулъ въ „Училищ. Прѣгледъ", 1902 кн. 2. стр. 158—159, се говори, че „споредъ нѣкои тоя манастирь трѣбва да е въ Орѣховско или нѣйдѣ при Горна Орѣховица, но въ текста се споменятъ така сѫщо много мѣста, принадлежащи на манастиря, които се намиратъ въ Софийско и Кюстендилско, та изглежда да е по-вѣроятно прѣдположението, какво манастирътъ се намиралъ нѣкадѣ въ тия послѣдни мѣстности". Въ кои „мѣстности?". Авторътъ е много тъменъ и рѣшава „карламаданъ" въпроса. Софийско и Кюстендилско не сѫ май „мѣстности", а цѣли области. Споредъ нашето мнѣние въпросътъ за „Орѣховски манастирь," на който е билъ даденъ разгледваниятъ хрисовулъ, е много важенъ и заслужва специална историко-географическа студия. То е прѣдметъ благодаренъ и достоенъ за вниманието на нашитѣ млади учени историко-географи.

[4]) За хрисовулитѣ отъ държавно-правно гледище ще се повърна въ особна студия.

**Д-ръ Драгомиръ Герганов.** — *Специална патология и терапия.* — Шарки. — I. Morbilli. — (бруссница, мермерка, лещенка). — Сливенъ. Печатница „Трудъ“, 1902.

Нашата научно-медицинска книжнина се намира още въ пеленитѣ си. Доскоро въ България имаше толкова малко лѣкари, че, за да отговорятъ на нуждитѣ на обществото отъ медицинска помощь, тѣ трѣбваше да посветятъ силитѣ си изключително на практическа дѣятелность. Освѣнъ това недостигътъ отъ интелигентни хора изобщо бѣше той голѣмъ, че лѣкаритѣ се виждаха често принудени да развиватъ и чужда на тѣхното звание обществена дѣйность. По тоя начинъ тѣ нѣмаха възможность, дори и при най-добра воля и дарба, да се прѣдадатъ на научна работа. Въ послѣднитѣ години наистина числото на лѣкаритѣ у насъ бързо нараства, но при всичко това скромнитѣ срѣдства на нашитѣ болници и други медицински институти, недостатъчностьта и вѣчното мѣняване на лѣкарския персоналъ въ тѣхъ и абсолутната липса отъ що-годѣ добрѣ наредени медицински библиотеки все още свързватъ научната работа съ голѣми мѫчнотии. При тия условия не е чудно, че нашата медицинска книжнина не може да се похвали нито съ едно капитално съчинение, нито съ една цѣнна монография, че тя се е движила главно въ крѫга на казуистиката, отъ който и до днесъ не може да излѣзе.

Ето защо всѣки лѣкарь, който цѣни трѣзво условията, при които работятъ служителитѣ на медицинската наука у насъ, ще бѫде изненаданъ отъ появата на д-ръ Гергановата „Специална патология и терапия“, която — като първо по рода си произведение въ българската медицинска литература — заслужва да се разгледа върху страницитѣ на „Пер. списание“.

Съчинението на д-ръ Герганова ще излиза на отдѣлни книжки, отъ които за сега е издадена само една. Въ нея се излага на цѣли 36 страници патологията и терапията на брусницата. Отъ обема на първата книжка личи, че цѣлото съчинение ще прѣдставя една доста голѣма наръчна книга. Обаче за какъвъ крѫгъ четци е прѣдназначена тая книга и по какъвъ начинъ е събранъ изложениятъ въ нея материалъ, това отъ автора не научваме, защото той не е снабдилъ първата книжка отъ своята „Специална патология и терапия“ съ никакъвъ прѣдговоръ, ами оставя четеца да отгатне самъ отговора на тия два важни въпроса, както сме принудени да направимъ и ние.

Нека започнемъ съ първия въпросъ. За кого пише д-ръ Гергановъ своята „Спец. пат. и тер.“: за широката публика, за лѣкаритѣ, или пъкъ и за двѣтѣ тия групи четци? — Не вѣрваме, излѣзлата книжка да е прѣдназначена за широката публика, защото тя, макаръ и да съдържа тукъ-тамъ нѣкои елементарни обяснения, изобщо взета не е написана популярно. Въ нея има и патологическа анатомия, и хистология, и диференциална диагностика, и терапия съ рецептура (дори за морфинъ); въ нея се мѣркатъ на всѣка стѫпка неизвѣстни за обикновения четецъ и необяснени отъ автора медицински термини (сирѣчъ като се започне отъ самото ѝ заглавие „Спец. патология и терапия)“, — нѣща, които правятъ труда на Д-ръ Герганова недостѫпенъ за широка публика. Така сѫщо

не можемъ допусна и третата отъ изброенитѣ по̀-горѣ възможности, защото само на голѣмитѣ майстори на перото е подадено да пишатъ популярно-научни съчинения, които да прѣдставятъ сѫщеврѣменно интересъ и за специалиститѣ, а пъкъ книгата на Д-ръ Г., както вече казахме, прѣди всичко не е написана популярно. По съдържанието и изложението си тя е достѫпна само за лѣкари. Дали дѣйствително авторътъ е прѣдназначилъ своя трудъ изключително за тѣхъ, това, разбира се, ние не можемъ да знаемъ. Едно нѣщо обаче е вънъ отъ всѣко съмнѣние: при съставянето на книгата авторътъ е ималъ безъ друго прѣдъ очи и лѣкарския читателски крѫгъ.

Това послѣдното обстоятелство е важно за насъ. Защото който лѣкарь се наеме съ трудната и отговорна задача да напише едно полезно за своитѣ колеги съчинение, споредъ което тѣ да разпознаватъ болеститѣ и да лѣчатъ болнитѣ си, той трѣбва да стои на яка почва, той трѣбва да разполага съ богатъ собственъ опитъ и съ основно познаване на главнитѣ литературни извори по прѣдмета, върху който пише. Лѣкаритѣ-четци ще посрѣщнатъ неговитѣ поуки съ довѣрие само тогава, когато иматъ на рѫка докази, че авторътъ дѣйствително отговаря на казанитѣ условия.

По тоя начинъ ние дохаждаме до втория отъ въпро̀ситѣ, що си зададохме въ началото на нашитѣ бѣлѣжки, именно до въпроса, по какъвъ начинъ е събранъ материалътъ, изложенъ въ първата книжка на д-ръ Гергановата „Специална патология и терапия". Не ще и дума, авторътъ не ни излага придобивки отъ своя собственъ опитъ, нито резултати отъ чужда опитность, които е ималъ случай да провѣри самъ. Това той не твърди никѫдѣ въ книгата си, това и не можемъ да изискваме отъ него, защото едва ли нѣкой български лѣкарь е ималъ възможность да добие въ своята практика необходимитѣ за тая цѣль точки и многобройни наблюдения въ обширната область на специалната патология и терапия. Материалътъ, който ни се прѣдлага въ разглежданата книга, разбира се, е заетъ. Наистина, д-ръ Гергановъ не посочва никакви литературни избори, отъ които се е ползувалъ, макаръ като писатель безъ спечеленъ още авторитетъ и да имаше нужда да се тури подъ закрилата на нѣкои видни автори. Обаче това не прѣчи на никой лѣкарь, който е малко-много запознатъ съ най-разпространенитѣ нѣмски учебници и нарѫчни книги по вѫтрѣшната медицина и дѣтскитѣ болести, да си състави ясно прѣдставление за начина, по който д-ръ Гергановъ е съставилъ първата книжка на своята „Спец. пат. и тер.". За да демонстрираме начина, по който е произлѣзла рецензираната книга, ние ще се спремъ върху отдѣлитѣ, въ които автора ни излага патологическата анатомия и симптоматологията на брусницата. Който прочете казанитѣ отдѣли и ги сравни съ съотвѣтнитѣ глави отъ извѣстнитѣ лекции на проф. Monti „Kinderheilkunde in Einzeldarstellungen", той, вѣрваме, ще се съгласи съ насъ, че д-ръ Г. отчасть разправя съ свои думи, отчасть прѣвежда буквално това, що стои у Монти. За доказателство на това, че д-ръ Г. заима цѣли откѫслеци отъ Монти, безъ да ги туря поне въ кавички, та да личи, че тѣ не сѫ рожба на неговото перо, ще цитираме само два примѣра:

Nach *Neumann* sind die Gefänwände der oberen Lagen der Cutis bis in die Papillen hin ein dichtgedrängt von Rundzellen umgeben; die Gefässe selbst erweitert und hyperaemisch. Die Schweissdrüsen erscheinen geschwellt; um die Drüsenknäuel und die Ausführungsgënge sieht man masenhaft Rundzellen angehäuft; dasselbe findet sich auch an den Talgdrüssen. Der entzündliche Process bei Masern ist also ein oberflächlicher zum Unterschiede von Scarlatina und Variola, wo er, wie wir sehen werden, in die Tiefe der Haut greift.

Die Schleimhäute zeigen nach *Koplik* Schwellung, Trübung und Abstossung der Epithels. *Gerhard* und *Coyne* fanden an der Scheimhaut des Larynx Gefässreichthum und Anhäufung weisser Blutkörperchen um die Drüsen und Gefässe, die Schleimdrüsen und Epithelien, sowie theilweise Abstossung der letzteren.

(Monti, II Bd. pag. 535).

Gleichzeitig mit den Erscheinungen am Gaumen und an der Mundscheimhaut oder 12—24 Stunden püher entwickeln sich auch an der Conjunctiva ähnliche enanthematische Erscheinungen. Mit dem Beginn der Masernerkrankung entwickelt sich allmälig an dem Übergangstheil der Conjunctiva und an der Caruncula lacrimalis eine leichte Röthung und Schwellung, wobei letztere trocken erscheint.

Споредъ Наймана стѣнитѣ на кръвоноснитѣ сѫдове на най-горнитѣ слоеве на кожата чакъ до въ папиларния слой[1]) сѫ заобиколени гѫсто отъ крѫгли клѣтки; самитѣ сѫдове сѫ разширени, хиперомични. Потнитѣ жлѣзи се показватъ затекли; около жлѣзитѣ и тѣхнитѣ отводни канали се виждатъ крѫгли клѣтки въ голѣмо количество. Сѫщото трѣба да се каже и за мастнитѣ жлѣзи. Отъ казаното се вижда, че възпалителния процесъ при morbilli-тѣ е повръхностенъ, въ отличие на оня при scarlatina-та и variola-та, при които той, както ще видимъ пóкъсно, отива дълбоко въ кожата.

Лигавитѣ кожи показватъ споредъ Коплика набъбвание, размѣщание и отпадание на епителиитѣ. Герхардъ и Коанъ намѣриха по лигавата кожа на дихателното гърло зачервяванию[2]) и натрупьание на бѣли кръвни тѣлца около лигавитѣ и другитѣ жлѣзи, кръвоноснитѣ сѫдове, епителиитѣ и отпадание на послѣднитѣ.

(Гергановъ, стр. ?)

Едноврѣменно съ появяванието на обрива по небцето и въ устата или 12—24 часа пó-рано се появяватъ подобни измѣнения и по конюнктивата. Още въ самото начало на началния периодъ се появява едно леко зачервяване и затичание на прѣходната часть на конюнктивата и на слъзното островче. Въ самото начало съединителната ципа е суха.

[1]) Споредъ точния прѣводъ на д-ръ Гергановъ излиза, че заобиколенитѣ съ крѫгли клѣтки *кръвоносни сѫдове* се намиратъ *въ епидермата!*

*(Бѣл. на рец.).*

[2]) Зачервяване въ микроскопически препарати!

*(Бѣл. на рец.).*

In den nächsten 12—24 Stunden verbreitet sich die leichte Röthung und Schwellung auf die Conjuuctiva palpebrarum bis zum Ciliarrande und Stellt sich eine vermehrte Secretion der Conjunctiva, begleitet von Lichtschen und Thränenabsonderung ein.

Characteristich für die Entwickelung des Enanthems an der Conjunctiva ist die stärkere Röthung und Schwellung ihres Uebergangstheils bei beinahe normal ausschender Conjunctiva palpebrarum. Sodann entwickeln sich blassröthliche, unregelmässig geformte Flecke an der Conjunctiva palpebrarum, und zwar hauptsächlich dem Ciliarrande entlang. Gleichzeitig blasst der Fornix wieter ab, und treten auch hier die gleichen Efflorescenzen auf, jedoch in geringerer Anzahl. Am deutlichsten ist der Ausschlag an der Conjunctiva der unteren Lieder. Am Schönsten und reichlichsten sind die enanthematischen Efflorescenzen der Bindehaut in jenen Fällen, wo nachträglich das Hautexanthem sehr intensiv wird . . .

(Monti. II Bd., pag. 525).

Въ послѣдующитѣ 12—24 часа червенината и затеклостьта се разпространяватъ върху клепачната конюнктива, чакъ до самия ѝ ржбъ; конюнктивата изглежда влажна, и очитѣ започватъ да сълзятъ.

Харатеристично за morbilli-тѣ е зачервяването на прѣходната часть на съединителнатаципа на очитѣ при почти нормална клепачна конюнктива. Наскоро се появяватъ блѣдно-червени, неправилни петна на клепачната конюнктива, и то най-често покрай вѫншния ѝ ржбъ. Въ сжщото врѣме прѣходната часть поблѣднява отново и по нея се появяватъ сжщитѣ петна. Най-ясни са петната на долния клепачъ. Колкото по-интенсивенъ е въ послѣдствие външниятъ обривъ по кожата, толкова пó-ясни и добрѣ развити биватъ петната по конюнктивата . . .

(Гергановъ, стр. ?)

Ние нѣма да издирваме пó-нататъкъ, отдѣ е заималъ д-ръ Г. материалъ, за да състави останалитѣ глави на труда си върху брусницата. Отъ казаното до тука става явно, че разглежданата книга не прѣдстави никакъвъ интересъ за лѣкарския читателски кржгъ; въ нея авторътъ ни не казва нищо ново нито отъ своята, нито отъ чуждата практика, а просто ни повтаря или прѣвожда това, що стои въ съчиненията, които болшинството отъ насъ иматъ всѣки часъ подъ ржка.

Въ края на бѣлѣжкитѣ си ще се спремъ върху тълкуванията, които д-ръ Г. дава на българскитѣ думи „брусница“ и „лещенка“. Споредъ него тия двѣ думи означаватъ болестьта „morbilli“. „Брусница — казва той — наричатъ morbilli-тѣ, защото, ако прокараме дланьта на ржката си върху покритата съ петна кожа, ще усѣтимъ една ситна грапавина, като кога прокарваме ржката си по повръхностьта на единъ брусъ“. Това обяснение е невѣрно едно, защото брусоветѣ обикновено биватъ гладки, а друго, защото думата „брусница“ е сигурно отъ сжщия коренъ съ глагола „избрусвамъ се“, който означава „покривамъ се съ петна, пъпки, пришки и т. н.“, т. е. изобщо съ ексантемъ, независимо

отъ туй дали той има дребна, едра или никаква грапавина.[1]) Колкото за думата „лещенка“ или „лещница“, тя се употрѣбя на български за означаване на болестьта „varicellae“, та съвсѣмъ погрѣшно е твърдението на д-ръ Г., че „лещенка трѣбва да означава люшенка — болесть, при която кожата се люшши“. По всѣка вѣроятность думитѣ „лещенка“ и „лещница“ произлизатъ отъ „леща“, съ която е много естествено да се сравнятъ ефлоресценцитѣ на болестьта varicellae.

**Д-ръ Кирковичъ.**

---

## Феликсъ Каницъ.

по случай 73-та му година.

---

На 2 августъ н. ст. (20 юлия по нашему) т. г. навърши 73 година извѣстниятъ пжтешественикъ и изпитатель Феликсъ Филипъ Каницъ, който посвети живота си да изучава Балканския полуостровъ, и специално България и Сърбия. Като заслужилъ на българския народъ, желая да запозная българитѣ по-отблизу съ неговата дѣятелность.

Роденъ на 20 юлия (2 августъ н. ст. 1829) въ Пеща, Слѣдъ като свършилъ тамъ срѣднитѣ училища, прѣселилъ се въ Виена, дѣто се отдалъ на изучване „Историята на изкуствата“.

Слѣдъ свършване своитѣ науки, той направилъ голѣми и продължителни пжтувания въ Германия, Франция, Белгия и Италия. Тия негови пжтувания, както и неговата още отъ юношество наклонность, да види земи и народи, го подбудили да обиколи и по-малко култивирани и по-малко познати страни.

Въ 1858 год. той почва отъ западната страна на Илирския триждълникъ, като посѣтява най-напрѣдъ Черна Гора и Херцеговина. Като се увѣрилъ, че сжществуещитѣ тогава карти и описания за всички земи, които се намирали малко километри навжтрѣ отъ границата, давали не само невѣрни, но и много криви и разбъркани обяснения, рѣшилъ да посвети живота си на изучване въ географично, етнографично и археологично отношение странитѣ на Балканския полуостровъ, обитавани отъ славянски племена.

Слѣдъ като се подготвилъ достатъчно, той почва вече своитѣ екскурзии, като се ограничилъ отъ начало съ Сърбия, и едва въ 1862 г. направилъ първото си посѣщение на дунавска България, тогавашния турски Туна-вилаетъ.

Каницъ е най-добриятъ познавачъ на тия южно-славянски страни. Той обикалялъ цѣли 25 години отъ Сава до Черно море и отъ Дунава до Марица, като кръстосвалъ отъ 1864 до 1874 година 18 пжти въ разни

---

[1]) За това думитѣ „еруппция“ и „ексантемъ“ биха се прѣвели на български найдобрѣ съ думитѣ „избрусване“ и „избрусъ“.

посоки Балкана[1]) и опрѣдѣлялъ въ картата течението на рѣкитѣ, планинскитѣ системи, вписвалъ неотбѣлязани до тогава мѣстности и избърсвалъ погрѣшно въ нея вписанитѣ.

Първиятъ неговъ трудъ по пѫтуването му излѣзе въ 1861 год. въ списанието на „Виенската академия на наукитѣ“ и въ нѣколко специални французки журнали.

Въ 1862 г. излѣзе отъ печатъ неговото прѣлестно дѣло „Сръбскитѣ византийски паметници“, съ което прочутиятъ ученъ професоръ Любке (Lübeke) въ Липиска каза, че Каницъ изпълнилъ една чувствителна празнина въ историята на изкуствата. Сърбскиятъ князъ Михаилъ Обреновичъ издаде вслѣдствие на това единъ указъ, съ който се нарежда̀ше да се придържатъ при построяване църкви строго о византийския стилъ.

Съ своето съчинение „Сърбия“, което Каницъ издаде въ 1868 год. той описа тая държава всестранно, запозна цивилизувания свѣтъ съ нея, защото и тя като България бѣше до тогава може да се каже само едно географично понятие.

Главното дѣло на Каница е обаче неговата „Дунавска България и Балкана“, което излѣзе отъ 1875 до 1878 год. въ 3 голѣми тома. Сполуката бѣше епохална. Първитѣ два тома бѣха вече съвършено разграбени, прѣди да се яви третиятъ на бѣлъ свѣтъ. Нарѣдко се е появявала една книга тъй на врѣме, както тая, защото токо въ това врѣме се почна руско-турската война, съ която се рѣшаваше сѫдбата на тоя именно народъ, за когото Каницъ години наредъ, лишенъ отъ всѣко удобство, се е мѫчилъ и трудилъ да го изучи и запознае съ цивилизувана Европа. Много сполучливо го нарече единъ нѣмски писатель „Колумбусъ на Балкана“. Отъ него можеха да научатъ нѣщо по-положително за тогавашния Туна-вилаетъ и нинѣшното Българско княжество.

Географичниятъ материалъ, който Каницъ събралъ въ България. бѣше огроменъ. Благодарение на него, австрийскиятъ военно-географически институтъ можа да поправи картата на генералния си щабъ. Способностьта на Каница като географъ излѣзе наявѣ. Неговата карта „Дунавска България и Балкана“ произведе голѣма и справедлива сензация. Малко прѣди войната рускиятъ полковникъ Артимоновъ бѣше издалъ една карта на България, която обаче, както и другитѣ до тогава издавани. бѣ пълна съ погрѣшки, таруситѣ приеха за база на операциитѣ имъ

---

[1]) 1) Бѣлоградтикъ — Чупренъ — Св. Никола — Бѣла Паланка (сега сърбска). 2) Севлиево — Габрово - Шипка — Казанлъкъ. 3) Казанлъкъ — Мъглишъ — Трѣвна — Дрѣново — Търново. 4) Плѣвенъ — Троянъ — Калоферъ. 5) Отъ Геопсата — Рахманлий — Тетевенъ. 6) Рахово — Малки Искъръ — Етрополе — Златица. 7) Орхание — Араба-конакъ - Ташкесенъ — София. 8) София — Костинбродъ — Печено Бърдо — Клисура. 9) Враца — Дерманци — Люти бродъ — Черепишкия манастиръ — Лакатникъ и назадъ прѣзъ 10) Изворецъ — Засели — Осиково — Враца. 11) Берковица — Криводолъ — Пиротъ. 12) Пиротъ — Горна Лука — Чипровци — Ломъ. 13) Елена — Твърдица — Кушевци — Сливенъ. 14) Сливенъ — Визла - Бебрево — Гор. Орѣховица. 15) Османъ пазаръ — Джумая — Шуменъ — Прѣславъ — Котелъ — Карнобадъ. 16) Карнобадъ — Добралъ — Чалж Кованъ — Шуменъ. 17) Провадия — Девненското Езеро — Голѣмъ Ченгелъ — Боаздере — Айтосъ. 18) Месемврия — Бани Айваджикъ — Дервишъ Иванъ — Варна.

отъ Дунава до южнитѣ поли на балкана, Каницовата карта, която издадоха на руски. За тоя му трудъ, рускиятъ императоръ — царь Освободитель — награди Каница съ ордена Св. Анна съ брилянти.

Каницъ, чрѣзъ когото цивилизувана Европа запозна българитѣ, било въ тѣхнитѣ нрави, било въ историята, развитието имъ и пр. ще се помни и като етнографъ. Неговата етнографическа карта за „Дунавска България и Балкана,“ въ която населението на всѣко заселено мѣсто е отбѣлязано по народности съ разни бои, е първата по рода си. Тя произведе, както въ Парижкото изложение на 1878 год., дѣто Каницъ бѣше прѣдсѣдатель на австрийската етнографическа секция, тъй сѫщо и въ 1879 год. на Антропологическия конгресъ въ Москва, дѣто той бѣше единъ отъ прѣдседателитѣ — внимание и очудване.

Освѣнъ това, Каницъ се е отличилъ още и като археологъ. Той е открилъ и показалъ много римски и византийски градове, укрѣпления, стари римски друмове, тъй сѫщо и много другъ богатъ материалъ за класическата и по-сетнѣшни исторически епохи, за едноврѣмешнитѣ цвѣтущи мизо-тракийски страни. Извѣстниятъ професоръ Момзенъ въ Берлинъ публично му благодари въ своя „Corpus inscriptionum latinorum“ за многоцѣннитѣ получени отъ него материали. Каницъ издаде своето сѫчинение „Дунавска България и Балкана“ въ второ прѣработено и допълнено издание, части отъ което има вече прѣведени и сега се прѣвождатъ още на руски, английски, французки и български. Прѣди 6—7 години българското правителство постѫпи много умѣстно, като купи отъ Каница останалитѣ екземпляри отъ това му сѫчинение, за да ги раздаде на всички училищни библиотеки въ страната.

Освѣнъ тия сѫчинения за България и Сърбия, Каницъ е публикувалъ разни монографии за тия страни както въ списанието на Виенската Академия на Наукитѣ, тъй сѫщо и въ много други нѣмски и французки специални сѫчинения.

Каницъ освѣнъ дѣто е даровитъ списатель, е съврѣменно и добъръ рисувачъ. Всички карти, които красятъ неговитѣ разни сѫчинения, сѫ излѣзли отъ неговия моливъ. По негови скици той има 37 прѣкрасни акварели,[1]) които прѣдставятъ разни дунавски и тракийски градове и мѣстности, както ги е заварилъ и снелъ прѣзъ своитѣ пѫтувания отъ 1862 до 1874 год.; тѣ сѫ изработени отъ извѣстни художници като Л. Е. Петро-

---

[1]) 1) София, 2) Баба Вида въ Видинъ, 3) Рахово, 4) Никополъ, 5) Русе, 6) Силистра, 7) Крѣпость Шуменъ, 8) Дефилето при Провадия, 9) Варна, 10) Балчикъ 11) Каварна, 12) Старата българска столица Търново, 13) Севлиево, 14) Дикилиташъ при Лlари, 15) Габрово 16) Мостъ на Янтра въ Габрово, 17) Пазаръ въ Враца, 18) Вратцата при Враца, 19) Стари Никюпъ (Nicopolis ad Istrum), 20) Дефиле на Видъ при Карлъково, 21) Дефиле на Видъ при Садовецъ, 22) Искърътъ при Черепишкия манастиръ, 23) Барутната кула въ Бѣлоградчикската крѣпость, 24) Крѣпость Бѣлоградчикъ, 25) Голѣмиятъ дворъ въ Бѣлоград. крѣпость, 26) Руйна въ Кула, 27) Римски крѣпостни останки при Коритиградъ, 28) Сѣверни гледки на срѣдния балканъ, 29) Троянскиятъ манастиръ, 30) Дворътъ на Троянския манастиръ, 31) Карлово, 32) Женскиятъ манастиръ въ Калоферъ, 33) Южната страна на Балкана при Сопотъ, 34) Долината Гьопса, 35) Балкански проходъ Розалита (Троянски балканъ), 36) Сливенъ, 37) Месемврия и Емине Бурну.

вичъ, А. Ригеръ и други, които акварели, българското правителство би трѣбвало непрѣмѣнно да купи, та да се поставятъ въ народния музей за споменъ на грядущето поколѣние.

Каницъ е извънредно работливъ, съ проницателенъ духъ и строго обективно схващане. Отъ неговитѣ описания за България може ясно да се види, че той се е стремилъ да изтъкне навсѫдѣ истината, безъ да иска ни най-малко да знае за впечатлението, което ще произведатъ думитѣ му. Той е ясно бичувалъ непоносимия турски режимъ въ България, застарѣлата (ориенталска) източна политика на Австрия, както и коварната и злобна обноска на католишкото духовенство и поведението на римо-католическата пропаганда въ България. Отъ друга страна, като западнякъ, който не познава добрѣ турцитѣ, той имаше една слабость къмъ Мидхадъ паша, като вѣрваше въ неговата способность и енергия да въведе реформи въ турската империя, начинайки отъ подвѣдомствения нему Туна-вилаети. Отъ тоя свой тъй да кажа ентусиязмъ, слѣдъ като поизучи турцитѣ по-добрѣ, той се отказа твърдѣ наскоро.

Каницъ е билъ и въ много други отношения полезенъ за България и българитѣ. Въ седемдесетитѣ години сѫществуваше въ Виена така називаемиятъ ориенталски музей (Orientalisches Museum) съ политическа и търговско-економическа цѣль. Въ тоя музей Каницъ бѣше членъ отъ настоятелството, което по негова инициатива взима въ 1874 год. рѣшение да доведатъ нѣколко млади българчета, да ги издържатъ на свои срѣдства въ Виена по педагогия, та отпослѣ като учители да станатъ полезни на отечеството си. Отъ всички ученици само 15 души свършиха педагогията, и както ми е извѣстно, мнозина отъ тѣхъ и сега още занимаватъ учителска, нѣкои даже директорска длъжность въ гимназиални и педагогически училища въ България. Други около 7 души бидоха върнати назадъ, нѣкои по болесть, а нѣкои по други причини.

Издържането на тия ученици трая отъ 1874 до края на 1883 год. За тѣхъ е разходвалъ ориенталскиятъ музей 77.000 австрийски фиорини (160.000 зл. лева). Настоятелството на музея едногласно избра Каница за кураторъ (попечитель) на тия млади съотечественици, и азъ мога да засвидѣтелствувамъ, че въ тия 9 години Каницъ се е грижилъ като истински баща за тѣхното добро, което обаче тѣ твърдѣ скоро забравиха.

Добрѣ виденъ и уважаванъ въ министерството на външнитѣ дѣла той изпълняваше въ Виена тъй да кажа консулска длъжность за българитѣ. Ако имаше да се оплакваме или молимъ за нѣщо, пращахме винаги Каница, който охотно се заимаше да ни услужи. Когато въ врѣме на баташкитѣ кланета, пловдивскитѣ затвори се прѣпълниха съ невинни жертви, ходатайствувахме чрѣзъ Каница за освобождаване намъ лично познати. Нашия старъ дѣецъ по българската книжнина, моя уважаемъ приятель г. Христо Г. Дановъ, той отърва направо отъ вѫжето, като изходатайствува чрѣзъ тогавашния австр. министъръ на външнитѣ дѣла и императорски дворъ графъ Андраши намѣсването на австро-унгарския посланикъ въ Цариградъ, за да бѫде освободенъ. Съ удоволствие си припомнямъ деня, когато добриятъ приятель Каницъ ми поднесе писмото на графа Андраши, съ което го сърадваше, че могълъ да му бѫде полезенъ съ освобождението на неговото протеже (г-нъ Дановъ).

Макаръ и старъ, Каницъ и днесъ неуморимо работи, слѣди съ голѣмъ интересъ за всичко, що се върши въ България, и намира при това врѣме да взима живо участие въ научния животъ на австрийската столица. Като основатель на антропологическото дружество, на научния клубъ, и като членъ отъ настоятелството на търговския музей и географическото дружество, взима най-живо участие въ работитѣ на управлението имъ.

Като единъ изпитатель отъ такова видно значение, не ще съмнѣние, че Каницъ е получилъ много и голѣми отличия въ ордени, титли и пр., но една отъ най-милитѣ му награди е почетниятъ медалъ, съ който Географическия конгресъ въ Парижъ го е наградилъ въ 1875 год. и отъ който медалъ били тогава извънредно малко раздадени.

Учрѣдителното народно събрание въ старата българска столица прѣзъ 1879 год. единогласно му вотира благодарностьта на българския народъ, за което го своеврѣменно и телеграфически увѣдоми.

На Каница сж правени често прѣдложения, както отъ австрийското, тъй и отъ други правителства да приеме видни служби, но той е винаги отказвалъ, като е искалъ да се посвети всецѣло на започнатитѣ отъ него изучвания. Той работи сега на едно голѣмо съчинение „Римски студии въ Сърбия," издаването на което закъснѣ, поради боледуването му въ 1900 година. Отъ тая болесть той до сега не може да се поправи съвършено.

У Каница има освѣнъ споменатитѣ акварелни картини много писма отъ разни български дѣйци въ послѣдната третина на изтеклия вѣкъ. За тия писма би трѣбвало да молимъ Каница да ни ги подари, да се сортиратъ добрѣ, и тия що сж отъ важность и значение за нашето духовно и политическо възраждане, да се приберать въ архивитѣ на българ. народенъ музей. Отъ друга страна пъкъ българскиятъ народъ, трѣбва да изпълни една длъжность, която му се налага отъ благодарностьта къмъ тоя заслужилъ и симпатиченъ старикъ.

При тия голѣми заслуги на Каница за пълното изучване на нашото отечество, азъ се очудвамъ, че досега нашото народно прѣдставителство не се е погрижило да изкаже благодарностьта на българския народъ къмъ Каница съ нѣщо, което би задоволило лично заслужилия дѣецъ и което ще покаже на свѣта, че умѣемъ да цѣнимъ заслугитѣ, направени на нашия народъ. Мене ми се струва, че най-утѣшителното за самия старецъ ще бжде, ако българското народно прѣдставителство му отпусне една дожизнена пенсия, за да може прѣкара по-охолно старинитѣ си.

Нека провидението закрѣпи здравето му, за да може още безбройни години здравъ и бодъръ да се радва на успѣха на тая отъ него тъй любима България.

**Г. В. Киселовъ.**

---

**Нѣколко думи върху документитѣ по историята на нашето възраждане.** — Въ своитѣ обиколки, които направихъ лани и по-лани изъ провинцията, за да събирамъ материали по историята на учебното ни дѣло до освобождението, намѣрихъ, макаръ и не въ голѣмо изобилие, все пакъ сравнително доста много писмени документи, кондики, тефтери, протоколи и копирни книги, писма и пр. изъ архивитѣ на общинитѣ и митрополиитѣ. Тия документи обаче, които сѫ твърдѣ цѣнни за освѣтление на оная епоха, която прѣдшествува нашето освобождение и се отличава съ своята борба за умствена пробуда и църковна самостойность на нашия народъ, много пѫти се намиратъ не твърдѣ грижливо пазени въ разнитѣ архиви, та сѫществува опасность, съ врѣме тия документи да изчезнатъ отчасть, каквото впрочемъ се случва вече и сега. Така напр. въ статийката „Изъ историята на гимназията“, помѣстена въ отчета на Варненската държавна дѣвическа гимназия за 1897/98. учебна година и написана отъ тогавашния ѝ директоръ г. Н. А. Начова, се споменува, че учительтъ г. Ив. Церовъ, който билъ натоваренъ да потърси документи за първоначалнитѣ сѫдбини на църковно-училищното дѣло въ Варна въ архивата на епархиалния съвѣтъ въ града, билъ намѣрилъ тамъ 6 тефтера на нѣкогашната българска община въ Варна. Азъ обаче прѣзъ лѣтото въ 1900. год. можахъ да намѣря въ сѫщата архива, благодарение на услужливостьта на Негово Високопрѣосвещенство митрополита Симеона, само четири отъ тия тефтера — двата други ги нѣмаше вече. Сетнѣ г. Начовъ съобщава въ сѫщата своя статийка още, че билъ разгледалъ въ архивата на общинскитѣ училища „една кондика, 3 приходо-разходни книги и двѣ книги (копия-книги за отпечатване писма) за кореспонденцията на общината прѣзъ врѣме отъ 1866. до 1876. год.“ (Отчетъ на Варненската държавна дѣвическа гимназия за учебната 1897/98. година, стр. 19.). Ала когато азъ поискахъ да прѣгледамъ тия книги прѣзъ августъ 1900. год., при всичко грижливо търсене въ архивата, дѣто се пазѣха — или по-добрѣ: дѣто лежаха забравени тия книги, защото никой се не грижеше за тѣхъ, намѣрихъ само двѣтѣ книги за копия на общината, а останалитѣ други три приходо-разходни книги както и кондиката не можаха вече да се издирятъ, въпрѣки най-старателно търсене. Ако въ разстояние на нѣколко само години сѫ могли да изчезнатъ документи въ такива добрѣ пазени архиви, както е оная на епархиалния съвѣтъ въ Варна, можемъ си прѣдстави, какво може да се случи съ разхвърленитѣ и забравени низъ затънтени краища на България документи, които съдържатъ много пѫти цѣнни за историята на нашето възраждане свѣдения, толкова по-цѣнни, че такива документи не сѫ твърдѣ многобройни, па и дѣйцитѣ отъ оная епоха, отъ които бихме могли да получимъ освѣтление за него врѣме, почти всички единъ по единъ напуснаха тоя свѣтъ, безъ да оставятъ на потомството писмено своитѣ спомени.

Прѣзъ сѫщото лѣто подирихъ книжа, относещи се все до сѫщата епоха, между друго и въ Търново. Тукъ се намѣриха нѣкои документи въ митрополията, която пази тия документи толкова добрѣ, че дори не ми допусна да ги прѣгледамъ безъ специално разрѣшение отъ приснопаметния митрополитъ Климентъ, който по онова врѣме лежеше тежко боленъ въ София. Освѣнъ тия документи избродихъ разни книжа въ два

сандъка въ общинското управление, които се бѣха запазили само благодарение на единъ старъ служещъ въ това управление, извѣстенъ подъ името „Хаджията“, който съ голѣмъ пиететъ варди тѣзи книжа и едва ли не спи съ тѣхъ. Между тия вехтории имаше наистина и дребни, но все пакъ много или малко важни книжа, относещи се до нашето учебно дѣло и до църковния въпросъ дори отъ първата половина на XIX. вѣкъ, па дори отъ началото на тоя вѣкъ. Азъ прѣдполагамъ, че тия книжа нѣма да уцѣлѣятъ дълго врѣме, защото тѣхното запазване зависи само отъ пиетета на „Хаджията“. Ако тоя оригиналенъ старецъ, който трепере надъ тия два дървени сандъка съ вехториитѣ и дори познава много отъ книжата — между друго той ми показа и едно писмо отъ покойния Хр. Белчевъ отъ врѣмето, когато той е билъ ученикъ въ Търново —, ако той се махне отъ общинското управление или се помине, не ще да има вече кой да се грижи за тѣхъ, и кой знае, кждѣ ще се запилѣятъ всички тия книжа, които сж отъ такъвъ интересъ, особено за нашето учебно дѣло въ послѣднитѣ десетилѣтия до нашето освобождение, когато владѣеше такъвъ кипежъ въ нашия училищенъ животъ.

Почти навсѣкждѣ, дѣто съмъ ходилъ да търся документи отъ епохата на нашето възраждане, навредъ съмъ намиралъ, че тия документи не се пазятъ съ оная грижливость, каквато тѣ заслужватъ. Та лесно може да се прѣдвиди, че не слѣдъ много врѣме ще изчезнатъ за винаги много отъ тия важни писмени паметници, ако не се направи нѣщо за тѣхното съчуване. Ние сега гледаме да запазваме всѣкакви плочи и гривни, прѫстени и надписи, издали сме дори и специаленъ „законъ за издирване старини (монети, паметници, статуи, гробници, оржжия, орждия и пр.)“, въ който законъ сж помѣстени и наредби за „събиране и описване словесни материали“, а пъкъ сме оставили на бждещето да се погрижи за запазване на писменитѣ старини, които въ всѣки случай сж не по-малко важни за насъ отколкото всѣкакви оржжия и орждия, поговорки и гатанки. Наистина въ споменатия законъ се загатва нѣщо и за писмени документи, ала това сж само „стари ржкописи“ и „старопечатни книги“, като че нѣкой миней или дамаскинъ прѣдставя по-голѣма важность за нашата история отколкото разнитѣ кондики и всѣкакви други ржкописни книжа, които съдържатъ цѣнни свѣдения за оная откъмъ всѣка страна интересна епоха, която прѣдшествуваше нашето освобождение. И тъкмо за тия книжа не се е погрижилъ до сега никой, и тѣ сж прѣдоставени напълно на произвола на сждбата. Врѣме е мисля, да се позаинтересуваме вече за тѣхъ и да ги запазимъ, докато още не сж изчезнали много отъ тѣхъ.

Това се налага собствено на министерството на народното просвѣщение, което би трѣбало да се погрижи, да се издаде специаленъ законъ, който да го опълномощава да прибере наедно всички кондики, общински книги и въобще всѣкакви писмени книжа отъ врѣмето до освобождението, които се намиратъ сега въ общинскитѣ управления, въ училищнитѣ архиви, въ читалища, митрополии, манастири и т. н. Всички тия документи биха могли да се прѣдадатъ отсетнѣ за вѣчно пазене на бждещия нашъ „музей на възраждането“. Съ това би се направило двойно добро: отъ една страна биха се прибрали тия важни писмени

паметници на сигурно мѣсто и така биха се запазили отъ изчезване, на на което тѣ сега сѫ изложени, а отъ друга страна би се улеснила твърдѣ много работата на всички ония, които се биха заловили съ изучването на разни страни отъ нашия културенъ животъ отъ врѣмето на възраждането. Сега обаче, както сѫ скрити тия паметници изъ разни кѫтища на България, ако нѣкой се залови за подобна една работа, принуденъ е да пропѫтува цѣла България, като много пѫти рискува да не попадне на твърдѣ важни документи, които се криятъ нѣкѫдѣ изъ прашнитѣ долапи и мухлясалитѣ сандъци на нашитѣ народни учрѣждения. Така напр. прѣди нѣколко години единъ нашъ младъ ученъ бѣ намѣрилъ два сандъка съ мухлясали книжа отъ епохата на нашето възраждане въ зданието на пожарната команда на единъ нашъ малъкъ провинциаленъ градъ, едно врѣме важенъ културенъ центъръ въ България. Тѣзи книжа — като по едно чудо останали неповрѣдени въ това необикновено мѣсто — били отпослѣ занесени въ мѣстната гимназия, обаче, ако не се лъжемъ, и до день днешенъ никой не се е потрудилъ да ги приведе въ редъ и да ги запази отъ разпиляване.

За да се извърши добрѣ такава една работа, министерството би трѣбало да проводи специаленъ чиновникъ, който да издири низъ провинцията тѣзи книжа, да ги прибере и веднага да ги изпрати въ министерството. Възможно е такова едно прѣдприятие на министерството да срѣщне една малка спънка отстрана на светия синодъ, който може би ще иска да запази у себе си извѣстни книжа, що сега се намиратъ въ архивитѣ на митрополиитѣ, по манастиритѣ и черквитѣ, ала ние мислимъ, че прѣдъ видъ на общата полза, която ще се извлѣче отъ прибирането на тия документи на едно сигурно мѣсто, синодътъ нѣма да иска да осуети такава една народополезна мѣрка, толкова повече дѣто съ това ще се спомогне много да се съберать на едно мѣсто и всички онии книжа, които се отнасятъ до нашата черковна борба и така значително ще се улеснятъ ония наши труженици, които въ бѫдеще или ще се заловятъ да опишатъ цѣлата тази наша величествена борба, която заима найвидно мѣсто въ историята на нащето възраждане, или биха поискали да разгледатъ отдѣлни страни отъ тая сложна борба. Въ краенъ случай св. синодъ би могълъ да прибере и той при себе си на едно мѣсто тия документи, ако не се съгласи да ги отстѫпи на нашия музей на възраждането. Обаче каквото и да се направи, трѣба да се прѣдприеме това по-скоро, за да не се изгубятъ още много отъ така осѫденитѣ наши уцѣлѣли до сега писмени паметници.

**Ив. А. Георговъ.**

---

## Единъ новъ старотракийски богъ.

Въ „Revue des études grecques“ т. XV, № 62—63 (1902) срѣщаме една статийка: „Apollon Kendrisos et Apollon Patrôos en Thrace“ отъ *Th. Reinach*, която заслужва да се отбѣлѣжи. Въ нея е издаденъ единъ

надписъ отъ Пловдивъ, съобщенъ на *S. Reinach* отъ Такела,[1]) който гласи: Ἀπόλλωνι Κενδρισῷ Βίθυς Κότυος ἱερεὺς Συρίας θεᾶς δῶρον ἀνέθηκεν. Още *Boeckh* (въ Corpus Inscr. Graec. II. 2049 = Dumont-Homolle № 57 b) бѣ забѣлѣжилъ, че въ названията на игритѣ Κενδρείσεια и на филата Κενδρισεῖς, съществуещи въ античния Пловдивъ,[2]) се крие името на нѣкое мѣстно божество; новиятъ надписъ потвърждава напълно догадката на *Boeckh,* казва *Reinach*; той ни учи името на тоя тракийски богъ, Κενδρισός, и показва, че тоя богъ билъ идентифициранъ съ Аполона.

Въ монетитѣ на Филипополисъ отъ врѣмето на Каракала се споменуватъ игритѣ Πύθια, безъ други епитетъ. Трѣба ли да ги различаваме отъ игритѣ Κενδρείσεια Πύθια, които се явяватъ отъ врѣмето на Елагабала, или имаме тука само промѣна въ наименуванието? *Th. Reinach*, имайки прѣдъ видъ надписа въ Corpus Jnscr. Attic. III, 120, е наклоненъ да отговори отрицателно.

Слѣдъ това авторътъ публикува други два нови надписа отъ Филиполъ. — Въ надписа Dumont-Homolle № 61, a 1 = стр. 346. името на легата ΠΟΝΙΜΑΓΙΑΝΟΥ, *Reinach* реституира Πο.Ναματιανοῦ. *Dessau* чете *Ποντ.* Μαγιανοῦ; *Добруски* (Мсб. XVIII 776) Ποντ(ίου) Μαγιανοῦ.

Най-послѣ Reinach публикува отново епиграма Dumont-Homolle № 62, 20 стр. 362. Споредъ копието на Такела, той гласи:

Τόνδε ποτ' εἱδρύσαντο θεῷ περικαλλέϊ Φοίβῳ
Ἀπολλώνις ἠδὲ κασιγνητοι, παῖδες Αὐλουζένεω
Ἔσχε δὲ τῶν πατρῷος ἀνὰ Σαπαϊκὴν ἐρίβωλον·
αὐτὰρ οἱ στήσαντο κατὰ χθόνα Δωδοπάροιο.[3])

Въ думата Πατρῷος (ст. 3) *Reinach* вижда епитетътъ на Аполона, епитетъ, който много често се срѣща. Мѣстностьта *Dodopara* (формата Dodoparos е поставена поради стиха) отговаря приблизително на тая, която Kiepert нарича *Seletica,* съ главенъ градъ Кабиле.

**Гавр. И. Кацаровъ.**

[1]) Сжщиятъ надписъ е публикуванъ и отъ *Добруски,* въ Мсб. т. XVIII стр. 772.

[2]) Вж. моята статийка въ Мсб. т. XVIII стр. 658.

[3]) Reinach прѣвежда: „Cette statue fut érigée autrefois au charmant dieu Phébus pas Apollonios et ses frères, fils d'Aulouzénès. C'était leur Apollon Patroos (héréditaire), quand ils habitaient dans la Sapaïque fer tile. Ensuite, ils la lui ont élevée de nouveau dans la terre de Dodoparos".

**Получени сѫ въ даръ слѣднитѣ книги за библиотеката на Българ. книжовно дружество:**

(продължение)

**Хлѣбаровъ, Д. Антонъ.** Втори съборъ на българскитѣ юнаци въ гр. Пловдивъ. По случай прѣдстоящитѣ великденски юнашки празднества). Пловдивъ. Печатница на Д. В. Манчевъ. 1902 г. стр. 11.

**Стефановъ, В.** Робински мечти, поема отъ —. Сливенъ. Дружествена печатница „Трудъ". 1902 год. 8°. стр. 63.

**Спространовъ, Е.** По говора на градъ Охридъ отъ —. (Отдѣленъ отпечатъкъ отъ „Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина", кн. XVIII.) София. Държавна Печатница. 8° голѣма, стр. 23.

**Отчетъ** на Варненската дѣвическа гимназия „Мария Луиза" за учебната 1900—1901 година. V година. 8°. стр. 56.

**Бахметьевъ, П.** Бабочки Болгаріи. — Schmetterlinge Bulgariens. Санкпетербургъ. Типографія императорской академіи наукъ. (Вас. Островъ, 9 лин., № 12.) 1902 год. 8°. стр. 111.

**Сборникъ** на окрѫжнитѣ писма, издадени отъ министерството на вѫтрѣшнитѣ работи прѣзъ 1901 година. Официално издание. София. Държавна Печатница. 1902 г.

**Отчетъ** на В.-Търнов. държ. мѫж. гимназия „Св. Кирилъ" за учебната 1900—1901 година. Година пета. Търново. Скоропечатница на Х. Т. С. Фъртуновъ. 8°. стр. 61.

**Отчетъ** на Българската народна банка за 1901 година. 4°. стр. 39+44.

**Sprawozdania komisyi do badania historyi sztuki w Polsce.** Tom VII. Zeszyt I i II. z 150 figurami w tekscie i 5 tablicami. Wydawnictwo akademii umiejętności w Krakowie. Nakladem akademii umiejętności. 4° голѣма, стр. 355+XCVIII.

**Indeks** osób, miejscowości i Rzeczy zawartych w tomie VI. Sprawozdań komisyi do badania historyi sztuki w Polsce. Opracował Leonard Lepszy. Wydawnictwo akademii umiejętności w Krakowie. Nakladem akademii umiejętności. 1900. 4° голѣма, 69 стр.

**Княжество България. — Дирекция на статистиката.** Движение на търговията на България съ чуждитѣ държави. Движение на корабитѣ по пристанищата. Пазарни цѣни въ по-главнитѣ градове прѣзъ първото тримѣсечие отъ 1902 година. София. Държавна Печатница. 1902 год. 4°. стр. 81.

**Отчеты** о заседаніяхъ императорскаго общества любителей древней письменности въ 1900—1901 году. Съ приложеніями. 1902 г. 8°. стр. 95.

**Reikow Dr P. N.** Ueber die Entflammungstemperatur der einwerthigen Fettalkohole und ihrer wässerigen Lösungen. (Mittheilung aus dem chem. Laboratorium der Hochschule zu Sofia.) Von —. Separat-Abdruck aus der „Chemiker — Zeitung". Herausgeber und verantwortlicher Redacteur: Professor D-r G. Krause. Cöthen. (Anhalt.) Verlag der Chemiker — Zeitung. 1902 г. 8°. стр. 11.

---

# ИЗВѢСТИЕ.

## Аксаковска премия.

Въ Българското книжовно дружество въ София сж прѣдадени отъ редовния му членъ д-ръ Д. Молловъ още прѣзъ 1886. год. двѣ хиляди лева за „Аксаковска премия“ за най-добро съчинение върху *„Историята на възпитанието на българитѣ въ Русия прѣзъ годинитѣ 1835—1880.“*

Отъ тия двѣ хиляди лева се опрѣдѣлятъ 1500 лева за чиста награда на автора на най-доброто съчинение върху дадената тема, а 500 лева остаятъ за разноски по печата на съчинението.

Понеже отъ 1886. год., когато е било обявено за тая премия, до свършъка на тригодишния срокъ за нея не е било прѣдставено въ дружеството ни едно съчинение върху *„Историята на възпитанието на българитѣ въ Русия прѣзъ годинитѣ 1835—1880,“* управителниятъ съвѣтъ на Българското книжовно дружество обявява отново:

I. *Приматъ се съчинения за „Аксаковска премия“* отъ 1500 лева въ разстояние на три годинъ, начинайки отъ 1. януария 1900. година.

II. Съчиненията, въ *обемъ отъ 10 до 15 печатни коли,* се прѣдставятъ за тая премия подъ избранъ знакъ и придружени съ името на автора въ затворенъ пликъ подъ сжщия знакъ въ Българското книжовно дружество въ София.

III. Премираното съчинение остая *собственость на дружеството.*

# Българскитѣ князе отъ рода Дуло.

## (Студии по българската история).

Отъ В. Н. Златарски.

Границитѣ на Аспаруховата държава. — Отношенията на Аспаруха къмъ Византия при Константина IV Погоната и Юстиниана II Ринотмета. — Причинитѣ за нарушението на мира отъ 6,9 год. — Князь Тервель. — Византийскитѣ междуусобици и бѣгството на Юстиниана II на севернитѣ черноморски брѣгове. — Сношенията на Юстиниана II съ Тервеля и сключениятъ между тѣхъ съюзъ. — Походътъ имъ срѣщу Цариградъ и реставрацията на Юстиниана II. — Цариградскитѣ тържества, съ които Юстинианъ II изразява благодарностьта си къмъ Тервеля съгласно съ условията на съюза. — Важностьта и значението за политиката на българския господарь спрѣмо Византия отъ признанието царското достоинство на Тервеля чрѣзъ провъзгласяването му за кесарь. — Нарушение мира между България и Византия и походътъ на Юстиниана II срѣщу Анхиалъ. — Възобновяване съюзнитѣ сношения на Юстиниана съ Тервеля и второто му сваляне отъ прѣстола. — Новитѣ размирици въ Византия и мирнитѣ отношения на Тервеля къмъ нея. — Мирниятъ договоръ отъ 716 год. съ императора Теодосия III. — Лъвъ III Исавъръ и мирната му политика спрѣмо българитѣ. — Заговорътъ на ех-императора Анастасия II, участието и ролата на Тервеля въ него. — Прѣкратяване династията Дуло въ България. — Вжтрѣшното състояние на България при Тервеля,

Актътъ, който провъзгласи основанието на българското царство на Балканския полуостровъ, бѣ мирътъ, сключенъ въ 679. год. между Аспаруха и Константина IV Погоната. По тоя миръ, както е известно, императорътъ се съгласилъ да плаща ежегоденъ данъкъ на българския князъ и чрѣзъ това формално била отстжпена страната между Дунава и Балкана, т. е. старитѣ провинции Мизия и Малка Скития. Но дали границитѣ на новооснованото царство сж съвпадали съ старитѣ граници на тия провинции, трудно е да се каже. Въ всѣки случай отъ даннитѣ, които ни даватъ Теофанъ и Никифоръ, какъ е била разпрѣдѣлена защитата на държавата[1]), границитѣ на българското новооснована царство могатъ да се опрѣдѣлятъ приблизително. На изтокъ — границата, като е захващала отъ устието на Дунава, отивала е по брѣга на Черно море до прѣдгорията на Стара планина, може би до устието на р. Камчия и близката

[1]) Вж. сПС. кн. 63 (1902), стр. 335 и сл.

Камчийска планина. Влизали ли сѫ тукъ приморскитѣ градове, като Констанция (Кюстенджа), Балчикъ, Варна и други още отначало, не може да се констатира, обаче къмъ срѣдата на VIII. в. ние знаемъ, че Варна е вече принадлежала на българитѣ. На югъ границата се е захващала отъ Черно море и е отивала по сѣвернитѣ прѣдгория на Стара планина къмъ Тетевенската и Етрополската планина до р. Искъръ при изхода на Искърското дефиле; слѣдователно, всичкитѣ сѣверни устия на Балканскитѣ проходи сѫ принадлежали на българитѣ. На западъ границата първоначално е вървѣла отъ р. Искъръ по Врачанската планина на сѣверъ къмъ р. Огоста при днешното село Хайрединъ и е съвпадала съ сѫществуещия днесъ старъ окопъ, който върви право на сѣверъ и се свършва при самия Дунавъ между с.с. Козлодуй и Цибаръ; но по-сетнѣ, когато Аспарухъ, споредъ свидѣтелството на Арменската география, отблъсналъ аваритѣ на западъ,[1]) границата отъ Врачанската планина е минавала по Берковската и повъртала на сѣверъ къмъ р. Цибаръ при днешното село Дългодѣлци, отдѣто е съвпадала съ сѫществуещия днесъ старъ окопъ, който върви на сѣверъ къмъ Дунава и се свършва при г. Ломъ.[2]) Що се отнася до сѣверната граница, то тя остава за Аспарухово врѣме трудно опрѣдѣлима; наистина по-сетнѣ въ началото на IX в. българитѣ сѫ владѣяли и отвъдъ Дунава една доста голѣма часть отъ Банатъ съ Трансилвания и Влашко, но ние не знаемъ, кому е принадлежало това завоевание. Ако то е било направено отъ Аспаруха, то все пакъ не е извѣстно, колко надалечъ отъ Дунава на сѣверъ въ токо що казанитѣ земи е вървѣла границата; ако ли пъкъ то е направено слѣдъ Аспаруха, то при него сѣверната граница е съставялъ Дунавътъ. Както и да било, въ тия приблизително граници се е почнала историята на българското царство.

Слѣдъ като сключилъ миръ съ Константина IV Погоната, Аспарухъ по видимому се задоволилъ отъ условията на тоя миръ и не тревожилъ Византия до смъртьта на тоя императоръ (686). Мирнитѣ отношения съ новата му съсѣдка нему сѫ били нужни, за да уреди вѫтрѣшнитѣ си работи, и главно да усили новооснованото царство, като привлѣче и другитѣ мизийски славѣни къмъ

---

[1]) Вж. *К. Патканов*, Изъ новаго списка географіи, приписываемой Моисею Хоренскому, ЖМНПр. ч. 226 (1883), стр. 26.

[2]) Ср. Руската 3-верстова карта. — Ние смѣтаме тия стари окопи отъ български произходъ възъ основа на това, че българитѣ сѫ укрѣпявали своята граница съ окопи и строго я пазили (Вж. *К. Иречекъ*, Княжество България, ч. II, стр. 686), и по аналогия съ стария окопъ въ Южна България, извѣстенъ подъ името Еркесия (вж. по-долу).

токо що основания политически съюзъ.[1]) Това най-добрѣ доказватъ събитията отъ царуването на сина и приемника на Константина Погоната буйния и самонадѣянъ Юстинианъ II Ринотметъ (686—695). Тоя императоръ, споредъ думитѣ на Теофана, още на втората година (687. г.) отъ царуването си нарушилъ утвърдения съ българитѣ миръ като разбъркалъ установенитѣ отъ баща му отношения и почналъ да се готви за война съ намѣрение да оплѣни България и Славиния.[2]) Главната причина за това е билъ несъмнѣнно сключениятъ отъ баща му позоренъ миръ съ българитѣ, условията на който Юстинианъ не искалъ да потвърди. Но двойната цѣль, съ която той се готвилъ за война — да оплѣни България и Славиния, ни кара да търсимъ причината по-дълбоко. Вече желанието на императора да накаже и българи и славѣни едноврѣменно ни показва, че той ги е турялъ въ извѣстни съотношения и ги е смѣталъ еднакво опасни за империята. Тая опасность е изниквала отъ това, че българитѣ сега изстжпватъ като обединители на славѣнскитѣ племена. Юстинианъ трѣбало да попрѣчи на това обединение, ако не и да го унищожи. Дали българитѣ сж се намирали въ сношение съ македонскитѣ славѣни, или пъкъ тия послѣднитѣ били вече показали стремежъ да се присъединятъ къмъ българо-славѣнския съюзъ, трудно е да се установи. Обаче имаме доста основание да мислимъ, че Юстинианъ II е прѣдвиждалъ възможностьта да стане това присъединение и своеврѣменно се считалъ за дълженъ да го прѣдупрѣди. Оттука е ясно, че Юстинианъ нарушилъ мира съ българитѣ главно за да възпре разширението на новооснованото царство. И наистина, въ слѣдната вече 688. година Юстинианъ II потеглилъ въ походъ по-напрѣдъ срѣщу българитѣ, които вече били готови да го посрѣщнатъ, но били отблъснати. Слѣдъ това той се обърналъ къмъ македонскитѣ славѣни, като искалъ по-напрѣдъ съ тѣхъ да се разправи и сетнѣ да насочи силитѣ си къмъ българитѣ и да ги покори. Обаче планътъ на Юстиниана не се сбжсналъ напълно. Въ движението си на западъ той, като достигналъ до Солунъ, успѣлъ да усмири по-вечето отъ славѣнскитѣ племена въ Македония, и за да ослаби въ тая страна славѣнския елементъ, като сжщеврѣменно

---

[1]) Къмъ това врѣме, вѣроятно, ще трѣба да отнесемъ разширението границитѣ на новооснованото царство на западъ до Берковската планина и до втория окопъ между с. Дългодѣлци и гр. Ломъ (вж. по-горѣ).

[2]) *Theoph.*, 364. — *Niceph.*, 36. — Терминътъ Σκλαυινία или по-често αἱ Σκλαυινίαι се противопоставя на Βουλγαρία и οἱ Βούλγαροι и означава славѣнскитѣ племена, които не сж влизали въ състава на новооснованото царство, т. е. македонскитѣ славѣни, както се това ясно види отъ израза: αἱ κατὰ τὴν Μακεδονίαν Σκλαυινίαι, *Theoph.* 430.

заплаши другитѣ племена, той прѣселилъ голѣмо множество отъ тѣхъ, около 30 хиляди души въ Мала Азия въ областьта Опсикионъ. Съвсѣмъ другъ изходъ имала втората му война съ българитѣ. Когато на връщане отъ Македония поискалъ да нападне на България и да довърши вече и нейното покорение, българитѣ, готови за отпоръ, причакали го въ нѣкой-си планински проходъ и съвсѣмъ разбили и изтрѣбили войската му, и той самъ едвамъ сполучилъ да се спаси съ бѣгство.[1]) Какви сж били сетнинитѣ отъ това поражение: възобновенъ ли е билъ слѣдъ това мирътъ, или не, ние нищо не знаемъ. Изобщо трѣба да забѣлѣжимъ, че слѣдъ това събитие византийскитѣ хронисти нищо не ни съобщаватъ за българитѣ до 704. год., когато Юстинианъ слѣдъ свалянето му въ 695. год. отново се опиталъ да си възвърне бащиния прѣстолъ съ помощьта на българитѣ. Това се отнася вече къмъ врѣмето на Аспаруховия приемникъ.

Аспарухъ или Исперихъ (още и Есперихъ), който, споредъ даннитѣ на „Именика“, първъ е князувалъ отсамъ Дунава и билъ отъ рода *Дуло,* слѣдов. и родоначалникъ на династията Дуло въ придунавска България, е управлявалъ 31 година, та неговата смърть ще трѣба да отнесемъ къмъ 701. год.[2]) И именикътъ, и византийскитѣ хронисти ни свидѣтелствуватъ, че приемникътъ на Аспаруха е билъ *Тервелъ* (Τέρβελις), който произлизалъ така сжщо отъ рода Дуло, слѣдов. той е наслѣдилъ по право прѣстола. Князуването на Тервеля има твърдѣ важно значение въ историята на българитѣ, тъй като прѣзъ него млада България спечели едно доста високо положение спрѣмо ромейската империя благодарение на събитията, които прѣзъ това врѣме се разигравали въ Византия.

Още щомъ се покачилъ на прѣстола Юстинианъ II, при всичкитѣ си лични дарби, показалъ се като самостоенъ, но въ сжщото врѣме надмѣненъ, разточителенъ и жестокъ тиранинъ. Слѣдъ сполучливия си походъ срѣщу македонскитѣ славѣни и прѣселването на 30-хилядната маса отъ тѣхъ въ Мала-Азия, той почналъ война съ арабитѣ, като мислѣлъ да употрѣби тия славѣни като дѣйствуещи войски. Той се срѣщналъ въ 693. год. съ арабитѣ въ киликийския Севастополь. Но арабитѣ сполучили да подкупятъ началника на славѣнскитѣ дружини, нѣкого-си Невулъ, и около 20 хиляди души славѣни прѣминали на тѣхна страна. Слѣдъ това Юстинианъ билъ разбитъ и изгубилъ южна Армения, която останала на границата

---

[1]) *Theoph.*, 364. *Niceph.* 36.

[2]) Вж. сПС. кн. 63 (1902), стр. 331, забѣл.

между арабскитѣ и ромейскитѣ владѣния. Славѣнскитѣ бѣжнеци били прѣкарани отъ арабитѣ на о-въ Кипъръ, а тѣхнитѣ съплеменници, които останали на ромейска служба, заедно съ семействата на измѣнницитѣ станали жертва на отмъщението на разгнѣвения Юстинианъ, като били всички избити. Военнитѣ несполуки и това кръвопролитие, послѣ разточителната страсть на императора къмъ постройки, най-сетнѣ оскърбението на религиознитѣ чувства на народа съ разрушението на църквата св. Панагия, — всичко това произвело малко-по-малко въ Цариградъ силенъ ропотъ, който се обърналъ въ 695. год. въ открита революция, на чело на която застаналъ пълководецътъ Леонтий. Народната тълпа съ страшна жестокость избила всички любимци и чиновници на императора; детронираниятъ Юстинианъ билъ пощаденъ отъ Леонтия, който слѣдъ него взелъ властьта въ ржцѣтѣ си и билъ провъзгласенъ за императоръ. Юстинианъ спасилъ живота си съ бѣгство въ гр. Херсонъ, слѣдъ като билъ обезносенъ, за което и получилъ прозвището Ринотметъ, т. е. *Безноси*.

Но и Леонтий дълго врѣме не се удържалъ на прѣстола. Възобновенитѣ несполучливи войни съ арабитѣ, които отнели отъ ромеитѣ и разрушили Картагенъ, единъ отъ най-важнитѣ търговски центрове на Византия, ужасътъ, който причинявали на населението страшнитѣ морски пирати, били достатъчни причини за смъкването на Леонтия. Разбититѣ въ Африка войски, за да избѣгнатъ гнѣва на народа, като прѣдставяли за причина на несполукитѣ и загубитѣ мнимата измѣна на военачалника си и немарливостьта на императора, на връщане издигнали знаме за възстание на о-въ Критъ. Военачалникътъ билъ убитъ и на негово мѣсто поставенъ билъ нѣкой-си Апсимаръ, началникъ на войскитѣ въ ю.-з. Мала Азия, който билъ провъзгласенъ въ 698. год. за императоръ подъ името Тиверий III (698—705). Той влѣзълъ тържествено въ Цариградъ. Леонтий билъ свъленъ и обезносенъ изпратенъ билъ на заточение въ единъ далматински манастиръ. Новиятъ императоръ билъ пощастливъ отъ прѣдшественика си. Той управлявалъ не само съ прѣдпазливость, но и дѣйствувалъ съ сила и щастие срѣщу арабитѣ въ Азия. Тиверий въ скоро врѣме успѣлъ да възстанови славата на ромейското оржжие и да отблъсне арабитѣ навжтрѣ въ страната задъ Ефратъ. Обаче и него постигнало зло — нова династическа революция.

Коварниятъ Юстинианъ II, който никога не губилъ надежда да си възвърне бащиния прѣстолъ, слѣдъ свалянето на Леонтия

избѣгалъ отъ Херсонъ при хазарския хаганъ и чрѣзъ брака си съ Теодора, сестра на хагана, намѣрилъ прибѣжище въ Фанагория, дѣто и останалъ, докато византийцитѣ не заподозрѣли намѣренията му. Тогава той тайно избѣгалъ изъ Фанагория съ своитѣ приближени и слѣдъ дълга борба съ морскитѣ бури достигналъ до устието на Дунава. Отъ тукъ той изпратилъ едного отъ своитѣ съмисленници, нѣкого-си Стефана, при Тервеля, българския князъ, да го моли за съдѣйствие, за да завладѣе бащиния си прѣстолъ, като обѣщавалъ да му даде голѣми подаръци и дъщеря си за жена. Тервель приелъ пратеника и се съгласилъ на прѣдложението му. Слѣдъ това той съ голѣма честь приелъ и самаго Юстиниана и му се обѣщалъ „въ всичко да му се покорява и съдѣйствува“. Това било въ края на 704. година. И наистина въ слѣдната вече 705. година Тервель съ всичката си армия отъ българи и славѣни се явилъ наедно съ Юстиниана неочаквано подъ Цариградъ, като се расположилъ на лагеръ отъ Харсийскитѣ порти до Влахернитѣ. Тукъ тѣ прѣстояли три дни и водѣли прѣговори съ гражданитѣ, но въ отговоръ получили само псувни и нито дума за споразумѣние. Прѣзъ нощьта на четвъртия день Юстинианъ съ помощьта на нѣколко привърженици на старата императорска Хераклова династия, проникналъ въ столицата безъ отпоръ, произвелъ страшно смущение и кръвопролитие и завладѣлъ града, като се расположилъ за късо врѣме въ Влахернския дворецъ.

Така Юстинианъ II си възвърналъ императорския прѣстолъ. Тервель, заедно съ своитѣ българи и славѣни, както се види, не е взималъ никакво активно участие въ въдворението на Юстиниана на византийския прѣстолъ, а се е расположилъ на лагеръ отвънъ стѣнитѣ на столицата и е заималъ мѣстото на резерва, т. е. той би взелъ участие въ дѣйствието срѣщу Цариградъ въ случай на нужда, което ще да е било вѣроятно едно отъ тѣхнитѣ условия. Такова пасивно положение е заималъ Тервель, споредъ Теофана, цѣла една година, защото неговото заминаване изъ-подъ Цариградъ се отнася вече къмъ 706. год., т. е. слѣдъ като Юстинианъ II унищожилъ всичкитѣ си политически врагове и се почувствувалъ заякченъ на прѣстола. Своята благодарность за помощьта, оказана нему отъ българския князъ, Юстинианъ изразилъ при заминаването на Тервеля за България по слѣдния начинъ: „когато Тервель, разказва Никифоръ, трѣбвало вече да замине съ войската си за България, Юстинианъ дошълъ въ лагера на българитѣ, намѣтналъ на Тервеля царска хламида и го провъз-

гласилъ за кесарь. Слѣдъ това той заповѣдалъ да издигнатъ двѣ едно до друго възвишения, на които възседавали двамата господаря, а войската (λάον) била длъжна по заповѣдьта на императора да имъ се покланя. Най-сетнѣ като поднесълъ на Тервеля безбройни и богати дарове, Юстинианъ го изпратилъ въ земята му съ миръ"[1]). Надали ще трѣба да се съмнѣваме, че въ всички тия цариградски тържества, които сж станали въ честь на българския князъ, трѣбва да видимъ не само една благодарность на Юстиниана къмъ Тервеля, но и изпълнение условията на договора между двамата господари. Ние видѣхме, че когато Юстинианъ се обърна къмъ Тервеля да иска помощьта му, той му бѣ обѣщалъ голѣми и богати дарове и изявилъ готовность дори да му даде дъщеря си за жена. Обаче пълната готовность на Тервеля „да се покорява и съдѣйствува въ всичко" (πάντα ὑπακούειν καὶ συντρέχειν), послѣ голѣмата честь и добриятъ приемъ, които Тервель оказа на Юстиниана, най-сетнѣ всенародното българо-славѣнско движение отъ една страна, а отъ друга — цариградскитѣ тържества отъ 706. год., — всичко това ни дава доста основание да прѣдполагаме, че не сж били само горнитѣ условия въ договора между Юстиниана и Тервеля; по всичко се види, че тукъ е имало и други условия, за които както Теофанъ, така и Никифоръ умълчаватъ, но за които говорятъ самитѣ събития въ Цариградъ и отношенията на Юстиниана къмъ Тервеля въ дадения моментъ. И наистина, какъ трѣба да си обяснимъ това намѣтане на царска хламида върху плещитѣ на Тервеля и неговото провъзгласяване за кесарь? Нѣма съмнѣние, че първиятъ актъ е билъ признакъ на втория, обаче за какъвъ кесарь е билъ провъзгласенъ Тервель?

Въ византийската чиновна иерархия титлата *кесарь* е носило лицето, на което принадлежи първо мѣсто слѣдъ императора, и блѣсъкътъ на царското достоинство се е отражавалъ върху него въ добититѣ отъ него външни прѣдимства. Обикновено титлата „кесарь" е носилъ наслѣдникътъ на прѣстола било по усиновение, било по право на наслѣдство. Такъвъ наслѣдникъ всѣки императоръ билъ длъженъ да си назначи още прѣзъ живота и да го сдобие съ кесарско достоинство. При провъзгласението за кесарь нареденъ билъ особенъ обредъ: четѣли се молитви и се извършвали дѣйствия, подъ които трѣба да се разбира, че сж се врѫчавали и външнитѣ атрибути, съединени съ кесарското достоинство; така напр. наслѣд-

---

[1]) *Theoph.*, 374. — *Neceph.* 41 и сл.

никътъ се коронясвалъ съ особенъ накитъ за глава, подобенъ на вѣнецъ и др. Но съ достоинството „кесарь“ безъ усиновение не сж се свързвали никакви права върху прѣстола. Достоинството кесарь въ такъвъ случай е било висша почетна титла, която се давала на брата на императора, а ако послѣдниятъ нѣмалъ братъ, то на нѣкого отъ слѣднитѣ близки царски роднини. Освѣнъ това съ кесарското достоинство се съединявала още и прѣдстава за командата на войската, кесаритѣ обикновено сж бивали и главнокомандуещи надъ армията. Обаче кесарьтъ, който отражавалъ въ себе си императорската слава, не еималъ прерогативитѣ на върховната власть, както напр., да прави производство, да назначава на длъжность и т. н.[1]). Ето собствено каква прѣдстава се е свързвала съ понятието за кесарското достоинство въ Византия. Може ли сега да се приложи то въ сжщия смисълъ и къмъ провъзгласяването на Тервеля за кесарь? За каквото и да било усиновение и наслѣдство отъ страна на Юстиниана въ полза на Тервеля не може и дума да става, слѣдов. въ кесарското достоинство на Тервеля ние трѣба да видимъ само втория случай, т. е. само една почетна титла. Обаче и тукъ не по-малко странно ни се показва и това, че тая титла се давала само на царски роднини. Наистина, въ условията на договора се отбѣлѣзва, че Юстинианъ билъ готовъ да даде дъщеря си на Тервеля за жена, но, както се види, тоя бракъ не ще да се е състоялъ, защото нито единъ отъ византийскитѣ хронисти не споменуватъ повече за него. По тоя начинъ кесарското достоинство не е могло да се приложи къмъ Тервеля по право; остава само да се мисли, че то е било дадено отъ Юстиниана само като награда, като почетна титла. Но и тая постжпка на Юстиниана се явява не по-малко странна и необяснима, защото византийската традиция не знае да е награждавала варварски господари съ кесарска титла дори въ такива случаи, когато империята се е намирала въ крайна опасность; обикновено когато императорътъ е искалъ да изкаже своето особено разположение къмъ нѣкой варварски господарь или да го привлѣче къмъ себе си, ограничавалъ се е съ титлата „патриций“. Въ кесарството слѣдов. на Тервеля ние ще трѣба да търсимъ друго обяснение, което несъмнѣнно е свързано съ условията на договора.

Когато Юстинианъ искалъ помощь, Тервель, по всичко се види, между другитѣ условия му е прѣдложилъ, да признае като импе-

---

[1]) Вж. *Н. Скабалановичъ*, Византiйское государство и церковь въ XI вѣкѣ, С. Петербургъ 1884, стр. 149 и сл.

раторъ царското достоинство на българския князь, въ случай че той успѣе съ помощьта на българитѣ да си възвърне прѣстола. Юстинианъ не само приелъ това условие, но го и изпълнилъ. Само при такова обяснение могатъ да ни станатъ понятни оная „покорность" и „готовность" на Тервеля, съ които той се завзелъ да помага на византийския императоръ, оная голѣма честь, оказана отъ него на Юстиниана, и онова всенародно движение на българския князь къмъ Цариградъ. Дори въ самитѣ дѣйствия на Юстиниана ясно проглежда това признание: той намѣта на Тервеля царска хламида и го удостоява съ кесарство, което е свързано, както видѣхме, съ царски произходъ или поне съ царската фамилия. Разбира се, Юстинианъ е избралъ тъкмо тая титла, едно, като найвисша, и свързана съ царското достоинство, а друго, за да запази престижа на императорската власть прѣдъ варваритѣ, като туря Тервеля на една степень по-долу отъ себе си. Но не е само това. За да даде на това признание по-голѣма сила и официално значение, той устройва публично тържество и тукъ въздава на българския князъ царски почести: той заповѣдва да издигнатъ два трона, въ единя отъ които той седѣлъ като византийски василевсъ, а въ другия — Тервель като български кесарь или царь въ това врѣме, когато сановницитѣ и войската имъ се покланяли и виждали или поне длъжни били да видятъ въ българския господарь сѫщото царско достоинство и слава, както и въ самия императоръ. Най-сетнѣ, че това официално прѣдставление на българския господарь имало такъвъ характеръ, ни показва и мѣстото, дѣто е то станало. Свида ни е запазилъ едно извѣстие, възъ основа на което трѣба да се мисли, че това тържество е станало въ самия Цариградъ. Като разказва подъ думата βασιλική, какво се е намирало въ това помѣщение, Свида между другото отбѣлѣзва: ἐκεῖ ὁ Τέρβελις ἐδημηγόρησεν, т. е. „тукъ Тервель говори къмъ народа", отъ което, нѣма съмнѣние, ще трѣба да разбираме неговото тържествено прѣдставление на народа въ Цариградъ при Юстиниана II. Βασιλική, споредъ опрѣдѣлението на Лабарта, е била южната или царската камара въ Хрисотриклина, дѣто императорътъ е произвождалъ повишението на чиновницитѣ.[1]) Съ други думи въ една отъ най-важнитѣ зали на цариградския дворецъ сѫ били и издигнати двата трона, а не въ лагера на българитѣ, както би могло да се мисли споредъ съобщението на Никифора.

---

[1]) *Д. Бѣляевъ*, Βυζαντίνα, С. Петербургъ, 1891, кн. I, стр. 29.

При това тържество вѣроятно сж били поднесени многобройни и многоцѣнни дарове на Тервеля, обѣщани отъ Юстиниана. Тѣ ще да сж влизали въ числото на ония богатства на тоя български господарь, за които ни говори Свида и които ни го прѣдставятъ като български Крезъ. Ето какво ни разправя Свида: „при Юстиниана Ринотмета особено разбогатѣ Тервель, началникътъ (ἀρχηγός) на българитѣ, а именно: той турялъ възнакъ (т. е. на изпжкналата страна) щита си, който носѣлъ на война, и камшика си, който той употрѣбявалъ прѣзъ врѣме на язда, и трупалъ пари, докато и двата се покривали; а пъкъ като забивалъ копието си въ земята, до края и на височина натрупвалъ много копринени дрѣхи; сжщо като напълнялъ сандъчета съ злато и сребро, раздавалъ на войницитѣ си съ дѣсната ржка злато, а съ лѣвата сребро“.[1]) Разбира се, това богатство не може да се счита, че се е образувало само отъ даровете на Юстиниана, то се е събирало отъ врѣме, и то ни дава възможность да прѣдполагаме, че повечето отъ подаръцитѣ на Юстиниана сж състояли въ копринени дрѣхи, къмъ които българитѣ сж особено ламтѣли, и отъ извѣстно количество злато и сребро. Освѣнъ това, въ тия дарове ние ще трѣбва да видимъ и оня данъкъ, който се задлъжилъ още Константинъ IV Погонатъ да плаща на българитѣ, и залога за сключения при цариградскитѣ тържества миръ между България и Византия, защото Свида ни прѣдставя както Константина Погоната, така и Юстиниана Ринотмета като данници на българския князь.[2])

Най-сетнѣ възъ основа на сжщия договоръ Тервелю била направена и териториална отстжпка. Георги Амартолъ ни право отбѣлѣзва, че Юстинианъ II слѣдъ второто завладѣване на прѣстола освѣнъ многото подаръци, прѣдалъ на Тервеля и цѣла ромейска область, която се наричала по-сетнѣ *Загорие*.[3]) Наистина това извѣстие ние черпимъ отъ по-късната разпространена редакция на

[1]) *Suidas*, Lexicon. s. v. Βούλγαροι: ὅτι ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Ῥινοτμήτου ἤκμαζεν ὁ Τέρβελις, ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός. . . Τὴν γὰρ ἀσπίδα, ἣν εἶχεν ἐν πολέμῳ, ὑπτίαν ἔθηκε, καὶ τὴν ἑαυτοῦ μάστιγα, ᾗ ἐχρῆτο ἐπὶ τοῦ ἵππου, καὶ ἕως οὗ ἐσκέπασεν ἀμφοτέρα, χρήματα ἐνετίθει. Καὶ τὸ δόρυ ἐν τῇ γῇ παρεκτείνας, μέχρι τῶν περάτων καὶ ἐς ὕψος πολὺ σηρικὴν ἐσθῆτα ἐτίθει, καὶ κιβώτια πλήσας χρυσοῦ καὶ ἀργύρου τοῖς στρατιώταις ἐδίδου, τὴν μὲν δεξιὰν χρυσίου πληρῶν, τὴν δὲ λαιὰν ἀργυρίου.

[2]) *Suidas*, ibidem: ὁ αὐτὸς Ἰουστινιανὸς καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Ἡρακλίου υἱὸς ὑπόφορα τούτῳ (τῷ Τέρβελι) ἦσαν. Тукъ подъ Константинъ, който е означенъ като синъ на Ираклия, ще трѣбва несъмнѣно да смѣтаме Погонана, който е билъ внукъ на Ираклия, а не Констанса II.

[3]) *Georgius Hamart.*, ed. Muralti, p. 622: Ἰουστινιανὸς τὴν βασιλείαν τὸ δεύτερον ἀπολαβὼν δῶρα πολλὰ τῷ Τέρβελι δοὺς καὶ χώραν τῶν Ῥωμαίων ἐκκόψας δίδωσιν αὐτῷ τὰ λεγόμενα νῦν Ζαγορία.

Георгиевата хроника, но по всичко се види, че то е заимствувано отъ хрониката на Симеона Логотета, отъ която сѫ направени почти всички допълнения къмъ първоначалния текстъ на Амартола.[1])

Както и да било, но Юстинианъ II изпълнилъ точно условията на договора и своитѣ задължения спрѣмо българския князъ, нѣщо, което на пръвъ погледъ би ни се показало странно, като знаемъ неговия вѣроломенъ характеръ и непостоянство. Обаче тая негова постѫпка се обяснява отъ самото му положение. Юстинианъ токо що бѣ си възвърналъ прѣстола, слѣдов. не е могълъ да се чувствува още твърдо закрѣпенъ въ Цариградъ; освѣнъ това поради кървавата разправа съ своитѣ политически неприятели той е ималъ въ столицата много лични врагове, които едва ли биха пропуснали случая да си отмъстятъ още на първо врѣме и, ако да бѣ той отказалъ на Тервеля да изпълни договора и обѣщанията си, то тѣ би намѣрили добъръ помощникъ въ тоя сѫщия български князъ, който го въдвори отново на византийския прѣстолъ. Па и самъ Тервель, ползувайки се отъ това неустойчиво още положение на Юстиниана, надали би се замислилъ въ случай на отказъ да удари съ многобройната си войска върху Цариградъ и да се възнагради съ грабежъ. Всичкитѣ тия обстоятелства не сѫ могли да изплъзнатъ отъ вниманието на Юстиниана и тъкмо незакрѣпеното му положение го е принуждавало да бѫде точенъ въ изпълнението на задълженията си спрѣмо българитѣ, още повече че той е могълъ да разчитва на българска помощь и за по-нататъкъ, както се и случило нѣколко години слѣдъ това.

Тъй или инакъ, но Тервель се върналъ въ България въ 706. г. напълно удовлетворенъ и съ постигната цѣль. Признаването на неговото царско достоинство чрѣзъ сдобиване съ титлата „кесарь“ му давало много прѣдимства. Макаръ споредъ византийскитѣ понятия кесарьтъ да се намиралъ въ извѣстно подчинение спрѣмо императора, обаче сега тоя сѫщиятъ императоръ го призналъ равенъ на себе си, ако не по величие и власть, то по блѣсъка на царското достоинство. Тервель тъкмо къмъ това се и стремилъ, защото то му отваряло пѫть къмъ разширяването и усилването на държавата му. Отъ надписитѣ, дошли до насъ отъ езическо врѣме, ние узнаваме, че българскиятъ господарь се наричалъ *κάνας ὐβηγη*, т. е. „велики ханъ“, съ която титла у турско-татарскитѣ народи се

---

[1]) *Hirsch*, Byzantinische Studien, S. 220 и сл. — *В. Васильевскій*, Симеонъ Логотетъ на славянскомъ и греческомъ, вж. Византійскій Временникъ, т. II, стр. 96.

съединявала най-високата и при това неограничена владѣтелна власть, слѣдов. българскиятъ господарь си присвоявалъ най-висшата власть и чрѣзъ това се напълно приравнявалъ на византийския βασιλεύς. Но при все това тая власть споредъ тогавашнитѣ понятия би трѣбало да се санкционира отъ Византия, отъ божествения βασιλεύς, едничкиятъ прѣдставитель на властьта, която иде отъ Бога. За Тервеля е била потрѣбна тъкмо тая санкция, за да се смѣта като законенъ и независимъ владѣтель въ бившитѣ прѣдѣли и на територията на империята, та да може да опонира на ромейския императоръ. Нѣма съмнѣние, че когато Тервель прѣдлагалъ на Юстиниана условието за признанието на царското му достоинство, той искалъ да се противопостави на ромейския βασιλεύς прѣдъ славѣнското население на полуострова съ всичкитѣ права и прерогативи и дори съ външния блѣсъкъ и богатство. А веднажъ той застаналъ въ такива отношения спрѣмо императора, той ще се е надѣвалъ, че ще може по-лесно да привлѣче къмъ държавата си ония славѣни, които или още не били признали властьта на императора, или пъкъ били вече ѝ се подчинили, но се теготили подъ нея. Ето защо Тервель се домогвалъ до това признание. Както и да сѫ тълкували византийцитѣ кесарското достоинство, но въ очитѣ и понятията на българския господарь и на българитѣ то се е равнявало на ромейския βασιλεύς, а Тервель искалъ да се прѣдстави като равенъ на послѣдния прѣдъ славѣнитѣ, които прѣдпочитали неговата власть прѣдъ императорската, още повече че при него тѣ били не като покоренъ народъ, но като съюзници на държавата му. По тоя начинъ Тервель се явява създатель на оная идея, която се формулира отъ Крума, прокара отъ Бориса и осѫществи отъ Симеона. Той повидимому пръвъ съзналъ необходимостьта и важностьта да съедини балканскитѣ славѣни подъ игемонията на българския господарь. Разбира се, това, което е съзналъ и създалъ Тервель, е било само сѣмето: трѣбало да се изминатъ много години, докато тая идея се развие и се съзнае отъ двата съставни и основни елемента въ държавата, за да може да се реализира. Закъснѣването се обяснява съ това, че близкитѣ приемници на Тервеля не само не ѝ дали по-нататъшенъ вървежъ, но не сѫ били въ състояние да я разбератъ, защото сѫ попрѣчили, настѫпилитѣ, както ще видимъ на друго мѣсто, наскоро слѣдъ смъртьта на Тервеля вѫтрѣшни размирици.

Въ политиката на Тервеля не може да не съзираме и друга, вѫтрѣшна страна, не по-малко важна за живота на новооснованото

българско царство. Цариградскитѣ тържества, както видѣхме, въведоха за първъ пѫть българитѣ въ сферата на византийската политика: отъ тогава България стана важенъ факторъ въ събитията на Балканския полуостровъ и главно за Византия, — факторъ, който не малко измѣни условията на държавния и политически животъ на послѣдната. Но въ сѫщото врѣме българскиятъ господарь и българитѣ за първъ пѫть се запознаха съ вѫтрѣшния животъ на Византия и на византийския императоръ, и това запознаване стана въ момента, когато империята прѣживѣваше най-размиренъ и най-неустойчивъ режимъ, когато слабостьта ѝ бѣ явна за всѣкиго. Тия обстоятелства отъ една страна, а отъ друга богатствата и великолѣпието на източната столица, които сѫ били винаги най-силната примамка за варваритѣ и тѣхнитѣ господари, не могли да не омаломощятъ българитѣ, които разбрали, какво тѣ сега ставатъ за своята съсѣдка, и да не вселятъ въ тѣхния господарь идеята, че единъ день всичко това може да принадлежи нему, и че той единъ день може да седне на мѣстото на тогова сѫщия, който го сега провъзгласява за кесарь. Това е било възможно още повече за Тервеля, защото ние видѣхме вече, отъ какви стремежи и идеи се е въодушевявалъ той, когато е влизалъ въ съюзъ съ Юстиниана Ринотмета. Тервель е заминалъ отъ Цариградъ, както казахме, напълно удовлетворенъ, като начерталъ въ душата си бѫдещия планъ на българския господарь въ неговата политика спрѣмо Византия, — планъ, който дѣйствително стана завѣтната мечта на всички господари отъ първото царство и по-сетнѣ се прѣнесе и въ второто, и за осѫществението на който се изхабиха жизненитѣ сили на българския народъ прѣзъ епохата на срѣднитѣ вѣкове. И тъй ние видимъ, че още отъ основанието на българското царство сѫдбоносното зло, свързано отъ най-напрѣдъ съ подражанието, а послѣ и съ влиянието на Византия, се загнѣзди въ България, и стана главна причина на онова политическо и културно безпринципие и отсѫтствие на национални основи, което така ясно може да се отбѣлѣжи въ историята на южното славѣнство изобщо и въ частность на България. Турко-българитѣ, обединителитѣ на славѣнитѣ, туриха въ основата на политическия и държавенъ нашъ животъ едно чуждо на славѣнската наредба начало.

Ние не знаемъ, дали Юстинианъ II при цариградскитѣ тържества си е давалъ отчетъ за дѣйствията си спрѣмо българския господарь. Нѣма съмнѣние, че въ тоя моментъ, както и прѣди него, цѣлото му сѫщество е било обхванато съ една мисъль — да си

възвърне бащиния прѣстолъ и да се закрѣпи на него, и малко се е замислялъ върху срѣдствата, къмъ които той е прибѣгвалъ, за да осѫществи тая си мисъль. Това се ясно види отъ туй, че той обикаля околовръстъ брѣговетѣ на Черно море, за да търси помощь да си върне наслѣдственото право. Обаче слѣдъ като се видѣлъ отново на византийския прѣстолъ закрѣпенъ и се опомнилъ отъ заслѣпението си, той повидимому разбралъ всичката си грѣшка, макаръ че било късно. Ето защо не се изминали и двѣ години, откакъ бѣ изпратилъ новопровъзгласения си кесарь и бѣ сключилъ траенъ миръ, и той се видѣлъ принуденъ да скѫса приятелскитѣ отношения и да наруши мира съ Тервеля. Въ 708. год. Юстинианъ потеглилъ въ походъ съ флота къмъ Анхиалъ, дѣто и направилъ десантъ, като разположилъ войската си на близкото равнище. Българитѣ не се рѣшили да излѣзатъ срѣщу византийцитѣ, а твърдо заседнали въ планината и, като причакали удобно врѣме, когато ромейската конница безгрижно се пръснала по страната да събира фуражъ, нападнали неочаквано върху тѣхъ, избили голѣмо множество и взели мнозина въ плѣнъ и голѣма плячка. Юстинианъ едвамъ успѣлъ да се скрие въ крѣпостьта съ остатъцитѣ отъ войската си, гдѣто затворенъ прѣкаралъ три дена. Най-сетнѣ, когато видѣлъ опорството на българитѣ, той самъ първъ прѣрѣзълъ жилитѣ на коня си и заповѣдалъ и на другитѣ сѫщото да направятъ. Слѣдъ това, като прѣбилъ орѫжието си о стѣната, прѣзъ нощьта на четвъртия день въ тъмнината тайно се покачилъ на корабитѣ и позорно се върналъ въ столицата.[1]) Дали слѣдъ тоя несполучливъ походъ е имало нѣкакви сношения между Юстиниана и Тервеля, нѣмаме никакви извѣстия; обаче самото прѣбиване на орѫжието о стѣната на анхиалската крѣпость отъ Юстиниана, въ което ще трѣба да видимъ знакъ, че послѣдниятъ се отказва за напрѣдъ да бѫде врагъ на Тервеля, както и отсѫтствието на извѣстия за каквито и да било военни дѣйствия прѣзъ слѣднитѣ години отъ Юстиниановото царуване, ни каратъ да мислимъ, че мирнитѣ отношения между България и Византия слѣдъ анхиалското поражение на византийцитѣ били възобновени, защото подиръ три години, при второто сваляне на Юстиниана отъ прѣстола въ 711. год., Тервель отново изстѫпва като неговъ помощникъ и съюзникъ.

Когато слѣдъ херсонската революция, начело на която застаналъ Филипикъ Варданъ, хазарскиятъ хаганъ се отказалъ да

---

[1]) *Theoph.*, 376. — *Niceph.* 43.

даде помощь на зетя си Юстиниана, тогава послѣдниятъ „помолилъ Тервеля, князя на българитѣ, да му помогне. Тервель му изпратилъ около три хиляди души, които той приелъ и съ тѣхъ прѣминалъ (въ Мала Азия) и заповѣдалъ заедно съ войската отъ Опсикионъ да се настанятъ при политѣ на планината Даматрисъ (въ Витиния)." Самъ наедно съ архонтитѣ си и другата часть отъ войската потеглилъ по понтийскитѣ области до приморското село Гингилисъ (близу до Синопъ), гдѣто той се научилъ за станалото въ Херсонъ. Въ туй обаче врѣме Варданъ тръгналъ за Цариградъ и, като взелъ съ себе си флотата на Юстиниана, която му се прѣдала безъ отпоръ, влѣзълъ въ столицата, дѣто билъ провъзгласенъ въ 711. год. за императоръ. Слѣдъ това Филипикъ изпратилъ войска срѣщу Юстиниана, който, като се научилъ, че Филипикъ потеглилъ за Цариградъ, билъ се вече върналъ при оставената при Даматрисъ войска. Пълководецътъ, нѣкой-си Илия, като се обѣщалъ съ клетва, че ще отпусне небутнати, както ромеитѣ, които сѫ държали страната на Юстиниана, така и българитѣ, хваналъ послѣдния, отрѣзалъ му главата, и я изпратилъ на Филипика въ Цариградъ.[1]) Тоя разказъ ни ясно показва, че въ послѣднитѣ години на Юстиниановото царуване е сѫществувалъ миръ между България и Византия, иначе трудно ще си обяснимъ готовностьта на Тервеля да помогне и тоя пѫть на Юстиниана. Тая помощь се оказала не само безъ резултатъ, но и самата българска войска се намѣрила въ опасность. Ние не знаемъ, дали полководецътъ Илия е сдържалъ обѣщанието си да позволи на българитѣ безъ прѣчки да се върнатъ въ земята си; но доколкото може да се сѫди по събитията отъ слѣдната 712. год., отношенията между България и Византия се измѣнили във враждебенъ духъ. И Никифоръ, и Теофанъ ни съобщаватъ, че тая година българитѣ нахълтали въ Тракия прѣзъ Филея (?) и неочаквано достигнали чакъ до Босфора, дѣто произвели страшно клане надъ мирното мѣстно население, като плѣнили множина и награбили голѣма плячка. Слѣдъ това българитѣ, понеже не срещнали никакъвъ отпоръ, настѫпили къмъ самата столица, и достигнали до Златнитѣ врата. Отъ тукъ тѣ се върнали назадъ, като грабили много мѣстности въ Тракия.[2]) Тая демонстрация отъ страна на българитѣ, която ни се прѣдставя отъ хронииститѣ безпричинна, ни кара да прѣдполагаме, че новиятъ императоръ се отказалъ да поднови и

[1]) *Niceph.* 47.

[2]) *Theoph.*, 382 — *Niceph.* 48.

утвърди прѣдния миръ съ Тервеля, защото и въ слѣдната 713. год. българитѣ все още продължавали опустошенията си въ Тракия, и може би българскитѣ нападения не биха се прѣкратили и по-нататъкъ, ако да не бѣ Филипикъ свален отъ прѣстола въ сѫщата година.

Несъстоятелностьта на Филипика да противодѣйствува на българитѣ, и успѣхитѣ на арабитѣ въ източна Мала Азия отъ една страна, а отъ друга — подновяването на монотелитскитѣ разпри, които дошли до тамъ, че императорътъ се опиталъ на единъ съборъ въ Цариградъ въ 712. год. да даде на тая ересь господствуеще значение, най-сетнѣ разпуснатиятъ и развратенъ животъ на императора, — всичко това прѣдизвикало нова революция въ Цариградъ. На 3. юний 713. год. Филипикъ билъ позорно свален и ослѣпенъ, а на негово мѣсто съ съгласието на народа сенатътъ провъзгласилъ за императоръ първиятъ министъръ Артемия, който билъ нареченъ съ името Анастасий II (712—715). При всичкото си желание да извлѣче империята отъ анормалното ѝ положение, и тоя императоръ не можалъ дълго врѣме да се удържи на прѣстола. Прѣзъ врѣмето на единъ походъ срѣщу арабитѣ въ Финикия войската се възбунтувала противъ назначения отъ императора пълководецъ, когото войницитѣ нерачили и убили на о-въ Родосъ, а слѣдъ това потеглила къмъ Цариградъ, за да повдигне възстание срѣщу самия императоръ. По пѫтя въ г. Адрамитъ (въ Мала Азия) войницитѣ провъзгласили за императоръ любимия отъ мѣстното население финансовъ чиновникъ Теодосия, който на сила билъ принуденъ да вземе върху си тая рола. Шесть мѣсеца билъ блокиранъ Цариградъ отъ бунтовницитѣ и най-сетнѣ, слѣдъ окончателното поражение на Анастасия II при Никея, билъ прѣвзетъ. Анастасий се отказалъ отъ прѣстола въ началото на мартъ 715. год. и билъ изпратенъ на заточение въ единъ манастиръ при Солунъ, а Теодосий взелъ властьта въ рѫцѣтѣ си.

Какви сѫ били отношенията между България и Византия прѣзъ царуванията на Анастасия II и Теодосия III, нашитѣ хронисти не ни отбѣлѣзватъ нищо. Обаче отъ една случайна забѣлѣжка на Теофана подъ 6305 (=813) год. се научаваме, че и прѣзъ периода отъ 713—716. год. Тервель се постаралъ да опрѣдѣли отношенията си спрѣмо Византия. Тукъ ние имаме прѣдъ видъ искането на Крума въ 813. год. да се обнови мирниятъ договоръ, който „билъ сключенъ при Теодосия Адрамитецъ и патриарха Германъ съ Кормесия, въ онова врѣме господарь на България“ [1]). За да се

[1]) *Theoph.* 497: τὰς ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Ἀδραμυτινοῦ στοιχηθείσας καὶ Γερμανοῦ τοῦ πατριάρχου σπονδὰς πρὸς Κορμέσιον, τὸν κατ' ἐκεῖνο καιροῦ κύριον Βουλγαρίας.

опрѣдѣли, къмъ кое врѣме се отнася тоя договоръ, ще трѣба по-напрѣдъ да се отстрани анахронизъма, какво българскиятъ князъ Кормесий или, споредъ Именика, Кормисошъ, билъ съврѣменникъ на императора Теодосия III (715—717) и патриарха Германъ (11 августъ 715—18 Януарий 730); а пъкъ ние имаме доста основание да твърдимъ, че Кормисошъ не билъ съврѣменикъ на Теодосия III и патриарха Германъ, защото е билъ български князъ отъ 735—752. год., както вече имахме случай да посочимъ[1]). Нѣма съмнѣние, че при опрѣдѣляне врѣмето на тоя договоръ ние ще трѣба да се ржководимъ по личноститѣ отъ византийската история, тъй като византийскиятъ хронистъ е могълъ да има по-точни свѣдения за тѣхнитѣ дѣйствия отколкото за чуждитѣ. Поради това, понеже договорътъ е билъ сключенъ при Теодосия III, непрѣмѣнно ще трѣба да го отнесемъ къмъ врѣмето на Тервеля и при това къмъ 716. год., тъй като Теодосий е царувалъ само прѣзъ тая цѣла година и е билъ съврѣменикъ на Тервеля[2]).

Съдържанието на тоя договоръ е слѣдното: „той (договорътъ) опрѣдѣлялъ границитѣ отъ Милеони въ Тракия, дрѣхи и червени кожи (мешини) на стойность до 30 литри злато (у Анастасия библиотекаря: quinquaginta — 50), и освѣнъ това да се повръщатъ отъ двѣтѣ страни взаимно бѣженцитѣ, ако тѣ се окажатъ, че сж злоумишлявали срѣщу властитѣ; а търговцитѣ и въ двѣтѣ страни да прѣдставятъ стокитѣ си съ пломби и печати, и тия, които нѣматъ пломби, да се отниматъ и да се внасятъ въ държавнитѣ смѣтки“[3]). Така ни прѣдава Теофанъ съдържанието на тоя договоръ, който е за насъ отъ първостепенна важность, едно защото той е едничъкъ отъ многобройнитѣ договори между България и Византия запазенъ съ точно опрѣдѣление условията, и друго защото ни дава добъръ материалъ за тогавашното положение на работитѣ и отношенията на българитѣ къмъ Византия. За това ние тукъ ще разгледаме всѣка точка отдѣлно.

И тъй по тоя договоръ се опрѣдѣляло:

1. Границата между България и Византия да се почва отъ Милеони въ Тракия. Споредъ опрѣдѣлението на г. Иречека, който

---

[1]) Вж. сПС. кн. 63 (1902) стр. 33.

[2]) *J. B. Bury*, A history of the later Roman Empire, London, 1889 г. v. II, стр. 470, забѣлѣжки.

[3]) *Theoph.* 497: αἳ (σπονδαὶ) τοὺς ὅρους περιεῖχον ἀπὸ Μηλεώνων τῆς Θράκης, ἐσθῆτάς τε καὶ κόκκινα δέρματα ἕως τιμῆς λ' λιτρῶν χρυσίου· καὶ ἐπὶ τούτοις τοὺς πρόσφυγας ἑκατέρων ἀποστρέφεσθαι πρὸς ἑκάτερον, κἂν τύχωσιν ἐπιβουλεύοντες ταῖς ἀρχαῖς, τοὺς δὲ ἐμπορευομένους εἰς ἑκατέρας χώρας διὰ συγιλλίων καὶ σφραγίδων συνίστασθαι, (τοῖς δὲ σφραγῖδας μὴ ἔχουσιν ἀφαιρεῖσθαι) τὰ προσόντα αὐτοῖς καὶ εἰσκομίζεσθαι τοῖς δημοσίοις λόγοις.

сближава това название съ по-късното Μεσομήλιον или Παρορία, която се намирала на границата между България и Византия, Μηλέωνα трѣба да търсимъ въ една отъ днешнитѣ групи на Голѣмо- и Малко-манастирскитѣ върхове въ Сакаръ планина на с. отъ Каваклий[1]). На най-високия връхъ отъ Голѣмо-манастирската група, нареченъ „Кале-баиръ", се намиратъ развалини отъ крѣпость, каквито е имало обикновено по границитѣ на империята[2]). И тъй, споредъ нашия договоръ, единъ отъ пунктоветѣ по границата между България и Византия при Тервеля сѫ били Голѣмо-манастирскитѣ върхове. Обаче какъ е вървѣла изобщо границата? Нѣма съмнѣние, че отговоръ на тоя въпросъ ние трѣба да търсимъ въ пограничния окопъ, извѣстенъ въ срѣднитѣ вѣкове подъ името ἡ μεγάλη τάφος или ἡ μεγάλη σούδα, а днесъ наричанъ Еркесия, който се почва отъ Черно море при лагунитѣ на Бургашкия заливъ, минава близу до Манастирскитѣ върхове отъ сѣверна страна и достига въ посока отъ сѣв.-ист. къмъ ю.-зап. до срѣдното течение на Марица. Слѣдъ доказателствата на г. Иречека[3]) и поясненията на бр. Шкорпиль[4]) за сега никой не се съмнѣва въ българския произходъ на тоя окопъ, и че той е служилъ като граница между България и Византия, обаче колкото се отнася до врѣмето, къмъ което се отнася тоя окопъ, мнѣнията се различаватъ. Иречекъ го отнася къмъ IX в., „когато, споредъ него, българскитѣ владѣния за първъ пѫть сѫ се разпространили въ Тракия"[5]), а пъкъ бр. Шкорпиль възъ основа на горѣприведената забѣлѣжка на Теофана го отнасятъ къмъ врѣмето на Кормисоша[6]). Но слѣдъ поправката на споменатия анахронизъмъ ние ще трѣба да отнесемъ направата на окопа къмъ врѣмето на Тервеля, комуто и принадлежи разпространението границитѣ на българската държава въ Тракия, както ни показва отъ една страна самиятъ договоръ съ Теодосия III, а отъ друга извѣстието у Георгия Амартола за отстѫпването на Тервеля отъ Юстиниана II „Загория"[7]),

---

[1]) *Const. Jireček*, Beiträge zur antiken Geographie und Epigraphik von Bulgarien und Rumelien въ Monatsberihte der K. Akad. zu Berlin, 1881, S. 434 и сл. — Сѫщо въ сПС., XII, стр. 52. — Archaeol.-epigraph. Mitth. X, S. 142. — Княжество България, II, стр. 685 и сл., 700 и сл.

[2]) *Бр. Шкорпиль*, Паметници изъ Българско, Тракия, София, 1888, стр. 66.

[3]) Особено вж. Княжество България т. II, стр. 684—686.

[4]) Нѣкои бѣлѣжки върху археологич. и историч. изслѣдвания въ Тракия, Пловдивъ, 1885, стр. 9—11 и 90.

[5]) Вж. посоч. съчин. стр. 687.

[6]) Вж. посоч. съчин. стр. 90.

[7]) Вж. по-горѣ стр. 482.

область, която се намира между източния Балканъ и нашия окопъ. И тъй границата между България и Византия при Тервеля е съвпадала съ окопа Еркесия, направата на който слѣдов. се отнася къмъ врѣмето на Тервеля.

2. Втората точка на договора гласи, че византийцитѣ се задължаватъ да даватъ дрѣхи и червени кожи за стойность около 30 литри злато. При всичко че Теофанъ не ни отбѣлѣзва, кога сж били дадени тия дрѣхи и кожи, т. е. при сключването ли на договора, или пъкъ всѣка година, но нѣма съмнѣние, че въ тѣхъ трѣба да видимъ ежегодния данъкъ, който е билъ установенъ въ 679. год. още при Константина IV Погоната и признатъ отъ Юстиниана II Ринотмета, и за който, както видѣхме, и Свида споменува.

3. Третята точка на договора, както се види, скрѣпява нѣкакво-си споразумѣние между Тервеля и Теодосия III — взаимно да си прѣдаватъ емигрантитѣ отъ едната и другата страна, ако би тѣ да се окажатъ зломисленици противъ властитѣ, т. е. сжществуещия режимъ. Това условие е отъ първостепенна важность за насъ, тъй като съ него се опредѣля още по-добрѣ и по-ясно онова високо положение, което въ даденото врѣме е заималъ българскиятъ князъ на Балканския полуостровъ. Нѣма съмнѣние, че това условие е било поставено отъ византийския императоръ, понеже то е имало значение въ дадения моментъ само за него. Когато Теодосий III е турялъ това условие, той еималъ прѣдъ видъ прѣднитѣ недавни събития, въ които българскиятъ князъ игра такава видна и рѣшаеща рола въ възстановяването Юстиниана II на прѣстола. Въ сжщото положение, въ каквото се намираше Юстинианъ II въ 704. год., сега се намирали двамата ех-императори, които ако и да били доста наказани и отстранени отъ столицата, все пакъ Теодосий III не е могълъ да не се бои отъ тѣхъ, тъй като тѣ по примѣра на Юстиниана II винаги ще бждатъ въ състояние съ помощьта на самия българскн князъ да си върнатъ прѣстола. Тая тъкмо възможность Теодосий III е искалъ да отнеме отъ своитѣ съперници и политически врагове и чрѣзъ това да се закрѣпи на прѣстола. Но отъ друга, пъкъ страна съ поставката на това условие Теодосий III е искалъ да парализира и влиянието на българския князъ върху дѣлата на империята, което той придоби при Юстиниана II, и да отврати всѣка опасность отъ страна на българитѣ. Дали Тервель е признавалъ неизгодата отъ това условие за себе си, ние не знаемъ; но, ако той го е приелъ, ние ще трѣба да го обяснимъ съ това, че въ неговитѣ очи то се е изкупувало съ прѣд-

нитѣ двѣ условия, които не само му обезпечавали ежегодния данъкъ, но и окончателно закрѣпявали властьта му на югъ отъ Балкана.

4. Четвъртата точка на договора гласи: „търговцитѣ и отъ двѣтѣ страни да прѣдставятъ своитѣ стоки съ пломби и печати, а ония отъ стокитѣ, които нѣматъ пломби, да се отниматъ и да се внасятъ въ държавнитѣ смѣтки", т. е. да се конфискуватъ въ полза на държавната хазна. Сѫществуването на тая статия въ договора ни показва вече, че търговскитѣ отношения между България и Византия въ дадената епоха не сѫ били още добрѣ установени. Надали може да се мисли, че България при Тервеля е прѣдставяла такъвъ търговски центъръ, както въ X вѣкъ, когато прѣзъ нея сѫ се прѣкарвали всички сурови стоки отъ западъ и сѣверъ за Византия, но все пакъ търговски сношения между двѣтѣ съсѣдни държави несъмнѣнно сѫ сѫществували още отъ началото на VIII. вѣкъ слѣдъ съюза и договора на Тервеля съ Юстиниана II отъ 706. год., когато за първъ пѫть българитѣ се запознаха съ Цариградъ и съ артикулитѣ на неговото пазарище. Отъ тогава още сѫ почнали вѣроятно да се явяватъ български търговци въ Цариградъ и сѫ обмѣнявали своитѣ сурови произведения съ разнитѣ византийски индустриални прѣдмети. Поради това и настоещата статия несъмнѣнно е била поставена отъ страна на византийското правителство, което сега е искало отъ една страна да си осигури нови доходи за смѣтка на българския вносъ, а отъ друга — при сѫществуването на разнитѣ монополи и други търговски даждия въ империята да прѣдупрѣди всички злоупотрѣбения при износа откъмъ своитѣ търговци.[1]) Макаръ тая статия и да ограждала изключително интереситѣ на Византия, обаче тя е имала не малко значение и за България: съ налагането сѫществуещитѣ въ империята търговски даждия върху българскитѣ стоки, българскитѣ търговци сѫ придобивали законно право за собствено тържище въ Цариградъ и гарантирана безопасность; освѣнъ това съ урегулирането търговскитѣ си отношения спрѣмо българскитѣ търговци Византия eo ipso е признавала самостойностьта на България като напълно независима държава, като сега подтвърдява това съ официаленъ актъ.

И тъй въ тоя договоръ на първитѣ двѣ статии, които сѫ били поставени отъ българския господарь и сѫ ограждали интереситѣ само на българитѣ, византийското правителство е противопоставило

---

[1]) *А. Бэръ.* Исторія всемірной торговли, Москва, 1876, ч. I, стр. 145.

послѣднитѣ двѣ, отъ които главно е искалъ да се възползува императоръ Теодосий III. Обаче той не можа да постигне цѣльта си: още въ слѣдната 717. год. него го постигнала участьта на прѣдшественика му и то отъ тамъ, отдѣто най-малко е могълъ да очаква. Тоя пжть бунтътъ избухналъ въ М. Азия начело на единъ отъ висшитѣ офицери на ромейската армия, който надминавалъ съврѣменницитѣ си съ военнитѣ си дарби, енергиченъ характеръ и ясно разбиране нуждитѣ на врѣмето и империята. Това е билъ Лъвъ, нареченъ Исавъръ по отечеството на родителитѣ му, които се прѣселили въ тракийска Месемврия, слѣдъ като Исаврия прѣминала въ арабски ржцѣ при Юстиниана II. Той се издигналъ особено при Анастасия II въ борбата съ арабитѣ, но задържанъ отъ войната съ послѣднитѣ, не билъ въ състояние да помогне на своя благодѣтель срѣщу Теодосия III. Обаче критичното положение на империята и пълното съзнание силата и призванието си да спаси и управлява държавата внушили му мисъльта да въстане срѣщу императора. Слѣдъ избавата на г. Аморея отъ арабитѣ, Лъвъ билъ провъзгласенъ за императоръ отъ жителитѣ на тоя градъ и отъ войската си прѣзъ пролѣтьта въ 717. год. Като успѣлъ по дипломатиченъ начинъ да възстанови тишина въ М. Азия, той потеглилъ за Цариградъ. Слѣдъ като разбилъ сина на противника си и завоевалъ Никомидия, Лъвъ принудилъ Теодосия да се откаже отъ прѣстола и заедно съ сина си да се оттегли въ Ефесъ като монахъ. По тоя начинъ Лъвъ на 25. мартъ 717. год. завзелъ ромейския прѣстолъ и почналъ нова династия въ Византия подъ името Исаврийска.

Прѣзъ врѣме на тия междуособици въ Византия ние нийдѣ не срѣщаме извѣстия за нѣкакви дѣйствия на българитѣ. Тервель, както се види, останалъ вѣренъ на договора отъ 716. година, който, вѣроятно, е билъ възобновенъ отъ Лъва, защото още въ първата година отъ царуването на послѣдния ние виждаме българитѣ да дѣйствуватъ като съюзници на византийцитѣ. Когато арабитѣ въ 717. год. нападнали и обсадили Цариградъ отъ суша и море, но не могли да иматъ успѣхъ поради тежката зима и разнитѣ болести, които се появили въ арабския лагеръ на европейска страна, тъкмо въ това врѣме, разказва Теофанъ, и „българскиятъ народъ повдигналъ война срѣщу тѣхъ (арабитѣ) и, както казватъ точно знаещитѣ, изтрѣбили до 22 хиляди души араби".[1]) Това участие на

[1]) *Theoph.*, 397.

българитѣ въ войната съ арабитѣ, разбира се, изтича отъ съображението, че не е било въ тѣхенъ интересъ да допуснатъ арабитѣ да се закрѣпятъ на Балканския полуостровъ, защото би се измѣнило и тѣхното положение. Но отъ друга пъкъ страна не подлежи на никакво съмнѣние и това, че българскиятъ князь тукъ е дѣйствувалъ въ силата на сѫществуещия договоръ. Тъй или инъкъ, но че договорътъ отъ 716. год. е билъ признатъ и подтвърденъ отъ Лъва Исавра, ни показва и друго едно събитие, въ което на българския господарь се прѣдоставяло да разиграе сѫщата роля, както и при Юстиниана, обаче той побързалъ да остане вѣренъ на договора.

Докато Артемий, свалениятъ императоръ Анастасий II, се намиралъ въ солунския манастиръ на заточение, въ него се явила мисъль да произведе нова революция, за да си върне прѣстола. Слѣдъ отстѫпването на арабитѣ отъ Цариградъ той съобщилъ за това си намѣрение на Никита Ксилинита и другитѣ си приятели и съмишленници въ столицата, за да иска тѣхната помощь и съвѣти, слѣдъ като се сдобилъ прѣдварително съ подържката на солунци на чело съ солунския архиепископъ. Ксилинитъ вѣроятно му е обѣщалъ съдѣйствие както отъ своя страна, така и отъ страна на другитѣ му приятели, и го съвѣтвалъ, че желанието си той ще може да достигне съ помощьта на българитѣ. Тая мисъль повидимому се аресала на Артемия, и той побързалъ да я реализира, като се възползувалъ отъ услугитѣ на едного отъ своитѣ приятели, патриция Сисиния Рендакий, който тъкмо въ това врѣме се намиралъ въ България. Цѣльта на това идване на Сисиния тукъ, споредъ Никифора, била да получи обѣщаната отъ Тервеля помощь срѣщу арабитѣ, слѣдов. сношенията на Артемия съ българския князъ сѫ се почнали още прѣзъ 718. год., когато българитѣ, както видѣхме, сѫ дѣйствували срѣщу арабитѣ, но сѫ таили всичко, докато опасностьта отъкъмъ послѣднитѣ минала. Сисиний наистина сполучилъ да изпълни порѫчката на Артемия — да въорѫжи българитѣ срѣщу Лъва. Тервель обѣщалъ войска, а споредъ Теофана, и 30 кантара злато. Какви сѫ били условията, на които той се е съгласилъ да даде съдѣйствие на Артемия, а пъкъ такива несъмнѣнно е имало, както и въ договора съ Юстиниана II въ 704. год., за насъ оставатъ неизвѣстни, защото работата не дошла до изпълнението на тия условия. Отъ това, което ни съобщаватъ Теофанъ и Никифоръ, може само да се констатира, че наистина Тервель изпратилъ Артемию и Сисинию неизвѣстно количество военна помощь, когато

Артемий вече обявилъ бунта и заедно съ българитѣ, като потеглилъ къмъ Цариградъ, достигналъ до Ираклея на Мраморното море. При това Никифоръ ни съобщава едно твърдѣ любопитно извѣстие, а именно, че Артемий водѣлъ съ себе си и лодки, които тѣ (българитѣ) наричали μονόξολα, т. е. еднодръвки. Както е извѣстно, на такива лодки еднодръвки сѫ плавали по морето македонскитѣ славѣни, особено ринхинитѣ, които не веднажъ сѫ взимали участие въ походитѣ на аваритѣ срѣщу Цариградъ и сѫ произвождали своитѣ грабежи прѣзъ VII вѣкъ,[1]) така че въ присѫтствието на тия лодки-еднодръвки ще трѣба да видимъ участието на македонскитѣ славѣни, съ които Артемий е влѣзълъ въ споразумѣние, още докато се е намиралъ въ Солунъ Обаче планътъ на възстаналия ех-императоръ и на неговитѣ съмишленици не можалъ да бѫде осѫщественъ: понататъкъ отъ Ираклея тѣ не могли да отидатъ. Извѣстенъ по-отрано Лъвъ Исавъръ успѣлъ да прѣдупрѣди заговора и, докато Артемий билъ на пѫть къмъ столицата, той арестувалъ всичкитѣ му съмишленици въ Цариградъ, въ това число и Никита Ксилинитъ. Повлиятелнитѣ се отплатили съ главитѣ си, а другитѣ изпратилъ на заточение, като конфискувалъ имотитѣ имъ. Но тукъ той оставилъ виновника на бунта въ пълно прѣзрѣние и почналъ прѣговори само съ българитѣ. Никифоръ ни разказва, че той писалъ до българитѣ като имъ посочвалъ на това, че по-добрѣ ще бѫде за тѣхъ да спазватъ мира и да му прѣдадатъ враговетѣ. Въ отговоръ на това българитѣ почнали да се оправдаватъ и извиняватъ и да обѣщаватъ, че ще пазятъ условията на мира. За подкрѣпа на тоя отговоръ тѣ изпратили на императора свързани Артемия и солунския архиепископъ, а на Сисиния отрѣзали главата, която така сѫщо пратили въ столицата. Слѣдъ това българитѣ се върнали въ земята си. Сега вече на Лъва не било трудно да се разправи съ противницитѣ си, които се намирали въ рѫцѣтѣ му.[2])

---

[1]) Ср. Житието на Св. Димитъръ. *A. Tougard,* De l'histoire profane и пр., Paris, 1874, стр. 118 и сл.

[2]) *Theoph.* 400. *Niceph.* 55 и сл. — Въ изложението и подробноститѣ на това събитие разказитѣ на Теофана и патр. Никифора се значително различаватъ. Така, Теофанъ ни изтъква като главно дѣйствуеще лице въ цѣлото дѣло Никита Ксилинитъ, когато Никифоръ като такова ни рисува патриция Сисиния Рендакия, който е собствено дѣйствувалъ за повдигането на българитѣ; послѣ, мисъльта да се обърне за съдѣйствие къмъ българския князь принадлежала, споредъ Никифора, на самаго Артемия, когато Теофанъ приписва инициативата на Ксилинита. По всичко се види, че Теофанъ не е ималъ достатъчно свѣдения по това събитие и се ограничилъ само съ своя оригиналъ, главно той е пропусналъ сѫществената часть — завръзката на сношенията съ българския князъ, като говори само за наказанията на съучастницитѣ въ бунта съ цѣль, за да прѣдстави по-релефно жестокостьта на императора-иконоборецъ.

Цѣлата тая история по дѣлото на изгонения императоръ е твърдѣ характерна за опрѣдѣляне политическитѣ отношения на Тервеля спрѣмо Лъва Исавра. Тукъ изстѫпва отличителната черта въ неговата политика, която той прилагалъ прѣзъ цѣлото си княжуване спрѣмо Византия — да експлуатира събитията въ своя полза. Увлѣченъ отъ сполуката си въ реставрацията на Юстиниана Ринотмета, безъ да е билъ добрѣ запознатъ съ характера на енергичния Исавъръ, Тервель прѣдполагалъ, че ще успѣе и тоя пѫть да качи и сваля византийски императори, като изпусналъ отъ прѣдъ видъ, че не такива сѫ били сега обстоятелствата, както при Юстиниана II. Неговата неискренность изстѫпала още въ началото на бунта: отъ една страна той изпраща помощь на Лъва Исавра срѣщу арабитѣ, а отъ друга той влиза въ съюзъ съ неговитѣ политически врагове, при всичко че е билъ свързанъ съ миренъ договоръ. Разбира се, ние не можемъ да го обвиняваме въ коварство, защото и неговитѣ съсѣди византийцитѣ сѫ практикували подобна коварна политика спрѣмо българитѣ, както ще видимъ на друго мѣсто, слѣдов. за тогавашната дипломация това е било нѣщо обикновено. За това все пакъ ние виждаме въ Тервеля единъ виденъ за врѣмето си държавенъ мѫжъ и господарь, макаръ неговото рѣшение, да се намѣси въ дѣлата на империята, да се явява по-скоро авантюристична постѫпка, отколкото добрѣ обмислена дипломатична крачка. Че той не е билъ увѣренъ въ сполуката си, показва това обстоятелство, дѣто той не е взелъ просбата на Артемия така близко до сърдцето си, а искалъ, както се види, да се намѣси дотолкова, че въ случай на благоприятенъ за бунтовника изходъ, да може да прѣдяви нови свои притезания. Но тоя пѫть той не сполучилъ, безъ обаче да потърпи нѣкои неприятности или лишения. Разбира се, работата би могла да се свърши неособено приятно за Тервеля и българитѣ при други условия, отколкото при тия, въ каквито се намиралъ Лъвъ Исавъръ въ дадения моментъ. Ако послѣдниятъ се ограничилъ само съ едно прѣдупрѣждение къмъ българитѣ — да пазятъ мира и да му прѣдадатъ враговетѣ, това се обяснява съ туй, че Лъвъ въ това врѣме все още не се считалъ доста закрѣпенъ на прѣстола и за това искалъ да се освободи по-напрѣдъ отъ всѣкакъвъ съперникъ отъ една страна, а отъ друга — той не бѣ свършилъ

---

Напротивъ, Никифоръ, ако и да се въодушевявалъ отъ сѫщата тенденция, ималъ е несъмнѣнно по-подробни свѣдения за тоя бунтъ и за това много по-обстоятелно и по-пълно ни прѣдставя ролата на българитѣ въ дѣлото на Артемия. Поради това въ основата на нашето изложение ние взехме разказа на Никифора.

съ арабитѣ, които все още заплашвали империята съ нови походи, слѣдователно безсмислено би било за него да нарушава мира съ българитѣ. Само при такива обяснения ще ни стане ясно, защо Лъвъ е оставилъ така безнаказана коварната постжпка на Тервеля спрѣмо него. Той повидимому се задоволилъ само съ онова унижение на българитѣ, дѣто тѣ били принудени да се оправдаватъ и да искатъ извинение прѣдъ него, а главно че тѣ се обѣщали да пазятъ за напрѣдъ мирнитѣ отношения. И тъй мирниятъ договоръ отъ 716. год., който сключи Теодосий III съ българитѣ, за да се закрѣпи на прѣстола, билъ упражненъ само отъ Лъва Исавра. Той разбиралъ твърдѣ добрѣ изгодитѣ отъ тоя договоръ и не само се възползувалъ отъ него, но гледалъ да го продължи и за напрѣдъ, за да бжде обезпеченъ откъмъ сѣвернитѣ си съсѣди, защото той се заловилъ не само да избави Византия окончателно отъ по-опаснитѣ ѝ врагове — арабитѣ, но още и да реформира и поднови самата империя. И наистина Лъвъ поддържалъ прѣзъ всичкото си царуване мирнитѣ отношения съ българитѣ: това трѣба да си обяснимъ съ онова опасно за короната вълнение, което самъ той възбуди съ прѣслѣдването на иконитѣ, и което главно отвличаше вниманието му.

Отъ това врѣме въ течение на цѣли 36 години се прѣкратяватъ у византийскитѣ писатели извѣстията за българитѣ. Тоя периодъ е най-тъмниятъ и най-неизвѣстниятъ въ старата българска история. За него липсватъ какви-да-е исторически данни, както за вжтрѣшнитѣ, така и за външнитѣ работи на българитѣ. Едничкиятъ изворъ е само Именикътъ на българскитѣ князе, но и той не ни дава много. Споредъ него Тервель князувалъ 21 год., слѣдов. за годината на неговата смърть ще трѣба да смѣтаме 722. Слѣдъ него Именикътъ отбѣлѣзва двама още князе: единътъ, името на когото е неизвѣстно, управлявалъ 8 години, а другиятъ на име Севаръ — 5 години,[1]) така че князуването на тия двама князе, за които нищо повече не знаемъ, се продължавало до 735. год., когато се прѣкжснала династията на Аспаруха, именно неговътъ родъ *Дуло* и изстжпва на прѣстола другъ родъ, друга династия.

До тукъ ние разгледахме тъй да се каже външната страна отъ царуването на князя Тервеля, т. е. неговитѣ политически отношения и то главно къмъ Византия. Но нѣма съмнѣние, че и неговата вжтрѣшна дѣйность не отстжпвала по обширностьта и и разнообразието си на външната. Обаче за съжаление ние знаемъ

---

[1]) За годинитѣ на тия князе вж. сПС. кн. 63 (1902) стр. 331.

за нея твърдѣ малко, макаръ и да се явяватъ много въпроси, на които ще се опитаме тукъ да отговоримъ, до колкото позволяватъ даннитѣ за неговата външна дѣйность. И наистина, какви сѫ били при него отношенията между славѣни и българи? Не сѫ ли оказали влияние външнитѣ му успѣхи за по-близката свръзка на тия два елемента въ държавата? Ние видѣхме по-горѣ, че когато той всенародно излѣзе въ 705. год. да помага на Юстиниана II, въ неговата войска се строго различаваха славѣни и българи. Теофанъ пише, че той „потеглилъ съ всичкия нему подвластенъ народъ — българи и славѣни," въ които несъмнѣнно трѣба да видимъ славѣнитѣ, които сѫ влизали въ състава на държавата, слѣдов. тѣ сѫ оставали на сѫщитѣ съюзни условия, както и при Аспаруха, и сѫ образували въ вѫтрѣшната си уредба нѣщо отдѣлно, отдѣленъ факторъ, който тъй или инакъ е влиялъ върху развитието на държавния животъ. Разбира се, трудно е да се каже, въ какво се изражавало това влияние, но надали можемъ да се съмнѣваме, че политическитѣ сполуки на Тервеля въ отношенията му къмъ Византия, неговото кесарство и официалното признание на царското му достоинство отъ императора, залѣгането му за уредбата на държавата — всичко това е издигнало личностьта на българския князъ въ очитѣ на славѣнитѣ, и тѣ сѫ могли сега да го противопоставятъ на византийския императоръ като равенъ, което очевидно ги е още по-тѣсно привързвало къмъ князя и ги е туряло въ извѣстна подчиненость. Обаче надали може още да се допуща, че славѣнитѣ сѫ придобили при Тервеля вече извѣстно непосрѣдствено участие въ управлението на държавата прѣдъ видъ на обособеностьта на българския князъ и на българитѣ, които всѣкакъ се стараяли да запазятъ въ рѫцѣтѣ си заедно съ първенството въ политическия съюзъ и властьта. Самъ Тервель гледалъ на своитѣ съюзни славѣни като на необходимъ за силата на държата елементъ и се старалъ да го уголѣми. Вече териториалното разширение на ю. отъ Балкана усилило славѣнския елементъ въ държавата съ населението на тая область. Но несъмнѣнно това разширение вървѣло и въ друга посока. Наистина, ние не знаемъ, какви сѫ били въ това врѣме отношенията къмъ другитѣ мизийски славѣни, които все още не бѣха влѣзли въ съюза на българитѣ; но като имаме прѣдъ видъ политическото издигане на младата държава и усилването авторитета на българския князъ, ние сме наклонни да признаемъ, че при Тервеля границитѣ на царството се разпространили на западъ до р. Тимокъ, и България станала въ непосрѣдствено съсѣдство

съ аваритѣ по Дунава. Тервель вѣроятно пазилъ още условията на съюзния договоръ, сключенъ отъ прѣдшественика му съ славѣнскитѣ племена, което собствено най-вече способствувало за мирното имъ присъединение къмъ държавата. Но отъ друга пъкъ страна съ уголѣмяване количеството на славѣнския елементъ усилвало се и съзнанието на славѣнското население въ своето значение като главенъ факторъ за силата и трайностьта на държавата. Разбира се, развитието на такова съзнание влѣкло подирѣ си желание у славѣнското население да вземе и то участие въ управлението на държавата, да се приравни въ правата съ своитѣ обединители българи. И ако проявяване на подобно желание не се забѣлѣзва при Тервеля, то това се обяснява отъ една страна съ туй, че Тервель пазилъ точно първоначалнитѣ договорни права на славѣнитѣ, а отъ друга съ това, че силната ржка и умната политика на тоя български князъ не имъ давали възможность да прѣдявятъ и тѣ своитѣ притезания като важенъ съставенъ елементъ на държавата. Обаче слѣдъ смъртьта на Тервеля, а още по-вече слѣдъ прѣкжсването на Аспаруховия родъ, славѣнското население не се забавило да прѣдяви правата и значението си и да вземе живо участие въ ония вжтрѣшни междуособици, които обиматъ почти двѣтѣ срѣдни четвърти на VIII. вѣкъ, въ оная жестока династическа борба, която не толкова бѣ борба на политическитѣ партии въ България, колкото борба на двата съставни елемента за национално надмощие.

---

# Материали за физическото развитие на бълг. ученикъ.

Отъ д-ръ **М. Михайловъ.**

(Продължение).

ОТДѢЛЪ II.

## Окрѫжность на гърдитѣ.

Още въ древни врѣмена широкитѣ и добрѣ развити гърди сѫ играли важна рола, кога е било въпросъ, дали извѣстенъ индивидъ е здравъ и силенъ. Въ описанията на нѣкои гръцки и римски автори се срѣщатъ пасажи, въ които, като се говори за юначеството и мѫжеството на извѣстни борци и герои, упоменава се, че тѣ имали широки гърди. Въ нѣкои наши народни пѣсни, дѣто се описватъ подвизитѣ на разни войводи, сѫщо се възпѣватъ широкитѣ гърди; фактъ е, че и старитѣ народи, макаръ и да не сѫ имали точни наблюдения за значението на гърдитѣ, имперически сѫ рѣшили този въпросъ и за силата на хората сѫдили по развитието на тѣлото, а главно на гърдитѣ. Едвамъ въ първата половина на миналото столѣтие се започватъ точни и систематични изучвания и измѣрвания на гръдния кошъ. Въ сегашно врѣме сѫществува богата литература по въпроса за развитието на гърдитѣ. Белгиецътъ Quetellet още въ 1831 год. правилъ измѣрвания на ръста, гърдитѣ и тѣлото и по полученитѣ данни сѫдилъ за развитието на дѣцата. Измѣрванията и наблюденията на гърдитѣ вървѣли въ двѣ посоки и излизали изъ два лагера. Едни изслѣдвачи имали за цѣль да изучатъ, какъ се развива гръдниятъ кошъ у дѣца отъ различна възрасть, при различни условия, отъ различни народности и у различни съсловия и класове. За тази цѣль тѣ правили своитѣ измѣрвания само върху дѣца. Авторитѣ отъ втория лагеръ гонили други цѣли, та за това тѣ събирали материалъ не изпомежду растещето поколѣние, а правили измѣрвания изключително върху възрастни хора. Понеже тѣ търсили критериумъ, съ който да могатъ да си служатъ за рѣшаване въпроса, дали извѣстенъ младежъ по своето развитие ще бѫде доста силенъ и якъ, та да може да изнесе безнаказано за здравето

си и самата служба, военната тегоба, то по тѣзи съображения тѣ сж измѣрвали само възрастни хора. Съ развитието на милитаризъма се увеличаватъ и тежеститѣ на военната служба; слабитѣ и недобрѣ развити солдати пълнили болницитѣ или умирали, понеже не могли да се борятъ съ тежкитѣ условия, въ които изпадатъ като солдати. Това забѣлѣжили не само лѣкаритѣ на армиитѣ, но и самитѣ полководци. Ето напр. що пише Лордъ Рагланъ въ врѣме на Кримската война, когато имало голѣма нужда отъ войници: „По-добрѣ азъ ще чакамъ; тѣзи, които ми изпращате сж тъй млади и слабо развити, че всички прѣболедуваха; тѣ падатъ като класове подъ косата на косача“. При такова общо съзнаване, че за войници трѣбва да се взиматъ само добрѣ развититѣ момчета, отъ само себе си се разбира, че се явила и нужда да се опрѣдѣли, кои момчета трѣбва да се смѣтатъ за такива и съ каква мѣрка трѣбва да се мѣрятъ. И дѣйствително едноврѣменно почти съ измѣрванията на Quetellet, който правилъ, както казахме и по-горѣ, своитѣ наблюдения върху дѣца, почнали да мѣрятъ и ширината на гърдитѣ у възрастнитѣ. Въ 1834 г. въ Великото хесенско херцогство виждаме, че лѣкаритѣ Нейнеръ и Хилдесгеимъ измѣрватъ гърдитѣ на момчетата, които се явили на рекрутскитѣ прѣглеждания. Въ 1836 г. д-ръ Гарцъ поставилъ тѣзи измѣрвания на научна почва; той систематично измѣрвалъ здрави и болни хора и отъ полученитѣ резултати искалъ да създаде законъ, по който да се ржководятъ, кога рѣшаватъ въпроса за годностьта на извѣстенъ младежъ за военна служба.

Измѣрванията на двата лагера, отъ които послѣдниятъ гонилъ чисто практични цѣли, вървѣли паралелно. Вкратко ще изложа резултатитѣ на по-главнитѣ, на менъ извѣстни автори.

Слѣдъ Quetellet въ 1858 год. се появява на свѣтъ работата на Liharzik-а, за която споменахъ и въ I-я отдѣлъ, когато говорѣхъ за размѣритѣ на главата у българскитѣ ученици. Резултатитѣ отъ измѣрванията на гърдитѣ дали възможность на послѣдния авторъ да създаде таблица, подобна на онази за окржжностьта на главата. Liharzik измѣрилъ гърдитѣ на 1996 дѣца на височина съ бозкитѣ отпрѣдъ, а отзадъ на 2 см. по-долу отъ долния край на лопатката; измѣрванитѣ се намирали въ седеще положение. На основание на тѣзи данни Liharzik намира, че окржжностьта на гърдитѣ за всѣки единъ отъ първитѣ 6 периода се увеличава съ $3\,{}^{9}/_{34}$ см. (3·26 см.), въ слѣднитѣ послѣ тѣхъ 11 периода — съ по $1\,{}^{5}/_{34}$ см. (1·15 см.), а въ послѣднитѣ 6 периода отново гърдитѣ почватъ да растатъ бързо; въ всѣки единъ отъ послѣднитѣ периоди окржжностьта

на гърдитѣ се увеличава съ $5^{13}/_{24}$ см. (5·38 см.). Момичетата, по Liharzik-а, иматъ гърди на 1 см. по-малки отъ колкото момчетата; окрѫжностьта на гърдитѣ при раждане е равна на онази на главата, а именно срѣдно 35 см. Въ I-я отдѣлъ на моитѣ наблюдения е показано, какъ се смѣтатъ 23-тѣ периода на Liharzik-а изъ първитѣ 23 години отъ човѣшкия животъ. Обаче, както е извѣстно, гръдниятъ кошъ у различни народи расте различно; у нѣкои южни народи, които се развиватъ рано, гръдниятъ кошъ спира да расте по-рано, отколкото у други народи. Нѣкои автори мислятъ, че гръдниятъ кошъ едвамъ на 30—35-годишната възрасть свръшва своето развитие;[1]) това е вѣрно само за нѣкои народи. Първитѣ автори, като Liharzik, Quetellet и Цейзингъ, гледали да опрѣдѣлятъ законитѣ, по които върви развитието на хората; въ това си стремление тѣ само затъмнявали въпроса. Слѣдъ тѣзи трудове появява се подобенъ антропометрически трудъ и на руски езикъ. Д-ръ Виллямовски правилъ измѣрвания на дѣца отъ дѣтска и юношеска възрасть и резултатитѣ отъ своитѣ наблюдения издалъ подъ название: „Матерьялы для опредѣленія санитарнаго состоянія С-Петербур. Гимназій". Този авторъ измѣрилъ 1102 ученика-гимназисти, отъ които 1043 души били съвършено здрави; между дѣцата най-много били такива, които имали отъ 10 до 19-годишна възрасть. Виллямовски дохожда до заключение, че гърдитѣ най-силно растатъ въ годинитѣ отъ 13 до 17-годишната възрасть; този периодъ е и периодътъ на възмѫжалостьта. (Таб. № 1).

**Окрѫжность на гърдитѣ у рускитѣ гимназисти по Виллямовский.**

Таб. № 1.

| Години | Число на измѣренитѣ ученици | Срѣдна окрѫжность на гърдитѣ | Всѣкогодишно нарастване |
|---|---|---|---|
| 10 | 40 | 58·75 | 1·88 |
| 11 | 81 | 60·63 | |
| 12 | 150 | 62·54 | 1·91 |
| 13 | 149 | 64·18 | 1·64 |
| 14 | 178 | 67·15 | 2·97 |
| 15 | 161 | 70·52 | 3·37 |
| 16 | 132 | 73.21 | 2·69 |
| 17 | 78 | 76·35 | 3·14 |
| 18 | 48 | 74·12 | — 2·23 |
| 19 | 17 | 78·29 | 4·17 |

*Забѣл.* Измѣрванията сѫ правени на височина съ лъжичката и при обикновено дишане.

[1]) Гигіена Доброславина, т. I, ст. 40, Morache L. c. 79. Beaunis et Bouchard.

Книгата на д-ра Виллямовски излѣзнала въ 1866 г., а въ 1870 г. се появява въ „Медицинския вѣстникъ“ нова работа по тази тема отъ д-ра Веревкинъ подъ название: „Матерьялы для количественнаго опредѣленія физическаго развитія человѣка въ юношескомъ возрастѣ“. Той измѣрвалъ 136 ученика отъ фелдшерското училище на възрасть отъ 14 до 19 години. Д-ръ Веревкинъ заключава на основание на тѣзи си наблюдения, че окржжностьта на гърдитѣ се увеличава най-силно до 16—17-годишната възрасть, т. е. до настжпването на половата зрѣлость, а отъ тогава нарастването върви по-слабо, но за това пъкъ теглото на тѣлото започва да се увеличава по-скоро отъ тази възрасть. (Таб. № 2).

**Окржжность на гърдитѣ у фелдшер. ученици по д-ра Веревкинъ.**

Таб. № 2.

| Години | Число на наблюдаванитѣ | Окржжность на гърдитѣ горѣ и долу |
|---|---|---|
| 14 | 20 | 68 — 67 |
| 15 | 26 | 71 — 69 |
| 16 | 29 | 73 — 72 |
| 17 | 33 | 75 — 73 |
| 18 | 17 | 77·5 — 75 |
| 19 | 11 | 78·5 — 77 |

Числото на наблюденията у този авторъ е много малко и по тази причина неговитѣ заключения не могатъ да се считатъ за много вѣрни. По мнѣнието на сжщия авторъ съ растенето окржжностьта на гърдитѣ се приближава къмъ $^1/_2$ отъ ръста (височината).

Въ това врѣме се появили на английски езикъ нѣколко капитални работи, които се отличаватъ съ грамадния си материалъ. Тъй д-ръ Робертсъ[1]) ималъ около 10 хиляди измѣрвания отъ 9 до 21-годишната възрасть; часть отъ тѣхъ правилъ самъ, а по-голѣмата часть е събрана отъ други лица. Полученитѣ отъ него цифри сж помѣстени въ общата таблица на този отдѣлъ. Каррикъ Смитъ[2]) измѣрилъ 3695 момчета; той мѣрилъ гърдитѣ на височина съ бозкитѣ. На основание на своитѣ измѣрвания, той вади заключение, че окржжностьта на гърдитѣ е толкова по-голѣма за

[1]) Физическое развитіе и пропорціи человѣческаго тѣла д-ра Робертса. Журн. обозрѣніе В. М. Журн. 1877 г. стр. 100.

[2]) Военно-медицин. Журн. Журнал. Обозр. стр. 105. Замѣтки о развитіи и ростѣ мальчиковъ и молодыхъ людей между 13 и 20 годами Д-ра Каррика Смита. 1877 г.

извѣстна възрасть, колкото е по-голѣма и височината: при това при една и сжща височина, окржжностьта на гърдитѣ е толкова по-голѣма, колкото е по-старъ изслѣдуемиятъ. (Таб. № 3). Отъ тази таблица се вижда още, че за всички възрастни окржжностьта на гърдитѣ е по-малка отъ половината на височината. Величината, съ която надминава $^1/_2$ отъ височината (ръста) окржжностьта на гърдитѣ, е доста голѣма; тя се колебае между 2 и 5 дюйма (5 и 12·70 см.).

**Окржжность на гърдитѣ по д-ръ Каррика Смитъ.**

Табл. № 3.

| Ръстътъ въ дюйми | Число на изслѣдванията на възрасть | | | | | | | Окржжность на гърдитѣ въ дюйми | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | 13 г. | 14 г. | 15 г. | 16 г. | 17 г. | 18 г. | 19 г. | 13 г. | 14 г. | 15 г. | 16 г. | 17 г. | 18 г. | 19 г. |
| 51 | 1 | — | — | — | — | — | — | 23 00 | — | — | — | — | — | — |
| 52 | 1 | 1 | — | 2 | — | — | — | 24·00 | 24·5 | — | 24·62 | — | — | — |
| 53 | 9 | 4 | — | — | — | — | — | 24·36 | 23·75 | — | — | — | — | — |
| 54 | 64 | 42 | 5 | 1 | — | — | — | 24·45 | 24·73 | 24·55 | 22·5 | — | — | — |
| 55 | 120 | 125 | 18 | 3 | — | 2 | — | 24·48 | 24·74 | 25·27 | 26· | — | 25.5 | — |
| 56 | 102 | 185 | 35 | 9 | 2 | — | — | 24·67 | 25· | 25·06 | 26·89 | 24·62 | — | — |
| 57 | 115 | 170 | 48 | 30 | — | — | — | 25·13 | 25·46 | 25·78 | 26·40 | — | — | — |
| 58 | 57 | 131 | 46 | 47 | 5 | — | — | 25·48 | 25·72 | 26·12 | 26·76 | 27·55 | — | — |
| 59 | 47 | 89 | 85 | 62 | 13 | 1 | — | 25·82 | 26·16 | 26·48 | 27·14 | 27·7 | 26·5 | — |
| 60 | 18 | 87 | 81 | 82 | 6 | 2 | — | 25·80 | 26·62 | 26·95 | 27·56 | 28·25 | 30·25 | — |
| 61 | 8 | 34 | 76 | 115 | 37 | 3 | 4 | 26·43 | 26·95 | 27·37 | 28·09 | 28·49 | 28· | 29·5 |
| 62 | 4 | 22 | 66 | 116 | 55 | 12 | 4 | 26·22 | 26·56 | 27·92 | 28·20 | 28·61 | 28·8 | 29·31 |
| 63 | 1 | 29 | 57 | 146 | 77 | 24 | 9 | 26·50 | 27 95 | 28·17 | 28·54 | 29·28 | 29·5 | 29·58 |
| 64 | 3 | 18 | 37 | 117 | 82 | 28 | 15 | 27·33 | 28·54 | 28·70 | 29·1 | 29·53 | 29·9 | 30·02 |
| 65 | — | 3 | 26 | 72 | 69 | 21 | 21 | — | 27·83 | 29·15 | 29·14 | 29·68 | 30·43 | 30·05 |
| 66 | – | 4 | 8 | 43 | 48 | 27 | 14 | — | 29·5 | 29·43 | 29·73 | 29·97 | 30·26 | 30·41 |
| 67 | — | 1 | 7 | 29 | 26 | 12 | 11 | — | 29· | 29·89 | 30·78 | 31·16 | 30·12 | 31·05 |
| 68 | — | — | 6 | 10 | 18 | 11 | 8 | — | — | 29·66 | 31·57 | 30·01 | 30·07 | 31·22 |
| 69 | – | 1 | 3 | 9 | 7 | 5 | 6 | — | 29· | 31· | 30·36 | 31· | 31·9 | 31·71 |
| 70 | — | — | 1 | 2 | 3 | 4 | 2 | — | — | 29·5 | 31·37 | 31·41 | 32·19 | 29·25 |
| 71 | — | — | — | — | 1 | 1 | 3 | — | — | — | — | 31· | 29·75 | 30·92 |

*Заб.* 1 дюймъ е равенъ на 2·54 см.

Въ 1878 г. въ Русия се появява нова статия по този въпросъ на д-ра Зубковски подъ название: „Санитарное состоянiе Полоцкой военной гимназiи и гигiеническая ея обстановка.“[1]) Наблюденията на този авторъ се продължавали три години; той измѣрилъ въ това врѣме 150 ученика по единъ пжть, 142 уч. — по два пжти и 216 уч. — по три пжти. Ученицитѣ били на възрасть

[1]) Сборникъ сочиненiи по судебной медицинѣ, психiатрiй и т. д. 1878 г.

отъ 10—19 години. Въ своитѣ изслѣдвания той забѣлѣжилъ, че у дѣцата отъ училищна възрасть окръжностьта на гърдитѣ е по-малка отъ половината на височината; съ увеличаването на възрастьта тѣзи двѣ величини се приближаватъ. Обаче д-ръ Зубковски нищо не казва относително това, кога окръжностьта на гърдитѣ се изравнява или надминува $^1/_2$ отъ височината. Освѣнъ това той пише, че колкото е по-високъ единъ ученикъ, толкова по-слабо се развива неговото тѣло и особено гърдитѣ му. Послѣдното наблюдение противорѣчи на заключенията на прѣдидещия авторъ, Каррикъ Смитъ. Въ 1879 г. Котелманъ (Kotelmann) напечаталъ своитѣ наблюдения, които правилъ върху 515 гимназисти въ Хамбургъ. Окръжностьта на гърдитѣ той мѣрилъ на височина на бозкитѣ въ стоеще положение и при пуснати надолу ръцѣ. При това той взима три цифри: една — при дълбока експирация, друга — при дълбока инспирация и трета — при обикновена пауза. На основание полученитѣ данни той намира, че окръжностьта на гърдитѣ у неговитѣ ученици въ врѣме на пауза е по-голѣма отъ онази у дѣцата, които е измѣрялъ Quetelet. По мнѣнието на Котелмана, това се дължи на расовото различие и на условието, че хамбургскитѣ гимназисти правятъ гимнастика по-често. Що се отнася до годишнитѣ нараствания на гърдитѣ, този авторъ забѣлѣжилъ, че най-силно се развиватъ гърдитѣ между 14 и 15 година. Окръжностьта на гърдитѣ била обикновено по-малка отъ $^1/_2$-та на височината, но съ врѣме тѣзи величини се приближаватъ една къмъ друга; едвамъ на 19 година окръжностьта на гърдитѣ става равна на $^1/_2$ отъ височината.

Слѣдъ всички тѣзи трудове се появяватъ нови изслѣдвания; такива сѫ наблюденията на пр. Лесгафта (глед. общата таб.). Въ сѫщата година (1880) докторъ Грязновъ защитилъ дисертация, която е написана на тази тема. Той правилъ своитѣ изслѣдвания върху селяни отъ Череповецката околия (Новгородска губерния). Послѣ това въ руската литература се появили още двѣ работи отъ д-ритѣ Рума и Василиева. Послѣдниятъ авторъ отдава голѣма важность на разликата между гърдитѣ и $^1/_2$ отъ височината. Той намѣрилъ, че най-голѣмото нарастване на гърдитѣ за момичетата става въ годинитѣ 6—7, 9—10 и 12—13, т. е. въ годинитѣ които слѣдватъ слѣдъ спиране на височината. Василиевъ мисли, че растенето на гърдитѣ въ тѣзи години отива за смѣтка на спирането на ръста. Окръжностьта на гърдитѣ у селскитѣ момичета е по-голѣма отколкото у градскитѣ, а у градскитѣ момичета, за

годинитѣ, които прѣдшествуватъ и съвпадатъ съ настѫпването на половата зрѣлость, е по-голѣма отколкото у момчетата (по полученитѣ данни на Грязнова, Кетеле и Зубковски). У гимназиститѣ-момчета гърдитѣ за всички възрасти сѫ по-малки отколкото у момичетата. До 6 годишна възрасть окрѫжностьта на гърдитѣ у петербургскитѣ момичета е по-голѣма отъ 1/2 на височината, а отъ 7 години нагорѣ — по-малка. Намаленията вървятъ до 12-година, а слѣдъ тази възрасть гърдитѣ отново започватъ да растатъ по-бързо и да се приближаватъ къмъ 1/2 отъ ръста.

Табл. № 4.

| | Приютски момчета | | | Приютски момичета | | | Военна гимназия | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| На колко години | Срѣдна окрѫжн. на гърдитѣ | Всѣкогодишно нарастване | Числото на наблюдаванитѣ | Срѣдна окрѫжность на гърдитѣ | Всѣкогодишно нарастване | Число на наблюдаванитѣ | Срѣдна окрѫжность на гърдитѣ | Всѣкогодишно нарастване | Число на наблюденията |
| 4 | 54·0 | — | 8 | 51·2 | — | 5 | — | — | — |
| 5 | 54·6 | 0·6 | 8 | 52·9 | 1·7 | 10 | — | — | — |
| 6 | 55·0 | 0·4 | 22 | 53·2 | 0·3 | 13 | — | — | — |
| 7 | 57·4 | 2·4 | 36 | 55·0 | 1·8 | 27 | — | — | — |
| 8 | 58·8 | 1·4 | 52 | 56·3 | 1·3 | 37 | — | — | — |
| 9 | 60·7 | 1·9 | 45 | 57·3 | 1·0 | 59 | — | — | — |
| 10 | 62·0 | 1·3 | 35 | 58·6 | 1·3 | 32 | 62·7 | — | 7 |
| 11 | 64·0 | 2·0 | 34 | 59·8 | 1·2 | 27 | 65·3 | 2·6 | 15 |
| 12 | 67·2 | 3·2 | 11 | 62·6 | 2·8 | 15 | 66·8 | 1·5 | 39 |
| 13 | 67·8 | 0·6 | 5 | 63·3 | 0·7 | 5 | 70·1 | 3·3 | 70 |
| 14 | — | — | — | — | — | — | 72·7 | 2·6 | 64 |
| 15 | — | — | — | — | — | — | 76·9 | 4·2 | 60 |
| 16 | — | — | — | — | — | — | 81·1 | 4·2 | 54 |
| 17, 18 | — | — | — | — | — | — | 83·3 | 2.2 | 55 |

Отпослѣ на руски езикъ сѫ излѣзнали по този въпросъ още нѣкои трудове; въ 1881 год. д-ръ Нагорски напечаталъ статията „Объ отношеніи жизненной емкости легкихъ къ росту и вѣсу.“ Проф. Эристомъ изслѣдвалъ работници отъ Клинската фабрика и въ 1881 год. напечатилъ своитѣ наблюдения. По сѫщия въпросъ въ послѣдно врѣме сѫ писали и нѣкои други лѣкари. Д-ръ Дикъ въ своята дисертация, която защитилъ въ 1883 год., прѣдава резултатитѣ на своитѣ наблюдения. Въ отдѣла за измѣрванията на гърдитѣ, той съобщава, че измѣрванията сѫ правени

отпрѣдъ наравно съ бозкитѣ, а отзадъ метровиятъ ширитъ е лежалъ подъ долнитѣ краища на лопаткитѣ. Измѣрванията сѫ правени при спокойно дишане и при спуснати надолу рѫцѣ. Измѣрванитѣ дѣца сѫ отъ петербургскитѣ гимназии, отъ военнитѣ училища и отъ приютитѣ. Има измѣрени и момичета отъ институтитѣ, но тѣзи послѣднитѣ сѫ правени отъ фелдшерици по указанията на д-ръ Дика. У момичета, у които били развити млѣчнитѣ жлѣзи, измѣрванията сѫ правени тъй, че метърътъ минавалъ подъ грѫднитѣ жлѣзи. Въ табл. № 4 сѫ показани резултатитѣ на неговитѣ наблюдения. Излиза, че момичетата отъ приютитѣ иматъ по-слаби гърди отъ момчетата отъ сѫщитѣ заведения. Сѫщо тъй момчетата отъ военната гимназия иматъ по широки гърди отъ тѣзи, които сѫ отраснали въ приютитѣ. Силно развитие на гърдитѣ се забѣлѣжва у дѣцата отъ приютитѣ на 11. и 12. година, а у гимназиститѣ — отъ 12 до 17. година. При сравнение рускитѣ гимназисти съ гимназиститѣ на други народи Дикъ намѣрилъ, че най-обемисти сѫ гърдитѣ на английскитѣ момчета, които сѫ измѣрвани въ Оксфордъ въ училището Магдалина, послѣ тѣхъ идатъ рускитѣ (по измѣрванията на А. Дикъ) гимназисти, слѣдъ това хамбургскитѣ, по нататъкъ белгийскитѣ и най-насетнѣ съ най-малки гърди сѫ дѣцата, които е изучвалъ Liharzik въ Виена. Приютскитѣ дѣца въ Петербургъ иматъ по-широки гърди отъ дѣцата, които измѣряли Liharzik, Qetelet и Робертсъ. Даннитѣ, които получилъ А. Дикъ, се отличаватъ отъ онѣзи, които сѫ получвали други руски автори. Това обстоятелство донѣйдѣ се дължи на туй, че измѣрванията сѫ правени по разни начини, на различна височина и отъ разни автори. Ако дори прѣдположимъ, че всички изслѣдвачи сѫ мѣрили гърдитѣ по единъ способъ, което въ дѣйствителность не е било, то и тогава по мнѣнието на Толдта[1]) (Toldt), не щѣха да се получатъ еднакви резултати, само за туй, защото има дребулии въ способитѣ на изслѣдванията, които отъ различни автори се изпълняватъ различно. По тази причина А. Дикъ придава голѣмо значение на своитѣ си изслѣдвания, като такива, които сѫ правени при еднакви условия. Що се отнася до отношението на окрѫжностьта на гърдитѣ къмъ ръста, то този авторъ е забѣлѣжилъ, че у дѣцата съ малка височина (ръстъ) това отношение е по-голѣмо, отколкото у тѣхни връстници, но съ по-голѣмъ ръстъ. По-нататъкъ се вижда, че у четиригодишнитѣ дѣца окрѫжностьта на гърдитѣ е по-голѣма отъ

[1]) Дисертац. А. Дика, стр. 122.

$^1/_2$-та на ръста, но колкото дѣцата растатъ, толкозъ разликата се намалява и къмъ 10-та година окрѫжностьта на гърдитѣ у приютскитѣ дѣца става равна на $^1/_2$-та отъ ръста; у дѣца съ по-голѣмъ ръстъ това уравняване на гърдитѣ съ $^1/_2$-та отъ ръста става по-рано, а именно около 7-годишната възрасть. Понеже гимназиститѣ сѫ по-високи, то на 10-та година у тѣхъ окрѫжностьта на гърдитѣ е по-малка отъ $^1/_2$-та на ръста; отъ 11 до 15 година това намаление се намира въ еднаква степень; отъ послѣдната възрасть окрѫжностьта отново започва да се приближава къмъ $^1/_2$-та на ръста и на 16—17 година тѣзи двѣ величини обикновено ставатъ равни. Слѣдователно намѣреното до тукъ отъ д-ръ Дика подтвърждава мнѣнието на Котелманна и други автори, които твърдятъ, че въ извѣстна възрасть окрѫжностьта на гърдитѣ е по-малка отъ $^1/_2$-та на ръста и че това явление е чисто физиологическо и не излиза изъ прѣдѣлитѣ на нормалностьта. Това отношение на окрѫжностьта на гърдитѣ къмъ височината се продължава по Котелманна до 19-годишната възрасть, а по А. Дика до 17-годишната. По-горѣ се каза, че гимназиститѣ иматъ по-широки гърди отъ приютскитѣ дѣца; но това е относително само, защото ако се има прѣдъ видъ и височината на гимназиститѣ, то ще излѣзе, че дѣцата отъ приютитѣ иматъ по-обемисти гърди. И този авторъ е забѣлѣжилъ, че гърдитѣ растатъ бавно въ онѣзи години, въ които ръстътъ се увеличава бързо, и обратно.

Слѣдъ Дика се появили въ печатъ и други статии, които сѫ посветени на сѫщата тема, отъ д-ритѣ Н. Василевски[1]) А. Еккертъ,[2]) В. Матвѣевъ,[3]) Щербановъ,[4]) В. Василовъ[5]) и др.

Като завръшваме бѣлѣжкитѣ си по литературата, която ми е извѣстна, за развитието на гърдитѣ, ще трѣбва да се върнемъ малко назадъ, за да видимъ, какъ е вървѣло това дѣло въ втория лагеръ. Каза се по-горѣ, че много правителства обръщали голѣмо внимание, въ армиитѣ имъ да постѫпватъ здрави, добрѣ развити и яки момчета. Слѣдъ като д-ръ Гарцъ, елзасецъ, посочи възъ основа на своитѣ измѣрвания, че измѣрването на гърдитѣ е важенъ факторъ когато се рѣшава въпросътъ, дали извѣстенъ младежъ годенъ за войникъ, ние виждаме, че разнитѣ правителства малко по-малко започнаха да усвояватъ тази истина, и въ сегашно врѣме нѣма държава, която се смѣта за добрѣ уредена, да не практикува

---

[1]) Врачъ 1895 г., № 2 и 3; [2]) Врачъ 1894 г., № 24 и 25; [3]) Врачъ 1895 г., № 33 и 34; [4]) Журналъ общества охраненiи народнаго здоровья 1992 г., № 10; [5]) Врачъ 1899 г., № 4 и 5.

измѣрването на гърдитѣ при рекрутскитѣ набори. Ако нѣкои правителства не практикуватъ измѣрването на гърдитѣ, то е само за това, защото при многото новобранци и малкото лѣкари нѣма се физическа възможность да става това за всички. Методитѣ за измѣрването на гърдитѣ въ различни държави сѫ различни. Тъй въ Германия мѣрятъ гърдитѣ на линията, която минува прѣзъ бозкитѣ и при вертикални рѫцѣ; въ Швейцария и Австрия (по инструкциитѣ имъ) — подъ бозковата линия и съ хоризонтални рѫцѣ, а английскитѣ инструкции прѣдписватъ тѣзи измѣрвания да ставатъ надъ бозкитѣ и съ подигнати нагорѣ рѫцѣ; френцитѣ правятъ тѣзи измѣрения както англичанитѣ, но съ спуснати рѫцѣ. Повечето автори сѫ съгласни въ това, че ако окрѫжностьта на гърдитѣ е равна или по-голѣма отъ $^1/_2$-та на височината, то измѣрениятъ трѣбва да се смѣта за добрѣ развитъ.[1]) Гаммондъ прѣдлага за опрѣдѣление на окрѫжностьта на гърдитѣ да се мѣри разстоянието между бозкитѣ и получената цифра да се умножи на 4.

За нормална окрѫжность на гърдитѣ Морашъ прѣдлага, при височина 1·60 — 1·70 метра, 86·1 до 92·4 сантиметра; по пруската инструкция нормални гърди се смѣтатъ онѣзи, които иматъ окрѫжность не по-малко отъ 80 см., по Валлена — повече отъ 78·5 см., по Фогеля — 85·7 см., по австрийската инструкция — 85·5, а по Фетцера — 76 см.[2])

Въ 1861 год. Венсенъ е намѣрилъ, че при срѣденъ ръстъ 1·66 метра обиколката на гърдитѣ трѣбва да бѫде 89 сантиметра или съ 6 сантиметра да надминува $^1/_2$-та отъ ръста. Три години по-късно Бернщайнъ (Prag. med Woch. 1864, № 9) възъ основа на собственитѣ си изслѣдвания твърди, че ако обиколката на гърдитѣ е 78·52 см. или не прѣвишава съ 26 мм. половината отъ ръста, то това показва слабость и податливо тѣлосложение.

Изслѣдванията на руския лѣкарь Зееландъ показватъ, че обиколката на гърдитѣ и отношението ѝ къмъ ръста може положително да изясни, въ какво състояние се намира здравето на измѣрения. Зееланъ намѣрилъ, че

| | | при ръстъ | | половина отъ ръста | окрѫжность на гърдитѣ | разлика |
|---|---|---|---|---|---|---|
| а | хора съ слабо здраве . . . . | 1.64 м. | иматъ | 82 см. | 82·7 см. | или + 7 мм. |
| | „ съ силно „ . . . . | 1·61 „ | „ | 82 „ | 88·2 „ | + 62 „ |
| б | охтичави хора . . . . . . . . | 1·66 „ | „ | 83 „ | 83·1 „ | + 1 „ |
| | здрави хора отъ сѫщия ръстъ | 1·66 „ | „ | 83 „ | 89·2 „ | + 62 „ |

[1]) Военная гигiена проф. Доброславина, томъ I., стр. 45.
[2]) „ „ „ „ „ I., стр. 45.

Проф. Доброславинъ заключава, че трѣбва изобщо да се приематъ въ армията хора, у които обиколката на гърдитѣ надминува $^1/_2$ отъ височината съ не по-малко отъ 2 см., ако ръстътъ е 1·60 метра, и съ 1 см., ако ръстътъ е повече отъ 1·60 метра.[1]) Докторитѣ Зееландъ и Столяровъ, които сѫ изслѣдвали 4930 руски солдати, намиратъ, че при срѣдна височина 1·659 метра окрѫжностьта на гърдитѣ е 88·7 см., т. е. тя е по-голѣма отъ половината на ръста. Изслѣдванията на Capdevielle[2]), които сѫ напечатани въ дисертацията му (Paris, 1873 г.), подтвърдяватъ мнѣнието на горнитѣ два автора. При увеличението на европейскитѣ армии до максимумъ и въвождане на общата военна повиность стана невъзможно да се практикува тази формула на Зееланда и Столярова при рекрутскитѣ набори.

Отпослѣ мнозина автори сѫ оспорвали формулата на послѣднитѣ двама лѣкари; посочвали сѫ на обстоятелството, че измѣрванията имъ сѫ правени върху солдати, които сѫ служили нѣколко врѣме, прѣзъ което тѣ сѫ се развили въ гърди. Обаче това възражение не обезцѣнява мѣрката; и сега за сега пакъ по размѣритѣ на гърдитѣ сѫдятъ за състоянието на здравето и силата на хората. A. Laveran казва, че не е годенъ за солдатинъ онзи младежъ, който има обиколка на гърдитѣ си по-малка отъ 78 см. при срѣденъ и малъкъ ръстъ.[3])

Горнитѣ данни напълно подтвърдяватъ мнѣнието, че критериумътъ за годностьта на извѣстенъ младежъ за войникъ е обиколката на гърдитѣ при отсѫтствие на други недостатъци и болести.

Съ това завръшвамъ прѣдварителнитѣ свѣдения, които бѣха необходими, за да може да се направи по-нататъкъ едно сравнение съ даннитѣ, които се получиха при моитѣ измѣрвания за ученицитѣ отъ нашитѣ училища.

Изслѣдванитѣ ученици сѫ сѫщитѣ, за които споменахъ, когато говорихъ за окрѫжностьта на главата. (Вж. отдѣлъ I.).

Измѣрванията сѫ правени тъй, че метърътъ е дохождалъ тъкмо подъ бозкитѣ отпрѣдъ, а отзадъ около долнитѣ краища на лопаткитѣ, и се е намиралъ въ хоризонтално положение. При измѣряне на гърдитѣ, рѫцѣтѣ сѫ били спуснати надолу, и ученикътъ е стоялъ съ слѣпени крака отвѣсно. Този способъ има това прѣимущество прѣдъ подгръдния (souspectorale), че точкитѣ, прѣзъ които трѣбва

[1]) Военная Гигіена Laveran-а, стр. 26, рус. прѣводъ.
[2]) Курсъ Военной Гигіены, т. I, стр. 49. Доброславинъ.
[3]) Военная Гигіена A. Laveran-а, рус. прѣв., стр. 26.

да мине метровиятъ ширитъ, сж строго опрѣдѣлени. Неговитѣ неудобства сж, че понѣкога добрѣ развититѣ гръдни жлѣзи, гръдни мускули и увиснали лопатки прѣчатъ на точностьта на цифритѣ.

Момчетата отъ гимназията сж измѣрвани при експирация и инспирация, но въ настоещата работа влизатъ само тѣзи цифри, които сж получени при експирация. Дѣцата отъ отдѣленията сж мѣрени при свободно дишане.

У момичетата измѣрванията сж ставали, както у момчетата, съ твърдѣ малки изключения, и то тогазъ, когато млѣчнитѣ жлѣзи сж бивали малко или много развити; такива възрастни момичета съ развити млѣчни жлѣзи има само нѣколко; у тѣхъ при измѣрванията на гърдитѣ метровата лента е минувала подъ бозкитѣ.

Отъ 6-годишна възрасть сж измѣрени 107 момчета и 70 момичета. (Таб. № 5).

**Окржжность на гърдитѣ у 6 годишнитѣ дѣца.**

Таб. № 5.

| Окржжность на гърдитѣ | Число на наблюденията | | Окржжность на гърдитѣ | Число на наблюденията | |
|---|---|---|---|---|---|
| | Момчета | Момичета | | Момчета | Момичета |
| 49 см. | — | 1 | 57 см. | 13 | 5 |
| 50 „ | — | 2 | 58 „ | 7 | 4 |
| 51 „ | 4 | 7 | 59 „ | 13 | 1 |
| 52 „ | 2 | 8 | 60 „ | 3 | — |
| 53 „ | 5 | 11 | 61 „ | 1 | — |
| 54 „ | 17 | 11 | 62 „ | — | 1 |
| 55 „ | 16 | 10 | | | |
| 56 „ | 26 | 9 | Всичко | 107 | 70 |

Срѣдната окржжность на гърдитѣ за момчетата е 55·94 см., а за момичетата — 54·30 см.; разликата е 1·64 см., т. е. гърдитѣ на момчетата въ окржжность сж по-голѣми въ сравнение съ гърдитѣ на момичетата отъ сжщата възрасть съ 1·64 см.

Общата за двата пола окржжность е 55·21 см.

Отъ 7-годишна възрасть сж измѣрени 296 момчета и 231 момичета, табл. № 6. Срѣдната окржжность на гърдитѣ у момчетата е 56·78 см., а у момичетата 54·84 см. Слѣдователно момчетата иматъ обиколка на гърдитѣ по-голѣма отъ онази у момичетата отъ сжщата възрасть съ 1·94 см.

Общата за двата пола отъ 7-годишна възрасть окржжность на гърдитѣ е 55·93 см. У момчетата за тази година гърдитѣ сж се увеличили въ окржжность съ 0·84 см., а у момичетата съ 0·54 см.

**Окрѫж. на гърдитѣ у 7 г-нитѣ дѣца.**

Таб. № 6.

| Окрѫжность на гърдитѣ | Число на наблюденията | |
|---|---|---|
| | Момчета | Момичета |
| 49 см. | — | 1 |
| 50 „ | 2 | 2 |
| 51 „ | 6 | 11 |
| 52 „ | 6 | 28 |
| 53 „ | 16 | 33 |
| 54 „ | 24 | 32 |
| 55 „ | 37 | 34 |
| 56 „ | 52 | 38 |
| 57 „ | 54 | 20 |
| 58 „ | 47 | 19 |
| 59 „ | 29 | 4 |
| 60 „ | 19 | 4 |
| 61 „ | 14 | 2 |
| 62 „ | 5 | 2 |
| 63 „ | 4 | 1 |
| 68 „ | 1 | — |
| Всичко | 296 | 231 |

**Окрѫж. на гърдитѣ у 8 г-нитѣ дѣца.**

Таб. № 7.

| Окрѫжность на гърдитѣ | Число на наблюденията | |
|---|---|---|
| | Момчета | Момичета |
| 48 см. | — | 1 |
| 50 „ | — | 5 |
| 51 „ | 3 | 9 |
| 52 „ | 7 | 14 |
| 53 „ | 8 | 12 |
| 54 „ | 18 | 41 |
| 55 „ | 21 | 49 |
| 56 „ | 46 | 52 |
| 57 „ | 54 | 47 |
| 58 „ | 39 | 31 |
| 59 „ | 64 | 25 |
| 60 „ | 40 | 18 |
| 61 „ | 27 | 6 |
| 62 „ | 19 | 4 |
| 63 „ | 6 | — |
| 64 „ | 4 | — |
| 65 „ | 5 | — |
| 66 „ | 5 | — |
| 67 „ | 1 | — |
| 70 „ | 1 | — |
| Всичко | 368 | 314 |

Отъ осмогодишна възрасть сѫ измѣрени 368 момчета и 314 момичета, таб. № 7. Срѣдната окрѫжность на гърдитѣ у момчетата е 58·20 см., а у момичетата 56·08 см. Общата срѣдна окрѫжность на гърдитѣ за двата пола отъ тази възрасть е 57·22 см. Момчетата иматъ (въ окрѫжность) по-голѣми гърди отъ момичетата съ 2·12 см. Отъ 7-та до 8-та година у момчетата обиколката на гърдитѣ е порасналa съ 1·42 см., а у момичетата съ 1·24 см.

Отъ 9-годишна възрасть сѫ измѣрени 320 момчета и 268 момичета, таб. № 8.

**Окрѫжностьта на гърдитѣ у 9-годишнитѣ дѣца.**

Таб. № 8.

| Окрѫжность на гърдитѣ | Число на наблюденията | | Окрѫжность на гърдитѣ | Число на наблюденията | |
|---|---|---|---|---|---|
| | Момчета | Момичета | | Момчета | Момичета |
| 51 | 1 | 3 | 61 | 53 | 11 |
| 52 | 1 | 3 | 62 | 29 | 12 |
| 53 | 3 | 8 | 63 | 29 | 3 |
| 54 | 4 | 21 | 64 | 9 | 2 |
| 55 | 7 | 24 | 65 | 7 | — |
| 56 | 19 | 37 | 66 | 4 | — |
| 57 | 26 | 54 | 67 | 2 | — |
| 58 | 33 | 37 | 68 | 1 | — |
| 59 | 39 | 32 | 69 | 1 | — |
| 60 | 52 | 21 | | | |

Срѣдната окржжность на гърдитѣ за момчетата е 59·80 см., а за момичетата 57·32 см. Общата срѣдна окржжность на гърдитѣ за двата пола е 58·28 см. Гърдитѣ у момчетата за тази година сж порасвали съ 1·60 см., а у момичетата съ 1·24 см. Гърдитѣ на момчетата сж по-голѣми отъ гърдитѣ на момичетата съ 2·48 см.

Отъ 10-годишна възрасть сж измѣрени 262 момчета и 251 момичета. (Табл. № 9).

**Окржжностьта на гърдитѣ у 10-годишнитѣ дѣца.**

Таб. № 9.

| Окржжность на гърдитѣ въ сантиметри | Число на наблюденията | |
|---|---|---|
| | Момчета | Момичета |
| 42 | 1 | — |
| 44 | 1 | — |
| 46 | — | 1 |
| 48 | 1 | — |
| 50 | — | 2 |
| 51 | 1 | — |
| 52 | 2 | — |
| 53 | 1 | 3 |
| 54 | — | 7 |
| 55 | 2 | 13 |
| 56 | 6 | 19 |
| 57 | 11 | 29 |
| 58 | 18 | 35 |
| 59 | 17 | 35 |
| 60 | 34 | 28 |
| 61 | 41 | 28 |
| 62 | 34 | 18 |
| 63 | 23 | 13 |
| 64 | 24 | 9 |
| 65 | 23 | 4 |
| 66 | 8 | 4 |
| 67 | 4 | 2 |
| 68 | 5 | 1 |
| 69 | 2 | — |
| 73 | 2 | — |
| 75 | 1 | — |

**Окржжностьта на гърдитѣ у 11-годишнитѣ дѣца.**

Таб. № 10.

| Окржжность на гърдитѣ въ сантиметри | Число на наблюденията | |
|---|---|---|
| | Момчета | Момичета |
| 51 | 2 | 1 |
| 53 | 1 | — |
| 54 | — | 1 |
| 55 | — | 5 |
| 56 | 1 | 6 |
| 57 | 3 | 16 |
| 58 | 6 | 16 |
| 59 | 12 | 12 |
| 60 | 25 | 20 |
| 61 | 26 | 18 |
| 62 | 23 | 17 |
| 63 | 20 | 8 |
| 64 | 23 | 4 |
| 65 | 19 | 5 |
| 66 | 10 | 6 |
| 67 | 11 | 4 |
| 68 | 4 | — |
| 69 | 5 | — |
| 70 | 4 | — |
| 71 | 3 | 1 |
| 72 | — | 2 |

Срѣдната окржжность на гърдитѣ у 10-годишнитѣ момчета е 61·46 см., а у момичетата е 59·50 см. Общата срѣдна за двата пола е: 60·50 см. Прѣзъ тази година обиколката на гърдитѣ у момчетата се е увеличила съ 1·66 см., а у момичетата съ 2·18 см.

Разликата между гърдитѣ на момчетата и момичетата е 1·94 см.

Отъ 11-годишнитѣ ученици измѣрвани сѫ 198 момчета и 142 момичета (Таб. № 10). Срѣдната окрѫжность на гърдитѣ за момчетата отъ тъзи възрасть е 62·67 см., а за момичетата — 60·78 см. Общата окрѫжность на гърдитѣ за двата пола е 61·87 см. Прѣзъ тази година обиколката на гърдитѣ у момчетата е пораснала съ 1·21 см., а у момичетата — съ 1·89 см. Гърдитѣ на момчетата сѫ по-голѣми отъ гърдитѣ на момичетата съ 1·89 см.

Отъ 12-годишната възрасть сѫ измѣрвани 141 момчета и 81 момичета. (Таб. № 11).

**Окрѫжность на гърдитѣ у 12-годишнитѣ ученици.**

Таб. № 11.

| Окрѫжность на гърдитѣ въ сантиметри | Число на наблюденията | | Окрѫжность на гърдитѣ въ сантиметри | Число на наблюденията | |
|---|---|---|---|---|---|
| | Момчета | Момичета | | Момчета | Момичета |
| 48 | 1 | — | 63 | 15 | 8 |
| 49 | — | 1 | 64 | 20 | 2 |
| 51 | 2 | — | 65 | 13 | 8 |
| 52 | — | 1 | 66 | 11 | 2 |
| 53 | — | 1 | 67 | 13 | 3 |
| 54 | 2 | — | 68 | 7 | 2 |
| 56 | 2 | 1 | 69 | 3 | — |
| 57 | 4 | 8 | 70 | 3 | 2 |
| 58 | — | 8 | 71 | 5 | 1 |
| 59 | 3 | 5 | 72 | 1 | — |
| 60 | 7 | 8 | 74 | 1 | — |
| 61 | 15 | 8 | 75 | — | 1 |
| 62 | 13 | 11 | | | |

Срѣдната окрѫжность на гърдитѣ за момчетата отъ тази възрасть е 63·66 см, а за момичетата — 61·45 см. Разликата между тѣзи двѣ величини е 2·21 см., и тя показва, съ колко сантиметра обиколката на гърдитѣ у момчетата е по-голѣма отъ онази у момичетата. За тази година гърдитѣ сѫ пораснали у момчетата съ 0·99 см., а у момичетата 0·67 см. Слѣдователно прѣди 12-та година гърдитѣ сѫ пораснали много малко. Общата за двата пола обиколка на гърдитѣ е 62·85 см.

Отъ 13-годишнитѣ дѣца сѫ измѣрвани 109 момчета и 29 момичета. Срѣдната окрѫжность на гърдитѣ за момчетата отъ тази възрасть е 66·02 см., а за момичетата 64·70 см. Слѣдователно първитѣ иматъ по-обемисти гърди съ 1·32 см. отъ вторитѣ. Прѣзъ тази година обиколката на гърдитѣ у момчетата се е увеличила съ 2·36 см., а у момичетата — съ 3·25 см. Общата окрѫжность за двата пола отъ тази възрасть е 65·73 см. (Таб. № 12).

**Окрӑжность на гърдитѣ у 13-годишнитѣ ученици.**

Таб. № 12.

| Окрӑжность на гърдитѣ въ сантиметри | Число на наблюденията | | Окрӑжность на гърдитѣ въ сантиметри | Число на наблюденията | |
|---|---|---|---|---|---|
| | Момчета | Момичета | | Момчета | Момичета |
| 52 | — | 1 | 67 | 10 | 2 |
| 56 | 1 | 1 | 68 | 9 | 3 |
| 57 | 1 | — | 49 | 8 | 2 |
| 58 | 4 | 1 | 70 | 7 | — |
| 59 | 3 | — | 71 | 6 | 1 |
| 60 | 4 | 3 | 72 | 3 | 1 |
| 61 | 6 | 1 | 73 | 2 | — |
| 62 | 5 | 1 | 74 | 1 | 1 |
| 63 | 6 | 5 | 75 | 1 | — |
| 64 | 11 | 1 | 76 | 2 | 1 |
| 65 | 9 | 2 | 77 | 1 | — |
| 66 | 8 | 2 | 80 | 1 | — |

Отъ 14-годишнитѣ дѣца измѣрвани сӑ 91 момчета и 13 момичета (Таб. № 13). Срѣдната окрӑжность на гърдитѣ у момчетата е 68.65 см., а у момичетата 65·73 см.

**Окрӑжность на гърдитѣ у 14-годишнитѣ дѣца.**

Таб. № 13.

| Окрӑжность на гърдитѣ въ сантиметри | Число на наблюденията | | Окрӑжность на гърдитѣ въ сантиметри | Число на наблюденията | |
|---|---|---|---|---|---|
| | Момчета | Момичета | | Момчета | Момичета |
| 56 | — | 1 | 71 | 5 | |
| 60 | 2 | 1 | 72 | 8 | 1 |
| 61 | 4 | 1 | 73 | 4 | — |
| 62 | 1 | — | 74 | 4 | — |
| 63 | 8 | 1 | 75 | 1 | 1 |
| 64 | 7 | — | 76 | 2 | — |
| 65 | 6 | 1 | 77 | 3 | — |
| 66 | 4 | 1 | 79 | 1 | — |
| 67 | 8 | 3 | 80 | 2 | — |
| 68 | 9 | 1 | 81 | 1 | — |
| 69 | 6 | — | 82 | 1 | — |
| 70 | 3 | 1 | | | |

Общата окрӑжность на гърдитѣ за двата пола отъ тази възрасть е 68·33 см. Прѣзъ тази година обиколката но гърдитѣ се е увеличила у момчетата съ 2·63 см., а у момичетата — съ 1·03 см. Момчетата и въ тази възрасть иматъ по-голѣми гърди отъ момичетата съ 2·92 см.

Всичкитѣ до тукъ изслѣдвани дѣца сӑ почти изключително отъ отдѣленията, а отъ 15 и по-нагорѣ години ученицитѣ сӑ изъ гимназията.

Въ таб. 14 сж показани резултатитѣ отъ измѣрванията за ученици отъ 15 до 21-годишна възрасть, и то изключително за момчета.

**Окржжность на гърдитѣ у дѣцата отъ 15 до 21-годишна възрасть.**

Таб. № 14.

| Окржжность на гърдитѣ въ сантиметри | Число на наблюденията отъ | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | 15 год. | 16 год. | 17 год. | 18 год. | 19 год. | 20 год. | 21 год. |
| 60 | 1 | — | — | — | — | — | — |
| 61 | 2 | 1 | — | — | — | — | — |
| 62 | 2 | — | — | — | — | — | — |
| 63 | — | — | — | — | — | — | — |
| 64 | 3 | 1 | | — | — | — | — |
| 65 | 2 | 2 | 1 | — | — | — | — |
| 66 | 7 | 2 | — | — | — | — | — |
| 67 | 4 | — | 1 | — | — | — | — |
| 68 | 3 | 2 | 1 | — | — | — | — |
| 69 | 4 | 3 | 1 | — | — | — | — |
| 70 | 6 | 4 | 2 | — | — | — | — |
| 71 | 2 | 4 | 5 | 1 | 1 | — | — |
| 72 | 13 | 12 | 7 | 1 | — | 1 | — |
| 73 | 7 | 7 | 4 | — | — | — | — |
| 74 | 6 | 4 | 6 | 5 | 2 | — | — |
| 75 | 4 | 6 | 3 | 7 | 1 | — | — |
| 76 | 4 | 10 | 7 | 1 | 2 | — | — |
| 77 | 3 | 11 | 5 | 7 | — | 1 | — |
| 78 | 4 | 3 | 3 | 2 | — | 2 | — |
| 79 | 3 | 6 | 7 | 4 | 2 | — | — |
| 80 | 1 | 7 | 8 | 2 | — | — | 1 |
| 81 | 4 | 10 | 7 | 3 | 5 | 2 | 3 |
| 82 | 1 | 3 | 5 | 5 | 3 | 2 | 1 |
| 83 | 1 | 2 | 6 | 3 | 3 | 1 | 1 |
| 84 | — | 5 | 3 | 4 | 1 | 2 | — |
| 85 | — | 6 | 3 | 2 | — | 2 | 1 |
| 86 | — | — | 4 | 4 | 1 | 2 | 2 |
| 87 | 1 | 1 | 1 | 1 | 3 | 1 | — |
| 88 | 2 | — | — | — | 1 | — | — |
| 89 | — | — | — | — | — | — | — |
| 90 | — | — | — | — | 1 | — | 1 |
| 91 | — | — | — | — | — | — | 1 |
| 98 | — | — | 1 | 1 | — | — | — |

Срѣднитѣ окржжности на гърдитѣ у момчетата отъ

| 15 год. | 16 год. | 17 год. | 18 год. | 19 год. | 20 год. | 21 год. е |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 72·30 см. | 76·13 см. | 76·76 см. | 79·57 см. | 81·28 см. | 81·93 см. | 84·18 см. |

Слѣдователно обиколката на гърдитѣ за 15-та година е порасналa съ 3·65 см., за 16-та година — съ 3·83 см., за 17-та година — съ 0·63 см., за 18-та година — съ 2·81 см., за 19-та година — съ 1·71 см., за 20-та година — съ 0·65 см. и за 21-та година — съ 2·25 см. Ако сравнимъ цифритѣ, които се получватъ

за срѣдната окрѫжность на гърдитѣ, съ цифритѣ, които показватъ, съ колко сантиметра се увеличва обиколката на гърдитѣ за разнитѣ години, то ще видимъ (Таб. № 15), че прѣзъ 7, 12, 17 и 20 години гърдитѣ сѫ пораснали много малко; най-силно увеличение на обиколката на гърдитѣ у момчетата е станало въ врѣмето отъ 13 до 17 год. Сѫщо гърдитѣ сѫ расли бързо и 18 и 21 година. У момичетата бързо растение на гърдната обиколка се забѣлѣзва прѣзъ 13-та година. Независимо отъ това момичетата иматъ по тѣсни гърди отъ момчетата (отъ 1·32—2·92 см.). Послѣдното заключение е вѣрно за момичетата на възрасть отъ 6 до 14 години. Какъ се развиватъ гърдитѣ у момичетата отъ по-голѣма възрасть, намъ е неизвѣстно, понеже за тѣхъ нѣмаме още никакви измѣрвания. Подобни на нашитѣ резултати е получилъ и д-ръ А. Дикъ, който е изучвалъ развитието на гърдитѣ у момичетата отъ Петербургскитѣ приюти.[1])

Таб. № 15.

| Възрасть | Момчета | | | Момичета | | | Съ колко момичетата иматъ гърди по-голѣми отъ момичетата |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Срѣдна окрѫжность на гърдитѣ въ сантиметри | Годишно нараствание на гърдитѣ въ сантиметри | Число на изслѣдванитѣ ученици | Срѣдна окрѫжность на гърдитѣ въ сантиметри | Годишно нарастване на гърдитѣ въ сантиметри | Число на наслѣдванитѣ момичета | |
| 6 | 55·94 | — | 107 | 54·30 | — | 70 | 1·64 |
| 7 | 56·78 | 0·84 | 296 | 54·84 | 0·54 | 231 | 1·94 |
| 8 | 58·20 | 1·42 | 368 | 56·08 | 1·24 | 314 | 2·12 |
| 9 | 59·80 | 1·60 | 320 | 57·32 | 1·24 | 268 | 2·48 |
| 10 | 61·46 | 1·66 | 262 | 59·50 | 2·18 | 251 | 1·94 |
| 11 | 62·67 | 1·21 | 198 | 60·78 | 1·28 | 142 | 1·89 |
| 12 | 63·67 | 1·00 | 141 | 61·45 | 0·67 | 81 | 2·21 |
| 13 | 66·02 | 2·36 | 109 | 64·70 | 3·25 | 28 | 1·32 |
| 14 | 68·65 | 2 63 | 91 | 65·73 | 1·03 | 13 | 2·92 |
| 15 | 72·30 | 3·65 | 91 | | | | |
| 16 | 76·13 | 3·83 | 112 | | Всичко | 1399 | |
| 17 | 76·76 | 0·63 | 92 | | | | |
| 18 | 79·57 | 2·81 | 54 | | | | |
| 19 | 81·28 | 1·71 | 26 | | | | |
| 20 | 81·93 | 0·65 | 16 | | | | |
| 21 | 84·18 | 2·25 | 11 | | | | |
| | | Всичко | 2294 | | | | |

Не безъ интересъ сѫ и даннитѣ, които се получватъ отъ сравнението на обиколката на гърдитѣ съ онази на главата. Въ таб. № 16 сѫ показани, отъ всѣка възрасть по колко момчета или момичета има съ гърди, които въ окрѫжность надминуватъ обиколката на главата съ извѣстно число сантиметра. Въ нея таблица ясно се

[1]) Диссертація А. Дика стр. 119.

вижда, какъ главата отъ начало въ младата възрасть съвсѣмъ малко се различава въ обиколката си отъ гърдитѣ, а съ увеличване на годишнитѣ и окрѫжностьта на гърдитѣ все по-бързо и по-бързо расте и се отдалечава отъ онази на главата. Тъй напр. между дѣцата отъ 6-годишна възрасть има 48 на 100-тѣ такива, у които гърдитѣ надминуватъ главата съ 0—4 см., когато между 10-годишнитѣ дѣца съ такива гърди се срѣщатъ едвамъ 4 (като се смѣта на 100 дѣца), а у 14-годишнитѣ и у по-възрастнитѣ — такива гърди съвсѣмъ нѣма. У 20-годишнитѣ момчета обиколката на гърдитѣ надминува онази на главата най-малко съ 15 см. За да може да се има ясно прѣдставление за размѣритѣ на гърдитѣ важно е, да се знае, въ какво отношение се намиратъ гърдитѣ къмъ половината отъ височината. Въ началото на настоещия трудъ посочихме, че по-голѣмата часть отъ авторитѣ, които сѫ изучвали този въпросъ, сѫ съгласни да считатъ за добрѣ развити онѣзи момчета, у които обиколката на гърдитѣ надминува половината отъ височината или е равна неи. Това правило е вѣрно за дѣцата, които сѫ на възрасть до 7—10 години, а слѣдъ тази възрасть гърдитѣ закъснѣватъ въ развитието си; послѣ 17-та година (по А. Дика) или 19. год. (по Котелманна) гърдитѣ отново се приближаватъ и ставатъ равни или по-голѣми отъ половината на ръста.

Таб. № 16.

| Съ колко сантиметра гърдитѣ сѫ по-голѣми отъ главата | Число на наблюдаванитѣ случаи | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Момчета отъ години | | | | | | | | | | | | | | | | Момичета отъ години | | | | | | | | |
| | 6 | 7 | 8 | 9 | 10 | 11 | 12 | 13 | 14 | 15 | 16 | 17 | 18 | 19 | 20 | 21 | 6 | 7 | 8 | 9 | 10 | 11 | 12 | 13 | 14 |
| до 0 см. | 1 | 2 | — | — | — | — | 3 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 4 | 2 | 1 | 2 | — | — | — | — |
| Отъ 0 до 5 см. | 48 | 87 | 69 | 27 | 11 | 6 | 4 | 3 | — | — | — | — | — | — | — | — | 41 | 96 | 73 | 35 | 21 | 11 | 3 | 1 | — |
| „ 5 „ 10 „ | 53 | 187 | 240 | 192 | 108 | 59 | 28 | 17 | 9 | 4 | 1 | — | — | — | — | — | 27 | 120 | 213 | 196 | 145 | 72 | 28 | 6 | 3 |
| „ 10 „ 15 „ | 5 | 19 | 55 | 97 | 130 | 111 | 74 | 42 | 31 | 17 | 6 | 2 | — | — | — | — | 2 | — | 26 | 35 | 60 | 49 | 42 | 11 | 4 |
| „ 15 „ 20 „ | — | 1 | 4 | 4 | 12 | 21 | 30 | 40 | 33 | 30 | 22 | 20 | 5 | 2 | 1 | — | — | — | — | — | 2 | 10 | 7 | 8 | 5 |
| „ 20 „ 25 „ | — | — | — | — | 1 | 1 | 2 | 6 | 15 | 26 | 49 | 30 | 24 | 6 | 4 | 2 | — | — | — | 1 | 1 | — | 1 | 3 | 1 |
| „ 25 „ 30 „ | — | — | — | — | — | — | — | 1 | 3 | 11 | 31 | 30 | 16 | 13 | 7 | 5 | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| „ 30 „ 35 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 2 | 3 | 9 | 8 | 5 | 4 | 4 | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| „ 35 „ 50 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | — | 1 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |

Въ табл. № 17 сѫ помѣстени много интересни данни; въ всѣка графа сѫ показани, по колко процента има на сто дѣца такива, у които обиколката на гърдитѣ е по-голѣма, равна и по-малка отъ половината на ръста.

Табл. № 17.

| Възрасть | Число на наблюденията въ % | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | Момчета | | | Момичета | | |
| | Съ по-голѣми отъ 1/2 на ръста гърди | Съ равни на 1/2 на ръста гърди | Съ по-малки отъ 1/2 на ръста гърди | Съ по-голѣми отъ 1/2 на ръста гърди | Съ равни на 1/2 на ръста гърди | Съ по-малки отъ 1/2 на ръста гърди |
| 6 | 27·6% | 11·4% | 61·0% | 52·8% | 10·0% | 37·2% |
| 7 | 36·2% | 10·5% | 53·3% | 65·5% | 7·3% | 27·2% |
| 8 | 48·2% | 7·4% | 44·4% | 77·2% | 6·1% | 16·7% |
| 9 | 63·0% | 7·3% | 29·7% | 86·2% | 3·6% | 10·2% |
| 10 | 66·9% | 5·1% | 28·0% | 88·5% | 1·6% | 9·9% |
| 11 | 78·4% | 2·0% | 19·[illegible]% | 95·7% | 1·4% | 2·9% |
| 12 | 76·7% | 7·0% | 16·3% | 91·3% | 1·2% | 7·5% |
| 13 | 11·2% | 2·8% | 86·0% | 14·2% | — | 85·8% |
| 14 | 3·3% | 2·2% | 91·5% | 7·1% | — | 92·9% |
| 15 | 7·1% | 2·1% | 90·8% | — | — | — |
| 16 | 7·7% | 2·5% | 89·8% | — | — | — |
| 17 | 10·6% | 1·0% | 88·4% | — | — | — |
| 18 | 16·6% | 3·7% | 79·7% | — | — | — |
| 19 | 22·2% | 7·4% | 70·4% | — | — | — |
| 20 | 30·7% | — | 69·3% | — | — | — |
| 21 | 27·2% | 3·0% | 63·8% | — | — | — |

Въ първата колона сж онѣзи, у които обиколката на гърдитѣ е по-голѣма отъ 1/2-та на ръста. Отъ 6-та година до 13-та година числото на момчетата съ гърди, които сж по-голѣми отъ 1/2-та на ръста, расте: на 6-та година такива момчета има 27·6 на стотѣ, а на 12 година — 76·7% (78·4%). Между момичетата на 6 години има 52·8% съ такива гърди, а на 12-година този процентъ се увеличава до 91·3% (95·7%). На 13—14-годишната възрасть отведнажъ височината нараства до толкова, че тоя процентъ пада до 3·3%. Отъ 14-годишната възрасть отново гърдитѣ започватъ да растатъ по-скоро въ сравнение съ ръста и за това процентътъ на широкитѣ гърди въ сравнение съ ръста се увеличава. Между 20-годишнитѣ момчета има 30·7% съ гърди, обиколката на които е по-голѣма отъ 1/2-та на ръста, а у останалитѣ гърдитѣ сж по-тѣсни. Сжщото явление се забѣлѣжва и срѣди момичетата, само че у тѣхъ процентътъ на онѣзи, които иматъ обиколка на гърдитѣ си по-голѣма отъ 1/2-та на ръста, е много по-високъ; това значи, че момичетата, въ сравнение съ височината си иматъ по-широки гърди отколкото момчетата. Тъй напр. между 12-годишнитѣ момчета съ по-голѣми гърди има 76·7%, а момичета 91·3%;

това нѣщо се забѣлѣжва и въ другитѣ възрасти. Излазя, че момичетата сѫ много по-низки и за това, макаръ относителната обиколка на гърдитѣ у тѣхъ да е по-малка отколкото у момчетата, все пакъ абсолютната широчина на гърдитѣ у първитѣ е по-голѣма отколкото у вторитѣ. Въ тази таблица се вижда още, че обиколката на гърдитѣ у българскитѣ ученици-момчета става равна на $^1/_2$-та отъ височината срѣдно на 7—8-годишна възрасть; до 13-та година обиколката на гърдитѣ е по-голѣма отъ $^1/_2$-та на ръста, а слѣдъ това гърдитѣ оставатъ назадъ отъ височината и даже на 20-та година не ставатъ равни на $^1/_2$ отъ ръста. Слѣдователно казаното отъ Котелманна за нѣмцитѣ (хамбургскитѣ ученици) и отъ д-ра Дика за руситѣ (петербургски ученици) не се срѣща съ резултатитѣ, които азъ получихъ за тукашнитѣ ученици. Гърдитѣ у руситѣ и у нѣмцитѣ се развиватъ по-скоро, и за това още на 17—19-годишната възрасть тѣ ставатъ равни на $^1/_2$ отъ ръста. За туй пъкъ въ тѣзи цифри забѣлѣжваме друга особеность; по даннитѣ на горнитѣ два автора: Котелманна и Дика, у дѣцата, които сѫ тѣ изучавали отъ 7 или 10-та година, ръстътъ започва да расте бързо и надминува обиколката на гърдитѣ, — когато у нашитѣ дѣца до 13-та година ръстътъ расте по-бавно отъ гърдитѣ, и слѣдъ това се започва бързото увеличение на височината. Интересно е, че у момчетата и у момичетата това начало на бързото растене въ височина въ ущърбъ на обиколката на гърдитѣ, настѫпва едноврѣменно. Въ табл. № A. сѫ цитирани цифритѣ, които сѫ получили разни автори за окрѫжностьта на гърдитѣ у разни народи. Отъ сѫщата таблица се вижда че най-многобройни сѫ изслѣдванията, които е направилъ д-ръ Roberts (тѣ възлизатъ до 9842). Слѣдъ тѣхъ идатъ моитѣ измѣрвания, които сѫ правени у 2294 дѣца-ученици. Останалитѣ автори иматъ по-малъкъ материалъ. Обиколката на гърдитѣ у дѣцата отъ българскитѣ (софийски) училища заима по голѣмината си едно отъ прѣдпослѣднитѣ мѣста. Само дѣцата, които е измѣрвалъ Лесгафтъ отъ двѣ руски заведения иматъ гърди, които сѫ по-малки въ окрѫжность отъ гърдитѣ на софийскитѣ ученици. Въ сѫщитѣ измѣрвания на казания авторъ се забѣлѣжва и тази особеность, че като се почне отъ 10-годишна възрасть, гърдитѣ ежегодно сѫ се увеличвали все съ по-голѣма и по-голѣма величина; тъй върви до 17 и 18-та година, а въ тѣзи послѣднитѣ години обиколката на гърдитѣ се е увеличила едвамъ съ 0·2 и 0·3 см. Подобно спиране на растенето на гърдитѣ се забѣлѣжва и при моитѣ наблюдения у тукашнитѣ ученици. Белгийцитѣ по измѣрванията, които е правилъ Quetelet, сѫщо иматъ по-малки гърди отъ гърдитѣ на тукашнитѣ български ученици.

## Таблица А.

### Окржжность на гърдитѣ у момчета отъ 6 до 21 год. отъ различни мѣста и народности въ сантиметри.

| Възрасть | Нашитѣ измѣрвания | | А. Дикъ | | | | Лесгафтъ | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Момчета отъ соф. осн. училища и гимназии | Годишно увелич. на гърдитѣ (окржжн.) | Здрави момчета отъ Петербург. приюти | Годишно увеличение на окржжн. на гърдитѣ | Възпитаници отъ I-та С.-Петерб. воен. гимн. | Годишно увеличение на окржжн. на гърдитѣ | II С.-Петерб. военна гимназия 1877 год. | Годишно увеличение на гръдната обиколка | I учебно заведение 1880 год. | Годишно увеличение на гръдната обиколка | II учебно заведение 1880 год. | Годишно увеличение на гръдната обиколка |
| 4 г. | — | — | 54·0 | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 5 „ | — | — | 54·6 | 0·6 | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 6 „ | 55·94 | — | 55·0 | 0·4 | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 7 „ | 56·78 | 0·84 | 57·4 | 2·4 | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 8 „ | 58·20 | 1·42 | 58·8 | 1·4 | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 9 „ | 59 80 | 1·60 | 60·7 | 1·9 | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 10 „ | 61·46 | 1·66 | 62·0 | 1·3 | 62·7 | — | 59·36 | — | 58·64 | — | 57·27 | — |
| 11 „ | 62·67 | 1·21 | 64·0 | 2·0 | 65 3 | 2·6 | 62·19 | 2·8 | 59·37 | 0·7 | 58·99 | 1·7 |
| 12 „ | 63·67 | 1·00 | 67·8 | 3·2 | 66 8 | 1·5 | 63·19 | 1·0 | 61·05 | 1·7 | 61·43 | 2·5 |
| 13 „ | 66·02 | 2·36 | 67·8 | 0·6 | 70 1 | 3·3 | 65·43 | 2·3 | 62·21 | 1·2 | 63·89 | 2·4 |
| 14 „ | 68·65 | 2·63 | — | — | 72·7 | 2·6 | 68 83 | 3·4 | 65·76 | 3·5 | 67·61 | 3·8 |
| 15 „ | 72·30 | 3·65 | — | — | 76·9 | 4·2 | 73·53 | 4·7 | 68·77 | 3·0 | 69·65 | 2·0 |
| 16 „ | 76·13 | 3·83 | — | — | 81·1 | 4·1 | 77·18 | 3·6 | 71·28 | 2·5 | 74·39 | 4·7 |
| 17 „ | 76·76 | 0·63 | — | — | 83·4 | 2·3 | 78·31 | 1·2 | 75·90 | 4·7 | 74 59 | 0·2 |
| 18 „ | 79·57 | 2·81 | — | — | 83·1 | 1·0 | 83· 5 | 5·2 | 75·61 | 0·3 | 76·94 | 2·4 |
| 19 „ | 81·28 | 1·71 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 20 „ | 81·93 | 0·65 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 21 „ | 84·18 | 2·25 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| Набл. | 2294 | — | 256 | — | 364 | — | 355 | — | 452 | — | 371 | — |

| Възрасть | Грязновъ | | Quetelet | | Kotelmann | | Maclaren | | Liharzik | | Roberts | | Ерисманъ | | Василиевъ | | Нагорски | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Селяни отъ Новгородската губерния | Годишно увеличение на гръдната обиколка | Белгийци | Годишно увеличение на гръдната обиколка | Гимназисти отъ Хамбургъ | Годишно увеличение на гръдната обиколка | Ученици въ училищата на Роделя въ Оксфордъ | Годишно увеличение на гръдната обиколка | Въ Виена | Годишно увеличение на гръдната обиколка | Англичани | Годишно увеличение гръдната обиколка | Фабрични работници отъ Москов. губерния | Годишно увеличение на гръдната обиколка | Пѣвци въ Петербургъ | Годишно увеличение на гръдната обиколка | Ученици отъ Петербург. околия (уѣздъ) | Годишно увеличение на гръдната обиколка |
| 4 г. | — | — | 50·5 | — | — | — | — | — | $53\,{}^{9}/_{38}$ | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 5 „ | 55·8 | — | 52·3 | 1·8 | — | — | — | — | $56\,{}^{16}/_{19}$ | 3·6 | 53·97 | — | — | — | — | — | — | — |
| 6 „ | 58·3 | 2·5 | 53·9 | 1·6 | — | — | — | — | $55\,{}^{21}/_{37}$ | 1·3 | 55·04 | 1·1 | — | — | — | — | 52·5 | — |
| 7 „ | 58·8 | 0·5 | 55·5 | 1·6 | — | — | — | — | 57 | 1·5 | 56·49 | 1·4 | 57·0 | — | — | — | 57·3 | 4·8 |
| 8 „ | 61 6 | 2·8 | 57·0 | 1·5 | — | — | — | — | $58\,{}^{21}/_{59}$ | 1·3 | 57·53 | 1·1 | 62·6 | 5·6 | — | — | 59·0 | 1·7 |
| 9 „ | 62·8 | 1·2 | 58·8 | 1·8 | 60·75 | — | — | — | $59\,{}^{37}/_{47}$ | 1·4 | 59·08 | 1·5 | 61·9 | 0·7 | 64·33 | — | 60·4 | 1·4 |
| 10 „ | 67·3 | 4·5 | 60·2 | 1·4 | 62·46 | 1·7 | 64·13 | — | $60\,{}^{49}/_{53}$ | 1·1 | 60·35 | 1·3 | 64 9 | 3·0 | 66·35 | 2·0 | 62·2 | 1·8 |
| 11 „ | 65·1 | 2·2 | 62·1 | 1 9 | 63·88 | 1·4 | 66·67 | 2·5 | $62\,{}^{74}/_{121}$ | 1·8 | 61·77 | 1·4 | 66·0 | 1·1 | 68·28 | 1·9 | 64·1 | 1 9 |
| 12 „ | 68·0 | 2·9 | 64·1 | 2·0 | 65·81 | 2·0 | 69·85 | 3·2 | $63\,{}^{56}/_{113}$ | 0·8 | 62·99 | 1·2 | 68·3 | 2·3 | 69 86 | 1·6 | 65·0 | 0·9 |
| 13 „ | 69·0 | 1·0 | 66·0 | 1·9 | 67·15 | 1·3 | 72·39 | 2·5 | $64\,{}^{90}/_{91}$ | 1·5 | 66·77 | 3·8 | 69·3 | 1·0 | 72·67 | 2·8 | 67·0 | 2·0 |
| 14 „ | 72·6 | 3·6 | 68·2 | 2·2 | 71·09 | 3·9 | 74·93 | 2·6 | $68\,{}^{4}/_{45}$ | 3·1 | 71·54 | 4·8 | 70·9 | 1·6 | 74·83 | 2·2 | 70·6 | 3·6 |
| 15 „ | 75·6 | 3·0 | 70·4 | 2·2 | 75·22 | 4·2 | 75·1 | 0·2 | $70\,{}^{6}/_{13}$ | 2·4 | 75·40 | 3·9 | 74·3 | 3·4 | 76·05 | 1·2 | 72·0 | 1·4 |
| 16 „ | 78·9 | 3·3 | 72 8 | 2·4 | 78·41 | 3·2 | 82·55 | 7·4 | $75\,{}^{1}/_{8}$ | 4·7 | 79·19 | 3·7 | 77·0 | 2·7 | 79·11 | 3·1 | — | — |
| 17 „ | 79·1 | 0·2 | 75·6 | 2·8 | 82·16 | 3·7 | 85·99 | 3·4 | $82\,{}^{3}/_{4}$ | 7·6 | 83·27 | 4·1 | 79·9 | 2·9 | 83·66 | 4·5 | — | — |
| 18 „ | 85·3 | 6·2 | 77·7 | 2·1 | 83·65 | 1·5 | 89·53 | 3·6 | — | — | 86·40 | 3·2 | 82·3 | 2·4 | 92·00 | 8·4 | — | — |
| 19 „ | 87·1 | 1·8 | 79·8 | 2·1 | 84·69 | 1·0 | — | — | — | — | 88·22 | 1·8 | 81·6 | 0·7 | 91·00 | 1·0 | — | — |
| 20 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 21 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| Набл. | 194 | — | 160 | — | 515 | — | 900 | — | 850 | — | 9842 | — | 769 | — | 151 | — | 630 | — |

*Заб.* Всички автори сж правили измѣрванията по сжщия способъ, по който и ние сме мѣрили, т. е. при спокойно дишане и по линията на бозкитѣ, само Quetelet прави изключение. Послѣдниятъ авторъ е измѣрялъ гърдитѣ на мѣстото, дѣто се съединява гръдната кость съ мечовидния придатъкъ. Нагорски е правилъ измѣрванията си въ врѣме на пауза.

Спирания въ растенето на гърдитѣ се забѣлѣжватъ и въ наблюденията на проф. Ерисмана, на д-ра Гразнова, Нагорски, Maclarin-а и Дика, само, че тѣ сж ставали въ други години (гл. табл. № А). На първо мѣсто по голѣмината на гръдната обиколка стоятъ пѣвцитѣ, които е измѣрвалъ въ Петербургъ д-ръ Василиевъ; слѣдъ тѣхъ вървятъ ученицитѣ отъ училището на Роделя и Магдалина въ гр. Оксфордъ, които е измѣрвалъ Maclaren; трето мѣсто заиматъ англичанитѣ на Roberts-а, четвърто — рускитѣ селяни, които е измѣрвалъ д-ръ Грязновъ, пето — работницитѣ отъ московскитѣ фабрики (Ерисманъ), а слѣдъ тѣхъ вървятъ българскитѣ ученици; послѣдно мѣсто въ тази таблица се пада на белгийцитѣ и нѣкои руски ученици отъ тѣзи училища (градски), които се посѣщаватъ отъ бѣднитѣ градски дѣца. Всичко това, което се каза по-горѣ, се отнася до мжжкия полъ.

Момичетата, както се каза по-рано, заиматъ друго положение въ подобна таблица. За да може да се направи сравнение между цифритѣ, които изобразяватъ обиколката на гърдитѣ у момичетата отъ разни народи, тукъ е помѣстена една сравнителна таблица и за тѣхъ. (Таб. В.).

## Таблица В.

**Окржжность на гърдитѣ у момичетата отъ 4 до 19 години отъ различни народи и мѣста въ сантиметри.**

| Възрасть | Мои наблюдения | | А. Дикъ | | Грязновъ | | Quetelet | | Liharzik | | Василиевъ | | Нагорский | | Ерисманъ | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Софийски ученички отъ народн. училища | Годишни нараствания на гърдитѣ | Момичета отъ петербург. приюти | Годишни нараствания на гърдитѣ | Селянчета отъ Новгород. губерния | Годишни нараствания на гърдитѣ | Белгийски момичета | Годишни нараствания на гърдитѣ | Въ Виена | Годишни нараствания на гърдитѣ | Момичета отъ петерб. приюти и училища | Годишни нараствания на гърдитѣ | Момичета отъ петербург. околия | Годишни нараствания на гърдитѣ | Фабрични момичета отъ москов. губерния | Годишни нараствания на гърдитѣ |
| 4 | — | — | 51·2 | — | — | — | 49·2 | — | $51^{2}/_{9}$ | — | 50·90 | — | — | — | — | — |
| 5 | — | — | 52·9 | 1·7 | 53·45 | — | 50·7 | 1·5 | $52^{1}/_{33}$ | 0·8 | 51·11 | 0·2 | — | — | — | — |
| 6 | 54·3 | — | 53·2 | 0·3 | 57·9 | 4·5 | 52· | 1·3 | $53^{26}/_{29}$ | 0·8 | 52·75 | 1·6 | 53·2 | — | — | — |
| 7 | 54·84 | 0·54 | 55·0 | 1·8 | 55·8 | 2·1 | 53·3 | 1·3 | $55^{1}/_{33}$ | 1·2 | 55·27 | 2·5 | 53·6 | 0·4 | — | — |
| 8 | 56·08 | 1·24 | 56·3 | 1·3 | 58·9 | 3·1 | 54·4 | 1·1 | $56^{13}/_{33}$ | 1·5 | 56·15 | 0·9 | 56·4 | 2·8 | 57·4 | — |
| 9 | 57·32 | 1·24 | 57·3 | 1·0 | 61 2 | 2·3 | 55·6 | 1·2 | $56^{10}/_{22}$ | 0·3 | 57·48 | 1·3 | 57·7 | 1·3 | 62·2 | 4·8 |
| 10 | 59·50 | 2·18 | 58·6 | 1·3 | 61·5 | 0·3 | 56·8 | 1·2 | $58^{7}/_{17}$ | 1·6 | 59·81 | 2·4 | 58·6 | 0·9 | 63·1 | 0·9 |
| 11 | 60·78 | 1·28 | 59·8 | 1·2 | 66·23 | 4·7 | 58·1 | 1·3 | $60^{5}/_{6}$ | 2·4 | 61·63 | 1·8 | 59·5 | 0·9 | 66·6 | 3·5 |
| 12 | 61·45 | 0·67 | 62·6 | 2·8 | 65·0 | 1·2 | 59·4 | 1·3 | $61^{1}/_{20}$ | 0·2 | 63·31 | 1·7 | 62·4 | 2·9 | 68·8 | 2·2 |
| 13 | 64·70 | 3·25 | 63·3 | 0·7 | — | — | 61·0 | 1·6 | $64^{7}/_{16}$ | 3·4 | 66·35 | 3·0 | 62·9 | 0·5 | 71·0 | 2·2 |
| 14 | 65·73 | 1·03 | — | — | — | — | 62 6 | 1.6 | $65^{4}/_{5}$ | 1·4 | 69·28 | 2·9 | 70·6 | 7·7 | 75·0 | 4·0 |
| 15 | — | — | — | — | — | — | 64·3 | 1·7 | $72^{2}/_{5}$ | 6·8 | — | — | — | — | 78·0 | 3·0 |
| 16 | — | — | — | — | — | — | 65·8 | 1·5 | — | — | — | — | — | — | 80·3 | 2·3 |
| 17 | — | — | — | — | — | — | 67·2 | 1·4 | — | — | — | — | — | — | 81·3 | 1·0 |
| 18 | — | — | — | — | — | — | 68·4 | 1·2 | — | — | — | — | — | — | 81·6 | 0·3 |
| 19 | — | — | — | — | — | — | 69·4 | 0·9 | — | — | — | — | — | — | — | — |
| Число на наблюден. | 1399 | — | 230 | — | 67 | — | 160 | — | 240 | — | 1008 | — | 314 | — | 709 | — |

Най-многочислени сѫ измѣрванията, които съмъ правилъ азъ и д-ръ Василиевъ; тѣ сѫ повече отъ хилядо. Най-голѣма е обиколката на гърдитѣ у момичетата отъ фабрикитѣ, които е измѣрвалъ проф. Ерисманъ; обаче тази разница може би донѣйдѣ да се дължи на обстоятелството, че той е правилъ измѣрванията не по бозковата (mamillaris) линия, а на височина на IV-то ребро. (Едната и другата линия се почти сливатъ.) Широки сѫ гърдитѣ у селянчетата-момичета, които е мѣрилъ д-ръ Грязновъ. Белгийскитѣ момичета иматъ по-малка обиколка на гърдитѣ, отколкото нашитѣ момичета. Резултатитѣ, които се получиха отъ измѣрванията на гърдитѣ у софийскитѣ момичета, най-много се приближаватъ къмъ онѣзи, които Liharzik е получилъ за виенскитѣ момичета и Дикъ и Нагорски за момичетата отъ Петербургскитѣ приюти. Прѣзъ 13-та година гърдитѣ на софийскитѣ момичета сѫ най-много порасналн (3,25 см.); въ сѫщата година по измѣрванията на д-ръ Василиева и у момичетата отъ петербургскитѣ приюти гърдитѣ най-много нарастватъ (3 см.). Срѣдно всѣка година отъ 6 до 15-годишната възрасть гърдитѣ у момчетата отъ софийскитѣ училища нарастватъ съ 1·59 см., а у момичетата — съ 1·43 см. Въ слѣднитѣ години отъ 15 до 21-та година гърдитѣ ежегодно нарастватъ съ 2·22 см. (у момчетата); слѣдователно въ послѣднитѣ години гърдитѣ растатъ по-скоро всѣка година съ 0·63 см.

Общитѣ изводи отъ направенитѣ измѣрвания на гърдитѣ у софийскитѣ ученици и ученички сѫ:

1) Момчетата иматъ сравнително по-обемисти гърди отколкото момичетата; обаче ако се вземе въ внимание височината на еднитѣ и другитѣ, тогазъ резултатитѣ ще бѫдатъ обратни. Момичетата, понеже сѫ по-низки, то и окрѫжностьта на гърдитѣ въ сравнение съ $^1/_2$-та отъ ръста имъ е по-голѣма отколкото у момчетата.

2) Окрѫжностьта на гърдитѣ у българчетата, сравнена съ сѫщата величина у другитѣ народи, заима едно отъ послѣднитѣ мѣста.

3) Най-бързо растатъ гърдитѣ въ годинитѣ 13, 14, 15, 16, 18 и 21, а най-бавно — въ годинитѣ 17 и 20.

4) Гърдитѣ у нашитѣ ученици се развиватъ по-късно отколкото у нѣмцитѣ, англичанитѣ ируситѣ.

5) Величината, която изобразява ежегодното нарастване на обиколката на гърдитѣ се колебае между цифритѣ 0·63 и 3·83 см. За врѣмето отъ 6 год. до 21 год. — гърдитѣ нарастватъ съ 28·24 см.

---

ОТДѢЛЪ III.

## Развитието на ръста у софийскитѣ ученици.

Ученицитѣ, ръстътъ на които е измѣрванъ, сѫ почти сѫщитѣ, които послужиха за материалъ при наблюдаването и изучването развитието на окрѫжността на главата и гърдитѣ. Въ първия отдѣлъ на настоещата работа сѫ съобщени подробни свѣдения за особеноститѣ на този материалъ, и за това тукъ нѣма да има никакви свѣдения по него. Ще спомена, само какъ сѫ ставали измѣрванията и общитѣ цифри на измѣряемитѣ, понеже послѣднитѣ могатъ да се не срѣщатъ съ цифритѣ, които сѫ помѣстени въ I-я отдѣлъ; има ученици, на които сѫ правени измѣрвания на главата или гърдитѣ, а ръстътъ по нѣкои причини не е измѣрванъ, и обратното. Начинътъ на измѣрването трѣбва да се опише, защото по него може да се сѫди за точностьта на полученитѣ данни, а тъй сѫщо и ще може да се прави точно сравнение съ резултатитѣ на други автори, които сѫ се занимавали съ изучването на този въпросъ, но сѫ употрѣбяли този или онзи методъ за измѣрване.

Всички дѣца, на които е мѣренъ ръстътъ, сѫ на брой 3712; отъ тѣхъ 2288 сѫ момчета, а останалитѣ 1424 — сѫ момичета; момчетата сѫ на възрасть отъ 6 до 21 година, а момичетата — отъ 6 до 14 (включително) година.

По възрасть числото на момчета и момичетата е слѣдното:

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Отъ | 6 | год. | момчета | сѫ | 106 | и | момичета | 71 |
| „ | 7 | „ | „ | „ | 292 | „ | „ | 236 |
| „ | 8 | „ | „ | „ | 356 | „ | „ | 329 |
| „ | 9 | „ | „ | „ | 318 | „ | „ | 273 |
| „ | 10 | „ | „ | „ | 269 | „ | „ | 249 |
| „ | 11 | „ | „ | „ | 199 | „ | „ | 141 |
| „ | 12 | „ | „ | „ | 141 | „ | „ | 82 |
| „ | 13 | „ | „ | „ | 110 | „ | „ | 29 |

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Отъ 14 | год. | момчета | сѫ | 90 | и | момичета | 14 |
| „ 15 | „ | „ | „ | 91 | „ | „ | — |
| „ 16 | „ | „ | „ | 115 | — | — | — |
| „ 17 | „ | „ | „ | 94 | — | — | — |
| „ 18 | „ | „ | „ | 54 | — | — | — |
| „ 19 | „ | „ | „ | 26 | — | — | — |
| „ 20 | „ | „ | „ | 16 | — | — | — |
| „ 21 | „ | „ | „ | 11 | — | — | — |

Всички момичета сѫ отъ основнитѣ училища; момчетата до 14 година сѫ отъ народнитѣ училища, а отъ 14 година нагорѣ почти всички сѫ отъ гимназията и прогимназиитѣ. Тъй отъ 12 годишнитѣ само 18 души сѫ отъ гимназията, а останалитѣ 123 — сѫ отъ отдѣленията; отъ 13 годишнитѣ момчета 47 сѫ отъ класоветѣ, а 63 — отъ отдѣленията; отъ 14 годишнитѣ: 62 — сѫ отъ класоветѣ, а отъ отдѣленията сѫ 28 души; отъ 15 годишнитѣ — 86 сѫ отъ класоветѣ, а само 5 души отъ отдѣленията; всички по-възрастни отъ 15 години сѫ отъ гимназията. Измѣрванията сѫ ставали тъй: мѣрката се е рисувала на една отъ стѣнитѣ на класната стая; за измѣрване всѣки ученикъ прѣди да дойде къмъ мѣрката, сваля обущата си и на чорапи се приближава съ гърба си къмъ стѣната, дѣто е нарисувана мѣрката; обикновено тѣзи ученици, които сѫ облѣчени съ много горни дрѣхи, сѫ ги съблѝчали прѣдварително; въ врѣме на измѣрването ученикътъ стои правъ съ обърнати напрѣдъ очи и отвѣсна глава, а този, който прави измѣрването, се доближава съ една отъ катетитѣ на единъ правоѫгъленъ триѫгълникъ къмъ върха на главата на измѣряемия ученикъ, а другата катета лежи на стѣната съ мѣрката. Върхътъ на правия ѫгълъ показва, колко е високъ извѣстенъ ученикъ. По този начинъ цифритѣ, които сѫ получени за ръста на дѣцата сѫ доста вѣрни или по-добрѣ казано тѣ сѫ истинскитѣ числа за ръста на измѣрванитѣ. Въ таблица № 1 сѫ сгрупирани даннитѣ, които се получиха при измѣрванията, та въ едно сѫ турнати всички ученици, на които ръстътъ се е колебалъ съ 1 до 5 сантиметра. Обаче при намирането на срѣднитѣ височини за отдѣлнитѣ възрасти подобни волности не сѫ допуснати; срѣдниятъ ръстъ е опрѣдѣлянъ и изваждáнъ изъ полученитѣ при измѣрване отдѣлно за всѣки ученикъ числа за ръста.

Таблица № 1.

| Ръстъ въ сантим. | Числото на учениците на възрастъ | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | 6 год. | | 7 год. | | 8 год. | | 9 год. | | 10 год. | | 11 год. | | 12 год. | | 13 год. | | 14 год. | | 15 год. | 16 год. | 17 год. | 18 год. | 19 год. | 20 год. | 21 год. |
| | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | | | | | | |
| 95—100 | 1 | 1 | — | — | 1 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 100—105 | 13 | 7 | 10 | 14 | 4 | 2 | 2 | 3 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 105—110 | 34 | 25 | 61 | 52 | 21 | 22 | 4 | 8 | — | 2 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 110—115 | 40 | 30 | 113 | 94 | 104 | 85 | 31 | 22 | 6 | 6 | 3 | 2 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 115—120 | 17 | 8 | 74 | 50 | 121 | 125 | 68 | 65 | 20 | 29 | 8 | 7 | 1 | 1 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 120—125 | 1 | — | 29 | 23 | 72 | 76 | 109 | 106 | 70 | 66 | 29 | 22 | 11 | 5 | 3 | 1 | — | — | 1 | — | — | — | — | — | — |
| 125—130 | — | — | 5 | 3 | 24 | 16 | 69 | 44 | 99 | 81 | 62 | 45 | 26 | 18 | 6 | 1 | 1 | 3 | — | — | — | — | — | — | — |
| 130—135 | — | — | — | — | 7 | 3 | 30 | 20 | 47 | 43 | 46 | 36 | 46 | 24 | 15 | 3 | 8 | — | 1 | — | — | — | — | — | — |
| 135—140 | — | — | — | — | 2 | — | 5 | 4 | 20 | 19 | 33 | 20 | 19 | 21 | 22 | 12 | 15 | 3 | 1 | 3 | — | — | — | — | — |
| 140—145 | — | — | — | — | — | — | — | 1 | 7 | 2 | 11 | 9 | 24 | 6 | 27 | 3 | 15 | 3 | 5 | 1 | 1 | — | — | — | — |
| 145—150 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | 5 | — | 11 | 7 | 22 | 6 | 15 | 3 | 14 | 3 | 3 | 1 | — | — | — |
| 150—155 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | — | 3 | — | 7 | 2 | 11 | 1 | 21 | 16 | 4 | 1 | 1 | — | — |
| 155—160 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 4 | — | 16 | — | 12 | 17 | 16 | 4 | 7 | — | — |
| 160—165 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 2 | 1 | 7 | — | 23 | 24 | 23 | 11 | 2 | 4 | — |
| 165—170 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 2 | 1 | 9 | 24 | 22 | 13 | 12 | 5 | — |
| 170—175 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 2 | 17 | 21 | 16 | 3 | 3 | — |
| 175—180 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | 8 | 4 | 5 | 1 | 4 | — |
| 180—185 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 2 | 2 | — | 3 | — | — | — |

Съ табл. № 1 отъ часть се потвърдява законътъ на Quetelet, който гласи, че ако разположимъ извѣстно число хора отъ еднаква възрасть по ръстъ въ групи, и то тъй че тѣзи групи да се различаватъ съ по единъ сантиметръ, числата на субектитѣ, които влизатъ въ разнитѣ групи, могатъ да се опрѣдѣлятъ по бинома на Нютона; при това, числото на великанитѣ (най-високитѣ отъ извѣстна възрасть) ще прѣдставя единиятъ неговъ членъ, а числото на най-малкитѣ (карликитѣ) — другиятъ членъ. Изнамирането на този биномиаленъ законъ съставя една отъ най-голѣмитѣ заслуги на Кетеле въ областьта на антропометрията. Този законъ, както виждаме, има значение и сила и при развитието на ръста на българскитѣ ученици. На рис. *1* е изобразенъ този законъ графически. Линията *ab* е раздѣлена на абсциси, които прѣдставятъ ръста въ сантиметри на извѣстна група, а ординатитѣ, които се издигатъ отъ тѣхъ, изобразяватъ числото на субектитѣ, които влизатъ въ извѣстна група.

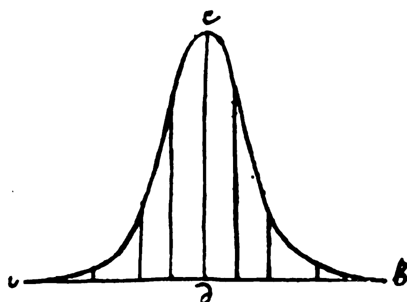


Най-голѣмата ордината *cd* означава слѣдователно числото на тѣзи субекти, ръстътъ на които най-често се срѣща; по двѣтѣ страни на тази ордината сѫ разположени симетрично другитѣ ординати, които постъпенно се намаляватъ въ голѣмината си; на дѣсната страна групитѣ на тѣзи, които иматъ по-голѣмъ ръстъ, а на лѣвата — съ по-малкия ръстъ, и най-сетнѣ въ *a* е най-малкиятъ, а въ *b* най-високиятъ за извѣстна възрасть. Кривата *acb* се нарича биномиална. Този законъ на Кетеле, както сѫ показали измѣрванията на англичанина Робертса, е вѣренъ не само за възрастнитѣ, но и за дѣцата. Въ всѣка графа отъ нашата таблица се вижда, какъ най-низкитѣ и най-високитѣ за извѣстна възрасть сѫ единични случаи, а съ срѣденъ ръстъ се срѣщатъ най-много екземплари. Само въ тѣзи графи този законъ се не потвърдява, въ които измѣрванията сѫ малобройни.

Въ табл. № 2. сѫ показани срѣднитѣ височини за дѣцата отъ двата пола поотдѣлно съ ежегоднитѣ нараствания на ръста и разликата въ ръста между момчетата и момичетата. Въ тази таблица се вижда, че ръстътъ на момчетата въ всички възрасти е

по-голѣмъ отколкото на момичетата; изключение прави само 11-годишната възрасть; прѣзъ нея година растътъ на момичетата расте както прѣзъ прѣдидещитѣ години доста бързо (съ 3·29 см.), а у момчетата настжпва застой въ растенето, и тѣ за цѣлата тази година порастватъ едвамъ на 0·48 см. Благодарение на това обстоятелство въ тази година момичетата ставатъ по́-високи отъ момчетата-врѫстничета на 1·9 см. Въ слѣдната година пакъ момчетата надпрѣварватъ момичетата въ растенето и ставатъ отново по́-високи. Подобно явление въ отношение на ръста на двата пола сж наблюдавали и други изслѣдвачи, когато сж правили измѣрвания на ръста. Тъй Thoma при наблюденията, които е правилъ върху нѣмци отъ Хейделбергъ, намѣрилъ, че момичетата въ извѣстна възрасть на врѣме ставатъ по́-високи отъ момчетата, само че за нѣмскитѣ дѣца тази възрасть се колебае между годинитѣ 12 и 15.

Таб. № 2.

| Възрасть | Срѣдниятъ ръстъ за момчетата въ сантиметри | Ежегоднитѣ нараствания за момчетата | Срѣдниятъ ръстъ за момичетата въ сантиметри | Ежегоднитѣ нараствания за момичетата | Разлика въ ръста между момчетата и момичетата | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 6 г. | 109·73 | 3·12 | 109·36 | 2·91 | + | 0·37 |
| 7 „ | 112·85 | 3·95 | 112·27 | 4·31 | + | 0·58 |
| 8 „ | 116·80 | 5·14 | 116·58 | 5·15 | + | 0·22 |
| 9 „ | 121·94 | 4·58 | 121·25 | 4·36 | + | 0·69 |
| 10 „ | 126·52 | 0·48 | 125·61 | 3·29 | + | 0·91 |
| 11 „ | 127·0 | 7·0 | 128·9 | 4·12 | − | 1·9 |
| 12 „ | 134·0 | 6·54 | 133·02 | 6·88 | + | 0·98 |
| 13 „ | 140·56 | 6·30 | 139·90 | 0·40 | + | 0·66 |
| 14 „ | 146·86 | 10·79 | 140·30 | — | + | 6·56 |
| 15 „ | 157·65 | 4·81 | — | — | — | — |
| 16 „ | 162·46 | 1·38 | — | — | — | — |
| 17 „ | 163·84 | 3·60 | — | — | — | — |
| 18 „ | 167·44 | 1·32 | — | — | — | — |
| 19 „ | 168·76 | 0·14 | — | — | — | — |
| 20 „ | 168·90 | 0·30 | — | — | — | — |
| 21 „ | 169·20 | | | | | |

До сжщитѣ заключения и изводи е достигналъ и д-ръ Василиевъ за момичетата отъ Петербургъ; той пише, че момичетата въ 12-та, 13-та и 14-та година сж по́-високи отъ момчетата, а слѣдъ това момчетата ставатъ отново по́-високи отъ момичетата; той говори за дѣца, които се развиватъ и растатъ при еднакви условия. За английскитѣ дѣца по този въпросъ ето що съобщава Робертсъ

„момичетата до 13-та година сж пó-високи отъ момчетата, но слѣдъ това послѣднитѣ бързо надпрѣварватъ момичетата въ ръста“; това нѣщо авторътъ обяснява съ туй, че у момичетата половата зрѣлость настжпвала пó-рано и пó-бързо (въ единъ или нѣколко мѣсеца), а у момчетата тя настжпва по-късно и се продължава 3—4 години. Каррикъ Смитъ е намѣрилъ почти сжщото, което е констатиралъ и Робертсъ.

Приватъ-доцентътъ при туринския университетъ д-ръ Палиани, който е измѣрвалъ свои сънародници, намира, че у момичетата половата зрѣлость настжпва на 11—14-та година, а у момчетата по-късно (отъ 12—17 години) и понеже въ този периодъ и еднитѣ и другитѣ растатъ усилно, то за това момичетата, които се пó-рано развиватъ, въ една отъ тѣзи години сж пó-високи отъ момчетата-връстничета. Той намѣрилъ още, че въ годинитѣ, които прѣдшествуватъ половото развитие, ръстътъ се увеличава много полека. Съ изключение на старитѣ изслѣдвачи като Кетеле, Liharzik и Цейзингъ, всички нови автори намиратъ тази особеность въ растенето на двата пола и я тургатъ въ зависимость отъ врѣмето на настжпването на половата зрѣлость и отъ усиленото растене въ него периодъ. Както ще видимъ по-долу, въ врѣме на настжпването на половата зрѣлость както момчетата, тъй и момичетата започватъ да се увеличаватъ въ ръстъ много скоро, но понеже у момичетата това става пó-рано, то по тази причина и прѣзъ този периодъ тѣ надпрѣварватъ врѣменно момчетата въ ръстъ. Слѣдователно тази особеность въ растенето е свойствена не само на българскитѣ дѣца; тя се срѣща и у другитѣ народи, само че у насъ тя настжпва пó-рано и вѣроятно за това, защото ние сме юженъ народъ и пó-рано се развиваме въ полово отношение, отколкоторуситѣ и нѣмцитѣ.

До 14-годишната възрасть момчетата и момичетата съ много малка разница може да се каже, че иматъ еднакъвъ ръстъ. Момчетата, съ изключение на 11-та година, когато момичетата сж пó-високи отъ тѣхъ, иматъ ръстъ, който надминава онзи на момичетата (за периода отъ 6 до 14 година) едвамъ съ 0·22 см. до 0·98 см. Обаче отъ 14-та година момчетата бързо израстватъ и надпрѣварватъ момичетата за една година съ 6·56 см. Какъ върви пó-нататъкъ ръстътъ у момичетата ние не знаемъ, защото българчета отъ пó-горна възрасть не сж измѣрвани. Д-ръ А. Дикъ въ своята дисертация пише, че петербурскитѣ момичета слѣдъ 14-та година започватъ много полека да растатъ, а момчетата въ тази възрасть още

усилено растатъ; по тази причина въ този периодъ се явява такава голѣма разница въ ръста между момчета и момичета.

Ако се вземъ въ цифритѣ на I-та и II-та колони на таб. № 2, които изобразяватъ срѣднитѣ височини за разнитѣ възрасти у момчетата и ежегоднитѣ нараствания на ръста, то ще се констатира, че ръстътъ се увеличава много неправилно прѣзъ наблюдаемия периодъ, т. е. отъ 6 до 21 години. Обаче и въ тази неправилность се забѣлѣзватъ особености, които не могатъ да се оставатъ безъ пояснения. Въ първитѣ четири (4) години отъ този периодъ ръстътъ у момчетата се увеличава доста бързо и приблизително правилно т. е. съ еднаква величина. Срѣдно всѣка година отъ 6 до 10-годишната възрасть ръстътъ се е увеличавалъ съ 4·08 см. или увеличаването на ръста за тѣзи четири години се е колебало отъ 3.12 см. до 5·14 см. Слѣдъ това на 11-годишна възрасть ръстътъ спира да расте и за цѣлата година се увеличава едвамъ на 0·48 см. Така не се продължава дълго врѣме, защото още на слѣдната (12-та година) ръстътъ се увеличава съ 7 см. Сѫщо тъй бързо расте ръстътъ и въ слѣднитѣ три години — 13, 14 и 15-та. Въ тѣзи четири години на усилено растене ръстътъ се увеличава толкозъ, колкото той не може да се увеличи въ продължение на останалитѣ единадесеть години отъ наблюдаемия периодъ. Тъй за 13-та година той се увеличава съ 6·54 см., за 14 год. — съ 6·30 см., и за 15 год. — съ 10·72 см. Срѣдно за всѣка отъ тѣзи четири години на усилено растене, ръстътъ се увеличава съ 7·66 см., т. е. почти два пѫти пó-скоро отъ колкото прѣзъ годинитѣ отъ 6 до 10. За всичкото врѣме отъ 6 до 21-годишна възрасть ръстътъ се е увеличилъ съ 59·45 см., отъ които като извадимъ 30·63 см. (нарастването за четиритѣ години 12, 13, 14 и 15) ще получимъ, че за останалитѣ 11 години ръстътъ се е увеличилъ съ 28·82 см. За 16-та година ръстътъ се е увеличилъ съ 4·81 см.: сравнително и за тази година нарастването е било доста голѣмо. Слѣдъ навръшване на тази възрасть ръстътъ започва изведнажъ да се увеличва много слабо. За годинитѣ 17, 18, 19, 20 и 21 ръстътъ се е увеличилъ съ 6·74 см., а срѣдно за всѣка една година отъ този периодъ съ 1·34 см. Слѣдователно отъ горнитѣ данни излиза, че цѣлиятъ този периодъ отъ 6 до 21 година може да се раздѣли на 4 части. Първата часть е отъ 6-та до 10-та година, когато ръстътъ се увеличва доста бързо (ежегодно съ 4·08 см.). Втората часть е тази, която настѫпва прѣдъ усиленото растене, и тя е много кѫса; продължава се само 11-та година; прѣзъ нея година ръстътъ се уве-

личава много бавно и нараства, както видѣхме и по-горѣ, едвамъ съ 0.48 см. Слѣдъ това настжпва третата часть, прѣзъ която ръстътъ се увеличва съ 35·44 см. Тази часть обима 5 годишенъ периодъ (отъ 12 до 16-включително), и ежегодното нарастване се равнява срѣдно на 7·07 см. Четвъртата часть се започва отъ 17-та годинанататъкъ: въ нея часть ежегодното увеличаване на ръста отново се намалява и достига срѣдно 1·34 см. Прѣзъ послѣднитѣ двѣ години отъ тази часть ръстътъ се увеличава едвамъ съ 0·44 см. (20 и 21 год.). Периодътъ на усиленото растене прѣдшествува и се съвпада съ настжпването на половата зрѣлость. Прѣди настжпването на половата зрѣлость се наблюдава забавяне въ растенето, а слѣдъ настжпването на половата зрѣлость отново растенето върви много бавно. Ако се обърнемъ къмъ чуждата литература и сравнимъ резултатитѣ на моитѣ измѣрвания съ онѣзи на други автори, ще намѣримъ голѣмо сходство, а у нѣкои и пълно тъждество.

За усиленото растене на ръста споменувать почти всички автори. Само Кетеле и Liharzik, които сж игнорирали фактитѣ съ цѣль само да намѣрятъ нѣкой законъ за ръста, не сж виждали това явление, макаръ то да се наблюдава и въ тѣхнитѣ цифрови данни. Изъ таблицата на Кетеле излиза, че дѣцата ежегодно растатъ тъй:

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| отъ | 10—11 | год. | момчетата | съ | 5·4 | см. | момичетата | съ | 3 | см. |
| „ | 11—12 | „ | „ | „ | 5·0 | „ | „ | „ | 5·4 | „ |
| „ | 12—13 | „ | „ | „ | 4·7 | „ | „ | „ | 7·7 | „ |
| „ | 13—14 | „ | „ | „ | 5·8 | „ | „ | „ | 5·8 | „ |
| „ | 14—15 | „ | „ | „ | 6·0 | „ | „ | „ | 2·1 | „ |
| „ | 15—16 | „ | „ | „ | 5·1 | „ | „ | „ | 2·2 | „ |
| „ | 16—17 | „ | „ | „ | 4·0 | „ | „ | „ | 3·5 | „ |
| „ | 17—18 | „ | „ | „ | 1·5 | „ | „ | „ | 1·1 | „ |
| „ | 18—19 | „ | „ | „ | 1·0 | „ | „ | „ | 0·6 | „ |

Слѣдователно и отъ измѣрванията на Кетеле се вижда, че момчетата-белгийчета усилено сж расли прѣзъ врѣмето на половото развитие (отъ 13 до 16-та година), а момичетата по-рано, т. е. отъ 11 до 13 години. Това казватъ неговитѣ наблюдения, но формулитѣ му за ръста сж невѣрни, и за това тѣ не възпроизвождатъ дѣйствителностьта. По формулата за ръста излиза, че ежегоднитѣ нараствания (на ръста) сж такива, че постъпенно се намаляватъ, като се почне отъ 10 до 19 години. Обаче както видѣхме и по-горѣ, наблюденията говорятъ съвсѣмъ друго. Слѣдъ минаването на

тази епоха, въ която всички наблюдатели сѫ искали да подведатъ всѣко явление подъ извѣстна формула и законъ и често сѫ жертвували истината въ полза на своето си стремение, настѫпва друго врѣме, когато фактитѣ сѫ сами заговорили. Тогава именно и се е забѣлѣжило, че усиленото увеличаване на ръста съвпада съ настѫпването на половата зрѣлость. За разни народи периодътъ на усиленото нарастване настѫпва не въ една и сѫща възрасть, тъй както и половата зрѣлость у разни народи настѫпва не въ една и сѫща година. Има автори, които не сѫ обърнали внимание на това явление, и за това макаръ въ измѣрванията имъ и да сѫществува периодъ на бързо растене, но тѣ не сѫ го забѣлѣжили.

Цейзингъ опрѣдѣля този периодъ между 12 и 16 година; у Робертса сѫщо тъй периодътъ на усиленото растене дохожда между 12 и 16 година. По Макларена той настѫпва на една година по-късно и се свършва съ една година по-късно, т. е. между 13 и 17 година; по Коуелля този периодъ се намира между 11-та и 16-та година.

Италиянскиятъ ученъ Палиани отдава голѣмо значение на периода на усиленото растене; въ чуждата литература той е въ числото на първитѣ, които сѫ обърнали нуждното внимание на този фактъ. За италианцитѣ той намира, че този периодъ се започва на 12-та година и се свършва на 17-та година; по таблицата на сѫщия авторъ излиза, че периодътъ на усиленото растене се свършва на 15 година, т. е. по-рано. Каррикъ Смитъ опрѣдѣля този периодъ отъ 15—17-та година. Отъ рускитѣ автори, които сѫ работили по този въпросъ, ще споменемъ слѣднитѣ. Д-ръ А. Дикъ е намѣрилъ, че периодътъ за усиленото растене за петербурскитѣ младежи настѫпва на 12-та година и се свършва на 16-та година. По изслѣдванията на д-ра Вилямовски този периодъ се продължава отъ 12 до 17 година; по Ерисмана за работницитѣ отъ клинскитѣ фабрики — отъ 14 до 18 година. У проф. Лесгафта този периодъ се опрѣдѣля отъ 12—13 година до 16 година. Д-ръ Зубковски е правилъ измѣрвания на едни и сѫщи дѣца въ продължение на 2—3 години и въ тѣзи измѣрвания той е забѣлѣжилъ сѫщото явление; при неговитѣ измѣрвания периодътъ на усиленото растене е настѫпвалъ на 12—13 година и се е продължавалъ до 16—17 година. Слѣдователно у по-вечето народи и автори периодътъ на усиленото растене се намира между годинитѣ 12 и 16, т. е. въ тѣзи години, въ които ние намираме, че растатъ бързо и нашитѣ ученици (момчета). Фактътъ, че сѫществува периодъ

за усилено растене, когато настжпва половата зрѣлость, е несъмнѣнъ; той се констатирва отъ всички почти автори. Независимо отъ това, ако се обърнемъ къмъ таблицата за индивидуалния ръстъ у Кетеле, който е заелъ даннитѣ за тази таблица отъ Бюффона, то ще намѣримъ и тамъ потвърждение за сжществуването на периода на усиленото растене. Понеже тази таблица прѣдставя голѣмъ интересъ, тя заслужва да се помѣсти тукъ (таблица № 3).

Таб. № 3.

| Възрасть | Guenau | Разлика | Ernest | Разлика | Isaure | Разлика | Antoinete | Разлика | Amélie | Разлика |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Новор. | 51·4 | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 1 г. | 73·1 | 21·7 | 66·0 | — | — | — | — | — | — | — |
| 2 „ | 90·0 | 16·9 | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 3 „ | 98·8 | 8·8 | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 4 „ | 105·3 | 6·5 | — | — | 90·3 | — | — | — | — | — |
| 5 „ | 111·7 | 6·4 | 102·5 | 9·1 | 94·6 | 4·3 | 98·4 | — | — | — |
| 6 „ | 117·9 | 6·2 | 109·0 | 6·5 | 99·6 | 5·0 | 104·3 | 5·9 | — | — |
| 7 „ | 124·4 | 6·5 | 112·9 | 3·9 | 108·3 | 8·7 | — | — | 106·2 | — |
| 8 „ | 129·9 | 5·5 | 120·0 | 7·1 | 116·7 | 8·4 | — | — | 111·8 | 5·6 |
| 9 „ | 137·0 | 7·1 | 126·0 | 6·0 | 121·2 | 4·5 | — | — | — | — |
| 10 „ | 141·9 | 4·9 | 132·3 | 6·3 | 128·4 | 7·2 | 126·0 | 5·4 | — | — |
| 11 „ | 145·4 | 3·5 | 137.5 | 5·2 | 133·2 | 4·8 | 131·0 | 5·0 | — | — |
| 12 „ | 148·8 | 3·4 | 143·5 | 6·0 | 141·8 | 8·6 | 137·5 | 6·5 | 129·8 | 4·5 |
| 13 „ | 155·3 | 6·5 | 149·7 | 6·2 | 146·0 | 4·2 | 143·5 | 6·0 | 132·0 | 2·2 |
| 14 „ | 162·9 | 7·6 | 156·0 | 6·3 | 153·5 | 7·5 | 152·0 | 8·5 | — | — |
| 15 „ | 175·0 | 12·1 | 165·8 | 9·8 | 159·0 | 5·5 | 157·4 | 5·4 | — | — |
| 16 „ | 180·0 | 5·0 | 171·1 | 5·3 | 159·5 | 0·5 | 159·4 | 2·0 | 152·4 | 6·8 |
| 17 „ | 184·5 | 4·5 | 174·5 | 3·4 | — | — | 161·0 | 1·6 | 155·6 | 3·2 |
| 18 „ | 188·0 | 3·5 | 177·0 | 2·5 | — | — | — | — | — | — |
| 19 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | 157·8 | 1·1 |
| 25 „ | — | — | 179·5 | 2·5 | 161·0 | 1·5 | — | — | — | — |

Въ тази интересна таблица виждаме, че у дѣтето Guenau периодътъ за усиленото растене е настжпилъ на 13 година и се е продължавалъ до 16. Независимо отъ това Бюффонъ, който е правилъ тѣзи измѣрваня въ продължение на 18 години на едни и сжщи дѣца, забѣлѣжилъ, че ръстътъ лѣтно врѣме се увеличава по̀-скоро, отъ колкото прѣзъ зимата.

Слѣдователно нѣма съмнѣние, че момчетата отъ 6-та до 21-та година се увеличаватъ въ ръстъ доста неправилно и че има периодъ на усилено растене, който съвпада съ годинитѣ на настжпването на половата зрѣлость.

Пò-горѣ се каза, че срѣдното ежегодишно нарастване на българскитѣ момчета за периода отъ 6 до 21 година се равнява на 3·92 см. За да имаме възможность да направиме нѣкакво сравнение на тази величина съ подобни на нея за други народи, то ще трѣбва да се възползуваме отъ даннитѣ на разни автори, които сѫ правили измѣрвания въ разни възрасти.

Ето нѣкои отъ тѣхъ.

По А. Дика дѣцата отъ петербургскитѣ приюти за 5-годишенъ периодъ отъ 7 до 12 години сѫ пораснали на 19·1 см. или срѣдно за всѣка година отъ този периодъ съ 3·8 см.

По данитѣ на Рума сѫ пораснали за сѫщия периодъ:

Руси { селянчетата съ 19·6 см., или срѣдно за година 3·9 см.
работници-занаятчии съ 20·6, за година 4·1 см.
граждани отъ срѣдна рѫка 20·3, за година 4·0 ст.

За сѫщия периодъ (7—12 години):

По Носогорски селянитѣ (руси) съ 20·9, за година 4·1 см.
„ Боудича (американци) съ 23·8, за година 4·8 см.
„ По Тома (нѣмци) съ 23·5, за година 4·7 см.

За българчетата по моитѣ изслѣдвания съ 16·80, за год. 3·36 см.

Въ този периодъ българчетата растатъ пò-бавно отколкото руситѣ, нѣмцитѣ и американцитѣ. Обаче въ слѣдния периодъ бързината на растенето се измѣнява. Тъй за годинитѣ отъ 10 до 17 ежегодното нарастване срѣдно у разнитѣ народи е вървѣло по слѣдния начинъ:

| | | |
|---|---|---|
| За рускитѣ гимназисти по А. Дика | 52·6 | см. |
| „ „ ученици по Лесгафта a) | 5·63 | „ |
| „ „ „ „ „ b) | 5·11 | „ |
| „ „ „ „ „ c) | 5·33 | „ |
| Руски военни гимназисти по Зубковски | 5·66 | „ |
| Руски селяни по Грязнова | 4·95 | „ |
| Руски фабрични работници по Ерисмана | 4·3 | „ |
| Белгийци по Кетеле | 5·33 | „ |
| Англичани по Коуелля | { 4 91<br>5·31 | „<br>„ |
| Американци по Боудича (Bowditch) | 5·63 | „ |
| Нѣмци по Котелмана | 5·10 | „ |
| Българчета по моитѣ изслѣдвания | 5·94 | „ |

Излиза, че за послѣдния периодъ, т. е. отъ 10 до 16 години, българчетата растатъ нàй-бързо въ сравнение съ дѣцата у всички упоменати тукъ европейски народи; слѣдъ българчетата вървятъ американчетата, нѣкои руски ученици, англичанчета и т. н.

# Таблица А.

## Ръстътъ на момчетата отъ 6 до 21 година у разни народности и мѣста.

| Възрастъ | Мои наблюдения: Ученици отъ Софийск. училища | Мои наблюдения: Ежегодно увеличване на ръста | А. Дикъ: Момчета отъ С.-Петерб. приюти | А. Дикъ: Ежег. увел. на ръста | А. Дикъ: Момчета отъ Петерб. военна гимназия | А. Дикъ: Ежег. увел. на ръста | Нагорски: Ученици отъ Петербург. околия | Нагорски: Ежег. увел. на ръста | Грязновъ: Селяни отъ Новгород. губерния | Грязновъ: Ежег. увел. на ръста | Pagliani: Италианци отъ висшата класа | Pagliani: Ежег. увел. на ръста |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 6 г. | 109·7 | — | 105·5 | — | — | — | 100· | — | 109·3 | — | — | — |
| 7 „ | 112·8 | 3·1 | 112·1 | 6·6 | — | — | 113·1 | 13·1 | 116·1 | 6·8 | — | — |
| 8 „ | 116·8 | 4·0 | 115·2 | 3·1 | — | — | 116·3 | 3·2 | 115·1 | —1·0 | — | — |
| 9 „ | 121·9 | 5·1 | 117·8 | 2·6 | — | — | 121·0 | 4·7 | 121·2 | 6·1 | — | — |
| 10 „ | 126·5 | 4·6 | 123·1 | 5·3 | 130·9 | — | 125·9 | 4·9 | 126·6 | 5·4 | 126·3 | — |
| 11 „ | 127·0 | 0·5 | 125·8 | 2·7 | 135·4 | 4·5 | 129·5 | 3·6 | 130·6 | 4·0 | 128·1 | 1·8 |
| 12 „ | 134·0 | 7·00 | 131·2 | 5·4 | 139·0 | 3·6 | 134·0 | 4·5 | 133·1 | 2·5 | 132·1 | 4·0 |
| 13 „ | 140·5 | 6·5 | 129·7 | 1·5 | 145·6 | 6·6 | 136·9 | 2·9 | 141·6 | 8·5 | 137·5 | 5·4 |
| 14 „ | 146·8 | 6·3 | — | — | 150·4 | 4·8 | 143·2 | 6·3 | 141·9 | 0·3 | 140·0 | 2·5 |
| 15 „ | 157·6 | 10·8 | — | — | 156·8 | 6·3 | 138·3 | —4·9 | 152·1 | 10·2 | 188·6 | 8·6 |
| 16 „ | 162·4 | 4·8 | — | — | 162·5 | 5·8 | — | — | 156·3 | 4·2 | 151·2 | 2·6 |
| 17 „ | 163·8 | 1·4 | — | — | 164·9 | 2·4 | — | — | 154·4 | —1·9 | 151·4 | 0·2 |
| 18 „ | 167·4 | 3·6 | — | — | 162·9 | —2·0 | — | — | 161·8 | 7·4 | 154·3 | 2·9 |
| 19 „ | 168·7 | 1·3 | — | — | — | — | — | — | 164·6 | 2·8 | 156· | 1·7 |
| 20 „ | 168·9 | 0·2 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 21 „ | 169·2 | 0·3 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| абс. | 2288 | — | 259 | — | 364 | — | 630 | — | 194 | — | 250 | — |

| Възрастъ | Zeissing: Баварци | Zeissing: Ежег. увел. на ръста | Quetelet: Белгийци отъ всички съсловия | Quetelet: Ежег. увел. на ръста | Roberts: Англичани | Roberts: Ежег. увел. на ръста | Kotelmann: Гимназисти въ Хамбургъ | Kotelmann: Ежег. увел. на ръста | Maclaren: Ученици отъ гр. Оксфордъ | Maclaren: Ежег. увел. на ръста | Rowditch: Американци | Rowditch: Ежег. увел. на ръста |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 6 г. | 115·0 | — | 104·5 | — | 109·6 | — | — | — | — | — | 111·1 | — |
| 7 „ | 121·4 | 6·4 | 110·2 | 5·7 | 114·6 | 5·0 | — | — | — | — | 116·2 | 5·1 |
| 8 „ | 125·4 | 4·0 | 116·0 | 5·8 | 119·1 | 4·5 | — | — | — | — | 121·3 | 5·1 |
| 9 „ | 126· | 0·6 | 122·1 | 6·1 | 125·7 | 6·6 | 128·6 | — | — | — | 126·3 | 5·0 |
| 10 „ | 130·5 | 4·5 | 128·0 | 5·9 | 130·8 | 5·1 | 130·7 | 2·1 | 135·8 | — | 131·3 | 5·0 |
| 11 „ | 132·3 | 1·8 | 133·4 | 5·4 | 134·2 | 3·4 | 135·1 | 4·4 | 139·7 | 3·9 | 135·4 | 4·1 |
| 12 „ | 136·0 | 3·7 | 138·4 | 5·0 | 138·2 | 4·0 | 139·9 | 4·8 | 144·1 | 4·4 | 140·0 | 4·6 |
| 13 „ | 143·7 | 7·7 | 143·1 | 4·7 | 143·6 | 5·4 | 143·1 | 3·2 | 147·5 | 3·4 | 145·3 | 5·3 |
| 14 „ | 148·6 | 4·9 | 148·9 | 5·8 | 148·7 | 5·1 | 148·8 | 5·7 | 154·3 | 6·8 | 152·1 | 6·8 |
| 15 „ | 154·0 | 5·4 | 154·9 | 6·0 | 154·3 | 5·6 | 154·2 | 5·4 | 160·0 | 5·7 | 158·2 | 6·1 |
| 16 „ | 161·5 | 7·5 | 160· | 5·1 | 161·0 | 6·7 | 161·6 | 7·4 | 165·1 | 5·1 | 165·1 | 7·9 |
| 17 „ | 164·0 | 2·5 | 164·0 | 4·0 | 164·9 | 3·9 | 166·9 | 5·3 | 170·1 | 5·0 | — | — |
| 18 „ | 167·2 | 3·2 | 165·0 | 1·0 | 166·8 | 1·9 | 168·4 | 1·5 | 172·7 | 2·6 | — | — |
| 19 „ | 169·0 | 1·8 | 166·5 | 1·5 | 168·6 | 1·8 | 166·9 | —1·5 | — | — | — | — |
| 20 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 21 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| абс. | 160 | — | — | — | 18432 | — | 515 | — | 900 | — | 13415 | — |

| Възрастъ | Ерисманъ: Фабрични работници отъ Москов. губерния | Ерисманъ: Ежег. увел. на ръста | Thoma: Нѣмци отъ Хайделбергъ | Thoma: Ежег. увел. на ръста | Лесгафтъ: I учебно заведение | Лесгафтъ: Ежег. увел. на ръста | Лесгафтъ: II учебно заведение | Лесгафтъ: Ежег. увел. на ръста | Румъ: Селяни отъ Перм. губерния | Румъ: Ежег. увел. на ръста | Румъ: Градското бѣдно население | Румъ: Ежег. увел. на ръста |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 6 г. | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 7 „ | 118·0 | — | 110·6 | — | — | — | — | — | 112·2 | — | 108·7 | — |
| 8 „ | 119·5 | 1·5 | 117·0 | 6·4 | — | — | — | — | 114·3 | 2·1 | 110·4 | 1·7 |
| 9 „ | 120·2 | 0·7 | 121·8 | 4·8 | — | — | — | — | 119·3 | 5·0 | 116·0 | 5·6 |
| 10 „ | 126·1 | 5·9 | 124·6 | 2·8 | 131·8 | — | 128·1 | — | 122·0 | 2·7 | 117·2 | 1·2 |
| 11 „ | 129·8 | 3·7 | 128·9 | 4·3 | 135·2 | 3·8 | 133·5 | 5·4 | 126·9 | 4·9 | 123·1 | 5·9 |
| 12 „ | 134·4 | 4·6 | 134·1 | 5·2 | 140·8 | 5·6 | 139·4 | 5·9 | 131·8 | 4·9 | 129·0 | 5·9 |
| 13 „ | 137·7 | 3·3 | 138·9 | 4·8 | 144·5 | 3·7 | 144·2 | 4·8 | — | — | 134·5 | 5·5 |
| 14 „ | 141·2 | 3·5 | 143·3 | 4·4 | 150·7 | 6·2 | 150·9 | 6·7 | — | — | 140·3 | 5·8 |
| 15 „ | 147·3 | 6·1 | 159·7*) | 16·3 | 158·0 | 7·3 | 154·5 | 3·6 | — | — | 148·3 | 8·0 |
| 16 „ | 151·9 | 4·6 | 163·3*) | 3·6 | 162·5 | 4·5 | 160·1 | 5·6 | — | — | — | — |
| 17 „ | 157·8 | 5·9 | 166·0*) | 2·7 | 166·7 | 4·2 | 162·7 | 2·6 | — | — | — | — |
| 18 „ | 161·3 | 3·5 | 166·6*) | 0·6 | 166·4 | 0·3 | 164·2 | 1·5 | — | — | — | — |
| 19 „ | 162·9 | 1·6 | 167·5*) | 0·9 | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 20 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 21 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| абс. | 769 | — | 732 | — | 452 | — | 371 | — | 112 | — | 258 | — |

*) Дѣцата сѫ отъ гимназията, а другитѣ отъ народнитѣ училища.

# Таблица Б.

## Ръстътъ на момичетата отъ 6 до 14 години отъ разни мѣста и народи.

| Възрасть | По моитѣ измѣрения | | А. Дикъ | | | | Василиевъ | | Нагорски | | Румъ | | Грязновъ | | Quetelet | | Pagliani | | Bowditch | | Cowell | | Ерисманъ | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Момичета отъ народнитѣ училища | Ежегод. нарастваня на ръста | Момичета отъ Петерб. приюти и училища | Ежегод. нарастваня | Приютски момичета | Ежегод. нарастваня | Приютски момичета отъ Петербургъ | Ежегод. нарастваня | Ученички отъ Петербург. околия | Ежегод. нарастваня | Момичета отъ разни съсловия въ Пермска и Ватска губерния | Ежегод. нарастваня | Селски момичета отъ Новгород. губерния | Ежегод. нарастваня | Белгийски момичета отъ всички съсловия | Ежегод. нарастваня | Италиянски момичета отъ обезпечения класъ | Ежегод. нарастваня | Американски момичета | Ежегод. нарастваня | Работници англичанки | Ежегод. нарастваня | Фабрични работници отъ Москов. губерния | Ежегод. нарастваня |
| 6 г. | 109·36 | — | 106·3 | 4·9 | 106·3 | 4·9 | 104·6 | 3·9 | 109·1 | — | — | — | 108·2 | 6·3 | 103·5 | 5·7 | — | — | 110·1 | 5·2 | — | — | — | — |
| 7 „ | 112·27 | 2·91 | 112·2 | 5·9 | 112·2 | 5·9 | 111·4 | 6·7 | 112·6 | 3·5 | 111·5 | — | 112·9 | 4·7 | 109·1 | 5·6 | — | — | 115·6 | 5·5 | — | — | — | — |
| 8 „ | 116.58 | 4·31 | 115·1 | 2·9 | 115·1 | 2·9 | 116·3 | 4·9 | 116·7 | 4·1 | 115·5 | 4·0 | 114·4 | 1·5 | 115·4 | 6·3 | — | — | 120·9 | 5·3 | — | — | — | — |
| 9 „ | 121·25 | 5·15 | 119,4 | 4·3 | 119·4 | 4·3 | 119·7 | 3·3 | 121·3 | 4·6 | 119·0 | 3·5 | 123·4 | 9·0 | 120·5 | 5·1 | — | — | 125·4 | 4·5 | 121·8 | — | 117·8 | — |
| 10 „ | 125·61 | 4·36 | 124·2 | 4·8 | 124·2 | 4·8 | 125·1 | 5·3 | 125·5 | 4·2 | 124 1 | 5·1 | 123·7 | 0·3 | 125·6 | 5·1 | 130·6 | — | 130·4 | 5·0 | 126·0 | 4·2 | 127·2 | 9·4 |
| 11 „ | 128·9 | 3·29 | 125·7 | 1·5 | 126·4 | 2·2 | 130·5 | 5·3 | 128·9 | 3·4 | 129·2 | 5·1 | 137·7 | 14·0 | 128·6 | 3·0 | 133·5 | 3·1 | 135·7 | 5·3 | 129·9 | 3·9 | 130·3 | 3·1 |
| 12 „ | 133·02 | 4·12 | 135·7 | 10·0 | 134·7 | 8·3 | 134·3 | 3·8 | 134·6 | 5·7 | 133·9 | 4·7 | 133·3 | 4·4 | 134·0 | 5·4 | 139·4 | 5·9 | 141·9 | 6·2 | 136·4 | 6·5 | 136·5 | 6·2 |
| 13 „ | 139·90 | 6·88 | 137·9 | 2·2 | 134·5 | 0·2 | 138·4 | 4·1 | 137·8 | 3·2 | 141·3 | 7·4 | — | — | 141·7 | 7·7 | 146·4 | 7·0 | 147 7 | 5·8 | 141·3 | 4·9 | 140·7 | 4·2 |
| 14 „ | 140.30 | 0·40 | 145·9 | 8·0 | — | — | 145·7 | 7·2 | 148·7 | 10·9 | 149·5 | 8·2 | — | — | 147·5 | 5·8 | 152·1 | 5·7 | 152·3 | 4·6 | 146·7 | 5·4 | 143·9 | 3·2 |

Кои сж причинитѣ, за дѣто българчетата въ по̀-малката възрасть (отъ 7 до 12-та година) растатъ по̀-бавно, а въ слѣдния периодъ (отъ 10 до 17-та година) — по̀-бързо отъ другитѣ европейчета, трудно е за сега да се обясни. Има указания въ наблюденията на нѣкои отъ горнитѣ автори (А. Дикъ и др.), които хвърлятъ свѣтлина на това явление. Д-ръ Дикъ е забѣлѣжилъ, че дѣцата на бѣдната класа въ по̀-ранната възрасть растатъ по̀-бавно, отъ колкото дѣцата на състоятелнитѣ класове, но за това пъкъ въ по̀-կъснитѣ години се наблюдава обратното, т. е. първитѣ започватъ да растатъ много бързо, и по този начинъ ставатъ на височина равни съ послѣднитѣ, у които не се забѣлѣзва толкова силно растене. Дали тази е причината на това явление, което се наблюдава въ растенето на българина, и дали съ бѣдностьта въ хранението може да се обясни тази особеность, за сега трудно е да се рѣши; обаче трѣбва да се съгласимъ, че въ обяснението на д-ра Дика има голѣма доза отъ истина. Условията, въ които се развиватъ българитѣ, не могатъ да се не приравнятъ съ обстановката на бѣднитѣ класове у другитѣ европейски народи. Ето защо и горното обяснение трѣбва да се смѣта за доста вѣрно.

Отъ 17-та година нагорѣ българчетата растатъ приблизително тъй, както и другитѣ народи, рѫстътъ на които е показанъ въ общата таблица.

У момичетата периодътъ за усиленото растене настжпва на 13-та година и се продължава само една година. До настжпването на този периодъ тѣ растатъ ежегодишно срѣдно съ 4·02 сантим. У момичетата не се забѣлѣзва бавно растене въ годинитѣ, които прѣдшествуватъ периода на усиленото растене, както това става у момчетата. Краткостьта на периода за усиленото развитие на ръста у момичетата се намира по мнѣнието на по̀-вечето изслѣдвачи въ зависимость отъ характера на настжпването на половата зрѣлость. Извѣстно е, че у момичетата половата зрѣлость настжпва по̀-рано отъ колкото у момчетата, и това настжпване се продължава не съ години, а съ нѣколко мѣсеца. По тази причина и периодътъ за усиленото растене е тъй кратковрѣменъ у момичетата. Момичетата въ периода отъ 6 до 14-та година, т. е. въ наблюдаемото врѣме сж нарастнували ежегодно съ 3·8 см. или за цѣлия 8-годишенъ периодъ ръстътъ имъ се е увеличилъ съ 31·42 см. Момчетата за сжщото врѣме сж прибавили на височина 37·11 см. или тѣ сж пораснали съ 5·69 см. по̀-вечко отъ колкото момичетата.

Въ общата таблица за ръста на момичетата (табл. Б) излиза на явѣ, че българскитѣ момичета за наблюдаемия периодъ се раз-

виватъ на височина по̀-малко отъ колкото рускитѣ, американскитѣ, белгийскитѣ и италианскитѣ. Когато българката за казаното врѣме нараства съ 31·42 см., рускинята се увеличава въ ръстъ съ 39·6 до 40·6 см. (по А. Дикъ, Василиевъ, и Нагорски), американката — съ 42·2 см. (по Bowditch-а) и белгийката — съ 44·0 см. (по Quetelet).

Тази голѣма разлика въ растенето между българскитѣ момичета и момичетата на токо-що споменатитѣ народи зависи отъ това, че на 14-та година българскитѣ момичета прѣставатъ бързо да растатъ, когато другитѣ и въ тази година растатъ доста бързо. Въ продължение на 14-та година българскитѣ момичета се увеличаватъ въ ръстъ едвамъ съ 0·40 см., а рускинитѣ — съ 8.0—10·9 см., американкитѣ съ 4·6 см., белгийкитѣ — съ 5·8 см. и италианкитѣ съ 5·7 см. Дали тази особеность на ръста у българскитѣ момичета не е случайна, за сега трудно е да се каже, понеже моитѣ измѣрвания отъ тази възрасть (14 години) сѫ много малко (всичко 14 момичета) и на основание на тѣхъ не може да се вадятъ окончателни заключения.

Самитѣ срѣдни величини за ръста на българчетата-момчета най-много приличатъ на тѣзи, които е получилъ Roberts за англичанитѣ; различаватъ се само въ това, че българчетата въ годинитѣ отъ 7 до 12 растатъ по̀-бавно, отъ колкото англичанитѣ, но за това пъкъ въ периода на усиленото растене послѣднитѣ позакъсняватъ, та на 19-та година отново ръстътъ на еднитѣ и другитѣ става еднакъвъ.

Баварцитѣ по измѣрванията на Zeissing-а, сѫ по̀-високи отъ българитѣ въ всички възрасти.

Рускитѣ дѣца отъ приютитѣ въ Петербургъ въ първитѣ години сѫ по̀-ниски отъ българчетата, а дѣцата отъ воените гимназии напротивъ сѫ по̀-високи. Сѫщото може да се каже и за дѣцата отъ училищата отъ петербургската околия (по Нагорски). Американцитѣ (по измѣрванията на Bowditch-а) и английскитѣ ученици отъ Оксфордъ (по Maclaren-а) сѫ по̀-високи отъ българскитѣ ученици въ годинитѣ отъ наблюдаемия периодъ.

Българ. момичета до 13-та година сѫ малко по̀-високи отъ рускитѣ момичета отъ петербур. приюти, равни на момичетата отъ другитѣ съсловия, по̀-низки отъ момичетата на англичанитѣ, американцитѣ и италианцитѣ, а слѣдъ 13-та година ставатъ по-низки и отъ рускитѣ момичета.

(Слѣдва.)

# Контрола върху разходитѣ на народното събрание.

**Отъ Ю. Ивановъ.**

## I.

**Изобщо за контролата. — Длъжноститѣ на квесторитѣ въ народното събрание споредъ вѫтрѣшния му правилникъ. — Подигане първъ пѫть, въ извънредната сесия отъ 1886 година, въпроса за прѣглеждане смѣткитѣ на събранието. — Първиятъ докладъ по тия смѣтки. — Смѣткитѣ на IV обикновено народно събрание (една редовна и петь извънредни сесии). — Прѣцѣнка мнѣнията на Китанчевъ и Тончевъ. — Гледанитѣ смѣтки прѣзъ 1889, 1890 и 1891 година. — Мнѣнието на Каравелова. — Комисията по смѣткитѣ на 1894 година, разискване по доклада ѝ.**

Въ една държава съ народно прѣдставителство, каквато е България, трѣба да се пазятъ ненарушимо нѣколко условия, за да може да има добъръ редъ въ държавнитѣ финансии и да се губи всѣко съмнѣние за злоупотрѣба съ разходитѣ отъ страна на всички служители на държавата. Първото условие е, всички държавни разходи да бѫдатъ прѣдварително прѣдвидени въ бюджета и гласувани отъ народното събрание. Като второ условие иде това, че произвождането на разходитѣ трѣба да става точно по законитѣ и наредбитѣ въ страната и винаги въ границитѣ на прѣдвиденитѣ въ бюджета кредити. Но най-важно е, безъ съмнѣние, контролата, която става върху произведенитѣ държавни разходи и която еднакво е потрѣбна както за държавата, която контролира, така и за служещето лице или учрѣждение, което се контролира.

Ние говоримъ тукъ за така наричаната окончателна сѫдебно-финансова контрола, която се упражнява у насъ отъ върховната смѣтна палата. По-долу ще имаме случай да говоримъ за тая контрола. Сега питане е, трѣбва ли и разходитѣ на народното събрание, каквито сѫ пѫтнитѣ на народнитѣ прѣдставители, дневното имъ възнаграждение, прѣдставителнитѣ, командировкитѣ и пр., да се подложатъ на сѫдебно-финансовата контрола отъ страна на палатата? Прѣди да отговоримъ на това питане, нужно е да видимъ, каква е била досегашната практика и какво е мнѣнието на самото народно събрание по тоя въпросъ.

Отпускането отъ държавното съкровище нужднитѣ суми за разходи на народното събрание, като: пѫтни, дневни и пр., както и тѣхното раздаване на правоимѣещитѣ народни прѣдставители, е ставало до 1901 г. чрѣзъ квесторитѣ на народното събрание. На квесторитѣ въ началото е лежала и грижата „да управляватъ и стопанската часть на събранието“, но тая грижа скоро прѣминала въ атрибутитѣ на архиваря на събранието, който отпослѣ се прѣименува въ началникъ на канцеларията на

народното събрание. Квесторитѣ сѫ отстѫпили тая своя длъжность доброволно, защото, прѣдполагамъ, тя е имала нужда отъ постояненъ надзоръ, а квесторитѣ, като народни прѣдставители, сѫ били квестори врѣменно, додѣто засѣдава народното събрание, както е било това съ всички други народни прѣдставители. Това не е прѣдизвикало отъ никого никакво негодувание, макаръ тая длъжность въ правилника за вѫтрѣшния редъ на събранието и да е била винаги записвана въ задължение на квесторитѣ. Това доброволно отстѫпване не се е счело за никакво нарушение на вѫтрѣшния правилникъ, а още по-малко за уронване суверенитета на събранието, каквото се е счело мнѣнието — това ще видимъ по-долу — да се подложатъ и разходитѣ на народното събрание подъ контролата на върховната смѣтна палата. Както и да било, квесторитѣ значи, покрай другата работа въ народното събрание, съгласно съ правилника, сѫ се занимавали винаги съ раздаване пѫтнитѣ, дневнитѣ пари и пр. като сѫ били длъжни да държатъ смѣтки за това. Въ всички правилници за вѫтрѣшния редъ на народното събрание това задължение е фигурирало. Така напримѣръ въ правилника за второто обикновено народно събрание се казва, че на квесторитѣ се възлага и длъжностьта:

„да бдятъ върху стопанската часть на събранието и върху държането на смѣткитѣ му“.

Такава редакция тоя пунктъ има въ всичкитѣ правилници за вѫтрѣшния редъ на другитѣ народни събрания до 1901 год.[1]) Въ началото тази работа квесторитѣ изпълняваха така: изтеглюваха пари отъ държавното ковчежничество по надлежния редъ, раздаваха ги на народнитѣ прѣдставители срѣщу установенитѣ документи, които прѣдаваха въ ковчежничеството. Отпослѣ тия документи отиваха въ върховната смѣтна палата съ другитѣ разходни книжа на ковчежничеството, и палатата постѫпваше за намѣренитѣ нередовности и погрѣшки по общия редъ. Никакво изключение не ставаше, и върховната смѣтна палата до 1886 г. за намѣренитѣ нередовности е правила начети на отговорнитѣ лица на общо основание, макаръ смѣткитѣ на квесторитѣ да сѫ били гледани отъ народното събрание или не. Така че до 1887 год. всичко е вървѣло по своя редъ. Когато прѣзъ 1887 год. Тончевъ сталалъ прѣдседатель на народното събрание, отказалъ да се подчини на дотогавашния редъ, прѣсталалъ да прѣдава документитѣ въ ковчежничеството или въ палатата, и усилията на министерството, да го отклони отъ това намѣрение, останали безъ резултатъ. Какви сѫ били мотивитѣ за това на Тончева ще видимъ по-долу.

Отъ друга страна не виждамъ тия смѣтки да сѫ гледани отъ събранието редовно. Въ началото даже първитѣ нѣколко години тия смѣтки не сѫ гледани никакъ отъ събранието. Првъ пѫть дума става въ народното събрание, за гледане смѣткитѣ на квесторитѣ, въ IV обикновенно народно събрание (IV извънредна сесия), на 4. юния 1886 год.[2]) Тоя въпросъ е подигналъ Грънчаровъ. По-рано наистина

---

[1]) *Дневници* на II О.Н.С., стр. 46; III О.Н.С., I с., кн. I, стр. 62; III О.Н.С., II с., кн. I, стр. 43; IV О.Н.С., I с., кн. I, стр. 224; V О.Н.С. I с., кн. I., стр. 87; VI О.Н.С., I с., кн. I, стр. 96 и пр.

[2]) *Дневници* на IV О.Н.С., IV извънредна сесия, стр. 14.

е ставало дума за пѫтнитѣ и дневнитѣ пари на народнитѣ прѣдставители, но въпросъ за провѣрка отъ страна на самото народно събрание смѣткитѣ на квесторитѣ по сумитѣ, които имъ се отпускали, не е имало. Отъ друга страна самитѣ квестори не сѫ били задължавани отъ никого да прѣдставятъ нѣкому нѣкаква смѣтка за стопанската и парична часть на работата си. И едва въ вѫтрѣшния правилникъ на IV обикновено народно събрание, първа редовна сесия отъ 1884 год., виждаме едно подобно задължение, което въ послѣдующитѣ правилници е било почти буквално прѣписвано. Това задължение е редактирано така:

„въ едно отъ първитѣ засѣдания на всѣка сесия да прѣдставляватъ на Събранието точна смѣтка за разноскитѣ му прѣзъ миналата сесия.[1])“

Или:

„да даватъ въ едно отъ първитѣ засѣдания на всѣка сесия точна смѣтка, одобрена отъ бюрото, за всичкитѣ разноски на Събранието отъ миналата му сесия.[2])“

И благодарение на това задължение види се, Грънчаровъ се е сѣтилъ да прѣдложи избиране комисия за прѣглеждане смѣткитѣ на Събранието. Мисъльта на Грънчарова била много добрѣ изказана, макаръ отпослѣ гледането смѣткитѣ отъ страна на народното събрание и да е взело другъ пѫть. Грънчаровъ казва:

„Моето прѣдложение е: да се избере една комисия измежду господа прѣдставителитѣ, която да прѣгледа смѣткитѣ на настоящето Народно събрание и мисля, че всѣки отъ васъ съзнава нуждата за една такава комисия. Ако ние, господа, въ качеството си на народни прѣдставители сме длъжни да стоимъ като единственъ надзоръ по харченето на народната пара, отпусната въ бюджета: да знаемъ да ли тя се харчи по прѣдназначената отъ Народното Събрание цѣль или не, то колко повече ние самитѣ трѣбва да покажемъ примѣръ на това, като контролираме точно похарчването на сумитѣ, които отпущаме за себе си. Народното Събрание трѣбва да покаже примѣръ съ своитѣ дѣла, трѣбва ние да бѫдемъ примѣръ на добра отчетность.[3])“

Това прѣдложение на Грънчарова не е било прието отъ народното събрание, защото е било прѣждеврѣменно: трѣбваше по-напрѣдъ квесторитѣ, съгласно съ вѫтрѣшния правилникъ на събранието, да приготвятъ смѣтката, да бѫде тя прѣгледана и одобрена отъ бюрото, че слѣдъ това и ако иска, събранието може да избере комисия за прѣглеждане смѣтката.[4]) Но въ прѣдложението на Грънчарова нѣма и дума противъ това — ще ли тия смѣтки да се гледатъ въ окончателна форма отъ върховната смѣтна палата и значи тая комисия по това първо по занимаещия насъ въпросъ прѣдложение не се докосва до дотогавашната контрола на палатата, която се е упражнявала и върху разходитѣ на събранието.

Отъ цитирания по-горѣ членъ отъ вѫтрѣшния правилникъ на народното събрание, както и отъ цитираната часть отъ рѣчьта на Грънчарова става ясно, че народното събрание споредъ правилника е искало отъ квесторитѣ да даватъ смѣтка за разноскитѣ на всѣка една сесия; че тая смѣтка трѣбва да бѫде прѣгледана и одобрена отъ бюрото на

---

[1]) *Дневници* на IV О.Н.С., I р. с., кн. I, стр. 224.
[2]) *Дневници* на V О.Н.С., I р. с., кн. I, стр. 87; VI О.Н.С., I р. с., книга I, стр. 96 и пр.
[3]) *Дневници* на IV О.Н.С., IV извънредна сесия, стр. 15.
[4]) На сѫщото мѣсто.

събранието; че тая смѣтка трѣба да се съобщава въ едно отъ първитѣ засѣдания на събранието. Правилникътъ на събранието иска слѣдователно, тая смѣтка да бжде провѣрена и одобрена отъ бюрото, което е като глава на учрѣждението и което завѣрява документитѣ на разхода; но нийдѣ не се говори въ правилника, или въ другъ нѣкой законъ, че народното събрание само прѣглежда въ окончателна форма своитѣ смѣтки, че се произнася за редовностьта и правилностьта на разходитѣ и документитѣ или че освобождава производещитѣ тия разходи отъ всѣка по-нататъшна отговорность, на която сж подложени всички други въ държавата. Ако да бѣше инакъ, нѣмаше да се туря въ правилника, тая смѣтка да бжде прѣгледана и одобрена отъ бюрото на събранието, защото това прѣглеждане и одобрение би било излишно и съ избиране комисия за тия смѣтки би се изказало недовѣрие къмъ бюрото. Сжщо и въ първото прѣдложение за избиране на комисия, направено отъ Грънчарова, не се гони цѣльта да се освободятъ отговорнитѣ лица по тия разноски отъ законната сждебно-финансова отвѣтственость на общо основание, на която сж подчинени всички други въ държавата, а има за цѣль, не народното събрание да контролира тия смѣтки като послѣдна контролна инстанция, а да направи това като учрѣждение, което има интересъ, както всички други учрѣждения го правятъ, смѣткитѣ му да бждатъ безупречни, да е харчено споредъ прѣдназначената отъ събранието цѣль и да бжде примѣръ за добра отчетность. Понеже въ правилника за вжтрѣшния редъ на IV обикновенно народно събрание, I редовна сесия отъ 1884 година, дѣто за първъ пжтъ се поставя задължение за квесторитѣ да прѣдставляватъ смѣтка за разходитѣ, не се намира клаузата, че тая смѣтка трѣба да бжде провѣрена и одобрена отъ бюрото, и понеже споредъ правилника квесторитѣ още въ първитѣ засѣдания трѣба да прѣдставятъ тая смѣтка, а въ тритѣ първи засѣдания не сж направили това, Грънчаровъ въ четвъртото е дошълъ до мисъльта да се избере комисия и направилъ такова прѣдложение съ мисъль вѣроятно да ускори прѣдставянето на тая смѣтка, пъкъ и самото събрание за себе си, като учрѣждение, да прѣгледа тия смѣтки. Съ една дума, както въ първия правилникъ за прѣдставяне на тая смѣтка, тъй и въ първото прѣдложение за избиране комисия за провѣряване тая смѣтка, не се вижда намѣрението, да се отстрани сждебно-финансовиятъ контролъ на върховната смѣтна палата отъ смѣткитѣ на народното събрание.

И наистина, първитѣ 6—7 години документитѣ за разходитѣ на народното събрание сж отивали по надлежния редъ въ ковчежничеството, и върховната смѣтна палата, макаръ за нѣкои отъ тия години и да сж били избирани комисии да прѣгледватъ смѣткитѣ и макаръ тия смѣтки да сж били докладвани и одобрявани както отъ бюрото, така и отъ самото народно събрание, е правила за намѣренитѣ нередовности начети на отговорнитѣ лица, като имъ е издавала и постановления на общо основание. Но нека видимъ по-нататъкъ, какво е вършило народното събрание съ тия смѣтки.

Въ извънредната сесия отъ 1886 година, както видѣхме, не е била избрана, по прѣдложение на Грънчарова, комисия за прѣглеждане разходитѣ на народното събрание, макаръ по-късно въ сжщата сесия да е

направилъ прѣдложение и Мирски: квесторитѣ да прѣдставятъ равносмѣтка, за да се избере комисия да имъ прѣгледва смѣткитѣ[1]), — нито пъкъ сж били гледали нѣкакъ смѣткитѣ на квесторитѣ. И макаръ още отъ 1884 год. да стои задължение да се прѣдставя смѣтка за разноскитѣ, но такава смѣтка е била прѣдставена едва прѣзъ 1888 год. 8 ноемврия прѣзъ II редовна сесия на V обикновенно народно събрание, и то за смѣткитѣ на първата редовна сесия отъ V-то обикновено народно събрание. Истина е, че по-рано е ставало въпросъ за смѣткитѣ и за избиране на комисии[2]), но нищо не е било направено. Провѣряването на тия смѣтки чрѣзъ особна комисия въ II редовна сесия на V обикновено народно събрание трѣба да е станало по съображения, да се не прѣтрупва бюрото съ работа, макаръ по правилника и да е било длъжно да ги прѣгледа и одобри. Но важно е това, че и въ одобрението на тия смѣтки отъ страна на народното събрание ние не виждаме и сѣнка отъ желание и намѣрение, да се отнеме правото на върховната смѣтна палата да се произнася по редовностьта и правилностьта на разходитѣ на народното събрание. Рѣшението на събранието по смѣткитѣ на I редовна сесия отъ V обикновено народно събрание е, че то приима, какво полученитѣ отъ Вида Моневъ (той е билъ квесторъ тогава) 340,000 лева сж правилно и точно изразходвани[3]). Това рѣшение на Събранието не е утвърждавано отъ княза по надлежния редъ, нѣма силата на законъ, слѣдователно си остава чисто вжтрѣшна административна работа на събранието и не може да отмѣни закона за върховната смѣтна палата, дѣто не се прави никакво изключение за контролиране разходитѣ на народното събрание. А знаемъ, че смѣтната палата сжществува по силата на чл. 105 отъ конституцията, дѣто е казано, че народното събрание прѣглежда отчетитѣ на върховната смѣтна палата, *която е длъжна да му прѣдставя подробни изложения за изпълнението на бюджета*. И тукъ, както вижда читательтъ, не се прави никакво изключение за разходитѣ на народното събрание. Даже по поводъ на едно запитване отъ Андонова къмъ министра на финанситѣ, послѣдниятъ казва, че за недооправданата сума, която квесторътъ Костовъ изразходвалъ прѣзъ 1880 г. чрѣзъ тогавашния прѣдседатель на събранието за разни нужди, той се отнесълъ до върховната смѣтна палата и че палатата съ постановление по общия редъ е обявила за неиздължено отговорното за тая сума лице. Отъ тия обяснения на министра запитвачътъ останалъ задоволенъ и събранието не е направило никаква бѣлѣжка относително това, че палатата нѣма право да постжпва съ хората на събранието тъй, както постжпва съ всички други отговорни чиновници[4]).

Пакъ прѣзъ сжщата 1888 година (16 декемврия) и сжщата сесия сж били докладвани смѣткитѣ за разходитѣ на IV обикновено народно събрание една редовна и петь извънредни сесии, но разглеждането имъ

---

[1]) *Дневници* на IV О. Н. С., IV извънр. сесия, стр. 93.

[2]) *Дневници* на V О. Н. С., I р. с., кн. II., стр. 125, 157; кн. VI, стр. 628 и 629; II р. с., кн. I, стр. 21 и 22.

[3]) *Дневници* на V О. Н. С., II р. с., кн. V, стр. 1—3.

[4]) *Дневници* на V О. Н. С., I р. с., кн. VI, стр. 703 и 704.

е било отложено[1]) Отъ прочитането на станалото по тоя случай разискване, човѣкъ дохожда до убѣждение, че избиранитѣ комисии сѫ некомпетентни хора да провѣряватъ смѣтки, защото това не е тѣхна работа, и че събранието взима рѣшения, кога както му се прѣдставятъ, безъ да си опрѣдѣли веднажъ за винаги единъ правиленъ и съобразенъ съ законитѣ пѫть. Самъ прѣдседательтъ на събранието ето какъ характеризува комисията въ едно свое обяснение:

„Господа комисаритѣ бѣха натоварени отъ Народното събрание да прѣгледатъ смѣткитѣ и тѣ намѣрили при прѣглеждането имъ, че имало нѣкои прѣдставители, които сѫ занимавали общински служби, а сѫ получавали плата като прѣдставители. Понеже господа комисаритѣ не намѣрили никой законъ, върху който да се основатъ за разрѣшението на тоя въпросъ, дали трѣбва да се повърнатъ тия пари или не, — оставятъ на Народното събрание да рѣши. Сега обаче г. докладчикътъ на комисията се съгласява съ думитѣ на г. министра на вѫтрѣшнитѣ дѣла, че всичкитѣ въпроси, относещи се до смѣткитѣ на Народното събрание, да се разрѣшатъ въ идещата сесия, а сега Народното събрание да вземе само актъ отъ смѣткитѣ, както сѫ прѣдставени отъ комисията".

И тъй станало. При всичко това комисията е намѣрила, че около 6000 лева сѫ неправилно взети отъ разни лица и трѣба да ги повърнатъ въ държавното съкровище.

Въ слѣдната сесия (III р. с. на V о. н. с.) горнитѣ смѣтки сѫ били отново докладвани въ народното събрание, което рѣшило, взетитѣ неправилно суми да се повърнатъ въ съкровището.[2]) По поводъ на тоя докладъ обаче сѫ станали нѣкои твърдѣ интересни разисквания, които прѣмо се докосватъ до контролата върху смѣткитѣ на народното събрание и атрибутитѣ на палатата. Като говори за нередовноститѣ въ смѣткитѣ, които се докладваха, и въобще за не доброто домакинствуване въ народното събрание, Китанчевъ казва:

„Азъ съмъ съгласенъ да се приеме мнѣнието на комисията, да се взискатъ тия неправилно и безъ документи изразходвани суми, но пъкъ отъ друга страна не мога да не обърна вниманието ви и на това, че тия смѣтки се бавятъ отъ 3—4 години, че нѣма още и до днесъ изработенъ извѣстенъ правилникъ, по който да се отпущатъ паритѣ, какъ да се изразходватъ, а просто я караме по прѣдание, работитѣ вървятъ по традиция. Желателно е, споредъ мене, да има особенъ единъ чиновникъ, назначаванъ отъ министерството на финанситѣ, като ковчежникъ при Народното събрание, който да бѫде отчетникъ при Върховната смѣтна палата, да внимава кога и какъ се харчатъ паритѣ, смѣткитѣ му да се гледатъ отъ самата Върховна смѣтна палата и да дава гаранция. Щомъ работата се касае до пари, много хубаво е смѣткитѣ да отиватъ тамъ, дѣто отиватъ всичкитѣ отчетници. Въ такъвъ случай никакви хатърджилъци не могатъ да ставатъ, защото чиновникътъ, който е далъ гаранция, ще внимава сериозно на работата си, ще изисква най-редовни разноски (*Прѣдсед.:* Сега нѣма да рѣшаваме изработването новъ правилникъ. Ограничете се върху доклада, който прѣдметъ е на дебатиране). Азъ изказвамъ своето мнѣние (*Прѣдсед.:* Тукъ въпросътъ е рѣшенъ отъ правилника). Азъ прѣдлагамъ ново . . . . (*Прѣдсед.:* Понеже сега въпросътъ е за доклада, говорете по него). Понеже не може да се говори по тоя въпросъ, азъ прѣкратявамъ своето говорене, като изразявамъ желание, щото, ако е възможно, министра на вѫтрѣшнитѣ дѣла или прѣдседательтъ да внесе едно такова прѣдложение или нѣкакъвъ законопроектъ за това, защото, ако остане и занапрѣдъ по подобенъ начинъ да се изразходватъ паритѣ или да се разглеждатъ смѣткитѣ, то постоянно ще имаме неприятности и обвинения едни върху други, а отъ друга страна ще ни се отнеме доста дълго врѣме за прѣглеждане на смѣткитѣ[3]).“

---

[1]) *Дневници* на V О. Н. С., II р. с., книга X, стр. 44—50.
[2]) *Дневници* на V О. Н. С., III р. с., книга II, стр. 16—32.
[3]) Сѫщото мѣсто, стр. 26.

Както виждатъ читателитѣ, Китанчевъ е изказалъ единъ правиленъ и умѣстенъ възгледъ, който миналата 1901 год., безъ да зная прѣдварително мнѣнието на Китанчева, приложихъ на дѣло благодарение силната поддържка на министра Каравеловъ, благодарение съгласието на прѣдседателя на събранието Гешова и въпрѣки необяснимото незадоволство на нѣкои народни прѣдставители, който възгледъ тазъ година се узакони по надлежния редъ. Обаче събранието не е било на мнѣнието на Китанчева. Тутакси слѣдъ свършване рѣчьта на Китанчева, прѣдседательтъ му забѣлѣзва,

„че Народното събрание не зависи отъ министерството, та то да му гледа и урежда смѣткитѣ, защото Народното събрание е само господарь на своитѣ смѣтки и то контролира министритѣ, а не тѣ него".

Но Тончевъ е най-яркиятъ противникъ и той отрича правото на върховната смѣтна палата да упражнява контрола върху разходитѣ на събранието. Ето съображенията му:

„. . . . ще обърна вниманието върху чл. 42 отъ вътрѣшния правилникъ на Народното събрание, въ който се казва, че квесторитѣ наглеждатъ стопанската часть на Събранието и даватъ смѣтка на Народното събрание, тъй щото най-напрѣдъ, ако ние бѣхме чиновници, нѣмаше защо да възлагаме разглеждането смѣткитѣ на квесторитѣ на Събранието. А само смѣткитѣ на чиновницитѣ се провѣряватъ отъ Смѣтната палата. Азъ не мога да се съгласа съ г-нъ Китанчевото мнѣние, да дойде Смѣтната палата и да разгледва смѣткитѣ на Събранието. Въ 1887 год., когато имахъ честьта да бѫда прѣдседатель на Народното събрание, Върховната смѣтна палата и финансовото министерство се осмѣлиха да поискатъ смѣткитѣ на Народното Събрание, да ги провѣрятъ и даже заявиха, че нѣма да отпуснатъ пари за народнитѣ прѣдставители, ако смѣткитѣ не се прѣдставятъ въ извѣстенъ срокъ. Азъ, въ качеството си на прѣдседатель на Народното събрание, направихъ възражение на финансовото министерство, като се основавахъ на чл. 42 послѣдната алинея *е*, въ която се казва, че смѣткитѣ на Народното събрание се гледатъ отъ самото него, че никакво учрѣждение нѣма право да ги прѣгледва. Като направихъ това възражение на министерството на финанситѣ, азъ се опирахъ на възгледа, че народнитѣ прѣдставители не сѫ чиновници, и тѣхнитѣ смѣтки се провѣряватъ отъ самото Събрание. Азъ ще прѣведа и други факти, съ които се доказва, че народнитѣ прѣдставители всѣкога сѫ възставали, когато е правенъ опитъ да се приложи къмъ тѣхъ, въ нѣкое отношение, законътъ за чиновницитѣ. Когато се плащаха пѫтни и дневни на народнитѣ прѣдставители, азъ съмъ ималъ честьта да чуя отъ много г-да прѣдставители тѣхното възмущение, именно за туй, че квесторътъ ги сравнявалъ съ чиновницитѣ и искалъ да имъ заплати пѫтнитѣ пари, както се плащало и на чиновницитѣ. . . . . . . Разбира се, че г-да народнитѣ прѣдставители се възмущаваха не за това, че ще получатъ по-малка сума, но за това, защото се правѣше опълзновение да се приравнятъ съ чиновницитѣ.[1]"

Отъ приведенитѣ цитати отъ думитѣ на прѣдседателя на народното събрание и рѣчьта на Китанчева и Тончева, става явно, че по въпроса, който ни занимава, има пълно недоразумѣние. Китанчевъ не отрича правото на народното събрание да прѣглежда смѣткитѣ си, но прѣдъ видъ на това, че нѣкои народни прѣдставители получавали поголѣми суми, отколкото имъ се слѣдвало, харчили се много пари за канцеларски, много разходи били неправилно произведени, други безъ документи и редъ още нередовности, та за избѣгване на подозрѣния и клевети той прави най-умѣстно прѣдложение: разходитѣ на събранието да се произвождатъ отъ лице отчетникъ прѣдъ върховната смѣтна па-

[1]) *Дневници* на V О.Н.С., III р. с., кн. II, стр. 28.

лата. При всичко това на друго мѣсто Китанчевъ изрично казва, че освѣнъ самото народно събрание никой другъ не може да прѣглежда тия смѣтки.[1]) Значи, че като е правилъ по-рано своето прѣдложение, Китанчевъ само е гледалъ да освободи събранието отъ една неприятна работа, а не че е признавалъ неумѣстностьта на събранието да гледа своитѣ смѣтки *въ окончателна форма*, когато ние поддържаме, че то е работа на палатата. Истина е, че народното събрание контролира министритѣ, както се е изразилъ прѣдседателя на събранието, но въ всѣкакъвъ случай не гледа смѣткитѣ имъ тъй, както иска да гледа тия на самото събрание. Ако тая контрола се състоеше въ детайлното смѣткогледане, и то отъ хора винаги некомпетентни, каквито сѫ народнитѣ прѣдставители, тогава събранието би се обърнало на смѣтна палата, а не на законодателно тѣло. Народното събрание и сега гледа смѣткитѣ на министритѣ, но ги гледа въ една окончателна готова форма, приготвена отъ компетентни чиновници и провѣрени отъ върховната смѣтна палата, съгласно съ чл. 105 отъ Конституцията. Иначе събранието би се изгубило въ дребулиитѣ и въ формитѣ, и народното събрание отъ върховенъ контрольоръ на министритѣ, би станало тѣхенъ обикновенъ чиновникъ — да имъ гледа и урежда смѣткитѣ. При всичко това народното събрание можеше при стария редъ на произвеждане разходитѣ на събранието да си гледа самò смѣткитѣ или чрѣзъ своето бюро, но това гледане щѣше да бѫде една административна контрола, каквато вършатъ на своитѣ смѣтки всички учрѣждения въ свѣта, за да се увѣрятъ, че тѣхнитѣ органи сѫ дѣйствували въ опрѣдѣленитѣ рамки, правилно, законно, при безпогрѣшна отчетность и безъ никакво подозрѣние за злоупотрѣбение. Но тая административна контрола е тъй да се каже домашна и има значение само за учрѣждението, било то низше или висше. Като домашна тая контрола не може да освобождава отъ отговорность, не може да отстранява подозрѣния, не може самото това учрѣждение да сѫди за своитѣ дѣла по паричната часть и издава вердиктъ за това, а трѣба друго учрѣждение, компетентно по материята и имѣеще прерогативата сѫдебно да се произнесе за смѣткитѣ на учрѣждението, за да го освободи отъ отвѣтственость и вдигне отъ гърба му всѣко подозрѣние. А такова учрѣждение у насъ е върховната смѣтна палата. Какво можеше да бърка на събранието, ако палатата гледаше смѣткитѣ му на общо основание? Какво бъркаше на народното събрание, когато смѣтната палата правѣше това до 1887 год.? И важното е, че по силата на чл. 105 пунктъ 6 отъ конституцията тя *е длъжна* да прѣдстави отчетъ на събранието по изпълнението на цѣлия бюджетъ, безъ никакво изключение за смѣткитѣ на народното събрание. Другитѣ съотвѣтствени закони сѫщо не правятъ подобно изключение: нито законътъ за палатата чл. 1. буква *а* и чл. 40, нито законътъ заотчетностьта по бюджета. И ако народното събрание наистина отидѣше да контролира смѣткитѣ на министритѣ тъй, както азъ разбирамъ смисъла на цитиранитѣ по-горѣ думи отъ прѣдседателя на народното събрание: дали има редовни документи, дали нѣма злоупотрѣба отъ чиновници и други подобни, тогава тая

[1]) Сѫщата книга, стр. 166.

контрола ще бѫде най-жалката, защото нередовноститѣ и злоупотрѣбата сѫ дѣло на недобросъвѣстни чиновници и служители, тѣ се наказватъ и за тѣхъ сѫ всички административни контроли, както и сѫдебно-финансовата контрола на палатата. Тая контрола не върши народното събрание, а контролира общата директива на министритѣ, която тѣ сѫ дали на всѣки единъ ресурсъ отъ своето вѣдомство. Ето защо. безъ да се накърнява авторитета на народното събрание, то можеше и трѣбаше първо да подчини своитѣ квестори подъ контролата на върховната смѣтна палата, като послѣдна контролна инстанция, за да постѫпи съ тѣхъ като съ разходопроизводители на общо основание. Поведението, което народното събрание държа по отношение своитѣ смѣтки и квесторитѣ на събранието, влоши само положението на послѣднитѣ. Общественото мнѣние е, че нѣкои квестори не сѫ водили добрѣ смѣткитѣ си, или не сѫ могли да дадатъ достатъчни обяснения за нѣкои произведени разходи или забравени суми, а отъ тамъ до съмнѣнието за злоупотрѣба има само една крачка. Поне народното прѣдставителство трѣбаше да се огради отъ подобни подозрѣния.

Мотивитѣ пъкъ на г. Тончева ми се виждатъ твърдѣ слаби. Той се основава на вѫтрѣшния правилникъ на народното събрание, въ който се казва, че квесторитѣ нагледватъ стопанската часть на събранието и даватъ смѣтка. Прѣди всичко въ тоя правилникъ не се казва, че върховната смѣтна палата нѣма право да прѣгледва отново прѣгледанитѣ веднажъ отъ събранието смѣтки на квесторитѣ. И не зная, защо Тончевъ не забѣлѣзва, че се основава на единъ *вѫтрѣшенъ* правилникъ на събранието, който не отмѣня законитѣ по материята и чл. 105 отъ Конституцията? Даже вѫтрѣшниятъ правилникъ на събранието и да бѣше миналъ по всичкитѣ форми на законитѣ, пакъ постановлението му за смѣткитѣ на квесторитѣ, както го видѣхме да е редактирано по-горѣ, не можеше да има друго значение отъ онова, което обяснихме по-горѣ, а именно, че прѣглеждането на тия смѣтки отъ страна на събранието ще има значение само за самото събрание, че това прѣглеждане е вѫтрѣшна домашна контрола, необходима за самото събрание като учрѣждение. Мотивитѣ пъкъ, че народнитѣ прѣдставители се възмущавали отъ това, дѣто квесторитѣ ги приравнявали съ чиновницитѣ при плащането на пѫтнитѣ имъ пари, е мотивъ, който нѣма нищо да бърка, ако тия смѣтки се гледатъ и отъ страна на върховната смѣтна палата. Веднажъ опрѣдѣлени пѫтнитѣ на народнитѣ прѣдставители било по закона за чиновницитѣ (което не виждаме, защо да е толкова обидно за народнитѣ прѣдставители), било по друга норма, върховната смѣтна палата ще вземе това прѣдъ видъ и ще постѫпи съгласно съ вотиранитѣ отъ събранието закони и рѣшения. Възмущавали сѫ се прѣдставителитѣ отъ приравнението пѫтнитѣ имъ пари съ тия на чиновницитѣ не отъ любовь, разбира се, къмъ изкуството да се възмущаватъ: искали сѫ да получатъ повече пѫтни пари. И вмѣсто това свое искане да узаконятъ по надлежния редъ, тѣ взиматъ пѫтни пари по друга по-голѣма норма и се възмущаватъ, когато палатата поиска да прѣгледа смѣткитѣ на квесторитѣ, които обикновено сѫ неопитни и несвѣдещи хора, правятъ излишни разходи, подпадатъ въ грѣшки и опущения и по тоя начинъ

оцетяватъ държавното съкровище. Такива поне мисли ще ви докара прочитането протоколитѣ на дебатитѣ по тоя въпросъ на 13 ноемврия 1889 год.

Но нека видимъ, какво е направило по-нататъкъ народното събрание.

Пакъ прѣзъ 1889 година сѫ докладвани смѣткитѣ на квестора отъ II редовна сесия на V обикновено народно събрание, които и се одобряватъ. Слѣдъ това се докладватъ смѣткитѣ на началника на канцелярията, които правятъ часть отъ тия на квестора, и понеже се е констатирало, че комисията е изнесла на явѣ очевидни злоупотрѣби, народното събрание натоварило бюрото си, да изслѣдва всички злоупотрѣбения и, ако има отъ нѣкои незаконно взети суми, да се върнатъ, и виновнитѣ да се дадатъ подъ сѫдъ.[1]) При всички очевидни за събранието злоупотрѣби обаче бюрото на събранието отпослѣ не намѣрило злоупотрѣбения, даже не намѣрило виновни, но направило разпореждане да се искатъ обратно неправилно задържанитѣ пари отъ надлежното лице.[2]) Прѣзъ 1890 година сѫ докладвани смѣткитѣ на III редовна сесия отъ V обикновено народно събрание и сѫ одобрени, съ задължение да се повърнатъ нѣкои малки суми отъ лицата, които сѫ ги взели безъ да имъ се слѣдватъ.[3]) Прѣзъ 1891 година сѫ докладвани и одобрени смѣткитѣ на I редовна сесия отъ VI обикновено народнно събрание.[4]) По тоя случай прѣдседательтъ съобщава, че за сумитѣ, които имало да се прибиратъ отъ разни лица, се билъ обърналъ до министра на финанситѣ и по покана на послѣдния нѣкои внесли паритѣ, а други не, та пита събранието, какво да се направи съ тѣхъ. Събранието рѣшава да се прѣдаде работата въ комисията по министерството на правосѫдието, и тя да я изучи и докладва. Това впрочемъ не е станало и досега.[5]) Прѣзъ 1892 година сѫ докладвани смѣткитѣ на II редовна сесия отъ VI обикновенно народно събрание.[6]) Прѣзъ сѫщата година — смѣткитѣ на III велико народно събрание,[7]) и тия на прѣдседателя на народното събрание по печатане разни дневници.[8]) Прѣзъ 1893 година сѫ докладвани смѣткитѣ на III редовна сесия отъ VI обикновено народно събрание, като се е взело рѣшение да се върнатъ обратно неправилно взетитѣ 700 лева.[9]) Прѣзъ 1894 година сѫ докладвани смѣткитѣ на VII обикновено народно събрание, и тогава се констатирватъ редъ нередовности и злоупотрѣби. Докладътъ се одобрява, като се е прѣпорѫчило да се дадатъ подъ сѫдъ злоупотрѣбителитѣ и да се съберат сумитѣ по сѫдебенъ редъ.[10]) При всичко, че народното събрание е одобрило изброенитѣ по-горѣ смѣтки, върховната смѣтна палата, когато бѣ рѣшено

[1]) *Дневници* на V О. Н. С., III р. с., книга 3, стр. 471—480.
[2]) „ „ VI О. Н. С., I р. с., книга 2, стр. 283—285.
[3]) „ „ VI О. Н. С., I р. с., книга 2, стр. 268—271.
[4]) „ „ VI О. Н. С., II р. с., книга 7, стр. 121—123.
[5]) „ „ VI О. Н. С., II р. с., книга 1, стр. 148—154.
[6]) „ „ VI О. Н. С., III р. с., книга 2. стр. 443—446.
[7]) „ „ VI О. Н. С., III р. с., книга 3, стр. 29—32.
[8]) „ „ VI О. Н. С., III р. с., книга 4, стр. 97—98.
[9]) *Дневници* на VII О. Н. С., I р. с., книга IV, стр. 70—83.
[10]) *Дневници* на VIII О. Н. С., I р. с., книга II, стр. 817—829.

да контролира по-късно и разходитѣ на събранието, е констатирала редъ голѣми нередовности и неправилности въ тия смѣтки, които комиситѣ не сѫ забѣлѣзали и които събранието признало за редовни и правилни безъ докладъ за тѣхната нередовность и неправилность.[1])

Прѣзъ 1895 година, по случай избирането комисия за прѣглеждане смѣткитѣ на I редовна сесия отъ VIII обикновено народно събрание, Каравеловъ е подигналъ въпроса, който ни занимава, като е казалъ слѣдното:

„Азъ бихъ молилъ да не избираме комисия, но да пратимъ на Смѣтната палата всичкитѣ си рѣшения и тя ще види, съгласно рѣшенията ли сѫ харчени паритѣ или не, защото, ако смѣткитѣ на Народното събрание се разглеждатъ отъ депутати, нищо нѣма да стане. За това по-добрѣ е, да се не мѫчимъ да избираме комисия, а просто рѣшенията ни да се пратятъ въ Смѣтната палата, и тя да види, кое правилно и кое неправилно е изразходвано.[2])“

Разбира се, че тукъ Каравеловъ нищо не говори, да ли гледането смѣткитѣ на квесторитѣ отъ страна на народното събрание е считалъ като окончателенъ контролъ, та върховната смѣтна палата нѣма право и слѣдъ гледането отъ събранието, повторно да ги контролира въ окончателна форма; но се разбира отъ прѣдложението му, че той е смѣталъ гледането смѣткитѣ отъ самото народно събрание като неокончателна провѣрка, и като е ималъ прѣдъ видъ, че депутати не могатъ да гледатъ смѣтки, понеже отъ тѣхното гледане нищо нѣма да стане, прѣпорѫчва да направи това върховната смѣтна палата. Това ще се види твърдѣ ясно отъ цитатитѣ, които ще направимъ по-долу отъ рѣчитѣ на Каравеловъ. Това прѣдложение на Каравеловъ е било подкрѣпено отъ Димитъръ Стамболовъ и Миланъ Макавѣевъ, но събранието не го приело пакъ по това съображение, че въ правилника за вѫтрѣшния редъ на събранието се казвало, че смѣткитѣ се гледатъ отъ събранието.

Но всички тия възражения противъ мнѣнието, смѣткитѣ на събранието да се гледатъ отъ върховната смѣтна палата, изпѫкватъ по-релефно, когато комисията, избрана прѣзъ 1894 година по прѣдложение на Такева и съ цѣль да изслѣдва въ срокъ отъ два мѣсеца злоупотрѣбенията по смѣткитѣ на VII обикновено народно събрание,[3]) е прѣдставила своя докладъ. Тая комисия, състоеща се отъ Даневъ, Нейчовъ и Антикаровъ, е прѣдставила своя докладъ въ народното събрание на 26 февруария 1897 год. Вижда се, че комисията е работила доста добрѣ съ помощьта на единъ чиновникъ отъ смѣтната палата и изкарва на лице редъ нередовности, които биха се избѣгнали, ако смѣткитѣ се провѣряваха отъ ковчежничеството и върховната смѣтна палата по общия редъ. Честь прави на комисията и заключението й. Вмѣсто да прѣпорѫчва на Събранието мнѣния, каквито сѫ били дотогавашнитѣ мнѣния на комиситѣ, тя прѣпорѫчва слѣдующето:

„Като имаме прѣдъ видъ законътъ за Смѣтната палата, най-добрѣ е, възъ основание нашитѣ данни и възъ основание списъцитѣ, които фигуриратъ въ дѣлото на провѣрката,

---

[1]) *Докладъ* отъ Върховната Смѣтна Палата по изпълнение бюджета за 1896 год., стр. 177—183.

[2]) *Дневници* на VIII О. Н. С., книга II, стр. 142—144.

[3]) *Дневници* на VIII О. Н. С., I р. с., книга II, стр. 817—829.

да се възложи на Върховната смѣтна палата да провѣри неоправданитѣ суми, за които комисията не намѣри документи и да направи начетъ (въ дневницитѣ погрѣшно, види се, е казано отчетъ), съгласно закона за Смѣтната палата и съгласно това ще се искатъ назадъ злоупотрѣбенитѣ въобще пари; а рѣшението на Смѣтната палата може да се касира само прѣдъ Касацията.[1])“

Това мнѣние на комисията е твърдѣ близу до нашето мнѣние, защото щомъ комисията може да се съгласи, смѣтната палата да прѣгледа една часть отъ смѣткитѣ и за които нѣма документи да издаде постановления по общия редъ, не ще има причина да се не съгласи, всичкитѣ смѣтки на събранието да се гледатъ отъ палатата, за да прави тя на врѣме потрѣбното по надлежния законенъ редъ. Разбира се, че прѣдложението на комисията не било прието, а било рѣшено, надлежниятъ министъръ да поиска злоупотрѣбенитѣ и надвзети суми и, ако не се дадатъ доброволно, да ги изиска по сѫдебенъ редъ.[2]) Противници на това прѣдложение сѫ се явили мнозина. Най-смѣло се изказалъ Маньо Бояджиевъ. Между другото той казва:

„Азъ намирамъ, че би се уронилъ престижътъ на Народното събрание, ако е, че смѣткитѣ на това Събрание ще бѫдатъ разглеждани отъ Върховната смѣтна палата. Азъ мисля, че ние можемъ да бѫдемъ най-справедливитѣ сѫдии върху дѣйствията на прѣдседателитѣ и касиеритѣ по неправилно изразходванитѣ суми за тия Събрания, които сѫ прѣдшествували сегашното Събрание. Тъй е била и практиката на всички Народни събрания, които сѫ били прѣди насъ. Да отидемъ сега да измѣняваме тази практика и да отидемъ да подчиняваме хозяйствената часть на едно отъ най-върховнитѣ, тъй да се каже, тѣла на страната, на едно учрѣждение, каквото е Смѣтната палата, на която прѣдназначението е съвсѣмъ друго и специално даже, азъ мисля, че това е една аномалия, това е едно посѣгване на атрибутитѣ, на значението на самото Народно събрание, даже едно уронване престижа на това Народно събрание.[3])“

Тутакси слѣдъ това и като забравя казаното за престижа на народното събрание, казва, че ако се констатиратъ отъ комисията на събранието неправилно изразходвани или злоупотрѣбени суми, събранието трѣба да постанови да се искатъ назадъ и подиръ това прибавя:

„Ако е че лицата, до които се отнася това постановление на Народното събрание, не се подчинатъ на това постановление, тогава, разбира се, у насъ има сѫдилища и прочие.[4])“

Сѫщото това нѣщо казва и Ив. Абрашевъ. Помислилъ би човѣкъ, че върховната смѣтна палата не струва колкото едно мирово сѫдилище, дѣто Бояджиевъ праща смѣткитѣ на народното събрание; съ мирово сѫдилище не се накърнява престижа на народното събрание! Че смѣтната палата не е ли сѫдебно-финансово сѫдилище и ако е специално контролно учрѣждение, както казва Бояджиевъ, то защо ѝ се отнима възможностьта да отговори на задължението по членъ 105 отъ конституцията, дѣто никакво изключение за разходитѣ на народнитѣ събрания не се прави. Практиката, толкова не красивата практика, и вѫтрѣшниятъ правилникъ на събранието не могатъ да отнематъ правото на палатата да контролира всички безъ изключение смѣтки. Събранието можеше да

[1]) *Дневници* на IX О. Н. С., I р. с., кн. IV, стр. 533.
[2]) Сѫщата книга, стр. 542.
[3]) *Дневници* на IX О. Н. С., I р. с., книга IV, стр. 533.
[4]) На сѫщото мѣсто, а сѫщо и на стр. 535.

изпълни своя правилникъ, да чуе доклада по смѣткитѣ и да оставѣше останалото на върховната смѣтна палата. Съвсѣмъ не е работа на народното събрание да гледа смѣтки и да събира назадъ надвзети, неправилно изразходвани или злоупотрѣбени суми. Тъкмо такова специално учрѣждение е върховната смѣтна палата и тя има законна възможность да направи това. Освѣнъ това никой не бърка на народното събрание да опрѣдѣля за себе си въ бюджета разходи, каквито намѣри за добрѣ, но да ли така опрѣдѣленитѣ суми сѫ употрѣбени именно за цѣльта, трѣба да се прѣгледа въ окончателна форма отъ върховната смѣтна палата, по опрѣдѣленитѣ за това наредби чрѣзъ документи, независимо отъ това гледа ли или не събранието сѫщитѣ тия смѣтки чрѣзъ комисия. За да можеше да има значение мнѣнието на Бояджиевъ, трѣбваше да бѫде подкрѣпено съ законъ, който законъ да изкарва изъ юрисдикцията на палатата разходитѣ на събранието, ако това изобщо би имало основание да се направи. Иначе, щомъ имаме върховно контролно учрѣждение, което сѫществува по силата на конституцията и надлежнитѣ закони, сѫдилищата могатъ да оставятъ безъ разглеждане всички процеси по финансовата окончателна контрола, като не влизащи въ тѣхнитѣ атрибути.

Върху рѣчитѣ на другитѣ народни прѣдставители по тоя въпросъ не се спирамъ. И тѣхнитѣ възражения, че върховната смѣтна палата не трѣбвало да туряме по-високо отъ Народното събрание, че палатата може да остави подъ миндера тия смѣтки, въ които има толкова интереси ангажирани, че събранието не трѣба да се откаже отъ правото на върховенъ провѣритель на своитѣ смѣтки, — всички тия възражения оставямъ безъ разглеждане, защото съ казаното до тукъ се отговаря косвено и на тия възражения и защото по-долу ще се повърнемъ отново върху тая тема.

По-горѣ споменахме, че прѣгледване смѣткитѣ отъ страна на самото народно събрание е негова домашна, административна работа, и че това гледане не може да бѫде задължително за върховната смѣтна палата. Усѣщамъ, че тукъ трѣбва да обясня това по-добрѣ, за да нѣма по-долу читательтъ нѣкакво недоумѣние. Извѣстно е, че всички учрѣждения, които боравятъ съ държавни суми и материали, сѫ подчинени на ревизии, нѣкои отъ които, периодически или другояче, на една или повече ревизии. Да земемъ за примѣръ едно ковчежничество. Началникътъ на учрѣждението приключва книгитѣ по дневнитѣ операции на ковчежничеството, провѣрява приходо-разходнитѣ документи и като се увѣри, че всичко е било правилно записано и резултатътъ на касата е вѣренъ, отива си спокоенъ. Това се прави всѣки день слѣдъ дневнитѣ операции. Но централното управление тая първа контрола отъ самитѣ отговорни лица не намира достатъчна, и за това дохожда мѣсечната ревизия, произвождана отъ цѣла комисия. Независимо обаче отъ тая мѣсечна ревизия, сѫществува и финансова инспекция, която, споредъ нуждата, може да произведе трета ревизия на ковчежничеството. Но и да сѫ направени всички тия три ревизии, пакъ ревизираното учрѣждение или лице не се освобождава отъ отговорность, ако въ смѣткитѣ му се намѣрятъ отпослѣ погрѣшки, незаконни дѣйствия или злоупотрѣбения.

По тая причина тия три ревизии се наричатъ домашни, административни ревизии, за различие отъ окончателната контрола на върховната смѣтна палата, която ние наричаме сѫдебно-финансова контрола и която за различие отъ административната освобождава за винаги отъ всѣка отговорность контролираното учрѣждение или лице. Административнитѣ ревизии, разбира се, не могатъ да бѫдатъ задължителни за сѫдебно-финансовия контролъ. Та мисъльта ни бѣше, че народното събрание, като е прѣдвидѣло въ правилника си да гледа смѣткитѣ на квесторитѣ, това го е направило по общоприетия редъ, всѣко учрѣждение, което борави съ държавни суми и материали, да се подложи на една административна контрола, за да се види тутакси слѣдъ произвождане на разходитѣ, правилно и законно ли е станало това произвождане. Ако това гледане отъ страна на събранието не бѣше административна ревизия, събранието щѣше да гласува особенъ законъ, за да я нарече окончателна или сѫдебно-финансова, защото не може да не е знаяло, че сѫществува върховна смѣтна палата, на която законътъ е далъ тия атрибути. Но за това ще говоримъ по-долу.

## II.

Постѫпки за събиране сумитѣ по рѣшението на народното събрание. — Отказътъ на окрѫжния и апелативенъ сѫдъ да издадатъ изпълнителенъ листъ за тия суми. — Опрѣдѣлението на касацията по тоя въпросъ. — Пакъ по окончателната контрола отъ народното събрание.

Нека видимъ сега, какво е направило министерството на финанситѣ по поводъ рѣшенията на събранието: да се искатъ по сѫдебенъ редъ надвзетитѣ и неоправдани суми по разходитѣ на народното събрание. По-точно казано, народното събрание прѣзъ 1889 год., както споменахме по-горѣ, бѣ взело рѣшение да се изискатъ отъ нѣкои народни прѣдставители неоправданитѣ отъ тѣхъ или неправилно израсходвани суми. На основание двѣ писма отъ прѣдседателя на народното събрание, министерството на финанситѣ е поканило надлежнитѣ лица да възвърнатъ доброволно неприпадаещата имъ се сума, но тѣ отказали да сторятъ това. Слѣдъ като получило писменния имъ отказъ, реченото министерство се обърнало съ частна молба до софийския окрѫженъ сѫдъ да издаде, на основание поменатото рѣшение на народното събрание, два изпълнителни листа, за да може чрѣзъ сѫдебнитѣ пристави да се събиратъ по принудителенъ начинъ надлежнитѣ суми отъ лицата, които сѫ отказали да се издължатъ доброволно. Окрѫжниятъ сѫдъ обаче оставилъ безъ послѣдствие ходатайството на финансовото министерство на това основание,

„че споредъ дѣйствуещитѣ въ страната закони, изпълнителни листове се издаватъ отъ сѫдилищата само по дѣла, разгледани по сѫдебенъ редъ, и при това въ случаитѣ, които сѫ изрично прѣдвидени въ самия законъ, слѣдователно, щомъ законодательтъ не е изрично прѣдвидѣлъ случая, щото по рѣшенията на законодателното тѣло да се издаватъ отъ сѫдилищата изпълнителни листове, то сѫдътъ намира, че безъ да бѫдатъ заведени искове, не могатъ да се издадатъ исканитѣ отъ министерството на финанситѣ изпълнителни листове“.

Но министерството на финанситѣ, въ желанието си да изкара работата до единъ край, подало апелативна жалба, като възразява на

опрѣдѣлението на сѫда. Тия възражения сѫ твърдѣ интересни, но ние ги изоставяме като не относещи се строго къмъ занимаемия насъ въпросъ. Апелативниятъ сѫдъ разгледалъ жалбата на министерството и я оставилъ безъ послѣдствие по слѣднитѣ съображения:

„1) че споредъ чл. 325 отъ Врѣменнитѣ Сѫдебни Правила, на изпълнение подлежатъ сѫдебнитѣ рѣшения, които сѫ влѣзли въ законна сила или които сѫ постановени съ прѣдварително изпълнение; 2) че за изпълнение на сѫдебнитѣ рѣшения се издаватъ изпълнителни листове споредъ установената форма, приложена къмъ чл. 326 отъ сѫщитѣ сѫдебни правила и се привождатъ въ изпълнение отъ сѫдебнитѣ пристави или тѣхнитѣ помощници, съгласно чл. 1 отъ специалния за тѣхъ законъ; 3) че, споредъ изричнитѣ прѣдписания на чл. 1 отъ закона за сѫдебнитѣ пристави и тѣхнитѣ помощници, тѣзи изпълнителни органи сѫ назначени при всѣко окрѫжно сѫдилище за изпълнение на опрѣдѣленията и рѣшенията на *сѫдебнитѣ власти;* 4) че, съгласно чл. 1 отъ закона за устройството на сѫдилищата въ България, сѫдебната власть принадлежи на мировитѣ сѫдии, окрѫжнитѣ и апелативни сѫдилища и на върховния касационенъ сѫдъ, а тъй като въпросното рѣшение, постановено отъ законодателното тѣло, за изпълнението на което се иска издаване на изпълнителенъ листъ, е постановено не отъ сѫдебната, а отъ законодателната власть, то и изпълнението му трѣбва да се възложи не на специалнитѣ изпълнителни органи на сѫдебната власть, а на общитѣ административно-изпълнителни органи, къмъ съдѣйствието на който и трѣбва да се обърне тѫжительтъ по настоящето частно производство“.

Министерството на финанситѣ е касирало това опрѣдѣление на софийския апелативенъ сѫдъ, като се постарало да възрази на всички точки на опрѣдѣлението на тоя сѫдъ и като обрѫща внимание върху това, че апелативниятъ сѫдъ е прѣминалъ съ пълно мълчание посоченитѣ въ апелативната жалба съображения и указания на правилника за вѫтрѣшния редъ на IV обикновенно народно събрание и на чл. 3 отъ правилника за способа на произвождането държавнитѣ разходи, които правилници установявали по единъ най-несъмнѣнъ начинъ, че единственото учрѣждение, компетентно за произнасянето върху редовностьта или нередовностьта на разходитѣ по законодателното тѣло, е самото народно събрание. Но и върховниятъ касационенъ сѫдъ съ опрѣдѣление отъ 24 януари 1891 год. е оставилъ безъ послѣдствие частната жалба на финансовото министерство, като мотивира това по слѣдния начинъ:

„Министерството на финанситѣ съвършено вѣрно указва, че сѫдилищата сѫ длъжни да издаватъ изпълнителни листове не само по рѣшения и опрѣдѣления на сѫдебнитѣ учрѣждения, но и по онѣзи постановления на административнитѣ и други власти, на които изпълнението по сѫдебенъ редъ е допуснато отъ специални закони, така щото Софийския Апелативенъ Сѫдъ съвсѣмъ неправилно е отказалъ *на това само основание* да издаде искания отъ министерството на финанситѣ изпълнителенъ листъ. Отъ казаното обаче слѣдва и това, че министерството на финанситѣ бѣше длъжно да укаже и законътъ, на основание на който сѫдилищата могатъ да се считатъ задължени да издаватъ изпълнителни листове по рѣшенията на Народното Събрание отъ характ ра на прѣдметнитѣ. Правилникътъ на Народното Събрание и чл. 3 отъ правилника за произвождане държавнитѣ разходи не могатъ да подкрѣпятъ искането на министерството на финанситѣ, тъй като прѣди всичко въ тѣхъ подобно нѣщо не се съдържа. Дѣйствително отъ тѣхъ може да се извади заключение, че Народното Събрание си е присвоило правото да провѣрява само своитѣ смѣтки, и че подобно право е прѣдвидено и въ правилника за произвождане държавнитѣ разходи; но въ послѣдния никакъ не се съдържа постановление, че рѣшенията на Народното Събрание по този прѣдметъ могатъ да бѫдатъ изпълнявани по сѫдебенъ редъ, а подобно постановление е необходимо изрично да сѫществува въ закона, за да могатъ сѫдилищата да уважаватъ искане отъ

характера на прѣдметното. Отъ изложеното става явно, че Софийскиятъ Апелативенъ Сѫдъ не е нарушилъ чл. 8 отъ правилника за производдане държавнитѣ разходи, тъй като нито въ този правилникъ, нито въ нѣкой законъ, което е по-важно, не е постановено, че рѣшенията на Народното Събрание по този прѣдметъ ще бѫдатъ изпълняеми отъ сѫдебнитѣ учрѣждения, оплакването слѣдователно на касатора е неосновател но.

Разбира се, че при сѫществуването на подобно опрѣдѣление отъ страна на върховния касационенъ сѫдъ, министерството на финанситѣ не е могло да изпълни прѣдметнитѣ рѣшения, нито пъкъ да даде нѣкакъвъ ходъ на послѣдующитѣ отъ подобенъ характеръ рѣшения на събранието. Едно нѣщо тукъ не мога да не забѣлѣжа, че върховниятъ касационенъ сѫдъ, макаръ и да изисква законъ, който да постановява рѣшенията на събранието да бѫдатъ изпълняеми отъ сѫдебнитѣ учрѣждения, призналъ е въ своето опрѣдѣление, че отъ вѫтрѣшния правилникъ на народното събрание и членъ 3 отъ правилника за произвеждане държавнитѣ разходи може да се извади заключение, че събранието си е присвоило правото да провѣрява само своитѣ смѣтки, като разбирамъ подъ думата провѣрка — окончателна провѣрка, каквато прави върховната смѣтна палата за разходитѣ на другитѣ учрѣждения. По мое мнѣние това е погрѣшно, макаръ финансовото министерство и да се е спрѣло върху него като на касационенъ поводъ. Прѣди всичко, въ правилника за вѫтрѣшния редъ на народното събрание имаше клаузата, че въ едно отъ първитѣ засѣдания на всѣка сесия квесторитѣ прѣдставятъ на събранието точна смѣтка за разноскитѣ му прѣзъ миналата сесия. Безъ да повтарямъ казаното по-горѣ, че това прѣдставяне смѣтка е една домашна вѫтрѣшна работа на събранието, какъвто е и правилникътъ, ще забѣлѣжа, че правилникътъ за способа на произвождане държавнитѣ разходи е приготвенъ, като се е ималъ прѣдъ видъ правилникътъ за вѫтрѣшния редъ на народното събрание, както и сѫществуещата до тогава практика: документитѣ за разходитѣ на народното събрание да се приематъ отъ ковчежничеството и прѣпращатъ за окончателна провѣрка въ върховната смѣтна палата. И какво казва правилникътъ за способа на произвождане държавнитѣ разходи?

„Смѣткитѣ и документитѣ за изразходването суми, четемъ въ тоя правилникъ, се прѣглеждатъ и завѣряватъ ежегодно отъ една комисия, избрана измежду членоветѣ на Събранието, слѣдъ което се прѣдаватъ въ ковчежничеството".

Общо правило е, че всички смѣтки и документи трѣбва да бѫдатъ завѣрени отъ началника на учрѣждението. Но защото прѣдседательтъ на събранието, макаръ и началникъ на учрѣждението, не гледа смѣткитѣ и документитѣ, а това прави една комисия, съгласно съ правилника за вѫтрѣшния редъ на събранието, то за това и правилникътъ за способа на произвождане държавнитѣ разходи постановява тая завѣрка да прави комисията, която и ще гледа тия смѣтки въ качество на началникъ на учрѣждението. Постановлението пъкъ за самото гледане на смѣткитѣ отъ комисия е взето отъ вѫтрѣшния правилникъ на събранието и то нищо не бърка на контролата, защото това гледане е домашно, вѫтрѣшно дѣло на събранието и защото документитѣ и смѣткитѣ при сѫществуещия редъ продължавали да се гледатъ отъ върховната смѣтна палата. До-

казателство за това има въ самия правилникъ за способа на произвождане държавнитѣ разходи, а именно въ цитираната по-горѣ часть:

„Слѣдъ което се прѣдаватъ (смѣткитѣ и документитѣ) въ ковчежничеството“.

А това ще рече, че и тия смѣтки и документи, както това става съ всички други смѣтки и документи срѣщу държавни разходи, се прѣдаватъ за провѣрка въ ковчежничеството, а отъ тамъ на общо основание и за окончателна провѣрка, както е била и практиката, въ върховната смѣтна палата. Ако дѣйствително авторътъ на правилника за способа на произвождане държавнитѣ разходи би ималъ за цѣль да освободи отъ окончателната контрола на палатата смѣткитѣ и документитѣ за разходи на народното събрание, нѣмаше да праща тия документи въ ковчежничеството, нито даже въ върховната смѣтна палата, защото въ тия учрѣждения се пращатъ документи, подлежещи на окончателна контрола изобщо.

Отъ друга страна, ако правилникътъ за способа на произвождане държавнитѣ разходи имаше за цѣль да освободи отъ окончателна контрола разходитѣ на народното събрание, той нѣмаше да се грижи, оправдателнитѣ документи за тия разходи да бѫдатъ такива, каквито сѫ еднороднитѣ разходи на другитѣ държавни учрѣждения. А въ речения правилникъ относително разходитѣ на Събранието се казва:

„Разходитѣ, споредъ вида имъ се оправдаватъ съ сѫщитѣ документи, както еднороднитѣ разходи на министерствата и другитѣ правителствени учрѣждения, които сѫ изложени по-надолу“.

Въ противенъ случай правилникътъ щѣше да се задоволи за оправданието имъ само съ една разписка отъ квестора или прѣдседателя на събранието, както става това съ канцелярскитѣ, пѫтешествията и пр. на Княза, а още пъкъ по-малко щѣше да се грижи, документитѣ за разходитѣ на събранието да бѫдатъ и завѣрени. За какво е тая завѣрка, ако така старателно завѣренитѣ смѣтки и документи не отиватъ въ друго учрѣждение, а окончателно се провѣряватъ отъ самото народно събрание? Когато сѫществува обща наредба съ законъ, че върховната смѣтна палата е длъжна да провѣрява всички държавни приходи и разходи, правилно ли сѫ произведени и подкрѣпени ли сѫ съ редовни оправдателни документи безъ изключение за разходитѣ на народното събрание, то азъ мисля, че въ правилника за способа на произвождане държавнитѣ разходи, ако не въ единъ законъ (което би било по-необходимо), трѣбваше най-малко изрично да бѫде упоменато, че разходитѣ на народното събрание сѫ изключватъ отъ контролата на палатата, че гледането смѣткитѣ на събранието отъ една парламентарна комисия или одобрението отъ самото събрание съ рѣшение, непрѣминало прѣзъ всички форми на законитѣ, трѣбва да се счита, че е окончателна контрола и има силата и значението на сѫдебно-финансовата контрола, упражнявана по конституцията и законитѣ отъ върховната смѣтна палата. А подобно нѣщо нѣма, значи и тия разходи трѣбва да се подчинятъ на общия режимъ до тогава, докогато единъ законъ ги изключи. Безъ да разглеждамъ сега тукъ въпроса, работа ли е на законодателното тѣло да гледа смѣтки, единъ видъ процеси, като ги гледа по сѫщество, безъ да има необходимата опитность и знание за самата работа, и да освобождава отъ отговорность отвѣт-

ствени лица, ще кажа, че отъ правилника за вжтрѣшния редъ на народното събрание, както и отъ правилника за способа на произвождане държавнитѣ разходи, съвсѣмъ не може, мисля, да се извади заключение, както се утвърждава това въ апелат. жалба на м-вото и опрѣдѣл. на кас. сждъ, че народното събрание си е запазило за себе си правото да контролира въ окончателна форма своитѣ смѣтки и документи. Отъ поменатитѣ правилници се вади това заключение, че народното събрание, както и началницитѣ на всички други учрѣждения го правять, прави една за себе си домашна, една административна провѣрка върху смѣткитѣ на своитѣ квестори, незадължителна за никого, а успокоителна само за народното събрание, че неговитѣ квестори сж изпълнявали нарежданията на прѣдседателя и на събранието за употрѣбение сумитѣ по тѣхното прѣдназначение; но да ли разходитѣ сж произведени по надлежния способъ, да ли сж подкрѣпени съ редовни и правилни документи и да ли се освобождаватъ отъ отговорность отвѣтственитѣ за тия разходи лица, — това споредъ правилницитѣ не се вижда да е отнето отъ атрибутитѣ на върховната смѣтна палата: поне азъ не мога да видя това.

## III

**Смѣткитѣ прѣзъ 1899 година. — Пакъ Каравеловъ. — Константинъ Липовански и Димитъръ Тончевъ. — Контролата върху тия смѣтки и конституцията. — Суверенитета на събранието. — Пакъ правилницитѣ. — За правилностьта или неправилностьта на своитѣ смѣтки по-добрѣ ли е само събранието да се произнася.**

Нѣма да се спирамъ особно върху дебатитѣ отъ 1897 и 1898 година, дѣто сж докладвани смѣткитѣ на VIII-то, I и II редовни сесии и IX-то обикновено народно събрание, I и II редовни сесии, и е взето рѣшение нѣкои суми да се повърнатъ като дадени или задържани неправилно,[1]) защото въ тия доклади и въ разискванията по тѣхъ не намирамъ нищо по интересуещия насъ въпросъ. Никакъ нѣма да се спра сжщо върху дневницитѣ отъ сесиитѣ на всички други народни събрания, дѣто сж избирани комисии за гледане само смѣткитѣ на Събранието и дѣто не сж станали разисквания по интересующия насъ въпросъ; даже намирамъ за излишно да посочвамъ тия дневници. Прѣминавамъ слѣдователно къмъ дневницитѣ отъ 1899 година.

На 13 декемврия 1899 год. въ I редовна сесия на X-то обикновено народно събрание при прѣдложението да се избере комисия за прѣглеждане смѣткитѣ на III редовна сесия отъ IX обикновено народно Събрание и извънредната сесия отъ X г. Каравеловъ е казалъ слѣдното, отъ което ясно се вижда, че гледането смѣткитѣ отъ самото събрание той счита като домашна, административна ревизия, както би трѣбвало да се счита:

„До 1886 година, господа прѣдставители, смѣткитѣ на народното събрание се гледаха изключително отъ смѣтната палата. Отъ тогава насамъ това е прѣкратено. Въ врѣме на народняшкото правителство, азъ два пжти прѣдлагахъ смѣткитѣ да идатъ въ смѣтната палата, но не приеха. Комисията може да прѣгледа тия смѣтки, но тѣ

[1]) *Дневници* на IX О. Н. С., I р. с., кн. IV, стр. 340—359; IX О. Н. С., III р. с., кн. II, стр. 42—52; IX О. Н. С., III р. с., кн. IV, стр. 328—338.

трѣбва да идатъ въ смѣтната палата, и тя да се произнесе по тѣхъ окончателно. Азъ формално правя прѣдложение да се изпратятъ тия смѣтки въ смѣтната палата.

По поводъ на това прѣдложение сж станали въ събранието интересни разисквания. Противъ това прѣдложение сж говорили Константинъ Липовански, Константинъ Досевъ, Димитъръ Тончевъ и Христо Ив. Поповъ, а въ полза на прѣдложението — Вълко Нейчовъ, Атанасъ П. Краевъ, Дамянъ Цековъ, Михаилъ Сарафовъ, Цвѣтко Таслаковъ и Константинъ Колчовъ. Възраженията на противницитѣ на това прѣдложение, които възражения заслужватъ нѣкакво внимание, се свождатъ къмъ слѣдното.[1])

Константинъ Липовански казва, че

„Народното Събрание има право, съгласно основния законъ, само да гледа своитѣ смѣтки. Народното Събрание избира една комисия тричленна, която прѣглежда смѣткитѣ и тази тричленна комисия, споредъ мене, най-правилно ще бжде ако напечата своя докладъ и го внесе, и тогазъ сами да се произнесемъ, до колко смѣткитѣ сж правилни или неправилни. Г-нъ Каравеловъ се бои, че, може би, партизански ще се погледне на въпроса. Кажете, моля ви се, ще бждемъ ли избавени отъ това, ако се разгледатъ смѣткитѣ отъ Върховната Смѣтна Палата? Тя ще се произнесе съ едно рѣшение, което пакъ намъ ще бжде подложено на разглеждане, и ако ние ще погледнемъ партизански на въпроса, когато смѣткитѣ се разглеждатъ отъ тричленната комисия, сжщо така партизански може да се произнесемъ и при случая, когато смѣткитѣ се прѣглеждатъ отъ Върховната Смѣтна Палата. Значи тази опасность на г. Каравелова абсолютно съ нищо не е оправдаема. Защо да постжпимъ така, както иска той? Това ще бжде едно ужасно амбициозно искане на г. Каравелова. Това значи да признаемъ, че Върховната Смѣтна Палата е учрѣждение по-голѣмо отъ Народното Събрание; това значи, Смѣтната Палата да обеме въ себе си атрибутитѣ на Народното Събрание.

Димитъръ Тончевъ намира сжщо, че прѣдложението на г. Каравелова противорѣчи на конституцията и на правилника за способа на произвождане държавнитѣ разходи. Той казва:

„Конституцията, въ членъ 105, глава XV, като опрѣдѣля, каква работа има да върши Народното Събрание, въ пунктъ 6 казва: че Народното Събрание прѣглежда смѣткитѣ на Върховната Смѣтна Палата, която е длъжна да му прѣдстави подробни изложения за изпълнението на бюджета. Тъй щото принципътъ въ Конституцията е, че най-върховното учрѣждение, което може да забѣлѣжи нѣкои нередовности, нѣкои пристрастия, или нѣкои опущения *даже въ работата на Смѣтната Палата*, е Народното Събрание. Очевидно е, слѣдователно, че отъ членъ 105 на Конституцията не може да се направи никакво друго заключение, освѣнъ че Народното Събрание, като една отдѣлна власть-законодателна, стои много по-високо отъ Върховната Смѣтна Палата. Азъ мисля, че ще бжде едно, тъй да се каже, много голѣмо уронение престижа на Народното Събрание, ще бжде тъй сжщо въпрѣки духа на членъ 105 отъ Конституцията, ако бихме взели рѣшение, щото смѣткитѣ на това Събрание да се прѣглеждатъ отъ Върховната Смѣтна Палата. Но да оставимъ Конституцията на страна и да веземемъ правилника за способа на произвождането държавнитѣ разходи и документитѣ, които трѣбва да ги оправдаватъ. Той е отъ 1884 год., ако се не лъжа, тогазъ когато бѣше министъръ г. Каравеловъ. Правилникътъ указва точно учрѣждението, което провѣрява начина на изразходването на държавнитѣ суми — то е Върховната Смѣтна Палата — и § 3 отъ тоя правилникъ има заглавие: разходи за законодателното Събрание. Въ него между друго се казва слѣдното: „Смѣткитѣ и документитѣ за изразходванитѣ суми се прѣглеждатъ и завѣряватъ ежегодно, и се прѣдаватъ въ ковчежничеството“. По-долу въ сжщия членъ се казва: „разходитѣ, споредъ вида имъ, се оправдаватъ съ сжщитѣ документи, както еднороднитѣ разходи на министерствата и другитѣ правителствени учрѣждения, които сж изложени по-долу“. Очевидно е слѣдователно, че правилникътъ отъ

[1]) *Дневници* на X О. Н. С. отъ 1899 год., I р. с., стр. 1311—1318.

1884 год. тъй сѫщо постановява единъ начинъ, единъ способъ за провѣряване смѣткитѣ на Народното Събрание. Ако бѣше Смѣтната Палата учрѣждението, върху което трѣбваше да се възложи прѣглеждането смѣткитѣ на Народното Събрание, несъмнѣно че г. Каравеловъ въ 1884 год., като е съставилъ този правилникъ, трѣбваше обязателно да опрѣдѣли това изрично (*Петко Каравеловъ:* Обязателно влиза и Народното Събрание!) Въ началото на този параграфъ се упоменава за способа: „Платежнитѣ заповѣди за разходитѣ на Народното Събрание се издаватъ отъ финансовия министъръ въ името на *квесторитѣ* въ Събранието. Заповѣдитѣ се издаватъ по прѣдложението на прѣдсѣдателя на Събранието.“ По-долу се казва, какви документи се прилагатъ, които провѣрява Народното Събрание и праща направо въ ковчежничеството (*Петко Каравеловъ:* И ходѣха въ Смѣтната Палата!). Не е вѣрно! (*Михаилъ К. Сарафовъ:* И тъй?). На основание на тия съображения и на основание на нашата парламентарна практика, господа народни прѣдставители, азъ мисля, че нѣма да сгрѣшимъ, ако назначимъ измежду си една комисия, на която строго да прѣпорѫчаме изслѣдването на всички неправилности, които мислимъ, че би сѫществували въ смѣткитѣ.“

Това сѫ най-сѫщественитѣ възражения противъ прѣдложението на г. Каравелова. Върху думитѣ на К. Досева и Хр. Ив. Попова не се спирамъ никакъ, защото тѣ не съдържатъ нищо повече отъ това, което цитирахме до сега. И тъй възраженията се състоятъ въ това:

а) че народното събрание гледа само смѣткитѣ си, защото това се прѣдписвало отъ конституцията;

б) че инакъ се отнима суверенитетътъ на народното събрание;

в) че това е впрѣки духа на членъ 105 отъ конституцията;

г) че е впрѣки правилника за способа на произвождане държавнитѣ разходи и

д) че по-добрѣ е само народното събрание да се произнесе за правилностьта или неправилностьта на своитѣ смѣтки.

Прѣди всичко оставаме слисани отъ утвърждението на г. Липовански, че Народното Събрание трѣбвало да гледа само своитѣ смѣтки, защото това се прѣдписвало отъ конституцията. Такава подробность въ конституцията нѣма, а има тъкмо противното, че върховната смѣтна палата е длъжна да прѣдставя на народното събрание подробни изложения за изпълнението на бюджета, съ други думи палатата прѣглежда всички безъ изключение смѣтки, провѣрява документитѣ, прѣглежда, да ли при произвождане на разходитѣ и приходитѣ сѫ запазени бюджетътъ, законитѣ и рѣшенията на събранието, разпорежда за събиране недосъбранитѣ или неправилно похарченитѣ суми, тегли подъ отговорность виновнитѣ чиновници, освобождава послѣднитѣ отъ отговорность по смѣткитѣ и паричнитѣ имъ дѣйствия и докладва за това на народното събрание съ извѣстния си докладъ, въ който се изброяватъ не само неправилноститѣ и нередовноститѣ на чиновницитѣ, за които е направила разпореждание да се запазятъ интереситѣ на съкровището, а и ония дѣйствия и разпореждания, имащи връзка съ бюджета, отговорностьта за които тежи върху министритѣ, отвѣтствени прѣдъ народното събрание и неподсѫдни на смѣтната палата. Ясно е слѣдователно, че конституцията не прѣдписва подобна дребулия, за каквато говори Липовански.

Относително суверенитета на народното събрание ще кажа, че съ прѣдложението на Каравелова никакво отнимане суверенитета на събранието не се иска. Както е обяснилъ и самъ г. Каравеловъ, народното събрание каквито рѣшения да вземе, не могатъ да се контролиратъ отъ

върховната смѣтна палата. Палатата не може освѣнъ да се съобрази съ рѣшенията на народното събрание; но ако единъ квесторъ-касиеръ на събранието, безъ знание и съгласие на послѣдното, задържи неправилно извѣстна сума или я употрѣби не по назначението ѝ, това смѣтната палата ще счита за нередовно, незаконно и ще вземе надлежнитѣ мѣрки за събиране на сумата. Съ прѣдложението на г. Каравелова не се забранява на събранието да назначава комисии за гледане смѣткитѣ на квесторитѣ и да се докладва на събранието, но се иска окончателната провѣрка на тия смѣтки да се остави на палатата. И послѣ справедливо казва г. Краевъ, че суверенитетътъ, самостоятелностьта, независимостьта и свободата на дѣйствията на народното събрание по бюджета сѫ: да вотира приходитѣ и разходитѣ. Въ задачитѣ на събранието не влиза и окончателната провѣрка на държавнитѣ разходи, защото инакъ би трѣбвало да провѣрява и приходитѣ документално. Това е оставено на едно компетентно учрѣждение, каквото е палатата. Значи тукъ не може да се говори за накърняване суверенитета на събранието. Послѣдното може, разбира се, за себе си, да провѣри смѣткитѣ на квесторитѣ, но тая провѣрка, както го казахме вече и по-горѣ, не може да бѫде освѣнъ вѫтрѣшно дѣло на събранието, безъ да издава вердиктъ за своитѣ собствени смѣтки. Извѣстно е освѣнъ това, че произвождането на разходитѣ става чрѣзъ плат. заповѣди, прѣдварително прѣгледани и контролирани отъ върховната смѣтна палата и при всичко това никой до сега нито Липовански, нито който и да билъ другъ, не е заявилъ, че съ тая си контрола палатата уронва авторитета на народното събрание, която контрола съставя една часть отъ сѫдебно-финансовата контрола на палатата.

За чл. 105 отъ конституцията и за правилника за способа на произвождане държавнитѣ разходи говорихме по-горѣ. Нека видимъ сега, да ли е по-добрѣ само народното събрание да се произнесе за правилностьта или неправилностьта на своитѣ смѣтки. Казахме и по-горѣ, че народното събрание не може да издава вердиктъ за своитѣ смѣтки, защото това не е работа на събранието. Това не е удобно за събранието и по други съображения. Само събранието въ интереса на своята висота и чистота е длъжно да подчини окончателната провѣрка на своитѣ смѣтки на върховната смѣтна палата, която и да произнесе своя вердиктъ на общо основание, за да знае общественото мнѣние, че нѣма злоупотрѣбения. Смѣтната палата е основана по конституцията и законитѣ; нейната специална работа е да прави окончателна контрола върху цѣлия бюджетъ и тя е компетентна да направи това. Безъ съмнѣние е, че по-голѣма ще бѫде гаранцията за правилната провѣрка върху смѣткитѣ, ако провѣрката извърши това компетентно учрѣждение, отколкото двама трима народни прѣдставители инакъ добри и почтени хора, но случайно повикани да приготвятъ окончателенъ вердиктъ върху смѣткитѣ и неподготвени и неопитни за подобна работа. Най-сетнѣ, както забѣлѣзва и г. Таслаковъ, колкото властьта на събранието да е неограничена, народнитѣ прѣдставители сѫ подложени подъ критикитѣ на общественото мнѣние и само заради това, азъ мисля, би заслужвало да се откаже събранието отъ окончателната провѣрка на своитѣ собствени

смѣтки, ако да имаше даже за това право. И послѣ, твърдѣ неудобно е, самиятъ отчетникъ да контролира самъ себе си и да игнорира учрѣждението, което е назначено да гледа именно смѣткитѣ на всички учрѣждения въ княжеството. Такъвъ контрольоръ обикновено не е добъръ контрольоръ. А че народното събрание е лошъ контрольоръ на своитѣ смѣтки, достатъчно е да прочетете ония дневници, когато комиситѣ сж докладвали гледанитѣ отъ тѣхъ смѣтки на народното събрание, за да се увѣрите въ това. Само единъ примѣръ за това: Д. Козничкн докладва (на 12 декемврия 1891 г.) за изразходванитѣ суми отъ квесторъ-касиера К. Пасковъ прѣзъ I редовна сесия на VI обикновено народно събрание. Между другото Кознички казва:

„Считамъ за нуждно, господа прѣдставители, да ви съобщя и това. Комисията остави на честностьта на господа прѣдставителитѣ относително зетитѣ дневни пари. Не бѣше й възможно да вземе и дневницитѣ на засѣданията отъ първо и послѣдно за да намѣри, кой колко деня е стоялъ прѣзъ сесията. Това го остави на честностьта на господа прѣдставителитѣ, ако нѣкой си е позволилъ да земе повече дневни пари, безъ да е присжтствувалъ на засѣданията, което не може да се вѣрва, още повече че споредъ сегашния правилникъ, които отсжтствуватъ, постоянно зиматъ отпускъ“.

При таково прѣглеждане на смѣткитѣ отъ страна на комисията, може смѣло да се каже, че не е билъ упражненъ правиленъ контролъ върху разходитѣ на народното събрание, а още по-малко такъвъ контролъ може да претендира на окончателенъ. Докладчикътъ прибавя:

„Комисията, слѣдъ като изучи документитѣ, намѣри ги за справедливи, призна ги за редовни и моли и вие да ги признаете за такива“.

И тъй, документитѣ били справедливи, и комисията ги признала за редовни, когато тя е трѣбвало да констатира тѣхната редовность, а не да ги признава за редовни, ако не сж били такива.

## IV.

Длъжноститѣ на квесторитѣ въ Източна Румелия. — Областното събрание и смѣткитѣ на квесторитѣ му. — Смѣткитѣ въ постоянния комитетъ. — Колко смѣтки областното събрание е гледало.

Нека видимъ сега, какво е ставало въ бившата Източна Румелия по тоя въпросъ.

Относително длъжноститѣ на квесторитѣ въ областното събрание, правилникътъ за вжтрѣшния редъ на послѣдното постановява слѣдното:

„Да контролиратъ тайнитѣ гласоподавания и

Да приниматъ нуждиитѣ фондове отъ Дирекцията на Финанситѣ и да плащатъ възнагражденията на депутатитѣ, както и веществениитѣ разноски на Събранието, по рѣшението на бюрото.[1])“

Това постановление за работитѣ на квесторитѣ въ областното събрание е почти сжщото, което виждаме и за квесторитѣ въ народното събрание въ княжеството. Областното събрание е имало само два правилника за вжтрѣшния си редъ прѣзъ всичкото врѣме на сжществуването си. Единиятъ е траялъ до 1882 год., и тогава е билъ изработенъ

[1]) *Дневници* на О. С., IV р. с., кн. I, стр. 31.

вторията. Първиятъ правилникъ на областното събрание при всичкитѣ издирвания не можахъ да видя, но отъ разискванията въ областното събрание забѣлѣзахъ, че прѣзъ 1879 год. събранието е имало касиеръ за смѣткитѣ на тая година. Вториятъ правилникъ на областното събрание опрѣдѣля длъжноститѣ на квесторитѣ така, както се цитира това по-горѣ.

Различно е въ двата тия правилника постановлението за прѣглеждане смѣткитѣ на квесторитѣ по разходитѣ на областното събрание. Така, напримѣръ, по това прѣглеждане въ първия правилникъ трѣбва да се казва вѣроятно, че се избира особна комисия за да прѣгледа смѣткитѣ на касиера на областното събрание и да прѣдстави на послѣдното рапортъ за това, или пъкъ въ тоя правилникъ не ще да има никакво постановление относително гледането прѣдметнитѣ смѣтки отъ страна на областното събрание. Това заключение вадя отъ обстоятелството, че за смѣткитѣ на I редовна сесия на областното събрание отъ 1879 год. бюджетарната комисия е била избрана да рапортира, а въ извънредната пъкъ сесия отъ 1880 год. Герджиковъ, Стамбуловъ и о. Тилевъ прѣдлагатъ да се избере комисия за смѣткитѣ на сѫщата сесия, но не говорятъ, че това трѣбва да направи бюджетарната комисия по длъжность.[1]) По-скоро може да се допусне, че въ първия правилникъ не ще да е имало никакво по тоя прѣдметъ нареждане. Въ втория правилникъ обаче се казва слѣдното:

„Специалнитѣ комисии съставляватъ 15 дена прѣди затварянето на сесията една особна комисия, която прѣглежда смѣткитѣ на събранието и прѣдставлява рапортъ върху тѣхъ".[2])

Подъ думитѣ „специалнитѣ комисии" се подразбиратъ избранитѣ по всѣка една дирекция комисии за изучване и докладване законопроектитѣ. Разбира се, че не всичкитѣ тия комисии сѫ образували една отъ себе си и така въ купомъ сѫ прѣглеждали смѣткитѣ на областното събрание, а наопаки избирали сѫ измежду своитѣ членове една особна комисия, която прѣглеждала тия смѣтки. Така поне разбирамъ отъ думитѣ на прѣдсѣдателя прѣзъ 1881 год.[3]) Ако това е било така, т. е. ако не самото областно събрание, а комисиитѣ сѫ избирали особна комисия за прѣглеждане смѣткитѣ му, ще рече, че въ бившата Източна Румелия не сѫ давали толкозъ голѣмо значение на това прѣглеждане; въ всѣкакъвъ случай поне не толкова, колкото сѫ давали въ София. Това отъ една страна, а отъ друга — особната директива, която още въ 1879 год. г. Гешовъ е далъ по прѣглеждането на тия смѣтки, като е прѣдложилъ да се пращатъ въ постоянния комитетъ, ще да е причината, дѣто не сѫ станали въ областното събрание нѣкои важни и заслужваещи внимание разисквания по тия смѣтки.

И така прѣзъ 1879 година не е имало докладъ за смѣткитѣ на редовната сесия отъ сѫщата година, защото избраната комисия не е успѣла да ги прѣгледа. Г-нъ Гешовъ обаче е направилъ по гледането на

---

[1]) *Дневници* на О.С., извънр. с. отъ 1880 год., стр. 167.
[2]) *Дневници* на О.С., IV р. с., кн. I, стр. 30.
[3]) *Дневници* на О.С., III р. с., стр. 1117.

тия смѣтки едно прѣдложение, за което споменахме по-горѣ, но въ дневницитѣ не е отбѣлѣзано какво е било то, защото дневницитѣ сѫ скратени, а не стенографически.[1]) Но отъ дневницитѣ на слѣдната година за извънредната сесия се вижда, какво е било това прѣдложение. Той е направилъ такъво прѣдложение: смѣткитѣ на областното събрание да се прѣгледатъ отъ постоянния комитетъ. По би приличало ще каже нѣкой, може би, ако смѣткитѣ за прѣглеждане се пратѣха направо въ главната контрола, но и тая мисъль на г. Гешова е твърдѣ сполучлива, защото въ случая постоянниятъ комитетъ гледа смѣткитѣ въ качество на комисия на областното събрание, като безъ съмнѣние ще е билъ по-компетентенъ въ гледането на тия смѣтки, и защото съ това прѣдложение не се е забранявало на главната контрола да ги контролира въ окончателна форма и да издаде вердиктъ. Значи, че областното събрание е взело това рѣшение за себе си, за своята вѫтрѣшна администрация, безъ да нащърбява задачитѣ и атрибутитѣ на другитѣ учрѣждения въ областьта. И дѣйствително въ реченатa извънредна сесия се прочита рапортътъ на постоянния комитетъ по тия смѣтки, но защото и за тая сесия дневницитѣ не сѫ стенографически, не е отпечатанъ тамъ нито рапортътъ, нито подробниятъ отчетъ по тия смѣтки. Отбѣлѣзано е това обаче, че Стамболовъ и Папазоглу считатъ неумѣстно да се турятъ въ смѣтката на областното събрание и сумитѣ, дадени за файтони по тържеството за избавянето Н. И. В. Александра, когато всѣки отъ депутатитѣ трѣбвало да си ги плати изъ джоба си. При всичко това рапортътъ на постоянния комитетъ се приелъ отъ областното събрание.[2])

Слѣдъ това за прѣглеждане смѣткитѣ на самата извънредна сесия отъ 1880 година Д-ръ Стояновичъ прѣдложилъ, очевидно подъ влиянието на първото прѣдложение отъ г. Гешова, да се натовари за това постоянниятъ комитетъ, „който е прѣдставитель на областното събрание". Д-ръ Стояновичъ, значи, се старае да мотивира прѣдложението си. Но г. Величковъ отива още по-далечъ. Като има прѣдъ видъ, че депутатитѣ нѣма вече да засѣдаватъ, защото събранието се закрива, г. Величковъ „счита, че постоянниятъ комитетъ, безъ всѣка формална прѣпорѫка, е дълженъ да прѣгледа тия смѣтки". Най-сетнѣ областното събрание приело слѣдното прѣдложение, направено отъ г. Матакиева:

„Областното Събрание, като опълномощава Постоянния си Комитетъ да прѣгледа смѣткитѣ за настоящата извънредна сесия, минава на дневния редъ".[3])

Прѣзъ 1881 и 1882 година комисията за смѣткитѣ на областното събрание не е могла да докладва нищо по тия смѣтки, защото, види се, не е успѣла да прѣгледа смѣткитѣ и да приготви доклада си,[4]) а прѣзъ слѣднитѣ години не е ставало и въпросъ вече за тия смѣтки въ областното събрание. Тукъ ни се виждатъ възможни главно двѣ прѣд-

[1]) *Дневници* на О. С., I р. с., стр. 249.

[2]) *Дневници* на О. С., I извънр. с., стр. 167.

[3]) На сѫщото мѣсто.

[4]) *Дневници* на О. С., III р. с., стр. 1117; IV р. с., кн. II, стр. 778.

положения: или че областното събрание съзнателно е изоставило съвсѣмъ гледането на тия смѣтки, които очевидно не сѫ прѣдставяли такъвъ интересъ, какъвто сѫ имали за народното събрание въ София, или пъкъ постоянниятъ комитетъ, който е излизълъ изъ областното събрание и е знаялъ винаги мнѣнието на послѣдното за прѣдметнитѣ смѣтки, е възприелъ изказания по-горѣ възгледъ на г. Величкова, гледалъ е смѣткитѣ безъ всѣка за това формална прѣпорѫка, но не ги докладвалъ на областното събрание, защото считалъ това за маловажно и неособено нуждно. Първото прѣдположение ми се вижда по-правдоподобно.

Както и да било, но констатираме това, че въ Тракия не е имало никакъвъ шумъ около тия смѣтки, че областното събрание не е подозирало своитѣ квестори, че не е намирало злоупотрѣбения съ разходитѣ на събранието, че не е ставало въпросъ за нѣкакво уронване суверенитета на събранието или за атрибутитѣ на други областни учрѣждения въ свързка съ тия смѣтки и други подобни, каквото видѣхме въ народното Събрание въ София.

## V.

**Първото постановление на върховната смѣтна палата отъ 1891 год. по въпроса за смѣткитѣ на народното събрание. — Второто постановление на палатата отъ 1895 г., противоположно на първото. — Мотивитѣ на третото и четвъртото постановление отъ 1897 и 1901 година. — Двѣ думи за тия постановления.**

Въпросътъ, да ли смѣткитѣ на народното събрание слѣдва да се гледатъ отъ върховната смѣтна палата, е разискванъ и отъ самата палата. За прѣвъ пѫть тоя въпросъ е билъ разискванъ отъ палатата въ общото ѝ събрание отъ 11 априлъ 1890 година и взетото рѣшение е било, че смѣткитѣ на народното събрание не могатъ да се провѣряватъ отъ върховната смѣтна палата, защото въ правилника за вѫтрѣшния редъ на народното събрание е установено, че то, събранието, избира комисия отъ своята срѣда, която провѣрява смѣткитѣ, излага му резултата, и то се произнася за тѣхната правилность и редовность. Прѣзъ 1895 година обаче този въпросъ се подигналъ на ново. Общото събрание на палатата въ засѣданието отъ 18 юлия 1895 година е взело тъкмо противоположно рѣшение на горното, а именно, че смѣткитѣ на народното събрание трѣбва да се провѣряватъ изцѣло отъ палатата, безъ да се обръща внимание на взетитѣ вече отъ народното събрание рѣшения, съ които то признава за правилни смѣткитѣ прѣзъ нѣкои сесии. Възъ основа на това рѣшение сѫ били прѣгледани смѣткитѣ на народното събрание отъ 1886—1894 година и сѫ били издадени приврѣменни постановления на отчетнитѣ лица,[1]) които, ако и да сѫ дали своитѣ обяснения, но повторно прѣглеждане не е станало и окончателни постановления не сѫ издадени, защото палатата отъ сегашния съставъ, както ще видимъ по-долу, не се придържа напълно отъ тоя възгледъ.

Едно подобно рѣшение смѣтната палата е взела и прѣзъ 1897 год., както се вижда това отъ доклада ѝ по изпълнение бюджета за 1896 год.

---

[1]) *Писмо* отъ върхов. смѣтна палата отъ 1901 година, № 1258.

Ето по какъвъ начинъ мотивира тя своето постановление на общото събрание, държано на 1/II 1897 год., протоколъ № 8: „Като взе прѣдъ видъ:

1) Членъ 1, буква *а* и членъ 40 отъ закона за Върховната Смѣтна Палата, които възлагатъ на послѣдната да провѣрява всички смѣтки и оправдателни документи, безъ изключение по изпълнение на бюджетитѣ;

2) Че нѣма друго законоположение, което да отнима отъ юрисдикцията на Палатата провѣрката на оправдателнитѣ документи по разходи за поддържане на Народното Събрание и да установява другъ изключителенъ начинъ и мѣсто за тѣхната провѣрка;

3) Че прѣглеждането смѣткитѣ и документитѣ по разходитѣ на Народното Събрание отъ нарочно избраната за това комисия, споредъ § 3 отъ правилника за произвождане държавнитѣ разходи, състои само въ това: да прѣгледа и завѣри въпроснитѣ смѣтки и документи, както се завѣрявать смѣткитѣ отъ началници на учрѣжденията по всички други административни вѣдомства, понеже незавѣрени смѣтки не се считатъ за валидни оправдателни документи;

4) Писмата на финансовия министъръ подъ №№ 9998 отъ 1896 год. и 9205 отъ 1897 год., съ които се отнася до Палатата за прѣглеждане на тия документи като до учрѣждение, на което отъ закона е възложено да прѣглежда всички безъ изключение смѣтки и документи по изпълнение на държавния бюджетъ, постанови:

Признава се компетентна за прѣглеждането на въпроснитѣ смѣтки и рѣши да пристжпи къмъ тѣхното прѣглеждане.[1])“

На 5 априлъ 1901 година министерството запитва върховната смѣтна палата, въ какво положение се намиратъ у нея смѣткитѣ на народното събрание. По тоя поводъ на 13 сжщии мѣсецъ палатата съобщава между другото на министерството, че когато въ началото на текущата година II отдѣление на палатата пристжпило къмъ повторното разглеждане на казанитѣ смѣтки, въпросътъ, да ли Палатата е постжпила редовно, като не е взела въ внимание рѣшенията на народното събрание по тия смѣтки се подигналъ на ново. Повторното разглеждане на смѣткитѣ се отложило до разрѣшаването му въ общо събрание. И въ засѣданието си отъ 12 априлъ 1901 год. общото събрание, като взело прѣдъ видъ, че върховната смѣтка палата не е могла да даде толкова широко тълкувание на членъ 1 отъ закона за устройството ѝ, въ който членъ ѝ се вмѣнява въ обязаность да провѣрява смѣткитѣ по държавнитѣ приходи и разходи, когато народното събрание си е запазило правото да провѣрява само своитѣ смѣтки въ правилника за вжтрѣшния си редъ; че тълкуванието на членъ 1 отъ закона за устройството на палатата щѣло да бжде правилно—въ смисълъ, че палатата ще провѣрява смѣткитѣ на събранието, — ако такъво тълкувание било направено отъ самото народно събрание — *рѣши:*

„1) Второто отдѣление на Палатата да издаде окончателни постановления по смѣткитѣ само на ония сесии, които сж провѣрени отъ Народното Събрание, и то върху сумитѣ, които Събранието е счело за неоправдани и неправилно изразходвани;

2) Върховната См. Палата да изложи въ годишния си докладъ всички неоправдани или неправилно изразходвани суми, които тя е могла да открие при провѣрката смѣткитѣ на Събранието, макаръ че това послѣдното е приело нѣкои отъ тѣхъ за редовни, а върху други не е взимало рѣшение.

---

[1]) *Докладъ* отъ върх. см. палата по изпълнение бюджета за 1896 год., стр. 179.

Докато първото постановление отъ 1891 година прѣстава да се интересува съ смѣткитѣ на народното събрание, защото то само, съгласно съ правилника за вжтрѣшния редъ, се произнася за редовностьта и правилностьта на смѣткитѣ, което впрочемъ не е съвсѣмъ правилно, второто отъ 1895 и третото отъ 1897 година, въпрѣки всѣкакви рѣшения на народното събрание (впрочемъ не минали прѣзъ всичкитѣ форми на законитѣ), прѣдписватъ окончателната провѣрка върху смѣткитѣ на народното събрание да се прави отъ палатата. Послѣднитѣ двѣ рѣшения на палатата, макаръ и прави въ основата си, като че обявяватъ война на народното събрание и не обясняватъ достатъчно, защо не трѣбва да се обрѫща внимание на гледането смѣткитѣ отъ народното събрание и на рѣшенията му по тѣхъ. Палатата утвърждава, че комисията, избрана по силата на правилника за вжтрѣшния редъ на народното събрание, трѣбва да направи само това: да прѣгледа и завѣри въпроснитѣ смѣтки и документи, понеже незавѣрени смѣтки не се считатъ за валидни оправдателни документи. Струва ни се, че това не е съвсѣмъ добрѣ казано. Правилникътъ за способа на произвождане държавнитѣ разходи, на който палатата основава това свое утвърждение, не може да отнеме правото на Народното Събрание да разгледа тия смѣтки и документи не само за завѣрката, а и за друго нѣщо, напримѣръ: да чуе, за какво сж похарчени паритѣ, правилно ли сж изразходвани споредъ нарежданията на събранието, нѣма ли злоупотрѣбления нѣкакви и други такива. Трѣбваше палатата да обясни това, че събранието е властно да прави каквото ще гледане на своитѣ смѣтки, но че това гледане ще бжде домашна работа на събранието, една административна контрола, която не освобождава палатата отъ длъжностьта да контролира окончателно тия смѣтки и да издаде вердиктъ по тѣхъ.

Четвъртото пъкъ постановление на върховната смѣтна палата отъ 1901 година се поставя между постановлението отъ 1891 и тия отъ 1895 и 1897 година. Това постановление отива да се съобрази съ правилника за вжтрѣшния редъ на народното събрание, като признава, че споредъ тоя правилникъ събранието има право да гледа *въ окончателна форма* своитѣ смѣтки и да освобождава отъ отговорность отвѣтствени лица. При все това палатата рѣшава да прави ревизия и отъ своя страна върху сжщитѣ тия смѣтки и за намѣренитѣ нередовности да докладва на събранието. Това послѣдното не би било безъ значение и практически би разрѣшило дотогавашния споръ по прѣдмѣтнитѣ смѣтки, но само съ тая уговорка, ако народното събрание приемѣше да се занимае повторно съ смѣтки, върху които се е произнесло веднажъ окончателно. А тая гаранция очевидно нѣмаме, колкото остроумно и да е това постановление на палатата. А това постановление е дѣйствително остроумно: хемъ запазва вжтрѣшния редъ на народното събрание, хемъ гледа отново сжщитѣ смѣтки. Недостатъкътъ на това постановление, споредъ менъ е, че то признава, че събранието по правилника си може да бжде окончателенъ сждия на своитѣ собствени смѣтки. Палатата обаче и съ това постановление не е считала спорния въпросъ разрѣшенъ най-правилно и най-практично, и за това въ поменатото си писмо до министерството на финанситѣ тя казва:

„Но за да се тури поне за въ бждеще единъ по-добъръ редъ при провѣрката разходитѣ на Народното Събрание, Върховната Смѣтна Палата се ползува отъ случая да помоли Финансовото Министерство, да направи потрѣбното, щото занапрѣдъ да се повѣри стопанството на Събранието у едно отговорно прѣдъ финансовия министъръ и отчетникъ при Върховната Смѣтна Палата лице, както сж подчинени по закона всички държавни и изборни учрѣждения, които прибиратъ и изразходватъ държавни и общински суми.

Това именно и се направи прѣзъ 1901 година, както ще се обясни сега по-долу.

## VI

### Практическото разрѣшение на въпроса прѣзъ 1901 година. — Закона за разходитѣ отъ 1902 година. — Заключение.

И наистина трѣбваше да се дири изходъ на това положение и да се тури край на едно толкозъ незаслужено протакане. Неумѣстни бѣха вече всѣкакви прѣпирни по тоя въпросъ и безцѣлно щѣше да бжде отново да се прѣдизвикатъ тѣ по какъвто и да било начинъ. Трѣбваше да се намѣримъ по нѣкакъвъ начинъ по тоя въпросъ прѣдъ фактъ свършенъ, който би се подкрѣпилъ отъ потрѣбното мѣсто. И случаятъ се удаде прѣзъ 1901 година, още при свикването на извънредната сесия. Докладва се работата на тогавашния министъръ на финанситѣ г. Каравелова, който се показа готовъ да подкрѣпи едно правилно разрѣшение на тоя въпросъ въ смисълъ на това, което е прѣдлагалъ по-рано въ народното събрание. Пишещиятъ тия редове, като имаше прѣдъ видъ, че ако се остави произвождането на разходитѣ за събранието да става отъ негови квестори, ще има голѣми неудобства въ много отношения, пъкъ и едва ли би се избѣгнала възможностьта на събранието да тълкува гледането на смѣтките си по своему; като имаше прѣдъ видъ, че съ особенъ законъ не ще бжде възможно веднага да се разрѣши тоя въпросъ по искания отъ министерството на финанситѣ начинъ, понеже народнитѣ прѣдставители не бѣха подготвени никакъ за това, — рѣши да постигне цѣльта си мълчешкомъ и безъ шумъ и прѣпоржча слѣдния способъ: нуждннтѣ суми за разходи на народното събрание да се отпускатъ не на името на квестора, а на името на софийския държавенъ контрольоръ, подсждимъ на палатата и отговоренъ прѣдъ министерството. Контрольорътъ като опитно лице ще раздава паритѣ на правоимѣещитѣ народни прѣдставители, ще приготвя и взима нуждннтѣ документи, която работа най-добрѣ познава, и ще бжде отговоренъ за всичко това. Това разпореждане освобождаваше квесторитѣ на народното събрание отъ една работа, която имъ е създавала голѣмо главоболие и причинявала безбройни неприятности. Това разпореждане се одобри отъ тогавашния прѣдсѣдатель на народното събрание, г. Ив. Ев. Гешовъ, и се приложи още въ извънредната сесия на 1901 година. Нѣкои народни прѣдставители не се изказаха симпатично за тоя редъ пакъ по стария мотивъ за суверенитета на събранието, но се въздържаха да го направятъ въпросъ въ самото народно събрание, защото виждаха опоритостьта на г. Каравелова и съгласието за тоя редъ отъ страна на г. Гешова. Ето защо и въ новия правилникъ за вжтрѣшния редъ на народното събрание отъ 1901 година не се прѣд-

вижда за квесторитѣ задължение, че държатъ смѣткитѣ и се грижатъ за стопанската часть на събранието, както се е прѣдвиждало това до поменатата година. По тоя начинъ се постигна гонимата цѣль: върховната смѣтна палата да контролира окончателно и смѣткитѣ на народното събрание чрѣзъ държавния контрольоръ.

Тоя новъ редъ не прѣдизвика никакво незадоволство, а наопаки при тоя редъ работата се вършеше по-умѣло, безпогрѣшно и главно по-експедитивно. По тия причини тоя редъ остана въ сила прѣзъ редовната сесия на 1901 и извънредната на 1902 година. Прѣзъ послѣдната тази сесия, по инициатива на народното събрание, подканена пакъ отъ г. Каравелова и г. Юрд. Теодорова,[1] тоя редъ се узакони, като се гласува закона за провѣряване разходитѣ на народното събрание, изработенъ отъ министерството на финанситѣ по тоя случай.[2] Освѣнъ бѫдещата контрола върху разходитѣ на народното събрание, тоя законъ разрѣшава въпроса и за всички досегашни смѣтки на събранието, които палатата не е провѣрила, така че анюлирва всички вземени отъ Събранието до сега рѣшения за одобрението на миналитѣ смѣтки и оставя на палатата да направи потрѣбното съ тѣхъ на общо основание.

---

Въ заключение ще кажа: добрѣ стана, дѣто се гласува тоя законъ. Той тури точка на всички недоразумѣния, на всички тълкувания на конституцията, законитѣ и наредбитѣ, той прѣкрати прѣпирнитѣ за суверенитета на народното събрание въ обикновени смѣтки, избави самото събрание отъ една неприятна работа, отъ подозрѣние за злоупотрѣбления, и главно турна единъ редъ относително оспорваната до сега окончателна провѣрка върху разходитѣ на събранието, който редъ четвъртъ столѣтие не се намираше. Нека се надѣваме, че този редъ ще се улегне и ще се запази за винаги.

---

[1]) *Дневници* на XII О. Н. С., I извънр. с., стр. 1587 и 1962—1965, 2486—2487 и 2497 - 2498.

[2]) *Държавенъ вѣстникъ* отъ 1902 година, брой 171.

---

## ВѢСТИ и ОЦѢНКИ.

# Приносъ къмъ българската нумизматика.

Отъ В. Н. Златарски.

Благодарение на любезностьта на извѣстния нашъ любитель-нумизматъ г. Василъ Аврамовъ, сегашни прѣдседатель на окрѫжния сѫдъ въ Плѣвенъ, това лѣто имахъ възможность да разгледамъ сбирката му отъ стари български монети. Тая сбирка е доста богата, тъй като съдържа почти всички до сега извѣстни български стари монети, при това нѣкои въ десетки и стотини екземплара. Къмъ послѣднитѣ се отнасятъ сребърнитѣ полу-грошове на царь Иванъ Шишмана, които достигатъ на брой до 100—150 парчета. При внимателното разглеждане на това множество намъ ни се удаде да нападнемъ на единъ новъ, неизвѣстенъ и неизданенъ досега типъ отъ тия Шишманови сребърни полу-грошове.

Споредъ изданенитѣ отъ С. Любича[1]) и прѣиздадени отъ А. Илиевъ[2]) екземпляри отъ тия монети сѫ извѣстни до сега три типа, които се различаватъ само въ лицето: 1. съ три, 2. съ два и 3. съ единъ образи, когато опакото у всичкитѣ три типа е еднакво само съ нѣкои видови особености. Ново-найдениятъ пъкъ типъ наопаки въ лицето се отличава отъ втория извѣстенъ типъ съ нѣкои видови особености, когато опакото прѣдставя съвършено друго изображение. Отъ тоя типъ г. В. Аврамовъ притежава само три екземпляра, отъ които ние тукъ даваме фотографически снимки, тъй като поради неакуратното имъ сѣчене, както всички Иванъ Шишманови монети, тѣ се допълватъ единъ други.

Ето и описанието имъ.

№ 1. Тежи 0·55 грм. — *Лицето.* — Образътъ на Богородица съ

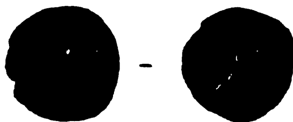

№ 1.

Спасителя: Богородица до поясъ съ вдигнати на горѣ рѫцѣ въ поза на

---

[1]) Вж. Opis jugoslavenskih novaca, Zagreb, 1875, стр. 22 и 23, табл. III, №№ 3, 4, 5 и 6.

[2]) Вж. Погледъ върху българската нумизматика, МСб. I, стр. 128, табл. IV, №№ 51–54.

моляща се; лицето ѝ en face, обиколено съ осѣнка отъ точки, а отъ странитѣ му на полето надъ ръцѣтѣ на Богородица личатъ на лѣво остатъкъ отъ буквата М, а на дѣсно Ѳ, т. е. Μήτηρ Θεοῦ, *Майка Божия.* На гърдитѣ на Богородица ликътъ на Спасителя — младенецъ до поясъ съ осѣнка отъ точки и съ благословящи ръцѣ; на полето между лицето му и ръцѣтѣ на Богородица личатъ налѣво С, а надѣсно Х, вм. ІС-ХС т. е. *Иисусъ Христосъ.*

*Опакото,* прѣкрасно запазено. — Бюстътъ на царя въ пълно богато царско облѣкло: лицето му en face съ раздѣлена брада; на главата му, осѣнена съ ореолъ отъ точки, висока корона, осѣяна съ драгоцѣнни камъни; на плещитѣ му наметната царска мантия; дѣсната му ръка държи скиптъръ съ кръстъ на горния край, а лѣвата положена на гърдитѣ съ свитъкъ или по-скоро съ акакия.[1]) Отъ странитѣ на бюста се четатъ въ срѣдата налѣво буквата Ш съ титла отгорѣ и надѣсно остатъкъ отъ монограмата ЦР и отъ титлата надъ нея, т. е. *Шишманъ царь,* а подъ буквитѣ отъ двѣтѣ страни има по три точки, които се ясно видятъ на слѣднитѣ екземплари.

№ 2. Тежи 0·668 грм. — Сжщата, както и № 1. само отъ по-грубо

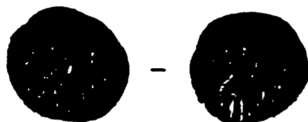

№ 2.

сѣчене. На опакото Ш е безъ титла, както и монограмата ЦР, която е изтрита.

№ 3. Тежи 0·566 грм. — Сжщата както № 1. и сжщо отъ грубо сѣчене, както № 2. На лицето липсватъ на полето между главата и ръцѣтѣ

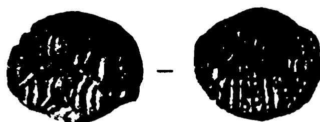

№ 3.

на Богородица буквитѣ С и Х, а на опакото прѣкрасно сж запазени и ясно личатъ буквата Ш и монограмата ЦР, и двѣтѣ съ титла отгорѣ.

Освѣнъ тоя новъ типъ, въ това множество отъ Шишманови сребърни полу-грошове можахме да установимъ отъ извѣстния и издадения у Любича типъ още слѣднитѣ видове.

---

[1]) Ἀκακία е една малка червена торбичка, която е напълнена съ пѣсъкъ и трѣбало да напомня на императора за грѣховността на всѣки човѣкъ. Отъ врѣмето на комненитѣ акакията е била необходимъ атрибутъ къмъ парадното облѣкло на императора. Вж. *Н. Кондаковъ,* Исторія византійскаго искусства и иконографіи, Одесса, 1876, стр. 115 и 235,

*Първи видъ:*

№ 1. Тежи 0·622 грм. — *Лйцето.* — Образътъ на Богородица съ Спасителя: Богородица до поясъ, съ вдигнати нагорѣ ръцѣ въ поза на молеща се; лицето й en face, съвсѣмъ изтрито, е обиколено съ осѣнка отъ точки, а отъ двѣтѣ му страни на полето надъ ръцѣтѣ на Богородица

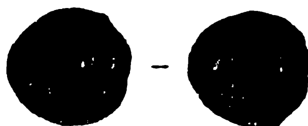

№ 1.

се четатъ ясно буквитѣ М и Ѳ съ знака на съкращение въ видъ на точки, т. е. Μήτηρ Θεοῦ, *Майка Божия.* На гърдитѣ на Богородица ликътъ на Спасителя-младенецъ съ осѣнка отъ точки около главата и съ благословяща дѣсница; на полето между главата и ръцѣтѣ на Богородица личатъ буквитѣ С и Х, вм. IC-XC, т. е. *Иисусъ Христосъ.*

*Опакото* добрѣ запазено. — Царьтъ въ пъленъ ръстъ, облѣченъ въ царско богато облѣкло, стои правъ съ лице en face; на главата му диадема отъ точки; въ дѣсната ръка държи скиптъръ съ кръстъ на горния край, а прѣзъ лѣвата, опрѣна на пояса, прѣхвърленъ царскиятъ лоронъ (λῶρον).[1] Отъ странитѣ на фигурата на полето се четатъ налѣво долу буквитѣ ꙇω, а на други екземпляри ꙇω, а надѣсно отгорѣ буквата ш съ титлата изтрита и подъ него буквата Ц, а на други екземпляри ц съ и безъ титла, т. е. *Иоанъ Шишманъ царь.*

№ 2. Тежи 0·617 грм. — Сѫщата както и № 1, само на лйцето липсватъ буквитѣ С и Х, и буквата М се срѣща и въ форма Н; на

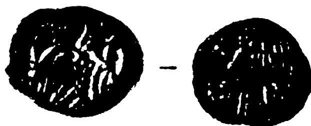

№ 2.

опакото вмѣсто ꙇω стои само ω или ѡ или ω безъ ꙇ,[2]) а буквата ш винаги безъ титла, въ форма ш винаги съ титла, а подъ нея винаги монограмата ц безъ титла.[3])

---

[1]) Както позата, така и облѣклото на царската фигура тукъ сѫ сѫщитѣ както позата и облѣклото на царь Константина на боянскитѣ фрески. — Λῶρον е единъ поясъ, който е опасвалъ кръста, минавалъ прѣзъ рамената и се спущалъ съ единия край отпрѣдъ, който се прѣхвърлялъ прѣзъ лѣвата ръка.

[2]) Любичъ (каз. съч. стр. 22) прѣдполага, че ꙇ трѣбва да се види въ срѣдното колѣнце на ω. Обаче ние видѣхме, че ꙇ-та се срѣща така сѫщо отдѣлно, както въ № 1; освѣнъ това има ω безъ срѣдно колѣнце. Намъ ни се струва, че тукъ художникътъ е употрѣбилъ буквата ω като повече декоративна.

[3]) Ср. у *Любича,* каз. съчин., стр. 22, В, № 1. и № 3; табл. III, № 4. — У *Илиева,* каз. ст. стр. 128; табл. IV, № 52.

№ 3. Тежи 0·659 грм. — Сѫщата както и № 2, само на лицето

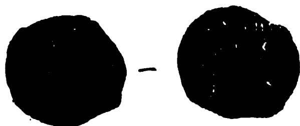

№ 3.

стои Ӿ вм. ѳ, а на опакото се срѣщатъ само буквитѣ ѡ и ш съ и безъ титла и вмѣсто монограмата ҷ само ρ или Ꝑ или ρ или р.[1])

№ 4. Тежи 0·585 грм. — Сѫщата както и № 2, само на лицето

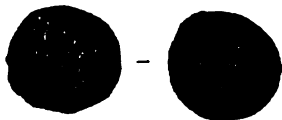

№ 4.

вм. буквата ʍ стои ʎ, а на опакото буквитѣ ѡ и ш, отъ която е запазена само половината, сѫ безъ титла, а вм. монограмата ҷ стои ч.

*Втори видъ:*

№ 5. Тежи 0·562 грм. — Сѫщата както и № 2, само че на опакото положението на буквитѣ е друго: отъ двѣтѣ страни на фигурата налѣво

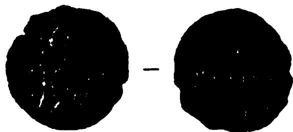

№ 5.

горѣ се намира буквата ѡ съ титла въ видъ на точка и подъ нея ш съ титла, а надѣсно отгорѣ само ҷ безъ титла.

№ 6. Тежи 0·644 грм. — Сѫщата както и № 5, само на лицето вм. буквата ʍ или Ӊ личи Ꙥ, както на № 4, а на опакото буквитѣ ѡ

№ 6.

и ш безъ титла и вмѣсто монограмата ҷ стои въ срѣдата на полето ч, вѣроятно вм. ч.

[1]) Ср. у *Любича*, пакъ тамъ, № 6 и № 7; табл. III, № 5. — У *Илиева*, пакъ тамъ, табл. IV, № 53.

№ 7. Тежи 0·657 грм. — Сѫщата както и № 5, само добрѣ запазенъ екземпляръ. На лицето ясно личатъ Ѩ — ѳ, а на други екземпляри

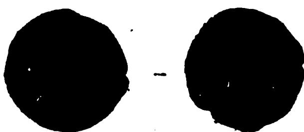

№ 7.

N или N вм. M или Ѩ; на опакото налѣво горѣ ω безъ титла и подъ него ш̃ съ титла, а надѣсно въ срѣдата на полето вм. монограмата ᛘ стои Р или Р.

*Трети видъ:*

№ 8. Тежи 0·65 грм. — Сѫщата както и № 4, само на опакото положението на буквитѣ е друго: отъ странитѣ на фигурата налѣво долу

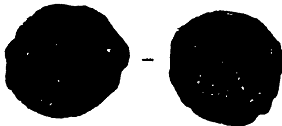

№ 8.

се намира буквата ш безъ и съ титла, а надѣсно отгорѣ вм. монограмата ᛘ стои ч или Р и подъ него ш безъ титла, т. е. *Иоанъ царь Шишманъ*.

*Четвърти видъ:*

№ 9. Тежи 0·493 грм. — Сѫщата както и № 2, само съ твърдѣ груба рисунка. На лицето вм. ѳ стои О, а на опакото налѣво отъ фигурата на полето липсва съвсѣмъ и не е била буквата ω, а надѣсно отгорѣ ш безъ титла и и подъ него Р.

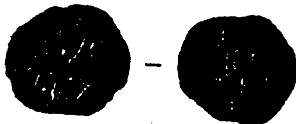

№ 9.

Като поднасяме тукъ голѣмата си благодарность на г. В. Аврамовъ за благосклонното му желание да публикува богатствата на своята сбирка по българската нумизматика, ние се надѣваме, че неговия примѣръ ще послѣдватъ и другитѣ наши любители-нумизмати, за да може по тоя начинъ да се откриятъ всичкитѣ типове и видове въ нашата нумизматика и да се оповѣсти за нея на учения свѣтъ.

# Plantae novae bulgaricae

Iv. K. Urumoff (Loveč).

I.

**Haberlea Ferdinandi Coburgii** spec. nov.

Valde affinis et similis *H. rhodopensis* Friv., ab ea tamen diversa: statura omni minori, foliis versus basim sensim angustatis *supra glabris*, floribus *minoribus*, calyce medium tubum corolae superanti dentibus *angustioribus magis acuminatis*, corolae *saturate* coeroleae labii superioribus lobis duplo latioribus ac longis, inferioris lobis late obovatis. *Capsula oblonga*, in rostrum, sensim atenuata (Capsula H. rhodopensis est ovato-elliptica in rostrum abrupte attenuata, tertia parte major). Floret aprilio, maio.

In fissuris rupium calcarearum ad Loveč logi a. 1902.

**Haplophyllum tauricum Sp.** In collibus apricis calcareis supra Pravadia. Floret maio, junio.

**Oxytropis pilosa DC.** In graminosis siccis et collinis prope Kistendil, supra vicum Konjovo. Floret junio, julio.

**Trigonella corniculata L.** In collibus aridis graminosique regionis calidioris ad Kistendil. Floret, junio, julio.

**Digitalis lutea L.** In graminosis subalpinis m. Osogovska planina, in m. Klisurski balkan.

**Corispermum canescens Kit.** In arenosis maritimis prope Anhialo a. 1900. leg. am. Dr Petkoff. Floret augusto.

**Alisma natans L.** In paludosis et aquis inter Sevlievo et Trnovo. Floret junio, julio.

**Salsola Tošeffii** spec. nov.

Perennis, basi indurata ramulos steriles foliosos breves et caules elongatos virgatos elatos stricte ramosos florentes edens, *pilis adpressis canescens*, foliis anguste linearibus planis acutis vel obtusis, floralibus parum brevioribus flores superantibus, floribus *glomeratis*, glomerulis inferne dissitis, ad apicem ramorum floribus solitariis (in axillis foliorum) et approximatis, perigonii phyllis parte libera membranaceis ovatis obtusis margine ciliatis, alis versus medium perigonium ortis suborbiculatis *hyalinis dense nigro-velusco-linneatis*. Floret augusto.

In collinis et graminosis ad Danubium prope Svištov legi a. 1900.

Caules florentes 40—60 cm. alti, folia circ. 2 cm. longa 1 mm. lata, perigonium fructiferum cum alis expansis 5—6 mm diam. Species inter perennes collocanda nulli nisi *S. canescenti.* Moq. affinis est. Sed haec hactenus in Orient asiatico nota regiones alpinas tantum incolit. Praeterea floribus majoribus, solitariis, alis diverse formatis, foliis racemorum brevioribus differe videtur.

**Phyteuma canescens W. et. Kit.** In graminosis siccis alpinis m. Tikiski balkan. Floret julio, augusto.

**Cheilanthes Szovitsii F. M.** In fissuris rupium calcarearum ad Loveč legi a. 1902.

**Adiantum capillus Veneris L.** In rupestribus humidis prope Kistendil.

Loveč, 1. X. 1902 г.

# Документи отъ врѣмето на нашето възраждане.

Съобщава д-ръ **Ив. А. Георговъ.**

---

Когато прѣзъ 1900. год. обиколихъ нѣкои градове въ България съ цѣль да прѣгледамъ ония писмени документи отъ епохата на нашето народно пробуждане, които случайно сѫ уцѣлѣли и много пѫти лежатъ не твърдѣ грижливо пазени въ архивитѣ на общинскитѣ управления, училищата, митрополиитѣ и пр., между друго намѣрихъ и нѣкои интересни книжа въ Търново. Прѣзъ миналата година съ сѫщата цѣль посѣтихъ и Одеса, дѣто искахъ да прѣтърся архивата на одеското българско настоятелство. За жалость обаче послѣдното свое намѣрение поради разни обстоятелства, що се криятъ въ особенитѣ условия, въ които се намира тая архива, и поради кѫсото врѣме, което имахъ на разположение, не можахъ да изпълня, както желаяхъ. Само отгорѣ-отгорѣ можахъ да прѣгледамъ нѣкои книжа отъ тая архива и да снема прѣписъ отъ нѣколко отъ тѣхъ, които съдържатъ доста цѣнни свѣдѣния за извѣстни въпроси отъ срѣдата на миналия вѣкъ. Понеже по мое мнѣние всѣкакви писмени свѣдения отъ оная важна въ нашата нова история епоха сѫ отъ голѣма важность за нейното всестранно освѣтление,[1]) та би трѣбало да се направятъ общодостѫпни, за да могатъ ония наши труженици, които работятъ надъ различни въпроси отъ тая епоха, да се възползуватъ отъ тѣхъ, заради това прѣдлагамъ тукъ нѣколко отъ намѣренитѣ отъ мене книжа, като ги прѣдавамъ по възможность точно споредъ тѣхнитѣ оригинали и ги придружавамъ на края съ дребни бѣлѣжки, прѣдназначени да обяснятъ нѣкои точки отъ тѣхното съдържание. Повечето отъ тия документи, както е впрочемъ явно и отъ самото имъ съдържание, а именно ония подъ броеве: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 и 12, сѫ отъ Търново, докогато само два, брой 1 и 11 сѫ отъ архивата на одеското българско настоятелство.

1.

На Одеското Бугарско настоятелство

отъ Констандинъ Миладиновъ

отъ Охритъ

Прошеніе

Знаено е на ваше родолюбство настоятелство, оти свекой родъ саде со свойотъ языкъ можитъ поборго да се просветитъ, и да се честитъ отъ

---

[1]) „Всякой писанъ редъ за нашето минало ний трѣба да отбѣлѣзваме като скѫпоцѣнность," забѣлѣзва много вѣрно и Н. II. въ своята бѣлѣжка „Документи отъ българското възраждане" печатана въ ПСп., LVIII стр. 621.

другитѣ родове. Знайте уще колку нашата старна изгуби свойотъ языкъ, и колку ке останитъ назодъ отъ горна Бугариіа на ученіе-то, ако не заватитъ да се учитъ на Бугарскіотъ языкъ, гледаещемъ я тоа не можевъ да дотарпа, и бидвеещемъ учителъ на гарцскіотъ языкъ, остайвъ се що можевъ со Гарцскіотъ языкъ да стеча, и дотарчавъ вамо за да се изуча Славянска-та филологіа, за да можа после да се врата назотъ, и да раздямамъ нашіотъ языкъ на таткойната моя. за тоа ви се милно моля да ме приберите подъ вашето крило, и да ми поможите со двесте рубли стребро на година, за да изуча Рускіотъ и Славянскіотъ языкъ на Москва. и после, како рековъ горе, да се врата на наше место учителъ на Бугарскіотъ языкъ, али да одамъ каде вие ке ми намерите некое место угодно.

Констандинъ Миладиновъ.

Това писмо се пази въ архивата на одеското българско настоятелство. Върху него стои написано съ ржката на покойния Н. Хр. Палаузовъ: „Получено 13-го Ноября 1856“ и притова още и слѣдната писана пакъ отъ сжщия Палаузовъ резолуция:

„О выдачѣ ему ежегодно пособія по 200 р. с. составить опредѣленіе со взятіемъ отъ Миладинова подписки, что онъ обязывается быть учителемъ въ Болгаріи. Деньги выдавать каждые полгода впередъ. Слѣдуемые за первое полугодіе 100 руб. выдать при отѣздѣ. Поручить его попечительству Ив. Н. Денкоглу и Филаретова въ Москвѣ, ровно и г. Рачинскаго, который изъявилъ согласіе доставить его въ Москву.“

И дѣйствително К. Миладиновъ е далъ на настоятелството слѣдната находеща се сжщо тамъ

Подписка.

1856 година Ноемврия 18-и день,

Азъ долуподписаный давамъ таж подписка доброволно на Одесското българско Настоятелство, кое то ся съгласи да ми дава спомоществованіе по двѣ сти рубли сребр. въ година за да отъида въ Москвж да изучж Славянскы и Русскы языцы, и ся обязувамъ:

1. Като изуча достаточно речены те языцы, длъженъ съмъ безотговорно да ся върнж въ отечество то и да стана тамъ учитель, за да принесж възможна полза на народъ тъ.

2. Ако ли не ся върнж въ отечество то, или не станж тамъ учитель, длъженъ сжмъ да заплатж похарченыте за мене пары на Настоятелството на едно сось файда та по 6 на сто отъ горередено то число.

Въ увѣреніе на горописано то, което има да испълнж свято, подписвамъ ся собственноручно

Константинъ Миладинов
отъ Охритъ.

Тая „подписка“ обаче не е писана саморжчно отъ К. Миладинова, а отъ друго лице (но не и отъ Хр. Палаузова), и е само подписана отъ Миладинова. За забѣлѣзване е, че докато въ прошението си той се е подписалъ „Констандинъ“, тука пише името си „Константинъ“.

2.

Търново

грош.

200 т. е. двѣстѣ гр. пóмощь самовóльна получи школска та кáсса, отъ Г-на Я̏нка Стáньоглу, за годишната заплáта на едно сиромáшко дѣте, що слѣдува въ óбщитѣ грáдски училища.

17 декемврія 1864.

Слѣдва печатътъ съ надписъ: „Печать на Търновското българско народно попечителство“, дата 1858 съ двѣ заловени ржцѣ и лжчезаренъ трижгълникъ въ срѣдата на печата.

Забѣлѣжка. Писана е разписката съ църковни букви. — Подобна разписка е издадена на 22. декемврий 1863. год. и на нѣкой си Гергювичъ, който внесълъ 300 гр. „самоволна помощь въ школската касса за годишната заплата на момчето му, дѣто слѣдува въ класъ при уч. Н. Михайловскій“. — На 3. януарій 1865. год. единъ гражданинъ пъкъ плаща въ школската каса „помощь самоволна 200. гр. за единогрошната платка на дѣцата му, що слѣдуватъ въ градскитѣ общи училища“. Другъ внася на 1. ноемврий 64. год. 70 гр. сжщо такава „самоволна помощь за единогрошна платка на дѣтето му, що слѣдува въ классъ въ общитѣ градски училища“. Прѣзъ слѣдния мѣсецъ на тая година внасятъ други: 60 гр. и 100 гр. за едно свое дѣте, нѣкой пъкъ 160 гр. за „своитѣ дѣца“. — Прѣзъ 1868/69. година „ученикъ Атанасъ Дончовъ отъ „Турчетата“ е условенъ да ся учи въ училищата за една година за 200 гр.“, както и Дим. Георгювъ отъ Беляковецъ отъ 12. май 1869. год. за три мѣсеца е билъ „пазаренъ да слѣдува въ училището за 58 гроша“. Въ 1861. год. Илия Николовъ табакъ далъ 500 гроша „за момчето му да са учи до когато иска“. Прѣзъ 1864/65. учебна година граждани, между които кюркчии, табаци и пр., внасятъ за едно свое дѣте по 40, 50, 52, 72, 80, 100, 102 и 150 гроша плата.

3.

Пи́смо условно.

А̏зъ долуподписаный учитель, услóвенъ съсъ члéновы тѣ на градска та óбщина Тѣрновска, пріéхъ да занимáвамъ учителското мѣсто въ взаимно то училище при чъркввата Св. Н. на тóзи грáдъ, отъ днéсь за една година съсъ узаконéна заплáта за гр. двѣ хиляды и петь стотинъ № 2,500, по слѣдующитѣ между мéне и óбщина та обязанности.

а҃. При сéко три мѣсечно истечéніе ще и̏мамъ прáво да пріéмамъ отъ школската кáсса съразмѣрната чáсть отъ заплата та си.

в҃. Ще са старáж кóлко то е̏ възмóжно да испълнявамъ въ училище то учителскитѣ си длъжности по взаимна та меѳода тóчно, като са отнáсямъ предъ ученицы тѣ тъй, какъ то прилича на учителското ми звáніе

г҃. Ще сьмъ длъженъ да са намѣрвамъ въ класъ тъ сѣкога полувинъ часъ предъ почѐнваньето на преподаваньето, за да са съхранява благочинїе то. Съврѐменно да спомагамъ и въ недоумѣнїята на ученицы тѣ.

д҃. При сгрѣшаванье то на ученика ще са старанѫ всячески за поправянье то му съ доказателства на добры примѣры, кои то да го привличатъ въ съзнанїе и честолюбїе, и никога съ думы блядословны и въ благонравїето невмѣстимы.

е҃. Нѐма да са намѣсвамъ на нищо чрезъ задлъженїе, кое то е вънъ отъ крѫгъ тъ на учителско то званїе: и вынаги ще бѫда признателенъ на почтен. градска община и подчиненъ на нейны тѣ заповѣды во всякъ случай.

ѕ҃. Нѐма да правѭ распусы своеволно, освѣнь слѣдъ годишното на ученицы тѣ испытанїе, колко то дѐна одобри градск. общ. Тъй сѫщо и за въскресенїе, Господски праздницы и за гроздоберъ спореdъ мѣстныя обычай, освѣнь въ нужда неизбѣжна като болесть тѣлесна и др. т. (не дай Боже!). Напротивъ ако неслѣдувамъ да испълнявамъ горѣописанны тѣ си длъжности, слѣдъ първо и второ забѣлязванье отъ страната на школск. епітр. за престѫпванье на нѣкоя отъ горны тѣ ми обязанности, като са непоправѭ, оставамъ виновенъ, и община та ще има пълно право, кой то часъ поище да ма отблъсне отъ служба та ми, и да ма непрепознава вѐче за учитель безъ сѣкоя претѐнцїя.

Зарадъ туй става настоящето условно подписано отъ мѐне писмо, за съхранѐнїе на горѣреченны тѣ ми обязанности.

Търново 26. октомвр. 1867.

Писано е това условно съ църковни букви и по всѣка вѣроятность отъ учителя Н. П.-Василиевъ Златарски.

4.

Почтенный ми Господа!

Азъ сьмъ слѣдвала слѣдующытѣ инцыклопидически науки.
Българската Грамматика и тритѣ части,
Пространна числителница и Землеописанїето и тѣ сѫщо до тамъ,
Пространный Катихизисъ, Свѣщенна Историја
Българска Историја Очерка Всеобща Историја отъ начало до нейди.
Славѣнскы языкъ Грамматика до съчиненїето заедно съ приводъ-тъ.
Френскій язикъ и отъ него имамъ познаніе нъ не до толкосъ както трѣба.

Ваша най-покорна слуга

Еленка Х. Ангелова.

Забѣлѣжка. Въ смѣткитѣ на търновскитѣ училища намѣрихме, че „учителка Елена Х. Ангелова“ получила презъ 1869. год. заплата 1500 гроша, които обаче, както се вижда, не сѫ заплата за цѣла година. Прѣзъ 1870. год. пъкъ срѣщаме въ смѣткитѣ „учителка Елена Х. Андонова“ съ годишна заплата 3500 гроша, безъ да е посочена въ тия

смѣтки и „Елена Х. Ангелова“, която като „учителка Еленка Х. Ангелова“ се появява изново въ смѣткитѣ за годината 1871., дѣто като нейна заплата фигуриратъ 3000 гроша. Отъ тогава нейното име стои постоянно въ смѣткитѣ дори до 3. декемврий 1877. год. Въ книгата пъкъ на „Търновското училищно настоятелство“ отъ 1869 до 1879, дѣто е воденъ списъкъ на учителитѣ, намираме една учителка „Еленка Х. Андонова“, която отъ 1. май 1869. год. до 1. май 1870 е била учителка въ „предуготвителния девически класъ“ съ заплата 3000 гр., каквато е имала и въ слѣдната година като учителка въ „дѣвическото училище при цѫрквата Свети Костантинъ“ отъ 1. августъ 1870. год. до 1. августъ 1871. год. Покрай нея въ сѫщия списъкъ е посочена „учителка Еленка Х. Ангелова“ отъ 1. августъ 1871. год. до сѫщата дата 1873. год. въ училището при църквата „Св. Константинъ“ съ годишна заплата 3750 гр. и 4000 гр., сетнѣ въ главното дѣвическо училище отъ 1. августъ 1874. до 1875. съ 4000 гр. заплата, въ „главното преоготвително училище“ отъ 1. августъ 1875. до 1876. год. съ 4000 гр. и (въ сѫщото училище?) прѣзъ слѣдната година до 1. августъ 1877. съ 3000 гр. заплата. Отъ това се вижда, че не е съвсѣмъ ясно, дали двѣтѣ горѣпосочени имена сѫ на едно и сѫщо лице, или тия разни имена означаватъ и двѣ различни учителки. Въ всѣки случай за забѣлѣзване е, че тия двѣ имена не се срѣщатъ нигдѣ заедно въ една и сѫща година.

5.

Къмъ Г-на Кѣнча Кесáровъ, ўчи́теля,

Въ Търново.

Словéснѣйшїй Господи́не!

Понéже мнóго пѫти Ви е҃ говóрено ў҃стменно за чéсти тѣ Вы безврéменни ѿсýтствїя ѿтъ ў҆чи́лище то, кáкто чáстно й҆ совѣтъ Ви са е҃ дáвало за длѫжности тѣ Ви, ѿнося́щеся на ў҆чи́телско то Вáше званїе, Вы́й ѡ҆бáче не зéхте во вними́нїе ни є҆днó то нитó друго то: Тѣй на конéцъ предъ три́ дны (на 2-ый текýщаго) й҆ пи́сменно Ви е҃ речено намѣрéнїе то на грáжданы тѣ върху товá, чрезъ Шкóлска та Е҆питропїя, Вы́й й҆ нéго пренебрежи́хте.

Заради́ туй, ны́й долуподпи́саннїи гражданы, си́чки съглáсне ѡ҆бявля́вамы Вы чрезъ настоя́щего, че ѿтъ днéсь за напрéдъ лишéни сте въ града ны ѿтъ ў҆чи́телско то си звáнїе, й҆ не ѡ҆познатъ сте вéче за нáшъ ў҆читель, й҆ ни́каква влáсть нéмате въ ў҆чи́лище то, въ коé то запретено е҃ й҆ да хóдите.

Тѣмже й҆ за здравинѫ́ на горѣречéнны тѣ ни стáва є҆ди́нъ и҃зводъ въ двѣ рáвны ѿтъ насъ подпи́саны, ѿтъ кой то є҆днó то Ви са предáва за и҆звѣстїе то Ви, а҆ дрýгото задържамы за ѡ҆пáзванїе на ѡ҆бща та наша грáдска правдинѫ. — Тъ́рново 5-ый 8-врїя 1861.

(Подписали собственорѫчно:)

Епитрупь школскі Христу Х. Славчовъ, Стефанъ Ив. Конацювъ (?), Цанко Гаврилъ, Кристю Х. Недю, П. п. Јван, Димитре Х: Ивануфъ,

Никола Ненювъ, Рачу Илиюфъ, С. Гергювичъ, Маріnъ Т. Маврикофъ (?), Илия П. Папазовъ, Илия Иванувъ, Нидялку Смилуфъ, Д. Петрувъ, Крьстю Димитрувъ, Х. Георги Х. Танасъ, Никола Х. Харпикофъ (?), Гену Нечуфъ, . . . . . . .

Писмото е написано съ църковни букви, вѣроятно отъ ржката на учителя Златарски.

Забѣлѣжка. По книжата, които сж се запазали още въ търновското общинско управление, Кънчо Кесаровъ е билъ учитель въ Търново отъ 1857/58. учебна година до кждѣ 26. октомврий 1861. година. Тъй че изглежда наистина слѣдъ горното писмо той да е напусналъ търновскитѣ училища.

6.

Къмъ честната градска
Общинж.

Съ голѣма жалость сж явимъ днесъ предъ нашите съгражданы, епитропи, и предъ честните лица които съставатъ честната градска общинж, за да изложимъ злото състояніе на училищата си, и най повѣденіето на младите които сж учатъ въ тѣхъ; които щомъ излязатъ отъ училището, тичатъ по кахвенета-та да играятъ префа, билярдо, табли и пр:, и да имъ сж молимъ, щото да нанесжтъ цѣръ на това.

Отъ какво произлиза това?
Дерзнувами, съ чиста совѣсть да кажимъ чи това произлиза, чи ни знайми да отбирами учители, снабдены съ пріимуществата, които трѣба да има единъ учитель, което е равно съ водитель на младите детчица които придавами на неговити ржце, отъ най крехката имъ възржстъ за да придобіятъ (с)трахъ божій, познаніе-то къмъто себеси, отъ което произлиза сичко добро. Сърцж-та на млади-те детца, приличатъ на мяхко тесто на което можимъ най лесно да напѣчатимъ всякакви обржзи.
Слѣдователно каква (?) имами щото децатаны да станатъ мирны, честны, богобоязливы, добри гражданы полѣзны на тѣхъ си и на согражданити си, кога тѣхните водители (учители) отъ които сж надѣвами всичко, не липсватъ не единъ денъ но ни часъ отъ кахвене-то, дето непрестанно играятъ префи, билярдъ табли . . . . което совсемъ неприлича, и ніепростенно на учителски характеръ. Които, учители, никакъ не си испжлняватъ длъжностите, които ни сж намиратъ въ определеннитѣ часове, въ придалищата си, но по кахвене-то да поучаватъ кой шпонъ да удари за да направи карамболъ, барака... които нематъ програмъ въ училище-то... що-то случвало ни сж е да питами ученикъ, какъвъ урокъ има утре, а той сж отговаря: ни ны каза учителя: видити слѣдователно чи ученицы-ти ни знаятъ къкво учатъ. Какъвъ младъ е онзи дето ни знай: катихисъ: вѣрата си, но този урокъ липсва отъ придалище-то излишенъ е, нема да ставатъ попове. О! Окаянность, или пакъ и ако гу учатъ, приминуватъ го "немокренно Израилъ". Какви примери зематъ слѣдователно децата ни? чухти ги. Какво ще правятъ? Какво-то виждатъ. Освѣнъ това, непрележательностж на учителити ни, принудинж що-то да опре-

дѣлимъ надзиратель за училище-то си съ заплата, когато нiй ни сме въ състоянiе да плащами на учителити си.

За това като видимъ пропжстж къмъ която вжрвимъ, мислимъ за наша длжжность да ви сж оплачимъ, а пакъ ваша длжжность е да нанесети цяръ на това по тоя способъ.

Учители-те които ще сж пазарятъ за напредъ трѣба да сж съгласжтъ.

I. Въ кахвенетата нема да граятъ префа пр:

II. Нема да сж месятъ въ общи граждански работи, ако и да сж граждани.

III. Ще сж намиратъ предъ захфащане-то ёще на орока си въ училище-то, що-то да решаватъ недоуменiята на ученицыте си, и за да държжтъ благочинiе щото като мини нѣкой чужденецъ да ни му сж струва чи е хавра.

IV. Ще си напишатъ програма на уроците, и ни ще има уроцы по високи отъ силата на ученицытѣ. И най сетне, много скжпи учители ни сме въ състоянiе да държимъ.

Това мислихми за наша длжжность да ви изложимъ и да вж молимъ да благоизволите да сж постарайти да гу турити наредъ; защо-то друго яче ще сж оплачимъ на прилично-то место.

Търново. 7. 8врiя. 1866. Ваши съграждани.

**Забѣлѣжка.** Това писмо види се да е прѣписъ отъ истинското писмо, което навѣрно е носило и подписитѣ на авторитѣ му. То е написано съ доста плавенъ граждански почеркъ. Отъ това, че то по всѣка вѣроятность е прѣписъ, се обяснява твърдѣ небрѣжното му правописание и изпускането на нѣкои думи. Ако сждимъ по почерка, както и по това, дѣто членътъ обикновено е непосрѣдствено съединенъ съ имената, трѣба да прѣдположимъ, че прѣписътъ е направенъ въ седемдесеттѣ години.

7.

Копiя

отъ едно музакере, отправено до Търнов. Мютессарифинъ Хайдаръ-бей Ефенди,

30 сeптемврiя 1870
въ Търново.

"Ваше Превъсходителство,

„Извѣстно Ви е какъ покорный вашъ слуга, долуподписаный имахъ честьта да са назначж тукъ за главенъ учитель отъ Царското Правителство, което благоволи съ Ираде да опредѣли за тъзи служба 1000 гр. мѣсчина, споредъ особната просба на тукашнытѣ граждане, мои съотечественницы, — и азъ става цѣлы 26 мѣсцы какъ испълнявамъ тъзи служба въ отечестненныя си градъ.

„Извѣстны Ви сж тоже и гоненiята които претърпѣхъ и търпж отъ сътрудника си г. Гранитскый вжтрѣ и отвънъ училището, като е подигнжлъ върху ми и частны нѣкои лица които малко са интересуватъ

отъ добрыя редъ на училищата градскы. Освѣнь туй знайте въ послѣдне време какъ неприлично са отнесохѫ къмъ мене тѣзи лица, особенно познатыйтъ ви Янко Бѣлаліята. Понеже отъ една страна срѣщамъ прѣпятствія въ испълненіето на службата си въ училището, отъ друга пакъ са гонѭ и нападамъ неправедно безъ да получѫ нѣкое удовлетвореніе за обидытѣ що сьмь претьрпѣлъ съ безчестіе, азъ предпочитамъ да дамъ оставка отъ службата си.

„За туй покорно умолявамъ Ваше Превъсходителство, да ми съобщи мнѣніето си върху този предмѣтъ, като благоизволи да ма увѣри щѣ ли ми бѫде позволено да отворѭ въ единъ домъ частно училище за онѣзи които би желали да са учѫтъ при мене!

„Оставамъ послушенъ на заповѣдитѣ ви.

Търново „Покорнѣйшій слуга
30 септем. 1870. „Т. Шишковъ".

Забѣлѣжка. Това писмо е прѣписъ отъ оригиналното писмо на Т. Шишкова, направенъ и подписанъ, както се вижда, отъ самия него. Т. Шишковъ е управлявалъ търновскитѣ градски училища отъ 1868/69. учебна година до кѫдѣ октомврий 1870. год. Види се, че дѣйствително слѣдъ датата на горното писмо той е напусналъ своята учителска служба въ Търново. — А. Гранитски пъкъ е учителствувалъ въ търновскитѣ училища отъ 26. октомврий 1863. год. до началото на 1873. год. Отъ 1 септемврий 1873. год. до 1876/77 Т. Шишковъ е пакъ главенъ учитель на търновскитѣ училища, назначенъ за такъвъ отъ турското правителство. (Вж. „Първи годишенъ отчетъ на търновската държавна мѫжка гимназия „Св. Кирилъ" за учебната 1896/97 година", стр. 13.)

8.

Тѫрново 12 Декемврія 1874.

Господине ѹчителю!

Въ ѿговоръ на вашия рапортъ отъ . . . . . . . . . . . . .

Долуподписанны-тѣ ви явявамы че: като се разглѣда въ засѣданіе-то на Градската Община и разомѣса съдържаные то му, рѣши се слѣдующее:

1) Да испращатъ отъ сега нататъкъ вамъ всѣки единъ ѹчитель и всяка една ѹчителка мѣсячныя си рапортъ съобразно съ параграфы-тѣ 4. 5. 6. на ѹчилищныя уставъ, отдѣто и подписани ѿтъ тѣхъ самы тѣ — віе да ги представяте въ Градската Община чрезъ единъ вашъ общы рапортъ тъй както си сѫ въ оригиналъ,[1]) а не — да гы вмѣстяте въ вашія ѻсобенъ рапортъ относящій се до вашитѣ ѹченицы.

2) Пакъ съобразно съ горѣказанны-тѣ Параграфы на ѹставатъ не се пріе предложеніе то ви за да представяте тый си рапорти за ѹспѣхъ-тъ и поведеные-то на ѹченицы тѣ на 2-та мѣсяца веднѫждъ по параграфа.

[1]) Тукъ въ прѣписа е оставено празно мѣсто, а отподирѣ е вписана тая дума съ червено мастило и съ граждански букви.

трѣба „на всѣки единъ мѣсяцъ да представяте тые си рапорты по горѣизложенныя начинъ“. —

3) Не се пріе тоже предложеніе то ви: за да се опредѣли време то на преподаваные то на ўроцы тѣ зимѣ само веднѫждъ на день-тъ ӑ не дваждъ както е сега Долуподписанны-тѣ ѿповани на повѣлителни причини относяшія се до тѣлесно то здравые ӥ до ўмственно-то развытія на ўченицы-тѣ: рѣшихмы да си остане времето на приподаваніе то на ўроцы-тѣ ӥ зимѣ ӥ лѣтѣ съобразно съдържаніе то съ протоколъ-тъ на Градска-та Община отъ . . . . . . . . . за кое-то ӥ съ време ви явихмы ·: —

А за да не се случѫватъ при това тѫкива многобройны ѿсѫтствія на ўченицы тѣ какви то забѣлежихмы въ представенны тѣ ви каталози: призовованы (вм. призовавамы) вы Господине ўчителю ӥ васъ ӥ всички тѣ Г. Г. ўчителы ӥ ўчителкы: да ӥзисква те отъ сега нататѫкъ писменны доказателства ѿтъ родители тѣ на ўченицы тѣ за причины-тѣ на ѿсѫтствыето ӥмъ. Които и въ оригиналъ да приставяте на края на всѣкы мѣсяцъ чрезъ ѿбщый си рапортъ въ Градската Община. .

Пріймне те Молимь ви ўвѣреніе-то на ѿлично то ни къмъ васъ ўваженіе.

На Главныя ўчитель Г — Педсѣд . . . . .
Господину Г. Т. Н. Шишкову — Подпредс. . . . .
Члено . . . . .

Забѣлѣжка. Това е, както се вижда, прѣписъ или черновка на писмото, отправено до г. Шишкова. Намѣрихъ го сѫщо тъй въ Търновското градско общинско управление. Написано е то съ бѣгли църковни букви, които приличатъ малко на граждански. — Какъвъ е билъ уставътъ, за който се говори въ началото на това писмо, както и кога е билъ той собствено изработенъ и туренъ въ дѣйствие, не можахъ да узная отъ книжата, що сѫ останали въ търновското общинско управление. Всичко, що намѣрихъ въ тия книжа, е слѣдното: Въ заседанието на училищното настоятелство, станало на 5. септемврий 1871. год., е билъ разгледанъ нѣкакъвъ „училищенъ законникъ“, за който се е отбѣлѣзало въ протокола слѣдното: „Разиска ся представеній отъ учителите Училищаій Законникъ и по разглежданіе-то на горежазаните поднися ся отъ присѫтствующи-те Училищно Настоятелство съ съгласіе да се подтверди и съ общинскія печатъ за да ся гуди по скоро въ дѣйствие“. А въ протокола отъ 9. декемврий с. г. се казва: „Училищнія уставъ остави да си го приготвятъ учтѣлите и като го принисѫтъ тука да ся разгледа отъ общинѫтѫ.“ Най-сетнѣ на 1. октомврий 1874. год. прѣдседательтъ на учителския съвѣтъ на главнитѣ училища Т. Шишковъ пише на членоветѣ на градската община: „Съобразно съ единъ членъ на училищния уставъ върху длъжноститѣ на ученицы-тѣ учителскыйтъ съвѣтъ си е начерталъ кратъкъ единъ законникъ (или правилникъ), който е одобрилъ напълно въ едно отъ своитѣ засѣданія.“ Като имъ праща два екземплара отъ тоя законникъ, по единъ за главното мѫжко и главното дѣвическо училище, той моли членоветѣ на общината да потвърдятъ законника и го подпечататъ съ общинския печатъ.

Що се отнася до самото горно писмо, което печатаме изцѣло, то е отговоръ на единъ рапортъ на г. Т. Шишкова отъ 17. ноемврий 1874. г., въ който той като главенъ учитель и прѣдседатель на учителския съвѣтъ прѣдставя своя двомѣсеченъ отчетъ за успѣха на градскитѣ главни и основни училища. Уставътъ задължава наистина главния учитель да дава на общината отчетъ за училищата всѣки мѣсецъ, ала г. Шишковъ намира, че мѣсечнитѣ рапорти задаватъ само излишенъ трудъ на главния учитель, и то безъ всѣка полза, заради това той мисли занапрѣдъ да дава такъвъ отчетъ всѣки два или три мѣсеца. Сетнѣ той моли общината да разрѣши, щото ученицитѣ отъ главнитѣ училища, мъжко и дѣвическо, да дохаждатъ прѣзъ мѣсецитѣ декемврий, януарий и февруарий само еднажъ въ училището (отъ часа 4 до $8^1/_2$ или отъ 5 до $9^1/_2$, по турски, съ половинъ часъ почивка), съ което ще се постигне икономия въ врѣмето и топливото и ще се подѣйствува върху по-редовното посѣщаване на училището. Както виждаме обаче отъ отговора, общината не приима и двѣтѣ прѣдложения на главния учитель.

9.

бpóй 116. Тя́рново 15 ӥўлій 1875

На почтенны тѣ Членове на И҆хтіяръ Мезлиши.

Въ попъ Георги Махала.

Спорядъ рѣшеніе-то ӥ[1]) распоряжéніе-то зéты въ засѣда́ніето на Градската О҆бщина отъ 13 сего нарѣдисе: за да се земѫтъ за ӥдуща та 1875/76 та ӱчéбна година, ѽсвенъ 10-тѣхъ гроша що се земѫхѫ до сега ѽтъ всѣки ӱченикъ ӥ ѽтъ два́ та по́ла за вода ӥ Дьрва, Еще ӥ слѣдующи тѣ спомагателны денежны срѣдства за да се допьлни ӥ ӥсплати дльгъ-тъ на Градска-та О҆бщина, къмъ Г-да. Г-да У҆чители-тѣ и У҆чителкитѣ що ӥмъ дльжнѣе за минѫлѫ тѫ годинѫ: както ӥ за да могѫтъ да се посрѣщнѫтъ и харчовитѣ за ӥдуща та ӱчебнѫ годинѫ за поддьржа́ніе то на Г-да Г-да У҆чители тѣ ӥ У҆чителки тѣ, Градска та О҆бщина́ да стори това защо-то въ противенъ случа́ӥ: ӥли трѣба да се затворятъ ӱчилища та, ӥли трѣба да се напѫлни числото на ӱчители тѣ кое-то е срамота на нашія Градъ. —

И҆тъ́ӥ да сте ӥзвѣстны че за ӥдуща тѫ ӱчебнѫ годинѫ ще се земѫтъ предпла́та слѣдующи тѣ денежны Спомагателны Срѣдства. —

I. О҆тъ ӱченицы тѣ на Гла́вны тѣ ӱчилища и ѽтъ два та пола по 60 гроша за на́ӥ состоятелны тѣ ӥмъ родители. —

II. О҆тъ ӱченицы тѣ ѽтъ сѫщи тѣ ӱчи́лища ѽтъ срѣдны хора по 40 гроша. —

III. О҆тъ ӱченицы тѣ ѽтъ сѫщи тѣ ӱчилища ѽтъ на́ӥ долнье то сословіе по 20. гроша,

А ѽтъ ӱченицы тѣ ӥ ѽтъ двата пола ѽтъ приготвителны тѣ ӱчилища ще се земѫтъ като предплата: —

---

[1]) Знаковетѣ върху началнитѣ гласни сѫ такива, че много пѫти не може да се познае, дали тоя знакъ е ударение или знакъ ҆.

I. Отъ ученицы тѣ отъ состоятелно то сословіе по 40 гроша. —
II. Отъ ученицы тѣ отъ срѣдньe хора по 25 гроша. —
III. Отъ ученицы тѣ отъ най долньe сословіе по 15 гроша. —

А отъ ученицы тѣ же и отъ два та пола отъ взаимны тѣ училища ще се земѫтъ като предплата. —

I. Отъ оніе отъ наі состоятелно то сословіе по 30 гроша. —
II. Отъ оніе отъ срѣдньe сословіе по 20 гроша. —
III. Отъ оніе отъ най долньe сословіе по 10 гроша. —

Като ви явявамы, за таѭ благодѣтелна мѣрка, зета отъ Градска та Община, за благоуст(р)оеніе то поддържаніе то на Градски тѣ ни училища, молимъ ви да явите за това на Г-да Г-да жители тѣ на махала та ви като имъ явите че Градска та Община има голѣма нужда отъ пары. —

Горѣказанны-тѣ пары ще се даватъ на Писяря на Градска та Община Ив. Радовича но да се знае: отъ кой ученикъ и отъ два та пола колко пары да се земѫтъ: трѣба всѣки ученикъ да има по една пусула отъ вашія Мухтаринъ въ коя-то да се бѣлѣжи: въ кое училище ще постѫпи, и спорѣдъ состояніе то на родитѣли тѣ му колко трѣба да заплати.

Членове тѣ на Градска-та Община.

Забѣлѣжка: Това писмо изглежда да е прѣписъ или черновка отъ оригиналното писмо. Написано е набързо съ църковни букви. Въ него се казва, че до 1875. год. се било зимало отъ ученицитѣ и отъ двата пола по 10 гроша за вода и дърва. Обаче прѣзъ 1872. год. намираме, че сѫ внасяли „за дозволителны училищны пусули за дьрва" не само по 10 гр., ами и по 3, 5, 6, 7, 9 и до 10 гроша. Прѣзъ тая година се е получила отъ това една сумма отъ 4458 гроша, като отъ 532 ученика и ученички е имало 190, които не плащали нищо, значи били освободени отъ тая плата. — Отъ 23. априлий 1858. год. до сѫщата дата 1859 постѫпило „отъ ученици позволеніе за въ школата" 3613 гр. 12 п.; прѣзъ слѣдната година се получило отъ „26 ученици що влизатъ въ училището 2090 гроша", отъ тѣхъ нѣкои платили отъ 28 до 495 гр. Отъ 26. октомврий 1863. год. до 1864. год. сѫща дата „отъ ученицитѣ на г. Михаиловски се събрало" 6243 гроша. Въ 1870. год. постѫпило отъ „ученицитѣ за дърва" 5475 гр. 20 п., а отъ „разни ученици вънкашни" било събрано 1746 гроша 20 п. Прѣзъ слѣдната година, а именно отъ 1. августъ до 31. декемврий, въ приходитѣ фигуриратъ а) отъ „дозволителни пусули за гражданчетата" 4176 гр. 10 п. и б) отъ „странни ученици" 604 гр. Прѣзъ 1872. год. тия двѣ пера донасятъ 4757 гр. 35 п. и 328 гр., а отъ 1. юлий 1873. год. до 28. февруарий 1874. год. 5106 гр. 35 п. и 469 гр. 20 п. Отъ 1. мартъ 1874 до 12. януарий (?) 1875 пъкъ е събрано „отъ дозволителни училищни пусули" 10161 гр. 30 п., отъ 1. отктомврий 1875 до 1. юлий 1876 — 2876 гр. 20 п. и най-сетнѣ отъ 1. августъ 1876 до 15. октомврий 1877 — 1172 гр. 20 п. Обаче сумитѣ въ послѣднитѣ двѣ години не ще бѫдатъ цѣлитѣ, а вѣроятно събрани само „за дърва и вода", защото покрай тая плата въведена е, както виждаме отъ горното писмо, отъ есеньта 1875 и новата училищна такса, която трѣба да е донесла много по-голѣми суми.

И наистина, ако и да не намираме въ приходнитѣ книги тия суми, обаче въ списъка на ученицитѣ за 1876/77. учебна година, дѣто е означено, кой ученикъ каква категория плата трѣба да внесе, виждаме, че е имало да се внесе прѣзъ тая година отъ 43 ученика на приготвителния класъ на главното мѫжко училище (7 платили по 60 гр., 8 по 40 гр., 24 по 20 гр. и 4 били допуснати даромъ) 1220 гр. и отъ 58 ученика на другитѣ 4 класа на това училище (16 по 60 гр., 22 по 40 гр., 14 по 20 гр. и 6 даромъ) 2120 гр.; отъ 20 ученички на приготовителния класъ на главното дѣвическо училище (5 по 60 гр., 1 по 40 гр., 6 по 20 гр. и 8 даромъ) 460 гр. и отъ 40 ученички отъ другитѣ 3 класа (5 по 60 гр., 8 по 40 гр., 10 по 20 гр. и 17 даромъ) 820 гр.; отъ 359 ученика на двѣтѣ основни мѫжки училища (16 по 60 гр., 54 по 40 гр., 113 по 20 гр. и 176 даромъ) 5380 гр. и отъ 177 ученички на двѣтѣ основни дѣвически училища (6 по 60 гр., 35 по 40 гр., 90 по 20 гр. и 46 даромъ) 3560; значи всичко трѣбало е да постѫпи прѣзъ тая година отъ всички училища 13560 гроша, вънъ отъ таксата за вода и дърва. Отъ горното излиза, че първоначалното рѣшение на градската община отъ 13 юлий 1875, споредъ което ученицитѣ отъ разнитѣ видове училища (основно, приготовително и главно) имали да плащатъ разни такси, е било отсетнѣ (вѣроятно за 1876/77. година) измѣнено въ тоя смисълъ, че всички ученици отъ всички училища били разпрѣдѣлени само на три категории, що се отнася до училищната такса, а не на деветь, както е било първоначалното рѣшение на общината. Най-сетнѣ ще забѣлѣжимъ, че сумата 10161 гр. 30 п., събрана отъ „дозволителни училищни пусули“ въ периода отъ 1. мартъ 1874 до 12. януарий (?) 1875. година ни се вижда твърдѣ голѣма въ сравнение съ прѣдишнитѣ суми, та по всѣка вѣроятность въ нея ще влазятъ и новитѣ такси, които зели да се прибиратъ отъ есень 1875. год. Това се потвърдява и отъ туй, дѣто слѣдната смѣтка захваща отъ 1. октомврий 1875, намѣсто отъ 13. януарий т. г.

10.

Почтенная Терновска О҆бщина!

Предложеніето ви радостно пріехми, което добрѣ размислихми, и҆ о҆тъ което не мало о҆сещами радость; също подбудени и҆ ми о҆тъ ревность за народното просвѣщеніе и҆ желатели то да се введе въ дѣйствіе: пакъ за туй е҇то давами почтенна речь че оми и҆ ми за секога доброжелатели за то свято дѣло; и҆ о҆предѣлями за сега за новіа почетокъ „Богословското заведеніе“ 2000 — двѣ хиляди гроша. По причина сега толко о҆предѣляваме, защото сми за сега о҆скудни и҆ о҆бухарчени както вамъ е҆ познато: и҆ за послѣ ще сми готови да и҆з'явявами помощь сорѣдъ силата си. Но колкото за о҆чилищный станъ невозможно е҆ за въ Монастиряни быти; причината е҆ позната сѣкиму, зато и҆ не ѧ҇ и҆злагами.

Е҆сми най о҆усердни и҆ доброжелатели на всегда ваши.

Максимъ Г҆ерумонахъ
23—Г҆уніа 1872. І҆ѡ҆сифъ старецъ
Въ Монастиръ Св: Преображеніе.

Слѣдва печатътъ на манастира съ надписъ „Печ. монастыря Търновскаго Св. Преображенія 1861“ и въ срѣдата Исусъ стои на земното кълбо; отъ дѣсната му страна Моисей съ скрижалитѣ, отъ лѣвата другъ светецъ, а подъ краката му тоже три светци, които се виждатъ до половина.

Писмото е самото оригинално писмо, писано съ църковни букви и подписано саморѫчно отъ двамата монаси.

11.

Высокопреосвященнѣйшему Инокентію,

Архіепископу Херсонскому и Таврическому.

Ваше Высокопреосвященство,

Милостивый Архипастырь!

Честь имѣю доложить Вашему Высокопреосвященству, что дѣло объ училищѣ будетъ имѣть успѣхъ. Старости училища Св. Кирилла и Меѳодія въ Филиппополѣ рады, что получаютъ возможность поставить это заведеніе на такой ногѣ, какъ предполагалось при самомъ основаніи его, т. е. чтобы образовать въ немъ учителей и священниковъ. Теперь нѣтъ тѣхъ прѣпятствій къ этому, какіе встрѣчались прежде. Оставалось одно затрудненіе, пріискать необходимыя средства, и объ этомъ старости училища постоянно заботятся, чтобы сдѣлать все возможное. Я былъ проѣздомъ въ нѣкоторыхъ городахъ и мѣстечкахъ Филиппопольской епархіи и старался узнать, какое участіе они пріимутъ въ улучшеніи этого заведенія. Всѣ выказываютъ готовность содѣйствовать и матеріяльными средствами и нравственными мѣрами. Остается теперь приступить къ дѣлу. Послѣ праздниковъ будетъ описано нынѣшнее состояніе заведенія, его средства, нужды и проч., и потомъ будетъ приступлено къ обсужденію мѣръ, какія нужно принять для достиженія цѣли, чтобы приготовить все и начать дѣло съ будущаго учебнаго года, т. е. съ Сентября. Все это буду имѣть честь сообщить въ свое время Вашему Высокопреосвященству. Между тѣмъ постараюсь исполнить всѣ порученія и, пока, узнаю какими путями отправлять свои письма, чтобы не посылать ихъ на авось.

Вашему Высокопреосвященству извѣстно, что Болгаре хлопочутъ въ Константинополѣ о пріобретеніи нѣкоторыхъ правъ. Многіе объясняютъ это дѣло невыгодно, почему долгомъ считаю доложить Вамъ о томъ, чего собственно домогается народъ.

Турецкое правительство принимаетъ всѣхъ православныхъ Христіанъ имперіи за одинъ народъ, называя его Греческимъ, *урумъ милети*. Главою сего многосложнаго народа оно признаетъ Патріарха Константинопольскаго и къ нему относится по всѣмъ дѣламъ, касающимся до православныхъ христіанъ. Греки пользовались до сихъ поръ этимъ названіемъ, чтобы выставлять себя въ всѣхъ выгодныхъ случаяхъ и отстранять Болгаръ отвсюду. Не входя въ подробное изложеніе невыгодности такого

отстраненія, скажу только, что дошло до того, что одни только Греки пользуются всѣми правами, а на долю Болгаръ остается нести однѣ только повинности.

Теперь, когда Султанъ, гатти-гумаюномъ отъ 6-го февраля, призналъ равными всѣхъ своихъ подданныхъ, безъ различія народности и вѣроисповѣданія, и обѣщалъ всѣмъ одинаковыя права, Болгаре желаютъ воспользоваться этимъ, чтобы выидти изъ невыгоднаго положенія, въ которомъ находились до сихъ поръ. Посему они посылаютъ изъ разныхъ провинцій въ Константинополь просьбы, въ коихъ говорятъ, что до сихъ поръ были отстраняемы отъ пользованія правами, которыя Султаны давали немусульманскимъ своимъ подданнымъ, выражаютъ свои опасенія, что это можетъ случиться и въ будущемъ, и въ избѣжаніе такой случайности просятъ Султана, чтобы онъ въ особенномъ фирманѣ высказалъ, что именно и Болгарамъ, какъ особенномъ народу, предоставляется пользоваться правами, обѣщанными гатти-гумаюномъ всѣмъ безъ исключенія.

Такимъ образомъ Болгаре хлопочутъ собственно о томъ, чтобы народность ихъ была признана Турецкимъ правительствомъ, и теперь разныя провинціи назначаютъ своихъ повѣренныхъ въ Константинополѣ для ходатайствованія объ этомъ. Но такъ какъ правительство Турецкое сносится съ каждымъ немусульманскимъ народомъ посредствомъ духовнаго его главы, то и Болгаре должны имѣть таковаго отдѣльно отъ Патріарха, называемаго главою и представителемъ Греческаго народа, чтобы онъ былъ представителемъ собственно Болгаръ и служилъ бы посредникомъ между ними и правительствомъ. Изъ этого вытакаетъ необходимость имѣть Болгарскую іерархію, независимуѭ отъ Греческой, а соединенную съ нею по духу для составленія одной православной церкви на востокѣ. Съ этимъ вмѣстѣ постигается и столь желаемое освобожденіе Болгаръ изъ-подъ духовнаго ига Грековъ, столь унизительнаго для народа и несообразнаго съ духомъ ученія Христова.

Таковое желаніе Болгаръ быть признанными особеннымъ народомъ и пользоваться правами наравнѣ съ прочими народами недоброжелатели называютъ стремленіемъ отдѣлиться отъ Православной Вселенской Церкви.

Съ глубочайшимъ почтеніемъ и совершенною преданностію испросивъ Вашего благословенія, честь имѣю быть

Филиппополь
27-го Декабря 1856.

Вашего Высокопреосвященства
покорнѣйшимъ слугою
Н. Геровъ.

Забѣлѣжка. Това писмо се съхранява въ архивата на Одеското българско настоятелство, откѫдѣто го прѣписахъ на 11. септемврий 1901. год. Въ първата часть на писмото се даватъ свѣдѣния върху въпроса за уреждането на едно централно духовно учителско училище, който въпросъ е занимавалъ по онова врѣме нашитѣ видни дѣйци въ България, а така сѫщо особено и одескитѣ българи. По тоя прѣдметъ писа недавно и г. Н. И. въ Периодическо списание, дѣто обнародва и

една записка, подадена въ 1853. год. все по сѫщия въпросъ отъ Н. Хр Палаузова въ Одеса до А. П. Озерова, руския императорски „повѣренный въ дѣлахъ“ при Високата порта. (Вж. ПСп. LVIII, стр. 619—629.)

12.

Почитаемыи и родолюбывыи членове на Търновскѫ-тѫ общинѫ.

Познато е на достопочитаемѫ-тѫ вашѫ общинѫ че Ексархійскый уставъ, пригледанъ, одобренъ, и подписанъ отъ народны-ты представители, ся поднесе веке на Царско-то Правителство, на кое-то и отвѣтъ-тъ както и позволеніе-то за избираніе на ексархъ, чакамы всинца съ нетърпѣніе. Но защо-то той-зи отвѣтъ може да ся даде скоро и защо-то денежны-ты нужды въ кои-то ся намѣрва общій Ексархійскый ковчегъ ся достигнали до най-высокѫ-тѫ стъпень, народны-ти представители кои-то можахѫ да оцѣнѧтъ отъ близу тыя нужды, а не одобрихѫ предложеніе-то да стане заемъ въ имя-то на народъ-тъ като казахѫ че той е всякога готовъ да спомогне за тѣхъ, бѣхѫ рѣшили, преди да се разотидѫтъ, да ся пише до вси-ты достопочитаемы общины за да ся поканятъ да сторятъ тѫзи нужднѫ и необходимѫ помощь, съ увѣреніе отъ тѣхнѫ странѫ, че тіи, като пристигнѫтъ ще подѣйствувѫтъ и сами. за събираніе-то на еднѫ такъвѫ помощь.

А понеже всички добрѣ знаемъ въ какво безредно и неправилно положеніе ся намѣрвѫтъ днесь повече-то отъ общины-ты, еще и мѫчности-ты които срѣщѫтъ въ събираніе на пары, отъ частны лица, за улесненіе на това нуждно и свято дѣло, рѣши ся единогласно отъ съборъ-тъ, да ся поискѫтъ, чрезъ принадлежнѫ-тѫ общинѫ, за реченѫ-тѫ помощь по двѣ лири турски отъ пангаръ-тъ на всякѫ градскѫ церквѫ, и по еднѫ лирѫ отъ всякѫ селскѫ. Тъй мисляше единодушно народный съборъ че ще ся вдигнѫтъ всичкы-ты представляемы благословны и неблагословны причины за мѫчность-тѫ коѭ-то срѣщали общины-ты въ събираніе-то на пары за общенародны-ты нужды.

За да ся положи въ дѣйствіе това рѣшеніе на народный съборъ, смѣсеный съвътъ ся отправя днесь, съ това окружно свое писмо както до другы-ты така и до честолюбивѫ-тѫ вашѫ общинѫ.

Ній смы увѣрени че вый, като оцѣнявате добрѣ оскудно-то положеніе въ кое-то ся намѣрва тукашно-то Ексархійско управленіе, ще ся погрыжите и поищите да съберете отъ речены-ты церквы казано-то количество и да го испроводите часъ по-скоро прямо до смѣсеный съвѣтъ. Время за отлаганіе нема веке, и всяка една отъ честолюбивы-ты нашы общины, като признава че дѣло-то за кое-то ся полагѫтъ тука толкозъ трудове не е частно, но общенародно и общеполезно, ще положи всяко стараніе да испълни часъ по-скоро своѭ-тѫ свята длъжность по тазь часть. Другъ пѫть народъ-тъ ни обогатяваше грьцкы-ты владыцы безъ никаквѫ своѭ ползѫ. Днесь като ся освободихмы отъ тѣхъ, не ще ли е чудно, не ще ли е жалостно да не може да ся събере за цѣлѫ-тѫ българскѫ Ексархіѭ поне онова количество пари кое-то всяка епархія е плащала особенно на Архіерея си?

Ній считамы за излишно да ви опишемъ еднѫ по еднѫ сичкы-ты нужды въ кои-то ся намѣрва тука Ексархійско-то управленіе. Вый сами знаете че нищо не ся върши безъ пары, че съ пары ся държи общъ Ексархійскый домъ; съ пары са печатѫтъ книги за опровергание на грьцкопатріаршескы-ты клеветы и домогванія и за доказаніе и подкрепленіе на българскы-ты необоримы правдины; съ пары ся държатъ писари, кятипи, слугы и проч:; съ пары ся пращѫтъ и пріемѫтъ и писма и телеграфи за общѫ-тѫ Ексархійскѫ службѫ; пары ся изискуватъ ежедневно за толкосъ и толкосъ другы Ексархійскы и епархійскы народны нужды. Освень това, народъ-тъ знае твьрдѣ добрѣ и въ какво бѣдно състояніе ся намѣрвѫтъ нѣколко отъ сѵнодны-ты му Архіереи старци, кои-то отъ 10—12 годины насамъ жертвувахѫ всичко за общенародно-то добро, и безъ кои-то народъ-тъ не знаемъ какво бы можилъ да спечели и да добые. Българскый народъ праведно ожидава толкосъ добрини отъ конечно-то устроеніе и утвьржденіе на Ексархіѭ-тѫ, и увѣрени смы че ни една отъ наши-ты честолюбивы общины не ще види за добро да ся разслаби и разсипи уже на конецъ пріишло-то общеполезно народно дѣло отъ неманіе пары за поддьржаніе-то му. На противъ ній вѣрвамы че, като всички-ты общины оцѣнява̀тъ както трѣба българскѫ-тѫ Ексархіѭ и ожидаемѫ-тѫ отъ неѭ голѣмѫ народнѫ ползѫ, ще побързатъ да съберѫтъ отъ всякѫ градскѫ и селскѫ черквѫ маловажно-то гореопредѣлено количество, и да го внесѫтъ часъ по-скоро, защо-то общенародны-ты нужды не чакѫтъ веке.

Разумѣва ся че достопочитаема-та ваша община освень това количество кое-то ще ся събере отъ градскы-ты и селскы церквы и кое-то ще ся опредѣлява като обща мѣрка за цѣлѫ-тѫ Ексархіѭ, ще покаже голѣмо народно честолюбіе да испрати и предварително поискано-то количество отъ 50 лиры турскы съгласно пакъ съ рѣшеніе-то на народный съборъ, защо отъ това количество чакамы да расплатимъ нѣкои неизбѣжны Ексархійски иждивенія, кои-то по нужди сѫ станѫли на вересіе.

Имѣюще благѫ надѣждѫ че наскоро ще да имамы на пълно удовлетворителенъ вашъ отвѣтъ, оставамы

2 Августъ 1871 Ортакьой

† Председатель Ловчанскый Иларіонъ. во хрт҃ѣ молитствователь"
† Филипуполскій Панаретъ во хр. молитствователь
† Ὁ Φιλιππουπόλεως Παΐσιος ἐν Χριστῷ ὑμέτερος εὐχέτης
† Макаріуполскій Иларіонъ во хрт҃ѣ молитствователь

| | |
|---|---|
| Г. Крьстевичь | Н. Д. Минчоолу |
| Г. С. Чалоглу | Д. Ив. Гешоглу |
| Х. Иванъ Х. М. Пенчовичъ | Ст. А. Камбуровъ |

Забѣлѣжка. Това писмо е самото оригинално писмо, изпроводено отъ владицитѣ и първенцитѣ до търновската община и подписано саморѫчно отъ тѣхъ. То е писано отъ нѣкого, чийто подписъ не личи отдолу.

**Г. Занетовъ.** — *Българското население въ срѣднитѣ вѣкове.* **Историко-юридически скици. Русе, 1902 г. стр. 223. ц. 2 л.**

Книгата на г. Занетовъ „Българското население въ срѣднитѣ вѣкове“ е единъ солиденъ трудъ по историята на старото българско държавно право. Авторътъ избралъ само една часть отъ прѣдмета: населението въ срѣднитѣ вѣкове и неговото юридическо положение; на него само той е посветилъ обширна монография.

Като е гледалъ да бѫде изчерпвателенъ, г. З. раздѣлилъ съдържанието на книгата си на двѣ части: *въ първата* той се занимава изключително съ историко-етнографически въпроси — за населението. Въ I-вата глава на първата часть нашиятъ авторъ се спира върху старитѣ жители на Балканския полуостровъ, заселването му съ славяни, появяването на старата българска държава. Въ II-рата глава той разглежда българската народность — съ която се занимава много грижливо и съ любовь, като прѣгърся маса източници и изказва нѣкои оригинални възгледи.

*Втората часть* е посветена на юридическото положение на населението и тя обима 9 глави (III—XI), както слѣдва: III. Източницитѣ за юридическото положение на българското население въ срѣднитѣ вѣкове. IV. Славяно-българскитѣ племена. V. Славяно-българската община. VI. Войницитѣ. VII. Зависими селяни или парици. VIII. Болѣрство и пронията. IX. Черковни и монастирски имоти. X. Селски стопанства. XI. Данъцитѣ.

Прѣди всичко ний ще се запознаемъ на кратко съ съдържанието на труда на г. Занетова, а слѣдъ това и ще направимъ нашитѣ по него критически бѣлѣжки. Това по-обширно запознаване съ съдържанието на книгата му правимъ по двѣ съображения, струва ни се, напълно уважителни: първо, защото материята, която засѣга г. Занетовъ е извънредно интересна и важна; второ, защото първи пѫть на български езикъ ние се срѣщаме съ единъ поставенъ на широки историко-юридически основи трудъ за българското население въ старо врѣме. Осѫдностьта отъ оригинални трудове по староврѣмското българско право задължава при появяването нѣкое съчинение отъ негова материя да се обърне и надлежно върху него внимание.[1])

---

[1]) Трѣба да се отбѣлѣжи съ скърбь, че и този трудъ на г. З., както много други учени произведения у насъ, остана безъ отзивъ поне до сега. Ние сме се изказвали на друго мѣсто върху въпроса, колко е обидно това за българската наука и кои сѫ вѣроятнитѣ причини на това нехайство. Вж. нашата критика върху историко-догматическата студия на г. *Г. Т. Данаиловъ* „Законъ Судный Людьмъ IIСп. LVII. — Сѫщо и отдѣленъ отпечатъкъ, стр. 9. Най-сериозната причина за небрѣжното отнасяне къмъ ученитѣ трудове у насъ ние намѣрваме въ отсѫтствието на достатъчно специалисти по разнитѣ клонове обществени науки.

I.

Въ първата часть на съчинението си и въ първата глава г. Занетовъ излага единъ „исторически погледъ„ върху най-старитѣ жители на балканския полуостровъ, върху заселването му съ славяни и основанието на Аспаруховата държава. Главнитѣ групи племена, които населявали полуострова, били: тракийски, илирийски и македоно-епиротски. Най-голѣмата група била тракийската, която живѣяла между Дунава, Черно море, Мраморно и Егейско. На западъ отъ нея били илирийцитѣ. На югъ групата стигала до Тесалия. Споредъ Херодота тракийцитѣ били най-многочисленъ народъ слѣдъ индийцитѣ. Тѣ били обаче разпокжсани на много малки племена, враждебно настроени помежду си: *гети, скити, кробизи, мизи, трибали, сáпаи, сатри* или *беси* (дили), *корали, неропи, одриси, кокони, долонки, базалти, ботеи* и пр.

*Илирийската група* била разположена между Българска Морава, Дринъ, Адриатическо море, между Шаръ планина, р. Шкумба, въ срѣдня Албания, и р. Савва. Тѣ сжщо така били съставени отъ разни племена: дардани, пеони, аутoриати.

Въ Епиръ и Сѣверо-Западна Македония били *македоно-епиротитѣ*, отъ които се споменуватъ *дулепитѣ*.

Отъ какъ разправя, какъ и кога идвали тука *келтитѣ* во врѣмето на Александра Македонски, а слѣдъ тѣхъ *бастари, скитни, сармати, даки*, какъ римлянитѣ завладѣли полуострова и го държали отъ 200 год. прѣди до 50-тѣ години на нашата ера, какъ слѣдъ римлянитѣ на полуострова се впускатъ нови варварски — германски народи: *вандали* и пр., а отъ началото на III ст. *готитѣ*, нападенията на които продължаватъ цѣло столѣтие, г. З. поменава, че наедно съ тѣхъ се явяватъ негерманскитѣ народи: *карпи, борони, утургури*. Въ 282 г. римлянитѣ нападатъ жилищата имъ на сѣверъ отъ Дунава, прѣселватъ около 200.000 *сармати* на ново и даватъ имъ земи за обработване.

Въ началото на VI ст. се явяватъ подъ собственитѣ си имена *славянитѣ* и *българитѣ*. Въ 512 год. импер. Анастасий гради за защита отъ тѣхъ прочутата си стѣна отъ Черно море до Мраморно. Лѣтописецътъ Прокопий[1]) вече свидѣтелствува за тѣхъ въ сѣверната страна на Дунава, дѣто собствено *славяни* били на западъ, а анти — на изтокъ. Тѣ наистина населявали цѣла Дакия отъ Днѣстъръ до Тиса и срѣдния Дунавъ, отъ дѣто нападали империята. По тоя начинъ придунавскитѣ области били открити за външнитѣ варвари: „хуни (българи?), славяни и анти". Тукъ трѣбва да забѣлѣжимъ веднага, че това обяснение на автора, какво хунитѣ били българи нийдѣ не е подкрѣпено съ какви и да било данни, доказателства или поне съ опитъ да се докаже това. Сѣкашъ той приима изказваното отъ него положение като историческа аксиома! Слѣдъ това вече г. Занетовъ излага цѣлия редъ отъ славянски нахлувания въ полуострова като за нѣкои отъ тѣхъ дири причини въ аварскитѣ изтиквания на славянитѣ. Той, види се, приима Дриновото мнѣние, че прѣселението

[1]) Византийскиятъ лѣтописецъ и историкъ Прокопий е много важенъ за старото врѣме на славянската и българска история. Той е живѣлъ въ началото на 6 в. и умрѣлъ на 565 год.

на славянитѣ се почнало въ II и свършило въ VII в., като се продължило 4 вѣка, при това, дѣли това прѣселение, както и Дриновъ на 2 периода: до послѣдната четвъртъ на V в. — мирно прѣселение, не само безъ съпротивление, но много пѫти и съ съгласието, па и по поканата на римскитѣ (византийски) императори; въ втория периодъ до половината на VII в. заселването става съ въорѫжени дружини много пѫти при кръвопролитни схватки.

Г-нъ Занетовъ не се съгласява съ Дринова, че заселенитѣ славяни сѫ били отъ „разнитѣ сегашни славянски народности", а приима повече мнѣнието на Копитара, т. е. че „всичкото обширно пространство отъ *Аквилея* (г. Занетовъ погрѣшно пише Аквина) и източницитѣ на Драва и Лаура дори до Черно море на изтокъ и Солунъ на югъ е било заето отъ едно славянско племе, което съ дохождането на сърбохърватитѣ въ III в. било раздѣлено на двѣ части, отъ които сетнѣ се образували двѣ народности: словинска и българска". Колкото за първобитното отечество на собствено нареченитѣ „славяни" г. З. е на мнѣние, че то е било Дакия, отъ Днѣстъръ до р. Тиса и срѣдни Дунавъ. За да обори мнѣнието на Дринова, което се обосновава между друго съ това, че въ българския езикъ има цѣлъ редъ бѣлѣзи и слѣди на разни славянски нарѣчия[1]) г. З. твърди, че „български езикъ отъ най-старо врѣме и до сега запазва своитѣ отличителни признаци, които го отличаватъ отъ другитѣ славянски езици." Ако бѣше инъкъ, щѣше да има по-сѫществени доказателства за това различие. Додѣто обаче г. Дриновъ изрежда маса езиковни доказателства, за да подкрѣпи тезата си, не се вижда г. З. да привожда нѣкакви за своята. Намъ се струва, че г. Занетовъ бѣше длъженъ, ако искаше да оборва г. Дринова, да ни приведе непрѣмѣнно една обширна аргументация. Инакъ, казването му, дори и подкрѣпено съ авторитетни позовавания, остава май голословно.[2])

Г-нъ Занетовъ като че не сподѣля мнѣнието на ония историци, които поддържатъ, че самитѣ тракийци или траки били славяни, славянобългари, а пъкъ отъ друга страна е наклоненъ, че „може би историческата наука ще ни докаже нѣкога, че тия славяно-български племена иматъ тѣсна свръзка съ обитателитѣ на тѣхнитѣ земи отъ врѣмето прѣди Христа" (стр. 15).

Като поменава на кѫсо за идването на Аспаруховитѣ българи, авторътъ се спира тукъ (стр. 16—20) върху сблъскванията между славянитѣ и Византия, която искала погръчването имъ. Аспаруховата орда турила основа на българската държава. За г. З. българитѣ сѫ *туранци.* Той се спира върху отношенията на новитѣ завоеватели къмъ славянскитѣ племена, които вече изпълнявали полуострова, кога дошли българитѣ, описва сливането имъ, при което българитѣ се задоволили да иматъ властьта и не се подвоумили да приематъ „славянобългарския езикъ за свой — литературенъ (?) езикъ." Славянитѣ отъ своя страна съ своитѣ жупани и князове, като виждали добрата сѫдба на своитѣ еднородци подъ бъл-

---

[1]) М. Дриновъ. Заселеніе Балканскаго полуострова славянами на стр. 146 и слѣд.

[2]) Г-нъ Занетовъ пада въ тази грѣшка, както ще се види по-послѣ, и въ други случаи.

гаритѣ, отказвали се отъ името „ромеи“ — това име носѣха подвластнитѣ Византии — и наричаха се българи.[1]) И двата народа се прѣтопили *въ единъ славянски народъ* (стр. 23). Въ езиковата борба побѣдила голѣмата славянска маса. Слѣдъ тоя изводъ г. З. ни разказва, че се слѣли и двѣтѣ *болѣрства* славянско и българско (стр. 23), та отъ *племенно болѣрството станало държавно* и вмѣсто антагонизмъ на народноститѣ появилъ се антагонизмъ на общественитѣ класове: народътъ почналъ да се дѣли на бѣдни и богати, „народъ“ и „благородни“ (кавичкитѣ сѫ на автора).[2])

По-сетнѣ авторътъ ни казва нѣколко думи за България подъ Византийско иго (1018—1186 г. г.), когато византийската власть запазила сѫщия редъ на управление, подъ сѫщитѣ болѣри; императоритѣ поддържали тия болѣри, давали имъ земи и отдѣлни области и така се въдворява единъ видъ ленна (?) организация, подобна на западно-европейската[3]) (стр. 25). — Системата на *прониятството* допълва ленната организация. Положението на населението се влошава: колонатътъ, врѣменно изчезналъ съ идването на славянитѣ, пакъ се появява; явяватъ се и зависими селяни — *парици*. Слѣдъ освобождението на българитѣ и прѣзъ врѣмето на второто българско царство се развива сѫщото явление, усилва се болѣрството и обѣднява селското население. Византийското влияние продължава пакъ да е господствуеще въ България.

Послѣдната часть на първа глава е посветена на появяването и разширението на сърбската държава.

---

Втората глава носи насловъ „българската народность“. Въ нея авторътъ разглежда, кѫдѣ се е разнесла и пуснала корени тая народность прѣзъ срѣднитѣ вѣкове, какъ тя е завзела въ плътна маса цѣлитѣ области Мизия, Тракия и Македония още отъ VII в. Крайнитѣ прѣдѣли на българската народность стигали (отъ VII до XV в.) до самия Босфоръ, Мраморно море, Тесалия, Епиръ; обимали почти цѣла Гърция и цѣла Албания, цѣлото сегашно сърбско кралство, тъй наречената Стара Сърбия; на сѣверъ стара Дакия, и най-сетнѣ една голѣма часть отъ крайната Мала-Азия е била заселена съ славяно-българи. Авторътъ ни дава за

[1]) „Ромеи“ се наричали не само които били подданници на империята, но и които вече пригърнали византийската култура, образованость и се приближавали къмъ сливане съ владѣещия елементъ.

[2]) Върху това прѣдполагаемо дѣление ние се изказваме по-долцѣ.

[3]) За това си твърдение г. З. се позовава на „Исторія Византіи отъ Герцберга“, стр. 199. Но той не го е никакъ развилъ и аргументиралъ. Между това въпросътъ за феодализма и за влиянието му въ старитѣ български наредби и животъ е отъ извънредно голѣма важность. Той не е засѣгванъ у насъ, и не само у насъ; той твърдѣ малко е засѣгванъ и въ руската юридическа книжнина, дѣто едвамъ на послѣдньо врѣме се обръща на него по-обстоятелствено внимание. Глед. *Ѳ. В. Тарановскій.* Новѣйшее ученіе о феодализмѣ древней Руси. Варшава 1302. 2) *Н. П. Павловъ — Сильванскій.* Феодальныя отношенія въ удѣльной Руси. Спб. 1901. 3) — Закладничество патронатъ. Спб. 1897. 4) — Новое объясненіе закладничества (Ж.М.Н.П. 1901, X.). 5) — Иммунитетъ въ удѣльной Руси. Спб. 1900. 6) *В. И. Сергѣевичъ.* Закладничество въ древней Руси (Ж.М.Н.П. 1901. IX).

тия „крайни български прѣдѣли“ данни, които заиматъ 46 страници — прочее голѣма часть отъ цѣлата му книга. Бихме отишли и ние много далечъ, ако послѣдвахме увличането на автора въ инакъ интереснитѣ и оригинални негови изслѣдвания, важни да бѫдатъ имани прѣдъ видъ и разгледани отъ единъ филологъ-историкъ. Тѣ сѫ изпъстрени съ маса цитати, посочвания на разнообразни източници и литературата на прѣдмета. Г-нъ З. не забравя да хвърли едно око и на сѣверъ отъ Дунава въ Влашко, Молдава, Трансилвания и Банатъ, дѣто и въ езици, и въ географически мѣстности, и въ исторически свидѣтелства той намѣрва българска народность и нейното влияние. Историко-юристи като Негулеску, Надежде, Дисеску и др. намѣрватъ, че „славянскитѣ норми сѫ имали най-голѣмо влияние, а може би и най-значителното въ развитието на румѫнскитѣ институции . . . Колкото се отнася до неписаното право — обичая на земята, знаемъ, че то въ по-голѣмата си часть е отъ славянско потекло (стр. 53).[1])

Въ сѫщата тая глава г. З. разгледва произхода на „влахъ“, „власи“ и заключава, че въ срѣднитѣ вѣкове това название не е означавало румѫни, а *пастири* и че се е давало и на българитѣ. За това източницитѣ (?) казватъ, че Петъръ и Асѣнъ били власи и че власитѣ освободили България (стр. 62). Най-сетнѣ авторътъ съ голѣмо усърдие дири и намѣрва, кои и гдѣ сѫ останали най-изпѫкналитѣ прѣемници и потомци на българитѣ туранци. Такива били *гагаузитѣ, късълбашитѣ,*[2]) *гаджалиитѣ*[3]) *и турлацитѣ.*[4])

## II.

Въ втората часть — юридическото положение на населението — на своята монография на първо мѣсто — въ първата глава — г. Занетовъ разгледва: *източницитѣ за юридическото положение на българското население въ срѣднитѣ вѣкове.*

Авторътъ изказва безспорната истина, че ако трѣбваше да се ограничимъ само съ домашни източници при изучване правното минало на българитѣ, ние щѣхме да бѫдемъ почти въ безисходно положение. Той изчерпва българскитѣ източници, като поменава „нѣколкото наши царски *хризовули* (? хрисовули)[5]) отъ Константина Асѣня, Иоана Александра и

---

[1]) Dissescu. Originile dreptului român. 1899. — Negulescu, Studii de istoria dreptului român. 1900. — Nadejde, Din dreptului vechiu român. 1899. —

[2]) Късълбашитѣ живѣятъ въ Балбунарско, Силистренско и Варненско.

[3]) *Гаджалиитѣ* (гаджалитѣ?) живѣятъ въ Дели-Орманъ.

[4]) За турлацитѣ г. З. говори на 111 стр. Тѣ живѣяли въ Източна Сърбия. Споредъ г. З. „торлакъ“ щѣло да каже полутурчинъ. Но той не казва, отъ дѣ взима това.

[5]) Г-нъ Занетовъ на всѣкѫдѣ пише *хризовулъ, хризовули.* Той не обяснява нийдѣ тази своя особна маниера на писане. Думата *хрисовулъ* (χρυσόβουλον) както се знае е гръцка и съставена отъ двѣ думи: χρησος (злато) и βουλος (печатъ). Ще каже златопечатно. Много пѫти се употрѣбява и χρυσόβουλον λογον, т. е. златопечатно слово. На гръцки се произнася *хрисовулосъ*, а не хризовулосъ. Така, че и етимологически и фонетически нѣма защо да се казва и пише *хризовулъ*. Освѣнъ това въ самитѣ хрисовули не на едно мѣсто срѣщаме сѫщото название писано *хрисовулъ*. (Ср. вирпинската

Иоана Шишмана, сжщо и други записи и случайни бѣлѣжки въ историческитѣ хроники и житиета на светиитѣ, които могатъ да ни помогнатъ за освѣтление..." на държав. устройство, управление и данъчна система. За това той се позовава „на първо мѣсто на византийскитѣ източници, а сетнѣ на сърбскитѣ, румънскитѣ, албанскитѣ и рускитѣ." При това обаче г. З. не ни изброява поименно източницитѣ, които той счита за важни, главни или спомагателни срѣдства — при изучване материята си. Той ни обяснява само, че е важно да прибѣгваме до византийски източници „защото византийскитѣ уредби сж били и славянски, че законодателството *Законъ Соудный Людьмъ*, *Еклогатѣ*, *Гражданский законъ*, *Селский уставъ* сж прѣведени отъ грѣцки; че славянското обичайно право и наредбитѣ сж много влияли на исаврийското или иконоборческото законодателство — така, че ние ще намѣримъ въ него онова, което липсва въ другитѣ славянски източници. Тъзи сжща глава обима единъ исторически погледъ върху сждбата на българитѣ при подпадането имъ подъ Византия (1018—1186), възобновяването на 2-то българско царство, появяването на сръбското царство и особно за царството на Душана, което споредъ Флорински не е имало националенъ характеръ, състояло е отъ разни области, почти съ нищо несвързани помежду си. Когато Душанъ е прѣвзелъ български земи въ Македония и България, не били отмѣнени старитѣ ромейски обичаи и закони.[1]) (Стр. 93).

Четвъртата глава авторътъ посветява на *„славяно-българскитѣ племена."* Тукъ той пакъ се повръща отчасти къмъ онова, съ което се занимаваше въ първата глава и въ главата за българската народность. Г-нъ З. приима четворно дѣление на българския говоръ: 1) източно — въ сѣверна и южна България; 2) южно или рупчоско, което обхваща родопскитѣ планини, отъ долна Струма до Еносъ и Цариградъ; 3) юго-западно или македонско и 4) сѣверо-западно или шопско-трънско.

Тѣзи четири български нарѣчия, които се отличаватъ помежду си съ нѣкои езикови особности, въ сжщото врѣме служатъ за раздѣление българ. народъ на *„четири разни (?) групи."* Различието е не само въ езика, но и въ носиитѣ, въ обичаитѣ, въ икономическото състояние и дори въ физическитѣ черти. При самото си заселение тѣ сж дошли на п-ва въ разни врѣмена. Най-ранни сж българитѣ отъ южното (рупчоското)

---

грамота — хрисωвδлъ, Срезневски, 21). Въ Орѣхов. грамота се чете: „кто либо отъ православныхъ христіанъ да не..... порушитъ съи хрїсωвδлъ царства ми." (Срезнев. 33). И по-долу: „и въ ωдръжание вѣчное и неразрушимое дарова царство ми. съи хрїсовδлъ царства ми". (ibid. 34). Така се пише и по сръбски, и по руски. Отъ дѣ прочее е взелъ г. Занетовъ тая нова рецензия на думата хрисовулъ, ние не можемъ да угадимъ.

[1]) Г-нъ Занетовъ не ни обажда изрично, кои сж били тѣзи закони и обичаи. Той и тукъ се не доизказва, а бѣше важно да бжде повечко ясенъ въ тази материя и да поменѣше: кои виз. закони и отъ кого сж се прилагали въ славянскитѣ, подвластни на византийцитѣ земи, завзети отъ Душана.

и с.-западното (шопското) нарѣчие; тѣ сж били тукъ прѣди VIII-то столѣтие, ако не и прѣди Христа. (?[1])

Тази глава авторътъ завършва съ единъ прѣгледъ на славянското племенно раздѣление въ стара Дакия, засѣга съвсѣмъ пжтьомъ и бѣгло, каква е била уредбата на аспаруховитѣ туранци българи и още веднажъ подчертава, че тѣхнитѣ остатъци трѣбва да търсимъ въ сѣверо-източна България — въ Добруджа, Дели Орманъ и въ областитѣ Герлово и Тузлука.[2]) Знаемъ, казва той, че българитѣ туранци сж били отъ черната раса, а славянобългаритѣ отъ бѣлата. Като се изучвалъ цвѣта на кожата, виждало се, че черниятъ цвѣтъ се намалява постепенно отъ изтокъ къмъ западъ и обратно. Пограничната линия се пада отъ Габрово къмъ Свищовъ,[3]) т. е. тамъ дѣто се отдѣлятъ чернодрѣшковцитѣ габровци и търновци отъ плѣвенското българско племе. Ако сме разгледали типа на населението, щѣли сме да видимъ, че въ областьта на чернодрѣшковцитѣ повече се срѣщатъ неславянски типове. Така, напр., тукъ се срѣщатъ хора съ низъкъ ръстъ, широки лица, често съ издадени ябълчни кости на лицето и съ малки очи (това било турански типъ).

---

Петата глава е озаглавена: „славяно-българската община“. Авторътъ казва, че „най-старата славянска обществена единица е било племето То прѣдставлявало отъ себе една група хора отъ стотини хиляди души, по произхождение отъ единъ родъ (?) и живѣещи въ едно опрѣдѣлено

---

[1]) Върху това твърдение на г. З. ще се повърнемъ въ слѣднитѣ си бѣлѣжки.

Като споменава думата *Чечъ-колу* (Чепеларско), (страница 103), авторътъ тълкува *колъ* въ официалната турска терминология съ думата *отредъ, племе*. Той не ни казва отъ дѣ взима тази терминология. Споредъ нашитѣ издирвания думата *кол*, която буквално ще рече *ржка*, означава онова, за което турцитѣ иматъ употрѣбяваната и у насъ дума *семтъ* (мѣстность). Тъй като съ ржка се обозначава, кое на кждѣ е, турцитѣ казватъ отъ къмъ тая ржка, отъ къмъ оная ржка (шу колà гитъ, ó колà гитъ), и отъ това прѣкарали сж понятието на мѣстностьта върху това на *колъ*. Въ Елена азъ помня добрѣ като казваха, че единъ кабзумалинъ билъ за *Дрентъ-кому* (за мѣстата, селата къмъ Дрѣньта), а други за — *Тозлукъ-колу*. Така, че думата колъ и въ случая означава *мѣстность, крайнина*. Чечъ-колу прочее не ще каже *племе чечко, а крайнина на чечинци*. *Колъ* ще рече още *отредъ*.

[2]) До колкото ни е познато само Братия Шкорпилови въ единъ „Отчетъ“ на Варненската Гимназия за 1897—98 г.“ изказаха мнѣнието, че дели-орманскитѣ турци може да сж прѣки потомци на *доведенитѣ отъ Аспаруха българи*, които спазили езика си до падането на България подъ турцитѣ. Тази научна ипотеза обаче ние не срѣщнахме до сега нѣкждѣ да е подкрѣпена съ нѣкакви доказателства, при все, че подобни ни се обѣщаха. Г-нъ Занетовъ не е по-щедъръ въ това отношение отъ Братия Шкорпилови; той е по-силенъ само въ обобщенията си. Вж. паметници изъ Българско. Цит. отчетъ.

[3]) Тѣзи изводи г. З. прави по една сказка на д-ръ Ватевъ, четена въ Книжовното дружество въ София. Не е посочено, печатана ли е нѣйдѣ тая сказка, и авторътъ цитира на изустъ. Могло би да се възрази обаче все така „убѣдително“, както г. Баласчевъ прави въ новия си трудъ „Бѣлѣжки върху веществената култура на старобългарското ханство“ (София, 1902), че българитѣ, дошли съ Аспаруха сж били напротивъ бѣли. „Отъ незначителнитѣ свѣдѣния, които ни донасятъ съврѣменнитѣ писатели (кои?), българитѣ сж били високи на ръстъ, съ бѣло лице, когато хунитѣ ги описватъ възчерни, низки и съ малки очи“ (стр. 22). За жалость и г. Баласчевъ само казва, както и г. Занетовъ, но ни единъ не доказва своето твърдение поне съ каква-годѣ положителна аргументация.

пространство земя въ повече села или колиби. По нѣкога кжщята били чести и образували *голѣми села*, или — разпрѣснати по горитѣ и съставяли малки *катуни* и *колиби*. Всички членове на племето били равноправни (?). Тѣ имали свой вождъ — единъ *жупанъ* или *кметъ*, избиранъ отъ тѣхната срѣда на едно народно *събрание*, дѣто се рѣшавали и други важни въпроси за племето".[1]) Това били общи чърти на всички славянски племена; тѣ сж се развили отсетнѣ. Авторътъ разгледва първобитната община у чехитѣ — *жупата*, управлявана отъ рицарь, нареченъ *жупанъ*. Жупата била *най-напрѣдъ общинска*, и послѣ се явява *административна единица*, когато жупанитѣ сж били и княжески намѣстници. Въ Полша до 1138 г. е имало *ополе* — обществена единица отъ нѣколко села, които се свиквали на народно събрание, дѣто разхвърляли данъцитѣ, рѣшавали да прѣдадатъ виновнитѣ на княза и др. По-късно тази общинска единица станала административна, властьта минала въ ржцѣтѣ на аристокрацията. Рускитѣ славяни живѣли въ голѣми родове, които се дѣлили на семейства, живѣещи въ дворища. Родъ отъ нѣколко села правилъ *волость* — а волоститѣ управлявали отдѣлни князе. Волостьта си имала центъръ — *градъ*. Народното събрание на общинитѣ се наричало — *копа*, *куга*, *грамада*; отъ тамъ централното мѣсто се наричало копище. — И тукъ г. З. е непъленъ; както се знае въпросътъ за стария битъ на рускитѣ славяни, за тѣхнитѣ първобитни обществени наредби има не само грамадна литература, но и цѣлъ редъ школи (на Татищева. Шлецеро-Карамзинска, скептическа ,славянска, теория на родовния битъ, теория на общинния битъ, теория на задружно-общинния битъ, теория на едноврѣменното сжществуване на различни социални форми). А г-нъ Занетовъ е доста скжпъ и тукъ въ своитѣ разправии и не ни обеснява, защо прѣдпочита едни, а игнорира другитѣ теории; сжщо съ що ги обосновава при наличностьта на толкозъ други.

Като минава на българската общинска наредба въ срѣднитѣ вѣкове, има цѣлъ редъ лѣтописни данни, че „българскитѣ племена сж управлявани отъ *старѣйшини*, които се викали жупани и кнезове (стр. 118)". Това се потвърдява и отъ българскитѣ хрисовули. Всѣко племе, жупа или кнежина въ историческо врѣме заимало извѣстно пространство земя и е било разположено въ повече села. Това сж били първоначалнитѣ голѣми славянски общини, отъ които едни били много голѣми — можели да изваждятъ цѣлъ „корпусъ" (?) войска. За понятието община като особено политическо тѣло, въ X в. се употрѣбява у византийцитѣ думата *комитура* (119) *метрокомие* и още *хори слевтерика*. Споредъ Успенски комитура ще е било жупа, а метрокомия — жупенъ градъ. Византийцитѣ наричали славянскитѣ жупани и кнезове regai и arhunta (120). По-късно обаче, когато се подчинили на Византия, тѣ получили название *comes*, което означавало управитель на една административна единица — жупа. Това название означавало още и командантъ, а по-късно минало и въ

---

[1]) И тоя крайно интересенъ и важенъ за самия прѣдметъ пунктъ отъ студията на г. З. не е ясно прѣдставенъ и достатъчно развитъ. Тукъ именно авторътъ не трѣбваше да жали страници, за да уясни племенния животъ и племенното устройство на славянитѣ.

българската административна полиц. терминология — *Дрьстьрь комить.* (стр. 121).[1]) Сѫщо и въ славянския прѣводъ на Еклогата се говори за *къметища* въ смисълъ на военни началници. Авторътъ вижда тукъ произхода на *кмьть*, къмѣтъ,[2]) название на прѣдставителя на по-новата селска или градска община, което се запазва прѣзъ цѣлото турско господство и до сега. Тука обаче веднага г. Занетовъ съобщава мнѣнието на г. Златарски, впрочемъ много основателно, че комитъ е билъ найвисокиятъ прѣдставитель на мѣстното население прѣдъ намѣстника на централната власть" (стр. 121). Ще каже *комить* не е билъ винаги жупанъ, както криво го тълкува авторътъ или по-право ние не срѣщаме у него едно ясно изложение за еволюцията на службитѣ: *къметъ, кнезъ. жупанъ*, както и за еволюцията на термина *кметъ* отъ comes, *комить, къметь,*[3]) *къметища* — въ сравнение съ положенията *жупанъ, банъ, кнезъ* — названия, които и до сега сѫ запазени на много мѣста въ нашенско. Ние срѣщаме едно много по-ясно изложение на прѣдмета въ критиката на г. В. Н. Златарски, при все че той не си е поставилъ за задача да даде точно прѣдставление за поменаванитѣ думи и наредби.[4]) Споредъ едно византийско администр. дѣление държавата имала *теми* или *хори*, по български *воеводства;* на чело на темата имало стратигъ, *дукеъ* или *севастъ*, у старитѣ българи — *тарханъ*, у славянитѣ *воевода*, което име се запазва и въ българската епоха.[5]) По нѣкога въ българскитѣ земи воеводата се наричалъ *банъ*, а воеводството *банство* — (стр. 125).

Отъ единъ хрисовулъ на византийския императоръ Андроникъ Старши отъ 1319 год., даденъ на янинското воеводство, се вижда найясно, какъ е било уредено воеводството, какви служещи е имало, какви данъци сѫ се взимали, по обичая — какви привилегии му сѫ се давали и пр. Думата *по обичая* била употрѣбена нѣколко пѫти и означавала по обичая на славянитѣ. Проф. Успенски е на мнѣние, че въ този и други тогавашни хрисовули се крие най-богатъ източникъ за изучване правата и отношенията на старата община, външната и вѫтрѣшната

---

[1]) МСб. XV. стр. 34—35. Отдѣлъ Критика. Крит. статия на г. *В. Н. Златарски* върху: П. Бласчевъ. Новонайденитѣ надписи отъ времето на царя Симеона. Б. Пр. IV. 12. стр. 61—78.

[2]) Не можемъ си обесни и това, защо г. Занетовъ пише „кмѣтъ" съ ѣ, сѫщо и „къмѣтъ", когато самъ той цитира „къметища" (изъ Еклогата) глед. стр. 121 на разгледваната книга.

[3]) Думата *кметъ* се е запазила въ Еленско въ всичкото врѣме на турското владичество. Въ Елена има *кметска махала. Кметъ, кметътъ* тукъ е билъ една общинска изборна служба. Всички разпри сѫ се отнасяли най-напрѣдъ до него и ако той не можелъ да ги свърши съ помиряване или самъ да ги разрѣши, сваденитѣ отивали при *воеводата* въ Търново. Кметътъ е билъ това, което турцитѣ наричатъ *коджа-баши*. Глед. и Раковски, Показалецъ, 223. Чорбаджийството като обществена служба крие произхода си въ кметството; обаче въ Елена то е отивало редомъ и отдѣлно отъ него. Чорбаджийството се е давало *прѣимуществено отгоръ, отъ властьта*. а кметството се е добивало *изборно*, отдолу, отъ населението.

[4]) До Танзимата *търновскиятъ аеникъ* се е наричалъ *воевода*. Това име се срѣща въ старитѣ турски берати. Интересно е, че въ Цариградъ, „воевода юкушу" се нарича и до сега урвата до полицейското управление на Галата — познато инакъ до неотдавна съ названието *воевода даиресе.*

[5]) Глед. МСб. XV. Поменатата крит. статия на г. Златарски, стр. 34 и слѣд.

ѝ организация.[1]) Общината-жупа, както е било най-напрѣдъ, се е диференцирала по-късно и е станала просто село-община. За тази послѣдната ни говори и Душановиятъ законникъ. Тя е могла да има земи, пасбища, да отговаря за глобитѣ, наложени на населението ѝ солидарно и пр. Споредъ Земледѣлч. уставъ тѣзи сжщитѣ положения се потвърдяватъ. Къмъ остатъци на старата българска община трѣбва да отнесемъ нашитѣ *родове, купщини* и *задруги.*[2]) Старитѣ и свободни селяни въ византийск. империя сж се наричали *епики* „Εποιχοι“. Това име е било дадено и на славянитѣ веднага слѣдъ заселването имъ на Полуострова.

---

Въ шеста глава се срѣщатъ нѣкои данни за „войницитѣ“. Разглежда се тукъ римската и византийска военна организация и се вади заключение, че византийцитѣ имали въ войската си „друнгини“ (друнгасъ), които били славянски отреди, дружини по 1000 души, взети не отъ *темитѣ*, а отъ *тагмитѣ*, т. е. отъ така нареченитѣ *комити*. „Друнга“ въ извѣстни случаи обозначава не само военна дружина, но и самото население, отъ което се събира тя. (стр. 141). Тя означава въ извѣстни случаи не етнографически, а обществени единици — общинитѣ — които сж били еднакви за всички славянски племена (стр. 142).[3]) Имало е византийски военни колонии отъ славяни, на които вжтрѣшната организация била като тая на гражданскитѣ общини — жупи — комитури. Административнитѣ и финансови наредби на военнитѣ колонии сж били доста сложни, както това се вижда отъ новелитѣ на императоритѣ отъ македонската династия. Славянската военна колония сама е уреждала изпълнението на военната си повинность и сама е донела въ себе си тоя редъ. Общинскитѣ въ нея начала доказватъ славянския ѝ произходъ. Земитѣ ѝ, останали праздни, се прѣдавали въ ржцѣтѣ на най-близки роднини; ако такива нѣмало и на по̀-далечни, тогава на съданоплатцитѣ, или, най-послѣ на самата жупа — комитура, т. е. обръща се отъ военна въ обикновена земледѣлческа земя (стр. 141). Тукъ г. З. дава нѣколко бѣлѣжки и за *войникството*, уредено слѣдъ прѣвзимането на България отъ турцитѣ.

Въ VII глава „зависими селяни или парици“, се разглежда най-напрѣдъ произходътъ имъ отъ римския колонатъ. Голѣмитѣ землевладѣлци

---

[1]) Θ. Успенскій. — Къ Исторіи крест. землевладѣнія въ Византіи. Статия въ Жур. Мин. Н. Просвѣщенія. Кн. 225. 1883 год. стр. 347 и слѣд.

[2]) Това е казано все така голословно, както и други подобни положения или прѣдположения на автора. И така както е писано отъ г. Занетова, не може да се разбере задругитѣ ли сж остатъци отъ общинитѣ или обратно — общинитѣ сж голѣми задруги.

[3]) Това особно става ясно отъ Акоминатовитѣ думи, приведени отъ Успенски: „молимъ да потвърдите и другитѣ въ разни врѣмена издадени грамоти, съ които се забранява на живѣещитѣ въ крѣпоститѣ военни власти всѣкакъ да заграбватъ и завладѣватъ селата и селскитѣ земи. Това води къмъ разпадането на общинитѣ (друнгитѣ), а пъкъ погубването на селскитѣ общини е гибелно за цѣлия окржгъ“. Къ истор. кр. землевл. стр. 60.

виждатъ, че е по-добрѣ да заинтересуватъ робитѣ си съ работата и правятъ това, като имъ даватъ по едно парче земя да я обработватъ на своя отговорность. Въ замѣна робитѣ били длъжни: 1) да работятъ и на земитѣ на господаря си; 2) да имъ даватъ нѣщо отъ добититѣ си произведения. Нѣкои свободни и малки арендатори намѣрили за по-износно да се поставятъ сами въ договорно зависимо отношение къмъ голѣмитѣ землевладѣлци, като ставали за винаги работници на земята съ доста тежки условия. Така се появили и развили римскитѣ: *колони адскрити*. И двѣтѣ категории не можели да напускатъ земитѣ на господаритѣ си. Първитѣ — колонитѣ обаче били свободни граждани съ всички права, само не можли да мѣняватъ свободно мѣстожителството си — *адскрититѣ* били въ пълна зависимость отъ наказателно-административната власть на господаря си. По-късно и двѣтѣ категории се сливатъ и ставатъ *прѣселници — парики*.[1]) Слѣдъ заселванието на славянитѣ на полуострова зависимостьта на дотогавашното селско население била уничтожена.[2]) Но тоя прѣвратъ не е могълъ да стане на всѣкѫдѣ. Слѣдъ IX в. числото на парицитѣ нарасняло за смѣтка на свободнитѣ селяни, които сами се подчинявали на болѣритѣ. Къмъ края на XIV в. *епикитѣ* станали изключение отъ общото правило — *парикитѣ*. Отъ една страна гладнитѣ години и осѫждията карали епикитѣ да се подслонятъ при нѣкой болѣринъ, отъ друга и самитѣ императори раздавали земи и села на любимцитѣ си. Въ X. в. парикътъ е билъ вече вързанъ о земята, а епикътъ е можалъ да се движи кѫдѣ ще. Парикътъ е ималъ извѣстна обречена работа на господаря си — *парическа служба*, както е опрѣдѣлено и у Душана (чл. 68 отъ закона). Има данни, че парицитѣ сѫ били подарявани отъ царя навѣрно и безъ земя, но такива данни нѣмало и за другитѣ зависими селяни. Парикътъ и въ отношение на човѣшкитѣ права е билъ по-доленъ отъ свободния селянинъ. Той е билъ по-тежко наказванъ, убиването му струвало по-малко наказание отъ това на убитъ свободенъ. Парици имало и *черковни*. Още по-безправни били *отроцитѣ* — споредъ З. тѣ били единъ видъ роби (стр. 157). Г-нъ З. мисли, че въ България до X. в. е имало роби, и то само отъ военно-плѣнни: въ повечето случаи „роби" се наричатъ зависимитѣ селяни и отроцитѣ по подражание на древнитѣ писатели (стр. 157 подъ черта, бѣл. 3).[3])

---

На „болѣрството и пронинтѣ" е посветена цѣлата VIII глава. Славянитѣ наедно съ идването си на П-ва довели и своитѣ „старѣи и богаташи.[4]) Чрѣзъ тѣхъ императоритѣ сѫ усилвали властьта между населението; съ тѣхъ се е погърчвала масата. Славянскитѣ жупани и князове сѫ били елементи и на властьта. Съ идването си туранскитѣ

[1]) Парики е гръцка дума — πάροικος и ще каже прѣселенъ, заселенъ; тя отговаря на латинското — colon.

[2]) *В. Васильевскій*. Законодательство иконоборцевъ. Ж. М. Н. П. кн. 200 стр. 105. 129.

[3]) Послѣдното това казване се съдържа въ една бѣлѣжка подъ черта и, като такова, не е добрѣ развито.

[4]) *Ѳ. Успенскій*. Византійская и южно-славянская пронія. Сборникъ ст., 1883 г.

българи тоже довели своитѣ билли (? стр. 160 били). При Крума славянскитѣ жупани на угощенията седѣли редомъ съ българо-туранскитѣ *били*. Българитѣ туранци се дѣлили на бѣдни и богати (? стр. 161). До българския князъ на първо мѣсто имало двама магистри;[1]) сетнѣ идѣли *шестьтѣ били* — държавни съвѣтници и сетнѣ други *боляри вжтрѣшни*, т. е. въ столицата, и други *вънкашни*, т. е. въ областьта, между които били *тарханитѣ* или воеводитѣ началници и управители на отдѣлни области. Тѣ се дѣлѣли на разни степени и чинове: булиасътарханъ, колу-тарханъ, бори-тарханъ и оглу-тарханъ. По-късно се смѣсили и еднитѣ и другитѣ боляри. Това до X. в. Слѣдъ това врѣме болярството заяква, забогатѣва, а прѣзъ врѣме на византийското робство то се попълва съ чужди елементи. Болярить притежавали голѣми *пронии*. Имало е боляри, които се подчинявали на Византия, но не се отчуждавали и отъ България (Николица отъ гр. Лариса). Въвежда се единъ видъ феодална система, и болярите ставатъ главна и дори единствена държавна сила. У тѣхъ е войска, данъкосъбиране, сждотворене, земя, население. Естествено е било такива боляри да се изкусятъ и за друга привилегия: върховна власть. Та нѣкои посѣгатъ съ ржцѣ и къмъ нея. Примѣри: Добромиръ Стрѣзъ, роднина на Асѣньовцитѣ, по-късно—деспотъ Войсилъ, Елтимиръ, Тертеръ. Главната длъжность на болярите къмъ държавата е била една: да отиватъ на война съ въоржженитѣ си хора, съ войска, колкото всѣки можалъ да извади.

*Пронията* е чифликъ съ селяни въ него. Първоначално думата е означавала — промисълъ. Въ X. в. който е ималъ въ прония погранични теми, длъженъ е билъ да пази границитѣ на държавата, ще каже пронията е била въ случая военна власть; за това въ X. в. прониярн се наричаха и византийскитѣ управители на България. Проииярската система минала въ България, Сърбия и Албания отъ Византия. По-късно тя се прѣдава и на турцитѣ — въ видъ на *спахилъкъ, спахии. Пронията* се отличава както отъ *арендата,* така и отъ пълната собственость.

---

*Черковнитѣ и манастирски имоти*", съ които се занимава цѣлата IX глава, въ византийската империя били земи, дарени отъ императора. Тѣ се освобождавали отъ всѣкакви данъци. Но манастирскитѣ земи не могли да се одържатъ за дълго врѣме въ ржцѣтѣ на духовни лица. Тѣ не били практични за едно стопанство, за това епископитѣ почнали да даватъ управлението имъ на богати свѣтски лица — *харистикарии.* Та по нѣкога и самитѣ императори отнимали манастирскитѣ земи по нужда за доходъ. Духовенството негодувало противъ това засвояване веднажъ подарени земи, или за това пъкъ, че били облагани съ непоносими данъци (стр. 178. 179).[2]) Особно се възмущавало то отъ намѣ-

---

[1]) И за тѣзи двама магистри не се даватъ никакви по-нататъшни обяснения.

[2]) Много интересни и характерни за врѣмето и по прѣдмета сж писмата на охридския архиепископъ Θеофилактъ, които рисуватъ положението на България слѣдъ византийското завоевание (1018 г.), още и домогванията на разни императорски бирници да облагатъ манастирски и черковни имоти, дори да ги присвояватъ.

сата на *харистикария,* който отъ стопанственъ разпоредитель взелъ да се мѣси на игумена и въ духовното дѣло: кого да покалугери и кого не. Св. Синодъ въ 1027 г. и по-късно взелъ нѣкои ограничителни за харистикариитѣ мѣрки: да не могатъ да отчуждаватъ другиму манастиря и имотитѣ му; отнетитѣ манастирски земи да се повърнатъ, а харистикариитѣ, що не си плащатъ наема, да се изпѫждатъ отъ даденитѣ имъ земи. (стр. 182). Като се мине къмъ българската държава, и тукъ по примѣра на грѫцкитѣ императори, българскитѣ царе съ своитѣ хрисовули считали го за длъжность да дарятъ манастиритѣ съ села и земи. Манастири и духовници сѫ се появили въ България много рано, дори въ врѣмето на Бориса. Г-нъ З. привежда цѣлъ редъ данни и цитати отъ хрисовулитѣ за подарени на манастиритѣ земи, села, люде, земни произведения и парични суми.[1])

Българскитѣ манастирски и черковни земи сѫ били подъ властьта на респективнитѣ духовни власти, и никой държавенъ чиновникъ не е можалъ да имъ се мѣси. Това се вижда ясно отъ нѣколко хрисовула. Селянитѣ имъ били свободни почти отъ всички данъци, които другото население плащало на царщината или на боляритѣ. Въ хрисовулитѣ се изброяватъ поименно подобни опрощавания. Всички подобни данъци и ангарии отивали въ полза на манастиритѣ и черковитѣ, които имали още сѫдебна привилегия (стр. 192), сѫдебенъ имунитетъ.

---

Съ *„селскитѣ стопанства“* се занимава X глава. Въ източницитѣ често се срѣща думата *зевгарь*, което буквално ще рече *чифтъ*. Зевгаратъ е часть земя за обработване; въ такъвъ смисълъ се употрѣбява повече думата зевгаратъ. *Зевгаратъ* ще каже още — едно селско, *данъчно стопанство* (стр. 199), *парическа стась* (200).[2]) Зевгаратътъ е сложно понятие; той е и „стась“-та на българскитѣ хрисовули. Най-добъръ материалъ за организацията и съдържанието на зевгара или парическата стась ни дава „хилендарскиятъ описъ.“ Отъ него се вижда, какво е било челядното, имотното и стопанствено устройство на членоветѣ на „зевгарата.“ Отъ него става явно, че е имало „стаси“ (зевгарь) по-голѣми и по-малки, че челядитѣ въ тѣхъ живѣли *на едно,* по нѣкога и *задружно.* Всѣко село, освѣнъ стаситѣ, имало и общо пасище. Когато се разработвала обща земя, давалъ се десетъкъ; за частна — плащало се изполица (стр. 202). За стаситѣ се плащалъ данъкъ по голѣмината имъ: за 70 стаси отъ 70 кобли плащали $2^1/_2$ перпера. Коблата е била мѣрка, както *модия, замътъ* и *мътъ;* има и други *гонъ, погонъ*, равенъ на $^1/_8$ часть отъ кобла, и плугъ и дънина равна на петь кобли. Нива отъ 6 плуга или 15 дънина

---

[1]) Отъ хрисовулитѣ на българскитѣ царе всички запазени, освѣнъ най-ранниятъ, даденъ отъ Иоана Асѣня II на Дубровникъ (Рагуза), се отнасятъ до дарения на манастири или до потвърдявания на по-ранни подобни дарения.

[2]) Сигурно тукъ г. Занетовъ говори за хилендарския практикъ (*πρακτικὸν πρακτικά*), въ който сѫ описани шестьтѣ села отъ икономическо гледище: Градецъ, Мунзени, Горна Лужьца, Каменица, Коньдогрица и Кумица. Това става ясно отъ сравнение съдържанието на самия „практикъ“ съ това що реферува и г. Занетовъ. Т. И. Успенскій. Матерьалы для исторіи землевладѣнія въ XIV вѣкъ. Одесса, 1883. — Ср. стр. 200—204.

е земя, за обработването на която сж потрѣбни 6 или 15 деня съ едно рало (единъ чифтъ волове).

Стась и *зевгаръ* отговаря, споредъ г. З., на староруското *дворище, земя* пуста, заселена — все едно, *станъ, становище,* сжщо и *държава*. Хората отъ тази земя сж *земци* (хора ?). Кога е съ всички стопански принадлежности, то е *отчина* и *дѣдина,* въ България — *бащиния,* въ Сърбия — баштина, въ българо-румжнскитѣ източници — *господарство*.

Въ срѣднитѣ вѣкове извѣстна часть отъ българ. население живѣло и номадски — лѣтѣ по планинитѣ, зимѣ въ равнинитѣ. Отъ номадски произходъ сж всички малки селца и колиби по сѣверния склонъ на Стара Планина, пасища е имало *зимовища* и *лѣтовища*, и за това се плащало травнина.

*Занаятчиитѣ* съставяли особенъ разредъ. Тѣ били технитаритѣ на българскитѣ хрисовули. Попскитѣ стопанства отъ най-старо врѣме съставяли особни *икономически* единици.

---

Най-сетнѣ монографията на г. Занетова свършва съ XI глава: за *данъцитѣ*. Данъкътъ върху земята е билъ основното даждие още въ римско врѣме. Всѣки плащалъ за владѣяния кжсъ земя. За това ставали и описвания; jugum е билъ данъчна единица; той билъ парче земя, що можело да изхрани едно цѣло селско семейство и що можело то да си разработи съ едно рало. Въ римско врѣме за данъка отговаряли голѣмитѣ землевладѣлци; слѣдъ славянското заселване — общинитѣ. У византийцитѣ този данъкъ е билъ *зевгаратикионъ,* още *ситаркия,* която ще каже житарство. Византийскиятъ лѣтописецъ Кедринъ[1]) казва, че въ Самуилово врѣме „всѣки българинъ, който ималъ чифтъ волове, давалъ *1 мѣра жито, 1 мѣра овесъ и сждъ вино.* По-късно отъ единъ зевгаръ се зима единъ перперъ — жълтица, и данъкътъ се наричалъ *перпериатикъ* или *житенъ перперъ*.

Ако въ самото начало единствениятъ данъкъ е билъ поземеленъ, то въ XIV в. данъцитѣ станали многобройни и съсипителни за селското население. Слѣдъ поземелния данъкъ идвали — *кефалеографонъ,* данъкъ на глава; имало е *аериконъ, аеръ* — въздушенъ; сърбската *сокъ* ще е тоже данъкъ на глава. Всѣка кжща плащала и *подимно, димнина,* гръцки *капниконъ* или *капнологионъ,*[2]) по нѣкога и у гърци, и у славяни — *икомоди*. Въ хилендарската книга се прѣдвижда *дань* отъ стопанство $^1/_3$ до 5 перпера; *горнина* — авторътъ не знае що е; *пасбищенъ* е за пасището и се плащалъ на добитъкъ. Отъ всѣки видъ животни се зималъ данъкъ,

[1]) Кедринъ Георги живѣлъ въ IV вѣкъ и е прочутъ по своята Хроника, която съставилъ за всичко, що се случило отъ Адама до 1057 отъ Р. Х. Прѣкрасно издание на тази хроника се намѣрва въ *Collection Byzantine* на Лувръ отъ 1647 b[1] 2 vol. на 8-ни и въ Бонското изд. отъ 1838—39. пакъ b[2].

[2]) Този данъкъ турцитѣ сж наричали по-късно *хане,* имлякъ, когато данъкътъ на глава е носѣлъ названието *харачъ*.

който носѣлъ името си отъ тия животни. По нѣкогашъ се взимала *десетина* въ натура.[1])

Освѣнъ данъцитѣ срѣдневѣковното българско население е било обременено и съ други натурални задължения. *Военната повинность* носили всички поданници, при все че имало войнишки села, наемни и прониарски войници. Когато ставало нужда всички отивали на бой като народно опълчение — то е било *великж войскж*. Имало е *градозидание*, градъ зидати, *хранене* и даване *помъщение* на войската и на държавнитѣ чиновници, отъ които били освободени нѣкои села съ хрисовулъ.

За събирането на разнитѣ данъци имало разни специални чиновници: прахтори, побирчие, десеткари всѣкакви: свинии, овчи, пчелныи, винари, повари, перперяки, житари, винари, стратари, сенари, митари и пр. Събирали се и глоби: *за вражда, душегубина* (Флореатикъ, девичь разбой), за минаване по мостове и бродове — *мостнина и бродника*. До дохаждането на турцитѣ главната монета била жълтицата: *солидъ, номизма* или *перперъ*, която струвала 12 до 13 милиарсии. Милиарси билъ сребърна монета = левъ; половинъ милиарси = *кокий* или *кератий*; на мѣдни пари единъ перперъ струвалъ 210 пула или фолла, а по-късно само 144.

## III.

Ако се разпространихме доста много върху разгледваната отъ насъ книга, то по тоя начинъ читательтъ се запозна вкратцѣ съ нейното съдържание, очистено отъ масата излишни подробности. Така, както е направено нашето кратко прѣглеждане, едва ли има много да се критикува, по-право много нѣщо да се не харесва освѣнъ отбѣлѣженитѣ самъ-тамъ мѣста. И наистина въ отношение на общитѣ и фактически данни, които г. З. събира или дава отъ разни източници може съ нѣкои изключения да се констатира едно доста прилежно авторово отнасяне къмъ прѣдмета. Той челъ много, бѣлѣзалъ твърдѣ много и ни излага прѣдмета си дѣ повече, дѣ по-малко подробно. Книгата е изпъстрена и съ доста много цитати.

Като се почне отъ *литературата по прѣдмета*, която г. Занетовъ ни цитира, трѣба да се каже, че тя е доста пълна, при все, че въ нея той изпуска на много мѣста изъ видъ нѣкои доста важни съчинения, а се спира върху дребни автори, ситни статии и бѣлѣжки.[2])

---

[1]) Турскиятъ *ошуръ, йошуръ* и *ушръ, ондалъкъ* (десетъкъ) отъ земни произведения, по-рано и отъ добитъка, е изроденъ и съобразенъ съ мюсулманското право старъ десетъкъ. Виж. въ *Българска Сбирка* отъ 1900 год. стр. 820 моята статия подъ насловъ: *Десетъкътъ нѣкога и сега*. Ср. Основныя начала мусулманскаго права согласно ученію имамовъ Абу-Ханефи и Шафе Фан-дер-Бергъ. Руски прѣводъ на професора В. Гиргасъ. Спб. 1882, на стр. 37.

[2]) У г-на Занетова тази литература е разпръсната низъ цѣлата му книга, а освѣнъ туй, тя не е цитувана пълно, а на нѣкои съчинения нийдѣ не е посочена датата и мѣстото на изданието. Споредъ насъ то е тоже единъ недостатъкъ, който при подобни случаи би трьбало да се избѣгва. Цитуването на единъ ученъ трудъ има за главна своя цѣль да упжти четеца, който би поискалъ да провѣри казването на автора. Това

Като се хвърли единъ дори бѣгълъ погледъ върху литературата на прѣдмета, не може да не се признае, че г. Занетовъ наистина е проявилъ твърдѣ голѣмо залѣгане по издирванията си и въ това отношение. Обаче длъжни сме да констатираме при все това, че въпрѣки нашитѣ

---

не може да стане, ако посочванията не сѫ пълни. Ние тукъ свеждаме въ едно мѣсто цѣлата литература, като я допълняме, до колкото това е било възможно.

Руската литература у него е най-богата: 1) *М. Дриновъ.* Заселеніе Балк. полуострова славянами. М. 1873. Отъ сѫщия: Южн. славяне и Византія въ X-мъ вѣкѣ. М. 1875 — 2) *Макушевъ.* Сказаніе инородцевъ о бытѣ и нравахъ славянъ. 1861 г. и Историч. разысканія о слав. въ Албаніи. 1871. — 3) *Шафарикъ.* Славянскія древности (прѣвода на Бодянски) 1848. — 4) *Иречекъ.* Ист. болгаръ. Од. 1879. Отъ сѫщия: Пѫтувания по България. Пловд. 1899 г.—5) *Х. Гротъ.* Извѣстія Багрянороднаго о славянахъ. 1880.— 6) *М. Соколовъ.* Изъ древн. исторіи Болгаръ. Спб. 1879 — 7) *Успенски.* Къ ист. слав. землевладѣнія. Статия въ руския ЖМНП. кн. 225. Отъ сѫщия: Значеніе визант. и слав. проніи въ Сб. учен. Ламанск. — 8) *Васильевски.* Законодательство иконоборцевъ. Ст. въ ЖМНП. отъ 1878. кн. 200 и 9) Матеріалы для внутр. исторіи Византіи. ЖМНП. 1878 кн. 211. — 10) *Герцбергъ.* Ист. Византіи М. 1897. — 11) *Гильфердингъ.* Сочин. 1876. — 12) *К. Багрянородный.* О темахъ и народахъ. 1899.—13) Полное собр. рус. лѣтописей.—14) *Т. Флорински.* Пам. зак. дѣятелности Душана, 1888.—15) Отъ сѫщ.: Южные слав. и Византія, и Лекціи по слав. языкознанію.—16) *П. Сырку.* Время и жизнь патр. Ефтимія Тырн. — 17) *Голубинскій.* Кратк. очеркъ ист. прав. церквей. М. 1871. - 18) *Безсоновъ.* Болг. пѣсни. — 19) *Верковичъ.* Топогр. этн. очеркъ Македоніи.—20) *Н. Поповъ.* Россія и Сербія. Два тома.—21) *К. Гротъ.* Мадьяре и славяне въ прошломъ. Варш. Ун. Извѣст. 1893 г. № 6. — 22) *Владимирскій — Будановъ.* Неизданные законы югозападныхъ славянъ. ЖМНП. 1881 г. т. 218. —. 23) Сборникъ статей составленный учениками Ламанскаго. 1883 г. — 24) *Сергѣевичъ* Русскія юридич. древности т. I. 1893 г. — 25) *Н. Иванишевъ.* О древ. селск. общинахъ, югоз. Россіи. — 26) *И. Срезневскій* Свѣдѣнія и замѣтки. Спб. 1879. — 27) *Ю. Венелин* Влахоболгарскія грамоты. — 28) *Проф. Павловъ.* Книги законныя. Изданіе Импер. Акад. наукъ, Спб. 1885. — 29) *Леонтовичъ.* Крестьянскій дворъ въ югозападной Россіи. т. I. ЖМНП за 1896 г. — 30) *В. Василевскій.* Совѣты и разказы визант. боярина XI вѣка. 1881. — 31) *Платонъ Соколовъ.* Церковно-имущ. право въ греко-римской имперіи 1896. — *Θ. Успенскій.* Слѣды письцовыхъ книгъ. ЖМНП 1885. кн. 240.

Слѣдъ руската литература иде сръбската: 1) *Новаковић Стојан.* Законик. Б. 1889. — 2) Пронјари и баштиници. — 3) Село. — 4) Стара српска војска. — 5) Први основи славенске књижевности. — 6) *Милићевић.* Кнежевина Србија Б. 1816. — 7) *Гопћевић.* Стара Србија и Македонија. — 8) *Гюрковић.* Албанија, *Црте земље и народу.* — 9) Србија отъ Карич. — 10) Мемоари проте М. Ненадовић. — Освѣнъ това г. З. е прибѣгналъ до сърбски повръм. списания, като: 1) Отаџбина; 2) Гласник Срп. ученог друштва; 3) Летопис мат. српске. Авторътъ се види, че може да се ползува и отъ ромънския езикъ. Той се позовава на слѣднитѣ рум. трудове: 1) *Hajdeu.* Jstoria critică a romanilor. — 2) *Disescu* Origini le dreptului române. 1899. — 3) *Nadejde.* Origine dreptului consuetudinar Roman. — 4) Din vechiu drept român. 1898. - 5) *Cantemir.* Discriptiunea Moldovei. — 6) *Seineanu.* Influenta orientala asupra limbeĭ si cultureĭ român, три тома. — 7) Românii si Bulgarii отъ проф. Bogdan. — 8) *Negulescu.* Studiĭ de istoria dreptului roman. 1900.

Френски автори, посочени отъ г. Занетова ние намѣрваме твърдѣ малко: 1) *Rambaud.* L' empire grec au X-me siecle. — 2) *Dr Pic.* Lois romaines et leurs connexité avec les droits byzantin et slave. Трѣбва обаче да се забѣлѣжи, че авторътъ не ни посочва винаги пълното заглавие на книгата и за нѣкои отъ тѣхъ ние оставаме не само въ невѣдение върху пълния насловъ, но се поставяме въ съмнѣние върху обстоятелството, дали тя е била непосрѣдствено използувана отъ г. Занетова.

Само българската литература, която е послужила г. З., сравнително не е твърдѣ обширна. Г-нъ З. ни посочва едва слѣднитѣ трудове: 1) *Кѫнчевъ.* Македония. — 2) Сборниче за юбилея на М. Дриновъ. 1900. — 3) *Д. Мариновъ.* Жива Старина (1891 — 1894 г.) нѣколко статии по повремѣннитѣ списания: Мсб., Псп., Бпр., Бсб., отъ които по-важни сѫ: а) Иречекъ. За печенезитѣ (Псп. 32. 33). и за Срацимира (Псп 60); б) Д-ръ Ив. Шишмановъ, за славянскитѣ селища въ Критъ. (БПр. IV. 3.); в) „За българския турански езикъ“ (Мсб. XVI—XVII); г) *Д-ръ Милетичъ.* За арнаутитѣ (Мсб.); д) *Даниловъ.* Страници изъ държавното стопанство въ старо българско врѣме. БПр. IV. 12.

очаквания забѣлѣжихме нѣкои солидни трудове, пропуснати изъ вниманието на автора. За да не товаримъ статията си съ многобройни посочвания ще се задоволимъ само съ нѣкои по-важни съчинения, които не би трѣбвало да се замълчаватъ при изучване на юридическото състояние на българското население въ срѣднитѣ вѣкове.[1]) На първо мѣсто ще посочимъ капиталнитѣ трудове на Шльомберже: 1) L'Epopée Byzantine a la fin du dixième siècle 2 vol. Paris 1896.; 2) Un empereur byzantin. Paris, 1890. Както се знае, въ тѣзи трудове учениятъ френски изслѣдователь се разпространява твърдѣ много върху византийско-българскитѣ отношения отъ оная епоха и не на едно мѣсто ни дава цѣнни посочвания за българския битъ. За единa отъ тѣзи цѣнни трудове вече е писано у насъ доста обстоятелствено.[2])

Едва ли би могло да се пише за юридическото положение на славянитѣ и българитѣ въ срѣднитѣ вѣкове и да се пропуснатъ тѣзи трудове отъ руската литература: 1) *С. М. Соловьевъ.* Първитѣ томове на неговата Исторія Россіи и статията му: Очеркъ нравовъ, обычаевъ и религіи славянъ, преимущественно восточныхъ во времена языческія (Арх. истор. юридич. свѣдѣнія Калачова. 1850. I.); 2) *С. Шпилевскій.* О селскихъ болгарахъ. (Древніе города и другіе болгарско-татарскіе памятники въ Казан. Губер. 1877); 3) *В. Дьячанъ.* Участіе народа въ верховной власти въ славянскихъ государствахъ до измѣненія ихъ устройства въ XIV и XV вѣкахъ. Варшава, 1882. (Най-напрѣдъ печатано въ *Варшавскія* университетскія извѣстія 1881 г. № 5 и 6; 1882 год. № 1—3); 4) *И. Собѣстіанскій.* Ученіе о національныхъ особенностяхъ характера и юридическаго бита древнихъ славянъ. Харьковъ. 1882 и 5) *Зигель.* Законникъ Стефана Душана. Спб. 1872[3]).—Отъ чехскитѣ, полскитѣ, сърбо-хърватскитѣ писатели можаха да се иматъ прѣдъ видъ, напр. *Ф. Палацки*, авторътъ: 1) на Staré pravo slavanske и 2) Srovnani zakoni Cara Stefana Dušana Srbského s naj-staršimi řady zemskimi Čechah, прѣведено на сръбски и руски. На руски тоя трудъ се е появилъ въ прѣводъ отъ Бодянски: Сравненіе законовъ царя Стефана Душана Сербскаго съ древнейшими постановленіями чеховъ и руссовъ. (Въ чтенія Москов. общ. истор. 1845—1846. II.). — Отъ *Херм. Иречка*: Sravnalost stareho prava slovanského si starým pravom hellenským, rimským a germanským, 1860. — *Отъ сжщия.* Slovanske pravo v Čechah a na moravě. 1863—1864. Нѣмскиятъ прѣводъ на тоя трудъ се е появилъ въ 1875 г.: Das Recht in Böhmen und Mähren. — *Воцеловото* съчинение, прѣведено на руски отъ *Задерацки*: Древнѣйшая бытовая исторія славянъ 1875. — *Богишичевитѣ* трудове: Pravni obicaje u slavena. Zagreb, 1867. — Zbornik sadašnjih

---

[1]) Тъй както се е разпространилъ г. Занетовъ, би могло да му се напомнятъ цѣлъ редъ непоменавани отъ него стари източници и паметници, като Прокопия, Мекандри, Константинъ Багрянородни и пр., които вече сж прѣведени и на руски; сжщо и такива съчинения, като на А. Будиловичъ: Первобытные славяни въ ихъ языкѣ, бытъ и понятіяхъ по данныя лексиконнымъ. 1882.

[2]) Мсб. XIV. кн. од. Критика на Н. Станевъ.

[3]) Въ тази своя книга ученията познавачъ на сравнителното славянско право ни дава на много мѣста изложения на българо-сръбския битъ въ срѣднитѣ вѣкове.

običaja u južn slovena. 1874.[1])—Pisani zakoni u slovenskom jugu Z. 1812. И отъ сръбската още такава история, като тая на *Срећковић*: Историја Српског народа 1888 г. (2 т.) сѫщо така не би трѣбвало да се игнорува. Та струва ни се авторътъ трѣбваше да се отнесе съ по-голѣмо внимание и къмъ нѣкои отъ трудоветѣ на български, като напр. той игнорува двѣтѣ съчинения на Дринова: 1) Произхожденито на българския народъ. Виена. 1865. и 2) Истор. прѣгледъ на българската цьрква В. 1869. Сѫщо така не можеха, струва ни се, да се игноруватъ нѣкои отъ монографиитѣ и студиитѣ на младитѣ български учени, печатани въ Мсб., въ Период. Списание, въ Бълг. Прѣгледъ и пр. Като такива ние ще посочимъ, напр., статиитѣ на г. В. Златарски, които засѣгатъ твърдѣ много въпроса за населението въ Балканския полуостровъ въ срѣднитѣ вѣкове, тия на г. г. А. Теодоровъ, Милетичъ, Шишмановъ, Иширковъ и други.[2])

Не намѣрваме особенъ недостатъкъ въ това отношение обаче, че г. Занетовъ не се позовава на горнитѣ творения по славянско-българскитѣ битъ, учрѣждения и право. Поменаването имъ и обрѫщане къмъ тѣхъ щѣше да има извѣстно значение въ смисълъ на обогатяване библиографията на прѣдмета, въ смисълъ на по-голѣмо нейно изчерпване. Възражението, че авторътъ може да не е ималъ за цѣль да урежда библиографията на своя прѣдметъ, не би било съвсѣмъ основателно; единъ сериозно наученъ трудъ не може да мине безъ посочване, дори безъ едно повечко или по-голѣмо изчерпване познатата до него литература.

Има обаче една важна, доста извинителна причина — едно обстоятелство много смекчително — и за дадения случай, и въобще за всички подобни недостатъци въ българскитѣ учени трудове. Тази причина се крие въ оскѫдията на книжовни и научни срѣдства при работенето у насъ. Само тоя, който се е залавялъ да приготви нѣкоя научна монография, нѣкоя студия, нѣкои критически макаръ бѣлѣжки по единъ прѣдметъ, само той може да знае спънкитѣ, които му се прѣдставятъ изведнажъ. Той не може да намѣри книги, пособия, справочници. Да си ги достави самъ на свои срѣдства — твърдѣ рѣдко може оня, който става нужда да пише; за това се изисква и врѣме, но и не всѣкога може да се намѣрятъ извѣстни книги веднага у която книжарница се потърсятъ. Дори ако лицето се залавя на работа въ София или Пловдивъ, то пакъ и въ мѣстнитѣ и университетски, гимназически библиотеки не ще се намѣрятъ много отъ диренитѣ книги. Колкото за провинцията, и дълбока да не е . . ., тамъ на нейната врата за лицата, които се залавятъ съ подобна

---

[1]) Тоя грамаденъ трудъ на почтенния родоначалникъ на обичайното право у южнитѣ славяни се популязира твърдѣ много съ френското извлѣчение, направено изъ него отъ J. Demilic'a: Le droit coutumier des slaves meridionaux. p. 1876. — Найнапрѣдъ *Демиличъ* печата труда си въ Revue de droit international et Legisl. comparée. На руски тоя трудъ се появи въ прѣводъ, издание отъ *В. Гецевича*: Обычное право южныхъ славянъ по изслѣдованіямъ Д-ра Богишича. Сочиненіе Θеодора Демелича переводъ изъ французкаго В. Гецевича. Москва. 1876.

[2]) Напр., статиитѣ на *В. Н. Златарски*: Нови извѣстия за най-древния периодъ на бълг. истор. (Мсб. XI): — Два извѣстни надписи отъ X вѣкъ (Мсб. X.) Писмата на Николая Мистака до Симеона (Мсб. X, XI и XII); Писмата на Романа Лакапина до сѫщия (Мсб. XIII); На *Д-ръ Ив. Шишмановъ*, Стари пѫтувания прѣзъ СБългария (Мсб. IV и VI); *Д-ръ Милетичъ*, Стари пѫтувания (Мсб .VI) и пр.

работа, съ фатална една ржка се написватъ и изпжкнало му удрятъ въ очи Дантовитѣ думи, написани върху входа въ ада:

Lasciate ogni speranza voi che antrate.

Въ провинцията може да се ползувате само съ онова, което имате у дома си. А много ли може да има у дома си единъ труженикъ на перото, който едва се е настанилъ въ едно жилище, а узнава, че го мѣстятъ въ другъ градъ. Въпросътъ за уреждане на нашитѣ народни библиотеки въ София и Пловдивъ, и гимназическитѣ въ провинцията би трѣбвало да ни занимае повечко и отъ гледище на тия учени занятия. Прѣди всичко трѣбва да се вземе за правило, че всѣка библиотека на първо мѣсто трѣбва да си набавя книги за цѣльта, която тя гони, а винаги книги, които се отнасятъ за България и българитѣ, на каквито и да сж тѣ езици. За България, за българитѣ ли се отнася една книга, изпишете я. Тя е цѣнна за насъ, какво и да е нейното съдържание, стара или нова била тя.

## IV.

Ако неприваждането отдѣлно или подъ черта за пълнота макаръ нѣкои книги изъ библиографията по прѣдмета още не е особенъ и голѣмъ недостатъкъ, то има до голѣма степень и своитѣ извинения; не може сжщото да се каже за недостатъцитѣ, които удрятъ по нѣкждѣ въ очи, като се прѣгледа *вжтрѣшното съдържание* на г. Занетова трудъ.

Загатнахме вече за натоварване книгата съ дребулии, съ които се удавя много пжти нѣкое може би умѣстно централно положение. Това е важенъ недостатъкъ, който уронва доста отъ достоинството на книгата на г. Занетова. Дребулиитѣ на врѣменѣ до толкова занимаватъ автора, че, на мѣстѣ на тѣхъ той посветява повечко мѣсто и обръща погрижливо внимание, отъ колкото върху важнитѣ положения на тезитѣ, що изучва.

За да не бждемъ голословни ние ще приведемъ нѣколко такива дребулии, които сж увлѣкли излишно автора и които можеха, ако не да се изоставятъ напълно, то да бждатъ занимати само съ единъ за тѣхъ помѣнъ. Още въ първата глава въ края цѣли 4 страници сж посветени на единъ чисто историко-дипломатически въпросъ: за ширението на сръбската държава въ XIII и XIV вѣкове. Цѣльта на автора не изпжква да е, че иска да свърже съ това ширене нѣкое научно-етнографическо или юридическо положение въ студията си, при все че въ края той говори за българско-сръбска граница (стр. 31). Но ако тия подробности още могатъ да намѣрятъ оправдание поради каква и да било връзка съ материята на прѣдмета, не се разбира никакъ, защо е било повторението на други свѣдения за сътношението на сърбо-българскитѣ прѣдѣли и влияния. (37—52). Въ една студия отъ 200 страници за срѣдневѣковното българско население и за юридическото му положение съвсѣмъ сж много, извънредно много двайсетината страници, посветени на една по-скоро полемическа работа: до кждѣ се простира *сега* българскиятъ елементъ въ Сърбия и въ сърбскитѣ земи (42)? Ако авторътъ бѣше се отказалъ отъ тая прѣпирня, той не щѣше да се разправя нито съ шови-

нисти като Милоевича и шарлатани като Гопчевича, нито пъкъ да ни обяснява, какво приказвалъ бащата на Таушановичъ на единъ българинъ родомъ отъ Прилѣпъ, а именно: „До 1833 година ние въ Алексинацъ (тогава още Алексинци) знаехме, че сме българи; тогава като ни взеха сърбитѣ, почнаха да ни наричатъ сърби и така ний станахме сърби.“ Въ една историко-юридическа студия за срѣднитѣ вѣкове толкозъ многода се разправя за носията на населението въ източна Сърбия (стр. 50 до 51), за да се види, че тя образува една българска група излазя май прѣкалено. Наистина г. Занетовъ е нарекълъ студията си „историко-юридически скици,“ това обаче не означава, че той пише историкоетнографическо или етнографическо-филологическо изслѣдване. И планътъ на негова трудъ говори въ полза на нашата теза. Отъ единадесетьтѣ глави той посветява деветь на юридическото положение на срѣднѣвѣковното българско население и само двѣ, първитѣ, върху „исторически погледъ“ и „българската народность.“

Отъ сѫщия характеръ на влазяне въ излишни подробности ни се виждатъ даннитѣ за *значението на думата власть* и тия за *произхода на гагаузитѣ*. Колко тѣзи двѣ теми да сѫ благодарни за една особена историко-филологическа студия, едва ли нѣкой ще одобри увличането на автора въ това мѣсто, дѣто отъ него се очаква едно систематическо изложение и ясно теглене изводи отъ контроверсиранитѣ източници за юридическото положение на срѣдньовѣковното българско население. Наистина въ 14-страничното обозрѣние (65—78) на втората глава г. Занетовъ се опитва да открие, кои ли сѫ днешнитѣ прѣдставители на старитѣ българи-туранци; наистина той намѣрва, че гагаузитѣ сѫ потомци на старитѣ българи туранци. Но повтаряме историко-филологическитѣ полемики на г. З. било съ Иречека, било съ други автори тукъ щѣха да сѫ на мѣсто, само ако авторътъ правѣше отъ това нѣкои юридически или историкоюридически заключения.

Безъ мѣсто е поставена, ако не е излишна, сѫщо цѣлата онази тирада отъ 4 страници (90—93), въ които се отваря единъ новъ ретроспективенъ погледъ за подчинението на българското царство подъ Византия, както и за това, че „царството“ на Душана не било сръбско царство и пр. Тѣзи повторени страници можеха да се вмѣстятъ въ глава първа: „Исторически прѣгледъ,“ и въ всѣки случай нѣмаха мѣсто въ главата за източницитѣ.

---

Другъ не по-малко сѫщественъ недостатъкъ въ труда на г. Занетова е отсѫтствието не само на една система, но и на единъ колко-годѣ издържанъ редъ въ изложението. По-горѣ поменахме за нѣкои излишни страници, които, ако бѣха изложени по-стегнато и при това ако бѣха поставени въ своето мѣсто, може да не се счетѣха за съвсѣмъ излишни. Тукъ сме длъжни да признаемъ, че интереснитѣ и многобройни материали на г. Занетова сѫ изобщо разхвърляни безъ никакъвъ планъ, безъ всѣкакъвъ редъ, а изложени сѫ безъ метода за научно изслѣдване.

Наистина, както споменахме още въ началото, авторътъ е поставилъ рубрики, части и глави на съчинението си. Така то има изгледъ на

едно добрѣ скроено и добрѣ изпълнено построение. А въ сѫщность трудътъ е загубилъ твърдѣ много въ стойностьта си поради това, че не е запазилъ почти нийдѣ характера въ съдържанието на рубрикитѣ си. Много нѣщо може да се отнеме отъ първа часть и отнесе къмъ втора — и обратно; цѣли страници отъ една глава могатъ да се прѣхвърлятъ въ друга. Напримѣръ: въ глава IX за манастирскитѣ и черковни имоти, стр. 190—193, се разправя за данъцитѣ, когато за тѣхъ има отдѣлна глава XI, съ която се свършва книгата. Прочее безъ никаква загуба въ изложението поменатитѣ страници смѣло могли би да се прѣнесатъ въ XI глава.

Въ страници 209—213, които трѣбва да сѫ продължение отъ *селскитѣ стопанства*, се говори за номадскитѣ жилища, колиби и катуни, а сѫщо и за занаятчиитѣ. Не бѣше ли по-умѣстно тия страници да се отдѣлѣха въ особенъ отдѣлъ подъ насловъ: обществени класове или „социаленъ съставъ на населението", въ който да се разгледатъ наредъ: болярство, духовенство, градско и селско население съ познатитѣ занятия.

Въобще казано не се вижда у автора единъ ясенъ критерий, о който се е рѫководилъ въ систематизиране на своята инакъ богата съ фактически данни студия. Той, види се, нито самъ се е потрудилъ да си уреди система, нито да вземе коя и да е отъ сѫществуещитѣ. Въ случая той бѣше длъженъ да стори това. И ние сме увѣрени, че поради тоя най-важенъ недостатъкъ въ изходния пунктъ на труда му, послѣдвали сѫ и други по-малки недостатъци, и все така доста сериозни, все така уронващи достоинството на единъ солиденъ наученъ трудъ, каквото иматъ право да се домогватъ, че сѫ историко-юридическитѣ скици на нашия авторъ. Отъ познатитѣ систематически изложения на прѣдмета г. Занетовъ, напр., можеше да земе което ще и той щѣше да бѫде много по-добрѣ упѫтенъ и насоченъ. Напримѣръ, той можеше да разгледва юридическото положение на населението въ срѣднитѣ вѣкове въ слѣдния редъ на изложение: *Уводъ. — Литература по прѣдмета. — Източници* и тѣхната литература. А слѣдъ това първи отдѣлъ. I. *Етнографически съставъ на населението*. И тукъ като подотдѣли можеше да постави: I. славянскитѣ племена; II. българската народность; сѫщо тукъ, разбира се, той имаше да постави студиитѣ си III. за етнографическитѣ елементи, които сѫ влѣзли въ състава на българската народность, и IV. чужди народности, които сѫ обитавали редомъ съ българската или били часть отъ българската държава. Както поменахме и по-горѣ, *вториятъ отдѣлъ* можеше да бѫде: социаленъ съставъ на населението. Слѣдъ като разгледа връзката между етнографическия съставъ на населението съ социалния, той можеше да се спре върху класоветѣ въ срѣдневѣковна България: 1) боляри; 2) духовенство; 3) граждани; 4) селяни — свободни и зависими.[1])

[1]) Ние посочваме тукъ избрания отъ Владимирски — Будановъ, професоръ на Киевския университетъ планъ, по който той е работилъ своя „Обзоръ исторіи русскаго права". Кіевъ, 1900. стр. 667. Впрочемъ тоя планъ почти така е вече приетъ и отъ другитѣ руски учени и професори при тѣхнитѣ издирвания, съ нѣкои малки отклонения въ терминологията. Така, напр., професоръ Леонтовичъ намѣсто „етнографически съставъ на населението" пише: „племенно-националенъ съставъ"; намѣсто „социаленъ съставъ" употрѣбява думитѣ: „обществени класове и съсловия", подъ което понятие

Ние не държимъ, че бѣше именно тоя най-добриятъ редъ за едно учено изложение. Съвсѣмъ не. Но посочваме това изложение, като найблизко до материята, която засѣга авторътъ и сме увѣрени, че то, изложението му, щѣше само да спечели, и твърдѣ много, ако бѣше се поставило въ по-правилни рамки. Сигурно при единъ подобенъ редъ нашиятъ авторъ не щѣше да направи казаната грѣшка да разправя толкозъ на дълго и широко за произхода на „гагаузитѣ“, а да пропусне да говори за евреитѣ, ерменцитѣ, и ако щете, циганитѣ, отъ които всѣка една народность е имала значение за българската държава въ срѣднитѣ вѣкове. А въ всѣки случай тѣзи народности сж влазяли въ срѣдата на българското население въ срѣднитѣ вѣкове, сжжителствували си съ него.[1])

Планътъ за едно научно творение е толкозъ важенъ колкото за една обикновена постройка. Колкото се касае до метода, наистина у г. Занетова той изглежда да е историко-сравнителенъ, защото съпоставя на всѣкадѣ почти срѣдновѣковнитѣ български наредби съ римскитѣ, византийскитѣ, сръбскитѣ и пр. За жалость, той не е прокаралъ тоя методъ съ изискваната ясность и *твърдѣ рѣдко ние срѣщаме изводитѣ, заключенията, положенията на автора.* Вие четете маса приведени данни и съпоставления, да кажемъ за българскитѣ племена, за българската община и нийдѣ не виждате едно мнѣние у автора, едно заключение, отъ което да се види, какъ гледа той на еволюцията, на развитието на българската селска община; сжщо така вие не виждате ясно заключенията на автора за българскитѣ парици, отроци и други зависими селяни.

На отсжтствието на планъ и система ние отдаваме незасѣгането отъ автора поне повърхно веществената и духовна култура на срѣдновѣковнитѣ българи, когато той намѣрва възможность да подмѣся въ своя етюдъ „данъцитѣ“ и „войницитѣ“. Отдѣлътъ за войницитѣ, както и тоя за данъцитѣ, като се придържаме по-строго въ границитѣ на материята, която г. Занетовъ е избралъ за своя теза, нѣмаше си тукъ мѣстото. Тия нѣща сж въ областьта на „управлението“, а не „населението“.

## V.

Г-нъ Занетовъ не ни дава въ повечето мѣста възможность да схванемъ ясно положенията, които защищава. Увлѣченъ отъ богатството на фактическитѣ данни, лѣтописни свѣдения и чужди мнѣния, той ги привежда съ голѣма ревность и щедрость. Това само по себе си не е никакъ недостатъкъ на единъ наученъ трудъ. Напротивъ сравнителното изучване на казаното и писаното вече по единъ прѣдметъ, историкосъпоставителното отнасяне на набралитѣ се у другиго материали, всичко това говори за едно прилежно и добросъвѣстно отнасяне къмъ прѣдмета.

---

подвежда: а) дворянство; б) градски жители; в) свободни селяни, несвободни, парици и крѣпостни; г) духовенство; д) инородци. Въ тоя послѣдния подотдѣлъ професоръ Леонтовичъ подвежда многобройнитѣ разни неславянски народности, които населяватъ пространна Русия.

[1]) За евреитѣ и циганитѣ не е пропусналъ да говори и Иречекъ въ краткия очеркъ: „Старо-българскиятъ държавенъ и културенъ животъ“, който съставя глава XXV отъ неговата „История на българитѣ“. Вж. Ист. болгар., стр. 492.

Но, съ това е направена само първата, макаръ и доста мжчна, стжпка; необходима слѣдъ това бѣше и втората, необходима бѣше заключителната дума на автора. А тази именно заключителна дума липсва у него въ голѣма часть отъ неговитѣ отдѣли.

Ние бѣхме желали при едно научно съчинение да виждаме винаги ясно изложени масата фактически данни и още по-ясно теглени изводитѣ на изучвача. Г-нъ Занетовъ е цитувалъ въ труда на двайсетина мѣста едно съчинение на *М. Дриновъ:* „Заселеніе Балканскаго полуострова славянами" (М. 1873 г.). Той е видѣлъ, какъ стариятъ нашъ историкъ авторъ на тоя трудъ въ края на всѣка почти глава се повръща и изказва въ съкратено прѣди изложеното, чуждитѣ мнѣния и ясното свое заключение по разгледванитѣ контроверзирани въпроси било за отколѣшностьта на славянитѣ въ полустрова (глава първа), било за врѣмето на появяването имъ (глава втора), било най-послѣ за окончателното настаняване на славянитѣ и захващане отъ тѣхъ полуострова (глава четвърта).

У г. Занетова почти всѣка глава се свършва съ нѣщо, което нѣма комахай нищо общо съ изложеното въ тая глава. За да не бждемъ голословни и тукъ да приведемъ примѣри. Първа глава е „исторически прѣгледъ" на старитѣ жители въ п-ва, за славянското заселване и за основанието на българската държава и нейното по-нататъшно развитие. Бихте естествено очаквали да чуете, ако не едно съкратено повторение— заключенията на автора, поне за „края на България" въ срѣднитѣ вѣкове— не, вие четете едно неясно изложение за ширенето на Сърбия и за сръбско-българската граница въ най-силния разцвѣтъ на сръбската „държава". Втората глава „за българската народность" се завършва съ „гагаузитѣ". Третята глава за „източницитѣ на юридическото положение на населението" още единъ пжть се свършва съ Душановитѣ побѣди въ Македония. Четвъртата глава „славяно-българскитѣ племена", която смѣло можеше да бжде внесена въ втората глава и обработена въ всѣки случай наедно съ нея, авторътъ излага своитѣ гадания, като кои може да бждатъ истинскитѣ потомци на старитѣ българи-туранци и ги намѣрва пакъ у гагаузитѣ (109 стр.), у тузлучанитѣ, у дели-орманскитѣ турци и герловци, (пакъ тамъ). Петата глава е — „славяно-българската община", като обществена и административна единица, разширена до разгледване на семейнитѣ задруги, но не изучена и неуяснена догматически. Тази глава се свършва съ разправяне „епикитѣ на атинския окржгъ". Авторътъ не е поне свързалъ дългата си цитата съ прѣдишното изложение и тукъ пакъ не прави нѣкои ясни изводи.

---

Тѣзи методически недостатъци, повтаряме, врѣдятъ твърдѣ много на автора, за да се изкаже ясно и правилно по цѣлъ редъ положения, които засѣга книгата му. Но да оставимъ на страна първата чисто историческа часть и да минемъ на юридическо — държавната часть на неговитѣ скици.

При разглелване източницитѣ на юридическото положение на срѣдновѣковното българско население г. Занетовъ се спира и върху „Законъ

Соудный Людьмъ." Тоя законъ, както се знае, е par excellence български, домашенъ юридически паметникъ. Г-нъ З. поменава за двѣтѣ му редакции: кратка и обширна и приведжда мнѣнието на проф. Василевски, че пространната редакция е по-стара отъ кратката (стр. 85).[1]) Авторътъ при това поддържа мисъльта, че „открай врѣме българското население, макаръ и подъ чужда власть, се е ползувало отъ свои национални институти и правни норми, които сѫ били познати и узаконени отъ тия чужди владѣтели (думата е за византийскитѣ императори). Съ други думи, въ законитѣ на тия чужди държави, които сѫ владѣяли надъ българския народъ, твърдѣ често ние виждаме явни български юридически норми", стр. 83).[2]) За доказателство на това г. Занетовъ напомня реформаторската законодателна дѣятелность на „Лъва III, при когото били обнародвани два кодекса: Селски уставъ и Граждански кодексъ или Еклога". Тѣзи законодателни паметници съдържали много славянско заето право. Колкото за „З. С. Л." и граждански законъ или еклогата, заключението на г. Занетова е слѣдното: „отъ всичко казано до тукъ заключаваме, че *„Законъ Соудный Людьмъ" е прѣводъ на еклогата на славянски скоро слѣдъ издаванието ѝ* на гръцки езикъ, за практическитѣ нужди, както на славянитѣ отъ българската държава, тъй и на ония отъ непосрѣдственнитѣ власти на Византия." Тукъ струва да се поспремъ и да посочимъ на нѣколко значителни грѣшки у г-на Занетова. Найнапрѣдъ той нарича *гражданския кодексъ Еклога*, а именно: пише „граждански кодексъ или еклога" като, че двѣтѣ названия сѫ на единъ законодателенъ паметникъ, който въ добавъкъ ималъ за авторъ Лъва III. Прѣди всичко трѣбва да се поправи, първо, че Лъвъ III Исавряининъ не е авторътъ на *Градски* или *Граждански законъ*, и, второ, че Граждански законъ не само не е Еклогата, ами е нѣщо замислено, заченато и свършено съ цѣль да обори духа и буквата на Еклогата. Еклогата наистина е плодъ на смѣлото реформаторство на Лъва Исаврянина и сина му Константина;[3]) въ нея се повдига положението на челядьта, подобрява се положението на жената, отмѣнява се конкубината, стѣсняватъ се случаитѣ на развода, но се дозволява бракъ между разни изповѣдания. Важни измѣнения ставатъ и по наслѣдственото право: слѣдъ смъртьта

---

[1]) Тоя въпросъ за двѣтѣ редакции на „З. С. Людьмъ" е много важенъ и недостатъчно разработенъ юри въ руската литература. По него г. Г. Т. Данаиловъ изказа едно мнѣние противно на това, което е поддържалъ професорътѣ по каноническою право пок. Павловъ. Г-нъ Данаиловъ се домогва, че кратката редакция е по-старата, а пъкъ по-обширната е нѣщо като послѣдуеще развитие съ разни прибавки къмъ кратката. Ние се усъмнихме въ това твърдение на г. Данаилова и не го приехме главно за това, че не съдържаше достатъчно научно обоснование. Глед. нашата критическа бѣлѣжка за „Единъ паметникъ на старото българско право". Псп. LXII.

[2]) Може да се счете за една заслуга на г. Занетова, дѣто на нѣколко мѣста изтъква тъзи констатирана отъ Василевски, Успѣнски и др. безспорна истина.

[3]) Заглавието на Еклогата е: „Избраніе законовъ вкратцѣ, учиненное Львомъ и Константиномъ, мудрыми и благочестивими царями, изъ инстиnуцій, дигесть, кодекса и новыхъ постановленія великаго Юстиниана съ исправленіемъ въ смислѣ большаго человѣколюбія." — Въ нашата Кормчая Еклогата носи заглавие: „Леона царя Премудраго и Константина вѣрною царю главизны, о совѣщаніи обрученія, и о брацѣхъ и о иныхъ различнихъ винахъ." — Цитираме по Кормчаята, която имаме — Екатерининското издание —, стр. рѳа, глава мв.

на мѫжа всички права върху имота и дѣцата му минаватъ на останалата жива жена; родителитѣ наслѣдватъ прѣди сребърнитѣ роднини. Въ наказанията наистина пакъ има много членовредителни; обаче смъртното наказание на много мѣста се замѣнява съ други тѣлесни наказания. Това сѫ тѣ основоположенията на Еклогата, при създаването на която наистина има упражнено силно влияние отъ страна на славянския бить, неговитѣ наредби и обичаи. Единъ такъвъ изслѣдователь на византийската и славянска древности въ тѣхнитѣ прилики и разлики, като Василевски, е констатиралъ това нееднократно. Той държи, че началата на Еклогата сѫ начала на славянското обичайно право.[1])

Съвсѣмъ друга е насоката на Законъ граждански или „Законъ градски,“ който г. Занетовъ нарича „или Еклогата.“ Прѣди всичко той е произведение на друга епоха и други лица; неговъ авторъ е Василий Македонянинъ, продължатель и най-силенъ изразитель на реакцията противъ реформаторското законодателство на Исаврянитѣ. Неговътъ законодателенъ паметникъ носи освѣнъ названието „Законъ граждански“ и друго едно „Прохиронъ,“ което ще каже наръчникъ.[2]) Съ него се прави стѫпка назадъ къмъ Юстиниановото законодателство; само въ областьта на углав. право той повтаря Еклогата[3]) и върви по пѫтя на реформаторството. Този наръчникъ[4]) дѣйствувалъ до падането на източната империя; а пъкъ Еклогата, при все че формално бѣ отмѣнена, продължаваше да бѫде въ сила и слѣдъ издаването на Прохирона. Нашата Кормчая книга (номоканонътъ) съдържа и едната, и другата. Тѣ сѫ били введени въ Кормчаята ни още при първия й славянски прѣводъ.

Отъ казаното до тукъ излазя, че г. Занетовъ прави една значителна грѣшка, като не различава Гражданския законъ „Прохиронъ“ отъ Еклогата и като прави авторъ на единия и другия законодателенъ актъ едно и също лице, когато Прохиронътъ е работенъ 130 години слѣдъ Еклогата.

Още по-едра грѣшка е друго заключение на г. Занетова: „че Законъ Соудный Людьмъ е прѣводъ отъ еклогата на славянски скоро слѣдъ издаването й на гръцки езикъ“ за нуждитѣ на славянитѣ въ византийскитѣ владѣния и българската държава. „Законъ Соудный Людьмъ“ не е прѣводъ. Ако наистина той бѣше прѣводъ на Еклогата, той щѣше да загуби характера си на български законодателенъ, дори правенъ паметникъ, какъвто му придаватъ всички познавачи на старото славянско и византийско право, като Баронъ Резенкампфъ, професоръ Павловъ, сева-

---

[1]) Статия: „Законодательство иконоборцевъ“ въ Ж. М. Н. П. книга 199 отъ 1878 г. стр. 262—296. — Ср. Успенски. Древнѣйшій памятникъ славянскаго права. Статия въ Юрид. Вѣстникъ отъ 1886 г. мѣс. априлъ.

[2]) Въ Кормчаята, втора часть, тоя законъ е нареченъ: Законъ градски, но обикновено е познатъ подъ името Прохиронъ. Пълното заглавие на тоя законъ въ печатната Кормчая гласи: „Закона Градскаго главы, различни въ четыредесятихъ гранехъ: отъ нихъ же двадесять осмая грань о поставленіи епископъ и презвитеръ, стр.“ ли—ве. глава мн.

[3]) *В. Сергѣевичъ.* Лекціи и изслѣдованія по древней исторіи русскаго права (Спб., 2-о изд. 1899 год., стр. 480). Вж. стр. 34.

[4]) Г-нъ Занетовъ говори за тоя прохиронъ въ бѣлѣжката подъ черта на 80-та страница; но той сѣкашъ не подозира, че Прохиронътъ е Гражданскиятъ законъ и че той не може да бѫде Еклогата.

торъ Ромуалдъ Хубе, Валтазаръ Богишичъ, професоръ Василевски и др. Еклогата си е еклога и тя си е прѣведена и се е появила може би съврѣменно съ Законъ Соудный Людьмъ; но Еклогата не е „З. С. Л.“ и обратно. Подобно нѣщо никой не го е казвалъ и не може да го казва, защото би било голѣма смѣлость да се твърди подобно, очевидно невѣрно нѣщо. Подобно утвърждение не се привежда и въ мнѣнията на разни автори, които г. Занетовъ привежда, и слѣдъ които той казва: *„отъ всичко казано до тукъ ние заключаваме, че „З. С. Л.“ е прѣводъ на славянски.“* Отъ „всичко казано до тукъ“ съвсѣмъ не се вижда заключението на г. З. на 80 стр., който другадѣ и самъ дори (на 85 стр.) е по-правъ, като казва, че „другия прѣводъ на Еклогата е съ нѣкои измѣнения“ (85 стр.). Между това безспоренъ фактъ е, че „Законъ Соудный Людьмъ“ е чисто българска юридическа работа, въ основа на която наистина лежи *Еклогата*. Отъ нея 10 глави сѫ заети почти буквално, но останалитѣ 22 глави отъ кратката редакция и 57 отъ обширната сѫ заети съ важни измѣнения отъ Еклогата и други византийски законодателни паметници. Вземено е било отъ Еклогата, само което е понасяло и отговаряло на мѣстнитѣ условия на българското общество, като сѫ правени въ статиитѣ необходими видоизмѣнения: намѣсто византийскитѣ членоврѣдителни наказания сѫ наредени парични глоби. Въ пространната редакция повечето 45 статии сѫ заети отъ Моисеевитѣ закони.[1])

Независимо отъ това г. Занетовъ безъ никакви данни, безъ никакви доказателства „заключава“, че „З. С. Л.“ билъ прѣведенъ отъ Еклогата *скоро слѣдъ издаването ѝ*, и то за да се удовлетворятъ както нуждитѣ на славянството подъ Византия, така и тия на живѣещитѣ въ българската държава. Той не ни обяснява наистина, що разбира съ думата „скоро“, въ всѣки случай това означава слѣдъ 5—10 години, нека слѣдъ четвъртъ вѣкъ най-много отъ издаването на Еклогата. Левъ III Исавриянинъ е царувалъ отъ 717 до 741 год. Еклогата се смѣта да е издадена на свѣтъ около 740 год. Ще каже „прѣводътъ ѝ на български“ т. е „З. С. Л.“ трѣбва да е отъ 750—765 год. за да бѫде „скоро слѣдъ издаването ѝ“. Ще каже „Зак. Суд. Людьмъ“ споредъ г. З. е прѣведенъ на български или славянски во врѣмето на нѣкого отъ по-раннитѣ дори прѣди Крума царували „хакани“, въ врѣмето напр. на Телеца, Сабина, или Телерика. Между това, всѣки знае, че тогава не сѫществуваше нито славянобългарска книга, нито славяно-българско азбуки. Да не би г. Занетовъ да мисли, че тоя законъ е билъ прѣдаденъ на славяно-български съ ония „рѣзки и черти“, за които ни разправя славниятъ нашъ лѣтописецъ Черноризецъ Храбръ! Заключението на г. Занетова, че Еклогата[2]) била

---

[1]) Професоръ Ѳ. Зигелъ, Лекціи: Исторіи славянскихъ законодательствъ. I курсъ. 1893—1894 год. Варшава. Вж. на стр. 179—180.—Моисеевитѣ закони сѫ включени въ Кормчаята може и изцѣло и тѣ занимаватъ мѕ глава, а носятъ слѣдния пъленъ насловъ: „**Избраніе отъ Закона Богомъ данаго ізраильтяномъ чрезъ Моисея глава н. листъ ѕг**“.

[2]) Г-нъ Занетовъ пише Ecloga и Nomos Gueorguicos, т. е. пише съ латински слова грѣцки думи, защото отъ послѣднитѣ нѣмало въ печатницата. Това е една неумѣстна и съ нищо неоправдана маниера. Българското, въобще славянското азбуки е най-пригодното, за да изобрази и прѣдстави най-мѫчнитѣ звукове и думи отъ който и да било езикъ. Защо тогава да прибѣгваме къмъ най-неудобната за тази цѣль латиница? По този случай спомняме си нѣкои руски прѣводачи, които като прѣвеждатъ отъ

прѣведена на български въ видъ на „З. С. Л." скоро слѣдъ издаването на самата Еклога е едно едро недоразумѣние. То се указва първи пѫть отъ него, тъй като никому не бѣ до сега идвало на умъ сериозно да отива и да дири славянско-българско законодателство по-ранно *писано* отъ изнамѣрването на кирилицата или глаголицата. Непонятно е слѣдъ това опорството, съ което г. Занетовъ се държи о своето мнѣние, като въ бѣлѣжка подъ черта на 86 стр. казва: „Въ най-послѣдно врѣме г. Данаиловъ написа едно изслѣдване на „З. С. Л.", въ което поддържа, че този законъ е продуктъ на българското законодателство и пр.... „Досегашнитѣ изследователи (кои?), както се види отъ нашия текстъ сѫ на противно мнѣние, а пъкъ прѣдставенитѣ отъ г. Данаилова доказателства не сѫ толкова силни, за да оборятъ установеното мнѣние". Много смѣло и въ добавъкъ много ненаучно! Г-нъ Занетовъ не привежда нито кои изслѣдователи мислятъ като него, нито кое е установеното мнѣние — въ всѣки случай то не може да е онова, което той поддържа, — нито най-сетнѣ привежда данни, за да се видятъ „не силнитѣ" доказателства на г. Данаилова за българския произходъ на „Зак. Суд. Людьмъ". Като е тъй, г. З. нѣмаше право да се отнася така прѣнебрѣжително къмъ едно научно изказано и научно подкрѣпено мнѣние, което въ добавъкъ е, за сега поне, именно и установеното.

---

Подобни невѣрности и несъотвѣтни съ прѣдишното изложение заключения се срѣщатъ и въ четвърта глава. Тая глава носи насловъ: „славяно-българскитѣ племена". Понеже тя е вече втора по редъ въ тази часть на книгата, която се отнася до „юридическото положение на населението", всѣки сигурно чака да чете въ нея, какъвъ е билъ домашниятъ битъ и общественъ строй на тѣзи племена тогава, въ срѣднитѣ вѣкове, разбира се, какви сѫ били племеннитѣ религия, съотношения и пр. Вмѣсто това ние четемъ прѣдълги, наистина интересни, разсѫждения върху разпрѣдѣлението на българската народна маса по нарѣчия, носия, бради. Само половинъ страничка, и то като случайно, е посветена върху „първобитното устройство на старитѣ българи-туранци". Авторътъ се е увлѣкълъ и тукъ до толкова отъ своитѣ издирвания на туранско-българскитѣ остатъци, слѣди и прѣживѣлки въ живитѣ сега на Балканския полуостровъ племена и народи и се спира най-много върху челата, челюститѣ, коситѣ, очитѣ и носоветѣ имъ, че би помислилъ нѣкой, какво той се стреми да ни даде една хубава антропологическа студия! На такова само увлѣчение може да се отдаде твърдението тукъ (на стр. 110) че *„най-много българо-турански типове се срѣщатъ у насъ между тъй нареченитѣ стамболовисти"*.

На 95 страница авторътъ пише: „По-рано ние изказахме мнѣние, че най-старитѣ жители на полуострова сѫ българитѣ отъ южното (рупското) и отъ сѣверо-западното (шопското) нарѣчие;[1]) тѣ сѫ били тукъ отъ

---

френски нѣщо за България техническитѣ изрази или думи ги оставатъ съ френски букви. Отъ това излазя нѣщо доста смѣшно дори карикатурно, когато се чете Tcherna Djamia, Biela Rieca, Narodno Sobranie, Chopi (шопи) и пр. и пр.

[1]) Сѫщото наистина се подържа и на 12 страница.

прѣди V-то столѣтие *ако не отъ врѣмето прѣди Христа*“. Ние четохме внимателно и дирихме още по-внимателно да намѣримъ, на кое мѣсто се изказва подобно мнѣние и съ какво се то обосновава. Цѣлата първа глава, която е писана прѣимуществено по Дринова, обяснява, кога и какъ е станало заселването на Б. п-въ съ славяни. Собствено „българитѣ-туранци се явяватъ на сѣверъ отъ Дунава, въ Дакия (едни) въ началото на VI в, а не и по-рано. (стр. 20)“. Колкото за самитѣ славяни г. З. пригръща възгледа на Дринова, който излага на дълго и широко, а именно, че славянитѣ се появили най-напрѣдъ въ втория вѣкъ и мирно се прѣселвали до петия в.; по-късно до седмия се върши завоевателниятъ периодъ на тѣхното заселване (стр. 11 и 12).

Наистина на 14 стр. г. З. обяснява, че имало „редъ учени историци, които поддържатъ, че самитѣ тракийци или траки сж славяни, и слѣдователно славяно-българи“. . . Но откакъ цитира нѣкои граматически данни, той прибавя на сжщото мѣсто: „всички тия словопроизводства не сж толкова ясни, допущатъ и други обяснения и, най-сетнѣ, не издържватъ критика. По-явни слѣди отъ славянско население на II-ва се срѣщатъ въ римско врѣме до V в.“. Като разсжждава, че въпросътъ за славизма на тракийцитѣ (привърженикъ на който е и Раковски) ще прѣдизвика още много учени трактати, г. Занетовъ на 95 стр. прави само едно прѣдположение: „може би, казва той, историческата наука ще ни докаже, че тия славяно-български племена иматъ по-тѣсна свързка съ обитателитѣ на тѣхнитѣ земи отъ врѣмето прѣди Христа“.

Това е обаче едно прѣдположение, което г. Занетовъ прави безъ да има никакви основания, безъ да го мотивира съ какви и да било доказателства, макаръ и безъ да се стѣснява. Види се това прѣдположение се усилва още повече на 95 страница. Ние не бихме посочили и на това противорѣчие на г. З., ако той наистина бѣше се занималъ съ въпроса за славизма на старитѣ тракийци, ако бѣше изтъкналъ по-обширно доказателствата на привърженицитѣ на тая школа и самъ би подкрѣпилъ тая историческа хипотеза съ свои съображения. А сега излазя, че „ако тия словопроизводства и да не издържатъ критика“, може единъ день пакъ тѣ сами да я издържатъ. На простъ езикъ това значи: сега това е праздна и несериозна работа, но единъ день инакъ ще бжде...

Науката не може да спечели много нѣщо отъ *подобни* прѣдположения. Тя прави наистина постоянно научни хипотези, които слѣдъ обширни издирвания ставатъ истини. Само съ загатвания пуснати на срѣдата и неподложени на по-нататъшни издирвания, съпоставления, сравнения, анализи и подкрѣпления, не се идва освѣнъ пакъ до загатвания, ако не до друго още по-недостолѣпно за науката нѣщо. Ние не разбираме, защо е дотрѣбвало на г. Занетова да пуска въ ходъ такива гатанки: „най-много българо-турански типове се срѣщатъ между тъй нареченитѣ стамбуловисти“. Сериозно ли е казано това или на шега? Ако е сериозно, какви изслѣдвания е правилъ г. З. и защо не подкрѣпи съ тѣхъ своето твърдение? Сжщо така защо му е било да засѣга въ

единъ наученъ трудъ отъ чисто историко-юридически характеръ произхода и кръвьта на българския князъ.[1])

Колкото за твърдѣ смѣлата загадка и нѣколкократното поменаване на автора (въ четвърта глава той се спира по особно за това), че потомцитѣ на старитѣ българи туранци се нахождатъ и до сега въ турското население въ Герлово, Дели Орманъ, Тузлука и пр., сѫщо не ѝ придаваме голѣмо научно значение. Ще чакаме да ни се приведатъ данни, които да оборятъ свѣденията и съобщенията на такива изслѣдователи за турското и българско население като Иречекъ (било въ неговото Княжество България, българ. прѣводъ. I. 57—59, било въ статията му Ethnographische Veränderungen in Bulgarien въ Ung. Revue. 1890. 170—192 стр. българ. прѣводъ въ Мсб. X. 501). Споредъ тѣзи свѣдения и герловци и дели-орманци, че и тузлучени сѫ турчени все слѣдъ завоеването отъ турцитѣ: Герловско главно въ XVII ст. „По-напрѣдъ, казва г. Милетичъ въ новата си студия: *Старо-българското население въ Сѣвероизточна България,* ще да сѫ били потурчени именно по-западнитѣ прибалкански мѣстности, тъй нареченията Тозлукъ, и, най-подирѣ, до кѫдѣ половината на XVIII в., селата въ герловското поле, както и селата по източна Стара планина въ долното течение на Камчията.[2]) Това потурчване е било прѣдшествувано отъ едно заселване на анадолци турци, ускоривше принудителната промѣна на вѣра и езикъ.[3]) Непотурченитѣ българи се заселили въ Балкана и на югъ отъ него.“[4])

---

Петата глава „за славяно-българската община“ вече ни дава онова, което нетърпеливо очакваме и отъ четвъртата: тукъ вече се говори за обществения строй на старитѣ славяно-българи. Племената имали всѣко по единъ прѣдставитель, „който се нарича у византийскитѣ писатели réga“ (стр. 117). Напр. гръцкото житие на св. Димитрия говори за réga на рихниннитѣ — Перевундъ, а сѫщо и за други славянски regai. Въ българската редакция на сѫщото житие се говори за славянскитѣ князе, които сѫ обсаждали Солунъ.[5]) Така както прѣдава г. Занетовъ съобще-

[1]) На 66 стр. подъ черта г. Занетовъ пише буквално: „сѫщо много българи-туранци е погълнала маджарската националность; типове съ черна коса и малки очи се срѣщатъ въ изобилие между маджаритѣ и въ Трансилвания. Негово Царско Височество князъ Фердинандъ, който до нѣйдѣ е отъ маджарско произхождение, нѣма ли въ жилитѣ си българо-туранска кръвь?“

[2]) *Д-ръ Л. Милетичъ.* Старото българско население въ Сѣверо-Източна България. Издава Българ. Книжов. Дружество въ София отъ фонда „Напрѣдъкъ“. София, 1902. (Брой 1 отъ „Българска библиотека“). Глед. на стр. 7. 10.

[3]) *Д-ръ Л. Милетичъ.* о. с., стр. 10.

[4]) *Иречекъ.* Княжество България, българ. прѣводъ, 59. — Д-ръ Л. Милетичъ, о. с. 10 и слѣд. Цѣнното изслѣдване на г. Милетича дава цѣлъ редъ данни и лични наблюдения, които подкрѣпятъ положението, че потурчването на тѣзи мѣста е явление отъ епохата слѣдъ завоеването на България отъ турцитѣ.

[5]) Réga, régai у г. Занетовъ съ латински букви, както е писано излазя доста странно; то е ῥῆγα отъ ῥῆξ и по-добрѣ бѣше да се пише на български *рига.* Въ източника е: τους τῶν ῾Ρηγχίνων ρηγὰς τὸυ νομα Περβουνδου. Tougard, De l'Histoire profane, p. 166.

нието си е невѣрно: въ грьцкото житие не е обобщено понятието на ῥῆγα, а се говори само за Первунда; сжщо така въ българското житие на св. Димитра се говори не за славянски князове, а за *славянски князь*, който е обсаждалъ Солунъ[1]). Това посочваме само за да се види неправилното ползуване на автора отъ източницитѣ. Въ дѣйствителность обаче има цѣлъ редъ други данни, неприведени отъ г-на Занетова и отъ които се потвърдява напълно неговото положение. Отъ туй слѣдва, че авторътъ не подкрѣпява достатъчно и ония положения, които сж явни и доказани, за които нѣма осждия отъ „доказателственни срѣдства". Ако е недостатъкъ да се вадятъ повече или по-малко положителни заключения отъ прѣдположения и гатанки, или тѣзи послѣднитѣ да се възвеждатъ въ научни положения, не по-малко е недостатъкъ при наличностьта на цѣлъ редъ доказателства да се не привеждатъ или посочватъ тѣ за да стане ясно, безпорно защищаваното положение.

Безспорно е, че въ старо врѣме на чело на племената е имало жупани, воеводи, князе. Това се потвърдява и отъ цитуванитѣ по-послѣ данни отъ автора. Но той заплита и затъмнява доста въпроса съ привеждането цѣлъ редъ цитати, безъ да изкаже ясно положението, което самъ защищава. Таквозъ заплитане се вижда да става съ думата κόμης, *кометъ*, *комитопула*. Първоначално византийцитѣ наричали славянскитѣ жупани *рига* и *архонтъ*. Но по-послѣ когато се подчинили тия жупани на византийцитѣ, взели да ги наричатъ „comes," което означавало управитель на една административна единица, — жупа, който управитель въ сжщото врѣме билъ и комендантъ на дружината, що се образувала отъ жупата, За доказателство обаче на това г. З. привежда данни, които изтъкватъ друго значение за думата *comes, комитъ, къметища* на Еклогата и къметъ или кметъ, запазено и до сега. Той прибавя и думитѣ на г. В. Златарски: „не подлежи на никакво съмнѣние, че той (комитъ) е билъ най-високиятъ прѣдставитель на мѣстното население и е защищавалъ интереситѣ на извѣстна община прѣдъ прѣдставителя на централната власть — намѣстникъ на българския царь. Той се е ползувалъ съ твърдѣ голѣмо влияние и значението му въ страната е достигало нѣкога такава мощь, щото се е рѣшавалъ да противодѣйствува на централната власть, както това направили Шишманъ и неговитѣ синове."[2])

Излазя прочее ето що: 1) имало е жупани и князе, които взели да бждатъ наричани по-късно comes, комити; и 2) тѣзи комити не били жупани и назначени управители, а народни избранници и влиятелни прѣдставители при тѣхъ.

Обясненията, които продължава да дава г. З. за князоветѣ въ Сърбия и Западна България (по Ненадовичъ и М. Мариновъ) никакъ не уясняватъ еволюцията, постжпателното развитие, по силата на което той държи, че жупанътъ станалъ комисъ, комитъ, и комитътъ билъ народенъ прѣдставитель при жупана. Ако дори ние криво разбираме автора, и въ такъвъ случай едва ли е наша вината.

---

[1]) И двѣтѣ тия цитати у г. З. вѣроятно сж зети отъ Дринова, но заемането си той обърналъ въ обобщение. — Ср. *Дриновъ*, Заселеніе, 150. — Псп. кн. 2. —

[2]) В. Златарски. Мсб. XV. Критика, стр. 37.

Наистина по-долу на 122—123 стр. ние пакъ се срѣщаме съ нови обяснения, които ни разправятъ, че „жупанската и княжеска власть се намира въ зависимость отъ върховната държавна власть чрѣзъ областни управители . . . Държавата се дѣлила на византийски *теми* или *хори*, *български воеводства*, въ които влазяли по една или повече *жупи* и *княжини*. Когато била една жупата, жупанътъ или князътъ е билъ и воеводата . . . У византийцитѣ воеводата се наричалъ *стратигъ*, или *дуксъ*, или *севастъ*, у българитѣ — *тарханъ*, у славяно-българитѣ — *воевода*". Всичко това прѣкрасно, но ние пакъ оставаме въ невѣдение за всички тия длъжности, за отношенията имъ, за избора или назначаването имъ. И все пакъ остава да се питаме, що е това *комитъ* и *кметъ*[1]) споредъ г. Занетовъ. Всички тѣзи въпроси оставатъ открити, въпрѣки възпроизвождането на цѣлитѣ два хрисовула за янинската митрополия и новелата отъ X вѣкъ (стр. 124—128), а сѫщо така и въпрѣки даннитѣ, които той, г. З., събира по сръбски източници. Най-послѣ, сѫщо не разясняватъ никакъ въпроса и по-сетнѣшнитѣ свѣдения за славянската община — *жупа* — *комитура* въ свързка съ земледѣлческия уставъ и съ положението на *епикитѣ*. У г. Занетова, за твърдѣ голѣма жалость, не е добрѣ смлѣнъ всичкия тоя богатъ материалъ, съ който е разполагалъ, а за това вѣроятно, той не може да ни каже и не ни казва ясно това, което навѣрно той си мисли и вѣрва, че ни го казва.

Шестата глава „за войницитѣ" не е твърдѣ свързана съ самия прѣдметъ, който си е избралъ авторътъ. Ние, не ще го разгледваме критически, а единъ пѫть поменахме съдържанието ѝ. Не можемъ само да не изтъкнемъ факта, че г. Занетовъ и тукъ зачеква единъваженъ въпросъ, макаръ и не тѣсно свързанъ съ прѣдмета му, който обаче той не разяснява. По неговото изложение не се вижда произхода на „войниклъка" отъ турско врѣме. Тоя институтъ има своята крайно любопитна история. Не стига само да се каже, че войнишкитѣ села въ турско врѣме „вѣроятно сѫ сѫществували и въ българско и византийско врѣме и водятъ началото си отъ най-старитѣ врѣмена." За да се пусне една такава енергична дума въ историята на единъ институтъ, не е достатъченъ само единъ хероизмъ: изисква се най-малко поне едно какво-годѣ усилие да се обоснове съ нѣкои данни казаното. Г-нъ Занетовъ не се е погрижилъ да ни прѣдстави никакви доказателства. Примѣрътъ на войникството въ Факия и Равна гора не ни казва нищо за произхода и сравнителното сближаване на византийско-славянското войникство съ организацията на турското. Свѣденията на г. З. за турския „войниклъкъ," споредъ турската организация, сѫ доста вѣрни.[2])

---

[1]) За значението на думата *кметъ* вижте бѣлѣжката подъ черта въ първата часть на това критическо изложение, стр. 598.

[2]) Думата *джери-баши*, която поменава г. З., че означавала началникъ на войницитѣ не е право. Войницитѣ сѫ имали *воевода* или *князь* (*войникъ* беги). Тѣ сѫ имали

Колкото за *парикитѣ*. — прѣдметъ на седма глава — ние има да кажемъ изобщо, че г. Занетовъ не е разгледалъ точно произхода, юридическото положение, категориитѣ, отличителнитѣ черти, задълженията и правата на тъй нареченитѣ зависими селяни. А за да пише по тази материя той имаше освѣнъ цитиранитѣ си литературни пособия, поменатитѣ отъ насъ трудове на Новаковича, на Зигеля, Сретковича, които не срѣщнахме посочени и въ тази часть на скицитѣ му.

„Парики" или парици ще каже хора прѣселени, заселени въ чужда земя. Въ римското владичество е имало колонатъ, който състоялъ въ това, че селското население се нахождало подъ покровителската зависимость отъ главнитѣ землевладѣлци. Колонатътъ билъ съставенъ, отъ една страна, отъ роби, на които положението било подобрено съ встѫпването имъ въ земледѣлческа работа, като добивали повече свобода и парче земя да работятъ на своя отговорность и съ извѣстни ангарийни и берийни задължения; отъ друга страна, колони ставали и нѣкои независими дребни землевладѣлци, защото по̀ имъ изнасяло да иматъ така една закрила. Парицитѣ сѫ византийско учрѣждение и нѣщо отъ категорията на колонитѣ. Въ Юстиниановото право вече се срѣща да се говори за тѣхъ като за прѣселенци. Къмъ парицитѣ-прѣселенци приравняватъ покъсно всички други зависими селяни. Въ „Василикитѣ" често се употрѣбява тая дума въ смисълъ на римски *колони*. Когато се заселили славянитѣ на полуострова, тѣ създали свободенъ класъ земледѣлци — *смики*. Това е било взето въ видъ при реформаторското исаврянско законодателство, особно въ прочутия „Νόμος γεοργήκος". Обаче въ нѣкои кѫтове на византийската империя все още останали „парици," на които броятъ расълъ постепенно дори до XIV вѣкъ.

*Парицитѣ* не сѫ били роби, защото имали граждански права, бивали свободни въ сѫдилищата, могли да иматъ свой имотъ, можали по свое желание да встѫпватъ въ бракъ, да иматъ patria potesta и manu mariti. Тѣ обаче били привързани о земята и не можали да идатъ кѫдѣто искатъ. Парицитѣ сѫ близки до меропитѣ на сръбския Душановъ законъ, въ който сѫ опрѣдѣлени правата и задълженията имъ.[1]) Г-нъ Занетовъ обаче не изчерпва въпроса, замълчава го и ни оставя въ недоумѣние. Той не разглежда положението на парицитѣ въ свързка съ това на меропитѣ; той не ни дава почти никакви освѣтления за тъй нареченитѣ *черковни парици и людие,* като се спира върху *отроцитѣ*. Между това нашитѣ източници (особно хрисовулитѣ) ни даватъ богати материали и данни за едно специално изучване, като това, което е избралъ г. З. Едва ли е правъ г. З. като смѣсва въ едно *парици* и *меропи* (стр. 157 парици или меропи). Отроцитѣ той нарича „единъ видъ роби." „Двѣ статии отъ законника на Душана, казва г. З., опрѣдѣлятъ, че отроцитѣ

---

и *чери* или *чари*-башия, а не *джери-баши* за данъцитѣ; той е билъ това, което е билъ за другитѣ раи *капзумалинътъ, бирникътъ, махалникъ* или *кабакчия*. Думата *капзумалинъ* е прѣводъ на бирникъ; а *кабакчия* сѫ се наричали бирницитѣ въ старо турско врѣме още и за това, че като били кръгли невѣжи, въ нѣкои мѣста тѣ споредъ прѣданието събирали паритѣ въ пробита съ малко дупчици *кратунка* или *тиква* (кабакъ) и така събрани ги носѣли и прѣдавали на главния капзумалинъ.

[1]) *Иречекъ*, Исторія, 518--519.

и тѣхнитѣ дѣца сѫ вѣчна собственость на господаритѣ имъ; отроцитѣ сѫ продавали безъ земя и въобще не сѫ били привързани къмъ земята, като парицитѣ и меропитѣ.“ Като привежда чл. 72 отъ Душановия Законникъ, той заключава: *ще рече отроцитѣ сѫ били лишени отъ всѣка защита по закона.*

Като не оспоряваме повечко тежкото и зависимо положение на отроцитѣ,[1]) длъжни сме веднага да забѣлѣжимъ, че не е абсолютно вѣрно твърдението на г. З., какво отроцитѣ се продавали безъ земя и въобще не били привързани къмъ земята. Това, което той привежда изъ Орѣховския хрисовулъ на Иоанна Александра, съ който се отстѫпватъ, подаряватъ на манастиря земи и села: „съ всѣмъ иде же аще сѫтъ или парици или отроци или технитаре“ не само не доказва неговото положение, напротивъ, оборва го. И ясно защо. Отроцитѣ сѫ поставени на едно съ *парици* и *технитаре*. Тѣ прочее раздѣлятъ тѣхната сѫдба. Ще рече, че българскиятъ законодатель въ извѣстни случаи не дѣли юридическото положение на отроцитѣ отъ това на *парицитѣ* дори и това на технитаритѣ (занаятчиитѣ).

Г-нъ Занетовъ не ни привежда ония Душанови двѣ статии, отъ които се виждало, че отроцитѣ се продавали безъ земя; ние ще му приведемъ двѣ съ противоположно съдържание.

Чл. 44. И отроке што имају властеле, да им су у баштину, и њих деце у баштину вечну, на отрок у прикије да се не даје никада.

Чл. 46. И отроке што сикто имају, да их имају у баштину. Тако што ће властелин простити, а или му жена, а или син, то-зи да іест свободно, а ино ништо.

Г-нъ Занетовъ самъ ще се съгласи, че тѣзи наредби на Душана казватъ съвсѣмъ друго, нежели това, което той заключава. Наистина има едно мнѣние, което почива между друго и върху Душанова законикъ, че отроцитѣ сѫ били *лично* и безъ земя привързани къмъ господаря си, но повтаряме, това мнѣние не е окончателно установенъ възгледъ въ историко-правната наука. Иречекъ казва: „Различие между *парикъ* и отрокъ не може да се установи. За значението на отрокъ още не се е съставило едногласно мнѣние.“ Даничичъ счита думата *отрокъ* изразъ общъ за всички несвободни класи. Подъ това общо название *отрокъ* той подвежда всички крѣпостни людие (меропхи, сокалници, маистори), като между друго привежда едно мѣсто изъ хрисовула на Стефана Дечански, даденъ на Деч. мънастирь (М. стр. 98). Зигелъ е още по-ясенъ. Той мисли, че думата отрокъ е антитеза на думата властелинъ — то сѫ всички зависими негосподари.[2])

Майковъ въ своята „История на сърбск. езикъ“ (стр. 249—250) счита отроцитѣ за роби; но въ своята статия „за поземелната собственость въ древня Сърбия“ той ги нарича крѣпостни хора, не толкозъ свободни,

[1]) Срећковић, II. 893 и 883 бѣл. 1. „Меропх није ништа друго, него *отрок*, који живи на краљевој, царевој баштини; тако је исто отрок и онај који живи на земљи приложеној цркви и ако се то звала метохија, а *прави је отрок* на баштини властелина, ког је свој или населио из туђе земље или заробио у рату.“ — При все това, отроци има и мънастирски.

[2]) *Иречекъ*, Исторія болгарь, стр. 520. Ср. Зигель, Законникъ, стр. 146—144.

колкото меропситѣ, макаръ и не роби, и казва, че тѣ имали своя земя. Но тъй или инакъ, а за насъ е важно да забѣлѣжимъ, че г. Занетовъ не е нито достатъчно правъ и ясенъ, нито достатъчно пъленъ въ разправията си за *отроцитѣ*. Той имаше възможность да сравни нѣкогашнитѣ *отроци* — отъ старобългарско врѣме съ *момцитѣ* отъ турското владичество въ Кюстендилско. И наистина изучванията на отрочеството въ свързка съ момщината ще ни уясни, вѣрваме, много тъмни точки въ двата института. Вж. за момцитѣ и момщината у *Иречека*, Кн. България, Ч. I. Бълг. Държава, прѣводъ на Ек. Каравелова. Пловдивъ, издание на Хр. Г. Дановъ. 1896, на стр. 227.

— ——— —

И въпросътъ за болярството, съединенъ не твърдѣ умѣстно у г. З. съ „пронинтѣ", не е напълно, нито поне достатъчно разработенъ. А той заслужаваше това и имаше доста данни както за него, така и за пронинтѣ, върху които вече има такава магистрална и обстоятелствена студия като тая на Ѳ. Успенски: „Византийская и южно-славянская пронія".

Безспоренъ е фактътъ за сѫществуването на болярство въ старото българско царство, до и слѣдъ покръщаването. Прѣди покръщаването прѣобладавало е вѣроятно побѣдителското българско болярство; послѣ славяно-българското е станало едно. Това обаче, което не виждаме да се подкрѣпя съ никакви данни, то е класовото дѣление на *бѣдни* и *богати*, за което ни говори г. З. на нѣколко мѣста (най-напрѣдъ на 23 стр. и послѣ тукъ на стр. 160). Ако наистина има данни и за боляри мали и велики, вѫтрѣшни и за вънкашни, за тархани и пр., ние не знаемъ свѣдения за такова дѣление на „бѣдни и богати", „народъ и благородни", за тоя антагонизъмъ на обществени класове, които застѫпили антагонизма на народноститѣ слѣдъ покръстването. Нека прибавимъ и това, че болярството въ българската държава не е било „капиталистическа класа", не е класа на имащи, която да се противопоставя на бѣдната, на нѣмащитѣ. Болярството е било по-вече или по-малко служеща, чиновна корпорация.[1]) Само неговиятъ първоначаленъ произходъ се крие до нѣкѫдѣ въ отличаването съ богатство или физическа сила. А и така да бѣше, както твърди, г. Занетовъ пакъ трѣбаше да развие положението си за раздѣлянето на българското население на сиромашки и богатски класи и да посочи на източницитѣ засѣгателно това свое твърдение.

Г-нъ З. не се занимава обаче твърдѣ съ старитѣ български боляри, като държавни люде около държавния глава, като негови съвѣтници, управители. Повече го интересува „богаташкото" тѣхно състояние. И за това тъй свързва тѣхното положение съ *пронията*.

И тукъ обаче нашиятъ авторъ не е нито доста пъленъ, нито доста ясенъ. *Прония* е гръцка дума и ще каже старание (προνοια), промисляне, но тя се употрѣбява въ смисълъ на *награда, даръ* — *δωρεά, κάτα λογον προνοίας*. Успенски идва до такова заключение за пронията: 1) прония,

---

[1]) *Г. Златарски.* Критическа статия въ Мсб. кн. XV. Кн. отд. 20—41 стр. *Г. Баласчевъ* Новонайдениятъ надписъ отъ врѣмето на царь Симеона. Бпр. Год. IV. кн. VII, стр. 61—78. *М. Дриновъ.* Византия и южное славянство. М. 1878. стр.

ухлѣбване на привилегирувани лица; 2) пронията има у себе си такива бѣлѣзи, които чужденцитѣ сѫ уеднаквявали съ *бенефициитѣ* и *лена*. Но пронията е награда за военни услуги, а условието ѝ е — дарениятъ трѣбва да носи военна служба. За това въ актоветѣ, съ които се дарява пронията, прѣброяватъ се заслугитѣ на *прониара*, който се нарича още стратионъ, кавалеръ. Пронията обаче не е сеньорално владѣние, не е ленъ, защото нѣма инвеститура; тя не е бащина, защото се развива на държавна почва, защото е лично и условно държание на земята; тя не е аренда, защото арендата е врѣменно експлоатиране земя съ цѣль да се ползува срѣщу плата наемательтъ. Най-послѣ не е и пълна собственость, защото прониярътъ не може да я отчуждава. Даничичъ опрѣдѣлява пронията — fundus ad usufructum datus; едно непълно, недостатъчно опрѣдѣление.

Г-нъ Занетовъ разправя произхода и историята на пронията, като тръгва отъ византийската империя, дѣто императоритѣ сѫ раздавали „държавни и общински (?) земи на видни боляри съ задължение да държатъ извѣстно число войници и да изпълняватъ нуждната за държавата военна служба“. Ние не срѣщаме обаче едно обстоятелствено изложение за еволюцията на пронията въ българското царство, която по-късно се изроди въ турскитѣ спахилъци.

---

Сравнително по-добрѣ, по-обстоятелственно и по-ясно е изложена главата (девета) за черковни и манастирски имоти. Колкото за селскитѣ стопанства (глава десета) материята е много интересна и тя заслужаваше съвсѣмъ отдѣлна и специална студия, както впрочемъ и данъцитѣ (послѣдна единадесета глава).

## VI.

Ние проточихме май множко нашитѣ критически бѣлѣжки за книгата на г. Занетова. Това обаче не трѣбва да се счита за едно прѣкаляване отъ наша страна въ смисълъ на голѣмо прѣдиряне. Подобни трудове заслужаватъ и по-голѣмъ, по-подробенъ анализъ. Нашето мнѣние е, че всѣки сериозенъ трудъ у насъ ще почне да отговаря още по-вече на назначението си, ако той не се игнорува, а напротивъ ако обърне заслуженото внимание.

Научната и сериозна критика не се прави, само за да посочи на добритѣ и лошитѣ страни на едно произведение. Тя е обязана да изтъкне и обоснове своитѣ несъгласни съ критикувания трудъ възгледи. Ето защо, ние прѣди всичко се впуснахме въ единъ обстоятелственъ рефератъ на съдържанието книгата на г. Занетова. По тоя начинъ гледахме да дадемъ по възможность едно ясно понятие за главнитѣ точки, върху които почива фактическата, материалната страна на авторова трудъ. Въ това отношение ние забѣлѣжихме, че авторътъ се е старалъ да намѣри колкото се може повече извори и пособия за своитѣ скици. Той е прѣпълнилъ и двѣтѣ части на труда си не само съ сѫщественитѣ положения и данни, не само съ нѣкои доказателства, но и съ маса подробности.

Слѣдъ това ние бѣхме длъжни да се спремъ върху литературнитѣ срѣдства и пособия, съ които е разполагалъ г. Занетовъ при написване своитѣ историко-юридически скици. Ние видѣхме, че той използувалъ твърдѣ много и доста важни трактати и съчинения, които засѣгатъ наговата широка теза „българското население и юридическото му положение въ срѣднитѣ вѣкове“. Наистина той е прибѣгналъ до литература руска, като е ималъ толкова драгоцѣнната помощь у г. г. Дриновъ и Флорински и Иречковата „Исторія болгаръ“, за първата часть на труда си, а за другата — юридическа — като е прибѣгналъ до капиталнитѣ научни изслѣдвания на Успенски, Василевски и др.

Ние посочихме нѣкои и други литературни пособия, пропуснати отъ автора. И тукъ обаче, както и на мѣстото му, длъжни сме да повторимъ, че съ непосочването и неизползуването и на посоченитѣ отъ насъ книги г. З. не е виноватъ. Новостьта на тезата и оскѫдията на книжовни срѣдства у насъ извиняватъ неговото ограничаване съ направеното.

Като достоинство, и голѣмо, на автора ние намѣрваме най-напрѣдъ неговата рѣшимость да се залови за единъ тежъкъ наученъ трудъ въ това врѣме, когато у насъ такива не намѣрватъ нито издатели; послѣ, г. З. е направилъ много, за да надвие мѫчнотиитѣ въ своя трудъ. Но той не е можалъ да бѫде на всѣкѫдѣ сполучливъ, и ние си позволихме да изтъкнемъ нѣкои отъ забѣлѣженитѣ недостатъци на труда му. Ако се съкратѣхме, можехме още веднажъ да кажемъ, че тѣзи недостатъци сѫ слѣднитѣ: а) отсѫтствието на една научна система и издържанъ планъ въ изложението на труда; б) увличане въ много дребулии, съвършено излишни и които правятъ да се губи много отъ интереснитѣ главни нѣща и положения; в) недостатъчно запознаване съ нѣкои стари законодателни паметници (Законъ Соудный Людьмъ, Еклогата, Законъ градски и пр.); г) увличане въ загадъчни, ненаучни прѣдположения (стамбуловиститѣ имали най-много типове туранци); и, най-послѣ, д) мъглявость въ изложението, види се, поради недостатъчно смилане на нѣкои контроверзирани въпроси.

Ние разгледахме тѣзи недостатъци обстоятелствено и ги посочихме, за да може да се провѣрятъ отъ всѣкиго, който би се заловилъ по нужда или отъ любознателность да се запознае съ избраната отъ г. Занетова тема изъ областьта на историята на българското държавно право. Свършваме съ пълна надежда, че сериозниятъ опитъ на г. Занетова, безъ озъртъ къмъ твърдѣ понятнитѣ нѣкои слаби мѣста въ него, не ще се ограничи и спре съ това издание и че неговиятъ трудъ ще извика нови и нови изслѣдвания въ сѫщата область. Старото българско право е една непокѫтната рудница. Тя чака тепърва своитѣ ревностни избродвачи.

С. Марково, 1 септември, 1902

**С. С. Бобчевъ.**

## На пергаментъ или книга е писанъ рилскиятъ Хрисовулъ?

Въ критическата си бѣлѣжка за „три новоиздадени познати български хрисовули," напечатана въ послѣдната кн. на СпС. ние поменахме и за хрисовула на Иоанна Шишмана, даденъ на Рилския манастиръ, отъ който едно ново издание ни даде д-ръ Л. Милетичъ *(въ Библиотека,* прилож. на Църковенъ Вѣстникъ, кн. 4—6, 1902 г.) Ние казахме тогазъ: „хрисовулътъ не е на пергаментъ, а на бѣла книга."

Повръщаме се да обяснимъ и допълнимъ казаното въ поменатата критическа бѣлѣжка. Това обяснение ще бѫде и една поправка на казаното, една поправка много характерна за състоянието, въ което се намѣрва българската палеография, ако може да се говори вече у насъ за такава. Когато се появи бѣлѣжката на г. Милетичъ съ текста на Рилския хрисовулъ, ние въ случайната си срѣща съ лица, които сѫ виждали и изучвали тоя хрисовулъ, чухме положителното твърдение, че той е писанъ на бѣла книга, а не на пергаментъ. Колкото и да бѣхме въ недоумѣние прѣдъ видъ и на личното ни познаване тоя старъ писменъ български паметникъ — едничкиятъ хрисовулъ запазенъ до сега въ България — ние приехме това твърдение и счетохме за възможно да кажемъ, че е писанъ „на бѣла книга"; това изказахме съ още по-малко колебание, като бѣхме имали една срѣща съ самия уважаемъ авторъ на бѣлѣжката и издатель на хрисовула — г. д-ръ Милетича.

Допълнителни, обаче, и нови свѣдения, събрани отъ самия г. д-ръ Милетичъ, личното негово провѣряване на материяла, върху който е сложенъ Шишмановиятъ хрисовулъ, провѣрката, която и ние посрѣдствено направихме, даватъ ни основание да заключимъ, че г. Милетичъ е ималъ пълно право да казва въ своята бѣлѣжка, че Рилскиятъ хрисовулъ е писанъ на хубавъ дългъ пергаментовъ листъ, който и до сега още е бѣлъ и свѣжъ, що показва, че хрисовулътъ дълго врѣме ще да е билъ нейдѣ на сухо мѣсто скритъ, та не пострадалъ твърдѣ нито пергамента, нито писмото" (Библ. II, 4—5, стр. 117).

Ето що е писалъ за тоя хрисовулъ и самъ Иречекъ, който лично е ималъ случай да прѣгледа и изучи сѫщия паметникъ на мѣстото му: „Това е единствената старобългарска грамота, която е запазена не само въ Рила, но и въ цѣла България; останалитѣ, до сега запазени, се намиратъ въ Атонъ или въ чужбина. Тя е добрѣ запазена и изглежда, че въ врѣмето на турското нахлуване била е упазена може би въ Атонъ и слѣдъ това пакъ тукъ прѣнесена; азъ не мисля, че е била зазидана, инакъ отъ Рилския архивъ щѣше да се запази нѣщо повече. *Той е дълъгъ пергаментовъ свитъкъ,* не много широкъ, написанъ съ стоято, сивочерно, донѣкадѣ възчервено писмо, безъ дѣление на думитѣ и съ означение на ударението. Долу се чете царския подписъ съ сплетени червени букви. Висещиятъ златенъ печатъ отъ едната страна прѣдставя образа на царя Шишмана, отъ другата св. Иванъ Рилски. Цѣлиятъ външенъ видъ напомня съврѣменнитѣ стари сърбски грамоти, каквито не малко съмъ ималъ на рѫцѣ." *(Ир.,* Пѫтувания, б. прѣв., 639).

Тоя случай ни дава още единъ новъ поводъ да пожелаемъ по-скорошното издаване, описване и палеографическо изучване на старитѣ, колкото сѫ запазени поне, български паметници.

С. С. Б.

# Съдържание.

Стр.



---

Управителниятъ съвѣтъ на дружеството въ заседанието си на 4. януария тая година рѣши *„Периодическо списание“* да се издава за напрѣдъ по двѣ свезки наедно. Цѣната на годишнината е прѣдплатена:

| | |
|---|---|
| за България . . . . . . . . . . . . | 9 лева |
| „ чужбина . . . . . . . . . . . . | 10 „ |

Абонирането става направо въ „Българското книжовно дружество“, София, улица Раковски, или въ пощенскитѣ писалища.

---

Отъ *старитѣ годишнини* на *„Периодическо Списание“* се продаватъ:

| | | |
|---|---|---|
| годишнина XII. и XIII. (кн. 61. и 62) и XI. (кн. 55—60) по | 9 | лева — ст. |
| годишнина II. до X. (кн. 1. софийска до 54, по 6 книги въ годишнина) съ извънредно намалена цѣна по . | 5 | „ — „ |
| годишнина I. (книги 1—12. браилски) съ извънредно намалена цѣна по . . . . . . . . . . . . | 10 | „ — „ |
| Отдѣлни книжки отъ 1. до 12. браилски и отъ 1. до 54. софийски струватъ по . . . . . . . . . | — | „ 80 „ |
| а отъ 55. до 60. книжка по . . . . . . . . . . | 1 | „ 50 „ |

---

Отговоренъ редакторъ, дѣловодитель на Б. К. Д.: **Ив. Пѣевъ.**

# ПЕРИОДИЧЕСКО
# СПИСАНИЕ

НА

## БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО

## ВЪ СОФИЯ

## LXIII

(ГОДИШНИНА XIV)

9—10. СВЕЗКА — 1902.

СОФИЯ

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА

1903.

# ИЗВѢСТИЕ.

### Аксаковска премия.

Въ Българското книжовно дружество въ София сѫ прѣдадени отъ редовния му членъ д-ръ Д. Молловъ още прѣзъ 1886. год. двѣ хиляди лева за „Аксаковска премия“ за най-добро съчинение върху *„Историята на възпитанието на българитѣ въ Русия прѣзъ годинитѣ 1835—1880.“*

Отъ тия двѣ хиляди лева се опрѣдѣлятъ 1500 лева за чиста награда на автора на най-доброто съчинение върху дадената тема, а 500 лева остаятъ за разноски по печата на съчинението.

Понеже отъ 1886. год., когато е било обявено за тая премия, до свършъка на тригодишния срокъ за нея не е било прѣдставено въ дружеството ни едно съчинение върху *„Историята на възпитанието на българитѣ въ Русия прѣзъ годинитѣ 1835—1880,“* управителниятъ съвѣтъ на Българското книжовно дружество обявява отново:

I. *Приматъ се съчинения за „Аксаковска премия“* отъ 1500 лева въ разстояние на три годинѣ, начинайки отъ 1. януария 1900. година.

II. Съчиненията, въ *обемъ отъ 10 до 15 печатни коли,* се прѣдставятъ за тая премия подъ избранъ знакъ и придружени съ името на автора въ затворенъ пликъ подъ сѫщия знакъ въ Българското книжовно дружество въ София.

III. Премираното съчинение остая *собственость на дружеството.*

# България прѣзъ VIII. вѣкъ.

(Студии по българската история).

Отъ **В. Н. Златарски.**

## I.

Покачването на рода Вокиль на българския прѣстолъ. — Князъ Кормисошъ и отношенията му къмъ Византия. — Князъ Винехъ. — Нарушение мира отъ 716. год. — Първиятъ походъ на Константина V Копронима срѣщу българитѣ. — Отношенията на българитѣ къмъ славѣнитѣ въ империята и вториятъ походъ на Копронима. — Размирици въ България и избирането на князъ Телеца отъ рода Угаинъ. — Ролата на българскитѣ славѣни при промѣната на царствуещитѣ родове и образуването на двѣтѣ политически партии между българскитѣ боили: българска и славѣнска. — Враждебнитѣ отношения на Телеца къмъ Византия и третиятъ походъ на Копронима. — Новъ прѣвратъ въ България. — Князъ Сабинъ и мирната му политика спрѣмо Византия. — Бунтътъ на боилитѣ. — Доброволното отричане на Сабина отъ прѣстола въ полза на княза Умара и бѣгството му въ Цариградъ. — Свалянето на Умара и покачването на княза Токту. — Намѣсата на Копронима във вжтрѣшнитѣ дѣла на България и нови междуособици. — Князъ Паганъ и мирнитѣ му отношения съ Византия. — Вѣроломната политика на Копронима и четвъртиятъ му походъ срѣщу българитѣ. — Междуцарствие въ България и петиятъ несполучливъ походъ на Копронима въ 766. год. — Врѣменно прѣкжсване на враждебнитѣ отношения между България и Византия.

Въ 735. год. се прѣкратилъ родътъ на Аспураха — Дуло.[1]) Кой се е покачилъ на прѣстола слѣдъ това, византийскитѣ хронисти нищо не ни говорятъ. Като едничъкъ изворъ, който ни помага да подпълнимъ тая празднота, се явява Именикътъ на българскитѣ князе. Споредъ него слѣдъ Севара князувалъ „Кормисошь. ꙅꙅ. лѣт. родъ ему Вокиль.“ Че е сжществувалъ въ България такъвъ князъ, свидѣтелствува ни Теофанъ, който го нарича Κορμέσιος ὁ πάλαι κύριος αὐτῶν (Βουλγάρων) и ни го прѣдставя като тестъ на Савина;[2]) сжщо за него узнаваме и отъ западната хроника на Сигиберта, който го поставя като приемникъ на Тервеля и началото на князуването му

---

[1]) Вж. с.Пс., кн. 63 (1902 г.) стр. 497.

[2]) *Theoph.* 433. Ср. сжщо 497. Κορμέσιος ὁ κατ'ἐκεῖνο καιροῦ Βουλγαρίας. У Анастасия библиотекаря това име се пише Comersius, както и въ нѣкои гръцки кодекси — Κομέρσιος.

отнася къмъ 727. год.[1]) Това не може да се приеме, едно защото тая дата противорѣчи на другитѣ данни, и, друго защото изобщо хронологията на Сигиберта се счита като произволна.[2]) Освѣнъ това за тоя князъ Именикътъ ни дава още слѣднето: „сии же кнзь измѣни ро Доуловъ рекше Вихтунь.“ Отъ тия думи ясно става, че Кормисошъ е билъ непосрѣдственъ приемникъ на послѣдния князъ отъ рода Дуло, обаче обяснението, какъ е взелъ властьта Кормисошъ, ще зависи отъ разбирането думата „измѣни.“ Споредъ мнѣнието на Куника, тя може да се разбира двояко: Кормисошъ или е „смѣнилъ рода Дуло“, или пъкъ буквално „измѣнилъ на рода Дуло“[3]). Разликата между тия двѣ разбирания се състои въ това, че споредъ първото тълкуване Кормисошъ е смѣнилъ рода Дуло, т. е. слѣдъ като се е прѣкратилъ царствуещиятъ родъ, той е наслѣдилъ властьта или по право, или пъкъ по изборъ, слѣдов. смѣната е станала по миренъ начинъ; във втория пъкъ случай ще трѣба да разбираме противното, — че той е измѣнилъ на Дуловци, т. е. узурпиралъ властьта, слѣдов. покачването на Кормисоша на прѣстола е станало поради нѣкакъвъ държавенъ прѣвратъ. Кое отъ тия двѣ тълкувания трѣба да приемемъ, ще ни покаже слѣдниятъ кратъкъ прѣгледъ за състоянието на България въ дадената епоха.

Колкото Тервелъ съ своитѣ държавни способности, твърдъ и смѣлъ характеръ можа да издигне България политически доста високо, толкова неговитѣ близки приемници повидимому не сѫ били достойни да продължатъ дѣлото му за напрѣдъка на младото царство. Вече отсѫтствието на всѣки споменъ за тѣхъ у византийскитѣ хронисти ясно говори, че тѣ не сѫ направили нищо за усилването на държавата прѣдъ Византия, па и въ самата България не сѫ били въ състояние да удържатъ авторитета на княжеската власть на оная степень, на която я остави Тервель. Тѣ скоро паднали подъ влиянието на знатнитѣ турко-български родове или на боилитѣ, които, вече като отдѣлно съсловие и по-близки до държавния глава, не се забавили да си присвоятъ извѣстни права и привилегии за смѣтка на княжеската власть и да опрѣдѣлятъ по-точно отношенията си спрѣмо князя. Въ какво се състояли тия права и привилегии и въ какво се изразявали тия отношения, за насъ остава неизвѣстно; но ако се сѫди по по-сетнѣшната роля на болѣрството

---

[1]) *Pertz*, Monum. German. VIII., p. 330: Cormesius bulgaribus domanatur.

[2]) Вж. *Wattenbach*, Deutschland's Geschichtsquellen im Mittelalter, 2-te Auf. Berlin, 1894, стр. 160 и сл.

[3]) *А. Куникъ и бар. В. Розенъ.* Извѣстія Ал-Бекри и пр., стр. 129, забѣл. 3.

въ България, като единъ отъ главнитѣ фактори въ държавата, може да се мисли, че българскитѣ боили или болѣри още въ дадената епоха се стремили да ограничатъ властьта на княза съ своя съвѣтъ и чрѣзъ това да запазятъ първенствуеще положение въ държавата спрѣмо отдѣлнитѣ прѣдставители на славѣнскитѣ племена, влѣзли въ състава на държавата, които отъ своя страна не закъснѣли така сѫщо да изяватъ своитѣ притезания за участие въ управлението. Къмъ тия влиятелни и силни родове ще трѣба да отнесемъ и родътъ Вокиль, прѣдставительтъ на който, Кормисошъ, сполучилъ да се издигне при приемницитѣ на Тервеля, а слѣдъ смъртьта на Севара да завладѣе властьта и да стане родоначалникъ на нова династия. Въ тоя смисълъ, намъ ни се струва, ще трѣба да разбираме израза въ Именика, „измѣни родъ Дуловъ." Обаче постѫпката на Кормисоша не е могла да не възбуди зависть у другитѣ подобни нему боили, които не по-малко отъ него ламтѣли за прѣстола, и да не ги вьоржжи срѣщу себе си. Вѣроятно незадоволство отъ страна на боилитѣ още на първо врѣме не се забавило да изпѫкне, но Кормисошъ успѣлъ, както се види, да прѣдупрѣди всѣкакви вѫтрѣшни размирици и да запази тишината въ страната. При все това враждебното чувство у боилитѣ отъ противната на Кормисоша партия не било съвсѣмъ унищожено и при пръвъ удобенъ случай, както ще видимъ по-долу, успѣло да прояви своитѣ противодѣйствия срѣщу рода Вокиль.

За политическата и държавна дѣйность на княза Кормисоша ние нѣмаме никакви извѣстия, обаче отъ косвената забѣлѣжка на Теофана[1]) може да се твърди, че и при него мирниятъ договоръ отъ 716. год. съ Византия билъ утвърденъ както при Лъва Исавра, така и при покачването на Константина Копронима въ 741. год., и е билъ спазванъ до самата му смърть. Това не по-малко се подтвърдява и отъ единодушното мълчание на византийскитѣ хронисти за него. Колкото пъкъ до продължителностьта на Кормисошевото князуване, то споредъ Именика той князувалъ 17 години, слѣдв. къмъ 752. год. ще трѣба да отнесемъ покачването на новия князъ. Споредъ сѫщия паметникъ приемникътъ на Кормисоша билъ „Винехъ. ѯ лѣ. а ро̑ емоу Оукиль, слѣдов. той е билъ отъ рода на своя прѣдшественикъ и наслѣдвалъ по право прѣстола.

Управлението на тоя князъ е важно за насъ, въ това отношение, че къмъ него се отнася първото извѣстие на византийскитѣ хронисти слѣдъ 36-годишното имъ мълчание за българитѣ. Ето какво ни разказватъ тѣ подъ 755. год.

---

[1]) Вж. с.П.с. кн. 63. (1902), стр. 488—489.

**Теофанъ.**

Императоръ Константинъ поселилъ въ Тракия сирийци и арменци, които той доведе отъ Теодосиополь и Мелитина, и отъ които била разпространена павликянската ересь. Въ сѫщата година българитѣ изисквали договоръ заради построенитѣ крѣпости и, когато императорътъ се отнесълъ съ прѣзрѣние къмъ тѣхния пратеникъ, тѣ потеглили открито и дошли до голѣмата стѣна, като нападнали на царствения градъ. Но слѣдъ като произвели голѣмъ грабежъ и взели много плѣнници, върнали се неврѣдими въ земята си.[1])

**Никифоръ.**

Константинъ почналъ да строи крѣпости въ Тракия, въ които поселилъ сирийци и арменци, преселени отъ него изъ града Мелитина и Теодосиополь, като имъ доставилъ на драго сърдце необходимото за проживяване. Но българитѣ, като видѣли, че тѣ (прѣселенцитѣ) почнали да строятъ градове (крѣпости), поискали да получатъ отъ императора данъкъ. Когато не получили, тѣ потеглили въ походъ, нахълтали въ тракийскитѣ области и достигнали дори до тъй наречената „дълга стѣна". Той (императорътъ) излѣзълъ срѣщу тѣхъ и, като далъ сражение, обърналъ ги на бѣгъ и прѣслѣдвалъ опорито и мнозина българи избилъ. Малко слѣдъ това той потеглилъ въ походъ срѣщу тѣхъ по море и по суша. Съ кораби, които достигали до 500 на брой, по Черно море тѣ (византийцитѣ) отплували и, като достигнали областитѣ на българитѣ при р. Истъръ, съ пожаръ ги опустошили и взели не малко плѣнници. Самъ пъкъ (императорътъ), като влѣзълъ въ бой съ тѣхъ при тъй наречениитѣ Маркели — крѣпость, лежеща близу до българскитѣ граници, обърналъ ги на бѣгъ и избилъ мнозина отъ тѣхъ. Тукъ като потърпѣли поражение, тѣ (българитѣ) изпратили пратеници за миръ, като дали прѣдварително заложници отъ собственитѣ си дѣца.[1])

[1]) *Theoph.* 429. *Niceph.* 66.

Очевидно, тукъ както Теофанъ, така и Никифоръ говорятъ за едно и сжщото събитие, но и двамата ни го прѣдставятъ различно: и двамата говорятъ за нахлуването на българитѣ въ прѣдѣлитѣ на империята въ 755. год., като ни отбѣлѣзватъ съгласно причинитѣ за това нахлуване, обаче въ изложението на резултата отъ него тѣ се съвсѣмъ отличаватъ. И двамата ни даватъ двѣ причини за нападението на българитѣ: 1. прѣселението на павликянитѣ сирийци и арменци въ Тракия по разпоредбата на Константина Копронима, които почнали да строятъ крѣпости по границата съ България, като получили необходимитѣ срѣдства отъ самия императоръ и 2. българитѣ споредъ Теофана, изискали новъ договоръ заради построенитѣ крѣпости, а споредъ Никифора искали да получатъ отъ императора данъкъ. Нѣма съмнѣние, че и двѣтѣ тия причини се подпълватъ взаимно. Издигането на нови крѣпости въ Тракия и главно поселението на сирийцитѣ и арменцитѣ, назначението на които е било да защищаватъ границитѣ на империята отъ българитѣ, било главно нарушение на договора отъ 716. год., слѣдов. българитѣ имали право да искатъ удовлетворение или поне, както забѣлѣзва Теофанъ, да подновятъ и подпълнятъ договора. Въ това тъкмо искане се и заключава Никифоровото извѣстие, че българитѣ искали нѣкакъвъ данъкъ отъ императора. Но Копронимъ се отказалъ да изпълни искането на българския князъ; той дори се отнесълъ съ прѣзрѣние къмъ неговия пратеникъ, което ясно ни показва, че той изобщо се е отказалъ да подтвърди договора отъ 716. год. при покачването на Винеха на прѣстола, както това той направи при Кормисоша. Тоя отказъ на Копронима се обяснява съ положението, което той заималъ въ дадения моментъ. Около това врѣме той бѣ достигналъ най-високата точка на своята мощь: той успѣ да побѣди арабитѣ, които нападаха на опсикийската тема, да съкруши своя съперникъ на прѣстола, зетя си Артавасда, а въ 754. год. той се считаше пъленъ побѣдитель надъ почитателитѣ на иконитѣ слѣдъ събора въ Цариградъ. Разбира се, упоенъ отъ тия успѣхи, Константинъ Копронимъ не могълъ да прѣтърпи срама, който му се нанасялъ съ искането на българския князъ. Българитѣ пъкъ отъ своя страна не могли да понесатъ тоя надмененъ отказъ на Копронима и веднага тръгнали въ походъ. Въ 755. год. тѣ нахълтали въ Тракия и, като потеглили право къмъ Цариградъ, достигнали до тъй наречената „дълга стѣна“, построена още отъ врѣмето на Анастасия I отъ Черно море до Мраморно.

До тукъ нашитѣ автори се напълно схождатъ, но при описанието резултатитѣ отъ тоя походъ на българитѣ тѣ се съвсѣмъ различаватъ: Теофанъ разказва, че българитѣ при „дългата стѣна“ произвели голѣмъ грабежъ, взели много плѣнници и безъ загуби се върнали въ земята си, когато Никифоръ разправя, че императорътъ излѣзълъ срѣщу тѣхъ, далъ имъ сражение и слѣдъ това ги накаралъ да бѣгатъ и, като ги прѣслѣдвалъ опорито, изтрепалъ мнозина отъ тѣхъ. Колкото и да си противорѣчатъ тия двѣ извѣстия, все пакъ не е трудно да се забѣлѣжи отъ една страна, че Теофанъ не ни дава да разберемъ, съ какво собствено се свършилъ походътъ на българитѣ, а прѣдставя повидимому удовлетворени и двѣтѣ страни, нѣщо твърдѣ трудно да се допусне при условията, въ които се намиралъ Копронимъ, а отъ друга страна, че Никифоръ при изложението на това събитие ималъ подъ ржка освѣнъ общия и за двамата автори изворъ, и други по-подробни свѣдения, което ни кара да смѣтаме неговитѣ извѣстия за по-пълни и по-вѣрни. И тъй споредъ Никифора българитѣ при „дългата стѣна“ потърпѣли поражение и побързали да отстжпятъ отъ столицата съ голѣми загуби.

Тая побѣда била достатъчна за Копронима, за да разшири плана на дѣйствията си срѣщу сѣвернитѣ си съсѣди. Сега той рѣшилъ за винаги да се освободи отъ всѣкакви задължения спрѣмо българския князъ и да накара българитѣ да прѣкратятъ нахлуванията си въ владѣнията на империята. За тая тъкмо цѣль той наскоро прѣдприелъ грандиозенъ походъ срѣщу България, за който Никифоръ забѣлѣзва, че станалъ „малко врѣме слѣдъ това“ (μετ' οὐ πολύ), т. е. слѣдъ нападането на българитѣ, слѣдов. тоя походъ ще трѣба да отнесемъ не по-късно отъ слѣдната 756. година. Копронимъ намислилъ да нападне на България отъ двѣ страни: той въоржжилъ една флота отъ около 500 кораби, която трѣбало да отплува къмъ устието на Дунава и да нападне на българитѣ отъ тила, а самъ той по суша съ голѣма войска потеглилъ прѣзъ Тракия къмъ границитѣ на България. Флотата наистина пристигнала при устието на Дунавъ, но повидимому докараната отъ нея византийска войска не навлѣзла навжтрѣ въ страната, а се ограничила съ това, че опустошила съ пожаръ българскитѣ придунавски области, вѣроятно Добруджа, и откарала много плѣнници. Отъ тия дѣйствия на византийцитѣ се ясно види, че това е била една демонстрация, направена съ цѣль да се отвлѣче вниманието на българитѣ отъ южната граница и по тоя начинъ побѣдата на Копронима да бжде обезпечена. Обаче и въ Тракия византийцитѣ не направили повече

отъ флотата. Императорътъ се срѣщналъ съ българитѣ при крѣпостьта *Маркели*, близу до българската граница, дѣто ги разбилъ и накаралъ да бѣгатъ[1]). Това поражение изплашило българския князъ, който побързалъ да прѣдложи миръ, като изпратилъ прѣдварително като заложници нѣкои български синове, чрѣзъ което успѣлъ да прѣдупрѣди нахлуването на византийцитѣ въ българскитѣ прѣдѣли. Макаръ византийскитѣ хронисти и да не ни споменуватъ за резултатитѣ отъ тия прѣговори, но, както се види, прѣдложението на Винеха е било прието, и мирътъ билъ сключенъ, защото слѣдъ това се свършила войната. Сѫщо така нашитѣ автори умълчаватъ и за условията на мира; но несъмнѣнно тѣ не сѫ били изгодни за българитѣ, защото слѣдъ такава побѣда Константинъ Копронимъ не се забавилъ да отмѣни договора отъ 716. год. и да се избави отъ свързанитѣ съ него задължения спрѣмо тѣхъ. За териториални отстѫпки отъ страна на българитѣ надали може да се прѣдполага, защото Копронимъ не можалъ да направи никакви завоевания, но, вѣроятно, българитѣ сѫ се задължили да не прѣдприиматъ никакви военни дѣйствия въ прѣдѣлитѣ на империята.

---

[1]) Дѣ се е намирала крѣпостьта Маркели, точно още не е опрѣдѣлено. Г. Иречекъ възъ основа на едно извѣстие на Ана Комнина, че между крѣпоститѣ Γολόη и Διάμπολις (Ямболъ) се намира τό κάστρον Μαρκέλλων, като смѣта за Γολόη върха Руспухисаръ при с. Кадърфакли при южния изходъ на Чалѫкавакския проходъ, дѣто се намиратъ остатки отъ стара крѣпость, търси Μαρκέλλαι между тия два пункта — Ямболъ и с. Кадърфакли, и вижда тая крѣпость на върха при с. Каябашъ, дѣто така сѫщо има развалини. Друго прѣдположение прави г. Иречекъ въ тоя смисълъ: крѣпостьта при Карнобатъ може да бѫде Маркели, а на върха Бакаджикъ при с. Войникъ — Лардеа (Λαρδέας), която Пахимеръ поставя при Ямболъ (Вж. Archäol.-epigr. Mittheil. X, стр. 158; сѫщо „Българско княжество“, II стр. 751). О послѣдното прѣдположение се придържатъ в бр. Шкорпиль (Вж. Нѣкои бѣлѣж. върху археол. и историч. изслѣдвания и пр., стр. 59). Но намъ ни се струва, че при опрѣдѣлението на тая крѣпость трѣба да се вематъ въ внимание и даннитѣ на Никифора, който казва за Маркели: φρούριον τοῦτο πλισιαίτατα Βουλγάρων κείμενον, т. е. тая крѣпость лежи най-близко до българитѣ. Тоя изразъ несъмнѣнно трѣба да разберете въ тоя смисълъ, че крѣпостьта е лежала най-близко до границитѣ на българитѣ споредъ договора отъ 716. год., до земния окопъ, който е опрѣдѣлялъ, както знаемъ (вж. сПс. сл. 63 (1902), стр. 490) границата, слѣдов. ние ще трѣба да търсимъ нашата крѣпость нѣйдѣ близу до окопа, и то на византийска територия, защото Константинъ VI въ 792. год. възобновява Маркели, а пъкъ въ 796. год. канилъ Кардама да излѣзе къмъ Маркели, дѣто той ще пристигне, най-сетнѣ и императоръ Никифоръ въ 811. год., слѣдъ като потеглилъ отъ Маркели, навлѣзълъ въ България (*Theoph.* I, 467, 470 и 490). Прѣдъ видъ на тия данни ние мислимъ, че най-вече прилѣга да търсимъ крѣпостьта Маркели на върха Бакаджикъ при с. Войникъ, дѣто наистина и днесъ се виждатъ развалини отъ стара крѣпость и при това тя се е намирала на югъ отъ окопа на главния пѫть между Дунава и Цариградъ (вж. *бр. Шкорпиль*, пакъ тамъ, стр. 47). Това опрѣдѣление не противорѣчи и на даннитѣ на Ана Комнина, ако считаме за Γολόη крѣпостьта при Карнобатъ, тъй като тогава Маркели ще се намира тъкмо между Διάμπολις и Γολόη, а Лардеа трѣба да диримъ въ крѣпостьта на върха св. Спасъ между сс. Мансарли и Чараганъ (Ямболска околия). Че тукъ трѣба да търсимъ Маркели, а не на сѣверъ отъ окопа на българска територия, ни показва и това, че въ горѣ-описания походъ Константинъ Копронимъ не е навлѣзълъ въ българскитѣ владѣния.

Обаче Константинъ Копронимъ не се задоволилъ съ тоя миръ. Слѣдъ тия успѣхи, които му ясно показали, че българитѣ могатъ да бждатъ побѣдени, той рѣшилъ сега съвсѣмъ да покори България подъ властьта си, — идея, която го блазнила прѣзъ цѣлия му животъ. И наистина, Теофанъ ни е запазилъ едно извѣстие, което явно разкрива тая цѣль на Копронима. Подъ 6250 = 758. година той отбѣлѣзва: „Въ тая година Константинъ оплѣни македонскитѣ славѣни, а останалитѣ направи свои поданици.“[1]) А слѣдъ това подъ 6251 = 759. год. пише: „императорътъ се опълчи срѣщу България и като дошълъ при клисурата Верегава, българитѣ излѣзли насрѣщу му и много отъ хората му избили, между които и Львъ, патриций и стратигъ тракийски, и другъ Львъ, логотетъ на дрома, и много народъ, и имъ взели оржжието. И така той (императорътъ) безславно се върналъ назадъ“.[2]) Надали можемъ да се съмнѣваме, че тия двѣ извѣстия ще трѣба да се турятъ въ свръзка едно съ друго. Мирното привличане на славѣнскитѣ племена въ българския политически съюзъ и разширението на българското царство на юго-западъ въ областьта на македонскитѣ славѣни, бѣ, както вече имахме случай да посочимъ,[3]) главния стремежъ и задача въ политиката на първитѣ български господари за борбата имъ съ Византия. Началото на тая политика положи още Аспарухъ, който при Юстиниана Ринотмета се опита да осжществи тая задача. При Тервеля, който всецѣло бѣ погълнатъ съ уредбата на южнитѣ граници на царството и съ дѣлата на самата Византия, като че ли бѣ отвлѣчено вниманието на българитѣ отъ тая страна, поне ние нѣмаме никакви извѣстия за отношенията на тоя князъ спрѣмо македонскитѣ славѣни; може би договорътъ отъ 716. год. да му е свързвалъ ржцѣтѣ за каквито и да било дѣйствия въ тая посока. Въ сжщото положение се намиралъ и Кормисошъ. Обаче при Винеха българитѣ отново обърнали погледитѣ си на юго-западъ, като че ли искали да възнаградятъ несполукитѣ си, потърпѣни прѣзъ послѣднитѣ години, а може би и да отвлѣкатъ вниманието на Константина Копронима отъ България. Както и да било, но очевидно движението на македонскитѣ славѣни, което несъмнѣнно е прѣдизвикало похода на Копронима, се намира въ непосрѣдствена свръзка съ политиката на българския князъ. Това най-добрѣ се доказва съ туй, че императорътъ, слѣдъ като усмирилъ македонскитѣ

---

[1]) *Theoph.* 430.
[2]) Пакъ тамѣ, 431.
[3]) Вж. cП.С. кн. 63 (1902), стр. 337 и 498.

славѣни и ги отново подчинилъ подъ властьта си, веднага се обръща срѣщу българитѣ, съ които почва вече настѫпателна война. Това обстоятелство при сѫществуването на мира отъ 756. год. разкрива намѣрението му да постѫпи съ тѣхъ по сѫщия начинъ, както съ македонскитѣ славѣни. И наистина въ 759. год. той нахълтва съ силна войска въ прѣдѣлитѣ на българитѣ, но причаканъ при входа въ Верегавската клисура, билъ съвсѣмъ разбитъ и съ голѣми загуби позорно се върналъ въ Цариградъ[1]). Ала и слѣдъ тая несполука Копронимъ не се отказалъ отъ мисъльта си да покори България, още повече че самитѣ събития, които наскоро слѣдъ това послѣдвали въ самата България, закрѣпвали въ него тая мисъль, и все повече и повече го убѣждавали въ възможностьта на осѫществението ѝ.

Колкото и да било силно поражението на византийцитѣ въ послѣдния походъ на Константина Копронима, все пакъ българитѣ не могли да извлѣкатъ отъ него никаква полза, за да възнаградятъ чувствителнитѣ загуби, които потърпѣ България прѣзъ царуването на княза Винеха, и между които най-сѫществената е загубата на договора отъ 716. год. Освѣнъ това, като се закрѣпилъ отново авторитетътъ и властьта на императора между македонскитѣ славѣни, отнимала се у българския князъ всѣка възможность за разширене границитѣ на царството въ посока къмъ юго-западъ. Най-сетнѣ българитѣ не могли да не прѣдвиждатъ, че Копронимъ нѣма да остави безъ отмъщение нанесеното нему поражение при Верегавската клисура, слѣдов. сега България се заплашвала съ не малка опасность и отъ южната си съсѣдка — Византия. Всички тия обстоятелства били доста за да разклатятъ положението на слабия и неспособенъ Винеха, а сѫщо и на неговия родъ Вокиль, особено при сѫществуването на враждебна нему партия още отъ врѣмето на Кормисоша. Недоволнитѣ боили искали тъкмо да се възползуватъ отъ незгодното положение на страната, за виновникъ на което тѣ провъзгласили Винеха, за да си отмъстятъ на рода Вокиль и дори да го смъкнатъ отъ прѣстола. И наистина още въ сѫщата 759. г. въ България произлѣзълъ политически прѣвратъ, който билъ насоченъ изключително срѣщу царствуещия тогава родъ. И Теофанъ, и Никифоръ ни разказватъ, че българитѣ (у Ник. унно-българитѣ)

---

[1]) Г. Иречекъ (Archäol.-epigr. Mitth., X, 158, забѣл. 2) идентифицира тоя походъ на Копронима съ оня отъ 756. год., но това надали може да се приеме, тъй като не само мѣстото на сражението не отговаря, но и резултатитѣ отъ него сѫ различни въ двата похода, па и самата послѣдователность на събитията не ни дозволява да допуснемъ такава идентичность.

„възстанали и избили тия, които по наслѣдство имали властьта надъ тѣхъ, и поставили нѣкого си Телеца, мѫжъ злонравенъ, на 30 години, който още отъ младини показвалъ смѣлость".[1]) Нѣма никакво съмнѣние, че тукъ подъ „българи," и още по-точно подъ „унно-българи" ние ще трѣба да разбираме не само изобщо „турко-българитѣ" въ противоположность на „славѣно-българитѣ, но и въ по-тѣсенъ смисълъ — българскитѣ боили, които собствено застанали на чело на възстанието тъй, както това бѣ по-сетнѣ въ бунта срѣщу Бориса. Но за насъ отъ първостепенна важность е извѣстието на нашитѣ автори за друго едно събитие, което се поставя отъ тѣхъ въ непосрѣдствена свръзка съ станалия държавенъ прѣвратъ.

Въ това врѣме избѣгали отъ България много славѣнски родове (Σκλαβηνῶν γένη), на брой споредъ Никифора до 208 хиляди души, и се обърнали къмъ императора съ просба да имъ даде прибѣжище. Императорътъ ги приелъ и имъ далъ мѣсто за поселение въ М. Азия при р. Артанъ въ областьта Витиния, при това Никифоръ отбѣлѣзва, че тия славѣни прѣминали Евксинския понтъ, т. е. Черно море, слѣдов. тѣ не сѫ минали Босфора, а сѫ избѣгали вѣроятно отъ най-напрѣдъ въ близкитѣ до българскитѣ граници ромейски приморски области, отдѣто на кораби, изпратени отъ Цариградъ, били прѣкарани направо въ М. Азия.[2]) Както и да било, но отъ думитѣ както на Никифора, така и на Теофана се ясно види, че тия славѣни сѫ били отъ тия, които сѫ влизали въ състава на българския съюзъ, и че причината на тѣхното изселване е билъ държавниятъ прѣвратъ въ България, защото Никифоръ говори за тоя послѣдния поради тѣхното бѣгство, а пъкъ като имаме прѣдъ видъ, че въ тоя прѣвратъ имали успѣхъ българскитѣ боили, то несъмнѣнно тия славѣни сѫ били принудени да напуснатъ България, защото ги е очаквала опасность отъ страна на тържествуещитѣ боили. Поради това ние сме наклонни да вѣрваме, че въ борбата на боилитѣ съ рода Вокиль славѣнитѣ сѫ играли немаловажна роля: на тѣхъ вѣроятно се е опиралъ Кормисошъ, когато е узурпиралъ властьта, а по-сетнѣ се е окрѫжилъ съ прѣдставителитѣ на славѣнскитѣ племена, като е добрѣ разбиралъ завѣщаната отъ Аспаруха поли-

---

[1]) *Theoph.* 432: οἱ δὲ Βούλγαροι ἐπαναστάντες ἐφόνευσαν τοὺς κυρίους αὐτῶν τοὺς ἀπὸ σειρᾶς καταγομένους, καὶ ἔστησαν ἄνδρα κακόφρονα, ὀνόματι Τελέτζην, ἐτῶν ὑπάρχοντα λ'. — *Niceph.* 69: Τὰ δὲ κατὰ τοὺς Οὔννους Βουλγάρους ἐπράττετο τῇδε. οὗτοι τὰ πρὸς ἀλλήλους συνθέμενοι τοὺς μὲν ἐκ σειρᾶς τὴν κυρείαν τὴν ἐπ' αὐτοὺς κεκτημένους κτείνουσιν, ἡγεμόνα δὲ ἐφ' ἑαυτοῖς καθιστᾶσι Τελέσσιον ὄνομα, ἄνδρα σοβαρὸν καὶ τὸ ἐκ νεότητος θράσος ἅμα ἐπιδεικνύμενον.

[2]) *Theoph.* 432—433. — *Niceph.* 68—69.

тика, че само съ помощьта на славѣнското население държавата е могла да бжде силна и да издържи борбата си съ Византия. Разбира се, за българскитѣ боили такава политика спрѣмо съюзнитѣ славѣни въ дадената епоха не е била по угодата, защото ако тѣ допуснатъ славѣнитѣ до управлението, до прѣстола, тѣ сж рискували отъ една страна да изгубятъ първенствуещето си значение въ държавата, а отъ друга — да се лишатъ отъ непосрѣдственото си влияние върху княза и отъ насоката на неговата дѣйность въ своя полза, тъй като всѣки князъ, опирайки се на славѣнитѣ, би билъ винаги въ състояние да държи боилитѣ въ своитѣ ржцѣ и да бжде свободенъ отъ тѣхното натрапено настойничество. Оттука става ясно, че враждебностьта на боилитѣ срѣщу Кормисоша и неговия родъ е почивала не само върху узурпацията му на властьта, но още и върху това, че той се опиралъ и държалъ съ помощьта на славянитѣ, които несъмнѣнно сж съзнавали своето значение, тъй като на тѣхното множество се е зиждала силата на държавата, и които сж се стремили да вематъ непосрѣдствено участие въ държавнитѣ работи. Че Кормисошъ, както и неговиятъ родъ, се е опиралъ на славѣнскитѣ комити или племенни князе, ни показва и неговата миролюбива политика спрѣмо Византия, политика, която се явява противоположна на исканията на българскитѣ боили.

Славѣнитѣ, които повече отъ два вѣка се намираха въ непосрѣдствено съприкосновение съ Византия, успѣли бѣха по-отблизу да се запознаятъ съ ромеитѣ, да изучатъ тѣхната политика и да се убѣдятъ, че така лесно не ще да могатъ да съсипятъ империята, и че само по миренъ начинъ тѣ ще могатъ да запазятъ своята самобитность и да принудятъ византийското правителство да признае тѣхната самостойность върху бившата ромейска територия. Освѣнъ това послѣдвалитѣ тъкмо въ това врѣме реформи въ византийската империя, които се изразиха въ законодателството на иконоборцитѣ, което бѣ прѣдизвикано главно отъ етическия и социаленъ прѣвратъ, произведенъ отъ славѣнитѣ на Балканския полуостровъ, и въ основата на което влѣзе общественията строй на славѣнитѣ — тѣхнитѣ общински начала, като измѣстиха традициитѣ на старото римско право за личната собственость и другитѣ по-сетнѣшни обществени форми на римската империя — колоната и прикрѣпяването къмъ земята[1]), показаха на българскитѣ славѣни, че рано или късно

[1]) Вж. *В. Васильевскій*, Законодательство иконоборцевъ, ЖМПр. 1878. кн. 11, стр. 105. — *Соколовъ*, Изъ древней исторіи болгаръ, стр. 69 и 94.

византийското правителство ще бжде принудено така сжщо да се примири съ настаналия новъ редъ слѣдъ основанието на българското царство и да го признае като фактъ свършенъ, стига само да се даде на византийцитѣ да разберать, че българитѣ нѣмать намѣрение да завоюватъ Цариградъ и да унищожатъ империята, което, разбира се, би могло да се постигне, ако биха се поддържали винаги постоянни миролюбиви отношения спрѣмо Византия. Тая тъкмо политика усвоилъ и Кормисошъ и, поддържанъ отъ славѣнскитѣ князе, искалъ е да я приложи, съ което се и обяснявать мирнитѣ отношения съ Византия прѣзъ цѣлото му царуване, а сжщо и отказътъ на Винеха да почне войната съ империята слѣдъ поражението на Копронима въ похода му отъ 759. год. Тая миролюбива политика на рода Вокиль, която се ржководила отъ славѣнскитѣ му съвѣтници, разбира се, не се харесвала на българскитѣ боили. Убѣдени слѣдъ политическитѣ успѣхи на Тервеля въ слабостьта на империята, безъ да вземать въ внимание реформитѣ на Лъва III Исавъръ и резултатитѣ отъ тѣхъ, и въ възможностьта да се завоюва източната столица отъ една страна, а отъ друга — влѣчени отъ ламтежъ да се обогатятъ на смѣтка на несчетнитѣ богатства на Византия, тѣ сж мислили, че само съ постоянни войни срѣщу ромеитѣ ще могать не само да запазятъ своята независимость отъ византийскитѣ императори, но и да усилятъ младото царство и дори да разнебитятъ самата империя. Оттука и изтича тѣхното убѣждение, че всѣки български князъ, който се стреми да има миръ съ Византия, е искалъ да подчини България на ромеитѣ, мисъль, която тѣ по-сетнѣ нерѣдко сж изказвали като укоръ на всѣки князъ, който се е отказвалъ да върви по угодата имъ и да поддържа тѣхната политика, и която несъмнѣнно е послужила като единъ отъ главнитѣ мотиви за свалянето на рода Вокиль отъ прѣстола. По тоя начинъ отъ врѣмето на Кормисоша въ България се образувать двѣ течения, двѣ партии между самитѣ българи, които макаръ и да сж изникнали на чисто политическа почва, въ основата си иматъ етнически характеръ и за това ние ще ги наречемъ *българска* и *славѣнска*, тъй като почналата се между тѣхъ борба прѣзъ първата половина на VIII. в. трѣбало да рѣши, кой отъ двата съставни елемена въ държавата — българскиятъ ли, или славѣнскиятъ — ще вземе надмощие въ образуването на българската народность. И тъй ние видимъ, че славѣнитѣ не сж играли такава пасивна рола въ живота на младата българска държава, както обикновено се прѣдполага; напротивъ, самитѣ взаимни распри между българскитѣ боили сж ги повикали още отъ начало

да вземать непосрѣдствено участие въ сѫдбинитѣ на младото царство и да влиять върху развитието на събитията въ България.

Резултатътъ отъ прѣврата въ 759. год., както видѣхме, бѣ това, че българскитѣ боили си избрали изъ срѣдата си новъ князъ, на име Телецъ, който споредъ Именика билъ отъ рода *Угаинъ*.[1]) Като тѣхенъ избраникъ, новиятъ князъ се обѣщалъ да управлява по угодата имъ, а пъкъ и самиятъ му характеръ, като младъ, 30-годишенъ, лекомисленъ и смѣлъ, го е прѣдавалъ въ тѣхнитѣ рѫцѣ. И наистина, съгласно съ воинствената политика на боилитѣ отъ българската партия, Телецъ наскоро слѣдъ покачването си на прѣстола възобновилъ нападенията на съсѣднитѣ ромейски области и крѣпости. Тия нападения споредъ думитѣ на Никифора найсетнѣ накарали Константина Копронима да прѣдприеме въ 762. г. новъ походъ срѣщу българитѣ.[2]) На 17. юния Копронимъ потеглилъ по суша и по море: той изпратилъ една флота отъ 800 кораби, по 12 конника въ всѣка, слѣдов. до 9600 души конница, по Черното море, а самъ съ другата си войска навлѣзълъ въ българскитѣ прѣдѣли и потеглилъ къмъ Анхиалъ. Телецъ, щомъ се научилъ за движението на императора, „влѣзълъ въ съюзъ съ славѣнитѣ“ и, като събралъ до 20 хиляди души войска, укрѣпилъ се въ планината на с. отъ Анхиалъ. Между това Копронимъ пристигналъ тукъ и се разположилъ на лагеръ на Анхиалското поле.[3]) На 30. юния въ петъкъ тукъ било дадено кръвопролитно сражение, което траяло почти цѣлъ день. Телецъ потърпѣлъ пълно поражение и билъ обърнатъ на бѣгъ съ голѣма загуба отъ убити и плѣнени, между които имало и много знатни българи.

---

[1]) Телець г҃. лѣ҃. ро҃ ѥмоу Оугаинъ. . . и҃ сии и҆ного радъ (вѣроятно вм. ра т. е рода, както е въ Погод. прѣписъ). Послѣднитѣ думи явно посочватъ, че Оугаинъ се противопоставя на Оукиль като два враждебни рода.

[2]) *Niceph.* 69. — Другояче ни прѣдставя работата Теофанъ, стр. 432. Той, безъ да посочва причината за тоя походъ, като че ли го туря въ непосрѣдствена свръзка съ политическия прѣвратъ въ България и съ бѣгството на славѣнскитѣ родове. Но намъ ни се струва, че това едвали е допустимо, тъй като прѣвратътъ не е засѣгалъ интереситѣ на Византия; освѣнъ това надали може да се прѣдполага, че Константинъ е дѣйствувалъ тукъ подъ влиянието на избѣгалитѣ славѣни, защото ако тѣ се съгласили да се поселятъ въ М. Азия, тѣ се отказали за винаги отъ България; сѫщо така самъ Копрноимъ не ще да е разчитвалъ да се възползува отъ настаналитѣ размирици въ България, тъй като вече е имало князъ на прѣстола, иначе той би прѣдприелъ похода си още въ 759. или 760. г.г. По тоя начинъ остава да приемемъ обяснението на Никифора, че самъ Телецъ е прѣдизвикалъ тоя походъ.

[3]) Κάμπος Ἀγχιάλου — днешната крайморска тераса, издигната 30—40 метра надъ морската повърхность, около 25 километра надлъжъ и 10 нашиpъ, и оградена на з. съ низкия Айтошки Кючюкъ-Балканъ, отъ с. съ сѫщинския Балканъ, на и. съ Черноморе, на ю. съ Бургашкия заливъ. (*Иречекъ*, Княжество България, II, 786).

Слѣдъ тая побѣда обаче Константинъ Копронимъ не се рѣшилъ да продължава настѫпателното си движение навѫтрѣ въ България, а поискалъ да си устрои триумфъ въ столицата. Отъ Анхиалъ той се върналъ въ Цариградъ, като влѣзълъ тържествено въ пълно въорѫжение и съ войската, акламиранъ отъ народа. Това тържествено шествие било украсено съ българскитѣ военно-плѣници, оковани въ дървени мѫчителни машини, и съ плячката, награбена отъ българитѣ. Слѣдъ това всичкитѣ плѣници-българи Константинъ прѣдалъ на народната тълпа, която ги избила вънъ отъ херсийската стѣна, а награбената плячка той раздавалъ като награда на устроеното по случай тържеството конно състезание на иподрома.[1])

Анхиалското поражение било сѫдбоносно за Телеца. И двамата наши автори разказватъ, че българитѣ слѣдъ това възстанали и убили Телеца, наедно съ боилитѣ му и поставили на негово мѣсто „едного отъ своитѣ боили“ на име Сабинъ, зетя на Кормисоша, давнишния тѣхенъ господарь[2]). Надали ще трѣба да се съмнѣваме, че въ това възстание на българитѣ, което се свършило съ убийството на Телеца и неговитѣ съвѣтници-боили, трѣба да видимъ единъ контъръ-прѣвратъ отъ страна на противната партия, която ние нарекохме славѣнска, — прѣвратъ, който е ималъ аналогична цѣль съ първия отъ 759. год., т. е. да свали поставеника на българската партия. И наистина, ние тукъ срѣщаме сѫщата разправа, както и при свалението на прѣдишния родъ Вокиль или Укиль слѣдъ убийството на Винеха. Че въ тоя контъръ-прѣвратъ сѫ дѣйствували привърженицитѣ на Кормисошевия родъ, ни показватъ роднинскитѣ връзки на новия князъ Сабина съ Кормисоша, партията на когото сега успѣла да се възползува отъ несполуката на Телеца, за да си

[1]) Споредъ Никифора (69), между другитѣ награбени прѣдмети имало и двѣ златни голѣми вази (λουτῆρες) отъ сицилийска работа, тежината на всѣка отъ които достига до 800 литри злато. Какви сѫ били тия вази и за какво сѫ служили на българитѣ, трудно е да се обясни. Но за насъ е важна забѣлѣжката на Никифора, че тѣ сѫ били сицилийска направа, което, разбира се, би ни говорило за търговскитѣ сношения на българитѣ въ дадената епоха. Обаче надали може да се прѣдполага, че тѣ сѫ били донесени въ България отъ нѣкои италиянски търговци; по-скоро трѣба да се мисли, че тия вази сѫ попаднали тукъ отъ Цариградъ още при Тервела.

[2]) *Theoph.* 433: τὸν δὲ Τελέτζην στασιάσαντες οἱ Βούλγαροι ἀπέκτειναν σὺν τοῖς ἄρχουσιν αὐτοῦ καὶ ἔστησαν Σαβῖνον, γαμβρὸν ὄντα Κορμεσίου τοῦ πάλαι κυρίου αὐτῶν. — *Niceph.* 70: οἱ δὲ Βούλγαροι τὸ δυστυχὲς Τελεσσίου θεασάμενοι τοῦτόν τε στασιάσαντες κτείνουσιν, καὶ κύριον αὐτῶν καθιστῶσιν ἕνα τῶν ἐν αὐτοῖς ἀρχόντων τυγχάνοντα, ᾧ Σαβῖνος ὑπῆρχεν ὄνομα. И въ двата случая тукъ думата ἄρχοντες е употрѣбена вмѣсто βοιλάδες, защото Теофанъ въ сѫщия смисълъ на друго мѣсто туря βοιλᾶς вм. ἄρχων, а пъкъ у Никифора стои ἄρχων, дѣто Теофанъ употрѣбява βοιλᾶς. Така, за отиването на Пагана въ Цариградъ тѣ пишатъ: *Theoph.* 436: καὶ λαβὼν λόγον κατῆλθε πρὸς αὐτὸν (βασιλέα) μετὰ τῶν βοϊλάδων αὐτοῦ, а *Niceph.* 70: καὶ τούτων (Βουλγάρων) ὁ κύριος τὰ πιστὰ παρὰ βασιλέως λαβὼν σὺν τοῖς ἄρχουσιν αὐτοῦ πρὸς βασιλέα παραγίνεται.

отмъсти и вземе върхъ надъ противницитѣ си[1]). Не по-малко въ полза на това говори и политиката на новия князъ спрѣмо Византия. Ние видѣхме, че Кормисошъ, както и неговата партия се стремяха да поддържатъ мирни отношения съ южната си съсѣдка. Сабинъ, който твърдѣ добрѣ разбиралъ, че България при такова вжтрѣшно разнебитено положение не е въ състояние да се бори съ Византия, останалъ вѣренъ на тая политика. Наскоро слѣдъ покачването си на прѣстола, вѣроятно въ слѣдната 763. год., той влѣзълъ въ сношения съ Константина Копронима, като изпратилъ пратеници въ Цариградъ да иска траенъ миръ съ императора. Какви сж били условията на тоя миръ, ние не знаемъ; обаче тая постжпка на Сабина не се аресала на противнитѣ нему боили, и послѣднитѣ не се забавили да се възползуватъ отъ нея, за да го свалятъ и отново да поставятъ на прѣстола свой кандидатъ. На свикания отъ тѣхъ съборъ (κομβέντον) съ цѣль да осждятъ постжпката му, тѣ обявили възстание и го укорявали, като казвали: „чрѣзъ тебе България ще бжде поробена отъ ромеитѣ“. Тоя бунтъ, както се види, е билъ твърдѣ опасенъ за Сабина, тъй като послѣдниятъ не се чувствувалъ въ състояние да се бори съ боилитѣ, които, вѣроятно, успѣли да побунятъ и населението, и рѣшилъ да се откаже доброволно отъ прѣстола. Наученъ отъ сждбата на прѣдшественицитѣ си и като се боялъ да не би и него да сполѣти сжщата участь, Сабинъ избѣгалъ тайно въ Месемврия, а оттука търсилъ прибѣжище въ Цариградъ, дѣто Копронимъ го приелъ на драго сърдце. Скоро слѣдъ това императорътъ се обърналъ до нѣкои

[1]) Името *Сабинъ* или *Савинъ* (Σαβῖνος, Sabinus), което се рѣзко отличава и по корена и по словообразованието отъ турко-българскитѣ имена, а така сжщо и отсжтствието името на тоя князъ въ реда на другитѣ турко-български князе отъ Именика ни ясно показватъ, че той князъ не ще да е билъ отъ турко-български произходъ. Самото име Сабинъ или Савинъ принадлежи къмъ римската ономастика и несъмнѣно е заимствувано отъ романизуваното население на Балканския полуостровъ. Обаче надали може да се допусне, че това име е минало непосрѣдствено между имената на българскитѣ боили; то е могло да бжде заимствувано само отъ тия варвари, които сж живѣли по-близу и по-дълго врѣме съ романизуваното население, а това сж били славѣнитѣ. (Ср. *C. Jireček*, Die Romanen in den Städten Dalmatiens etc. I Einleitung, стр. 35—37 и 66 и слѣд.) За това, като имаме прѣдъ видъ, че въ дадената епоха славѣнитѣ сж съставяли доста голѣмо множество въ държавата и сж вече играли видна рола въ държавнитѣ работи, струва ни се, че ще бждемъ твърдѣ близки до истината, ако прѣдположимъ, че и тоя князъ Сабинъ е билъ по произходъ славѣнинъ, вѣроятно нѣкой племененъ славѣнски князъ, какъвто е билъ Славунъ, князътъ на северитѣ (вж. по-долу). Ако това прѣдположение е приемливо, то ясно става, колко голѣмо значение сж успѣли славѣнитѣ да придобиятъ въ държавата при Кормисоша и негова приемникъ, така че тѣхнитѣ племенни князе не само сж влизали въ роднински връзки съ царствуещата династия, но дори сж достигали до княжеския прѣстолъ. Като зетъ на Кормисоша и несъмнѣнно най-влиятелната личность между привърженицитѣ на рода Вокилъ, той е могълъ да бжде избранъ отъ своитѣ съмишленици-боили за князъ, за да нанесатъ окончателна побѣда на политическитѣ си врагове.

знатни мжже въ България, вѣроятно, негови шпиони, които намѣрили скрилитѣ се жени на Сабина и избѣгалитѣ съ него лица и ги довели въ Цариградъ.

До тука въ изложението на събитията въ България и двамата наши автори се схождатъ, обаче по-нататъкъ у тѣхъ се забѣлѣзва една сжществена разлика. Като споменуватъ и двамата за бѣгството на Сабина, ето що тѣ по-нататъкъ разказватъ:

**Теофанъ.**

„Българитѣ си поставили другъ господарь на име Паганъ.[1])

„Въ тая година изпраща Паганъ, господарьтъ на България, до императора съ просба да се срѣщне съ него. И когато получилъ (честна) дума, дошълъ при него съ своитѣ боили. Императорътъ въ засѣдание и въ присжтствието на Сабина ги приелъ и укорявалъ за тѣхнитѣ безредици и за омразата къмъ Сабина; и тѣ за видъ сключили миръ.“[2])

**Никифоръ.**

Между това българитѣ угрижени сами пращатъ при императора съ просба за миръ. Но той не приелъ и веднага потеглилъ въ походъ срѣщу тѣхъ; тѣ заградили труднодостжпнитѣ мѣста на своитѣ граници. И тѣхниятъ господарь, като взелъ отъ императора вѣрна дума, пристигналъ при императора заедно съ боилитѣ си; той (импер.) ги приелъ въ присжтствието на Сабина и укорявалъ безредицата и омразата, която тѣ показали къмъ Сабина, и се съгласилъ на миръ.[3])

И тъй споредъ Теофана излиза, че Паганъ е билъ непосрѣдственъ приемникъ на Сабина и при това слѣдъ двѣ години отъ покачването си на прѣстола се обърналъ къмъ императора съ прѣдложение за миръ, когато Никифоръ ни разказва, че слѣдъ побѣгването на Сабина българитѣ угрижени прѣдложили миръ на Копронима, който отхвърлилъ това прѣдложение, а веднага потеглилъ въ походъ срѣщу тѣхъ, и слѣдъ това ни съобщава, безъ да споменува името на българския господарь, това, което Теофанъ приписва на Пагана, слѣдов. споредъ Никифора Паганъ не е билъ непосрѣдственъ приемникъ на Сабина и до появяването на Пагана на българския прѣстолъ въ България станали и други

[1]) *Theoph.*, стр. 433, подъ 6254 = 762. год.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 436, подъ 6256 = 764. год.

[3]) *Niceph.*, стр. 70.

събития и промѣни. Какви сѫ били тия промѣни и събития ни показва слѣдното съобщение на Никифора, което той помѣстя слѣдъ горѣ-приведения откѫслекъ. „На третия индиктионъ, пише Никифоръ, потеглилъ Константинъ въ България, задѣто българитѣ лишили отъ властьта своя, поставенъ отъ Сабина, князъ (ἀρχηγὸν), на име Умаръ, и назначили на нея Токту, мѫжъ българинъ, братъ на Баяна. Българскитѣ изгнаници отишли въ горитѣ при рѣка Истъръ, немалко отъ тѣхъ загинали, между които и Токту наедно съ брата си Баяна били убити и други. — Другъ нѣкой си тѣхенъ князъ (ἄρχων), когото наричали Кампаганъ, въ Варна избѣгалъ, както се види, за да се спаси, билъ убитъ отъ собственитѣ си роби. Тогава твърдѣ много области на България били изгорени и погубени отъ ромеитѣ“[1]). Това съобщение ние не намираме у Теофана, отъ което ясно личи, че Никифоръ го е заимствувалъ отъ другъ изворъ, неизвѣстенъ на Теофана, безъ обаче да го постави на надлежното му мѣсто въ текста си; той се ограничилъ само съ това, че за свързка съ прѣдното отъ историята на българитѣ, което е било разказано въ общия имъ изворъ, както се види отъ Теофана, подъ 764. год. прибавилъ думитѣ „κατὰ δὲ τὴν τρίτην ἰνδικτιόνα“, т. е. 765. год. Обаче ако се вгледаме по-внимателно въ съдържанието на това съобщение, ще видимъ, че то трѣба да се отнесе къмъ 763. год.,[2]) че то подпълва една празднота у Теофана между 762. и 764. год. и пояснява приведенитѣ въ горната съпоставка думи на Никифора. И наистина въ послѣдното съобщение на Никифора ние ще трѣба да различаваме двѣ различни събития, които се отнасятъ къмъ двѣ различни врѣмена: първото за сѫдбата на князя Токту, а второто за участьта на Кампагана, мѣстото на които тукъ ще се опитаме да опрѣдѣлимъ.

И тъй споредъ горното съобщение на Никифора излиза, че Сабинъ, като побѣгналъ въ 763. год., прѣдалъ властьта на нѣкого си

[1]) *Niceph.* стр. 70—71: Κατὰ δὲ τὴν τρίτηνν ἰνδικτιόνα εἰσέρχεται Κωνσταντῖνος εἰς Βουλγαρίαν τῷ τὸν ἀρχηγὸν αὐτῶν κατασταθέντα ὑπὸ Σαβίνου Οὔμαρον ὄνομα τῆς ἀρχῆς μεταστῆσαι Βουλγάρους, ἀνειπεῖν δ' ἐν αὐτῇ Τόκτον ἄνδρα Βούλγαρον τὸν Βαϊανοῦ ἀδελφόν. Οἱ δὲ Βουλγάρων φυγάδες ἐν ταῖς ὕλαις τοῦ ποταμοῦ τοῦ Ἴστρου ἀπῴχοντο, οὐκ ὀλίγοι δὲ αὐτῶν κατακτείνονται, μεθ' ὧν καὶ ὁ Τόκτος ἅμα τῷ ἀδελφῷ Βαϊανῷ ἀναιρεῖται καὶ ἕτεροι. ἄλλος δέ τις ἄρχων αὐτῶν. ὃν ὀνομάζουσι Καμπαγάνον, ἐν Βάρνῃ [προσφυγεῖν] ὡς ἐδόκει προσρύεσθαι ὑπὸ τῶν ἰδίων δούλων ἀνῃρέθη· τότε δὴ καὶ Βουλγαρίας ὑπὸ Ῥωμαίων πυρίκαυτα ὡς πλεῖστα χωρία γέγονε καὶ διόλωλεν.

[2]) Че това съобщение е заимствувано отъ другъ изворъ и се отнася къмъ 763. год., ни показва и прѣдходното нему извѣстие за раждането на императорския синъ Никита и за похода на африканскитѣ сарицини срѣщу о-въ Сицилия, което така сѫщо не намираме у Теофана подъ съотвѣтната година и се отнася къмъ „първия индиктионъ“, т. е. 763. год.

Умара, който билъ споредъ Именика отъ рода Укиль или Вокиль[1]), т. е. отъ рода на Кормисоша, слѣдов. отъ български произходъ, като мислилъ чрѣзъ това да отнеме у боилитѣ, противници негови, всѣки поводъ за недоволство. Тоя тъкмо Умаръ споредъ първото извѣстие на Никифора се обърналъ слѣдъ покачването си на прѣстола така сжщо къмъ императора съ просба за миръ. Между това въ България станали нови безредици. Измѣната и побѣгването на Сабина отъ една страна, а отъ друга покачването на рода Вокиль отново на прѣстола, най-сетнѣ и обращането на Умара къмъ императора съ прѣдложение за миръ, — всичко това било достатъчно за боилитѣ отъ противната българска партия, за да повдигнатъ новъ бунтъ и да произведатъ другъ политически прѣвратъ, който се свършилъ съ свалянето на Умара слѣдъ 40-дневно князуване, както се научаваме отъ Именика, и съ покачването на новъ князь Токту, „мжжъ българинъ“ и братъ на нѣкого-си Баяна,[2]) което ясно показва, че новиятъ князъ билъ кандидатъ на боилитѣ отъ противната на Кормисошевия родъ партия. Тая бърза промѣна на работитѣ въ България въ полза на българската партия донесла лоши сетнини за българитѣ, тъй като тѣ сега дали възможность на Константина Копронима да се намѣси направо въ вжтрѣшнитѣ имъ дѣла. Сега Копронимъ като отговоръ на Умаровото прѣдложение за миръ се вържжилъ срѣщу България, задѣто българитѣ лишили Умара отъ властьта и назначили Токту за князъ.[3]) Вече отъ тая цѣль на Копронима се ясно види, че тоя походъ е билъ прѣдприетъ по настояването и подъ влиянието на Сабина, който вѣроятно е искалъ съ византийска помощь отново да върне прѣстола на рода Вокиль и да отмъсти на политическитѣ си врагове. За това изпратената въ България византийска войска отишла несъмнѣнно на подкрѣпа на Умара и на неговитѣ привърженици, които сега вече почнали открита борба съ българската партия. Въ България

---

[1]) Оуморъ, м҃ днїи, ро̑ ѐмоу Оукиль. Ние вземаме нáписа *Умаръ* като по-вѣрно.

[2]) *Niceph.* стр. 70: ἀνειπεῖν δ' ἐν αὐτῇ (τῇ ἀρχῇ) Τόκτου ἄνδρα Βούλγαρον τὸν Βαϊανοῦ ἀδελφόν. Отъ тия думи на Никифора може да се заключи, че тоя Баянъ е билъ вече извѣстна личность, както и обикновено го смѣтатъ за едно и сжщото лице съ Пагана. Но ние мислимъ, че това идентифициране е неправилно, защото, както ще видимъ по-долу, Паганъ изстжпва на сцената слѣдъ смъртьта на тоя Баянъ. Тукъ по всичко се види, че за тоя Баянъ се е споменувало по-рано въ новия изворъ на Никифора, което послѣдниятъ незабѣлѣзано пропусналъ. — Освѣнъ това изразътъ ἄνδρα Βούλγαρον несъмнѣнно е употрѣбенъ тукъ, за да се изтъкне по-ясно българскиятъ произходъ на новия князъ въ сравнение съ негова прѣдшественникъ, което още веднажъ доказва, че Сабинъ е билъ не българинъ, а славѣнинъ.

[3]) Тоя походъ е несъмнѣнно идентиченъ съ оня, за който Никифоръ ни съобщава въ първото си извѣстие.

се захванали междуособица, въ която българската партия била отново побѣдена. Токту и боилитѣ, противници на Умара, се опитали да укрѣпятъ границитѣ но били принудени да отстѫпятъ и се скрили въ горитѣ при Дунава, въ които ще трѣба да видимъ днешния Дели-Орманъ, като изгубили мнозина отъ своитѣ, между които били убити Токту и братъ му Баянъ. Междуособицата се свършила въ 763. год., както се види, съ пълна побѣда на славѣнската партия, която поставила новъ князъ вече отъ български произходъ, на име споредъ Теофана Паганъ, който у Никифора се явява подъ името Καμπαγάνος или Καν-Παγάνος, т. е. ханъ Паганъ.[1] Вѣренъ на политиката на своята партия, Паганъ още въ слѣдната 764. година почналъ прѣговори съ византийския императоръ за миръ, като му прѣдложилъ самъ лично да се яви при него, за което и получилъ съгласие. Слѣдъ като се сдобилъ съ честна дума и се оградилъ съ безопасность отъ страна на императора, Паганъ пристигналъ въ Цариградъ съ своитѣ боили. Копронимъ приелъ българския князъ заедно съ свитата му тържествено въ едно събрание, на което присѫтствувалъ и избѣгалиятъ Сабинъ. Какви сѫ били прѣдложенията на българитѣ, и какъвъ характеръ е носило това прѣдставление на българския князь, за насъ остава неизвѣстно. Отъ това, което ни даватъ нашитѣ автори, може навѣрно да се каже, че българитѣ сѫ искали миръ, и че Копронимъ е игралъ ролята на примиритель въ вѫтрѣшнитѣ работи на българитѣ. На тая срѣща той укорявалъ българския князъ и боилитѣ му за безрединитѣ въ страната имъ, и главно за омразата имъ къмъ Сабина. Както и да било, но Паганъ съ успѣхъ изпълнилъ мисията си: мирътъ билъ сключенъ. Обаче тоя миръ, както забѣлѣзва Теофанъ, билъ присторенъ (ἐποίησαν τὸ δοκεῖν εἰρήνην), тъй като намѣрението на Копронима било съвсѣмъ друго.

Мисъльта да покори България бѣ станала, както видѣхме, за Константина Копронима една отъ главнитѣ му цѣли. Наистина, първото му опитване въ 759. год. се оказа несполучливо, но то не отне у него надеждата, че той ще достигне цѣльта си. Почналитѣ се слѣдъ това размирици въ България още повече усилвали въ него тая надежда. Той несъмнѣнно зорко слѣдилъ чрѣзъ своитѣ хора за всичко, що ставало въ България, и е чакалъ само сгоденъ моментъ, за да наложи рѫката си върху нея. Прибѣгването на

[1] Вж. *J. Marquart*, Die Chronologie der alttür. Inschriften, Leipzig, 1898, стр. 40, забѣл.

Сабина подъ негова защита не само облекчавало осѫществението на стремежа му, но му и дало възможность да се намѣси въ вѫтрѣшнитѣ работи на българитѣ. Сега пъкъ, когато видѣлъ прѣдъ себе си българския князъ да моли за миръ, а самъ изстѫпвалъ като покровитель и пазитель на тишината въ България, Копронимъ рѣшилъ, че е настаналъ най-сгодниятъ моментъ, за да пристѫпи къмъ осѫществяването на завѣтната си идея. До като Паганъ и боилитѣ му се намирали въ Цариградъ и водѣли прѣговори за миръ, Константинъ намислилъ да се избави отъ най-опаснитѣ за себе си личности, които могли да му попрѣчатъ въ по-нататъшнитѣ му дѣйствия срѣщу България. Той изпратилъ тайно хора въ България, които хванали „Славуна, князъ на северитѣ, който билъ причинилъ много злини въ Тракия, а сѫщо и Христиана, християнски ренегатъ и главатарь на скамаритѣ. Цѣльта, която гонилъ императорътъ съ тия политически арести, е очевидна. Съ прѣмахването на Славуна, князъ на най-силното славѣнско племе, северитѣ, които влизаха въ съюза на българитѣ и завзимаха най-важнитѣ проходи (източнитѣ) на Балкана, Константинъ е искалъ да отнеме отъ българитѣ единъ отъ най-важнитѣ имъ и силни съюзници-славѣни, чрѣзъ което той значително би ослабилъ българитѣ и би си подготвилъ свободенъ достѫпъ прѣзъ планинскитѣ проходи. Що се отнася до другата личность, Християна, когото Теофанъ ни прѣдставя като ἀπὸ χριστιανῶν μαγαρίτης, т. е. отмѣтникъ отъ християнитѣ, той е билъ главатарь на „скамаритѣ", т. е. на разбойническитѣ чети, които върлували въ империята по друмоветѣ,[1]) и заедно съ отмѣтането си отъ християнството прѣминалъ къмъ българитѣ и призналъ върховната власть на българския князъ, слѣдов. и тая личность наравно съ Славуна се явявала опасна за Византия. Каква е била сѫдбата на Славуна слѣдъ неговото откарване въ Цариградъ, Теофанъ не ни споменува; но надали ще да е била по-добра отъ участьта на Християна, трупътъ на когото, слѣдъ като били отсѣчени рѫцѣтѣ и краката му въ пристанището на св. Тома, още живъ билъ прѣдаденъ на лѣкаритѣ, за да имъ послужи като материалъ за изучването на човѣшкото тѣло, и найсетнѣ билъ изгоренъ. Въ всички тия дѣйствия на Константина Копронима ясно се изтъква политиката му спрѣмо българитѣ: отъ една страна той сключва присторенъ миръ съ българския князъ,

---

[1]) За „скамаритѣ" вж. *J. B. Bury,* A history of the later Roman Empire, London 1889, v. I, 286; II, 117, 422 и 433.

отъ друга — изстжпва като покровитель и пазитель на спокойствието въ България, а отъ третя — приготвя почва за поробването ѝ. Че такива сж били намѣренията на Копронима спрѣмо българитѣ, се вижда отъ по-нататъшнитѣ му дѣйствия.

Наскоро слѣдъ като Паганъ се завърналъ съ боилитѣ си въ България, увѣренъ въ настаналитѣ мирни отношения съ Византия и въ отстранението на всѣка опасность откъмъ послѣдната, Копронимъ въ 765. год. внезапно потеглилъ въ походъ срѣщу българитѣ. Като се възползувалъ отъ това, че намѣрилъ балканскитѣ проходи оставени безъ прикритие, понеже българитѣ възъ основа на сключения въ 764. год. миръ не прѣдполагали никаква опасность отъ югъ, нахълталъ въ България. Византийцитѣ достигнали до Цика или Чика (ἕως τοῦ Τζίκας), дѣто хвърлили огънь „въ αὐλὰς — дворцитѣ, които тукъ намѣрили“[2]). Това неочаквано нападение на византийцитѣ отнело отъ българитѣ всѣка възможность за отпоръ. Паганъ билъ принуденъ да търси спасение въ Варна, но тукъ .споредъ думитѣ на Никифора билъ убитъ отъ собственитѣ си слуги. Надали ще трѣба да се съмнѣваме, че това ненаврѣменно убийство на князa е било дѣло на българскитѣ боили, които не се забавили да го обвинятъ като главенъ виновникъ за всички злини, които постигнали България поради неговата миролюбива политика съ Византия. Тоя фактъ ни ясно рисува настроението на враждуещитѣ въ България политически партии: дори въ най-критичния моментъ тѣ не се отказвали да се въсползуватъ за прѣмахване противника си. Но и при такива успѣхи Копронимъ, слѣдъ като подпалилъ резиденцията на българския князъ и много мѣста разорилъ, не се рѣшилъ да продължава настжпателното си движение, за да покори

[2]) *Theoph.* стр. 436. Тия думи напълно се схождатъ съ израза на Никифора (стр. 71), че „тогава твърдѣ много области на България били изгорени и погубени отъ роментѣ“. Гдѣ се е намирала тая Цика или Чика и какво е тя прѣдставяла, точно не може да се опрѣдѣли. Г. *Иречекъ* (Arhiv f. Slav. phil. XXI. 613), като смѣта тоя походъ на Копронима идентиченъ съ първия отъ 763. год., въ който споредъ Никифора българитѣ се скрили ἐν ταῖς ὕλαις τοῦ ποταμοῦ τοῦ Ἴστρου, на мнѣние е, че и Τζίκα ще трѣба да търсимъ на долния Дунавъ; той го сближава съ Прокопиевата Τιγᾶς и го помѣстя между Iatrus и Transmarisca, т. е. Янтра и Тутраканъ, *Bury* (каз. съч. II, стр. 473 забѣл. 5.) смѣта това име за изопачено и го поправя на ἕως Τούνζας, т. е. достигнали до Тунжа. Обаче намъ ни се струва, че отъ даннитѣ, които черпимъ отъ Теофана, може положително да се каже, че Τζίκα се е намирала на сѣверъ отъ Балкана, защото византийцитѣ достигнали до нея, слѣдъ като прѣминали планинскитѣ проходи; освѣнъ това, изразътъ, че тукъ императорътъ намѣрилъ αὐλαί — дворци, ни дава до извѣстна степень основание да мислимъ, че византийцитѣ сж достигнали до резиденцията на българския князъ, защото Теофанъ употрѣбява думата αὐλή, когато говори за българитѣ, въ тоя смисълъ (*Theoph.* 485, 490), но дали Τζίκα е било името на самата резиденция, или на нѣкоя рѣка или мѣстность, трудно е да се констатира.

цѣлата страна. Той побързалъ да се върне назадъ, както забѣлѣзва Теофанъ, „отъ страхъ“, вѣроятно да не би българитѣ да му отрѣжатъ пжтя на отстжпването въ планинскитѣ проходи, още повече че тоя неговъ успѣхъ се длъжи на измамата, съ която той поведе българитѣ.

Но макаръ Копронимъ и да „не извършилъ нищо важно,“ както се изразява Теофанъ, въ тоя походъ, той и тоя пжть не се отказалъ отъ своята мисъль; напротивъ, като смѣталъ дѣлото вече достатъчно подготвено, сега той рѣшилъ окончателно да го довърши. Слѣдъ убийството на Пагана въ България царувала пълна анархия, което още повече закрѣпвало въ него надеждата за пъленъ успѣхъ. Още въ слѣдната 766. год. ние го видимъ отново въ походъ срѣщу българитѣ. И сега Копронимъ се опълчилъ по суша и по море. Прѣзъ юния той въоржжилъ една флота отъ 2600 транспортни кораби, които напълнилъ съ моряци и войници отъ различни войскови части и области, и ги изпратилъ покрай градоветѣ Анхиалъ и Месемврия къмъ българскитѣ брѣгове. Самъ императорътъ съ голѣма сухопжтна войска потеглилъ на сѣверъ и достигналъ до Верегавската клисура, дѣто се и разположилъ на лагеръ. Когато българитѣ се научили за това многобройно движение, което имъ прѣдвѣщавало лоши сетнини, понеже виждали, че Копронимъ иска да ги нападне отъ двѣ страни, обърнали се веднага къмъ императора за миръ, който повидимому не билъ приетъ отъ Копронима, тъй като той билъ повече отъ увѣренъ въ сполуката си. Обаче и тоя пжть той останалъ излъганъ. Като че ли самото Провидѣние защищавало независимостьта на България и опрѣдѣлило, че не е още настанало врѣме за българитѣ да довършатъ съ това историческата си задача. Докато Копронимъ чакалъ при Верегавския проходъ, щото морскитѣ му сили да направятъ десантъ на българскитѣ брѣгове, и по тоя начинъ да нападне отъ двѣ страни на българитѣ, на морето станала страшна катастрофа. Византийската флота при самитѣ български брѣгове потърпѣла голѣмо корабокрушение отъ силенъ сѣверенъ вѣтъръ, и всичката почти войска потънала въ вълнитѣ на морето, така че императорътъ заповѣдалъ да ловятъ труповетѣ на удавенитѣ съ рибарски куки и да ги погребватъ. Това нещастие, което унищожило половината отъ византийската армия, спрѣло по-нататъшнитѣ дѣйствия на императора: на 17. юлия Копронимъ „безславно“ се върналъ въ столицата.[1])

---

[1]) *Theoph.*, 437. *Niceph.*, 78. Въ изложението на това събитие и двамата наши автори се съвсѣмъ схождатъ, само че Никифоръ се явява по-подробенъ въ описанието

Не е трудно да си прѣдставимъ, съ какво чувство къмъ българитѣ Копронимъ напусналъ сега българскитѣ прѣдѣли. Обаче колкото и враждебно да билъ настроенъ къмъ тѣхъ, той нѣмалъ възможность да имъ отмъсти за несполучливия си походъ, тъй като вжтрѣшнитѣ работи на империята отвличали вниманието му отъ България. Това било най-бурното врѣме въ борбата му съ иконоборчитателитѣ, когато неговитѣ жестокости били голѣми не само срѣщу монаситѣ, които не пропущали нищо, за да обвинятъ императора за всички нещастия въ империята, но и срѣщу много видни мжже, които считалъ за злоумишленици на царското величество.[1]) Освѣнъ това морскитѣ разбои и грабежи на македонскитѣ и тесалийскитѣ славѣни, които вързували въ това врѣме по цѣлото Егейско море и островитѣ му, станали до толкова опасни за империята, че Константинъ билъ принуденъ въ 768. год. да влѣзе въ споразумѣние съ славѣнскитѣ воеводи и да изкупи плѣнницитѣ-християни, откарани отъ о-витѣ Имбросъ, Теведосъ и Самотрака за 2500 копринени дрѣхи.[2]) Най-сетнѣ борбата съ арабитѣ въ Азия и особено жестокоститѣ на аббасидитѣ спрѣмо християнското население въ погранични тѣ области принуждавали Копронима да държи тукъ постоянно голѣма войска. Всички тия обстоятелства накарали го да остави България за цѣли седемъ години въ покой, безъ да се откаже обаче, както ще видимъ по-долу, отъ своята завѣтна идея.

## II.

Състоянието на България отъ 766—773. год. — Князъ Телеригъ и неговата вжтрѣшна и външна политика. — Възобновата на войнитѣ на Копронима (шестиятъ му походъ) срѣщу България и мирътъ отъ 773. год. — Отношенията на Телерига къмъ славѣнското население въ държавата и сношенията му съ македонскитѣ славѣни. — Доноситѣ на императорскитѣ шпиони въ България и неочакваното нападение (седмиятъ походъ) на Копронима. — Несполучливитѣ (осмиятъ и деветиятъ) походи отъ 774. и 775. год. и смъртьта на Копронима. — Прѣкратяването враждебнитѣ отношения между Византия и България. — Нова фаза въ вжтрѣшнитѣ борби на българитѣ: борбата на княза съ боилитѣ. — Бунтътъ на боилитѣ отъ 777. год. и бѣгството на Телерига въ Цариградъ. — Движението между славѣнитѣ въ Македония и Гърция. — Мѣркитѣ на византийското правителство за прѣкратяването на това движение. — Князъ Кардамъ. — Свръзката на славѣнското движение въ империята съ политиката на българскитѣ князе. — Нападателната политика на Кардама спрѣмо Византия. — Походитѣ на Константина VI срѣщу българитѣ и сетниннтѣ отъ тѣхъ. — Характеристика на Кардамовата вжтрѣшна и външна дѣйность.

Настаналиятъ по тоя начинъ миръ между България и Византия, може би въпрѣки желанието на Константина Копронима, билъ

---

на катастрофата, която така сжщо показва, че той се е ползувалъ отъ изворъ, неизвѣстенъ на Теофана.

[1]) *Theoph.* 437—443.

[2]) *Niceph.*, 76.

спасителенъ за българитѣ. Сега тѣ могли да се прѣдадатъ на вжтрѣшнитѣ си работи. Обаче какъ е вървѣла борбата на партиитѣ прѣзъ това врѣме, е въпросъ, на който не може да се отговори за сега поради липса на данни. Несъмнѣнно е това, че голѣмата и явна опасность, която заплашвала откъмъ Византия, накарала най-сетнѣ враждуещитѣ партии да се позамислятъ върху положението на държавата и да търсятъ срѣдства за окончателното ѝ избавяне отъ нея. Това било толкова по-необходимо, защото отношенията между България и Византия все още оставали неопрѣдѣлени, и за всѣкиго било ясно, че борбата съ Копронима не е свършена, и че трѣба да очакватъ нови нападения и да се готвятъ да ги посрѣщнатъ съ съединени сили. Обаче България въ това врѣме бѣ до толкова ослабена и умаломощена отъ прѣдишнитѣ междуособици, че тя не би могла да издържи по-нататъшната борба съ императора; тя би могла да бжде възвърната въ първото си положение, ако да бѣ сполучила да сключи единъ продължителенъ миръ съ южната си съсѣдка, и ако съ прѣкратяване партизанскитѣ борби би получила по-яка вжтрѣшна уредба съ по-точно опрѣдѣление положението на славѣнитѣ въ държавата. По тоя начинъ самиятъ вървежъ на събитията приготви тържеството и побѣдата на политиката на славѣнската партия, съ които бѣ свързанъ и въпросътъ за националното надмощие. И наистина въ династическитѣ борби въ България прѣзъ VIII. вѣкъ ние не трѣба да видимъ само стремежитѣ на отдѣлни личности да достигнатъ властьта: тукъ подъ булото на династически въпроси се е водила борба между двата съставни елемента въ държавата — български и славѣнски — за политическа и социална равноправность. Това е било колкото политическа борба, толкова и културна, тъй като въ нея трѣбаше да се опрѣдѣли, кой отъ двата елемента съ врѣме ще погълне другия. Ние видѣхме вече, че тая борба се породи отъ самото стечение на събитията въ българската държава; обаче въ развитието си тя трѣбаше да отстжпи отъ естествения си вървежъ, защото тукъ се прѣплете друга сила, другъ факторъ — намѣсата на византийския императоръ въ вжтрѣшнитѣ работи на българитѣ, главното значение на която се състояла въ това, че императорътъ не прѣслѣдвалъ цѣлитѣ и стремежитѣ на нѣкоя отъ партиитѣ, а дѣйствувалъ съвсѣмъ въ друга посока: Константинъ Копронимъ, както видѣхме, се стремѣлъ да ослаби както едната, така и другата отъ враждуещитѣ партии, за да може по-лесно да тури ржка върху независимостьта на България. Тая тъкмо политика на визан-

тийския императоръ и ускори свършването на борбата въ полза на славѣнската партия. Само слѣдъ дълги и тежки изпитни, на които се подложи България въ течение на нѣколко десетъци години, българскитѣ боили отъ противната партия се убѣдили, до колко е важенъ и необходимъ славѣнскиятъ елементъ въ държавата, и разбрали, че отъ неговото увеличване е зависѣла и силата на самата държава. Но и при все това тѣ все още и не помисляли за нѣкаква отстжпка на политически права въ полза на славѣнитѣ. Трѣбало да се яви князъ, който да стане по-високо отъ тѣснитѣ съсловни интереси на боилитѣ, да разбере положението на държавата и, като оцѣни славѣнитѣ, да тури начало на това, което вече съ години се подготвяло. Такъвъ князъ наистина се явява въ лицето на умния и енергиченъ Телерига, който се споменува отъ Теофана около 773. год., но когото ще трѣба да смѣтаме като непосрѣдственъ приемникъ на Пагана слѣдъ похода на Копронима въ 766. год., така че началото на Телериговото управление ние отнасяме къмъ 767. година.

Когато се покачилъ на прѣстола, Телеригъ намѣрилъ България въ най-разнебитено положение: страната била разорена и опустошена отъ нахлуванията на византийцитѣ; населението, измжчено и економически съсипано отъ междуособицитѣ и постояннитѣ войни, се намирало въ ржцѣтѣ на силнитѣ боили, които се разпореждали по угодата си. Къмъ всичко това се присъединявали и неопрѣдѣленитѣ отношения спрѣмо Византия. При такива тежки условия Телеригъ е могълъ да подобри положението на държавата, само ако би тя се ползувала съ по-продължителенъ вжтрѣшенъ и външенъ миръ. За това първата му и главна задача била да успокои страната отъ вжтрѣшни размирици, въ което му помогналъ немалко страхътъ прѣдъ нова война отъ страна на Византия. По-трудно било да се постигне външния миръ, и то главно съ Копронима, борбата съ когото далечъ още не била свършена. И наистина, въ 773. год. Копронимъ отново обръща погледитѣ си къмъ България и почналъ нова война, която и по плана, и по грандиозностьта си трѣбало да бжде повторение на похода отъ 766. год.

Въ началото на лѣтото Копронимъ прѣдприелъ огромна експедиция и по море, и по суша и още въ столицата съставилъ плана на дѣйствията си: сухопжтната войска, състоеща преимуществено отъ конница, изпратилъ къмъ българскитѣ граници, дѣто тя трѣбало да чака, докато другата часть отъ експедицията — флотата, състоеща отъ двѣ хиляди кораби, слѣдъ като прѣмине западнитѣ черноморски

брѣгове, навлѣзе въ Дунавъ и нападне българскитѣ придунавски области. Константинъ планиралъ така, че докато българитѣ бждатъ завзети отъ сѣверъ съ отпоръ срѣщу войската, докарана съ флотата, и нейния екипажъ, сухопжтната войска да навлѣзе отъ югъ въ българската земя. Притиснати по тоя начинъ отъ двѣ страни, българитѣ ще бждатъ побѣдени окончателно, и България поробена. Самъ Копронимъ потеглилъ съ флотата, при това се покачилъ не на византийски, а на руски вѣроятно търговски кораби за по-голѣма сигурность. Съ такива огромни сили Копронимъ прѣзъ мѣсецъ май потеглилъ въ походъ срѣщу българитѣ. Обаче и тоя пжть той не можалъ да изпълни плана си и да осжществи идеята си. Неизвѣстно по какви причини, когато той съ флотата достигналъ до Варна, изплашилъ се и мислилъ вече да се върне назадъ. Българитѣ отъ своя страна, изплашени отъ грандиозностьта на похода, безъ да знаятъ за намѣрението на императора, изпратили едного боила и Цигата или Чигата съ прѣдложение за миръ.[1] Когато пратеницитѣ се явили при императора и му извѣстили за мисията си, Копронимъ се зарадвалъ и веднага се съгласилъ да сключи миръ. Главното условие на тоя миръ се състояло въ това, че и двѣтѣ страни се клетвено задължили: българитѣ да не воюватъ съ ромеитѣ, а императорътъ занапрѣдъ да не навлиза въ България. При това съставени били писмени договори, съ които се обмѣнили и двѣтѣ страни. Слѣдъ сключването на мира Константинъ, като

---

[1] *Theoph.*, 446—447: ἀπέστειλαν βοΐλᾶν καὶ Τζιγάτον. Какъ трѣба да разбираме това изречение? Отъ самия текстъ се види, че тукъ се говори за двѣ личности, отъ които едната носи съсловното си название, а другата повидимому собственото си име. Но това смѣшение на съсловно име съ собствено ни ясно показва, че тукъ има нѣкоя бъркотия, която прави горното изречение непонятно. Тая несъобразность може да се отстрани по слѣднитѣ начини: 1. ако считаме Τζιγάτος за собствено име, а βοΐλᾶς като приставка към него, за да се посочи на съсловието, къмъ което принадлежи тоя Цигатъ или Чигатъ, но тогава ще трѣба да изпуснемъ съюза καὶ; 2. ако въ тоя βοΐλᾶς видимъ несъсловно име, а непълното име на длъжностьта βοΐλᾶς-ταρκάν, за което ни споменува Константинъ Багренородни въ извѣстната формула за поздрава на българскитѣ пратеници при византийския дворъ, отдѣто узнаваме, чи тая титла сж носили синоветѣ на българския князъ (вж. De ceremoniis, ed. Bon. t. I, p. 581 и МСб. XV, отд. критика, стр. 31), съ други думи тая титла е била една отъ най-виситѣ въ България, и тогава ще трѣба да приемемъ, че пратеницитѣ сж били βοΐγᾶς-ταρκάν и нѣкой-си Цигатъ или Чигатъ, и най-сетнѣ 3. ако въ τζιγάτος видимъ не собствено име, а име на нѣкоя длъжность, и за това ще трѣба да го пишемъ съ малка начална буква, както се и срѣща въ нѣкои ржкописи (Cod. Vaticanus 978). Както и да било, но намъ ни се струва, че послѣдното обяснение е най-близкото до истината, тъй като надали може да се прѣдполага, че е била пратена само една личность. Наистина ние отъ надписитѣ не знаемъ подобна длъжность, τζιγάτος, но трудно е да се допусне, че въ единя случай се привожда съсловното име на пратеника, въ другия — собственото име. Поради това твърдѣ е вѣроятно обяснението на Bury (каз. съч. II, стр. 474, забѣл. 3), който смята тая дума за турко-българска означающа „войникъ“ и я сближава съ „джигитъ“ (djiguit) у кавказцитѣ и казацитѣ.

оставилъ гарнизони въ пограничнитѣ, възобновени отъ него крѣпости, което ясно показва, че и по тоя миръ границата между България и Византия останала сжщата, както и по мира отъ 716. год., върналъ се въ Цариградъ.

По тоя начинъ отдавна желаниятъ за българитѣ миръ съ Византия билъ достигнатъ. Обаче Телеригъ, както се види, не се довѣрявалъ много на тоя миръ, като ималъ прѣдъ видъ вѣроломния характеръ на Копронима. Той твърдѣ добрѣ разбиралъ, че борбата съ Византия чрѣзъ този миръ се прѣкжсва само врѣменно и че опасностьта все още не е минала; но отъ друга пъкъ страна той ясно съзнавалъ, че България при състоянието, въ което се тя намирала въ дадения моментъ, едва ли би повела и издържала понататъкъ борбата успѣшно, и че изобщо тя би била избавена отъ византийското поробване, само ако българскиятъ князъ би сполучилъ да привлѣче къмъ съюза всички славѣнски племена на Балканския полуостровъ и да образува една силна държава, способна да противостои на Византия. По тоя начинъ заглъхналата въ междуособицитѣ идея на Тервеля отново се възродила у енергичния Телеригъ, който още по-ясно изтъкна идеята за назначението на българския господарь като обединитель на балканскитѣ славѣни, и той не се забавилъ да пристжпи къмъ осжществението ѝ.

Слѣдъ безуспѣшниятъ походъ на Копронима и докато вървѣли още прѣговоритѣ съ него за миръ, Телеригъ още въ сжщата 773. г. влѣзълъ въ сношение съ славѣнското племе *берзити*, което населявало с.-изт. днешна Македония,[1]) за присъединението имъ къмъ българския съюзъ. Тия сношения, както се види, вървѣли отначало тайно, защото тѣхната гласность несъмнѣнно би вориджила императора както срѣщу берзититѣ, така и срѣщу самитѣ българи. Но и при все това дѣйствията на Телерига не останали неизвѣстни за Копронима. Още прѣзъ октомврия 773. г. той получилъ извѣстие отъ своитѣ тайни приятели въ България, какво българскиятъ князъ изпратилъ до 12 хиляди войска и боили, за да оплѣнятъ Верзития и жителитѣ ѝ да прѣселятъ въ България. Надали може да се мисли, че изпращането на тая войска въ Верзития е имало сжщата цѣль, каквато ни я прѣдставя Теофанъ. Както оплѣнението на Верзития, така и изселването на жителитѣ ѝ въ България биха били безсмислени при политиката на Телерига, който се стремилъ къмъ мирното раз-

---

[1]) Вж. *М. Дриновъ,* Заселеніе Балканскаго полуострова славянами, Москва, 1873, стр. 163. и сл. Вече самото имъ съсѣдство съ българитѣ ни кара да търсимъ берзититѣ въ тая часть па Македония.

ширение на държавата въ областьта на македонскитѣ славѣни. Очевидно това движение на българитѣ на юго-западъ било прѣдставено въ такъвъ страшенъ видъ отъ приятелитѣ на императора, за да го въоръжжатъ отново срѣщу България; дори ако допуснемъ, че дѣйствително имало такова движение начело съ боили, то трѣба да го разбираме въ всѣки случай като окупиране областьта на берзититѣ и уредбата ѝ като съюзна на България съ съгласието на самото население. Що се отнася до сжществуването на нѣкакви си тайни приятели на императора въ самата България, тѣ несъмнѣнно принадлежали къмъ славѣнската партия, която, както знаемъ вече, въ борбата си съ българската се опирала на Византия, а оттука ясно става, че Телеригъ билъ избраникъ на боилитѣ отъ българската партия и се покачилъ на прѣстола съ тѣхна помощь. Ослабената слѣдъ катастрофата отъ 765. год. славѣнска партия не могла да се бори съ противната ней, още повече при такъвъ единъ силенъ и енергиченъ князъ, какъвто билъ Телеригъ. Нейнитѣ прѣдставители-боили се теготили подъ силата на българската партия и търсили случай да компрометиратъ княза и да го свалятъ отъ прѣстола. Ето защо и тѣхнитѣ доноси прѣдъ императора, които имали за цѣль да го повдигнатъ срѣщу българитѣ, се явяватъ прѣувеличени. И наистина Константинъ Копронимъ не се забавилъ да се отзове на тия доноси: той веднага рѣшилъ скрито да потегли въ походъ и ненадѣйно да нападне на България. Но въ това врѣме въ Цариградъ се намирали нѣкакви-си български пратеници, дошли тукъ вѣроятно по сключването на мира, за да отвлѣчатъ вниманието на императора отъ дѣйствията на Телерига на западъ. Константинъ почналъ да се готви за походъ, докато българскитѣ пратеници били въ Цариградъ, и за да скрие отъ тѣхъ цѣльта на тия приготовления, той имъ обяснявалъ, че послѣднитѣ се правили за прѣдстоещата война съ арабитѣ, а за да ги увѣри въ това, той прѣкаралъ нѣкои отъ легионитѣ си на срѣщния азиатски брѣгъ. Очевидно Копронимъ искалъ сега неочаквано да нападне на България, тъй като българитѣ най-малко могли да очакватъ въ дадения моментъ война отъ негова страна. Веднага слѣдъ заминаването на българскитѣ пратеници отъ Цариградъ и слѣдъ като се увѣрилъ чрѣзъ подгледвачи за тѣхното значително отдалечаване, Копронимъ веднага прѣкаралъ войскитѣ си отново на европейския брѣгъ и, като присъединилъ къмъ тѣхъ и тракийскитѣ теми, съ една около 80-хилядна армия потеглилъ срѣщу България. При мѣстностьта *Литосория*

той неочаквано нападналъ на българитѣ, обърналъ ги на бѣгъ и споредъ думитѣ на Теофана спечелилъ голѣма побѣда. Слѣдъ това коварно нападение, съ което се и свършилъ цѣлиятъ походъ. Копронимъ се върналъ съ триумфъ въ Цариградъ, като носѣлъ голѣма плячка и водѣлъ плѣници, а самата война нарекълъ „благородна“ (εὐγενῆ), понеже „никой не му се противилъ, нито пъкъ станало убийство и проливане на християнска кръвь“[1]).

Тая мнима побѣда повидимому развързала ржцѣтѣ на Копронима. Като смѣталъ нарушенъ мира отъ прѣдната година и считалъ българитѣ достатъчно омаломощени, той сега отново възмечталъ за окончателното покорение на България. Още въ слѣдната 774. год. Копронимъ прѣдприелъ новъ походъ срѣщу българитѣ: той въоржжилъ голѣма флота, въ която били помѣстени до 12 хиляди конница и я изпратилъ къмъ българскитѣ брѣгове, а самъ потеглилъ по сухо съ другата часть на армията си. Обаче и тоя походъ се свършилъ съ катастрофа: при Месемврия флотата му потърпѣла силно коработрушение подъ дѣйствията на сѣверния вѣтъръ, и Копронимъ билъ принуденъ да се върне въ столицата съ голѣми загуби. Тая нова несполука на императора ободрила Телерига, който сега искалъ да отплати на Копронима по сжщия коваренъ начинъ. Колкото и да била вѣроломна политиката на императора въ дадения случай, обаче тя разкрила на българския князъ главното зло въ държавата му — вжтрѣшнитѣ му врагове, и той не се забавилъ да се избави отъ Копронимовитѣ тайни приятели въ България, чрѣзъ които императорътъ се научвалъ за всичкитѣ му планове. За да не узнае Копронимъ неговото намѣрение, Телеригъ още въ сжщата 774. год. му написалъ слѣдното: „Азъ се рѣшихъ да побѣгна отъ тука и да дойда при тебе. Обаче прати ми честна дума за моята безопасность и съобщи ми, кои ти сж тукъ приятелитѣ, за да имъ се повѣря, и тѣ да ме придружатъ“. Константинъ, наученъ отъ примѣра на прѣдишнитѣ български князе, които поради различни

---

[1]) *Theoph.*, 447. Дѣ се е намирала мѣстностьта Литосория, за сега още не е опрѣдѣлено, па и трудно е да се опрѣдѣли, защото, доколкото ни е извѣстно, това име се срѣща само въ това едничко мѣсто. Но все пакъ може да се каже, че тя не се е намирала вънъ отъ прѣдѣлитѣ на Тракия, защото походътъ на Копронима се свършилъ въ твърдѣ кратко врѣме; освѣнъ това самиятъ резултатъ отъ нападението ни показва, че императорътъ е дѣйствувалъ не срѣщу нѣкакъвъ-си 12-хиляденъ български отредъ нѣкждѣ въ Македония, който все пакъ би оказалъ, какъвъ да е отпоръ или поне войната би се продължила. По всичко се види, че това било нападение на нѣкой пограниченъ български лагеръ, въ който българитѣ, изненадани отъ неочакваностьта, не могли да окажатъ никакъвъ отпоръ, а оттука и Литосория ще трѣба да търсимъ нѣйдѣ по българо-византийската граница, както показва самиятъ смисълъ на името. Не е ли възможно Λιθοσώρια да се сближи съ по-късната Παρορία?

вътрѣшни размирици търсили неговата защита, поддалъ се на измамата и повѣрвалъ на Телерига, като му отговорилъ и писмено съобщилъ имената на своитѣ хора. Но Телеригъ веднага изловилъ всички приятели на императора и ги прѣдалъ на смърть. Тая коварна измама до толкова съкрушила старня Копронимъ, че той, забѣлѣзва Теофанъ, скубалъ отъ ядъ побѣлѣлитѣ си коси[1]). Той не могълъ да прѣтърпи отъ една страна тая измама, а отъ друга тая важна загуба, и още въ слѣдната 775. год. прѣзъ мѣсецъ августъ отново се опълчилъ срѣщу българитѣ. Но отъ тоя походъ Копрониму не било сѫдено да се върне живъ: още по пѫтя съ него се случилъ силенъ апоплексически ударъ, и на връщане той умрѣлъ на 14. септемврия 775. г. Така най-сетнѣ България се избавила благополучно отъ тоя свой опасенъ и закоренѣлъ врагъ, който прѣзъ цѣлия си животъ точилъ зѫби върху българската независимость. Неговътъ синъ, кроткиятъ и болезненъ Лъвъ IV Хазарски, се отказалъ отъ ефимернитѣ мечти на баща си, и неговото кротко царуване е отбѣлѣзано съ мирни отношения между България и Византия.

Смъртьта на Константина Копронима имала твърдѣ голѣмо значение за развитието на вътрѣшнитѣ работи въ България. До като тоя императоръ бѣ живъ и постоянно заплашваше съ своитѣ походи, въ България повидимому бѣха се прѣкратили вътрѣшнитѣ размирици благодарение на умната политика на Телерига, който умѣло експлуатиралъ обстоятелствата за умиротворение на страната. Но щомъ опасностьта се минала, въ България отново се почва борбата. Обаче тая борба сега взима другъ характеръ. До покачването на Телерига на българския прѣстолъ борбата, почната на чисто династическа почва, вървѣше между двѣтѣ, образувани изъ срѣдата на боилитѣ, политически партии за власть, и въ развитието ѝ се изработи правилото, че която отъ партиитѣ успѣе да тури на прѣстола свой кандидатъ и го има въ рѫцѣтѣ си, тя ще може да има и надмощие. Освѣнъ това ние видѣхме, че стремежътъ на всѣка отъ партиитѣ да търси срѣдства, за да надвие съперницата си, противопостави въ тая борба интереситѣ на двата съставни елемента въ държавата — на българитѣ и славѣнитѣ, и сега защитата на тия интереси напълно зависѣла отъ това, кандидатътъ на коя партия ще се покачи на прѣстола. Разбира се, това ненормално течение въ държавния животъ, това чисто аристократическо управление не могло да се аресва на строгия и самостоенъ Телеригъ. Като гледалъ на славѣнитѣ не като на сила, съ помощьта на която една

[1]) *Theoph.* 448.

часть отъ боилитѣ искали да противодѣйствуватъ на своитѣ политически врагове, а като на елементъ, отъ който зависѣла силата и разширението на държавата, той разбиралъ, че за да прѣмахне тая обособеность на славѣнитѣ, която произлизала не толкова отъ противоположность въ характера и стремежитѣ на двѣтѣ нации, колкото отъ неопрѣдѣленостьта въ положението на славѣнитѣ въ държавата, трѣбало да се урегулиратъ отношенията на послѣднитѣ спрѣмо основателитѣ на царството и най-вече спрѣмо князя, който би трѣбало да стане като съединителна брънка между двата елемента. Обаче всичкото зло се заключавало въ това, че самиятъ князъ билъ безсиленъ: той напълно зависѣлъ отъ боилитѣ. Телеригъ ясно съзнавалъ, че главната причина за всички вѫтрѣшни размирици и външни неуспѣхи лежи не въ двойственостьта на етническия съставъ на държавата, а въ политическата разединеность и общественната неравноправность на двата елемента, което се явява пъкъ като резултатъ отъ мощьта и своеволието на българскитѣ боили и отъ упадъка на княжеската власть. Поради това, като схващалъ така задачата на българския князъ и положението на работитѣ въ държавата, за Телерига било ясно, че за да тури миръ и редъ въ държавата, трѣба прѣди всичко да освободи князя отъ опекунството на боилитѣ и да издигне авторитета и значението на княжеската власть. Но на първо врѣме самитѣ обстоятелства не му позволявали да почне борбата съ мощната българска аристокрация. Докато опасность заплашвала откъмъ Византия, тая борба повидимому вървѣла глухо. Това най-ясно се види отъ жестоката му постѫпка въ 774. год. съ приятелитѣ на Копронима въ България. Въ тая строга разправа явно проглежда стремежътъ на Телерига както да се избави веднажъ за винаги отъ шпионитѣ на византийския императоръ, така и да даде на боилитѣ да почувствуватъ силата на неговата власть. Несъмнѣнно още по-строгъ къмъ тѣхъ той станалъ слѣдъ смъртьта на Константина Копронима, когато той всецѣло могълъ да се прѣдаде на вѫтрѣшнитѣ работи. Само по себе си се разбира, че Телеригъ въ всичкитѣ си дѣйствия срѣщу боилитѣ се опиралъ главно и право на славѣнското население, тъй като само съ негова помощь той могълъ да опонира на аристократията и да я държи въ респектъ прѣдъ властьта си. Оттука ясно става, защо той, макаръ и да билъ поставенъ на прѣстола отъ българската партия, обърналъ вниманието си на славѣнитѣ и се старалъ да издигне тѣхното значение въ държавнитѣ дѣла. По тоя начинъ възникналата между князя и боилитѣ борба отваряла новъ достѫпъ

за тѣхъ къмъ непосрѣдствено влияние въ държавата. Наистина ние не знаемъ, дали Телеригъ е направилъ нѣкакви постѫпки въ тая посока, но нѣма съмнѣние, че славѣнскитѣ племенни князе или комити сега застанали по-близу до княза, а оттукъ и до управлението на страната. Поради това въ тая борба на княза съ аристократията ние трѣба да видимъ втора фаза въ процеса за сливането на двата етнически елемента — български и славѣнски.

Обаче колкото и да билъ Телеригъ строгъ и самостоенъ спрѣмо боилитѣ, колкото и да се надѣвалъ, че съ помощьта на славѣнитѣ той би могълъ да ги вземе въ рѫцѣтѣ си, той все пакъ не могълъ да издържи борбата съ мощната аристократия, която вече бѣ привикнала да управлява, но не и да се покорява. Колкото и да се старалъ да издигне влиянието на славѣнскитѣ племенни князе, той все пакъ не могълъ да ги сравни съ българскитѣ боили, тъй като славѣнитѣ не бѣха все още внесли нищо свое въ уредбата на държавата, а пъкъ държавната организация, характерътъ на която оставаше все още български, бѣ до толкова закрѣпнала, че всичкитѣ ѝ функции се намирали само въ рѫцѣтѣ на нейнитѣ основатели. Па освѣнъ това не е допустимо, че Телеригъ още при първитѣ си опитвания, да намали значението на боилитѣ, не е срѣщналъ силна опозиция отъ тѣхна страна. Тѣ сѫ добрѣ разбирали стремежитѣ на княза и не се забавили у-врѣме да се погрижатъ да обезпечатъ мощното си положение въ държавата. По всичко се види, че незадоволството отъ вѫтрѣшната политика на Телерига се усилвало и избухнало въ новъ бунтъ на боилитѣ, който не обѣщавалъ нищо добро за самия Телеригъ, защото въ 777. год. той билъ принуденъ да бѣга отъ България и да търси прибѣжище при византийския императоръ Лъва IV, който го приелъ на драго сърдце и съ почитъ, като го направилъ патриций, слѣдъ като го покръстилъ и го оженилъ за братовчедката на жена си Ирина.[1]) Тая постѫпка на Телерига ни ясно показва, доколко отношенията му спрѣмо боилитѣ сѫ били изострили, и каква опасность го очаквала отъ тѣхъ: той, както нѣкога и Сабинъ, искалъ да прѣдупрѣди позорното си сваляне отъ прѣстола, а може би и убийство, което напълно отговаря на неговия честолюбивъ характеръ. Каква е била цѣльта на Телерига, когато той се рѣшилъ да побѣгне въ Цариградъ: дали той отивалъ да търси помощь отъ византийския императоръ, за да си върне прѣстола, или се за винаги отказалъ отъ него, ние не знаемъ. Но тукъ се явява инте-

---

[1]) *Theoph.*, 451.

ресно това обстоятелство, че ако единъ такъвъ български князъ — врагъ на византийцитѣ и на византийското влияние, какъвто билъ князъ Телеригъ, търси прибѣжище въ Византия, то ясно е, че въ всѣки конфликтъ между князя и боилитѣ прѣминаването на византийска страна е било като страшилище за българитѣ, и падналиятъ князъ е търсилъ тукъ срѣдство, за да си отмъсти на своитѣ врагове. По-рано при Константина Копронима, който винаги бѣ готовъ да се намѣси въ вжтрѣшнитѣ работи на България, подобно бѣгство е имало смисълъ, тъй като побѣгналиятъ князъ все е могълъ да има надежда, ако не да си върне прѣстола съ византийска помощь, то поне да въоржжи императора срѣщу българитѣ; но сега при миролюбивата политика на Лъва IV, такава надежда едва ли би могла да вирѣе, а оттука понятни ставатъ както покръщането на Телерига, така и оженването му за византийска принцеса.

Слѣдъ бѣгството на Телерига въ 777. год. извѣстията за българитѣ у Теофана, който се явява едничъкъ изворъ за слѣдната епоха, слѣдъ тая дата почти до началото на 90-тѣ години на VIII. вѣкъ сж съвсѣмъ рѣдки и откжслечни. Но и това, което ни дава Теофанъ за положението на работитѣ на Балканския полуостровъ, донѣйдѣ ни улеснява възъ основа на прѣдното да опрѣдѣлимъ отношенията и участието на българитѣ въ тѣхъ. Ние тукъ разбираме извѣстията на нашия хронистъ за движението на славѣнитѣ въ Македония и Гърция прѣзъ регентството на императрица Ирина, която управляваше поради малолѣтството на сина си Константина VI. Теофанъ ни разказва, че въ 783. год. Ирина, „като сключила миръ съ арабитѣ и се обезпечила съ безопасность отъ изтокъ, изпратила Ставрикия, патриций и логотетъ на дрома, съ голѣма войска срѣщу славѣнскитѣ племена на империята. Като достигналъ до Солунъ и Елада, Ставрикий покорилъ всички и ги направилъ поданици на императрицата. Той проникналъ и въ Пелопонесъ и докаралъ много плѣници и плячка на ромейската императрица.“ Ставрикий се върналъ отъ тоя походъ прѣзъ януария 784. год. и отпразднувалъ побѣдата си на иподрома [1]) И тъй отъ това извѣстие се види, че въ първитѣ години на осмия десетъкъ отъ VIII. вѣкъ е вървѣло нѣкакво движение между славѣнитѣ на империята, което и прѣдизвикало похода на патриция Ставрикий отъ 783. год., който обхваналъ Македоня и Гърция. Обикновено това движение се обяснява съ това, че славѣнитѣ ужъ се възползу-

[1]) *Theoph.*, 456—457.

вали отъ лошото положение на империята на изтокъ и отъ изтеглянето на византийскитѣ войски отъ Балканския полуостровъ, за да се отцѣпятъ отъ Византия, а пъкъ самиятъ походъ билъ прѣдприетъ, защото императрица Ирина, като елинка (род. отъ Атина), не е гледала така равнодушно на ославѣнването на родината си, както императоритѣ, които сѫ произлизали отъ източнитѣ провинции и сѫ били само външно погърчени.[1]) Но намъ ни се струва, че надали Ирининото правителство е гледало така тѣсно на това, що е ставало между славѣнитѣ на империята; освѣнъ това, до колкото може да се сѫди отъ извѣстието на Теофана, прѣдприетиятъ походъ срѣщу славѣнитѣ не е ималъ никакво отношение къмъ ославѣнването на Елада, па и самиятъ походъ е билъ насоченъ колкото противъ грѫцкитѣ славѣни, толкова и противъ македонскитѣ, слѣдователно както цѣльта на похода, така и причината на самото движение между славѣнитѣ ние ще трѣба да търсимъ другадѣ, именно въ самото положение на славѣнитѣ въ империята въ даденото врѣме.

Ние видѣхме по-горѣ, че идеята за обединението на балканскитѣ славѣни подъ скиптра на българския князъ като едничко срѣдство за борба съ Византия, — идея, завѣщана още отъ Аспаруха, получи окончателното си формулирване въ лицето на князъ Телерига, който най-много залѣгаше за нейното осѫществение. Неговитѣ сношения съ берзититѣ ни ясно показватъ, какви голѣми успѣхи той е направилъ въ тая посока, и макаръ той и да бѣ принуденъ прѣждеврѣменно да напусне българския прѣстолъ, обаче почнатото отъ него дѣло намѣрило поддържка въ неговитѣ приемници. Кой слѣдъ Телерига се е покачилъ на българския прѣстолъ, ние точно не знаемъ; но вече въ 791. год. ние срѣщаме на него Кардама, когото за сега ще трѣба да смѣтаме като непосрѣдственъ приемникъ на Телерига. Макаръ и да нѣмаме никакви извѣстия за вѫтрѣшната политика на тоя князъ, за неговитѣ отношения спрѣмо боилитѣ, обаче отбѣлѣзаниятъ отъ Телерига планъ за усилването на държавата и издигането на княжеската власть надали е билъ оставенъ безъ внимание отъ Кардама, само може би той да го е прилагалъ въ по-мека форма. Това най-ясно личи отъ външната му политика, въ която той върви по стѫпкитѣ на Телерига, още повече че самитѣ отношения на Византия къмъ България му сѫ благоприятствували да приложи тоя планъ съ успѣхъ поне за разширението на държавата въ областьта на македонскитѣ славѣни.

---

[1]) *Герцбергъ*, Історія Византіи, Москва, 1896. год., стр. 109.

Миролюбивата политика на Лъва IV Хазарски къмъ българитѣ, който се ограничилъ само съ това, че поселилъ въ Тракия по българската граница сирийци и арменци[1]), даде на българския князъ възможность да продължава сношенията на прѣдшественика си съ славѣнитѣ отъ империята, за да ги подбужда да се отцѣпватъ отъ Византия и да се присъединяватъ къмъ България. Тукъ не малко сж дѣйствували и самитѣ условия, на които сж влѣзли въ състава на българската държава другитѣ отъ балканскитѣ славѣни — мизийски и нѣкои тракийски, — условия много по-изгодни, отколкото това, що ги е очаквало, ако тѣ останатъ подъ владичеството на византийскитѣ императори, въ принципа на които националностьта е имала много малко значение, та тѣ биха били обречени на загинване. Освѣнъ това не по-малко ги е мамило къмъ България и издигането на славѣнитѣ въ нея и приближаването имъ къмъ държавнитѣ работи при Телерига, което е могло да имъ служи като достатъчна гаранция за тѣхното по-добро положение, ако тѣ прѣминатъ къмъ българитѣ. По тоя начинъ българската пропаганда намѣрила въ Македония най-добра почва въ самитѣ национални и политически интереси на тамшнитѣ славѣни. Византийското правителство, както видѣхме, прѣдугаждало стремежитѣ на българскитѣ князе и още при Константина Копронима се опита да попрѣчи на българската пропаганда, но не успѣ да направи нищо. Слѣдъ смъртьта на тоя императоръ, при мирното управление на Лъва IV, а сжщо и въ първитѣ години отъ регенството на Ирина, когато поради тежкитѣ войни съ аббасидитѣ византийската войска бѣ централизувана въ М. Азия, българската пропаганда бѣ вече пуснала такива дълбоки корени, и идеята за независимо положение бѣ дотолкова усвоена отъ македонскитѣ славѣни, че тя почнала да прониква далечъ на югъ въ самата Гърция. Ето, дѣ намъ ни се струва, трѣба да търсимъ причинитѣ на онова движение между славѣнитѣ въ империята, което поради своя опасенъ характеръ принуди най-сетнѣ Ирининото правителство въ 782. год. да сключи съ арабитѣ позоренъ миръ и да обърне сериозно внимание на своитѣ славѣнски подданници. По тоя начинъ ние видимъ, че не личнитѣ убѣждения и желания на императрица Ирина, а самитѣ държавни интереси сж прѣдизвикали похода на Ставрикия отъ 783. год въ Македония и Гърция, който е ималъ за цѣль да усмири възстаналитѣ славѣни и да възстанови императорската власть надъ тѣхъ. Ставрикий съ успѣхъ извършилъ възложеното нему дѣло: той прѣминалъ прѣзъ Македония, Тесалия

[1]) *Theoph.*, 452.

и Елада и проникналъ до Пелопонесъ, но Пелопонескитѣ славѣни повидимому не изпитали орѫжието на Ставрикиевитѣ войници, защото нѣкои отъ тѣхъ удържали независимостьта си до X. вѣкъ. Походътъ, който билъ придруженъ съ голѣми жестокости, се свършилъ въ началото на 784. год., когато прѣзъ януария Ставрикий съ триумфъ отпразднувалъ побѣдата си въ Цариградъ на иподрома. Слѣдъ това съобщава Теофанъ, императрица Ирина прѣзъ мѣсецъ май сѫщата година прѣдприела заедно съ сина си Константина едно пѫтуване по южно-балканскитѣ области вѣроятно съ цѣль и тукъ да закрѣпи авторитета на императорската власть. Това пѫтуване се придружавало съ извѣстна тържественость. Императрицата достигнала до Веррея (Стара-Загора), възобновила тукъ крѣпостьта и я нарекла на името си Иринополь; слѣдъ това минала прѣзъ Пловдивъ и съ миръ се върнала въ столицата. Сѫщо тогава тя заповѣдала да възобновятъ и Анхиалската крѣпость[1]).

Но колкото и да били голѣми залѣганията на византийското правителство да държи македонскитѣ славѣни въ покорность, каквито строги мѣрки и да взимало то срѣщу тѣхъ, българитѣ все повече и повече навлизали навѫтрѣ въ Македония, като присъединявали едно слѣдъ друго близкитѣ славѣнски племена, и около 789. год. тѣ успѣли да се утвърдятъ по р. Струма въ областьта на славѣнското племе стримонци или струмци, дѣто тракийскиятъ стратигъ Филитъ билъ неочаквано нападнатъ и убитъ отъ българитѣ[2]). Тия успѣхи на българитѣ въ посока къмъ юго-западъ най-сетнѣ накарали византийското правителство да обърне сериозно внимание върху дѣйствията имъ; за него сега станало повече отъ ясно, че всѣко движение въ Македония било дѣло на българитѣ и за това не се забавило да окаже необходимия отпоръ. Отъ 90-тѣ години на VIII. вѣкъ се почватъ цѣлъ редъ нападения отъ византийцитѣ непосрѣдствено на България, които сѫ имали за цѣль да отвличатъ вниманието на българитѣ отъ Македония. Още въ 791. год. прѣзъ априлъ младиятъ императоръ Константинъ VI, сина на Ирина, потеглилъ въ походъ срѣщу България. Кардамъ, извѣстенъ у-врѣме за това движение така сѫщо излѣзълъ насрѣща му на византийска територия. Слѣдъ станалото при крѣпостьта *Проватъ*[3]) малко сражение, въ което византийцитѣ се изплашили и прѣзъ нощьта побѣгнали, Константинъ VI не се рѣшилъ да даде сериозенъ харак-

---

[1]) *Theoph.*, 457.

[2]) *Theoph.*, 463—464.

[3]) Πρόβατον, при днеш. село Провадия надъ Провадийската рѣка 4 ч. на с.-и. тъ Одринъ, вж. *Иречекъ*, Княж. България, II стр. 695.

теръ на работата и се върналъ „безславно“ въ Цариградъ. Отъ своя страна Кардамъ, неприготвенъ за по-рѣшителни дѣйствия, така сѫщо се върналъ назадъ, но отъ друга страна, като е разбиралъ цѣльта на императора и не е смѣталъ войната за свършена, той насочилъ вниманието си къмъ тая страна и почналъ да се готви. И наистина Константинъ VI въ слѣдната 792. год. възобновилъ войната. Прѣзъ мѣсецъ юлия той потеглилъ отново съ походъ срѣщу българитѣ и тоя пѫть достигналъ до пограничната крѣпость Маркелли,[1]) дѣто излѣзълъ така сѫщо и Кардамъ съ всичкитѣ си сили и застаналъ срѣщу него. Императорътъ, увлѣченъ отъ прѣдсказанията на нѣкого-си Панкратия, астрономъ, че побѣдата ще остане за него, далъ сражение, въ което билъ съвършено разбитъ. „Като бѣглецъ, забѣлѣзва Теофанъ, той се върналъ въ столицата, като изгубилъ множина не само отъ проститѣ войници, но и отъ висшитѣ длъжностни лица — стратези и немалко число отъ свитата си“, заедно съ своя лъжепрѣдсказатель. Българитѣ завладѣли обоза, хазната, конетѣ и палатката на императора съ всичката царска прислуга.[2])

Дали слѣдъ това страшно поражение на византийцитѣ сѫ послѣдвали нѣкакви съглашения или мирни договори между Константина и Кардама, Теофанъ не ни споменува нищо. Обаче слѣдъ четири години българскиятъ князъ изстѫпва вече като нападатель, и при това съ извѣстни искания. Въ 796. год. Кардамъ пратилъ да обявятъ на императора слѣдното: „или ми внеси данъка споредъ договора, или ще дойда до златнитѣ врата и ще опустоша цѣла Тракия“. Константинъ, като турилъ въ една кърпа конски сметъ, изпратилъ му го и казалъ: „какъвто данъкъ ти прилича, такъвъ ти и пращамъ. Ти си старъ, и азъ не желая да се трудишъ да идвашъ чакъ до тукъ; но азъ ще дойда до Маркелли, и ти излѣзъ, та каквото отсѫди Богъ“.[3]) Това искане данъкъ отъ страна на Кардама възъ основа на нѣкакъвъ договоръ ни ясно говори, че между България и Византия е билъ сключенъ въ 792. год. миренъ договоръ, по който Константинъ VI се задлъжилъ да плаща данъкъ, а оттука и изтича причината, дѣто военнитѣ дѣйствия между 792. и 796. год. били прѣкратени. Но ако Константинъ въ 796. год. така дързко се отказва да изпълни условието на мира, то това показва, че и самиятъ миръ е билъ сключенъ отъ него по необходимость, тъй като слѣдъ поражението му при Маркелли той не билъ въ състояние да спрѣ по-нататъшнитѣ движения на българитѣ въ прѣдѣлитѣ на импе-

[1]) Вж. по-горѣ, стр. 633.
[2]) *Theoph.*, 467—468.
[3]) *Theoph.* 470.

рията, въ случай че не би сключилъ миръ, а отъ друга страна и работитѣ му въ Армения съ арабитѣ вървѣли лошо. Сега обаче, когато той се почувствувалъ въ сила да се бори съ българитѣ, рѣшилъ да смие отъ себе си позора, като се отказалъ демонстративно да изпълни условията и съ това нарушилъ мира при всичкитѣ заканвания отъ страна на Кардама да се яви подъ самата столица, като опустоши Тракия. Тия заплахи ни ясно говорятъ, че България въ дадения моментъ се е смѣтала до толкова заякнала, че българскиятъ князъ вече почва да мечтае за непосрѣдствено нападение на Цариградъ, което ще трѣба да си обяснимъ съ това, че отъ една страна Кардамъ съ своя въздържанъ и тактиченъ характеръ, какъвто ни го прѣдставя Теофанъ, сполучилъ да успокои страната и да прѣкрати вжтрѣшнитѣ борби чрѣзъ ограничението властьта на аристократията, а отъ друга — да я усили вѣроятно съ присъединението на нѣкои славѣнски племена въ с.-и. Македония. Поради това Кардамъ не се изплашилъ отъ дръзкия отказъ на Константина VI. Той веднага нахълталъ въ владѣнията на империята по долината на р. Тунджа и достигналъ до *обрaслия Авролева,* дѣто се и разположилъ на лагерь въ близката гора. Константинъ така сжщо потеглилъ въ походъ срѣщу него и се спрѣлъ при мѣстото *Версиникия,* а сетнѣ самъ се примъкналъ при *голия Авролева.*[1]) Слѣдъ като се разположили на тия два пункта, и двамата господаря повидимому избѣгвали сражение, макаръ Теофанъ и да ни прѣдава, че Константинъ извиквалъ Кардама на бой 17 дена наредъ, но послѣдниятъ „не се осмѣлилъ и се върналъ като бѣглецъ въ земята си.“ Това пасивно отношение на Кардама, както и неговото безпричинно завръщане въ България може да се обясни съ това, че още прѣди да се срещнатъ на бойното поле послѣдвали нѣкакви прѣговори за миръ, въ които Константинъ се отказалъ вече да напада на България; въ противенъ случай, ако той, споредъ думитѣ на Теофана, се връща като бѣглецъ въ земята си, то би трѣбало

[1]) Отъ описанието на Теофана (стр. 470) се види, че това сж били два върха близки единъ до другъ: единътъ покритъ съ гора, а другиятъ билъ голъ. Г. Иречекъ опрѣдѣля мѣстонахожданието имъ така: той счита, че гористиятъ върхъ Авролева, дѣто застаналъ Кардамъ, е днешната Сакаръ планина, която и днесъ е покрита съ хубави зелени гори, а голиятъ върхъ Авролева вижда въ днешната тъй наречена Дервишка могила (ур. Дервишъ-тепе) близу до стария Скутарионъ, а сегаш. Юскюдаръ (20 километра на с. отъ Одринъ къмъ Сакаръ планина), която и до днесъ се смѣта като важенъ стратегиченъ пунктъ, та и затова при опрѣдѣлението пограничната линия между Източна Румелия и Турция не безъ трудности нейниятъ кжтъ е билъ оспорванъ. Тая позиция господствува надъ цѣлата мѣстность отъ Одринъ до Ямболъ. Що се отнася до Версиникия, която така сжщо трѣба да търсимъ нѣйдѣ близу до тия мѣста, остава за сега неопрѣдѣлена точно. (Вж. *Иречекъ*, Княж. България, II, стр. 696; сжщо Archäol.-epigr. Mitth., X, 145).

да очакваме, че Константинъ VI не би се забавилъ да потегли слѣдъ него, а пъкъ, както се види, съ това се и свършила войната, защото нѣмаме никакви извѣстия за нѣкакви военни дѣйствия между България и Византия прѣзъ останалото врѣме отъ князуването на Кардама. Освѣнъ това, ако да не бѣха строго опрѣдѣлени политическитѣ отношения между двѣтѣ съсѣдни държави, то трудно бихме си обяснили спокойствието, което царуваше между тѣхъ прѣзъ това врѣме, като имаме прѣдъ видъ вжтрѣшнитѣ размирици, които ставаха въ Византия прѣзъ послѣднитѣ години на VIII. в. Всичкитѣ тия съображения ни каратъ да прѣдполагаме, че мирното разотиване на двамата господари е било резултатъ на нѣкои прѣговори, т. е. че и въ 796. год. е билъ възстановенъ мирътъ отъ 792. год.

Съ това се изчерпватъ всички извѣстия за вжтрѣшната и външна дѣйность на Кардама. Колкото и малко данни да имаме за тоя български князъ, все пакъ по това, което знаемъ за него, не е трудно да се отбѣлѣжатъ главнитѣ отличителни черти на неговата дѣйность. Макаръ той и да усвоилъ изобщо политиката на Телерига, обаче въ прокарването ѝ той се оказва по-сдържанъ и по-прѣдпазливъ — качества, които сж му гарантирали успѣхъ и му сж давали възможность по-добрѣ да експлуатира обстоятелствата. Като ималъ за главна цѣль усилването на държавата, той зорко слѣдилъ за вървежа на събитията въ Византия и спорѣдъ тѣхъ насочвалъ своята политика. Докато никаква опасность не заплашвала откъмъ югъ прѣзъ царуването на Лъва IV, ние го видимъ усърдно да работи за привличането на македонскитѣ славѣни по миренъ начинъ къмъ българската държава; но щомъ византийското правителство обръща погледитѣ си къмъ работитѣ на полуострова, той веднага изсгжпва като стражъ на царството си. Той води винаги отбранителна война, но въ нея избѣгва сраженията: той се ползува отъ слабоститѣ на противника си, щади своитѣ сили и се старае да принуди безъ бой неприятеля самъ да иска миръ, като извлича само полза за себе си. Тази прѣдпазливость и тактичность, съ които се отличава неговата външна политика, несъмнѣно сж намѣрили приложение и въ вжтрѣшната му политика — въ отношенията му къмъ аристократията и политическитѣ партии въ България, съ което той не по-малко отъ Телерига направилъ да се издигне княжеската власть и да държи боилитѣ въ покорность, защото вече при неговия приемникъ Крумъ княжеската власть достига най-високата точка на своето усилване.

---

# Материали за физическото развитие на бълг. ученикъ.

Отъ д-ръ **М. Михайловъ.**

(Продължение).

---

ОТДѢЛЪ IV.

## Тегло на тѣлото.

Всички прѣтеглени ученици сж 3231; отъ тѣхъ 1783 души сж момчета, а останалитѣ 1448 сж момичета. И еднитѣ, и другитѣ сж отъ основнитѣ училища и сж отъ 6 до 15 годишна възрасть. Отъ 14 и 15 годишна възрасть сж прѣтеглени много малцина и за това цифритѣ, които изобразяватъ срѣдното тегло за тѣзи възрасти въ моитѣ наблюдения, нѣма да сж много точни. Обаче сжщото нѣщо не може да се каже и за срѣднитѣ тегла на другитѣ възрасти. Въ таб. № 1 сж означени числата на момчетата и момичетата, които сж измѣрени.

Обикновено, за да се получатъ точни данни за теглото на тѣлото, прѣтеглуването трѣбвало би да става безъ дрѣхи, на голо, или всѣки ученикъ да се мѣри съ дрѣхитѣ, и отъ послѣ да се прѣтеглятъ отдѣлно дрѣхитѣ му и да се извадатъ отъ теглото на тѣлото. Тъй сж постжпвали много изслѣдвачи, които сж работили по този въпросъ и които сж могли да употрѣбятъ този начинъ на теглене. Обаче макаръ теглението безъ дрѣхи да е единствениятъ точенъ методъ за опрѣдѣляване теглото на тѣлото, но поради разни неудобства, не всѣкога може той да се употрѣби. Заради това нѣкои изслѣдвачи сж се помжчили, безъ да събличатъ до голо дѣцата, които се теглятъ, да намѣрятъ нѣкой начинъ, съ който да може да се опрѣдѣля теглото на дрѣхитѣ, а тъй сжщо и онова на тѣлото. Още Кетеле въ своитѣ измѣрвания срѣщналъ спънка въ опрѣдѣлянето теглото на тѣлото и за това той слѣдъ дълги опити и провѣрки намѣрилъ едно правило, което ако не абсолютно, то поне съ голѣма вѣроятность отстранява това неудобство. Отпослѣ съ това правило на Кетеле сж се ползували и Котелманнъ, Коуеллъ и др. нѣкои автори; тѣ сж го провѣрили и сж намѣрили, че е доста точно. Съ сжщото правило съмъ си служилъ и азъ.

Ето какво е намѣрилъ Кетеле: дрѣхитѣ на прѣтеглуванитѣ момчета съставятъ $^1/_{18}$ отъ общото тегло на тѣлото, а у момичетата — $^1/_{20}$.

Таб. № 1.

**Теглото на всѣки ученикъ по отдѣлно.**

| Тегло въ килограми | 6 годишни | | 7 годишни | | 8 годишни | | 9 годишни | | 10 годишни | | 11 годишни | | 12 годишни | | 13 годишни | | 14 годишни | | 15 годишни | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета | Момчета | Момичета |
| 12 kg. | — | — | 3 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 13 „ | 1 | — | 2 | — | 1 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 14 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 15 „ | — | 1 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | — | — | | — | — | — | — | — | — | — |
| 16 „ | 1 | 2 | 1 | 4 | 1 | 2 | | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 17 „ | 4 | 7 | 8 | 16 | 5 | 2 | 3 | | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 18 „ | 13 | 14 | 17 | 28 | 17 | 28 | 2 | 5 | — | — | 1 | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 19 „ | 15 | 18 | 34 | 35 | 34 | 34 | 8 | 5 | 1 | 1 | — | 1 | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 20 „ | 24 | 12 | 51 | 44 | 35 | 51 | 7 | 14 | 1 | 5 | — | 1 | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 21 „ | 18 | 9 | 42 | 37 | 43 | 65 | 18 | 31 | 3 | 12 | 1 | 4 | — | 1 | — | — | — | — | — | — |
| 22 „ | 12 | 3 | 41 | 25 | 55 | 54 | 22 | 43 | 6 | 15 | 2 | 4 | 3 | — | 1 | — | — | — | — | — |
| 23 „ | 9 | 4 | 36 | 17 | 52 | 44 | 47 | 42 | 18 | 21 | 10 | 3 | — | — | — | 1 | — | — | — | — |
| 24 „ | 6 | — | 35 | 17 | 57 | 32 | 49 | 28 | 24 | 20 | 9 | 11 | 2 | 7 | — | 1 | — | — | — | — |
| 25 „ | 1 | — | 15 | 5 | 35 | 23 | 38 | 24 | 35 | 29 | 15 | 20 | 12 | 5 | 1 | — | — | — | — | — |
| 26 „ | — | — | 2 | 5 | 18 | 6 | 33 | 25 | 31 | 26 | 17 | 14 | 9 | 5 | 4 | — | — | 1 | 1 | — |
| 27 „ | — | 1 | 2 | 1 | 6 | 7 | 29 | 18 | 28 | 29 | 18 | 19 | 6 | 10 | 1 | — | 1 | 1 | — | — |
| 28 „ | — | — | 2 | 1 | 9 | 5 | 19 | 15 | 26 | 23 | 20 | 16 | 10 | 10 | — | 1 | 2 | 2 | — | — |
| 29 „ | 1 | — | 1 | — | — | 3 | 16 | 10 | 28 | 26 | 17 | 9 | 11 | 5 | 2 | 2 | 2 | — | — | — |
| 30 „ | — | — | 1 | — | 3 | 1 | 17 | 8 | 25 | 14 | 15 | 13 | 10 | 5 | 4 | 3 | 1 | — | — | — |
| 31 „ | — | — | 1 | — | 2 | — | 4 | 3 | 10 | 7 | 10 | 6 | 16 | 7 | 6 | 1 | 3 | — | — | — |
| 32 „ | — | — | — | — | 4 | 1 | 3 | — | 9 | 8 | 16 | 5 | 11 | 4 | 4 | 2 | 2 | 1 | — | — |
| 33 „ | — | — | — | — | — | — | — | 2 | 9 | 3 | 9 | 6 | 5 | 3 | 5 | 3 | 1 | — | — | — |
| 34 „ | — | — | — | — | 2 | — | 2 | — | 7 | 2 | 8 | 3 | 5 | 3 | 7 | 1 | 1 | 1 | — | 1 |
| 35 „ | — | — | — | — | — | — | 1 | 1 | 4 | 3 | 7 | 3 | 6 | 6 | 3 | 2 | 3 | 2 | — | — |
| 36 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | 1 | 5 | — | 4 | — | 3 | — | 4 | — | 2 | — |
| 37 „ | — | — | — | — | 1 | — | — | — | — | — | 5 | 1 | 5 | 3 | 6 | 1 | 2 | — | — | — |
| 38 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 2 | — | 2 | 2 | 3 | 2 | 4 | — | — | — |
| 39 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | 1 | 1 | 1 | 2 | 2 | 1 | 1 | — | — |
| 40 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | 1 | 4 | — | 3 | 2 | — | 1 | 1 | — |
| 41 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | — | — | 1 | 2 | 1 | 3 | 2 | | — | — | — |
| 42 „ | — | — | — | — | — | — | 1 | — | 1 | — | 1 | — | 1 | — | 2 | 1 | 1 | 1 | 1 | — |
| 43 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | | 1 | — | — | — | | — | — | — | 1 | — |
| 44 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | — | — | 2 | — | — | 1 | 1 | 1 | — | — | — |
| 45 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 46 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | — | — | — | — |
| 47 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | — | — | — | — | — | — | — |
| 48 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 49 „ | — | — | — | — | — | — | | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| 50 „ | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | 1 | — | *) | 1 | — | — |
| Всичко | 105 | 71 | 295 | 236 | 380 | 358 | 319 | 274 | 269 | 245 | 191 | 144 | 126 | 78 | 62 | 29 | 30 | 12 | 6 | 1 |

*) и едно момче съ 59 kg. тегло (затлъстяване).

Извади ли се тази величина отъ общото тегло на тѣлото ще се получи цифра, която ще изображава истинското тегло на тѣлото безъ дрѣхи. Въ софийскитѣ училища нѣма специална стая за прѣглеждане, и за това измѣрванията сѫ правени или въ класната стая или навънъ въ училищния дворъ; по тази причина при прѣтеглуването не е било възможно да се каратъ дѣцата да се събличатъ. Прѣтеглуването е ставало съ простъ кантаръ, на който сѫ отбѣлѣзани килограми, половинки и четвъртинки отъ килограма. Дѣцата сѫ сваляли само горното си палто и шапката; облѣклото имъ е било лѣтно.

Въ табл. № 1 сѫ показани цифритѣ за теглото на дѣцата тъй, както тѣ сѫ получени при прѣтеглуването, безъ да е изваждано теглото на дрѣхитѣ. Въ всички почти колони, съ изключение само на онази, въ която сѫ помѣстени теглата на 14-годишнитѣ ученици, се забѣлѣжва, че момчетата сѫ по-тежки отъ момичетата. И при опрѣдѣлянето теглото на тѣлото биномиалниятъ законъ на Кетеле има сила; това доста нагледно се вижда въ първитѣ колони на табл. № 1, въ които сѫ помѣстени резултатитѣ на по-многочисленъ материалъ.

Въ таб. №№ 2 a b сѫ помѣстени двойни цифри за срѣдното тегло на дѣцата: еднитѣ цифри изображаватъ срѣдното тегло на тѣлото съ дрѣхитѣ наедно, а другитѣ — безъ дрѣхитѣ. Вторитѣ цифри сѫ получени отъ първитѣ, като се извади теглото на дрѣхитѣ, което съмъ опрѣдѣлялъ съгласно съ горѣпоменатото правило на Кетеле.

**Срѣдно тегло на тѣлото у момчетата.**

Таб. № 2 a.

| Възрасть | Срѣдно тегло на тѣлото заедно съ дрѣхитѣ | Срѣдно тегло на тѣлото безъ дрѣхитѣ | Ежегодно увеличаване на теглото |
|---|---|---|---|
| 6 г. | 20414 gr. | 19280 gr. | — |
| 7 „ | 21398 „ | 20210 „ | 930 gr. |
| 8 „ | 21765 „ | 20556 „ | 346 „ |
| 9 „ | 25058 „ | 23668 „ | 3112 „ |
| 10 „ | 27529 „ | 26000 „ | 2332 „ |
| 11 „ | 29083 „ | 27434 „ | 1434 „ |
| 12 „ | 30742 „ | 29034 „ | 1600 „ |
| 13 „ | 34250 „ | 32348 „ | 3314 „ |
| 14 „ | 3 133 „ | 33182 „ | 834 „ |
| 15 „ | 37000 „ | 34945 „ | 1763 „ |

**Срѣдно тегло на тѣлото у момичетата.**

Таб. № 2 b.

| Възрасть | Срѣдно тегло на тѣлото съ дрѣхитѣ | Срѣдно тегло на тѣлото безъ дрѣхитѣ | Ежегодно нарастване на теглото |
|---|---|---|---|
| 6 г. | 19394 gr. | 18425 gr. | — |
| 7 „ | 20601 „ | 19571 „ | 1146 gr. |
| 8 „ | 21217 „ | 20157 „ | 586 „ |
| 9 „ | 23979 „ | 22780 „ | 2623 „ |
| 10 „ | 26381 „ | 25062 „ | 3282 „ |
| 11 „ | 27934 „ | 26533 „ | 1476 „ |
| 12 „ | 29448 „ | 27976 „ | 1438 „ |
| 13 „ | 34724 „ | 32988 „ | 5012 „ |
| 14 „ | 34666 „ | 32933 „ | —55 „ |
| 15 „ | — | — | — |

Момчетата прѣзъ 7-та, 8-та и 14-та година сѫ се увеличили въ тегло съвсѣмъ малко; особено такова бавно увеличаване на теглото е послѣдвало прѣзъ 8-та година; за цѣлата тази година увеличаването на теглото се равнява на 346 грама или ежедневно въ нея година теглото е нараствало приблизително съ 1 gr. Прѣзъ другитѣ двѣ години, прѣзъ които теглото се е увеличавало бавно (7-та и 14-та години) ежедневното нарастване на тази величина се равнява на 2, 5 до 3 gr., т. е. два и половина до три пѫти повече отъ колкото прѣзъ 8-та година Слѣдъ свършването на 8-та година теглото изведнажъ започва бързо да расте; тъй се продължава до 14-та година; прѣзъ послѣдната година отново, както забѣлѣзахме и по-горѣ, теглото спира да се увеличава тъй бързо, а прѣзъ 15-та година виждаме пакъ бързо нарастване на теглото. Какъ върви по-нагорѣ развитието на теглото, не знаемъ, но можемъ да прѣдполагаме, че прѣзъ периода на бързото растене върви бързо и увеличаването на теглото. Прѣзъ 9-та и 13-та година теглото на тѣлото у момчетата се увеличава най-силно; за 9-та година теглото нараства съ 3112 gr., а за 13 година — съ 3314 gr. въ денонощие за тѣзи двѣ години теглото се е увеличавало съ 8, 5 до 9 gr. Прѣзъ 10-та година увеличаването на теглото е = 2332 gr., слѣдъ това върви 15-та година (увеличаването е = 1763 gr.), 12-та година (съ 1600 gr.) и 11-та год. (съ 1434 gr.) За периода отъ 9. до 13. година включително, когато теглото се е увеличавало бързо, момчетата прибавятъ на тегло 11792 gr. или срѣдно за една отъ тѣзи години 2358 gr. За останалитѣ три години (7, 8 и 14-та), прѣзъ които теглото се е увеличавало бавно, момчетата нарастватъ въ тегло съ 2110 gr. или прѣзъ всѣка една отъ тѣзи години срѣдно съ 703 gr. Прѣзъ цѣлия наблюдаемъ периодъ момчетата сѫ се увеличили въ тегло съ 15665 gr.

Ако приемемъ нормата за теглото на новороденитѣ тъй, както я е опрѣдѣлилъ Bouchard, т. е. равна на 3250 gr., тогазъ ще излѣзе, че българскитѣ момчета отъ деня на раждането до 7-та година сѫ се увеличили въ тегло съ 16030 gr., т. е. приблизително съ толкова грама, съ колкото тѣ се увеличаватъ прѣзъ наблюдаемия периодъ, който настѫпва слѣдъ 7-годишната възрасть и се продължава 9 години (до 16-та година). По таблицата на Bouchard-а за увеличаване на теглото, съ която е съгласенъ проф. Филатовъ и др., излиза, че въ края на 1-та година, дѣтето трѣбва да тегне 9000 gr. Къмъ 6-та година това тегло се удвоява и достига до 18000—20000 gr. Слѣдъ изтичането на още 7 години, които

слѣдватъ слѣдъ 6-та година, теглото се утроява. Намѣренитѣ данни при прѣтеглуването на нашитѣ ученици — момчета се съгласяватъ съ нормитѣ, които е намѣрилъ горниятъ авторъ за правилното развитие на теглото у дѣцата изобщо.

У момичетата теглото на тѣлото за периода отъ 6-та до 15-та година се увеличава приблизително тъй, както и у момчетата; и у тѣхъ има години, прѣзъ които теглото на тѣлото се увеличава бързо и наопаки. Усиленото увеличаване на теглото настжпва на 9-та година, продължава се 9-та и 10-та година и отново настжпва на 13-та година. На 14-та година теглото по моитѣ данни се е намалило съ 55 gr. въ сравнение съ онова прѣзъ 13-та година. Това ненормално явление се дължи навѣрно на обстоятелството, че отъ 14-годишната възрасть сж прѣтеглени много малко момичета (12 всичко). За това пъкъ прѣзъ 13-та година увеличаването на теглото е достигнало своя maximum; за тази година теглото е нараснало съ 5012 gr. За периода отъ 6 до 14-та година момичетата сж се увеличили на тегло съ 15563 gr. или срѣдно ежегодно съ 2223 gr. Бързо сж се увеличавали момичетата на тегло и прѣзъ гоъинитѣ: 9-та и 10-та. Прѣзъ 8-та година, която прѣдшествува периода на бързото увеличаване на теглото, тѣ сж се увеличили едвамъ съ 586 gr. За да се види, въ какво отношение и зависимость се намира теглото къмъ ръста и обратното, направено е сравнение на тѣзи двѣ величини. Въ таб. № 3 сж показани ръстътъ, теглото и отношението на втората величина къмъ първата.

Таб. № 3.

| Възрасть | Момчета | | | Момичета | | | Разликата въ отношенията между момчета и момичета |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Срѣденъ ръстъ | Срѣдно тегло | Отношението на теглото къмъ ръста | Срѣденъ ръстъ | Срѣдно тегло | Отношението на теглото къмъ ръста | |
| 6 г. | 109·7 см. | 19280 gr. | 175 | 109·4 см. | 18425 gr. | 168 | 7 |
| 7 „ | 112·8 „ | 20210 „ | 179 | 112·3 „ | 19571 „ | 174 | 5 |
| 8 „ | 116·8 „ | 20556 „ | 176 | 116·6 „ | 20157 „ | 173 | 3 |
| 9 „ | 121·9 „ | 23668 „ | 195 | 121·2 „ | 22780 „ | 187 | 8 |
| 10 „ | 126·5 „ | 26000 „ | 205 | 125·6 „ | 25062 „ | 199 | 6 |
| 11 „ | 127·0 „ | 27434 „ | 216 | 128·9 „ | 26538 „ | 205 | 11 |
| 12 „ | 134·0 „ | 29034 „ | 216 | 133·0 „ | 27976 „ | 210 | 6 |
| 13 „ | 140·6 „ | 32348 „ | 230 | 139·9 „ | 32988 „ | 235 | 5 |
| 14 „ | 146·9 „ | 33182 „ | 225 | 140·3 „ | 32933 „ | 234 | 9 |
| 15 „ | 157·6 „ | 34945 „ | 221 | — | — | — | — |

Отъ тази таблица виждаме, че отношението между ръста и теглото въ разнитѣ възрасти не остава едно и сжщо; то се постоянно мѣнява, и то тъй, че въ годинитѣ на усиленото увеличаване на ръста това отношение се намалява, и обратното. У момчетата до 13-та година отношението между теглото и ръста се увеличава и достига до 230, а отъ тази година благодарение на настжпването на периода на усиленото растене, започва да пада. На всѣки сантиметъръ отъ ръста прѣзъ 13-та година се падатъ 230 грама, прѣзъ 14-та година — 225 грама (на 5 грама по-малко) и прѣзъ 15-та год. — 221 грама (на 4 грама по-малко отъ колкото въ прѣдидещата година, или на 9 грама отъ колкото прѣзъ 13-та година). Сжщото явление се наблюдава и при сравнение на тѣзи двѣ величини у момичетата съ много малка разлика; у тѣхъ до 13-та година отношението расте, а прѣзъ послѣдната година (13 г.) то изведнажъ се увеличава съ 25 грама. Прѣзъ 8-та и 14-та година се забѣлѣжва едно намаление на това отношение въ сравнение съ прѣдшествуещитѣ години съ по 1 грамъ.

Таб. № 4.

| Възрасть | Момчета | | | Момичета | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | Ежегодно нарастване на ръста а. | Ежегодно нарастване на теглото б. | Отношението на тѣзи двѣ величини б : а. | Ежегодно нарастване на ръста а. | Ежегодно нарастване на теглото б. | Отношение на тѣзи двѣ величини б : а. |
| 6 г. | — | — | — | — | — | — |
| 7 „ | 3·12 см. | 930 gr. | 295 gr. | 2·91 см. | 1146 gr. | 393 gr. |
| 8 „ | 3·95 „ | 346 „ | 87 „ | 4·31 „ | 586 „ | 136 „ |
| 9 „ | 5·14 „ | 3112 „ | 605 „ | 4·67 „ | 2623 „ | 561 „ |
| 10 „ | 4·58 „ | 2332 „ | 509 „ | 4·36 „ | 3282 „ | 752 „ |
| 11 „ | 0·48 „ | 1434 „ | 2987 „ | 3·29 „ | 1476 „ | 448 „ |
| 12 „ | 7·0 „ | 1600 „ | 228 „ | 4·08 „ | 1438 „ | 352 „ |
| 13 „ | 6·56 „ | 3314 „ | 505 „ | 6·88 „ | 5012 „ | 728 „ |
| 14 „ | 6·30 „ | 834 „ | 132 „ | 0·40 „ | —55 „ | —137 „ |
| 15 „ | 10·79 „ | 1763 „ | 163 „ | — | — „ | — |

Независимо отъ това въ таб. № 4 сж показани въ първитѣ двѣ графи ежегоднитѣ увеличения на ръста и теглото у момчетата и момичетата. Излиза, че всѣки сантиметъръ отъ ежегоднитѣ увеличения на ръста съотвѣтствува на различно число грамове отъ ежегодното увеличаване на теглото въ различнитѣ възрасти. У момчетата най-голѣмо увеличаване на теглото въ сравнение съ уве-

личаването на ръста е послѣдвало прѣзъ 11-та година; тогазъ ръстътъ се увеличилъ съ 0·48 см., а теглото — съ 1434 грама. Слѣдъ тази година слѣдватъ 9-та, 10-та и 13-та година, прѣзъ които теглото се е увеличило доста много и на всѣки сантиметъръ отъ ежегодното увеличаване на ръста съотвѣтствуватъ 605 gr., 509 gr. и 505 gr. У момичетата най-голѣмо е отношението на ежегодното увеличаване на теглото къмъ ежегодното нарастване на ръста прѣзъ годинитѣ 10-та и 13-та, когато теглото се е увеличило съ най-много грамове (3282 gr. и 5012 gr.); Послѣ тѣзи години идатъ 9-та, 11-та, 12-та и 7-та; за 14-та година се получава отрицателна величина за това отношение и навѣрно тази ненормалность се дължи на това, че отъ тази възрасть сѫ прѣтеглени много малко момичета.

Въ отчета на старо-загорската Марийнска държавна дѣвическа гимназия за 1896/97 год. намѣрихъ нѣкои свѣдения по подигнатия въпросъ. Прѣзъ отчетната година въ пансиона на тази гимназия сѫ правили прѣтеглувания на 41 ученички, отъ които 13 сѫ отъ 15-годишна възрасть, 24 уч. — отъ 16-годиша възрасть и 4 ученички — отъ 17 год. възрасть. Прѣтеглуванията сѫ правени 4 пѫти прѣзъ учебната година: I — при постѫпването прѣзъ м. септемврия, II — прѣдъ Коледа, 22 декемврия, III — прѣзъ м. априлия и IV — въ края на учебната година, въ врѣме на изпититѣ. Тѣзи наблюдения сѫ имали за цѣль да прослѣдятъ, какъ се отражаватъ усиленитѣ умствени занятия прѣзъ изпититѣ върху теглото на тѣлото. Азъ се възползувахъ отъ тѣзи цифрови данни, понеже моитѣ наблюдения, както вижда читательтъ отъ горѣизложеното, не се простиратъ върху момичета отъ 15, 16 и 17-годишна възрасть. Получиха се много голѣми цифри за теглото на пансионеркитѣ отъ въпросната гимназия; тъй:

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 15-годишнитѣ | момичета | тегнатъ | срѣдно | 49942 | gr. |
| 16 | „ | „ | „ | „ | 49640 | „ |
| 17 | „ | „ | „ | „ | 60088 | „ |

Отъ какво зависи това, дѣто момичетата отъ този пансионъ сѫ тегнали толкозъ много въ сравнение съ момичетата отъ тукашнитѣ народни училища, за сега трудно е да се опрѣдѣли, защото авторътъ на старозагорскитѣ прѣтеглувания нищо не казва за останалитѣ качества и условия на тамошнитѣ момичета. Можемъ да допуснемъ, и това ще бѫде доста вѣрно, че голѣмото тегло на момичетата отъ старо-загорския пансионъ се дължи на това, че тѣ сѫ дъщери на състоятелни бащи, че сѫ изборъ и че сѫ живѣяли и сѫ се раз-

вивали въ добри условия, когато за по-голѣмата часть отъ тукашнитѣ дѣца отъ народнитѣ училища не може да се каже това.

Таб. № 5.

| Възрасть | Срѣдното | | Разликата въ теглото между момчета и момичета |
|---|---|---|---|
| | Тегло на тѣлото у момчетата | Тегло на тѣлото у момичетата | |
| 6 г. | 19280 gr. | 18425 gr. | 855 gr. |
| 7 „ | 20210 „ | 19571 „ | 639 „ |
| 8 „ | 20556 „ | 20157 „ | 399 „ |
| 9 „ | 23668 „ | 22780 „ | 888 „ |
| 10 „ | 26000 „ | 25062 „ | 938 „ |
| 11 „ | 27434 „ | 26538 „ | 896 „ |
| 12 „ | 29034 „ | 27976 „ | 1058 „ |
| 13 „ | 32348 „ | 32988 „ | —640 „ |
| 14 „ | 33182 „ | 32933 „ | 249 „ |
| 15 „ | — „ | — „ | — „ |

Ако сравниме теглото на момчетата съ онова на момичетата, то ще видимъ (таб. № 5), че първитѣ сѫ по-тежки отъ вторитѣ прѣзъ цѣлия наблюдаемъ периодъ съ изключение само на 13-та година, когато момичетата ставатъ по-тежки отъ момчетата съ 640 gr. Трѣбва да признаемъ, че разликата въ теглото между момчета и момичета за наблюдаванитѣ години е твърдѣ малка. Само прѣзъ 12-та година момчетата ставатъ по-тежки отъ момичетата на 1058 gr., а прѣзъ останалитѣ години разликата е по-малка отъ 1 килограмъ. Въ III-я отдѣлъ на настоещитѣ наблюдения се спомена, че момичетата на 11-та година ставатъ по-високи отъ момчетата; въ тегло момичетата надпрѣварватъ момчетата прѣзъ 13-та година; слѣдователно тѣзи двѣ особености въ развитието на ръста и теглото на момичетата не се съвпадатъ, а ги дѣли 12-та година. Безъ съмнѣние тѣзи двѣ явления се намиратъ въ свързка и зависимость отъ половото развитие и зрѣлость, които настѫпватъ въ това врѣме у момичетата.

Отношението на теглото къмъ ръста у момчетата за първитѣ седемь години отъ наблюдавания периодъ е по-голѣмо отъ колкото у момичетата, и то отъ 3 до 11 gr., или срѣдно за всѣка отъ тѣзи години съ 6, 5 gr. Прѣзъ 13-та година благодарение на това, че теглото у момичетата изведнажъ се увеличава съ 5012 gr., това отношение се измѣнява въ такъвъ смисълъ, че за момичетата то става по-голѣмо съ 5 gr. отъ колкото за момчетата отъ сѫщата възрасть.

За периода отъ 7 до 13-та година включително момчетата сѫ се увеличили на тегло съ 13068 gr., а момичетата — съ 15563 gr.

Значи за тѣзи седемь години момичетата сѫ се увеличили на тегло съ 2495 gr. по-вечко отъ колкото момчетата: това увеличение се дължи изключително на 13-та година, прѣзъ която момичетата сѫ се увеличили на тегло съ 5012 gr. Срѣдно за всѣка година отъ този периодъ момчетата сѫ се увеличавали въ тегло съ 1866 gr., а момичетата — съ 2223 gr. Безъ съмнѣние тази особеность въ увеличаването на теглото въ тѣзи години се дължи на това, че момичетата въ тази възрасть стѫпватъ въ половата зрѣлость, когато у момчетата половата зрѣлость настѫпва по-късно и се продължава дори до 16-година.

Въ таб. № 3 сѫ показани отношенията на теглото къмъ ръста въ разнитѣ възрасти, обаче не сѫ означени разликитѣ между тѣзи отношения. По тази причина като допълнение на въпросната таблица ще служи таб. № 6.

Таб. № 6.

| Възрасть | Момчета | | | | Момичета | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Отношение на теглото къмъ ръста у българчетата | Ежегодно нарастване на това отношение | Отношение на теглото къмъ ръста у рускитѣ дѣца отъ приютитѣ по А. Дикъ | Ежегодно нарастване на това отношение (А. Дикъ) | Отношението на теглото къмъ ръста у българчетата | Ежегодното нарастване на това отношение | Отношението на теглото къмъ ръста у рускичетата отъ приютитѣ по А. Дикъ | Ежегодното нарастване на това отношение |
| 6 г. | 175 gr. | — | 163 gr. | — | 168 gr. | — | 165 gr. | 8 gr. |
| 7 „ | 179 „ | 4 | 178 „ | 15 gr. | 174 „ | 6 gr. | 172 „ | 7 „ |
| 8 „ | 176 „ | —3 | 181 „ | 3 „ | 173 „ | —11 „ | 176 „ | 4 „ |
| 9 „ | 195 „ | 19 | 192 „ | 11 „ | 187 „ | 14 „ | 185 „ | 9 „ |
| 10 „ | 205 „ | 10 | 199 „ | 7 „ | 199 „ | 12 „ | 192 „ | 7 „ |
| 11 „ | 216 „ | 11 | 208 „ | 9 „ | 205 „ | 6 „ | 201 „ | 9 „ |
| 12 „ | 216 „ | 0 | 222 „ | 14 „ | 210 „ | 5 „ | 228 „ | 17 „ |
| 13 „ | 230 „ | 14 | 226 „ | 4 „ | 235 „ | 25 „ | 240 „ | 22 „ |
| 14 „ | 225 „ | —5 | — | — | 234 „ | —11 „ | 283 „ | 43 „ |
| 15 „ | 221 „ | —4 | — | — | — | — | — „ | — |

Изъ послѣдната таблица (№ 6) слѣдва, че отношението на теглото къмъ ръста съ увеличаване на възрастьта се увеличава, но това увеличаване върви доста неправилно. Отъ до тукъ казаното трудно е да се изнамѣрятъ нѣкои правила, които точно да опрѣдѣлятъ отношението и зависимостьта на теглото отъ ръста, и обратното. Слѣдователно надали ще бѫде вѣрно заключението на Кетеле, че отношението на теглото къмъ ръста е величина доста постоянна за дадена възрасть.

Голѣмината на отношението на теглото къмъ ръста зависи отъ величината на послѣднитѣ двѣ измѣрвания. Ако теглото е голѣмо,

а ръстътъ малъкъ, срѣденъ или голѣмъ, то отношението ще бѫде голѣмо, срѣдно или малко, и обратното. Ежегоднитѣ нараствания на въпросното отношение се колебаятъ за момчетата между — 5 и 19, а за момичетата между — 1 и 25. У рускитѣ дѣца, по измѣрванията на А. Дика, отрицателна величина за ежегоднитѣ нараствания на това отношение не се получва. Въ таб. № 6 сѫ показани резултатитѣ, които е получилъ д-ръ А. Дикъ; ако ги сравнимъ съ моитѣ, то ще намѣримъ голѣмо сходство между тѣхъ.

Ако се обърнемъ къмъ срѣднитѣ тегла на българчетата и ги сравнимъ съ сѫщитѣ величини у другитѣ народи ще намѣримъ слѣднитѣ особености (таб. № 7 а и 7 b):

На 6-годишната възрасть момчетата-българчета сѫ по-тежки отъ белгийчетата, русчетата (по А. Дика и Нагорски) и даже англичанчетата (Roberts), а по-леки отъ американчетата отъ сѫщата възрасть. Прѣзъ слѣдната (7-та) година картината се измѣнява тъй, че българчетата ставатъ по тегло равни съ белгийчетата и русчетата (на Нагорски), по-тежки отъ англичанчетата и приютскитѣ руски дѣца и по-леки отъ американскитѣ момчета. На 8-та година белгийчетата, англичанчетата и рускитѣ селянчета (отъ Петербургската околия) надпрѣварватъ българчетата въ увеличаване на теглото и ставатъ вече по-тежки отъ тѣхъ; американчетата, както прѣзъ тази година, тъй и прѣзъ слѣднитѣ години отъ наблюдаемия периодъ сѫ по-тежки отъ българчетата. Отъ 8-та година до 13-та англичанчетата съ много малка разлика вървятъ наравно съ българчетата въ увеличаване теглото на тѣлото; тъй на 13-та година българчетата тегнатъ 32348 gr., англичанчетата — 32205 gr. и рускитѣ селянчета 31680 gr. Италианчетата до 14-та година сѫ по-леки отъ българчетата, на 14-та година ставатъ почти равни, а на 15-та година — по-тежки отъ българчетата. Възпитаницитѣ отъ рускитѣ военни гимназии въ периода отъ 10 до 15-та година, прѣзъ който сѫ наблюдавани отъ д-ра А. Дикъ, сѫ по-тежки отъ българчетата; сѫщото трѣбва да кажемъ и за нѣмскитѣ гимназисти, които е прѣтеглювалъ Kotelmann въ Хамбургъ. Само дѣцата отъ приютитѣ въ Петербургъ и прѣзъ послѣднитѣ години отъ наблюдаемия периодъ оставатъ по-леки отъ българчетата. На 15-та година италианскитѣ, английскитѣ и нѣмскитѣ момчета, а тъй сѫщо и рускитѣ момчета отъ военнитѣ гимназии сѫ по-тежки отъ българчетата отъ сѫщата възрасть; послѣднитѣ въ тази си възрасть се равняватъ по тегло само съ рускитѣ селски ученици отъ Петербугската околия и може би съ приютскитѣ дѣца отъ гр. Петербургъ.

Таблица № 7 а.

**За теглото на момчетата отъ различни народности и мѣста.**

| Възрасть | По моитѣ изслѣдвания | | Quetelet | | Pagliani | | А. Дикъ | | | | Kotelmann | | Roberts | | Bowditch | | Нагорски | | Лесгафтъ | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Ученици отъ Софийскитѣ нар. училища | Ежег. нараств. на теглото | Белгийчета отъ всички съсловия (Observées) | Ежег. нараств. на теглото | Италианци отъ долното съсловие | Ежег. нараств. на теглото | Руси отъ С.-Петербург. приюти | Ежег. нараств. на теглото | Руси възпитан. отъ военната гимназия СПБ. | Ежег. нараств. на теглото | Гимназисти отъ Хамбургъ (нѣмци) | Ежег. нараств. на теглото | Англичани | Ежег. нарасть. на теглото | Американци отъ училищата въ Бостонъ | Ежег. нараств. на теглото | Ученици отъ училищата на Петербургската околия (уѣздъ) | Ежег. нараств. на теглото | I-во учебно заведение отъ 1880 г. | Ежег. нараств. на теглото |
| 6 год. | 19280 gr. | — | 18040 gr. | — | — | — | 17247 gr. | — | — | — | — | — | 18447 gr. | — | 20490 gr. | — | 15770 gr. | — | — | — |
| 7 „ | 20210 „ | 930 g. | 20160 „ | 2120 g. | — | — | 20034 | 2787 g. | — | — | — | — | 19958 „ | 1511 g. | 22260 „ | 1770 g. | 20290 „ | 4520 g. | — | — |
| 8 „ | 20556 „ | 346 „ | 22260 „ | 2100 „ | — | — | 20955 „ | 921 „ | — | — | — | — | 21387 „ | 1429 „ | 24460 „ | 2200 „ | 22000 „ | 1710 „ | — | — |
| 9 „ | 23668 „ | 3112 „ | 24090 „ | 1830 „ | — | — | 22686 „ | 1731 „ | — | — | 25550 gr. | — | 23224 „ | 1837 „ | 26870 „ | 2410 „ | 23580 „ | 1580 „ | — | — |
| 10 „ | 26000 „ | 2332 „ | 26120 „ | 2030 „ | 24510 gr. | — | 24540 „ | 1854 „ | 28674 gr. | — | 26890 „ | 1340 g. | 25174 „ | 1950 „ | 29620 „ | 2750 „ | 25590 „ | 2010 „ | 28900 gr. | — |
| 11 „ | 27434 „ | 1434 „ | 27850 „ | 1730 „ | 26180 „ | 1670 g. | 26272 „ | 1732 „ | 30430 „ | 1756 g. | 29220 „ | 2330 „ | 27284 „ | 2110 „ | 31840 „ | 2220 „ | 27830 „ | 2240 „ | 31130 „ | 2230 g. |
| 12 „ | 29034 „ | 1600 „ | 31000 „ | 3150 „ | 28380 „ | 2200 „ | 29193 „ | 2921 „ | 32557 „ | 2127 „ | 32240 „ | 3020 „ | 29266 „ | 1982 „ | 34890 „ | 3050 „ | 29310 „ | 1480 „ | 34010 „ | 2880 „ |
| 13 „ | 32348 „ | 3314 „ | 35320 „ | 4320 „ | 31750 „ | 3370 „ | 29372 „ | 179 „ | 37715 „ | 5158 „ | 34010 „ | 1770 „ | 32205 „ | 2939 „ | 38490 „ | 3600 „ | 31680 „ | 2370 „ | 36390 „ | 2380 „ |
| 14 „ | 33182 „ | 834 „ | 40500 „ | 5180 „ | 33060 „ | 1310 „ | — | — | 40962 „ | 3247 „ | 38960 „ | 4950 „ | 36092 „ | 3887 „ | 42950 „ | 4460 „ | 40140 „ | 9340 „ | 41910 „ | 5520 „ |
| 15 „ | 34945 „ | 1763 „ | 46410 „ | 5910 „ | 39360 „ | 6300 „ | — | — | 47218 „ | 6256 „ | 43650 „ | 4690 „ | 41472 „ | 5380 „ | 48590 „ | 5640 „ | 34810 „ | — | 47730 „ | 5820 „ |
| Число на наблюденията | 1783 | — | ? | — | 250 | — | 257 | — | 360 | — | 515 | — | 11632 | — | 13415 | — | 630 | — | 452 | — |
| Общо нарастване на теглото отъ 7 до 13 г. (включит.) | 13068 gr. | — | 17280 gr. | — | — | — | 12125 gr. | — | — | — | — | — | 13758 gr. | — | 18000 gr. | — | 15910 gr. | — | — | — |
| Срѣдно ежегодно нарастване на теглото отъ 7 до 13 г. | 1866 „ | — | 2468 „ | — | — | — | 1732 „ | — | — | — | — | — | 1965 „ | — | 2571 „ | — | 2272 „ | — | — | — |

Таблица № 7 б.

**За теглото на момичетата отъ разни народи и мѣста.**

| Възрасть | По моитѣ изслѣдвания | | А. Дикъ | | | | Васильевъ | | Quetelet | | Pagliani | | Bowditch | | Нагорски | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Ученички отъ Софийскитѣ нар. училища | Ежег. нараств. на теглото | Момичета отъ Петербургскитѣ приюти и училища | Ежег. нараств. на теглото | Момичета отъ Петербургскитѣ приюти | Ежег. нараств. на теглото | Момичета отъ Петербургскитѣ приюти и училища | Ежег. нараств. на теглото | Белгийчета (р. observée) | Ежег. нараств. на теглото | Италианки отъ по-богатия класъ | Ежег. нараств. на теглото | Американки отъ училищата въ Бостонъ | Ежег. нараств. на теглото | Ученички отъ училищата въ Петербургската околия | Ежег. нараств. на теглото |
| 6 год. | 18425 gr. | — | 17593 gr. | — | 17593 gr. | — | 17320 gr. | — | 16740 gr. | — | — | — | 19630 gr. | — | 17740 gr. | — |
| 7 „ | 19571 „ | 1146 gr. | 19319 „ | 1726 gr. | 19319 „ | 1726 gr. | 19370 „ | 2050 gr. | 18450 „ | 1710 gr. | — | — | 21100 „ | 1470 gr. | 18690 „ | 950 gr. |
| 8 „ | 20157 „ | 586 „ | 20272 „ | 953 „ | 20272 „ | 953 „ | 21490 „ | 2120 „ | 19820 „ | 1370 „ | — | — | 23440 „ | 2340 „ | 21410 „ | 2720 „ |
| 9 „ | 22780 „ | 2623 „ | 22094 „ | 1822 „ | 22094 „ | 1822 „ | 22820 „ | 1330 „ | 22440 „ | 2620 „ | — | — | 25910 „ | 2470 „ | 22740 „ | 1330 „ |
| 10 „ | 25062 „ | 3282 „ | 23850 „ | 1756 „ | 23850 „ | 1750 „ | 25190 „ | 2370 „ | 24240 „ | 1800 „ | 27280 gr. | — | 28290 „ | 2380 „ | 24560 „ | 1820 „ |
| 11 „ | 26538 „ | 1476 „ | 25281 „ | 1431 „ | 25180 „ | 1330 „ | 27280 „ | 2090 „ | 26250 „ | 2010 „ | 28470 „ | 1190 gr. | 31230 „ | 2940 „ | 26260 „ | 1700 „ |
| 12 „ | 27976 „ | 1438 „ | 30983 „ | **5702** „ | 29463 „ | **4283** „ | 28380 „ | 1100 „ | 30540 „ | **4290** „ | 31800 „ | 3330 „ | 35530 „ | **4300** „ | 29020 „ | 2760 „ |
| 13 „ | 32988 „ | **5012** „ | 33209 „ | 2226 „ | 30148 „ | 685 „ | 32390 „ | **4010** „ | 34650 „ | **4110** „ | 37570 „ | **5770** „ | 40210 „ | **4680** „ | 30350 „ | 1330 „ |
| 14 „ | 32933 „ | —55 „ | 41317 „ | 8108 „ | — | — | 38480 „ | **6090** „ | 38100 „ | 3450 „ | 43020 „ | **5450** „ | 44650 „ | **4440** „ | 40670 „ | **10820** „ |
| Число на наблюденията | 1448 | — | 319 | — | 229 | — | 1008 | — | ? | — | 400 | — | 10516 | — | 314 | — |
| Общо нарастване на теглото отъ 7 до 13 г. (включит.) | 15563 gr. | — | 15616 gr. | — | 12519 gr. | — | 15070 gr. | — | 17910 gr. | — | — | — | 20580 gr. | — | 12610 gr. | — |
| Срѣдно ежегодно нарастване на теглото отъ 7 до 13 г. | 2223 „ | — | 2230 „ | — | 1788 „ | — | 2152 „ | — | 2558 „ | — | — | — | 2940 „ | — | 1800 „ | — |

Обща таблица.

**За орѣдитѣ: окржжность на главата и гърдитѣ, ръстътъ и теглото.**

| | | 6 г. | 7 г. | 8 г. | 9 г. | 10 г. | 11 г. | 12 г. | 13 г. | 14 г. | 15 г. | 16 г. | 17 г. | 18 г. | 19 л. | 20 г. | 21 г. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Момчета | Окржжность на главата . | 50·7 см. | 50·8 см. | 51·1 см. | 51·3 см. | 51·7 см. | 51·8 см. | 52·0 см. | 52·5 см. | 52·9 см. | 53·6 см. | 53·9 см. | 54·3 „ | 54·5 см. | 55·2 „ | 55·5 см. | — |
| | Окржжность на гърдитѣ | 55·9 „ | 56·8 „ | 58·2 „ | 59 8 „ | 61·5 „ | 62·7 „ | 63·7 „ | 66·0 „ | 68·6 „ | 72·3 „ | 76·1 „ | 76·8 „ | 79·6 „ | 81·3 „ | 81·9 „ | 84·1 см. |
| | Ръстъ . . . . | 109·7 „ | 112·9 „ | 116·8 „ | 121·9 „ | 126·5 „ | 127·0 „ | 134·0 „ | 140·6 „ | 146·9 „ | 157·7 „ | 162·5 „ | 163·8 „ | 167·4 „ | 168·8 „ | 168·9 „ | 169·2 „ |
| | Тегло . . . . | 19280 gr. | 20210 gr. | 20556 gr. | 23668 gr. | 26000 gr. | 57434 gr. | 29034 gr. | 32348 gr. | 33182 gr. | 34945 gr. | — | — | — | — | — | — |
| Момичета | Окржжность на главата . | 49·7 см. | 49·7 см. | 49·8 см. | 50·1 см. | 50·6 см. | 50·9 см. | 51·0 см. | 51·5 см. | 51·8 см. | — | — | — | — | — | — | — |
| | Окржжность на гърдитѣ | 54·3 „ | 54·8 „ | 56·1 „ | 57·3 „ | 59·5 „ | 60·8 „ | 61·5 „ | 64·7 „ | 65·7 „ | — | — | — | — | — | — | — |
| | Ръстъ . . . . | 109·4 „ | 112·3 „ | 116·6 „ | 121·3 „ | 125·6 „ | 128·9 „ | 133·0 „ | 139·9 „ | 140·3 „ | — | — | — | — | — | — | — |
| | Тегло . . . . | 18425 gr. | 19571 gr. | 20157 gr. | 22780 gr. | 25062 gr. | 26538 gr. | 27976 gr. | 32988 gr. | 32933 gr. | — | — | — | — | — | — | — |

На 13-та година, както видѣхме и по-горѣ, българскитѣ момчета растатъ въ тегло бързо и за тази година се увеличаватъ съ 3314 gr. Подобно увеличаване на теглото въ сѫщата възрасть сѫ наблюдавали и други автори; тъй Pagliani намира у италианскитѣ момчета отъ бѣдната класа увеличаване на теглото въ тази година съ 3370 gr., А. Дикъ — у рускитѣ момчета отъ военната гимназия — съ 5158 gr. У нѣмскитѣ гимназисти отъ Хамбургъ, у англичанитѣ и у рускитѣ селяни този периодъ на бързо увеличаване на теглото настѫпва малко по-късно, а именно въ 14-та година. Въ какво се заключава истинската причина, дѣто у едни народи настѫпва по-късно, а у други по-рано периодътъ на силното увеличаване на теглото, трудно е точно да се опрѣдѣли. Обаче като знаемъ, че сѣвернитѣ народи изобщо се развиватъ по-късно и физически, и въ полово отношение отколкото южнитѣ, то тогава става ясно, защо тъй различно настѫпва периодътъ на бързото увеличаване на теглото.

За врѣмето отъ 7-та до 13-та година включително

| | | |
|---|---|---|
| българскитѣ момчета сѫ се увеличили . . . . . . | съ | 13068 gr., |
| английскитѣ „ „ „ „ . . . . . . . . | „ | 13758 „, |
| белгийчета „ „ „ „ . . . . . . . . | „ | 17280 „, |
| рускитѣ дѣца отъ приюитѣ „ . . . . . . . . | „ | 12120 „, |
| „ „ „ селскитѣ училища . . . . . . . . | „ | 15910 „, |
| американскитѣ момчета . . . . . . . . . . . . | „ | 18000 „. |

Слѣдователно най-малко сѫ се увеличавали въ тегло прѣзъ този периодъ момчетата отъ петербургскитѣ приюти, слѣдъ тѣхъ вървятъ българчетата и англичанчетата, послѣ слѣдватъ рускитѣ селянчета и най-сетнѣ най-много сѫ се увеличили въ тегло белгийчетата и американчетата.

Срѣдно ежегодишно сѫ се увеличили въ тегло прѣзъ този периодъ:

| | | |
|---|---|---|
| Дѣцата отъ петербург. приюти . . . . . . . . . . | съ | 1732 gr., |
| „ „ софийскитѣ училища . . . . . . . . . . | „ | 1866 „, |
| „ англичанчета . . . . . . . . . . . . . . . | „ | 1965 „, |
| „ отъ селскитѣ руски учил. . . . . . . . . . | „ | 2272 „, |
| „ белгийчета . . . . . . . . . . . . . . . . | „ | 2468 „, |
| „ американчета . . . . . . . . . . . . . . . | „ | 2571 „. |

Излиза, че българчетата на 6-та година сѫ по-леки само отъ американцитѣ, а на 15-та година благодарение на това, че растатъ въ тегло много бавно, и белгийчетата, и италианчетата и англичан-

четата ги надпрѣварватъ; нашитѣ момчета, които отъ начало сж доста тежки, съ увеличаване на възрастьта ставатъ все по-малки въ сравнение съ теглото на момчетата отъ нѣкои други народи. Дали това обстоятелство не се дължи на бѣдната храна, съ която е привикналъ да се храни българинътъ или на нѣкоя друга причина, азъ не се наимамъ за сега да рѣшавамъ този въпросъ.

Момичетата отъ софийскитѣ училища по тегло на тѣлото си не заиматъ сжщото положение между момичетата отъ другитѣ народи, каквото заимаха българскитѣ момчета между онѣзи отъ разнитѣ европейски народи (таб. № 7 б.).

На 6-годишната възрасть нашитѣ момичета сж по-тежки отъ рускитѣ и белгийскитѣ и по-леки отъ американскитѣ момичета. На 10-та година положението, което заимаше по-рано българката, малко се поизмѣнява; на тази възрасть най-много се приближаватъ по тегло къмъ българката момичета отъ нѣкои руски училища (Васильевъ) и белгийчетата; по-тежки сж отъ българката италианкитѣ и американкитѣ и по-леки момичетата отъ рускитѣ приюти. На 13-та година българката заима сжщото мѣсто въ сравнение съ теглото на момичетата отъ горѣпоменатитѣ народи както на 10-та година, само че на тази възрасть и белгийката става по-тежка отъ българката.

За периода отъ 7 до 14 година включително теглото се е увеличило у момичетата:

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| отъ рускитѣ селски училища . . . . | съ | 12610 | gr. | (Нагорски), |
| „ „ приюти . . . . . . . . | „ | 12519 | „ | (А. Дикъ), |
| „ петербург. училища и приюти . . | „ | 15070 | „ | (Васильевъ), |
| „ „ „ „ „ . . | „ | 15616 | „ | (А. Дикъ), |
| „ софийскитѣ училища . . . . . . | „ | 15563 | „ | (мои), |
| белгийчета . . . . . . . . . . . | „ | 17910 | „ | (Quetelet), |
| американки . . . . . . . . . . . | „ | 20580 | „ | (Bowditch), |

или срѣдни ежегодишни увеличения на теглото за този периодъ у момичетата сж:

| | | |
|---|---|---|
| отъ рускитѣ срѣдни училища . . . . . . . . . . | 1800 | gr., |
| „ „ приюти . . . . . . . . . . . . . . . | 1788 | „, |
| „ петербург. приюти и училища . . . . . . . . | 2152 | „, |
| „ „ „ „ „ . . . . . . . . . | 2330 | „, |
| „ софийскитѣ училища . . . . . . . . . . . . | 2223 | „, |
| белгийчета . . . . . . . . . . . . . . . . . | 2558 | „, |
| американчета . . . . . . . . . . . . . . . . | 2940 | „. |

Българката въ периода отъ 7 до 13 година се увеличава въ тегло срѣдно ежегодно въ сравнение съ нѣкои други чужденки тъй, че надминава момичетата отъ рускитѣ приюти, изравнява се съ момичетата отъ нѣкои петербургски училища и приюти и остава назадъ отъ белгийкитѣ и американкитѣ.

Периодъ на усилено увеличаване на теглото на тѣлото у момичетата се наблюдава и у другитѣ народи, само че не у всички въ една и съща година. У българскитѣ момичета този периодъ се наблюдава прѣзъ 10-та и 13-та година, у рускитѣ — прѣзъ 12-та (по А. Дика) и 13-та и 14-та (по Васильева), у белгийскитѣ — прѣзъ 12-та и 13-та и у американскитѣ — прѣзъ 12-та, 13-та и 14-та години.

Като резумираме казаното въ отдѣлъ IV ще получимъ:

1) Момчетата сѫ по-тежки отъ момичетата прѣзъ цѣлия наблюдаемъ периодъ; изключение прави само 13-та година, прѣзъ която само врѣменно момичетата ставатъ по-тежки отъ момчетата. Разликата въ теглото между момчета и момичета е незначителна и се колебае между 249 gr. и 1058 gr.

2) Ежегодишнитѣ нараствания на теглото у момчетата и момичетата вървятъ доста неправилно. Има години, когато теглото се увеличава много бързо, и обратното; бързото нарастване на теглото съвпада съ периода на половото развитие и зрѣлость.

3) Момчета и момичета се увеличаватъ въ тегло бързо прѣзъ едни и сѫщи години (9, 10 и 13 години).

4) Отношението на теглото къмъ ръста у момчета и момичета се различава съ много малка величина (отъ 9 до 11 gr.).

5) Въ периода отъ 7 до 13 година включително момчетата се увеличаватъ въ тегло съ по-малко, отколкото момичетата. Срѣдното ежегодно увеличаване на теглото въ този периодъ за момчетата е 1866 gr., а за момичетата — 2223 gr.

6) Момчетата-българчета въ първитѣ години отъ наблюдаемия периодъ сѫ по-тежки отъ рускитѣ, белгийскитѣ, нѣмскитѣ и английскитѣ момчета, а по-леки отъ американскитѣ. Въ послѣднитѣ години на сѫщия периодъ благодарение на това, че българчетата се увеличаватъ въ тегло по-бавно, отколкото нѣкои други народи, положението се намалява, и то тъй, че българчетата оставатъ по-тежки само отъ приютскитѣ руски дѣца, а белгийчетата, нѣмчетата, англичанчетата и американчетата ги надпрѣварватъ и ставатъ по-тежки. Почти въ сѫщото положение се намиратъ и българскитѣ момичета въ сравнение съ момичетата на нѣкои други европейски народи.

---

## Литература.

1. *D-r Paul Topinard:* Eléments d'anthropologie générale, Paris, 1875.

2. *Проф. A. Eulenburg:* Реальная енциклопедія медицинскихъ наукъ; руск. прѣводъ отъ проф. М. П. Афанасьева.

3. *Д-ръ Іоаннъ Ранке:* Человѣкъ, руск. прѣводъ отъ д-ра М. Е. Лионъ, СПБ., 1900 г., т. II.

4. *Проф. А. Доброславинъ:* Курсъ Военной Гигіены, т. I. СПБ.

5. *Проф. А. Лаверанъ:* Военная Гигіена, руск. прѣводъ. Изданіе Военно-медицинскаго журнала, 1900 г., С.-Петербургъ.

6. *Д-ръ А. Дикъ:* Матеріалы къ изслѣдванію роста, вѣса, окружности, груды и пр. Диссертація, С.-Петербургъ, 1883 г.

7. *Д-ръ В. А. Левицкій:* Къ вопросу о физическомъ состояніи населенія Подольскаго уѣзда. Изданіе Моск. Губер. Земства, 1901 г., цѣна 0,50 руб., Москва.

8. *Проф. Н. Филатовъ:* Семіотика и діагностика, дѣтскихъ болѣзней; изданіе III-ое, Москва.

9. *Прив. доцентъ д-ръ П. В. Троицкій:* Дозировка лѣкарственыхъ средствъ въ дѣтскомъ возрастѣ, 1893 г., Кіевъ.

10. *Д-ръ Ив. Бассановичъ:* Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Изд. М.Н.Пр. Книга 5. Ломски окрѫгъ, Етнографически бѣлѣжки.

11. *Д-ръ Ст. Ватевъ:* Ненапечатани материали по развитието на българскитѣ солдати.

12. *C. Lombroso et G. Fererro:* Женщина-преступница и проститутка; руск. прѣводъ отъ д-ра Г. И. Гордона, 1898, ц. 2.50 р.

13. Отчетъ на Мариинската държавна дѣвическа гимназия въ Стара-Загора за 1896/1897 г., стр. 58—62.

14. *Д-ръ Б. Важновъ:* Школы и ихъ вліяніе на физическое развитіе учениковъ; „Врачъ“ (журналъ) № 4 и 5 за 1899 г.

15. Журналъ „Врачъ“: № № 2, 3, 33, 34 (за 1895 г.), № 24, 25, (за 1894 г.) и № 33 (за 1896 г.).

16. Вѣстникъ общественной гигіены, судебной и практической медицины № X (за 1890 г.) и № III (за 1889 г.).

---

# Гжстината на населението въ княжество България.

Отъ Кир. Г. Поповъ.

Едно подробно и всестранно изучване гжстотата на населението на княжеството за сега е невъзможно, понеже липсватъ у насъ ония специални всестранни изучвания на страната, върху които статистикътъ или антропогеографътъ, като се опре като върху фактъ установенъ, да подири въ тѣхъ елементитѣ на гжстотата на населението. Тая липса се състои въ отсжтствието на пълни и точни географически, геологически, аграномически, метеорологически, културно-социални и др. под. изучвания на нашето отечество въ цѣлата му протегнатость, нанесени върху картата на България съ точно установяване пояситѣ и районитѣ на различията и сходствата. Защото извѣстно е, че гжстотата на населението на една страна зависи както отъ естественитѣ условия на мѣстностьта, тъй сжщо и отъ историческитѣ и култ.-социалнитѣ условия, въ които е поставено това население. Влиянието на тия двѣ системи условия, колкото и да е различно въ разни страни и разни епохи, въ смисълъ на надмощие на едната система надъ другата, обаче то винаги е сжществувало и ще сжществува; слѣдов. да се говори за гжстотата на населението на една страна, ще рече, да се констатира тя като продуктъ на това влияние. А туй именно е мжчно и невъзможно да се направи за България. Наистина, откжслечни и отривисти данни и изучвания въ това направление, пръснати изъ нашата период. и непериодическа литература, сжществуватъ; обаче тѣ се явяватъ мжчно пригоденъ материалъ като прѣдварителни, установени прѣдсилки за статистика, понеже съ своята откжслечность тѣ визиратъ отдѣлни единични факти, когато на статистика му сж потрѣбни обобщени, цѣлни издирвания и изучвания, които да обхващатъ прѣдѣлитѣ на цѣлото Княжество и установятъ въ послѣдователна градация и по териториални дѣления и пояси степенитѣ на различията и сходноститѣ на фактитѣ. Тъй напр., първата спънка тукъ

се явява липсата на една геологическа и агрономическа карта на България, въ която цѣлата територия да е раздѣлена на райони и пояси споредъ геологическитѣ и агрономическитѣ особености на почвата, та да може съ положителность и точность да се прослѣди и констатира зависимостьта на гѫстотата на населението отъ тия особености на надпочвенитѣ и подпочвенитѣ пластове. Наравно съ тия прѣчки се редятъ и маса други прѣпятствия, които състоятъ въ липсата на обща земледѣлческа карта съ разпрѣдѣление на повърхностьта на княжеството на райони споредъ качеството на почвата, вида на земледѣлческитѣ култури, степенитѣ на плодородието и пр.; на обща метеорологическа карта съ разпрѣдѣление територията на княжеството на райони споредъ степенитѣ на срѣдната годишна температура, влажность, дъжделивость и пр.; на обща топографическа карта[1]) която разграничава територията на страната на пояси споредъ височината имъ надъ морското равнище; на обща етнографическа карта и пр. и пр. А при подобна липса статистикътъ и антропогеографътъ нѣма възможность, като разложи населението върху картата по населени мѣста и общини, да подведе сборни заключения и да изложи въ една строго-научно мотивирана система сѫществуването на констатиранитѣ различия и сходности въ гѫстотата на населението въ разни части на отечеството ни. Догадкитѣ и налучкванията тукъ, основани върху априорни знания, придобити чрѣзъ прѣдания и разкази на очевидци и лични наблюдатели или върху откѫслечни данни и издирвания, оставатъ единственото срѣдство за насочване къмъ вѣроятни заключения; обаче като наученъ методъ това срѣдство мѫчно може да бѫде употрѣбено.

Но най-голѣмото затруднение за опрѣдѣляне гѫстотата на населението у насъ се състои въ това, че и до день днешенъ още не сѫ направени измѣрвания на землищата на нашитѣ села и общини,[2]) отъ които измѣрвания да може да се опрѣдѣли гѫстотата

---

[1]) Картата на г. г. Иляковъ и майоръ Данковъ, издание на Хр. Г. Дановъ 1899 г. поради своя малъкъ мащабъ (1: 1,000,000) се явява непригодна за цѣльта. Изработената и добрѣ разграничената въ това отношение карта на г. професора Ишрковъ, нанесена върху руската петверстова карта (1: 210,000), като непубликувана още не може да бѫде публично достояние, въпрѣки голѣмата любезность на автора ѝ да позволява да се ползуватъ отъ оригинала.

[2]) Вслѣдствие на тая липса всички наши карти-мрѣжи, които прѣдставятъ територията на Княжеството раздѣлена на околии и окрѫзи, се явяватъ неточни и само приблизителни. Ние не знаемъ, какъ сѫ прокарвани границитѣ на околиитѣ въ употрѣбяванитѣ до сега карти, обаче прѣдполагаме, че тѣ сѫ начертани по сѫщия начинъ, както е начертана и приложената ни тукъ карта споредъ новото административно дѣление на Княжеството: — взимано е срѣдното разстояние между двѣ съсѣдни села на двѣ съсѣдни околии, и прѣзъ точкитѣ на тия срѣди е прокарана граничната

на населението по села и общини и чрѣзъ това да се състави една точна и вѣрна карта на България въ това отношение. Защото извѣстно е, че когато се говори за гжстота на нас., то редукцията на показателитѣ къмъ най-малката териториална единица, е необходимо условие за точното охарактеризиране на страната по отношение гжстотата на населението.[1]) Фактътъ, че по-голѣмитѣ териториални дѣлове, въ които често пжти попадатъ мѣстности отъ най-противоположна гжстина, даватъ по закона за срѣднитѣ числа обща срѣдна на гжстотата, която рисува едно положение съвършено различно отъ дѣйствителностьта, налага именно избѣгването на тия голѣми дѣлове и прѣдпочитането като единица на прѣсмѣтанията нас. мѣсто или общината. А това именно ние не можемъ да направимъ.

Ясно е сега слѣдъ тия пояснителни редове нашето заявление, че е невъзможно да се направи едно всестранно и пълно проучване гжстотата на населението на Княжеството. И като правимъ това прѣдупреждение, ние ще се опитаме да изложимъ само нѣкои кратки статистични данни по тоя въпросъ, съ всичката сдържаность и резерва, наложима въ случая.

## I.

Гжстината на населението на княж. България, което обхваща едно пространство отъ 96,345 кв. килом. и има население споредъ послѣдното прѣброяване 3,744,283 ж., е 38·86 жители на 1 кв. километъръ. Какъ стои Бълг. въ това отношение въ реда на другитѣ страни се вижда отъ тия числа.[2])

линия на околиитѣ. Върху такава една мрѣжа, изработена по маршрутната карта на нашия Генераленъ щабъ (която е намалено копие отъ руската петверстовна карта) е направено пространственото измѣрване на околиитѣ отъ Картографическия институтъ при Ген. щабъ съ планиметъра на Амслера. Явно е, че при подобно измѣрване дума може да става само за приблизителность. — Независимо отъ тая неточность при прокарването границитѣ на околиитѣ, но и опрѣдѣлението пространството на околиитѣ чрѣзъ планиметъръ води къмъ друга неточность. Тъй споредъ послѣдното измѣрване, пространството на България излѣзе 96,345 к. к., когато прѣзъ по-прѣдното измѣрване то е излѣзло 95,704, а измѣрването на г. Каракашева (Сбор. за народни умотв. и пр. кн. I. стр. 312) е дало 99,276 к. к. Най-малката влажность или изсъхналость на хартията (картата) дава ефектъ въ уголѣмение или намаление на пространството при подобно измѣрване.

[1]) Въ Франция напр., която има сравнително 2 пжти повече общини отъ България (36,000 общини срѣдно по 1055 жители едната, а Бъл. — 1890 общ. срѣдно по 2000 ж. едната) гжстота на нас. се изучава по общини. (Levasseur E. Population française. tome 1-ère p. 428 и 434.)

[2]) Числата за европейскитѣ държави сж взети отъ Bulletin de l'institut internatonal de statistique, t. XII. Rome, 1902 — (Statistique de la superficie et de la population de contrées de la terre, par E. Levasseur et L. Bodio). Числата за неевроп.

| | Кв. клм. | Въ края на 1900 жители | На 1 к. к. се падатъ жители |
|---|---|---|---|
| Белгия | 29.456 | 6.694,000 | 227 |
| Нидерландия | 32,553 | 5,165.000 | 159 |
| Англия и Ирландия | 314,869 | 41,500,000 | 132 |
| Италия | 286,682 | 32,452,000 | 113 |
| Германия | 540,743 | 56,435,000 | 104 |
| Австрия (сама) | 300,008 | 26,151,000 | 87 |
| Швейцария | 41,424 | 3.330,000 | 80 |
| Франция | 536,463 | 38,940,000 | 73 |
| Дания | 38,455 | 2,448,000 | 64 |
| Унгария | 324,851 | 19,255,000 | 59 |
| Португалия | 88,954 | 5,025,000 | 57 |
| Сърбия | 48,303 | 2,494.445 | 52 |
| Ромъния | 131,353 | 6.000.000 | 46 |
| Гърция | 64,679 | 2,550 000 | 39 |
| Испания | 497,364 | 18,100 000 | 36 |
| Евр. Турция (собст. влад.) | 167,270 | 5,880,000 | 35 |
| Босна и Херцеговина | 51,0?8 | 1,725,000 | 34 |
| Черна Гора | 9,080 | 228,000 | 25 |
| Евр. Русия | 5,102,840 | 112,000,000 | 22 |
| Япония | 382,000 | 38,000,000 | 106 |
| Индия | ? | ? | 71 |
| Само Бенгалъ | ? | ? | 182 |
| Китай (изобщо) | 11,572,000 | 404,000,000 | 35 |

Ще се рече, отъ европейскитѣ държави само Испания, Турция, Босна и Хер., Ч.-Гора, Русия, Швеция и Норвегия стоятъ по-долу по гжстината на насел. отъ България, а всички други я надминаватъ. Сърбия и Ромъния, за които мжчно бихме намѣрили нѣкои голѣми естествени или културно-социални прѣвъзходства надъ България, значително я надминаватъ по гжстина на населението си и дори планинската и пуста Гърция се равнява въ това отношение съ България.

Тая слаба населеность на нашето отечество трѣба да я отдадемъ главно на исторически причини. Всички естествени условия на България сж въ полза на една гжстота никакъ не по-низка отъ оная напр. на Сърбия, а и въ културно-социално и племенно отношение тия двѣ съсѣдки почти се не различаватъ една отъ друга. Обаче политическиятъ гнетъ, който е душилъ България цѣлъ половинъ вѣкъ повече отъ Сърбия и който въобще прѣзъ цѣлото вѣковно робство на двѣтѣ страни е билъ по-интенсивенъ въ България, за-

---

страни сж взети отъ Mayer G. „Статистика и Естествовѣдение,“ т. II. руски прѣводъ 1901. стр. 68. и отъ цатираното вече съчинение на E. Levasseur стр. 332. У Mayer G. за гжстотата на разнитѣ части на земното кълбо сж дадени тия числа:

| | | |
|---|---|---|
| Европа | 37 | жители на к. к. |
| Азия | 19 | „ „ „ „ |
| Африка | 5 | „ „ „ „ |
| Америка | 3 | „ „ „ „ |
| Австралия | 0·4 | „ „ „ „ |

душвалъ е естественото нарастване на населението въ нея, а слѣдов. и увеличението на гжстотата му. Че това е тъй, доказва се между другото отъ коефициента на естественото нарастване на нашия народъ, констатиранъ слѣдъ освобождението ни до днесъ, който коеф. не само че напълно потвърдява подобно едно твърдение, но дори и показва една по-стремителна тенденция къмъ уголѣмяване отъ оная на коеф. на нарастването на сръбското, гръцкото и ромънското население.[1]) Почвата и поминъкътъ на България отъ своя страна винаги сж прѣдставяли всички условия, за да могатъ да прѣхранватъ едно население, размѣстено по гжстотата като населението на Сърбия. И ако България въ историческо отношение прѣзъ последния вѣкъ напр. бѣ турена въ сжщитѣ условия, въ каквито се намираше Сърбия, то тя навѣрно би имала днесъ сжщата гжстина на нас. като оная на съсѣдката си, което ще рече, че вмѣсто днешнитѣ 3,744,283 жители, ние бихме броили 5,000,000.

Гжстината 39 (38·86) души на квадратенъ километъръ съотвѣтствува споредъ изслѣдванията на европейски учени[2]) на населения въ земледѣлчески страни. Колкото и да сж широки границитѣ, до които може да се повдигне тая гжстина при пълното спазване земледѣлческия характеръ на страната, обаче тѣ все пакъ сж опрѣдѣлени. Една гжстота като оная на Белгия, на Нидерландия, на Англия е възможна само за индустриалнитѣ страни. Интензивното земледѣлие и селско стопанство дѣйствително увеличаватъ условията за сгжстяването на населението, обаче само индустриалнитѣ центрове съ своитѣ стохилядни и милионни градове могатъ да създадатъ условия за гжстота на насел. като оная на Белгия. Изобщо тритѣ исторически фази въ економическото развитие на народитѣ — овчарството, земледѣлието и индустрията — напълно се съпровождатъ съ съотвѣтствена гжстота на населението. Защото основниятъ законъ за гжстотата на населението, който е сжщиятъ и за естественото нарастване, се изразява въ формулата: *нарастването на населението е въ права зависимость отъ неговитѣ потрѣбности и отъ срѣдствата за тѣхното удовлетворение.*

---

[1]) Коефицентътъ на естественото нарастване на България, Сърбия, Ромъния и Гърция, изчисленъ по формулата на геометрическата прогресия е: за Бълг. (1892—1900), 1·5; Сърбия (1890—900) 1·4, Ромжния (1889—900) 1·2 и Гърция (1889—96) 1·4. Даннитѣ за Сърбия и Ромъния сж взети отъ официалната имъ статистика, а за Гърция — отъ Bulletin de l'Institut de Statistique, tome XII, стр. 75.

[2]) E. Levasseur. Population francaise, t. III. Paris. 1892. p. 475. Това собствено се отнася до страни, въ които се култивиратъ зърнени храни. Що се отнася до странитѣ, дѣто оризътъ е земледѣлческата култура, то тамъ е възможна една гжстота на насел. далеко по-висока отъ 35—40; тъй напр. по долината на р. Гангъ, дѣто се сѣе оризъ, се падатъ по 160 жители на 1 кв. кил. (стр. 475).

Обаче, като вземемъ прѣдъ видъ, че само 32% отъ общото пространство на нашата земя е разработено за земледѣлие; че има още грамаденъ процентъ удобна за земледѣлие земя, прѣзъ която рало не е минавало; че земледѣлието у насъ се води по начинъ, при който се добива най-слабо използуване на земнитѣ дарове; че дори при днешното положение на земледѣлието гжстотата на нас. далеко не е достигнала градуса на насищанието, — то смѣло можемъ да прѣдречемъ едно значително увеличаване на тая гжстота при пълното спазване земледѣлческия характеръ на нашата страна. А не ще и дума, че заражданата индустрия, съ каквато скорость и да върви напрѣдъ, все ще създава добавни благоприятни условия за уголѣмяването на гжстотата. Не споменуваме нищо за влиянието на ония спжтници на културното развитие, като напр. хигиеническото и санитарно подобрение на страната, които спжтници ако и да не се явяватъ прѣки условия за увеличението на населението, обаче тѣ безусловно се числятъ между косвенитѣ фактори за това (намаляването смъртностьта [1]).

Ако националното богатство на една страна е въ права зависимость отъ броя на нейното работно, а слѣдов. и цѣло население, и ако интензивната форма на това послѣдното се изразява съ неговата гжстота, то очевидно е, колко далеко стои България въ това отношение отъ напрѣдналитѣ европейски държави. За по-голѣма нагледность на тая разлика, ние прилагаме тукъ долната диаграма, въ която ясно се вижда гжстината на нас. на разнитѣ страни и тѣхното различие въ това отношение (№ 1).

## II.

Споменахме, че за едно по-точно изучване гжстотата на нас. голѣмитѣ територии се явяватъ неудобни, понеже въ тѣхъ се губятъ характернитѣ особености на отдѣлнитѣ мѣстности. Напр. изобщо за Великобритания съотвѣтствува гжстотата 132, обаче частно Англия и Уелсъ иматъ гжст. 215, Шотландия 57, Ирландия 54. Общата гжстота на Русия е 22, но оная частно на Варшавската губерния е 133, а на Якутската — 0·1.

Да разгледаме отъ начало общитѣ характеристики на нашето отечество.

---

[1]) Какво значение може да има тоя факторъ се вижда напр. отъ даннитѣ за градъ Мюнхенъ, дѣто смъртностьта благодарение на хигиенично-санит. подобрения е паднала отъ 40 на хиляда прѣзъ 1870 г. на 35 прѣзъ 1875, 30 — 1880, 28 — 1885, 26·6 за 1891—93 г. (G. Mayer. Статист. и обществ. 1901 г., т. II, стр. 343.)

# ГЪСТОТАТА НА НАСЕЛЕНИЕТО ВЪ ЕВРОПА

## въ края на XIX вѣкъ (1900 год.)

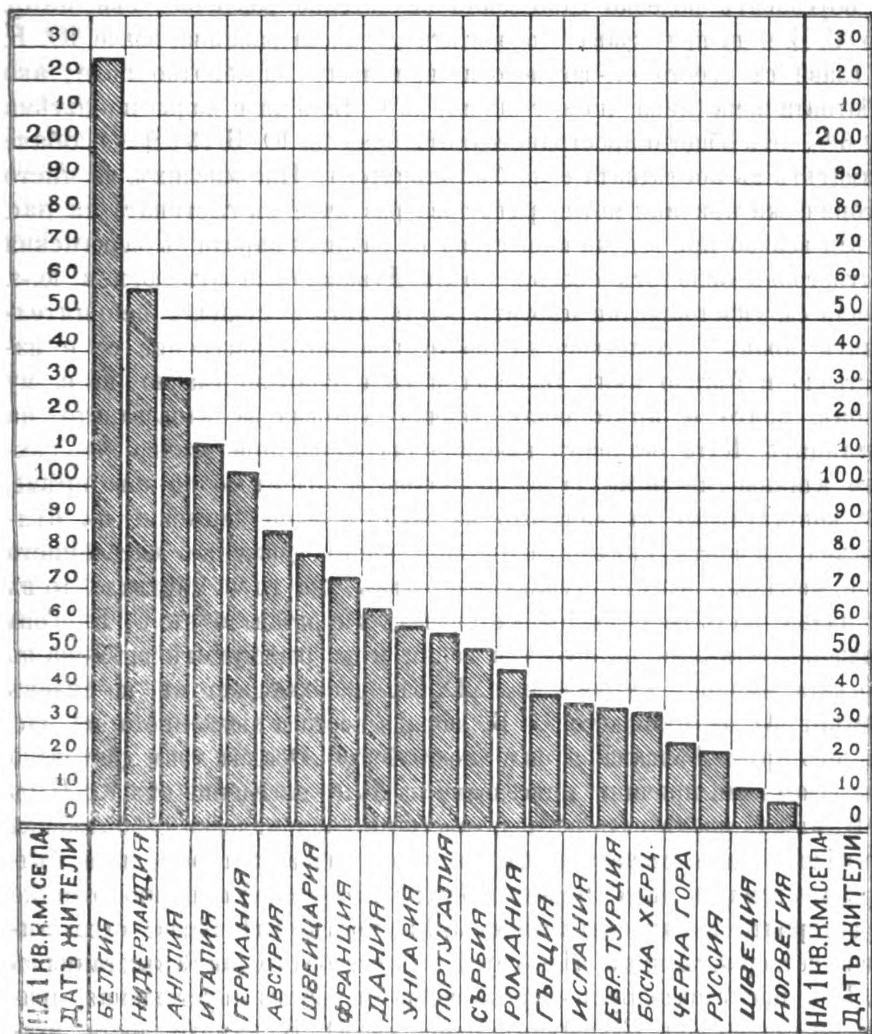


Балканътъ, ако и да не служи за нѣкаква рѣзка характерна прѣграда на гѫстотата на нас. въ двѣтѣ половини на Княжеството, сѣвер. и юж., обаче все пакъ, ако го приемемъ за дѣлителна линия на картата, добиваме тия числа:

С. България 42 ж. на 1 к. к.

Ю. България 34 „ „ „ „ „

Слѣдов. гжстотата на С. Б. се отнася къмъ оная на Ю. Б. както 124:100. Трудно е да се установятъ категорично причинитѣ на това различие. Прѣди всичко чисто естественитѣ условия едва ли обуславятъ подобно едно доста значително различие. Тъй напр. ако С. Б. и да притежава плодовитата дунавска равнина, обаче Ю. Б. се слави съ своето ст.-загорско и пловдивско плодородно поле; ако работната земя (ниви, лозя, гюлища) въ С. Б. и да е малко по-голѣма (32.6°/₀ отъ общото пространство) отъ оная на Ю. Б. (31.9°/₀), обаче климатътъ въ послѣдната е по-благоприятенъ. Ние мислимъ, че чисто исторически причини мотивиратъ това различие въ гжстината на нас. Прѣди всичко при всички нашествия на разнитѣ народи въ балканския полуостровъ било отъ сѣверъ, прѣзъ Дунава, било отъ югъ и ю.-з. бивали сж упостошавани първитѣ мѣста, дѣто е стжпялъ неприятелскиятъ кракъ, вслѣдствие на което туземното население се е измѣствало и бѣгало къмъ Балкана и се е спирало главно по с. му склонъ, който е прѣдставялъ всички условия за запазването на бѣжанцитѣ. Като оставимъ вѣковетѣ на мира, при всичко че тѣхното влияние не може да се игнорира, и додемъ до по-ново врѣме, ние констатираме въ началото на XIX. в. едно движение на българския елементъ къмъ сѣверъ, при което движение населението не е минавало изцѣло Дунава или пъкъ ако го е минавало, то въ не малка часть се е повръщало назадъ и е оставало въ С. Б. Това движение, длъжимо на рускитѣ войни и на размирнитѣ врѣмена въ турската империя въ нач. на XIX. в. е обхващало въ по-силенъ размѣръ Ю. Б. отколкото С. Б., поради което и движението на нас. отъ югъ прѣзъ Балкана е било по-голѣмо.[1]) Освѣнъ това, диктувано отъ угнетяещи причини прѣселване на бълг. население отъ Ю. Б. въ С. Б., въ тая послѣдната по политически и економически съображения е имало и едно изкуствено заселване съ сплощна турска маса българската земя въ Дели-Ормана и Тузлука въ забѣлѣжителния отсѣтне въ историята на турскитѣ войни прѣзъ послѣднитѣ вѣкове стратегически четвероржгълникъ. Най-сетнѣ прѣдосвободителнитѣ възстания въ Ю. Б. и послѣдната руско-турска война съ своитѣ опустошения, причинени главно отъ Сюлейманъ паша въ Ю. Б. намали доста чувствително населението въ нѣкои райони тамъ, като напр. въ старозагорско, и то най-главно въ ония елементи, които обуславятъ бждещитѣ генерации (дѣцата, раждаемостьта), и изобщо създаде условия за намаление коефициента на увеличението на нас., каквито условия

---

[1]) Това се констатира и въ новата книга на *д-ръ Л. Милетичъ* „Старото население на С.-И. България". София 1902 г.

войнитѣ изобщо създаватъ.[1]) Съвокупностьта на споменатитѣ условия, въ корена на които се криятъ исторически причини, причина за по-слабата населеность на Ю. Б.

Интересно е, че тая по-слаба гжстота на нас. въ Ю. Б. се явява не само като констатиранъ фактъ отъ движението на населението на сѣв. задъ Балкана, но се дължи и на друго едно много по-важно въ демографично отношение обстоятелство — по-слаботo нарастване на населението въ Ю. Б., обстоятелство, въ основнитѣ мотиви на което все пакъ държатъ първенствуеще мѣсто споменатитѣ исторически причини. Ние имаме тия цифри за гжстота на нас. споредъ 5-тѣхъ прѣброявания:

| | 1880 г. | 1884 г. | 1887 г. | 1892 г. | 1900 г. |
|---|---|---|---|---|---|
| С. Б. | 31·9 | — | 34·9 | 36·5 | 41·6 |
| Ю. Б. | — | 28·2[2]) | 28·8 | 30·3 | 33·8 |
| Изобщо | 31·0 | | 32·7 | 34·4 | 38·9 |

Два важни факта ни изтъкватъ тия цифри: 1) че отъ деня на освобождението Ю. Б. е била изобщо по-слабо населена отъ С. Б. и 2) че растенето на нас. въ Ю. Б. (слѣд. увеличаването на гжстотата) е вървѣло близу два пжти по-бавно отъ онова на С. Б. Именно за 20 год. гжстината на С. Б. се е увеличила съ 9·7 души на 1 кв. кил., когато гжстината на Ю. Б. е нарасла (за 16 год.) само съ 5·5 души. Това различие се още повече усилва, като вземемъ прѣдъ видъ, че изобщо изселванията (на мохамеданитѣ) въ С. Б. сж по-значителни отъ ония въ Ю. Б.; слѣдов. при липсата или при еднаквостьта на това намаляеще гжстината условие и за двѣтѣ половини на България, гжстината въ С. Б. би се отличавала днесъ още по-силно отъ гжст. въ Ю. Б. (За причинитѣ на по-слабия коефицентъ на нарастването населението въ Ю. Б. ние ще говоримъ на друго мѣсто).

Ако оставимъ настрана Балкана и разгледаме изцѣло картата на България по гжстота на насел., то ние констатираме слѣднитѣ особени характеристики:

---

[1]) Френскиятъ статистикъ Bertillon отдава намалението на френския народъ между другото на наполеоновитѣ войни. Въ своята книга Statistique humaine de la France, рус. прѣводъ Ю. Янсона, 1889 г. той казва стр. 21 „Франция, която дълго врѣме се намираше въ ржцѣтѣ на куртизанкитѣ, прѣмина въ ржцѣтѣ на бандита (Наполеонъ), който за 15 г. й причини повече зло, отколкото куртизанкитѣ за цѣлъ вѣкъ“.

[2]) Безъ Кърджалийска (насел. 32.350) и Тъмрашката околия (за тая послѣдната не знаемъ нито пространството, нито насел., понеже тя фактически не е била владана отъ Източна Румелия, слѣдов. и прѣброяването прѣзъ 1884 не се е докоснало до нея).

1. Цѣлото черноморско крайбрѣжие, като изключимъ градъ Варна, е най-слабо населената часть на княжеството, гжст. на нас. на която не надминава 25 жители на 1 кв. к. Сѣверната часть на това слабонаселено крайбрѣжие до Балкана обхваща една по-тѣсна ивица и обима само Варненската и Балчишката околия, обаче южната му часть, на ю. отъ Балкана, се вдълбочава далеко навжтрѣ, като обима едно пространство, заградено на с. съ протежението на Балкана отъ Емине-дагъ до Желѣзнитѣ врата, на з. — съ източнитѣ граници на Слив., Ямбол. и Каваклийска околия, а на ю. — съ цѣлата южна граница на княжеството до Сакаръ планина. Това слабо населено пространство въ Ю. Б. обхваща околиитѣ Айтоска, Анх., Бург., Карнобатска, Котл. и К.-Агачска и има една повърхность отъ 8979 кв. к.

2. Цѣлата южна граница на княжеството е тъй сжщо слабо населена. Обаче тая слабо населена ивица не върви непрѣкжснато отъ край до край, както при черноморския брѣгъ, а се прѣкжсва къмъ срѣдата отъ по гжстонаселената Хасковска и Борисовградска околия и къмъ западъ — отъ Кюст. и Дупниш. околия. По тая южна слабо нас. линия се редятъ околиитѣ Самок., Рупчоска. Пещер., Харм. и споменатитѣ вече 2 околии К.-Агач. и Бургазка.

3. По цѣлата з. граница нѣма ни една околия съ най-слаба гжстота (по-долу отъ 25). Напротивъ, тукъ освѣнъ Босилиградската и Бѣлоградчикската околия, които клонятъ къмъ по-слабо населени околии (до 30 д. на кв. к.), всички останали околии иматъ гжстота по-голѣма отъ 30.

4. Що се отнася до с. граница по цѣлата протегнатость на Дунава, то гжстотата на нас. тамъ съ изключение на Орѣх. окол. не пада по-долу отъ срѣдната, като на мѣста дори достига и до най-високата.

5. Добружанската граница прѣдставя едно декресчендо въ гжстотата си, именно като започва на з. отъ Силистренско съ най-гжсто население, намалява тая гжстота постепенно къмъ и. при прѣминаването си прѣзъ К.-Бунарската и Добричска околия и навлиза най-сетнѣ въ Балч. околия при една гжстота едвамъ 18.

6. Забѣлѣжително е, че нѣма нито една околия въ вжтрѣшностьта на княж. съ гжстота отъ I степень (по-долу отъ 25), която ок. да стои сама изолирана, безъ да се явява продължение на пограничнитѣ слабонаселени околии.

7. Като най-гжсто населени мѣста въ княж. рѣзко се отдѣлятъ въ картата 4 района: а) мѣстото на с. отъ срѣдния Балканъ съ

граници на з. р. Росица, на и. Тузлука, на с. първитѣ хълмини на Дунавската равнина между Свищовъ и Бѣленско. Тоя районъ обхваща околиитѣ Габр., Търнов., Дрѣн., Трѣвн., Павликен., Г.-Орѣх. Севлиевска; б) Пловдивското, Пазарджикското, часть отъ Старо-Загорското поле по коритото на р. Марица и часть отъ прѣднитѣ хълмини наРодопитѣ при Станимака, — тоя районъ обхваща околиитѣ Пловд., Т.-Пазардж., Станим., Ст.-Заг, и Чирпанска; в) западната часть на Дели Ормана, дѣто влизатъ околиитѣ: Е.-Джум., Разгр. и Шуменска; г) Софийск. и Радом. плоски възвишености и д) двата крайща на Дунав. равнина, западния, Видин. околия при устието на Тимокъ и Тополница и източния. — Силистр. околия.

8. Всички тия отбѣлѣзани като най-гъсто насел. мѣстности обхващатъ една повърхность, по-голѣмата часть на която се намира на височина 200—1500 м. надъ морското равнище. Въ С. Б. само части отъ Вид., Сил. и Павликен. околия иматъ мѣстности по-низки отъ 200 м., а всичката останала повръхнина е по-висока отъ тая граница. Въ Ю. Б. низкитѣ мѣстности заиматъ по-значително пространство. Тѣ лежатъ главно край брѣговетѣ на Марица.

9) Въ околиитѣ съ компактно турско население гъстотата на нас. никога не пада между минималната, а напротивъ се отличава по своята значителна голѣмина. Дори и значително изселенитѣ вече отъ турското нас. околии Н. Пазарска, Елен., Провад. още си запазватъ една гъстота по-голѣма отъ 30. (Като причини на тая гъста населеность на турския елементъ, мислимъ, трѣба да се смѣта и низката степень на потрѣбноститѣ на турското население, която допуща едно леко добиване на срѣдствата за удовлетворението имъ).

10. Да споменемъ най-сетнѣ съ най-голѣмъ резервъ и за нѣкои геоложки съвпадения. По-голѣмата часть отъ най-гъсто насел. мѣстности въ С. Б. се намиратъ споредъ картата на проф. Тула[1]) върху пояса на варовницитѣ (kreide) пластове, който поясъ обхваща една ивица по продължението на с. склонъ на балкана отъ морето до Берковската планина и почти паралелно съ Дунава, като едвамъ навлиза въ с. граници на Дунав. равнина. Всичката останала часть отъ гъсто нас. мѣстности въ С. Б. лежи върху пояса на алювиални и дилювиални пластове, които обиматъ цѣлата Дунавска

[1]) Geologische Karfenskizze von Donau-Bulgarien und Ostrumelien von Franz Toula. 1890. Масщабъ 1:1.600.000. Тая карта дѣли цѣлата територия на Княжеството на 12 групи.

равнина. Само Видин. околия обхваща единъ сходенъ на прѣдидещия пластъ, младъ терциеръ, който въ картата на Тула личи ограничено само при Видинско и Бургазко. Въ Ю. Б. обратно по-голѣмата часть отъ гжстонасел. мѣстности лежатъ върху алювиални и дилювиални пластове. Софийско поле лежи изцѣло върху сжщитѣ пластове. Радомирско напротивъ лежи върху варовницитѣ.

Ако сега раздѣлимъ околиитѣ на Княжеството на 3 групи — такива съ срѣдна гжстота (35—45), съ слаба (по-долу отъ 35) и съ голѣма (по-горѣ отъ 45), то ще добиемъ приложената карта (№ 2)

## III.

Слѣдъ тия общи характеристики, остава ни още да очертаемъ по отдѣлно всѣка една околия въ Княжеството по степень на гжстота на населението ѝ — единствената подробность, която можемъ да си позволимъ тукъ.

Ние ще се ползуваме, както се ползувахме и досега, отъ старото административно дѣление територията на Княжеството, понеже то я дѣли по-дребно (на 85 околии), когато новото, сегашното, намали броя на околиитѣ на 67 (и 4 градски).

Кога се анализира гжстотата на нас. по малки териториални райони, потрѣбно е да се изключватъ отъ смѣтката голѣмитѣ градове, които съ своето голѣмо население обикновено влияятъ за прикриване истинската гжстота на цѣлата околность. Това най-нагледно се вижда отъ Варненската околия, която съ града има гжстота 47·7 (VI група), а безъ него — 24·5 (I група). Обаче, тукъ се натъкваме на друга една мжчнотия: кое да смѣтаме у насъ за голѣмъ градъ. Чистопоминъчниятъ характеръ на града е неудобенъ критерий, понеже цѣли махали и отъ най-голѣмитѣ градове се занимаватъ съ землѣдѣлие (селски характеръ на нас. мѣсто), когато наопаки по-малки градове и дори села прѣдставятъ по-пълно характеристиката на голѣмъ градъ — индустриалния поминъкъ на населението. За това, като по-удобно, ние ще смѣтаме за голѣми градове у насъ само тия съ население по-голѣмо отъ 15,000, и само тѣхъ ще изключваме отъ околиитѣ имъ[1]).

---

[1]) Тия градове сж: София 67.789, Пловдивъ 43.033, Варна 34.922, Русе 32.712, Сливенъ 24.549, Шуменъ 23,102, Ст.-Загора 19.516, Плѣвенъ 18.761, Пазарджикъ 17.175, Видинъ 15.791.

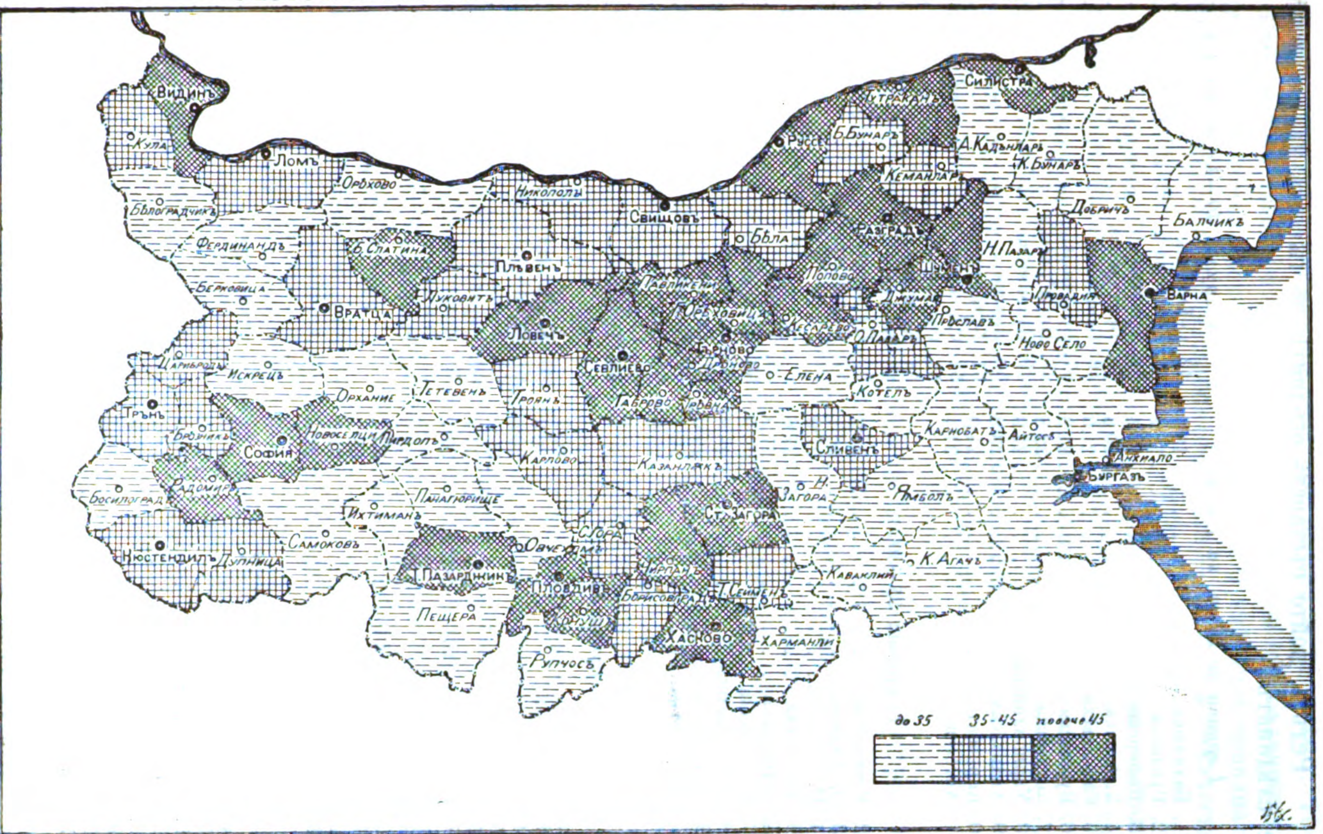
ГЪСТОТАТА НА НАСЕЛЕНИЕТО НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ
до 35
35-45
повече 45
Видинъ
Кула
Ломъ
Оръхово
Бѣлоградчикъ
Фердинандъ
Берковица
Б. Слатина
Никополь
Свищовъ
Плѣвенъ
Луковитъ
Враца
Русе
Тутраканъ
Силистра
Б. Бунаръ
А. Кадънларъ
К. Бунаръ
Кеманларъ
Добричъ
Балчикъ
Бѣла
Разградъ
Н. Пазаръ
Попово
Шуменъ
Джумая
Провадия
Варна
Преславъ
Ново Село
Ловечъ
Севлиево
Търново
Елена
Котелъ
Искрецъ
Орхание
Тетевенъ
Троянъ
Габрово
Трѣвна
Трънъ
Брѣзникъ
София
Новоселци
Пирдопъ
Карлово
Казанлъкъ
Сливенъ
Карнобатъ
Айтосъ
Анхиало
Бургазъ
Радомиръ
Босилеград
Ихтиманъ
Панагюрище
Н. Загора
Ямболъ
Ст. Загора
С. Гора
Кюстендилъ
Дупница
Самоковъ
Овче поле
Т. Пазарджикъ
Пловдивъ
Борисовград
Т. Сеймен
Кавакли
К. Агачъ
Пещера
Хасково
Харманли
Рупчосъ

№ 2.

Редътъ, който съставятъ околиитѣ по гжстота на населението, е слѣдниятъ:

*I група до 25 ж. на 1 к. к.*

1. Балчишка . . . . . . . . . . . . 18·1
2. Рупчоска . . . . . . . . . . . . 18·2
3. Пещерска . . . . . . . . . . . . 19·4
4. К. Агачка . . . . . . . . . . . . 20·3
5. Самоковска . . . . . . . . . . . 21.0
6. Бургазска . . . . . . . . . . . . 21 9
7. Котленска . . . . . . . . . . . 22·8
8. Харманлийска . . . . . . . . . . 22·9
9. Анхиалска . . . . . . . . . . . 23·9
10. Карнобатска . . . . . . . . . . 24·0
11. Айтоска . . . . . . . . . . . . 24·4

*II група 25—30.*

12. Искрецска . . . . . . . . . . . 26·0
13. О. Хълмска . . . . . . . . . . . 26·1
14. Н. Загорска . . . . . . . . . . 27·0
15. Добричска . . . . . . . . . . . 27·8
16. Тетевенска . . . . . . . . . . . 27.9
17. Ихтиманска . . . . . . . . . . . 28·5
18. Босилоградска . . . . . . . . . 28 8
19. Бѣлоградчикска . . . . . . . . 29·0
20. Орханийска . . . . . . . . . . . 29·7
21. Ново Пазарска . . . . . . . . . 29·9

*III група 30—35.*

22. Берковска . . . . . . . . . . . 30·1
23. Каваклийска . . . . . . . . . . 30·3
24. Ямболска . . . . . . . . . . . . 30·3
25. Пирдопска . . . . . . . . . . . 30·5
26. Панагюрска . . . . . . . . . . . 31·4
27. Ново Селска (В.) . . . . . . . 32·1
28. Еленска . . . . . . . . . . . . 32·3
29. Фердинандска . . . . . . . . . 33 2
30. Куртъ Бунарска . . . . . . . . 33·4
31. Акъ Кадънларска . . . . . . . 33·7
32. Прѣславска . . . . . . . . . . 34·0
33. Орѣховска . . . . . . . . . . . 34·6

*IV група 35—40.*

34. Казанлъшка . . . . . . . . . . 35·2
35. Османъ Пазарска . . . . . . . 35·2
36. Провадийска . . . . . . . . . . 37·9
37. Троянска . . . . . . . . . . . . 38·1
38. Балбунарска . . . . . . . . . . 38·2
39. Карловска . . . . . . . . . . . 38·4
40. Дупнишка . . . . . . . . . . . . 39·0
41. Никополска . . . . . . . . . . . 39·7

*V група 40—45 ж. на 1 к. к.*

42. Сеймеска . . . . . . . . . . . . 40·6
43. Бѣленска . . . . . . . . . . . . 41·4
44. Трънска . . . . . . . . . . . . . 41·6
45. Вратчанска . . . . . . . . . . . 41.6
46. Свищовска . . . . . . . . . . . 41·9
47. Брѣзнишка . . . . . . . . . . . 42·0
48. Царибродска . . . . . . . . . . 42 3
49. Луковитска . . . . . . . . . . . 42.2
50. Ломска . . . . . . . . . . . . . 42·2
51. Кеманларска . . . . . . . . . . 42·3
52. Сливенсна . . 43·7 (безъ града 20·5)
53. Сърнено-Горска . . . . . . . . . 44·2
54. Кюстендилска . . . . . . . . . . 44·3
55. Кулска . . . . . . . . . . . . . 44·5
56. Плѣвенска . . . 44·7 (безъ града 34·2)
57. Борисовградска . . . . . . . . . 45·0

*VI група 45—50*

58. Тутраканска . . . . . . . . . . 45.0
59. Кесаревска . . . . . . . . . . . 45·3
60. Ловченска . . . . . . . . . . . 46·2
61. Варненска . . 47·7 (безъ града 24·5)
62. Поповска . . . . . . . . . . . . 47·5
63. Бѣло-Слатинска . . . . . . . . 48·1
64. Севлиевска . . . . . . . . . . . 49·6
65. Трѣвненска . . . . . . . . . . . 49·7

*VII група 50—55.*

66. Е. Джумая . . . . . . . . . . . 50·6
67. С. Загорска . 50·7 — (безъ града 34·7)
68. Хасковска . . . . . . . . . . . . 51·4
69. Чирпанска . . . . . . . . . . . . 51·9
70. Новоселска (С.) . . . . . . . . 52·0
71. Радомирска . . . . . . . . . . . 54·1
72. Разградска . . . . . . . . . . . 54·8

*VIII група повече отъ 55.*

73. Пазарджишка 59·3 — (безъ града 43·1)
74. Дрѣновска . . . . . . . . . . . 60·8
75. Павликенска . . . . . . . . . . 63·3
76. Руссенска . . . 66.7 (безъ града 37·7)
77. Станимашка . . . . . . . . . . 68·4
78. Горно Орѣховска . . . . . . . . 70·2
79. Силистренска . . . . . . . . . 71·1
80. Видинска . . 71·8 — (безъ града 53·9)
81. Търновска . . . . . . . . . . . . 71·7
82. Габровска . . . . . . . . . . . . 77·1
83. Шуменска . 74·7 — (безъ града 39·4)
84. Софийска . . 99 7 — (безъ града 42·8)
85. Пловдивска 103.9 — (безъ града 40.7)

Ще се рече, най-гжсто населена околия е (като изключимъ голѣмитѣ градове) Габровската, а най-рѣдко — Балчишката. От-

ношението между гжстотата на тия двѣ околии е като 400: 100 т. е. Габровската околия е 4 пжти по-гжсто населена отъ Балчишката. Интересно е, че най-гжсто населената околия е най-индустриалната околия въ Княжеството, а най-слабонаселената — чисто земледѣлческа.

Да разгледаме всѣка една група отдѣлно.

*VIII група.* Тукъ влизатъ 13 околии отъ стария съставъ, отъ които, като изключимъ голѣмитѣ градове, оставатъ 9. Въпрѣки това изключване респективнитѣ околии си запазватъ пакъ една доста значителна гжстина, което доказва, че не само на присжтствието на тия градове се дължи гжстината на населението въ околията.

Редътъ на околиитѣ въ тая група ни навежда на слѣднитѣ заключения:

а) Между най-гжсто населенитѣ околии се редятъ индустриални и полуинд. околии: Дрѣновска, Габровска, Г.-Орѣховска, Търновска. Както вече споменахме, гориститѣ и добрѣ запазени мѣстности на с. склонъ на Балкана, ако и винаги да се прѣдставятъ удобно жилище за несигурнитѣ въ турско врѣме полянци, обаче бѣдната тукъ природа като имъ е отказвала да ги храни съ своитѣ дарове, подтикнала ги е къмъ индустрията, като къмъ срѣдство за прѣхрана. Нѣкои естествени удобства, като напр. силата на бързотечнитѣ планински рѣчки, сж съдѣйствували за зараждането на индустрията. Поради това гжстината на населението тукъ се е силно уголѣмила. И вѣроятно тя е била голѣма въ тия мѣстности твърдѣ отдавна, понеже вече десетки години, отъ какъ тия околии, особено Габрово и Дрѣново, колонизиратъ голѣмитѣ градове въ с.-източна България безъ съ това да намаляватъ своята гжстота.

б) На равно съ тия индустриални и полуинд. околии се редятъ чисто земледѣлчески околии: Павликенска, Станимашка, Силистренска, Видинска, Пазарджикска, Софийска, Пловдивска. Плодороднитѣ мѣстности на тия околии при всичката несигурность за живота на хората тамъ успѣли сж да угжстятъ населението до най-висша степень. По-вечето отъ споменатитѣ околии минаватъ между околиитѣ съ най-много работна земя, именно Павликенска — 56% работна земя отъ цѣлото пространство, Силистр. 53%, Видин. 43%, Шумен. 48%, Пазарджик. 44%, Конуш. 47% Пловдив. 44%.[1])

в) Почти всички околии съ най-голѣма гжстота спадатъ между най-културнитѣ центрове въ страната, вслѣдствие на което населе-

[1]) Земл. стат. за 1897 год. — София, Държ. печ. 1902 год. Срѣдно въ България работната земя (ниви, лозя, гюлища) съставя 32·3% отъ цѣлото пространство.

нието тамъ е прилагало за уголѣмяването на богатствата по-ефикасни срѣдства, т. е. създавало е тия богатства въ по-голѣмо изобилие, и съ това е давало възможность за проживѣването на по-голѣмъ брой жители.

*VII группа.* Тукъ влизатъ 7 околии, отъ които само Старо-Загорската си губи мѣстото слѣдъ изключването на града. Тая група, която веднага слѣдва слѣдъ VIII, смѣло може да се смѣта сжщо тъй между най-населенитѣ части на княжеството. Въ нея влизатъ само земл. околии. Три отдѣлни района, находещи се въ три съвършено отдѣлни части на картата, спадатъ въ тая группа. На първо мѣсто иде плодородното С.-Загорско поле на югъ отъ Срѣдня гора, което обхваща Чирпанска, С.-Загор. и часть отъ Хаск. околия; вторият районъ пада на с. отъ Балкана въ Дели-Ормана и обхваща Разгр. и Е.-Джумайската околия; третиятъ районъ се намира на з. край Искъра и Струма и обхваща Софийското високо поле и Радомирската околия. Голѣмата гжстота на населението въ първия районъ се дължи на плодородната почва. За гжстотата на Разгр. и Е.-Джумайската околия освѣнъ плодородната почва е повлияло и обстоятелството, че тѣ се явяватъ търговски, а Е.-Д. дори полуиндустриаленъ, центрове на цѣлата околность въ Дели-Ормана, поради което сж и влияли за по-голѣмата концентрация на населението край тѣхъ. Що се отнася до третия районъ, то той прѣдставя особенъ интересъ. Прѣди всичко двѣтѣ околии въ него заедно съ Софийската се рѣзко отдѣлятъ по своята гжстота отъ всички останали околии въ З. България, заключена между Балкана, Ихтиманско и южната и зап. граница на княжеств., най-голѣмата гжстота на които не достига по-горѣ отъ V група. Ако обяснението за гжстотата на нас. въ Новоселската околия да е по-очевидно и се дължи на плодородието на с.-и. часть на Софийското поле, добрѣ оросявано отъ р. Искъра, то гжстотата на нас. въ Радомир. околия на първъ погледъ изглежда необяснимо при факта, че има по-голѣма плодородность въ съсѣдната Кюстен. и Дупн. околия, а по-малка гжстота на тѣхното население. Обаче като вземемъ прѣдъ видъ, че работната земя въ Радомирска околия е 34%, когато въ Кюстендилска и Дупн. тя едвамъ достига до 24% и като обърнемъ внимание, че изобщо въ тая западна часть на България само Ново-селска, Соф. и Радом. околия иматъ работна земя до 33—34% отъ цѣлото пространство на околията, когато въ всички други съсѣдни околии (съ изключение Брѣзн. окол.) тоя процентъ не се повдига по-горѣ отъ 24%, то лесно ще си обяснимъ, защо тия три околии

тъй рѣзко се отдѣлятъ отъ околнитѣ по гжстота. Каквото плодородие и да има Радом. околия, обаче тя при съсѣдството на пустата и камениста Босилиградска околия прѣдставя условия за заселване на населението въ по-гжсти маси.

Друго едно обстоятелство, което можемъ да констатираме тукъ, е това, че до като мѣстноститѣ на първитѣ два района отъ тая группа се числятъ между по-културнитѣ центрове на България, третиятъ районъ, напротивъ, спада между най-некултурнитѣ мѣста на княжеството.

*VI група.* 8 околии, и осемтѣхъ изключително въ С. Б., спадатъ въ тая група. Интересно е, че всички тия околии, съ изключение на Б.-Слатинската, се прилѣпятъ къмъ околиитѣ отъ VIII и VII група на с. отъ Балкана въ Търновско и Дели-Ормана и съ това образуватъ най-населеното мѣсто на Княжеството, както вече споменахме.

Наредъ съ землед. околии тукъ държатъ мѣсто и полуиндустриалнитѣ околии Трѣв., Ловч. и Севлиевска.

*V* и *IV групи.* Тукъ влизатъ 24 околии, които прѣдставятъ мѣстности съ срѣдна гжстота на населението въ Княжеството. 16 отъ тѣхъ принадлежатъ къмъ V група и съставятъ дѣсницата въ тая срѣда, която минава надъ срѣдната, а осемтѣхъ влизатъ въ IV група и съставятъ лѣвицата, подъ срѣдната.

Три района се отдѣлятъ въ тая група, именно: 1) всички останали околии въ Дунав. равнина освѣнъ Орѣхов., които не влѣзатъ въ прѣдидещитѣ групи, 2) цѣлата мѣстность на югъ отъ Ср.-Гора по продължение до С.-Загорското и Пловдивското поле и задъ тѣхъ до политѣ на Родопитѣ и 3) най-западната часть на България, бившиятъ Трънски окржгъ и пространството между Осоговската и Рилската планина.

Освѣнъ тия компактни пространства между окол. съ срѣдна гжстина се броятъ още и Слив. и Провад. околия. Първата безъ градъ Сливенъ спада между най-слабо нас. околии.

*III група.* Започваме вече съ мѣстноститѣ, които иматъ по-малка отъ срѣдната гжстота на Княжеството. Въ тая група, която все още пази съсѣдство до срѣдната гжстота, влизатъ 12 околии, раздѣлени на 5 чифта и 2 изолирани околии. На изтокъ А. Кад. и К. Бунар. окол. въ сѣверния Дели-Орманъ и Прѣсл. и Новосел. на с. склонъ на източния Балканъ съставятъ първитѣ 2 чифта, на които малката гжстота се длъжи донѣйдѣ и на изселването на турцитѣ отъ тия околии. Третиятъ чифтъ съставятъ Ямбол. и Кавак. околия при южното течение на Тунджа, дѣто тя зима посока отъ

с. къмъ ю. Околиитѣ Панагюрище и Пирдопъ, двѣ балкански околии, въ които индустрията, колкото и да се мжчи да замѣсти скуднитѣ дарове на природата, все е доста слаба, за да създаде срѣдства за сжществуване на едно по-гжсто население, съставятъ четвъртия чифтъ. Най-сетнѣ Берк. и Ферд. околия на с. отъ Берк. балканъ по посока къмъ Дунава се явяватъ петиятъ чифтъ околии въ тая група.

Орѣховската околия, която спада въ тая група, е най-слабо населената околия край Дунава.

*II група.* Тукъ спадатъ 10 околии, които сж съсѣди на най-слабо нас. околии. Отбѣлѣзваме прѣди всичко една ивица, която започва отъ Искрецката околия, минава по Балкана, обхваща Орханийската и Тетев. окол., при Демиръ Хисаръ кривва къмъ югъ и взима Сърнено-горската околия. Другъ единъ по-обширенъ районъ съставятъ тукъ тритѣ околии Н.-Пазар., Провад. и Добричска. Неплодороднитѣ и планински околии Босилеградска, Бѣлоградчикска, а сжщо и Н.-Загор. и Ихтим. съставятъ изолирани околии въ тая група.

*I група.* Това сж околиитѣ съ най-малка гжстота. Тѣ сж на брой 11. За тѣхъ вече говорихме.

Да споменемъ още и това, че зависимостьта между голѣмината на населенитѣ мѣста въ околията и гжстотата на населението се мжчно установява. Тъй, Габров. околия има срѣдно по 140 жители на едно нас. мѣсто (minimum'a слѣдъ Дрѣн. ок., която има само по 111 ж.), а Г.-Орѣх. окол. — 1191 ж. (близу до maximum'a, Луков. окол. съ 1669 ж.), при всичко че и двѣтѣ спадатъ въ една и сжща, най-интенсивната група на гжстотата. Отъ друга страна въ Балч. околия се падатъ срѣдно 304 души на 1 нас. мѣсто, а въ Пещер. — 1303 д., ако и двѣтѣ околии да се числятъ къмъ I група. Колибарскитѣ околии Дрѣн. и Искрец. сж отбѣлѣзани като двѣ съ противоположна гжстота околии. Наистина изобщо по-гжсто населенитѣ мѣстности иматъ и по-голѣми насел. мѣста, обаче това се констатира като едно прѣобладание, а не като една законосъобразна характеристика. Нарушението на тая естествена зависимость се дължи на редъ причини, анализирането на които излиза вънъ отъ рамкитѣ на тая статия.

Приложената картограма № 3 показва по нагледенъ начинъ разгрупирването на околиитѣ въ княжество България споредъ гжстотата на населението имъ.

## IV.

Не безинтересно ще бѫде да се прослѣди увеличението на гъстотата на всѣка една околия прѣзъ 20-годишния периодъ 1880—1900 год. За тая цѣль излагаме долнитѣ цифри, относещи се до 5-тѣхъ прѣброявания на населението въ княжеството.

| | Гъстота прѣзъ: 1880 или 84 | 1887 г. | 1892 г. | 1900 г. | Увеличение 1880—1900 |
|---|---|---|---|---|---|
| 1. О. Пазарска . . . | 37·0 | 33·4 | 33·2 | 35·2 | (–) 1·8 или 4·7% |
| 2. Котленска . . . . | 24·6 | 23·5 | 23·2 | 22.8 | (–) 1·8— 4·3 „ |
| 3. Дрѣновска . . . | 63·2 | 56·1 | 56·5 | 60·8 | (–) 2·4— 3·8 „ |
| 4. Кесаревска . . . | 43·5 | 36·5 | 38·7 | 45·3 | 1·8— 4·0 „ |
| 5. Рупчоска . . . . | 17·9 | 15·9 | 16·8 | 18·2 | 0·3— 1·5 „ |
| 6. Хасковска . . . | 48·6 | 49·7 | 49·2 | 51·4 | 2·8— 5·6 „ |
| 7. Борисовградска . | 42·2 | 41·8 | 41·5 | 45·0 | 2.8— 6·5 „ |
| 8. Е. Джумайска . . | 46·9 | 45·4 | 47·5 | 50·6 | 3·7— 7·8 „ |
| 9. Севлиевска . . . | 45·2 | 41·2 | 44·0 | 49·6 | 4·4— 9·7 „ |
| 10. Трѣвненска . . . | 45·5 | 44·3 | 45·8 | 49·7 | 4·2— 9·3 „ |
| 11. Поповска . . . . | 42·8 | 39·3 | 42·9 | 47·5 | 4·6— 10·8 „ |
| 12. Анхиалска . . . | 21·5 | 21·0 | 21·0 | 23·9 | 2·4— 11·9 „ |
| 13. Карловска . . . . | 34·5 | 34·0 | 34·6 | 38·4 | 3·9— 11·2 „ |
| 14. Еленска . . . . | 28·9 | 27·7 | 29·4 | 32·3 | 3·4— 11.9 „ |
| 15. Карнобатска . . . | 21·4 | 21·0 | 21·3 | 24·0 | 2·6— 12·0 „ |
| 16. Айтоска . . . . | 21·5 | 21·0 | 21·3 | 24·4 | 2·8— 12·8 „ |
| 17. Шуменска . . . . | 66·1 | 71·4 | 71·2 | 74·6 | 8·5— 12·9 „ |
| 18. Чирпанска . . . | 46·0 | 45·8 | 46·8 | 51·9 | 6·0— 13·0 „ |
| 19. С. Горска . . . . | 38·9 | 37·7 | 39·6 | 44·2 | 5·3— 13·5 „ |
| 20. Тетевенска . . . | 24·5 | 24·6 | 25·7 | 27·9 | 3·4— 14·1 „ |
| 21. Габровска . . . . | 67·2 | 71·8 | 71·6 | 77·1 | 9·9— 14·6 „ |
| 22. Прѣславска . . . | 29.5 | 31.7 | 31·6 | 34·0 | 4·5— 15·2 „ |
| 23. Берковска . . . . | 25·9 | 27·3 | 27·3 | 30·1 | 4·2— 16·1 „ |
| 24. Каваклийска . . . | 26·1 | 26.6 | 28·0 | 30·3 | 4·2— 16·2 „ |
| 25. К. Агачска . . . | 17·4 | 18·0 | 18·9 | 20·3 | 3·0— 17·0 „ |
| 26. Провадийска . . | 32·1 | 35·1 | 35·1 | 37·9 | 5·8— 17·9 „ |
| 27. Вратчанска . . . | 35·3 | 36·3 | 37·1 | 41·6 | 6·3— 18·0 „ |
| 28. Харманлийска . . | 19·4 | 19·3 | 20·9 | 22·9 | 3·5— 18·0 „ |
| 29. Н. Селска (В.) . . | 27·2 | 29·4 | 28·6 | 32·1 | 4·9— 18·0 „ |
| 30. Станимашка . . . | 57·6 | 60·3 | 62·7 | 68.4 | 10·8— 18·8 „ |
| 31. Овчехълмска . . | 21·9 | 22·7 | 24·3 | 26·1 | 4·2— 19·0 „ |
| 32. Търновска . . . | 60·2 | 62·4 | 65·7 | 71·7 | 11·6— 19·1 „ |
| 33. Разградска . . . | 45·9 | 47·5 | 50·1 | 54.8 | 8·9— 19·3 „ |
| 34. Пирдопска . . . | 25·1 | 27·4 | 28·2 | 30·5 | 5·4— 21·1 „ |
| 35. Сливенска . . . . | 36·1 | 37·5 | 39.8 | 43·7 | 7·6— 21·2 „ |
| 36. Пазарджишка . . | 48·5 | 50·4 | 53·9 | 59·3 | 10·8— 22·2 „ |
| 37. Казанлъшка . . . | 28·7 | 30·5 | 31·9 | 35·2 | 6·5— 22·5 „ |
| 38. Бѣлоградчишка . | 23·6 | 24·2 | 25·8 | 29·0 | 5·4— 22·9 „ |
| 39. Босилиградска . . | 23·5 | 24·6 | 25·0 | 28·8 | 5·3— 22·9 „ |
| 40. Н. Пазарска . . | 24·3 | 27·2 | 27·6 | 29·9 | 5·6— 23·0 „ |
| 41. Орханийска . . . | 24·1 | 26·0 | 26·8 | 29·7 | 5·6— 23·0 „ |
| 42. Самоковска . . . | 16·9 | 18·2 | 18·7 | 21·0 | 4·1— 23·8 „ |
| 43. Панагюрска . . . | 25·2 | 26·6 | 28·3 | 31·4 | 6·2— 24·6 „ |

| | Гѫстота прѣзъ: 1880 или 84 | 1887 г. | 1892 г. | 1900 г. | Увеличение 1880—1900 |
|---|---|---|---|---|---|
| 44. Искрецска . . . | 20·8 | 22·9 | 23·0 | 26·0 | 5·2 или 25·3 °/₀ |
| 45. Кеманларска . . | 33·7 | 38·7 | 39·5 | 42·3 | 8·5— 25·7 „ |
| 46. Ихтиманска . . . | 22·6 | 23·3 | 25·0 | 28·5 | 5·9— 26·1 „ |
| 47. Пловдивска . . . | 82·3 | 84·0 | 89·6 | 103·9 | 21·6— 26·2 „ |
| 48. Трънска . . . . | 32·9 | 36·4 | 37·7 | 41·6 | 8·7— 26·4 „ |
| 49. Луковитска . . . | 33·1 | 34·4 | 36·5 | 42·2 | 9·1— 27·2 „ |
| 50. Сейменска . . . | 31·6 | 33·2 | 36·0 | 40·6 | 9·0— 28·2 „ |
| 51. Кюстендилска . . | 34·5 | 38·3 | 38·7 | 44·3 | 9·8— 28·4 „ |
| 52. Царибродска . . | 32·8 | 36·6 | 38·0 | 42·3 | 9·5— 29·0 „ |
| 53. Дупнишка . . . | 30·1 | 37·7 | 34·4 | 39·0 | 8·9— 29·7 „ |
| 54. Г. Орѣховска . . | 54·2 | 57·1 | 61·3 | 70·2 | 16·0— 29·7 „ |
| 55. Силистренска . . | 54·3 | 62·6 | 64 8 | 71·1 | 16·8— 31·0 „ |
| 56. Троянска . . . . | 28·8 | 33·2 | 34·3 | 38·1 | 9·3— 32·4 „ |
| 57. Н. Загорска . . . | 20 4 | 21·6 | 23·0 | 27 0 | 6·6— 32·6 „ |
| 58. Ловешка . . . . | 34·8 | 37·9 | 41·0 | 46·2 | 11·4— 32·8 „ |
| 59. Пещерска . . . . | 14·5 | 14·9 | 16·0 | 19·4 | 4·9— 32·9 „ |
| 60. Балбунарска . . . | 28·7 | 32·1 | 34·0 | 38·2 | 9·5— 33·0 „ |
| 61. Павликенска . . | 47·5 | 51·9 | 54·9 | 63·3 | 16·8— 33·3 „ |
| 62. С. Загорска . . . | 38 0 | 40·6 | 44·1 | 50·7 | 12·7 - 33·4 „ |
| 63. Фердинандска . . | 24.6 | 28·0 | 28·1 | 33·2 | 8·6— 34·8 „ |
| 64. К. Бунарска . . . | 24·7 | 30·1 | 30·7 | 33·4 | 8·7— 35·1 „ |
| 65. Варненска . . . | 35·2 | 38·7 | 41·2 | 47·7 | 12·5— 35·6 „ |
| 66. Кулска . . . . . | 32·9 | 37·4 | 38·8 | 44·5 | 11·6— 35·6 „ |
| 67. Ямболска . . . . | 22·3 | 23·9 | 26·4 | 30·3 | 8·0 - 35·8 „ |
| 68. Бургазска . . . . | 16·0 | 16·4 | 18·6 | 21·9 | 5·9— 36·1 „ |
| 69. Бѣленска . . . . | 30·4 | 33·6 | 35·1 | 41·4 | 11·0— 36·2 „ |
| 70. Никополска . . . | 29·1 | 33·0 | 35·1 | 39·7 | 10·6— 36·7 „ |
| 71. Брѣзнишка . . . | 30·6 | 34·7 | 36·5 | 42·0 | 11·4— 37·2 „ |
| 72. Радомирска . . . | 39·3 | 44·1 | 46·8 | 54·1 | 14·8— 37·7 „ |
| 73. Б. Слатинска . . | 34.9 | 39 0 | 40·8 | 48·1 | 13·2— 37·8 „ |
| 74. Свищовска . . . | 30·4 | 35·1 | 37·9 | 41·9 | 11·5 - 37·9 „ |
| 75. Тутраканска. . . | 32·4 | 37·2 | 38·2 | 45·0 | 12·6— 39·0 „ |
| 76. Руссенска . . . . | 47·4 | 53·5 | 57·0 | 66·7 | 19·3— 40·7 „ |
| 77. Видинска . . . . | 50·8 | 58·1 | 61·1 | 71·8 | 21·0 - 41·4 „ |
| 78. Новоселска (С.) . | 36·7 | 43·1 | 45.6 | 52·0 | 15·3— 41·6 „ |
| 79. Ломска . . . . . | 29·8 | 34·0 | 34·7 | 42·2 | 12·4— 41·6 „ |
| 80. А. Кадънларска . | 23.6 | 28·1 | 29·9 | 33·7 | 10·1— 42·9 „ |
| 81. Добричка . . . | 19·3 | 23·8 | 24·5 | 27·8 | 8·5— 43.9 „ |
| 82. Плѣвенска . . . | 29·2 | 34·3 | 37·3 | 44·7 | 15·5— 53·4 „ |
| 83. Орѣховска . . . | 22·5 | 27·0 | 27·8 | 34·6 | 12·1 — 53·8 „ |
| 84. Балчишка . . . . | 9·5 | 13·0 | 15·2 | 18·1 | 8·6— 89·4 „ |
| 85. Софийска . . . . | 47·5 | 60·7 | 76·2 | 99·7 | 52.2—109·8 „ |

Отъ послѣдния процентъ констатираме слѣдното:

1. Въ тритѣ околии О.-Пазар., Дрѣн. и Котленска населението се е намалило прѣзъ 20 год. периодъ, обстоятелство дължимо за първата околия на масовото изселване на турцитѣ задъ границата, а за послѣднитѣ 2 — на изселването на нас. отъ тѣхъ въ други

части на княжеството, поради мжчно добиванитѣ срѣдства за сжществуване. Котленско колонизира Добруджата, а Дрѣново — главно градоветѣ въ С.-И. България.

2. Най-малко увеличение на гжстотата се констатирва въ повечето отъ ония околии, дѣто мохамеданскиятъ елементъ е прѣобладавалъ. Това естествено се длъжи на изселването на тоя елементъ.[1])

3. Най-голѣмо увеличение (повече отъ 40%) иматъ освѣнъ Соф., Плѣв. и Рус. околия, увел. на гжстотата въ които се дължи на голѣмото растене на градоветѣ имъ, — още и тритѣ околии въ С.-И. Бълг. Балч., Добр. и А.-Кадън. и тритѣ околии край Дунава — Видин., Лом. и Орѣх. — Новосел. (с.) сжщо принадлежи тукъ.

4. Всичкитѣ околии по Дунав. равнина иматъ едно увеличение на гжстота по-голѣмо отъ срѣдното (25.5%).

5. Изобщо за С. Б. околии се констатнрва едно по-голѣмо увеличение на гжстотата отъ онова на Ю. Б. околии.

6. Въ факта, че балканскитѣ околии принадлежатъ къмъ найслабо увеличилитѣ се въ гжстотата си околии, а полскитѣ — къмъ найсилно, се изтъква интересното явление за слизането на планинското население по полета — явление обратно на онова извършвано въ турско врѣме.[2])

Но подробното коментиране на цифритѣ за увелич. гжстотата на нас. по околии, ако и да изтъква твърдѣ важни демографически и исторически явления, обаче то съставя по-скоро въпросъ за нараств. на насел. въ княжеството, въпросъ, който не влиза като прѣка теза въ тая ни статия.

## V.

Въ заключение да подредимъ и околиитѣ споредъ новото адм. дѣление територията на княжеството на степени споредъ гжстотата на населението имъ.

---

[1]) Околиитѣ Акъ-Кадънларска, Тутраканска, К. Бунарска, Кеманларска противоречатъ на това заключение. Противорѣчието тукъ ние отдаваме до нѣйдѣ на невѣрното прѣброяване на нас. прѣзъ по-първитѣ прѣброявания, а до нѣйдѣ и на факта, че изселилото се турско население е замѣсено съ българско.

[2]) Нека забѣлѣжимъ, че освѣнъ чисто политическитѣ причини, които сж карали въ турско врѣме населението да се сели по Балкана, а слѣдъ освобождението — да слиза по полето, въ туй движение на насел. държатъ почетно мѣсто и чисто културни причини: низката култура се съпровожда съ селението на народитѣ по планинитѣ, а развитието на културата тласка нас. отъ височинитѣ къмъ полетата и равнитѣ мѣста.

| Околии | Пространство кв. килом. | Население 1900 год. | Гъстота на к. к. |
|---|---|---|---|
| *I група до 25 ж. на 1 к. к.* | | | |
| 1. Балчикска | 1866·0 | 33,788 | 18·1 |
| 2. Пещерска | 1961·5 | 38,088 | 19·4 |
| 3. Бургазска | 2367·9 | 50,803 | 21·5 |
| 4. Самоковска | 2691·1 | 58,748 | 21·8 |
| 5. Котленска | 751·7 | 17,171 | 22·8 |
| 6. Айтоска | 1175·1 | 28,656 | 24·4 |
| 7. Анхиолска | 1045·6 | 25,035 | 23·9 |
| 8. Карнобатска | 1445·7 | 35,648 | 24·7 |
| *II група 25—30.* | | | |
| 9. К. Агачска | 2193·4 | 55,059 | 25·1 |
| 10. Новозагорска | 1882·0 | 49,838 | 26·5 |
| 11. Добричска | 2384·6 | 66,179 | 27·8 |
| 12. Тетевенска | 1199·3 | 33.626 | 28·0 |
| 13. Харманлийска | 1974·2 | 56,766 | 28·8 |
| 14. Бѣлоградчишка | 1200·7 | 34,834 | 29·0 |
| 15. Ямболска | 1820·4 | 53,914 | 29.6 |
| 16. Орханийска | 1057·0 | 31,347 | 29·7 |
| *III група 30—35.* | | | |
| 17. Берковска | 1286.8 | 38,755 | 30·1 |
| 18. Панагюрска | 1073.7 | 32,825 | 30·6 |
| 19. Еленска | 1329·1 | 42,957 | 32·3 |
| 20. Пирдопска | 856·7 | 28,575 | 33·4 |
| 21. Прѣславска | 1136·7 | 38,307 | 33·7 |
| 22. Провадийска | 1935·4 | 66.445 | 34·3 |
| 23. Орѣховска | 1808·5 | 62,587 | 34·6 |
| *IV група 35—40.* | | | |
| 24. Казанлъшка | 1755·3 | 61,735 | 35·3 |
| 25. Фердинандска | 1097·5 | 38,685 | 35·3 |
| 26. К. Бунарска | 1215·1 | 43.397 | 35·7 |
| 27. О. Пазарска | 1055·3 | 37,996 | 36·0 |
| 28. Станимашка | 1742·9 | 65,630 | 37·7 |
| 29. Кюстендилска | 2340·4 | 90,278 | 38·6 |
| 30. Дупнишка | 1372·3 | 53,504 | 39·0 |
| 31. Троянска | 1062·4 | 41,664 | 39·2 |
| 32. Карловска | 1387·4 | 54 882 | 39·6 |
| 33. Никополска | 1132·9 | 45,184 | 39·9 |
| 34. Вратчанска | 1749·5 | 69,943 | 40·0 |
| *V група 40—45.* | | | |
| 35. Царибродска | 954·5 | 38,887 | 40·7 |
| 36. Бѣленска | 1097·0 | 44,930 | 41·0 |
| 37. Трънска | 1162·4 | 47,752 | 41·1 |
| 38. Ломска | 1389·7 | 57,268 | 41·2 |
| 39. Свищовска | 1337·7 | 55,739 | 41·7 |
| 40. Луковитска | 925.2 | 39,488 | 42·7 |
| 41. Ловченска | 1445.1 | 62 935 | 43·6 |
| 42. Сливенска | 1056·4 | 46,177 | 43·7 |
| 43. Чирпанска | 1400·1 | 61,426 | 43·9 |
| 44. Плѣвенска | 1865·4 | 81,909 | 43·9 |
| 45. С. Загорска | 1692·8 | 74,419 | 44·0 |
| 46. Тутраканска | 1143·2 | 50,567 | 44·2 |
| 47. Силистренска | 1762·4 | 78.141 | 44·3 |
| 48. Кулска | 930·9 | 41,464 | 44·5 |
| 49. Поповска | 990·0 | 44,400 | 44·9 |
| 50. Борисовградска | 687·6 | 30,922 | 45·0 |

| Околии | Пространство кв. килом. | Население 1900 год. | Гжстота на к. к. |
|---|---|---|---|
| *VI група 45—50.* | | | |
| 51. Шуменска | 2073·7 | 94,343 | 45·5 |
| 52. Варненска селска | } 1629·9*) | 41,453 | 25·4 |
| градска и селска | | 96,375 | 46·7 |
| 53. Бѣло-Слатинска | 973·3 | 46,832 | 48·1 |
| 54. Разградска | 1756·2 | 76,714 | 49·4 |
| 55. Хасковска | 1221·5 | 60,319 | 49·4 |
| 56. Севлиевска | 1420·1 | 70,263 | 49·5 |
| *VII група 50—55.* | | | |
| 57. Пловдивска селска | } 2574·4*) | 87,042 | 33·8 |
| градска и селска | | 130,075 | 50·5 |
| 58. Е. Джумайска | 743·7 | 37,736 | 50·7 |
| 59. Пазарджишка | 1384·8 | 70,596 | 51·0 |
| 60. Радомирска | 1014 9 | 52,955 | 52·2 |
| 61. Русенска селска | } 1832·7*) | 67,252 | 36·7 |
| градска и селска | | 99,964 | 54·6 |
| *VIII група повече отъ 55.* | | | |
| 62. Дрѣновска | 534 | 30,675 | 57·4 |
| 63. Г. Орѣховска | 1184·4 | 69,603 | 58·8 |
| 64. Софийска селска | } 2952·9*) | 115,907 | 39·3 |
| градска и селска | | 183,696 | 62·2 |
| 65. Търновска | 1494·7 | 94,695 | 63·4 |
| 66. Видинска | 883.7 | 63,477 | 71·8 |
| 67. Габровска | 476·0 | 36,692 | 77·1 |

Ако сравнимъ реда на околиитѣ споредъ новото и старото административно дѣление територията на княжеството,[1]) то констатирваме, че на 47 отъ новитѣ околии се измѣня гжстотата на населението, и само на 20 тя остава неизмѣнна. (Впрочемъ това сж сжщитѣ 20 окол., които не прѣтърпяватъ никакво териториално измѣнение). Отъ тия 47 околии само 21 измѣнятъ мѣстата си отъ една група въ друга, и то 4 минаватъ отъ група съ по-малка гжстота въ такава съ по-голѣма, а 17 — обратно.

---

*) Землищата на 4-тѣхъ градски околии не сж измѣрени, вслѣдствие на което не можахме да отдѣлимъ тѣхното пространство отъ онова на селскитѣ околии.

[1]) Подъ старо админ. дѣление разбираме онова, което сжществуваше прѣзъ прѣброяването на 31. XII. 1892. Въ междината отъ тая дата до новото адм. дѣление, извършено съ закона отъ 16 май 1901 г. е имало, както е извѣстно, освѣнъ нѣкои частични прѣхвърляния на села отъ една околия въ друга и слѣдното измѣнение, което ние взимаме въ общата смѣтка на новото дѣление:

Новоселската околия (Вар. окржгъ) е закрита и присъединена къмъ Провадийската околия съ законъ отъ 5. XII 1897 год.

Трѣвненската, Павликенската и Овче Хълмската околия сж закрити съ законъ отъ 31. XII 1899 г. и присъединени: Трѣвненската изцѣло къмъ Дрѣновската; по-голѣмата часть отъ Павликенската къмъ Търновската и само 2 села къмъ Г. Орѣховската, 2 села къмъ Севлиевската и 2 села къмъ Ловчанската; Овче Хълмската изцѣло къмъ Пловдивската.

Причинитѣ за това измѣнение въ гжстота на нас. на околиитѣ се дължатъ на присъединението къмъ тѣхъ на територия съ по-малка или по-голѣма гжстота, което се вижда твърдѣ ясно отъ сравненията на двѣтѣ карти №№ 3 и 4.

Най-голѣмо увеличение на гжстотата, съ 5·8 ж. на 1 кв. к., е добила Харманлийската окол., която въ новия си съставъ отнима часть отъ старата Сейменска околия (гжст. 40·56), поради което минава отъ I въ II група.

Къзълъ-Агачската околия, която взима почти $^1/_2$ отъ ст. Каваклийска (гжст. 30·3) сжщо минава отъ I въ II група. Двѣтѣ околии Фердинандската, която отстжпва часть на Ломската, и К. Бунарската, която взима часть отъ по-гжстонаселената ст. А. Кадънларска околия и дава часть на Силистренската, сжщо тъй увеличаватъ гжстотата на нас. си и минаватъ отъ II въ III группа.

Отъ околиитѣ, които при новия си съставъ прѣтърпяватъ намаление въ гжстотата на нас., особено силно изпжкватъ Пловдив. (градска и селска) и Станимашката околия. Първата, благодарение на това, че приима цѣлата ст. С. Горска околия (гжст. 44·2) и повече отъ $^4/_5$ отъ ст. Овче Хълмска (26·1) намалява гжстотата си отъ 103·9 на 50·5, т. е. съ 53·4 или 2 пжти по-малко и минава отъ VIII въ VII группа. Станимашката окол., която приима цѣлата ст. Рупчоска окол. (18·2) намалява гжстотата на нас. отъ 68·4 на 37·7, т. е. съ 30·8, или почти 2 пжти и минава отъ VIII група чакъ въ IV.

Слѣдъ тия двѣ околии слѣдва Соф. окол. (градска и селска), която като приима въ новия си съставъ цѣлата ст. Искрецка (гжст. 26·0) и Новоселска (52·0) околия, намалява гжстотата си отъ 99·7 на 66·2; обаче тя пакъ запазва мѣстото си въ VIII група.

Силистренската окол., като приима въ новия си съставъ повече отъ $^4/_5$ отъ ст. А. Кадънларска (34·4) и една малка часть отъ К. Бунарската (33·4) околия намалява гжстотата отъ 72·1 на 44·3 — съ 26·2 по-малко и минава отъ VIII група въ V.

Шуменск. окол. при новия си съставъ, като приима цѣлата ст. Н. Пазарска окол. (29·9) добива една гжстота 45·5 вмѣсто 74·6 и минава отъ VIII группа въ VI.

Русенската (градска и селска), като приима почти цѣлата ст. Балбунарска окол. (38·2), прѣтърпява едно намаление въ гжстота на нас. отъ 66·7 на 54·5, съ 12·3 по-малко и прѣминава отъ VIII въ VII група.

Г. Орѣховската околия, която взима по-вече отъ $^1/_2$ отъ ст. Кесаревска окол. (45·3), намалява гжст. отъ 70 на 58·8, безъ обаче да прѣмине въ по-долна група. Сжщъ е случаятъ и сь Търн. околия, която слѣдъ присъединението къмъ нея на почти цѣлата ст. Павлик. окол., ако и да намалява гжст. отъ 71·7 на 63·6, но запазва мѣстото си въ VIII група.

Останалитѣ 12 околии на които гжст. на нас. се намалява при новия имъ съставъ се нарежда тъй:

| | Старъ съставъ | | | Новъ съставъ | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Чирпанска . . . | VII | 51·9 | — | V | 43·9 | взима части отъ ст. Сеймен. и отъ Ст.-Загор. |
| Пазарджикска . | VIII | 59·3 | — | VII | 51·0 | „ „ „ Ихтим., Панагюр. и Пловд. |
| Ст.-Загорска . . | VII | 50·7 | — | V | 44·0 | „ по-вечето отъ ст. Сейменската. |
| Кюстендилска . | V | 44·3 | — | IV | 38·6 | „ цѣлата ст. Босилеградска |
| Разградска . . | VII | 54·8 | — | VI | 49·4 | „ „ ст. Кеменларска, дава часть на Еск.-Джумая. |
| Провадийска . . | IV | 37·8 | — | III | 34·3 | взима почти цѣлата ст. Новосел., часть ст. Н. Пазар. дава на Варн. и Прѣсл. |
| Поповска . . . | VI | 47·5 | — | V | 44·9 | взима часть отъ ст. Кесарев. и Осм. Пазар. дава часть на Гор. Орѣхов. |
| Ловчанска . . . | VI | 46·2 | — | VI | 43·5 | дава часть на Севлиевска. |
| Хасковска . . . | VII | 51·4 | — | VI | 49·4 | взима „ отъ ст. Сейменска. |
| Вратчанска . . | V | 41·6 | — | IV | 40·0 | „ „ „ „ Искрецка. |
| Тутраканска . . | VI | 45·0 | — | V | 44·2 | „ „ „ „ Балбунар. и А. Кад. |
| Ямболска . . . | III | 30·3 | — | II | 29·6 | „ „ „ „ Кавaклийска дава часть на Карнобатската. |

# Нѣколко бѣлѣжки върху валежа въ София.

Отъ А. Иширковъ.

Наредъ съ температурата на въздуха[1]) главенъ факторъ за климата на една страна прѣдставя валежътъ. У насъ, дѣто главниятъ поминъкъ на населението съставя земледѣлието, валежътъ, този важенъ лость за стопанството на земята, добива особено голѣмо значение, както по отношение на неговото количество, така и по начина на неговото разпрѣдѣление по годишни врѣмена. Но тъкмо този климатически факторъ е много промѣнливъ и прѣдставянето на неговитѣ особенности е свързано съ голѣми мжчнотии. Случватъ се кишави години, когато крѣхката растителность прогнива, бива удавена отъ много вода, случватъ се и сухи години, когато сѣмето не може да поникне, и трѣвитѣ изгарятъ, като изпарятъ въ сухия въздухъ и послѣдната си капка влага. Въ 1892 год. паднали въ София 934·5 литри води на квадр. метъръ, а въ 1894 само 444·2 литри! Разликата въ валежа за единъ и сжщи мѣсецъ въ различни години е още по-голѣма — отъ 0 до 200 литри на кв. м.

Сега, като се наимамъ да публикувамъ нѣколко бѣлѣжки върху валежа въ София, съзнавамъ напълно, че числото на годинитѣ, отъ когато се мѣри валежътъ въ нашата централна метеорологическа станция, е недостатъчно, за да схванемъ особеноститѣ на валежа, но по-добрѣ е да добиемъ възъ основа на сжществуещитѣ данни що-годѣ вѣрна прѣдстава за този толкозъ важенъ климатически факторъ, отколкото да се лутаме въ неизвѣстностьта.

---

[1]) Върху температурата на въздуха въ София гледай Периодическо списание, кн. LXIII, стр. 114—121.

Срѣдното годишно количество на валежа въ София за послѣднитѣ десеть години (1891—1900) е 714 литри на кв. м., приблизително равно на срѣдното годишно количество валежъ за цѣла България, смѣтнато споредъ даннитѣ на сжществуещитѣ за сега метеорологически станции.[1]) Най-много валежъ пада прѣзъ лѣтнитѣ мѣсеци, — обстоятелство, което стои въ свръзка не само съ планинското разположение на София, но и съ континенталниятъ климатъ на нашата страна. Прѣзъ лѣтото падатъ срѣдно 237 литри вода на кв. м. или 33·2⁰/₀ отъ цѣлия годишенъ валежъ, прѣзъ пролѣтьта 195 литри или 27·3⁰/₀, прѣзъ есеньта 173 литри или 24·2⁰/₀ и прѣзъ зимата най-малко 119 литри или 16·7⁰/₀ — два пжти по-малко отколкото прѣзъ лѣтото. Зимно врѣме пада малко валежъ въ София, защото тогазъ температурата е много низка, водната пара малко, и сжществува тенденция да се образува максимално наблѣгане на въздуха. Характерно е за лѣтния дъждъ въ София обстоятелството, дѣто той пада въ сравнително малко число дни и повечето пжти като силенъ дъждъ. А такива дъждове се изтичатъ въ порои безъ да проникнатъ дълбоко въ земята и горещото лѣтно слънце изпарява бързо малко попитата вода. За това лѣтото въ София ни се показва често сухо, пръхкавата земя на градинитѣ се силно напуква, опрашенитѣ дървета добиватъ крайно унилъ повехналъ изгледъ. Отъ мѣсецитѣ прѣзъ годината най-богатъ съ валежъ е май (94 мм.), а най-осжденъ — февруар. (32 мм.).

Ако разгледаме графата на днитѣ съ валежъ, който може да се измѣри (0·1—0·2 мм.), виждаме, че на мѣсецъ май се падатъ най-много такива дни (16). Въ този мѣсецъ всѣки втори день е дъждовенъ день, вѣроятностьта е 0·52. Най-малко дъждовни дни има септември (6·7), но по количество на своя валежъ (55 мм.) той заима шесто мѣсто между мѣсецитѣ на годината. Това показва, че дъждоветѣ въ септември сж доста силни и водоизобилни; въ този мѣсецъ максималниятъ 24 часовъ валежъ е достигвалъ до 70 мм. Проучванията, които направилъ д-ръ Касснеръ върху валежнитѣ отношения въ градоветѣ София, Плѣвенъ и Габрово за годинитѣ 1894—99 го докарали до заключение, че *съ увеличаването на валежното количество се прѣмѣстя максимумътъ на гжсто-*

---

[1]) D-r C. Kassner: Die Niederschlagsverteilung in Bulgarien. D-r A. Petermanns Geogr. Mitteilungen 1902, Het VII.

*тата отъ пролѣтьта на лѣтото, а максимумътъ отъ есеньта на зимата.*[1])

Голѣми денонощни валежи не сѫ рѣдкость за София. Въ послѣднитѣ десеть години само прѣзъ мѣсецъ февруари и декември не сме имали денонощенъ валежъ по-голѣмъ отъ 25 мм. (въ първия 19, въ втория 25 мм.). Въ мѣсецитѣ юли, септември и октомври сме имали валежи по-голѣми отъ 60 мм., а на 13 августъ 1900 г. намираме 24-часовия максималенъ валежъ, 101 мм., количество валежъ, което въ много страни не пада за цѣла година.

---

[1]) Ето числата на валежната гѫстота по годишни врѣмена и въ проценти отъ годишна сума.

**София.**

| Дни съ | Зимѣ | Пролѣтъ | Лѣтѣ | Есень | Ср. годишна сума |
|---|---|---|---|---|---|
| ≧ 0·1 мм. | 27·7 | **30·5** | 22·2 | 19·6 | 138 |
| ≧ 0·2 „ | 26·7 | **30·6** | 24·2 | 18·5 | 124 |
| > 1·0 „ | 21·5 | **30·9** | 28·2 | 19·4 | 85 |
| > 10·0 „ | 12·7 | 29·4 | **34·1** | 23·8 | 21 |
| > 25·0 „ | 5·1 | 20·5 | 30·8 | **43·6** | 7 |

**Габрово.**

| Дни съ | Зимѣ | Пролѣтъ | Лѣтѣ | Есень | Ср. годишна сума |
|---|---|---|---|---|---|
| ≧ 0·1 мм. | 27·2 | **31.3** | 24·1 | 17·4 | 129 |
| ≧ 0·2 „ | 27·2 | **31·3** | 24·5 | 17·0 | 124 |
| > 1·0 „ | 26·0 | **32·3** | 26·3 | 15·4 | 98 |
| > 10·0 „ | 14·7 | 24·9 | **40·8** | 19·7 | 26 |
| > 25·0 “ | 5·7 | 25·7 | **57·1** | 11·4 | 6 |

**Плѣвенъ.**

| Дни съ | Зимѣ | Пролѣтъ | Лѣтѣ | Есень | Ср. годишна сума |
|---|---|---|---|---|---|
| ≧ 0·1 мм. | 28·0 | **31·3** | 21·9 | 18·3 | 104 |
| ≧ 0·2 „ | 26·4 | **31·5** | 22·7 | 19·4 | 99 |
| > 1·0 „ | 24·9 | **32·8** | 24·9 | 17·8 | 73 |
| > 10·0 „ | 15·6 | 30·2 | **37·5** | 16·7 | 16 |
| > 25·0 „ | — | 29·2 | **58·3** | 12·5 | 4 |

Понеже поройнитѣ дъждове иматъ голѣмо практическо значение за много въпроси, то ще съобщя даннитѣ за вървежа на поройния дъждъ въ София отъ 13 августъ 1900.[1]) год., които има добрината да ми съобщи директора на централната метеорологическа станция г. Спасъ Вацовъ.

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| Понделникъ | отъ | 6 ч. и 54 м. веч. до 10 ч. и 3 м. веч. | съ прѣкжсване . | 1·1 | мм. |
| „ | . „ | 10 ч. и 3 м. веч. до 1 ч. и 46 м. сутр. | . . . . . . . . | 85·2 | „ |
| Вторникъ | „ | 1 ч. и 46 м. сутр. до 2 ч. и 18 м. сутр. | не валѣло . . | — | „ |
| „ | „ | 2 ч. и 18 м. сутр. до 2 ч. и 40 м. сутр. | . . . . . . . . | 14·9 | „ |
| „ | „ | 2 ч. и 40 м. сутр. до 4 ч. и 35 м. сутр. | валѣло слабо . | 0·3 | „ |
| | | | Всичко . | 101·5 | мм. |

Отъ тука виждаме, че между 10 ч. и 3 м. вечерьта и 1 ч. и 46 м. сутр., въ разстояние на 2 ч. и 43 м. навалѣло 85·2 мм. или за минута е падало 523 грама вода на квадратенъ метъръ. Между 2 ч. и 18 м. и 2 ч. и 40 м. сутр. дъждътъ е билъ по-силенъ, и всѣка минута е падало 687 гр. вода върху квадр. метъръ. Но този дъждъ не е най-силниятъ отбѣлѣзанъ за България. Поройниятъ дъждъ въ Евксиноградъ на 11 августъ 1899 год. (старъ стилъ) е далъ за 8 ч. и 8 м. 178·4 мм. дъждъ или за минута по 2 литри и 625 гр. Това е извънредно силенъ пороенъ дъждъ, който е въ състояние да направи най-голѣми пакости.

Числото на днитѣ, въ които вали снѣгъ (41), е значително, но количеството на валежа съ огледъ къмъ планинското положение на София, не е голѣмо, затова и зимата на нашата столица е често суха.

Прѣзъ послѣднитѣ десеть години снѣгъ не е валѣлъ въ София само прѣзъ мѣсецитѣ юни, юли, августъ и септември, а не е се задържалъ само прѣзъ токо що споменатитѣ мѣсеци плюсъ мѣсецъ май. Срѣдно първи снѣгъ пада на 10 ноември, а послѣденъ на 5 априлъ, но тѣзи дати сѫ много промѣнливи; до като въ 1897 г. първи снѣгъ падналъ въ София на 8 октомври, на 1900 г. чакъ на 9 декември. Сѫщото нѣщо виждаме и при послѣдния снѣгъ: до като въ 1895 и 1897 год. за послѣденъ пѫть валѣлъ снѣгъ на 21 мартъ, въ 1893 год. — на 7 май. Снѣжната покривка на

[1]) Календарнитѣ дати сѫ по новъ стилъ.

София трае срѣдно 60 деня: най-дълго въ януари (10·6). Прѣзъ априлъ въ десетьтѣ години траяла снѣжната покривка само 5 деня, а въ октомври само три.

Въ статистиката на градобитнината София заима почетно мѣсто. Въ продължение на послѣднитѣ десеть години само прѣзъ мѣсецъ февруари не е билъ градъ. Срѣдно годишно бие градъ 6·7 дни. Най-много бие прѣзъ мѣсецъ май (2·4). Въ повечето случаи градътъ е ситенъ и безврѣденъ, но случва се понѣкога да бие и едъръ пакостенъ градъ.

Днитѣ съ мъгла, които достигатъ числото 56, сѫ доста важенъ климатически факторъ, не само защото мъглата е прѣчка на инзолацията и на нощното изпущане на топлината, а и защото е източникъ за атмосферна влага. Въ повечето случаи тя не прѣдставя валежно количество, което може да се мѣри, но по отношение на растителностьта, може до нѣкждѣ да го замѣсти. Важно е да се знае, колко трае тя, дали само сутринь покрива земята и послѣ се дига, за да се появи вечерьта наново, или въ извѣстни годишни врѣмена стои по цѣлъ день; но такива свѣдения не притежаваме и трѣба да се задоволимъ само съ числото на днитѣ съ мъгла. Най-мъгливи мѣсеци сѫ януари (12·5 дни) и декември (11·4), най-малко мъгливи сѫ май, юни, юли и августъ (0·2—0·3).

Въ сухитѣ ясни нощи на лѣтото голѣма роль въ живота на растителностьта играе росата. Тя пои растителностьта съ своята влага безъ да се явява като валежно количество, което може да се измѣри. Прѣзъ августъ и септември, когато вали най-нарѣдко дъждъ, и слънцето пече още силно, имаме въ замѣна най-много дни съ роса (19·5 и 18·8).

Числото на днитѣ съ гръмотевица не е важенъ елементъ за климата, но то допълня климатическия образъ на нашата столица. Срѣдно годишно имаме 36 дни съ гръмотевица. Отъ отдѣлнитѣ мѣсеци прѣзъ годината само въ февруари не гърмѣло прѣзъ послѣднитѣ десеть години, а въ юни сме имали срѣдно 13·9 дъждовни дни съ гръмотевица. Като вземемъ въ внимание, че прѣзъ юни сме имали срѣдно 13·9 дъждовни дни, то излиза, че по-голѣмата часть отъ дъждовнитѣ дни сѫ се придружавали съ гърмежъ.

**Таблица за валежа** (1891—1900).

| Мѣсеци | Количество на валежа мм. | Число на днитѣ съ валежъ $\geqq$ 0·1 и 0·2 | Дни съ валежъ повече отъ 25 мм. | Абсолутенъ 24 часовъ максим. мм. | Число на днитѣ съ снѣгъ | Срѣдно траене на снѣжната покривка дни | Числото на днитѣ съ суграшица | Числото на днитѣ съ градъ | Дни съ роса | Число на днитѣ съ мъгла | Число на днитѣ съ гръмотевица |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Януари . . . . . . . . | 45 | 14·7 | 0·2 | 28 | 10·6 | 21·4 | 0·9 | 0·1 | 0·2 | 12·5 | 0·2 |
| Февруари . . . . . . | 32 | 11·0 | 0·1 | 26 | 9·3 | 17·5 | 1·6 | — | 0·3 | 5·2 | — |
| Мартъ . . . . . . . . | 39 | 11·7 | 0·0 | 19 | 6·3 | 5·2 | 1·8 | 0·4 | 2·7 | 5·5 | 0·6 |
| Априлъ . . . . . . . | 62 | 12·3 | 0·3 | 37 | 1·7 | 0·5 | 0·4 | 0·8 | 9·9 | 1·0 | 2·2 |
| Май . . . . . . . . | 94 | 16·0 | 0·5 | 33 | 0·2 | — | — | 2·4 | 15·4 | 0·2 | 7·9 |
| Юни . . . . . . . . | 82 | 13·9 | 0·2 | 48 | — | — | — | 0·8 | 15·1 | 0·3 | 9·3 |
| Юли . . . . . . . . | 77 | 10·3 | 0·8 | 67 | - | — | — | 0·8 | 16·7 | 0·2 | 8·2 |
| Августъ . . . . . . . | 77 | 7·7 | 0·6 | 101 | — | — | — | 0·3 | 19·5 | 0·2 | 5·3 |
| Септември . . . . . . | 55 | 6·7 | 0·3 | 70 | — | — | — | 0·2 | 18·8 | 1·1 | 2·2 |
| Октомври . . . . . . | 70 | 9·0 | 1·0 | 69 | 0·6 | 0·3 | — | 0·1 | 17·0 | 5·2 | 1·1 |
| Ноември . . . . . . | 48 | 10·4 | 0·4 | 31 | 3·9 | 3·9 | 0·6 | 0·1 | 5·6 | 8·9 | 0·1 |
| Декември . . . . . . | 42 | 12·8 | 0·0 | 25 | 8·6 | 12·5 | 1·2 | 0·1 | 1·1 | 11·4 | 0·1 |
| Годишно . . | 714 | 136·5 | 4·2 | 101 | 41·2 | 60·3 | 6·7 | 6·2 | 121·6 | 51·7 | 36·2 |

Въ голѣма свръзка съ валежа на една страна стоятъ облачностьта, влагата, наблѣгането на въздуха и посоката и силата на вѣтъра въ тази страна. Малкогодишнитѣ метеоролошки наблюдения не ни даватъ още възможность да проучимъ тази свръзка изцѣло, но понеже тя изпжква доста ясно въ много отношения, то за пълнота ще прибавя къмъ бѣлѣжкитѣ за валежа и бѣлѣжки за горѣспоменатитѣ фактори на климата.

## Облачность.

Небето надъ София не е тъй мрачно както по сѣвернитѣ страни, дѣто повечето дни прѣзъ годината е покрито то съ облаци, но благодарение на планинитѣ, които заграждатъ софийското поле, воднитѣ пàри на въздуха се сгжстяватъ лесно и нашето небо се покрива по-често съ облаци отколкото небото на южна Европа. Срѣдната облачность за София е 55%. Облачоостьта въ София сравнена съ тая на Гърция е много голѣма. Въ Атина срѣдната годишна облачность достига само 17%, а отъ юли до септември слиза до 10%. Числото на мрачнитѣ дни, въ които облачностьта надминава 80% сж 112, близу $^1/_3$ отъ годината. Най-облаченъ и мраченъ е мѣсецъ декември, а най-ясенъ септември. Отъ януари до октомври облачностьта се все повече намалява; прѣзъ октомври захваща

да се увеличава наново и достига своя максимумъ въ декември. Характерно за облачностьта въ София е това, дѣто априлъ е пооблаченъ отъ февруари и мартъ. Въ повечето случаи облацитѣ се образуватъ сутринь, увеличаватъ се на пладне и се губятъ вечерь. Облачностьта сутринь (57%) и на пладне (60%) е по-голѣма отъ срѣдната годишна облачность, когато вечерната (49%) е много по-малка. Особено ясни биватъ вечеритѣ въ августъ и септември. Числото на яснитѣ дни е 77·8. Най-много ясни дни иматъ августъ и септември (13·3 и 13·4), най-малко декем. и януари (2·5 и 3·1).

## Влага на въздуха.

Сравнително голѣмата облачность, многото валежъ и коритообразна форма на софийската котловина, правятъ въздуха въ София по-влаженъ отколкото въ по-голѣмата часть на Балканския полуостровъ. *Абсолютната влага* на въздуха, която се мѣри наспроти натиска на воднитѣ пàри, които се съдържатъ въ него, е срѣдно 7·2 мм., и тя е най-малка въ януари (3·3 мм.), когато е най-студено, а най-голѣма въ юли (11·8 мм.), когато е най-горещо и когато ставатъ най-силни изпарения.

| Мѣсеци | Влага на въздуха | |
|---|---|---|
| | абсолутна мм. | релативна % |
| Януари | 3·3 | 85 |
| Февруари | 3·7 | 80 |
| Мартъ | 4.5 | 72 |
| Априлъ | 6·0 | 68 |
| Май | 8·5 | 68 |
| Юни | 10·7 | 68 |
| Юли | 11·8 | 65 |
| Августъ | 11·0 | 66 |
| Септември | 9·5 | 69 |
| Октомври | 7·9 | 77 |
| Ноември | 5·4 | 82 |
| Декември | 3·9 | 86 |
| Годишно | 7·2 | 74 |

*Релативната влага* пъкъ, която ни показва, колко процента отъ съдържанието на водната пàра, която въздухътъ би можалъ да съдържа при пълно насищане съ нея, се съдържатъ действително въ него, прѣдставя най-малъкъ процентъ лѣтѣ, въ юли, а най-

голѣмъ — зимѣ, въ декември. При срѣдна релативна влага отъ 74°/₀ имаме за юли 65°/₀, за декември 86°/₀. Релативната влага на въздуха въ София сравнена съ тая на италианскитѣ градове, които лежатъ приблизително на сжщата широчина съ София, показва голѣма разлика. Флоренция (43°45′ с. ш.) съ годишенъ валежъ 922 мм. има срѣдна релативна юлска влага 49°/₀ и Римъ (41°54′ с. ш.) съ годишенъ валежъ 760 мм. — 55°/₀.

## Наблѣгане на въздуха, вѣтъръ.

Срѣдното наблѣгане на въздуха въ София е 714 мм., т. е. 46 мм. по-малко отколкото нормалното наблѣгане надъ морското равнище. То достига своя максимумъ въ ноември (717 мм.), а своя минимумъ въ май (711 мм.). Низкото барометрическо наблѣгане прѣдизвиква силно и бързо изпарение, бързо образуване на облаци, гръмъ и дъждъ съ буря.

По-важенъ факторъ за климата на едно мѣсто сж посокитѣ, отъ дѣто вѣе вѣтърътъ. Главната посока на вѣтъра на едно мѣсто, особено тази, която докарва и дъжда, дава особенъ отпечатъкъ на селищата, като кара хората да затварятъ кжщитѣ си къмъ тази страна. Въ София, дѣто разпрѣдѣлението на мѣстата и разположението на улицитѣ не позволява да се съобразяваме винаги съ климатохигиеническитѣ условия на мѣстото, не се забѣлѣзва това, но въ селата, дѣто липсватъ токо-що посоченитѣ прѣчки, градежътъ на кжщитѣ отговаря напълно на климатохигиеническитѣ условия. Кжщитѣ сж обърнати винаги съ лице къмъ изтокъ и югъ, а задната страна, дѣто рѣдко се срѣща малъкъ прозорецъ, е обърната къмъ западъ, отъ дѣто вѣе прѣдимно вѣтърътъ у насъ. Въ София най-много вѣе вѣтъръ отъ северозападъ (17°/₀) и западъ (14·6°/₀) и послѣ отъ изтокъ (14·3°/₀). Най-рѣдко вѣе вѣтъръ отъ югъ (2·2°/₀) и отъ северъ (2·6°/₀). Въ посоката на вѣтроветѣ въ София виждаме покрай влиянието на общото европейско барометрическо състояние и влиянието на планинитѣ, които ограждатъ софийското поле. Отъ сѣверъ и отъ югъ, дѣто се издигатъ най-високитѣ планини, вѣе съвсѣмъ рѣдко вѣтъръ, когато отъ западъ и отъ изтокъ заедно съ съсѣднитѣ имъ второстепенни небесни посоки, които прѣдставятъ най-низкитѣ мѣста отъ оградата на софийското поле, вѣе най-често вѣтъръ. Прѣзъ зимата и лѣтото вѣе най-често вѣтъръ отъ северозападъ и отъ западъ (19°/₀), а прѣзъ пролѣтьта и есеньта отъ изтокъ (18·3°/₀ и 15·3°/₀).

Важенъ факторъ за климата на едно мѣсто е и силата на вѣтъра. Отъ него зависи по-силното или по-слабото изпарение,

по-голѣмата или по-малката влага; тя се отразява и най-чувствително на организма, като модифицира осѣщането на температурата: при вѣтъръ студътъ се чувствува по-силно, а топлината по-слабо и наопаки. Показанията за силата на вѣтъра, колкото и да сѫ неудобни за сравнения, защото зависятъ отъ височата на наблюдателното мѣсто и отъ начина на прѣцѣняването, то пакъ можемъ да кажемъ, че въ София силата на вѣтъра е доста голѣма. При срѣдна сила 3·8 метра въ секунда най-силни вѣтрове имаме прѣзъ зимата (4·4 м.), особено прѣзъ февруари (5 м.). Най-слабо вѣе вѣтърътъ прѣзъ лѣтото (3 3 м. въ секунда), особено прѣзъ августъ (2·9 м.). Слабо вѣе вѣтърътъ и прѣзъ есеннитѣ мѣсеци септември и октомври (3·2 м.). Така че високото атмосферно наблѣгане (716 мм.), малката сила на вѣтъра (3·2 м.), малкото число мрачни дни (3·2 и 7·3), малкото дъждовни дни (6·7 и 9·0) и умѣрената срѣдна мѣсечна температура (16·6° и 11·5°) правятъ отъ първитѣ два есенни мѣсеци, особено отъ септември, най-хубавото врѣме прѣзъ годината въ София.

**Наблѣгане на въздуха, посока и сила на вѣтъра** (1891—1900).

| Мѣсеци | Наблягане на въздуха, редуцирано на 0° | Посока на вѣтъра въ проценти | | | | | | | | | Сила на вѣтъра, метра въ секунда |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | с. | сп. | и. | юи. | ю. | юз. | з. | сз. | тихо | |
| Януари | 715 | 2 | 10 | 14 | 11 | 2 | 10 | 13 | 17 | 22 | 3·9 |
| Февруари | 714 | 2 | 7 | 12 | 10 | 2 | 6 | 21 | 23 | 17 | 5·9 |
| Мартъ | 712 | 2 | 11 | 15 | 9 | 2 | 6 | 17 | 20 | 17 | 4·8 |
| Априлъ | 712 | 3 | 13 | 20 | 11 | 2 | 8 | 13 | 16 | 18 | 4·3 |
| Май | 711 | 3 | 10 | 20 | 13 | 2 | 8 | 11 | 16 | 17 | 3·8 |
| Юни | 713 | 3 | 9 | 9 | 10 | 1 | 6 | 19 | 24 | 19 | 3·7 |
| Юли | 712 | 3 | 10 | 11 | 10 | 2 | 8 | 14 | 20 | 23 | 3·3 |
| Августъ | 714 | 3 | 14 | 11 | 9 | 2 | 6 | 13 | 13 | 27 | 2·9 |
| Септември | 716 | 2 | 10 | 12 | 11 | 2 | 9 | 14 | 13 | 26 | 3·2 |
| Октомври | 716 | 2 | 12 | 18 | 10 | 2 | 9 | 13 | 11 | 24 | 3·2 |
| Ноември | 717 | 2 | 10 | 16 | 13 | 3 | 10 | 12 | 14 | 19 | 4·0 |
| Декември | 716 | 4 | 11 | 14 | 11 | 4 | 6 | 15 | 17 | 16 | 4·1 |
| Годишно | 714 | 2·6 | 11·4 | 14·3 | 10.7 | 2·2 | 7·7 | 14·6 | 17·0 | 20·7 | 3·8 |

# Допълнение къмъ флората на Русенския окржгъ.

Отъ В. Т. Ковачевъ.

---

По-миналата и миналата година направихъ прѣзъ лѣтнитѣ ваканции нѣколко малки екскурзии изъ Русенско и три голѣми въ по-далечни мѣстности, а именно: въ околностьта на с. Балбунаръ, изъ мартинското блато, раховското и тутраканското и наедно съ г. А. Явашевъ въ блатата на с. с. Пиргосъ, Батинъ, Кривна до Свищовъ и по шосето Свищовъ—Бѣла—Русе.

Балбунаръ се намира на 97 м. надъ морското равнище; околностьта му е покрита съ гжсти джбови гори и избраздена съ долини, въ които цъфти и умира разкошна и разнообразна растителность. Азъ посѣтихъ тази страховита мѣстность прѣзъ юлия 1900 год. Тука наистина срѣщнахъ доста стари, вече познати менъ растения, но събрахъ и нѣкои нови за списъка ми. Отъ послѣднитѣ ще спомена само Melampyrum nemorosum L., Epipactis latifolia All. и Campanula Cervicaria L. Всичко, що можахъ да набера, ме кара да вѣрвамъ, че прѣзъ пролѣтьта това кжтче отъ Русенския окржгъ би дало богатъ ботанически материалъ.

Не по-малко интересна се оказа и растителностьта на пиргоското блато, батинското и свищовското. Много отъ видоветѣ, които вирѣятъ тукъ, съмъ събиралъ и въ блатата подъ Русе, но тукъ открихъ и нѣкои нови за българската флора, а именно: Astragalus contortuplicatus L., Myriophyllum verticillatum L. и Potamogeton lucens L.

Освѣнъ намѣренитѣ въ горѣпоменатитѣ мѣстности растения, въ долуизложения списъкъ вмѣстихъ и нѣколко отъ Разградъ, Никополъ, Вратца, Видинъ и Ески-Джумая, при това присовокупихъ и събранитѣ отъ мене мъхове. Послѣднитѣ, така и повечето отъ явнобрачнитѣ растения, сж опрѣдѣлени отъ многоуважаемия проф. д-ръ Веленовски, за което му особено благодаря.

## Dicotyledoneae.[1])

Clematis integrifolia L. При с. Бабово.

Anemone silvestris L. При с. Писаница и Никополъ.

Adonis vernalis L. с. Мечка. Съ цвѣтове 12 февруария т. г.

T. flavum L. При с. с. Пиргосъ, Батинъ, Кривина и Никополъ.

Ranunculus lanuginosus L. с. Нисово.

R. nemorosus DC. Въ горитѣ около с. Балбунаръ.

R. illyricus L. При Кула.

Batrachium aquatile L. Въ поточетата при Батлишката чешма. Намѣрено е и отъ Урумова.

Tsopyrum thalictroides L. Никополъ.

Helleborus odorus WK. Вратца, Видинъ.

Caltha palustris L. Видинъ.

Paeonia decora Anders. Сърть-аланъ.

Berberis vulgaris L. Никополъ.

Nymphaea alba L. Въ блатото при с. Новъ-градъ.

Papaver Rhoeas L. Никополъ.

Fumaria officinalis L. Видинъ.

Nasturtium silvestre R. Br. Никополъ.

Allysum transsilvanicum Schur. Край шосето Свищовъ—Бѣла.

Lepidium graminifolium L. При с. Батинъ и край шосето Свищовъ—Бѣла.

Viola hirta L. Въ Текето.

V. Riviniana Rchb. Въ Текето.

V. elatior Fr. Видинъ.

Polygala major Jcq. Видинъ.

Melandryum pratense Roehl. При с. с. Батинъ и Пиргосъ.

Dianthus purpureo-luteus Vel. Край шосето Свищовъ—Бѣла.

D. giganteus Urv. По трѣвиститѣ мѣста около Образц. чифликъ. Намѣрено е и отъ Урумова.

D. sanguineus Vis. При с. Балбунаръ.

Stellaria holostea L. Видинъ.

Linum tenuifolium L. При Бѣла край шосето.

L. austriacum L. Между Бѣла и с. Павелъ край шосето.

Alcea Pallida WK. Въ цѣлия Русен. окржгъ и при Никополъ.

Althæa officinalis L. При с. с. Пиргосъ, Батинъ.

---

[1]) Видоветѣ, които сж per totam Bulgariam vulgaris, изоставихъ, понеже мисля, че е излишно, па дори недобросъвѣстно да се обременява колата съ видове, разпространени на всждѣ.

Abutilon Avicennæ Gærtn. Пиргосъ, Батинъ и Кривина.

Hypericum elegans Steph. Между с. с. Иваново и Кошово.

Erodium ciconium (L.). По пасбищата и полянитѣ при Русе.

Oxalis Acetosella L. Ески-Джуая.

Ruta graveolens L. Никополъ.

Staphylea pinnata L. Бѣла, Никополъ.

Evonymus europæus L. Бѣла.

E. verrucosus Scop. Балбунаръ.

Zizyphus vulgaris Lam. Въ нѣкои градини изъ Русе. Намѣрено е и отъ Урумова.

Genista elatior Koch. Тутраканъ.

G. tinctoria L. Въ Текето при Бѣла и с. Балбунаръ.

Cytisus nigricans L. Табачка.

C. austriacus L. Край шосето Свищовъ-Бѣла.

Medicago arabica All. Въ Батлишката долина изъ ливадитѣ.

Frigonella cœrulea Ser. Изъ ливадитѣ около Тутраканъ.

Trifolium pannonicum Jcq. Въ Текето и горитѣ при с. Балбунаръ.

T. aureum Poll. Ески-Джумая, с. Балбунаръ.

T. medium L. с. Писаница, Вратца.

Psarolea plumosa Rchb. Свищовъ-Бѣла.

Astragalus contortuplicatus L. Новъ видъ за българската флора. Събиранъ по блатата между с. с. Пиргосъ и Кривина.

A. austriacus L. Тоже новъ видъ за българската флора. Събиранъ по хълма надъ с. Кула и край Русе-Басарбовското шосе.

Lathyrus Aphaca L. Никополъ.

L. hirsutus L. При с. Рахово.

Orobus albus L. Видинъ.

O. variegatus Ten. Въ Текето при ст. Ишикларъ.

O. aureus Stev. Тамъ-же.

Vicia narbonensis L. subsp. serratifolia Jcq. Въ гората при с. Брешленъ, при Никополъ и Видинъ.

V. dumetorum L. При с. Батинъ

Prunus Mahaleb L. При с. с. Пиргосъ, Батинъ и между Русе-Бѣла.

Potentilla obscura Lehm. Въ русен. лозя.

P. hirta L. β) var. orientalis Vel. Въ русен. лозя.

P. varnensis Vel. Русе. (мл. Шкорпилъ).

Myriophyllum verticillatum L. Новъ видъ за българската флора. Събиранъ въ блатото при с. Новъ-градъ.

Lythrum virgatum L. Въ Блатата при с. с. Пиргосъ, Батинъ и Кривина.

Tamarix Pallasii Desv. Тамъ-же и при Никополъ, Видинъ.

Sedum maximum Sut. При с. Пиргосъ.

Pastinaca sativa L. Край шосето Свищовъ—Бѣла.

Tordylium maximum L. По трѣвливитѣ мѣста около Образц. чифликъ и русен. лозя.

Sesili rigidum WK. На скалитѣ въ долината на р. Ломъ. Намѣрено е и отъ Урумова.

Aethusa Cynapium L. Въ блатата при с. с. Пиргосъ, Батинъ.

Berula angustifolia L. Въ блатото при с. Пиргосъ.

Bupleurum junceum L. Край храстето и гориститѣ мѣста при Русе, с. Балбунаръ.

Smyrnium perfoliatum L. Видинъ.

Sanicula europæa L.. По сѣнчеститѣ гористи мѣста около Тутраканъ.

Cornus sanguinea L. Никополъ.

C. mas L. Видинъ.

Viburnum Lantana L. Никополъ.

Galium Mollugo L. Никополъ.

G. vernum Scop. Никополъ.

Asperula galioides MB. Около пещерата Св. Петка.

A. cynanchica L. Вѣтово, Никополъ.

Dipsacus pilosus L. Въ гората при с. Брешленъ.

Bidens orientalis Vel. Около рибника на Образц. чифликъ и между Свищовъ—Бѣла.

Senecio Jacobaea L. Никополъ.

S. paludosus L. Въ блатата при с. с. Пиргосъ, Батинъ.

Anthemis ruthenica MB. По трѣвливитѣ мѣста и орницитѣ около Русе.

Achillea setacea WK. Край шосето Русе—Тутраканъ.

A. nobilis L. b) supsp. Neilreichii Kerner. Край шосето Русе—Тутраканъ.

Artemisia scoparia WK. Между Русе—Бѣла и Свищовъ—Бѣла.

A. austriaca Jacq. При с. с. Батинъ, Пиргосъ и между Свищовъ—Бѣла.

A. annua W. Край пжтищата, улицитѣ и пуститѣ дворове въ Русе, па и въ цѣлия русен. окржгъ.

Carpesium cernum L. Въ Текето при ст. Ишиклар.

Filago germanica L. var. lutescens Jord.

Linosyris vulgaris L. Въ Текето и край шосето Свищовъ—Бѣла.

Aster Amellus L. Въ Текето, при с. Пиргосъ и край шосето Свищовъ—Бѣла.

Solidago Virgaurea L. При с. Пиргосъ.

Bellis perennis L. Въ Батлишката долина, рѣдко. Намѣрено е и отъ Урумова.

Jnula ensifolia L. Между Русе—Бѣла, при с. с. Кошово и Табачка.

Pulicaria vulgaris Gaertn. Въ блатата при с. с. Пиргосъ, Батинъ.

Eupatorium cannabinum L. Въ долината на р. Ломъ и въ блатата при р. Пиргосъ, Батинъ.

Tussilago Farfara L. При с. Мечка. Съ цв. 10 януария.

Echinops sphaerocephalus L. Въ гората при Бѣла.

E. albidus Boiss. Въ Текето и при с. Брешленъ.

Picnomon Acarna Cass. На скалитѣ при Бѣла.

Cirsium lanceolatum Scp. Почти въ цѣлия Русен. окржгъ.

Cardius nutans L. Твърдѣ обикновено изъ Русен. окржгъ. Намѣрено и отъ Урумова.

Carthamus lanatus L. Изъ цѣлия Русен. окржгъ. Намѣрено . отъ Урумова.

C. Scabiosa L. Въ горицата при Бѣла.

C. stereophylla Bess. Тамъ-же.

C. salonitana Vis. По трѣвливитѣ мѣста около Русе.

Crupina vulgaris Cass. Никополъ и изъ Русен. лозя.

Sonchus uliginosus. MB. Въ блатото при с. Рахово.

Lactuca saligna L. По необработенитѣ мѣста при с. с. Пиргосъ и Батинъ.

L. quercina L. Между Свищовъ—Бѣла.

Chondrilla juncea L. По полянитѣ и хълмоветѣ въ Русенския окржгъ.

Taraxacum officinale Web. Никополъ.

T. serotinum Poir. При с. Пиргосъ.

Hierarcium setigerum Tsch. Изъ храстето между с. с. Басарбово и Красенъ.

H. boreale Fries. При с. Пиргосъ.

Hypochoeris maculata L. Въ Текето при Русе и ст. Ишикларъ.

Campanula Cervicaria L. Въ горитѣ при с. Балбунаръ.

C. Sibirica L. Никополъ.

C. Grossekii Heuff. При с. Кошово.

C. rapunculoides L. Изъ горитѣ въ Русен. окржгъ.

C. persicifolia L. Никополъ, Видинъ.

Limnanthemum nymploides Hffg. Въ Пиргоското блато.

Calystegia sepium (L.). Никополъ.

Heliotropium supinum L. Въ блатата при с. с. Пиргосъ, Батинъ.

Symphytum officinale L. По влажнитѣ трѣвливи мѣста въ Русен. окржгъ.

S. tuberosum L. Видинъ.

Anchusa ochroleuca MB. Между Свищовъ—Бѣла и Русе—Бѣла.

Echium italicum L. Между Свищовъ—Бѣла.

Lithospermum purpureo-coeruleum L. Видинъ.

Solanum dulcamara L. Никополъ.

Verbascum Blattaria L. Между Свищовъ—Бѣла.

Digitalis ambigua Murr. По пжтя къмъ с. Балбунаръ.

D. lanata Ehrh. Доста разпространено изъ Русен. окржгъ.

Veronica Serpyllifolia L. По влажнитѣ трѣвливи мѣста въ Текето.

V. Buxbaumii Ten. Въ долината на р. Ломъ.

V. prostrata L. Никополъ.

V. multifida L. Видинъ.

V. polita Fries. Никополъ.

V. longifolia L. Въ пиргоското блато.

Odontites lutea L Между Русе—Бѣла, при с. с. Пиргосъ, Батинъ.

Rhinanthus major Ehrh. Край желѣзнопжтната линия Русе—Варна.

Melampyrum nemorosum L. Въ горитѣ при с. Балбунаръ.

Acanthus longifolius Host. Видинъ.

Teucrium Polium L. Между Свищовъ—Бѣла.

T. scordioides Schreb. Въ блатата при с. с. Рахово, Пиргосъ, Батинъ, Кривина и Новъ-градъ.

Ajuda reptans L. Никополъ.

Salvia glutinosa L. Въ Текето.

S. Sclarea L. Въ Изворъ-дере и между Русе—Бѣла.

Scutellaria orientalis L. На скалитѣ при Бѣла.

S. galericulata L. Въ блатата при с. с. Пиргосъ Батинъ. и Новъ-градъ.

S. altissima L. Никополъ.

Prunella alba L. Никополъ.

Lamium Galeobdolon L. Изъ горитѣ въ Русен. окржгъ. Намѣрено е и отъ Урумова.

L. maculatum L. Сжщо и при Видинъ.

Galeopsis versicolor Curt. Въ гората при с. Брешленъ.

Stachys recta L. Между Свищовъ—Бѣла и при Никополъ.

Chaiturus Marrubiastrum Ehrh. Изъ цѣлия Русен. окржгъ.

Glechoma hederacea L. При с. Батинъ.

Melissa officinalis L. При Бѣла и Видинъ.

Calamintha officinalis Mch. При с. Пиргосъ.

C. Acinos L. Видинъ.

Satureja cœrulea Jka. Ески-Джумая.

Mentha piperita Huds. Въ блатата при с. с. Пиргосъ, Батинъ, Мартинъ, Рахово.

Lysimachia vulgaris L. Въ блатата при с. с. Пиргосъ, Батинъ.

L. Nummularia L. Видинъ.

Statice latifolia Smith. Между Свищовъ—Бѣла.

Plantago arenaria WK. Свищовъ—Бѣла и при с. с. Иваново, Табачка, Кошово и ст. Иваново.

Chenopodium Botrys L. Покрай шосето и пѣсъчливитѣ мѣста около Русе—Бѣла.

Salsola Kali L. Русе—Бѣла и при с. Пиргосъ.

Rumex paluster Sm. По блатиститѣ и воднитѣ мѣста при Русе.

R. pulcher L. По трѣвиститѣ мѣста около Русе.

Aristolochia Clematitis L. Видинъ.

Comandra elegans Rchb. Никополъ.

Elæagnus angustifolius L. Видинъ.

Crozophora tinctoria Juss. По пѣсъцитѣ при пещерата Св. Петка.

Euphorbia glareosa MB. Между Свищовъ—Бѣла.

E. lucida WK. Въ блатата при с. с. Пиргосъ, Батинъ.

E. Myrsinites L. Ески-Джумая.

Parietaria erecta MK. При с. Кошово.

Populus alba L. Въ блатата при с. с. Пиргосъ и Новъ-градъ.

P. nigra L. Тамъ-же

Butomus umbellatus L. Въ блатата при с. с. Пиргосъ Батинъ и край шосето Свищовъ—Бѣла.

Potomogeton lucens L. Новъ видъ за българската флора. Събиранъ въ блатото при с. Новъ-градъ.

Najas minor All. Тамъ-же.

Epipactis latifolia All. Въ горитѣ около с. Балбунаръ.

Orchis Morio L. Видинъ.

O. militaris L. При с. с. Съртъ-аланъ и Писаница.

P. palustris Jcq. По мочурливитѣ и блатиститѣ мѣста около Образц. чифликъ и с. Рахово.

Iris graminea L. Видинъ.

Crocus Pallasii MB. Изворъ-дере, с. Божичени.

C. variegatus H.H. По полянитѣ около с. с. Долапитѣ, Пиргосъ и Смилъ.

Leucojum æstivum L. Видинъ.

Ruscus aculeatus L. с. Нисово.

Asparagus officinalis L. Враца.

Convalaria majalis L. с. Нисово, Вратца.

Tritillaria tenella MB. Текето.

Ornithogalum chloranthum Saut. По орницитѣ около Видинъ.

O. narbonnense L. Изъ нивята между Образц. чифликъ и Текето. Намѣрено е и отъ Урумова.

Gagea stenopetala Rchb. Никополъ.

G. arvensis Schult. Видинъ.

Scilla bifolia L. Видинъ, Никополъ.

Dichostylis Micheliana Nees. Въ блатото при с. Пиргосъ.

Cyperus longus L. Въ блатата при с. с. Пиргосъ.

Tragus racemosus Hall. Изъ цѣлия Русен. окржгъ. Намѣрено е и отъ Урумова.

Piptatherum paradoxum PB. Въ Текето.

Melica picta C.K. Въ Текето.

Glyzeria spectabilis MK. Въ блатото при с. Пиргосъ.

Brachypodium silvaticum RS. Въ Текето.

## Cryptogamæ.

### Muscineæ.

(Всичкитѣ мъхове сж събрани около Русе, а именно: при старата гара, въ Текето и по скалитѣ край р. Ломъ).

Madotheca platyphylla L.

Marchantia polymorpha L.

Anomodon virticulosus Hook. Tayl.

A. longifolius Hartm.

Brachythecium glareosum Br. Sch.

B. velutinum Br. Sch.

Hylocomium splendens Br. Sch.
H. triquetrum Br. Sch.
Hypnum cupressiformae L.
H. molluscum Hedw.
H. filicinum L.
Pylaisia polyantha Schimp.
Dicranum scoparium Hedw.
Neckera complanata Huebn.
N. crispa Hedw.
Leucodon sciuroides Schwaegr.
Eurhynchium praelongium Br. Sch.
Amblystegium riparium Br. Sch.
Thuidium abietinum Br. Sch.
Camptothecium lutescens Br. Sch.

## Polipodiaceæ.

Athyrium Filix femina Rth. Есвиджумайски боазъ.
A. Lonchitis Sw. Тамъ-же.
Polypodium vulgare L. Видинъ.

## Equisetaceæ.

Equisetum maximum Lam. Въ блатата при с. с. Пиргосъ, Батинъ и Видинъ.

## Salviniaceæ.

Salvinia natans L. Въ блатото при с. Новъ-градъ.

---

# Нѣколко бѣлѣжки по културата на старитѣ траки.

Отъ **Г. И. Кацаровъ.**

---

## I.

У Хорация (Carm. III. 24) намираме слѣднитѣ стихове за скититѣ и гетитѣ.

Campestres melius Scythae,
   quorum plaustra vagas rite trahunt domos,
vivunt et rigidi Getae,
   inmetata quibus iugera liberas

fruges et Cererem ferunt
   nec cultura placet longior annua,
defunctumque laboribus
   aequali recreat sorte vicarius.

illic matre carentibus
   privignis mulier temperat innocens
nec dotata regit virum
   coniunx nec nitido fidit adultero;

dos est magna parentium
   virtus et metuens alterius viri
certo foedere castîtas,
   et peccare nefas, aut pretium est mori.[1])

---

[1]) „По-добрѣ живѣятъ полскитѣ скити, които каратъ съ кола кжщитѣ си отъ мѣсто на мѣсто, по-добрѣ живѣятъ и вкочененитѣ гети, на които немѣрени полета принасятъ свободенъ плодъ и подаръци на Церера; тѣ не искатъ да обработватъ земя повече отъ година и свършившиятъ работата си се смѣнява отъ намѣстникъ, който се подлага на сжщия трудъ. Тамъ мекосърдечна жена заповѣдва на доведени дѣца, лишени отъ майка; никоя съпруга съ голѣма зестра не мжчи мжжа си и не довѣрява на блѣскавия прѣлъстителъ. Голѣмата й зестра е добродѣтель на родителитѣ и непорочность, боеща се отъ други мжжь, вѣрна на брачния договоръ; тамъ невѣрностьта е прѣстжпление и се изкупва съ смърть“.

На прьвъ погледъ това мѣсто изглежда да съдържа важно извѣстие за културното състояние на гетитѣ и за това не е остало незабѣлѣзано. *Müllenhoff* (Deutsche Altertumskunde t. III. 158), който е обърналъ внимание на него, казва, че послѣднитѣ двѣ строфи малко се съгласяватъ съ извѣстната ἀκολασία на тракитѣ изобщо и частно на гетитѣ. За нея и за многоженството на тракитѣ старитѣ даватъ нѣкои свѣдения, които заслужватъ да се отбѣлѣжатъ тука. Гетътъ робъ у Менандра (Страбонъ VII. p. 297.) казва:

πάντες μὲν οἱ Θρᾷκες, μάλιστα δ' οἱ Γέται
ἡμεῖς ἁπάντων (καὶ γὰρ αὐτὸς εὔχομαι
ἐκεῖθεν εἶναι τὸ γένος) οὐ σφόδρ' ἐγκρατεῖς
ἐσμέν.
Γαμεῖ γὰρ ἡμῶν οὐδὲ εἷς εἰ μὴ δέκ' ἢ
ἕνδεκα γυναῖκας δώδεκα τ' ἢ πλείους τινές.
ἂν τέτταρας δ' ἢ πέντε γεγαμηκὼς τύχῃ
καταστροφῆς τις, ἀνυμέναιος, ἄθλιος
ἄνυμφος οὗτος ἐπικαλεῖτ' ἐν τοῖς ἐκεῖ.

Не по-малко е интересно свѣдѣнието, което дава Heraclides Ponticus, polit. 28 (Fragm. Historic. Graecorum II. 220): γαμεῖ ἕκαστος τρεῖς καὶ τέσσαρας, εἰσὶ δὲ οἳ καὶ τριάκοντα. καὶ ὡς θεραπαίναις χρῶνται. Καὶ ἐκ περιουσίας οἱ γάμοι, καὶ ἐκ περιόδου σύνεισιν αὐταῖς. καὶ λούει καὶ διακονεῖ. Καὶ πλεῖσται μετὰ τὴν χρῆσιν χαμαὶ κοιμῶνται. Κἂν δυσχεραίνῃ τις, οἱ γονεῖς ἀποδόντες ὃ ἔλαβον ἀπεκομίσαντο τὴν θυγατέρα. τιμὴν γὰρ λαμβάνοντες συνάπτουσιν αὐτάς. Καὶ ἀποθανόντος τοῦ ἀνδρὸς, ὥσπερ τἆλλα, οὕτω καὶ τὰς γυναῖκας κληρονομοῦσιν. Ср. и Ариань (Fr. Histor. Graec. III. 594. fr. 37.): καὶ αὐτὸς λέγει καὶ ὅτι ἔθος ἦν Θρᾳξὶ πολλὰς ἔχειν γυναῖκας, ὡς ἂν ἐκ πολλῶν πολλοὺς ἔχοιεν παῖδας, καὶ τὸ ἔθος αὐτοῖς γενέσθαι φησὶν ἀπὸ βασιλέως αὐτῶν Δολόγκου, ᾧ παῖδες πολλοὶ ἐκ πολλῶν γυναικῶν ἐγένοντο. Ср. и Херодотъ V. 6. Ксеноф. Анаб. VII. 2, 38.[1])

Като сравнимъ тия извѣстия съ описанието на Хорация, веднага ни става явно, че послѣдниятъ идеализира съпружеския

---

[1]) Херодотъ (IV, 104) разказва, че у агатирситѣ владѣяла общность на женитѣ. Това извѣстие се навежда за доказателство на първобитната пълна неограниченость на половитѣ сношения (промискуитетъ). Но това не е право. Въ основа па това извѣстие, както и въ други подобни, ще да лежи обичаятъ да се размѣнуватъ и даватъ на заемъ женитѣ между приятели. (Ср. *Tomaschek*, die alten Thraker, I. 100. *H. Schurtz*, Altersklassen und Männerbünde стр. 183.)

животъ на гетитѣ, за да ги прѣдстави на римлянитѣ като образецъ за подражание; пороцитѣ, които тогава владѣяли въ Римъ, споредъ Хорация не се намирали у скититѣ и гетитѣ; тия диви народи живѣятъ по-добрѣ, защото у тѣхъ нѣма богатство, съ което тѣсно сж свързани лошитѣ нрави. (ср. стихъ 36 сл.).

Това обаче, що казва Хораций за общностьта на земята и нейния плодъ и за годишната смѣна на работницитѣ, споредъ *Müllenhoff* е фактъ, въ който не бива да се съмнѣваме, защото подобно нѣщо срѣщаме у иберитѣ, келтитѣ, германцитѣ и пр. Ако това е право, то нашитѣ положителни свѣдения за културата на тракитѣ биха се увеличили съ едно много цѣнно и интересно извѣстие. Ала ние мислимъ, че заключението на Müllenhoff не е допустимо. Ако подложимъ цѣлата Хорациева ода на внимателна анализа, ще ни стане явно, че тоя мнимъ фактъ за общностьта на земята трѣбва да се постави наравно съ описанието на женската невинность у гетитѣ.

Забѣлѣзано е вече отдавна, че описанието на Хорация (ст. 11 сл.) напомня изобщо описанията на златния сатурновъ вѣкъ, които се срѣщатъ често у римскитѣ поети. Ето напр. какво четемъ у Виргилия (Georg. I. 125 сл.):

ante Jovem nulli subigebant arva coloni;
ne signare quidem aut partiri limite campum
fas erat: in medium quaerebant, ipsaque tellus
omnia liberius nullo poscente ferebat.

Или Тибулъ, Eleg. I, 3, 35 сл.

quam bene Saturno vivebant rege, priusquam
tellus in longas est patefacta vias и пр.

ст. 43: non domus ulla fores habuit, non fixus in agris,
qui regeret certis finibus arva, lapis.

Ср. особно Овидия Метам. I. 89 сл.

Сравнението на цитиранитѣ мѣста съ Хорация ни учи, че думитѣ на послѣдния за общностьта на земята и свободния ѝ плодъ у гетитѣ сж locus communis въ описанията на щастливия златенъ

вѣкъ. Тая тема се е разглеждала много често, и то не само отъ поети, ами и отъ нѣкои историци: това показва, че е била популярна и е отговаряла на „романтичното" настроение на тая епоха (в. *Pöhlmann,* Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus, т. II. 607 сл.).

Въ послѣднитѣ врѣмена на римската република социалнитѣ въпроси силно сѫ занимавали общественото мнѣние. И тогава у пролетариата се породило желание за еманципация, стремежъ да се сдобие съ политическа власть, за да прокара друго по-справедливо разпрѣдѣление на имуществото, т. е. да експроприира малкото капиталисти за въ полза на безимотнитѣ и бѣднитѣ. Че тия планове сѫ могли да се приложатъ и на практика, това е явно за всѣки, който познава историята на послѣднитѣ врѣмена на републиката; но тия социално-революциони стремения били потушени насилствено чрѣзъ загинването на републиканската свобода и установяването на принципата. Тукъ не му е мѣстото да говоримъ подробно по това; доста е да укажемъ на цитираното по-горѣ съчинение на *Pöhlmann,* който е разгледалъ тоя въпросъ обширно. Ще забѣлѣжимъ само, че и у образованитѣ се забѣлѣзва чувство на незадоволство отъ сѫществующия редъ на нѣщата; само че социалниятъ идеалъ на тия крѫгове се намира въ миналото, а не въ бѫдещето: тѣ копнѣятъ за изгубеното щастие на една прѣминала, идеализирана епоха и въплотяватъ това щастие въ златното, комунистично врѣме на Сатурна. Това е „романтичното" настроене на тия крѫгове, което споменахме по-горѣ и което намираме и въ тая ода на Хорация.

Отъ горѣказаното е явно, каква историческа цѣна могатъ да иматъ стихъ 11—13 въ тая ода. Друго-яче стои работата съ ст. 14 и 15; въ тѣхъ Хораций прѣнася у тия далечни сѣверни народи една уредба, която споредъ Цезара се намирала у свевитѣ (ср. Q. Horatius Flaccus, erklärt отъ *A. Kiessling* I. т., 2-о изд. стр. 288). Ето що казва Цезарь (bell. Gall. IV. 1.) за свевитѣ: „казва се, че свевитѣ иматъ сто окрѫга; отъ всѣки окрѫгъ изпращатъ ежегодно на война по 1000 войника. Другитѣ, които оставатъ дома, се грижатъ за своята прѣхрана и за прѣхраната на войската. Въ слѣдната година напротивъ тия послѣднитѣ отиватъ на война, а другитѣ оставатъ у дома. Така не се прѣкѫсва нито земледѣлието, нито военното дѣло и военнитѣ упражнения. Частенъ и раздѣленъ поземеленъ имотъ у тѣхъ нѣма, нито е позволено да се стои повече

отъ година на едно мѣсто, за да се обработва".[1]) Щомъ е така и това извѣстие на Хорация за гетитѣ нѣма историческа стойность.

Не може, разбира се, поради липса на свѣдения да се каже, дали гетитѣ сж познавали вече частната поземелна собственость. По-южнитѣ тракийски племена, които се занимавали вече съ земледѣлие и обработване на лозата, навѣрно вече сж я познавали: безъ нея не може да вирѣе такава „индивидуална култура", каквато е културата на лозата. Колкото се отнася до племената, които не сж занимавали още съ земледѣлието, то и за тѣхъ не може да се твърди съ положителность, че не сж познавали частната поземелна собственость. Нека ми бжде позволено да цитирамъ тукъ думитѣ на *Schurtz'a* (Urgeschichte der Kultur, стр. 172): „въ всѣки случай теорията, споредъ която дѣлбата на земята между отдѣлнитѣ лица почва тепърва съ земледѣлието, и тогава е невѣрна, ако оставимъ съвсѣмъ настрана мистичнитѣ начини на произходъ на имота и вземемъ прѣдъ видъ само собственостьта, произходеща върху народостопанска основа. И при народи, които не познаватъ обработването на полезни растения, има извѣстни мѣста или откжслеци земя, отъ които се ползуватъ отдѣлни лица или поне малки подгрупи на племето или на рода: така въ сѣверозападна Америка мѣстата, дѣто се събиратъ птичи яйца, или опрѣдѣлени мѣста за ловитба на риба, чието притежание се прѣдава по наслѣдство. Въ полинезийския о-въ Nayру богатото съ риба вжтрѣшно езеро е собственость на нѣколцина туземци, които сж си разграничили точно дѣловетѣ; подобни примѣри могатъ да се наведатъ още много".[2])

Подобенъ примѣръ споредъ насъ прѣдставятъ и тракийскитѣ племена, живѣещи по брѣга на Понта около Салмидесосъ, за които Ксенофонтъ (Anab. VII. 5. 12. сл.) разказва слѣдното: ἔνθα τῶν εἰς τὸν Πόντον πλευσῶν νεῶν πολλαὶ ὀκέλλουσι καὶ ἐκπίπτουσι.... καὶ οἱ Θρᾷκες οἱ κατὰ ταῦτα οἰκοῦντες στήλας ὁρισάμενοι τὰ καθ' αὑτοὺς ἐκπίπτοντα

[1]) Hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula milia armatorum bellandi causa ex finibus educunt. Reliqui, qui domi manserunt, se atque illos alunt; hi rursus in vicem anno post in armis sunt, illi domi remanent. Sic neque agricultura nec ratio atque usus belli intermittitur. Sed privati ac separati agri apud eos nihil est, neque longius anno remanere uno in loco colendi causa licet.

[2]) Позволяваме си да обърнемъ внимание на статията на сжщия авторъ: „die Anfänge des Landbesitzes" въ Zeitschrift für Sozialwissenschaft 1900, стр. 245. сл. и 352 сл. Той посочва на това, че у нѣкои чисто пастирски и скитнишки народи (unstete Völker, Sammler) сигурно се срѣщатъ начала на частна поземелна собственость, а у други не се срѣщатъ никакви слѣди. Ср. и *Ratzel*, Polit. Geographie стр. 49. Тия найнови резултати на народознанието показватъ, колко трѣбва да бждемъ прѣдпазливи съ прибързани обобщения и заключения въ тая область.

ἕκαστοι λήζονται. τέως δὲ ἔλεγον, πρὶν ὁρίσασθαι, ἁρπάζοντας πολλοὺς ὑπ' ἀλλήλων ἀποθνήσκειν.[1])

Впрочемъ извѣстията, които имаме за разнитѣ тракийски племена, не бива да се обобщаватъ направо, като приемаме, че институции, които намираме у едно племе, сѫ владѣяли и у другитѣ. Между тракийскитѣ племена сѫ сѫществували диалектични и културни различия, нѣкои отъ които е спазила дори осѫдната ни традиция (ср. *Kretschmer,* Einleitung in die Gesch. der griech. Sprache 213.). Племената, които се намирали по-близу до брѣговетѣ на морето били въ извѣстенъ контактъ съ гръцката култура и навѣрно били по-напрѣднали; а колкото се отивало по-къмъ сѣверъ, и културата ще да е била по-низка и по-примитивна.

## II.

Въ своето духовито съчинение Götternamen, Versuch einer Lehre von der religiösen Begriffsbildung (Bonn 1896) *H. Usener* доказва, че староевропейскитѣ религии сѫ почнали съ почитание на „особни", безлични божества (Sondergötter, както ги нарича Usener), които иматъ сила само за извѣстни дѣйствия или състояния въ природния и човѣшки животъ; наименуванията на тия богове съдържатъ прогледни понятия. Още по-стара стъпень на образуване религиозни понятия прѣдставятъ „боговетѣ на момента" (Augenblicksgötter), които иматъ сила само за едно отдѣлно явление.

Тия безлични божества сѫ се запазили особно въ религията на римлянитѣ въпрѣки високата имъ култура; това сѫ боговетѣ на тъй нареченитѣ *Indigitamenta*[2]): редица богове бдятъ върху отдѣлнитѣ актове на духовното и тѣлесното развитие на човѣка, друга редица — върху всичкитѣ му занятия, върху мѣстата и прѣдметитѣ, съ които има работа.[3])

А което е още по-важно, *Usener* доказва отъ многобройни слѣди, че и Гърцитѣ въ най-старо врѣме сѫ прѣкарали подобна

---

[1]) „Много отъ корабитѣ, които плуватъ къмъ Понта, попадатъ тука на плитки мѣста и се изхвърлятъ на брѣга. . . . Живѣещитѣ на около траки сѫ раздѣлили съ погранични стълбове мѣстностьта на дѣлове и всѣки ограбва това, което попадне въ неговия дѣлъ. Разказваха, че прѣди да си раздѣлятъ, мнозина траки се убивали взаимно при грабежа".

[2]) Формулари за молитви, събрани отъ жрецитѣ; тѣ посочвали, на кои богове да се моли човѣкъ въ опрѣдѣлени врѣмена и за опрѣдѣлени цѣли и по кой начинъ да се моли.

[3]) Примѣри в. у *Usener,* стр. 76; *Wissowa,* Religion und Kultus der Römer.

стъпень на религиозно развитие, т. е. образували сж много безлични богове, каквито сж въ римскитѣ *Индигитамента*. Понеже сжщотото за явление намираме и въ религията на литовцитѣ, Usener твърди, че е общеевропейско. Повечето отъ тия особни богове послѣ били абсорбирани отъ по-силнитѣ богове, достигнали до персонификация.

Въ тоя смисълъ *Usener* тълкува и нѣкои стари извѣстия за религията на европейски народи. Насъ интересува тука свѣдението за тракийското племе *тои* (Usener, стр 277 сл.). У Теофраста περὶ εὐσεβείας (у Порфирия de abstin. II. 8.) четемъ слѣдния митически разказъ: διὸ Θῶες μὲν οἱ ἐν μεθορίοις Θρᾴκης οἰκήσαντες μηδενὸς ἀπαρχόμενοι μηδὲ θύοντες ἀνάρπαστοι κατ' ἐκεῖνον ἐγένοντο τὸν χρόνον ἐξ ἀνθρώπων, καὶ οὔτε τοὺς οἰκοῦντας οὔτε τὴν πόλιν οὔτε τὸν τῶν οἰκήσεων θεμέλιον οὐδεὶς εὑρεῖν ἐδύνατο. Тоитѣ, които живѣли въ атонската планина, ставали безбожни (ἀθέους γενομένους)[1]) и не принасяли на боговетѣ никакви жъртви; затова били погълнати отъ земята заедно съ кжщитѣ си. Ето какъ обяснява Usener това извѣстие. Йонийцитѣ отъ Евбея, които отрано се опитвали да се установятъ на тракийския брѣгъ, намѣрили на атонския полуо-въ едно некултурно, изолирано тракийско племе и, понеже не разбирали религията му, то измислили това сказание. Това племе не е било „безбожно“ изобщо, ами само безъ такива богове, каквито почитали гърцитѣ; това е смисъльта на думата ἄθεος. Трѣбва значи да приемемъ, че това племе още не е имало лични богове, означавани съ собствени имена, ами само „особни“ богове, които се обозначавали съ прилагателни имена.

Единъ особенъ богъ у македонцитѣ е Δάρρων,[2]) който дава здраве. *Usener* свързва това име съ името на тракийското племе Δερσαῖοι (ср. Herod. VII. 110; Thuk. II 101. *Tomaschek* I. 68.) и конструира единъ тракийски лѣчебенъ богъ *Δάρσος, комуто съотвѣтствува македонскиятъ Δάρρων; трѣбва именно да се забѣлѣжи, че племена често си носятъ името отъ нѣкой богъ.[3])

Много отъ имената на особнитѣ богове продължавали да се употрѣбятъ като човѣшки лични имена. (Ср. *Usener* стр. 349 сл.).

---

[1]) в. Simplikios къмъ *Епиктетъ*, encheir. 31. t. IV. p. 357. Schweigh. πάντες γὰρἄνθρωποι . . . νομίζουσιν εἶναι θεὸν πλὴν Ἀκροθωΐτων, οὕς ἱστορεῖ Θεόφραστος ἀθέους γενομένους ὑπὸ τῆς γῆς ἀθρόους καταποθῆναι.

[2]) Hesychios Δάρρων: Μακεδονικὸς δαίμων, ᾧ ὑπὲρ τῶν νοσούντων εὔχονται, В. *Usener*, стр. 171 и 359.

[3]) Напр. трак. племе Δῖοι (Thuk. II 96) въ Родопитѣ.

Човѣшкитѣ имена или се произвождатъ отъ името на бога,[1]) или сѫ съставени отъ името на бога и нѣкоя прибавка.[2])

При разлагане на религията името на бога може да се употрѣбя като собствено лично име и направо, безъ измѣнение. Това е станало у гърцитѣ и римлянитѣ, и, вѣроятно, сѫщото можемъ да приемемъ и за тракитѣ: името на горѣспоменатия македонски богъ Δάρρων дѣйствително се срѣща и като лично име (в. *Usener*, стр. 171, заб. 2.). Щомъ е така, прѣдположението на *Tomaschek* (die alten Thraker II, 1, 56.) че и името на Ἑρμέας, най-високия богъ на одрискитѣ царе,[3]) може да е тракийско, става по-вѣроятно. „Слѣдъ падането на тракийското царство изгубило се и значението на бога, тъй че Хермеасъ не се споменува въ тракийскитѣ надписи отъ императорско врѣме". Но името на бога се е запазило като собствено име; въ единъ надписъ (Mitth. d. d. Arch. Inst. X. 19.) срѣщаме тракиеца Ἑρμέας Ἀματόκου.

---

[1]) Напр. Ἀπολλώνιος отъ Ἀπόλλων.

[2]) Напр. Διό-φαντος; тракийски: Diu-zenus, Dio-bessus Deos-por и пр.

[3]) Herod. V. 7.: οἱ δὲ βασιλέες αὐτῶν, πάρεξ τῶν ἄλλων πολιτέων, σέβονται Ἑρμέην μάλιστα θεῶν καὶ ὀμνύουσι μοῦνον τοῦτον, καὶ λέγουσι γεγονέναι ἀπὸ Ἑρμέω ἑωυτούς.

# Рускиятъ императоръ Николай I и замѣстването на болния човѣкъ.

Отъ **М. Д. Балабановъ.**

---

Каква ще бжде послѣдната дума по нашия источенъ въпросъ, по въпроса, съ други думи, за сждбата на турската империя съ нейнитѣ разноплеменни християнски народонаселения, това ще покаже едно по-близко или по-далечно бждеще. Какъ се е гледало до скоро на него и какви планове сж се кроили въ минало за разрѣшението на тоя въпросъ по единъ или по другъ начинъ, е отъ областьта на новата и на новѣйшата политическа история на Европа. Както и да е, ако има въпросъ, който да интересува толкозъ отблизу и насъ българитѣ, и нашитѣ съсѣди и едновѣрци въ Балканския полуостровъ, то е този въпросъ, по който сж се водили, па се водятъ и днесъ още толкозъ дипломатически прѣговори, но който не можаха да разрѣшатъ досега окончателно нито голѣми кръвопролитни войни.

* * *

Всички може да помнятъ и да знаятъ, какъ бѣше се отзовалъ прѣди кръмската война, т. е. прѣди цѣло едно полустолѣтие императоръ Николай I за Турция въ единъ разговоръ, който бѣ ималъ той съ английския по онова врѣме въ Петербургъ посланникъ сръ Хамилтонъ Сеймуръ (Sir Hamilton Seymour). Знаменитиятъ руски монархъ бѣше нарекълъ Турция *боленъ човѣкъ*. Обнародванъ подиръ свършването на оная прѣстжпна война, както я наричаше покойниятъ баронъ Жолиони, дългогодишниятъ съвѣтникъ въ министерството на иностраннитѣ дѣла въ Русия, тоя интименъ ужъ разговоръ произведе въ свое време немалъкъ шумъ въ политическия свѣтъ и въ цѣлата европейска публицистика. *Болниятъ човѣкъ* пострада, както се знае, отпослѣ всѣчески, мина прѣзъ разни фазиси, биде изложенъ не

веднажъ и двамъ на опасни сътресения, прѣтърпѣ дори и твърдѣ чувствителни операции, но той още живѣе, па трѣба да се признае, че той не веднажъ даде и знакъ на жизнени нѣкои сили, независимо, разумѣва се, отъ въпроса, за какво му послужиха тия сили. Каквото и да е здравето му, той и до день днешенъ не остава на мира европейския политически свѣтъ. Положението му е такова, че този свѣтъ не може да се дезинтересира отъ него. И това ще върви безъ съмнѣние така, докато настане послѣдната криза, до като дрънне послѣдниятъ за него часъ.

*Болниятъ човѣкъ* обаче, за когото е приказвалъ прѣди едно полустолѣтие императоръ Николай I съ английския посланникъ, е билъ по онова врѣме прѣдметъ на разговоръ не само съ тоя послѣдния, но, както се види, и съ други още политически личности, съ които рускиятъ монархъ си е позволявалъ да обсжжда и възможнитѣ срѣдства за уреждане настжпаещето наслѣдство на тоя болнавъ човѣкъ, на турската империя, главно въ европейскитѣ ѝ владѣния. Една отъ тия личности по онова врѣме билъ и тогавашниятъ французки въ Петербургъ посланникъ, генералъ *Кастелбажакъ* (Castelbajac). Генералъ Кастелбажакъ е билъ по онова врѣме не само въ зрѣла, но и въ доста вече напрѣднала възрасть, защото той участвувалъ въ прочутия Наполеоновъ походъ противъ Русия прѣзъ 1812. год., но той и въ тази си сега възрасть, е билъ живъ, пъргавъ, па и откровенъ характеръ. Като такъвъ, той се ползувалъ съ истински симпатии както при царя, така и въ висшето руско политическо общество, а и самъ той живо съчувствувалъ и къмъ царя, когото цѣнилъ, почиталъ и обичалъ, и къмъ Русия, на която констатирвалъ отблизу силата и напрѣдъка. Като французки посланникъ при руския царь той до послѣдната минута полагалъ всички усилия, дано подигнатитѣ и обсжжданитѣ по онова врѣме (1852 — 1854. год.) жизнени въпроси досежно Турция и свещенитѣ мѣста въ Палестина се изравнятъ по миренъ начинъ между Русия и западнитѣ сили, главно Франция и Англия, та да се прѣдотврати прѣдвижданата война отъ страна на тия сили въ съюзъ съ Турция и за Турция противъ Русия. Забѣлѣжително е отъ друга страна, какъ въ своитѣ рапорти тоя французки генералъ-посланникъ изказва такава недовѣрчивость къмъ англичанитѣ, и то тогава именно, когато правителството на Наполеона III кроеше и уреждаше вече съюза си съ Англия противъ Русия, каквато недовѣрчивость той питае и къмъ турцитѣ, за въ полза на които двѣтѣ велики християнски сили се готвѣха да прѣдприематъ единъ отъ най-

страннитѣ въ историята походи. Французскиятъ генералъ-посланникъ настоява при това не въ единъ рапортъ върху мисъльта, че една война отъ страна на Франция и Англия противъ Русия за турската империя ще ползува въ всѣки случай не Франция, а изключително Англия. Той едвамъ търпи своя английски въ Петербургъ колегъ сѫръ Хамилтонъ Сеймуръ. Впрочемъ генералъ Кастелбажакъ не прави изключение като французски по онова врѣме посланникъ. На сѫщото приблизително мнѣние за Англия и английската политика на Изтокъ сѫ били по онова врѣме и двама други французки посланници въ столицата на турската империя, за защита и спасение на която цѣла Франция се въорѫжаваше и се готвѣше за война въ споразумѣние съ Англия.

Единъ отъ рапортитѣ на генералъ Кастелбажакъ, които срѣщамъ въ едно случайно попаднало ми се послѣдно съчинение,[1]) обрѫща особено внимание. Въ тоя рапортъ се прѣдава и анализира разговорътъ, който ималъ съ тоя французки генералъ-посланникъ рускиятъ монархъ, главно по наслѣдството на болния човѣкъ, въ чието оздравяване този монархъ силно се съмнѣвалъ. Разговорътъ е цѣлъ планъ, цѣла програма за уреждането политически балканския полуостровъ включително Молдова и Влахия при изчезването на *болния човѣкъ*. Възгледитѣ по тоя въпросъ на руския монархъ напомнюватъ донѣйдѣ всеизвѣстния за сѫщата цѣль планъ на Екатерина Велика, която мечтаеше възстановяването на единъ видъ нова византийска империя, намѣсто турската, подъ върховната власть на единъ руски князь. Тѣ припомнятъ още и други нѣкои отъ другъ обаче родъ кроежи въ врѣмето на Наполеона I и Александра I при прѣговоритѣ имъ въ Тилситъ (1807. г.) за раздѣла на турската империя между Русия, Франция и Австрия. Различенъ е обаче планътъ, различна е програмата на Николай I по тоя въпросъ, както ще види читательтъ. Не зная, да ли тоя рапортъ е прѣведенъ и обнародванъ нѣйдѣ на русски; въ всѣки случай, азъ мисля да не е безинтересенъ за насъ. Историята, както се види, даде друга насока на работитѣ, но, отъ историческа пакъ гледна точка, чини ми се да не е безполезно да знаемъ това, което се е мислило и кроило за нашата сѫдба и за сѫдбата на нашитѣ съсѣди мимо насъ и мимо тѣхъ. Ако не друго, този рапортъ показва, какво е било прѣди полустолѣтие мнѣнието на оня могѫщественъ и велико-

[1]) L. Thouvenel. — Nicolas I-er et Napoleon III; Les préliminaires de la guerre de Crimée 1852—1854, d'après les papiers inédits de M. Thouvenel. Paris, Calman Levy, éditeur. 1891.

душенъ руски монархъ за Турция, за болния, споредъ него, човѣкъ, и какви планове е кроилъ той за издигане нова държава или нови държавици въ юго-източна Европа върху развалинитѣ на болнавата турска империя, какъ се е грижилъ той за християнскитѣ народонаселения въ тази империя и какъ е мечталъ, че би могла да се уреди тѣхната политическа сѫдба.

* * *

Ето тоя рапортъ, който носи дата 17 августъ 1853. год. и който е отправенъ до тогавашния директоръ на политическитѣ работи Тувенелъ, отпослѣ посланникъ въ Цариградъ, а напоконъ и министъръ на външнитѣ дѣла.

„Мой любезни колега! Споредъ послѣдния разговоръ, който императоръ Николай благоволи да има съ мене, явно е, че за него въпросътъ си остава пакъ *цѣлъ цѣлничъкъ* въпрѣки миролюбивото разрѣшение на важния сегашенъ инцидентъ.[1]) Едва ли той вѣрва въ възможностьта за Султана, да го свърши окончателно. Той е убѣденъ за близкото разкапване на турската империя и за това мисли, че е необходимо, веднажъ разрѣшенъ сегашниятъ инцидентъ, да се споразумѣе съ императоръ Наполеона[2]) върху мѣркитѣ, които ще трѣба да се зематъ прѣдъ видъ на тая важна случайность, за да не се наруши европейскиятъ миръ. Императоръ Николай ми каза, че той ще се поразговори съ мене и повторно за своитѣ възгледи по тоя предметъ, па ще поговори за него и съ императоръ Наполеона чрѣзъ г. Киселевъ.[3]) Ще иска и той да се споразумѣе тайно, единствено и най-напрѣдъ съ императора, или ще иска сѫщеврѣменно да съобщи тѣзи си мисли и на владѣтелитѣ на другитѣ три държави, солидарни, както и Русия, въ договора отъ 1841. год.?[4]) И въ единия, и въ другия случай, азъ мисля, че е полезно да бѫдете готови за таквазъ една постѫпка, и че взаимнитѣ съобщения трѣба да ставатъ тайно и мимо разнитѣ отдѣления въ министерството.

[1]) Т. е. въпросътъ за свещенитѣ мѣста въ Божи гробъ, който въпросъ докара най-послѣ кримската война. Б. Пр. —

[2]) Наполеонъ III. Б. Пр. —

[3]) Рускиятъ тогава посланникъ въ Парижъ. Б. Пр.

[4]) Чрѣзъ който договоръ Австрия, Англия, Русия и Прусия обезпечаватъ на Турция Сирия срѣщу побѣдоносния ѝ египетски васалъ Мехметъ-Али. Този договоръ, сключенъ най-напрѣдъ отъ именуванитѣ сили, биде послѣ подписанъ и отъ Франция на 10 юлия 1841. г. чрѣзъ Вонданския протоколъ отъ сѫщата дата. И съ този договоръ се обезпечава и гарантира цѣлостьта на турската империя. Б. Пр.

Императоръ Николай мисли, че слабостьта на Султана, изтощението на финансит̀е му, фанатизмътъ на старата турска партия отъ една страна, постоянно растещето отъ друга страна дов̀ерие на християнит̀е въ своит̀е сили, и разногласията между турцит̀е, тр̀ѣба да докаратъ кървави стълкновения и сгромулясването на Султановия пр̀ѣстолъ. Но веднажъ сгромулясана тази империя, народонаселенията, които я съставятъ, въ Европа, както и териториалнит̀е окръзи ще си останатъ. Какво би тр̀ѣбало да се направи тогава въ общия интересъ на християнския св̀ѣтъ и на европейския миръ? Императоръ Николай ми заяви лично, *върху честната си дума*, че той не искалъ завоевания и че падането на турската империя би създало едно положение много по-трудно за него отколкото за останала Европа. Мнозина руси, образовани и влиятелни, спод̀ѣлятъ тоя възгледъ на своя господарь. Т̀ѣ дори казватъ, че завлад̀ѣването на Цариградъ би разрушило единството на московската империя, създадена съ толкозъ мѫка, и въ полза на това мн̀ѣние има много причини.

Възможно е, и дори в̀ѣроятно е, рускиятъ императоръ да е д̀ѣйствително разположенъ да се споразум̀ѣе добросъв̀ѣстно съ другит̀ѣ сили европейски за уреждане отъ по-напр̀ѣдъ сѫдбата на християнскит̀ѣ народонаселения, които правятъ часть отъ европейска Турция и които сѫ не отъ една *черкова*[1]), което тр̀ѣба да се има пр̀ѣдъ видъ, но сѫ пъкъ отъ едно и сѫщо *в̀ѣроизпов̀ѣдание*. Поради това единообразие въ в̀ѣрата на тия народонаселения, той се интересува лично за т̀ѣхъ, и като влад̀ѣтель той твърд̀ѣ добр̀ѣ разчитва, че това ще бѫде вс̀ѣкога за него едно ср̀ѣдство, за да запази влиянието си върху т̀ѣхъ, каквито и да сѫ новит̀ѣ държави или *новата* държава, която или които ще бѫдатъ призвани да образуватъ тия народонаселения.

По тоя въпросъ обаче добро е да се земе въ внимание, че работит̀ѣ по религията въ Русия не зависятъ толкозъ отъ императора, както се в̀ѣрва изобщо, колкото отъ светия синодъ, който управлява духовно; че гръцкото кралство си има своя народенъ синодъ, и че *всичкит̀ѣ гърци* на турската империя си иматъ своя патриархъ въ Цариградъ.[2]) Изв̀ѣстно е отъ друга страна, колко сѫ ревниви за своит̀ѣ права религиознит̀ѣ власти, та не тр̀ѣба да има никакъвъ

[1]) Като управление. Б. Пр.

[2]) Подъ името *гърци* тукъ се разум̀ѣватъ всички православни християни въ Турция. Б. Пр.

страхъ за едно пълно съгласие между тия три различни духовни власти, по-много *съперници* помежду си отколкото *приятелки*. Религиозното влияние на императоръ Николая върху *гърцитѣ* въ Турция днесъ сѫществува дѣйствително, защото тѣ отъ него се надѣятъ за избавянето си отъ турцитѣ. Но това избавяне веднажъ извършено, руското влияние ще се намали чувствително, както вече се е намалило въ Гърция. Важниятъ политически пунктъ за Русия е при новото уреждане на съставляещитѣ европейска Турция области, Цариградъ да не падне въ рѫцѣтѣ на една държава доста силна, за да ѝ затвори Дарданелитѣ, както тъй сѫщо тя не би искала и една германска империя, която би могла да ѝ затвори Сюнда. За Европа пъкъ трѣба въ Цариградъ единъ владѣтель доста могѫщественъ, за да бѫде добъръ посрѣдникъ между Русия и Европа и за да може въ нужда да се противи на единъ славолюбивъ австрийски господарь при помощьта на други държави, които скоро ще иматъ сѫщитѣ съ него политически и търговски интереси. Голѣмата мѫчнотия ще бѫде въ такъвъ случай безъ съмнѣние да се намѣри между тия два противоположни интереса една справедлива комбинация.

„Друга една мѫчнотия ще дойде отъ Англия, която ще се страхува да не би една силна въ Цариградъ държава, устроена християнски, политически и административно като европейскитѣ държави, да не би при това щастливо положение да добие тя въ скоро врѣме една морска сила такава, която, присъединена къмъ марината на другитѣ сили, да състави, — нѣщо впрочемъ желателно е, — противовѣсъ на английската марина. Явно е прѣди всичко че *ни една* отъ великитѣ европейски сили не трѣба да владѣе Цариградъ и че тѣ нѣма никога да се съгласятъ за това. Трѣба слѣдователно да се постѫпи по такъвъ начинъ, че да се изключатъ отъ тази случайность Русия, Австрия, Франция и Англия. Колкото за Прусия, поради нейното отдалечение и малката ѝ морска сила, тя естественно е исключена, но справедливо е и необходимо е да се земе и нейното мнѣние. Русия по своето положение въ Черното море всѣкога ще тежнѣе върху Цариградъ, и всѣкога ще бѫде голѣма опасность за тая столица поради теченията и вѣтроветѣ въ въ това море, които могатъ да докаратъ въ скоро врѣме рускитѣ флоти до Босфора. Трѣбало би прочее да се образува една държава доста силна, но прѣди всичко, не *свободни градове,* не държава *демократическа!* Инакъ съ географическото положение на Цариградъ и съ различнитѣ елементи, които съставятъ народонаселението

му, таквазъ демократическа държава би станала огнище на демагогия другояче по-опасна отколкото е Швейцария сама по себе и така доста опасна сега въ това отношение! Много пъкъ малки държавици, дори съединени федеративно, нѣщо, което е мжчно, не би прѣдставили достатъчна сила било противъ чужденеца, било противъ революционнитѣ вълнения; и това толкозъ по-много, че цивилизуваната по-европейска часть отъ Молдова, Влахия, Сърбия и България, получи тая цивилизация по принципитѣ на новитѣ либерали безъ опасность отъ миналото, а само съ ненависть противъ турския деспотизмъ.

„Възможно би било, и това безъ съмнѣние било би по-добрѣ за Европа изобщо, ако Русия и Англия се съгласѣха, да се образува една *едничка* голѣма държава отъ Европейска Турция, отъ Гърция и отъ Дунавскитѣ княжества, като се видоизмѣни прѣдставителната система на Гърция, която система не би доставила достатъчна сила, достатъчно единство на властьта, за да слѣе въ единъ едничъкъ държавенъ строй всички тия различни народности; или пъкъ възможно би било, като се остави Гърция както си е, новата държава да се образува отъ областитѣ на Европейска Турция и отъ Дунавскитѣ княжества. Най-послѣ възможно би било новата държава да се образува само отъ Европейска Турция, като се оставятъ Молдова и Влахия въ своя пълна независимость безъ сюзеренитетъ отъ страна на новата държава и безъ протекторатъ отъ страна на Русия.

Но въ такъвъ случай тия двѣ области нѣма ли да бждатъ постоянно изложени на прищѣвкитѣ на тая империя и слѣдователно причина на нова разпра и нови прѣплитания? Важното е, да се *отбие,* да се *ототврати* Русия отъ Европа и да ѝ се благоприятствува въ нейния стремежъ политически, търговски и съ пропаганда цивилизаторска и религиозна къмъ Азия, която види се, че ѝ запазватъ въ бждеще нейнитѣ източни нрави и сждбитѣ на на Божия промисълъ. Така че Молдова и Влахия трѣба безъ друго да съставятъ часть неотдѣлна отъ новата държава, на която столица ще бжде Цариградъ, било че Гърция ще влиза и тя въ нея, било че тя ще си остане отдѣлна. Но ще каже нѣкой, какъ е възможно да разполагаме тъй отъ напрѣдъ съ една държава още сжществуеща, припознавана отъ всичкитѣ сили, и това противъ международното право и противъ договора отъ 1841. год., държава за съхранението на която Англия, Франция, Австрия малко остана да обявятъ война и която тѣ едва спасиха прѣди малко чрѣзъ съединенитѣ си усилия?

Защо сж съединени тия усилия? За защита на правото и на договоритѣ, безъ съмнѣние; но въ сжщо врѣме, за да прѣдотвратятъ разногласията и войнитѣ, които би извикало между християнскитѣ държави разрушението на Турция въ едно време, въ което нѣмаше нищо приготвено, за да се попълни празнотата, която би оставило изчезването на мусулманската империя, и отъ което само Русия би могла да се ползува. Колкото и да уважаваме правата на Турция, като дори и ги поддържаме, докогато тѣ сжществуватъ, намъ е справедливо позволено да прѣдотвратимъ отъ по-напрѣдъ опасноститѣ, на които падането ѝ би изложило всичкия християнски свѣтъ, и въ такава само случайность ние би трѣбало да имаме въ резерва една християнска власть, която да я замѣсти. Чрѣзъ прѣдвидливость ние бихме съ врѣме още отстранили за съставляещитѣ турската империя народонаселения, християнски въ болшинството си, една ужасна и кървава анархия, а за Европа причини за опасни разногласия и войни.

По устройството на новата държава, обгърне ли тя Гърция или само Молдова и Влахия съ европейска Турция, пропуснахъ да ви забѣлѣжа, че *общатъ религия* би била яка връзка между *гръцкото и славянско* народонаселение. Политическитѣ и търговски сгоди, които би произлезли отъ тѣхното съединение, би намалили и отстранили значително неудобствата, произходещи отъ различията по народность, различия впрочемъ които еднаквостьта въ нравитѣ и турското иго сж направили отъ дълго време по-малко чувствителни.“[1])

Тъй се свършва този любопитенъ рапортъ на французския въ онова врѣме посланникъ въ Петербургъ, рапортъ, въ който се смѣсватъ, особено къмъ края, съ основната мисъль на руския монархъ и лични нѣкои сжждения на самия тоя посланникъ.

До послѣдната минута той се е трудилъ, както забѣлѣжихъ по-горѣ, за запазване мира и добри отношения съ Русия въпрѣки вѣтъра, който е вѣялъ тогава въ французското министерство на външнитѣ дѣла, а покрай него, или по-скоро по неговъ потикъ, въ цѣла Франция. Любопитно, твърдѣ любопитно е писмото, което Тувенелъ отправилъ на 18 септемврия 1853. год. на тоя французски посланникъ въ Петербургъ. Ето какво му казва въ това писмо:

„Нашата роль е мжчна. Да крѣпишъ едно гнило здание[2]) значи да се излагашъ на опасностьта да видишъ това здание да се

[1]) . . .? Б. Пр.

[2]) Турция. Б. Пр. —

сгромуляса върху главата ти; да го оставишъ пъкъ да се събори отъ сѣверния вѣтъръ, значи да приемешъ за по-нататъшнитѣ сждбини на Франция една тежка отговорность! Този външенъ религиозенъ блѣсъкъ, съ който Русия прикрива дѣлата си, ни създава едно трудно положение, и, вѣрвайте ми, въ Римъ сж разположени повече къмъ *мусулманитѣ*, отколкото къмъ *схизматицитѣ*.[1]) Основанието на една християнска власть въ Цариградъ е една заплаха за светото сѣдалище. Това не трѣба да се пренебрѣгва."

*
* *

Таквизъ възрѣния сж прѣодолѣвали по онова врѣме въ правителството на Наполеона III, токо-що провъзгласенъ императоръ вмѣсто прѣдсѣдатель на Републиката, за какъвто бѣ избранъ най-напрѣдъ.

Францускиятъ посланикъ обаче въ Петербургъ не измѣняваше своето мнѣние. Той до край си остана, да се послужимъ съ днешенъ терминъ, *русофилъ* и *туркофобъ,* въпрѣки всичката инакъ самостоятелность въ неговитѣ политически възгледи като добъръ французски патриотъ.

Въ едно писмо до Тувенелъ отъ 23 септемврия 1853. год. той казва между друго и това: „Отъ двѣ нѣща едно: или турскиятъ фанатизъмъ е само видимъ, както азъ съмъ наклоненъ да вѣрвамъ, и въ такъвъ случай султанътъ може да бжде благоразуменъ безъ опасность; или този фанатизъмъ е дѣйствителенъ и заплашва султана съ революция, а християнскитѣ му подданици съ обиръ и съ клане. Въ тоя послѣденъ случай ние трѣба да му идемъ на помощь, да биемъ старата турска партия и да не оставимъ на императоръ Николая политическата услуга да иде той самъ да постави отново на прѣстола слабия приемникъ на Мухамедъ II, нѣщо, което би му струвало по-малко, отколкото да иде да прѣвземе държавата му противъ волята на цѣла Европа. Въ всѣки случай и най-послѣ *нека не забравимъ, че спрѣмо турцитѣ и най-малкиятъ актъ струва по-много отколкото най-красноричивитѣ думи*".

Това пише Кастелбажакъ на Тувенелъ при изказаната отъ Тувенелъ мисъль, че султанътъ може и искренно да желае да свърши

---

[1]) Схизматици за Римъ, както е извѣстно, сж всички православни, цѣлата източноправославна черкова.

миролюбиво подигнатия въпросъ, но имало страхъ да не би, заплашванъ както билъ отъ турския фанатизъмъ, да не успѣе да извърши това, което изисквалъ истинскиятъ му интересъ.

* * *

Не ща да сгъна книжката, която имахъ до тозъ часъ прѣдъ себе си, безъ да забѣлѣжа и това, че въ нея на 2—3 мѣста се споменува и името на Стефана бей Богориди, извѣстниятъ знаменитъ българинъ отъ Котелъ, баща на бившия Източно-Румелийски губернаторъ Алеко паша. Забѣлѣжително е това, че той се привожда като единъ отъ подписавшитѣ заедно съ иерусалимския патриархъ и нѣкои заможни и влиятелни гръцки първенци въ Цариградъ едно прошение до руския императоръ съ молба да изпрати една извънредна мисия въ тоя градъ за усилване авторитета на тоя императоръ върху гръцката *народность,* „терминъ, който, споредъ обикновения на Истокъ езикъ, обималъ цѣлостьта на членоветѣ на гръцката черкова, отъ която народность и да сѫ тѣ,“ и че извѣстната мисия на Менчикова въ Цариградъ била ужъ слѣдствие на това прошение. — Доколко може това да е вѣрно за единъ високопоставенъ и вѣренъ сановникъ при турското правителство, то е въпросъ, но това обстоятелство се е разказвало подиръ кримската война на самия Тувенелъ, тогава французски посланикъ въ Цариградъ, отъ единъ паша, бивши великъ везиръ, именно Мехметъ-Али паша. Но онова, което е вѣрно безъ съмнѣние и особено забѣлѣжително, защото това обстоятелство показва, какво влияние и какъвъ авторитетъ е ималъ по турскитѣ работи князь Ст. Богориди, то е, че прѣди кримската война английскиятъ въ Цариградъ посланикъ се опитвалъ чрѣзъ него да убѣди Портата да приеме нѣкои негови прѣдложения по подигнатия въпросъ за свещенитѣ мѣста и за привилегиитѣ на източната черкова въ турската империя.

---

# ВѢСТИ и ОЦѢНКИ.

## Тракийско светилище до Станимака.

На западъ отъ Станимака на разстояние $3^1/_2$ километра въ мѣстностьта наречена „св. Кирикъ“ споредъ едни, и „Тома-Лакя“ споредъ други, се издига високо, голо бърдо, обърнато прѣзъ миналата година въ лозе, чийто ступанинъ днесъ е Димитъръ Щерьо Газена. Наблизу до това бърдо на срѣщуположни височини се намиратъ параклиситѣ „св. Илия“ и „св. Димитъръ.“ Отъ бърдото се открива великолѣпна гледка на гр. Станимака и неговата бистра рѣка, която, като сваля шумнитѣ си води прѣзъ родопскитѣ клисури и минува край Асѣновата крѣпость, тихо ги повлича, за да ги излѣе въ знаменития тракийски Hebrus (Марица). Прѣзъ гъстата мразовита мъгла на сѣверо-западъ едва се синѣятъ сианитнитѣ тепета на стария Пловдивъ, задъ който се очертаватъ контуритѣ на студения Haemus (Стара-планина). Картината, която би наблюдавалъ човѣкъ отъ тукъ, би била великолѣпна, ако ледениятъ вѣтъръ не пълнѣше очитѣ съ твърди снѣжинки и не прѣдизвикваше изобилни сълзи.

Самото бърдо прѣдставя високъ и уединенъ конусъ съ отсѣченъ и изравненъ връхъ, чийто диаметъръ не надминува 6 метра. На самия връхъ има натрупани цѣли грамади камъни, събрани очевидно отъ човѣшка ржка изъ съсѣднитѣ рѣки, — тѣ сж повечето гладки, закржглени. На изравненото мѣсто има голѣмъ валчестъ камъкъ, сега строшенъ на двѣ, а нѣкога слѣпенъ. Върху него е било дѣлано съ човѣшка ржка, ала сега е толкова изпокъртенъ, та не прѣдставя нищо интересно. Около него, като се копае, се откриватъ доста правилни зидове отъ камъни въ видъ на зидария, но никакъвъ хоросанъ не се забѣлѣзва. Сжщо така се изравятъ отломъци отъ теракота съ груба направа, нѣкои безъ всѣкакви украшения, а нѣкои съ релиефни концентрични линии.

На сжщото това мѣсто се откриха нѣколко релиефа съ прочутия „тракийски конникъ,“ който заедно съ цѣлата находка ни дава право да прѣдполагаме, че на това мѣсто се е намирало въ старо врѣме нѣкое оброчище, светилище или храмъ, дѣто се е славилъ нѣкой тракийски богъ, митичниятъ богъ-герой, Κύριος или Θεὸς Ἥρωος, комуто сж принасяли като оброкъ, ex-voto, релиефи, извѣстни подъ името „тракийски конникъ.“

Подобно на нашето светилище или оброчище сж открити въ България вече нѣколко. Първо такова светилище е открилъ у насъ извѣст-

ниятъ френски археологъ Албертъ Дюмонъ въ развалинитѣ до село Баткунъ. Тамъ сж били намѣрени десеть мраморни плочи съ релиефното изображение на „тракийския конникъ.“ Такива светилища били открити още въ селата Диниклий (Харманлийска околия), Акча-Кайрыкъ (Кърджалийско), Имирлий (Сливенско) и Ковачовецъ (Разградско). Най-значително отъ всички е Акча-Кайръкчийското светилище, дѣто сж били намѣрени трийсеть релиефа на „тракийския конникъ,“ изпратени всички прѣзъ 1892 год. въ нашия Народенъ музей, дѣто тѣ трѣбва и да се съхраняватъ днесъ. Послѣдното светилище, открито въ България, е намѣреното прѣзъ 1897 год. до с. Куртъ-Бунаръ (Чирпанска околия), на изтокъ отъ него въ мѣстностьта „Могилата.“ Тамъ сж намѣрени 17 плочи съ образа на „тракийския конникъ.“ Всички релиефи отъ тия находки сж описани подробно отъ г. В. Добруски върху страницитѣ на Сборника за народни умотворения, наука и книжнина.

Въ Станимашкото оброчище се намѣриха слѣднитѣ паметници, които изпратихъ въ Народния музей въ София на съхранение заедно съ други нѣкои отъ мене събрани старини:

1. Мраморна плочка 0·12 м. широка, 0·135 м. висока и 0·01 м. дебела, горѣ закрѫглена. На плочата въ релиефъ е изобразенъ „тракийскиятъ конникъ“ яздещъ на дѣсно. Направата е груба, и не се забѣлѣзватъ никакви други атрибути, които обикновено придружаватъ конника. Надписъ нѣма.

2. Мраморна плочка 0·09 м. широка, 0·155 м. висока и 0·015 м. дебела. На плочката е изобразенъ „тракийскиятъ конникъ“ en-face, облѣченъ въ кѫсъ хитонъ и хламида, яздещъ на дѣсно. Съ дѣсната си рѫка конникътъ спокойно държи високата шия на коня, който стои на едно мѣсто. Релиефътъ е отъ груба, първобитна направа. Плочата е малко строшена въ дѣсния горенъ кѫтъ.

3. Мраморна плочка 0·15 м. широка, 0·17 м. висока и 0·015 м. дебела. На плочата е изваянъ „тракийскиятъ конникъ“ en-face яздещъ на дѣсно; задъ плещитѣ му се развѣва кѫса хламида. Коньтъ се е спрѣлъ прѣдъ нѣкаква си съвсѣмъ неясно очертана фигура (забулена жена или дърво). Плочата е била закрѫглена отгорѣ, но сега е счупена въ двата си горни ѫгла. Направата е изобщо груба. Надписъ нѣма.

4. Мраморна плочка 0·135 м. широка, 0·16 м. висока и 0·0 м. дебела, горѣ закрѫглена. На плочата релиефно е изобразенъ „тракийскиятъ конникъ“ яздещъ на дѣсно. Той е облеченъ въ хламида, която се развѣва задъ гърба му. Прѣдъ коня стърчи неясно очертанъ прѣдметъ. Изработката е груба, а самата плочка строшена на двѣ, долу прѣпукана напрѣки и изобщо силно повrѣдена отъ врѣмето. Надписъ нѣма.

5. Фрагментъ отъ мраморна плочица съ релиефно изображение. Отломъкътъ е толкова малъкъ, та не може изведнажъ, безъ проучване и сравнение съ други барелиефи, да се опрѣдѣли съ точность, каква сцена е изобразена върху него. Надписъ нѣма.

6. Мраморна плочка 0·14 м. широка, 0·16 м. висока и 0·018 м. дебела, горѣ закрѫглена. На плочата е изобразенъ въ барелиефъ „тракийскиятъ конникъ“ en-face, яздещъ на дѣсно. облѣченъ въ кѫсъ хитонъ и хламида, що се развѣва задъ гърба му. Съ дѣсницата си той държи шията на

коня, който съ дигната глава се е спрѣлъ прѣдъ неясно очертанъ прѣдметъ. Направата на релиефа е изобщо доста груба, а самата плоча въ долния лѣвъ жгълъ строшена така, че е съвсѣмъ поврѣденъ надписътъ, който е билъ изрѣзанъ на первaза ѝ. Запазенъ е само този откжслекъ, и то не дотамъ сигурно четенъ:

ΤΑΓΔΩΡο

Ако послѣдната дума означава δῶρον (даръ), то плочата ще да е оброченъ даръ, ex-voto, на извѣстенъ за мѣстото богъ. Този релиефъ е най-важниятъ въ цѣлата находка, тъй като само тѣй съ своя надписъ подтвърждава, че на мѣстото, дѣто стана тя, се е намирало въ старо врѣме тракийско оброчище или храмъ, въ който се е славило тракийско божество.

7. Мраморна плочка, широка 0·18 м., висока 0·15 м. и дебела 0·02 м. Плочката е горѣ закржглена. Тя е най-хубавата, въ най-изященъ стилъ отъ всички плочи на находката. Самиятъ конь има пълна пропорционалность въ цѣлата си конструкция, съ красива глава на висока шия, съ тънки крака на добрѣ сложена снага; на челого му, прѣдъ ушитѣ, перчемъ (cirrus). Той медлено се движи на дѣсно. На него язди стройна, тънка, висока фигура на „тракийския конникъ,“ обърнатъ en-face. Конникътъ е облѣченъ въ кжсъ опнатъ хитонъ, опасанъ въ кръста; задъ плещитѣ му виси малката му хламида. Дѣсницата си той спокойно държи върху шията на своя конь. Прѣдъ коня стои en-face облѣчена и забулена женска фигура, която съ лѣвата си ржка сочи на единъ стоещъ прѣдъ нея низъкъ изправенъ прѣдметъ, приличенъ на жертвеникъ. Задъ коня върви човѣкъ съ глава обърната en-face, облѣченъ сжщо като самия конникъ. Той държи красиво извитата опашка на коня.

8. Заедно съ релиефитѣ и на сжщото мѣсто се намѣриха двѣ бронзови тракийски монети, но толкова изтрити, че мжчно може съ точность да се прочете надписътъ. Може да се прѣдположи само съ извѣстна сигурность, че едната монета, споредъ края на изтрития ѝ надписъ (. . . . ΤΑΛΙΑ . . . .) е сѣчена въ Pautalia (Кюстендилъ) съ образа на Аполлона (?) и бюста на римски императоръ, а другата, съ образа на императора Маркъ Аврелий отъ едната страна и Фортуна съ кърмилото отъ другата, неизвѣстно дѣ сѣчена.

Въ сжщата околия (Конушка) въ самитѣ поли на Родопитѣ недалечь отъ Станимака на сѣверо-западъ има село Кукленъ. Въ това село сж били намѣрени по-рано двѣ плочки отъ варовникъ съ сжщо такива конници. Забѣлѣжително е това, че тия двѣ плочки били намѣрени заедно съ една монета на императоръ Каракалла, сѣчена въ Nicopolis ad Nestum, развалинитѣ на който, наричаеми „Хисарлъкъ,“ се намиратъ до Неврокопъ на р. Места въ Македония.

Пловдивъ, ноември 1902 год.

**Б. Дяковичъ.**

---

## Изъ миналото на еснафитѣ ни.

Падна ми се случай миналото лѣто да прѣгледамъ старата еснафска книга на бакалския еснафъ въ София, съхранявана отъ тогавашния първомайсторъ г. Н. Бѣловеждова. Най-стари записки въ тая книга се отнасятъ за 1810 година.

Даннитѣ, които извлѣкохъ и които принасямъ съ тия си редове могатъ да ни интересуватъ въ нѣколко отношения, а прѣди всичко въ отношение на миналото на еснафствата: за избора на първомайстора и за неговитѣ права, за такситѣ, които сѫ внасяли за произвождане въ майсторство (башкалъкъ), за наказания, за раздаване пари подъ лихва отъ еснафската каса и пр. Отъ бѣлѣжкитѣ за правенитѣ разходи по еснафския праздникъ (за черкуване и угощение) намѣрихъ за умѣстно да извадя тогавашнитѣ цѣни на хранитѣ и на други нѣкои стоки, които данни съ врѣме ще бѫдатъ оцѣнени като материалъ за миналото на нашата търговия. Трети видъ данни отъ това сѫщото значение за търговията сѫ бѣлѣжкитѣ по длъжностьта пазаръ-башия. Най-подиръ счетохъ за неизлишно да извадя и старитѣ названия на махалитѣ на София и нѣкои хроникирани бѣлѣжки отъ исторически и др. характеръ.

*1810*: м҃цъ маія

Да се знае какво станаха ортаци косто и иованъ на куручешма бакалницата и туриха сермія косто 500 гр. и иованъ 500 гр. Що дава г҃дъ да делатъ порабаръ (чети: по барабаръ) и хако на момчето изорта да се плаща и единъ катъ дрешки.

мартуръ мартуръ мартуръ мартуръ

(подписани четири души *свидѣтели*)

Знатисе изарезахме

Мола пешкиши

| на еврете | на турцитѣ |
|---|---|
| 50: | 96: п: 7 |

на насъ

192: п: 14

*въ лето: 1812:* м҃цъ маия.

во име отца и сина (и пр.). Богъ милостивъ и мати божия дание на помошъ и намъ и на сви наши братия православни християне аминъ. знатисе како се собрахме сви майсторе бакалски еснафъ мали и велики и поставихме маисторъ ілия дание игитъ башия (първомайсторъ) и сваки майсторъ дамусе покоруе и даму има послушание и коима излети (чети: и който има да излезе) башкалия (майсторъ) да му даде 1 гр. и коисе наортача и они по грошъ и отъ чираци кои уцани по 4 пари на игитъ башията тако советъ увещахме да буде и кои излезе башкалия да си даде за башкалукъ 80 гр. у кутия.

*1827:* мцъ иулиа 15 денъ.

знатисе какво се збрах̃ еснафски и пазаръ башията та найдохме мунасипъ турихме игитъ башия маисторъ мицете и госпотъ да го непосрами и дамусе срамуватъ сите маисторе и кога излезне некои новъ маисторъ башкалия да зима 1 гр.

*1829* м̃цъ иануна́рія 1 денъ

знатисе какво се збрахме еснафски и пазарбашията та найдохме мунасипъ та турихме игитбашия маисторъ (и пр.)

По-нататъкъ по редъ на години, мѣсеци и дни слѣдватъ бѣлѣжки за избора на нови първомайстори, отъ които дати се вижда, че обикновено всѣка година се е избиралъ новъ първомайсторъ. Така слѣдватъ датитѣ:

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| 1830 | мѣсецъ | януарий | 18 | денъ |
| 1831 | „ | юлий | 27 | „ |
| 1834 | „ | юний | 5 | „ |
| 1835 | „ | августъ | 8 | „ |
| 1836 | „ | януарий | 30 | „ |
| 1837 | „ | августъ | 23 | „ |
| 1839 | „ | февруарий | 2 | „ |
| 1840 | „ | „ | „ | „ |
| 1841 | „ | „ | „ | „ |
| 1842 | „ | „ | „ | „ |
| 1843 | „ | януарий | 30 | „ |
| 1844 | „ | февруарий | 2 | „ |
| 1845 | „ | мартъ | 3 | „ |

За длъжностьта пазаръ-башия събрахъ нѣкои обяснения отъ г. Хаджи Дочко Михаловъ, единъ отъ най-старитѣ софийски бакали; и ето що ми той разправи.

Еснафътъ избиралъ едно лице, обикновено нѣкой бивши бакалинъ, за пазаръ-башия, комуто сѫ „рѣзали“ (опрѣдѣляли) годишна заплата отъ 300—400 гроша, която както видѣхме по́-горѣ за пазаръ-башията Мола Пешкишъ, се е разхвърляла между бакали българи евреи и турци. Длъжностьта на пазаръ-башията е била, когато дойде въ града нѣкоя бакалска стока, той да я пазари и слѣдъ като я пазари, да обади на членоветѣ на еснафа, който желае да си купи отъ нея. Никой бакалинъ не е смѣялъ да купи нѣкоя стока прѣди да ѝ опрѣдѣли пазаръ-башията цѣната.

*1829.*

за байрамо шекеръ по конаците гр. 20
за великденъ якнища по конаците 20

Приетъ обичай е било на голѣмъ турски или християнски праздникъ първомайсторътъ да иде да се поклони на голѣмеца въ конака и да го дари съ нѣщо (захарь, ягне и пр.) отъ страна на еснафа,

*въ лето 1823* мцъ декемврия:

8 денъ знатисе кога агата тури киръ георгия пазаръ-башия у бекиръ пашиното време.

Споредъ казването на г. Хаджи Дочка тукъ думата ага се отнася за нѣкой си Ау-баба, първомайсторъ на тогавашнитѣ табаци и еменеджии. Както и въ други градове, въ него врѣме табашкиятъ еснафъ, състоещъ на повечето мѣста изключително отъ турци, бѣше най-силниятъ и най-уважаваниятъ отъ всички други еснафи. При Ау-бабата въ София се съвѣтвали другитѣ първомайстори; при него сж ходили въ случай на споръ членоветѣ на еснафа и „той което кажѣлъ, туй ставало"; дори Ау-бабата опрѣдѣлялъ и първомайстори на еснафитѣ, види се когато, отъ уважение къмъ него е билъ поканванъ, както е случаятъ съ назначението на киръ Георгия (за което по́-горѣ стана дума).

*1830.*

и дадохме маисторски на пазаръ башията гр. 84: 24
на яшаро секменино укаржалите 5
на антанаса що слуша низамете у хано 8
на рамадана що слуша топчите 48 дена гр. 60

*1832.*

знатисе що излизатъ башкали и сезбиратъ у кутия пари отъ башкали и кабахатлiи

| | | | |
|---|---|---|---|
| отъ митроте | за кабахатъ | | 10 |
| „ ценете | „ | „ | 8: 10 |
| „ михала | „ | „ | 3: 30 |
| „ аначкоте | „ | „ | 4: |

(и отъ други за „кабахатъ" по: 5, 7, 20, 15, 17 дори и 50 гр.)

отъ пенчоте и коцате за погаждане гр. 5.

*1836.*

отъ кабахатли що отвараха за с҃ти духъ гр. 40.

знатисе какво денеска стана дунанма царска на султанъ махмудъ ефендамасъ що се роди царче и госпотъ да го хариже да е живо на могу годинъ да царува и да гледа раята си сосъ берекетъ аминъ аминъ аминъ.

Цѣни на разни храни прѣзъ 1832 до 1836 година:

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 58 | оки | 100 | драма | метъ | 16: | | (значи | оката | 11 | пари) |
| 49 | „ | 200 | „ | солъ | 29: | 36 | ( „ | „ | 24 | „ ) |
| 39 | „ | 200 | „ | орисъ | 27: | 26 | ( „ | „ | 28 | „ ) |
| 28 | „ | — | | фасулъ | 6: | 12 | ( „ | „ | 9 | „ ) |
| 8 | „ | — | | сливи | 2: | 32 | ( „ | „ | 14 | „ ) |
| 9 | „ | 200 | „ | сирене | 4: | 30 | ( „ | „ | 20 | „ ) |
| 5 | „ | — | | петмесъ | 3: | | ( „ | „ | 24 | „ ) |
| 9 | „ | — | | бамния | 18: | | ( „ | „ | 2 | гр. ) |
| 4 | „ | — | | шарлаганъ | 10: | | ( „ | „ | 2½ | „ ) |
| 22 | „ | 300 | „ | оцетъ | 7: | 35 | ( „ | „ | 14 | п. ) |

*1844.*

що харчимъ за 3 святихъ (праздникъ три святители).

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 25 | оки | | | белия | 10: | | (значи | оката | 16 | пари) |
| 25 | „ | | | брашно | 5: | | ( „ | „ | 8 | „ ) |
| 1 | „ | | | првенъ шекеръ | 12: | | | | | |
| 1 | „ | | | белъ шекеръ | 8: | | | | | |
| 3 | „ | | | орехи клъцани | 7: | 20 | ( „ | „ | 2½ | гр. ) |
| 1 | „ | | | фасулъ | 1: | 8 | | | | |
| ½ | „ | | | свещи лоени | 2: | 30 | ( „ | „ | 5½ | „ ) |
| 1½ | „ | | | пастарма | 2: | 10 | ( „ | „ | 1½ | „ ) |
| — | | 50 | др. | црнъ пиперъ | 1: | | ( „ | „ | 8 | „ ) |
| — | | 100 | „ | кафе | 3: | | ( „ | „ | 12 | „ ) |
| 1 | „ | 100 | „ | зехтинъ | 8: | | ( „ | „ | 8 | „ ) |
| 16 | „ | — | | ракия | 40: | | ( „ | „ | 2½ | „ ) |
| 25 | „ | — | | вино | 18: | 30 | ( „ | „ | 30 | пари) |

*1835.* мцъ мартъ 3

знатисе каквоса собраха бакалски иснавъ маисторе и поставиха маисторъ николчете да е игитъ башия игнатовичъ даму имаятъ хитаетъ (почитъ) старите и младите и погодиха ради ако некои учини големъ кабахатъ да го повторитъ дае чаушъ 30 дена сасъ: 12: игитъ баши.

*1846* иануари 30 денъ

— — — поставихие дефа (пакъ) маисторъ николчете игнатовичъ па да е игитъ башия сасъ маисторе бакалски иснавъ историхмему хесапъ на: 3: кладенци (ч. Ючъ-Бунаръ): до: сти цръ Констандинъ що идохме на манастиръ свети мати богородица упомошъ да е замногая лета.

*1847*

да се знае какво се собраха маисторе у мое време дойчинъ павловичъ кога бехъ игитъ башия те се разговорихме да купиме единъ казанъ за коливо да се вари и купихме по 20 гр. оката.

Сетнѣ сѫ написани поименно, кой какъвъ сѫдъ е подарилъ, като: кепче, саханъ, пията, ленгерче и пр. Тия сѫдове се пазѣли до сега, прѣдавани отъ първомайсторъ на първомайсторъ.

Мимоходомъ нека забѣлѣжа, че подобни стари мѣдни сѫдове се намиратъ у много еснафи, по манастиритѣ и пр. Тия сѫдове сѫ отъ врѣмето, когато мѣдникарскиятъ занаятъ у насъ бѣ на най-високия стъпенъ на развитието си и въ рѫцѣтѣ единствено на българи майстори. Въ тѣхъ е спазено миналото на тоя занаятъ по отношение начина на обработката, на формата и орнаментиката на сѫдоветѣ и пр. У нѣкои сѫдове (тави, голѣми сахани и пр.), които съмъ ималъ случаи да видя, ме е очудвала особено хубаво изпълненета геометрическа орнаментика. Таквизъ сѫдове сѫ отъ голѣмо значение като градиво за усъвършенствуването на занаятитѣ на чисто домашна и оригинална основа. По други земи таквизъ прѣдмети се купуватъ и събиратъ въ занаятчийски музей (какъвто е напр. Technologisches-Gewerbe Museum у Віена), а у насъ лазоветѣ ги събиратъ срѣщу ничтожна цѣна, въ замѣна съ нови и груби сѫдове, *за да ги прѣтапятъ на бакъръ* (кюлче). Нашиятъ народенъ музей при липсата на специаленъ занаятчийски би трѣбало да уреди едно специално отдѣление за подобни старини, да ги закупува, дѣ и какъ може, и съ това да не дава да загива онова старо занаятчийско изкуство, на което има да се гради прѣуспѣването на занаятитѣ ни.

*1847*

знатисе какво видоха маисторе Бакалски еснавъ мунасипъ и поставиха маисторъ дойчинъ да е игитъ башия да имаятъ итаетъ майсторе и мало и гулемо да му се срамуватъ инекои дукянъ кога чедасе хесапи безъ игитъ башия да се несапи и у кутия по 5 гр. да зима дека иде на хесапъ.

*1847*

63 гр. зехъ кузи параси збрахъ 40 гр. за башкаликъ отъ Георгия Христовичъ и кузията платилъ 15 гр.

16 гр. отъ игната що се караха сосъ панчоте

„Кузи параси" е такса, която се е събирала отъ новопроизведенитѣ майстори. Съ събраната прѣзъ годината сума отъ тая такса се е давало угощение на майсторитѣ. Вижда се още, че таксата кузи параси е била отдѣлна отъ башкалика.

*1847*

2 гр. (похарчено) кога идохме на среща на пашата
3 гр. кога се чете фермана
3 гр. кога идохме на школето

---

Названия на махалитѣ въ София, споменати въ еснафската книга съ дата отъ 1847 год.:

Имаретъ, Башъ-Чешме, Говежди-пазаръ, Сунгуро, Баня-Баши, Куршумли-махлеси Житни-пазаръ, Куллукъ, Касапъ-махлеси, Капано, Телакхасанъ махлеси.

*1848*

показувамъ азъ еснафъ бакалски |какво поставихме темесуците у маисторъ дончa на еснафски епитропъ да чува тоя аманетъ и бакхро показуваме у кого що има дадава.

*1861* февр. 1 денъ.

Изреждатъ се поименно всички лица, у които е имало еснафски пари подъ лихва. Вижда се, че най-малка сума е била 230 гр., най-голѣмата 1150 гр., и че общата сума на раздаденитѣ пари е 10,465 гр. Размѣрътъ на лихвата не е указанъ.

Съобщава: **В. Атанасовъ.**

---

**А. Страшимировъ.** *Есенни дни.* Повѣсть. Брой 2 отъ „Българска библиотека." Издава Българското книжовно дружество въ София отъ фонда „Напрѣдъкъ." София. Държавна печатница. 1902. стр. 144. Цѣна 1·50 лева.

Господинъ А. Т. Страшимировъ е младъ литераторъ-беллетристъ. Въ кратко врѣме той зае видно мѣсто между нашитѣ литератори. Съ достатъчно съзнание на недѫзитѣ, отъ които страда по-голѣмата часть отъ нашата беллетристика, г. Страшимировъ съумѣ да се издигне надъ тия недѫзи сравнително най-високо отъ всички свои връстници. Той е свободенъ отъ заразата на онова учение, което иска въ всѣко произведение на словесното изкуство да личи „идеята на автора къмъ общественитѣ проблеми на миналото, настоещето и бѫдещето." Той се старае въ своитѣ разкази и повѣсти да долови истинитѣ на живота изъ самия животъ, а не да ги добива чрѣзъ източване изъ своитѣ политически и икономически възгледи върху тоя животъ. При това той грижливо се варди да не примѣсва лични дертове и чувства, да не изказва одобрения, нито да сатиризира, съ други думи, да не проявява своята симпатия или антипатия спрѣмо рисуванитѣ лица. При такова правилно схващане на своята задача г. Страшимировъ спечели симпатията на нашитѣ литературни крѫгове, която се изрази, както въ готовностьта, съ която нашитѣ най-добри списания си отварятъ страницитѣ за неговитѣ произведения, тъй и въ ласкавитѣ отзиви, съ които той бѣ посрѣщнатъ отъ нашата критика (въ *Лѣтописи, Мисъль* и *Български прѣгледъ*). Той заслужва да бѫде поддържанъ и насърдченъ най-горещо.

Въ „Есенни дни" г. Страшимировъ рисува страница изъ нашия селски животъ. Главнитѣ фигури въ повѣстьта сѫ селскиятъ кметъ *Димо Болѣрски,* бившъ нѣколко годишенъ стражарь, и селскиятъ писарь, *Дойно*

*Майдовски,* пришлецъ отъ друго село, съ тѣхнитѣ противовѣси бае *Петъръ* отъ старъ чорбаджийски родъ и неговиятъ синъ *Джонко*. Първитѣ двама се допълнятъ отъ бившия кметъ дѣдо *Стоилко*, братъ на сегашния кметъ, *Михо Балана*, бившъ неговъ помощникъ, и *Грозя,* синъ на послѣдния. Вторитѣ двама се допълнятъ отъ сиракъ *Боня,* душа чиста и безстрастна, вѣренъ приятель на младия пламтещъ любовникъ Джонко, и отъ *Желя,* богаташъ скжперникъ, живѣещъ въ Бургасъ, по-старъ братъ на бая Петъръ — забѣгналъ и останалъ ергенинъ отъ жалъ, че на врѣмето, още въ турско врѣме, разбира се, кога баща му билъ почетенъ чорбаджия, годеницата му, и тя чорбаджийска дъщеря, била отнета насила отъ дѣдо Стоилка, братъ на сегашния кметъ. Къмъ тия послѣднитѣ трѣбва да прибавимъ и *Ангелина,* дъщеря на Стоилка, първа селска хубавица, която, тъй далъ Господь да се случи, се либи съ Джонка, чийто родъ слѣдъ паметното открадване на Ангелинина майка отъ дѣдо Стоилка твърдѣ естествено се намиралъ въ постоянна вражда съ дѣдовия Стоилковъ родъ.

Като пружини на доста сложната сплетня, която ни прѣдставя повѣстьта, сж стрина *Николица*, учитель *Василевъ,* привързаниятъ къмъ него *Стилиянъ* и единъ *турчинъ-бей*. — Стрина *Николица* е сестра на кмета и на дѣда Стоилка. Тя едно врѣме се имала добрѣ съ бая Петъръ, Джонковъ баща, и щѣла да се годи и ожени за него, ако да не се била случила лудурията на Стоилка, която изкопала яма между двата рода. Като ѝ омръзнало да седи мома, тя пристанала на селския говедарь, и сега живѣе озлобена къмъ братията си и гледа съ завистливо око къмъ бае Петровото сѣмейство. Тя забѣлѣжва любовьта между Джонка и Ангелина, разпалва я косвено и злорадствува срѣщу своитѣ братя, защото тѣ не искатъ по никой начинъ да се сродяватъ съ бае Петрови и готвятъ Ангелина за селския писарь, когото момитѣ не харесватъ, — защото и не е като другитѣ селски ергени, а все сериозенъ заедно съ старитѣ, — но който е набралъ имотъ не знамъ какъ и има и съ кмета общо единъ ханъ. — *Василевъ,* учительтъ, е боленъ отъ гръдна болесть, влачи животъ мраченъ, обича самотията, станалъ е лихъ и всичко му е криво. Привързанъ къмъ него е само *Стилианъ,* бившъ унтерофицеръ, който има нещастието да води една паднала нравствено селянка. Приятелството на двамата датира отъ деня, когато В. сгълчалъ жена му, за дѣто се държи леко. Чрѣзъ Стил. Василевъ се държи въ течение на селскитѣ работи. Той мрази кмета и селския писарь, и гнѣвъ го хваща при мисъльта, че хубава Ангелина ще се зачерни съ селския писарь. За това и той спомага да възтържествува нӑй на края доброто — да се ожени Джонко за Ангелина. — Безъ *турчина,* който дохожда въ селото точно на врѣме, доброто не би възтържествувало. Турчинътъ носи у себе си тапията за имотитѣ на селото, часть отъ които незаконно владѣе единъ гръкъ, съ когото селото е на *давия*. Дълги години селянитѣ се сждятъ, но не могатъ да добиятъ правда. Най-сетнѣ по съвѣтитѣ на адвокатитѣ, които сж силни, защото сж депутати, тѣ нападатъ чифлика на гърка, изпждатъ аргатитѣ и завладѣватъ отнетата имъ незаконно земя. Тапията обаче е едничкото срѣдство, съ което селянитѣ ще станатъ законни господари на земята. Тая тапия тѣ знаятъ, че се намирала

у единъ турчинъ въ Одринско, комуто и пратили хаберъ да я искатъ. Турчинътъ е сега въ селото съ тапията. Той иска да опрѣдѣли самъ границитѣ на спахилъка. По злополучие за водачъ зима Грозя, сина на Балана. Отъ нѣкои приказки на турчина Грозьовъ баща, който е кашнатъ и все дири, дѣ има закопано имане, разбралъ, че турчинътъ е дошълъ за имане, и тапията, която тоя послѣдниятъ разгледвалъ прѣдъ него, взелъ за книга, въ която се пише, дѣ има имане. Тая мисъль той внушава и на сина си Грозя, който вмѣсто да покаже на турчина извѣстни мѣстности, които той искалъ да види, нарежда та го убива по единъ подълъ начинъ и му зима книгата за имането. Тая книга доховда по-сетнѣ въ ржцѣтѣ на богатия *Жельо*, байовиятъ Петровъ братъ, и той извѣстенъ отъ бая Петра за всичко, що се върши въ селото му, като разбира, че книгата е тапия за селскитѣ имоти, дохожда самъ въ селото и улеснява честития изходъ на събитията.

Драматичниятъ елементъ въ повѣстьта се създава отъ несъвмѣстимостьта на старата вражда между двата рода и любовьта на двамата млади, единиятъ отъ единия родъ, а другиятъ отъ другия родъ. Кулминационната точка се стига въ сжбота вечерь споредъ недѣля, когато кметътъ и писарьтъ сж успѣли да закаратъ Джонка въ затвора въ Бургасъ, за дѣто ужъ се опиталъ да убие Грозя, и сигурно вѣрватъ, че Ангелина ще отиде на вѣнчило съ писаря безъ всѣко прѣпятствие отъ кого и да било. Между това бае Петъръ, учительтъ и Стилиянъ сж вече въ Бургасъ; освобождаватъ Джонка съ гаранция отъ б. Петровия братъ, и той долита въ селото. Ангелина весъ день въ сжбота плаче сама въ една стая. Не може, па и не трѣба да се жени за писаря: тя много обича Джонка, па е и отишла далечъ съ него. Вечерьта тя избѣгва отъ дома си, тъкмо когато идатъ сватбаритѣ. Отива у леля си Николица, но тая послѣднята я изхоква и праща да се удави въ рѣката. Ангелина наистина се запжтя къмъ рѣката да се дави. Тя се хвърля въ рѣката, но токо що пристигналиятъ Джонко и сиракъ Боньо, който е край рѣката пó отъ рано, я избавятъ и отвеждатъ въ гората близу до бащинитѣ му егреци, дѣто се свърша всичко щастливо.

Въ повѣстьта има редъ сцени, майсторски изрисувани. Такива сж: седѣнката (стр. 1—12), срѣщата на Джонковъ баща съ кмета и тѣхниятъ разговоръ (стр. 32), убийството на турчина (стр. 66—69), вълнуването на бае Петровия братъ Жельо (стр. 102—103), и др. — Изкуственъ изглежда образътъ на Стилиана, учительовиятъ другарь; но безъ такъвъ образъ мжчно ще бжде участието на учителя въ събитията, които сж прѣдметъ на повѣстьта. Несъобразно ми се вижда пѣянето на Ангелина въ най-тжжнитѣ минути, както и пѣянето на Джонка въ затвора, което инакъ създава една мила сцена въ затвора между закоравѣлитѣ тамъ злодѣи. — Внушението, което прави Баланътъ на сина си да слѣди турчина (стр. 65) се нуждае отъ още нѣколко черти или отъ по-друга обстановка, за да излѣзе по-добрѣ мотивирано. — Кой знае защо не ми се харесватъ и думитѣ, съ които стрина Николица отпжжда Ангелина (стр. 122). По-добрѣ щѣше да е, споредъ мене, тя да я отпждѣше другояче, а не да я кара да се дави въ рѣката; а идеята за давене да възникнѣше у самата

Ангелина поради безизходното ѝ положение. — Отъ тия дребни недостатъци, обаче, повѣстьта малко губи.

Въ размѣръ отъ деветь печатни коли г. Страшимировъ е успѣлъ да нанижe сбито доста външни дѣйствия, при които съ голѣма релефность се рисуватъ всички горѣотбѣлѣжени характери. Слабоститѣ на художника, които критиката е отбѣлѣжила въ досегашнитѣ му разкази и повѣсти, въ „Есенни дни“ сѫ въ много по-малъкъ размѣръ. Така движението е бързо безъ развлѣченость уморителна, картинитѣ сѫ по-пищни, и сплетня има не само въ достатъчна мѣра, а и съ драматически ефекти. Колкото за езика, той се нуждае още отъ углаждане: г. Страшимировъ не употрѣбява добрѣ съединителнитѣ думи (съюзи и съюзни думи), та слогътъ му на мѣста излиза въ лоши конструкции. Правописътъ сѫщо тъй се отличава съ традиционни грѣшки въ употрѣбението на *ѣ*, *о* и *у* и пр. Углаждане на езика и поправяне на правописа лесно ще се извърши при коректурата.

Въ заключение, азъ намирамъ, че г. А. Т. Страшимировъ заслужва да бѫде насърдченъ отъ Книжовното дружество.[1])

София, 1. VI. 1902 год. **Х. У.**

---

**Иваница Данчевъ.** Живота и поборническата му дѣятелность въ свързка съ движението на Ботевата чета, прѣзъ 1869—1876 година. Отъ Ангелъ Д. Бояджиевъ. Варна. Издание на автора. Стр. 153. цѣна 1.80 л.

Книгата съдържа младинитѣ и революционната дѣятелность въ турско врѣме на Иваница Данчевъ, единъ отъ главнитѣ участници на Ботевата чета. Авторътъ се спира доста на дълго върху организирането на четата, моментитѣ, които прѣдшествуватъ това организиране, тръгването ѝ съ „Радецки,“ излазянето ѝ на Козлодуйския брѣгъ, борбата съ турцитѣ и катастрофата на Милинъ-камъкъ, подиръ което слѣди сѫдбата на Иваница Симеоновъ до залавянето му отъ турцитѣ и провождането му на заточение.

Като историческо съчинение, книгата не дава почти нищо ново по прѣдмета — за Ботевата чета. Наистина има нѣкои разговори, думи, рѣчи, казвани отъ Ботева и отъ другаритѣ му, но тѣ изглеждатъ да сѫ „съчинени“ отсетнѣ и сѫ прѣдадени съ доста неестественъ езикъ. Едва ли революционеръ може да говори съ такива мъгляви и ужъ високи фрази, като тѣзи, които се прѣписватъ Ботеву на стр. 81, 82 и пр. Отъ фактическа страна не се взехме да провѣряваме свѣденията на автора; но биятъ въ очи такива невѣрности като: „българската екзархия въ Цариградъ се нахождала въ „Юскю-дарь,“ една красива часть на града“ (стр. 30). Въ Стамбулъ Ботевъ и Данчевъ „се настанили въ хаджи Даудовия ханъ, въ чаршията Балъ-капанъ“ (стр. 29) Българската

---

[1]) Рецензията е правена на повѣстьта още въ рѫкописъ по прѣдложение на Управителния съвѣтъ на Българското книжовно дружество.

екзархия никога не се е намирала въ Юскю-даръ; а въ Цариградъ нѣма хаджи Даудовъ, а има Шеихъ-Даудовъ ханъ.

Като популярна книга за четмо изданието куца въ много отношения. То не е писано съ оня простъ, но важенъ исторически стилъ, който отговаря на прѣдмета. Напротивъ, то е пълно съ фрази високи, бомбастични — или най-малко шаржирувани, разсѫждения мъгляви и облѣчени въ тъмни quasi-поетически метафори, които правятъ и нѣкои инакъ хубави описания или изражения съвсѣмъ неудобни за четене. Ето нѣколко подобни фрази: „Да се слѣятъ тѣзи двѣ истини: правото и свободата; да проникнатъ дълбоко въ човѣшката дѣйствителность — ето *гениалниятъ* въпросъ, който вълнуваше патриотизма на българския труженикъ“ (стр. 4). Или пъкъ: „Дойде облегчение на сѫдбата, избавление за всички, идея за всички, прѣобръщане на обществото въ прогресъ, тъй мѫченически и позорно тъпканъ, въ замѣна на фанатизма, невежеството и робството“ (!?! стр. 5). Или пъкъ: „Прѣди четвъртъ вѣкъ българския небосклонъ се покриваше *съ облаци* отъ борба, патриотизъмъ и слава“ (стр. 3)

Изобщо всички тия части отъ биографията, дѣто авторътъ се опитва да прави свои разсѫждения, не издържатъ никаква критика. Авторътъ желае да опише важностьта на момента прѣди Ботевия походъ, за да изтъкне заслугата, патриотизма и самоотвържението на своя херой. Но той го извършва това толкова неумѣло, че не достига никакъ цѣльта си. Той щѣше да направи много по-добрѣ, ако бѣше се ограничилъ да пише дѣйностьта на Ив. Данчевъ, като революционеръ и участникъ въ Ботевата чета, и да остави фактитѣ сами да говорятъ. И дѣйствително фактическото описание на революционната дѣятелность на Ив. Данчева не е толкова лоша. Щомъ се опитва обаче да направи нѣкоя своя оцѣнка, да изкаже нѣкоя своя мисъль по поводъ на събитията, които описва, авторътъ прѣдава такива иперболи и непонятни фрази, че трѣбва да се заключи, че той нѣма нито нуждната книжовна подготовка и похватность, нито най-необходимитѣ познания по историческата книжнина.

Поради всичко това на мнѣние сме, че такова съчинение не може се премиира отъ страна на Българското книжовно дружество.[1])

Гр. София, 15 юния 1902 год. **N. N.**

---

**Българското опълчение въ Освободителната Руско-Турска война 1877—1878.** Въспоминание на запасния подполковникъ *С. И. Кисовъ.* София. Придворна печатница Бр. Прошекови, 1902. стр. 509, 8-а, цѣна 5 лева.

Всички досегашни автори на разнитѣ трудове по българското опълчение правятъ едно опущение, което се състои въ това, че започватъ неговата история не отъ самото ѝ начало, а малко по-късно. Така всѣки захваща съ сформируването на опълчението въ началото на априлъ 1877 г. а не споменува редъ важни нѣща, които прѣдшествуватъ това сформироване и водятъ началото си още отъ есеньта на 1876 год. слѣдъ произнесената отъ царь-освободителя рѣчь въ кремлинския дворецъ на

[1]) Рецензията е направена по прѣдложение на Управителния съвѣтъ на Б. кн. дружество.

29. октомврия. Историографътъ на опълчението безъ друго трѣба да потърси материалъ въ архивата на така нареченото българско централно благотворително общество, което е развивало голѣма дѣйность въ Букурещъ отъ априлското възстание до освободителната война. Въ тая архива може да се види, кога и отъ кого е произлѣзла идеята за сформируването на опълчението и какъ тя е проникнала въ Русия между славянофилскитѣ кржгове и въ Ромжния между нашата емиграция. Споредъ достовѣрни свѣдения, историята на опълчението започва отъ началото на ноемврия 1876 год., когато за него е била изпратена въ Букурещъ иконата на Спасителя отъ обществото „Сине Красній Крестъ“ въ Русия[1].) Въ книгата на запасния сега подполковникъ Кисова не се срѣща нищо по споменатата икона, а това иде да покаже, че и той е падналъ въ сжщото опущение, за което е думата ни по-горѣ.

Първото издание на тая книга намѣри доста добъръ приемъ у насъ и се изчерпи въ едно най-късо врѣме, а сега „по поводъ 25-лѣтието на Шипченската отбрана“ сжщата вижда второ издание — нѣщо, което е рѣдкость изобщо въ домашната ни и частно въ военната ни литература. Първото издание се занимава прѣимуществено съ дѣйствията на 3-а дружина, въ която авторътъ служилъ като младъ офицеръ, а второто издание обима почти цѣлата история на опълчението. Авторътъ се е постаралъ да събере и систематизира всичко важно и сжществено, като ровилъ и въ архивата, и въ разни съчинения, и въ паметьта на другари и участници. Това издание е раздѣлено на 17 глави, които сж съ двѣ повече отъ първото.[2]) Отъ тѣхъ може да се види, върху кои именно събития авторътъ е събралъ допълнителни свѣдения и върху кои нѣща той се разпростира по-много. При оглавлението въ края на книгата не сж означени страницитѣ, та читательтъ срѣща затруднение, когато иска да намѣри нѣщо. Въ това оглавление пристигането на опълчението въ Велико-Търново е турено въ края на IV-та, а то спада въ началото на V-та глава. Това издание, подобно на първото, има мемоаренъ характеръ, та авторътъ говори на много мѣста изключително за себе си. Сжщото е много по-голѣмо отъ първото, и това кара читателя да смѣта, че направенитѣ допълнения сж въ значителенъ размѣръ. Но въ дѣйствителность голѣма часть отъ прибавенитѣ нѣща се състоятъ въ документи и факти, за които е писано веднажъ въ нашата литература. Трѣба да забѣлѣжимъ, че авторътъ се е заловилъ съ нареждането на своитѣ мемоари около 20 години слѣдъ самитѣ събития, за които други военни хора сж излѣзли съ трудове много по-отрано. Както и да е, неговата книга е цѣненъ приносъ къмъ историята на българското опълчение, макаръ и да не обима нѣкои работи, които прѣдшествуватъ неговото сформируване. Желаещиятъ да изложи тая история, било военно-технически, било повѣствувателно, безъ друго трѣба да има прѣдъ себе си сжщата книга.

Голѣма грижа е употрѣбилъ г. Кисовъ въ описанието на по-главнитѣ военни дѣйствия, въ които нашитѣ сънародници взимаха най-живо участие.

---

[1]) Вижъ „Българско централно благотворително общество въ Букурещъ прѣзъ 1876—1877 год.“ Илюстрация Свѣтлина год. VI, кн. I.

[2]) Рефератъ на сжщото ние дадохме въ „Сборникъ за нар. умотвор. и пр.“, к. XV.

Той ни дава едно сполучливо изложение на кървавитѣ боеве при Джуранлий на 17-и и 18-и юлия; при Стара-Загора единъ день по-късно, дѣто възкръсна заглъхналата съ вѣкове българска военна слава; по шипченскитѣ височини, дѣто отъ 9-и до 12-и августъ опълчението воюва блѣскаво противъ Сюлейманъ-пашовитѣ пълчища; при завзимането на шейновския укрѣпенъ лагеръ въ края на декемврия, дѣто голѣма часть отъ тия пълчища паднаха въ плѣнъ. Въ края на книгата сѫ прибавени нужднитѣ планове, отъ които се вижда много ясно, какъ българскитѣ дружини сѫ дѣйствували заедно съ рускитѣ войски. Зарадъ показанитѣ си подвизи нашитѣ сънародници се удостоиха съ похвали и благодарности отъ страна на върховния вождъ на руската армия, царь-освободителя, на главнокомандующия Николай Николаевича Старши, на виднитѣ военоначалници князь Николай Максимилиановичъ Леихтемберски, Гурко и Скобелевъ. (В. стр. 235, 270, 350, 418 и 452).

Въ прѣдговора на първото издание авторътъ говори така: „Едно само вѣрвамъ, и то е, че съмъ постигналъ цѣльта си: да бѫда напълно искрененъ и правдивъ въ расказа си. Ако има пропуски и пробѣли, то нека се знае, че тѣ не сѫ умишленни“. Обаче въ описването на единъ отъ боеветѣ при завзимането на Шейновския укрѣпенъ лагеръ срѣщаме нѣкаква нееднаквость, която става явно отъ слѣднитѣ два цитата.

Стр. 401 въ първото издание.

„Единъ баталеонъ отъ Углицкия полкъ, обаче, който бѣше залегналъ прѣдъ турската батарея, по командата встать и напрѣдъ не се помръдна отъ мѣстото си. Знаменосеца нѣколко пѫти искача съ знамето напрѣдъ; баталионния командиръ взема знамето отъ знаменосеца и два пѫти искача прѣдъ баталиона съ викъ: „подирѣ ми юнаци“, но никой го не слѣдваше: като че ли войницитѣ бѣха приковани, или окаменѣли. Всичкитѣ старания на офицеритѣ, да приведѫтъ въ съзнание оцѣпенѣвшитѣ войници, останаха напразни. *Но ето 5-а дружина, на чело на дружинния си командиръ майоръ Поповъ, настигва първата линия, прѣскача прѣзъ неподвижния баталионъ, и го увлича подиря си, настигва стрѣлковата верига и наедно съ нея се хвърля на неприятелската позиция*“. (к. н.)

Стр. 443—444 въ второто издание.

„Въ това врѣме 1-я баталионъ отъ углицкия полкъ, посрѣщнатъ съ силенъ убийственъ огънь, се спрѣ и лѣгна. По командата „встать“ и „напрѣдъ“, батальона не се помръдва отъ мѣстото си. Знаменосеца нѣколко пѫти искача напрѣдъ; батальонния командирь зема знамето и се мѫчи да поведе батальона, като извиква „подирѣ ми юнаци“, но баталиьона пакъ не го послѣдва: като че ли войницитѣ бѣха приковани на мѣстата или вкаменени. Всичкитѣ старания на офицеритѣ да приведатъ въ съзнание вцѣпененитѣ войници, останаха напразно, при всичко, че вече двама ординарци — единъ слѣдъ другъ прѣдаватъ строга заповѣдь на полковникъ Панютина — батальона да настѫпва. Най-послѣ пристига самъ полковникъ Панютинъ. Той взема знамето, тръгва напрѣдъ и чакъ тогава неподвижния батальонъ става и като хала се понася напрѣдъ“.

Както виждате, въ първото издание авторътъ ни рисува 5-а дружина по-храбра отъ 1-я батальонъ на Углицкия полкъ, а въ второто издание той прѣиначава сѫщото. Въ прѣдговора г. Кисовъ казва, че ще бѫде „правдивъ въ разказа си“, но дѣ е такъвъ относително тоя фактъ, това ние никакъ не можемъ да разберемъ. Въ излагането на историческитѣ събития измислицитѣ и невѣрноститѣ си нѣматъ мѣстото. Щомъ тоя фактъ е дѣйствителенъ, авторътъ нѣма основание да го не споменува както си е. Нищо не значи, ако въ единъ случай българскиятъ опълченецъ е показалъ по-голѣма смѣлость отъ руския войникъ. Право да си кажемъ, ние прочетохме съ гордость тоя фактъ въ първото издание, а напразно го търсихме и въ второто. Подобни нѣща не трѣба да се срѣщатъ въ единъ исторически трудъ, защото той губи значението си като такъвъ. Въ други случаи авторътъ се показва напълно искрененъ и безпристрастенъ, като не скрива и най-горчивитѣ истини. Въ книгата му има много възмутителни факти, които говорятъ въ ущърбъ и на началницитѣ — руски офицери, и на подчиненитѣ — български опълченци.

Какъ авторътъ излага мислитѣ си, какъвъ е стилътъ и правописа му — това става явно отъ горнитѣ два буквални цитата. Въ първото издание езикътъ е на много мѣста руско-български и казарменъ, а въ втората, той е много по-добъръ и по-гладъкъ. Понеже въ това издание излишнитѣ подробности сѫ въ по-голѣма доза, то не се чете съ такава увлѣкателность както първото. Сѫщото издание се отличава и съ хубавитѣ си илюстрации, на брой 35, които сѫ картини на разни събития и портрети на разни дѣйци изобщо въ войната и частно въ опълчението.

**У. Г.**

---

**Folklor.** Podręcznik dla zajmujących się ludoznawstwem. Ułożyl *George Laurence Gomme.* Przetłómaczył z angielskego Wojciech Szukiewicz. Opotrzył przedmowa i widal Dr. St. Eliasz-Radzikowski. We Lwowie. 1901, 8⁰. X+183 стр. Цѣна 1·50 к.

Отъ какъ *Юрий Ив. Венелинъ* възбуди интересъ между българитѣ въ първата половина на миналото столѣтие да се събиратъ народни умотворения, съ небивало усърдие почнаха да излизатъ една слѣдъ друга фолклорни сбирки отъ всички крайнини на отечеството ни; и това продължава дори до днесъ по́-усилено. Така и трѣбаше да бѫде, защото изведнажъ не можаха да се изнесатъ прѣдъ учения свѣтъ ония драгоцѣнни богатства, които народътъ ни е зачувалъ прѣзъ толкова отдалечени отъ насъ вѣкове. Днесъ нашата литература може да се похвали, че брои сума фолклорни сбирки, та за това чуватъ се гласове, че всичко е изчерпано и трѣба да се тури точка на прибирането народни творби. Нѣма съмнѣние, че подобни твърдения, освѣнъ че почиватъ на съвсѣмъ фалшива почва по своята странность, ами сѫ и мѣрило, колко повърхностно се гледа на младата фолклорна наука, чедо на XIX в., на която границитѣ постоянно се ширятъ. Вмѣсто тѣхъ очакваше се да се посочатъ грѣшкитѣ въ събранитѣ материали, като се дадатъ сѫщеврѣменно

упжтвания, какъ да се събиратъ за напрѣдъ. И наистина, като прѣгледаме репертуара на нашитѣ фолклорни сбирки, нѣма да се види никому чудно, че между тѣхъ можемъ да наброимъ само нѣколко, които задоволяватъ научнитѣ изисквания. Ала за това не сж криви записвачитѣ, защото не сж имали на ржцѣ нужнитѣ упжтвания. Това, което сж можали да направятъ съ свои доумки, направили сж на врѣмето си, макаръ да би могли да придадатъ пò-голѣма стойность на събранитѣ материали, ако се постжпваше при всѣки видъ народно творение така, че то да се прѣдаде съ най-малкитѣ му подробности. При единъ такъвъ усиленъ интересъ да се събиратъ народни умотворения, нашата книжнина не е лишена отъ упжтвания. *П. Р. Славейковъ* първи подаде упжтване, какъ да се записватъ народни пословици (по-право притчи), ала не доизкара до края труда си; слѣдъ него *Г. Ст. Раковски* въ цѣнното съчинение „Показалецъ" даде повечко упжтвания почти по всички видове народни творби. За жалъ, тия двѣ упжтвания, излѣзли прѣди 40 години, не само че не подематъ всички страни отъ фолклора, но още не сж критически, и съ тѣхната помощь не се изчерпва едно творение напълно. Едва прѣди нѣколко години излѣзе отъ г. *С. С. Бобчевъ* програма за събиране народни правни обичаи и отъ д-ръ *Ст. Ватевъ* такъва по народната медицина. Тия сж упжтванията, които имаме въ литературата си. Колко назадъ сме останали въ това отношение отъ своитѣ братя — славянитѣ! Дори и сърбо-хърватитѣ сж отишли много пò-напрѣдъ отъ насъ: и сърби, и хървати, и словенци, и чеси, и поляци, и лужичани иматъ по единъ или по нѣколко фолклорни органи, въ които постоянно се даватъ упжтвания, какъ и що да се събира отъ народа, често излагани въ пространни въпросници. Не споменвамъ за у руситѣ, защото тѣ сж отишли много напрѣдъ.

Вънъ отъ всѣко съмнѣние е, че упжтванията не само улесняватъ записвачитѣ на народни умотворения, но и ги подсѣщатъ да записватъ и дребулиитѣ на едно творение, въ които често се крие истинскиятъ му смисълъ. Напр. не е достатъчно да се опише единъ народенъ обичай въ главни черти, но трѣба да се вникне въ дребулиитѣ му. Не би всѣки записалъ, че когато новокръстено дѣте се донесе въ кжщата, прѣди да се прѣдаде на бащата трѣба малко да се държи надъ прага. На гледъ доста обикновено нѣщо, ала не всѣки би обърналъ внимание на него; а това обстоятелство е твърдѣ важно, защото въ него съзираме двѣ идеи: 1) юридическо признание на дѣтето отъ бащата и 2) освещение на дѣтето чрѣзъ туряне на прага — най-обичното мѣсто на домашния богъ. Аналогично на това е и турянето на дѣтето прѣдъ олтаря слѣдъ кръщението, за да се признае отъ черквата (вж. *Н. Ө. Сумцовъ*, Культурнія Переживанія § 80).

Колкото по-късно идемъ да констатираме недостатъцитѣ по събиране народнитѣ творби у насъ, толкова по-внимателни трѣбва да бждемъ за въ бждеще, да не се повтарятъ грѣшкитѣ. Ето защо трѣбва да бързаме да приберемъ богатството отъ народа ни, по-право да го копираме, докато врѣмето не го е завлѣкло. Това ни се налага не само отъ национални стремежи, но главно за интересъ на фолклора: нашитѣ народни умотворения

хвърлятъ такъва свѣтлина по много въпроси, че грѣхъ е прѣдъ учения свѣтъ, ако ги оставиме безслѣдно да гинатъ. А за това именно потрѣбни сѫ упѫтвания, за каквито нашитѣ събирачи иматъ голѣма нужда.

Съ голѣма радость разгърнахъ „Podręcznik"-а на английския фолклористъ *G. L. Gomme*, прѣведенъ на полски езикъ отъ *W. Szukiewicz*, защото ще да попълни една празднина въ фолклора, която се чувствува отдавна не само у насъ, но и въ европейската литература. Той иде тъкмо отъ оная страна — Англия, въ която на 22. авг. 1846. год. *Thoms* въ Лондонското списание „Athenæum" за пръви пѫть прѣдложи термина „folk-lore" (фолклоръ), който на български значи „народоука". У насъ и до сега мнозина видни литератори, посветили се на фолклора, криво схващатъ тоя терминъ. Недавно въ единъ доста сериозенъ вѣстникъ срѣщнахъ въ нѣколко броя заглавие „*Народенъ* фолклоръ". Понеже не се прави разлика между „етнография" и „фолклоръ", та тия двѣ думи се употрѣбяватъ една вмѣсто друга. *Подъ фолклоръ (народоука) се разбира не това, което ние знаемъ за народа, а това, което знае и разбира самъ народа, докато подъ етнография се разбира това, което ние знаемъ за народа.* Слѣд. фолклорътъ съставя самъ за себе си отдѣлна наука.

Фолклорното дружество въ Лъвовъ, като се е рѣшило да даде на членоветѣ си „Podręcznik-a" на *Gomme* въ прѣводъ, нагодило го е по нуждитѣ на полския народъ. Съ редакцията му се нагърбили трима: 1) *W. Szukiewicz* — прѣводачъ, 2) д-ръ *St. E. Radzukowski* — написалъ прѣдговора и направилъ допълнения въ текста и 3) *dr. A. Kalina* — снабдилъ въпросника съ полска фолклорна литература (Źródła polskie). И тримата сѫ отъ редакционния комитетъ на дружественото списание „Lud". Той съдържа само *прѣживѣлицитѣ* (survivals), раздѣлени на четири главни отдѣла, а всѣки отдѣлъ — на нѣколко подотдѣли. Главнитѣ отдѣли сѫ: 1) изобщо вѣрвания и дѣйствия, 2) народни обичаи, 3) народни повѣсти и 4) народни мѫдрословия. Въ всѣки отдѣлъ изпървемъ се говори за дивашкитѣ вѣрвания, сетнѣ за тия у източнитѣ народи по метода на *Е. Б. Тайлоръ*, изложени въ книгата му „Първобитна култура", и най-насетнѣ се излагатъ въпроси, съ които се изчерпва изучването на едно напр. полско вѣрване за единъ прѣдметъ или за едно явление. Въпроситѣ сѫ наредени послѣдователно; на нѣкои сѫ показани отговоритѣ, съ цѣль да улесняватъ записвачитѣ. Изобщо въ „Podręcznik-a" всичко нагледно е прѣдставено съ помощьта на въпроситѣ и литературата, че повече и не може да се желае сега за сега.

Като давамъ вѣсть за това хубаво съчинение по фолклора, вѣрвамъ, че благодаренъ трудъ ще бѫде за онзи, който се наеме да го прѣведе на нашия езикъ.

Солунъ, 27. окт. 1902. г. **А. П. Стоиловъ.**

---

**Ат. Т. Илиевъ,** Промѣни на човѣкъ или на духъ въ животни или въ друго нѣщо. Фолклорна екскурсия (Сбирка отъ нови и интересни четива. Събралъ и наредилъ *Алекс. Боруйски.* Пловдивъ, 1900 год. 9—18 стр.).

Г-нъ Ат. Илиевъ, виденъ нашъ изслѣдовачъ по фолклора, прѣди двѣ години издаваше хубавото списание „Надежда." [1]) Въ него той обнародва покрай други свои цѣнни статии въ всѣка книжка и по една фолклорна студийка. Въ I книжка се появи „Единъ старославянски образъ отъ езическо врѣме," въ II — „Езически обичаи и обреди по Коледа," въ III — „Имела" (Viscum album) и озаглавениятъ въ „Сбирка" и пр. на Боруйски, по-право IV кн. на „Надежда," понеже по нищо не се различава отъ книжкитѣ на списанието.

Българскиятъ периодически печатъ изгуби много съ спирането на това многополезно списание, защото отбранитѣ статии, що се помѣстяваха въ него, вѣщо редактирани, не говоря за чистия и лекъ езикъ, защото самиятъ редакторъ е гаранция за него, бѣха твърдѣ цѣнни за насъ. Загубата се чувствува още повече, като си помислимъ ние, толкова петимнитѣ въ това отношение българскитѣ четци, за хубавитѣ фолклорни студии на г. Илиевъ, които щѣха да се явяватъ въ слѣднитѣ книжки. Трѣба да си признаемъ, че малцина сѫ работницитѣ по фолклора у насъ. Ето защо азъ не губя надежда, че г. Илиевъ при пръвъ сгоденъ моментъ ще поднови издаванието на „Надежда," толкозъ повече че не му липсва ни енергия, ни любовь да бѫде полезенъ народу си.

Бихъ желаялъ да се спра на всѣка отъ казанитѣ студийки на г. Илиевъ, ала за сега се ограничавамъ само съ послѣдната „Промѣни на човѣкъ" и пр., защото бѣлѣжкитѣ ми би станали много дълги.

Въ тая студийка г. Илиевъ отначало говори изобщо за прѣобръщанията на човѣкъ въ животни или друго нѣщо въ словеснитѣ умотворения (творби) на дивитѣ и културни народи, като излиза отъ нашия фолклоръ. Спира се специално върху промѣната на човѣкъ въ вълкъ или върколакъ (9—12 стр.), сетнѣ на кратко за вѣрването, че мечката е отъ човѣкъ (12—13), майката на Мара пепелешка се промѣнила на крава (13), промѣна на светци, ангели или човѣци въ елени (13—14), дяволъ или вѣщици, рѣдко човѣкъ — въ свиня, куче, котка, заякъ; братъ и сестра — въ вода, мермеръ, овчарь, овца (14—15), по-подробно за промѣната на момичета въ птици, особно въ кукувица или дървета (кипарисъ, черѣша (15—16), сѫщо и за разнитѣ метаморфози на дяволския чиракъ по познатата приказка (17) и най-сетнѣ завършва студията си съ промѣната на човѣкъ въ змѣй споредъ пѣсеньта въ Чолаковия сборникъ № 32 (17—18).

Върху тия само промѣни се е спрѣлъ г. Илиевъ, и то доста сполучливо подбрани, защото тѣ сѫ типичнитѣ отъ метаморфозитѣ. Само за нѣкои трѣви той е пропусналъ да спомене, ала въ края на студията той ни обажда, че „съ изложенитѣ въ тази статия примѣри не се изчерпватъ всички случаи за промѣна на човѣкъ въ животно или въ друго нѣщо" (18 стр.).

---

[1]) Издавано въ Стара-Загора, 1900 г., подъ редакцията на Ат. Т. Илиевъ и Ст. Момчиловъ. Излѣзли 3 книжки.

Главната цѣль на г. Илиевъ съ тая студийка не е била да ни даде научно изслѣдване на метаморфозитѣ. а популарна студийка, та за това именно и не срѣщаме да е подбрапъ повечко материалъ отъ другитѣ народи съ сводъ на литературата по прѣдметнитѣ вѣрвания. — Въ първитѣ редове авторътъ казва: „Нѣма възможность да се тегли една рѣзка граница, която да означава, дѣ се свършва нашето народно вѣрвание и дѣ започва заетото отъ готовитѣ по-стари литературни обработки.“ Този въпросъ въ изучването на фолклора е твърдѣ интересенъ, ала и най-мѫченъ. Интересенъ е за туй, защото узнаваме, кое вѣрване е нашо, домашно и кое заимствувано отъ другитѣ народи.

За да може да се разбере първичниятъ смисълъ на метаморфозитѣ, не е достатъчно съображението, че първобитниятъ човѣкъ, като виждалъ, какво сѣмето се прѣобръща на растение, завързва плодъ, отъ яйцето се излюпва пиле и пр., то ще да е мислилъ, че е възможно човѣкъ да се прѣобръща въ животни или растения, както мислятъ нѣкои. На тоя въпросъ трѣба да се поспремъ малко повечко, толкозъ повече че у г. Илиевъ не е зачекнатъ никакъ. Една отъ появитѣ, които сѫ дѣйствували силно на въображението у първибитния човѣкъ и които сѫ го навеждали на цѣлъ редъ прѣдстави и въпроси, била е смъртьта. Смъртьта за съврѣменния образованъ човѣкъ прѣдставя простъ и естественъ актъ, докато за първобитния човѣкъ, незнаейки природнитѣ закони, показвала му се таинствена. Съ интересъ слѣдилъ той тоя актъ и отъ наблюденията си съставялъ прѣдстави за смъртьта, които му служили за изходна точка да комбинува такива за живота. Човѣкъ не можелъ да остане хладнокръвенъ, стоейки прѣдъ живота и смъртьта, та си е задавалъ редъ въпроси, като напр.: що заставя организъмътъ да живѣе? дѣ се намира това нѣщо? отдѣ дохожда и кѫдѣ отива? Ако човѣкъ забѣлѣзалъ, че на умиращия организъмътъ е изгубилъ нѣщо отъ свойствата си или нѣкой елементъ, присѫщъ на живо тѣло, то въ изгубената часть е търсилъ причината на смъртьта. Така безсъмнѣно смъртьта значително, ако не и изключително, влияла за образуването на прѣдставата за дъха, душата, като начало на живота. У умиращия човѣкъ дъхането се затруднява, като напуска лека-полека трупа; отъ тукъ възникнало олицетворение на дъхането, което отъждествено съ думата, смѣтало се за вмѣстилище на живота (вж. *А. Н. Аванасьевъ*, Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу, Москва, 1869. г. III т. 211 сл.). Човѣкъ виждалъ, че на мъртвеца по лицето и въ краищата липсва кръвьта, вслѣдствие на което той си прѣдставялъ, че животътъ се крие въ кръвьта. А въ първобитно врѣме той ималъ случай да наблюдава такива зрѣлища, които още повече утвърдявали у него мисъльта за значението на кръвьта като носителка на живота. Въ борбата съ дивитѣ звѣрове, като убивалъ животни за храна, или пакъ въ кървавитѣ разправии между самитѣ люде, които често ставали, непрѣмѣнно човѣкъ забѣлѣзвалъ, какъ като изтича кръвьта отъ тѣлото на човѣка или на животното, прѣкратява се животътъ. Не въ кръвьта ли се крие животътъ? — въпросъ, който естествено могълъ да възникне въ подобни случаи. Умътъ на първобитния човѣкъ разрѣшавалъ това питане въ утвърдителенъ смисълъ, като схващалъ, че животътъ не е нѣщо отвлѣчено, а веществено — кръвьта. Тъкмо и за туй въ всички индоевропейски

народи намираме, че душата получава названието си отъ кръвьта (Вж. *Ѳ. Буслаевъ*, Истор. очерки русской народной словесности и искусства, Спб. 1862, II т., 16 стр.). Кръвьта като източникъ на човѣшкия животъ продължава да живѣе и вънъ отъ тѣлото, макаръ и подъ друга форма — въ растения или въ животни. Тая прѣдстава е засвѣдочена въ народната словесность на всички културни и некултурни народи на земята. Напр., у насъ въ пѣсеньта „Несвидлива Павловица"[1]) ясно се вижда тая прѣдстава: дѣто падналъ трупътъ на Яна (Мара), тамъ манастиръ се градилъ, нозѣтѣ — два високи бора, главата — гора, сърцето — изворъ (*Хр. П. Константиновъ* въ „Сборникъ за нар. умотв." и пр., II, 58—59 с.). А пъкъ въ една египетска легенда се разправя, какъ праведниятъ Сату се промѣнилъ на бикъ, и какъ, когато жена му го заклала, паднали на двѣ страни по една капка кръвь, отъ тѣхъ израснали двѣ дървета: душата на Сату прѣминала въ дърветата (вж. *М. Н. Комаровъ*, Экскурсы въ сказочный міръ, Москва, 1886 г., 115 стр.). И тъй животътъ не изчезва, макаръ организмътъ да се разрушава; кръвьта е носителка на живота, и докато сѫществува тя, сѫществува и самиятъ животъ; явява се новъ организъмъ — растението или животното, което може да се разруши по единъ или по другъ начинъ, но животътъ не изчезва. Такива примѣри сѫ наведени много у г. Илиевъ, макаръ че тѣ значително могатъ да се увеличатъ. На основание на това трѣба да се допусне, че образуването на редъ прѣдания, вѣрвания за прѣобрѫщанията на човѣкъ въ животни или растения сѫ произлѣзли подъ влияния на наблюдения надъ дѣйствителни възникувания на растения на такива мѣста, дѣто сѫ били зарити трупове, или дѣто е била пролѣта кръвь. (Ср. за изникването на тютюна — „Българска Сбирка," VI г., кн. 9—10, стр. 405 сл., и за босилека — „Этнографическое Обозрѣніе," Москва, IX кн. 120 сл. и др.).

Прѣминавамъ къмъ вѣрванията, които разглежда г. Илиевъ.

За върколака или вльколлака г. Илиевъ е посветилъ най-много мѣсто въ студията си. Така и трѣбаше да постѫпи, защото не само че е много обикнато това вѣрване у всички народи, но главно защото то е едничкото вѣрване у насъ, за което имаме спомени отъ древностьта, а именно какъ Боянъ, по-малкиятъ синъ на Симеона Велики, могълъ да се прѣобрѫща отъ човѣкъ на вълкъ. За първообразъ на върколака г. Илиевъ смѣта метаморфозитѣ на Овидия, като привожда гръцкото прѣдание за царь Ликаонъ, че билъ промѣненъ на вълкъ. Г. Илиевъ не ни казва, дали вѣрването за върколака е домашно на славѣнитѣ, или заимствувано отъ класическитѣ народи, понеже го срѣщаме въ познатитѣ „Metamorphoses" на Овидия, който е живѣлъ въ I в. пр. Христа (пр. Хр. 43—17 сл. Хр.); ала по всичко се вижда, че е наклоненъ да приеме, какво славѣнскитѣ вѣрвания за върколака сѫ домашни, познати още прѣди раздѣлянето на славѣнитѣ. Тъкмо за това ни дохождатъ на помощь самитѣ вѣрвания и названия на върколака. Послѣднитѣ г. Илиевъ привожда подъ линия (9 с.) отъ всички славѣни, като добавя, че и гърци,

---

[1]) За тоя мотивъ вж. цѣнния екскурсъ у *Д. Матовъ:* „Двѣ нови сбирки по западно-българския фолклоръ," отд. отп. отъ „Сборникъ за Н. У." и пр., XIII кн., 6—7 стр. и *D-r I. Máchal* O bohatyrském epose slovanskem, Praha, 1894 г., 56—64 стр.

и ромъни, и албанци, и маджари, и турци сж заели името отъ насъ. Не е забравилъ да спомене и за отъждествяването на върколацитѣ съ вампиритѣ у насъ и у сърбохърватитѣ (11 с.). Къмъ описанието на върколака добавямъ, че споредъ вѣрването на хърватитѣ въ Дубровникъ, той нѣма кости, а само кожа, пълна съ кръвь, и че човѣкъ се прѣвръщалъ на върколакъ слѣдъ 40 дена отъ смъртьта си (вж. „Караџић“ III год. 4 с.). — За върколака е писано много, особно отъ *Richard Andree* (Ethnographischen Parallellen und Vergleiche, 62—94 с.), *B. Schmidt* (Das Volkslebe der Neugriechen und das hellenische Alterthum I. Lpz., 1871 г., 157 нт.), *G. Krek* (Einleitung in die slav. Literaturgeschichte, 410 н.), *D-r I. Máchal* (Nákres slovanského bájeslovί, Prahá, 1891 год., 180 сл.) и др., дѣто сж прибрани богати материали отъ разни страни, както за върколака, така и за вампира (ср. *Д. Матовъ*, сПСп. XLI—XLII кн. 983—985 с.). Напослѣдъкъ отъ сръбска страна се оповѣсти въ печата, че нѣкои отъ европейскитѣ пжтешественици, като минавали прѣзъ Балканския полуостровъ прѣзъ XVII—XVIII в., въ пжтописитѣ си говорятъ за вѣрванията на населението у върколака. Така *Жозефъ де Турнфоръ* (р. 1656 г.), прочутъ ботаникъ, по заповѣдь на Лудовика XIV въ 1700 г. прѣдприелъ научна експедиция по Балканския полуостровъ. Пжтуването си описалъ въ книгата „Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du roy“ etc. Paris, 1717 г., въ което главно описва разни растения, като отбѣлѣзва, какво е чулъ и видѣлъ у народитѣ. На с. 131—136 описва, какъ населението на островъ Критъ въ с. Микона вѣрвало, че единъ скоропогребанъ човѣкъ се прѣобърналъ въ върколакъ и какъ то взимало прѣдпазителни мѣрки, за да не му врѣди (вж. реферата на *Јов. Н. Томић* въ сп. „Караџић,“ III год. 214—217 с.). Въ 1756 год. *Августинъ Калметъ* издалъ съчинение на италиански езикъ, въ което специално говори за върколака у маджаритѣ и моравцитѣ и др. народи (вж. *Вид-Вукасовић*, op. cit. 209—214.)

Промѣната на мома въ мечка е много обикната у славѣнскитѣ народи, както забѣлѣзва и г. Илиевъ. За образецъ той привожда познатата приказка, какъ една мащеха праща заварената си дъщеря да пере бѣла вълна, за да стане черна, какъ дѣдо Господь подъ образъ на старецъ, понеже му се оплакала, какво мащиха ѝ ще я убие, ако не опере бѣлата вълна на черна, благословилъ вълната да се обърне на злато, което тя занесла на мащеха си, и какъ послѣдната праща собствената си дъщеря сжщо да пере бѣла вълна, за да стане черна, и какъ Господь я проклелъ, понеже го изругала, да надѣне руното и стане мечка. Споредъ повечето вариации на тая приказка у насъ се казва, че мащехата пращала дъщеритѣ си даператъ русо или черно рухо (вълна). Малоруситѣ вѣрватъ, че мечката е станала отъ воденичарь, който искалъ да подплаши И. Христа. Тоя го проклелъ да стане мечка. (вж. *П. П. Чубинскій*, Труды, I, 50 сл.). Подобни вѣрвания иматъ бѣлоруситѣ, великоруситѣ и др. народи (вж. *Michal Federowski,* Lud bjałoruski na Rusi litewskej, w Krakowie, 1897., №№ 742, 743, — ср. разбора на тия приказки и приведената литература отъ *dr J. Polívka,* въ „Národopisný Sbornik Českoslavanský“ IV—V. 146 с.) Върху вѣрванията за мечката

писа *Н. Ядринцевъ* въ „Этнограф. обозрѣніе", IV кн., 101—115 с.; и *В. Калашъ* op. cit. 144 с.

Споредъ приказката „Мара Пепелешка", г. Илиевъ изтъква промѣната на жена въ крава, на разни хора — въ овенъ, змия, маймуна, левъ, гущеръ и пр. За тая приказка има изслѣдване отъ *Josef Bédier*, Les Fabliaux. Paris, 1895 г., въ което разглежда 350 варианта (вж. разбора отъ *Dr J. Polívka*, O srovnávacím studiu tradic. lidových, въ „Národopisný Sborník Československý", II 26 сл.

Промѣната на човѣкъ въ еленъ споредъ напитѣ народни пѣсни е твърдѣ интересна, защото този мотивъ е обикнатъ и въ много други народи. Младо момче или юнакъ гони едъръ еленъ, но той се извръща и заплашва момчето съ разпетието си на кръста (вж. *Д. Мариновъ*, Жива старина, I 89—92 с.; *Мил.* №№ 83, 199; бПСп. II 16 с.; сПСп. XIII 144 с.; ib. XXIX 458 с.; *Ил.* №№ 3, 54, 120; *Сборникъ* за н. у. и пр. I 73; *Верк.* № 219; *Шапк.* № 532; *Драг.* 125 с.: Ст. I № 22 и много др.). Съ изучването на този мотивъ сѫ се занимавали проф. *Н. Ѳ. Сумцовъ* (Олень въ произведенія нар. слов. и искуства въ „Этн. Обозр." VIII 195 нт.), *А. А. Потебня* (Обзор. поэтич. мотив. и пр. 329 сл.), *А. Н. Веселовскій* (Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха, VI, 64 сл.), *Д. Матовъ* (сПСп. XLI—XLII 987—8 стр.) и др. Споредъ Д. Матовъ въ основата на тоя мотивъ се срѣщатъ черти изъ житието на св. Плакиада и отъ гръцкото прѣдание за убиването на Артемидината свещена кошута отъ Агамемнона.

Отзвуцитѣ на гръцкото прѣдание за обръщането на гоненитѣ братъ и сестра, Фриксъ и Хела, и любовницитѣ, Язонъ и Медея, въ разни неодушевени прѣдмети въ нашата поезия, споредъ приведената приказка изъ Прилѣпъ (Сборникъ за н. у. и пр. VIII кн. 163 с.), доста добрѣ сѫ схванати отъ г. Илиевъ: само тъй могатъ да се обяснатъ тия метаморфози.

На промѣната на хора, особно момичета въ птици, като въ кукувица, бухалъ, чухалъ, славей, ластовица и др. г. Илиевъ се спира само за произхода на кукувицата по пѣсеньта „Яна кукувица" отъ *Мил.* № 19. За кукувицата сѫ прибрани вѣрванията въ моята статия „Кукувицата въ народната поезия на славѣнитѣ" („Бълг. Прѣгледъ", V г., 7 кн.). Добавямъ още, у *Josef Koštal*, Ptatstvo v názorech, pověrách a zvycích lidu čeckého, ve Velkém Meziříci, 30—45 с., *Er. Majewski*. Kukulka w mowie, pieśni i pojęciach luqu naszego, „Wisła", XII т. 385—408 с. и въ всѣка почти годишнина по нѣщо въ „Český Lid", редактиранъ отъ *dr. Čeněk Zíbrt*, I—XI год.

Прѣобръщането на хора въ дървета е разпространено въ цѣлия свѣтъ. Г. Илиевъ привожда нашата народна пѣсень, какъ Яна се промѣнила въ дърво, защото била прѣслѣдвана отъ турци, и още промѣната на любовници слѣдъ смъртьта имъ въ кипарисъ или яворъ (момъка) и черѣша или ела (момата). Голѣмъ сводъ на литература по тоя въпросъ, както и разни легенди, има у *Н. А. Янчукъ*, въ „Этн. Обозр." III. 50—53 стр.; *В. Каллашъ*, op. cit. 211 сл.; *А. Н. Веселовскій*, op. cit. X. 68, 71, 73; *Primus Sobotka*, Výklady prostonarodní z oboru jazykospytu, bájesloví, psychologie národní V Praze, 1882 г., на мн. мѣста; отъ

сжщия Rostlinstvo v nar. podání Slovanském, Praha, 1879 г., сжщо на много мѣста. *Jgnacy Klatecky*, Drzewa w mytologii i podaniu, Poznań, 1881 г. и др.

Въ прѣдпослѣдната точка на студията си г. Илиевъ говори за промѣната на магеснишкия ученикъ по познатата приказка. За тая приказка въ книжнината ни има цѣнно изслѣдване отъ извѣстния пражски проф. *д-ръ J. Поливка*, (вж. Сборникъ за н. у. и пр. XV, кн. 397 сл.).

Най-сетнѣ студията на г. Илиевъ завършва съ промѣната на Стоянъ въ змѣй по пѣсеньта у *Чол.* № 32. Въ много пѣсни и приказки срѣщаме змѣйове и змѣици. За тѣхъ освѣнъ разпрѣснатитѣ материали въ разнитѣ наши фолклорни сбирки и списания има доста цѣлостно изложение отъ *Е. Каранов*ъ въ сПСп. IX. Тѣхното обстойно изучване би хвърлило голѣма свѣтлина по нѣкои фолклорни въпроси.

Студии като разглежданата не оставатъ безъ полза и за науката.

Солунъ 21. XI. 902 г. **А. П. Стоиловъ.**

---

**Куриози** отъ книгата на Г. А. Кърджиевъ „*Пъленъ русско-български рѣчникъ*". София 1893; VIII—468.

„Пълниятъ" рѣчникъ на г. Кжрджиевъ освѣнъ че е много „непъленъ" и много невѣренъ, но изобилува и съ много куриози. Азъ ще посоча нѣкои отъ тия послѣднитѣ.

Г-нъ Кърджиевъ е писалъ рѣчника си, безъ да е знаялъ руски, а е прѣвеждалъ на български малкия руско-френски рѣчникъ на Шмита (*Schmidt*, Nouveau dictionaire portatif russe-français) въ много случаи безъ да знае и френски. Отъ тия двѣ причини главно и произлизатъ куриозитѣ въ рѣчника на г. Кърджиевъ.

Че г. К., безъ да знае руски, слѣпо е прѣвождалъ Шмитовия рѣчникъ, се вижда отъ това, че грѣшкитѣ, които прави Шмитъ, сж напълно прокарани и отъ г. К. Ето нѣколко такива грѣшки.

**Ватерпасъ.** У *Шмита*: aréomètre, pèse-liqueur; у *Кжрдж.*: течномѣръ, нaредъ за мѣряне гжстотата на течности (ч. д. ареометръ). *Вѣрното е*: уредъ за нивелиране. У *Макаровъ*[1]) е: le niveau: У *Александровъ*[2]) е: level.

**Взморье.** У *Шм.*: embouchure d'un fleuve; у *Кър.*: устие[3]) на рѣка. *Вѣрното е*: морско крайбрѣжие. У *Мак.*: le bord de la mer, la plage. У *Ал.*: shore of the sea, beach, coast.

**Воронокъ.** У *Шм.*: miel tiré du résidu de la cire purifiée; у *Кър.*: вощиненъ медъ.[4]) *Вѣрното е*: силно питие направено съ хмелъ отъ медъ. У *Мак.*: boisson faite du résidu de la cire.

---

[1]) *Н. П. Макаровъ*, Полный русско-французскій словарь.

[2]) *А. Александровъ*, Полный русско-англ. словарь.

[3]) Азъ всждѣ запазвамъ правописа на г. К.

[4]) Медъ отъ вощина?!

**Вотола.** У *Шм.*: chemise d'énfant. У *Кър.*: дѣтска риза. *Вѣрното е:* дебело платно съ кълчищна основа и съ вътъкъ отъ лененъ дребъ. У *Мак.*: une grosse toile.

**Выродокъ.** У *Шм.*: avorton: у *Кър.*: недоносче. *Вѣрното е*: изродъ, мелезъ. У *Мак.*: un hybride. У *Ал.*: a degenerate animal, hybrid.

**Вытаривать, выторить.** У *Шм.*: endurer, souffrir; у *Кър.*: утрайвамъ, изтърпѣвамъ. *Вѣрното е*: отъпквамъ (пѫть). У *Мак.*: frayer.

**Гезель.** У *Шм.*: garçon de métier; у *Кър.*: занаятниче (тур. чиракъ). *Вѣрното е:* помощникъ, калфа въ аптека. (Нѣмски Gesell = другарь). У *Мак.*: garçon apothicaire, sous-aide pharmacien. У *Ал.*: assistant to an apothecary.

**Городовой.** У *Шм.*: sous-officier de police; У *Кър.*: старши полицейски стражаръ. *Вѣрното е*: полицейски стражарь. У *Мак.*: sergent de police. У *Ал.*: constable, policeman.

**Гороховина.** У *Шм.*: paille de pois; У *Кър.*: слама, плѣва отъ грахъ. *Вѣрното е*: грахово стъбло. У *Мак.*: une tige de pois.

**Гостинница.** У *Шм.*: auberge, hospice; у *Кър*.: метохъ; домъ за недѫгави. *Вѣрното е*: гостилница, хотелъ. У *Мак.*: hôtellerie, hôtel. У *Ал.*: hostelry, hotel; inn; eating-house; victualing-house.

**Графа.** У *Шм.*: ligne verticale; у *Кър.*: чърта на длъжъ (тур. чезгия) *Вѣрното е*: стълбецъ (между черти). У *Мак.*: la colonne (de tableau, de registre). У *Ал.*: column (of a register).

**Грудница.** У *Шм.*: dépôt laiteux, poil; У *Кър.*: млѣчно влагалище въ женски гърди (цици). *Вѣрното е*: болесть въ цицитѣ на жена (кога кърми) по причина на задръстяне млѣчнитѣ въ тѣхъ жилички. У *Мак.*: le poil (maladie des nourrices). *Ал.*: node, inspissation of the milk.

**Заплески.** У *Шм.*: rivage; у *Кър.*: брѣгъ. *Вѣрното е:* бъхтене, пръскане отъ вълнитѣ върху морски брѣгъ. У *Мак.*: le joillissement des vagnes sur la plage.

**Измочаливать.** У *Шм.*: mocérer; у *Кър.*: натопявамъ, наквасямъ. *Вѣрното е:* разкълчищямъ; направямъ като лика (на влакна). У *Мак.*: séparer en filaments. У *Ал.*: to separate into filaments.

**Компанейщикъ.** У *Шм.*: fermier des eaux de vie; у *Кър.*: прѣкупникъ надъ ракиитѣ. *Вѣрното е*: съдружникъ. У *Мак.*: compagnon, associé. У *Ал.*: companion, fellow, consort, partner, associate.

**Коренникъ.** У *Шм.*: corbeille, panier; У *Кър.*: кошница, кошникъ. *Вѣрното е*: конь, който се впрѣга между стърки или до поцѣлъ *(не логой)*. У *Мак.*: limonier au limonier, cheval de brancard. У *Ал.*: thill-horse, rod-horse, shaft-horse, wheeler.

**Купля.** У *Шм.*: commerce; у *Кър.*: търговия. *Вѣрното е*: купуване, купувка. У *Мак.*: un achat. У *Ал.*: purchase.

**Магарычъ.** У *Шм.*: profit; у *Кър.*: печалба, добивъ. *Вѣрното е*: черпня, кръчма, черпенка[1]). У *Мак.*: le pot de vin. У *Ал.*: good-will.

**Наклобучка.** У *Шм.*: coup sur la tête; у *Кър.*: удряне по главата. *Вѣрното е*: мъмране, каране, чукане. У *Мак.*: la mercuriale, réprimande,

---

[1]) Вѣстникъ „Свобода", 1891 г., бр. 620, стр. 3, стълб. 2 почерашка.

**Наотмашь.** У *Шм.*: donnant un signe négatif; у *Кър.*: отрично (което дава отриченъ, отрицателенъ бѣлѣгъ). *Вѣрното е*: съ опакото на ржката (не съ дланьта). У *Мак.*: avec le revers de la main. *Ал.*: with the back of the hand.

**Обдавать.** У *Шм.*: échauder; у *Кър.*: измивамъ съ врѣла вода, запарвамъ, попарвамъ. *Вѣрното е*: обливамъ, обхваща ме. У *Мк.*: arroser (*tout-antour*), être saisi. У *Ал.*: to pour water upon.

**Обозъ.** У *Шм.*: transport de vivres etc.: у *Кър.* прѣнасяне ѣстни работи и едно-друго. *Вѣрното е*: керванъ. У *Мак.*: un trains de chariots. У *Ал.*: train of vagons *or* sladges.

**Оврагъ.** У *Шм.*: cavée, chemin creux, fondrière; у *Кър.*: издълбанъ пжть, търсей. *Вѣрното е*: долъ, долчина; суходолъ, трапъ, яма. У *Мак.*: le ravin. У *Ал.*: ravin, cavin, hollow-way, gully.

**Оскребать.** У *Шм.*: balayer en tas; у *Кър.*: намитамъ на купъ. *Вѣрното е*: остъргвамъ. У *Мак.*: râcher, ratisser. У *Ал.*: to scrape, scrape off, over.

**Отопрѣвать.** У *Шм.*: se défaire á force de suer; у *Кър.*: отървамъ се съ изпотяване. *Вѣрното е*: отдѣлямъ се, отлѣпвамъ се (отъ влажина, мокрота). У *Мак.*: détacher par l'humidité. У *Ал.*: to come off from sweat or damp.

**Парникъ.** У *Шм.*: couche de fumier; у *Кър.*: пластъ отъ торъ. *Вѣрното е*: фитария приспособена за запазване отъ студъ насаденитѣ въ нея зеленчуци. У *Мак.*: la bâche. У *Ал.*: hot-bed, forcing-bed, forcing-pit.

**Паровикъ.** У *Шм.*: bateau à vapeur; у *Кър.*: корабъ съ пара, вампоръ. *Вѣрото е*: котелъ на парна машина. У *Мак* : le chantiére à vapeur. У *Ал.*: boiler, steam-boiler.

**Пасѣка.** У *Шм.*: ruche;[1]) у *Кър.*: кошеръ, тръвна (за пчели). *Вѣрното е*: пчелинъ.

**Перегной.** У *Шм.*: fumier gâté, brûlé; у *Кър.*: развален, изгоренъ торъ. *Вѣрното е*: торъ [2])

**Подойликъ.** У *Шм.*: trayon; у *Кър.*: цица (у виме). *Вѣрното е*: вѣдро за доене въ него млѣко. У *Мак.*: le seau à traire. У *Ал.*: milk-pail.

**Посуточно.** У *Шм.*: par jour; у *Кър* : поденно. *Вѣрното е*: на денонощие, на всѣкои 24 часа. У *Мак.*: par vingt-quatre heurs. У *Ал.*: every twenty four hours.

**Прожевать.** У *Шм.*: cesser de mâcher; у *Кър.*: прѣставамъ да да дъвчж. *Вѣрното е*: сдъвквамъ добрѣ; издъвквамъ всичко; продъвквамъ (продупчвамъ съ дъвкане). У *Мак.*: bien mâcher. У *Ал.*: to chew or masticate well; to finish chewing.

**Простокваша.** У *Шм.*: petit-lait; у *Кър.*: суроватка. *Вѣрното е*: прокиша.[3]) У *Мак.*: le lait caillé. У *Ал.*: curdled milk.

**Рубецъ.** У *Шм.*: caillette; у *Кър.*: сирище. *Вѣрното е*: кормина. У *Мак* : panse (premier estomac des ruminants). У *Ал.*: paunch (the first stomach of ruminants).

---

[1]) Шмитъ е трѣбвало да пише *rucher* и тогазъ би било вѣрно.

[2]) Шмитъ би трѣбвало да напише само fumier, или fumier pourri, но не gâté, brûlé.

[3]) Вж. у Н. Геровъ прокúша.

**Свекла.** У *Шм.*: carotte rouge; у *Кър.*: червени моркови. *Върното е*: свекло (цвѣкло, чукундуръ).

**Славливать.** У *Шм.*: écumer, écrêmer; у *Кър.*: отпѣнямъ, прѣпѣнвамъ, обирамъ смѣтаната или най-хубавото *Върното е*: улавямъ. У *Мак.*: prendre, attraper. У *Ал.*: to catch, seize.

**Стойло.** У *Шм.*: stalle; у *Кър.*: тронъ (въ черква). *Върното е*: прѣграда за добитъкъ въ обора край яслитѣ.

**Сѣделка.** У *Шм.*: coussinet du harnais; у *Кър.*: възглавничка за хамотъ. *Върното е*: малко сѣдълце за гърба на впрегнатъ конь. У *Мак.*: sellette (du harnais). У *Ал.*: pad.

**Таратáйка.** У *Шм.*: chariot bas à quatres roues; у *Кър.*: низка кола съ четире колела. *Върното е*: пайтонче съ двѣ колела.

**Тая.** У *Шм.*: caisse ou enveloppe pour transporter les marchandises; у *Кър.*: ковчегъ или обвивка за носене стоки. *Върното е*: дара. У *Мак.*: la tare. У *Ал.*: tare.

**Ущеліе.** У *Шм.*: caverne, cavité; у *Кър.*: пещера, шупель, дупка. *Върното е*: усте, клисура, дервентъ, боазъ, тѣснина. У *Мак.*: le col, défilé, la gorge. У *Ал.*: pass, defile, gorge.

**Хлупъ.** У *Шм.*: os de l'estomac de la volaille; У *Кър.*: воденична (стомашна) кость у фжрковати. *Върното е*: конь (гръдна птича кость). У *Мак.*: la lunette (d'un oiseau). У *Ал.*: merry-thought.

**Чикать.** У *Шм.*: pépier, piailler; у *Кър.*: чурулика, чиука, пищи. *Върното е*: клъцвамъ (съ ножици). У *Мак.*: donner un coup de ciseaux. У *Ал.*: to cut, to cut with scissors.

Има случаи, дѣто Шмитъ вѣрно е прѣвелъ рускитѣ думи, но г-нъ Кърджиевъ ги е прѣвелъ на български невѣрно, защото, не само не е знаялъ руски, ами не е разбиралъ и френскитѣ думи. Ето нѣколко примѣра за това:

**Береза,** бреза; bouleau; у К. брѣста.

**Валежникъ,** сухарлакъ (насъборени сухи дърва въ гора); chablis;[1]) у К. вино-шаблисъ.

**Вересъ,** смрика; sabine; у К. глокъ.

**Веснина (-лушка),** лýна, лунка, прекна, lentille de rousseur; у К. лещенка (шарка).

**Ворсильныя шишки,** лугачка; у К. шипове, шишчета (у гребенци).

**Вѣко,** клепка; paupière; у К. вѣжди.

**Вжзникъ,** брѣсталакъ, ormoie; у К. букакъ.

**Гатить,** затрупвамъ съ вършинакъ, смѣтъ, пръсть, камъни и др. (нѣкое наводнено, блатисто или за заприщане мѣсто); у К. омайвамъ, урочасвамъ.

**Градировать,** правя да се извѣтрява морска вода, за да се сгжсти на прѣсолъ; faire la graduation (du sel): у К. дѣлж на стжпени (соль).

**Двустопный.** При обяснението на тая дума у *Шм.* е турено въ скоби *de vers*, за да се разбере, че тълкуването се отнася *за стихове,* а

---

[1]) Френското chablis има двѣ значения: едното е име на единъ видъ вино, което правятъ въ Бургундия, а другото е руского *валежникъ*, но г. К. по незнаяне руски, е взелъ тъкмо което не трѣбва значение на chablis.

№ 3.

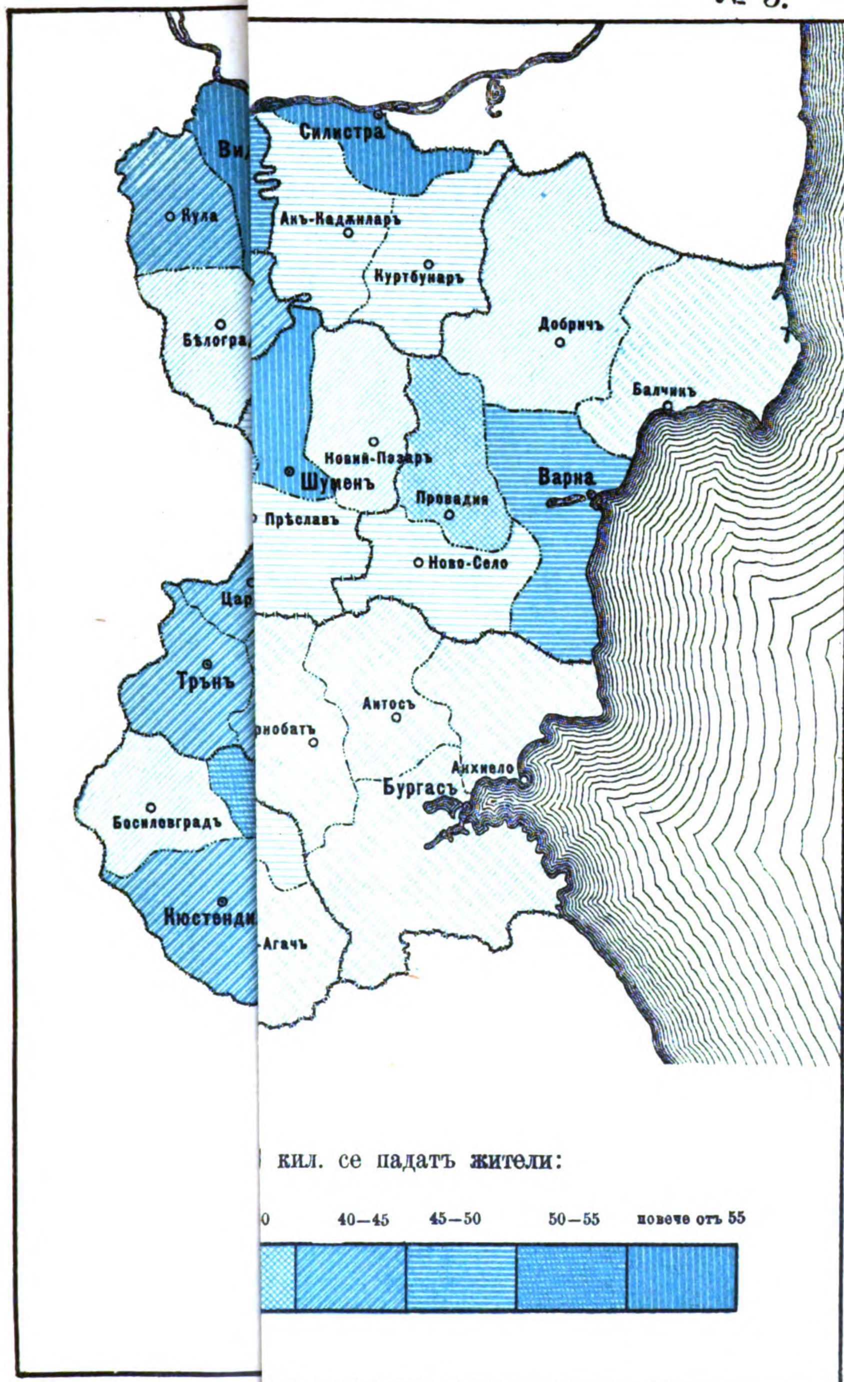

Силистра
Ви
Кула
Ак-Каджилар
Куртбунар
Добрич
Балчик
Бѣлогра
Новий-Пазар
Шуменъ
Варна
Провадия
Прѣславъ
Ново-Село
Цар
Трънъ
Антосъ
рнобатъ
Анхиело
Бургасъ
Босилевградъ
Кюстенди
-Агачъ
кил. се падатъ жители:
0
40—45
45—50
50—55
повече отъ 55

№ 4.

СИЛИСТРА
НЪ
КУРТЪ-БУНАРЪ
ДОБРИЧЪ
БАЛЧИКЪ
ШУМЕНЪ
МАЯ
ВАРНА
ПРОВАДИЯ
ПРЪСЛАВЪ
АЙТОСЪ
КАРНОБАТЪ
АНХИАЛО
БУРГАСЪ
АГАНЪ

а 1 □ кил. се падатъ жители:

30—35 35—40 40—45 45—50 50—55 повече отъ 55

ДЪРЖ. ПЕЧАТНИЦА, СОФИЯ

г. *К.* турилъ въ скоби *за червеи,* тъй като френското *vers* има двѣ значения: *стихове* и *червеи*, и г. К. не е знаялъ, кое отъ тия значения да вземе.

**Застольное,** пари за купуване нѣща за ядене; argent de table; у К. сребърни работи за трапеза.

**Ильмовникъ,** брѣсталакъ, (брѣстова гора); forêt d'ormeaux; у К. букакъ (букова гора).

**Кадетской корпусъ,** военна гимназия; corps de cadets; у К. войнишка чета отъ болярчета.

**Кляпъ,** дърво, туряно въ уста да бѫдатъ отворени (при цѣрене и др. случаи); garrot, bâillon; у К. клапа.

**Коптильня,** помѣщение за опушване месо, риба и др.; chambre â fumer; у К. стая за пушене тiутiунь.

**Левкой,** шибой (mathiola); giroflée; у К. карамфилъ-цвѣте.

**Манжета,** ръкавела; manchette; у К. шевъ по рѫкави.

**Можжевелина,** смриковъ плодъ (зърно); grain de genièvre у К. трънка (зърното).

**Обои,** шарена книга за облѣпяне стѣни въ стая; tapisseries; у К. постилка.

**Обрѣзъ; въ—,** колкото едвамъ да стигне (безъ излишъкъ); rien de trop; у К. нищо и никакво.

**Остегивать,** шибамъ; sangler; у К. стягамъ съ поясъ.

**Пастернакъ,** пастернакъ: le panais, pastenade; у К. моркови.

**Попутникъ,** жиловникъ; grand plantain; у К. едъръ щиръ.

**Пошаливать,** попокрадвамъ; commencer â voler;[1]) у К. захваща да фърка.

**Проживать,** живѣя, прѣкарвамъ си живота; passer sa vie, demeurer, rester; у К. вардѭ се, пазѭ се отъ нѣщо.

**Просуживаться,** съсипвамъ се отъ сѫдене (изхарчвамъ си състоянието съ водене дѣла по сѫдилищата; грѣша въ сѫденето; . . . pécher; у К. . . . ловѭ (риба или друго).[2])

**Просѣка,** пѫть просѣченъ въ гора; percée, trouée (dans un bois); у К. хрѣлопа, дупка (въ дърво).[3])

**Пупна,** гьонъ, мѣшина за ходила (пенчета); cuire à semelles; у К. мѣшина за сѣдла.[4])

**Разваль,** трапъ; bure; у К. дебело вълнено сукно.[5])

---

[1]) Френското *voler* значи и *фърча* и *крада*, но г. К., като не е знаялъ значението на руската дума пошаливать, не е знаялъ и кое отъ двѣтѣ значения на voler да вземе за тая руска дума.

[2]) Г-нъ К. е смѣсилъ *pécher*, което значи *грѣша*, съ *pêcher*, което значи *ловя риба*, и по този начинъ съ бъркането френскитѣ думи отъ г. К. се обяснява незнаянето му руски.

[3]) И тука г. К. не знаялъ, че за *bois* трѣба да се земе не значението *дърво*, а значението *гора*.

[4]) Г-нъ К. е смѣталъ *semelles* съ значение *сѣдла*, когато това послѣдно значение има думата *selles*.

[5]) Френското *bure* значи и *шаякъ*, но за руското *разваль* е трѣбвало да се вземе не това негово значение.

**Расхлебывать,** сърбамъ, изсърбвамъ; manger qc. avec un autre: у К. ямъ нѣщо заедно съ нѣкого.[1])

**Сережка,** рѣса, обица; chatons; у К. дупка у пръстенъ, дѣто се вмѣстя камъка.[2])

**Струсить,** уплашвамъ се, дострашава ме; perdre courage; у К. прѣстрашавамъ се, вземамъ сърдце.[3])

**Токмарь,** дървенъ чукъ, токмакъ; maillet; у К. пелена.[4])

**Торфъ,** торфъ; tourbe; у К. торъ, лайна за горене (тур. тезеци).

**Тушевать,** тушувамъ (рисувамъ съ тушъ); laver un dessin avec l'encre de la Chine; у К. измивамъ изображение съ китайско мастило.[5])

**Тюльпанъ,** лале; tulipe; у К. едно тънко платно.

**Урыгкать,** уморявамъ; одърпвамъ, оскубвамъ; séfancer bien; у К. счуквамъ добрѣ.

**Шестерня,** чаркъ, (зѫбато търкало); lanterne, pignon; у К. отводъ надъ кѫща, чердакъ.

Най-подиръ ще посоча и нѣколко куриозно изковани думи отъ г. Кърджиевъ. Безъ думитѣ, които ужъ тѣ обясняватъ, човѣкъ не би се досѣтилъ за значението на изкованитѣ.

Автоматъ, мърдáнъ. — Адьютантъ, пригодникъ. — Актъ, излогъ, доказница. — Алкоголъ, извинъ. — Алхимія, златоблазница. — Амвонъ, говорница. — Анаграмма, привидъ. — Бакалавръ, свършеникъ. — Ботаника, билкарство. — Бриліантъ, лъсканъ. — Буфетъ, черпалница. — Бюстъ, кръстовище.[6]) — Валсъ, вършѣнка. — Вензель, самописъ. — Вертикальный, изотторенъ. — Визитный билетъ, обадилка. — Волканъ, огнянъ. — Впечатлѣніе, утискъ. — Выраженіе, рѣкло́. — Геометрія, всемѣрство. — Герой, първанъ. — Гимнастика, снагопрѣчупване. — Гипербола, прѣкалявка. — Грамота, доказница, уврьзница, минувалка. — Дежурный, варденикъ. — Декламаторъ, живоговорникъ. — Дипломъ, достойница. — Діоптры, зарникъ. — Дѣлопроизводство, идежъ. — Заочно, липсовно. — Зарядъ, пълникъ. — Зенитъ, теменникъ. — Зонтикъ, засълникъ. — Индиктъ, провървь. — Инстинктъ, тикъ. — Калоши, калници. — Кандидатъ, тъкменникъ. — Кварталъ, въртопъ. — Комитетъ, отборъ. — Конвой проводъ. — Конусъ, хунийникъ. — Кумиръ, кипъ. — Логикъ, право-

---

[1]) Тукъ г. К. криво е разбралъ Шмитовото *autre*, което се отнася къмъ *chose* (qc. = quelque chose) и което е трѣбвало да прѣведе съ *нѣкое* (разбира се *нѣщо*), а не съ *нѣкого*; и тогазъ щѣше да излѣзе до нѣйдѣ вѣрно: ямъ нѣщо (напр. чорба) съ друго нѣщо (напр. изсъхналъ хлѣбъ).

[2]) Френското *chatons* има и туреното отъ г. К. значение, но това значение не отговаря на руската дума.

[3]) Въ този случай г. К. ще да е смѣсилъ думата *perdre* съ думата *prendre* и е взелъ значението на тая послѣдната.

[4]) Тука сѫ смѣсени отъ г. К. думитѣ *maillet* (токмакъ) съ *maillot* (пелена).

[5]) Като какъ ли би могло да се измие изображение съ мастило, па било то и китайско?!

[6]) Въ В.-Търново *кржстовишти* (кръстовище) казватъ на кръстосано сковани дъсчици или търкало отъ прѫчки прѣплетени и накръстъ; кръстовището се туря надъ киселото зеле, за да придържа камънитѣ, които притискатъ зелето да не плува надъ чорбата си.

мислякъ. — **Магнетизмъ**, привлекъ, прилипъ. — **Маіоръ**, хилядарь. — **Маска**, наличникъ бразая. — **Математика**, дълбокосмѣточница. — **Медалъ**, пѣлешъ. — **Медальонъ**, пѣлешка. — **Метафизика**, прѣумство. — **Музика**, сладкосвирня. — **Мундиръ**, горникъ. — **Нервъ**, живецъ. — **Оптика**, гледарство. — **Оригиналъ**, изпрьвникъ. — **Перпендикулярный**, теменичанъ. — **Политика**, глади мажи. — **Поэзія**, сладкопойство. — **Ромбъ**, клинникъ, — **Секретарь**, подписникъ. — **Силогизмъ**, прѣзумица. — **Теорія**, измисель. — **Троникъ**, повряшникъ. — **Физика**, природница, — **Физиология**, животословие. — **Фокусъ**, лъжи-очи. — **Химикъ**, смѣсичарь. — **Химія**, смѣсница. — **Хирургія**, ржколѣкуварство. — **Чертежникъ**, брѣздежарь. — **Шарніеръ**, вдѣлулка. — **Шкапъ**, възтребъ. — **Эклиптика**, обиколникъ. — **Эстетика**, хубаварство. —

**Видинъ, 25 августъ 1902 г.**

**Цетко Кол. Гжбювъ.**

---

## Приписки и бѣлѣжки съ лѣтописенъ характеръ.

**Съобщава Ю. Трифоновъ.**

---

Приписките и бѣлѣжките, що печатаме тукъ, сж писани въ разни врѣмена и отъ разни лица въ цьрковни книги, които посочваме подъ всѣка отъ тѣхъ отдѣлно. Голѣма часть отъ тѣхъ ние сме прѣписали доста отдавна, но не бързахме да ги печатимъ, защото чакахме да съберемъ повечко, та да ги обнародваме изеднажъ. Понеже съ по-нататъшно отлагане рискуваме да ги оставимъ ненапечатани, а пъкъ нѣкои отъ тѣхъ не сж лишени отъ значение за тогова, който би се залъ да прослѣди живота на нашитѣ дѣди прѣзъ врѣме на робството, — ние рѣшихме да ги напечатимъ, колкото сж. Старахме се да ги прѣдадемъ точно (разбира се, доколкото сме могли да ги прочетемъ), като изхвърлихме само нѣкои придихателни знакове и развързахме лигатуритѣ. За по-удобно ползуване отъ тѣхъ, наредихме ги споредъ годинитѣ имъ, а не споредъ книгитѣ, въ които сж написани.

1.

1558 г. **Ловечъ.**

† сла҃ съвръшителю прѣблагомꙋ бу҃ давшомꙋ почело и съвръщеніе всакомꙋ дѣлꙋ иже о немъ начинаемꙋ. съвръши се си стыи и бж҃твніи тетроеѵлъ. въ лѣ҃ ҂зѯѕ. пи҃ мноѡгрѣшни гра҃тѣ петръ емꙋ҃ ѿчьство грѣсн. пи҃ се въ гра҃ ловѣ при блголюбезнѣ҃ еп҃копѣ кѵр іеремїи. ова прѣклои гла҃ къ колѣнома съ ꙋмиленіѥ҃ млю се стари҃ и҃ ѡце҃. юни и҃ братіа҃ чьтꙋщи҃ и҃ прѣписꙋющи҃ аще что ѡбрѣтаєте погрѣшено исправлѣите а не клънете и мнѣ грѣшна҃ блоите да и писаки и чьтꙋщіи получи҃ ѡтпꙋщеніе вѣчное. о хрѣ ісѣ ги нашѣ҃. емꙋ сла и држа҃ въ вѣкы амінъ:

### 2.

### 1558. Търново.

**мітрополи трьновски кі иωакиі пише. раωки сти тетроеглъ. како се кні съборно. и приложи се въ хра стіа троица. близ трънова въ устье. да ко иже извадї или прода или харизa или нѣкамо движ. да е прокле ω ·т·иі. сти ωць иже къ никеи. и съ їωдж да наслѣдї. и да просѣде са ꙗкоже ариа и въ втори пришесвие. архистратигъ міхаи. да му е съпериі прѣ бжии ха. купи се и приложи се. на празиі сти апль петра и павла. Въ лѣ ӡѯѕ. м юна ӑ днь: и аз смѣреніи миогрѣ . . . мітрополитъ трьновски кіръ Іωакиі: †**

Горнитѣ двѣ приписки се намиратъ въ края на едно четвероевангелие, което ние видѣхме въ 1888 год. у покойния Ц. Гинчевъ. Първата отъ тѣхъ е писана съ сѫщия почеркъ, съ който е писано и евангелието, и е запазена много добрѣ. Втората е написана съ другъ, по-дребенъ и по-бързописенъ почеркъ и въ края е вече поврѣдена поради скѫсване на листа. Буквитѣ ӑ ди въ прѣдпослѣдния редъ отъ нея ние възстановихме по копието отъ сѫщата, което се намира на кората на евангелието. Думитѣ „**мітрополитъ трьновски кіръ**“ сѫ написани съ прѣплетени една о друга букви, твърдѣ мѫчни за четене. Самиятъ подписъ е ясенъ, но прѣдпослѣднитѣ му букви също сѫ свързани.

### 3.

### 1680 г. Плѣвенъ.

**да се знай нѣкое врѣме истекла ѕвѣзда ωпашата въ лѣто ӑхп**: 1680.

Тая бѣлѣжка се намира въ стария миней за м. августъ на църквата Св. Никола въ Плѣвенъ (листове 95 и 96). Този миней и другитѣ, които ще се споменатъ по-долу, сега се пазятъ въ църквата Св. Параскева. Тѣ сѫ печатани въ Русия въ 1750 год. въ царуването на императрица Елисавета Петровна. По-старитѣ отъ тая дата бѣлѣжки, що намираме въ минеитѣ безъ съмнѣние сѫ били прѣписани отъ по-стари книги. Може да се мисли, че тѣ сѫ били прѣписани отъ ловчанеца Никола, отъ когото има въ сѫщитѣ минеи бѣлѣжки отъ 1752 г. (в. № 12). Всички бѣлѣжки въ въпроснитѣ минеи сѫ писани на бѣлитѣ полета подъ текста.

### 4.

### 1685 г. Плѣвенъ.

а) **коги било гла великь по вьсу криня жито и гро: ,ахпе**: 1685.

Миней за м. августъ, листъ 96.

б) **когі е било нѣкоги гла по загори сіе рѣчь по дуна. въ лѣто. ,ахпе**: 1685.

Миней за м. февруария, листове 107 и 108.

в) **да се знаи коги е было гладно по вьсво** 1685: **криня жито: ӡ гро и по**

Миней за м. юния, л. 97—8.

5.

1686 год. **Плѣвенъ.**

**да работи за негова душꙋ и за подрꙋжие калю и за ѡ҃ца єго пєра и матї іѡно и за бра єго іѡ пєра за сн҃а его нешко и за бра єго нєлѣ и за спа҃ и за подрꙋжие съла нєлѡ сꙋмѡи михаил прван михаил стоике и радꙋль сема стонѡ стоике спас петкано симеѡно нѡно и рад орбо радославо. въ лѣ ҂зрч҃д.**

Тая приписка се намираше въ едно ржкописно (на хартия) евангелие, сръбска редакция, което сега се намира у насъ. То, както и други двѣ, пакъ отъ сръбска редакция, които сжщо така се намиратъ у насъ, е доста разпокжсано. Въ едно отъ споменатитѣ евангелия се намира тая подлистна бѣлѣжка (написана съ новъ църковенъ бързописъ), която се захваща подъ листа, дѣто се намира зачало 4-о отъ евангел. на Матея, продължава се подъ страницитѣ дѣто сж написани зачала 6-о и 29-о и се свършва на страницата, дѣто е зачало 35-о изъ сжщото евангелие: **да се знае како куиї сие еваньгелие ереи апостоль ѿ тодора храиуова ѿ тетовене, ктиторь слмъ си.** Възъ основа на тая бѣлѣжка може да се мисли, че тия евангелия сж донесени въ Плѣвенъ отъ Тетевенско. Напечатаната погорѣ приписка ние прѣписахме прѣзъ 1891 год.; но въ 1899 год., когато евангелията минаха въ наши ржцѣ отъ покойния плѣвенски гражданинъ и кметъ Иванъ Юрдановъ, листътъ съ тая приписка (на него се захващаше 2-то начало отъ евангелието на Иоана (означение на страницитѣ нѣма) вече не сжществуваше. Дали той е изгубенъ, или е даденъ нѣкому заедно съ други листове, не знаемъ. Отъ смѣтката, която намѣрихме на единъ листъ отъ сжщото евангелие (листътъ съдържа глава IX отъ Иоана), именно: 7346—7114=232, ние заключаваме, че евангелието е било писано въ 1606 г. (7114 отъ сътворението на свѣта) и че въ 1838 г. (7346 отъ сътв. на свѣта) нѣкое непознато лице е опрѣдѣляло старината му.

6.

1706 г. **Камено-поле.**

**Изволенїем ѡ҃ца и съпоспешенїем сн҃а и съвршением ст҃аго дх҃а аминь.**

**Повезесе сїа бжствена и дш҃еспастна книга глемии еѵлїе. повезах азь грѣтникь и многогрѣшникь станьо ѿ село тѣтовене повезах го оу село камено поле петкꙋ и михаилꙋ синове валькови да работи за нихна дш҃а и за ѡ҃ца нимь валька и за мати нимь димитрж: и пакы кои четет на сїю книгꙋ да поме валька и димитра: и за здравїе титора валько и михаилъ: и титорꙋ михаилꙋ и подрꙋжїе емꙋ неделж, и синь емꙋ димитрь. и бь да ги спаси и да ги приемиеть ѿдесноп странѣ на второ пришествїе ·:· И пакы коги се порꙋти да ꙗ поноксать тїе чьевн или сн҃ове нихни: А дрꙋги чл҃кь нѣки или попь или калꙋгерь. или дїаконь или граматникъ да чете и да поменет а да не поскон или да ꙋкрадиеть да е проклеть ѿ тїи бг҃оносни ѡ҃ци и да мꙋ е сꙋперникь архагг҃ль михаиль на страшни сꙋдь.**

**И повеза се въ лѣто ҂зсд҃і мц҃ь се҃ кн҃ днь.**

Тая приписка се намира въ края на едно ржкописно четвероевангелие (на хартия, сръбска редакция), което се намира въ библиотеката на министерството на просвѣщението. На послѣдната то е подарено отъ г-на П. Генчевъ, прѣдишенъ главенъ секретарь на това министерство. Отъ сжщата приписка има въ началото на ржкописа копие, отъ което нѣкои думи сж поврѣдени поради изрѣзване на листа. Това копие е написано, види се, по-послѣ отъ оригиналната приписка, съ цѣль да се помѣстятъ още повече имена къмъ тия, които сж помѣстени въ послѣдната. И наистина, въ него сж притурени още слѣднитѣ имена (изрѣзанитѣ букви замѣстваме съ многоточие):

**и наки тиа въльо синь иљковь і подружие ему ѡбра . . михаилъ і подружие ему ненкж і влько сйь нетковь и . . . мило і братъ ему димитаръ і подружие ему коиме і братуль синь дим . . . . ужне ему вела і ѡ҃анъ синь миловь і подружие ему дімитра . . . сйь іѡвановь і подружие ему вела і мико сйь вльковь и под.... ему ьоне і илиж сйь цоновь і подружие ему жна нено нетко сйь михаилов і подружие ему рада и гаки . . . беловь іѡкань и нлкель и влько миловъ и дим.... братульовь и цолѡ іѡвановь и цило нечовь** (слѣдва единъ нечетливъ редъ).

Забѣлѣжка. Въ послѣдната приписка звукътъ, който ние прѣдадохме чрѣзъ ьо въ думитѣ **въльо**, **станьо**, **ьоне** и **братульовъ**, въ ржкописа е прѣдаденъ чрѣзъ една буква, която има формата на **м**, прѣсѣчено съ чърта отдолу.

7.

1719 г. **Плѣвенъ.**

**Коги дошло поводи оу плевен та занесла кыри и дюгане мнѡ҄ зло оучинило: ҂аѱѳі҃** 1719.

Миней за августъ, л. 97—8.

8.

1729 г. **Плѣвенъ.**

**Ког҃и мини сул'т҃а неустнвиі ахме выри се махму: ҂аѱк҃ѳ** 1729 **се҃:**

Миней за августъ, л. 98—9.

9.

1738 г, **Плѣвенъ.**

**Ког҃и трьси земята нъ лято** 1738 **млѣм оусрта плевне. тог҃и иманше ми свещовъ панаирь.**

Миней за м. февруария, листове 115—7.

10.

1742 г. **Иерусалимъ.**

**поученіе хртн҃мѡ҃. Послушаїте вьсѝ православнии и бл҃гочестие хртїанїе младѣже и великии мжжи и жен҃ каши и братїа тазѝ книга несь цамврї побългарскы**

ѩзыкь ала азй грѣшний. — на име никифорь ѿ касава слйвень та станахъ миналеть та йзвадіхь тазй кийга ѿ гръ'скатл да са уйте по нашеский ѩзйкь кой гѡ уйте й ко слуша да рйуе бгь да прости кой е пысаль тава сказаніе да са знае в' сти градь Іерѡсалимь й стѡй мѣстѡ койгѡ йма ф кащать си йма великѡ богьт'стко — бл҃веніе тези коитѡ пйта за стой мѣстѡ за сти гра Іерусалимь уйе ѕѣло красьиь й хубаву мѣсто да знаешь да му скажешь какь е й щое да му са стрѣва като уіе хоіль й вещь станаль тазй кийгга са йсписа оу стго савва освеннаго въ лето ,а҃ц҃м҃в҃ у стла лавра бгу же нашему слава й вь вѣки вѣковь аминь.

Това е послѣсловие къмъ едно описание на иерусалимскитѣ църкви и монастири, помѣстено въ дамаскина, който принадлежи на г-на П. Гжбенски, учитель въ Софийската мжжка гимназия, л. 78—86.

Както вижда читательтъ, въ послѣсловието годината е означена ,а҃ц҃м҃в҃, т. е. 1942 — което изглежда явна грѣшка. Ние, обаче, мислимъ, че буквата ц тукъ означава 700, а не 900, въ каквото значение тя обикновено се употрѣбява. Основа за това си мнѣние ние намираме отъ една страна въ обстоятелството, че самиятъ дамаскинъ, въ който се намира описанието на Иерусалимъ, по всичко се вижда да е писанъ не по-късно отъ 18-о столѣтие, а отъ друга — въ самия редъ на буквитѣ, какъвто се е употрѣбявалъ въ едновремешнитѣ ни училища. По тоя редъ буквата ц (ци) слѣдва непосрѣдствено слѣдъ х (херь). Виждъ, напр. Г. С. Раковски „Ключъ българскаго ѩзыка.“ стр. 21.

## 11.

## 1751 г. Плѣвенъ.

Сіа бж҃твена книга гл҃еми минеи ктитори оуцакь аваційскі тогй бѣше настоятель хаці пано днмитра, нова, нешо, ѳеѡръ, гергі, кура, аци ніколуа, сълю, кою, етропо петко, недѣлко. вь лѣто ,а҃ψ҃н҃а҃ настойтел кур стефаин.

Миней за м. февруария, л. 92—4.

## 12.

## 1752 г. Плѣвенъ.

а) Въ то врѣме бѣше оусилнина много ѿ паше минования мно единь надоло друго нагорѣ 1752, настойтелы кой купиль, или кой донесль ѩ, простн писах азь е в п л о ѳ ц и ц и в н и к о л а І н р и н о л н і ѳ е н е ь х е л з а з и ц щ е в у ь л о в і а е н е ь т е о г о. вь врѣме прѣѡсвещенаго митрополіта великіе трьновіе, кѵрю кѵр ѳеофілу на многа лѣта: писах азь е в п л о ѳ ц и ц и в о л н і ѳ е н е ь 1752 ѳерзи ловиченесь.

Миней за м. февруария, л. 96—104.

Напечатанитѣ съ разредени букви думи сж прѣдадени чрѣзъ познатата и отъ сръбскитѣ ржкописи тайна азбука, само че въ прѣдаването имъ писачътъ не е запазилъ пълна послѣдователность. Отъ тѣхъ евплоѳ значи „Никола“, цицив (въ тая дума 1-вата и 3-та буква приличатъ и на ч) трѣбва да е „терзи,“ олнiѳенеь — „ловчаненъ,“ хелза зицщевуь — „много грѣшний.“

Въ думата ловіленець, види се, обикновенитѣ букви сѫ размѣсени съ тайнитѣ; тя сѫщо трѣбва да значи „ловчаненъ.“ Думитѣ іврии, теого — ние не можемъ да отгатнемъ.

б) Сія бжтвеня книгя глєми мцъ іюніє, ктиторн, овщяхь ловщійскі, тогі бяшн хаџі димитрь, нешо, поялнь, ѳеѡрь, пано, петко, сьлю, николчо, кою, георгіє, тріуко, кѵро, хрто, нешко, стрѡль Петко дими ийко: 1752, бяше оусилно ѿ пашието много зѣло єдйнь гь знай, въ вряме црѧ сѫлтанъ мах'мѫтъ прѣѡсщені же митрополит трьнов'скыи кѵю кѵ ѳеофилу. настойтель кѵ стефан кожѹха. Бь да прости кой настойль и кой купилъ и кой донесьль изъ ѳеѡзь ѳгь свплоѳ (= писахъ азъ Никола) ловуанень, оу плѣвень.

Миней за м. юния, л. 58—66.

в) сія кии глйми мине мць сентємвріє ктитори майстори ловщийски оу гра плѣве, тогй бяше хаџі димитрь покань пано петко ніколчо ѳеѡрь нешо тркуко нешко гергі кѵро кою сьлю стропол петко. настоятель кур стефаний ѿ данил ѿць ему алеѯія мти злмфира и приложиха а оу храм стго нико чоткоре оу гра плеве вь вряме прѣѡсщенейше митрополитъ трьновски кѵю кѵ ѳеофиль въ този врѣме посякоха оу црграг кьѕла ага 1752.

Миней за м. септември, л. 91—6.

## 13.

## 1752 г. Плѣвенъ.

безбожнїи црь султань махмѹ бездѣтник бѣ.

1752 бѣше зима без снѣгь.

Миней за м. априлъ, л. 45—48.

## 14.

## 1754 г. Плѣвенъ.

а) 1754 ҂ахнд: мцa ноемвріє: на оудари снѣгъ пакъ оудари: деке: ѥ тежкъ снѣгь тежка зима: д педи. много добитькь помрѣ.

б) 1754 ҂ахнд: мцa декемвріє: д въ петькь пладнѣ оумрѣ султань махмутъ турскі црь въцрь се султань османь този дьнь.

Миней за м. юний, л. 92—6.

в) пакь дошла рѫка оу плѣвен: апрілія кз ҂ахнд 1754.

Миней за м. августъ, л. 99.

## 15.

## 1763 г. с. Камено-поле.

Ниже вь бладети дару пресвтаго дха ѡбрещающимь се зде сіє писмѡ писахме да се знае кугй се направиха сіє врата. на цркка та каменополска и подноше се. едно друго: изнутре. направиха ги азь попь сакь: егда додо ѿ село петропол

**и настоꙗтеле ціано дръидарски. и пъѵѡ трошановъ: тогда лѣта текꙋща ѿ създаніе мира въ лѣто ,ⷽ҃с҃о҃а. мца ноемвріа. днь к҃к**

**Гробь ми есть домь. землꙗ ми есть мати ѳгькакь ѿѳнь** (= **азъ попь савь**).

Четвероевангелие въ библиотеката на министерството на народното просвѣщение (в. № 6), слѣдъ прѣдисловието на евангелието отъ Матея.

16.

## 1764 г. с. Камено-поле.

**Иже вь благодати дарꙋ престаго дхꙋ аминь. да се знае. како подинови се црькква сіе. каменополска. храмъ. ста петка найстойтель азь попь савь. и масторе цонѡ. и неѵѡ трошановъ: вь лѣ ,ⷽ҃с҃о҃в. при владика теѡ́филь протопопа: попь ѳеѡдорь ѿ краца: и направихь азь попь савь. и на село нетрополіа. нацрквата кратата и покрихь ж ѡдва ката. єдинь кать дьски. а дрꙋгі кать керемиди бгь да прости писавшаго. бгь да спасеть ѵетꙋщаго рꙋкою трꙋдомь попа сава: на две црки**

**цхилю ѱцхꙋаѯь кака ѿѳнѳ** (= **рꙋкою трꙋдомь попа сава**).

Въ сѫщото четвероевангелие, срѣщу началото отъ евангелието на Лука.

17.

## 1766 г. с. Камено-поле.

**Писах азь попь савь ѿ село каменополе ѿтьѵество ми ссь ѿ нетрополнѫ горна: вь лѣ ,ⷽ҃с҃о҃д квѿѳꙋь цхилю: ѳгь какь ѿѳнь ѿкинь реніань.**

Въ сѫщото четвероевангелие, слѣдъ прѣдисловието на евангелието отъ Иоанна. — Първитѣ петь отъ прѣдаденитѣ съ тайната азбука думи значатъ: **писахь рꙋкою азь попь савь.** Въ **ѿкинь** буквата **и**, види се, е оставена непромѣнена, та думата трѣбва да се чете „**синь.**" Послѣдната дума не ни е напълно ясна, защото излиза безсмислена и по тайната азбука. Ако приемемъ, че 2-та и 3-та букви сѫ отъ обикновената азбука, думата ще се прочете „**Ценѵовь.**"

18.

## 1768 г. с. Камено-поле.

а) **егда се покалꙋгери мома Нейна ѿ село каменополе по пророѵеско реѵеніе дасть ти гдь по срцꙋ. за три лѣта плака: да иде на девствени ѵинь и ѡтец ен велико възбраненіе направи да не иде и не можи защо беше** . . . . (заличено) **тогда бись и размирстко ,аѱѯи.**

Въ сѫщото четвероевангелие, въ края на приложения към евангелието отъ Иоанна синаксаръ.

б) **Да се знае кꙋ се покалꙋгері Пениа мома ѿ каменополе: въ лѣ ,ⷽ҃с҃о҃ѕ ,ⷽѱѯи мца марта ке днь и много: какга и давиж ѵіни баща и за неж да ж развали ѿ този ѵинь и сасъ бжіе повелені нема що да стори; и азь ѡкаꙗникь попь савь много беда и невола претеглихь зарадь пениа и заради име хво бгь да би избавиль рода христиꙗньскаго ѿ всаки беди . . . ѿ веѵние мꙋки аминь.**

Същото четвероевангелие, на страницата, която е прѣди началото на еванг. отъ Матея, слѣдъ Теофилактовото прѣдисловие къмъ послѣдното.

19.

1800 г. **Плѣвенъ.**

**Сїє записъ да сѧ знаѥ кги са бйха на ловєчь изутидоха плевнене да сѧ биатъ икнхъ** (избиха?) **ѿ тѣхъ и сублашите живи фаиахъ. ѿидоха на видии за тонове и кола**

**мцъ феврварїє влето** 1800 **҂Ѧѿ**

**Ꙁаписахъ азъ азаръа пѫдтмй**

Миней за м. февруария. л. 30—1. (в. бѣлѣжка № 3).

20.

1806 год.

**Сїє тетроеѵглїє посребри го лѵка кожухара и супруги его иенка и го позлати: на:** 1806 **октовїє:** 10 **де.**

Тая приписка се намира въ едно ръкописно (сръбска редакция, на хартия) четвероевангелие, което се намира у насъ (в. бѣлѣжката къмъ № 5); написана е съ църковенъ бързописъ на страницата, съ която се свършва евангелието отъ Матея.

21.

1858 г. **Плѣвенъ.**

**Да сѧ знай коги дошла водѫ много да занесло плевенъ половината дюкани кѫщи и человѣцы умрехѫ и жени дѣца турци на:** 1858: **месецъ іулїи:** 27: **на скатын пантален въ неделѧ по:** 10: **сахата: писахъ азъ многогрѣшныи учитель димю м: грѫнчарскїи.**

Миней за м. августъ, л. 102—5.

22.

1867 г. **Плѣвенъ.**

1867 **септемврїа** 16 **удари снегъ та завари лозетата сѧ се гроздето и бостането.**

Миней за м. септемврия, л. 97—8.

23.

1869 г. **Плѣвенъ.**

1869 г. **октомврна 17 потписувамъ ась попъ петко да сѧ знае когато исварлиха гробищата на вжиъ ѿ града и погребоха иак перво маринча лилювъ и на лазаръ коповъ момнченце.**

Миней за м. октомврия, л. 91—2.

2754—1903

Управит. съвѣтъ на дружеството въ заседанието си на 7 декемврия 1902 г. рѣши да се складиратъ всички дружествени издания у столичния книжарь Хр. Олчевъ. Умоляватъ се всички, които желаятъ да си доставятъ едни или други отъ дружественитѣ издания, да се отнасятъ направо къмъ тоя книжарь.

# Съдържание.

Стр.



---



---


Отговоренъ редакторъ, дѣловодитель на Б. К. Д.: **Ив. Пѣевъ.**

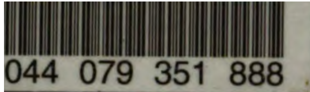
044 079 351 888